

EGYETEMES
PHILOLOGIAI KÖZLÖNY

A M. TUD. AKADÉMIA NYELVTUDOMÁNYI BIZOTTSÁGÁNAK ÉS
A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG VÁLASZTMÁNYÁNAK MEGBIZÁSÁBÓL

HEINRICH GUSZTÁV és P. THEWREWK EMIL

KÖZREMŰKÖDÉSÉVEL SZERKESZTIK

NÉMETHY GÉZA és PETZ GEDEON.

TIZENHATODIK ÉVFOLYAM.

BUDAPEST

FRANKLIN-TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1892.

*Az Egyet. Philologiai Közlöny dolgozótársai
1892-ben :*

Ásbóth Oszkár	Katona Lajos
Badics Ferencz	Kelemen Béla
Balassa József	Kemény Ferencz
Bartal Antal	Kont Ignác
Bayer József	Kuzsinszky Bálint
Bódiss Jusztin	Lázár Béla
Bodnár Zsigmond	Lehr Vilmos
Bognár Teofil	Loósz István
Boros Gábor	Némethy Géza
Brassai Sámuel	Pap Ferencz
Csaplár Benedek	Pecz Vilmos
Cserép József	Petz Gedeon
Dóczi Imre	Pozder Károly
Erdélyi Pál	Pruzsinszky János
Fináczy Ernő	ifj. Reményi Ede
Fröhlich Róbert	Steuer János
Gärtner Henrik	Szigetvári Iván
Góbi Imre	id. Szinnyei József
Grósz Jakab	Szinnyei József
Háhn Adolf	Theisz Gyula
Haraszi Gyula	P. Thewrewk Emil
Hegedűs István	Tóth Kálmán
Heinrich Gusztáv	Váczy János
Hellebrant Árpád	Vári Rezső
Jakoblovics Lajos	Vende Ernő.
Kardos Albert	Veress Ignác.
Kassai Gusztáv	

T A R T A L O M.

I. Értekezések.

	Lap
<i>Bayer József</i> , Hamlet-előadások a múlt században	396
<i>Bodnár Zsigmond</i> , Szellemi haladásunk törvénye	402
<i>Bognár Teofil</i> , Mátyás királyról szóló adomák olasz változatai	739
<i>Boros Gábor</i> , Az exodos Aristophanes vígjátékaiban	1
<i>Brassai Sámuel</i> , A magyar szórend kérdéséhez	238
<i>Csaplár Benedek</i> , Szabó István	449, 643
<i>Cserép József</i> , Sallustius és a római történetírás	97, 185
<i>Gärtner Henrik</i> , A polgári dráma történetéből. Gellert	17, 115
<i>Hegedüs István</i> , Persius	281, 376, 465
<i>Heinrich Gusztáv</i> , Attila és Atilia	444, 661
<i>Hellebrant Árpád</i> , A magyar philologiai irodalom 1891-ben	544
<i>Jakoblovics Lajos</i> , Adalékok a magyarországi latinság szótárához	724
<i>Kassai Gusztáv</i> , Coniecturák Sophokles Antigonejához	631
<i>Koml Ignác</i> , A francia philologiai irodalom 1886—1891.	31, 133, 214, 308, 493
<i>Kuzsinszky Bálint</i> , Pannonia római jogú városai	361
<i>Lázár Béla</i> , Tanulmányok a jezsuita-drámák köréből. III.	481
<i>Lehr Vilmos</i> , Gyöngyössi János	204
<i>Loósz István</i> , Arianna írása	717
— — Csongor és Tünde	297, 384
<i>Némethy Géza</i> , Ovidius szerelmei	625, 705
<i>Pap Ferencz</i> , Kis János versei és Bacsányi	651
<i>Pecz Vilmos</i> , <i>Κριτικὴ παρατήρησις εἰς Πλάτωνος Κράτυλον</i>	31
<i>Pozder Károly</i> , Egy új angol Quintilianus-kiadás	658
<i>id. Szinnyi József</i> , Csokonai és Lillája	148
<i>Vári Rezső</i> , Szövegjavítások kilikiai Oppianushoz	455
<i>Veress Ig. ácz</i> , Az alanytalan mondatok a magyarban	636

II. Hazai irodalom.

Ábel Jenő, Irodalomtörténeti emlékek, <i>Némethy Géza</i>	244
Ábel J. és Vári R., Scholia vetera in Nicandri alexipharmaca, <i>Némethy G</i>	669
Bódiss Jusztin, De forma verborum deponentium, <i>Pruzsinszky János</i>	418
Bodnár Zsigmond, A magyar irodalom története, <i>Erdélyi Pál</i>	259
Csengeri János, Homeros Iliása, <i>Dóczi Imre</i>	60
Dávid István, Latin olvasó- és gyakorlókönyv, <i>Bódiss Jusztin</i>	255
*Erdélyi Pál, Attila és a magyar hún-mondák, <i>Heinrich Gusztáv</i>	276
Euripidész, Ifigeneja Auliszban, ford. Radó Antal, <i>új. Reményi Ele</i>	670
*Ferenczy Zoltán, A Bacon-Shakespeare kérdésről, <i>Heinrich Gusztáv</i>	359

*) A csillaggal megjelölt cikkek a *Vegyesek* rovatában vannak.

	Lap-
Goethe, Iphigenia Taurisban, ford. Csengeri János, <i>Petz Gedeon</i> ...	251
Góbi Imre, A magyar irodalom története, <i>Badics Ferencz</i> ...	342
Gyomlay Gyula, Homeros Odysseiája, <i>Dóczi Imre</i> ...	60
Hegedüs István, Összefüggő részek Thukydides művéből, <i>Bartal Antal</i>	406
*Herrmann Antal, Szilágyi-Hajmási tárgyaól, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	445
Homeros Iliasa, ford. Kempf József, <i>Pecz Vilmos</i> ...	665
Q. Horatii Flacii carmina, ed. C. Pozder, <i>Némethy Géza</i> ...	153
Hornyánszky Gyula, Pindaros, <i>Némethy Géza</i> ...	341
Imre Sándor, A néphumor a magyar irodalomban, <i>Váczy János</i> ...	532
Kardos Albert, A magyar szépirodalom története I., <i>Lázár Bela</i> ...	672
*Kemény Lajos, A reformáció Kassán, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	275
Király Pál, Ulpia Trajana, Gyulafehérvár története, <i>Fröhlich Róbert</i>	318
Komáromy András, Listi László munkái, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	49
Kovács Gyula, Latin elemek a magyar nyelvben, <i>Balassa József</i> ...	757
Könnye Nándor, Dictionn. français-hongrois, <i>Háhn Adolf</i> ...	421
Lenkei Henrik, Petőfi és a természet, <i>Badics Ferencz</i> ...	413
T. Livii ab urbe condita libri ed. Steph. Dávid, <i>Némethy Géza</i> ...	668
Maywald József, Görög nyelvtan, <i>Bódis Jusztn</i> ...	54
Meissner-Burián, Latin phraseologia, <i>Pozder Károly</i> ...	66
Némethy Géza, Cato böcs mondásai, <i>ifj. Reményi Ede</i> ...	510
Ribbeck, Római költészet története, ford. Csiky G., <i>Pozder Károly</i> ...	745
Schiller, Die Jungfrau von Orleans, magy. Bauer Simon, <i>Petz Gedeon</i>	70
Shakespeare, Macbeth, magy. Péterfy Jenő, <i>Haraszi Gyula</i> ...	514
Sophoclis Antigona, ed. Gustavus Kassai, <i>Dóczi Imre</i> ...	537
Strausz Adolf, Bolgár népköltési gyűjtemény, <i>Ásbóth Oszkár</i> ...	331
Szana Tamás, Petőfiné Szendrey Júlia, <i>Váczy János</i> ...	154
*Széchy Károly, Kazinczy Ferencz levelezése, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	274
Szerelmehegyi Tivadar, Görög hitéleti és magánrégiségek, <i>Pozder K.</i>	527
Szilasi Móricz, Szemelvények Thukydidesből, <i>Pecz V. és Pozder K.</i> ...	246
Telmányi Emil, Præparatio Sallustius Jugurthájához, <i>Pozder K.</i> ...	762
Újvári Albert, Causeries françaises, <i>Háhn Adolf</i> ...	76

III. Philologiai program-értekezések.

Albrecht János, A francia nyelv tanítása a gymnasiumban, <i>Petz Gedeon</i>	162
Bartos Fülöp, A nyelvtanítás problémája, <i>Balassa József</i> ...	273
Bognár Teofil, A lovagregények, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	428
Borsos István, Aiskhylos «Perzsák» cz. tragédiájának bevezető karéneke, <i>Kerekes János</i> ...	352
Breán Kázmér, Katona József drámai működése, <i>Bayer József</i> ...	690
Cserép József, Cicero egy vitás helyéhez, <i>Némethy Géza</i> ...	767
Faith Mátyás, A szórend fontossága a német nyelvben, <i>Petz Gedeon</i>	438
Fröhlich Róbert, Herodotos keleti útja, <i>Tóth Kálmán</i> ...	84
Fülöp Adorján, Arany Toldi-ja a gymn. IV. osztályában, <i>Kardos Albert</i>	687
Gaál Mózes, Tompa M. «A gazdag» cz. költem. tárgyalása, <i>Kardos A.</i>	685
Gamauf György, A komikum, <i>Kelemen Béla</i> ...	781
Grets József, A Tell-monda, <i>Heinrich Gusztáv</i> ...	768

	Lap
Hoffmann Frigyes, Toldi szerelme forrásai, <i>Erdélyi Pál</i>	272
Horváth Rezső, Néhány szó a szülőkhöz a latin nyelv ügyében, <i>Grósz J.</i>	273
Jancsó Géza, A róm. szónoklat története, <i>Bódisz Jusztn</i>	774
Jánosi Boldizsár, Homeros Ilias VI. én., <i>Bódisz Jusztn</i>	432
Kapossy Endre, Pausanias és útleírása, <i>Bódisz Jusztn</i>	676
Kempf József, Homeros Ilias IV. én., <i>Bódisz Jusztn</i>	434
Király Pál, Micia ismertetése, <i>Kuzsinszky Bálint</i>	89
Koltai Virgil, Irodalomtörténetünk korszakos felosztásáról, <i>Góbi Imre</i>	769
Kovács Lajos, Baróti Szabó Dávid, <i>Balassa József</i>	780
Kutrucz Rezső, Homeros Odyssea II. én., <i>Bódisz Jusztn</i>	431
Latkóczy Mihály, A humanismus egy elfeledett nőalakja, <i>Némethy G.</i>	766
Mazuch Ede, Irodalmunk állapota 1711-től Ányos fellépteig, <i>Szigetvári I.</i>	683
Móroczi Emilián, A magyar és latin nyelv tanítása, <i>Bódisz Jusztn</i> ...	674
Nemes Imre, A nyelv, <i>Petz Gedeon</i>	763
Némethy Géza, Cicero De finibus cz. munkája az iskolában, <i>Cserép J.</i>	269
Netoliczka Oszkár, Heines Balladen und Romanzen, <i>Petz Gedeon</i>	782
Nikolics Ignác, Az amphitheatrum, <i>Kuzsinszky Bálint</i>	88
Parcsetich Vincze, Harcz az ikes igékért, <i>Balassa József</i>	161
Petz Gedeon, Az idegen nyelvek tanításának módszeréről, <i>Balassa J.</i>	355
Sárfy Ignác, Népmeséink néhány jellemző vonása, <i>Katona Lajos</i> ...	346
Schmidt Attila, Antik és modern szinpad, <i>Bódisz Jusztn</i>	773
Simsay Lajos, Mi sorvasztja középisk. tanulóink kedvérzetét, <i>Bódisz J.</i>	435
Takáts Sándor, Benyát Bernát, <i>Bayer József</i>	777
Török Konstantin, Faludi Ferencz, <i>Vende Ernő</i>	694
Váczy János, Kazinczy Ferencz mint epistolograph, <i>Erdélyi Pál</i> ...	90

IV. Külföldi irodalom.

Allègre, De Ione Chio, <i>Kont Ignác</i>	36
Arnaud, Étude sur la vie et les oeuvres de l'abbé d'Aubignac, <i>U. az</i>	500
*Bæchtold, Gesch. d. deutsch. Lit. in d. Schweiz, <i>Heinrich G.</i> ...	789
Bailly, Klopstock, <i>U. az</i>	314
Barberet, Lesage et le théâtre de la Foire, <i>U. az</i>	502
Bazin de Bezons, La République des Lacédémoniens de Xénophon, <i>U. az</i>	37
Bertrand, Cicéron artiste, <i>U. az</i>	218
Bénard, L'esthétique d'Aristote et de ses successeurs, <i>U. az</i>	40
Besson, Étude sur Jean Fischart, <i>U. az</i>	315
Boissier, G., La fin du paganisme, <i>U. az</i>	215
Bonet-Maury, Bürger et la ballade en Allemagne, <i>U. az</i>	314
Bonnet, Le latin de Grégoire de Tours, <i>U. az</i>	235
Bonnet, Narratio de Miraculo a Michaele archangelo Chonis patrato, <i>U. az</i>	145
Bougot, Étude sur l'Iliade d'Homère, <i>U. az</i>	35
Bouquet, Points obscurs et nouveaux de la vie de P. Corneille, <i>U. az</i>	505
Bouvy E., Poètes et mélodes, <i>U. az</i>	145
Brochard, Les sceptiques grecs, <i>U. az</i>	39
Causeret, De Phædri sermone, <i>U. az</i>	221
Causeret, Étude sur la langue de Cicéron, <i>U. az</i>	217

	Lap
Chaignet, Histoire de la psychologie des Grecs, <i>U. az</i>	41
Chaignet, La rhétorique et son histoire, <i>U. az</i>	42
Chenevière, Bonaventure des Periers, <i>U. az</i>	508
Chenevière, De Plutarchi familiaribus, <i>U. az</i>	42
Chuquet, De Ewaldii Kleistii vita et scriptis, <i>U. az</i>	311
Claretie, L., Essai sur Lesage romancier, <i>U. az</i>	502
Couat, Aristophane et l'ancienne comédie attique, <i>U. az</i>	36
Croiset, Alfr., Pindare et le lyrisme grec, <i>U. az</i>	34
Croiset, A., Thucydides, <i>U. az</i>	144
Croiset, M. et A., Histoire de la littérature grecque, <i>U. az</i>	34
Cucuel, Essai sur la langue et le style de l'orateur Antiphon, <i>U. az</i>	37
Denis, J., La comédie grecque, <i>U. az</i>	35
*Detter F., Hamletsage, <i>Heinrich Gusztáv</i>	698
Doncieux, De Tibulli amoribus, <i>Kont Ignác</i>	221
— — Un jésuite homme de lettres au XVII. siècle, <i>U. az</i>	500
Dosson, Quinte-Curce, <i>U. az</i>	292
Droz, Le scepticisme de Pascal, <i>U. az</i>	501
Dürnbach, L'orateur Lycurgue, <i>U. az</i>	38
Egger, La littérature grocque, <i>U. az</i>	35
Egger et Desrousseaux, Denys d' Halicarnasse, <i>U. az</i>	145
Ehrhard, Les comédies de Molière en Allemagne, <i>U. az</i>	312
Eichthal, La langue grecque, <i>U. az</i>	143
Fabia, Les prologues de Térence, <i>U. az</i>	216
Fabre A., Chapelain, <i>U. az</i>	503
Firmery, Jean Paul Fr. Richter, <i>U. az</i>	311
*Frankl, L. A., Lenau und Sophie Löwenthal, <i>Petz Gedeon</i>	166
Gasquy, Cicéron juris-consulte, <i>Kont Ignác</i>	217
— De M. Tull. Ciceronis pro L. Corn. Balbo oratione, <i>U. az</i>	220
*Gellerts Dichtungen, herausg. von A. Schullerus, <i>Petz Gedeon</i>	699
Gimazane, Ammien Marcellin, <i>Kont Ignác</i>	223
Girard, P., L'éducation athénienne, <i>U. az</i>	46
Guiraud, P., Les assemblées provinciales, <i>U. az</i>	227
Guyau, La morale d'Epicure (3. kiad.), <i>U. az</i>	41
Hatzfeld et Darmesteter, Dictionnaire général de la langue française, <i>U. az</i>	498
Henry, V., Précis de grammaire comparée du grec et du latin, <i>U. az</i>	141
Heuzey, Les opérations militaires de Jules César, <i>U. az</i>	234
*Hildebrand, R., zu Fausts Glaubensbekenntniss, <i>Petz Gedeon</i>	278
Hochart, Authenticité des Annales de Tacite, <i>Kont Ignác</i>	221
*Hollonius, Somnium vitæ humanæ, ed. F. Spengler, <i>Heinrich G.</i>	165
Holthausen, Tochter des Commandanten zu Grosswardein, <i>Heinrich G.</i>	696
Homolle, De antiquissimis Dianæ simulacris Deliacis, <i>Kont Ignác</i>	45
— Les archives de l'intendance sacrée à Délos, <i>U. az</i>	45
Huit, Ch., Études sur le Banquet, <i>U. az</i>	39
Humbert, G., Essai sur les finances chez les Romains, <i>U. az</i>	228
*Irmer, G., Wallenstein-Dramen, <i>Heinrich Gusztáv</i>	94
Jacquet, La vie littéraire dans une ville de province, <i>Kont Ignác</i>	499
Jeanroy, Les origines de la poésie lyrique en France, <i>U. az</i>	506

	Lap
Jullien, De L. Cornelio Balbo Maiore, <i>U. az</i>	219
Jullien, Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome, <i>U. az</i> ...	219
*Kont I., Balladenbuch, <i>Petz Gedeon</i>	541
Lacour-Gayet, Antonin le Pieux, <i>Kont Ignác</i>	226
— — De P. Clodio Pulchro, <i>U. az</i>	219
*Laistner, German. Völkernamen, <i>Heinrich G.</i>	786
Langlois, De artibus rhetoricæ in Francia editis, <i>U. az</i>	507
Langlois, E., Origines et sources du Roman de la Rose, <i>U. az</i>	506
Lanson, Bossuet, <i>U. az</i>	501
— De Manilio poeta, <i>U. az</i>	221
Lauret, De perturbationibus animi Stoici quid senserint, <i>U. az</i>	42
Le Barq, Histoire critique de la prédication de Bossuet, <i>U. az</i>	503
Lécrivain, De agris publicis imperatorisque, <i>U. az</i>	226
— Le Sénat romain, <i>U. az</i>	225
Legrand, E., Bibliographie hellénique, <i>U. az</i>	147
Lemercier, Jean Vauquelin de la Fresnaye, <i>U. az</i>	503
Lemonnier, La condition privée des affranchis, <i>U. az</i>	225
Lévi, S., Quid de Græcis veterum Indorum monumenta tradiderint, <i>U. az</i> ...	42
Lichtenberger, Le poème et la légende des Nibelungen, <i>U. az</i>	315
Lintilhac, Beaumarchais et ses oeuvres, <i>U. az</i>	501
*Logeman, H., Elckerlijck, a 15th century dutch morality, <i>Heinrich G.</i> ...	696
*Malory, Le morte Darthur, ed. Sommer, <i>Heinrich G.</i>	753
Mariéjol, De Orthagoridis, <i>Kont Ignác</i>	48
Martin, Les Cavaliers athéniens, <i>U. az</i>	44
Monceaux, P., Apulée, <i>U. az</i>	222
Monceaux, De Communi Asiæ provincia, <i>U. az</i>	44
— Les proxénies grecques, <i>U. az</i>	43
Morillot, Scarron, <i>U. az</i>	502
*Müller, A., Zacharias Lieboldt. <i>Heinrich Gusztáv</i>	276
*Neufert, Der Weg der Nibelungen, <i>Heinrich G.</i>	787
Nicole, J., Les scolies genevoises de l'Iliade, <i>Kont Ignác</i>	145
*Odinga, Th., Kirchners Coriolanus, <i>Heinrich Gusztáv</i>	360
Parmentier, Études historiques sur la formation des mots, <i>Kont I.</i>	143
Picavet, Les Idéologues. <i>U. az</i>	505
Plessis, Études sur Properce, <i>U. az</i>	220
Pluzanski, Aristotelea de natura astrorum opinio, <i>U. az</i>	41
Poiret, Essai sur l'éloquence judiciaire à Rome, <i>U. az</i>	217
Poiret, Horace, <i>U. az</i>	218
Psichari, Essais de grammaire historique néo-grecque, <i>U. az</i>	142
Puech, Prudence, <i>U. az</i>	223
Reinach, S., Traité d'épigraphie grecque, <i>U. az</i>	147
Reinach, Th., De Archia poeta, <i>U. az</i>	218
— Mithridate Eupator, <i>U. az</i>	47
Réville, J., La religion à Rome sous les Sévères, <i>U. az</i>	227
Rigal, Cicero artium optimarum amator, <i>U. az</i>	218
Robert, De Cassii Severi eloquentia, <i>U. az</i>	223
Robert, La poésie de Racine, <i>U. az</i>	504

	Lap
Rocafort, Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie, <i>U. az</i>	505
Ruelle, Damasii successoris dubitationes et solutiones, <i>U. az</i>	144
*Schiller-irodalom, <i>Petz Gedeon</i>	699
Schweitzer, Hans Sachs, <i>Kont Ignácz</i>	313
Souriau, De deorum ministeriis in Pharsalia, <i>U. az</i>	221
Souriau, M., De la convention dans la tragédie classique, <i>U. az</i>	499
Stoffel, Histoire de Jules César, <i>U. az</i>	234
Tannery, P., Pour l'histoire de la science hellène, <i>U. az</i>	38
Vallat, Quomodo Menandrum Terentius transtulerit, <i>U. az</i>	217
Vernier, Étude sur Voltaire grammarien, <i>U. az</i>	508
Waddington, Le Parménide de Platon, <i>U. az</i>	39
*Wagner H., Das Schuldrama in Salzburg, <i>Heinrich Gusztáv</i>	164
Weil, H., Plaidoyers politiques de Démosthène, <i>Kont Ignácz</i>	144
*Zenker,, Geschichte der Wiener Journalistik, <i>Heinrich G.</i>	697

V. Budapesti Philologiai Társaság.

A Társaság közgyűlése 1891. decz. 27.

I. Elnöki megnyitó beszéd, <i>P. Thewrewk Emil</i>	167
II. Titkári jelentés, <i>Findáczy Ernő</i>	174
III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése	178
IV. Jegyzőkönyv a decz. 27. választm. ülésről	183
V. A közgyűlésről fölvetett jegyzőkönyv	183
Felolvasó és választmányi ülések 91, 163, 183, 274, 359, 441, 443, 540, 785	
Hivatalos nyugtázás	96, 280, 448, 704, 793, 808
A Társaság tagjai 1892-ben	794

VI. Vegyesek.

Bartal Antal úrnak válaszülv., <i>Hegedüs István</i>	543
Dunántúli, <i>Steuer János</i>	165
Goldsmith O. «Vékföldi pap»-jának hazai bibliographiája, <i>Kemény F.</i>	541
<i>Könyvészet</i>	278, 447,
Markalfról, <i>Loósz István</i>	166
Nekrológ: Hunfalvy Pál, <i>Petz Gedeon</i>	91
— Riemann Ottó, <i>Theisz Gyula</i>	93
— Budenz József, <i>Szinnyei József</i>	441
Némethy Euhemerios-kiadása	696
Név- és tárgymutató	790
Thewrewk Festus-kiadása	695
Ujvári Béla válasza a Causeries françaises ügyében	164

AZ EXODOS ARISTOPHANES VIGJÁTÉKAIBAN.¹⁾

A komédia négy fő kordala közül az exodos az utolsó és legcsekélyebb jelentőségű. Nézzük végig röviden az egyes komédiák ide vágó részeit.

1. Akharnaiiak. 1174—1234.

A második parabasis (1143—1173) után a sebei fájdalom miatt nyögdecselő, jajgató Lamakhost hozzák a szolgálk, másfelül meg Dikaiopolis lép be teljesen ittas állapotban. Mindazáltal ő a győztes, őt kiáltja diadalmasnak a kar is. Dikaiopolis üres tömlővel kezében dalolás közben lakomára hívja meg a kart, a mely három iambos sorban mintegy refrain énekel Dikaiopolis ujjongó dalához. Ezzel a kar kivonul az orkhestráról s a darabnak vége. A lyrai hangulatnak megfelel a lyrikus metrum (iambos) is. Félkarokra oszlásról szó sem lehet s így mulhatatlanul az egész kar énekelte. *Muff*²⁾ azt állítja, hogy táncz nem járult az énekhez s maga a daloska szövege semmi felvilágosítást nem nyújt erre, de a csapongó hangulatból következtetve épen nem lehetetlen, hogy ilyes mozdulatok között távozott el a kar Dikaiopolissal.

2. Lovagok. 1316—1408.

Agorakritos és Demos testben és érzületben egyként megifjodva jelenik meg, amaz derék hazafi, ez meg tagba szakadt marathoni hős. Kleon ellenben kényszerül ellenfele foglalkozására és tovább

¹⁾ E cikk befejező része annak az értekezés-cyclusnak, melyben a komédia négy főkardalát vettem tárgyalás alá. A *parabasis*ról l. e Közlöny 1880. 4., 5., 6., a *parodos*ról 1890. 5., 6., 7., a *stasimon*ról 1891. 5., 6. füzetét.

²⁾ E. m. 98. és 138. l.

czivódik. Itt kellene következnie a kar végső dalának, a mely azonban hiányzik. Ez az egyetlen darab, a melyben nincsen meg a végső kardal.

3. Felhők. 1321—1510.

Strepsiades kilátásba helyezett bűnhődése csakugyan bekövetkezik, még pedig saját fia által, a ki alaposan megveri és a ki hajlandó a javításnak ezt az eszközét saját anyjával szemben is alkalmazni. Ezt már megsokallja Strepsiades, panaszt emel a felhők ellen; ezek egyszerre Sokrates ellenségeiként nyilatkoznak. Strepsiades egész haragja Sokrates ellen fordul s minthogy fia nem nyújt segédkezet, egymaga gyűjtja föl volt mesterének házát, kiüzve belőle a sophistákat. A kar itt egyetlen anapaistos sort énekel.

4. Darazsak. 1474—1537.

Philokleon ismét mámoros állapotban van, ugrál, tánczol, hogy bemutassa ez irányban szerzett jártasságát. Versenyre hí minden embert. Egyre több-több tánczoló jelenik meg. Ekkor lép föl a kar s az 1516. sortól kezdve éneкли dalát tele csapongással, rohamos tánczra biztatással, kikisérve a Karkinosokat lelkesült örömujjongás között. Nem lehet tagadni, hogy van e dalban némi jele a strophikus szerkezetnek, de antistrophikusnak nyoma sincs. Az 1528—1537. sorok daktylo-trokhaiosokat mutatnak.

5. Béke. 1191—1357.

A második parabasis után azok vannak pellengérré állítva, a kik a harczhoz szükséges eszközöket gyártják. Megjelenik Trygaios s teszi az előkészületeket leendő nászára. Aztán jönnek egymásután az éhező kézművesek s ekkor Trygaios fölszólítja a kart, hogy vegyen részt a lakomán s előhozatja aráját, jelt ad a népdalra, melyet a kar az 1330. sortól kezdve énekel. A lyrai metrum is hozzá járulván a népdal e meg-megújuló refrainjéhez: Ὅλην ὕμνωται' ὦ, kétségtelen, hogy az egész kar éneкли e dalt kivonulva az orkhestráról.

6. Madarak. 1706—1765.

A negyedik epeisodion (1494—1705) azt tárja föl, mily nagy a szomorúság ott fenn az égieknél a miatt, hogy már többé nem

nekik áldoznak az emberek; ez okból elküldték Prometheust, hogy bármily föltételek alatt szövetséget hozzon létre az égiek és madarak között. A megegyezés létre jő oly formán, hogy Zeus átadja a kormányt, Basileiát Peisthetairos nőül veszi. A jelentéktelen kardal után veszi kezdetét az exodos, melyben jelenti a belépő követ, hogy készüljön mindenki az új világ hatalmas urának elfogadására. A kar legott nagy öröme kelve dalhoz fog. Peisthetairos, a ki Basileiával fényes felhőn ereszkedett alá, kifejezi magas megelégedését a kardal fölött, mire a kar népdalt énekel. Peisthetairos lakodalmára hívja az egész szárnyas sereget, s a kar három iambikos tetrameter sorból álló ujjongással fejezi be a darabot. Nemcsak a dolog természete, hanem Peisthetairosnak e szavai is:

ἔπεσθε νῦν γάμοισιν ὦ
 φύλα πάντα συννόμων
 πτεροφόρ' ἐπὶ δάπεδον Διός

világosan mutatják, hogy itt okvetetlenül az egész karnak kellett énekelnie. *Muff*,*) a ki különben nagyon szereti fölteni a tánczolást, e helyhez nem jegyzi meg, hogy táncz is lehetett, pedig egyrészt Peisthetairos e szavai:

λαβοῦσα συγχόρευσιν,

másrészt a szárnyasok karának mozgékony természete legalább is valószínűvé teszik.

7. Thesmophoriát ünneplő nők. 1160—1230.

A második stasimon (1136—1159) után, a melyről fönnebb szólottunk, Euripides jő egy tánczos és egy fuvolás nővel s kéri a kart: bocsásson meg neki még ez egyszer; igéri, hogy soha többé nem gúnyolódik a nőkkel, ha szabadon bocsátják kedves szolgáját. Mnesilokhos őrzője távozik a tánczosnővel, Euripidesre (a ki anyóka képeben jelenik meg) bizva az örködést. A csel sikerül, Mnesilokhos kap az alkalmon, elmenekül Euripidessel s mire az íjász visszatér, már nem találja ott foglyát. A kartól kért felvilágosításból megtudja, merre menekültek, utánuk rohan s az 1226. sornál a kar biztatja az íjászt, hogy csak üldözze őket. Hanem elég volt a játék, menjen kiki haza, a Thesmophorosokhoz pedig kérést

*) E. m. 157. l.

intéz, hogy minden jóval viszonzózzák az ünnepet. Különösen az imaszerű sorok tartalma és mérete, — az, hogy a megelőző jelenetben is az egész kar szerepel, kétségtelenné teszi, hogy ezen anapaistosokból álló exodost az egész kar énekelte.

8. Békák. 1500—1533.

A második stasimon (1482—1499) után Pluton elküldi a bölc Aiskhylost a felvilágra, hogy okos tanácsai által megmentse a várost a sok botor embertől. Aiskhylos el is indul kérve az alvilág urát, hogy az ő székét addig Sophoklessel őriztesse s ne engedje, hogy valamikép a ravasz, hamislelkű és hizelgő Euripides beleüljön s elfoglalja a dísz-széket. Erre Pluton a karhoz fordul, hogy Aiskhylost a saját dalaival dicsőítse. Az 1528. sornál a kar rá is kezd a dalra. E magasztaló ének aiskhylosi lendülettel bír, habár a fennmaradt tragédiák egyikében sem találjuk meg s így valószínűleg elveszett darabjaiból való. Tartalma szerencsekívánatot, hogy Aiskhylos sikeresen járjon a földön. A dicsőítések, akár istenekről, akár emberekről szólnak — mint számos példában láttuk, — kizárólag a karnak tulajdonítandók s nem is merült fel kétség az iránt sem az ó, sem az új korban, hogy a daktylikos hexametereket az egész kar énekelte.

9. Lysistrate. 1216—1322.

A stasimon (1118—1215) után a végső jelenet következik. Ez teszi az exodost, a melyben a lakónok és az athenaiiak örömmel lejtének tánczot az istenek tiszteletére s végül az 1296.-nál a lakónok kara megfelelőleg az athenaiiak karának (1279—1294) a Musát, Apollont és Artemist magasztalja, tánczra bűzdítva minden embert. Látnivaló, hogy itt ismét az egész kar énekel, még pedig a tartalomból világosan kitetszőleg táncz kíséretében adva elő a daktylo-trochaikus hyporkhemát.

Az exodos elmélete.

Az exodos lényegét most már a nyert tapasztalok alapján a következőkben állapíthatjuk meg.

Aristophanes mindenik fennmaradt komédiája (az egyedüli

Lovagok kivételével s innen is valószínűleg csak elveszett) a kar énekével végződik, a mely mindenkor szoros kapcsolatban van a darab cselekvényével. Így mondja *Pollux* is¹⁾: καὶ μέλος δὲ τι ἐξόδιον ὁ ἐξιόντες ἦδον vagy a skholiasta Dar. 270-hez: τὰ δὲ ἐξόδικα ἢ ὑποχωρητικά, ἅπερ ἐπὶ τῇ ἐξόδῳ τοῦ δράματος ἄδεται.

Ezen itt idézett helyekből egyszersmind az is kitünik, hogy az exodos dalát a kar énekelve adta elő s itt egyszerű szavalásra gondolni sem lehet. Ha tehát egy névtelen grammatikusnál²⁾ ezt olvassuk: ἐξοδος τὸ ἐπὶ τέλει λεγόμενον τοῦ χοροῦ, látnivaló, hogy a λέγεσθαι-nak csak 'előadás' értelmet lehet és kell adni, mint főnebb az Aristoteles-féle λέξις-nek.

Különben azt, hogy itt csak ének volt szokásban, nem csupán a hagyomány bizonyítja, hanem az összes exodosokban talált gondolatok természete, az érzelmek lüktetése, a sokszor szenvedélyességig fokozódó hangulat, a lyra sajátlagos metrumai. Arra nézve, hogy az exodost félkarok adták volna elő, sehol sem találunk említést, de — mint e felől a szöveg maga legkönnyebben meggyőz, — egyenesen lehetetlen is félkarok működésére gondolni.

A tánczot illetőleg *Muff*³⁾ hivatkozva a Dar. 1535. sorához írt skholion e szavaira: εἰσέρχεται γὰρ ὁ χορὸς ὀρχούμενος, οὐδαμῶς δὲ ἐξέρχεται t. i. ὀρχούμενος, azt állítja, hogy csak a Darazsak végén fordult elő táncz. Akár az Akharnaiiak, akár a Madarak, Thesmophoriát ünneplő nők vagy a Lysistrate exodosát vesszük vizsgálat alá, mindegyikét a Darázsok exodosával egyező jellegűnek találjuk, mindenkinek alapvonása a dithyrambikus kedvcsapongás. Ennélfogva joggal föltehető, hogy a táncz, ha nem is következetesen minden komédia végén, de minden bizonyynyal igen gyakran lelt alkalmazást.

Még csak azt jegyezzük meg, hogy exodos alatt nemcsak kizárólag, szorosan véve a kar befejező dalát szokták érteni, hanem általában a komédia azon részét, a melyben a komédia cselekvénye véget ér. Sőt idő folytán az exodosban oly nagy terjedelművé vált a színészek szereplése, hogy Aristoteles az exodost nem is a khorikus, hanem a scenikus részekhez sorolja. Ha szoros különb-

¹⁾ Pollux. IV. 108.

²⁾ Meineke Comic. fragm. Græc. I. 546.

³⁾ E. m. 98. l.

séget akarunk tenni, akkor pusztán a dalt nevezzük exodikonnak szemben a cselekvény végére is czélozó exodossal.

A kardalok története.

Gyakorlati és elméleti uton kimutattuk a komédia kardalainak alapvonásait, irányát, természetét. Nem jogosulatlan kérdés már most: vajjon a történelmi folyamat e kardalok fejlődésében igazolja-e eddigi fejtegetéseinket? vajjon megtaláljuk-e a kardalok főnnebb megállapított jellemvonásait az Aristophanes komédiáit megelőző kardalokban?

Megkíséreljük e kérdésekre is megfelelni.

Ha azonban a kardalok történeti fejlődését akarjuk vizsgálni, okvetetlenül a komédiának, mint olyannak, fejlődése történetére kell tekintettel lennünk, mert a komédia voltaképen a kardalaiból fejlődött ki.

Csakhogy e szempontból is kedvezőtlenebb helyzetben vagyunk itt, mint a tragédiánál, a mennyiben a komédiáról oly hézagos, oly csekély hagyomány maradt fenn, a melynek vezérlésénél lehetetlen a komédia változásainak minden fokozatát kellő bizossággal kimutatni, holott a tragédia eredetére, alakulására nézve teljesen megbízható adatokkal rendelkezünk. Még maga *Aristoteles* is bevallja ¹⁾: αἱ μὲν οὖν τῆς τραγωδίας μεταβάσεις καὶ δι' ὧν ἐγένοντο, οὐ λεληθασί, ἡ δὲ κωμῳδία διὰ τὸ μὴ σπουδαῖσθαι ἐξ ἄρχης ἔλαθεν. . . . τίς δὲ πρόσωπα ἀπέδωκεν ἢ προλόγους ἢ πλήθην ὑποκριτῶν καὶ ὄσα τοιαῦτα, ἠγνόηται.

Annyi azonban ismert tény, hogy a komédia legősibb csiráit a Bakkhos isten tiszteletében kell keresnünk. Mellékes kérdés, hogy a tisztelet eredeti görög-e vagy Ázsiából származott. A szüreti ünnepek szolgáltak alkalmul e tiszteletre, a mely elterjedett mindenfelé egész Görögországban és legfőbb részét a bakkhosi zajongó menet képezte. *Aristoteles* megjegyzi ²⁾: ἡ δὲ (t. i. κωμῳδία) ἀπὸ τῶν τὰ φαλλικά, ἃ ἔτι καὶ νῦν ἐν πολλαῖς τῶν πόλεων διανέμει νομιζόμενα, tehát a komédia voltaképen a phallikus dalokból vette eredetét, s az ilyenkor szokásos menetek tartása még *Aristoteles* korában is divatos volt némely helyeken. Maga a komédia neve is a víg, mulató-

¹⁾ Poet. 5.

²⁾ U. o. 4.

és gúnyoló menetre (κῶμος) czéloz s innen származik κωμᾶζειν, valamint a latin *comissari* is. A menet tarkán öltözött rögtönzökből, tréfálózókból állott, s ezeknek mintegy vezetői voltak a phallophorosok (főkép Sikyonban). Hasonló szerepet vittek az autokabdalosok (Sikeliában), iambisták (u. o.), dikelisták (Lakedaimonban), phlyakosok és sophisták (Alsó-Itáliában), ithyphallosok (Sikyonban), ethelontesek (Boiotiában).¹⁾

E sokféle név ugyanazon egy fogalom meghatározására, határozottan mutatja, mily általánosan elterjedt szokás volt Bakchos tiszteletére amolyan ünnepi menetek rendezése.

Természetes, hogy a dalok, a melyeket úgy szólván egy összeptoppant csöcselék-sereg énekelt, minden művészet hijával voltak s hosszú időn át ilyeneknek is maradtak. Míg a tragikus kar nagyon korán meghatározott számú személyekből állott, a kik bizonyos megállapított renddel léptek föl, addig a komikus kar nagyon sok ideig nem állott egyébből, mint mulató, vidám csapatból s a dal szabálytalan dudolásból. A komédia, mint *Bernhardy* mondja görög irodalom történetében,²⁾ «begann schutzlos und unbeachtet in einem Winkel der Bacchischen Festlichkeiten versteckt und war ein bäuerliches Spiel der Winzer und lustigen Verehrer des Dionysus; ihrer Abkunft getreu spiegelte sie die niederen Kreise der Gesellschaft ab und kannte weder die Forderungen des Anstandes, noch der Kunst. Daher fand sie so wenig in der Oeffentlichkeit als in der Literatur eine würdige Stellung, bis sie durch den Aufschwung der Ochlokratie gehoben eine politische Macht errang und festen Formen sich unterwarf.»

Lássuk most közelebbről, mit mondhatunk azokról a dalokról a hagyomány alapján.³⁾ Legtöbbet a *phallikus* dalokról tudunk. Az éneklők száma épenséggel nem volt korlátolva, dalolt, a kinek kedve s hangja volt és nem vezette senki a dalt, a pillanat hatása adta az ösztönt s ez adott szabadságot is. Erre czéloz Aristoteles,⁴⁾ midőn az őskomédiát ἀποσχεδιαστική-nek nevezi. Ámde idő foly-

¹⁾ L. Athenaios 611. d.

²⁾ II, 2. 477. l.

³⁾ L. Herod. II. 49. Skhol. Akharn. 242. Paus. 1, 2, 5. Plut. de cupid. 8, 527, d. Phot. Lex. 637. Porson, Arist. Poet. 4, 14. Athen. XIV. 622. VI, 253. Reiske Dem. c. Mid. 517.

⁴⁾ Arist. Poet. 4.

tán az elismert jó hangúak mintegy irányadói lettek az ének menetének, a kardalnok és karvezető fogalma kezdett kifejezésre jutni külsőleg is, a mennyiben a phallophorosok korommal mázolták be arcukat, holott a tömegnek ez nem volt szabad s e helyett virágokkal, koszorúkkal ékesíték fejüket. Athenaiosból¹⁾ tudjuk, hogy a bakkhosi menet közönséges énekeseinek eltérő, jellemző koszorúik is voltak, a vezetők ünnepiesen álltak ki a síkra, neki rontottak egyeseknek, s elhalmozták gúnyos szavakkal. Ez a jelen-ség már a parabasisra s ennek is épen harmadik részére utal, hol a költő személye lép előtérbe.

Tovább menve, ha meggondoljuk, hogy a phallikus dalokat Bakkhos ünnepei alkalmával énekelték, biztos az a következtetés, hogy ezen bármily kezdetleges dalok tartalmának főrészét épen ez isten dicsőítése tette, ez lehetett az ünnepély középpontja. De másfelől az a szilaj jelleg, mely ezeknek a daloknak sajátja volt,²⁾ arra is utal, hogy a vigadó czimborák alkotta menet azokat, a kiket épen szembe talált, élceinek sortüzével árasztotta el, személyválogatás nélkül csúfot úzve mindazokból, a kiket alkalmas czélpontnak vélt.

S a phallikus dalok mindezen tulajdonai egyrészt a stasimonnal, másrészt a parabasisal való hasonlóságra figyelmeztetnek. A hymnusz-féle dalok a stasimonnak s a parabasis odeja és antodéjának, a gúnyos kifakadások pedig az epirrhema és antepirrhema kétségtelen alapformái. Erre mutat még a phallikus dalok alapformája, az ithyphallikos és trokhaios.

Sőt ezt a hasonlóságot egyes kifejezések és formulák is bizonyítják. Az ithyphallosokról u. i. azt mondja a hagyomány, hogy az oskhestrára vonulásuk után arczukkal a közönséghez fordultak, ἐπιστρέφουσι εἰς τὸ θέατρον, s e kifejezéssel analogonok azok, a melyeket Aristophanes alkalmaz, πλ. οὖπω παρέβη πρὸς τὸ θέατρον (Akhar. 628), πρὸς τὸ θέατρον παραβῆναι (Lov. 505), πρὸς τὸ θέατρον παραβάς ἐν τοῖς ἀναπαίστοις (Béke 735).³⁾

¹⁾ Athen. XIV. 623. c. d. XV. 678. a.

²⁾ V. ö. Suidas: τὰ ἐκ τῶν ἀμαζῶν σκώμματα· Ἀθήνησι γὰρ ἐν τῇ τῶν Χοῶν ἑορτῇ οἱ κωμῶζοντες ἐπὶ τῶν ἀμαζῶν τοὺς ἀπαντῶντας ἔσκωπτον καὶ ἐλοιδοροῦν· τὸ δ' αὐτὸ καὶ τοῖς Ἀθηναίοις ὕστερον ἐποίουν.

³⁾ L. Muff' Der Chor in der griechischen Komödie vor Aristophanes, Halle 1871.

A fölsorolt adatokat tekintetbe véve a hagyomány adta érvek alapján bizonyosnak vehető, hogy a phallikus dalok és ama fejlett műkardalok között oly hasonlóság van, a mely okvetetlenül föltételezi, hogy azok egymással a lehető szoros kapcsolatban vannak, amaz ezeknek ős alakja.

Athenaios megőrizte számunkra a következő sorokat: *)

Σοὶ, Βάκχε, τάνδε μοῦσαν ἀγλαΐζομεν,
ἀπλοῦν ῥυθμὸν χέοντες αἰόλω μέλει,
καὶ μὲν ἀπαρθένευτον ὄβρι ταις πάροις
κεχρήμεθα μὲν ῥεδαΐσιν, ἀλλ' ἀκήρατον
κατάρχομεν τὸν ὕμνον.

E kis dalocska a phallikus dal lényeges jellemvonásául mutatja az istendicsőítést, mint az ünnepély legközvetlenebb folyamányát. Sőt nemcsak a tartalmat, hanem az alakot illetőleg is az érintett rokonságra vall.

A phallikus dalok természetéről azonban világos képet tartott fenn számunkra Aristophanes az Akharnaiiak 263—279. terjedő részletében.

Dikaiopolis díszesen öltözve kilép a házból nejével, leányával, szolgálival, egész kísérettel és fölszólítja a tömeget, hogy álljon félre útjából, kövesse őt; azután (243) e szavakkal

ὁ Ξανθίας τὸν φαλλὸν ὀρθὸν στησάτω

felhívja szolgálját, hogy a phallost egyenesen tartva menjen előtte. Majd meg áldozván Dionysoshoz fohászkodik (247. s köv.). Pár sorral utóbb Xanthiashoz fordul ismét újólág intve az előbbi dologra (259), míg ő maga

ἐγὼ δ' ἀκολουθῶν ἄσομαι τὸ φαλλικόν. (261)

közvetlenül utána menve a phallikus dalt fogja énekelni. Megadva a ,πρόβα' vezérszót megindul az egész menet s Dikaiopolis, mint az ünnepély vezetője, énekli a 263—279. sorok közé eső dalt. Ebben Phaleshez, Dionysos társához, kísérőjéhez fordul s különböző czímekkel tiszteli meg. E nevek eléggé mutatják a phallikus dalok általános természetét, a pajzanságot. Kijelenti továbbá, hogy már ötször vezetett az isten tiszteletére ily menetet, most épen

*) Athen. XIV. 621. d.

hatodikszor fohászkodik hozzá. Örömmel megy most is falusi jószágára az ünnep megülésére a béke áldó csöndjében, távol bajtól, harzi zajtól, távol a Lamakhosoktól. Itt aztán tetőzik a phallikus dal sajátsága a féktelen, kicsapongó kedély nyilatkozataiban (271—275), midőn Phalesnek sajátságait ugyancsak élesen és gúnyosan számlálja el. A 276-ban ismételten hívja Phalest, hogy vegyen részt a mulatságban, mert ha velők megy, kora reggeltől kezdve mindig szürcsölheti a béke borát, mialatt feledve lesz a háború, a pajzsot füstre akasztják.

Ha már most röviden összefoglaljuk az eredményt, ez körülbelől a következőkben áll: e phallikus dalban megvan az istenhez fohászkodás, mi vagy a parodosban, vagy a stasimonban, vagy különösen a parabasis ode és antodejában szokott előfordulni; megvan a gúny is, mely a stasimonon kívül főleg a parabasis epirrhematikus részeinek tartalma s végre azokban a szavakban, melyekben Dikaiopolis dicséri a békét, ennek zavartalan nyugalmát a háborúskodás nyomorai ellenében, nyomára találunk a szoros értelemben vett parabasisnak, hol a költő szintén egyéni véleményét (néha kisebb, néha nagyobb körre terjedő kérdések felől) szokta kinyilvánítani. Szóval e phallikus dalban a később kifejtett komédiai kardalok ősi jellegére ismerünk.

Vessünk most egy pillantást Aristophanes Békák című komédiájának 324-től kezdődő részére.

Habár itt nem tulajdonképi phallikus dallal van is dolgunk, mindazáltal a Dionysos tiszteletére rendezett menettel, vagyis *Jakkhos-karral* találkozunk. — Maga Jakkhos senki más, mint Bakkhos; a beavatottak kara nem egyéb, mint egy phallikus komos Dionysos és a vele rokon istenek tiszteletére. A kar az orkestrára vonulva Jakkhoshoz fohászkodik, megülve a bakkhosi ünnepet, a mely — mint láttuk — a komédia csirája. A kar első két dala után szünetet tart, a menet a thymele két oldalán a közönséghez közelebb lépve ezzel szembe áll s a karvezető előadja az anapaistosokat; aztán következnek az iambosokban írt gúnyos versek, melyek alatt a menet a theatronnal szemben marad, végre az ünneplők egy része tovább megy, egy részük meg szereplő kar gyanánt vissza marad.

Itt ismét tagadhatatlan a hasonlóság e dalok s a későbbi művészi kar-alakok között. Ott mindjárt, midőn a két félkar a thymelehez közelebb húzódva, felhívásokat intéz az istenekhez,

e résznek nyilván a stasimon első fele, a parabasis odeja felel meg; a karvezető említett anapaistosai a szoros értelemben vett parabasisra utalnak; a strophe után a kar a theatronnal szembe fordul s a karvezető veszi föl a szót, a mi meg az epirrhemára emlékeztet; erre ismét a (másik) félkar szerepel szemben állva az előbbi félkarral, ez világosan a stasimon második fele vagy a parabasis antodeja; sőt végül a közönséghez intézett második beszéd egyenesen antepirrhemát sejtet.

Még egy dalra kell fordítanunk a figyelmet s ez az Athenaios által¹⁾ közölt *ithyphallos dal*, a mely általában véve hasonló a phallos-dalhoz.²⁾ S e dal említése annyival szükségesebb, mert míg az eddigiek a régibb, addig ez éppen a későbbi kor terméke, mikor már nemcsak istenek vagy istennők, hanem nevezetesebb férfiak tiszteletére is költöttek ilyeneket. E dalt Demetrios Poliorketes tiszteletére szerezték valószínűleg azon időben, a mikor őt (szül. 337. + 285 Kr. e.) atyja, Antigonos. Görögországba küldte, hogy ott a makedon Kassander uralmát megdöntse. Mint a történelemből tudjuk, e vállalat sikerült is. Majd 307-ben eltízte Demetrios Phaleraios t s a népnek régi kormányát visszaadta.

A dalt magát akkor énekelték, a mikor Demetrios Poliorketes bevonult Athenaiba s a nép határtalan bizalomra kelve iránta, istenként dicsőítette. Két főgondolat van benne, egyik: Demetrios dicsőítése, a másik: kérelem, hogy szabadítsa meg egész Görögországot az ijesztő sphinx-től vagy küldjön egy Oidipost, a ki leverje.

A dicsőítés itt is olyan, mint a minót a parodosban, stasimonban s a parabasis ode meg antodejában találunk; a hizelgésnek ama netovábbja, a mely nemcsak határos a gúnynyal, hanem abba át is csap, az epirrhematikus részek alapjellégét foglalja magában. A hasonlóságot megerősítik a tetram. iambikos és az ithyphallosos.

Úgy gondoljuk, eléggé megbizonyítók, hogy a komédiai kardalok ősforrása a phallosdal, a parabasis pedig nemcsak tartalom, hanem alak tekintetében is ama dalra vezet vissza.

Arra, hogy éppen a parabasis, e legfontosabb kardal, miként fejlődött, hogy egyszerre támadt-e azokból a kardalokból, avagy talán egyes részek váltak ki előbb s úgy fűződtek ezekhez lassanként a többiek s ha ez utóbbi az eset, mely részek voltak meg

¹⁾ VI. 283. d.

²⁾ Kolster i. m. 58.

előbb, melyek csak utóbb, a szegényes töredékek miatt határozotlan megfelelni nem lehet.

Kolster az odet tartja elsőnek, ehhez járultak az epirrhematikus részek s csak a peloponnesosi háborúk idejében kapcsolták hozzá a többieket; *Genz* szerint az epirrhematikus részek az elsők, aztán jöttek a többiek; *Hermann* a szoros értelemben vett parabasisnak adja az elsőséget, aztán következtek az epirrhematikus részek s az ode és antode; *Kock* abban a véleményben van, hogy «universam parabasin simul natam esse».

Áttérünk most az *Aristophanest* megelőző komédia-irodalomnak azokra a töredékeire, a melyek kardalokból maradtak fenn.

A komédia — mert nem érintjük azt a mondát, hogy *Dionysos* találta föl — első kísérletei *Sikyonban* történtek. Mikép fejlődött tovább, arra nincsen ugyan adatunk, csak annyi bizonyos, hogy a magasabb fokra emelés érdeme a sikeliái dórokat illeti. Egyebek közt erre mutatnak *Aristoteles*¹⁾ τὸ μὲν ἐξ ἀρχῆς ἐκ Σικελίας ἦλθεν és *Solinus*²⁾ e szavai: hic (t. i. Sikeliában) primum inventa est comœdia.

E kezdetleges tréfák *Megarában* szintén divatosak voltak (*Μεγαρικὸν σκῶμμα*) a *Maison* nevű állandó komikus alakkal. Innen *Susarion* Attikába vitte át a komédiát, csak hogy fölötte sok időnek kellett lefolynia addig, a míg a komédia otthonossá vált a művelt osztályok körében.

Syrakusaiban a kosi *Epikharmos* vált ki 486 körül mythikus travestiák által. Nála már szerepel a kar, de még a színpadon s még nem használja az általunk fejtegetett műalakú kardalokat.³⁾

Az ó-attikai komédia kezdete 465—460 közé tehető. Ekkor kezdi betölteni a komédia azt a fontos hivatást, a mely elől nem térhetett ki sem állami, sem magánügy, a komédia kezd egyenrangúvá lenni a tragédiával. A kar phantastikus személyeket foglal magában s jelentékeny szerepet játszik a darabokban, résztvesz a cselekvényben. Az e kori írók közül csak az egyetlen *Magnesről* tudunk annyit, hogy állati álarcokat használt kardalaiban.

A legelső, minket érdeklő töredék *Krates Παῖδα* című művének e sora:

¹⁾ Poet. 5.

²⁾ Polyh. XL.

³⁾ Grysar, De Doriensium com. 135.

Τοίς δὲ τραγωδοῖς ἕτερος σεμνὸς πᾶσιν λόγος ἄλλος ὄδ' ἔστιν.

Ez talán parabasisből való, legalább erre enged következtetnünk a tetram. anap. méret mellett az egészen elömlő gondolat, az általános érdekű kérdésről mondott vélemény.

Krates kortársa *Kratinos* (megh. 422 körül). A politikai komédia megalapítója, a harmadik színész felléptetője. Az ő érdeme, hogy a komédiát a tragédiával egy sorba kezdik helyezni. Ἀρχιλοχοῖς című drámájának e töredéke:

Χαῖρ', ὦ μέρ' ἀρχαιογέλωσ ὄμιλε ταῖς ἐπιβδαίαις,
τῆς ἡμετέρας σοφίας κριτῆς ἄριστε πάντων
εὐδαίμων' ἔτικτέ σε μήτηρ ἱκρίων ψόφησις

kétségkívül a karra utal. Keserű szemrehányásokat tesz az athenaiiaknak a miatt, hogy a rossz költők silány verseiben gyönyörködnek s az ő becses szerzeményeit kevésre tartják; ámde ő mégis a nép jobb érzékéhez fordul s azt hívja föl bírónak ez ügyben. E pár sor minden valószínűség szerint a szoros értelemben vett parabasisban foglalt helyet. Erre a következtetésre kell jutnunk, ha figyelembe vesszük, hogy Aristophanes is a kardalnak ezt a helyét használja arra, hogy haragjának erejét éreztesse a néppel, hogy a fölbujánzó izléstelenség ellenében a tisztult ítéletűek bírálatához forduljon. Legyen elég itt csupán a Felhők 574, 576, 578, 587. verseire hivatkoznunk.

Ugyanezen darabjából maradt fenn e másik sor:

οἷον σοφιστῶν συμῆνος ἀνεδιψήσατε.

Tudjuk e darabról, hogy a kar hatalmas lépésekkel, fönséges magatartással vonult be az orkhestrára, a mennyiben, mikor először megjelent, akkor tört ki e szavakban a színészekkel szemben, a kik a kart oda hívták. Úgy hogy e sorocskát a legelső parodos-maradványnak tekinthetjük. Jellemző hasonlóságot találunk a kar illetén rohamos benyomulására Aristophanesnél az Akharnaiiakban és a Madarakban. Ugyanez az eset a Meineke által közölt VII. és VIII. sz. töredékekben is, a melyeket szintén parodos-részeknek kell tartanunk.

Θράτται című darabjának Pollux (IX. 91) által megőrzött töredéke:

ἴτι τοὺς κάρακας τὰς Αἰγύπτου χρυσία κλέπτοντας ἔπαυσα,

a melyben a költő dicsekedve említi az általa kivívott sikert, hogy

az állam élén álló férfiak nem vesztegettetik meg magukat Egyiptomból küldött titkos pénzzel, a vizsgálat nyomán parabasisból való. *)

Πλοῦτοι című darabjának II. töredéke nemcsak azért tekinthető parabasis-részletnek, mivel tetram. anap. méretben van írva, hanem az általános themáért, a melyet a karvezető adhatott elő, dicsérve az aranykort, a boldog időket Khronos uralkodása alatt. Szintén parabasis-maradvány a Πυτινή VII. töredéke, a melyben a költő dicsérettel szól önmagáról s itéletet tart más költők felett. Az epirrhematikus részekben lehetett a XI. töredék, a mely hasonló a Béke 603. köv. verseihez s végre a XII. töredék is, míg Μαλθίακι című darabjának leghosszabb töredéke ismét a szűkebb értelemben vett parabasisra emlékeztet ép úgy, mint a Τροφώνιος III. töredéke, a Ώραι I. száma.

A Σερίφιοι című komédia egyik töredékében :

Χαίρετε πάντες ὅσοι πολόβωτον ποντίαν Σέριφον

a stasimon nyomára akadunk, melyben a kar a sziget isteneit szólítja meg. Különben e művében a Perseus mondát dolgozta föl.

A Ώραι-ból maradt fenn a következő kretikos menetű részlet:

Ἐγείρε δὴ νῦν Μοῦσα κρητικὸν μέλος,
Χαίρε δὴ Μοῦσα, χρονία μὲν ἦρες, ὄμως δ'
ἦλθες οὐ πρὶν γε δεῖν, ἔσθι σαφές, ἀλλ' ὅπως...

s ez valószínűleg a komédia végén lehetett az exodosban.

A Χείρωνες IX. töredéke valószínűleg parodosból való, mert a kar azt mondja el, hogy mi czélből jelent meg. A parabasis odejába illik az I. és antodejába a II. töredék, melyekben a kar az elődök boldogságát, erényét, bölcsességét magasztalja, szembe állítva ezt a kortársak élvezetre vágó, kéjelmes életével.

Az epirrhemában lehetett ez :

Στάσις δὲ καὶ πρῆσβυγενῆς Κρόνος ἀλλήλοισι μιγέντε
μέγιστον τίκτετον τύραννον,
ὄν δὲ κεφαληγερέταν θεοὶ καλοῦσιν,

a mely Periklest teszi gúny tárgyává és az ennek megfelelő ante-epirrhemából való e másik :

*) L. Meineke I. 61. Bergk Comment. 104. Muff e. m. 27.

Ἦραν τέ οἱ Ἀσπασίαν τίθει Καταπυροσύνη
παλλακῆν κωνόπιδα,

a melynek éle Aspasia ellen irányúl.

Ha figyelembe vesszük a Felhők 1510. és Thesmophoriát ünneplő nők 1227. sorát, igen valószínűnek látszik, hogy e komédia exodosában lehetett e sor:

Ταῦτα δυοῖν ἐν ἑτοῖν ἡμῖν μόλις ἐξεπρονήθη.

Kratinos műveiben tehát feltaláljuk már mindazon kardalokat, a melyekre Aristophanes nyújt példát. A többi fenmaradt töredékek között is számosat találunk ennek igazolására. Kimondhatjuk ennél fogva, hogy a kardalok már Aristophanes előtt divatban voltak, még pedig a nála talált tendenciával. A kar a cselekvény iránt való érzületét tolmácsolja a parodosban, gúnyol vagy istenekeket magasztal a stasimonban, végső nyilatkozatát teszi az exodosban s a személyes ügyek vagy korkérdések tárgyalása van a parabasisban.

Végszó.

Vizsgálódásainkban igyekeztünk kimutatni a komédia négy*) főkardalának jelentőségét, természetét, fontosságát, használatának, alkotásának módját, eredetét s a mennyire a szűkös adatok engedték, fejlődését. A karnak volt ugyan szerepe ezeken kívül is az ó-attikai komédiában, de az esetről-esetre változott, idomúlva a darab czéljához.

Fejtegetéseink folyamán főczélunk az vala, hogy — a mit eddig kellőképen nem láttunk hangsúlyozva az irodalomban — ne elvontan szemléljük az egyes kardalokat, hanem mint a darabnak lényeges alkotó részeit, mivel vélekedésünk szerint itt sincs helye önkényes magyarázatoknak s a költő valódi megértése csak úgy lehetséges, ha kardalainak megítélésénél a drámai költő álláspontjára helyezkedünk.

Az ó-attikai komédia voltaképp már Aristophanes végső darabjaiban hanyatlásnak indúlt. Nem is csoda. A szokások, erkölcsök változásával Athenai izgatott élete lecsendesült, egyes polgárok

*) L. Közlönyünk 1880. 4. 5. 6. és 1890. 5. 6. 7. valamint 1891. 5. 6. füzetait.

részvétét és tevékenységét az idegen államok befolyása meggátolta, az izlés új irányt vett, sőt a politikai viszonyok sem voltak kedvezők többé a komédiára. A peloponnesosi háborúk alatt már törvényt is hoztak, hogy az állami élet terén szereplő egyéneket színpadra hozni és álarcz által fölismerhetőkké tenni nem szabad. — Ennek következtében vége lett a személyes gúnynak. Ha még ehhez vesszük a hosszas háborúk hatását általában a szellemi s különösen a költői életre: érteni fogjuk a komédia elvirágzását, midőn az mint *közép attikai komédia* jelent meg. E komédiából — a melyre átmenet már Aristophanes Plutosa is — eltűnt a régi kar, fontossága elveszett. Nem csekély mértékben folyt be erre az, hogy a gazdag Athenainak csupán híre volt meg, a polgárok anyagilag teljesen kimerültek, a költséges karkiallításra nem vállalkozhattak. A kar eltűnésével, látnivaló, a költőnek sem lehetett meg az a közege, a melynek révén szabadon nyilváníthatta véleményét, meggyőződését.

A komédia egyre jobban szakít a nyilvános étellel és tárgyául az emberi lélek hajlamait, szenvedélyeit választá; családi, házi jeleneteket, a szülők és gyermekeik, a nő és férfi viszonyát hozza színre, a szerelem lényeges alkotó eleme lett. Ez az új változás teremtette meg az új attikai komédiát, a mely immár egyénített személyeket, jellegeket állított a közönség elé, a melylyel az életet a maga valódiságában tüntették föl. Az alap, a melyre e műfaj állott, nem volt többé ideális, hanem reális.

Szerkezet tekintetében szintén nagy változás következett be. A kar már az ó-attikai komédiából eltűnt s itt sem volt meg többé. A prologos megmaradt ugyan, de valamely képzeleti személy adta elő. Az egyes epeisodionok nem állhattak többé Jaza kapcsolatban, a költő mentül nagyobb gondot fordított az egységes és fokozatosan fejlődő cselekvényre. Önálló, drámailag fejlesztett cselekvény volt már ez s habár az egyes részletek, a mellékeselekvények ezer s ezerféle változatban, tarkaságban mutatkoznak, tulajdonképen csak arra szolgálnak, hogy a főeseményt annál szembetűnőbben domborítsák ki.

Innen fejlődött ki a Plautus és Terentius római komédiája és ide nyúlnak vissza a modern vígjáték gyökerei.

Dr. BOROS GÁBOR.

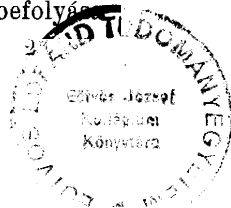
A POLGÁRI DRÁMA TÖRTÉNETÉBŐL.

Gellert.

Gottsched becsvágya főképp a tragédiára irányult. A komédia iránt kevés fogékonysága volt. Nem vallja be nyiltan, de némileg lenézi, mint különben nagyon sokan kortársai közül. Azért szívesen engedi át feleségének és — mily irónia! — e csaknem tragikus sorsú nő vezeti be a német irodalomba a szabályos komédiát, míg férje, e végül neveltségessé lett alak, a tragédiát. Gottschednek nem kevésbé szűrták ugyan szemét a fellépésekor dívó vásári bohózatok, melyeknek fő vonzó erejét a «Hanswurst»-nak nem épen válogatott mókái képezték, és mihelyt Neubernével való szövetkezése által szerét ejtette, gondoskodott is róla, hogy legalább lehetőleg tisztulva kerüljenek színre, — ha már egészen ki nem irhatta, — úgy hogy pirulás nélkül meg lehessen őket hallgatni. De a gyakorlatban többet nem is tett, csak másokat serkentett tevékenységre, a maga részéről megelégedvén ennyivel, már csak azért is, mivel a «Kritische Dichtkunst»-ban — úgy vélte — biztos útmutatót adott a productióra s ezzel feladatának java részét megoldva látta.

A mi æsthetikáját illeti, itt is egyik sarktétele az, hogy a francziák a legtökéletesebb minták. Művészi credójánál fogva természetesen fogjuk találni, hogy a feltolakodóan tendenciózus Destouchesban látja a komédia netovábbját. Többre becsüli Molière-nél, a kinek szabályellenességeivel nem tud megbarátkozni. Szintoly természetes az, hogy a komédiának Lachaussee irányában való továbbfejlődése nem nyeri meg tetszését. Ez új dolog volt, nem illett az ő rendszerébe, Aristotelese erről nem tudott. Annál kevésbé fogadhatta el, mivel haladást jelentett az övével ellenkező irányban: a comédie larmoyante meg akarja törni a szabályok jármát. Második sarktétele szintén összefügg egész rendszerével: castigare ridendo. Gottsched összefoglaló meghatározása szerint a komédia «utánzása egy oly vétkes cselekedetnek, melynek neveltséges voltán a néző mulathat, de épülhet is».

Ez elmélet útmutatása szerint, még pedig nem egészen saját hajlamait követve, indítja útnak Gottsched felesége, e mintaszerű feleség, a német szabályos komédiát. Az ő példája is bizonyítja, hogy Gottschednek a komédiára nem volt oly végzetes befolyás.

mint a tragédiára. Gottsched elmélete, míg a szomorújátekot elzárta az élettől, a vígjátekot közelebb engedte hozzá. Megkövetelte, hogy a köznapi életnek semmit meg nem másító tükre legyen s ebből kifolyólag a valószínűség és természetesség megóvása céljából a komédiában csakis a prózát találja helyén (s egyedül a minták iránti tiszteletből concedálta a vers jogosultságát is), a minek tagadhatatlanul az a jó következménye volt, hogy a vígjáték nyelve természetesebb s őszintébb volt a tragédiáénál. Törvényül állítja fel, hogy a komédia személyei csak alsóbb rendűek lehetnek — azzal az indoklással, hogy a nagyoknak is vannak ugyan fogyatkozásaik, de a «tisztelet»-tel ellenkezik, hogy őket is kiszolgáltassuk a nevetésnek. Az alsó nemesség, a polgárok s parasztok világa pedig az, a melyet a német írók maguk is ismertek, a melyet tehát tapasztalás után festhettek, míg a tragédia világában sohasem látott hősokról s királyokról mindig csak olvasottat, eltanultat ismételhettek.

Tárgyai megválasztásával Gottschedné is kora eszmekörébe vezet bennünket. Egyik vígjátékában (*Die ungleiche Heirath*) az akkori drámairodalom kedvelt themáját veti fel és korának³ felfogását tükrözteti, midőn nem a nemesség, hanem a magasabbra törő polgárság ellen foglal állást; egy másikban (*Die Pietisterei im Fischbeinrocke*) satirájának nyilait a pietisták vallásoskodása ellen irányozza és egy harmadikban (*Die Hausfranzösin*) a nemzeti érzület húrjait pendíti meg, midőn a francziákat állítja benne pellengérré.

Pedig ő is csaknem mindenét rajnántúli mestereinek köszöni. A személyneveket megnémetesíti, de egyébkint mindene kölcsönvétele: motívumok, jellemei, situációk. Az ő jellemei is egy sajátságosnak egyoldalú képviselői. A személynek neve jellemének czéjére és külső megjelenése is e jellemvonásnak tipikusan megfelelő; a külső mindig tükre és kifolyása a belsőnek. A jellemfestésben színei rikítóak, még merő fordításaiban is. A mi mintáiban árnyék, abból ő nála folt lesz, a finom átmeneteket egészen elmossa. Miként jellemzése, nyelvezete is vizenyős és nyers; e nyelvezet faragatlanságával és bőbeszédűségével s a komikusan formális dialoggussal darabjainak legsajátságosabb vonása. Lerázta a vígjátékról a sárban fetregő Harlekin ocsmány ruháját, de nem elég óvatosan, hogy kezén piszok ne ragadt volna. Különben hogy eshetett volna meg, hogy oly komoly és derék nő oly darabot írjon, mint «Die Hausfranzösin»? A célzatosság, a tendenciózus satira is megron-

totta az ő ízlését. A «Hausfranzösin» a moralizálásnak egy igen immoralis terméke. Az ily esetek e korban többször ismétlődnek. Azzal a jámbor szándékkal, hogy a bűntől elriaszszanak, a legelevenebb színekkel festik a vétket, sőt annál inkább, mennél kevésbbé ismerik talán azt a gazt, melyet irtani vágnak. És az erkölcsös szerző nem is sejti, mily erkölcstelen darabot írt.

Jó ízlése megőrizte az afféle botlásoktól a Gottsched-féle vígjáték legjelesebb képviselőjét *J. E. Schlegel*-t. Utolsó — még ma is elolvasásra méltó — vígjátékai korának legjobb német színi termékei. Minden tekintetben ügyesebb Gottschednél, különösen felülmúlja a kellemes, eleven, sokszor a finom társalgás hangját eltaláló dialogusával s szabatos, erőteljes s üde nyelvezetével. De csakis fokra, nem minőségre nézve különbözik tőle. Ugyanazon elmélet talaján áll, ugyanazon szellem ad neki irányt. Ő sem lép fel egészen bátran s biztosan, ő is függ még mestereitől és legjobb darabjainak jellemei nem németek. Darabjai egyes fordítások benyomását teszik.

Eredeti német jellegűek voltak azonban *Gellert* vígjátékai, noha művészi értékre nem állják ki a versenyt Schlegelével. *Gellert* honosította meg Németországban a Gottsched perhorrescálta comédie larmoyante-ot is s ekkép a vígjáték oldaláról indítja meg a támadást mesterének poetikája ellen s ő üti a rést, melyen később a polgári dráma behatol.

Gellert három nagyobb vígjátékot írt: *Die Betschwester* (3 felv. 1745), *Das Loos in der Lotterie* (5 felv. 1746), *Die zärtlichen Schwestern* (3 felv. 1747) és egy egyfelvonásost: *Die kranke Frau* (1747).*) Mind a négynek meglehetősen egyformán halvány physiognomiája van: meg nem tagadhatják, hogy édes testvérek. A «Zärtliche Schwestern» címűnek van azonban két jellemző vonása, mely rokonságba hozza a családi drámával, és azért főleg ez a darab az, mely arra jogosít bennünket, hogy *Gellert*ben a német Lachausséet, az érzékeny vígjáték meghonosítóját lássuk.

Az egyik a jellemrajzot illeti, még pedig nem a jellemek felfogását, mely *Gellert*nél alapjában mindig ugyanaz, hanem inkább a világitást, a melybe személyeit helyezi, vagy a szempontot, a

*) Rövidítve idézem: *Bsch.* = *Die Betschwester*, *L. L.* = *Das Loos in der Lotterie*, *Z. Sch.* = *Die zärtlichen Schwestern*, *K. F.* = *Die kranke Frau*.

melyből őket tekinti. Gellertnél is az ember mindig *egy* uralkodó, vagy esetleg több, de rokon, együvé tartozó jellemsajátságának megszemélyesítője. Azonban a fősvény, az irigy, az álszent stb. egyszersmind a társadalommal is bizonyos viszonyban áll, vagyis, minthogy Gellert társadalmi köre a családra szorítkozik, mindenki bizonyos helyet tölt ki a családban, egy láncszem ennek egészében. A szenteskedő nő anya is, a kapzsi férfiú apa, az eszes leány egyúttal nővér stb. Az egyik minőséget természetesen nem lehet elválasztani a másiktól, de igenis jobban ki lehet emelni az egyiket, s a másikat jobban háttérbe szorítani és a mint emezt vagy amazt teszszük, más-más színben fognak feltűnni az alakok. A különbség Gellert vígjátékainak két csoportja között már most az, hogy míg a «Zärtliche Schwestern» címűben a második minőség a fontosabbik, addig a többiekben az előbbi az, a mely a költőt érdekli. Egy szóval, amaz érzelmes családi kép, emezek satirikus irányú jellemvígjátékok. S míg ezekben csaknem mindenkinek adhatunk egy-egy lelki tulajdonságról vett elnevezést, melyet etikettképen hordozhatna, addig amabban a személyek első sorban mint családtagok mutatják be magukat.

Van azonban egy közös tulajdonsága a két vígjátékesoportnak, mely mégis egy typushoz tartozóknak tünteti fel őket: a legszűkebb családi körre való szorítkozás. A mi történik, kizárólag rokonok vagy leendő rokonok között megy végbe, mint a milyenek a félig-meddig már a családhoz tartozó vőlegények s kérék. Nincs közöttük sem barát, sem ismerős, sem szomszéd, még cseléd sem. Egész idegen emberrel egyetlen egyszer találkozunk: ez a «Kranke Frau»-nak kudarczot vallott jövendőmondója, Herr Wahrmond. A személyek jegyzékében is a megjelölések affélék, hogy: apa, anya, leány, férj, feleség stb. Társadalmi állásuk, polgári foglalkozásuk a darabok folyamán is alig esik szóba, ezt legtöbbször meg sem tudjuk.

A szobák zárt levegőjében buján tenyészik az *érzelmesség*. Gellert darabjainak, többnyire amúgy is gyenge, komikumába rendszerint egy kis adag érzékenységet is vegyít. «Die zärtlichen Schwestern» címűben azonban — s ez a második pont, a melyre nézve a többiektől különbözik — az adag oly jelentékeny, hogy az egésznek ízt ad, melyet a komikum csupán helylyel-közzel fűszerez. Igaz, hogy motívumai mindig vígjátékiak. Legkevésbé vegyítettek ezek a különben csekélyebb jelentőségű egyfelvonásosban.

a «*Kranke Frau*»-ban, mely «*Das Loos in der Lotterie*» egyik episódikus motívumának (a tettetett beteg) szerfelett elnyújtott fel-dolgozása. Tartalma röviden az, hogy Stefánné betegsége két-ségbeejti az egész házat, dolgot ad kuruzslónak s jóslónak, de a baj rögtön megszűnik, mihelyt egy furfangos rokona az egyedül gyógyító orvosságot alkalmazza, t. i. megvéteti a férjjel a legújabb divatú, drága szövettű — adriennet. A «*Betschwester*»-ben a szenteskedő nő jellemrajzát adja két motívum kapcsán, a melyekből egy igen vékonyszálú cselekvény fonódik. Az egyik az, hogy a szenteskedő nő jellembeli fogyatkozásai által elriasztja naiv leányának, Christiané-nak derék kérőjét s egy másik leány (Lorchen) karjaiba űzi őt. A másik motívum e naiv leánybimbónak kiféslése a szív ébredése folytán. Christiane, a félénk, szótalán és ügyetlen leány beszédessé, élénkké lesz s jóvá teszi az anyjának szeszélye okozta galibát. Gyermeteg jószívúséggel mond le szeretett vőlegényéről, hogy barátnőjét, Lorchent boldoggá tegye, a ki viszont még nagyobb önfeláldozással hálálkodik neki s végül a nemes versenyben győz is. Ez az önmagáról megfélelkező nagylelkűség idézi elő itt is, mint a többi darabokban, azt a bizonyos csendes meghatottságba olvadó bámulatot, mely elég erős volt, hogy Gellert kortársainak könnyebben nyíló könnymirigyeit megeredtesse, de a mely ma hidegnek tetszik és hidegen hagy.

Elérzékenyítő motívumok nem hiányzanak e darabok leg-vígabbjából (*Das Loos in der Lotterie*) sem. Egy sorsjegy vándor-lása idézi elő a vígjátéki complicatiót. Damoné ezt titokban vásárolta meg, abban a reményben, hogy az esetleges nyereményvel meg fogja segíthetni szegény unokahúgát; kapzsi férje ezt megtudván, elcseni s titkon eladja; a jegy aztán kézről-kézre jár, de még mielőtt kitudódik, hogy nyertes, szerencsésen annak a kezébe kerül, a kinek eredetileg szánva volt. Itt is hullnak a könyvek a jó lelkek (látszólagos) csalódása miatt, a kiknek boldogsága e nyere-ménytől függ, de még több hull a kölcsönös jószág s szeretet felett való meghatottságtól. Karolinchen, az unokahúg, könybe lábad, midőn nénje tudtára adja, hogy a sorsjegy elveszett. Nénje vigasztalva kéri, hogy ne sírjon. Erre Karoline, a ki magát az értékes papiros birtokában tudja, így válaszol: «Könyeimet nem a balsors fakasztja, a mely bennünket ért. Az ön szeretete kelti bennem e gyermeki indulatot, *egyébbel nem tudom megjutalmazni az ön nagylelkűségét mint a legérzelmesebb könyvek által.*» (LL. V. f. 7. j.)

Az erények, a melyeket ez emberek gyakorolnak, mind meghatók: részvét, türelmes önmegtagadás, önzetlenség, lemondás, jószívűség, emberszeretet. Egyáltalában szívesen érzékenyülnek ök. Christiane naiv ártatlansága környezetét könyekre indítja; Lorchennek egy alkalommal izibe halálsejtelve támad s érzékenyültében völegényét Christianénak hagyományozza, a ki nem kevésbbé meghatottan el is fogadja: «Igen, mivel ön szerette és mivel ő önt szerette, én is szeretni fogom.» (Bsch. III. 4.), stb.

Legtöbb az érzékenykedés, a *Zärtliche Schwestern* cz. darabban. Kiinduló pontja ennek is egészen vígjátékszerű. Tulajdonképi tárgya egy bájos fiatal lánynak, Julchennek, küzködése az ébredő szerelem ellen. Irigylendőn jeles s hozzá gazdag kérője van, Damis; a lány szereti is, de maga magának sem akarja bevallani, irtózik a szerelemtől s házasságtól, szabadságról deklamál, makranczoskodik s meg nem indul a szegény fiú kétségbeesésén; megtérül azonban, midőn látszólag ráállnak az ő eszméire, midőn Damis lemondást színlel s a lányka néjének, az okos Lottchennek, udvarol. A féltékenység szerelmének tudatára ébreszti s ő megadja magát. Marivaux-nak kedvelt sujtete ez. Fájdalom, csak a sujtet találjuk itt; hiába keressük a francia mester könnyed kezét, kecses ecsetelését, a képzelet és valóság mesgyéjén bájosan s vidoran lebegő alakjait, a kik a kerti virágok felett ragyogó verőfényben kergetőző pillangókra emlékeztetnek. A mi ott csupa kellem, itt nehézkesnek, otrombának tetszik; az értékes anyag értéktelen a finom kidolgozás nélkül. Még a Gellert meséiben oly szeretetreméltón nyilatkozó kedélyes humor is csak elvétve csillámlik fel. Ha egy-egy jó ötlete támad, az is jobban van gondolva, mint kifejtve, úgy az a csinos jelenet, midőn Julchen {kijelentvén, hogy a *szerelem* szót többé hallani sem akarja, csupa mentetgetőzéssel maga emlegeti minduntalan a kárhoztatott szót s rátéríti a beszédet. Ám az ilyen jelenetek és vonások is ritkák. Gellert ama «szép szemrehányásra» vágyott, hogy darabja «inkább szánakozó könyeket, mint vígjacszajt» keltsen. Azért a szomorú múzsa felé tesz egy fordulatot: megtoldja a vígjacszajot komolyabb motívumokkal. Először is hadd lássuk, hogy e nővérek szeretik, meghatóan szeretik egymást, miért is czímezné ő róluk darabját? Erre nem elég, hogy Lottchen anyailag gondját viseli sokkal szebb és szerencsésebb hugának, ez meg hasonló, őszinte szeretettel csügg ő rajta, hanem valóságos versengéssé kell közöttük az odaadó

önzetlenségnek fejlődni főképp akkor, mikor egy tévedés következtében hol az egyik, hol a másik egy 50000 talléros hagyaték örökösének tartja magát. Kell-e ennél mégindítóbb valami? A nézők ellágyulása czéljából azonban a minden erénnyel ékeskedő Lottchennek áldozattá is kell lennie. Völegénye Siegmund t. i., kinek az ártatlan cselszövényben az a szerep jutott, hogy szerelmet színleljen Julchen iránt, abban a hiszemben, hogy ez a gazdag örökös, nagyon is természetesen játszsza szerepét és Lottchen ugyanakkor, mikor a nagy örökség birtokába jut, meggyőződik az egész lélekkel szeretett ifjú hűtlen terveiről. A vígjáték dissonantiával végződik. Két pár, de csak egy eljegyzés. Hogy azok a «szánakozó könyvek» bőven folyhassanak, a szegény leány élete boldogságának kell tönkre mennie — érdemetlenül s kegyetlenül. Siegmund két éve hű imádója Lottchennek, a legbecsületesebb s legderekasabb fiúnak bizonyul, egyaránt érdemesnek Lottchen szerelmére mint nagyrabecsülésére, türelemmel várja, hogy jövedelme növekedése megengedje neki a családi tűzhely megalapítását — s ez az ember hirtelenül megtántorodik. Elhíhetjük-e ezt? Lottchennek igaza van, hogy nem akarja hinni. A néző kénytelen ugyan elhinni, mert látja — noha fejcsóválva — Siegmund galád árulkodását, de a leánynak senki sem bizonyítja be ezt egyébbel mint vádakkal, semmi esetre sem úgy, a mint az ilyent bizonyítani kell: csattanósan; s eleget csodálkozunk, hogy makacs ellenszegülés után — csaknem egy egész felvonáson át tartott kínos vergődés után — végre mégis elhiszi, még pedig ép akkor, a midőn kedvese legerélyesebben s leghatározottabban tiltakozik. S a mit ezután tesz, az már nem is szép. Hogy, kicsinyes lélekhez méltón, megszégyenítse kedvesét, hogy egész nyomorultságát éreztesse, nehezen érthető lelki nyugalommal kigondol s végigjátszik egy tettetési komédiát. Látszólag hitelt ad Siegmund esküvéseinek, biztatja, hogy övé lesz s azalatt csak lesi az egész család egybegyűltét, hogy az ifjút ünnepélyesen leálcázza s elűzze. Önuralma nem bámulatos többé, hanem visszatetsző. Mert ha összezúzott boldogsága miatt zokogásba törne ki, könybeborulna, úgy vele éreznénk. De e helyett mit tesz? A farizeus erény göggyével odadob Siegmundnak egy kegyadományt, és egy füst alatt bocsánatáról biztosítja a hűtlent s megígéri sógora gyámjának: «Hogyha valaha újra elhatározom magamat a szerelemre: úgy öné az első jog a szívemhez.»

De ne legyünk túlságosan szigorúak; erősebben bírálgatni,

bonczolgatni nem szabad e darabokat. Hisz a jellemrajztól kezdve egész a legcsekélyebb apróságig minden arról tanúskodik, hogy Gellert nem született drámairónak. De még a költőre sem igen ismerni e darabokban. A kisebbfajta mesében kedvesen kedélyes tud lenni, itt meg elvizenyősödik humora. Nincs egy alak, egy jelenet, egy vonás, még egy gondolat sem, mely mélyebb nyomot hagyna, mely megjegyzésre méltó volna. A darabok az unalomig banalisak, szárazak; komikuma nem víg, érzelmessége meg nem indít. Alakjai közül is alig egy-kettőnek van valami egyénibb vonása, mint a naiv Christianchennek (Bsch.) vagy Frau Orgonnak (LL.) Jellemzése erő és elevenség nélküli. Moralista létére vagy satirikus kedvvel gúnyolja alakjait s olyankor vastagon színezett torzképekké lesznek, vagy végtelenül jó morális példányképeket vezet elénk s mindnyájan oly felszínesen közönségesek, hogy érdektelenek. Embereit ritkán jellemzi cselekvésükkel s viselkedésükkel, többnyire azzal, a mit maguk mondanak vagy a mit mások mondanak róluk.

Mindenben, a mi a dráma technikájához tartozik, szánalmasan gyámoltalan. A drámai fejlődést, fokozást, leleményt s bonyoldalmat csak azzal lehet jellemezni, hogy ügyetlen s hosszadalmas. A compositió hihetetlenül el van nyújtva, pedig ha kifejtjük az episodikus jelenetek tömegéből a cselekvény magvát, az elég szoros, logikus szövést mutat. De Gellert végtelenül hosszúvá teszi az által, hogy a cselekvény szálaít egyenkint és egymásután fejtí ki és hozzá még tele tömi tanitással, sőt számos jelenete egyenesen csak valamely nézet kifejtésére való: dialogisált értekezés.

E hosszadalmasságnak méltó eszköze a terjengős dialogus s kifejezésmód. Itt mindenki fecsegő. Mindennek nagy feneket kerítenek s a legcsekélyebb mondokájukat roppant körülményességgel adják elő. A felesleges szórágásra és szószaporításra mi sem jellemzőbb, mint az a stereotyp, szinte modorra lett eljárás, hogy ha valakit egy hírre előkészítenek vagy ha maga kérdezősködik, különösen ha félelme vagy reménye felől megbizonyosodni óhajt, nem hogy a kérdést megtéve bevárná a feleletet, hanem maga találgatja egy rakás feltevással s kitéréssel, a melyeknek hiábavalósága nyomban kistúl, a mint a kívánt felvilágosítást megkapja. Ime, egy példa, még a legrövidebbek közül: Lottchen a III. felv. 14. jelenetében ily módon kérdezi Simontól, hogy miért hivatta: «Mivel lehetek szolgálatára? Van talán valami megjegyzése a tizezer tallért illetőleg, a melyeket nővéremnek ki kell adnom? Tegyen csak ajánla-

tot. Én mindenre kész vagyok». Persze Simon nem erről, hanem völegényéről akar vele beszélni.

Szerfelett élénken illusztrálja színpadi járatlanságát az, hogy mennyi bajt okoz neki a személyek felléptetése s eltávolítása. Furcsa az, hogy a személyek mint kerülgetik, mint keresgélnek egymást — mintha bujósdit játszanának —, mint hívogatják s küldöztetik egymást és hogy állnak mintegy lesben, hogy adott jelre előkerüljenek, a mint csakugyan igen gyakran azzal a kijelentéssel fogadtatnak: «Sie kommen wie gerufen.» A legfurcsább az, hogy folyton kötelességüknek tartják magyarázgatni, hogy miért jönnek vagy mennek, mintha csak szántsándékkal figyelmeztetnének semmis indokolásukra. Ha pl. valakinek monologizálnia kell, a többiek távoznak s megmondják az illetőnek, hogy várjon rájuk, vagy más valakire; ha egy tertius feleslegessé válik, mindenesetre elküldik, ha neki magának eszebe nem jut valami, a miért távoznia kell; a kik pedig már kibeszélték magukat, azoknak rendszerint eszközbe jut, hogy valami sürgős üzenetük vagy végezni valójuk van. Pl. a Z. Sch. II. felv. 7. jelenetében eljön Simon, a gyám, hogy Lottchent a nagynéne végrendeletéről értesítse. Miután hírét elmondta, nincs többé rá szükség. El is jön érte a ház ura azzal a kijelentéssel, hogy a kertben kereste Simon urat, a kit a házba lépni látott. E kijelentés nyomban felkelti e kérdéseket, a melyekre különben nem is gondolnánk: Hát hogyan nem látta, hogy Simon úr nem a kertbe ment? s miért nem ment elébe, vagy küldött valakit elébe, minthogy oly kedves s ritka vendége? Miután pedig a kertbe vezette családi uzsonnához, ismételten egészen magára hagyja a szegény vendéget (a mit mentegetőzései által mindannyiszor eszünkbe juttat), így akkor is, midőn jó idő múlva (már el is felejtettük, hogy a kertben kávézni szándékoznak) feljön leányaért s a völegényért: «Ugyan hol maradtok, gonosz gyermekek? Hát a kávé magamagát töltögesse?» Az ember azt hinné, hogy most mindnyáját el fogja vezetni. Dehogy! elküldi a többieket s maga visszamarad Julchen-nel és igen hosszasan beszélget vele. S a szegény vendég a nagy családi uzsonnán, a melynél az eljegyzést is megünneplik, sohasem látja együtt az egész családot.

De elég e megjegyzésekből ennyi. Mert mindez megmagyarázza ugyan, hogy Gellert darabjai épenséggel nem örökbecsűek, de azt nem, hogy koruk miért lelt bennük élvezetet? Pedig nagy és elég tartós kedveltségnek örvendtek. Évtizedeken át a német szín-

házak állandó darabkészletéhez tartoztak. Nem voltak oly általánosan népszerűek, de talán nem kevesebb magasztalásban részesültek, mint meséi. Lehetetlen ezt egészen az ünnevelt meseköltő közkedveltségének vagy a színházi közönség még igénytelen, könnyebben kielégíthető ízlésének tulajdonítani. A főtényező e darabok *nemzeti* jellege, már a mennyiben nemzeti lehet egy oly népnél, mely inkább földrajzi fogalom volt, mint tömör nemzettest. De a nép akkori állapotának elég hű kifejezését adják s a kor megkedvelte, mert önmagát találta fel bennök. Gellert az első igazán *népszerű* (a szót legszorosabb értelmében véve) német költő. Törekvéseiben is mindenekelőtt a *népet* tartja szem előtt. Gottsched főleg a magasba tekintett, a tudósokat s előkelőket vágyott megnyerni, udvari színházról álmodott; Gellert ellenben igazán népies, azon volt, hogy a nép minden rétegére, de különösen a legszélesebbre, a nőkre s a nép legegyszerűbb, kezök munkájából megélő, olvasni tudó, egészséges eszű fiaira hasson. Szerették is őt mindenütt egyaránt, a koronás fejedelmektől a napszámosokig és favágóig s az utóbbiaknak őszinte ragaszkodása boldogabbá tette mint amazok kitüntetései. Több volt ő mint általánosan kedvelt író: minden német ház tagjának tekintette őt, a német nép egy nagy családdá csoportosult körülötte: atyja, rokona, tanítója, vezetője, tanácsadója volt ő minden egyesnek, a ki nemcsak művei útján oktatott s társalgott, hanem a kihez mindenki a legbizalmasabban fordult személyes ügyeivel és a ki a legszívélyesebben levelezett mindenkivel.

Gellert s közönsége egymás számára látszanak teremtvé. Ő olyan mint kora, kora olyan mint ő. Különösen teljes a hasonlóság közte s azon osztály között, melyet első sorban megfigyelt, melyet legjobban ismert: ez a középosztály, pontosabban a városi kispolgárok nagy osztálya. Drámáiban ezt rajzolja híven, találóan, de emelkedés s mélység nélkül. Mint ez osztálynak, ő neki is a közepes, a józan átlagosság az ideálja, összhangban közepszerű sekély tehetségével is, mely távol van attól, hogy erős egyéniséggé kidomborodjék. A kik között él, a kik közül alakjait veszi, azoknak látókörén felül soha sem emelkedik sem tárgyaival, sem gondolataival, sem egyszerű stíljével és száraz, de világos, szabályos s könnyed nyelvezetével. Semmitől sem óvakodott, semmitől sem idegenkedett annyira, mint a szélsőségtől. Hatalmas szenvedélyt, egetverő képzelmet, erőteljes férfias vonásokat hogy is kereshetnénk e gyenge, beteges testü emberben, a kinek egész lényé nőies:

lág, szelid, jámbor, lelkiismeretes, könyörületes, mértékletes, szerény, önzetlen, önkinzón tépelődő, kicsinyeskedő, bátortalan, sőt a gyávaságig félénk. Természete erőtlen, költészete is az. A comédie larmoyante átvételénél is higitja az eredeti műfajban olykor hévvel lüktető drámai vért. Gellert mint ember, soha nem sértett meg senkit, mint író sem mert senkit sem bántani, s természetes satirikus hajlamát is addig fékezi, míg egészen ártatlanná válik. Ments isten, hogy embertársai akármelyikét kigúnyolni vagy kinevetni merészelje! Alig van bátorsága a mosolygásra, hisz a ki (mint ő naplójában) bocsánatot kér Istentől, hogy kelletinél több kávét s tubákot fogyaszt, annak talán a nevetés is bűnnek tetszhetik, pláne, ha valakit bosszanthatna. Mikor az a szerencsétlenség esett meg rajta, hogy «Die zärtlichen Schwestern» megjelenése után ráfogták, hogy a tudákos magister karrikaturájában erre meg arra az ismeretes személyiségre czélt, a jámbor író az új kiadás előszavában égre-földre esküszik, hogy ő neki ez esze ágában sem volt, ő nem oly gonosz, tudják, hogy sokkal békésebb természetű (stb.¹⁾ Még kétségbeesettebb hangon szabadkozik azon gyanú ellen, hogy a «Betschwester» egyik czéltatában nem a szenteskedő vén asszonynyal, hanem Dávid királylyal íztott gúnyt.

A művei nyomán megalkotandó emberideál nem férfias, hanem női erényekből van kombinálva. Csakugyan nőket tesz darabjainak főjellemeivé (már a címek is mutatják: «Die Betschwester», «Die zärtl. Schwestern», «Die kranke Frau») s ha közönségére gondolunk, azokra a németekre, a kiknek nem volt módjukban más erényeket gyakorolni, mint háziakat, a kiket a pietismus még jobban magukra zárva, egészen elfordított a világ dolgaitól, megölvén bennük az életenergiát s életkedvet,²⁾ akkor költönket, köl-

¹⁾ «Kaum waren die Zärtlichen Schwestern gedruckt: so musste ich den schrecklichen Vorwurf hören, als ob ich diesen oder jenen wackeren Mann in der Person des Magisters gemeint hätte... Alle, die mich kennen, werden wissen, dass ich einen Abscheu vor allen persönlichen Beleidigungen habe und theils zu träge, theils nicht boshaft genug dazu bin. Ich liebe den Frieden von Natur und denke selten an die Fehler der Anderen, ohne mich meiner eigenen zu schämen.»

²⁾ Elég az anakreontikusokra emlékeztetni. Ismeretes, mily erkölcsbírói hűhót keltettek legártatlanabb szerelmi s bordalaik. A legbátrabb közülök, Lessing is kijelenti, hogy érzelmei távol sem egyeznek azzal, a mit

tészetét s közönségét teljesen egymáshoz valóknak fogjuk találni. A mily csendes, egyhangú, egyforma, nagyobb események s meg-rázó szenvedélyek által nem zavart folyású Gellert élete, épen olyan azoké, a kik közé elvezet: lelkükben csendes érzelmek honol-nak, a szenvedélyek nagy viharai sohasem dúlnak. A költő tempe-ramentuma mintegy színes üveg, a melyen át nézve a világot s az embereket, annak sajtászerű színével be is vonja, sokszor megmá-sítva, elevenítve vagy halványítva az eredetinek színezetét. Gellerté ugyanoly színű, mint az a mit szemlél.

Gellert olyan emberekkel ismertet meg, a kiket maga nagyon jól ismert és azokat — Lessing által is elismert — hűséggel rajzolja. Ott forgolódott közöttük mindennap, a lipcei kispolgároknak nagy változatosságában is egyöntetű családjában. Úton-útfélen láthatta: az óraszámra imádkozó, ájtatos beszédű, gonosz nyelvű s ke-mény szívű szenteskedő özvegyet együgyű, szende leányával, a kinek ártatlansága a fény az anyai árnyék mellett; a leányait csodálva szerető s szellemi felsőbbségüket készséggel elismerő nyárspolgárt; az ünnepi komolysággal fellépő, kiapadhatatlan phlegmájú, higgadt kérőket; a becsületes, házias nevelésű, remek gazdasszonyoknak ígérkező, szerény, de egyszersmind fürgenyelvű lánykákat; az ellentétes házaspárokat: a csakis testi kényelmének élő, lajhár lustaságú, falánk, pohos papucshóst kurucz, zsémbes élete párjával, másrészt a munkás, takarékos, kissé kapzsi s fukar, de azért a maga módja szerint jó férjet, szívre s jellemre nézve magasan felette álló, mintaszerű feleségével; az affektált beteges-kedésével szerelmes férjén zsarnokoskodó menyecs két; a külföl-dieskedő himpellért; a pedans magistert; a kuruzslót stb. Voná-saik igazán németek: töprenkedők, gondolkozásban s beszédben lassúak, a cselekvésben még inkább, körülményesek, alaposak — még a süldő leányok is nagy alapossággal vitatkoznak — lelkiisme-retesek, józanok, kevésbé ingerlékenyek, philosophikus nyugalmúak, csendes érzelműek, jó- s lágyszívűek, türelmesek s végre hatóság s törvény iránt feltétlen engedelmességűek és tiszteletűek. Megvan bennük még a lokális jelleg is; nem hiába a finom modoráról

énekel. «Vita verecunda est Musa iocosa mihi.» És Weisse a többi között így dalol:

«Ich sang vom süßen Saft der Reben,
Und Wasser trank ich oft dazu.»

hírneves Lipcsének gyermekei: válogatott udvariassággal fejezik ki magukat még olyankor is, ha csipkedő, gúnyoros hajlamuknak szabadabb folyást engednek. A világért sem mulasztanak el a cizmetgetést s minduntalan így szólítják egymást: Jungfer Schwester, Herr Bruder és Herr Vetter, liebe Mamsell, mein schönes Kind, ach liebste Freundin, stb. Harmadik személyről beszélve sem igen használják a kereszt- vagy családneveket, hanem többnyire az efféléket: Ihre Jungfer Braut, deine liebe Muhme stb. Szavaik édeskések, mint az ital, a melyet isznak: a kávé. E darabok után ítélve ugyanis, e nemrég szokásba jött ital a lipcei polgárok életében igen nevezetes szerepet játszik. A négy darab mindegyikében ismételtelen szóba kerül.*) — Mellesleg megjegyezve, e vígjátékokból némely az életmódra s szokásokra vonatkozó, kulturtörténelmileg nem érdektelen adattal egészíthetjük ki Gellert korának képet, pl. hogy a nők divatos ruhája az «adrienne» volt, hogy a ki kis halcsontos szoknyát, hosszú prémes bundát s alacsony czipősarkot viselt, ósdi volt, hogy az akkori dandy a kalapját semmi kincsért sem hordta máshol, mint a hóna alatt, hogy a háziasszonyoknak a cselédekre való panaszkodás akkor is kedves themájuk lehetett stb. De a mit Gellert nem érint, az a társadalmi és nyilvános élet. Ez emberek, a kik ügyes-bajos házi dolgaik közegett lépten-nyomon alkalmat vesznek az illem- és erkölcsstan minden lehető kérdésének fejtegetésére, azok az ország és város dolgairól, a közügyről, a rendek egymáshoz való viszonyából stb. egy árva szót sem szólnak. Mintha soha át nem lépnék házuk küszöbét. Egyszer történik említés arról, hogy a derék polgár becsületesen megfizeti adóját a *fejedelemnek* (LL. II. 1.), egyszer mondja valaki, hogy jó *polgári hírnevét* oda nem adná az ősök soráért és

*) Érdekes összefüggésben a következő helyeken:

A *Z. Sch.* II. f. 2. j.-ében Julchen Damis előtt mentegetőzik rossz hangulata miatt:

«Megyek, készítették magamnak egy csésze kávé. Talán elűzhetem rossz kedvemet».

A *Bsch.* boldogult férjét dicsőítvén: «Egy cseppet sem volt világias. Nem ivott sem théát, sem kávé». (I. f. 6. j.)

A *K. F.* 7-ik jelenetében Filippine megrézfáltatja a jövendőlot, kijelenti, hogy csak jövendőmondóhoz megy férjhez, megtanulja tőle a mesterséget s «aztán minden csóknál, minden csésze kávé mellett, ébren és alva, életben s halálban jövendőlni fognak egymásnak. Ó mily szép lesz!»

nemesi jóságokért (LL. II. 8.) s egyszer akad egy gyengéd czélzás az *udvaronc*zok romlottságára (U. a. III. 1.), midőn Simon erről a jelszóról: «pour la vertu» azt kérdi: «ki látott udvaroncznál ily jelszót?» S ez mind. Elzárkóznak a külvilágtól, ki sem kandikálnak a kerítésen, talán még szomszédjukkal sem érintkeznek, más rangokkal és a külfölddel bizonyára nem. Az egyetlen közülök, a ki hazáján kívül járt, a ki magasabb rangúak közé is vegyült, a hazafiatlan, léha, kéjencz Simon mintegy elrettentő példa gyanánt látszik hirdetni: «Bleibe im Lande und nähre dich redlich». Nem mondhatjuk meg tehát, hogy milyen állampolgárok, milyen hazafiak, milyen a nyilvános szereplésük s fellépésük, milyen a társadalmi érintkezésök sem az egy rendbeliekkel, sem a magasabb vagy alsó rangúakkal, milyen a társas élet, szokásaival, erényeivel s vétkeivel. Ők csak intim életet élnek. Ha meg akarjuk ismerni, csak azt lehet vizsgálnunk, milyen a házi, családi életük és még beljebb hatolva: milyen az erkölcs-vallási világuk?

Milyenek ők tehát s hogy viselkednek mint *családtagok*, vagyis inkább milyenek az ideáljaik s eszméik a *családi élet*ről s az egyes családtagokról? Szántszándékkal kiemelem ez utóbbit, mert ez emberek s világuk jellemzésénél, mivel, mint fentebb említettem, kevésbé cselekvésük, mint beszédeik által bizonyítják érzelmeiket s elveiket, nekünk inkább vélemények, doktrinär módon nyilvánított eszmék után kell ítélnünk, mintsem tettek után. Gellert nem ért ahhoz, hogy a jellem tökéjét a tettek csengő aprópénzére váltsa. Sokszor erőszakosan azokra az eszmékre tereli a beszélgetést, a melyekről véleményt akar nyilvánítani, a párbeszéd azután vitatkozássá fejlődik a helyes és helytelen nézet képviselői között. E vitatkozásoknak a cselekvényhez s a jellemekhez rendesen nincsen semmi közük, mert nincs egyéb céljuk, mint oktatni a hallgatót, tolmácsolni Gellert nézetét a szóban forgó tárgyról. És Gellert nem hagy bennünk kétséget az iránt, hogy ő melyik nézetnek híve. A sympathikus személyek szájába adja s oly világosan és határozottan védeti velük álláspontjukat, hogy nem lehet kételkedni, melyik részhez csatlakozik ő maga.

(Folyt. köv.)

GÄRTNER HENRIK.

Κριτική παρατήρησις εἰς Πλάτωνος Κρατύλου 385 Β
(κεφάλαιον III).

Ἐν τῷ τοῦ Πλάτωνος περὶ ὀνομάτων ὀρθότητος διαλόγῳ Κρατύλῳ Σωκράτης ταῦτα τὸν Ἑρμογένη ἐρωτᾷ· «Φέρε δὴ μοι τόδε εἰπέ. καλεῖς τι ἀληθῆ λέγειν καὶ ψευδῆ»; Οὕτω δίδει τὸ κείμενον ὁ Σχάντς (Platonis opera quæ feruntur omnia. Ad codices denuo collatos edidit —. Vol. II. Fasciculus prior. Cratylus. Lipsiæ, Tauchnitz, 1887), ὁ ὁποῖος τὰ εἰς τὴν Κρατύλου ἔκδοσιν χρησιμοποιηθέντα εἴκοσι καὶ ἔν χειρογράφα εἰς δύο γένη (familia a, familia b) διαίρει, τῶν ὁποίων ὁ μὲν τοῦ γένους a καλῆτερος κώδῃξ εἶναι ὁ Bodleianus (B) τῆς ἐννάτης ἑκατονταετηρίδος, ὁ δὲ τοῦ γένους b ὁ Venetus (T) τῆς δωδεκάτης ἑκατονταετηρίδος. Ὁ μὲν B καὶ ἡ νεωτέρα χεῖρ τοῦ T (t) — ἀκολουθῶν ἀναμφισβητήτως τὸν B — γράφει «τι», ὁ δὲ T «τὰ»· ὁ Σχάντς ἄρα τὴν τοῦ Bt γραφὴν δέχεται. Τὸ «τι» δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀνήκῃ εἰς «λέγειν» ὡς ἀντικείμενον, ἀλλὰ μόνον εἰς «καλεῖς» ὡς αἰτιατικὴ τοῦ κατὰ τι, ὅθεν τοῦτο θὰ ἦτο τὸ τοῦ Σχαντσίου κειμένου νόημα· «λέγεις (καλεῖς) ἐνίοτε(τι) αὐτὴν τὴν ἔκφρασιν· νὰ λέγῃ τις ἀληθῆ καὶ ψευδῆ»; Ἐν τῷ T ἡ τοῦ ἄρθρου πληθυντικὴ οὐδετέρα ὀνομαστικὴ, τὸ «τὰ» δὲν ἔχει νόημα· ἀλλὰ νομίζω, ὅτι οὐχὶ μόνον ἡ τοῦ T ἀλλὰ καὶ ἡ τοῦ B γραφὴ εἶναι ἐκ τοῦ «τὸ» νενοθευμένη, ἡ ὁποία ὡς ἡ τοῦ ἄρθρου ἐνικὴ οὐδετέρα ὀνομαστικὴ τὸ ἐπόμενον «ἀληθῆ λέγειν καὶ ψευδῆ» ποιεῖ ὀσιαστικόν. Ἡ περικοπὴ εἶναι λοιπὸν οὕτω γραπτέα· «καλεῖς τὸ ἀληθῆ λέγειν καὶ ψευδῆ,» τουτέστι· «λέγεις (καλεῖς) αὐτὴν τὴν ἔκφρασιν (τὸ)· νὰ λέγῃ τις ἀληθῆ καὶ ψευδῆ.»

Κλαυδιούπολις.

Γουλιέλμος Πέτς.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM. 1886—1891.

Két ízben volt már szerencsém a Közlöny t. olvasóinak az itteni philologiai mozgalmakról jelentést tenni.*) Ma hosszabb hallgatás után egy hat évi időszaknak főbb munkálatait akarom röviden ismertetni. Gyakran merésznek tűnik fel szemem előtt dolgozatokkal, melyek szerzőjöknek több évi munkába kerültek, néhány sorban elbánni, de e jelentések egyedüli czélja a magyar olvasónak, a ki egyik-másik kérdéssel

*) E. Ph. Közl. 1884 (okt.—decz.), 1886 (jan.—márcz.).

behatóan foglalkozik, megmondani, vajjon Franciaországban, melynek tudományos irodalmáról oly ritkán szólnak nálunk, megjelent-e oly mű, a mely őt különösen érdekelhetné.

A helyzet egyáltalán ez utolsó hat év alatt nem változott. A kritikai irány, a melynek keletkezését előbbi czikkeinkben jeleztük, tovább halad és néha szép sikert vív ki; főbb zászlóvivői tekintélyes állásokra jutnak, a mi azt bizonyítja, hogy ez az irány, ámbár a francia nép szellemének nem felel meg, mégis végre meg fog honcsodni. A tanári vizsgálatokon — licenceès lettres, agrégation de grammaire — e nyelvtani — kritikai tanulmányok mindinkább előtérbe nyomulnak és nem sokára az irodalmi képzettséggel egyenrangúak lesznek. Tisztán grammatikai thesisek, a melyek azelőtt oly ritkák voltak a Sorbonne-on, ma már nem újdonságok, és oly kritikus, mint Bonnet vaskos tudori értekezésével (*Le latin de Grégoire de Tours*) nagy feltűnést okozott.*) Nemcsak a latin és görög írók nyelvét veszik bonczoló kés alá, hanem a francia írókat is ily szempontból kezdik tárgyalni, mint Voizard francia thesisében: *Étude sur la langue de Montaigne*, és Vernier (*Étude sur Voltaire grammairien et la grammaire au XVIII-e siècle*) tették. De mondjuk meg őszintén: ez az irány a Sorbonne-on még mindig sok ellenzőre talál és ha a munka, mint a Bonnet-é, roppant tárgyhalmozásánál és tudományánál fogva nem imponál, a vizsgálók nyíltan megmondják a jelöltnek, a ki gyakran egyetemi tanszékre akar jutni, hogy biz jobb lett volna más irányú thesist választani, a hol a compositio és az irány után lehetett volna itélni. A grammatikai és morphologiai lajstromok roppantul untatják a Sorbonne biráit. Ilyféle munkák nem adnak elég alkalmat a szó és előadás hatalmát, a mely a Sorbonne-on még mindig otthonos, feltüntetni; a vita oly szűk mederben foly, hogy a hallgatók úgy mint a tanárok, daczára a néhány grammatikus — Henry, Havet, Goelzer — erőlködéseinek, türelmüket veszítik.

Görög és római irodalmi munkák jó számban kerülnek napfényre, de a legtöbbet mégis a régiségek nyújtják. Valódi lendületet nyertek a modern irodalmak, köztük főleg a német, a melynek köréből azelőtt oly ritkán jelent meg egy-egy érdekes thesis. E tény szorosan összefügg avval, hogy a középiskolákban a német nyelv és irodalom oktatása mindig nagyobb tért nyer. A legutolsó reáliskolai reform a német nyelv

*) Bonnet thesisének védelmezése után a Montpellier-i egyetem rendes tanárának neveztetett ki, miután több éven át helyettes volt. Székfoglaló előadásában (címe: (*Qu'est-ce que la philologie?*)) az általunk jelzett haladás daczára, arról panaszkodik, hogy: les travaux pénibles et parfois arides qu'imposent la grammaire, la métrique, la critique des textes, rencontrent beaucoup de répugnances dans nos Facultés des Lettres.

valódi diadalának tekinthető; több órát szentelnek neki, mint a francziának s egyáltalán arra törekesznek, hogy e tanfolyamban a német és angol ugyanazt az állást foglalja el, mint a latin és görög a gymnasiumban, mert azt tartják, hogy e két nyelv és annak irodalma ép oly képző hatással bír, mint a régiek. Mennyiben jogosult ez az állítás, azt hűsz vagy harmincz év után fogjuk látni. Tény az, hogy a gymnasiumi oktatáson kívül, a hol hetenkint harmadfél órával kell megelégednie, a reáliskolában, a melynek az *enseignement secondaire moderne* nevét adták, a németnek hat órát fognak szentelni.

A ki a francia centralisationak következményeit ismeri, annak nem fog feltűnni, hogy mind az a könyv, a melyről érdemes szólni, Párisban jelen meg. Nem mintha a vidéken nem dolgoznának, de az ország fővárosa egyszersmind a könyvpiacz főhelye. Bizonyára a thesisek jó része a vidéken készül; a földolog az, hogy a munkálkodó tanár évenként egy-két hónapon át a párisi nagy könyvtárakban egészíthesse ki kéziratát. Olvasóink tán tudják, hogy a közoktatási miniszterium, a célból, hogy a vidéki irodalmi életnek több középpontot teremtsen, a régi fakultási rendszerrel szakítani akar és a német egyetemek mintájára oly városokban, a hol négy kar — jog, orvostan, lettres és sciences — működik, Université-eket szándékszik alkotni. A senatus nagyban és egészben a javaslatot elfogadta és remélhető, hogy a kamara sem fog ellenállni, ámbár a tusa a városi érdekek miatt heves lesz. A régi fakultások, a melyek tanulók hiányában tengődnek, megmaradnának ugyan, de a főbb középpontok, Párison kívül, a hol az Université a szó új értelmében már tényleg fennáll, mint Nancy, Lyon, Bordeaux, Toulouse, Lille, idővel valódi tudományos centrumokká válhatnának. Így az a roppant centralisatio, a mely mindent Párisba terel, legalább tudományos szempontból, ha nem is szűnne meg, de legalább csökkenne. Manap még a tudori dolgozatok túlnyomó részét csakis Párisban, a Sorbonne-on nyújtják be, ámbár nem mondható, hogy több vidéki thesis nem ér annyit, mint sok párisi. Mily furesa volna pl. ha csakis Berlinben dolgozhatnának a németek, és ha a Münchenben, Lipsében, Hallében vagy Göttingában készült és megjelent könyvek kevesebb irodalmi becseszel bírnának, mint a berliniek. Igaz, hogy a politikai viszonyok Franciaországban nem voltak ugyanazok, miut szomszédainknál, de mindezek daczára a francia vidék roppantul elmaradt és még csak most kezd álmából felébredni. Az a tudományos élet, a mely a XVII. században egy francia vidéki városban volt, manap szép mese, melyből mi sem maradt. Az egyetemek új szervezése legalább megszüntetné e szegényes állapotokat és remélhető, hogy a vidéki egyetemi tanár végre be fogja látni, hogy, ha tartózkodási helyén nincs is milliónyi kötet, a kisebb város is oly alkalmas nagyobb művek írására, mint Páris.

Jelentésünk felosztása ugyanaz marad. Mellőzzük a műfordításokat, részben azért, mert nagyon ritkán jelen meg verses fordítás, mint-hogy a francziák főleg prózában fordítanak, másodszer azért, mert az ily művek a külföldet kevésbé érdeklik. De viszont idézzük a főbb dolgozatokat a francia irodalom köréből, nehogy olvasóink azt higgyék, hogy az összes francia kutatás e téren Brunetiére és a *Revue des deux mondes* körül forog.

1. *Görög irodalom.* Örvendünk, hogy e rovatot egy kitünő irodalomtörténettel nyithatjuk meg. Az eddig megjelent görög irodalomtörténetek egy kötetben — Pierron, Deltour, Nageotte — főleg a gymnasiumi tanulók igényeinek felelnek meg. Most végre az egyetemi hallgatók számára is írnak. A két Croiset testvér, kik között az idősebb Egger utóda a Sorbonne-on, a másik a Montpellier-i egyetem tanára,*) egy nagy görög irodalomtörténet írásába fogtak. Ez valószínűleg a Müller Ottfried-ét, a melyet Hillebrand Károly fordított francziára terjedelmes bevezetéssel a német historikus iskoláról, háttérbe fogja szorítani. Eddig két kötet jelent meg: *Histoire de la littérature grecque, par Maurice Croiset* tome I. Homère — La poésie cyclique — Hésiode (XXXVI. és 605 l.); tome II. *par Alfred Croiset.* Lyrisme — premiers prosateurs — Hérodote (633 l.). Az első kötetben a homéri kérdés, a melyet eddigelé Franciaországban elhanyagoltak, főbb pontjaiban tisztázva s a jelenlegi kutatás eredményei vonzó előadásban vannak előadva. A szerző, ámbár conservatív álláspontot foglal el, nem ragaszkodik az elavult véleményekhez s néha szép sikerrel vitatja a homályos pontokat. Jól ismeri a német szakirodalmat, de nem ereszkedik szórszálhasogatásokba. A Hesiodusnak szentelt fejezet minden tekintetben kitünő. A homerusi hymnusok, a Béka-egér harc és a Margites tárgyalása rövid, de eredeti. — A bevezetés, melyben Alfred Croiset a görög irodalomtörténetírás philosophiájáról szól, valódi remekmű.

Alfred Croiset, a párisi tanár, «*Pindare et le lyrisme grec*» című munkája után jól volt előkészítve a második kötet megírására. Úgy hiszszük, hogy eddig még senki sem tárgyalta oly világosan és vonzóan a görög lyrai költészet fajait és azok költői jelentőségét és becsét. A megoldhatatlan kérdéseket mellőzve, Croiset csak annak tárgyalásába ereszkedik, a mit a töredékek és egyéb biztos adatok nyomán tudhatunk; fő célja azokat a benyomásokat visszaadni, a melyeket az olvasó a görög lyrai költészet töredékeiből nyer. Teszi pedig ezt valódi mintaszerű stylusban, a mely ha nem is oly költői, mint a Villemain-é, sokkal biztosabb alapokon nyugszik. A szerző a lyrai költészet áttanulmányozása után a Sorbonne-on a görög prózaírókat, főleg a historikusokat tárgyalta.

*) E tanév kezdete óta Henri Weil utódja az Ecole normale-ban.

A Herodotusról szóló fejezet, valamint a Thucydides kiadásának bevezetése fényesen bizonyítják, mily behatóan fogja tárgyalni a harmadik kötet a görög próza főbb maradványait.

Elavult állásponton áll a Bougot munkája: *Etude sur l'Iliade d'Homère. Invention-Composition-Exécution* (576 l.) A szerző a dijoni fakultáson működik; Philostratos képcsarnokáról érdekes munkát írt. Mint a mű címe mutatja, æsthetikai és szépirodalmi tanulmányról van dolgunk, a melyben Bougot az Ilias szerkesztésének művészetéből a Homeros személyiségét és egységét védi. Sok fejezet azonban érdekes olvasmányt nyújt. Így a Béke és a Természet címűek, a melyben a szerző a homerosi kort az Achilles-féle pajzs leírása alapján festi. Minden tekintetben jeles a compositio és a stylus jellemzése, a mely finomul elemzi a homerosi költészet szépségeit. Bougot nagy részben ismeri a német irodalmi kutatásokat, de az elfogadott vélemények ellen nagyon is konservatív álláspontot foglal el.

A boldogult Egger (+ 1885.) fiai *La littérature grecque* (419 l.) cím alatt atyjuk több kisebb dolgozatát, melyek különféle folyóiratokban jelentek meg, adták ki, s így a régi Sorbonne tanárának szép emléket emeltek. Egger tudománya roppant bő és tág volt. Temérdek sokat írt, de oly behatóan, mint a jelenlegi Sorbonne megkivánná, ritkán. Egybegyűjtött cikkei kellemes olvasmányok, de ritkán oldják meg a kérdést; a legjobbak: Un épisode de l'Odyssée qu' Aristote semble n'avoir par connu; (Odyss. 19, 395—466, és Poetika 8 fej.); L'influence de papyrus égyptien; La présence des femmes aux représentations comiques, s a görög grammatikusokról írt cikkek — Egger hosszú éveken át foglalkozott velök — különösen a Longinusról szóló. A mű beosztása (Les origines; le théâtre; l'histoire; la politique et la philosophie (a Thucydidesről szóló cikk kiemelendő); les orateurs; la critique et la grammaire). Egger negyven évi működésének a Sorbonne-on és főbb előadásainak vázlatát nyújtja.

A görög komédiának két fontosabb munkát szenteltek. Az egyik J. Denis két kötetes műve: *La Comédie grecque* (510 és 552 l.), a mely az első behatóbb francia tanulmány e fajról s a komédiát legelső csíráitól egész az új komédia utolsó képviselőjéig vezeti. Denis a vidéki egyetemi tanárok régi generációjából való. Több nevezetes munkát tett közzé (Les idées morales dans l'antiquité és a Philosophie d'Origène a legjobbak), de ő, valamint elvtársai, azt hiszik, hogy lehetetlen az ó-korról írni, a nélkül, hogy a német philologusokat neveltségessé tegyék. Mindenki tudja, hogy szörszállhasogatók, hogy gyakran a külső burokkal többet foglalkoznak, mint a maggal, de hisz az unalmas dolgokkal is kell, hogy valaki foglalkozzék s végre biztos alap nélkül a legszebb irodalmi fejtegetés is csekély becsű. Denis ismeri görög íróit, de ha még jobban tanul-

mányozza vala a német magyarázókat, valószínűleg műve is alaposabb lett volna. Kirívó hibák nincsenek a műben, az előadás vonzó, a főbb kérdéseket a szerző bonczolgatja, de mire való tudományos munkában az a megvető hang! Bizony, bizony Meineke és Kock nélkül Denis nem igen sokat mondhatott volna a görög komikusok töredékeiről s az új komédia belső történetéről. Müller—Strübingből sokat merített Aristophanesről szóló fejezeteiben. A komédia eredetét nagyon hosszasan fejtegeti, a nélkül, hogy újat mondana, a mi a források ritkasága miatt vajmi nehéz is.

Valóban gyönyörű olvasmányt nyújt *Couat: Aristophane et l'ancienne Comédie attique* (392 l.) cz. kötete. Couat, a Catullus életírója s a kinek művét az alexandriai költészetéről jeleztük, e műben nem végeztet haszontalan munkát. Igaz ugyan, hogy Aristophanesét a nagyobb művelt közönség számára írta, de a mű beosztása, egyes kérdések megoldása a szakembert is érdeklik. Vonzó synthesis ez mindarról a kérdéssről, melyeket az ó-attikai komédia felvetett. Egy kisebb bevezetésben Couat szól a komédia eredetéről, a költőkről, a publikumról és a törvényhozásról egyáltalán. Műve, a melynek eddig csak első része jelent meg, két részre oszlik: *Le gouvernement* címűben a politikai darabok eszméiről szól s arra a látszólag megoldhatatlan kérdésre felel, hogy mikép merték Aristophanes és társai egy demokratikus államban a népet, a Demost, annyira neveltségessé tenni. Szerinte az ó-kori komédia az aristokraták kezében fegyver volt; csakis a gazdagok adhatták a kart, így tehát a költő tőlük függött. Hogy nekik hízelegjen, kellett, hogy a népet póriaságában feltüntesse. A mű második része: *La religion; l'éducation, les mœurs* cz. alatt nemcsak Aristophanes összes műveinek finom elemzése, de egyszersmind a töredékek szellemes kiaknázása, úgy hogy az akkori athéni élet a komédia vájt tükrében elevenen tűnik szemünk elé. A Felhők magyarázata azonos a Grote-éval. A mű második része a Komédia költői formájáról fog szólni.

Ezen általános érdekű munkák után a specialis kutatásokra térhetünk át.

A görög tragédia terén csak egy latin thesist*) jelezhetünk. *Allègre, De Ione Chio* (114 l.) cz. alatt összeállította mindazt, a mit Welcker, Nieberding, Koepke, Schoell (Rhein. Mus. 1877) és Schneidewin (Philol. VIII.) kutatásai nyomán Ionról tudhatunk. Monographiájában Ion születése évét 490 és 495 közé teszi; tanulmányait Athénban, drámáinak menetét és különösen *Omphale* cz. satyrdrámáját iparkodik meghatározni. Szól azokról a költőkről, kik a Herakles és *Omphale mythusa* révén Periclest és Aspasiat csipkedték; Ion prózai töredékeit is

*) A thesisek mind nagy nyolczadrét alakban jelennek meg.

fejtegeti, mert e költő egyszersmind történész és bölcsező is volt. Végül Ion összes töredékeit közli a szerző. Ugyancsak *Allègre* a *Bibliothèque de la Faculté des Lettres* első kötetében: *Une scène des Grenouilles d'Aristophane* cz. alatt érdekes adalékot közöl a Békák azon jelenetének magyarázatához, a hol Dionysost a békákkal vezeti be Aristophanes. A magyarázat nem minden pontja új, mert sokban hasonlít a Thierschéhez, mely 1830-ból való, de Allègre behatóbban tárgyalta e jelenetet. *Bazin de Bezons: La République des Lacédémoniens de Xénophon.* — *Etude sur la situation intérieure de Sparte au commencement du IVe siècle avant J. Chr.* (285 l.) cz. thesisében kettős czélt tűzött ki magának; először be akarja bizonyítani, hogy a Πολιτεία Λακεδαιμονίων valóban Xenophontól való. E czélból Dindorf és követőinek véleménye ellen tán nagyon is hosszasan hadakozik s ez irat szerkesztési évét 394-re teszi bevallja azonban, hogy a 14. fejezet későbbkori; valószínűleg 378 és 376 között írta Xenophon, a ki ekkor — a Hellenikák bizonyítják — Agesilaus politikája folytán véleményét sokban módosította. Bazin egyszersmind Sparta belső történetére e korszakban is vet pillantást; feltünteti Lysander, a reform és haladás pártja fejének tusáit Agesilaos, a régi Sparta képviselője ellen s azt hiszi, hogy a xenophoni irat a konservatív pártnak programja. — Bazin latin thesisé *De Lycurgo* (140. sz.) tíz fejezetben elmondja mindazt, a mit a spártai törvényhozó idejéről, népének állapotáról s a neki tulajdonított *rhetrae*-ről tudhatunk. — Szövegmagyarázata e két thesisben néha nagyon gyenge. Ott, a hol a philologus sok nehézséget lát, Bazin könnyen sikamlik át.

Diehl, kinek nevével még találkozni fogunk, latin dolgozatában: *Quo tempore, qua mente scriptus sit Xenophontis libellus qui Πόποι inscribitur* (73 p.) e sokat tárgyalt művet 355-be helyezi s egyszersmind ez időszak nyilvános és politikai életét jellemzi. A művet, mint a kritikusok legnagyobb része, Xenophonnak tulajdonítja. Csak az a kár, hogy Diehl nem jelölte ki eléggé ez irat helyét és fontosságát a görögök ökonomiai és politikai irodalmában.

Derék philologiai munka, a mely szerzőjét a bordeaux-i egyetemre vitte, *Cucuel* thesisé: *Essai sur la langue et le style de l'orateur Antiphon.* (145 l.) Mint a cím mutatja, itt nem az általános eszmék, az író egyénisége lép előtérbe, hanem a grammatikai kutatás, s e tekintetben Cucuel az első, a ki a görög szónokot bonczolgatja. Egy rövid bevezetésben szól a kéziratokról, azután három részben (Le lexique — La syntaxe — L'authenticité des tetralogies) valódi nyelvtani lajstromokat találunk, melyekhez a kritika nagy nehezen fér. A második rész a legkiválóbb, itt a casusok mondattanát, a névmás, az idők használatát Antiphonnál a legkimerítőbben találjuk összeállítva. Végül grammatikailag bebizonyítja a tetralogiák eredetiségét. A mű a Cucuel Antiphon kiadásának

méltó bevezetése volt. — A görög szónok fordítását a szerző a Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon — a hol azelőtt tanár volt — első kötetében adta.

Egy más szónokkal, de más szempontból foglalkozik *Dürnbach* thesise: *L'Orateur Lycurgue. Etude historique et littéraire* (192 l.). A mű nagyon fontos a IV. századbeli Athen belső kormányának ismeretéhez, mert Dürnbach nemcsak az írott emlékeket veszi tekintetbe, hanem az epigraphiaiakat is. Műve két részre oszlik. Az elsőben Lycurgus administratióját tárgyalja s kimutatja, hogy a hivatalnak, melyet tizenkét éven át viselt, ó ἐπὶ τῇ διοικήσει czíme volt, czím, a melyet Lycurgus előtt nem találunk. Egyesítette pedig kezében a pénzügyet, a tengerészetet, a nyilvános épületeket, a vallást és a szépművészeteket. Mindenütt a roskadt athéni hatalomnak ujjíászervezője volt s honfitársainak utolsó nemes törekvéseit a Chaeroneai csata után nagyban előmozdította. A szerző a feliratok s egyéb források nyomán hivatalos működésének minden egyes momentumát tünteti fel s egyszersmind kimutatja, mily nemes elvek vezették ezen államférfit nyilvános vádló szerepében. — A mű második része Lycurgussal, mint szónokkal, foglalkozik. Csak egy beszéd, a Leokrates elleni, maradt fenn. Dürnbach e remekművön feltünteteti a nagy államférfi szónoklatának jellemét, de egyszersmind szól azon ügyekről is, melyeket csak töredékek vagy egyéb idézetek nyomán ismerünk, így Lycophron ellen, Euxenippus pere, Aristogeiton ellen, a Demades tiszteletéről, Autolycus és Lysicles ellen.

A görög bölcészet terén több munkát jelezhetünk, de íróik nem annyira philologusok, mint philosophusok, egyik köztük, tán a legkiválóbb, mathematicus, a kiből a régi görög bölcészet kitünő ápolóra talált. Ez P. Tannery, az Ecole polytechnique volt tanítványa. Műve: *Pour l'histoire de la science hellène: De Thalès a Empedocle* (396 l.) a görög bölcészet őskorára nagy világot vetett. Mathematicai pontossággal vizsgálta a görög doxographusok és physiologusok töredékeit. Thales, Miletusi Anaximander, Colophoni Xenophanes, Anaximenes, Heraclitus Ephesusból, Hippiasos és Alkmæon, Parmenides, Zenon, Samosi Melissos, Anaxagoras és végül Empedocles töredékeit természettudományi szempontból vizsgálta s Zeller történetének e korról szóló fejezeteit nagyban módosította. Így szerinte Anaximander, és nem Thales a bölcészet atyja; Melissos és nem Parmenides és Zenon az idealizmus első hirdetője. Általában e férfiak nem annyira bölcészek, mint természettudósok, physiologusok voltak és a mai positivisták elődei. Két függelékben Tannery Theophrastus a sensatiókról szóló fejezeteinek új és helyesebb fordítását adja és végül a phythagorasi arithmetikában a mystikus részt a tudományostól elválasztja. — Ugyancsak Tannery a görög geometriáról is írt. Művének czíme: *La géométrie*

grecque. Comment son histoire nous est parvenue et ce que nous en savons.

Brochard, Les Sceptiques grecs (432 l.) akadémiai pályamű s egyike a legjelesebb bölcsészeti munkáknak, melyek az utóbbi években megjelentek. Grote felfogása ellen nyilatkozik s a sophistákat — Gorgias és Protagoras kivételével — elítéli. A scepticismus történetét négy korszakra osztja. A praktikus scepticismus a dialektika kizárásával; főbb képviselői Pyrrhon és Timon; a probabilismus, melyet az új Akadémia képvisel; a tulajdonképi scepticismus, Aenesidemussal és Agrippával; és végül az empirikus irány, Sextus Empiricussal. Carneadest, a kinek Martha is szentelt érdekes tanulmányt, nagy bölcsésznek mondja; a *δέξα τρόποι* cz. iratot nem Pyrrhon írta. Az Aenesidemusnak szentelt fejezet a legbehatóbb, melyet eddig e sceptikusról írtak. A mű gyönyörű olvasmányt nyújt, egyes jellemzései valóban klasszikusok.

Platóval többen foglalkoztak, de Fouillée négy kötetes munkája óta csak egyes pontok fejtegetésébe ereszkednek. Így *Waddington*, a Sorbonne tanára: *Mémoire sur l'authenticité des écrits de Platon* és *Le Parménide de Platon* cz. értekezéseiben a német hyperkritika ellen szólal fel. Az első értekezésben Schleiermacher és Trendelenburg ellenében kimutatja, hogy Plato nem követett egy határozott tervet művei csoportosításában, hogy Sokrates halála előtt nem írt semmit, hogy az Apologia első irata. A másodikban Socher ellenében azt vitatja, hogy a Parmenides a compositio tekintetében egyöntetű, hogy dialektikai gyakorlat, a mely az aristotelesi *ἀπορίαι*-hoz hasonlít s hogy a Theaetetos, Cratylus, Sophistes, Philebus et Menon csoportjához tartozik. — *Waddington* egyáltalán azt akarja, hogy a kritika a külső bizonyítékokra nagyobb súlyt fektessen.

Charles Huit Plato-tanulmányait gyakran mutatja be az Akadémiának. Miután a Parmenidesről, Gorgiasról, Philebusról értekezett. *Études sur le Banquet* cz. művében (138 l.) mint rendszeren a dialogus irodalmi és bölcsészeti jellemzését adja. A Symposium szerinte 385 vagy 384-ből való s Plato a mantineai veszteség befolyása alatt írta. Huit jól ismeri a külföldi irodalmat s kívánatos volna, hogy elszórt opusculáit Platóról végre egy kötetben adja ki.

Cucuel latin thesise: *Quid sibi in dialogo qui Cratylus inscribitur proposuerit Plato* (64 l.), a nyelvészeti kérdést fejtegeti. Schaarschmidt véleményét czáfolgatja, azután a Cratylusban előforduló etymológiákat veszi szemügyre, Socrates szerepéről e dialogusban, Cratylusról és Hermogenesről szól. A második részben azt kutatja, vajjon Plato előtt is foglalkoztak-e a nyelv philosophiájával és Sokrates e körbe vágó nézeteit a mai kor tudományával hasonlítja össze.

Lemercier latin thesise: *De Platonis Phaedro dialogo* (75 p.) nem

hoz sok újat. Főczélja e sokat vitatott dialogusnak valódi tárgyát megnevezni. E célból a szerző a sophisták retorikáját Phaedrus előtt, a Phædrusban kutatja s a mythust az egész dialogus gondolatmenetével összhangba akarja hozni.

Aristotelesről ritkán jelen meg életrevaló munka; Poetikájával sem foglalkoznak sokat, mintha a XIX. századbéli francziák boszut akarának venni azon az egyeduralmon, melyet a rosszul magyarózott Stagirita a XVII. században náluk gyakorolt. Barthélemy St. Hilaire negyvenkilencz évet szentelt a görög bölcész fordítására*) s műve oly emlék leend, mint a Cousin Plato fordítása.

Egy latin thesist jelezhetünk, de ez a philosophusok nézete szerint sok újat hoz. Bergson, a ki francia thesisével (*Essai sur les données immédiates de la conscience*) kitűnő philosophusnak bizonyult, latin thesisében: *Quid Aristoteles de loco senserit* (82 l.) a görög bölcész tanát a távolságról összes metaphysikai és physikai eszméivel iparkodik magyarózni s e tan eredetét kutatja.

Bénard, *L'Esthétique d'Aristote et de ses successeurs* (369 l.) cz. alatt adta ki az «Académie des sciences morales et politiques» közleményeiben (1887 és 1888) megjelent cikkeit. A mű azt akarja bizonyítani, hogy az æsthetika mint önálló tan nem található az ó-kor bölcészzeinél; azt, a mit Aristoteles és tanítványai a szépről, a művészetről és az irodalmi fajokról mondtak, csak egyes fejezetei bölcészeti systemájuknak, de korántsem önálló æsthetika. Ezt Bénard könyve előtt is tudták; mert a szó maga csak Baumgarten (1750) Aestheticája óta létezik mint tan, ámbár ő előtte is sokat foglalkoztak irodalmi kritikával és tanokkal. Bénard eléggé jól ismeri a német szakirodalmat, de roppant hanyagul idéz, a német szók elcsonkítva és elferdítve láthatók a lapok alján. Mint Hegel és Schelling fordítója, Bénard eléggé jól jellemzi a német iskola vívmányait Lessingtől napjainkig; de a Katharsis magyarázatánál a Bernays korszakalkotó művéből az eszméket átveszi, a nélkül, hogy megnevezné. A mű első részében az aristotelesi tanokat a szépről, a művészetről, a költészetéről, a zenéről, a festészetéről és szobrászatról jól elemzi; a második rész pedig a peripatetikusok, epikureusok, stoikusok, sceptikusok, eklektikusok és a rhetorok széptani nézeteit foglalja össze. Levêque: «La science du beau» cz. két kötetes művében több tudományal és behatóbban tárgyalta mindezeket a kérdéseket, a Zimmermann, Schassler és Lotze ebbeli műveiről nem is szólva.

*) E sorok írása közben jelent meg e fordítás (31 kötet) két utolsó kötete: *Les Problèmes d'Aristotele*, (XCI—431 és 516 l. Az első kötet 1832-ből való). A fordítás nem nyújtja a töredékeket. Egy két kötetes tárgymutató később fog megjelenni. — Az imént felfedezett athéni Constitutiót Reinach Tivadar fordította le francziára.

Pluzanski, a ki Duns Scotus philosophiáját írta meg, latin dolgozatában: *Aristotelea de natura astrorum opinio, eiusque vices apud philosophos, tum antiquos, tum medii aevi* (140 l.) az egész ó- és középkor philosophikus és babonás nézeteit a csillagokról tárgyalja. Thalestól Galileiig hosszú az út; s a szerző megelégedett azzal, hogy a különféle véleményeket, a mint azok Plató, Aristoteles, Epicurus, a Stoikusok, Plotinus, az Egyházatyák és a Scholastikusok irataiban vagy tanaiban nyilvánulnak, felsorolja. Az ioniai iskola és az epikureusok tanának helyes nézeteit, viszont a scholastikusok hamis állításait jól feltünteti.

Guyau, a korán elhunyt philosophus, a ki műveivel valódi revolutiót okozott oly korban, mikor mások még az egyetem padjain ülnek s kinek philosophiai systemáját most Fouillée, a ki e ritka lángészt felnevelte, a közönséggel ismerteti: *La morale d'Epicure et ses rapports avec les doctrines contemporaines* (292 l.) cz. műve harmadik kiadásban jelent meg. Philologiai szempontból tán kisebb kifogásokat tehetnénk, de a mű egészben véve egy nagy bölcész s egy kiváló író műve, a mely a legbonyolultabb kérdéseket nagyon vonzóan oldja meg. A szabadságról írt fejezet első ízben foglalkozik behatóan a clinamen teoriájával és a halálról írt lapok egy moralista és psychologus remekműve. Az első három rész az ó-kori bölcészszel foglalkozik; a negyedikben az epikurusi tanok befolyását Gassendi, Hobbes, La Rochefoucauld, Spinoza és Helvetius műveiben mutatja ki s végül a jelenkor ebbeli eszméiről szól.

Chaignet, volt poitiers-i rektor, miután az Aristoteles psychologiai tanait megírta volt, három kötetben a lélektan történetét a többi bölcsésznél kutatta. Művének általános czíme: *Historie de la psychologie des Grecs*. I. Avant et après Aristote (426 l.). II. La Psychologie des Stoiciens, des Epicuriens et des Sceptiques (528 l.). III. La Psychologie de la nouvelle Académie et des Ecoles éclectiques (486 l.). Az első kötet huszonnégyszáz fejezetben az Aristoteles előtti psychológiát tárgyalja, azután a Stagiritá iskoláját Theophrastustól Stratonig kutatja e szempontból. Egy függelék a peripatetikus iskola külső történetét, azaz a scholarchusok lajstromát, főbb tanait és a peripatetikusok sorrendjét adja. A második kötet a stoikusok metaphysikai és experimentalis lélektanát, az ethikai kérdéseket tárgyalja s a főbb stoikusok lajstromát tartalmazza. A mű főrésze az Epikurusnak szentelt szakasz (191—433 l.). A harmadik kötetben Chaignet Arcesilaus, Carneades, Larissai Philon és Antiochus tanait adja; az eklektikusokat hat fejezetben tárgyalja (a tulajdonképi eklektikusok: Potamon, Eudorus, Eubulos és Longinus; a peripatetikusok: Critolaus, Aphrodisiaszi Alexander; a pythagoreusok; Gallienus, és a zsidó iskola Philo előtt: a phariseusok és a különféle secták, Aristobulus, Aristeas, bölcés Salamon és végül Philo). Az utolsó

kötet az alexandriai iskolát fogja tárgyalni. — Chaignet nagy repertoriumát a forrásokból merítette, de a tudományos discussio hiányzik benne; híven felsorolja a különféle nézeteket, de maga nem ítél róluk.

Chaignet egy más kötete: *La Rhétorique et son histoire* (XXXI —553 l.) az előszóban arról panaszkodik, hogy az iskolákban inkább az irodalomtörténeti ítéleteket, mintsem a műveket magokat olvassák. Ez ellen akar a szerző hatni. Műve négy részben (Rhetorika és ékes-szólástan; az inventio; a beszéd vázlata és berendezése; a Stylus theoriája) az Aristoteles Rhetorikájának szellemes paraphrasisa a francia szónokokból vett példák segítségével, de egyszersmind a többi görög és római rhetorikusok tanait is híven feltünteti.

Lauret, a Stuart Mill bölcsészetének méltatója, latin dolgozatában: *De perturbationibus animi Stoici quid senserint* (46 p.), a stoikusok tanát a szenvedélyekről (περὶ παθῶν) tárgyalta és Galenus ellenvetéseit világitotta meg; míg *Thomas*, a Gassendi bölcsészetének megírója, *De Epicuri canonica* (81 l.) cz. thesisében Epicurus tanát az igazságról, a véleményről, a prolepsis-ről, a szenvedélyekről és a képzelő tehetségről foglalta össze. Magától értetődik, hogy e doktorok főérdeme a francia thesis s hogy a latin gyakran csak *lever de rideau*, a mely a nagy csatára előkészít.

Plutarchusról Gréard thesisé óta: *La morale de Plutarque*, nagyobb munka nem jelent meg. *Chenevière* latin thesisé: *De Plutarchi familiaribus* (132 l.) a görög író családi körével és barátaival foglalkozik. Dédatyjánál, Nicarchosnál kezdi és öregatyját, atyját, szóval egész családját jellemzi, a mennyire a hézagos emlékek megengedik. A második részben azokat a bölcsészeket, költőket, szónokokat, írókat, államférfiakat és nőket sorolja fel, kikkel Plutarchus baráti viszonyban élt.

Auerbach, a Nancy-i egyetem földrajz-tanára, kinek francia thesisét: *La diplomatie française et la Cour de Saxe* (1648—1680) az Akadémia megjutalmazta, latin dolgozatában: *Quid sibi voluerit Strabo rerum geographicarum libros componendo* (92 l.) Strabo életének főbb vonásait és földrajzi munkájának sorsát a régieknél és a moderneknél ecseteli. Strabo philosophiáját, vallásos nézeteit, Homernak apologiáját és Rómáról szóló ítéletét veszi szemügyre. — Az Académie des Inscriptions minap a Strabo művéről egy munkát koszorúzott meg, melynek szerzője *Marcel Dubois*, a Sorbonne helyettes tanára, kinek thesiséről volt alkalmunk szólni s a ki azóta több jeles földrajzi tankönyvet írt. De e mű eddigelé kézirat.

Végül *Sylvain Lévi* latin thesisét: *Quid de Græcis veterum Indorum monumenta tradiderint* (67 l.) kell megemlítenünk. Lévi különben a korán elhalt Bergaigne tanítványa, a ki nagyon fiatal korá-

ban a Bergaigne örökségének egy részét nyerte el. Bergaigne ugyanis soká csak az Ecole pratique des hautes Etudes-ön tartott előadásokat, mert a Sorbonne-nak nem volt szanszkrit tanszéke; e nyelvet a Collège de France-on oktatják. De néhány évvel halála előtt nyitottak végre a Sorbonne-on is az összehasonlító nyelvészetnek menedékhelyet. E székben Bergaigne utódja Victor Henry lett, de a fiók-intézetben Lévi adja elő a szanszkritot és a hindus vallás történetét. Francia thesis-e, *Le théâtre indien* (556 l.) egyike a legkitünőbb munkáknak, melyet a francia India-kutatók felmutathatnak. Latin thesisének kivonata a *Revue des études grecques* (1891) folyóiratban jelent meg. Mellesleg megjegyezzük, hogy e folyóirat, a mely Reinach Tivadar szerkesztősége alatt, négyszer jelen meg évenként a régi *Annuaire de l'Association pour l'encouragement des Etudes grecques* című Évkönyvet helyettesíti s jobb szolgálatot tesz a tudománynak, mint a vaskos évkönyv. — Lévi latin thesisében a *Yavanas* szóval foglalkozik s annak értelmét az indiai irodalomban kutatja. Arra az eredményre jut, hogy az indusok e szót a perzsáktól vették s hogy annyit jelent, mint *görög*. Ennek kapcsán a görög befolyást az indusokra kimutatja, először ott, a hol a szanszkrit irodalom feltünteti és végül ott, a hol az indiai írók nem említik, de a hol a szokásokban és a művészetben nyilván látható.

2. *Görög régiségek.* E téren több elsőrendű munkáról szólhatunk. Itt a görögországi ásatások évenként számtalan emléket hoznak napfényre és az Ecole d'Athènes tagjai, a kik nagyobbrészt ezen ásatásokat vezetik, az archæológiában szép névre tesznek szert. A fiatalabb nemzedék közt néhány név már is európai hírnű. Említsük csak *Homolle*-t, jelenleg az athéni iskola igazgatóját, a kinek ásatásai Delos-ban oly gazdagok voltak eredményben, s a kit a berlini akadémia a múlt évben levelező tagjának nevezett ki; *Reinach Salamon*-t, a ki *Pottier*-vel a myrrhinai nekropolist tárta fel, melynek gazdag leletei a Louvre egyik dísz-e; *Monceaux*-t, *Holleaux*-t, *Léchat*-t. *) Ha a németek Olympiában szereztek babérokat, úgy remélhető, hogy a most megkezdendő Delphi-i ásatások Homolle vezetése alatt a francia athéni iskola hírnevéhez méltók lesznek.

Szóljunk először azokról a munkákról, a melyek az állami vagy magán régiségekre vonatkoznak. *Monceaux* francia thesisében *Les Proxénies grecques* (331 l.) ez intézményt minden oldalról megvilágította. Nem csak az írott, hanem az epigraphiai emlékek tekintetbe vételével —

*) E két utóbbi archæologus eddigi ásatásairól csak az athéni iskola közlönyében (*Bulletin de correspondance hellénique*) tettek jelentést. *Holleaux* az Apollon Ptoios templomát, *Lechat* az Akropolisz archaikus szobrai-t ismertette.

1500 felirat — e monographiában a tárgyat kimerítette. Műve öt részre oszlik. Először az intézmény általános jelleméről szól, annak viszonyát a görögök államjogához, kereskedelméhez, vallásához tünteti fel. Azután különösen az athéni proxeniákkal foglalkozik, Athén képviselőiről más államoknál és az államok képviselőiről Athénben: erre következnek a proxeniák Athéneken kívül, Spartában, a Peloponnesus kisebb városaiban, Bœotiában, Közép-Görögországban, Epirusban, Thessáliában, Illyriában, Crétában, Afrikában, Kis-Ázsiában, Nagy-Görögországban és Marseilleben. A római korszakban a *πρόξενος, πάτρων* nevet kapott, s a patronatus alatt a proxenia intézménye eltűnt. A negyedik fejezet a politikai szövetségek és a diplomok proxenosairól, Delphiben, Olympiában Elisben és Samothrakéban szól s végül a proxenia befolyását a görög irodalmi, művészi, politikai és kereskedelmi viszonyokra méltatja. Két függelékben az eddig névleg ismert proxeniák időrendi lajstromát közli a szerző. Monceaux műve behatóbb, mint a Tissot-é e tárgyról (1863), mert a feliratos leletek sok újat hoztak napvilágra. A mű ámbár feliratok nyomán készült, nagyon vonzó olvasmányt nyújt.

Latin thesisében: *De Communi Asiae provinciae* (Κοινὸν Ἀσίας) (131 l.), Monceaux az ázsiai provincia külső és belső történetét adja. Augustus, Hadrian, Antoninus, Septimus Severus és Caracalla befolyása e provincia alakulására nyitja meg a könyvet, melynek második részében a tartomány templomairól, papjairól, szertartásairól és gyülekezeteiről szól, kimutatja, hogy a nyilvános játékok nem minden évben, hanem csak minden ötödik évben tartattak, s hogy a főpap, a ki évenként változott, e játékokon elnökölt, s innen az Asiarchos nevet viselte. A harmadik rész a provincia felbomlását festi, a mi Diocletian előtt esett meg, s szól néhány szokás átültetéséről a keresztény egyházba. A mű a provincia sorsát egész 451-ig Kr. u. tünteti fel.

Martin, a ki sokat foglalkozott Aristophanessel, francia thesisében: *Les Cavaliers athéniens* (588 l.) e rend beható történetét írta meg. Műve négy részre oszlik. Az elsőben a lovagok rendjének eredetéről szól és azt Solon társadalmi és kormányzati reformjában keresi. Solon idejében számuk 96-ra rugott. A másodikban a Lovagok szerepét a nyilvános ünnepek alkalmával tárgyalja. E fejezet egyszersmind az athéni játékok és processiók legkimerítőbb leírása. A harmadik rész a Lovagok rendjének szervezetét adja elő; itt az írott emlékek ritkák, de az epigraphia és archæologia annál több anyagot szolgáltatott. Végül a szerző a Lovagok szerepét az athéni társadalomban magyarázza: Kleon viszonyáról a rendhez, a Lovagok a művészetben és az irodalomban — főforrása az arislophanesi vígjáték — mind megannyi érdekes és eredeti fejezet. — *Martin* először tüntette fel, mikép növekedett e rend, a mely úgy társadalmi, mint hadi szempontból később oly nagy szerepet játszott, s me-

lyet a Parthenon meg is örökölt. A tanagrai és chæroneai ütközet után számuk növekedett. Jellemök aristokratikus, ezért Kleon ellenei, a négy-százak hívei és a harmincz zsarnok védői. E miatt sokat a rendből ki-utasítottak.

Martin latin thesis-e: *Quomodo Graeci ac peculiariter Athenienses foedera publica jurejurando sanxerint* (82 l.). A Nikias-i béke története szolgál e thesis alapjául, a mely a szerzőnek alkalmat nyújt az esküre és a békekötésre vonatkozó régiségeket egybeállítani. A νόμιμος és az ἐγγύριος eskü megkülönböztetése érdekes fejezet. Mikép újították meg az esküt, kik voltak azok, a kik esküdtek, kik előtt esküdtek, mind e kérdéseket *Martin* behatóan oldja meg, és különösen a ὀρκῶται szó jelentését magyarázza. Ezek polgárok voltak, kik az ellenfél esküjét átvették.

Homolle, már is a Collège de France helyettes tanára volt, mikor thesis-eit a Sorbonne-on védelmezte. Mindkettő nagyszerű delosi ásatásaira (1877—1885) vonatkozik s mindkettő minden tekintetben új.*) Az, a ki e sziget történetével és művészetével foglalkozni akar, alapul kell, hogy *Homolle* könyveit vegye. A latin thesis címe: *De antiquissimis Dianae simulacris Deliacis* (102. l.) 11 képpel, melyek az ásatások alkalmával felfedezett Diana szobrokat ábrázolják. E szobrok alkalmával a szerző Delos szerepét a görög művészet történetében jellemzi s azután mint kitűnő archæologus azok művészeti leírását adja, fontosságukat történeti szempontból jellemzi s az ázsiai és ægyptomi befolyásról a görög művészetre értekezik. E szobrok valószínűleg a VII. és V. század közé esnek. A görög archaikus stylus meghatározására elsőrendű emlékek, mint a nemrég felfedezett Athena szobrok a régi Akropolison, melyeket *Lechat* írt le. Valószínűleg egy meghatározott típus szerint készültek, melyen a művész csak keveset változtatott. *Homolle* e szobrokon az archaikus stylus fejlődését tünteti fel s minden idegen befolyást visszautasít. Az autochton művészet tán túlbuzgó híve.

A francia thesis címe: *Les archives de l'intendance sacrée à Délos* (315—166 av. J. Chr.) (148 l.) teljesen az epigraphiai leletek alapján nyugszik; itt mutatta meg *Homolle* nagy epigraphiai tudományát, a mely arra érdemesítette, hogy *Foucart* utódjának nevezték ki az athéni iskola élén. A thesis nem más, mint a delosi feliratok időrendbeli osztályozása, melyek alapján a sziget történetét írta meg a szerző. Az archonok chronologiai lajstroma 315—166 eléggé bizonyítja, mily roppant anyagot találtak itt. Egy függelékben *Apollo* szentélyének tervét látjuk, a mennyire az eddigi ásatások után ítéltünk. E tervet *Nénot*, az új

*) A delosi ásatásokról szóló nagy munka, mely négy kötetre fog terjedni, eddig még nem jelent meg.

Sorbonne építésze készítette. Gyakran látjuk, hogy Franciaországban az archæologus, ha valóban maradandó művet akar írni, az építészszel szövetkezik, hogy a leletek biztosan és művésziiesen legyenek kiaknázva. Így vállalkozott Perrot Chipiez-vel, Monceaux Laloux-val. Az archæologus mindig az athéni iskola volt tagja, a művész a római iskolából kerül ki. — Delos története és virágzása az Apollo-kultuszhoz fűződik. A roppant sok ajándék, a mely a görög világból itt egybefolyt, a papok lajstromában fel volt sorolva és oszlopokra bevésve. Ezen fölíratok 454-től 90-ig (Kr. e.) terjednek, de legnagyobb részök abból a korszakból való, mikor Delos szabad volt és önkormányzattal bírt, azaz 315-től 166-ig. E korszakot tárgyalta Homolle a feliratok alapján, melyek magyarázata, egybeállítása roppant munkát és tudományt igényel.

Mennyire megváltoztatja az epigraphika és az archæologia a jelen történeti kutatást, mily intézményekre, melyek azelőtt az adatok hézagos volta miatt félhomályban maradtak, vet új világot, azt főleg két jelzendő munka bizonyítja, a Girard-é, a mely az V. és IV. századbéli athéni nevelésről szól és a Reinach Tivadar Mithridatese. *Paul Girard* műve: *L'éducation athénienne au Ve et au IVe siècle* (340 l.) az athéni fiút bölcsőjétől egész húsz éves koráig kíséri. Az előmunkálatok e téren nem hiányoznak, de mind csakis az irodalmi emlékek nyomán írja le az athéni nevelést. A mi a Girard művében új, az az epigraphikai s főleg az archæologiai e szakba vágó leletek elmés felhasználása. Az első rész, a mely az állam szerepéről a nevelésben szól, nagyon rövid, a szerző főleg azt vitatja, hogy miben állt e nevelés s végül arról értekezik, mikép változott az ephébia a 4. és 5. században Athénben. Az athéni fiú gyermekora, mikép ringatták bölcsőjében, mily dalokat énekeltek neki, mily mondákat meséltek neki, mikor beszélni kezdett, mit tanult hét éves korától fogva, mikor iskolába kezdték küldeni a grammatikushoz, mily változás állt be tizenkét éves korában, mikor a pædotribes tanfolyamában a testi gyakorlat minden nemével idomították, mindez behatóan van tárgyalva. Az iskola-termek beosztását régi vázafestmények nyomán adta vissza a szerző. Az ephébiáról már A. Dumont műve: *Essai sur l'ephébie attique*, (2 kötet, 1875.) szólt; Girard annak változását a 305. évre teszi. — Az újonnan felfedezett Aristoteles-féle atheni constitutio egy pontban már is módosítja a Girard egyik véleményét; azt találjuk, hogy a sophronisták mellett egy a kormánytól kinevezett epimeletes ügyelt főleg az ifjakra. Az ephébia eredetileg két, később csak egy évig tartott. Girard, az Asklepieion leírója, a Sorbonne-on helyettes tanár s nem tévesztendő össze a híres Jules Girard-ral, a ki nyugalomban él.

Mielőtt Reinach művéről szólnánk, figyelmeztetjük olvasóinkat, hogy két, illetőleg három Reinach van Párisban, kiknek mindegyike a maga szakában szép hírnevet szerzett. E három testvér valóban unicum

a tudomány és irodalom terén. Joseph, Théodore és Salomon egy gazdag zsidó bankár fiai. Palotájukban hangyaszorgalommal reggeltől estig dolgoznak. Az idősebbet a politika hódította meg. A Gambetta volt titkára, jelenleg képviselő és a «République française» igazgatója; szabad óráiban nagy mesterének beszédeit és proclamátióit rendezi sajtó alá s vonzó irodalmi és politikai essayket ír. A másik kettő a tudománynak él. Théodore jogtudor és docteur-ès-lettres, főleg numismatikával foglalkozik, de egyszersmind kitűnő historikus. Megírta a zsidók történetét és a «Revue des études grecques» szerkesztője. Műveivel meg fogunk ismerkedni. A harmadik, Salamon, főleg archæologus és epigraphikus; már mint az Ecole normale tanítványa, húsz éves korában a Freund Trienniuma nyomán két vaskos kötetben (Manuel de philologie classique) az egyetemi hallgatóknak nagy szolgálatot tett; elment azután Athénbe, beutazta Kis-Ázsiát és Myrinában ásatásokat tett, melyeknek eredményei a művelt világot nagyban érdekelték. Hazatérve nem akart soha doktoratust tenni. Elment Tunisba s nemrég a Musée de St. Germain altisztje lett s ott mint egy tudományos őrtornyon követi a görögországi, kis-ázsiai és afrikai leleteket; nincs hónap, melyben az Institutban egy feliratról vagy régi emlékről ne értekeznek; francia, német és angol folyóiratokban teszi közzé az archæologia legújabb vívmányait; majd Newton epigraphikai értekezéseit ülteti át francziára, majd Le Bas és Millingen műveit adja ki, majd latin nyelvtant és ó-kori kézikönyvet ír; majd a St. Germaini múzeum kincseit írja le, majd a Tissot és Rayet hátrahagyott műveit rendezi sajtó alá, majd a Keleten utazó archæologusnak ad tanácsot egy szép könyben: szóval a legcsodálatosabb tevékenység, mindenütt, a hol a régiségek ápolásáról van szó. E két testvér jelenleg az ókori tanulmányok képviselői közt első helyen áll, s ki tudja meg mennyit várhat tőlük a tudomány.

Az ókori thesisek közt bizonyára a *Théodore Reinach*-é ez utóbbi években a legnevezetesebb. Az Institut már is megjutalmazta. Címe: *Mithridate Eupator, roi de Pont*; (484 l. 3 cartes, 4 héliogravures, 3 zincogravures). E történeti alakot mindenki ismeri, de mit tudtak róla, ha Mommsent és Duruyt is elolvasták? Vajmi keveset. Életét megírni nagyon nehéz volt, mert az írott emlékek ritkák, s mikép itélhettek a rómaiak e makacs ellenségről! Itt főleg a feliratokhoz és az érmekhez kellett fordulni, s ezt tette Reinach. Kitűnően előkészítve numismatikus munkája által: *Trois royaumes de l'Asie — Mineure: Cappadoce, Bithynie, Pont*, egyetlen egy emlék sem került ki figyelmét. De mint valódi historikus nem tévedt el az aprólékosságban; valóban nagyszerűen tárgyalja hősét s azokat a problémákat vitatja, melyek a történet e válpontján kockán forogtak. Mithridates a keleti zsarnok, a ki a görög műveltséget szereti és terjeszteni akarja, ha győz, úgy Ázsia, a mely Róma

győzelme folytán örökké távol maradt az európai civilizációtól, evvel egy és ugyanazon eszméket karolta volna fel. Mithridates egyedül állt egy mozaik népsereg közt, míg Hannibal egy nép tusáját mutatja a hatalmas Róma ellen. — Reinach művét öt részre osztotta; az elsőben (*Les origines*) a Mithridates családjának eredetéről és Pontus régi királyairól szól. Mi sem nehezebb, mint e különféle ázsiai provinciák történetét és ókori földrajzát leírni. Az angol Ramsay: *The historical geography of Asia-Minor* cz. minap megjelent művében óriási munkát végzett, a melyen Mommsen is csodálkozott. Reinach Pontus-t, a mennyire emlékeink megengedik, ismeri s műve addig, míg e kis-ázsiai talaj ujat nem szolgáltat, mérvadó lesz. — A második rész Mithridates ifjúságát és kis-ázsiai harcokat festi; a harmadik a Róma elleni első háborút; a negyedik, Mithridates birodalmát és végre az utolsó harcokat Bithyniában írja le. Reinachnak csak azt vetették szemére, hogy Renan és Mommsen módjára nagyon gyakran modern kifejezésekkel él, hogy ókori állapotokat fessen, de nem tagadható, hogy a munka ez által frissességben és elevenségben nyer. Egy kifejezése (*les vépres ephésiennes*) valódi lelet; de ha Athénról szólva «*sergeant de ville*»-ről szól, ez tán egy kissé nagyon is párisi.

Mariéjol a Pierre Martyr d'Anghera olasz tudós és diplomata életének írója, latin thesisében: *De Orthagoridis, Sicyoniorum tyrannus* (91 l.) szintén epigraphikai leletek nyomán *Sicyon* történetét vázolja, s különösen Clisthenes uralkodásával foglalkozik. Azt vitatja, hogy a dóriaiak mint győzők nem nyomták el az ország régi lakosait, hogy a VII. és VI. századbeli zsarnokokat a nép az aristokratia ellen és nem az ióniaiak a dóriaiak ellen hívták az országba, hogy a három Orthagorida, Andreios, Myron, Clisthènes száz éven át uralkodott; hogy *Sicyon* virágzó volt ez utóbbi uralma alatt, a ki Cyrhát legyőzte, mert a delphi-i templomot megszentelteltette; hogy a Sicyoniaiak még hatvan évig Clisthenes halála után az ő intézményeit megőrizték. A tyrannusokat az aristokratia, Sparta unszolására, elkergette, s ezután a művészetek *Sicyon*ban virágozni kezdtek.

Dürnbach latin dolgozata: *De Oropo et Amphiarai sacro* (154 l.) *Oropus* városának földrajzát és történetét, és *Amphiaras* szentélyének belső szervezetét nyújtja. *Oropus* kereskedelmi szempontból volt híres. Itt és Eretriában közlekedett Görögország Euboeával; de a mi a várost majd a thébai, majd az athéni uralom alá vitte, az az *Amphiaras* szentélye volt. A szerző *Oropus* történetét adja egész a Kr. utáni II. századig, mindig az epigraphikai adatok nyomán. A szentélyről szóló fejezet általánosabb érdekű. Az ásatások e szentély, egy színház s még más épületek romjait hozták napvilágra. *Amphiaras*, mint *Aesculapius*, a gyógyászat istene volt; a romok egy régi klinikára mutatnak. Több

nevezetes felirat, a papok, a proxenosok és színészek lajstroma és a szentély terve függelékül szolgál.

Gachon, De Ephoris Spartanis (115 l.) cz. thesisében az ephorok intézményének történetét vázolja. Forrásai egyedül írottak s így sok újat nem hoz, de tárgyát négy fejezetben teljesen kimerítette.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Listi László munkái. *Életrajzzal bevezette Komáromy András.* Harmadik kiadás. Budapest, 1891. Franklin, 592 l. Ára 1 frt 40 kr. (Olcso könyvtár 289. sz.)

E kötetnek kettős érdeme van; egyik, hogy Listi László összes verses maradványait újra hozzáférhetőkké teszi; másik, hogy a költő életének alapos kutatással és helyes kritikával megalkotott, új eredményekben gazdag és a lényeges momentumokban elfogadható, a tények összeségét tekintve megbízható rajzát adja.

A mit eddig Listi életéről tudtunk, arra bizony nem igen illett a tudás neve. Kemény József és ennek föltevésai alapján Toldy Ferencz a legképtelenebb, mert valóban hihetetlen kombinációkba mentek bele és oly eredményekben nyugodtak meg, melyeknek lehetetlensége kézzelfogható. Komáromy egészen máskép jár el. Nagy szorgalommal, kellő körültekintéssel, higgadt kritikával gyűjti és fejtegeti az anyagot, úgy hogy általában megnyugvással követjük és vesszük következtetéseit. Csupán indokolása és lélektani magyarázata nem tekinthető mindig kifogástalannak, meggyőzőnek, de azért persze egyszerűen megczáfolni ezt sem igen lehet. A rendelkezésre álló anyag töredékes volta föltevés kovácsolására készíti a kutatót, hogy az összefüggéstelen vagy ellentmondásos adatokat lehető kapcsolatba hozhassa egymással; e föltevésekkel szemben előállhatunk más, eshetőleg elfogadhatóbb föltevésekkel, de biztos alappal egyikünk sem dicsekedhetik.

Komáromy kutatásainak főbb eredményeit a következőkben foglalhatni össze. A Listi nemzetség valószínűen szász származású (eredeti neve List lehetett): Kristóf, a családnak első ismeretes törzse, kivel Oláh Miklós érsek rokonságot tartott, a XVI. században senator volt Nagy-Szebenben. Ép e rokonság révén gyorsan emelkedett a család, mely már a XVII. század elején Magyarország legelőkelőbb s legbefolyásosabb családjaival atyafiságos viszonyban volt és a főrendek közé számláltatott, hisz Listi István bárói rangra juttatta nemzetségét.

Lászlónak, a költőnek atyja b. Listi Ferencz volt, a ki Bethlen Gábort szolgálta és 1617—19 közt nőül vette Wesselényi Pál özvegyét, Gyulaffi Zsuzsánnát, kivel nagy vagyon birtokába jutott. László valószínűen 1620-ban született Erdélyben, hol gyermekéveit töltötte. Atyja halála (1630) után Magyarországra jött, hol a család régi fészkeben, a mosonmegyei Köpcsény várban, Bécs közelében lakott. Fiatal éveiről s tanulmányairól semmit sem tudunk; de verses művei kétségtelenné teszik, hogy gondos nevelésben részesült és a kor mértéke szerint tudományos műveltségű ember volt. «A környékbeli főurak legtöbbször atyafiságot tartván, ezek bizonyára szívesen látták magok közt a nagy vagyonú, széles műveltséggel bíró és tagadhatatlanul szép tehetségekkel megáldott ifjút, ki idejében utána látott, hogy a világban való boldogulhatását előnyös házasság kötése által is elősegíthesse» (13. l.): 1646-ban nőül vette Bánffy Hedviget, kivel még szorosabb rokonsági viszonyba lépett Magyarország legfényesebb és legtekintélyesebb családjaival. László «állandóan Köpcsényben tartózkodott és birtokai ezen a vidéken csaknem összefüggő jószágtestet képeztek; a Bánffy-javak nagy része ellenben Zalavármegyében feküdt s annak gondviselése az akkori háborús időkben igen sok veszéllyel járván, Listi minden áron túl akart adni rajta, hogy javait lehetőleg egy helyütt csoportosíthassa» (15. l.). Ez alkalommal (1647) megcsalta gróf Draskovich nádort, egyik legközelebbi rokonát, ki azonban nemcsak pörrel nem támadta meg Listiéket, hanem utóbb, egy másik peres ügyben, még pártját is fogta Lászlónak. E tény, azt hiszem, kettőt bizonyít: először, hogy az ilyen perlekedési ravaszsgot és furfangot soha sem vették az emberek, legkevesebbé hazánk viharos századaiban, komolyan morális elbírálás alá, — és másodszor, hogy László kétségtelennül, előttünk ismeretlen úton-módon, kielégítette és kibékítette a nádort. Hasonlóképp megcsalta László ugyanez időben, ugyane vagyonszerzési törekvései folyamán Sibrik Istvánt, a ki anyai ágon osztályos atyafia volt a Bánffyaknak. Listi azzal vádolta Sibriket, «hogy bizonyos, megőrzés végett reá bízott oklevelek erejénél fogva a Bánffy-jószágok nagy részét bitorolja» (19. l.), és midőn Sibrik azzal védekezett, hogy a jószág és a hozzá tartozó levelek örökség útján szállottak reá, Listi egy kötelezvényt mutatott föl a bíróság előtt, melyben amaz keze írásával és pecsétje alatt elismeri, hogy a kérdéses okleveleket csak megőrzés végett vette kezébe s bármikor tartozik visszabocsátani. Listi megnyerte ezt a pört is, de utóbb kiderült, hogy az oklevél, melyre követelését alapította, hamisítva volt. Ez az ügy nem elég világos. Meglehet, hogy a László által fölmutatott oklevél hamisítva volt, de itt végre is az volna a fontos, hogy a Sibrik kezében levő okiratok mit tartalmaztak; erről pedig nem értesülünk.

Eddig Listi László életének első fele.

Szándékosan meséltem el e dolgokat olyan bőven, mert Listi életéből a ‚Mohácsi veszedelem‘ megjelenéséig egyebet nem tudunk. E munka (illetőleg Listi összes művei) 1653-ban jelent meg, két évvel a Zrínyi nagy eposza után. Komáromy hosszadalmasan okoskodik azon, hogy ily alávaló csaló és véres gonosztevő hogyan írhatott oly művet, melyben tiszta erkölcsi fölfogást, nemes lelket stb. tanusít. Nézetem szerint mind a két föltevés hamis. Először is semmi tudomásunk arról, hogy Listi, midőn e művét megírta, valami különös gonosztevő volt volna, mert, mint már említettem, a pöreiben érvényesített ravaszsága, furfangja, sőt erkölcsi botlásai nemcsak a XVII. századnak, hanem későbbi koroknak fölfogása szerint sem estek sehol komoly erkölcsi elbírálás alá, gonosztevőt pedig egyáltalában nem láttak az ily prókatori fortélyokkal dolgozó emberben. E tekintetben nem szabad a mai kornak kétségtelenül sokkal fejlettebb ethikai mértékét alkalmaznunk. De hamis a Listi művéről állított föltevés is. Abban igaza van Komáromynak, hogy Listi e munkában nagyszabású eposzt akart írni; ezt bizonyítja a munkának úgy ajánlása, mint első éneke. De az is igaz, hogy Listi költő egyáltalában nem volt; hogy művének szerény költői anyaga össze van koldúlva latin írókból, s ugyanezekből származnak azok a fenkölt, nemes stb. phrasisok és képek is, melyekkel Listi száraz és lelketlen krónikáját föleziczomázta. Perlekedési furfangjával e kölcsönvett erkölcsi szólamok nagyon jól férnek össze, az ember jellemének igazi mivoltára azonban sem amabból sem ezekből nem mernék biztos itéletet formálni. Listi, úgy látszik, nagy úr akart lenni és nagy szerepet kívánt vinni, mire rokonsága is nagyon csábíthatta, melyhez Magyarország legelső emberei tartoztak. Ily szerepre mindenek előtt nagy vagyon kellett, — ezt juttatta neki házassága és nejének javai érdekében nem a legtisztább kezekkel folytatott perlekedése. De hír és név is kellett e szerephez, — és ezt, ismeretlen okokból a csatatéren nem akarván szerepelni, eposzával próbálta megszerezni. Komáromy ok nélkül teszi föl, hogy a Listi eposza semmi hatást nem tett. Fő argumentuma, hogy Listi t. i. többé nem fogott tollhoz, nem bizonyít semmit, mert hiszen tudjuk, hogy a viszonyok utóbb egészen más irányba terelték hősünket. Listi bizonyosan eljuttatta művét az udvar legbefolyásosabb embereihez, valamint itt az országban a legtekintélyesebb főurakhoz, kedves rokonaihoz, — és a kívánt ezél el volt érve. Mert hogy a magyar ‚nemzet‘ e korban olvasta volna akár Zrínyit akár Listit, az több mint valószínűtlen; de ha és a mennyiben olvasta Zrínyit, olvasta bizonyára Listit is, mert az teljesen hamis fölfogás, ha azt hisszük, hogy e korban bárki is megérteni tudta volna, hogy Zrínyi mennyivel nagyobb, hatalmasabb költő, mint Listi. Ép a megfordítottja valószínű: Listi nyelve és verselése, művének ez egyetlen kiváló jelességei, kétség-

telenül sokkal jobb mint a Zrínyié, és tárgya a kornak bizonyosan nagyobb szerűnek tetszett, mint a kis és jelentéktelen Szigetvárnak eleste. Így nagyon lehetséges, hogy a kortársak a „Mohácsi veszedelmet” többre becsülték, mint a Zrínyi eposzát, melynek igazi értékét voltaképp csak a XIX. században ismerte föl és ismeri — bizony nem sok magyar ember. De végre is mind erről nincsenek biztos adataink, s így egészen homályban haladunk okoskodásainkkal. De Komáromy fölfogása, meggyőződés szerint, egyáltalában nem állja ki a kritikát. Én semmi föl-tűnő ellentétet nem látok az 1653 előtti Listi jelleme és az ő művének erkölcsi iránya közt, — és a mennyiben e kettő közt tényleg bizonyos incongruentia van, én ebben semmi rejtélyest, behatóbb magyarázatot igénylőt nem látok. Naiv fölfogás, hogy a költők mosdás és evés közben is a pegazuson ülnek, — és nem sokkal komolyabb az a követelés, hogy az életben is oly nemeseknek, fenkölteknak stb. kell lenniök, mint a milyeknek verseikben mutatkoznak. Ezt a fölfogást nemcsak az irodal-mak története bizonyítja tarthatatlannak, hanem a mindennapi tapasztalás is, mert hiszen magasan szárnyaló, nemes érzelmeiktől duzzadó költők élnek ma is, közöttünk is, és ma is defraudálnak, lopnak, csal-nak, hamis váltókat állítanak ki — már t. i. a kit könnyelműsége vagy az élet nyomora ily erkölcsi tévedésekre félig csábít, félig kényszerít — a nélkül, hogy későbbi verseik kevésbé magasan szárnyalók, nemes ér-zelmekben bővelkedők stb. volnának. Szóval, én itt problémát nem látok és teljesen szükségtelennak tartom azt a sok szóbeszédet, mely ez állí-tólagos „rejtvény” megoldását czélozza. A „Mohácsi veszedelem” megje-lenése után Listi (valószínűen 1655 körül) grófi rangot nyert, — a mi-ben, meggyőződés szerint, szintén nem lappang probléma, mert pénzzel eddigelé még mindenféle czímet és rangot és méltóságot meg lehetett vásárolni ebben az árnyékvilágban, és Listi, nagy vagyonán felül, még az ország legelső embereivel közeli rokonságban állott, már a főrendek közé tartozott és végül még mint költő is bizonyára magára vonta a döntő körök figyelmét, kiknek egyéb rímelései is, mint e kö-tet egyéb darabjai mutatják, igen erősen hízelgett. Tehát, meggyőződé-sem szerint, ebben sincsen semmiféle probléma.

Ezzel végződik Listi életének első korszaka. Ezt Komáromy nem hangsúlyozza eléggé, mint általában nem tartja eléggé külön a költő életének két főkorszakát, pedig ez lényeges momentum Listi életében. Szerzőnk már az első lapokon is «véres gonosztevőnek» mutatja be hő-sét, pedig a fönmaradt adatok kétségtelenné teszik, hogy életének első felében nem volt az. Ép az ily szövevényes jellemek rajzában igen fon-tos az, hogy a különböző korszakok elemeit pontosan külön tartsuk.

Műveinek megjelenése idejében hal meg neje és Listi nőül veszi Kecskés Évát, «ki a környék egyik ismeretesebb családjából származott»

(27. l.), és most aztán iszonyú gyorsan süllyed a főúr és költő, míg rövid néhány év múlva a magyar törvényhozás külön cikkben határozza el pörbe fogatását és a bécsi törvényszék 1662 decz. 22-én pallos általi halálra itéli, mire valószínűen nyomban fejét vették. *Itt van a Listi-probléma*, és e probléma hőse, meggyőződésem szerint, Kecskés Éva volt. Listi, életének e második felében, iszonyú gonosztevő, a mint ezt Komáromy igen érdekesen előadja, — számos gonoszságának rúgója pedig legközelebbi rokonai ellen táplált féktelen gyűlölete. Honnan e gyűlölet? Listinek nem volt gyermeke, és így vagyona halála után Listi Jánosékra szállt. Ezt akarta Listi megakadályozni s ezért csempészett be újdonszülöt fiúkat nejének színlelt gyermekágyába, ölte meg e gyermekek anyjait, készített mérget rokonai számára stb. Ez mind érthető, de nem érthető, hogy Listi miért gyűlölte annyira rokonait. E kérdésre ismereteink jelen állása mellett csupán egy felelet lehetséges és e felelet: Kecskés Éva. Listi Jánosék (de ez merő föltevés) bizonyára örömmel vették a meddő Bánffy Hedvig halálát, mert már most nem kellett attól tartaniok, hogy László fiöröksre hagyhassa nagy vagyonát. De László újra meg akart nőszülni, és most igen valószínű, hogy Jánosék ezt a házasságot tőlük telhetőleg, ki tudja, mily nemtelen és sértő eszközökkel, megakadályozni törekedtek és ezzel a fiatal asszonyt — mert László keresztülvitte tervét — halálos gyűlölettel töltötték el az egész rokonság iránt. Ha László szerette nejét, — és könnyen föltehetni, hogy szenvedélyesen szerette, midőn gróf léteire ily alsó rangú arát választott, — akkor, a fönti föltevással, a többi sem probléma többé: a költő és főúr gyöngé és engedelmes eszköz lett egy dühöngő fúria kezében, a ki, mint a későbbi tanúvallomások kétségtelenné teszik, férjének legiszonyatosabb tetteiben is hű társa és semmitől vissza nem riadó segédje volt.

Így, azt hiszem, világos és érthető lesz Listi László alakja és sorsa, és mellőzhetőkké válnak azok a végtelen reflexiók, melyekben Komáromy, csupa problémát és rejtvényt látva a XVII. századi főúr és költő életében és tetteiben, e problémák és rejtvények megoldását nem nagy szerencsével megkísérti. De hogy annyira a mennyire világosan, legalább világosabban látunk a Listi-kérdésben, az mégis Komáromy érdeme, a ki lehetővé tette, hogy irodalmunk és művelődéstörténetünk egyik leghomályosabb és eddigelé legérthetetlenebb alakját helyesebben ismerjük és megértsük.

A kiadásra magára ezúttal nem reflektálok.

HEINRICH GUSZTÁV.

Görög nyelvtan rövid áttekinthető előadásban. Függetlenül az ion szó-járás alakтана. Irta dr. *Maywald József Második* átdolgozott kiadás. Budapest, 1891. Kókai 169 lap. Ára 1 frt 40 kr.

Csak néhány éve, hogy a szerző megajándékozta gymnasiumainkat görög nyelvtanával, s könyvének már is újabb kiadása vált lehetővé. Magam akkoriban könyvét nem nagy lelkesedéssel fogadtam, főképp mivel tanárjelölt koromban az újabb irányú művek nyerték meg tetszésemet. Mivel azonban azon intézet, melyhez kerültem, már előbb befogadta, mint oda érkeztem, kötelességem volt szerinte tanítani, s mondhatom, tanítás közben lassanként felébredt bennem könyve iránt az a bizalom, melyet leginkább az újgrammatikusok elveinek hiánya miatt nem előlegeztem neki. Különösen az igeragozás volt az a rész, melynek könnyed módszere teljesen kivivta könyve iránt való lelkesedésemet.*) Az igéknek az a tapintatos szétválasztása, mely egész külön ragoztatja végig, valamennyi időn keresztül, a hangzós, néma és folyékony törzsű igéket; a «mi» végű igék két osztályának elsőbbségi fölcserélése; az ú. n. rendhagyó igéknek átlátszó és gyakorlatias tárgyalása . . . oly dolgok voltak, melyeknek tanítás közben megbecsülhetetlen hasznát vettem. Ehhez járult még szerzőnknek tömérdek módszerbe vágó megjegyzése egész nyelvtanán át, a melyek együttesen azt a meggyőződést érlelték meg bennem, hogy *módszeres iskola-könyveink között a Maywald nyelvtana egyike a legerdemesebbeknek.*

Vannak újabb dolgok, melyek iránt meglelt tanár nem igen lelkesedik, mert régi tanulmányai s tapasztalatai nehezen irtható gyökereket vertek elméjében. Csakhogy a kétségtelen igazság utat tör magának s előbb-utóbb oda is behatol, a hol tán kevésbé számíthatott szíves fogadásra. Így történt szerzőnkkel is. — Csak akkor adta ki nyelvtanát, miután már nyelvmesteri tapasztalatait nem ritkás rostán, hanem a leg-sűrűbb szitán is annyiszor a mennyiszor átteregethette. Mindazáltal lépten-nyomon előbukkantak könyve soraiból a régi kedvelt Curtius-féle nyomok, a melyekhez már a szokás hatalmánál fogva is erősen ragaszkodott. Csakhogy a haladás elve időközben akkora teret nyert hazai nyelvtan-irodalmunkban, hogy szerzőnk sem zárkozható el ama vívmányok elől, a melyek immár bármely görög nyelvkönyvben helyet követelnek magoknak. Helyesen mondják Utasításaink (74. l.), hogy «a görög nyelv már csupán az által, hogy belátást nyújt ezen szerencsésen fejlődött nyelv szervezetébe, a melynek különböző koru emlékein időnkénti átalakulását is megfigyelhetni, czélszerű kiegészítője és alkalmas betetőzése a görög nyelv tanulásából nyert grammatikai okulásnak.

*) Nem rég jelent meg A. Pircher műve: *Flexion des griech. Verbums* (Meran), mely hasonló könnyítéseket tartalmaz.

Ha a tanítás kellő módon fel tudja használni e nyelv körében az *újabb nyelv-tudomány felvilágosítását*, itt-ott alkalomszerűen kiterjeszkedve a *görög s latin nyelvszerkezet rokonságára*, feltüntetve az emberi szellem termékein is oly kényszerű szabályosságot, a minőhöz az iskola körében egyébként csupán a természeti tárgyak taglalása szokott vezetni: az ifjúságot a tudományos kutatásnak egy új nagy körével és módszerével ismerteti meg, a mely mind a tudományok sorában való kiváló állása, mind pedig maradandó eredményei miatt jogos számot tarthat a figyelembe-vételre a tudományos előkészítés eszközlésében». Szerzőnk tehát könyvének újabb átdolgozásával csupán annak a követelménynek tett eleget, melyet Utasításaink méltán hangoztatnak, s melynek megvalósítása a görög nyelv minden tanítójára nézve szigorú kötelesség.

A szerzőnek kevés dolga akadt volna az említett újabb vívmányok érvényesítésében, ha a munkának könnyebb végét fogta volna. Ámde könyvét oly alakban, oly tartalommal kívánta másod ízben közrebocsátani, hogy az első kiadáson minden tekintetben felülálljon. S ez fényesen sikerült is neki. Ugyanis bátran ki merem mondani, hogy *könyvében tán egyetlen sor sincsen, mely a leg gondosabb átdolgozásban, szépítésben nem részesült volna; kiállítás pedig oly csinos és pontos, hogy szerzőnknek ebbeli igyekezte, szorgalma s lelkiismeretessége teljes dicséretet, sőt helylyel-közzel bámulatot érdemel.**

Könyvében a köv. szakaszok alakultak át: a mássalhangzók változásai teljesen (19—26. §§.), a mássalhangzós névragozásnak több részlete, az igeragozásról szóló általános megjegyzések (actio—tempus, stb. 75. §.), az önhangzós törzsi igék tőhangzóinak felfogása (78., 81., 110. §§.), az igeidők felosztása (82. s köv., 97. s köv. §§.), az igék megjegyezni való időalakjai (a mennyiben Dávid I. módjára az egész alaktanban lehetőleg táblázatos kimutatást nyertek), az imperfectum-tő viszonya az ige-tőhöz, a folyékony tövű igék aoristos-képzésének magyarázata, a szigma tövű igék főlvétele, a mondatban példái (mert a legkönnyebbeknek kivételével igen tapintatosan vagy egészen v. részben le vannak fordítva), az esettani rész (főképp a határozókat tárgyaló szakaszok), participiumok, kötőszók, infinitivus-os szerkezetek, az igemódok s a mondatkötés-féle rész (t. i. berendezés, felosztás, egyöntetűség végett kisebb-nagyobb vál-

*) Figyelmes keresés után csupán a következő sajtóhibákra akadtam 16. l. *ēstis*, 66. l. 5. p.-ban a szám (75. §. 4.), 83. l. *σπειλάτων*, 86 l. 1. p. a szám (90. §. 2.), 167. l. 6. p. a szám (214. 4.), 215. §. 3. kevesbbé, 182. l. a barytona utolsó száma (201, 3.), 184. l. mássalhangzók gyengülése. Írásbeli következetlenségek: Pericles (132. l.), de Kýros (123. l.); Isten és isten (többször). Három latin szónak helyesebb kiírása pedig a következő: *eoniunx* (19. l.), *hice* (50. l.), *nuntio* (163. l.).

tozások mindenütt történtek). Egyáltalán pedig a könyv átolvasása közben azt tapasztaltam, hogy a finom érzékű átdolgozóinak keze nyomai majd minden lapon észrevehetőek, s e szerint a régi és újabb kiadás együttes iskolai használata nem is volna többé lehetséges. Voltak azonban egyes szakaszok a régebbi könyvben, a melyeknek elmaradtát nem fogja szívesen venni az oly tanár, a ki amabba már beleszokott; értem azokat a megjegyzéseket, melyek, mint józan kitérések, alkalmas gyakorlór teréül szolgáltak a növendékek alakító és összevető erejének. Azért azt gondolom, hogy az oly tanár, a ki az ily dolgokat czélszerűeknek vallja a feldolgozott részletek teljes begyakorlása végett, ezután is jó hasznát veszi a régi kiadás illető szakaszainak. A többi változásokat, melyeket szerzőnk könyvében találtam, csak helyeselni tudom majdnem kivétel nélkül. Vannak szakaszok, melyek majdnem ugyanazok mint a régi könyvben; de részint a fogalmazás, részint az elrendezés helyesb volt, a czélszerűbb megvilágítás (pl. az ú. n. rendhagyó ígéket bevezető §.) stb. annyira följé helyezik őket a régi könyv megfelelő czikke-lyeinek, hogy *dicséreteim véget nem érnének, ha valamennyi, igazán javult részt helyeslő megjegyzéseimmel kísérek*. Szóval úgy tekintem e könyvet egészében és részeiben, mint valamely ügyes szabó készítette ruhát, melyen csak nagyon szigorú szem vesz észre némi feszességet és ránczot, s a mely ép azért bizvást számot tarthat a görög nyelv tanítóinak elismerésére. A változások többször olyanok, hogy az ember egyszerre rámondhatná, hogy bizonyára ez és ez a könyv v. szerző lebegett az író szemei előtt, — s ő maga föl is sorolja könyve előszavában a forrásokat, a honnan merített; ámde nagy számmal vannak oly bővítések és javítások is, melyek tisztán az ő belátásából és tapasztalásából fakadtak, s a melyeknek tanítás közben a tanár bő hasznát veheti. Nem akarom okadatolni helyességöket, hisz az előszó s a könyvnek futólagos áttekintése is elegendő arra, hogy szavaim hitelességéről bárki meggyőződjék. Egyet azonban föl kell említenem, s ez a rövidítés és szabatos alakba való öltöztetés munkája, melyet véleményem szerint szerzőnk különösen a mondatokban nagyon helyes érzéssel vitt végbe. Nem mondhatom ugyan, hogy könyve immár oly rövid, a milyent csak kívánni lehet; mert ismerem nála rövidebbeket, s ezeket is elegendőknek tartom arra, hogy kellő vezetés mellett a szükséges előképzést biztosítsák. Hogy messzebb ne menjek, forgattam pl. bold. Rónai Jácintunknak azt a kis nyelvtanát, melyet angolországi számkivetése alatt magántanítása fonálúl összeirt, s mondhatom, csak a legszükségesebb előismereteket tárgyalja, míg a továbbiakat a későbbi olvasásra bizza. Csakhogy tudnivaló, hogy más volt a Rónai tanításának célja s más a mi iskolai tanításunké, úgy hogy a két cél meglátolásával csak örülhetünk neki, ha görög nyelvtanaink nem válnak puszta vázlatokká, hanem iparkodnak kellő rövidséggel a nyelvnek teljes rendszerét nyujtani.

Ezen általános megjegyzések után hadd tárjam fel azon észrevételeimet, melyek a könyv elolvasása közben eszembe jutottak s egy esetleg új kiadásban talán majd helyet is foglalhatnak. Tisztán egyéni megjegyzéseimet természetesen nem sorolom fel, mert a hely szűke sem engedné, hogy egytől-egyig beszámoljak velök.

Szerzőnk az accusativust a nomin. után helyezte a declinatióknál, s ez a logika és praxis (l. Utasítások, 57. l.) szempontjából helyes is; csak hogy akkor miért kívánja (28. l.), hogy a nom. és genet. együtt tanulandó? A mondatban sem tartja meg (a praepositiókat tárgyaló részben) az esetek említett rendjét, bár itt a három helyi kérdés természetes rendje eléggé megokolja a gen. (honnan?) — dat. (hol?) — acc. (hová?) egymásutánját. A görög nyelvjárások cz. fejezet hosszá s részben meghaladott; mert tudnivaló, hogy az eddigi dialektus-szám nem kimerítő. Itt Brugmann könyve (Müller, Hdbuch.) vagy Hoffmannak legújabb műve lehet irányadó. — 1. l. Téves beszéd az, hogy a dór dialektus eredetileg a *Parnassos tövében* lakó *spartaiak* nyelve; ez olyanforma, mintha azt mondanók: *Don-tőri budapestiek*. — 2. l. Az ion nyelvjárás kifejlődésének magyarázata éghajlat segítségével, bár Osthoff nem régiben is nagy hévvel hangoztatta (Sammlung gemeinverständl. wissenschaftlicher Vorträge her. von Virchow u. Holtzendorff, Heft 327, pag. 19), többé nem kielégítő. (L. Whitney-Jolly, Die Sprachwissenschaft 230.) — 4. l. A rövid *a* hangjánál meg kell mondani, hogy a palóc nyelvjárás kiejtése hasonlít hozzá. A *ti*-nek hangja a latinoknál sem volt *csi*, csak mi mondjuk annak, ezt már a Szepesi lat. ny. ny. megmondta (I. 12.) — 5. l. A hajtott ékezet kimondása kissé mesterkéltné (v. ö. 8. l.). Ha *πρόϊημι*-t szerinte *h*-val (= *prohiemì*) kell kimondani, miért nem mondja (11. l.) így: *synhizesis*? — 6. l. A consonansok elnevezései elavultak (v. ö. Sievers, Balassa, Simonyi műveit; már Polgár gör. ny. könyve is újult). — 7. §. 1. pontját világosabbá kellene tenni s az egész §-t egy ponttal bővíteni (több vocalis találkozása!). — 9. §. Az ékeztés történelméről jó volna röviden megemlékezni és Pozder megjegyzéseihez (Dóczi gör. ny. tanának bírálatában) jobban alkalmazkodni. — 12. §. Meg kellene világítani ezt a közbevetett mondatot: a simulásnál mindig legfőlebb két szótag marad hangsúly nélkül, s föl lehetne hozni néhány latin simuló szót is. 13. A hangsúlytalan szavak sem egyebek mint simuló szók. — 19. Ne beszéljünk széphangzásról (ez igen egyéni dolog), hanem csak könnyebb kiejtésről. (L. Simonyi, Magyar ny. II, 55.) — 20. *Traho, veho* töve nem pusztá *h* (l. Bartal lat. ny. ny.). — 22. *ρήγνομι* igét bizvást össze lehet hasonlítani a latin *frango*-val. — 27—28. §. Az *εξ* szigmájára nézve olv. Pozder fönt említett bírálatát. — 29. A latin ny. kettős számú szavait (duo, ambo) is jó volna fölemlíteni, u. o. a decl. hajdani egységét is föl lehetne hozni. — 30. A magyarnak is van határozott névelője,

nem csak a németnek. — 31. §-tól kezdve jobb volna inductive (az ige-
ragozásnál is így kellene) a mintákat elül helyezni. — 33. §. 1. j.-hez
példa is kellene. — 34. Az «o» névragozásnak jó lesz teljes összeha-
sonlítását adni a latin megfelelő névragozással. U. o. minek a 4. p. főne-
vei között felhozni a városneveket? Az 5. p. főneveinek terminusa:
heterogenea. — 38. Egy seml. n. attikai ragozása főnév is szükséges. —
39. 7. c. Jó volna, ha a szokásos latin összehasonlításokat olvashatnók;
ép úgy a 61. és 103. 2, 3.-ban is. — 41, 3. (ἔρις acc.), 44. §. 5., 59. §. 4.
analógián alapulnak. — 44, 8-hoz néhány segédbetű analógiájával kel-
lene szolgálni egyéb nyelvekből. — 49. γλυκός egyes genet.-ának (εος)
rövid voltát a főnevekéhez képest meg kell jelölni. — 50. γραῦς szót
meg lehetett volna tartani. Különös beszéd, mikor a szerző azt mondja,
hogy ez és ez a dolog *kivétel nélkül mindég* így vagy úgy van, s rögtön
utána teszi, hogy pl. αἰδώς mégis nőnemű és végéles (46.), ἔφρις (kigyó)
hímnemű (49.). ἤμισυς és θηλυς még sem végélesek. — 48. A lat.4-ik
névragozást föl kellene említeni. — 57. Egy végzetű melléknév az
a tövűeknél is akad. — 62. ὄδε-ban nincs ζ! — 63. ἤκα (csendesen)
nehezen függ össze ἤττων-ἤκιστα-val. — 64. «mei» hol maradt? — 69.
A ῥδε s hasonló szók rendje a magyarral illusztrálható (*Ez a város . . .*) —
74. A számneveknél jó felhozni a latin azonos alaku számneveket. —
72. A deák nem tudja megfejteti, minő távoli összefüggés lehet a πο
tő és τίζ között. — 75. Csodálom, hogy az actiókat és tempusokat nem tette
táblázatba; mert a nélkül nehéz érteni, hogy a görög igének csak hét
külön időalakja van, és talán jó volna, legalább a régebbi használatra
nézve, az actio historicát is fölvenni (l. Gyomlai czikkét a Magyar Tan-
ügyben); így aztán a mondatban is a 165. §. c) pontja első helyre
kerülne. — 90. 7. A dór futurum a szigmás és összevont alakok elegye-
dése. (L. Dóczi nytanát.) — 94. A fut. att. magyarázata mesterkélt. —
101. A πέφανται alak a grammatikusok fictiója. — 103. ἐάω-nál felhoz-
ható (inkább mint de-sivare), hogy Homerosban (Od. I.) még így van
a praesense: εἰάω. Ἐπομαι-al v. ő. szkr. vap. A 10. p. igéit (kettőt
kivéve) aligha nézi a deák összetételeknek, s ugyanezen pont fogal-
mazása kissé renyhe. — 104. §. 6. Helytelen az az állítás, hogy ha az
igének csak egyféle perfectuma van, az rendszeren intransitiv. — 109.
ῥώνωμι igénél utalni kellene a fokozásnál felhozott ἐρρωμένος mellék-
névre. — Néhány helyen (110, 6. a; 107, 5.) beszél a szerző pusztán
praesensről, ámbár neki az actiók szigorú behozatala miatt a bővebb
elnevezésekkel kellene élnie. — 115. καθεδοῦμαι képzése nem érthető a
94. §-ban eldótt igék képződése szerint. — 117. Eddig nem olvastak
ἔστηκα participiumának ilyen semlegesét: ἐστώς; Kühner is kérdőjelet
tesz melléje. Ugyanitt 3. p. kár azt mondani, hogy δεδοικα a szabályos,

δέδια pedig nem. — 123. Meg kellene röviden magyarázni, miért áll egyes sz. a görögben többes seml. alany után; különben van rá példa a magyarban is. (V. ö. Csengeri, II. II. jegyz.). — 125. Az egyéni névelőre jellemzőbb példát lehetne keresni; u. o. a névelő nemcsak a németben főnevesítő hatású, hanem többször a magyarban is. — 126. A tulajdonnevek előtt szerepelhető névelő szakasza (ποταμός, városnevek) bővítendő. — 130. §. 2. jegyz. példáiiban nincs valódi mellékmondat. — 138, 3. és 139, 2. (*Olympia vincere*) a latinra is jó utalni, u. o. ἡδὸν γελᾶν = (helyesen) jóízűt nevetni. — Homeros mondattanát jobb volna hátúl összefoglalva adni, mint a Hintersben van; különben is a szerző csak az esettanból nyújt valamit, másból nem; itt is hiányos, — pl. nincs benne a kettős accusativusnak néhány, Homerosnál előforduló különös esete. — 146, 2. εἴλω-nak mindkét vonzata szükséges, úgy mint a tárgymutatóban. — 147. διαφέρω (l. differo discrepo, Bartal-mondatt.) inkább a gen. separ.-hoz való; u. o. 5, a) — acc. vonzat is fölemlíthető; a 9. pontban vannak valódi helyhatározók is. — 150. (181, 3.) Csak a régi merev grammatikák mondták ki, hogy gen. absol. csupán akkor állhat be, ha a mellékmondat alanya *semmiképp* nem fordul elő a főmondatban. — 152, 1. Magyarul is: segíték valakinek v. valakit. — A dat. inst. és modi rövidebben tárgyalható. — 156. A tmesis szebben magyarázható, t. i. hogy ez az eredetibb használat, (l. Csengeri, Hom. II. I. jegyz.). — 158. ἐν τοῖς (= leges . . .) felhozandó, mert 132.-ből is kimaradt. — A praepositíók végén jó volna egybeállítani az időhatározók különböző kifejezésmódját, s az egyes praepositíóknál több utalás is elkelne a latinra. — 162. ἐλάω és társai acc.-szal. egészíthetők ki (lat. appello, moveo). — 163, 2. p.: a második mondat kiegészítésre szorul, a 3.-dikban pedig a magyartalan «annak» szó zavarossá teszi az értelmet. — Az igeidők közül a praes. és impf.-ra csak azt mondanám, hogy használatunk olyan mint a latinban, az aoristoshoz pedig kitenném, hogy előidejűséget is kifejez (lat. plusq.). — 172, 3. j.; a magyarra nézve nem különösség, sőt az ellenkező magyartalan (l. Szarvas, Tiroc. pros.; Ihász, Magy. ny. 310. §.). — 173, 2. b) görög példák is elkelnének (κελεύω, κωλύω l. a tárgymutatóban), 3. p.: a latinban áll ad accus. is. — 175, 1. a) A ὄτι-val való szerekesztés is megállhat. — 181, 1—3. példákat kívánnak. — 188, 2. A verba timendi után mikor áll indic. ? — Az időhat. mondatok a fölt. mondatok után való; a fölt. mondatoknál pedig a reális eset után kellene következnie az irrealisnak, s a pot. esetre (= valószínűtlenség v. épen lehetetlenség!) jellemzőbb példákat kellene felhozni. — 231. αἰδέσσομαι-ban a két σ nem a versmérték miatti kettőzés. — A tárgymutatók nagyon pontosak. Egyes dolgok hiányzanak könyvünkől; ilyenek: tartalommutató, az önhangzók hosszúság szerinti felosztása, a kötőhangzó mivolta (Szamosi is fölemlíti),

az augm. eredete, a szenv. aor. $\vartheta\eta$ -jének mibenléte, a szóképzés, az analogia magyarázata s néhány fontosabb psych. momentum; ellenben elmaradhatna a pénzek és mértékek ismertetése. Megjegyzem még, hogy a görög szavakat egész a declinatióig mindenütt jó volna lefordítani, úgyszintén a homerosi alakokban is.

Ezek azon megjegyzéseim, a melyeket a szerző figyelmébe ajánlhatok a végből, hogy könyvét kartársainak kívánságaihoz képest továbbtovább csiszolgathassa. Meglehet, egyik-másik észrevételem ellenkezik az elveivel; azért még sem hallgattam el őket, hogy egy jövő kiadásban igazolni tudja magát, miért nem változtatott rajtok. Jóakaró megjegyzéseim tehát csak arra czéloztak, hogy a haladás folytonosságát sürgessék, a melynek e folyóirat mindig buzgó harciosa volt. Végül ajánlom a szerzőnek, hogy most már az 5. osztályra való jeles gyakorlókönyvét is alkalmazza nyelvtanának ez újabb átdolgozásához.

BÓDISS JUSZTIN.

Homeros Iliása, a nagymélt. vall.- és közokt. m. kir. minister úr megbízásából bő szemelvényekben fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *dr. Csengeri János*. Budapest 1891.

Homeros Odysseiája, a nagymélt. vall.- és közokt. m. k. minister úr megbízásából bő szemelvényekben fordította és jegyzetekkel kísérte *dr. Gyomlay Gyula*. Budapest, 1891.

E művek a görög-pótló gymn. tanfolyam görög irodalmi olvasmányául ministeri megbízásból készültek. Prosában fordított szemelvényeket adnak Homerosból oly módon, hogy a föl nem vett énekek vagy részletek tartalmát magok a fordítók röviden közbe szövének, legalább az epikai szerkezet és mese tekintetében összefüggő, egységes képet igyekeznek adni Homeros két eposáról.

Homeros prosában! Kivetkőztetve a költői nyelv rythmusából s epikai fenségéből leszállítva a dajkamesék színvonalára. Még hozzá az irodalmi és aesthetikai képzés szolgálatában. Igazán mosolyra keltő gondolat. Vajjon át lehet-e hidalni a prosai és költői stílus között levő különbségeket, s nem fog-e kiríni egy-egy plasticus homerosi jelző, vagy épen epikai hasonlat a legművésziesebb prosából is? S ugyan milyen képet fog nyerni Homerosról az a gymn. tanuló, ki az epikai költészet örök mintaképeit, az Iliást és Odysseiát ily prosai szemelvényekből kénytelen megismerni? Ily tünődések és aggodalmak közt vettem kezembe a föntebbi műveket; s bár olvasásuk közben sok tekintetben kibékültem velök — mert mind a két fordító nagy tanulmánynyal és emberül oldotta meg feladatát —, még sem ingatták meg azon hitemet, hogy ha minden fordítás különben is gyöngébb képmása az eredetinek, egy költői műnek prosában való fordítása még sokkal halványabb képet

nyújt arról s annál kevésbé képes a megfelelő aesthetikai érzelmek felköltésére. De mindegyre a t. fordítók azt felelhetik Agamemnonnal: ἐγὼ δ' οὐκ αἰτίος εἰμι, ἀλλὰ Ζεὺς καὶ μοῖρα... (II. XIX. 86.) Az ő megbízatásuk a kiadói értesítés szerint prosában való fordításra szolt. Nézzük tehát, hogy az adott föltétel mellett minő sikerrel végezték munkájukat.

A legelső szempont természetesen az, hogy *értelmileg híven* fordították-e Homeroszt. A folyó beszédnek különben is megvan az a kényelmes oldala, hogy nem lévén korlátozva a versalak kötelékeitől, az eredeti szöveg minden kifejezését, a gondolat minden árnyalatát nehézség nélkül híven visszaadhatja. És e tekintetben jó lélekkel mondhatom, hogy a fordítók nemcsak teljesen uralkodtak a homerosi szövegen, hanem a homályosabb és kétesebb helyeken is kellő tanulmánynyal hatoltak be a szavak etymonjáig s mindenütt a legújabb és legbiztosabb magyarázatot értékesítvén munkájokban, fordításuk egészen a nyelvtudomány színvonalán áll. De mikor ezért teljes elismeréssel adózom, nem hallgathatom el azt a kifogásomat sem, hogy a fordítók belé élvén magukat a homerosi észjárásba, sokszor megelégednek csupán a gondolat reproducálásával, s most a mondatszerkezeten alakítanak, majd paraphrasissal élnek, vagy végül az eszmét egészen saját szavaikba öltöztetve, nagyon szabadon fordítanak.

Csengerinél pl. Agamemnon így szol: «Hisz látjátok mindnyájan, *micsoda jutalmat kell kiadnom a kezemből*» (ὁ μοι γέρας ἔρχεται ἄλλη I, 120). Az I. 492-ben az ellentétet egészen színezés nélkül hagyta: «tétlenül emésztette szívét s harczy zaj és háború után áhítozott» (= vágyott pedig a harezi zaj . . . után: ποθέεσκε δ' ἀπτήν), πολύβουλος: *bölcs tervsugalló*, πρόμος ἴστατο: *síkra szállt bajt vinni* (VII: 136), μέγα στεναχίζετο θυμῶ: *sírt benne a lélek*. A számos paraphrasis példái közül legyen elég az ilyenek fölemlítése: μάλ' εὐκηλος: *nagy nyugalmasan kényed kedved szerint* (I, 554), μίν: *mindkét fülét* (II: 41); αἶ κέν πως θωρήξομεν: *próbaljuk meg, ha harezra bírhatjuk-e* (II: 72.), παππάζουσι: *apának nevezik gógicselő szóval*.

Hasonlókép Gyomlaynál a paraphrasis példái: οὕτω που Ζεὺς ἦθελε μητίσασθαι: *Bizonyára Zeus határozta így, legyen meg hát az ő akarata* (IX, 202), ἀνάγκη: *mert hisz kénytelen volt vele* (I, 154 = kényszerűségből), «*úgy látszik*» az I, 195 sorba fölöslegesen közbe szöve, ἐπεὶ οὐκ ἔρανος τὰδε γ' ἐστίν: *annyi bizonyos, hogy* nem egyszerű közös étkezés (I, 226), μέλλεν ἔμμεναι: *az volt a sorsa, hogy legyen* (I, 232 = lennie kellett), ὁ δ' Ἀχαιῶν νόστον ἄειδεν λογρόν: az Achaiok utjáról énekelt, arról a gyászos útról (I, 326); ugyanily fölösleges ismétlés odább: «de ezt az éneket hagyd abba, ezt az átkosat . . .», ἐσομμένως: *fáradtságos evezéssel* (IX, 73), ὅ τε φαίνεται οἶον ἀπ' ἄλλων: *mely messzire látszik s külön áll a többitől* (IX: 192). —

Legfőlebb csak tartalmilag hívek, de kifejezés tekintetében nem felelnek meg a szövegnek az ily kitételek: τῆσι τε θαλάσσια ἔργα μέμηλεν: *melyek otthonosak a tengeren* (V, 67), μηδέ τοι αἰὼν φθινέτω: *ne emészd így magadat* (V: 160), ἄ κέν τοι λιμὸν ἐρύκοι: *hogy éhség és szomjúság ne bántson* (V, 166), ἀγαλλόμενοι Διὸς οὔρω: *tánczolja Zeusz szelében* (V, 176), ἐφημέρια φρονέοντες: *hát nem láttok tovább az orrotoknál?* (XXI: 85 = kik csak a mára gondoltok), βίη τὸ τέταρτον ἀνέλκων: *mert negyedszer is maga felé húzta az ideget* (XXI: 128 = negyedszer erősen felhuzva), ἐπὶ στάθμην ἴθυσεν: *ráfeszítve a zsinórmértéket* (V: 245, XXI: 44 = zsinórmérték szerint egyengette). — Ezekhez csatlakozik a fordítónak az az eljárása is, mely szerint igen sokszor alakít a mondat szerkezeten, mint pl. I: 285-ben az ἄν-nal álló optativust felszólító mondatnak fordítja, lejjebb a 396. sorban ugyancsak κέν τις ἔχῃσιν: *hadd legyen akármelyiké*. — Sőt akad oly hely is, ahol az ily önkényes eljárásnak a költő gondolata is áldozatul esik, pl. μεγάλου ὀπὸ κόματος ἀρθεῖς: *mikor a nagy hullám alól kiszabadúlt* (V: 393, helyesebben: a nagy hullámtól fölemeltetve, — így látjuk Vergiliusnál is e sort: prospexi Italiam summa sublimis ab unda VI: 357); a XXI: 50 fordítása szerint a kulcs félretolta az ajtószárnyakat (nem, csak a reteszeket), az I: 48-ban a *tépelődik* (δαίεται), 351. *figyelnek* (ἐπικλείουσι): egyáltalán nem fejezik ki a kellő gondolatot.

A második általánosabb szempont, melyből e műveket vizsgálat alá vehetjük, a *magyarságuk*. S mivel iskolai célra akarnak szolgálni, első rangú kérdés, hogy jó magyarsággal vannak-e fordítva. Valamint az előbbi szempontot illetőleg általánosságban csak elismeréssel szólhatunk róluk, úgy itt is bátran mondhatjuk, hogy Homeros alig volt még magyarosabban megszólaltatva irodalmunkban, mint a Csengeri és Gyomlay fordításában. Nem azt teszi ez, mintha tán elvétve itt-ott egy szórendi hibával nem találkozoznánk, vagy mintha a magyarság vadászataiból származó minden tulhajtásukat helyeselnék; de hogy a fordítók saját egészséges nyelvérzékük mellett minő tanulmánynyal végezték munkájukat, azt még alább látni fogjuk. E helyt legyen elég általánosan annyit megjegyeznünk, hogy mind a két munkábon kellemesen hat a tiszta és szabatos magyar nyelv; a græcismusnak árnyékát is igyekeznek kerülni s e mellett mind a két mű tele van töről metszett magyaros kifejezésekkel és szólásmódokkal. Ennek igazolásául álljon itt néhány idézet.

Csengerinél: A lovak jelzője χρυσάμπος: *aranycsótáros*, σπλάγγν ἐπάσαντο: *megízlelték a johokat*, δαίνοντο: *lakoztak* (h. ö. lakozás), Ηεφαιστος jelzője ἀμφιγυήεις: *tagbaszakadt*, πόσιος καὶ ἐδητύος ἐξ ἔρον ζῆντο: *dhüket és szomjukat lecsillapították*, Δύσπαρι: *Gyász-Paris!* A dobásra készülő harczosról ἐρυσάμενος: *nekihúszakodva* (III, 361), kardja

diribre-darabra tört (τριχθά τε καὶ τετραχθά III, 363), *φάλαξ*: *dan-dár*, ἄρνες πρωτόγονοι: első fajzású juhok, «vér tarkázta czombjaidat» (μυαίνω), ἀπόλωνται πρόχνο: veszszenek el *egy lábíg* (XXI, 460), *μιγήμεναι ἐν παλάμησι*: *birokra kelni* (XXI, 469), Aias nagy követ dob Hektorra, «*roppant erejét beleköltve*» (ἐπέρεισε δὲ ἴν' ἀπέλεθρον VII, 269), a csókákat és seregélyeket *viogatja* (ἐφόβησε XVI, 583), *megcsuklott a térdük* (λόθεν δ' ὑπὸ γούτᾳ XVIII, 31); végül emez igazi homerosi jelző: *hadverő* (ῥηξήγωρ VII, 229).

Gyomlaynál: Ithaka jelzője ἀμφιάλος: *tengerövezte*, a kérők jelzője ἀγήγωρ: *hettyke*, a hősök jelzője μεγαλήτωρ: *hajnok*, ἐδπηγής: *tagbaszakadt* (XXI, 334), θυσοσκόρος: *oltárnéző* (XXI, 145), τόξον ἐντανύεσθαι: az *íjat felajzani* (XXI, 92), εἶπε πρὸς ὃν μεγαλήτορα θυμόν: *így töprenkedett magában*, αἰδῶς οὐκ ἀγαθὴ κεχρημένω ἀνδρὶ παρεῖναι: *szemérmes koldusnak üres a tarisznyája* (XVII, 347), μαψιδίως: *derűre-borúra* (több helyt), ἀμφ' ὤμοισιν ἀεικέα βάλλετο πῆρην, πυκνὰ ῥωγαλέην: *vállára kanyarított a ronda tarisznyáját, azt a folt hátán foltozat* (XVII, 197).

De ha a főntebbi phrasisok kellemesen érintik minden magyar ember fülét, azt hiszem, kevesen fognak gyönyörködni az oly csinált szavakban, mint *fúratos ágy* (τηρήτόν Gyoml.), *hímzetes szíjj* (πολυκεστός Cseng.), *kóbori koldus* (ἀλήτης Gyoml.). Nekem sérti a fületem az ily kifejezés is: *hires dárdás* (δορυκλυτός), *dárdáznak*, *rádárdázott* (προέηκε), melyeket fordítóink széltiben használnak. Azt sem értem, hogy ezt a gyakori kifejezést: *ἐτάρφηθη γόοιο*, minő ízléssel fordíthatják a t. szerzők ekként: *jóllakott a sírással*. Hiszen igaz, hogy a magyar ember sok mindennel jóllakik, torkig van a boszúsággal is; de azért ama szavakhoz illőbb volna: «eltelt a sírással», vagy ha épen azt is akarnám éreztetni, hogy kedvire volt (τέρπομαι) a sírás, azt mondanám: «jól kisírta magát».

Nem tartom helyesnek továbbá Csengerinél: III, 52: «Nem mersz *helyt állani* Menelaos előtt». Lehet, hogy az ily kifejezést nyelvtörténetünk folyamán olvashatta valahol a fordító; de mai napság a magyar *helyt áll valakinek*. III, 152: «a tücsök *liliom-hangon* hangicsál». Ha már az etymológiához akarta is tartani magát a fordító, jobb szó lett volna a jegyzetében említett «liliomszerű» (λειριόεσσα). Az V, 725. sorban Hébével *érczabroncsot* illesztett a kerék talpára, holott az itt levő ἐπίσωτρον-t másutt maga is *kerékvas*-nak fordítja. Hát hisz a magyar abroncsoltat hordót vagy más faedényeket, de a kereket «megvasaltatja», vagy épen idegenül «ráfot húzat reá».

Gyomlaynál: κινήσας κάρη: fejét *megrázva* (V, 285. A magyar. ha nem tetszik neki valami, fejét *csóválja*, s ezt tudja Gy. is; mert már a XVII, 465. sorban így fordítja), καμάτω ἀρημένος: *fáradtságtól le-*

igázva (VI, 2. helyesebb: *elcsigázva*). $\sigma\acute{\iota}\alpha\lambda\omicron\upsilon\varsigma$ εἶναι ἐν ἀόλῃ *hízókat pörkölte* az udvarban (nálunk pörkölik a húst, de a disznót *perzselik*). «*Senkitek egy zokszót se ejtsen*» (XX: 322. a milyen magyaros benne az egyik, olyan erőszakolt a másik szó). Odysseusnek a *Kyklops* előtt használt ál-nevét Ὀδυσσεύς-*t* így fordítja: *Senkise*, s ebből aztán ilyen szólások folynak: *Senkisének* hívnak, *Senkisét* utóljára falom fel (nagyon erőtetett). Hibás szórend: «a melyre hazatérését határozta az Istenek Ithakába (I, 17. helyesen: Ithakába való hazatérését). Az I, 303. sort így adja: «*Én meg már most majd gyors hajómra megyek*». Ennyi particula összehalmozva, holott a szövegben csak felényi van.

De tovább menve a fordítók jól tudták, hogy ha munkáikkal igazi szolgálatot akarnak tenni, akkor nem elég Homeroszt jól értesíteniök és szabatos irodalmi nyelven lefordítaniok. Öntudatos törekvéssel igyekeztek tehát Homeros legsajátosabb jellemvonását: *a naiv előadási modort és egyszerűséget* eltanulni s különféle eszközök segítségével fordításukban visszaadni. És ez sok tekintetben sikerült is nekik; úgy hogy fordításuknak épen ez teszi legtetszősebb oldalát. Azok között az eszközök között pedig, melyeknek alkalmazásával megközelítik a homerosi naiv előadást, első helyen említendő *a népies irály, az egyszerű és keresetlen kifejezések használata*. Sőt e téren Gyomlay némileg tulságba is megy és a népies szólásokat szinte keresni látszik. Nála Aiolos ily szóval űzi el Odysseust: *lódulj!* (ἔρρε), Antinoos is így szól a szolgálkhoz; *lóduljatok ki!* (ἔξελεθόντε XXI, 90); Telemachos az δ pompás hálótermében «*báránybundába burkolózik*» (κεκαλυμμένος οἶος ἄωτη I, 443), s őt Nestor is «*puha bundákra*» ülteti (κώσιν ἐν μαλακοῖσιν III, 38); Penelope «*elefántesont- és aranyfaragványos támlásszéke*» is *nagy bundával* van beterítve (κῶας XIX, 58). A *Kyklops füttytel* tereli nyáját (ροίζω IX, 315).

Tudjuk, hogy Homeros mily nagy mértékben alkalmazza a *mellérendelt* mondatokat még oly viszonyoknál is, melyeket mi a szabatos irályban alárendelt mondattal fejezünk ki. Ez a parataxis épen az egyszerű, naiv, mesélő előadás sajátja. A fordítók ebben is híven utánozták mesterüket; sőt e nemű törekvésük annyira megy, hogy ahol Homerosban alárendelt vagy participiummal rövidített mondat szerkesztéssel találkozunk, még ott is igen sokszor parataxis-sal élnek. Így az Iliás I. énekében Csengerinél 27, az Odysseia I. énekében pedig Gyomlaynál 25 paratacticus mondatot olvastam meg a szövegben levő participiális, vagy alárendelt mondat szerkezet helyett. Ez eljárást csak a naivitásra való törekvéssel lehet igazolni.

Végül még egy értékes vonás emeli e művek naiv előadásmódját s ez a *nyelvtörténeti szóalakoknak, régies magyar szólásmódoknak használata*. A homerosi eposok ugyanis a görög irodalom legrégebbi termékei lévén, temérdek oly nyelvtörténeti sajáttságot mutatnak fel, melyek az

attikai irodalom fénykorában a görög nyelvből már vagy teljesen kivestek, vagy lényegesen átalakultak. Ezt a typust kifejezni, vagyis a *nyelvtörténeti kifejezéseket a naiv epikai előadásmód színezésére felhasználni*: oly genialis gondolat, melyre nálunk a kitűnő példát egy Arany János hatalmas szelleme adta meg, kinek epikája után nem egy tősgyökeres magyar, de már-már elavult szólásmódunk kezd újra fölelevenülni. Hogy fordítóink e tekintetben Aranyt követték, azzal csak helyes æsthetikai- és nyelv-érzékükről tettek tanúságot.

A mi a homerosi eposokban a figyelmet első renden leköti s a mi ez eposoknak kiváló érdeket kölcsönöz: a *plasztikus jelzők és stereotyp kifejezések* hosszú sora. E jelzőknek és kifejezéseknek a fordításban sem szabad elmosódnok, meg kell tartaniok állandó jellegüket; mert ezek nélkül el sem képzelhető Homeros. E jelzők fordítása már magában véve is elég tanulmányt igényel. Ha pedig Homeros fordítását ketten végezik, akkor föltétlenül szükségesnek tartom, hogy a *fordítók a homerosi jelzőket és az állandó jellegű kifejezéseket közösen állapítsák meg s ugyanazt a jelzőt mind a két eposban ugyanegy szóval fordítsák*. Hogy Csengeri és Gyomlay között több jelzőre vonatkozólag történt ily közös megállapodás, azt műveik eléggé igazolják. De hogy e mellett számos jelzőt és stereotyp kifejezést különböző módon fordítottak, sőt némelyiknél különböző etymológiával is éltek, azt már határozott hibának tartom. Még nagyobb hiba természetesen, mikor valamely jelzőt ugyanaz a fordító más-más helyen más-más szóval ad vissza.

A különbözőben fordított jelzők példái: a hajók jelzője ἀμφιέλισσα *hajlott végű* (Gy.), *ívezetes* (Cs.), κορωνίς *hajlott végű* (Gy.), *orros* (Cs.), νῆες ἔισαι *arányos hajók* (Gy.), *helyes hajók* (Cs. Biz ez elég helytelen), Athene jelzője γλαυκῶπις *fényes szemű* (Gy.), *ragyogó szemű* (Cs.), a föld jelzői ἐρίβωλος = ἐριβωλαξ *rögös* (Gy.), *kövér hantú* (Cs.), Zeuszé ὑφιβρεμέτης *dörgedelmes* (Gy.), *fenndőrgő* (Cs.), mért nem: *mennydőrgő*? A barmok jelzője ἔλιξ *fényes szőrű* (Gy. σέλας-ból), *görbe szarvú* (Cs. ἐλίσσω-tól), Hermesé διακρορος Ἀργεῖφόντης *a kalauz Argeiphontes*, (Gy.), *a tünékeny kalauz* (Cs.), a nőké τανύπεπλος *feszés leplű* (Gy.), *síma ruhás* (Cs.), az utóbbi kétségtelenül jobb s a hozzáfűzött jegyzet érthetővé teszi. Argos jelzője ἰππόβοτος Gy.-nál, *hol lónevelő*, *hol paripatermő*, Cs.-nél *hol paripatermő*, *hol lólegeltető*, *hol pedig lónövelő*. — Az is kívánatos lett volna, hogy az oly typicus homerosi szólásmódot, mint ἔπεα πτερόεντα προσηύδα egyenlőben fejazzék ki; de Gy. mindig: *röpke szavakat intézett hozzá*, Cs. pedig, kinek magyarossága általában erőteljesebb, rendszeren: *szólott szárnyas igéekkel*.

Ha mint szemelvényeket nézzük e műveket, látjuk, hogy azok a részek, melyeket a görög-pótló tanítás ügyében kiadott ministeri útasítás az Ilias és Odysseia-ból olvasásra kijelöl, egy kivételével mind le

vannak bennök fordítva. E kimaradt részlet a Patroklos holtteste körül folytatott harcz az Iliásban (XVII, 366—596); de hiánya semmi hézagot nem okoz az epos conceptiójának felfogásában.

Az irodalmi bevezetés, mely Homerosról, a homerosi eposok sorsáról és tárgyáról s a két epos szerkezetéről mond el röviden egyet-mást, az Iliás elé van helyezve és Csengeritől ered. E bevezetés jól van ugyan írva, de részemről fogyatékosnak találom. Már ökonomiáját sem helyeslem. Ugyanis a trójai mondakör ismertetését az «Iliás» alá fogja s elkezd a dolgot Trója építésén, de az Iliás tartalmával a mondát is abba hagyja. Szerintem helyesebben járt volna el az író, ha az egész mondát röviden egy külön fejezetbe foglalja s aztán így folytatja: E mondakörből van véve az Iliás és Odysseia tárgya, s itt a két epos vázlatát röviden előadja. Jól tudom, hogy az ily bevezetésnél mennyi tekintet korlátozza az író s hogy egyéni ízlése daczára is kénytelen a legszükségesebbekre szorítkozni. De mivel a magyar Homeros olvasásánál a növédeknek nyelvi nehézségekkel nem kell küzdeniök és így az író æsthetikai sajátságainak feltüntetésére is bővebben ki lehet terjeszkedni előttük: ha valahol, e bevezetésben, vagy e fordításokhoz csatolt függelékben lett volna helye a tanítás irányítása végett egy kis æsthetikai összefoglalásnak. A homerosi jelzők, hasonlatok és leírások s általában a homerosi nyelvezet, a jellemek, Homeros görög- és világ-irodalmi jelentősége: mind oly dolgok, melyeket e szemelvények olvastatása közben a tanulók előtt meg kell világosítani. Ezeknek rövid összefoglalását a tanító tanár csak megköszönte volna. Mindebből pedig a Csengeri Bevezetésében semmi sincs néhány phrasison kívül. Az oly hangzatos kifejezés pedig, hogy «Hom. világra szóló hatása a bibliáéval vetekedik», kellő tájékoztatás nélkül nem viszi előbb a tanuló ismeretét.

A fordításokhoz csatolt jegyzetek rövidek, világosak s a szöveg megértéséhez kellő tájékoztatást nyújtanak. A csinos kivitelű Preller-féle képek, melyek mind a két művet díszítik, a tárgyat kétségtelenül vonzóbbá teszik s hangulat keltésére is elég alkalmasok.

Mindent összevéve, e művek igen figyelemreméltó kísérletek, s ha valaki a homerosi eposokkal csak magyar fordítás útján tud megismerkedni, akkor e czélra a Csengeri és Gyomlay fordítását ez idő szerint első sorban ajánlhatjuk.

DÓCZI IMRE.

Latin phraseologia. Iskolai használatra összeállította *dr. Meissner Károly* tanár. A hatodik német kiadás után átdolgozta *Burján János* állami főgymn. tanár. Budapest, Franklin-Társulat, magyar irodalmi intézet és könyvnyomda. 1891. — 8-r. VIII és 270 l. Ára 1 fnt 60 kr.

A címűl írt phraseologiai kézikönyv a latin nyelv behatóbb taníthatása és tanulhatása czéljából készült és az oktatást mondattani,

synonymikai és stilaris tekintetben egyaránt hathatósan elősegítheti. A tanár különösen a prózai művek olvasásánál a IV., esetleg már a III. osztálytól kezdve a VIII. osztályig kiválogathatja belőle azon kifejezési csoportokat, a melyek a tárgyalat olvasmányban leginkább előfordúlnak. Livius és Sallustius olvasásakor egyéb régiségtani vonatkozások között az államra (XIV, 1—14.) és a hadügyre (XVI, 1—13.) vonatkozó csoportok adhatók fel. Plautus és Terentius olvasásánál a színművészetéről szóló rész (VII, 17.), Livius XXI. és XXII. könyvéhez az említett részen kívül a vallásra vonatkozó szakaszok (XI, 1—6.), Cicerónál egész általánosságban a szónoki beszéd és az írás (VIII, 1—10.) fejezete jelölhető ki és ezenfelül mindaz, a mi fejezetenként kínálkozik. Horatius és Vergilius olvasása közben szintén az olvasmány természete szerint használható fel e könyv, az utóbbi költőnél különösen a vallást tárgyaló szakaszok. A prózáírókból, különösen Ciceroból van a könyvben legtöbb; Cæsar és Nepos munkái is bőven vannak kiaknázva: szóval az iskolai olvasmány tartalmához képest bőséges választéka van a tanárnak e könyvből. A tanuló ilyen természetű készülésre a rendesen keze ügyébe eső szótárakból teljesen képtelen, a közönségesen használt fordításos és præparatiós füzetekben pedig nem a nyelvi és tárgyi magyarázatokat szokta nézni, hanem csupán a fordítást olvassa el, iparkodik mennél hamarabb átesni a classicus olvasmány nehézségein. A XIV, 13. fejezetben megtalálja a tanuló a tisztségeket, hatásuk körét stb., tehát régiségtani tekintetben is gyarapodnak ismeretei. Néhány más csoportnál, minők a házi élet, a hadügy, a tengerészet, e könyv szövege könnyű szerrel pótolhatja a régiségtan magyarázatait, ha a tanár néhány jó képpel szemléltetővé teszi az e könyv kifejezéseiben foglalt sok házi, hadügyi és tengerészeti tárgyat. Ha a tanuló öt-hat éven át forgatná e könyvet, miközben a tanár a remek-írókban előfordult, e könyv segítségével csoportosított és kiegészített kifejezéseket az osztálytól számon is kérné, könnyebben haladna a magyarból latinra való fordítás és különb írásbeli érettségi dolgozatokat kapnánk, mint most. A stilistikai tanításban a könyvnek jó hasznát lehet venni; két nagy indexe szótár helyett is használható. A keresett szónak a kifejezésben nemcsak értelmét, hanem kellő helyét és alkalmazását is megtalálja a tanuló. Ha akármelyik magyar-latin szótárban keres valamely szót, igen gyakran téved, mert a keresett szóra öt-hat latin szót is talál, melyek közül nem tud választani. Itt tehát a tanuló e könyvet synonymika gyanánt használhatja. Nehezen érthető, elvont tárgyú művek, például Cicero bölcseleti munkáinak olvasása közben jól értékesíthetők a következő fejezetek: V, 1—23. (emberi állapotok és viszonyok), VI, 1—12. (a szellem és működése), VII, 1—13. (tudomány és művészet), IX, 1—13. (lelki állapotok), X, 1—4. (erények és hibák).

A mi Meissner német eredetijének átdolgozását illeti, szerzőnk a római számmal jelelt tizenkét tárgyi csoportot és alsóbbrendű osztályait teljesen megtartotta, sőt kiegészítésképen úgy kifejezésekkel, mint jegyzetekkel meg is toldotta. Kiegészítések vannak a következő helyeken: I, 1—6. II, 1—3. V, 5. 8. 15. 16. 19. 21. 23. 24. VII. 12. IX, 10. A III. csoportban nagyobb kiegészítések fordulnak elő; továbbá IV, 1—3. 6. 8. A XII, 11.-be szerzőnk a rokonság műszavait és kifejezéseit toldotta, mint oda legjobban illő és Meissner könyvéből hiányzó részt; a XIV, 4.-be a gyűlések rokonértelmű neveit és kifejezéseit illesztette. Nagyobb betoldás van a XVI, 4. jegyzetében a fegyverekről és az utolsó fejezetben a tengerészet címe alatt. A függelékben vannak az egyes osztályzatokba nem sorozható kifejezések leginkább Cicero beszédeiből. A két index Burián érdemes műve; Meissner e tekintetben igen keveset és nem olyan természetűt nyújt, a milyen Burián két szómutatója. Könyvünk I. indexe a remek-írók olvasása közben szótár gyanánt szolgálhat; a II. számú pedig az írásbeli gyakorlatok készítésénél és általában a magyarból latinra való fordításnál pótolhatja a synonymikát.

Álljon itt néhány részletes megjegyzésem a könyv tartalmára. 1. lap: *caput orbis terrarum* nem a. m. világváros, hanem a föld kerekiségének fővárosa, és csakis Rómát illette meg; az a fogalom, a melyet mi a világváros nevével jelelünk meg, a rómaiak gondolati körében nem volt meg. — 1. l. 2. jegyz. Kár, hogy a közölt kifejezések nincsenek magyarra fordítva. Sajtóhiba is van e jegyzetben: *caerulea* helyett kell *caeruleo*. A könyvben általában ritka a sajtóhiba; a mi van, azt Burián majdnem mind észrevette és a mű végén javításával együtt közölte. Csak egy kettő kerülte ki figyelmét: 105. *ferre*, helyesen *fere*; 756. *gubarnacula*, 171. l. jegyz. *metonymice*. — 2. Az az intés, hogy nem szabad a következőt mondanunk: *terra profert fruges*, a föld gyümölcsöt terem, csak német tanulóknak szól, hogy elkerülje a *hervorbringen* igéből kinálkozó germanismust. Burián különben nagy gonddal kerüli a germanismusokat és arra törekszik, hogy jó, magyaros fordításra szoktassa tanítványait. Csak néha esik a magyar nyelv szellemével annyira ellenkező passivumba: 4. hányatni, hajtatni, temettetni; 49. fölbéreltetni; 52. megrovatni; 169. eladattak. — 4. 202. 203. Sajnosan nélkülözzük a németnek természetes színben feltűnő, de a magyarnak szinte érthetetlen kifejezés magyarázatát: *altum mare*; a következővel kell beérnünk: *ex alto portum tenere*, a nyílt tengerről a kikötőbe hajózni. — 39. Furcsa szó az 5. szakasz címében: indíték; a szakasz szövegében magában nem fordul elő. — 5. *Flammis corripit* jó fordítása nézetem szerint nem: meggyúladni, hanem: belekap a láng. — 49. jegyz. Nem találom helyesnek *supplicare* etymológiáját: ugyanazon tőből, mint *placare* és *placere*; az bizony *plico* tövéből való. — 56. *opera* alatt a jegyzetben ez is kel-

lene: napszámos, segéd vagy legény (mesterembernél), bérelt czinkos. — 57. *operam (et oleum) perdere* mint classicus idézet magyarázatot kíván: *oleum et operam perdidit*, így szól Plaut. Pseu. 1, 2, 119. egy leány, a ki hiába kenette meg magát illatos írral; Cicero gladiatorokról használja e kifejezést (Ep. ad fam. 7. 1.), aztán a dolgozószoba lámpájának elvesztegetett olajára vonatkoztatja (Ad Att. 13, 38; v. ö. Juvenal. 7, 99.). — 66. A 8. szakaszban nincs kifejezés erre: valakinek tervét meg-hiusítani, *consilia alicuius confringere, perfringere* (Cic.), *conturbare alicui rationes* (Ter.). — 71. *obliterari, obliteratur*, 72. *litterae*; a latin helyesírásnak ilyen következetlensége még: 160. a szövegben *concionem*, a jegyzetben *contio*, ebből származtatva: *conventio*; az I. indexben, a 94. és 192. l. csakis *contio* van. — 90. jegyz. Meg kellene mondani, hogyan hitták hát az istenek szobrait. — 92. Jobb lett volna a *leno*-t kihagyni, mint rabszolgakereskedőnek fordítani, a mit nem jelent; az I. indexben nincs is meg. — 119. Ember legyen a talpán az a VIII. oszt. tanuló, a ki a 2. jegyzetben a *fides* hatféle bölceleti meghatározását megérti. Annak sem veheti hasznát, hogy: *admirabilia* = *παράδοξα*, a mit csak Cicero bölceleti műnyelvében találhatna meg. — 126. *ab iniuria aliquem defendere*, valakit a sérelemtől megvédeni; az *ab* vastag betűjének csak a német tanuló számára van jelentősége: *vor* Beleidigung. — 137. *supplicatio* csak hálaünnepnek van fordítva, pedig eredetileg könyörgő körmenet volt. Preller, Röm. Mythol. I, 150. — 117. Burián könyvéből kimaradt Meissnernek e két kifejezése: *filiam alicui nuptum dare*, leányát valakihez férjhez adni; *filiam nuptum collocare aliquo*, leányát valahova férjhez adni. — 149. A 13. szakasz címében van e szó: *divat*, de az egész szakaszban nem fordul elő a *divat*; különben a ruházatra vonatkozó *divat* a szó mai értelmében nem is volt a classicus korban. — 152. E kifejezésben: *magnas pecunias ex aliqua re* (pl. *ex metallis*) *facere*, a szintén nagyon jelentős latinismus: *metalla* fordítása elmaradt. — 155. Ritka az olyan vétség a helyes magyarság ellen Burián könyvében, mint a következő: *alere equos, canes*, lovakat, kutyákat tartani, az egyes szám helyett. — 161. l. 1. jegyz. A legtöbb tanuló valószínűleg nem tudja, hogy a római időszámításnál a terminus a quo-t és ad quem-et mindig hozzá kell a közbeeső napokhoz számítani; tehát nem érti meg, hogyan lehet három nundinum csak 17 nap. — 177. *contra ius fasque*, minden isteni és emberi jog ellen; ebből a tanuló nem derítheti ki, melyik szó jelent isteni és melyik emberi jogot. — 190. *pabulatum ire* helyes fordítása: takarmányt hozni.

Ilyen apróságok azonban eltűnnek Burián könyvének jó tulajdonságai között. E könyvet bizonyára nagy haszonnal fogják tanulóink forgatni.

Dr. POZDER KÁROLY.

Schiller, Die Jungfrau von Orleans. Magyarázta *dr. Bauer Simon.*
(Német írók iskolai tára IV.) Budapest, Lampel (Wodianer). 1892.
Ára 50 kr.

Schiller e drámáját pædagogiai szempontból értékesé teszi a darab általános költői becsén kívül — mely az iskolában a tanuló irodalmi és æsthetikai ismereteinek bővülését, izlésének nemesedését jelentí — amaz, a tárgy minémiségében rejlő körülmény, hogy, miként *Tell*-ben, itt is tanítí vagyunk annak, hogyan nyúl bele, hogy szövődik az *egyéni élet* a közéletbe, hogyan lép az egyén általános czélok szolgálataiba s mint szerepel egy nagy mozgalomban, mely a király érdekében s a haza javára indúlt meg. E mellett figyelembe veendők azonban ama nehézségek is, melyekkel e drámának iskolai tárgyalása jár. Nehézségekkel jár nemcsak a dráma olyas motívumainak, helyeinek és helyzeteinek tárgyalása, mint a minők pl. a király és Ágnes közötti viszony vagy Isabeau jellemének egyes kényes vonásai (v. ö. pl. a II. felv. 2. jel. végét), de nehézségeket támaszt főkép az a *csodás színezet*, mely az egészen elömlík. A csoda, az isteni küldetés, a látomások stb. kétségkívül fontos elemei e «romantikus tragédiá»-nak, a nélkül azonban, hogy oly katholicus-mystikus színezetet adnának neki, a minőt pl. a német romantikus iskola műveiben találunk. A csodás elem fátyolként lepi el Schiller darabjának egészét, e fátyolt nem szabad durva kézzel széttépnünk, de még sem szabad előtte megállnunk, fel kell azt lebbentenünk, hogy az alatta rejlő realisabb motívumokat világosan feltüntessük. E feladat, melyről lentebb még bővebben szólok, nemcsak beható ismeretet, ügyeséget és tapintatot kíván meg a drámát tárgyaló tanár részéről, hanem a tanulóknál is nem közönséges fogékonyságot és érettebb felfogást tételez föl.

A drámának szóban levő kiadása, az e vállalatban megjelent előző füzetekhez hasonlóan, két részre oszlik: az első a szöveget adja az egyes helyekhez füződő nyelvi és tárgyi jegyzetekkel, a második a darabra vonatkozó összefüggő irodalomtörténeti és dramaturgiai magyarázatokat.

A *szöveg*, néhány helytelenül megrövidített vagy meghosszabbított vers kivételével (*Prol.* 172. v., I. fv. 490. v.), híven van közölve; a cím alól nem kellett volna elhagyni a magától Schillertől származó *Eine romantische Tragödie* elnevezést. A *jegyzetek*-ről nagyjában dicsérrel szólhatni: a kiadó a rendelkezésére álló segédművekből helyes érzéssel válogatta meg a szükséges magyarázatokat s azonkívül tekintettel volt a magyar tanulók német nyelvismeretének kevésbé terjedelmes voltára és nyelvi tényeket is kísért felvilágosító jegyzetekkel (e tekintetben, igaz, néha feleslegest is nyújt, pl. 44. l.: *Was gibt's?*, jegyz.: *Mi ujság?* : — u. o.: *Sonnenschein ist wieder*, jegyz.: *megint kiderült az*

ég, stb.), a mint hogy — s ez helyeslendő — egyes sorokhoz a magyar irodalom műveiből is idéz párhuzamos helyeket (v. ö. 44. 104. l.). A jegyzetekre vonatkozó kifogásaim a következőkre szorítkoznak :

A 8. lapon e helyhez : «*Und von der freien Heide fürchtet sie herabzusteigen . . .*» a kiadó megjegyzi : «Talán inkább *Halde* olvasandó = *hegyi legelő*, így hathatós lesz az ellentét a *szabad magaslát* és a mélységben fekvő szűk ház között.» — A költőnek ily corrigálása nemcsak magában véve visszatetsző, ily kiadásban nemcsak pädagogiai szempontból helytelen, hanem a jelen esetben tárgyi szempontból is motiválatlan : semmi akadály nincsen, hogy *Heidet* ne vegyük szintén magasabban fekvő, akár *hegyi legelő*nek s így a később előforduló *hohe Trift*tel egyértelműnek. Schiller másutt is *hegyi vidék* értelmében használja e szót : *Auf des Hochlands bergigten Heiden* (*Maria Stuart* III. fv. 1. jel.), s Johannának is később ugyanezt a kifejezést adja szájába : *Zerstreuet euch, ihr Lämmer, auf der Heiden* (*Prol.* 406. v.).

Johanna eme szavaiban : *Hier war das erste Kreuz, das Gnadenbild erhöht*, a kiadó vonatkozást lát Constantinusra s az «in hoc signo vinces» mondájára (20. l.), — pedig ily vonatkozás sehogysen illika darab e helyéhez : Constantinus Italiában hadakozott Maxentiussal, Johanna ellenben csak francia területről szólhat. Szavai inkább arra vonatkozhatnak, hogy Európában (Görögország és Italia leszámításával) Gallia volt az első tartomány, melybe a keresztyenség behatolt (v. ö. Düntzer 149.). Különbén maga e kifejezés is : *das Kreuz erhöhen*, magyarázatot érdemelt volna.

Johanna monologjának eme sorában : *Ein Zeichen hat der Himmel mir verheissen*, — *Zeichen* nem : «isteni nyilatkozat» (23. l.), hanem szószerint : látható, külső jel, omen (a sisak). — Meg kellett volna itt magyarázni e kifejezést is : «*Das Schlachtross steigt*» (= bäumt sich, ágaskodik).

Dunois e szavainál : *Der Connetable geht* (25. l.), meg van magyarázva e méltóság mivolta, de nincs megmondva, milyen személyről van itt szó, pedig később (53. l.) is említik a darabban ; v. ö. Düntzer 72. lap.

Megint Schillert corrigálja a 73. l. két jegyzete. *Wie viele zarte Kinder* Bauer szerint : «helyesebben *zarten*, miután a megelőző *viele* a névelő végzetét vette fel», — pedig ismeretes, hogy *viele* és néhány más szó (*andere, einige, manche, mehrere* stb.) után a *plur. nom.* és *acc.*-ban határozottan szokásosabb (és így «helyesebb» is) a melléknév *pronominalis* (erős) declinációjá, v. ö. Kummer nyelvtanát 40. l. A kifejezés helyesége vagy helytelensége kérdésében nem döntő az a körülmény, hogy a melléknévet megelőzi már egy szó, mely pronomin. declinációt követ ; a régibb nyelvben pl. még a határozott névelő után is állhatott az azonos

végzetű melléknév (kfn. *der listiger man, des ganzes apfeles stb.*). — A másik jegyzet szerint *eitel*m helyett «helyesebben *eitlem* syncopéval» [*eitel*m-ben talán nincsen syncope?]. De vajjon mi ebben az esetben a *helyesség* kriteriuma? Ha a classikus írók ususa, akkor egyformán helyes mind a kettő; *eitel*m ép úgy előfordúl náluk *eitlem* mellett, mint *edelm* és *edlem*, *bitterm* és *bitrem*. Ha pedig nyelvészeti argumentumokat keresünk, akkor ily kérdés eldöntésénél vagy a régibb nyelvtörténeti állapot a mértékadó, vagy a pontosan, phonetikailag meghatározott mai ejtés. Már most, bármelyiket vesszük ezek közül bírónak, szerzőnknek egyik sem adhat igazat. Mert a kfn.-ben — ismeretes hangtörvény szerint — a liquida *után* álló *e* esik ki, feltéve, hogy a liquidát rövid vocalis előzi meg, tehát *edelm* stb.; ha pedig a *mai* ejtést figyeljük meg, ez a régibb *eitelem* mindkét *e*-jét annyira redukálta, hogy tulajdonkép már az *l* vette át a sonans szerepét (*eitlm*; v. ö. Behaghel a Paul-féle *Grundriss*-ban I. 575.); e szerint tehát *eitel*m legalább oly helyes, mint *eitlem* — és Schiller nem szorúl javításra.

A 82. és 94. l. német nyelvű megjegyzései valószínűleg nem e kiadásban való megjelenésre voltak szánva.

Érthetetlen a 84. l. 1. jegyzete («Az eskütevők az oltár előtt áldoztak és egy szentelt ostyát, részük az örök üdvösségben, minthogy igazat mondtak»).

Károlynak a burgundi herceghez intézett e szavai: «Ihr steht in bösem Ruf und Leumund, Vetter, dass Ihr der Frauen schönste Tugend schmäht» (87. l.), magyarázatot kívánnak (a *schönste Tugend* a női hűség, melyben a herceg nem hitt s a melyet, mint mondja, későn tanult csak megbecsülni).

Megint correcturában részesül a IV. felvonást kezdő monolog néhány sora. Johanna e szavaihoz: «Jede Kraft in meinem Busen lösen sie in weichem Sehnen, schmelzen sie in Wehmuthstränen!», a kiadó megjegyzi: «Itt inkább helyén lett volna *weiches*; *lösen*, *schmelzen* után *in cum acc.* áll és *Thränen* határozottan tárgyesetnek tekintendő.» Igenis, accusativus áll, mikor eredményhatározással van dolgunk, de a *weichem* dativus, mely egész hiteles, azt mutatja, hogy Schiller nem azt akarta mondani Johannával, hogy a zene' hangjai *vágygyá* és *könnyekké* olvastják erejét, hanem hogy felolvastják és felbontják azt *vágyódás* és *könnyezés* közben.

Az V. felvonás 16. sora így van közölve: «jede Stunde kann er sich blutig fürchterlich entladen», s ez a jegyzet szerint így értendő: «*er* (*der Krieg*) kann sich entladen» (137. l.). Azonban grammatikailag sem lehetséges, hogy az *er* névmás a nyolcz sorral feljebb álló *Kriegre* vonatkozzék: azóta már többször változott az alany. Itt a kiadás szövegében van a hiba, a sor így olvasandó; «jede Stunde kann *es* sich blutig, fürch-

terlich entladen» (ed. Hempel V, 231. l.), — az ige itt (igaz, hogy szokatlanul) személytelenül van használva.

A könyv második része, vagy, a mint itt szerepel, a *Függelék*, a dráma egészére vonatkozó fejtegetéseket tartalmazza. Az első fejezetben (*A dráma keletkezése*) a szerző a tárgy választásáról szól, jól kifejtve az ezen tárgy feldolgozásával járó nehézségeket; szól továbbá a kidolgozás menetéről, befejezéséről s végül a darab színrehozataláról (itt helyreigazítandó, hogy Weimarban 1803-ban nem ápr. 13-án, hanem csak 23-án adták először). A II. fejezet címe: *Az orleansi szűz a történetben*. A szerző itt meglehetősen részletesen és egész kezdetétől fogva adja elő ama száz évnél tovább tartó háborúskodásnak történetét, melynek végső phasisában Johannának oly kiváló része volt; úgy hiszem e meglehetősen bonyolódott események történeti lefolyása jóval világosabban állott volna a tanuló szeme előtt, ha a szerző csak a legeslegfontosabb eseményekre szorítkozva, lehető rövidre vonja vala előadását. Schiller szóban levő drámájáról ép újabban kiemelték, hogy a költő majdnem a mythos egyszerűségére redukálta benne a történeti anyagot s hogy a darab megértése céljából nincs is szükség rá, hogy e háború keletkezését és lefolyását, a dinasztikus viszonyokat, a nemzeti ellentéteket részletesebben ismertessük. «Man braucht, um Schülern die Handlung des Dramas anschaulich zu machen, úgymond erre vonatkozólag Lehmann (*Der deutsche Unterricht*, 1890. 10. l.), kein Wort über die Geschichte der englisch-französischen Kriege zu sprechen; — thut man es doch, so ist es offenbar weniger der Eindruck des Dichterwerks, welcher gefördert wird, als die historischen Kenntnisse der Schüler, welche sich festigen. So entschieden hat sich der Dichter von den geschichtlichen Einzelheiten des Stoffes befreit, dass es auch zur Anbahnung des historischen Verständnisses nicht unbedingt erforderlich ist, dieselben zu berücksichtigen. Wohl aber ist es zu diesem Zwecke nöthig, auf die ritterlichen und religiösen Ideale des Mittelalters einzugehen, welche den Inhalt dieser Dichtung so wesentlich bestimmen.» Valóban, a szóban levő kiadásban is a politikai történetből vett adatok egy részének helyét a középkor művelődéstörténetének ide illő egy fejezete foglalhatta volna el; Schillernek 1800 aug. 2-án Goethehez intézett leveléből tudjuk, hogy a költő az *Orleansi szűz* megírása idejében maga is foglalkozott ilyenmő tanulmányokkal.

A *Függelék* III. fejezete a *dráma szerkezetéről* szól. A szerző részletesebben kifejti a classicismus és romanticismus jellemző vonásait; a mi drámánk romantikus jellegét első sorban a csodálatos elem szereplésében látja. De e csodálatos elem nemcsak, hogy úgy mondjuk, színezetét adja meg e darabnak: szerzőnk szerint a *keresztény csoda*, illetőleg «ennek két fő jellemző vonása», a *látomány* és a *küldetés*, egyrészt kiin-

duló pontja, másrészt ezéja is a drámai cselekvénynek s ezek «magukban foglalják Johanna tragikai sorsának csíráit is» (175. l.). «A mi drámánknak *tulajdonképeni cselekvése* Johanna isteni *küldetése*, a reá bízott megszabadító műnek teljesítése», e feladat maga pedig «két egymástól független részből áll: *a haza megszabadítása és a király megkoronázása*» (178. l.). Ezek az események pedig «csak külső összefüggésben állanak egymással, az *összekötő elem* Johannának csodálatos személyisége» (179. l.). — A szerző e fejtegetésének, nézetem szerint, az a hibája, hogy oly dolgokban keresi a dráma lényegét, a melyek szorosan véve csak külsőségek. A csoda két eleme, a látomány és a küldetés, és a «tulajdonképeni cselekvés» két eleme, a haza felszabadítása és a király megkoronázása, úgy hiszem, mind külsőségek ahhoz a *belső cselekvényhez* képest, melynek színhelye Johanna lelkülete. Johanna személyisége nemcsak az «összekötő elem» amaz események között, ez az *egyénség* valódi *kútforrása* a dráma főcselekvényének és minden eseménynek, minden epizódnak csak ő reá való vonatkozással van érdeke, sőt csakis így van létjoga. Az a küldetés és azok a látomások nem kívülről jönnek, hanem az ő sajátos lelkületének megnyilatkozásai; az ő magasztos törekvései azután rúgói a többi eseményeknek. Az epizódokra nézve legújabbban Goldscheider (*Erklärung deutscher Schriftwerke*, 1889. 16. l.) fejtette ki, hogy ezek mind csak Johanna lelkiállapotának megérzékítésére szolgálnak; a mit a történetíró Johanna jellemrajzában így fejezett volna ki: «Könyörület nélkül megölt minden ellenséget s kardját, úgy látszék, felső hatalom vezette», — azt a költő egy concret esettel, a Montgomery-jelenettel fejezte ki, stb. Ha a drámának igazán az a «küldetés», azaz az ország felszabadítása és a koronázás lenne a «tulajdonképeni cselekvése», akkor a IV. felvonás közepén valóban vége lehetne e cselekvénynek, akkor elmondhatnók, a mit később Dunois mond: «Alles war gethan, Frankreich war siegend und der Krieg geendet» (V. 7.) s a többire nézve csakugyan «összekötő elem»-re volna szükség. De nem e külső események teszik a dráma cselekvényét; a katonai harcoknál, melyekben Johanna részt vesz, fontosabb az ő *lelki harca*. Az ő ártatlan gyermeki lelkületén, melyet előbb teljesen eltöltött a türelmes, rajongó, önfeláldozó hit, lassanként erőt vesz a világiasabb érzés; okvetetlenül hatással van rá. az őt környező udvari élet fénye, a dauphin és Sorel Ágnes szerelmének látása, a magasrangú kérők ajánlatai, a nemesi rangra emelés stb. Ő érzi ez elvilágiasodás lassú processusát s midőn végül a szerelem szenvedélye lopózik szívébe, kitör a *conflictus*; lelkében harcot vívnak a benne meggyökerezett régi felfogás, mely teljes, rajongó önfeláldozást követel, s ez az új érzés, melyben magára, a nőre eszmél. Nemcsak mi, a modern közönség, hanem Johanna környezete sem tartja bűnnek a szerelmet (maga az érsek sem: «Dem Manne

zur liebenden Gefährtin ist das Weib geboren» 97. l.), de Johanna annak tartja, annyival inkább, mivel a kit szeret, hazája ellensége. *Ez a küzdelem* drámánk «tulajdonképeni cselekvénye», *ebben* és nem «a csodában való erős hit»-ben (176. l.) van, nézetem szerint, az a «szigorú megokolás», a mely szerzőnk szerint e drámában megszűnt (!), de a melyet, úgymond, «különbén a drámától megkövetelünk míg ez emberi szenvedélyek és cselekvények keretében mozog» (176. l.).

Johanna bűnének tudatára eszmél, felébred benne a lelkiismeret. A lelkiismeret ez ébredéséről szól szerzőnk is, de ismét nem egész helyesen. «A küldetésnek emberi gyengeségéből eredő megsértése, úgymond, a belső, a legveszélyesebb ellenséget, a *lelkiismeretet* fegyverzi föl ellene, mely a *fekete lovag alakjában* saját önbizalmát, erejének forrását, támadja meg» (176. l.). E magyarázatot, mely a *fekete lovag* alakjában Johanna lelkiismeretének megszemélyesítését látja (mint a hogy pl. *Faust*-nak a dőmban játszó jelenetében az ott megjelenő szellem Gretchen lelkiismeretének personificatiója), nem tartom helyesnek. Nem akarom itt az ezen fekete lovagra vonatkozó egész irodalmat felbolygatni (legújabb terméke Ullsberger értekezése: *Der schwarze Ritter in Schillers Jungfrau v. Orleans*, Prága 1890); részéről azok magyarázatához csatlakozom, a kik ez alakban az egyik előző jelenetben elhúnyt *Talbotnak szellemét* látják. Johannának első pillanatban feltűnik a Talbottal való nagy hasonlatosság; ezt az utalást a költő nem hiába tette. Johanna pokoli szellemnek mondja s az ilyennek attributuumaival (villámlás, dörgés) tűnik is el a végén, — mindez egészen megfelel a középkori egyházi felfogásnak, mely szerint a hitetlen, materialista Talbotnak halála után rögtön a pokol rabjává kell lennie. Hogy ez alak Johanna *lelkiismeretének* volna megszemélyesítője, az főleg azért nem hihető, minthogy csak a fekete lovag jelenete *után* következik az a jelenet, melyben Johanna Lionel iránt szerelemre gyulad, mielőtt pedig ez az «emberi gyengeség» erőt vesz rajta, nincs nyomós ok, mért támadjon ellene lelkiismerete. A fekete lovagot tehát a pokol mozgósította Johanna ellen, s ha csakugyan megszemélyesítője valaminek, akkor csak a világiasságé, az érzékiségé lehet, melynek lehellete újra meg újra érinti Johannát. Látszólag óvja, ijeszti Johannát, de tulajdonkép feltűzeli a harez folytatására, úgy hogy ez, midőn elbizakodva kijelenti, hogy Angliát porban akarja látni, egyenesen túllépi küldetése határait is. — Ebben az érzékiség és idealismus közti küzdelemben, mely a dráma belső cselekvényét teszi, rejlik azután a mű alapgondolata is; Scherer figyelmeztetett arra, hogy ez alapeszme ugyanaz, mint a mit a költő *Das Ideal und das Leben* cz. költeményében így fejezett ki: «Zwischen Sinnenglück und Seelenfrieden bleibt dem Menschen nur die bange Wahl». A mit a költő több ízben lelkesen hirdetett, hogy a szűk életből

az ideál országába kell menekülnünk, azt tünteti fel e drámában is, — de nem úgy értve ezt, mintha le kellene mondani minden küzdelemről, ellenkezőleg: az ember belsejében kell a harcztot megharcolni s a győzelmet, mely szabadságra vezet, kivívni. Így küzd Johanna is, ily felfogással kell, úgy hiszem, az ő alakját s a drámát, melynek hőse, tanítványainknak is bemutatnunk.

A kiadást különben a kartársak figyelmébe ajánlom.

Dr. PETZ GEDEON.

Albert Ujvári : Causeries françaises. Manuel de conversation française, contenant des dialogues et d'autres pièces propres à se former au ton de la conversation en français et un vocabulaire. A l'usage des écoles et de l'enseignement privé. Budapest, Dobrowsky et Franke, 1892. — Ugyanez a czim magyarul is. — 8. r. VIII. 156. Ára 1 frt.

A francia nyelvtanítás módszerével eddigelé nagyon keveset foglalkoztak a magyar tanférfiak, s nyelvtanaink, nyelv- és olvasókönyveink legnagyobb része oly özönvízelőtti, rémséges módszerrel van szerkesztve, mely tanár és tanuló részéről sokszor a legbuzgóbb törekvést is meg-hiusítja. Az a mélyreható reformmozgalom, mely különösen Németországban a modern nyelvtanítás terén néhány évvel ezelőtt megindult, hozzánk csak egy-két rejtve maradt ujság-czikkben és programm-értékezésben jutott el, s az itt-ott fölvetett reformeszmék is beléfultak az általános közönyösségbe, mely nálunk a specialis didaktikai kérdések körül uralkodik.

A modern nyelvek tanításában még mindig szembe állítják egymással az általános ethikai (irodalmi) és a specialis gyakorlati célt, pedig e kettő közt épen nincs olynemű ellentét, melynél fogva az egyik vagy a másik kizárólagos uralomra lenne hivatva. Igaz, hogy az iskola — és itt par excellence a középiskolát értjük — alapjában véve nevelő-intézet, mely első sorban ethikai czélok szolgálatában áll, s mely az ismeretek bármelyik ágát nem önczélnek tekinti, csupán eszközül használja magasabb czélok elérésére. Ám az élő idegen nyelvek tanításának képző ereje s nevelő hatása szorosan összefügg magával a tanítás módszerével. Ha a modern nyelveket tovább is a régi latin nyelvtan kopott sablonja szerint tanítjuk, sem a gyakorlati, sem az ethikai célt nem fogjuk elérni soha. Az elsőt azért nem, mert csupán reflexión alapuló nyelvtanulás határozott ellentétben áll az élő nyelvek elsajátításának természetes módjával; a másodikat azért nem, mert a grammatikai szabályok, az üres schemák gépies gyakorlása eltereli a tanuló figyelmét a tartalomtól, tehát az ethikai hatást legcsekélyebb minimumra szállítja alá vagy épen megsemmisíti. A reform-mozgalom egyik főelve csakugyan nem más, mint hogy az iskolai nyelvtanításnak, különösen a tanítás kezdő fokán, az összefüggő olvasmány legyen középpontja. Csakis

valamely érdekes tartalomnak alapos elsajátítása, teljes, sokoldalú és eleven földolgozása juttatja majd a tanulót oly nyelvanyag birtokába, mely minden pillanatban rendelkezésére áll s melyből a nyelvtani elmélet maradandóan felépíthető. A nyelvrendszernek a priori való fáradságos constructióját, a szabályok, kivételek, példák és paradigmák lélekölő és eredménytelen magoltatását, a végtelenbe nyuló ratszolgai és barbár fordításokat sem ethikai, sem gyakorlati szempontból nem lehet többé védeni. Az idegen nyelvek tanításának — mint a reform-mozgalom egyik jeles munkása írja *) — egyedül helyes módszere az, mely, a mennyire lehetséges, az anyanyelv elsajátításának természetes útját követi, s első sorban az emlékezet erejét s az utánzás adományát használja fel, a még tökéletlenül fejlett reflexiót pedig a kezdő fokon csak annyiban foglalkoztatja, a mennyiben az utánzás által szerzett nyelvanyagból magával a növendékkel találhatja ki a legfontosabb nyelvtörvényeket.

Bármennyire vitathatók is még a nyelvtanítás reformjának egyes tételei, annyi bizonyos, hogy az alapelvekre nézve oly körökben, melyek a reform iránt egyáltalán fogékonyak, meglehetősen egyértelműség uralkodik. Ilyen megdönthetetlen alapelv, pl. hogy minden nyelvtanításnak középpontja az olvasmány, s hogy a nyelvből, illetve a szóban, írásban és olvasásban elsajátított nyelvanyagból kell a nyelvtant, nem pedig megfordítva, a nyelvtanból, szabályokkal, példákkal és paradigmákkal, a nyelvet tanítani. A ki nem ezen az alapon áll, az semmikép sem lehet hivatva, hogy akár az elmélet, akár a gyakorlat terén irányt adjon a nyelvtanításnak.

Ujvári ur tankönyve magában lehet jó vagy rossz, de módszere, melyről az Előszóban számot ad, határozottan elítélendő.

Ujvári úr úgy az iskolai, mint a magán nyelvoktatásnak két fokát különbözteti meg. Az első fokot szerinte, «a nyelvtan lelkiismeretes, gyökeres átdolgozása képezi», a második fokon következik «az illető nyelven való beszéd», «a nyelv szabályainak alkalmazása». Ujvári a tanítás ezen második fokának vélt szolgálatot tenni könyvével, melyről azt hiszi, hogy hézagot pótol a mi nyelvkönyvirodalmunkban, «s hogy a külföldi hasonló kézikönyvekhez képest, *módszer tekintetében* némi javítás».

E megdöbbentően naiv önvallomás egy pár szóban tökéletesen illusztrálja a szerző didaktikai álláspontját. Úton-útfélen hirdetik, hogy minden tárgy tanításában az a módszer a legjobb, mely az illető tárgykörbe vágó ismeretek szerzésének természetes módjához legjobban alkalmazkodik. Először nyelvtényeket, aztán szabályt; először képze-

*) *Walter*: Der französische Klassenunterricht. I. Unterstufe. (Marburg, 1888.) Einleitung.

ket, azután fogalmat; először anyagot kell nyujtanunk bőven, csak azután rendszert, keretet, mely az anyagot magasabb egészbe összefoglalja. Ujvári úr épen megfordítva a tanítás első fokát szenteli a grammatikai tanulmánynak, tehát nem az élő nyelvbe igyekszik bevezetni a kezdő tanulót, hanem egy holt systemát construáltat vele, hogy a nyelvtant «gyökeresen» elsajátíthassa. Ujvári úr nem látszik tudomással bírni arról a tényről, melyet úgy az elméleti, mint a gyakorlati pädagogia számtalanszor kimutatott: hogy a nyelvtan systematikus tanítása, a paradigmákkal és példamondatokkal való tanítás, a mily lélekölő, ép oly eredménytelen. Az ifjú elme csupán azt őrzi meg valódi és maradandó birtokául, a mi tárgyánál fogva érdeklí s nemcsak tartalmilag, hanem formailag is méltó substratuma az iskolai studiumnak. Csakis a tárgyi egészben jelentkező nyelvanyag methodikus feldolgozása teremtheti meg képzeleteink és az idegen nyelvi megfelelő kifejezések közt ama közvetlen, benső kapcsolatot, mely a gyakorlati nyelvtudásnak fő feltétele.

Ujvári úr álláspontjának természetes következménye, hogy ő a nyelvtudást nem egy természetes egésznek tekinti, mely úgy szólván csiráiból, egységesen fejlesztendő, hanem valamely mesterséges complexumnak, melyet darabokból, mozaikszerűen kell összerakni. Nála a nyelvtani oktatás meg a beszédgyakorlat egészen külön studium, külön fokozat, melyek egymással össze nem zavarhatók, mert hisz az élő nyelv beszélése, mint Ujvári mondja, épen az elsajátított nyelvtani szabályok gyakorlati alkalmazásában áll. A ki a nyelv lényegét illető újabb kutatásokkal ismerős, tudni fogja, hogy e téves felfogás az élő nyelvek elsajátításának pszichologiai törvényeivel határozottan ellenkezik, s hogy ezen az úton soha senki még nyelvet gyakorlatilag meg nem tanult. De hisz Ujvári úr józan esze is nyomban tiltakozik a «túlhajtott grammatizálás» ellen, «lévén — a mint maga mondja — megezáfolhatlan igazság, hogy a ki úszni akar megtanulni, annak *mihamarabb* a vízbe kell mennie». Csakugyan megezáfolhatlan, különösen ha ezt a kis szót: «*mihamarabb*» így módosítjuk: «mindjárt».

A nyelvtanítás reformjának az a tétele, mely szerint a tanulót mindjárt az oktatás kezdő fokán összefüggő nyelvanyaggal kell megismertetni, kizárja annak lehetőségét, hogy összefüggéstelen szavakat és phrasisokat tanítsunk, vagy a mindennapi élet nyelvének elsajátítása céljából határozott tartalommal nem bíró beszélgetéseket tegyünk a tanítás középpontjává. A phraseologia, mint iskolai segédkönyv, hasznára lehet a tanárnak s a tanítás felsőbb fokán a tanulónak is, de tartalmatlan és formátlan beszélgetéseket komoly iskolai feldolgozás tárgyává tenni úgy ethikai, mint gyakorlati szempontból egyáltalán meg nem engedhető.

A középiskola az eszmék cultusát akarja növendékeiben meg-

gyökereztetni, bizonyos nemességet, elevatiot a gondolkozásban s az erkölcsi érzésnek azt a finomságát, mely csak azoknak sajátja, kik az emberiség örök eszményeire függesztik tekintetöket. E feladat teljesítése első sorban a nyelvi és irodalmi oktatásra néz; nagyon kétséges, vajjon a czélt csak meg is közelítheti-e az oly oktatás, mely egész éven át a köznapi élet taposó malmába fogja a növendéket, s méltó studiumnak vallja, hogyan kell beszélni egy francia pinczérrel vagy házmesterrel s hogyan kell alkudozni a divatárú-üzletben egy méter szalagért. Igaz, hogy a helyes nyelvtanítás a legszükségesebb köznapi phrazisokkal is megismerteti a tanulókat, de az olvasmány feldolgozásán kívül ez csak olykép lehet jogosult, hogy a tanár alkalmilag francia nyelven adja utasításait az osztályban, vagy a tanulók közvetlen tapasztalásait s élményeit teszi beszélgetés tárgyává. Így a köznapi dolgokról való beszélgetés a maga közvetlenségében, minden iskolás apparatus nélkül s kellő mértékre redukálva foglalhat helyet az iskolában s nem veszélyezteti azt a komoly czélt, melyet szem elől téveszteni soha sem szabad.

De még ha általános ethikai szempontból nem látnék is veszélyt a lappáliák, az üres gouvernante-fecsegések iskolai cultiválásában, az Ujvári úr által fölvett anyagot akkor is károsnak kellene tartanom, különösen a leányiskolákra nézve, hová az effélék legkönnyebben utat találnak. A felsőbb leányiskolák szervezetéről szóló miniszteri rendelet nagyon helyesen hangsúlyozza, hogy ez iskolában úgy a módszernek, s hogy gondosan kerülni kell mindazt, a mi csak álműveltséget eredményezne.*) Ujvári úr könyvében a nagyúri, vagy inkább urhatnám társaság szelleme vonul végig, mely az életet lakomának, mulatságnak tekinti s boszantó önteltséggel fitogtatja az élvezetekben való duskálódását. Itt van a világlátott agglegény, a ki fogolypecsenye és burgundi ó-bor mellett utólérhetlen nonchalance-szal recitálja a maga Bædekerét (46); a lakás-kereső úri hölgy, ki szörnyű nagy lábon él, palotában lakik, négy lovat, hintót tart s megkívánja hogy a cselédség szobái közel essenek az úr meg az asszony lakosztályához (47); a figyelmes férj, ki nejének névnapi ajándékkul egy pár almásszürke lovat s egy pár gyémántos karpereczet ajánl föl (60), a takarékos nő, ki férje engedelmével csak kétszáz frankot érő selymet vásárol s hozzá való csipkét 240 frankért (54); a Fehér Ló vendége, ki inasával utazik s egy éjszakai szállásért 25 frankot fizet (65), aztán egy toilette-scena, migraine-es úrnővel és szórakozott szobalánnyal (40), egy jour fixe, melyen az emberszólás dicső eredményét gyakorolják (66), vadászat (61), lóverseny (63), kirándulás (55), szín-

*) Az állami felsőbb leányiskolák szervezete. Hivatalos kiadás. Budapest 1888.

ház (38), látogatás (37) stb. Nem is tekintve, hogy e beszélgetések kizárólag a francia, különösen a párizsi élethez fűződnek, vajjon minő szellemet fog terjeszteni a felsőbb leányiskolában egy oly társalgási könyv, mely az egyszerűbb és hozzáuk közelebb álló életviszonyokat ignorálja s a polgárságot jóformán csak eszköznek tekinti a nagyurak pompa- és kényelemvágyának kielégítésére? Hiszen, ha jól tudjuk, a felsőbb leányiskola nem arisztokratikus nevelő intézet, s növendékei jobbra a polgári osztályból kerülnek ki, mely politikai és társadalmi befolyását minden államban munka által szerezte s csak munka által tarthatja fenn. Nyilvánvaló, hogy az Ujváriéhoz hasonló kézikönyvek épen nem alkalmasak előmozdítani ezen intézet főczélját: hogy növendékei «magasabb műveltségű, a hazát szerető s hivatásukat minden körülmény közt jól felfogni s betölteni tudó nőkké váljanak.»*)

A Carcassonne-féle *egy* felvonás (Une paire de soufflets) méltó kiegészítése az épen jellemzett causerie-k sorozatának. E vígjáték, melyet Ujvári úr az év végén a tanulók által óhajt eljátszatni, a szalonból az előszobába vezet bennünket. A cselekvény egy nagyon együgyű szójátékra van építve s legfőlebb inasok és szakácsok körében arathat tettszést, kik a darabnak különben is főszemélyei. A művészi hiúságában megsértett szakács fogadást tesz, hogy úrnője vendégei közül azt, ki az ő új mártását elítélte, két pofonnal fogja megbüntetni. Egy intrikus inas besúgja a fogadást a grófnak, ki nyomban előhivatja az önértetes szakácsmestert s tudatja vele, hogy a mártás-kritika egyenesen ő tőle származik. Minthogy a francia *soufflet* szó történetesen *fuvót* is jelent, a szakácsnak minden nagyobb veszedelem nélkül, módjában áll teljesíteni fogadását; tudniillik, marokból egy pár csinos kis fuvót nyújt át úrnőjének, ki ezt a ritka elmésséget azzal jutalmazza, hogy a szakács leánya részére hozományul 10,000 frankot biztosít. Az intrikus tehát csúfos kudarcot vall s a szakács nőül adja leányát első segédéhez és reménybeli utódához.

Aggályosnak tartjuk *Nagy Sándor és Diogenes* párbeszédét is (Fénelon, Dialogues des Morts) nemcsak azért, mert Nagy Sándor itt csalónak, ámítónak van feltüntetve, hanem azon passus miatt is, mely szerint az udvaroncok azzal hízelegtek Sándornak, hogy születése előtt egy kígyó érintkezett volna anyjával Olympiással (p. 71. »On te faisait la cour, en te disant qu'un serpent s'étaait approché d'Olympias»). A cynikus bölcs szájában ez a megjegyzés helyén való, de a tanulók el-

*) Az állami felsőbb leányiskolák szervezete 3. l. — Ezt a szellemet — talán a szerző intenciója ellenére — táplálni van hivatva a *Bourgeois gentilhomme*-ból közölt részlet is, mely nagyon mulatságos ugyan, de iskolai tárgyalásra töredékességénél s más okoknál fogva sem alkalmas.

méjében oly képzetet támaszthat, melyet a castitas szempontjából a legnagyobb gonddal távol kell tartanunk.

Az ethikai szempontból felmerült aggályok kétségkívül magokban is elegendők valamely tankönyv elvetésére; de tisztán gyakorlati szempontból vizsgálva sem tudjuk Ujvári úr könyvének az általa vindikált helyet kijelölni bármiféle iskolában. Ujvári úr szerint, az ő könyve módszer tekintetében némileg jobb, mint a külföldi hasonló kézikönyvek. A forgalomban levő társalgási könyveket, úgymond, két körülmény teszi az iskolai- és magánoktatásra alkalmatlanná. «Egyik az, hogy az említett kézikönyvek a francia szöveg fordítását is közlik; a másik dolog pedig, hogy vagy nem képesek pædagogiai érdeklődést kelteni, vagy — a mi még rosszabb — nem képesek azt megtartani.»

Mellőzve az első javítást, melyet alapjában véve csak helyeselni lehet, — föltéve, hogy alkalmas szógyűjtemény támogatja a tanulót munkájában — áttérünk a másik javításra, mely abban áll, hogy «a leckeórák nyelvanyagát — főleg az első részben — a tanuló életéből, *illetőleg gondolatköréből vett társalgások képezik*». A «gondolatkör» ugyan nagyon ruganyos kifejezés; a föntebb elmondottak alapján mégis kissé merésznek tartjuk azt a felfogást, mely a második részben foglalt némely causerie témáit «a tanuló életével, illetve gondolatkörével» bármily kapcsolatba hozza. De fogadjuk el szó nélkül a tartalomnak a szerző által kívánt illetén qualificatióját; akkor is kérdés, mennyiben tekinthető a gyermekéletből s a mindennapi környezetből vett nyelvanyag a módszer javításának?

Azok, kik a modernnyelvi olvasókönyvekbe az illető idegen nemzet mindennapi életét, az illető ország ethnographiai, társadalmi és földrajzi viszonyait vagy az idegen gyermek életét feltüntető képeket visznek, nem számolnak azzal az egyszerű ténnyel, hogy a gyermek még nem jutott el az objectivitásnak oly magas fokára, hogy az ilyenek iránt tartósan érdeklődjék.*) A gyermeket mindig inkább fogja érdekelni egy rövid történet a maga egyszerű bonyadalmával, kevés, de erős vonással rajzolt jellemeivel, világos tanulságával, mint a legélénkebb társadalmi kép vagy a legragyogóbb ethnographiai leírás. Általában, alapelvül lehetne fölállítani, hogy leírások nem az oktatás kezdő fokára valók s hogy teljes érdeklődésre csakis oly olvasmány számíthat a gyermek részéről, a melyben valami *történik*, s a melyet ő saját szavaival és saját nyelvén már egy-vagy kétszeri hallás után is könnyen reproducálhat.

De a szerző itt azt veti ellen, hogy könyvében nem is *leírások*,

*) *Petz Gedeon*: Az idegen nyelvek tanításának módszeréről. (A budapesti ág. hitv. ev. főgymn. értesítője az 1890/91. iskolai évről) 20. l.

hanem *párbeszéd*ek és *beszélgetések* foglaltatnak, s hogy, végre is, azokban *történik* valami. Igen is, történik annyi, hogy megnevezetlen személyek megnevezetlen helyen összejönnek s valamely themáról egy csomó phrásist hordanak össze. Az ilyen párbeszédnek se eleje, se vége nincs, mert az *adieu* vagy *au revoir* köszöntő formula, melyet a szerző valamely beszélgetésnek végére csap, magában még nem befejezés. A párbeszédnek csak két neme van, mely az iskolai nyelvoktatásban egyáltalán elfogadható. Egyik valamely történet dialogizált formája, tehát egy dráma en miniature; a másik valamely életelvnek vagy erkölcsi igazságnak megállapítása vitatkozás útján. Mindkét esetben *actiót* látunk, mely határozott kiinduló ponttal bír s határozott célra tör, tehát a formának legalább elemi követelményeit nem mellőzheti. Az oly párbeszéd ellenben, mely csak situatiót tüntet fel, a kerek formától erősen idegenkedik s a legtöbbször vagy elöl vagy hátul csonkán marad. Egyezővel csupán az a genre való a kezdő oktatás körébe, mely a kerek formát természetesen megkívánja, tehát első sorban a történeti tárgyú olvasmányok: mesék, mondák, anekdoták, — a helyzet-képek ellenben, akár descriptiv, akár párbeszédes formában, egyáltalán mellőzendők.

A fentebb említett valódi párbeszédnél is eleinte mindig többet ér az egyszerű elbeszélés, melyet az iskolában a növendékek hozzájárulásával lehet párbeszédes formába önteni, oly formán, hogy a tanár francia kérdésére a tanulók francziául felelnek s a narratív olvasmány átalakítását dialoggá és viszont a dialogét narratívá sokszorosan gyakorolják. Míg az önmunkásság bevonásával, eleven és sokoldalúan feldolgozott érdekes olvasmány állandó lelki birtokává teszi a nyelvanyagot a tanulónak: addig a készen nyújtott léha s laza beszélgetésekben foglalt nyelvanyag, mely bensőleg összefüggő, egymásból fejlődő képzetsorokra nem támaszkodhatik, ép oly kevésé verhet erős gyökeret a tanuló elméjében, mint a rendszeresen vagy rendszertelenül tanult pusztá szók és phrazisok, melyek mihamar elmosódnak az emlékezetből. A nyelvanyagot csak tárgyi érdeklődéssel lehet állandóan lekötni, a történeti olvasmány tehát, mint az érdeklődés legtisztább és leggazdagabb forrása, a gépies betanulásra szánt s a methodikus feldolgozásra kevésé alkalmas beszélgetéseknek, gyakorlati szempontból is, jóval fölötte áll.

A reform-mozgalom által inaugurált methodushoz az új iránynak legbuzgóbb hívei sem fűznek vérmes reményeket. A francia nyelvnek mindenoldalú ismeretét s a conversatióban való teljes készséget az iskola már csak azért sem adhatja meg, mert igen korlátolt óraszámmal rendelkezik. Elég, ha a tanulót arra képesíti, hogy a francia *beszédet* (tehát ne csak az *olvasmányt*) megértse s hogy sokoldalú beszédgyakorlatok után képes legyen bármely tárgykörben és viszonyok közt az

idiomatikus kifejezéseket mentül előbb elsajátítani és magát tisztességesen megértetni. Ennyit elvárhatunk az iskolától, s ennyit el is lehet érni *modern* olvasmányok módszeres feldolgozása által, ha az anyanyelv a tanításban (tehát az úgynevezett fordítási kényszer munka) lehetőleg háttérbe szorúl, hogy a tanuló egész figyelmét az idegen nyelv idiomatikus sajátosságainak felfogására fordíthassa.¹⁾ A mi pedig a beszédgyakorlatokat illeti, azok a Reáliskolai Utasítás szerint sem képeznek külön studiumot, hanem mindig az olvasmányhoz fűződve, az általa kijelölt tárgykörben mozognak. Az allotriákról való beszélgetést a Reáliskolai Utasítás egyenesen nem contemplálja, s ilyesmi bajosan is lenne az oktatás keretébe oly módon beléilleszthető, hogy a tananyag minden része közt a szerves kapcsolat fenmaradjon.²⁾

Nyelvi tekintetben a párbeszédhez nem fér kifogás; mégis óhajtandónak tartjuk vala a források megnevezését. A könyv nyomása tiszta és a viszonyokhoz képest elég *correct*. A szótár megbízható s a kifejezések, szólásmódok tekintetében is meglehetősen teljes, bár az igék *rectióját* (pl. *profiter de qch, jouer de és à qch, tacher de faire qch* stb.) nem mindig tünteti fel. A szemünkbe ötlött sajtóhibák tárgyi és nyelvi botlások közül egy néhányat följegyeztünk: 6. l. *crème* (*crème*); 9. l. *fondant* (a szótárban hiányzik); 12. és 20. l. *tout-a fait* (*tout-à-fait*); 23. l. *coude-pied* (*cou-de-pied*); 37. l. *bienvenu* (*bienvenue*); 47. l. *me* (*une*); 63. l. *renforceons* (*renforçons*); 68. l. *le plaisir le revoir* (*le p. de le revoir*); 86. l. *tant qu'il vous plaira, a hogy tetszik* (a *mennyit tetszik*); 87. l. *universaux, általánosságok* (helyesebben: a scholastikus iskola műszava, melylyel bizonyos általános fogalmakat jelölt); 120. l. *calèche, hintó* (talán *cséza*); 122. l. *mal au coeur, gyomorhaj* (helyesen: *mal de coeur, gyomorhaj*; *avoir mal au coeur, gyomorhajban leledzeni*); 127. l. *diluvien, ne, özönvízhez hasonló* (hiányzik ez a kifejezés: *pluie diluvienne, felhőszakadás*); 132. l. *flâner, bolyongni* (helyesebben az időt fecsérérelve járkálni, talán: *ödöngeni, ógyelegni*); 133. l. *garne-ment, akasztófavirág* (közönségesebb: *mihaszna, korbely, kamasz*); 136. l. *jeune (à) éhgyomorral (à jeun)*; 154. l. *valencienne* f. *valenczei csipke* (helyesen *valenciennes* f. *csipke*, a melyet eredetileg *Valenciennes* francia városban készítettek).

HÁHN ADOLF.

¹⁾ Walter id. m. 62. l.

²⁾ A felsőbb leányiskolák tanterve e tekintetben nem elég világos. A Fricke-féle *direct* módszer, melyre a tanterv utal (p. 31.) s mely az iskolai tanítás szokásos formájától eltérő fesztelen társalgást viszi be az iskolába, ma már meghaladott álláspont.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1889/90.

40. Herodotos keleti útja. *Irtta dr. Fröhlich Róbert.* (A budapesti ág. hitv. ev. főgymn. Értesítője 1—30. l.) A «történelem atyjának» élet-körülményeiről ránk maradt tudósítások szerfelett gyérek s ingatag alapokon nyugvók; úgy annyira, hogy még a főbb pontoknál is pusztán combinatióra vagyunk utalva, az alárendeltebb természetű körülményeknél természetesen még inkább. E jelenség éppenséggel nem áll ugyan magában a görög irodalom történetében, de mégis felötlő. Bauer A. (Sitzungsberichte der W. Ak. 89. 391—420) erre nézve azt hozza fel okúl, hogy Herodotost az utána következő historikusok hamar elfeledtették s e miatt az író t pusztán az alexandrin-korszakban kezdték tanulmányozni. Világos, hogy ilyenformán a «Vita» reconstitúciójánál a subjectiv kritikának igen tág tere van s az e cél szolgálátában folytatott tudományos munkásság eredménye néhány fő dolog kivételével meglehetősen problematikus eredményű. Az úgynevezett Herodotos-féle utazásokra különösen áll ez. Nem vonható kétségbe, hogy Herodotos a műveiben nyilvánuló földrajzi és történeti ismeretek egy részét utazásokkal szerezte meg; azt azonban aligha lesz valaha képességünk még csak megközelítő biztonsággal is megállapítani, hogy némely útját megtette-e, vagy nem, s hogy általában milyen sorrendben látogatta meg az általa leírt helyeket. E kérdésekre nézve pusztán az ő művere vagyunk utalva, ez pedig nem sok támasztékot nyújt. Így például egy megjegyzéséből következik, hogy Assyriában előbb volt — ha ugyan volt — mint Egyiptomban. Arra nézve pedig, hogy az általa leírt helyeken tényleg megfordult-e vagy sem: az elbeszélés és leírás módjából vonható következtetés. Ebből kitűnik, hogy pl. Egyiptomban járnia kellett, míg viszont a Pontos környékének, Babyioniának és Assyriának leírásából nem kell okvetetlenül hasonlót föltételeznünk, minthogy az író szavai különféleképp magyarázhatók.

Az előttem fekvő értekezés kiegészítő részét képezi annak, mely ugyancsak a budapesti ág. hitv. ev. főgymn. 1888/89-iki Értesítőjében «Herodotos pontosi útja» cz. alatt jelent meg. Emebben a tudós szerző erős kritikának veti alá azok véleményét, kik írónkkal a Pontos vidékét beutazzatják (lásd: Egyet. Phil. Közl. 1890. p. 349.); az elsőben pedig azok ellen fordul, a kik azt állítják, hogy Herodotos Assyriát, Babylo- niát beutazta, az úgynevezett «királyi úton» jutva el e tartományokba.

Az író német magyarázói közül Stein és Abicht erősen hisznek mind a pontosi, mind a keleti útban. Úgy látszik, hogy Stein felfogása szerint Hérodotos a Pontos egész környékét bejárta, sőt a Tyros és Bo-

rysthenes torkolatától több napi járásnyira terjedő utat is tett befelé. Abicht nagyrészt egyezik e tekintetben Steinnel, de szerinte Herodotos csak a partvidéket járta be. A keleti út tekintetében felfogásuk egyező. E szerint Herodotos Ephesosból Sardesen keresztül a «királyi úton» jutott a Susa közelében fekvő Arderikkáig s megnézte útközben Babyioniát, Susát, Stein szerint Ninivet is. Christ szerint (Gesch. d. gr. Litteratur p. 253): «... unternahm er mehrere grössere Reisen zu entlegeneren Ländern, teils zu Land, teils zu See: zu See nach dem schwarzen Meer bis zum kimmerischen Bosphorus; zu Land durch das weite persische Reich von der Küste bis nach Susa». Azt hiszi, hogy Herodotosnak okvetetlenül meg kellett tenni eme útjait: «Herodot konnte aus den Schriften seiner Vorgänger nicht viel lernen. Wesentlich war er auf persönliche Erkundigungen bei den Leuten der älteren Generation und auf den direkten Besuch der beschriebenen Länder angewiesen.» Eme vázlat után áttérhetek az értekezés tartalmának bővebb ismertetésére. Fröhlich először is a «királyi útra» vonatkozó adatokat veszi vizsgálat alá s e vizsgálat eredménye az, hogy Herodotos nem járta be ez utat. Két főköriülményből következik ez: a leírásban előforduló számadatok eltéréséből s magából a leírás módjából. Ha ugyanis az út hosszát s az állomások számát Sardestől Susáig (V. 52—54) összeadjuk, 81 állomást és 313 parasangát kapunk, holott Herodotos szerint: «Ἐκ Σαρδίων στάδια ἔστι ἐς τὰ βασιλῆα Μεμνόνια καλεόμενα πεντακάσια καὶ τρισχίλια καὶ μύρια, παρασαγγέων ἐόντων πεντήκοντα καὶ τετρακοσίων» (V. 53). E hiba nem származhatott a másolók hanyagságából, mert a most említett részszel az V. k. 49. fejezete tökéletesen összevág, hanem pusztán abból, hogy Herodotos nem járta be ezt az utat. Ezt bizonyítja a leírás módja is, melyen nyoma sem látszik annak, hogy autopsián alapulna. Ugyanazért szerzőnk elfogadja Bähr nézetét: Itineris descriptio . . . maximam certe partem fluxisse videtur ex itinerariis mercatorum, quos ab Ionæ urbibus ad interioris Asiæ tractus ad Babylonem usque et Susa certa quadam via proficisci solitos Noster consuluit.»

Vannak azonban még más adatok is, melyek a mellett tanúskodnak, hogy Herodotos Assyriában és Babyioniában nem járt. Így a 2. Zabatos folyó nevét nem tudja, mindkettőt Armeniában keresi a Gyndessel együtt, holott Assyriában folynak. A királyi posták intézményét sem írja le pontosan. Továbbá el nem képzelhető, hogy ha Herod. már Arderikkáig jutott el, el ne ment volna Susába is, pedig ide nem ment el, mert nem állítja. De talán eljuthatott volna Agbatanaig, melyet pontosan leír. Ámde a mai Hamadon fekvése, melyet a régi Agbatanával azonosítanak, nem felel meg Herodotos előadásának, s maga a város leírása igen meszeszerű: a falak száma és színe megfelel a régiektől ismert hét bolygó számának

és színének, habár ez utóbbit megfordított sorrendben is olvassuk az írónál. Azonfelül a hét körfal egymástól való távolsága oly rendkívül csekély, hogy ez mindenféle szabad mozgást, közlekedést megakadályozott volna; tekintetbe kell venni azt is, hogy az egész ó-korban nem építettek hasonló erősséget. E szerint világos, hogy az író Agbatanában és Susa környékén meg nem fordult.

Ezután ama kérdés vizsgálata következik: vajjon járt-e Babylonban, általában Babyloniában, továbbá Assyriában esetleg Niniveben. Fröhlich mindezekre tagadólag felel. Assyriában azért nem fordult meg Herodotos, mert ott semmi sem volt, a mi érdekelhetne volna. Mit nézett volna meg Niniveben, melyet már körülbelül 150 évvel az ő kora előtt leromboltak? Azzal sem lehet bizonyítani assyriai tartózkodása mellett, hogy ő az assyr királyok történetét akarta megírni, tekintetbe véve azt, hogy Herodotos Assyria alatt Babyloniát is érti, a melyről pedig bőven beszél. Beszél továbbá Sardanapallos nevű assyriai királyról, pedig ilyen nevű assyr király nem volt. Azon kifejezését pedig, hogy ő a Sardanapallosról elmondott meséről tudakozódás útján értesült, épen nem szükséges Assyriára érteni, értesülhetett ő e felől bármely phoeniciai kikötőben.

Babylon városában való tartózkodása felől már az is kétséget támaszt, hogy e nagy világcentrum egyik nevezetes épületére vonatkozólag ellenmondás van közte s Arrianus közt. Arrianus szerint ugyanis, a ki pedig hiteles forrásokból merített (Christ 1. p. 496), Bel templomát Xerxes Görögországból való visszatérése alkalmával elpusztította, Herodotos ellenben még úgy írja le, mintha fennállana. Kételyünkben megerősít bennünket sok más körülmény is. Így maga Herodotos sem mondja ki határozottan, hogy Babylont látta volna: csak ismeri. A város méreteinek leírásánál szembetűnő a pontosság nagy hiánya: lehetetlen, hogy a város terjedelme s falainak mérete oly óriási lett volna, mint Her. állítja. Hozzá még sem a falból, sem az állítólag előtte elterülő nagy árokból nincsenek maradványok; a mi már mégis csodálatos, tekintetbe véve azt, hogy az Euphrates és Tigris alsó folyásánál hajdanta ástott, 50—60 láb mélységű s mérsékelt szélességű csatorna-árkok nyomai mind ez ideig fenmaradtak. A fal pedig azért nem lehetett oly nagy kiterjedésű, mint az író mondja, mert így a város megvédése igen nehéz lett volna. Stein s Abicht is beismerik, hogy Herodotos adatai aggodalmat gerjesztő nagyok; az első azonban azzal vágja ki magát, hogy az író csak a periegetától elmondott mesét ismétli (ez a Dáriustól elrontott falakra is vonatkozik, melyek Her. szerint még kapustól fennállanak); utóbbi pedig a város terjedelmére vonatkozólag a keleti szokásokra emlékeztet; idézi Aristotelest, kinek tudósítása szerint Babylon kiterjedése inkább egy országhoz, mintsem egy városéhoz hasonlít.

Mindenesetre kérdéses marad azonban, hogy vajjon Arist. nem Herodotostól vette-e ezen adatot? Az író elbeszélése szerint még az Euphrates két partját is kőfal szegélyezte. Ez aligha valószínű, mert ez a forgalmat nagy mértékben akadályozta volna; másrészt nem érthető, hogy ily körülmények közt mi haszna volt Kyrosnak abból, hogy az Euphratest más mederbe terelte s így akart — s az elbeszélés szerint sikerült is neki — a városba behatolni?

A királyi palota és Bel temploma fekvésének meghatározása egészen helytelen; a templom leírása is alig hihető; mert nem valószínű, hogy a főtemplomban ne lett volna isten-szobor — a mint Her. állítja, — ellenben a melléképületben kettő is. Ép ily valószínűtlen, a mit az író a templom oltáiráról mond. Miudezen tévedéseket csak úgy magyarázhatjuk, hogy Herod. nem járt Babylonban.

De hiszen ő maga sem állítja ezt világosan. Aegyptusról beszélve egész határozottsággal megmondja, hogy ott a papokkal «'Ες λόγους ἤλθευ», míg itt pusztán ilyen határozatlan kifejezésekkel él: «'Ως λέγουσιν οἱ χαλδαῖοι, ὡς ἔλεγον οἱ χαλδαῖοι» stb. Ennélfogva Herodotosnak valamely írott forrást kellett felhasználni, miután maga Bab. nem látta. Ez a már eddig említetteken kívül különösen két kifejezésből tűnik ki. Az egyik az I. 181-ben van, hol azt mondja, hogy Bel temploma *az ő idejéig* is fennáll; a másik az I. 183-ban, mely szerint Zeus másik szobra megvolt *azon időben*. Fröhlich felfogása szerint mindkét kifogás a Herodotos által használt forrás írójának idejét jelöli s mintegy tévedésből kerültek bele a szövegbe. Nem valószínű azok véleménye, kik az utóbb említett kifejezést Kyros idejére vonatkoztatják csak azon oknál fogva, mert Babylon leírása Kyros történetébe van beleillesztve. Bauer A. ugyanis már eléggé bebizonyította, hogy Herodotos episódszerű toldalékaiban egyikben a másakra hivatkozás nincsen. Felemlíti aztán Herodotos Babylonia két helytartóját: Tritantaichmest és Megapanost; előbbinek a jövedelmét is megírja. A számok azonban itt is hihetetlen nagyok, mert magának Dárius királynak nem volt annyi jövedelme, mint a mennyit az író satrapájának tulajdonít (270 millió frt évente). Babylonban hát nem fordúlt meg Herodotos, de Babyloniában sem. Az Euphratesen használt hajók leírása arra mutat, hogy az író e járműveket nem látta s ő maga sem említi, hogy a folyót megnézte volna. A babyloniai emberekről azt beszéli, hogy mindegyiknek van pecsétgyűrűje. Ha az író megfordúl Babyloniában, láthatta volna, hogy az ottani emberek pecsétlő hengereket használtak s ez esetben ezt a görög ember előtt szokatlan dolgot bizonyosan fel is említi. Az pedig, a mit a babyloniak különös díszítésű botjairól mond, félreértésen alapszik; s e félreértés csak úgy magyarázható, ha felteszszük, hogy Her. nem volt Babyloniában. Túlzásba esik Herodotos akkor is, midőn Babylonia termé-

kenységéről beszél s azt mondja, hogy a föld 200—300-szorosan fizet. A leírás élénksége nem bizonyít a mellett, hogy az író a leírt földet bejárta, mert pl. a babyloniaiaknál szokásos leányvásárt oly élénkséggel írja le, hogy az ember autopsiára gondolhatna; pedig ő maga jegyzi meg e szokásról: «Μάρ nem áll fenn». Babylonia az író szerint a legtermékenyebb tartomány: «Τὼν ἡμεῖς ἴδμεν». Rawlinson e mondatban az ἴδμεν-t úgy fordítja, hogy abból az tűnik ki, mintha az író Babyloniát ismerte, tehát látta volna; holott a kifejezés értelme csak ez lehet: «A melyekről tudunk». Nem lehet hát azt sem bebizonyítani, hogy Herodotos Babyloniában járt volna s így, hogy röviden még egyszer kimondjuk a már előbb antcipált végeredményt: Herodotos keleti útja csak fictio; az író mind azt, a mit a «királyi útról», Assyriáról, Babylonról s Babyloniáról mond, valamely írott forrásból meríthette. Ez az értekezés tartalma s kivonatából is látszik, mily nagy alaposággal és körültekintéssel dolgozta fel szerzője e sokféleképen forgatható kérdést. Valóban nem a szerzőn múlik, ha az értekezés nem mindenkit győz meg arról, a mit céloz: azon adatok hiányossága, ingatag, sokféleképen magyarázható természete okozza ezt, a melyektől éppen a kérdés eldöntése függ.

Dr. TÓTH KÁLMÁN.

41. Nikolics Ignác: Az amphitheatrum és az amphitheatrális játékok. (A budapesti II. kerületi kir. egyetemi katolikus főgymnasium s a vele kapcsolatos Ferencz József-nevelőintézet évi értesítője 3—21. l.) A czikk főkép a tanulmányosság érdeklődésére tarthat számot s azért érthető, hogy írója kiinduló pontul oly emléket választott, mely közelfekvésénél fogva tanítványai legtöbbszörében a figyelmet bizonyára már régtől fogva fölkelte. A bevezetés az aquincumi amphitheatrum rövid ismertetését tartalmazza s Torma Károly ide vonatkozó dolgozata alapján készült. A leírás egészben véve elég szabatos és világos. Hiánya, hogy a *cavea* substructióiról nem szól semmit, pedig jórészt csak ezek maradtak fenn. Nyilván föl sem ismerte ezek sajátságát, különben nem írhatta volna, hogy «a közönség a balteusokon levő ajtókon (*romitoria*) keresztül juthatott a színpad belsejébe» (4. l.). Ilyenekről egyáltalán nem lehet nálunk szó.

Tudvalevőleg amphitheatrumunk nézőhelyének ülősorai a két körfal közt feltöltött földtömegben s nem boltozatos folyosókon nyugodtak. Ugyanazért hiányzik a külső körfalban az arkadszerű bejáratok hosszú sora, a mint azt a Colosseum s más olasz amphitheatrumok mutatják.

Mindezek oly különbségek, melyek főlemeléséről annyival kevésbé lett volna szabad megfeledkezni, mivel a Colosseum ismertetése, mely az aquincumi amphitheatrumét követi, arra a lehető legkedvezőbb alkalmat nyújthatta. Leírásában két félreértés tűnt fel. Midőn a múlt század-

ban francia építészek a Colosseum fennálló anyagát 17 millió frankra becsülték, a falak travertin mészkövet s nem a márványt értették alatta (6. l.). Másik megjegyzésem, hogy *podium*-nak közönségesen azon többkevesébbé magas falat nevezünk, mely az arenát zárja körül, egyúttal pedig a nézőtér közönségének biztosítására szolgál. Abban tehát legkevesébbé lehetnek a császári ház, a senatorok, stb. ülőhelyei (7. l.).

A mi az értekezés hátralevő háromnegyed részét illeti, az az amphitheatralis játékok egyes fajairól szól. Friedländer dolgozata e tekintetben sokkal ismertebb, semhogy bárki is azt, ki e kérdéstről beszél, figyelmen kívül hagyhatná. Nikolics sem tehetett okosabbat, mint hogy annak nyomán haladva minden törekvését oda irányítsa, hogy élvezetes és érthető olvasmányt nyújtson. Dolgozatának értéke e részben csak nyert volna, ha a classikusokból, főként Martialisból vett idézeteit egyúttal magyar fordításban közli.

42. Király Pál: Micia (Veczel) ismertetése. (A dévai magyar királyi állami főreáliskola 19. évi értesítője 3—20. lap.) — Azok, kik Király Pál eddig megjelent dolgozatait elolvasták, nem sok újat fognak találni ezen értekezésben. A mi különösen Miciát illető adat van benne, rövid néhány sorban foglalható össze s az sem ismeretlen. Felsorolta maga Király Sarmizegetusáról írt művében. Egyébként oly részletek töltik be a 19 lapot, melyek bármely római városra illenek. Ismerve a római birodalom egyöntetű társadalmi és politikai viszonyait, nem mondható ugyan, hogy nincsenek indokolva, legfőlebb az eljárás tetszhetik különösnek, hogy szószerint ismételtetnek, a mint azokat a szerzőnek a sarmizegetusai mithraeumról, majd magáról Sarmizegetusáról írt műveiben már olvashattuk. Tulajdonképpen ezek tartalmát tennők tehát bírálat tárgyává, midőn ezen, Miciáról szóló értekezést érdemlegesen meg akarnók itélni. Világos, hogy ennek itt nem lehet helye.

Annnyit el kell ismerni, hogy a részletek kellő ügyességgel vannak egymás mellé állítva. Más kérdés azonban, megértik-e a tanulók, a kiknek Király — saját kijelentése szerint — értekezését szánta. A fennebbi megjegyzések után éppenséggel nem valószínű. Reám ellenkezőleg az értekezés hangja, a feldolgozás módszere azt a benyomást teszi, mintha tudományos igényekkel fellépő munkával volna dolgunk. Erre vall egyebek közt a *Corpus Inscriptionum* felirataira való folytonos hivatkozás is. Ezekon kívül még csak Téglás egyik művét idézi Király, mint forrást, pedig a Daciára vonatkozó újabb irodalmunkban — különösen a mi a nemzetiségi kérdést illeti — nem egy fontosabb eredményre jutott egyik-másik írónk, a kiknek megnevezését — Téglás idézése után — annyival inkább megvártuk, mert felfogásukat Király magáévá tette.

Hajlandó vagyok hinni, hogy mint programmértekezéseink jó részét, úgy a Királyét is csak az iskolai viszonyok kényszerűsége szülte. Azon dolgozatok után, melyekkel Király Pál már eddig az archæologia irodalmát gazdagította, nem lehet kétség, hogy alaposabbat is írhatott volna. A tárgy megérdemli s azért jogos a remény, hogy Király Pál tollából nemsokára Miciáról úgy a szerzőhöz, mint a tárgyhoz méltó dolgozatot nyerünk.

Dr. KUZSINSZKY BÁLINT.

43. Dr. Váczy János: Kazinczy Ferencz mint epistolograph. (Dr. László-féle főgymnasium.) — Váczyt az akadémia Kazinczy leveleinek kiadásával bízta meg, s e munkálat első kötete már megjelent, mikor jelen dolgozatát írta, s immár a második kötet is kezünkben van, mikor e dolgozatot néhány megjegyzéssel kísérem.

Természetesnek fogja találni mindenki, ha a levélíró Kazinczy e levelek kiadóját fölötte érdekli, s elvárja a kiadótól, hogy méltányolja Kazinczy levelezési jelességeit, szellemének sokoldalúságát, simulékonyságát és könnyedségét, e három tulajdonságát, melylyel levelei oly méltán dicsekednek. Ezt a kérdést megoldani a kiadó van eleve is kötelezve; úgy látszik, érzi kötelességét. Ime így született meg ez Értesítő czikke, vázlat inkább, mint értekezés; egyes gondolatok összefűzése inkább, mint e kérdést megoldó tanulmány. Kezdetet jelent, s várjuk a végét.

Nekem úgy látszik, Váczy több súlyt tett e cikkében már általánosan ismert dolgokra, melyek Kazinczyt mindenképen jellemzik, s kevésbé volt figyelme a levélíróra fordítva, mint czikke ígérte. Természetesen, hiszen, ha áttekinthette is eddig a hosszú élet levelezésének ropant anyagát, tanulmányozni még nem volt ideje. Ily tanulmányban fődolog pedig az anyag teljessége s a ráfordított idő. Egy fődolog Kazinczy levelei elemzésénél meghatározni azt, mennyire őszinte ő leveleiben, meghatározni, mennyire igazak hangulatai, mennyiben kendőzetlenek vallomásai. A mint e tétel föl van állítva és megmagyarázva: meg van fejtve e levelek élet- és jellemrajzi fontossága. Mert ha Kazinczy leveleiben nem teljesen őszinte, hanem azzal ellenkezőleg keresett — úgy e levelek nem fognak igaz vonásokat adni Kazinczy lelkének egy később megrajzolando képéhez.

Nekem úgy tetszik, hogy Kazinczy leveleinek teljes gyűjteménye után, koszorújának néhány leveléről le kell fűjni a port, mely a hosszú időn keresztül azokat jótékonyan beszítálta. Ebben a gondolatban a kiadó és a tanulmányozó fölfogása talán nem fog teljesen egyetérteni.

ERDÉLYI PÁL.

VEGYESEK.

— Hunfalvy Pál †. Tudományos életünk gyászba borult s e gyászból méltán részt kér philológiánk tudománya is. Mert Hunfalvy Pál, a kinek nemes szíve az 1891. év nov. 30-án megszűnt dobogni, ama tudósok mindinkább ritkuló sorába tartozott, a kik a tudománynak *különféle* szakai-ban alkottak nagyot és maradandót s a kiknek ép abban rejlik erejük, hogy különböző tudományágakon uralkodva, a részletek buvárlata mellett és fölött mindig magasabb, általánosabb szempontokat tudnak érvényesíteni. Így gyakran megfordult ő annak a tudománynak terén is, a melynek feladata az emberi szellem termékeinek megismerése és ismertetése: a philologia terén. Philologiai társaságunk önmagát tisztelte meg, midőn mindjárt alakulása évében tiszteletbeli tagjává választotta a köztiszteletben állót s azóta büszkén számíthattuk őt is Közlönyünk dolgozótársai közé. Ugyancsak büszkén hivatkozhatunk a nagy tudósnak tudományunkra vonatkozó eme szavaira is: «Tulajdonképen a kritikai szellem az, a mi az európai emberiséget oda emelte, a hol ma van. De vajjon mi költi föl s mi éleszti magát a kritikai szellemet? Semmi egyéb, mint a *philologiai tudomány*, mely a történelmi tudománynak világító napja . . . A philologiai és historiai tudományok igazán legelső és legnagyobbak az eszmélkedő emberiségben.» (*A görög nyelv ügye Magyarországon* 1890. 23. 24. l.) Es philologiai működésében is valóban egyetemes tudósnak bizonyult ő: nem szorítkozott pusztán *egy* népnek philológiájára és a philológiának nemcsak egy ágára. Az ó-kor classikus irodalmáért lelkesedett és lelkesített ifjukora zsengeiben ép úgy mint aggkora késő termékeiben; e mellett tudományosan foglalkozott egyéb idegen népek nyelvével s irodalmával, a héber és arab, a szláv, román és germán philologia kérdéseivel is, mindenütt serkentőleg és termékenyítőleg hatva. A magyar philologia terén meg épen korszakalkotó volt az ő működése; mélyítette és megerősítette a magyar nyelvtudomány alapjait s buzgón művelte a mythologia és mondanakutatás tudományait, valamint az irodalom-történetet is. Újabban is, midőn az ethnographia testvértudományának szentelte ereje és ideje javarészét, szívesen vissza-visszatért a nyelvtudomány körébe, «mintegy hazatérve», a mint maga mondá egyik utolsó művében . . . Most már más hazába tért, pihenni a nagy munka után, — áldott legyen emlékezete!

P.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi november 4-én tartott *felolvasó ülésén* P. Thewrewk Emil elnök a napi rend előtt bemutatta *Nogáll János* cz. püspök Magyar Kempis Tamásának sajtó alól kikerült díszkiadását s röviden jellemezte Nogáll fordításának kiváló érdemét. Ezután következett a napi rend:

1. *Hegedűs István*: «Persius.»
2. *Zolnai Gyula*: «Defectivumok a magyar nyelvben.»
3. *Kúnos Imác*: «Egy kisázsiai török hőskölteményről.»

A felolvasó ülést zárt *választmányi* ülés követte, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt s Fináczy Ernő volt a jegyző. Jelen voltak még: Heinrich

Gusztáv, Bermüller Ferencz, Gyomlay Gyula, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly, Kassai Gusztáv, Cserhalmi Samu; továbbá mint vendégek: Reményi Ede, Kúnos Ignác és Lázár Béla. — Az ülésnek a következő lefolyása volt:

1. A mult ülés jegyzőkönyve hitelesítettik.

3. A pénztárnok előterjeszti a társaság 1890. évi deczember 12-től 1891. november 4-ig terjedő bevételeiről és kiadásairól szóló (a jegyzőkönyvhöz mellékelte) jelentését. — A választmány a jelentést azzal veszi tudomásul, hogy a várható hiánylat megszüntetésére vonatkozó módok megjelenése a jövő pénztárvizsgálatnak leszen feladata.

3. A küszöbön álló közgyűlés előkészítésére szükséges bizottságok megválasztatnak, és pedig *a*) a pénztárvizsgáló bizottság tagjaivá Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Fináczy Ernő, *b*) a kijelölő bizottságba Bermüller Ferencz, Maywald József és Pozder Károly.

4. Tagválasztások. — Dr. Badics Ferencz, budapesti áll. reáliskolai tanár 1891-től r. tagnak megválasztatik (aj. Heinrich Gusztáv); Lázár Béla tanár, eddig rk. tag, 1892-től r. tagnak (aj. Heinrich Gusztáv); Róna Lajos, tanárjelölt 1891-től rk. tagnak (aj. Lázár Béla). — A tagok létszáma: tiszteletbeli tag 9, alapító tag 6, rendes tag 329, rendkívüli tag 64.

5. Dr. Heinrich Gusztáv közli a választmánynyal, hogy tekintettel mindinkább szaporodó egyéb teendőire, kénytelen visszalépni az Egyetemes Philologiai Közlöny szerkesztésétől. Régóta érlelődött meg benne ez elhatározás s csak azért halasztotta nyilvánítását mindekkoráig, mert még mindig remélte, hogy a szerkesztéssel járó teendők teljesítésének is módját fogja ejtethni. Utóbbi időben azonban egyéb elfoglaltsága már nem engedi meg a Közlöny szerkesztésében való részvételét, s azért lemondását most az év végével a választmánynak bejelenti. Egyúttal indítványozza, hogy a modern philologiai rész szerkesztése fiatalabb erőre bízassék, s ilyenül Dr. Petz Gedeon gymnasiumi rendes és egyetemi m. tanárt, kinek szakismeretében és pontosságában föltétlenül megbízik, a választmánynak melegen ajánlja. — A választmány kénytelen lévén Dr. Heinrich Gusztáv határozott kívánsága előtt meghajolni, őszinte sajnálattal veszi tudomásul a lemondást, és Dr. Heinrich Gusztávnak a szerkesztés körül kifejtett sok évi önzetlen, buzgó és lelkiismeretes fáradozásaiért jegyzőkönyvi köszönetet szavaz. Egyúttal magáévá teszi a tett indítványt és a modern philológiába vágó szerkesztői teendők teljesítésével Dr. Petz Gedeon tanárt bízza meg. Az Egyetemes Philologiai Közlöny címlapjára nézve a következő szövegezésben állapodik meg: «Heinrich Gusztáv és P. Thewrewk Emil közreműködésével szerkesztik Némethy Géza és Petz Gedeon.»

6. Ezzel kapcsolatosan a választmány Heinrich Gusztáv következő indítványait fogadja el: *a*) A szerkesztőségnek nincsen joga a választmány előleges hozzájárulása nélkül 5 ívesnél nagyobb füzeteket kiadni. *b*) Tudori értekezések a választmány meghallgatása és fölhatalmazása nélkül nem közölhetők.

Ezután még néhány folyó, administratív ügy nyert elintézészt.

— Riemann Ottó 1853—1891. Riemann Ottó, a párisi *École normale supérieure* és az *École pratique des Hautes-Études* jeles tanára, meghalt. Benne a klasszika philologia kiváló művelőjét veszttette. Rövid el, de munkás életéről a következőkben emlékezünk meg.

Riemann Ottó eredetere német. Atyja jónevű lyceumi tanár volt Nancy-ban, s jóllehet hogy Németországba való visszatérésre nem is gondolt, naturalizáltatását mégis elmulasztotta. Az ifjú Ottó tehát még nem volt francia, midőn 1870-ben, kitűnő vizsgálata alapján az *École normale*-ba fölvétetett. Naturalizáltatásának nagykorúsága alkalmával kelle végbemennie. De fölvételének esztendejében kitört a háború és az *École normale* kapui bezárultak az «idegen» előtt. *Bersot*, az *École normale* akkori igazgatója, támogatva tanártársai által, kivitte, hogy a jeles tehetségű ifjú mégis az iskola növendéke maradt.

Riemann méltó volt e támogatásra: a szorgalom és munkásság mintaképe vala s dolgozataival nemsokára általános feltűnést keltett. Ilyen volt a «*sur la légende de la Guerre de Troie*» című dolgozata, melyet a *Cité antique* hírneves szerzője, Fustel de Coulanges elragadtatással dicsért.

Az *agrégation des lettres* nevű vizsgálatot kitűnően tette le, mire a kormány az athenai és római Francia iskolába küldte.

Olaszországban és Görögországban három évet töltött s főképen archæológiával és epigraphiával foglalkozott. Külföldi tanulmányainak marandó emléke a «*Recherches archéologiques sur les îles ioniennes*» című tanulmánya, mely a *Bibliothèque des Ecoles d'Athènes et de Rome* gyűjteményében tekintélyes helyet foglal el. Riemann nem ásatott, nem fődözött föl új emlékeket: de nyomról-nyomra bejárja Korfu, Kephalenia, Zante és Kerigo szigeteinek minden zugát, — tanulmányozza minden ő előtte ott járt kutatónak munkáját — s oly lelkiismeretességgel számol be e szigeteknek ó-kori maradványairól, hogy e mű a jövő kutatásoknak nélkülözhetetlen, alapvető munkájává lett.

Riemann 1877 végén tért vissza hazájába, s azonnal szülővárosában, Nancyban, a *Faculté des Lettres* klasszika-philologiai tanárává tették.

A doktoratust 1879. kitüntetéssel tette le. Tudori értekezésével «*Études sur la langue et la grammaire de Tite-Live*» egyszerre magára vonta a tudományos világ figyelmét. És Boissier, Riemann volt tanára s utóbb kollegája, e könyvet a francia tudományosság remekének mondja.

Nancyból az ifjú tudós nem kívánczolt el: odakötötték gyermekkori emlékei, — ott találta életetársát, a ki méltó volt nemes szívéhez.

De a párisi *Faculté des Lettres* öt kívánta a klasszikai philológiának 1881-ben újonnan rendszeresített grammatikai tanszékére, — és Fustel de Coulanges ugyanót szemelte ki az *École normale supérieure*-nél ugyanazon időben megüresedett klasszikai — philologiai tanszékre.

Riemann ez utóbbit fogadta el.

1885-ben újabb elismerésben részesült, az *École pratique des Hautes-Études* tanára is lett.

Hogy Riemann mily jeles tanár, mily derék ember, jó barát, szerető férj s családapa volt: arról személyes tapasztalataim alapján is szólhatnak! Szerette, a ki csak ismerte.

Ernyedetlen szorgalommal dolgozott, mintha érezte volna, hogy neki s sors csak kevés munkaidőt engedélyezett. Sietni kellett — és fölemésztette magát.

Társszerkesztője volt a *Revue de philologie*-nak; megírta a «*Sur les mètres lyriques d'Horace*» című tanulmányát; kiadta Titus Livius «*Decades*»-jait s nagy buzgalommal dolgozott Titus Livius *editio maior*-ján, mely Hachette-nek «*Collection des éditions savantes*» című gyűjteményének volt szánva. *Doctus sermones utriusque linguae* jelzővel illették, midőn «*Sur les dialectes grecs*» című, a külföld által annyi elismeréssel fogadott tanulmánya megjelent. S mind a mellett még számos jeles latin- és görögnyelvi tankönyvet is írt. Ennyi munka aláásta egészségét.

Neuralgiai bántalmi miatt az utóbbi években nem sok időt tölthetett íróasztala mellett. Sokat kellett sétálnia és a szünidőt is ez okból tölté Svájcban, hat esztendő óta.

Szerette a hegyeket s habár nem vett részt veszedelmes hegymászásokban, időről-időre mégis kirándult egy-egy könnyen megközelíthető csúcsra.

Egy ilyen kirándulást tett 1891 aug. 9. Korán reggel indult el az Interlaken mellett fekvő Wilderswyl-ből, két odaváló fiatal emberrel, — és este 6 órakor hozták haza eszméletlenül, összezúzott koponyával. A meredek sziklaparton megcsúszott s a megindult törmelékkel valami száz méterre zuhant alá. Még egy hétiig élt. De a legönfeláldozóbb ápolás sem ragadhatta ki a halál torkából. Meghalt, élete 39. évében, tehetsége érettségében.

Mennyi jogos reményt oszlatott el ez a tragikus baleset!

Sírja fölött többek között *Perrot György*, az *École normale* igazgatója, és *Boissier Gaston* az *École des Hautes-Études* tanulmányi direktora mondtak emlékbeszédet.

Dr. THEISZ GYULA.

— Wallenstein-drámák Schiller előtt. Semmi sem mutatja jobban, hogy a friedlandi herceg hatalmas alakja mily erősen hatott a népekre, mint az a tény, hogy a monda már életében avatta hőségé, a drámai költészet pedig már halála (1634) előtt s még többször halála után fölkarolta megrendítő sorsát. A «Nord und Süd» cz. folyóiratban (1891, május) Irner György összeállítja a Wallenstein-drámákat és kimutatja, hogy ezeknek elsejét Philaetes Parrhasiastes (Anhorn Bertalan) írta és adta ki 1631-ben latin nyelven. Tárnya: Pommern tartomány fölszabadulása Lastlev (Wallenstein) járma alól. Ugyanezt a tárgyat dramatizálta Micrælius János stettini theologiai tanár († 1658): „Agathander pro Sebastia vincens et cum virtutibus triumphans, Pomerides et Partheniæ continuatio. Ein new Poetisch Spiel von dem siegreichen Helden Agathander (Gusztáv Adolf), welcher um der bedrängten Sebastia und anderer allemannischer Nymphen willen wider die beiden Wütriche den Contil (Tilly) und den Lastleven (Wallenstein) herrlich sieget“ stb., 1633. E protestáns szellemű színművekkel szemben a Madridban 1634-ben előadott Wallenstein-darab erősen katolikus irányú volt és az egyház és korona hatalmas oszlopát dicsőítette a nagy hadvezérben. Tanulságos momentum, hogy a spanyol kormány e darab előadását Wallenstein halála után rögtön betiltotta, mivel a hőst most természetesen árulónak kívánta tekintetni. Ép ily szellemű Ni-

colaus de Vernulz löweni tanárnak és híres latin poetának († 1649) 1636-ban vagy 1637-ben írt tragédiája, melyről Irmer azt állítja, hogy Schiller ismerte, a mit azonban a közlött részletek nem látszanak bizonyítani. (Érdekes véletlen, hogy Vernulz az orleansi szűzről is írt tragédiát.) Egyidejűleg (1638) írta Rist János evang. lelkész, a XVII. századnak egyik legismertebb német költője, Wallenstein-drámáját, mely azonban csak 1647-ben jelent meg nyomtatásban s eddigelé egyetlen példányban sem került napvilágra. Épúgy elveszett a XVII. századi német népies színpadnak Wallenstein-darabja, melynek csupán 1650 körül nyomtatott, a színmű tartalmát is bő kivonatban feltüntető színlapja maradt reánk. A cselekvény utolsó momentumai itt kétségtelenül III. Rikárd hatására vallanak. E darab a XVIII. századig tartotta magát a színen: így 1720. július 26. Hamburgban adták elő. Még közvetlenül a harminczéves háború befejezése után került Brémában egy Wallenstein-dráma színre: „Der verrathene Verräther oder der durch Hochmuth gestürzte Wallenstein, Herzog von Friedland, eine weltberufene, wahrhaftige und schauwürdige Materie“, de ennek is csak színlapja maradt reánk; hasonlókép elveszett egy 1736. október 29. Hamburgban előadott darab: „Das grosse Ungeheuer der Welt oder das Leben und Todt des ehemals gewesenen Kayserlichen Generals Wallenstein, Herzogs von Fridland, mit Hans Wursten.“ Hogy a híres hadvezér sorsa a bábszínházak deszkáiról is rettegette a nézőket, bizonyítja Drey Mih. Dániel repertoírja (Lüneburg, 1666), melyben „König Lear“ és „Doctor Faust“ mellett „General Wallenstein“ is található.

A XVIII. században Gualdo Priorato életrajzi műve Wallensteinről, mely 1769-ben német fordításban is megjelent, fordította újra a költők figyelmét e tragikus alakra: 1781 és 1792 közt négy Wallenstein-dráma jelent meg, t. i. 1781-ben „Albrecht Waldstein“, írta Steinsberg prágai színházigazgató; 1783-ban Gothában „Der Baron von Wallenstein, ein militärisches Schauspiel“, melynek szerzője ismeretlen; 1786-ban a tehetséges Halem Antal szomorújátéka, és 1792-ben Komarek prágai könyvkereskedő darabja. (E termékeny csehországi írótól van egy Faust-dráma is.) — Schiller után csak a francia Liadières († 1858) írt egy Wallenstein-dramát (Paris, 1829), Meinhold Vilmos pedig földolgozta a hős történetének egy érdekes epizódját („Wallenstein und Stralsund“, 1846).

Feltűnő, hogy Irmer nem említi Haugwitz Ágost Adolf († 1706) Wallenstein-tragédiáját, mely ugyan soha sem jelent meg nyomtatásban, de tényleg meg volt írva és eshetőleg színre is került. (V. ö. Irodalomtörténetem, II, 454. 474. l.) Szintén említést érdemelt volna az a „Friedlandus“ cz. tragédia, melyet a jezsuiták Klagenfurtban 1650-ben tanítványaikkal előadattak s mely Bécsben 1661-ben nyomtatásban is megjelent. Szerzője Markovich Ferencz, a költészet tanára. (Jak. Zeidler, Schauspielthätigkeit der Schüler und Studenten Wiens, 1888, 39. l.)

h. g.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai leszállított árakon kaphatók a pénztárnoknál.

A IV. évfolyamot vagy ezen évfolyam egyes füzeteit
pedig megvételre keresi a pénztárnok.

Hivatalos nyújtás

az 1891. évi szept. hó 21. — nov. hó 19-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1890-re: Griesbach Ágost. — Mészáros Jenő pótlásul 1 frtot (a pótkötetért is). — Mráz Elek pótlásul 1 frtot. — Schmidt Frigyes pótlásul 1 frtot (a pótkötetért is). — **1891-re:** Bitter Illés. — Bartha József. — Curitia János, Exner Győző. — Eyszrich György. — Dr. Hakász Frigyes 2 frtot. Hatala József. — Kováts S. János. — Dr. Kapossy Endre. — Labanecz Mihály. — Mondik Pál. — Mráz Elek 1 frtot. — Reibner Márton. — Senger János. — Strauch Béla. — Sándor János. — Dr. Szádecik János. — Sziávnics György. — Szabó István. — Dr. Werner Adolf. — **1892-re:** Kapossy Endre 2 frtot.

Rendes tagdíj 1888-ra: Dr. Bászai Aurél. — Dr. Morvay Győző. — **1889-re:** Ferencz Valdemár pótlásul 3 frtot. — **1890-re:** Dr. Danielovits Kálmán pótlásul 4 frtot. — Endrei Akos pótlásul 1 frtot (a pótkötetért is). — Ferencz Valdemár 2 frtot. — Dr. Harrach József (a pótkötetért is). — Dr. Hóman Ottó pótlásul 1 frtot (a pótkötetért is). — Jánosi Boldizsár. — Perényi Adolf pótlásul 2 frtot. — Dr. Zilinszky Aladár. — Dr. Ziehen Gyula. — **1891-re:** Abday József. — Dr. Acsay Antal. — Dr. Baligó János. — Buzássy Abel. — Baráth Ferencz. — Dr. Barna Ignác. — Dr. Berger Ev. János. — Dr. Brassai Sámuel. — Burián János. — Baló József. — Binder Jenő pótlásul 2 frtot. — Bermüller Ferencz. — Bolla Lajos. — Balogh Péter pótlásul 4 frtot. — Beksits Ignác. — Dr. Csósz Imre. — Dóczy Imre. — Dr. Danielovits Kálmán. — Dr. Erődi Béla. — Endrei Akos. — Elischer József. — Fiók Károly. — Faragó János pótlásul 2 frtot. — Frankóni Vilmos. — Fábrián Imre. — Dr. Fröhlich Róbert. — Dr. Finácz Ernő 3 frtot. — Ferszigán János. — Dr. Fodor Gyula. — Fekete Fidé. — Dr. Ferenczy József. — Gergye Lénárt. — Dr. Gyulai Pál. — György Lajos. — Dr. Gyomai Gyula. — Geréb Márton. — Gurnesevits Lajos. — Gärtner Henrik pótlásul 1 frtot. — Holczinger Imre. — Héjjas Elek. — Dr. Harrach József. — Dr. Herald Ferencz. — Hegedüs Béla. — Dr. Hóman Ottó. — Horváth György. — Janny László. — Jánosi Boldizsár. — Ince István. — Kiss Albert. — Dr. Krausz Jakab. — Dr. Kvacsa János. — Kolonics Lipót. — Katona Mihály. — Krasznaynszky Károly. — Kotunovics Sándor. — Király Pál. — Dr. Kassai Gusztáv. — Dr. Kreszmány Károly. — Kapsztorfer Gyula. — Losonczy Lajos. — Máthé György (kimaradt a VIII. füzetből). — Madarász Pál. — Munkácsy Elek. — Moser József. — Mórocz Emilián. — Mócs Szaniszló. — Mészáros Lajos. — Németh Reginald. — Nagy Károly. — Nagy Zsigmond. — Nikolics Ignác. — Polgár György. — Perényi Otmar. — Dr. Pauler Gyula. — Posch Árpád. — Papp Mihály. — Popini Albert. — Perényi Adolf 3 frtot. — Dr. Rupp Kornél. — Dr. Radó Antal. — Radlinszky József. — Radinovics Iván. — Richter László. — Ráth György. — Salamin Leó. — Serédi J. Dénes. — Samu Ferencz. — Somogyi István. — Schöffner Leó. — Spitzkó Lajos. — Schuber Mátyás. — Schlott Gyula. — Dr. Schack Béla. — Schambach Gyula. — Szinger Kornél. — Szalay Gyula. — Szalay Károly. — Szabó Szilveszter. — Szinyei Endre. — Szilágyi István. — Szőke Adolf. — Dr. Székely György. — Székely Salamon. — Szerencse Menyhért. — Szalay Gábor. — Szkunzevics Kornél. — Dr. Szinyei József. — P. Thewrewk Emil. — Timár Pál. — Dr. Uhlárik János. — R. Vozári Gyula. — Vass Sámuel. — Varga József. — Várkonyi Endre. — Veress Ignác. — Dr. Wagner Lajos. — Wirth Gyula. — Dr. Zimányi József. — Zichy Antal. — Zsoldos Benő. — **1892-re:** Bódis Juszttin.

Alapítványkamat: Latinovits G. — **Oklevéltár:** Mócs Szaniszló. — Róna L.
Előfizetés 1891-re. Aszodi ág. ev. algymn. pótlásul 4 frtot (1892-re is előre 2 frtot). — Budapesti II. ker. főreálisk. — Budapesti II. ker. főgymn. — Belényesi gör. kath. főgymn. — Budapesti IV. ker. főreálisk. — Brassói r. k. főgymn. — Csaplár Benedek. — Dévai áll. főreálisk. a II. félévre. — Eperjesi ev. coll. Magyar Társaság. — Érsekújvári gymn. könyvtár. — Fiumei áll. főgymn. — Gyöngyösi kath. gymn. — Huszár István. — Hajduböszörményi ref. gymn. — Kisujszállási ref. gymn. — Kolozsvári r. k. főgymn. önképző kör. — Lugosi r. kath. főgymn. — Lampel Róbert. — Lőcsei áll. főreálisk. — Magyaróvári gymn. — Mármaroszigeti ref. lyceum. — Mármaroszigeti kath. gymn. — Marossy Sándor. — Nagyváradi áll. főreálisk. — Nyitrai kath. főgymn. — Nagykőrösi ev. ref. tanítóképző. — Nagykőrösi főgymn. pótlásul 1 frtot (1892-re is egészen). — Privigyei gymn. (1892-re is egészen, sőt 1893-ra előre 1 frtot). Popp Benjámin. — Rozsnyói r. k. főgymn. — Rózsahelyi gymn. — Szabadkai főgymn. a II. félévre. — Szamosújvári örm. kath. gymn. — Szarvasi ev. főgymn. — Szombathelyi főgymn. — Thiering Gyula. — Tatai gymn. — Ungvári kath. főgymn. — Ujverbázi gymn. — Ujvidéki főgymn.

Budapest, 1891 nov. 20-án.

Cserhalmi Samu,
I., vár, Verbőczy-utca 16. sz.

SALLUSTIUS ÉS A RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁS.

1. §. A római történetírás Sallustius előtt.

A népek történetének megírása rendszeren azzal kezdődik, hogy az illető nép eredete mesés és homályos; elmondják, mit szól a mese a nép keletkezéséről, röviden oda csatolnak még néhány mondai vagy újabb kutatások fölfedezte adatot, s rátérnek azon események sorozatára, melyek a nép életének ú. n. történelmi korszakából valók, melyekről már többé-kevésbé hiteles följegyzések állnak rendelkezésünkre.

Ugyanilyen jelenséggel találkozunk a római nép történetírásában is. Természetesnek látszik ugyanis előttünk, ha történetírást vagy legalább annak első kezdetét, a történet eseményeknek száraz följegyzését, csak ott látjuk már föltűnni, a mikor a nép első szervezése megtörtént, s midőn már általánossá lett annak tudata, hogy egyeseknek nemcsak a saját, hanem a közös érdekekért is kell működniök.

A rómaiak az állami és vallási életnek törvénnyel való szervezését Numa Pompiliusnak tulajdonították,*) a ki az íráshoz is értett, s a törvényeket írásba foglalta. A monda az ő nevéhez fűzi a pontifexek, augurok, flamenek, fetialisok, Vesta-szüzek és a Salii maiores papi collegiumainak alapítását. Hogy azután a papok, mint a nép írástudói lettek a valláshoz tartozó dolgok följegyzése mellett a történeti események följegyzői és megőrzői is, az nem fog különösnek tetszeni, ha megtudjuk, hogy Rómában az állam eszméjéhez fűződött az egész szellemi élet; az állammal a legjobb időkben egyenes és szoros összefüggésben volt minden: vallás, művészet, tudomány, tehát a történettudomány is. A papi collegiumok nem azért voltak föllállítva, hogy egyesek lelki ügyeit vezes-

*) Cic. De rep. V, 2. De nat. deor. III, 2, 5.

sék és az istentiszteleti dolgokat egyesek érdekében intézzék; nekik legelső sorban az állam érdekeit kellett szolgálniok, azokat támogatniok; az istenek akaratát az állam érdekében kellett kitudniok és megismertetniök, s épen azokból kellett az emberekre — mint egész népre — haragvó isteneket is kiengesztelniök, vagy szerencsés véget ért vállalat után az egész népnek, mint államnak, háláját azoknak — a kiktől minden jó ered — bemutatniok.

Nem nehéz belátni, hogy az állami és vallási ügyek oly szoros kapcsolata mellett a papoknak, a kikre a naptár vezetése és közzététele bízva volt, érdekükhöz tartozott a fontosabb állami ügyek följegyzése is. De úgy látszik, fölhatalmazásuk és megbízásuk is volt erre nézve.¹⁾ Hogy mely időtől és meddig voltak szokásban eme följegyzések, arra nézve Cicerótól kapunk értesülést, a ki azt mondja, hogy a római állam kezdetétől fogva egész addig az ideig, midőn P. Mucius pontifex maximus volt, tehát körülbelül a Kr. e. 123. évig.²⁾ Ugyanitt értesülünk arról is, hogy ezeknek a följegyzéseknek még az ő idejében is *‘annales’* volt a nevük, még pedig a régi írók szerint azért, mert az egyes évek eseményeit foglalták magukban.³⁾

¹⁾ Vopisc. Tac. I, 1: Pontifices, penes quos scribendæ historiæ potestas fuit. — Ugyanő Numának tulajdonítja azt a rendelkezést, hogy a pontifexek mit mire jegyezzenek föl. — Macr. Sat. III, 2: Pontificibus permissa est potestas memoriam rerum gestarum in tabulas conferendi, et hoc annales appellant maximos.

²⁾ Cic. De orat. II, 12, 52. — Teuffel (RL.⁵ 36) szerint az a szokás, hogy évi följegyzéseket készítsenek, ósrégi, s hogy a köztársaság kezdetétől fogva a tisztviselők évi változása csak nagyobb impulsus volt arra nézve, hogy ilyen följegyzéseket csináljanak. — Az alap az időszámítás megállapítása, a naptár volt, melyben vallási tekintetből ki kellett jelölni azon napokat is, melyeken törvényt szolgáltatni és népgyűléseket tartani meg volt engedve (*dies fasti*). Attól fogva, hogy a naptárt nem részenként, hanem egyszerre egész évre tették közzé (kbl. 304), az évek megjelölésére az eponymos-magistratusok neveit is belevezették. Ebből magyarázható meg, hogy nem csak a naptár, hanem a magistratusok listája is *fasti* nevet viselt. Nagyon valószínű, hogy a magistratusok jegyzékére történeti eseményeket is írtak rá. A naptár így nagyon terjedelmessé lett, az egyes részek idővel különváltak, s ez — úgy látszik — az események jegyzékével, a krónikával nagyon hamar megtörtént (Müller, Handbuch der klass. Alt.-Wissenschaft. VIII, 18 sk.) — V. ö. Momsen (ford. Toldy) II, 293. sk.

³⁾ Diomedes (a Keil-féle kiadás 484. l.): Annales inscribuntur, quod singulorum fere annorum actus contineant; sicuti publici annales, quos

Ez volt a római történetírás kezdete.¹⁾ Csakhogy e följegyzések úgy nyelvi, mint tartalmi tekintetben nagyon szárazak voltak;²⁾ s azonkívül, hogy nem valami kellemes olvasmányt nyújtottak, alig voltak alkalmasak arra, hogy belőlük későbbi írók a római történetet megírják. De meg ezeket s egyéb nyilvános és magán- emlékeket (törvények, tanácsvégzések, szövetségi szerződések, tabulæ censoriæ, egyes papi collegiumok följegyzései; családi iratok, laudationes funebres, indices stb.) a gall tűz (390) nagyrészt elhamvasztotta; maga a Regia, a pontifex maximus hivatali helyisége vagy két ízben leégett. Odaveszett tehát legalább is nagyobb részük azon iratoknak, melyeket egy későbbi történetíró a római történet vázlatául használhatott volna föl.³⁾ A mi belőlük a gall égés után megmaradt, azt részint öregebb emberek emlékezetéből, részint egyes nagyobb családok fönmaradt magánokiratgyűjteményéből kellett kiegészíteni. A pontifex-collegium a maga lajstromát a tűztől illetetlenül hagyott *Fasti Capitolini*-ből egészítette ki annyira, a mennyire azok visszamentek.⁴⁾ A kiegészítés munkája azonban bizonyára nem történt a legnagyobb gonddal és pontossággal azon időben, midőn többet adtak a tetre, mint az írott vagy elmondott dolgokra. A későbbi korban akadtak egyesek, a kik szükségesnek tartották a bennük található ellenmondások

pontifices scribæque conficiunt de Romanis. — Az *Annales Maximi* elnevezésre vonatkozólag Serv. in Aen. I, 377: „eosque (libros veteres) a Pontificibus Maximis, a quibus fiebant, annales Maximos appellarunt” ellenében v. ö. Teuffel RJ. 76, 1. és Iwan Müller, Handbuch der kl. Alt. Wiss VIII, 19.

¹⁾ Quint. Inst. Or. X, 2, 7: Nam rursus quid erat futurum, si nemo plus effecisset eo, quem sequebatur? Nihil in poetis supra Livium Andronicum, nihil in historiis supra Pontificum annales haberemus: ratibus adhuc navigaremus . . .

²⁾ Cic. De rep. I, 16, 25. De legg. I, 2. De orat. II, 12, 153.

³⁾ Liv. VI, 1, 2, — Hogy körülbelül mily nagy lehetett mégis a fönmaradtak száma, fogalmat szerezhetünk abból, hogy — Suetonius állítása szerint — a Capitoliumnak Vitellius alatt történt égésekor 3000 ércztábla veszett oda. — Suet. Vesp. 8: Ipse restitutionem Capitolii aggressus. . . ærearumque tabularum tria millia, quæ simul conflagraverant, restituenda suscepit, undique investigatis exemplaribus, instrumentum imperii pulcherrimum ac vetustissimum: quo continebantur pæne ab exordio urbis senatus consulta, plebiscita de societate et fœdere, ac privilegio cuiusque concessis.

⁴⁾ Mommsen (ford. Toldy) II, 294.

kiegyenlítését; de természetesen igazi históriai kritika híján itt istág tere nyílt a találgatásnak és gyanításnak olyan dolgokban is, melyek legalább a valószínűség bélyegét viselték magukon. Úgy sem tartották a régiek hamisításnak, a történeti hűség megsértésének, de inkább hazafíui kötelességnek, hazájuk dicsőségét még a történeti igazság rovására is emelni.¹⁾

Gyenge lábon állott egyes családok följegyzéseinek hitelessége is. A középállású családok iparkodtak származásukat a legelőkelőbbekével egységesnek tüntetni föl, ezek pedig azt egész a trójaiakig, sőt az istenekig vinni föl,²⁾ s ezen törekvésükben nem voltak mentek a hazugságtól.³⁾ Az ősök képei (imagines maiorum) alá jegyzett föliatok (indices, elogia) szolgáltattak alapot a halotti beszédeknek (laudationes funebres), a miket tartani régi szokás volt; ⁴⁾ ezek is épen oly kevésbé, vagy még kevésbé maradtak az igazság korlátai között.⁵⁾

* * *

Ezek voltak rendelkezésükre azoknak a rómaiaknak, a kik a hazai történet megírásához fogtak; erre azonban külső impulsus vezette rá őket. Kétségen kívül hatottak reájuk azon görög írók is, a kik Róma történetével már foglalkoztak, de tulajdonképen a győzelmes nagy pún háborúk alatt kezdett a rómaiak nemzeti büszkesége saját történeti eseményeik megírására is kiterjedni. (V. ö. Gell. N. A. XVII, 21.) Ekkor azonban az a nagy akadály állott az írók előtt, hogy nem volt a történetírásnak stílusa. Min-

¹⁾ Dionys. (*Περὶ τοῦ Θουκυδίδου χαρακτήρος*, 8) nagy hangon mondja: *τῆς ἀληθείας ἰερὰν εἶναι τὴν ἱστορίαν βουλόμεθα*; mégis Pomp.-hoz írt epist. 3. fejezetében szemére veti Thuc.-nek, hogy nem mint jó hazafi járt el, midőn a peloponnesusi háború okait a valóság szerint, nem pedig hazája dicsőségének emelésére fejti ki. Hasonlót vet szemére Plut. is Herodotosnak. Livius is beismeri ezt, midőn idegen történetírók ellen védekezik (Præf. 7). — Tacitus is találóan mondja magukról: *qui vetera extollimus* (Ann. II, 88).

²⁾ Dion. IV, 68. — Plut. Fab. 1. Ant. 4. Num. 1.

³⁾ Plin. N. H, XXXV, 2, 8: *etiam mentiri clarorum imagines erat aliquis virtutum amor*.

⁴⁾ Dion. V, 17. Plut. Poplic. 9. Liv. II, 47, 11.

⁵⁾ Liv. IV, 16. VIII, 40. — Cic. Brut. XVI. 62: *laudationibus historia rerum nostrarum est facta mendosior: multa enim scripta sunt in iis, quæ facta non sunt*. V. ö. De legg. II, 25. Suet. Cæs. 6.

den műfajnak megvan a maga előadásmódja, melyet nem egyezményes úton csinálnak, hanem a mely maga arra hivatott írók kezében fokozatosan fejlődik ki. Az előbb ismertetett följegyzések száraz stilusa volt csak az írni kezdők előtt, s így nem csoda, ha azok inkább a görög nyelvhez menekültek, melynek már akkor megállapodott történelmi előadásmódja volt. A kik mégis a nemzeti érzés fölülkerekedésével honi nyelvükön akartak írni, azok verskebe szorították nemzeti hagyományait, és hazájuk történelmi eseményeit, mire legalább példa volt előttük a versus saturnius döcögős formájába öltöztetett föliatokban és Livius Andronicus metrikus fordításaiban. — Eddig csak megelégedtek azzal, hogy egyes nagy férfiak emlékei mellett melegedhettek. — Ott voltak a királykor nagy alakjai, ott a köztársasági: Horatius, Mucius, az igazságosságában szigorú Brutus és Manlius, a hős Fabiusok, Camillus és Deciusok, a honpolgári becsületességért mindent elviselni kész Fabricius, stb. De most már a győzelmes külső háborúk nemzeti nagyságuk érzetét is föltámasztják bennük, s hadi tetteik megörökítésére serkentik őket.

Már Nævius- és Enniusnak római tárgyú epikai költeményeit a történelemhez számítják inkább, mint a költészethez. Annyi bizonyos, hogy pl. Nævius egész prózai módon kezeli a történelmi anyagot, s az ő *Bellum Punicum*-át inkább rimes krónikának, mint költeménynek tekinthetjük;¹⁾ s abból Róma őstörténetére vonatkozólag nem csak Ennius (Cic. Brut. 19) és Vergilius (Macr. Sat. VI. 2) merített, hanem fölhasználták azt az annalisták, sőt maga Livius is (Præf. 6). — Az az erős, minden akadálylyal szembeszálló tözsgyökeres *római nemzeti szellem*, mely művének úgy külső formájában, mint tárgyában nyilvánul, bizonyára hatalmas ösztön lehetett a történetírók ama hosszú sorának föllépésére, melylyel utána nem sokára találkozunk. Vele együtt kihalt az a szellem, a mint a neki tulajdonított sírfelirat végső része is mondja.²⁾ A már költőibb Ennius verses krónikájában, az *Annales*-ben, az előbbi római nemzeti szellem hellénes irányt vesz. Tárgya annak is római, de formája görög: hexameter, mely görög versforma nála lép be a római költészetbe. Az előkelő körökben is diadalt aratott

¹⁾ Teuffel, RLG. 95, 8.

²⁾ Gell. N. A. I, 24: Itaque postquam est oreino traditus thesauro, Obliti sunt Romai loquier lingua latina.

a görögös szellem a nemzetin. — Ez az irány szüli az első római történetírókat, a kik az aristokraták közt uralkodó szellem hatása alatt, mivel a római historiai stílust nélkülözik, görög prózában írják római történeteiket. Az aristokratáknál akkor görög munkákat olvasni, görögül társalogni, s ha írtak, görögül írni, divat számba ment. Nem lehet ugyan tagadni, hogy ennek a görög nyelvű római történetírásnak is, melynek Fabius Pictor és Cincius Alimentus, azután ismét Acilius Glabrio és A. Postumius Albinus voltak képviselői, megvolt a maga érdeme, a mennyiben legalább a római dicsőség hírére a görögök közt is terjesztette, s módot nyújtott arra, hogy a nagy ősök jeles tetteinek és feddhetetlen életének a görög műveltségű előkelők is olvasói és követői lehessenek: de olyan út volt ez, mely magában hordozta azon veszély magvát, hogy a római népnek éppen azon osztálya lesz előrelátás nélkül a nemzeti szellem legnagyobb ellenségévé, és így — ha diadalra juthat — kiölőjévé, melynek éppen annak fönntartásában és erősítésében a legnagyobb és legnemesebb szerepe lehetett volna. A reactio, mely ezen nemzetietlen irány ellen Catóban támadt, s melyet Postumius Albinus kérkedő görögösködése (Polyb. XL, 6) csak erősített, természetes kifolyása volt a viszonyoknak, melyeket a görög irodalom s műveltség fölkarolásával a görögös szellem és szokások beszivárgása és elterjedése teremtett meg. Hogy mily veszedelmes alakot öltöttek már azok, arra nézve nem is kellene egyebet említeni, mint hogy a görög eredetű Bacchanaliák révén mindenféle kicsapongás és gázság: csalás, erőszak, árulkodás, gyilkosság oly nagy mértéket vett már, hogy a senátusnak a legszigorúbb rendszabályok alkalmazásához kellett nyúlnia; ¹⁾ s Cato mint censor is oly nagy szigorúsággal volt kénytelen eljárni, hogy ezen belső bajoknak útját vágja, ²⁾ hogy onnan 'Censorius' melléknevet kapott. Ellenfelei bosszúból 44-szer vádolták őt be eredmény nélkül. ³⁾

Ilyen viszonyok keltették ama reactiót, melynek Cato a legnagyobb képviselője, s melynek azután meglett az az eredménye, hogy a történeti eseményeknek idegen nyelven való megírása hivatását vesztette, s bár a következő történetírók is a jobb körökből valók voltak, mégis mellőzték a történelem eddigi görög

¹⁾ Liv. XXXIX, 9.

²⁾ Corn. Nep. Cato 2. — Liv. XXXIX, 42, 44.

³⁾ Plin. N. H. VII, 27.

nyelvű előadását, melyet Albinus maga is meglehetősen kompromittált.

De más tekintetben is haladást jelez Cato *Origines*-e a történetírás terén. Ő vele kezd megszűnni az a kétségbeejtő acrisia, mely — talán L. Cincius Alimentust kivéve ¹⁾ — az előző annalisták munkálkodását jellemzi. — Előadását közbeszótt leírásokkal és beszédekkel elevebbé és érdekesebbé teszi. ²⁾ Már az ő hitelességre és pontosságra törekvő előadásában a vonzó forma is nagy hatással volt azokra, a kik utána hasonló térre léptek, s nagyban befolyt működése a latin történelmi stílus létesülésére. A Scipiókör finom műveltsége és Cato hazafias működése által a nemzeti nyelv mind a nyilvános, mind az irodalmi téren fölé emelkedett a görögnek, s az előbbi görögösködésnek mind eredetiségben mind utáztatban nemzetietlen és szellemtelen termékei homályba sülyedtek. ³⁾

Ezen görög műveltségtől áthatott, nemzeties irány képviselőinek társasága adta meg a módot Polybiusnak a római politikai élet alapos megismerésére, és az impulzust Róma azon korszaka történetének megírására, melyben az viláгурalma alapját rakta le, s mely a II. pün háború kezdetétől Macedonia meghódításáig terjed. 'Mintha a sors egyenesen arra nevelte volna' — mondja Mommsen — 'hogy Róma történelmi helyzetét világosabban fel fogja, mint magok az e korbéli rómaiak képesek voltak.' (M. — T. — VI, 312.) — Az ő föllépésével egészen új stádiumba jut a történetírás fejlődése. Egyszerre egész hatalommal rázza le magáról a római történetíróknál addig szokásos krónikaszerű, száraz esemény-sorolás bénító nyűgét. Kedvező helyzetéhez járuló szorgalmas föl kutatásával a történelmi anyagnak, s ugyanannak szorgalmas megvizsgálásával biztos kézzel dolgozik műve megalkotásán, s problémáját az által, hogy folyton-folyvást a nagy, azon idő szerint világtörténelmi fontosságú eseményekre van szegezve tekintete s a részekben is mindig az egésznek célja felé halad, valóban nagygyá teszi előttünk.

Fannius igazságszeretete, ⁴⁾ Caelius Antipaternek ugyanezen

¹⁾ V. ö. Teuffel RLG. 117.

²⁾ Phil. Közl. 1872. 180. l.

³⁾ V. ö. Mommsen. Toldy VI, 285 skk. — Phil. Közl. 1872. 174. skk.

⁴⁾ Victor. in Cic. rhet. I, 20.

tulajdonsága, ¹⁾ kritikai eljárása²⁾ és az eddigi krónikások egyoldalságából való kiemelkedése az által, hogy már idegen, ellenséges nemzet kebeléből való történetíró is használ forrásul, ³⁾ Sempronius Aselliónak pragmatikai előadásra törekvése ⁴⁾ már mind a reactio jó hatásának s kiváltképen Polybius föllépése kifolyásának volt tekinthető, s méltán sülyesztette az előbbi, a Cato előtti annalisták történeteit a gyermekmesék sorába, a minek Asellio nyomatékos kifejezést adott. ⁵⁾ — Mig Antipater működésében a történetírás stílusa emelkedettebb lett, Asellióban az új irány határozott haladása látható. De újra visszaesés mutatkozik a nyelvben régieskedő Sisennában és Claudius Quadrigariusban, s a világba mesélő Antiasban. ⁶⁾ — Sajátságos, hogy azon mesés anyagnak, melynek földolgozásában a krónikások oly nagy örömet lelték, bonczolásába az akkori régiségkutatók (Sempronius Tuditanus, Junius Gracchanus, Lucinius Macer, M. Terentius Varro) sem merték belevágni fejszéjükét, bizonyára egyrészt azért, mert a historiai tényeknek mesékkel való beszövése már oly nagy mértékű volt, hogy azokat mint konkolyt kiirtani, s kellő eszközök híján helyreigazítani lehetetlen volt; másrészt pedig, mert a nép tudatába is oly erősen befészkelte már az magát, hogy abból a római név nimbusának, mely oly hosszú időközön keresztül dagasztá a nemzeti tetterőt és táplálta a multban való tetszelgést, megsértése nélkül, s a nemzeti mult azon természetfölötti fényének, melyben az előkelő és intéző körök kitüntető és megkülönböztető állásának alapja volt lerakva, lerombolása nélkül a mesét kiirtani lehetetlennek nem csak látszott, de az is volt. „A buvárlat elfordúl a történetírástól, ez el a buvár-

¹⁾ Val. Max. I, 7. — Liv. XXI, 46, 10. XXVII. 47, 13.

²⁾ Priscian. VIII, 4, 18-ban idézi Caeliusból: ex scriptis eorum, qui veri arbitrantur.

³⁾ Cic. De divin. I, 24, 49.

⁴⁾ Gell. N. A. V, 18-ban idézi Asellio I. könyvéből: nobis non modo satis esse video quod factum esset, id pronuntiare, sed etiam quo consilio quaque ratione gesta essent demonstrare.

⁵⁾ U. o. Asellio I. k.-ból: Scribere autem bellum quo initum consule, et quomodo confectum sit, et quid triumphans introierit exque eo libro quæ in bello gesta sint iterare: non prædicare autem quid senatus decreverit, aut quæ lex rogatione lata sit, neque quibus consiliis ea gesta sunt iterare, *id fabulas pueris est narrare, non historias scribere.*

⁶⁾ V. ö. Teuffel, RLG. 155, 156.

lattól' — mondja Mommsen, ¹⁾ s Cicero nem ok nélkül panaszkodhatott Atticusnak, hogy még nincs római történetírás. ²⁾ A régibb, kornak ama kritikátlanul fölhalmozott és sok helyt emberfölötti vagy bizonyos kiváló emberi színnel bevont anyaga felől miként a bűvárlat meghátrált, akként a történetírás is a jelen vagy a közel mult hiteles anyagához kezd menekülni. Maga a kor szelleme is úgy kívánta már ezt akkor, mikor egyes emberek léptek pártjaikkal sorompóba egymás ellen, s midőn azoknak, mint a dolgok intezőinek, története egyúttal az állam története is volt. Így tettek már Antipater, Sempronius Asellio, Marcus Scaurus, P. Rufus, Qu. Catulus, majd Sulla is, így Cæsar és mások.

De a historiai stilus létrejöttét az ékesszólás föllendülése előzte meg. Általában áll az, hogy a rómaiak a béke művészeti közt az ékesszólásra, történet- és törvénytudományra fordítottak különös szeretettel időt és szorgalmat. Ez a három szoros összefüggésben volt egymással és az állami élettel; s már saját szerű képződésüknél és formájuknál fogva sem függöttek a görög irodalom ugyanazon nemű műfajaitól, mint a hogy a bölcsellettudomány, vagy a költészet s a képző-művészetek. — A római ékesszólás színtere a forum és prætor hivatalos emelvénye, a tribunal, volt ³⁾ s a római nem tünhetett ki, ha nem volt hires szónok és jogtudós. ⁴⁾ De a szónok beszédének anyagát s gondolatainak alapját a nemzeti historiából merítette. ⁵⁾ — Későbbben is a császároknak éppen a nemzeti mult ismerésénél fogva nagyon kapósak voltak a történelemben jártas férfiak; Severus is jobbára olyanokat alkalmazott maga mellé tanácsadóknak. ⁶⁾ A politikai történet át-

¹⁾ M. — T. VIII, 365.

²⁾ Cic. De legg. I, 2: Abest historia litteris nostris — mondja Atticus Ciceronak — ut et ipse intellego, et ex te persæpe audio.

³⁾ Cic. De or. II, 13: Nemo enim studet eloquentiæ nostrorum hominum, nisi ut in causis atque in foro eluceat.

⁴⁾ Tac. Dial. 37: nec quemquam illis temporibus (Pompeius, Crassus stb. idejében) magnam potentiam sine eloquentia consecutum.

⁵⁾ Cic. De or. I, 34: historiam ei cognoscendam esse, qui eloquentiæ studeat. — Or. 34: Commemoratio autem antiquitatis exemplorumque prolatio cum delectatione et auctoritatem orationi affert et fidem, — U. o.: cognoscat (sc. orator) rerum gestarum et memoriæ veteris ordinem, maxime scilicet nostræ civitatis. — V. ö. Quint. Inst. Or. X, 1, 31, 34. — Liv. Præf. — Sall. Jug. 4. — Tac. Ann. IV, 32. Hist. III, 51.

⁶⁾ Ael. Lampr. in Sev. imp. 16: Maxime Severus ad consulendum

hatotta az egész állami életet; hogy mily nagy tekintélyben volt a régiek előtt, mutatja az a körülmény, hogy egész Pompeius idejéig csak nemes és tekintélyes állami tisztviselők, senatorok fogtak bele, s Pompeius tanítómestere, Otacilius Pilutus volt az első, a ki libertinus létére historiát írt; ¹⁾ továbbá, hogy nem egy imperator (Augustus, Claudius, Trajanus, Hadrianus, M. Aurelius és Sept. Severus) maga följegyezte viselt dolgait az utókor számára.

Azt már említettük, miért volt szüksége a szónoknak a történelem ismeretére: mint államférfi nem szerezhetett magának befolyásos állást másképen, mint ékesszólással; épen azért a történet is, legalább annak tisztán politikai eleme, az ékesszólás mezébe szeretett öltözködni. Gondolták is ők, hogy római történetírás nem lesz addig, míg az a szónoki előadás tökéletes formájába nem öltözködik. Azért várja Atticus Cicerótól a valódi történetírás példáját, s ezt a munkát ő olyannak nevezi, melyhez a szónoklás mesterségében való jártasság legszükségesebb. ²⁾ Azért mondja Cicero, hogy a történetírás módját és szabályait rhetorok szokták megállapítani, ³⁾ s épen azért az ő mulasztásuk, hogy ezt addig nem tették. Pedig az említett annalisták közt nem egy jeles szónok hírében volt. A szónoklat a historiát kétségkívül csak előadása formájában és módjában támogathatta, nem pedig lényegében. Céljukban lényegesen eltérnek. Az egyik elbeszél, a másik bizonyít; egyik a jövő számára dolgozik, a másik a jelennek s a jelen-

adhibuit eos, qui historiam norant, requirens, quid in talibus causis, quales in disceptatione vocabantur, veteres imperatores vel Romani vel aliarum gentium fecissent.

¹⁾ Suet. De clar. rhet. 3.

²⁾ Cic. De legg. I, 2: Postulatur a te iamdiu, vel flagitur potius historia; sic enim putant te illam tractante effici posse, ut in hoc etiam genere Græciæ nihil cedamus Potes autem tu profecto satisfacere in ea, quippe cum sit opus unum hoc oratorium maxime. V. ö. De or. II, 9: historia qua voce alia nisi oratoris immortalitati commendatur. U. o. 13: Minime mirum . . . si ista res (sc. historia) adhuc nostra lingua illustrata non est. Nemo enim studet eloquentiæ nostrorum hominum, nisi ut in causis atque in foro eluceat. V. ö. Corn. Nep. fragm. Guelf.: ille (Cicero) fuit unus, qui potuerit et etiam debuerit historiam digna voce pronuntiare, quippe qui oratoriam eloquentiam rudem a maioribus acceptam perpoliverit . . .

³⁾ Cic. De orat. 15: neque tamen eam (sc. historiam) reperio usquam separatim instructam rhetorum præceptis.

ben él.¹⁾ De a szónoki előadás szépségét és tökéletességét a historiciustól megkövetelték.²⁾ Az államférfúi működésnek ama szoros kapcsolata folytán a szónoki mesterséggel — a historiai stilusban is egybeolvadt az elbeszélés és a beszéd. A historia-írás praktikus célja ugyanis az volt, hogy az a közérdeklődést fölkeltse, és ezt első sorban is azon az úton kellett keresnie, a mely a politikai élet elemének, az ékesszólásnak, és a közelségüknél fogva legaktuálisabb értékű tettek elbeszélésének összeolvasztásában kínálkozott. Meg volt tehát találva a kritikával hozzáférhető anyagnak a helyes, s az idő szelleme szerint élvezhető előadásformája, melyhez az előadás módjának művészi tökéletességre emelkedését a szónoki mesterség nagyban támogatta. A kritikai érzek fölébredését a historikusok törekvésein³⁾ s a régiségbuvárok munkálkodásának hatásán kívül a jelenhez vagy a közel multhoz fordult történetírás már a dolog természeténél fogva, s jó részt bizonyára a rhetorok ez irányban hangoztatott követelődzése is eszközölte.³⁾ Az első, a kinek működésében a római történetírás művészeti magaslatra emelkedett, C. Sallustius Crispus volt.⁴⁾

2. §. C. Sallustius Crispus élete és művei.

C. Sallustius Crispus sabinus földön, Amiternumban született 87. vagy 86. évben Kr. e. és pedig valószínűleg plebejus-családból, mert néptribunatus másként nem viselhetett volna, s nincs

¹⁾ V. ö. Quint. Or. X, 1, 31. — Ulrici, Charakt. der ant. Historiographie, 112. l.

²⁾ Catótól kezdve; különösen Asellio (Gell. V, 18, 8),

³⁾ Cic. De or. II, 15: Nam quis nescit primam esse historiae legem, ne quid falsi dicere audeat, deinde ne quid veri non audeat, nequa suspicio gratiae sit in scribendo, ne qua simultatis? . . . Ipsa autem exaedificatio posita est in rebus et verbis. Rerum ratio ordinem temporum desiderat, regionum descriptionem: vult etiam, quoniam in rebus magnis memoriaque dignis consilia primum, deinde acta, et de consiliis significare quid scriptor probet, et in rebus gestis declarari non solum quid actum aut dictum sit, sed etiam quomodo: et quum de eventu dicatur, ut causae explicentur omnes, vel casus, vel sapientiae, vel temeritatis, hominumque ipsorum non solum res gestae, sed etiam qui fama ac nomine excellant, de cuiusque vita atque natura.

⁴⁾ Mart. XIV, 191: Primus Romana Crispus in historia. V. ö. Teuffel, RLG. 206.

tudomásunk róla, hogy adoptio útján a plebs kebelébe tért volna át. Plebejus-származása mellett tanúskodik az a körülmény is, hogy irataiban és tetteiben a nobilitas ellenfeleként szerepel. Gyermekek- és ifjúkoráról semmi biztos értesítésünk nincs. A Cicerónak tulajdonított *Invectiva in Sallustium* azt mondja, hogy gyermekkori rosszaságaival fölösleges foglalkoznia; elég bemutatni ifjúságát, hogy gyermekkori vásottságára következtetni lehessen.¹⁾ Ugyanabban olvassuk, hogy még atyja életében áruba bocsátotta és eladta annak házáat, s halálát a neki okozott szomorúsággal siettette.²⁾ Hogy milyen pazarló volt, arról fogalmat nyújt nekünk azon adat, hogy a tékozlásáról híres Nomentanusnak (Hor. Sat. I, 1, 102) szakácsát mesés összegzen vette meg.³⁾ Mikor az élet első próbáin átesett, akkor sem nőtt be a feje lágya. Úgy látszik, valami rossz hírű szövetkezetben való részvétele miatt kétszer került birói szék elé, s csak a birák lelkiismeretlenségének köszönhető, hogy fölmentették a nélkül, hogy magát tisztázni sikerült volna.⁴⁾

Nagyon jellemzi azon kor viszonyait, hogy Sallustiusnak 58-ban Kr. e. — valószínűleg az akkor már triumvir Cæsar befolyásával — ilyen életmód mellett még a törvényes kor betelte előtt sikerült a quæstorságot elnyernie, s annak az évnek lefolyása után a Sulla-féle *senatus lectio* módjával a senatusba jutnia. Senatorsága idején történhetett vele az a csúfság, hogy Annius Milo öt rabszolga-ruhában nejénél, Faustánál, a kiből más oldalról is kora méltó gyermekét ismerhetjük föl,⁵⁾ a házasságtörés tettén érvén,

¹⁾ M. Tullii Invect. in Sall. 5: neque, tu si qua in pueritia peccasti, exsequar, . . . sed qualem adulescentiam egeris: hac demonstrata facile intellegetur, quam petulanti pueritia tam impudicus et procax adoleveris.

²⁾ U. o. 5: domum paternam vivo patre venalem habuit (vendidit). Et cuiquam dubium potest esse quin mori coegerit eum, quo hic nondum mortuo pro herede gesserit omnia?

³⁾ Vet. Schol. ad Hor. Sat. I, 1, 102: huius (sc. Nomentani) cocum nomine Damam C. Sallustius Crispus historiarum scriptor fertur centenis millibus æris conductum habuisse.

⁴⁾ At hercules lapsus ætatis tirocinio postea se correxit. Non ita est, sed abiit in sodalicium sacrilegi Nigidiani, bis iudicis ad subsellia attractus, extrema fortuna stetit et ita discessit, ut non hic innocens esse, sed iudices peierasse existimarentur. Inv. 5.

⁵⁾ Macrob. Sat. II, 2-ben Avienus: Faustus Sullæ filius, quum soror eius eodem tempore duos mæchos haberet, Fulvium Fullonis filium, et

megkorbácsolta, s csak váltságdíjért bocsátotta szabadon.¹⁾ Ezzel természetesen Sallustius ellenségévé tette magának, s mivel az a különben befolyásos Milón bosszúját tölteni másként nem tudta, gyalázó beszédekkel szórt ellene. Különösen 52-ben, mikor tribunatus plebis-t viselt, egész odaadással izgatott Milo ellen, a ki P. Clodius meggyilkolása miatt pörbe jutott.²⁾ Milo-ellenes magatartása miatt vonta magára Cicero neheztelését, a ki Milóval jó barátságban volt. Későbbben azonban, úgy látszik, Ciceróval is, Milóval is kibékült.³⁾

50-ben Kr. e. a Pompeius-párti Appius Claudius Pulcher censor őt a *lectio senatus* alkalmával a senatusból kiejtette. Bizonyára a nobilitas ellen folytatott izgága viselkedésével és izgatásaival szolgáltatót erre okot; de mivel ezt ellene fölhozni nem lehetett, botrányos életét használták föl s arról vádolták, hogy libertinák után jár.⁴⁾ Sallustius ugyan mentegette magát azzal, hogy

Pompeium cognomine Maculam: *Miror inquit sororem meam habere Maculam, quum Fullonem habeat.* — (Fullones azok voltak, a kik a togát a piszoktól megtisztították.)

¹⁾ Gell. N. A. XVII, 18: M. Varro . . . in libro quem . . . scripsit ‚Pius aut de pace‘ C. Sallustium scriptorem seriae illius et severae orationis, in cuius historia notiones censorias fieri atque exerceri videmus, in adulterio deprehensum ab Annio Milone loris bene caesum dicit et cum dedisset pecuniam dimissum. — Serv. ad Aen. VI, 612 (quique ob adulterium caesi): Si *occisi*, Aegyptum significat Thyestae filium, et si re vera *caesi*, Sallustium, quem Milo deprehensum sub servi habitu verberavit in adulterio suae uxoris filiae Sullae. — Vet. Schol. ad Hor. Serm. I, 2, 41 (‘ille flagellis ad mortem caesus’).

²⁾ Asconius, Argum. Cic. or. pro Mil. (Cic. op. in usum Delph. T. VI): Inter primos et Qu. Pompeius et C. Sallustius et T. Munatius Plancus tribuni pl. inimicissimas contiones de Milone habebant; invidiosas etiam de Cicerone, qui Milonem tanto studio defenderet. Eratque maxima pars multitudinis infensa non solum Miloni, sed ipsi etiam propter invidiam patrocinium Ciceroni. — Idem ad or. pro Mil. c 17: Sunt autem contionati eo die (quo Clodius occisus est), ut ex actis apparet, C. Sallustius et Qu. Pompeius, utriusque et inimici Milonis, et satis inquieti; — ad c. 18: Hi (Qu. Pompeius et Sallustius) primi, de ea lege ferenda populum hortati sunt, et dixerunt manu Milonis occisum esse Clodium, consilio vero maioris alicuius.

³⁾ Asconius, Argum. Cic. or. pro Mil.: Postea Pompeius et Sallustius in suspicione fuerunt in gratiam redisse cum Milone ac Cicerone.

⁴⁾ Asconius: Fertur Sallustius tanto ardore insanivisse in libertinas, quanto moechus in matronas; quod cum illi in senatu a censoribus ob-

ezt nem teszi matronákkal, és pedig bizonyára a *lex Julia*-ra gondolva, mely csak azokat büntette, a kik tisztességes szabad nők ellen vétettek.¹⁾ Az *Invectiva*-ban azt olvassuk ugyan (5. és 6.), hogy Sallustius az „adulterium“-ot az egész senatus előtt nyíltan, pírulás nélkül beismerte; de mi inkább Asconiusnak a nyomán járunk, s Horatius főntebb jelzett helye (S. I, 2, 48 sk) is támogatni látszik nézetünket.²⁾ Ezen eset után nem is mutatkozott Rómában, s ő is más elégedetlen emberekkel együtt vagy azok példájára Cæsar táborába ment szerencsét próbálni.³⁾ Innen a következő évben quaestori ranggal tért vissza s ez a hivatala ismét utat nyitott neki a senatusba.⁴⁾ Ezen évben küldé őt és Basilust Cæsar Illyricumba egy hadtesttel a Pompejanusoktól szorongatott C. Antonius megmentésére, a mi azonban nem sikerült nekik.⁵⁾

48-ban, midőn a pharsalusi csata (aug. 9.) előtt Cæsar állapota rossz kilátásokat tárt párthivei elé, M. Cælius Rufus prætor, a

iectum esset, respondit se non matronarum sectatorem esse. Quare ex senatu eiectus est. Quod ipse excusat in Catilinæ bello. — V. ö. Hor. S. I, 2, 48 sk. — Dio Cass. XL, 63.

¹⁾ Azért mondja Horatius (S. I, 2, 47): Tutior at quanto merx est in classe secunda. Classis II. alatt érti a libertiná-k osztályát.

²⁾ Acro nyomán Horatius Carm. II, 2. — ódáját is a történetíróra vonatkoztatták egész Torrentiusig, a ki azután észrevette a tévedést. Phraates visszahelyezése, a miről az ódában szó van, az actiumi csata után történt. Az ott említett Sallustius a történetíró nővérének unokája volt, a ki a lovagrendből származott, s tevékeny részt vett a politikában, mint Augustusnak s később Tiberiusnak bizalmas barátja. A történetíró őt örökbe fogadta, s a nevét fölvetette vele. (Tac. Ann. III, 30.) — De a Sat. I, 2. 48-át alig intézte ehhez Horatius, mint némelyek gondolják; egyrészt, mert ezen hely annyira egyez az Asconiustól főntebb idézett helylyel, hogy azt másra magyaráznunk kellő alap nélkül nem lehet, másrészt mert a történetíró dédöccse 20-ban halt meg Kr. u., a satira pedig 40-ben kelt Kr. e., s legalább is 90 éves kort kellene neki fölvennünk, ha Horatius tréfálkodását rá, mint e tekintetben nevezetes emberre, akarnók vonatkoztatni; továbbá Tac. (l. c.) azt mondja róla: „diversus ab maiorum instituto per cultum et munditias“; végre pedig a történetíró csak 37 éves volt, mikor a senatusból kiceppent; tehát Horatiusnak, mikor őt mint szoknyavadászt pellengérré állítja, nem messze kell visszamennie a múltba a legismeretesebb és így legalkalmasabb alakért.

³⁾ Inv. 6: neque post illum dilectum senatus vidimus te, nisi forte in ea te castra coniecisti, quo omnis sentina rei publicæ confluxerat.

⁴⁾ U. o.

⁵⁾ Oros. VI, 15, 8.

ki eddig Cæsar legbuzgóbb híve volt, azzal az indítvánnyal lépett föl, hogy minden követelést, mely kölcsönből vagy házbérből támadt adósság törlesztésére vonatkozik, semmisnek nyilvánítsanak. Mikor azután őt a Cæsar-párti senátus ezért s egy előbb tett hasonló jellegű, de leszavazott indítványáért hivataláról letette, Milóval, a ki a Cæsartól nagyon is bőkezűen osztogatott amnestiában nem részesülvén Massiliában tartózkodott, ellenforradalomra szövetkezett. E mozgalmakban, melyeknek a két vezető eleste hamarosan véget vetett, valószínűleg része volt Sallustiusnak is. ¹⁾ A fölkelés balkimenetele s utóbb Cæsar ügyének jobbra fordulta megtérésre bírta az elpártolt Cæsarianusokat, s Cæsarnak bizonyára volt elég oka arra, hogy az amnestia osztogatásában ne takarékoskodják. Cicero is szeretett volna Pharsalus után közeledni Cæsarhoz, s egy 47. évi aug. 17-kén kelt levelében nem kis keserűséggel írja Atticusnak, hogy Cæsar fűnek-fának megbocsájt a nélkül, hogy vétségéről tudomást szerezne — *Etiam Sallustio ignovit* — írja róla. ²⁾ Lefogalt javait is visszaadatta neki. ³⁾

¹⁾ Hogy ezen, vagy ilyenforma üzemekben Sallustiusnak része volt, a miért Cæsar neheztelését magára vonta (Cic. ad Att. XI, 20), eléggé bizonyítják az *Invectiva* következő sorai (6. c.): *Peracta quæstura postea quam magna pignora eis dederat, cum quibus similitudine vitæ se coniuñxerat, unus iam ex illo grege videbatur. Eius enim partis erat Sallustius quo tanquam in unam voraginem cœtus omnium vitiorum excesserat: quidquid impudicorum, cilonum, parricidarum, sacrilegorum, debitorum fuit in urbe, municipiis, coloniis, Italia tota (Milo a lucaniai Thurii vidékén szólította fegyverre a Pompeius-pártiakat és pásztor-rabszolgákat. V. ö. Mommsen-Toldy, VIII, 173. l.) sicut in fretis subsederant, nominis perditum ac notissimum, nulla in parte castris aptum nisi licentia vitiorum et cupiditate rerum novarum.* — A következő évben (44-ben) keletkezett hasonló forradalomnak, melynek vezére az előbb Cæsarhoz szító P. Corn. Dolabella néptribunus volt, szintén az adott léte és táplálékot, hogy Cæsar, miközben keleten volt elfoglalva, sokáig nem hallatott magáról, s hívei nem ok nélkül gondolták, hogy odaveszett. (Dio Cassius XLII, 30: *ὡς γὰρ οὐκέτ' αὐτοὶ ἐπανήξοντο, ἀλλ' ἐκεῖ που πρὸς τῶν Αἰγυπτίων, ὅσπερ που ἤκουον, ἀπολουμένον, διεφέροντο.* — És u. o. 33: *ὅσα πλείως αὐτῶν (τῶν στασιαζόντων) ἀπώλλυντο [Periocha ex lib. CXIII. Livii: octingenti e plebe cæsi sunt, τόσα μᾶλλον οἱ περιλιπέεις ἐθροῦβον, νομίζοντες τὸν Καίσαρα μεγίστη τε καὶ δυσχερεστάτη πολέμῳ συμπεπλέχθαι.* — V. ö. föntebb a 17. lap 2. jegyzetét is, mely szerint Sallustiusról arról gyanúsították, hogy utóbb kibékiült Milóval.

²⁾ Cic. Att. XI, 20. — U. o. *Omnino dicitur nemini negare. Quod*

Mikor Cæsar a 47. év nyarának végén hazatérőben volt Keletről, az Afrikában levő Pompeius-pártiakkal kellett még végeznie. A Campaniában együtt tartott veteránokat akarta e célra felhasználni, s Szicilián keresztül Afrikába vezetetni. De ezen öreg katonákkal, kik őt galliai, hispaniai és görögországi hadjárataiban a legnagyobb kitartással, önmegtagadással és lelkesedéssel kísérték, az egy évi pihenés megkedveltette a dologtalan életet, s a tiszteket, a kiket, köztük Sallustius is, a ki már ekkor *praetor designatus* volt, Cæsar azzal az utasítással rendelt oda, hogy azokat lecsillapítván, Sziciliába vezessék, gúnyos szavakkal illették és kövekkel dobálták meg. ¹⁾ Sallustius követségét majd életével fizette meg. ²⁾

Cæsar a 47. évi tél beálltával kelt át Afrikába. ³⁾ Sallustius itt is ügyes és hasznavehető tisztnek bizonyult. 46-ban már praetor

ipsum est suspectum, notionem eius differri. Hogy Cic. e levelének kelte iránt nem toroghat fönn kétség, tanúsítja ama körülmény, hogy abban, valamint a kevéssel később kelt 21. levélben is, melyben már a legiók háborgása is jelezve van, Cæsarról még csak annyit tudunk meg, hogy Patræből egyenesen Sziciliába fog menni. De az utóbbi levélben azt is olvassuk, hogy Cæsar september elsejére aligha juthat Athenbe, mert sok dolga, s kivált Pharnacesszel viselt háborúja késlelteti őt. Már pedig Cicero mindig jól volt értesülve Cæsar hollétéről (Plut. Cic. 39). — Világosan látjuk az Att. XI, 20-ból azt is, hogy Cæsar még távol volt, mikor Sallustiusnak megbocsájtott, Dio Cass. XLII, 52-ből pedig azt, hogy mikor Sallustius a legiók lecsillapítására küldötte, már akkor Rómában volt. Dio Cassius XLII, 33: ὁ δὲ δὴ Καῖσαρ τῷ συνήθει οἱ τρόπῳ καὶ τότε ἐχρήσατο. τῇ τε γὰρ παρουσίᾳ αὐτῶν καταστάσει ἠρκέσθη, καὶ οὐδὲν τῶν προγενομένων ἐπολυπραγμότησεν, ἀλλὰ πάντων τε ἐφείσατο καὶ τινὰς αὐτῶν καὶ ἐτίμησεν, ἄλλους τε καὶ τὸν Δολοβέλλαν. εἰργασίαν γὰρ τινα αὐτῷ ὀφείλων οὐκ ἤξιωσεν αὐτῆς ἐκλαθέσθαι οἱ γὰρ δι' ἡδικήθη, διὰ τοῦτο καὶ ἐκείνης ὀλιγόρησεν, ἀλλ' ἐξ ὧν εἴ' ἐπιπόνθει, καὶ ἐπὶ τοῦτο οἱ συνέγνω, καὶ τὰ τε ἄλλα αὐτὸν ἐν τιμῇ ἤγαγε, καὶ ἔπατον οἱ πολλῶ ἕστερον μηδὲ στρατηγήσαντα ἀπέδειξε. — V. ö. Mommsen-Toldy, VIII, 171, skk. — ³⁾ Cic. Att. XI, 20: M. Gallius . . . mancipia Sallustio reddidit. Mancipia-ra nézve v. ö. Suet. Jul. Cæs. 26, 10. és Cæs. B. G. VII, 89, 5.

¹⁾ Dio Cass. XLII, 50. skk. Suet. Jul. Cæs. 70. Plut. Cæs. 51.

²⁾ Dio Cass. XLII, 52: οἷτοι οὖν τὸν τε Σαλούστιον παρ' ὀλίγον ἀπέκτειναν, στρατηγὸς γὰρ ἐπὶ τῷ τὴν βουλὴν ἀναλαβεῖν ἀπεδέδεικτο, καὶ ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖνος διαφυγῶν αὐτοὺς ἐς τὴν Ῥώμην πρὸς τὸν Καῖσαρα ἄρρησε, τὰ γινόμενα οἱ δηλώσω, καὶ ἄλλους τε τῶν ἐτυχόντων σφίσι καὶ βουλευταῖς δύο ἔσφαξαν. V. ö. App. R. C. II, 485. l. (= 92. fej.)

³⁾ Dio Cass. XLII, 56: ἐς τὴν Ἀφρικὴν καίτοι τοῦ χειμῶνος ἐνεστηκότος ἐπεραιώθη.

volt, s ezen minőségében küldötte őt Cæsar Kis-Leptis és Ruspina mellett ütött táborából az ellenfél kezében levő Cercina szigetére élelmi szerekért; s minthogy a Pompeianusok őt nagyon szorongatták, nagy örömmel telt el, midőn a várva várt élelmi szerek és segédhadak szerencsésen megérkeztek. ¹⁾ Sallustius a hadjárat szerencsés befejezése után Cæsártól Numidiát kapta provinciának, a szóbeli utasítás szerint, — mondja Dio — hogy azt igazgassa, tényleg azonban, hogy azt kifoszassa, és nagyon megrongált anyagi viszonyait rendbehozza. Zsarolásával roppant vagyonra tett szert, s a miatt vádat is emeltek ellene; de úgy látszik, törvény elé nem került, pártfogói elsimitották a dolgot. ²⁾

A szokásos egy évi kormányzás után visszatérvén Rómába, minthogy Cæsarnak nemsokára ezután történt meggyilkolása után

¹⁾ Hirt. B. Afr. 8: Item C. Sallustium Crispum prætorem ad Cercinam insulam versus, quam adversarii tenebant, cum parte navium ire iubet (Cæsar), quod ibi magnum numerum frumenti esse audiebat. — U. o. 34: Per idem tempus C. Sallustius Crispus, quem paucis ante diebus missum a Cæsare cum classe demonstravimus, Cercinam pervenit. Cuius adventu C. Decimius quæstorius, qui ibi cum grandi familiæ suæ præsidio præerat commeatui, parvulum navigium nactus conscendit, ac se fugæ commendat. Sallustius interim prætor a Cercinatibus receptus, magno frumento invento, naves onerarias, quarum ibi satis magna copia fuit, complet, atque in castra ad Cæsarem mittit. (Allienus proprætor pedig segítséget küld neki Lilybæumból) Ita Cæsar duplici lætitia ac voluptate uno tempore auctus, frumento auxiliisque

²⁾ Hirt. B. Afr. 97: Cæsar interim ex regno (sc. Jubæ) provincia facta ibi Crispo Sallustio proconsule cum imperio relicto, ipse Zama egressus Uticam se recepit. — Dio Cass. XLIII, 9: καὶ τοῦτον τὰς τε ἄλλας πόλεις μηδενὸς ἀνθισταμένον παρεστήσατο, καὶ τοὺς Νομάδας (= Numidas) λαβὼν ἔς τε τὸ ὑπάρχον ἐπήγαγε καὶ τῷ Σαλονοσίῳ λόγῳ μὲν ἄρχειν ἔργῳ δὲ ἄγειν τε καὶ φέρειν ἐπέτρεψεν. ἀμέλει καὶ ἰδοροδόκησι πολλὰ καὶ ἤρπασεν, ὥστε καὶ κατηγορηθῆναι καὶ αἰσχύνην αἰσχίστην ὀφλήσαι, ὅτι τοιαῦτα συγγράμματα συγγράφας καὶ πολλὰ καὶ μικρὰ περὶ τῶν ἐκκαρποιμένων τινὰς εἰπὼν οὐκ ἐμμήσατο τῷ ἔργῳ τοὺς λόγους. ὅθεν εἰ καὶ τὰ μάλιστα ἀφείθη ὑπὸ τοῦ Καίσαρος, ἀλλ' αὐτὸς γε ἑατὸν καὶ πάνν τῆ συγγραφῇ ἐστηλοκόπησε. — Invect. 7: at postea quam prætor est factus, modeste se gessit et abstinenter? non ita; provinciam vastavit, ut nihil neque passi sint neque exspectaverint gravius in bello socii nostri quem experti sunt in pace hoc Africam inferiorem obtinente, unde tantum hic exhausti, quantum potuit aut fide nominum traieci aut in naves contrudi: tantum, inquam, exhausti, . . quantum voluit ne causam diceret, sestertio duodeciens (kbl. 130000 frt) cum Cæsare paciscitur.

a politikai életben szerepelni nem akart, a gazdagsága által most már lehetővé vált kényelmes életre adta magát; a Quirinalison palotát s roppant kiterjedésű gyönyörű kerteket vásárolt, melyek híre *„Horti Sallustiani“* néven maradt fenn;¹⁾ a többi közt megvette Cæsar tiburi jószágát,²⁾ s — valószínűleg ezen időtájban — meg is nősült; Hieronymus ugyanis arról tudósít, hogy Terentiának, a kitől Cicero roppant pazarlása miatt elvált, ő volt a második férje.³⁾ Gyermekek azonban aligha volt, mert írónk a nővére, Sallustia, fiunokáját adoptálta (Tac. Ann. III, 30).

De visszalépésével nem akart ő minden munkálkodástól megválni s hátralevő életét csendes nyugodtságban és gondtalan-ságban tölteni el; hanem a mire már ifjúságától fogva hajlamot érzett magában, de a mitől az *„ambitio mala“* őt addig visszatartotta, a római nép nevezetesebb viselt dolgainak megírására adta magát,⁴⁾ minthogy ezt a foglalkozást szintén alkalmasnak találta arra nézve, hogy az ember az államnak hasznot, magának pedig jó hirnevet szerezzen.⁵⁾ Hogy már ifjúkorában kellő szellemi művelésben részesült, arról művei kétségbevonhatatlanul meggyőznek bennünkel;⁶⁾ úgy látszik azonban, hogy a szónoklatban, és pedig annak

¹⁾ V. ö. Pauly's Real-Encycl. VI, 1, s. v. Roma, 511. l. és 540. l. jegyz.

²⁾ V. ö. Tac. Ann. XIII, 47. Hist. III, 82. — Cic. Inv. 7. — A Sallustiusoknak érczbányájuk is volt az Alpeseekben. — Egyébiránt hogy mily óriási vagyont szerzett Sallustius, hozzávetőleg tájékozva lehetünk Peignotnak számításából, a ki arra az eredményre jutott, hogy Sallustius 60 millió franknyi vagyont hagyott hátra (Cantu, V, 244. Kiadja a Szt.-Istv.-Társulat).

³⁾ Hieron. adversus Jovianum I, 48: Illa . . . coniunx egregia, et quæ de fontibus Tullianis hauserat sapientiam, nupsit Sallustio inimico eius, et tertio Messalæ Corvino, et quasi per quosdam gradus eloquentiæ devoluta est.

⁴⁾ Cat. 4, 2.

⁵⁾ Jug. 4, 4: profecto existumabunt . . . maius commodum ex otio meo, quam ex aliorum negotiis rei publicæ venturum. Cat. 2, 9: Verum enim vero is demum mihi vivere atque frui anima videtur, qui aliquo negotio intentus præclari facinoris aut artis bonæ famam quærit. U. o. 3, 2: et qui fecere et qui facta aliorum scripsere, multi laudantur. Jug. 41, 1: ex aliis negotiis, quæ ingenio exercentur, *in primis magno usui est, memoria rerum gestarum.*

⁶⁾ Sall. Ep. ad Cæs. II, 10: postquam mihi ætas ingeniumque adolevit, haud ferme armis atque equis corpus exercui, sed animum in litteris agitavi; quod natura firmitus erat, id in laboribus habui.

nem annyira a nyilvános élethez, mint inkább a történetíráshoz, melyre ő már ifjúkorától fogva érzett magában kedvet és hivatást, ¹⁾ közeledő nemében csak meglelt korában iparkodott magának a betetőző képzettséget megszerezni, s ebben Atteius Prætextatus, athéni születésű philologus és jogtudós volt vezetője. ²⁾

(Folyt. köv.)

Dr. CSERÉP JÓZSEF.

A POLGÁRI DRÁMA TÖRTÉNETÉBŐL.

Gellert.

(Vége.)

A Gellert eme drámáiban rajzolt családi élet vizsgálatát azon viszony szemléletén kezdjük, a mely nemsokára a dráma főthémájává lesz. Ez a *szülők és gyermekek közötti viszony*, mely Gellertnél valóban ideális: mindkét részről a legbensőbb szeretet, a gyermekekéről még feltétlen tisztelet s engedelmesség is. A házasság kérdései ezért nem támasztanak vizsályt. A szülők nem kényszerítik gyermekeiket, a kik különben oly engedelmesek, hogy nincs szükség kényszerre, parancsra sem, elég volna a szülő komoly óhajtása. Csupán a kevésbbé sympathikus — tehát Gellert intentionja szerint nem mintaszerű viseletű — alakok hivatkoznak az érzelem ellenében a szülői tekintélyre, mint pl. a szenteskedő Richardné. Ő nála a gonosz természet, a bőszen temperamentum az, melynél fogva nem bánik elég gyöngéden leányával, a ki egyébiránt anyagi szelidséggel viselvén el anyjának haragját s igazságtalan gyanuskodását, szép példáját adja a gyermeki alázatosságnak. Gellert tehát csak hypothetice veti fel s oldja meg a kérdést olyképen, hogy kényszer esetén a leánynak nem marad más útja, mint magát feláldozni és türelmes megadással lehetőleg könnyíteni sorsán. A költő ilyen tanácsot ad ugyan, de világosan érezteti, ismételten ki is jelenteti, hogy nem jó, ha a házasság kényszer folytán jön

¹⁾ Cat. 4, 2.

²⁾ Suet. Gramm. X.: Atteius Prætextatus coluit . . . familiarissime C. Sallustium et eo defuncto Asinium Pollionem: quos *historiam componere aggressos*, alterum brevuario rerum omnium Romanarum, ex quibus quas vellet eligeret, instruxit . . .

létre. Nemcsak a brutális kényszert, hanem ennek gyengébb fáját, a morális pressiót is, kárhóztatja. Mert midőn Cleon (ZSch. I. 1.) annak az emlegetésével akar a házasságtól idegenkedő leányára hatni, hogy mint apa nem tudna nyugodtan meghalni, ha még életében nem biztosítja vala leánya jövőjét, az okos Lorchen azt az ellenvetést teszi: «Nem, kedves papa, az ilyen indító oka a házasságnak nem sokkal jobb, mint a kényszereszközök.»

E szerint tehát a *házasságnak* tisztán a házasulandók személyes vonzalmán kell alapulnia. Bővebben nyilatkozik e kérdésről s házassági ideáljáról a *LL.* III. felv. 7. jelenetében. Damonné Karolinchenről beszélve megjegyzi, hogy a leány számára nemcsak férjet óhajtana, hanem olyat, a ki szereti is őt és a ki jó tulajdonságait megbecsüli. A véleménynyilvánításból vitatkozás támad, a melynek folyamán Orgon a nyárspolgári álláspontot, Damonné pedig az író ideálját védelmezi. Orgon kijelenti, hogy a házasságban magától támad a szerelem. *Damonné*: «Én azt hiszem, ez csak oly vigasz, a melyet fősvény atyák vagy anyák gondoltak ki gyermekeik számára, a kiket akaratum ellenére szerelemre kényszerítettek.» *Orgon* erre saját házasságára hivatkozik. Ő anyja parancsára házasodott meg és igen jól megfér feleségével. *Damonné* erre azt kérdi: «Vajjon elegendő-e a gyöngéd szerelemhez az, hogy megférnek?» *Orgon*: «Nem mindegy-e megférni s nem veszekedni vagy egymást szeretni? Ha még hozzá a gyermekáldás is jön, be nem látom, hogy az ily házasság hogy lehetne szerelem nélkül?» *Damonné*: «Ez, úgy tetszik, igen silány bizonyíték. A lelkek összhangzása, bizonyos egyenlőség véleményeinkben s hajlamainkban, az a benső vágy, hogy a másiknak tessünk s az égető sóvárgás a másik szívének, egész nagyrabecsülésének bírása után: ez a hitvesi szerelem kútforrása.» Az ideál e rajzára Orgon megjegyzi, hogy «őseink becsületes emberek voltak, de efféle töprengések nélkül szerették egymást.» Ime az ellentét eszmény és valóság között. Az ideál pedig megmarad ideálnak: nem valósul meg. A költő maga sem mutatja be; házaspáraiban nem igen leljük meg a lelkek e harmoniáját, sőt ellenkezőleg! Hogy mégis fennáll e házaspárok között az egyetértés, sőt a bensőség némi látszata is, az voltaképen onnan van, hogy a férfiak mind kisebb-nagyobb — papucshősök. Azért van az is, hogy a jellemek ellentétessége s az ebből folyó házi perpatvarok daczára e házasságok nem látszanak boldogtalanoknak. Az Orgonon kívül bemutatott férjeknek (Damon és

Stefan) lényegileg ép olyan philistrosus nézeteik vannak a házasság életéről, mint ő neki, mindamellett, hogy mind a kettő majdnem bolondul szerelmes feleségébe. Az öregek táborába tartoznak, a kik praktikus szemmel nézik a házasságot, — mint Cleon (a szerető nőtestvérek atyja), ki egyebet nem lát benne, mint leányainak jó ellátását. A fiataloknak más az ideáljuk, ha t. i. egyáltalában van eszményük vagy kívánságuk — a mihez nincsen mindegyiköknek elég ereje s önállósága. Egyikök, Karolinchen, képét is adja a közönséges házasságoknak s annak, az ideáltól elég távol álló, sorsnak, a mely a nőt várja, különösen a szegényt, a ki gazdaghoz megy férjhez. Karolinchen visszautasítja a neki szánt gazdag férjet s Damon ama kérdésére, vajjon egy ötvenezer tallért bíró férj nem szerencse-e? azt válaszolja: «A szerencse, a mely engem az ön gazdag gyámfia oldalán vár, körülbelül ebből áll: nőül vesz és felesége képében nem leszek egyéb, mint gazdasszonya, házának vezetője, — szóval rabszolga, a ki kénytelen szabadságát, hajlamait, mindenét feláldozni egy gazdag s faragatlan férfi gögijének s gyarlóságainak, még pedig csak azért, mivel az a hibám, hogy szegény vagyok.» (LL. II. 8.) Karolinchen némileg maga előtt látja az ilyen házassági valóságot saját nagynénjének, épen a házassági ideál fentemlített védőjének házasság életében. Férje, bármily szerelmes is, nem egyszer minden delicatesse nélkül érezteti vele, hogy szegény leány volt. Alkalom adtán talán ő neki is kedve volna megtenni azt, a mit atyjáról helyeslően említ, hogy az feleségét, midőn ez egy ízben feleselt, lelökte a lépcsőn. (LL. I. 4.) Általában a delicatesse nem erényük ez embereknek, különösen nem a férjeknek feleségeikkel szemben. Finomságuk máz: alapszabályuk plebejusok, tapintatot s előkelő gyöngédséget nem ismernek.

A kikké a házasság főleg a gyakorlati észjárás, a számítás s nem az érzelem műve, természetes, hogy mint házasságok mindegyikének előtti gyakorlati értékű tulajdonságokat fognak egymásban keresni és ezekben fogják látni a házasság élet boldogságának biztosítékát. S mivel a boldog családi élet első sorban a nőtől függ, ismételtelen tárgyalják azt, hogy milyen legyen a háziasszony, a feleség, — míg a férjéről kevés szó van e darabokban. A mit ez utóbbiaktól kívánnak, az, hogy munkás, pénzkereső, gazdálkodó, mértékletes, békés adófizető, tisztességes polgárok legyenek. (LL. II. 1.) A mit a férjek feleségeiktől várnak, mindenek felett az, hogy gondos, takarékos, rendes, hí gazdasszonyok legyenek. De azért nem

érzéketlenek nejeik bájai és kelleme iránt, csakhogy ezt inkább holmi megbocsátható gyengeségnek tudják be. Feleségeikkel szemben állandóan olyanok, mint a becslő, a ki mérlegeli, hogy kincsemit ér; mivel folyton számíthatják, hogy nejük mit ér nekik, azért azt becsülik benne, a mi szinte mérlegelhető, a minek reális haszna csaknem számokban kifejezhető; másra nem is gondolnak s szerelmük okát is ebben keresik. A legszerelmesebbet e férjek közül, Stefan urat, egy leány világosítja fel arról, hogy «az ember feleségének nem csak erényeit szereti. Szereti vidorságát is, hízoló lényét, megnyerő arcát, tetszetős alkatát s azt a modort, a melylyel nyájasságait becsesekké tudja tenni.» (K. F. 2. jel.)

Más szemmel szokták egymást nézni a házasok s mással a még házasulandók. Milyen a *leány*, milyen az *ifjú ideálja*? Csalódnánk, ha azt hinnők, hogy a fiatalok kevésbbé józanok, mint az öregek. A ő választásukat is az ész vezérli, nem a szív. A különbség csak az, hogy az öregek a polgári *praktikus* gondolkodásmód, ők meg a polgári *erkölcsös* gondolkodásmód képviselői. Amazoknál főleg anyagi érdek, emezeknél főleg az erkölsi ítélet dönt. Még a kikenél látszólag a szív nyilatkozik, azokból is voltakép az értelem szól és ha beszélnek is szerelemről, ez nem jelent egyebet, mint *becsülést*. Figyelemre méltó, hogy éppen az a lány, a kivel a költő nem rokonszenvez, a könnyelmű Henriette (K. F.) az egyedüli, a kinek szívére hatott a fiatal ember külső szépsége, szőke haja, kék szeme s csinos viselete s az ő ideálja merő ellentéte a higgadt, érett s komoly fiatal polgároknak, a kiket a többi leányok szívesen látnak. A mit a fiatalok kölcsönösen kívánnak, nem egyéb mint az, hogy egymásban gondos vizsgálat után polgári rangjuknak megfelelő oly tulajdonságokat találjanak, melyek becsülést érdemelnek. Ha egyik a másikról azt mondhatja, hogy «derék», akkor meglelte ideálját s ellenállhatatlanul támad a szerelem. Hogy milyennek kell pl. a leánynak lennie, arról az okos Lorchen világosít fel bennünket (Bsch. II. f. 3. j.). Tagadja, hogy a leánynak «tudósnak» (értsd: műveltnek) kell lennie: «Ha gyengéd szeretet mellett még eszünk s erényünk van: úgy megvan mindenünk, a mit egy értelmes férj követelhet.» Ugyanaz a Lorchen mondja ezt, a ki Simonnak, a kérőnek azt a tanácsot adja: «A világért se tegye magát egy pár szemnek vértanújává». Tetszetősebb (és sokkal inkább mutatja, hogy akkoriban mit kívántak egy eladó leánytól) az öreg Cleon rajza (Z. Sch. II. 21.), midőn leányát, a ki magát nem tartja elég

műveltnek, így bátorítja: «Mit beszélsz! A leányok tán csak nem fognak ép úgy tanulni, mint a fiúk? Hiszen tudsz lanton játszani, tudsz szépen énekelni. Francziát is értesz. Tudsz egy finom levélkét írni s jó a kezed írása. Jól tánczolsz, értesz a háztartáshoz s csinos képed van, becsületes születésű, illedelmes s jámbor vagy és most már meglehetősen gazdag is. Mit akarhat egy férfiú ennél többet?»

Ime egy fiatal nő és egy koros férfiú véleménye szerint milyennek kell a leánynak lennie? De nézzük meg magunk, milyenek ők valóban: — az a kép, melyet így nyerünk, talán legalkalmasabb lesz, hogy rajta az egész kornak bizonyos jellemző vonásait szemléljük, mivel Gellert, mint említettem, a kor irányának hódolva, a *nőket* állítja előtérbe s őket teszi eszméinek hordozóivá. Ők a főszereplők: a néhány férfi inkább csak staffage. És épen mivel fiatalok, a síma, lágy arcokon egy-egy sajátos vonás sokkal élesebben emelkedik ki s szinte kirívón ragadja meg a szemlélő figyelmét.

Engedjük csak elvonulni magunk előtt a legjelesebbeket, azokat, a kiket Gellert szándéka szerint «mintakül» lehet venni. Ilyenek Lorchen (Bsch.), Lottchen (Z. Sch.), Karolinchen (LL.) és Philippine (K. F.). Első közös vonásuk, mely szemünkbe ötlük, józanóságuk vagy okosságuk. Bajos ezt egy szóval találóan megjelölni: annyira okosak, oly megfontoltak, oly annyira helyes gondolkodásuak, annyira érett nézeteik vannak. Mindig az ész szól belőlük, és ha véleményt nyilvánítanak, ha vitatkoznak, mindig nekik van igazuk — az öregekkel szemben. Mintha csak felcserélték volna a szerepeket: rendszerint ők leczkéztetik a többieket — kellő tisztelettel s alázatossággal. Valóságos bölcsék, fiatal leányok ruhájába öltözött bölcsék.

S azért kevésbé rokonszenvesek. Ha a felvilágosodott Philippinét orakulum módjára hallottuk nyilatkozni a komoly viselkedés mellett (K. F. 4. j.), hajlandók vagyunk igazat adni a csapodár Henriettének, midőn azt feleli, hogy könnyelműsége és szabadsága mellett igen jól érzi magát, és majdnem jobban szeretnők, hogy a leány ilyen hetyke legyen, mintsem amolyan philosophusnő. Midőn Lottchen apja azt mondja neki (Z. Sch. I, 1): «Fiam, te époly okosan beszélsz, mint bátyám [a magister]», — ez a gondolatunk támad: bizony kár, magisterré kellett volna tenni! A nemes lelkű leány különben megérdemli teljes rokonszenvünket; csak olyan nagyon okosan ne beszélne mindig! A milyen ő, ép olyan józanok Lorchen és Karoline is, talán csak épen alig

észrevehető árnyalata a vígságnak vagy érzelmességnek, különbözőt meg egymástól. Bátran helyébe lehetne tenni egyiket a másiknak, — bizonyos, hogy egészen úgy beszélne és viselkednék. Nincsen az a théma, a melyről a legészszerűbb itéletet ne kockáztatnák, akár a takarékoság s fukarság, vagy az igazi jámborság s a szenteskedés közötti különbségről, akár a házasságról, szerelemről, nők hivatásáról, akár az olvasásról, a babonáról s kuruzslásról stb. Nincs az a helyzet sem, a melyben az ész s okosság parancsai szerint el nem járnának. Nem mintha nem volna szívök s kedélyük: hanem az teljesen az ész uralma alatt áll. Ők is érzik a szív örömeit s még inkább fájdalmait, szomorkodnak, sírnak, el-érzékenyülnek, de csakis akkor és addig, a mikor és a meddig az ész megengedi. Könnyebben nem kormányozza szívét senki. Úgy tetszik, mintha csak azért lágyulnának el, csak azért hullatnak könnyet, mert logikus, a tapasztalat által bebizonyított dolog, hogy fiatal leánynak ilyen vagy amolyan helyzetben így vagy amúgy kell éreznie. Miután azonban kellően áldoztak a szívnek, tüstént megszólal az ész és minden el van törölve. Az érzés náluk nem ösztönszerűn magával ragadó valami, hanem olybá tűnik, mintha a belátás és akarat kifolyása lenne. Mint a hogy Gellert mindig önmaga felett öröködik, nem csak arról, vajjon helyesen cselekszik-e, hanem úgy érez-e is, úgy tesznek kedvencei is. Parancsolnak az érzésnek, nemcsak negative, mint minden ember, hogy elnyomják, hanem positive is, hogy felkeltsék. Látszik, hogy érezni iparkodnak, érezni t. i. (és nem csak cselekedni) azt, a mit az illendőség megkövetel. Lorchen kérdése, midőn Christianét szerelmének tudatára akarja ébresztetni: «Hát miért nem érez ön semmit?» (Bsch. II. f. 3. j.) e környezetben parancs értelmével bír, mintha azt jelentené: «Hát miért nem cselekszi a helyest?»

E mindenek felett korrektségre törekvő józanságuk a *szerelmben* sem hagyja el őket, a mi a ridegség benyomását teszi. Belsőségük nem egyéb mint vonzalom, barátság, ragaszkodás, hűség, — akármí, de nem szerelem. Nem jellemző-e, hogy mindig «*vernünftige Liebe*»-ről beszélnek (pl. Z. Sch. I. 11.). Mit is nyomhat a latban, ha néha oly phrasisokat vetnek oda, hogy «a szerelem szükséges a világon (Z. Sch. I. 11.), hogy az ember szeret, a nélkül, hogy tudná (Bsch. III. 11.), hogy a szerelem (de csakis az *ártatlan!*) édes nyugtalan-ságot okoz» (u. o.), — ha aztán más részről lépten-nyomon halljuk (és viselkedésükből látjuk is), hogy ez

valódi meggyőződésük, hogy csakis az *okos* szerelem van megengedve (Z. Sch. I. 11.), hogy a szerelem kizárólag az erénynek köszöni boldogságát (u. o. III. 10.), hogy a szerelem és becsülés oly dolgok, melyek egyike a másik nélkül nem képzelhető s azt szeretjük meg, a kinek több érdeme van (u. o. II. 21.). Innen van, hogy az a szó, a melylyel szerelmüknek leghatásosabb kifejezést adnak, az, hogy «büszkék» szerelmük tárgyára (pl. Z. Sch. I. 12.), hogy a szerelmet az érdem jutalmának tekintik (u. o. I. 1.) és hogy a boldog szerelmes is mindig felveti a kérdést: «Meg is érdemlem-e?» (u. o.) A szerelem erkölcsi mivoltánál fogva erkölcsileg javíthat is, kisebb hibákat, különösen a nőkéit, eltüntet (u. o. I. 3.), sőt az ember egész lényét rövid idő alatt megváltoztathatja (Bsch. I. 9.), másrészt azonban a szeretett személy erkölcsi érdemtelensége véget is vet neki. «De ő (Lottchen t. i.) csak azért szereti (Siegmundot) annyira, mivel szerelemre méltónak tartja. Mihelyt tévedését belátja, az ész, az erény *érzelme* és a hűtlenség gyalázatosága fel fognak lázadni szerelme ellen.» (Z. Sch. III. 10.) A becsülés érzete erősebb a szerelmi váagnál, a kedves bírásának vágyánál. Lottchen le akarna mondani mindenről, örökségéről, magáról kedveséről, csak azt a tudatot szerezhetné meg, hogy kedvesének becsületes szíve van (III. 17.). Csak a jó s erényes ember szeretethet, hisz a szerelem bent rejlik az erény fogalmában, lényeges jegye neki. Ha kimondjuk e szót: «erény», magától értetődik, hogy azzal a szerelmet is megjelöltük. Ime mily módon viszonyozza Lorchchen (Bsch. II. 4.) a kezét megkérő Simon szerelmi vallomását: «. . . Ne követeljen határozottabb vallomást. Én *nagyra becsülöm* önt s ismerem érdemeit. . . S ha azt hiszi, hogy én *Krisztinát, a barátságot és az erényt szeretem*: úgy pontosabb felelet felesleges lesz.»

Ha tehát az erény, illetőleg az erényes szükségkép szerelmet kelt, csak egy lépéssel kell tovább mennünk, hogy arra a következtetésre jussunk, hogy minden erényes személyt egyaránt szeretni kell és hogy mindegy, kit szeretünk, feltéve, hogy erényes. Valóban érdekes példáját látjuk e felfogásnak, midőn Simon, a derék völegény, alig hogy Christianét eljegyezte magának, mindjárt rá — a mi annyira visszatetsző — Lorchennek tesz ajánlatot. De hisz mind a kettő erényes, tehát egyre mehet, akár az egyik, akár a másik lesz menyasszonya. Szereti is ő mind a kettőt és akár melyikök rögtön megvigasztalja a másiknak elvesztéseért.

Lám mire vezet a túlságos erény! Pedig Gellert mintáembe-

rei egytől egyig erényesek, erkölcsösek, és milyen erkölcsösek! Hisz a jónak, helyesnek belátása náluk egyenlő a jó akarásával s akarása mindjárt megcselekvésével is. Nem elég, hogy erkölcsösek — ők *buzgón erkölcsösek*. A levegő, melyet szívnak, telítve van erkölcsös szándékkal. A mit a szerelmesek jellemrajzánál hangsúlyoznak, az, hogy mily erkölcsösek és mennyire igyekeznek azoknak lenni. Christianéről pl. ily jellemzést kapunk: «Szíve a legjobb a világon. Hallgat az okos szóra. *Kívánja, hogy gáncsolják és javítsák.*» (Bsch. I. 9.). Úgy tesznek ők, mint Gellert maga, hogy szüntelen megfigyelik s bírálgatják önmagukat és minduntalan felfedezvén magukban gyengeségeket s hibákat, mindig van, miért bocsánatot kérniök. Ha pl. kivételkép haragra lobban valamelyikök, rögtön észreveszi magát és szégyenkezve csillapúl, mint Lottchen (Z. Sch. III. 14.). Erkölcsösségük alapvonása az indulatok, szenvedélyek, az egoismus teljes leküzdése. A kiket a költő mintaképekül bemutat, mind olyanok, mintha az ént teljesen levetették volna: ideáljuk csaknem evangéliomi alázatosság és önmegtartóztatás. A kikkel rokonszenvez, *önzetlenek*. Nemcsak a két szerető nővér mindegyikének, a mint felváltva gazdag örökösnek véli magát, első gondolata testvére boldogítása, hanem a jó, rokonszenves alakok általában nagyobb boldogságot nem ismernek, mint mást boldogítani. Vagyon, gazdagság, jólét oly dolgok, melyeket szinte szégyelnének önmaguknak megkivánni; ha óhajtják, legfőképp azért teszik, hogy mások javára fordíthassák (LL. IV. 10.). De ez önzetlenségük inkább akart, mint természetes s azért jól esik látnunk, hogy tör ki alóla néha az akaratlan önzés. Damonné, nem tudva, hogy Karolinchen mikép jutott a sorsjegy birtokába s félvén, hogy talán nem egészen kifogástalan módon szerezte meg, azt tanácsolja: «Ah, adjuk vissza neki! *Talán ide ajándékozza nekünk a felét!!*» (LL. V. 7.) Így jön ellenkezésbe a szerzőtől személyeire, hogy úgy mondjuk, ráparancsolt idealismus az általa megfigyelt élet realismusával.

Ez utóbbinak Gellert egyébiránt más tekintetben is engedményt tesz: abban, hogy az erénynek mindig megszerzi anyagi jutalmát; a szegény erényes leányt elveszi a gazdag kérő, a nagy nyereség végre mégis Karolinchen kezébe jut, a derék testvérekre gazdag örökség száll, senki sem tesz jót a nélkül, hogy bőven viszsza ne kapná, szóval az erény önzetlen, de kifizeti magát. Sőt, a szerencsét egyenesen az erény jutalmának nevezik, legyen bár a

puszta véletlen eredménye, a mint pl. Karolinchen, miután völegényével közölte, hogy milyen szerencséje volt a lutriban, kérdi tőle: «Hát gondolta volna, hogy *erényének jutalma* ily közel van?» S Damoné keneteljesen megjegyzi: «Igy gondoskodik a gondviselés az erényes szerelemről!» (LL. V. 12.)

Az önzés próbája az áldozat. Gellert önzetlenjei egymással versenyeznek *áldozatkészségben*, s keresve keresik az alkalmat, hogy önmagukat feláldozzák. Örömmel, küzdelem nélkül áldozzák fel önmagukat, vagy oly könnyen, hogy el sem hihetjük, hogy igazán küzdeniök kellett, — mint a hogy pl. nem hihetünk a barátnéja javára lemondó Lorchen szavainak, hogy nehezebbre esik az áldozat, mert semmivel sem mutatja, hogy érzi, a mit mond. Az önmegtagadást túlhajtja csaknem a bűnig. A kiről lemond, Simont ő is szereti s emez a saját szerű körülményeknél fogva meg is kéri s ő oda igéri kezét; mindamellett nemcsak könnyű lélekkel engedi át völegényét szerencsésebb vetélytársának, hanem maga vezeti őket egymás karjaiba. Mi ugyan szívesebben látnók, jobban értenők is, ha haboznék, ragaszkodó érzelmével vívódnék, — de mit szóljunk már ahhoz, hogy a míg még menyasszonya, ő maga biztatja Christianét, csak csókolja meg Simont? Az *abnegatio* itt már közel áll az immoralitáshoz!

Természetesnek fogjuk találni, hogy az ilyen az utolsó csepp önzést is magukból kiirtó, az önmegtagadásban szinte kéjelgő lények a gyűlöletet nem ismerik, mindig készek egymásnak megbocsátani (pl. Lottchen Z. Sch. III. 20. «Megbocsátottam önnek, a nélkül, hogy törődtem volna, hogy megérdemli-e ezt a bocsánatot») és a bosszútól idegenkedő szívük megtorlásra nem is gondol. «Bár csak ne lenne rossz dolga a nemtelennek!» — így kiált fel Lottchen a hűtlen Siegmund távozása után (Z. Sch. u. o.). Egy szóval jó szívüknek nincsen párja. Barát s ellenség iránt egyformán *jóakarattal, jóindulattal* viseltetnek. Ez az utóbbi lényük alapvonása, oly vonása, a mely mindenkiben fellelhető, a kevésbbé önzetlen s nagylelkű öregekben is. Ez a mindenki irányában való jóakarát okozza főleg, hogy annyira *igazságosak s méltányosak*, hogy az indulat sem vakítja el őket. A féltékenység kigyómardosása sem bírhatja rá Julchent, hogy nénye erényeit érdeme szerint ne méltassa (Z. Sch. III. 3.) és Lottchen értesülvén kedvese hűtlenségéről, kétségbeesésében is megóvjá pártatlanságát. «De nem méltányos őt elítélnem! . . . A legnemesebb szív sem ment hibáktól, a melyeket

nemsokára megbán.» (Z. Sch. III. 17.) Míg önmagukat szerényen kicsinyítik, mások érdemeit előtérbe tolják, hibáik iránt pedig a lehető legelnézőbbek. Az emberszeretet parancsai szerint vélnek eljárni, ha türelmet gyakorolnak, ha az alkalmatlankodókat is inkább elviselik, mintsem megbántanák és ezzel valahogy békétlenséget idéznének elő. (LL. II. 4.) Harczias erélyük legmagasabb fokú kifejtése a csendes megvetés. Mondogatják, hogy a gonoszokat gyűlölik, de nem hihető, hogy gyűlölni képesek (mint voltaképpen erősen szeretni sem) — nem is tekintve, hogy a gyűlölet meg sem férne kimeríthetetlen nagylelkűségökkel. Nem képzelhető, hogy a légynek is ártani tudjanak. Felhevülésük is a tettetés benyomását teszi, mert ők nem csak jók, hanem bölcsék is, kik nem könnyen veszítik el lelki egyensúlyukat, kiket mi sem hozhat ki sodrúkból. Ha mérgeseknek látszanak is, ha összevesznek, bámulatos kedélynyugalommal («Gelassenheit») vágják egymás fejéhez a legalaposabb gorombaságokat, ugyanazzal a szenvedélytelenséggel, mely szerelmükben is nyilvánul, ugyanazzal a czirkalmazott udvariassággal, a melylyel Simon és Lorchen kölcsönös nagyrabecsülésük biztosítása mellett feloldják egymást a szerelmi ígélet alól. Vértelen ajkaik tagolják a szavakat, de szívük lüktetése ki nem érezhető. Forogjon a dolog akár legfőbb boldogságuk, akár egy akademi-kusan vitatott kérdés körül, lelkük megindulása, felhevülése egyformán magas, vagy egyformán alacsony. Sőt bizonyára nagyobb hévvel, több meggyőződéssel szavalnak erkölcsi sententiákat bűnről s erényről, mint a milyennel teszik szerelmi vallomásaikat.

Ha olykor gyengén ki is zökkennek szokott lelki kerékvágásukból, csakhamar megtalálják azt újra s visszatér kedélyük szokott alaphangulata: a jóindulat. Ez állandó dispositiójukból — s nem jó nevelésükből, finom modorukból — folyik rendkívüli udvariasságuk és előzékenységük. Elég sejtetni egy óhajt, hogy szolgálatkészségük a legáradozóbban nyilatkozzék. Ez már hízelkedő beszédmodorukban is nyilvánul. Meg nem szólítanak senkit, a nélkül hogy hozzá ne tennék: *kedves, drága, édes*, vagy hasonló valamit. Alig emlegethetnek valakit a nélkül, hogy dicsérő megjegyzést ne szónéne közbe. Ekkép beszédjüknek bizonyos édeskés, szenvedő hangja jön létre, a mely prædisponál az érzelmességre s ennek engedékeny eszköze lesz.

Ez *ézelmesség* voltaképpen szintén lágy szívük terméke, nemcsak azért, mivel lényege az ellágyulás, hanem annyiban is, hogy a min

megindulnak, az szintén többnyire a jószívűség, a nagylelkűség. S mennyit emlegetik szívüket! Az afféle kifejezések: «kérdje meg szívemet» vagy «mit fog szívem érezni!» úton-útfélen akadnak. S nemcsak szóval bizonyítják, hogy érzelmesek, hanem tettel is, azaz könyekkel: az érzelmesség tette a köny. Nem bugyog még oly gazdagon náluk, mint egy néhány évtizeddel későbben, de elég bőven ömlik, nemcsak a «*Zärtliche Schwestern*» utolsó, egészben megindításra készült, érzékeny felvonásában s nemcsak mint a nyomott lélek könnyebbülése csalódott remény miatt (LL. V. 6.), mint a boldogság (Z. Sch. II. 3.), az öröm jele (U. o. II. 20.), hanem hull a naiv ártatlanság (Bsch. I. 9.), az önzetlen jószívűség (LL. V. 7.), a nemes olvasmány felett is (LL. IV. 3.); Julchen és Damis könyeznek, midőn a szerelemről *beszélnek*; a köny az ártatlanság egyetlen fegyvere a gonoszság üldözéseivel szemben (Bsch. III. 1.), a nemes lélek egyetlen bosszúja (LL. V. 12.) s végre a nagylelkűség legszebb jutalma (LL. V. 7.). A Gellert-féle érzelmesség nem oly intenzív, mint a következő korszaké, nincs meg benne az a fájdalmasság, az a keserűség, az a feneketlen melancholia, mely Rousseau, Werther vagy René lelkét dülja. Emezeknél a sebzett szív szüntelen sajtása fakasztja a könyeket, míg Gellertnél mintha egy szenvedélytelen, jószívű gyermek gyorsan száradó könnyei folynának; tudjuk, hogy a baj nem komoly s mosolyogva nézzük. Ez érzelmesség csak csirája a későbbi érzelmességnek: nyugalmasabb, mérsékeltbb, hígabb valami: inkább csak hajlam, melyet még erősen féken tart — az okoskodás.

Miként fent ráutaltam, Gellert emberei sokkal inkább az ész emberei, hogysen teljesen átengedhetnék magukat valamely érzelmnek. Felette *értelmes* szívők van. A józanság s az érzelmesség ez ellenmondásos vegyülmében láthatnánk egy specifikus német vonást, nyilvánulását a sajátos német idealismusnak, mely lényegében érzelmé mélyedt gondolat, — lelkesedés, mely az észből ered. Még inkább rá ismerünk benne a korra, a 18. század derekán már folyó küzdelemre, melyet a szív indít az ész korlátlan uralma ellen. Itt még az ész az erősebbik. De e sajátosság legfőképen Gellert *erkölcsjavító s tanító tendenciájából* ered. Mint oktató, bár a szíven át, mégis főképen az érzelmhez, a belátáshoz fordul s azért személyeinek is értelmi oldalát kell kiemelnie. A kiket teletöm tanítással, azokat mély érzelműekké is tehette ugyan, értelmessé azokban szükségképen *kellott* őket tenuie. Az erkölcsösségnek különben is

alapja a természet fékezése, az erkölcs a szívnek s az észnek küzdelméből születik, a kettő közötti egyensúly az erkölcsi tökéletesség. Gellert mint moralista tökéletesekül, mintakül teremti embe-reit, a kik magukban egyesítenek minden erényt, még az ellentéteket is. Azért nagyon jószívűek s nagyon okosak, érzelmesekek s egyúttal higgadtak ők. Hogy nem egyesítenek még ellentétesebb erényeket, az talán csak onnan van, hogy a Gellert conceptiója szerint alkotott emberideál ilyeneket fel nem ölel.

Ezt a tanító, moralizáló czélzatot egy pillanattig sem szabad szem elől tévesztenünk, ha e vígjátékokat vizsgáljuk, mert ez még sok egyebet is megmagyaráz, — különben a szerző nem is engedni felednünk, annyira legfőbb, szembeszökő vonásukká tette. Ez magyarázza meg pl. a jellemek egyoldalúságát, abstract és azért tul-zott voltát. A kik jók, szerfelett tökéletesek; a kik pedig rosszak, igyekeznek, hogy e tulajdonságukat szüntelenül éreztessék. A kiknek hibáit nevelésessé tenni vagy sujtani akarja, azokat torz-képekké teszi, elannyira, hogy néha ellenmondásba keveredik, mint a hogy pl. a kapzsi, fukar «Betschwester», megszokott okos számítása ellenére, indokolatlan örült perlekedésével elúzi azt a kérőt, a kin elébb kapva kapott. Persze Gellert nem elégedett meg azzal, hogy e nőt álszentnek, babonásnak, kapzsinak, fukarnak, irigynek és keményszívűnek rajzolta — hogy elég ellenszenvesse tegye, még több rosszat igyekezett rákenni és ezzel tönkretette a jellem valószínűségét. A jók rajzában meg ellenkező irányban nyomja meg a vésőt. Hogy mily túlságosan nagylelkűek pl., azt volt már alkalmunk látni. Általában mindig attól tartanak, hogy keveset tesznek. «Ne vesse szememre, hogy túlságosan gyengéd vagyok a barátságban», mondja Lorchen, «inkább a barátság feleslege által akarok véteni, semmint hiánya által.» (Bsch. III. 11.) Hogy mily túlságos aggályaik vannak az iránt, hogy legártatlanabb tetteikkel s szavaikkal vétenek, azt is említettem már. Az okosakat nem tudja elég okosaknak feltüntetni s e túlzásnál fogva olykor bizony nem tetszenek különbeknek bolondjainál, mint pl. a «*Kranke Frau*» Philippinéje egész környezetét fitymáló túlokos-ságával. Személyei nem elég hogy ildomosak, erkölcsösekek, hanem minden pillanatban gondolnak is rá, hogy ilyenek legyenek és akaratlanul is fitogtatják, hogy ilyenek. Nem helytelenül jegyzi meg Simon a fiatal leányokról: «Szóval, minduntalan arra gondolnak, hogy tisztességesek legyenek és e közben oly komolyakká válnak

mint a vénasszonyok». (LL. IV. 3.) Így rontja meg a moralis szándék *) a jellemrajzot, nem engedi, hogy a költő a természetet elfogulatlanul megfigyelje s visszaadja, a mit talán tudott volna, a mint némely alak s jelenet bizonyítja, a melyeknél megfelelkezni látsozott moralis praecupatiójáról s nem akar egyéb lenni mint az élet megfigyelője.

A moralis célzat a jellemzésen kívül is mindent döntően befolyásol: cselekvényt, dialogust stb. Nem akarom ezt az eddig mondottak után még bővebben fejtegetni, csak két sajátságra utalok még. Az első az, hogy a személyek, minthogy az igazi erény s erkölcs az, a mely a próbát megállja, minél gyakrabban próbára tétetnek: különösen valamely félreértett vagy téves hír érkezése nyújt nekik alkalmat nemes jellemüknek egész fényében való ragyogtatására, így Lottchennek az örökség híre (Z. Sch. II. 7). A szereplők szeretik egymást próbára tenni, hogy aztán gyönyörrel felkiálthassanak: mily nemes erény! Így teszi pl. próbára vőlegényét Karolinchen, a nagy nyeremény birtokosa (LL. V. 12.). A másik sajátság, melyet még megemlítek, az, hogy semmi sem történhetik meg a nélkül, hogy a résztvevők maguk nem vonnák le belőle a tanulságot s ki nem fejeznék azt világosan s terjedelmesen: rendszerint ők maguk mondják ki azt, a mit a nézőnek kellene éreznie vagy mondania.

Gellert tehát tanítani akar, — tanítani mindenek előtt és mindenek felett. Egy alkalmat sem mulaszt el, a hol valami oktatást, felvilágosítást szőhet be s akárhányszor a tanítás kedvéért teremti az alkalmat. A polgár, a ki darabjait megnézte, vagy elolvasta, megjegyezhetette magának pl., hogy a jó házi asszonynak könyvet kell vezetnie (LL. IV. 1.), hogy a szülők kötelessége gyer-

*) A túlságos erény nem mindig óv meg az erkölctelenségtől, azt már fentebb láttuk. A túlzottan erkölcsös Gellert egész ártatlanságában is közel jár néha a sikamlóshoz vagy kétértelműhöz, így midőn e felsőbb leányok számára való darabok egyikében (K. F.) egy fiatal leány előtt feszegeti a férj, vajjon felesége nincsen-e reményteljes állapotban? vagy midőn a takarékos Damon így nyilatkozik feleségéről: «Esküszöm önnek, hogy sohasem tetszik nekem jobban mint éjjeli ruhájában» (LL. I. 4.), vagy midőn az együgyű Orgon azt mondja kényeskedő feleségének: «Ha szükségesnek tartod, az orvosért küldök. Rosszulléted talán hitvesi szerelmünk gyümölcse.» (LL. I. 7.) A mi másnál fel sem tűnik, az Gellert agályos erényessége mellett kétszeresen szembeötlő.

mekeiket jól nevelni (u. o. II. 8.), hogy türelemmel kell elviselni a fájdalmat (u. o. II. 4.), hogy a társaságban össze kell egyeztetni a vígságot az illendőséggel (u. o. IV. 3.), hogy a hivatal kenyeret adhat ugyan az embernek, de nem ész (u. o. II. 8.), hogy a ki nagyon okosnak képzei magát, annak kevesebb reménye van az okulásra mint akármely bolondnak (u. o. III. 3.) stb. Látnivaló, hogy igyekszik ő a gyakorlati életre s az emberekkel való érintkezésre nézve is jó tanácsokkal s útmutatással szolgálni. Azok az eszmék azonban, a melyeket szívében hord, a melyekkel minden lapon foglalkozik, melyek fejtegetésében kifogyhatatlan, az erkölcs eszméi; az az erkölcs pedig, a melyet hirdet, egészen a pietismus erkölce; az erények — inkább passiv mint activ erények —, melyeket ajánl, a pietismus kátéját képezik. Az alap, a melyre épít, a maga kissé aggályos, beteges, de igazi benső vallásossága. Gellert a szívből merített meggyőződéssel vallásos és azért más erkölcsöt nem ismer el, mint a pozitív vallásból eredőt. A jólelkű férfiú, maga a türelmesség s minden gyengeség iránt oly elnéző, e pontban valósággal türelmetlenné lesz. Ő, a kinek különben nincsen epéje, haragos tud lenni s mérges szavakat talál, ha a vallás megvetői s az álszentek és — ez is jellemző — a nőket ámitó hűtlen férfiak ellen (Z. Sch. III. 9.) fordul, mint a vígjátékaihoz írt előszóban, a hol «szemtelen embereknek, az emberiség szerencsétlenségének s gyalázatának» nevezi őket. A «Betschwester»-t, mivel az igazi vallásosság ellen vét, nem tudja elég ellenszenvesnek festeni. «Inkább nem lenni embernek mint nem vallásosnak». (Z. Sch. II. 21.) A túlbuzgóság igazságtalanná teszi. Ismeretes amaz éles, de gyermekesen naiv kifakadása a «Freidenker»-ek ellen, — mely szóval akkor főkép a deistákat jelölték, a kik tudvalevőleg a pozitív vallások ellenei voltak ugyan, de általában Istennek s az erénynek leglelkesebb szószólói. «Hogy az ember *szabad gondolkodó* legyen, a minőt ön, úgy gyanítom, játszani akar (mondja Damonné a német*) erényességet gúnyoló Simonhoz) nem kell egyéb mint egy kevés ész, vad szív, néhány angol vagy francia lap telve epével az Írás ellen, egy jó pohár bor, egészséges test, bizonyos házak látogatása, melyeket pirulás nélkül meg nem nevezhetek, és ha már jó sokra akarja vinni, egy elővigyázat s okosság nélkül tett utazás

*) Megjegyzésre méltó, hogy az egyetlen alkalom, a hol hazafisága fölébred, a német *erkölcs* védelme.

idegen országokba». (LL. III. 5.). Pedig egy század gyermekei, ő meg ezek a «szabad gondolkodók», a kiket ily igazságtalanul félreismer. Ő is az *észre* hivatkozik, de a vallás mellett, mint amazok a vallás ellen. A vallás neki a legszentebb, a mit *értelmes* ember nagyrabecsül (Bsch. I. 6.), s «a *legélesebb elmék* minden időben tisztelettel szerettek s csodáltak» (LL. III. 6.). Mint amazok ő is ismételten ostromozza a babona minden nemét az ész s nem a vallás nevében. Az imádságolvasást, a külsőleges, megszabott munkamódra, áhitat nélkül végzett imádkozást azzal sújtja, hogy az «*oktalan ájtatosság*» («keine vernünftige Andacht», Bsch. I. 6.). Ez annál jellemzőbb, mivel Gellertnek az ima valóban a szív dolga s ő mélyen érezte az istenhez emelkedő lélek fohász-kodásának benső megindultságát. Az imádkozás nagy helyet foglalt el az ő vallásos gyakorlatában. Épen azért nem nézhette nyugodtan megszejtelenítését s egy egész darabjának tendenciáját az imádsággal való visszaélés, az idejében oly gyakori vallásos képmutatás ellen irányítja. De vallásossága nem pusztán imádkozásból áll, mint a hogy épen eme darabjából látni, a melyben egyúttal azt is tanítja s bizonyítgatja, hogy «más kötelességek ép oly fontosak és szentek mint az ima». (Bsch. I. 1.) Ezzel nevezetesen az emberszeretet parancsait érti. Nem elég imádkozni, jótékony-ságot is kell gyakorolni (Bsch. I. 2.), még pedig igaz szívvel. Hol keményebben hol gyengédebben suhogtatja a vesszőt az önzés ellen, mely a jótékony-ságot üzletnek nézi, a melyben a jótettért cserében az isten jutalmát lehet megvásárolni. Kemény azok iránt, a kik mint Richardné kérkedve adnak ajándékot a templomnak, de a szegényeket kikergetik házukból; elnézőbb azok iránt, kik a jó által, a mit tettek, védve vélik magukat a balsors ellen, mint Stefán (K. F. 20. j.): «Miért rabolná el feleségemet a korai halál? *Hisz sok jót teszek felebarátaimmal.*» Egészen máskép nyilatkoznak azok, a kik a költő nézetét tolmácsolják, különösen Damonné; ez ismételten kifejti, hogy a jótékony-ság oly kötelesség, a melynek elegendő jutalma az, hogy azok, a kikkel jót tettünk, megint másokkal tesznek jót. Ő csak azért óhajtja a gazdagságot, hogy jótékony-ságot gyakorolhasson és mikor a lutriban nyert, felkiált: «Csak most fogok megelégedetten élni, ha másokat is megelégedettekké tehetek.» (LL. V. 7.) Ugyanő intézi Orgon úrhoz azt a — máskülönben is — érdekes kérdést: «Ugyan miért adja minden keresetét feleségének és ez által megfosztja önmagát attól

a lehetőségtől, hogy rokonainak és barátainak szívességet s szolgálatot tegyen?» (LL. I. 1.)

Mily naiv, mily komikus forma és mily nemes tartalom! Dadogva szólal meg, de félreérthetetlenül ugyanaz az eszme, a mely majdan a «*Lied an die Freude*» lángszárnyain bejárja a földkört: az önzetlen felebaráti, a testvéri emberszeretet eszméje. Ezt az eszmét Gellert egész életével, úgy mint műveivel nem győzi eléggé hirdetni. Koronája ez az ő erkölcsi világnézetének, legtökéletesebb nyilvánulása a kor eszményének vagyis az *erénynek*, a mely szóval Gellert százada az ideált jelölte. Ennek az akkoriban divatos és hihetetlen keletű szónak és fogalomnak szereplését más helyen s összefüggésben, Lessingnek s utánczóinak első polgári drámáiról szólva, szándékozom megvilágítani. Itt csak annyit akarok megjegyezni, hogy Gellertnél az erkölcs és vallás bensőleg összeforrt egységét jelenti — míg későbbben inkább az elsőnek tökéletes formáját értik rajta — és hogy ez a tengely, a mely körül embereinek eszmevilága forog. A jóknak ábrándja, mely őket mindenha s mindenhová kíséri. Neve úgy hangzik, mint egy varázsigé, a melynek minden hódolni kénytelen s szolgálatába áll, ki nem véve — a vétket sem. A lutrijátékost pl. erkölcsi önzetlen végczél vezérli, sőt magának a sorsjegynek is jeligéje: «*Pour la vertu*» — a min Simon nem egészen indokolatlanul csúfolódik — és a nem épen tulságosan erényes Damon is felcsap dicsőítőjének, mint abban a komikus, de felette jellemző feleletben, melyet Simonnak ad: «Hallja, Simon úr, az erényt nem hagyom. Atyám s egész családom mindenkoron híresek voltak erényükről. Az erény jó. A hol erény van, áldás jön a házba. Tán nem is volna szabad eladnom a sorsjegyet, *mivel rajta van az Erény.*» (LL. III. 1.) Gellert sokkal nagyobb tisztelője volt az erénynek, semhogy e szavakban malicziát volna szabad látnunk.

Ime ezekben állítottam össze, talán nem minden tanulság nélkül, azokat az elemeket, a melyekből Gellert világnézete alakul. Az életről s az emberekről való felfogásával nem mondhatni, hogy megelőzte korát, de mindenesetre az élen jár. Ideálja a koré, övék eszméi is; de Gellerté az érdem, hogy nagy befolyásával általánosította, terjesztette, a nép széles rétegeibe szívárogtatta, nemesítőleg hatott ezekre, felemelte őket magához s olyan erkölcsüekké nevelte, a milyeneknek rajzolja. Művei egy nevelőnek munkái s a kor szom-

zott tanítás után, érezte nevelődésének szükségét, kezdte belátni, hogy fejlődnie kell; azért örömmel, czéltudatosan művelte önmagát s azért kedvelte e tanító darabokat is. A mivelődés tehát általános szükséglet s törekvés lett és főszköze a *könyv*. A könyv páratlan fontosságra emelkedik. E vígjátékokból is láthatjuk, hogy mily szerepet játszanak a könyvek *) s szemlélhetjük, mikép hatol be a könyvek révén a század szelleme oly körökbe, a hol addig, ha olvastak, mást nem olvastak, mint a bibliát s az imakönyvet. A régi szellem küzd az ujjal, az ósdi a haladással, a nyárspolgári korlátoltság a műveltséggel, a bigoteria a felvilágosodással és e harcznak jelképe: a könyv. Körülte ütköznek össze a sympathiák s az antipathiák. Mellette vannak a nők s a fiatalok és a költő az ő pártjukon áll. A kik a könyvek ellen szólnak, azok vagy elvetemedettek, mint a léha Simon s a Betschwester, vagy együgyűek, mint Orgon. Hiába fitymálják az öregek «tudósnak», a mely leány csak kezébe vesz egy könyvet: a fiatalok ismételten hangsúlyozzák a könyvek művelő hatását, mint Lorchen (Bsch. I. 9. és II. 3.) és kü-

*) Sok tekintetben érdekes, hogy mily könyvek említetnek és mikép nyilatkoznak róluk. — *Julchen* olvasmányai: *Lafontaine*, *Hagedorn* és a *Bremer Beiträge* (Z. Sdh. II. 14), a mit a pedans magister nem helyesel: «Fogadni mernék, ha ön a *Bremische Beiträge* s más efféle sekély iratok helyett egy rendszeres morál-philosophiát olvasna, csakhamar másképp tanulna gondolkodni.» Philippine a «*Jüngling*»-ből akar a beteg nőnek felolvasni [«Eine Ode an den Frühling; K. F. 1.]. A «Betschwester»-nek nincs inyére, hogy Lorchen a «*Zuschauer*»-t (l. még Bsch. II, 3. és LL. IV, 3.) olvassa s más világi könyveket, mint a milyen «*Pamela*», míg Ferdinand védelmébe veszi a könyvet. «A *Pamela* egy igen jó regény, mely az ártatlanságot és az erényt szeretetreméltóva igyekszik tenni.» (Bsch. II. 1.). Damonné egy beteg vendégnek felolvasott *Saurin* egyházi beszédeiből. «Ezért a szolgálatért, mondá másnap, sokkal inkább le vagyok önnek kötelezve mint minden ápolásáért. Nem tudtam, hogy oly szép könyv létezik. És a midőn bucsuzáskor ajándékot [egy brillianttűt] adott, azt mondá: Ezt *Saurin* beszédjeiért adtam. — Én odaajándékoztam neki a könyvet, midőn a kocsi akart szállani. Elfogadom, mondá. Ha meghalok, akkor az ön unokahúgának (*Karolinchen* ugyanis épen mellettem állt) hagyományozom a könyvet és még valamicskét több könyvekre.» (LL. II. 4.) — *Karolinchen* Simonnal való vitatkozásában arra hivatkozik, hogy mind a két *Racine* műveit olvasta és hogy az ifjabbiknak műve felett könyveket hullatott, mire ellenfele nem helytelenül megjegyzi: «Ha ön el tudta olvasni *Racine*nek a vallásról való költeményét, úgy minden imakönyv sok figyelmet remélhet az ön részéről.» (LL. IV. 3.)

lönösen Karolinchen, a ki e dologban a költő szócsöve s mint az-olvasás lelkes párthíve majdnem egy egész jeleneten át vitatkozik e tárgyról és végül kifejti az elvi álláspontot: «Uram, nem azért olvasok, hogy tudós legyek, hanem hogy elmémet s szívemet javítsam. Azt gondolnám, hogy minden *józan férfiúnak csak buzdítania kellene erre a nőket.*» (LL. IV. 3.)

Ha a fiatalok, mint fennebb említettem, a nagyobb belátás s műveltség tudatában oktatják s helyreigazítják az idősebbeket, úgy ebben könyveikre támaszkodnak. Karolinchent Damon rábeszéli, hogy menjen Simonhoz férjhez. A leány ellenvetéseit azzal akarja csitítani: «Én öreg s tapasztalt vagyok s maga csak fiatal.» Erre, Karolinchen: «Igaz, fiatal vagyok. *De talán olvastam régi könyveket.*» És midőn Damon szerénységre inti, a leány élénken védelmére kel a haladás jogának a multjára s korára hivatkozó ósdiság ellenében: «Tehát úgy kell tennem, mintha semmit sem tudnék, mintha elmém nem volna egyéb, mint egy üres edény, a melyet ön és más derék emberek megtölthetnének avúlt véleményeikkel?» (LL. II. 8.). Gellert ekkor még a fiatalság s a haladás aspirációit képviselte. De az ébredő nemzet gyorsan haladt. A fiatal óriások magasra nőnek s néhány évtized mulva a nemzet színejava szédítő magaslathból néz le az egykori praceptor eltörpülő, tovatűnő szellemi világára.

E világ, melynek ideális törekvései a könyvben lelik symbolumukat, maga is amolyan könyvszerű világ. Hogy is mondja csak Simon a könyveket buzgón védő fiatal leánynak? «Ön is elárulja nagyképü orákulum-mondásaival, *hogy többet olvas, mint beszél.*» (L. L. IV. 3.) Ez találó megjegyzés. Valóban meglátszik e leányokon, hogy keveset járnak társaságba. Beszédjük könyvszerű: ha szájukat kinyitják, mintha egy könyv szólalna meg. Az alakok olyanok, mintha egy könyv képei egyszerre megelevenülve kilépnének a kötésből. Akárhogy hasonlítsanak az utcán járó-kelők-höz, látjuk, hogy igazán még sem húsból s vérből való emberek ők.

S vajjon nem marad-e a könyv még hosszú időn át megtestesítése mindannak, a mit a német, nevezetesen a polgár elérhetett? A mikor a könyvpiacz volt jóformán az egyedüli tér, a melyen magasabb erőit érvényesíthette, mikor kizárólag a tudomány és irodalom művelésére volt szorítva mind az a szellemi tőke, melyet az elrekesztett, megközelíthetetlen nyilvános életbe nem fektetett.

De a könyvek lettek emelkedésének lépcsőfokai is. Az irodalom tette a németet nemzetté. Az emelkedéshez való erőt pedig a *munkából* merítette. A munka tette gazdaggá s tekintélyessé. Záródkül hadd emeljem ki, hogy azt a kört, a melybe Gellert bennünket vezet, a tiszta erkölcs mellett épen a *munka szeretete s becsülése* teszi nemes értelemben polgárivá. Ha párhuzamba állítjuk Gellertet francia kortársaival, a kik nagy részben mintái s mesterei is voltak, rögtön szembetűnik a különbség: emitt egy polgárivá átalakuló aristokratikus világ; amott egy kisszerű, de minden ízében polgári kör. A francia eleganciához hasonlítva őket, mosolyoghatunk szögletes, fabábszerű mozdulataikon, keresett udvariaskodásukon, de itt aztán nem is találkozik sem férfiú, sem nő, a ki a munkát szégyelné. Nem grófok vagy marquis-k, még junkerek sem, mint a francziák uszályát hordó Gottschednél. Ezek az emberek munkájuk után élnek. Erről keveset beszélnek, ép mert magától értetődő valami. S azért akad köztük olyan (a különben csak episzodikus szereplő Anton, LL. V. 12.), a kinek van bátorsága hozomány nélkül nőül venni egy szeretett leányt, *a munkára bízva jövőjét.*

GÄRTNER HENRIK.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1886—1891.

(Folytatás.)

A *történeti művek* közt az említett thesiseken kívül első helyen említendő a *Duruy* görög története: *Histoire des Grecs* négy vaskos kötetben és számos képpel. Miután római történetét bevégezte, az aggasztán régóta írt kis görög történetéből valódi monumentumot emelt. A mi a mű becsét nagyban emeli, az a számos régi emlék reproductiója, a remek stylus és az a nagy és éles történeti átpillantás, a mely népek és egyének felett itél. Ha néha-néha a kritikus iskola egyet-mást kifogásol is, a mű mint egész csakis csodálatot kelt. E görög történeten kívül a *Bouché-Leclercq* vezetése alatt fordított *Curtius-Droysen-Hertzberg* is teljesen elkészült, a melyhez egy atlaszt is csatoltak. E tíz kötetre terjedő görög történet, a mely a legrégebb kortól kezdve a római uralom végeig kíséri a hellének politikai és művészi életét, elegendő arra, hogy az olvasó közönség hű képet kaphasson a régi Hellasról. -- A *Fontane* Világtörténetének Görögországról szóló kötete (*La Grèce*, 487 l.) nagyon fölületes.

Érdekes, eleven három essay-t egyesített *Henry Houssaye: Aspasia, Cleopâtre, Théodora* (336 l.) cz. alatt, melyek közt az első és harmadik már a *Revue des deux mondes*-ban jelent meg. Magától értetődik, hogy újat Houssaye-től nem kívánhatunk. Igaz, hogy jól ismeri forrásait, de nem elégedve meg a plutarchosi adatokkal, gyakran a szövegből többet olvas ki, mint valóban benne van. De a nagy közönség e sok esprittel írt monographiakat kedveli s ha az egybevetések inkább pikánsabbak, mint igazak, szívesen megbocsát az írónak, a ki néhány órán át kellemesen mulattatta. — Aspasia Leconte de Lisle-nek, Cleopatra Dumasnak, Theodora Sardou-nak van ajánlva. Mind a három akademikus; daczára ennek félt, hogy Henry, mint atyja Arsène, a 41. szék tulajdonosainak sorát fogja nagyobbítani. A byzantin kor története, a melyet oly soká elhanyagoltak, több művel szaporodott. A munkások e téren még mindig ritkák, de az a három férfi, a ki jelenleg e korról foglalkozik, elsőrendű dolgozatokat nyújtott. Rambaud thesise óta, mely Constantin Porphyrogenetáról (1870) szól, eddig nagyobb mű e korról nem jelent meg. Diehl francia thesise: *Etude sur l'administration byzantine dans l'Exarchat de Ravenne* (568—761) (421 l.). — A nyugatrómai birodalom elbukása után a barbarok nem foglalták el egész Italiát. Az V. században a byzantiumi császárok még nagyobb részét bírták; csak miután a lombardok Itália egy részét meghódították, kellett Byzancznak kisebb területtel megelégednie. E területet nevezik Ravennai exarchatusnak, a melyet két századon át a keleti császárok igazgattak. E korszak története (VI—VIII. század) nagyon fontos, mert csak ez magyarázza meg az olasz államok középkori történetét. Senki sem írta meg ezt oly behatóan, mint Diehl, a ki mint a római francia iskola tagja az archivumokban a teljes anyagot feldolgozta. Vele egy időben egy német tudós, L. M. Hartmann (*Untersuchungen zur Geschichte der byzantinischen Verwaltung in Italien* (540—750), 1889., 182 l.) ugyanezen a téren működött, de míg Hartmann csakis a byzanci hatóság intézményeit kutatja, addig Diehl nagy történeti művet adott, mert egyszersmind a régi római uralom maradványait, azok változását Byzancz befolyása alatt vázolja. Műve négy részre oszlik. Az első kettő az exarchatus földrajzi kiterjedését és belső administrációját adja, a harmadik finc m analysise a byzanci császárok abbeli törekvésének, hogy az exarchatust belső és külső ellenségei ellen megóvják, az utolsó rész az okokat adja, hogy miért nem sikerült e keleti uralmat tovább fentartani.

Ugyancsak *Diehl Etudes d'archéologie byzantine. L'Eglise et les mosaïques du couvent de Saint-Luc en Phocide* (73 l.) cz. értekezésében egy nevezetes byzantin emlék, a Ὁσιος Λουκᾶς érdekes leírását adta. E klostrom a régi Stiris közelében van; lakói szívesen fogadják a vendégeket, de egyik sem ügyelt a nagyszerű mozaik emlékekre, melyek

Byzancz fénykorából valók. Diehl régészeti és történeti szempontból írta le őket.

A byzanczi sigillographia megalapítója (l. utolsó jelentésünk 97. l.) *G. Schlumberger*, a byzanczi kor legalaposabb ismerője, egy *Didot*-nál megjelent díszkötetet bocsátott közre. Czíme: *Un Empereur byzantin au dixième siècle.* — *Nicéphore Phocas.* Ouvrage illustré de 4 chromolithographies, 3 cartes et 240 gravures d'après les originaux ou d'après les documents les plus authentiques. (In. 4°. 780 l.) -- *Rambaud* thesise óta ez a legbehatóbb tanulmány, melyet egy byzanczi császárnak szenteltek. De mint képzelhető nemcsak *Nicephorus Phocas* életrajza ez, hanem a X. századbeli Byzancz társadalmi, hadi, irodalmi és kereskedelmi életének rajza. Tizenöt fejezetben mutatja be a szerző a *Phokas* lassankinti emelkedését, győzelmeit, trónra jutását és megöletését. A *Porphyrogeneta* halála után (959) fia *Román* lett császár; *Phokas* a sereg élén több rendbeli győzelmet vívott ki; *Román* halála után (963) két fia, *Basilius* és *Constantin*, *Théophano* császári özvegy vezetése alatt uralkodik. De *Phokast* *Cæsareaban* császárnak kiáltja ki a hadsereg, ez *Konstantinápoly* ellen indul, a mely megadja magát és *Theophanot* nőül veszi. 968-ban fogadja *Luitprant*, *cremonai* érsek követségét, melyet *I. Otto*, német császár küldött hozzá. *Rideg*, mogorva természete a háboruban kereste élvezeteit. A császárnő hamar megunta férjét és *Zimiscs János* segélyével december 10. 970-ben megölette. E történeti események a szerzőnek alapul szolgálnak, hogy e kor összes intézményeiről és életéről művészi képet alkosson. Hőse iránt érdeklődik s ez érdeket olvasójában is felkelti, a ki e vaskos kötetet unalom nélkül lapozza át.

Gasquet, *clermonti* fakultási tanár műve: *Etudes byzantines.* — *L'empire byzantin et la monarchie franque* (484 l.) inkább a franciaországi középkori történetet érdekli. Nyolcz fejezetben bő forrástanulmány alapján a byzanczi császárság diplomatikus és kereskedelmi viszonyát a frank birodalomhoz ecseteli. Byzancz ebbeli történetét az V. századtól egész *I. Basilius* kormányáig, azaz a *Karolingi ág* kihaltáig kíséri. Főbb fejezetei e műnek: A görög birodalom és a barbarok; *Clovis* utódainak viszonya a görög császársághoz; *Nagy Károly* és *Irene* császárnő. A mű a görög források hű felhasználása miatt nagyon fontos.

Most a szorosán vett archæológiára térhetünk át. E téren a tevékenység nagyon örvendetes. Szebbnél szebb művek terjesztik az ókori művészet ismeretét. Nagyszabású kötetekben majd az összes művészetet ölelik át, majd a legújabb ásatások eredményeit ismertetik. — Első helyen *Perrot és Chipiez* nagyszerű *Histoire de l'art*-ja szerepel. E mű, melyet egyszersmind angolra és németre fordítanak, az archæologia összes eredményeit a XIX. század végeig fogja feltüntetni. Midőn megkezdették, azt hitték a szerzők, hogy két-három kötet elegendő lesz

Egyiptom, Assyria, Perzsia, Palæstina művészetének megírására; de íme, négy vaskos kötet készült el s még mindig nem vagyunk Hellas földjén. Az első három kötetet (Egyiptom — Chaldæa és Assyria — Phœnicia és Cyprus) már jeleztük. A negyedik (Judée, Sardaigne, Syrie, Cappadoce, 833 l. 395 gravures) főleg a zsidó művészetet ismerteti először behatóan. Ez a kötet legfontosabb része; a jeruzsálemi templom leírása és restaurációja (159—338 l.) valódi remekmű. Az oly kevésbé ismert Chitim—Hetéénországnak művészete, a melyet most kezdenek bővebben kutatni, Syria és Cappadocia területén a munka utolsó része. Így a görög műtörténet alapja végre meg van vetve. Képzeltető, mily beható lesz ez.

Monceaux és Laloux: Restauration d'Olympie (In folio 228 l. 10 planches et de nombreuses figures) e század francia és német ásatásainak eredményeit mutatják be a művelt közönségnek. Monceaux Olympia történetét a legrégebb időktől fogva a római császári korig adja; kimutatja a nagy befolyást, melyet Olympia a görög népre és civilisatiójára tett és élénk képét adja annak, hogy mik voltak a játékok. Erre az eddig kiásott emlékek leírása következik; a terveket Laloux készítette: a szent utak, a falak, az Altis,*) Zeus és Hera templomai, a Pelopeion, a Philippeion, a Metroon, a kincsház és az agora, a Prytaneum, a Bouleuterion, a stadium és a hippodrom, mindezek a nagyszerű emlékek, melyeket a francia és német ásatások hoztak napfényre. A mű behatóbb, mint a Bötticher-é, de ára száz frank.

Salomon Reinach és Pottier, La Nécropole de Myrina (vol. I. Texte, 632 l. vol. II Planches, 52.) cz. vaskos kötetben az általuk kiásott myrinai szobrocskákat, melyek a tanagraiak hű utánzásai, ismertetik, de egyszersmind elsőrendű topographiai és archæologiai munkát adtak. Myrinát 1870-ben fedezték fel, nem messze Smyrnától. Aristide-Bey Baltazzi birtoka, mely százakra menő ókori emléket tartalmaz. E város topographiája, ókori kereskedelme szolgálnak bevezetésül, azután a nekropolis fekvéséről, a terracották készítéséről, az általok előállított motívumokról szólnak a szerzők és végül a talált szobrocskák leírása következik. A második kötet az összes emlékeket mutatja be. A számos Index nagy gondal készült.

*Cartault*nak, a Sorbonne-on a latin poésis tanárának, a nagyobb közönség számára kiadott műve: *Terres cuites grecques*, photographiées d'après les originaux des collections privées de France et des musées d'Athènes (gr. in 4°, LVII—97 l., 29 képpel.) a kritika részéről nem fo-

*) Lalouxtól az Altis gyönyörű restaurációját az 1889-i Salonban megjutalmazták. Ugyancsak ő a Quantin-féle *Bibliothèque de l'enseignement des beaux-arts*-ban *L'Architecture grecque* (304 l.) cz. alatt a görög építés kézikönyvét adta.

gadatott nagy örömmel. Különösen Reinach szemére vetette, hogy sok hamisított szobrocskát mutatott be a közönségnek. Innen a nagy vita. A Cartault műve azonban egybefoglalja mindazt, a mi a nagy közönséget a görög művészet e későn felfedezett ágáról érdekelheti. Negyvenhárom régi emléket mutat be. — Cartault a Camille Lécuyer tanagrai gyűjteményének legnagyobb részét már régebben leírta, *Collection Camille Lécuyer. Terres cuites antiques* (2 köt. 117 fényképpel, a melyen 279 szobrocscsa látható) cz. in folio műben. Mind e munka a Heuzey klasszikussá vált katalógusa alapján készült, a hol a Louvre tudós öre először határozta meg e művecskék esztetikai becsét s egyszersmind az ókori műtörténet egyik legkitünőbb fejezetét írta meg. E mű czíme: *Catalogue des figurines antiques des terres cuites du Musée du Louvre.* (L. E. P. Közl. VIII. 913.)

Pottier, *Les statuettes de terre cuite dans l'antiquité* című, a Hachette-féle Bibliothèque des merveilles cz. gyűjteményben megjelent 314 lapnyi kötetben, melyet 92 ábra díszít, elmondotta mindazt, a mi e szobrocskák készítési módját, kelendőségét, jellegét, helyét a görög művészetben illeti. E mű azonban nem díszmunka, mint az előbbiek, hanem zsebkönyv és érdekes olvasmány azok számára, a kik a Louvre ebbeli gyűjteményei iránt érdeklődnek. Pottier, a ki a myrinai szobrocskákat kiásta és magyarázta, a leghivatottabb volt egy a nagy közönség számára írt műben a görög művészet ezen érdekes ágát ismertetni.

Dumont és Chaplain, *Les Céramiques de la Grèce propre* (420 l. 40 planches 4°) cz. műve jelenleg teljesen elkészült. A szöveget Dumont halála után egyik legkitünőbb tanítványa, Pottier rendezte sajtó alá, a ki egyszersmind az ábrák katalógusát készítette el. A görög vázák festményeinek története ez a legrégebb időktől az V. századig. A sok mythologiai motívum, mely e vázákat díszíti, a legérdekesebb kérdésekre ad feleletet. Itt láthatta volna Lessing, mikép ábrázolták a görögök Thanatost és Hypnost (27—29. ábra) és mennyire volt igaza, midőn Klotz és társai ellenében a csontváz ellen kikelt. Két szép férfit látunk itt, szárnynyal ellátva, kik Sarpedon testét viszik. A művek a görög művészet fénykorából valók s így a vita nem lehetséges többé. A képeket Chaplain, az Académie des beaux-arts tagja, jelenleg Franciaország legnagyobb éremvésője készítette. E nagyszerű kötetnek második részében Pottier, *Mélanges archéologiques* cz. alatt nagy mesterének, a kinek nevéhez egyszersmind a francia felsőbb oktatás reformja fűződik, elszórt, a görög vázákra és azok festményeire vonatkozó czikkeit gyűjtötte össze.

Az archæologia egyik legszellemesebb művelőjének Rayet-nek czikkeit, ennek korai halála után Reinach Salamon gyűjtötte össze: *Études d'archéologie et d'art* (5 photogravures, 112 gravures) cz. alatt.

Bevezetésében Rayet életrajzát adja, azután annak miletosi, tanagrai és olympiai ásatásai alkalmával írt cikkeit közli, a melyek mind eredeti felfogás, a régiségek bő ismerete által tűnnek ki. E huszonkét cikk az ókori művészet történetét sokban gazdagította.

- *Rayet és Collignon, Histoire de la Céramique grecque* (420 l., 145 gravures) cz. alatt egy gyönyörű kötetben a görög keramika egész történetét öleli át. Huszonkét fejezetben az első durva kísérletektől fogva, a geometriai díszítményekről, a keleti befolyásról, a corinthusi műhelyekről általában, az athéni műhelyekről a VI. században, a fekete, a veres képű vázákról, a macedoniai korszakról, a déli olaszországi művészetről és a keramika befolyásáról az építészetre szólnak. A mit Rayet hosszú éveken át gyűjtött, azt Collignon, a ki jelenleg Perrot-t helyettesíti a Sorbonne-on, rendezte és e műiparág történetét, a mely a görög élet oly sok jelenetét magyarázza, a legbehatóbban írta le. — Collignon az *Artistes célèbres* cz. gyűjteményben (Librairie de l'Art) *Phidias* életét írta meg egy 128 lapnyi érdekes monographiában.

Allégre francia thesis: *Etude sur la déesse grecque Tyché, sa signification religieuse et morale, son culte et ses représentations figurées* (243 l.) magvas mythologiai tanulmány, a mely mint a Tournier *Nemesis-e* (1863) a Tyché fogalom történetét a homerosi kortól a római korszakig kíséri. Kimutatja, hogy Tyché eleintén a gazdagságot jelképezte, melyet a föld termékenysége terjeszt, azután tengeri istennő lett. Feltünteti helyét az V. század irodalmában, s mikép változott lassankint majd a sors szeszélyes istennőjévé, majd a gondviselés jelképévé. A sors eszméjét a görög bölcsészetben is tárgyalja, azután Tychét Agathos Demossal, Pán-nal, a Horákkal és Plutossal hasonlítja össze. A thesis második része a Tyché-kultus történetét adja s a különféle városok szentélyeit jellemzi; végül ez istennőt a műemlékekben keresi. Kevés reproductiót ismerünk, mert Tyché inkább erkölcsi fogalom, mint konkrét istennő volt. A műhöz egy ábrát sem csatolt a szerző, a mi az utolsó fejezetet egy kissé nehézkessé teszi.

Reinach Salamon, Esquisses archéologiques (319 l. és számos kép) cz. alatt 1878 és 1887 közt írt cikkeit gyűjtötte össze. E mű leghűbb képét adja Reinach sokoldalú tevékenységének. Az értekezések közt kiemelendők: *La science française en Orient*, a mely Franciaország szerepét az orientalis művészet és irodalom terén mutatja. Valóban Anquetil du Perron, Burnouf, James Darmesteter, Champollion, Mariette, Maspero, Botta, Oppert, Sarzec, Dieulafoy, Mouhot, Lagrée, Delaporte, Aymonnier nevei eléggé mutatják, mit köszön India, Perzsia, Iran, Egyiptom, Assyria és Kambodzsa a francia szellemnek. Erre Maspero ásatásait a nagy Sphinx körül, Dieulafoy-éit Susában ismerteti; Perrot nagy művének negyedik kötetéről szólva a zsidó művészet jellemét adja;

a Watsch és Sanct-Margarethen (Krajna) körül tett ásatásokat Hochstetter nagy műve nyomán írja le; majd a Babelon társaságában tett tunisi ásatásairól szól s Tunis földjén a carthagói emlékeket ismerteti, a melyeket Lavigerie kardinalis oly nagy gondnal gyűjtött és Delattre rendezett. Milchhoefer nyomán az ó-görög művészet kezdeteiről szól, a melyekre az Akropolis archaikus szobrai és a delosi ásatások oly szép világot vetettek; majd a milói Venust a samothracei Victoriá-val hasonlítja össze (a görög művészet e két legszebb női szobra a Louvreban látható). A Louvre Myrina-gyűjteménye, melyet az állam neki, Pottiernek és az ásatások alatt Smyrnában elhunyt Veyriesnek (a kinek szellemének a *Nécropole de Myrina*-t ajánlották) köszön, a Pottier által leírt fehér lekythosok: mind meg annyi érdekes cikkre adott alkalmat. Végül «Szt. Polycarp és a zsidók Smyrnában» és egy kitünő essay a görög birodalom végső éveiről rekesztik be e kötetet, a mely tiz évi munkálgodás elszórt cikkeit gyűjtötte egybe.

Említsük meg itt, ámbár a római régiségek rovatába illenék, hogy Reinach, mint a st.-germaini muzeum tisztje, e muzeum kincseit, a mely a galliai régiségeknek van szentelve, szintén elkezdette ismertetni. Nagy méretű katalógusából eddig az első kötet, a prähistorikus korszak maradványai, jelent meg. Ezenkívül *Guide au Musée de St. Germain* cz. alatt általános jellemzését adta e gazdag gyűjteménynek és a Trajanus oszlopának leírását is (*La Colonne Trajane*), a melynek egy hű utánzata szintén a muzeumban található. Ezen értekezés a *Petite Bibliothèque d'Art et d'archéologie* cz. gyűjteményben jelent meg. Ugyanott Reinach: *Conseils aux voyageurs archéologues en Grèce et dans l'Orient hellénique* cz. alatt tapasztalatait a fiatal archæologusoknak mondja el.

Még fontosabb vállalatot indított meg a híres Didot-féle cégnél, *Bibliothèque des Monuments figurés grecs et romains* cz. alatt, a melynek célja az eddig nehezen hozzáférhető vagy elfogyott nagy archæologikus művek új kiadása és a tudomány mai álláspontjához való alkalmazása. Az első kötet a híres Le Bas görögországi és kis-ázsiai útját adja, a melyet, mint rendesen e drága műveket, a ministerium adott ki füzetenkint, de a teljes példányok vajmi ritkák voltak. E mű czíme: *Voyage archéologique en Grèce et en Asie-Mineure sous la direction de Philippe Le Bas* (1842—1844). Planches de topographie, de sculpture, d'archéologie d'après les desseins de Landron, publiées et commentées par Salomon Reinach (XXIV és 162 l., 314 planches). Igy első ízben lett hozzáférhető ezen alapvető munka és a kiadó jegyzetei és Indexei a művet még használhatóbbá teszik.

Két csaknem elfelejtett archæologus, Millin és Millingen, művének új kiadása képezi e gyűjtemény második kötetét. Czíme: *Peintures de vases antiques recueillies par Millin (1808) et Millingen*.

(1813) (XIV—142 l., 138 planches), a mely a görög és etrusk vázák első tudományos leírásának és reproductiójának lenyomata. A Millin (1759—1818) nehezen található művének címe: *Peintures de vases antiques vulgairement appelés étrusques, a Millingen-é (1774—1845) Peintures antiques et inédites de vases grecs.*

E fontos vállalat a Didot-féle latin és görög írók szöveg kiadásának hasonmása lesz. s így e híres czég az ókor összes maradványait, az irottakat — a feliratok kivételével — úgy mint a művészieket a dolgozók szerényebb osztályainak is hozzáférhetővé fogja tenni. De remélhető, hogy a Reinach vezetése alatt az archæologiai gyűjtemény még jobban fog megfelelni a mai kritika követelményeinek, mint a régi írók egyes kötetei, melyek néha kevés szakképzettséggel készültek.

Diehl, Excursions archéologiques en Grèce (388 l.) cz. alatt a jelen század nagy ásatásait Görögországban és a főbb leleteket mutatja be. Diehl maga is bejárta a főbb helyeket s különösen a dodonai ásatásokban vett részt. A nagyobb művelt közönség számára írt művében a Mycene, Tiryns, Dodona, az athéni akropolis, Delos, Apollon Ptoios, Olympia, Eleusis, Epidaurus és Tanagra körül folyt ásatások eredményeit és történetét mondja el. Kár, hogy Cyprusnak nem szentelt egy kis fejezetet; így az olvasó az összes görög világ archæologiai mozgalmát átpillanthatta volna.

Haussoullier, a kinek az atheni municipalis életről írt thesiséről már megemlékeztünk, a *Guides Joanne-féle* gyűjteményben két vaskos kötetet szentelt Athennek és Görögországnak. Az első: *Athènes et ses environs* az Ecole d'Athènes derék tanítványát mutatja; a második rész *Grèce continentale et les Iles*, Fougères, Monceaux és Lechat, mind megannyi derék archæologus közreműködésével készült. Ne téveszszük össze e köteteket holmi Baedeker-féle kézikönyvvel. E művekben a legszigorúbb tudományos módszer uralkodik és a régiségek leírása nem formulák, hanem bő ismeret alapján történik. Hisz az Institut Haussoullier-t Homolle-lal együtt terjesztette fel a ministeriumnak az Ecole d'Athènes igazgatójával.

A numismatika terén első rendű munka *E. Babelon, Catalogue des monnaies grecques de la Bibliothèque nationale. Les rois de Syrie, d'Arménie et de Commagène* (gr. in 8. CCXXII—2686. 32 planches) cz. műve, a mely Seleucus Nicator-tól kezdve, a Seleucidák házának történetét numismatikai alapon adja. A nagy bevezetés a három királyság legkimerítőbb története Nagy Sándor halálától VI. Seleucusig metrologiai, chronologiai és archæologiai szempontból; ezenkívül Arménia történetére is világot vet. A Percy Gardner angol katalógusa, a mi a szöveget illeti, nem oly kimerítő, de képei jobbak. Ugyancsak Babelon a *Bibliothèque de l'enseignement des beaux-Arts* cz. gyűj-

teményben az érmészet kézikönyvét írta meg. — *Cabinet des antiques à la Bibliothèque nationale* cz. alatt pedig a párisi Nemzeti könyvtár régiség-tára methodikus katalogusának elkészítéséhez fogott.

Théodore Reinach: Trois royaumes de l'Asie-Mineure: Cappadoce. Bithynie, Pont, e három királyság történetét az érmek nyomán adta. E mű dicséretére csak azt mondjuk, hogy a British Museum numismatikai osztálya saját katalogusában a Reinach chronologiai felosztását minden pontjában elfogadta.

Ugyancsak Reinach: *Les monnaies juives* cz. alatt a palæstinai érmészet maradványait rendezte és leírta.

Serre admirális három művében: *La trière athénienne* (38 l.); *Les marines de guerre de l'antiquité et du moyen-âge* (210 l.) és *Etudes sur l'histoire militaire et maritime des Grecs et des Romains* (270 l.) nagy technikus jártasságát az ókori tengerészet kutatására fordítja. Czélja a különféle hadihajókat restituálni. Matematikus pontossággal készített hajói bizonyára a tengerre bocsáthatók, de vajjon ép ilyenek voltak-e a régi hajók is, az más kérdés. De e kutatások a philologusnak nagyban szolgálnak, mert oly kérdéseket oldhatnak meg, melyhez csak a szakember ért. *Serre* különben történeti szempontból ritkán vét. Polybiusról azt mutatja ki, hogy a rómaiak hadihajóit az első puni háborúban nem ismerte, mert egybezavarta őket a görög hajókkal. Gondolatmenete néha merész, de mindig érdekes.

Breusing e tárgyról szóló német munkáját *J. Vars* a Klincksieck-féle gyűjteményben *L'art nautique dans l'antiquité et spécialement en Grèce* (264 l.) cz. alatt fordította le. *Vars* a régi római tengerészetéről fog önálló thesist írni.

3. Görög nyelv, palaeographia, kritika.

E téren is nagyobb tevékenység kezd mutatkozni. Nagy vállalatokat ugyan nem jelezhetünk, de egyes jelenségek, mint a görög chemikusok *Corpusa*, oly nagy hírű tudós, mint *Berthelot* vezetése alatt kiemelendők.

Az összehasonlító nyelvészet *Bergaigne* halála miatt nagy kárt szenvedett. E téren tán a legkevesebb munkást mutathatunk fel. *Bréal* öregeskedik és sok mindenfélére ráadja a fejét; inkább latinizál és pædagogiával foglalkozik. Nagy munkát e téren vajmi nehéz az itteni kiadói viszonyok közt írni. A fiatalabb nemzedék két legkiválóbb tagja, *Henry* és *Regnaud* azonban derekasan munkálkodik.

Victor Henry-nek köszönjük az első francia összehasonlító nyelvtant a görög és latin nyelv számára. A *Précis de grammaire comparée du grec et du latin* (356 l.) világos összefoglalása mindannak, a mit egy fél század munkássága e téren kiderített. *Henry* nem fogadja el vakon a németek összes theoriáit, gyakran ellenkezésben áll velök. Előadása

higgadt, a hypothesiseket mellőzi s főleg egyetemi tanulóira gondolt. A mű máris második kiadásban jelent meg, a mi husz évvel ezelőtt lehetetlen lett volna. Angolra is lefordították a munkát és oly derék kritikus, mint Louis Havet nagyban magasztalta e művet, melyet a Bergaigne utódja nagy gonddal szerkesztett.

Roppant tevékenységet fejt ki néhány év óta *Paul Regnaud*, lyoni egyetemi tanár, a hol a szanszkritot és az összehasonlító nyelvtant adja elő. Párison kívül ez az egyedüli ilyen mű tanszék a vidéki egyetemeken. Nem szabad Regnaud-t azok után megítélni, a mit Brugmann és hívei ellene írnak a német kritikai lapokban. Itt elvi ellentét uralkodik, de senki sem tagadhatja a Regnaud mély tudományát és eredeti felfogását. Itt megelégszünk avval, hogy műveinek lajstromát adjuk: *Études sur les poètes sanskrits de l'époque classique*. — *Les stances érotiques, morales et religieuses de Bhartrihari*. — *Exposé chronologique de systématique d'après les textes de la doctrine des principales Upanishads* (2 köt.). — *La Rhétorique sanskrite exposée dans son développement historique et ses rapports avec la rhétorique classique* (385 l. Ez a Regnaud thesise). *Essais de linguistique évolutionniste*. — *Origine et philosophie du langage ou Principes de linguistique indo-européenne* (443 l.) cz. művében, melyet az Akadémia megjutalmazott, először e homályos és sokszor tárgyalt probléma történeti áttekintését adja, azután saját, néha merész álláspontját védi.

Raoul de la Grasserie, bíró Rennes-ben, több év óta kisebb értékekben az összehasonlító nyelvészet és a nyelv filozófiájának legnehezebb problémáit nagy mesterséggel iparkodik megoldani. Értékezései: *De la catégorie du temps*; *De la catégorie des cas*; *De la catégorie du nombre*; *Du verbe être considéré comme un instrument d'abstraction et de ses diverses fonctions* mind meg annyi érdekes fejezet egy összehasonlító syntaxishoz, a melyhez eddig mindenütt az anyagot gyűjtik össze.

Psichari, Essais de grammaire historique néo-grecque. (L'article féminin pluriel au moyen-âge et de nos jours et la première déclinaison moderne; XXIII—299 l.) cz. munkája korszakalkotó e kérdésekben, legalább Meyer Vilmos állítása szerint. A szerző görög születésű, de francia verseket is ír; e mellett Renan veje és az *Ecole pratique des hautes études*-ön az új görög nyelv tanára. Művében azt állítja, hogy a ἡ mint nőnemű névelő a többesben a XVII. századból való s hogy hamisan írják e módon. — Bevezetésében az új görög nyelv történeti korszakait határozza meg; szerinte négy van; az első a Kr. előtti és utáni első századra esik, a második a X. századig terjed, a harmadik 1000—1600-ig és a negyedik az új görög korszak napjainkig. E harmadik korszaknak szentelte Psichari művének második részét.

Parmentier, Etudes historiques sur la formation des mots dans la langue grecque cz. alatt több kötetet szándékszik írni e kérdéscről. Az első: *Les substantifs et les adjectifs en ες dans la langue d'Homère et d'Hésiode* (192 l.) hét fejezetben a legkimerítőbben szól e kérdéscről. Az első négy fejezetet a főnévnek, a három utolsót a melléknévnek szentelte a szerző és tárgyát minden oldalról jól bemutatta. Alfabetikus lajstromok, melyek az összes *s* végű tőket Homér és Hesiodus nyelvében statistikai adatokkal adják, a nyelvészeknek a mű használatát nagyon értékessé teszik.

d'Eichthal, a minap elhunyt nagy philhellén, a ki az Association pour l'encouragement des études grecques cz. társaság alapítója volt, 1864-től 1884-ig terjedő elszórt cikkeit Queux de St.-Hilaire: *La langue grecque* (426 l.) cz. alatt adta ki Eichthal életrajzával. Ez értekezések nem philologiaiak, hanem a szerző azon célját mutatják, a mely az új görög nyelvet, mint a középkorban a latint, nemzetközivé akarta változtatni; egyes értekezések az új görög kiejtéssel, a különféle stylusokkal foglalkoznak. Érdekesek a hivatalos, politikai, irodalmi és egyházi stylus egybeállítására jól választott mutatóványokban, és az általa alapított társaságban tartott megnyitó beszédei. E társaság évkönyve (*Annuaire*) most Reinach Tivadar szerkesztése alatt folyóirattá lett, a mely évenként négyszer jelen meg.

A kiadások közt e téren az iskola használatára irottakat nem említjük. Magától értetődik, hogy úgy a Hachette, mint a Garnier, Delagrave és az utóbbi években a Colin czég az összes iskolai auctorokat bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátva kiadják. E kiadások közt a legtöbbet párisi egyetemi vagy lyceumi tanár írja és könnyen belátható, hogy egy Croiset, Riemann, Benoist, Homolle iskolai kiadásai nem vetendőek meg. Egy országban, a hol egy Bréal, Havet és Reinach kis latin grammatikákat írnak, a hol egy Maspero iskolai olvasókönyvet készít, a tanügyi irodalmat nagyban művelik. De az ebbeli munkálkodásról az illető házak kimerítő katalógusai állnak azok rendelkezésére, a kik e tevékenységet közelebről akarják ismerni. Itt csak a nagyobb tudományos munkákról szólhatunk.

Első helyen említendő a Berthelot által kiadott ó-kori vegyészek corpora, melyet államköltségen nyomattak ki három kötetben. Címe: *Collection des anciens alchimistes grecs, par Berthelot et Ruelle*. A híres chemikus írta a nagy bevezetést, Ruelle, a derék kritikus állapította meg a görög szöveget és mindakettő fordította francziára. Ilyenmő első ízben fordított munkában a kisebb hibákat nehezen kerülhetik ki, de a Corpus egészében a szerzők dicséretére válik. Az első: *Introduction, Indications générales, Traité de Démocrite, Synésius, Olympiodorus, texte grec et traduction française* cz. alatt Berthelot bevezetését (284 l.)

adja, a mely e nehéz és csakis egy tudós vegyész által megmagyarázható kérdéseket oldja meg s kimutatja, hogy mennyit tanulhat a tudomány történése ez eddig elhanyagolt iratokból. *) Erre Ruelle a három traktatus szövegét állapította meg (106 l.) és azután a fordítást (115 l.) látjuk. A második kötet: *Les œuvres de Zosime* cz. alatt (görög szöveg 252 l., fordítás 242 l.) jelent meg, míg az utolsó: *Les vieux auteurs* cz. alatt a technikus iratokat és a régi kommentatorokat adja, a hol Pelagius bölcsészről, a különféle érczek tulajdonságairól, a bölcsek kövéről van szó. Számos Index és egy hosszú lajstrom, mely azon szavakat adja, melyek az eddigi szótárakban hiányoznak, végzik be e kötetet. (A lap-szám a II. kötetet folytatja: görög szöveg 253—460; francia fordítás: 243—477.)

Ugyancsak *Ruelle* Damascius nagy művét adta ki, még pedig második részét először. Egy editio princeps 1890-ben! Czíme: *Δαμασκίου διαδόχου ἀπορίαι καὶ λύσεις περὶ τῶν πρώτων ἀρχῶν εἰς τὸν Πλάτωνος Παρμενίδην*. Damascii successoris Dubitationes et Solutiones de primis principiis in Platonis Parmenidem; partim secundis curis recensuit, partim nunc primum edidit Car. Aem. Ruelle. (Pars prior 388 l. Pars II. 344 l.) Az athéni utolsó scholarchusnak nehezen érthető művét egy IX. századbéli velencei kézirat őrzi, de egy nagy lézag két részre osztja. Az első kiadó Kopp (1826) csakis az első részt közölte; ezt javított kiadásban Ruelle harmincz év előtt szintén kiadta, de ma, államköltéségen, a második kiadatlan részzel együtt, az elsőt új kiadásban terjedelmes bevezetéssel mutatja be a kevés philologusnak, a kik a neo-platonismus homályos bölcsésze iránt érdeklődnek, kinek iskoláját Justinian császár záratta be. — Kár, hogy az Imprimerie nationale görög betűi, melyek valószínűleg a XVIII. századból valók, nem felelnek meg teljesen a typographiai szép kiállításnak, mely e két kötetet jellemzi.

A Hachette-féle *Editions savantes*-ban *Henry Weil* Demosthenes főbb beszédeinek kiadását egy kötettel szaporította: *Plaidoyers politiques de Démosthène* II. Androtion, Aristocrate, Timocrate, Aristogiton 1 et 2. (367 l.) A bevezetések néhány lapon a perre vonatkozó adatokat adják; a jegyzetek bőveek és a szöveg több correctiót ad, a melyek a kiadó Demosthenes tanulmányai miatt tekintetbe veendőek. Euripides *Alcestis*-e ugyancsak Weil kiadásában a *Sept tragédies d'Euripide* cz. kötethez méltó.

Alfred Croiset *Thucydides* első két könyvét adta ki, a melynek főleg bevezetése kitűnő, a hol a szerző a nagy görög történész szellemét,

*) Ezen bevezetés mint önálló munka is jelent meg: *Introduction à l'étude de la chimie des Anciens et du moyen-âge* cz. alatt.

művének bölcsészetét és compositióját tárgyalja. A magyarázat, mint Croiset szóbeli előadása, világos, rövid, mindenütt a dolog velejébe ható. Kimutatja a thucydidesi stylus merészségeit, a mely mindezek daczára logikus és mintaszerű marad. A szöveg kiadása czéljából Croiset a Nemzeti könyvtár Cisalpinusát vette különösen szemügyre; fontos kézirat, melyet eddig nem méltattak eléggé.

Max Egger és Desrousseaux, Denys d'Halicarnasse Jugement sur Lysias cz. alatt a Περὶ ἀρχαίων ῥητόρων Lysiasra vonatkozó részét adták ki, még pedig úgy, hogy a szöveget Desrousseaux állapította meg Radermacher kritikai anyagának némi felhasználásával, melyet a német író, a ki Dionysius teljes művét fogja adni, rendelkezésére bocsátott. A francia fordítás és az egyik bevezetés a fiatal Egger-től való. Mint első francia fordító elég sok nehézséggel kellett megküzdenie, de győzött rajtok.

Eugène Revillout, a Louvre egyiptomi osztályának őre egy papyruson Hyperides egy beszédét fedezte fel és tette közzé: *Le Plaidoyer A. d'Hypéride contre Athénogène* cz. alatt.

E beszéd méltó a három első hyperidesi beszédhez, melyet szintén papyrusokon fedeztek fel. Egy illatszer-raktár eladásáról szól, a vevő Athenogenest csalásról vádolta; Hyperides védőbeszédében érdekes adatokat találunk a magán régiségekre nézve és a soloni törvényről, a mely á kereskedések eladásáról szólt.

Bonnet latin thesisül egy kevésbé ismert görög iratot adott ki: Narratio de Miraculo a Michaelae archangelo Chonis patrato, adjecto Simeonis Metaphrastæ de eadem re libello (XLVI—33 l.) A monda szerint János és Fülöp apostolok Hieropolisba jöttek a viperát (ἔχιδνα) megölni; Chæretopá-n keresztül menvén, előre hirdették a csodát, melyet Mihály arkangyal ott tenni fog és egy forrást fakasztottak. Ott lakott később Archippos; a görögök menhelyét le akarják rontani, két folyó vizét vezetik oda, de az arkangyal a veszélyt elhárítja; a sziklát ketté vágja és egy valódi tölcsért (χώνη) képez. — A névtelen szerző leírását Simeon Metaphrasta és Sisennius bővítették ki. Bonnet tíz kézirat nyomán adta ki e legendát, a mely az V. és VII. század közé esik.

Jules Nicole, genfi tanár, Párisban tette közzé: *Les scolies genevoises de l'Iliade* cz. alatt (2 köt. LXXXIII—222 és 350 l.) a Henricus Stephanus Codex Ignotus-ának (Genevensis 44) teljes collatióját, a mely a homerosi kritikára nézve nagyon fontos. Egy terjedelmes bevezetésben a kézirat történetét adja, melyet Etienne nagyra becsült, de melyről soká nem tudtak semmit.

Egy fontos metrikai és zenei munka, a mely a későbbkori görög irodalomról és egyházi zenéről szól, az *Edouard Bouvy* abbé thesis: *Poètes et Mélodes*. — Etudes sur les origines du rythme tonique dans l'hymno-

graphie de l'Eglise grecque (384 l.). A szerző bevezetésében az első századbéli görög költőkről szól; a Clemens Alexandrinus manifestumáról, az első keresztény himnuszokról, Nazianzi Gregoriusról, Nonnosról és Synesiusról szóló cikkek összefoglalják mindazt, a mit a rythmus változásáról tudunk. A mű magva a: Les origines du rythme tonique des mélodies cz. szakasz, a mely egyrészt az ó-kori görög lyrát, másrészt a hangsúly befolyását és annak fejlődését a byzanci költőknél (Babrius, Paulus Silentarius, a kinek költeményével a pythiai fürdőkről Lessing is foglalkozott, Georgius Pisides, Sophron Damascenus), azután az egyházatyáknál kutatja s így az egyházi zene fejlődését az első keresztény századoktól a VI.-ig kíséri. — Az ó-kori rythmikához a szerző nem ért valami alaposan, de a keresztény egyház zenéjét jól érti. Művében tán nagyon is sok kérdést akart felkarolni, azért egyes részei gyengék, de a tárgy ujdonsága e kisebb hibákat enyíti.

A metrika terén csak két kisebb művet jelezhetünk. *Chaignet, Essais de métrique grecque*. Le vers iambique (282 l.) cz. műve tulajdonképp a görög és római metrikus írók tanát mutatja be és az ókori metrikát ezek segélyével magyarázza. A symmetriáról szóló fejezete érdekes, de roppant sok a sajtóhiba és a felületes citatum.

Havet Cursusát a Sorbonne-on egyik tanítványa adta ki. Czíme: *Cours élémentaire de Métrique grecque et latine*, professé à la Faculté des Lettres par *Louis Havet*, rédigé par *Louis Duval* (199 l.). A szerző világosan összefoglalja mindazt, a mit az újabb kutatások (főleg Christ) nyújtanak s a mit az itteni tanári vizsgálatokon megkívánnak.

A *palaeographia* terén *Henri Omont*, a nemzeti könyvtár tisztje, fejti ki a legnagyobb tevékenységet s tagadhatatlan, hogy ma ő a legelső tekintély e téren. A Bibliothèque Nationale görög részének Catalogusa tőle való, de ezenkívül számos kisebb közleményben az összes, Franciaország könyvtáraiban található görög kéziratokat katalogizálja és ez által a munkásoknak nagy szolgáltatokat tesz. Műkedvelők számára tetteközzé: *Facsimilés des manuscrits grecs datés de la Bibliothèque nationale*. Album de 100 planches, 121 facsimilés. A kéziratok a IX—XIII. századból valók; a bevezetésben Omont a palaeographiai tanulmányok történetét Montfaucon-tól, a ki alapítójuk volt, napjainkig, kíséri és időrendi sorozatát adja a VIII—XVI. századbéli datált kéziratok facsimiléinek, melyeket mai napig közöltek. Minap a *Demosthenis Orationum Codex* Σ, heliotypicus kiadására (2 kötet folio, 1066 l. az eredeti nagyságban, 600 frank) hirdetett előfizetést.

Cucuel: Eléments de paléographie grecque cz. kötete a Gardthausen nagy munkájának a francia egyetemi hallgatók számára való adaptálása. A Klincksieck-féle gyűjteményben jelent meg. Az accentuatio

jeleinek tana hiányzik e munkában, a mely első bevezetésül a palaeographiába nagyon alkalmas.

Az *epigraphia* terén, mint a görög régiségekről szóló munkáknál láttuk, nagy a tevékenység. De eddig hiányzott egy jó kézikönyv. Franz Elementa-i 1840-ből valók és alig kaphatók. Ezért vállalkozott *Salomon Reinach* e hézag kipótlására. Művének címe: *Traité d'épigraphie grecque, précédé d'un essai sur les inscriptions grecques par C. T. Newton* (XLIV és 560 l.). Az első két fejezet (1—174. l.) a British Museum őrének két szellemes cikkét fordítja le, a melyekhez Reinach jegyzeteket csatolt. Azután a munka fő része hat fejezetben a görög alphabet történetét, a feliratok orthographiáját és nyelvtanát, a feliratok beosztását, olvasási módját, a nyilvános életre vonatkozó feliratok rövidítéseit, a titulusokat és a magán feliratok magyarázatát nyújtja. A bibliographiai utalásokat roppant nagy mértékben adta Reinach, a mi tán a munka világos beosztásának némileg árt.

Végül a görög ösnyomtatványok kitünő leírását jelezzük, melyet *F. Legrand*, a Miller utóda az Ecole des langues vivantes orientales intézetben és elsőrendű tekintély az új görög irodalom terén, tett közzé, *Bibliographie hellénique ou description raisonnée des ouvrages publiés en grec par des Grecs au XV-e et XVI-e siècles cz. alatt.* (2 kötet CCXXVII, 320 és LXXVII, 453 l.) Valóban remek kiállítású bibliographiai munka, a mely még hozzá terjedelmes bevezetéseiben az első görög humanisták életét és tevékenységét, melyről oly keveset tudunk, festi. Itt találhatjuk a legbiztosabb adatokat Chrysoloras, Theodorus Gaza, Callistus, Apostolius, Lascaris — a kinek hajdanában Villemain szentelt egy monographiát, — Demetrius Moschus, Chalcondylas, Decadius, Musurus,*) Vlastos, Notaras, Vergetius, Sophianos, Phortios, Eparcus, Fr. Portus, Casimatis, Margounius életéről, kiadói és tudós működéséről. Legrand 290 ösnyomtatványt ír le, melyek 1476. január 30-tól (Lascaris görög nyelvtana) a XVI. század végeig terjednek. Itt láthatjuk a görög írók editio princeps-einek hű leírását. A függelékben számos kiadatlan okmányt, melyek e felette érdekes korszakhoz fűződnek, közöl a szerző, a kinek gazdag irodalmi munkásságát az új görög nyelv terén e két vaskos kötet nagyban diszíti.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

*) Musurus verdient eine Monographie, mondja Wilamowitz-Moellendorf Euripides Herakles-kiadásának első kötetében: Einleitung in die attische Tragödie, a mely mű oly sok érdekes és nehéz kérdést old meg s annyira elüt mind attól, a mit eddig e téren írtak. E monographiára senki sem volna alkalmasabb mint Legrand.

CSOKONAI ÉS LILLÁJA.

Csokonai Vitéz Mihály sokat küzdött, sokat szenvedett, de mégis legtöbb baja volt munkáinak kiadásával. Életében *Dorottya*-ján kívül, melynek elterjedésére biztosan számíthatott a kiadó, csak alkalmi versei jelentek meg, minthogy ezeknek megjelenését is azok mozdították elő, kiknek tiszteletére irattak.

Mindez abban a képzelt boldog korban történt, midőn nevesebb íróink is saját költségükön nyomatták munkáikat, ha nem jutottak azon szerencsés helyzetbe, hogy mæcenásokat szerzezhettek maguknak, a kik őket pénzzel segítették. Kazinczy is keservesen panaszkodik Szilágyi Sámuelhez írt levelében (1791): «Gyalázatos dolog, hogy a mi magyarraink még ezen magyar epochában sem olvasnak.» A szépirodalmi munkák közül volt ugyan egy némelyiknek kelendősege, már t. i. az akkori viszonyokhoz mérten, de csak annyira, hogy a nyomtatási költség valahogy kikerült; innen van aztán az, hogy még manapság is nem egy, a század elején megjelent regény ujdonatúj állapotban jut, pl. Kassáról, az antiquáriusok kezéhez. Nagyon érthető tehát az egykori levelekben az a gyakori panasz, hogy az írók munkáik kiadásába «bele vesztének». Ez méginkább a tudományos munkákra vonatkozott; hogy csak egy példát említsék: Katona Mihály bucsi esztergommegyei tudós ev. ref. pap, 'A föld matematikai leírása' cz. munkáját nyomatta ki 1814-ben Komáromban saját költségén (8-rét XXXVI és 436 lap), melyhez a négy tábla rajzot Karacs Ferencz metszette rézbe; a példányok Pestre kerültek Eggenberger József könyvkerekedésébe bizományba, a ki példányát 1 frt 30 kron árulta ezüst pénzben. Az író évek múlva Karacs-hoz fordult, hogy a könyvárusnál kérdezősködjék munkája ügyében; ez — a mint ezt Karacs Teréz írta nekem — leányát küldte oda, a ki azon válaszszal tért vissza, hogy a munkából *egy példány sem kelt el* és ha az író elvitetni kívánja a példányokat, fizessen a gondviselésért 70 váltó forintot. Az író aztán ezen összeg helyett az árnak megfelelő példányokat hagyott hátra, melyeket Eggenberger még 1845-ben is hirdetett. A többi példány visszakerülvén a szerzőhöz, ez aztán ajándékképp osztogatta ismerőseinek; én az 50-es években fiától, Katona Lajos mérnöktől kaptam egy példányt, egy másik nagy munkájával együtt ivekben (in crudo), melyeket aztán bekötöttem és ezzel legalább tartósabb jövőt biztosítottam a munkának, melyek számos példánya valószínűleg még ivekben elkallódott.

Csokonai 1791-től, ha önállóan nem adhatta is ki költeményeit, sűrűn fölkereste velük az akkori hirlapokat és folyóiratokat: a *Magyar Hírmondót*, *Kassai Magyar Museumot* és Kármán *Uraniáját*, még pedig többnyire névtelenül; de hogy a tiszteletpéldányon kívül valamelyik

honorálta volna a költőt, arról nem olvasunk, de nem is valószínű akkor, midőn a szerkesztő többnyire maga írta az egész hírlapot. 1830-ban azonban már kis-szántói Pethe Ferencz szerkesztő azt nyomatta szerényen lapjának, a kolozsvári *Nemzeti Társalkodónak* czímlapjára «Írták az olvasók, a lehetőségig rendbe szedte és hetenként kiadta» . . .

Csokonai, hogy a közönség körében munkái iránt némi figyelmet keltsen és a kiadók is szivesebben fogadják azokat, a hirdetéshez fordult és az 1794 őszeig elkészült irodalmi műveit jegyzékbe szedve, beküldte ezt a bécsi Magyar Merkurius szerkesztőjének, Pánczél Dánielnek, ki azt lapjának október 21. LXXXIV. számában sietett is közölni. Toldy Ferencz Csokonai életrajzában a jegyzetek közt lenyomatta ugyan ezen hirdetést, melyet ő is igen érdekesnek tartott, de a Magyar Hírmondóból, hol később nov. 8. Toldalékjában jelent meg, mely nem egészen hű az eredetihez. Én ezért a M. Merkuriusból, melyet Toldi nem ismert, csak a hiányokat pótolom. A megszólítás: *Érdemes Olvasó Publicum!* 7. Egy eredeti *Énekes Pásztori Játék.* (Toldinál az *Énekes* szó kimaradt), 9. *Goldoni.... Hazugja.* Egy a főfő vígjátékok közül. (Toldynál: Egy a fő Vígjátékok közzül.) Az aláírás: Csokonai Vitéz Mihály, valamint a megszólítás is hiányzik a M. Hírmondóban, így tehát Toldynál is, ki ezért nem is tudhatta azt, hogy ezen jegyzékét Csokonai maga küldte be a Magyar Merkuriushoz. Toldy még az eredeti orthographiához se ragaszkodott, sőt a cursiv (kiemelt) szokat is önkényesen változtatta.

Csokonai 20 munkájának hirdetése végsoraiban reménykedett, hogy «Mindezekből a jövő esztendőre talán a IV első darabok ki fognak jőni». A Békaegérharcot, Tempefőit. Patvorszkit és Cyrust értette; de bizony csalódott, mert életében egyiket sem adhatta ki.

Pozsonyban az országgyűlés alatt 1796-ben Diétai Magyar Músa cz. gyűjteményt írt, melyet hetenként, utóbb két hetenként Weber Simon Péter adott ki Pozsonyban. A szegény költő ezen ujság-természetű vállalat útján akarta saját verseit mintegy becsempészni a közönség körébe; de ez sem igen sikerült, mert a diéta föloszlásával a 11. számmal (1796 nov. 1.) a Diétai Magyar Músa is megszűnt; a kiadó tovább nem vállalkozott Csokonai verseinek kiadására. A költő tehát kevéssel azután elhagyta Pozsonyt és dunántúli vándorútjából 1797 tavaszán Komáromba érkezett, hol a megye akkor tartotta a nemesség felkelését szervező gyűlését.

Csokonai itt adta ki 1797 ápr. 26.: «A nemes magyarságnak fölülésére. Várbogyai Csepy Zsigmond úrnak s hites társának Készely Klára asszonynak segedelmekkel» cz. munkáját.

A költő jól érezhette magát Komáromban, hol kis frói kört is talált; ott voltak akkor Csépan István a ref. kurátor fia, ügyvéd és költő, Mindszenty Sámuel, a Broughton Lexikonának fordítója s

ref. lelkész, Perlaky Dávid ág. ev. prédikátor, Zay Sámuel híres megyei orvos és az első magyar mineralogia szerzője; de különösen Fábián Julianna (Bédi Jánosné), ki versekben levelezett gróf Gvadányi József tábornokkal és Csízi István főstrázsamesterrel, költői lelkülete különösen vonzhatta Csokonait társaságába; házuknál csakhamar otthonos lett, hova estefelé látogatott el rendszeren. Többnyire ifjú lányokból és fiatal emberekből álló társaságot talált itt összegyűlve, mely jó magyar szokás szerint amúgy családias fesztelenséggel mulatozott, kivált ha Csokonai levetkőzte affektált fájdalmát és megeresztette jó kedvét. A férfiak közt nem egy ismerősére találhatott, mert akkor, de később is, inkább látogatták a híres debreczeni kollégiumot, mint a közeli pápai; ez ismerősei hozták és terjesztették írásban Csokonai legtöbb versét.

Egy nyári este új alakot pillantott meg Csokonai Bédiéknél, «egy karcsú, derék termetű, kinyilt homlokú s szívű, kellemetes, intressáló-ábrázatú, szőke, gyenge, rózsaszájú, tűzszemű lánykát» (Domby, Cs. életrajzában), kit látnia s megszeretnie egy volt (írta ezt később Cs.). Ez volt az ő Lillája, Vajda Pál gabonakereskedő legidősb leánya Julianna. Kilencz hónapig tartott a Csokonait boldogító szerelem; ez idő alatt gyakran meglátogatta a költő Lilláját házuknál is; levelezésüket, a szerelmi viszonyt nem jó szemmel néző szülők figyelmét kijátszva, Bédiné közvetítette. A különben tartózkodó leánynak hízelt, hogy a már ismert költő, a társaság legkiválóbb ifja, az öreg urak kedvence, kit Bédiné sem győzött eléggé dicsérni, neki udvarol. Ismerjük költőnknek szerelemvalló levelét, melyben Lillát nyilatkozásra kéri; ismerjük okt. 21-én írt feleletét Lilla kedvező válaszára, de ezen válasz még nem került elő. Csokonai reménykedett, fűt-fát megmozdított, hogy munkáit kiadhassa, hogy állást szerezzen magának, azért időközben is sokat kóborolt Pesten, Bicskén, Keszthelyen; ez utóbbi helyen azért, hogy a gróf pártfogását kinyerje, hogy, mint Lillához írt utolsó levelében nyilvánítá: «majd a gróf négylovas hintaján hajtasson be mátkája udvarára s mint professornét vihesse Lilláját magával».

Egy ily utazásából tért vissza Komáromba, midőn útközben 1798 márcz. 18. Mocsán olvasta Lilla válaszát egyik levelére; erre írt válaszából ítélve, akkor még mindketten boldogok voltak; valószínű, hogy ekkor sietett Csokonai a szülőknek bevallani Lilla iránti szerelmét, kiktől azonban tagadó választ nyert. Ezt következtethetjük Csokonainak Lillához írt búcsúleveléből, mely irodalmunkban egyik legszebb, valóban költői hangon írt levél; eredetiben ez se került még elő, azért a hírlapokban és egyebütt közölt levélnek hibás keltét (márcz. 12.) csak a mocsai levél datuma után gyanítjuk 21-kére kijavítandónak.

Ezután a költő elbúcsúzva Lilla szüleitől, 1798 márcz 22. (?) Keszthelyre, a tudományoszerető Festetics György grófhhoz ment. Lillát

pedig (19 éves korában), ki ekkor Lévai István gazdag almási komárom-megyeyi birtokossal (ki 35 éves, hatalmas, erős nagytetű ember volt) jegyben járt, szülei márcz. 30. férjhez adták Komáromban. Ezen házasság Ghyczy József alispán dispensatiójával, tehát sietve történt.

A költőnek további szomorú sorsa s korai halála (1805 jan. 28.) ismeretes. Érdeemes azonban a költő dalai által halhatatlanná lett Lillájáról még néhány szóval megemlékeznünk.

1800-ban Miskolczon adott ki Csokonai kis verses könyvecskét: «A szépség ereje a bajnoki szíven» czímmel, Borbély Gábor kapitány és Vay Zsanetta kisasszony menyegzője alkalmával. Ekkor ismét megemlékezett Lilláról, a kinek egy példányt elküldött emlékül és ezt jegyezte be tiszta lapjára:

«Elfelejtethetlen Angyalom.

Vedd ezt a kis könyvet azzal a szívvel a milyennel ajánlom, s emlékezz meg írójáról, a ki miattad siet a halálhoz, a kit te hidegbben fogadsz, mint sem érdemlené. Élj vigan!

Csokonay.»

Azután megfordult még Csokonai Komáromban 1802-ben, midőn februárban sajtó alá adta «A Tavasz» cz. munkáját, melyet Kleist után fordított s mely aug. 12. elkészült; szeptemberben ismét Komáromban volt, ekkor írta munkájához az előszót és vette át a példányokat. Láttá-e akkor Lillát? Nincsen följegyezve.

Lilla férje 1840-ben meghalt Almáson, hol a ref. temetőben nyugszik; özvegye ezt vésette sírkövére:

«Itt nyugszik az Úrban
boldogult
Nztes Lévy István úr teste
mely kegyes Jézusa szavára
egy napon feltámad
s dicsőült lelkével egyesül
Ember barát hív férj
E sírkövet emelte hív párja
Ns. Vajda Julianna assz.
Meghalt 1-ső jun. 1840.
élet. 76-ik eszt.»

Toldy, midőn 1844-ben Csokonai munkáit a «Nemzeti Könyvtár» kiadásában sajtó alá rendezte, mindent összegyűjtött, a mit a költő életére és munkáira fölkuatathatott. Szalacsy József mérnök, valószínűleg Toldy megbízásából, fölkereste ekkor Lillát, ki Almáson özvegykedett és kérte Csokonai leveleit, ez csak nagy kérésre engedte meg a bucsúlevél lemásolását. Lilla az eredeti levelet kebléből vette elő s a másolás

után ismét oda rejté vissza. Toldy aztán a nevezett kiadásban le is nyomatta azt, de hibásan és hézagosan, valószínűleg rosz másolatból.

Lilla 1844. ápril 16 másodszor is férjhez ment Végh Mihály hetényi ev. ref. főespereshez.

Én 1850 tavaszán Komáromban Beöthy Zsigmond sógorom családjánál Lilla házában laktam a Rozália-téren és miként naplómba jegyeztem, május 7. láttam őt, midőn a házbért jött beszédni; szikár, középtermetűnél magasabb, élénk öreg asszony volt. Az öregebbek, kik őt leánykorában ismerték, igen szépnek mondták, magas termete mellett szabályos arcza, fehér bőre, sötétkék szemei s hosszú haja volt.

Végre Almáson, hova mint kedves régi lakhelyére gyakran ellátogatott, betegen ment át Hetényből, utolsó ereklýeitől is megvált még életében. Azon kis könyvecskét, melyet Csokonai küldött volt neki s Cs. bucsúlevelét komaasszonyának, tiszt. Gy. . . Zs. . . ának ajándékozta. Lilla ezen két emlékét Bogyó Ferencz ref. lelkész küldte be 1857-ben a Vasárnapi Ujság szerkesztőjének, ki a levelet szept. 20. a 38. számban lenyomatta, a könyvecskét pedig 1859-ben Jókai Mór ajándékozta a n. múzeumnak. Most is ott van, de a levél eredetije eddig nem került elő.

Végh Mihályné (Vajda Julianna, Csokonai Lillája) súlyos betegségé miatt nem mehetett vissza többé Hetényre. 1855. febr. 15. meghalt Almáson és ott van eltemetve; sírkövén ez van bevésve:

Lilla

Áldott hamvainak

férje Végh Mihály esperes

élt 78 éveket

Meghalt febr. 15. 1855.

Béke hamvainak!

Gyermekei nem voltak. — Midőn Végh Mihály Lilla hagyatékának átvételére segédlelkészét Farkas Benőt Almásra küldte, ez Lilla szekrényében egyéb emléket nem talált, mint a «Lilla. Érzékeny dalok»-at, «Domby, Csokonai életrajzát» és «Szikszay házi imáit».

Végül álljon itt a Vajda-családra vonatkozó csekély följegyzés. Vajda Pál, kinek neje Sörös leány volt, vézna termetű, de fürge, jókedvű ember volt; ki mint gabonakereskedő tekintélyes vagyona tett szert; később azonban a spekulációk következtében elszegényedett és a városban majd itt, majd ott, de leghuzamosabban a ref. kollegium háta mögött levő (kapitányutezai) jelenleg Kossár-féle házban lakott két kisebb leányával, kik közül a legfiatalabbikat Ungvári leányiskolai tanító vette feleségül, a másik pedig egy csizmadiához ment férjhez, a kivel aztán Pestre szakadtak és hírók veszett.

ID. SZINNYEI JÓZSEF.

HAZAI IRODALOM.

Q. Horatii Flacci carmina, edidit *Carolus Pozder*. Budapestini 1891. Sumptus fecit R. Lampel (Ph. Wodianer et Filii). XVI és 255 l.

A Ponori Thewrewk Emil szerkesztése alatt megjelenő «Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum in usum scholarum edita» czímű szövegkiadás-gyűjtemény ez újabb kötete méltán sorakozik az eddig megjelentek mellé. Azt a főelvet, melyet a kiadó első sorban szem előtt tartott, röviden és világosan fejti ki a praefatio: «Cum hæc editio non viris doctis, sed in usum discipulorum facta esset, solum hoc mihi erat propositum, ut carmina Horatii adolescentulis litterarum antiquitatis studio deditis intellectu quam facillima traderem et ea, quae a nostro recti pulchrique sensu plane abhorrent quæque ipsam adolescentium verecundiam offendere possint, omnino aut certe aliqua ex parte omitterem. Quintilianus quoque «Et Græci -- inquit -- licenter multa et Horatium in quibusdam nolim interpretari» (Instit. orat. I, 13), neque ego quidem *integrum edere ausim*». A jelzett célhoz képest erősen megrostálta az *epodusokat*, nevezetesen egészen kihagyta az ötödiket és a tizenhetediket, melyek a hírhedt Canidiával foglalkoznak, a nyolczadikat és a tizenkettediket, hol a költő a lehető legvaskosabb realizmussal festi a vén asszonyok szerelmi dühét, végre a tizenegyediket, melyet pæderastikus tartalma tesz az iskolában lehetetlenné. Megcsonkult a *satirák* első könyve is: kimaradt nevezetesen a *második satira*, a hol Horatius az érzéki szerelemre vonatkozólag ad praktikus utmutatást, továbbá a *nyolczadik satira*, mely Priapusról, a kertek pajzán óráról beszél el egy obscén historiát; az *ötödik satirából*, a brundisiumi út hümoros leírásából csak négy sor, a 82—85. vers maradt el, mi azonban az összefüggést nem szakítja meg: itt ugyanis a költő csak mellékesen odavetve említi, hogyan járt egy éjjel, midőn a «hazug leányt» éjjélig hiába várta. A *második könyvből* csak egy hely esett ki, a *hetedik satira* 47—67. verse, a *Venus vulgivaga* biztos élvezetének és a házasságtörés veszélyeinek szembeállítására, a mi az előadásban némi hézagot okoz ugyan, de azért az egész költemény tartalmának és az eszmemenet összefüggésének megértését nem gátolja. A ki tehát a felsorolt költeményeket és helyeket ismeri, bizonyára nem fog kifogást tenni a kiadó tapintatos eljárása ellen.

Bevezetésképen a *De metris Horatianis* című fejezetben ismerteti Pozder a költeményekben előforduló versalakokat oly módon, hogy előbb a szóban levő metrum rövid, latin nyelvű leírását, azután a rhythmikus schemát adja az újabb metrikában használt jelöléssel, mely *Pecz Vilmos* rövid latin verstanának (Budapest, Franklin-társulat, 1881) megjelenése óta a mi iskoláinkban is meghonosult. Igen használható a *Quo metro*

quoque tempore Horatius carmina sua scripserit című melléklet is, a hol minden egyes költemény mellé oda van téve keletkezésének valószínű ideje és az illető metrum. Következik maga a szöveg a következő sorrendben: *Carmina, Epodi, Satirae, Epistulae*. A kötetet végül ügyes *Index nominum et rerum* fejezi be, mely a neveket nem csupán egyszerűen felsorolja, hanem néhány szóval magyarázza is.

Azt azonban csak sajnálni tudom, hogy Pozder eltért a gyűjtemény előre megállapított tervétől s nem jelezte a praefatióban a szövegnek valamely nagyobb, kritikai kiadáshoz való viszonyát, a mit megtenni nem került volna valami nagy fáradságába. Engem különben egy csomó, kritikailag kérdéses hely átnézése meggyőzött arról, hogy a kiadó egyik újabb recensiót sem követte kizárólag, hanem eklektikus módon járt el; iránya általában, mint a gyűjtemény többi munkatársaié is, conservatív, melynek következtében csak ott folyamodik coniecturákhoz, a hol az illető helyet csupán ily módon lehet érthetővé tenni.

A szöveg különben a lehető legnagyobb gonddal van átnézve és csaknem teljesen ment a sajtóhibáktól. A külső kiállítás, főleg a könyven olvasható, világos nyomás a munkát mint iskolai könyvet nagyon ajánlatossá teszi.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Szana Tamás: Petőfiné Szendrey Júlia. (Rajzokkal.) Budapest, 1891.
8-r. VI, 238 l.

Szana Tamás kétség kívül néhány új adattal gyarapította Petőfinéről való eddigi ismereteinket s megpróbálkozott amaz ellentétek magyarázatával, a melyeket ő a nyugtalan kedélyű s épen ezért majd mindig boldogtalan nő jellemében látott. Szana nem életrajzot írt a szó elfogadott értelmében, hanem valami olyat, a mely az essay és életrajz, a tárcza és értekezés között foglal helyet, mindenikből van benne egy-egy jó tulajdonság, a nélkül, hogy akármelyik műfaj közé sorolható lenne, a mi természetesen a könyv becsét egyáltalában nem csökkenti. Csak az a kérdés: sikerült-e az írónak földériteenie ama rejtélyes jellemvonásokat, a melyeknek egy része természetesen fejlődött a nővel, más részét első szerelme és Petőfivel való házassága, ismét más részét a catastropha s amaz erős elhatározás fejlesztették ki benne, hogy az elveszett férjet fölkeresi? Mily hatással volt mind erre a leány neveltetése, olvasmánya, a nő szerelme s az a hírnév, a mely Petőfit oly szokatlan magasságra emelte, a melyhez Szendrey Julia mindenkép méltónak ügyekezett lenni kivált akkor, a midőn férje a megindult mozgalmaknak nemcsak részese, hanem jóformán vezetője volt? E mellett milyen ok készítette őt arra, hogy letegye idő előtt fátyolát, más férjet válasszon magának s egy ideig boldognak mutassa magát a mindenben kedvét kereső új férj oldala mellett, kis gyermekei környezetében, a kik egy időre kibéki-

tették sorsával s megvetni tanították a közvélemény önkénytelen zajgásait s a régi barátok leplezetlen megszólásait? Mi volt oka, hogy később e kedves családi körből erővel kiszakítsa magát s mintegy magukra hagyja kis gyermekeit, a kik előbb annyira szívéhez voltak nőve?

Mind e kérdések magyarázatát megkíséríti Szana, ügyekszik is rájuk kielégítő feleletet adni, a nélkül azonban, hogy maga is sikerrel biztatná kísérletét. «A ki a női szív rejtélyeit vizsgálta: biztosra sohasem veheti az ilyen vállalkozást» — írja a bevezetésben. De vajjon, ha az írónak nincs önbizalma, hogy tárgyát minden oldalról megvilágíthatja: mikép kívánhatja azt az olvasótól, hogy nyomon kövesse fejtegetéseit, a melyeket maga is csak kísérletkép szerkeszt össze? Megengedjük, hogy ezt csak mentségül hozza fel az író: de vajjon, ha egyszer elmékedéseinek eredményét közzéteszi, nincs-e már tisztában felfogásának helyességével, a mely egyedül indokolhatja műve megírását? Előre kimondhatjuk, hogy Szana sokkal szerencsésebb ismeretlen adatainak feldolgozásában, mint az ellenmondások összeegyeztetésében. Mintha összes törekvését arra irányozta volna, hogy rokonszenvet keltsen a sokat szenvedett nő iránt, a ki mintegy önkénytelenül ellentétbe jutott a közvéleménnyel s a gondos családanyát állítsa kiengesztelésül az egykor csak szerepre vágyó nő mellé, a «kinek egyedüli vágya az volt, hogy . . . tündökölhessen», a kinek jellemét a hiúság alkotta s a ki első férjében nem az embert, hanem a híres költőt bálványozta.

Azt hiszszük azonban, hogy ha így minden magyarázat nélkül egymás mellé állítjuk az eredeti és változott jellemet: még nagyobb ellenmondásba jutunk, a melyet aztán hiú kísérlet volna összeegyeztetni akarni. Elhiszszük, hogy Szendrey Júlia attól a percztől kezdve, a mint szíve öszhangzásba jutott a Petőfiével, szerepelni is kívánt, hogy a hiúság nem csekély mértékben irányította tetteit, mert hiszen ő is nő volt, nemének jó és rossz tulajdonságaival egyaránt: de hogyha a hiúság szertelensége alkotná az ő jellemét egyedül, alig tudjuk elképzelni, miért kellett volna ezért épen Petőfit választania férjül, holott a vidék legjobb nevű s tehetős ifjai közül annyian versenyezték kezéért. A szertelen hiúság magában véve alig indokolhatja választását s ha e sarkalatos jellemvonást Szendrey Júlia jellemének középpontjává teszi az író: meg kell vala mondania, hogy a hiúságnak melyik faja vezette Szendrey Juliát elhatározásában s Petőfiel töltött rövid életében. Mert a hiúság így egyszerűen kimondva: vád és védelem egyaránt lehet, s az olvasótól függ, mikép magyarázza ezt. Ha a hiúság csak külső csillogásra ösztönöz minden mélyebb erkölcsi tartalom nélkül: jellemhiba; ha pedig a hiúság oly szerep vitelére buzdít, mely nemesebb czélok elérését tűzi feladatúl, épen az okozat fenköltsege indokolja az ok látszatra hibás, de eredményeiben hasznos voltának jogosultságát. Ez utóbbi esetben a

hiúság nem is hatékony ok, csak esetleges jegye a működés, a szerepjátszás fogalmának s így egy jellemnek épenséggel nem oly kárhözvontandó vonása. Nem állítjuk, hogy a nagy eredmények szülőkai mind összefüggésben vannak a hiúságnak ez utóbbi nemével; azt is elismerjük, hogy az oly kiváló tett, a melynek elkövetéséhez semmi köze a hiúság akármelyik nemének, nagyobb értékű a jellem megítélésében, mint az, a melynek megalkotásában a hiúság is közre játszik: de azt bajos volna tagadni, hogy nem egy gazdag sikerű, fényes pálya megfutóját buzdította sokszor a hírnév utáni olthatatlan vágy, a dicsőség szomja a nélkül, hogy tetteiket, működésük eredményeit elítélnők csak azért, mert a hiúság is ösztönözte őket.

Az a kérdés: Petőfinét vezette-e a hiúság s ha vezette: honnan fejlődött jellemének e vonása s nincs-e szoros összefüggésben magának a halhatatlan költőnek dicsvágyával és nem épen ő volt-e az, a ki e jellemvonást akarva-akaratlan kifejlesztette feleségében? S vajjon a hiúság a mennyire kifejlődött Szendrey Júliában: nem indokolja-e azt bizonyos képzelt vagy valódi magasabb cél megközelítése iránti törekvés? Ha e kérdést megmagyarázzuk: egyszersmind tisztában áll előttünk Petőfiné elhatározása, hogy annyi udvarlója közül épen a költőt választotta, a kivel két évig sem élhetett az álmodott dicsőségben s a képzelem amaz ábrándos világában, melyeket a szerelem és költészet tünderei szöttek.

Ismeretesek a körülmények, a melyek között a már leány korában különc hajlamú, ábrándozáshoz szokott Szendrey Júlia Petőfi jegyesévé s később nejevé lön. Tudva van, hogy Petőfit e szerelem mily végtelenül boldogította, s lyrája mily változatos hangokban örökítette meg az ifjú szív érzéseinek egész hullámmását. Szana elmondja, hogy mindenki csodálkozott a leány választásán, mert «mindenki úgy gondolkozott, hogy a viruló szép leány nem szeretheti a minden egyéb, csak nem szép külsejű, éles és savanyú modorú ifjut» s megjegyzi egyszersmind, hogy Petőfi a leány és barátnője társaságában «rendesen félszeg, szótalan volt». Ez utóbbi megjegyzésnek van alapja, mert részint Petőfi természete, részint saját szerű helyzete indokolják szótalanságát; de hogy *éles és savanyú modorú* is lett volna nők körében, ezt a megjegyzést nem tartjuk helyesnek. Ismereteink adataink is ellene szólnak, de másfelől a szótalan és félszeg modorú ifjú alig lehet egyszerre *éles* is. Azt élő emberek bizonyítják, hogy Petőfi nők társaságában inkább szerény, kissé bátortalan s csakugyan némileg félszeg modorú volt, de savanyú s éles épen nem. Jellemében, föllépésében, szavaiban, költészetében sok volt az erős önbizalomból, a mi sokszor élessé tette modorát, de hogy elkényeszeredett, savanyú lett volna: ezt állítani bajosan lehet, mert minden adat ellene szól. Hogy Szendrey Júlia megszerette Petőfit, annak oka az, hogy «Júlia nem a mulandóba, hanem a halhatatlanba, Petőfinek

nem külsejébe, hanem lelkébe, szellemébe szeretett». Ezzel indokolja Szana a leány választását, ezzel jellemzi a köztük kifejlődött viszony természetét s benső kapcsolatát. És hogy megerősítse felfogásának helyességét, mind Szendrey Júlia naplójából, mind Petőfi költeményeiből felhoz néhány adatot, a melyekkel véleményét s annak magyarázatát igazolja.

Tagadhatatlan, hogy a leány elhatározására a Petőfi költői hírneve, tehát szellemi értéke volt első sorban hatással. De vajjon egy Szendrey Júliánál kevésbé szellemes leány is ha férjet választ, figyelmen kívül képes-e hagyni jövődöbelijének erkölcsi tartalmát s pusztán csak a külső tulajdonságok irányítják-e választásában? Vajjon egy művelt nő nem épen a lélek fenkölttségét teszi-e szerelme középpontjává? Holott a szellemi érték valódisága fátyolt vet a külső magaviselet nem mindig kifogástalanul megnyerő nyilatkozataira, az ember látható tulajdonságainak egyben-másban fogyatékos voltára is. S másfelől, ha már egyszer a szerelem megizmosul a szívben: nem szépíti-e meg a lélek külső hüvelyét, a testet is? Petőfi a Kerényi Frigyeshez írt leveleiben elragadtatással szól jegyeséről. «Te vagy az édes csepp — írja — ki meggyógyítod lelkemet, melyet méregkeverő sorsom oly sokáig öldökölt a kárhozat italával.» Költészetében ismétli elragadtatását s azt mondja, hogy ő és jegyese már a teremtés napján egymásnak voltak teremtve. E nyilatkozatokat Szana a következő magyarázattal kíséri: «Nem mutatják-e e sorok prózában és versben egyaránt, hogy Petőfi és Júlia viszonyában nem a vér lángolásának, hanem a szellemi szép tulajdonságaik iránt érzett kölcsönös hódolatnak jutott a döntő szerep? Júlia regegyes, költői és különöz elhatározásaira rendkívüli befolyást gyakoroltak Petőfi országos hírneve és lángoló költeményei. Petőfi viszont Szendrey Júliában találta fel az első nőt, ki szellemének ragyogásával magasan kivált társai közül.» A nélkül, hogy Szana megjegyzéseinek e két utolsó pontját tagadni akarnók: az elsőnek helyességét nem tudjuk belátni. Szana Petőfinek prózai és verses nyilatkozataiban többet lát, mint a mennyi azokban van, és kevesebbet, mint a dolog természetéből következik. Petőfi, átérzvé a szerelmi boldogság kéjes-kínos mámorát, úgy volt meggyőződve, hogy ez érzésnek végzetesnek kell lennie rá nézve. Egészen természetesen folyt hangulatából az a gondolat, hogy ők egymásnak voltak teremtve, lelkük össze is van már kötve oly kapocsal, melyet senki nem képes szétválasztani. S abban, hogy Petőfi csak Júliát hiszi képesnek az ő lelke röpülésének követésére: szintén csak a szerelem általánosító érzelmét láthatjuk, a melynek egyéni kifejezése csak a nyelvben vall Petőfire, de a szerelemnek, mint lelki állapotnak nyilatkozása nemcsak Petőfié, de akármelyik szerelmes költőé lehet. A ki, mint Petőfi, úgy átérzte a boldogság reményét, az bizonyára költészetének

legfényesebb sugaraiból von nimbust kedvese alakja köré s véleményünk szerint nincs szükség arra, hogy a Szana distinguáló elemzéséhez folya-
modjunk.

Véleményünk igazolására Szendrey Júlia naplójából is felhozhat-
nánk egy-két adatot, de a dolog annyira világos így is, hogy ez erősség
bizonyító tanúságáról önként lemondunk.

Kényesebb feladat Szendrey Júlia szerelmének fejlődését meg-
érteni s magyarázni. Szana úgy fogja fel a Szendrey Júlia választását s
elhatározását, hogy abban a *lelki rokonszenv* határozott, a mi itt kissé
színtelen magyarázatnak látszik, azonban utána veti, hogy *talán* az a
számítás lebegett a leány előtt, hogy «egykor Petőfi halhatatlanságában
része leend». S még tovább megy Szana, mikor azt mondja, hogy «Petőfi
nem vette észre a *Júlia lelkében rejtőző végtelen hiúságot*». Ez az a pont,
a mely bővebb felvilágosításra szorúl.

A leány mintegy megbűvölve ama költészeti remekektől, a melyek-
nek tárgya kizárólag csak ő volt, kétségkívül méltónak ügyekezett mu-
tatni magát a költő lángeszéhez, dicsőségéhez s azt akarta, hogy való-
ban megérdemelje a Petőfi magasztalásait. E törekvés egészen termé-
szetes egy olyan szellemes leánynál, mint a milyennek Szendrey Júliát
mondják. De nem természetes-e vajjon az is, hogy épen a Petőfi dalai-
nak ellenállhatatlan hatása következtében, túlozni kezdte egyéni érzel-
meit, hogy abba a körbe emelkedjék, a hol Petőfi múzsája a szerelmi
boldogság mámorában csapong? S ha fölteszszük, hogy a leány átértette
a Petőfi gondolkörét s átértette magasra szárnyaló dalait: nem lát-
juk-e be, miért kívánt ő valami kiválóbbnak, valami megkülönböztet-
tebbnek mutatkozni, hogy egyfelül folyvást újabb és újabb táplálékot
adjon a költő hevének s másfelül, hogy Petőfi mint ember is beléssa,
mikép az ő, Júlia egyénisége teljesen méltó hozzá, olyan, mint a minőről
csak ifjúsága hajnalán álmodozhatott a költő. Nem hideg számítás volt
ez, hanem a tetszeni vágyás, a megnyerés, a lebilincselés természetes nyi-
latkozata, a mely tehát — mint látni való — szoros összefüggésben van
Petőfi magasztalásaival. A költő a maga egyéni hevét alig korlátozhatta,
mintegy önkénytelenül dallá olvadt ajakán minden gondolat s mind e
gondolatnak középpontja Júlia. Hogy a leány érzelmeit magának bizto-
sítsa: nem volt szüksége mesterkéltn nyilatkozatra s mégis úgy látjuk,
mintha a két jegyes valósággal egyik a másikán akarna túltenni, hogy
egymáshoz méltók legyenek, hogy valóban egymáshoz illjenek. E törek-
vés különféleképp nyilvánul Petőfinél és Szendrey Júliánál. Petőfi — mint
Szendrey Júlia naplójából látszik — Júliában találta fel rég keresett
boldogságát s nem kívánt többé senki másnak tetszeni. Ellenben a leány,
épen mert méltó akart lenni jegyeséhez, a *legjelesebb* kívánt lenni a vilá-
gon, mert azt hívé, hogy csak így érdemi meg azokat a magasztaláso-

kat, a melyekkel Petőfi költészetében elhalmozta. Szeretné, ha olyan lehetne, a kiről Petőfi így szólhatna az embereknek: «E hölgy, kit ti csodáltok, kit ti imádtok, e hölgy enyém, én bírom e hölgy örök szerelmét!» «Csak most örülnék — jegyzi meg naplójában Szendrey Júlia — ha dicsérné mindenki, mert én ismerem a kéjt, mit érzünk, ha azt halljuk dicséretetni, kit lángolón szeretünk s kinek viszonszerelmét bírjuk.» . . . Azt véljük, hogy e nyilatkozat egészen világossá teszi állításunkat, illetőleg a leány szerelmének fejlődését mintegy fölleplezi előttünk. Ez szolgáltatja kezünkbe azt a lélektani kulcsot, a melylyel e különc természet ellenmondásait megfejthetni véljük.

Csakhogy az a törekvés: kiválni a közönséges halandók sorából, egyetlennek lenni a világon — lassankint szenvedélyvé alakul s mint ilyen, nem kapván táplálékot, önmagát emészti. Mi ezt látjuk Szendrey Juliánál is és valószínűleg a néhány hetes nő melázása ebből a szempontból fogható fel és magyarázható meg.

Ha tehát a Szendrey Júlia jellemének fejlődését érteni akarjuk: azt alkalmasint nem a végtelen hiúságban találjuk meg, hanem inkább az egyéni érzés túlozásában vagy tettetésében, a melynek egy része a szív természetes heve volt, másik részét pedig az a törekvés alkotta, hogy Petőfihez emelkedjék, hogy érdeme legyen a Petőfié lehetni. Mikor már egymáséi voltak: akkor is úgy tetszik, hogy a nő mindenben hasonlítani akart férjéhez; a férj a nőnek, a nő pedig a férjnek minden különcségét, néha még a hóbortját is erénynek, a genie rendes nyilatkozatának tekintette. S a nő annyira ment ebben, hogy később, mikor a férje elveszett, azzal szerzett volna magának kárpótlást, hogy ha férjét Törökországban föl nem találja, legalább Bem apót keresi föl, örködik kórágya mellett és sebeit kötözgeti.

Igy fogván fel a nő jellemét, azt is természetesnek találjuk, a mit Szana mintegy megrovásúl hoz fel elbeszélésében, hogy «Szendrey Júlia nem mint gyöngéd nő, nem mint szerető feleség, hanem mint aspirációinak részese állt oldala mellett». Ha vissza ügyekszik tartani férjét Petőfiné, bizonyára legsarkalatosabb jellemvonását kénytelen megtagadni. Épen azt nem értenők, ha a nő ebben a tekintetben ellenkezik férjével, holott Petőfit ekkor már politikai becsvágy vezette és sokkal többre tartotta egy-két alkalommal való politikai jellegű szereplését, semhogy őt a további beavatkozásoktól óvni lehetett volna. Szendrey Juliának be kellett látnia, hogy tudva s akarva sem képes férjét e szereptől visszatartani. De bizonyára erre még csak nem is gondolt. Itt is méltó akart lenni férjéhez s politikai ábrándjait genialis sejtelmeknek tartotta, mit a következmények részben igazoltak is. Különb en a leghálátlanabb feladatra vállalkozott volna Petőfiné, ha csak megkiséerti is, hogy férjét lebeszélje. Petőfi talán először jutott volna arra a gondolatra,

hogy neje nem szereti őt oly teljes szívéből, mint a hogy ő szerette nejét. A nőnek sokkal élesebb érzéke volt, semhogy épen e legkényesebb pontban ellenkezett volna férjével, a ki e napokat folytonos felindulások között tölté s a közeli enyészet sugalma hangzott fülébe, hogy a boldogság örömeinek közepette is elmélázzon balsejtelmein, a melyek oly meghatározható költészetté alakultak. Még e hangulat is átolvadt a nő érzései közé, s részben ebből is magyarázható a fiatal asszony búsongása, a mely Szánának arra a magyarázatára szolgál alapúl, hogy Szendrey Júlia vonzalma épen nem volt kizárólagos Petőfi iránt.

Ugy tudjuk, a remény valósulása, a boldogság elérkezése az érzékeny kedélyeket sokszor egészen megmagyarázhatatlanúl, önkéntelenül búsongóvá teszi, kivált ha a képzelem oly színekkel festette a jövőt előre, a melyek a valóságtól nagyon messzire esnek s ha az egyén multja, jelene és jövője között szemellátható nagy különbségek tárúlnak fel. Szendrey Júlia valószínűleg az élet prózáját is megérezte, de mindenképpől az a kétség szállta meg: képes lesz-e férjét úgy boldogítani, mint a hogy azt Petőfi álmodta, dalolta s érdemlette. . .

Ime a nő jelleme, a melyben így annál kevesebb ellenmondásra találunk, minél uralkodóbb vonásául tekintjük a főtebb érintett tetzeseni vágyást s ama törekvést, hogy túlozza természetes érzéseit s Petőfi valóban büszke legyen arra, hogy őt mondhatja nejének. Ha e törekvés összejátszott a hiúsággal, ez bizonyára nem az elítélendő vagy legalább nem a szigorúan elítélendő hiúság volt, hanem olyan, mely egyrészt a nő természetes érzelmeinek kifejlődéséből eredt, másrészt pedig nem csak a külső csillogást célozta, de volt némi erkölcsi tartalma is, t. i. hogy evvel férjének kedvét keresse s őt annál inkább magához kösse s így boldogítsa.

A mit egyébiránt a mozgalmas évekről mond Szana: az becsületére válik compositiójának. Nem ismételt ismert dolgokat s csak ama részleteket mondja el, a melyek az özvegy lelki állapotának megértésére vonatkoznak. Szana könyvének e része míg egyfelül több új adatot tartalmaz, másfelül fejtegetései is alaposabbak s elfogadhatók. Szana leginkább arra ügyekezett, hogy érthetővé tegye Petőfiné különöz elhatározását, hogy levesse az özvegyi fátyolt. Itt kétségkívül nagyobb az ellenmondás, semhogy azt az eddigi adatokból teljesen tisztába hozhatnók annál inkább, mert azt az elhagyatottságot, a melyet Szana említ, mi nem igen látjuk Szendrey Júlia magánkörülményei között. E pont magyarázatába nem bocsátkozunk, csak azt említjük még meg, hogy Szana az életrajzhoz függelékül összegyűjtötte Petőfiné költeményeit is, de ezekről nem szól külön, a mit annál inkább sajnálunk, mert ez épen nagyon beleillett volna az életrajz keretébe. A szövegben kora legkiválóbb költőnőjének mondja Petőfinét, de hogy miben áll ez a kiválóság: arról nem

kapunk felvilágosítást. Ugy látjuk, Szendrey Júlia költészetére nagy hatással volt a Petőfié. Ezt kivált a compositio külformáiban vehetjük észre, miből azt következtetjük, hogy Szendrey Júlia csak később tett kísérletet a költészetben, mikor már Petőfi művei a huzamos velük foglalkozás következtében ellenállhatatlan hatást tettek rá. A Petőfi költészetének elemei közül megtalálunk egy párt a Szendrey Júlia verseiben is, kivált pedig a családi boldogság csal ki lantján legigazibb hangokat.

A könyv kiállításáról nem tartjuk szükségesnek szólni. Szép akarna lenni: de a kiállításban nincs összhang, a rajzokban pedig kevés az értelem. A gazdag szélek a keskeny columna mellett túlságos pazarok a nélkül, hogy valóban izlésesek volnának.

DR. VÁCZY JÁNOS.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1889/90.

44. **Parcsetich Vincze: Harcz az ikes igékért.** (Ujvidéki kir. kath. magyar főgymnasium. 3—31.) — Az értekezés első és terjedelmesebb része behatóan ismerteti az ikes igék kérdésének egész történetét, Révay és Verseghy harczától Joannovics Györgynek 1877-ben megjelent értekezéséig. Egyenként mutatja be a dolgozatokat, melyek e kérdéssel foglalkoztak, s főleg azért érdemel dicséretet, hogy tárgyilagosan ismerteti Verseghy, Révai, Vörösmarty, Barna Ferdinand, Riedl Szende, Magyarházi, Simonyi Zsigmond, Szarvas Gábor és Joannovics György munkáit; csak az a kár, hogy egy-egy felkiáltójel, vagy egy-két közbeszúrt szó (mely a szerző véleményének kifejezője akar lenni) zavarja néha az olvasót. Értekezése végén a saját nézetének ad a szerző kifejezést; határozottan Joannovics pártjához szegődik, s feun akarja továbbra is tartani az ikes igék külön ragozását. Semmi új bizonyítékot sem hoz fel e nézete mellett, s a nép nyelvének tanúságát sem mérlegeli kellőkép. Legfőbb hibája az, hogy nem volt tekintettel arra a fejtegetésre, mely e kérdést újabban legjobban tisztázta, s mely hivatva van azt végleg eldönteni. Értem Simonyi Zsigmond fejtegetését *A Magyar Nyelv* című munkájának II. kötetében (234—251. ll.), mely már 1889-ben megjelent, s így a szerző félévvel dolgozatának közzététele előtt elolvashatta volna. Simonyi e helyen a következő négy kérdésre felel a legbehatóbban és legalaposabban: 1. Meg volt-e határozottan különböztetve egymástól az ikes és iktelen ragozás a régi nyelvben? Erre határozottan igennel felel. — 2. Hogyan keletkezett és mi célra szolgált az ikes ragozás? Felelet: az *-ik* reflexiv személyrag. — 3. Miért mosódik el a két

ragozás közti különbség? Felelet: Mióta a nyelv az ikes ragozást a reflexiv igéből átvitte az intransitivum jelölésére, azóta az ikes ragozás magában viselte a romlás csiráit s ma már e kétféle ragozásra szükség nincs. — 4. Mennyiben és hogyan különbözteti meg a kétféle ragozást a mai élőbeszéd? A tényleges nyelvszokásnak megfelelő útmutatást ad az ikes igék mai használatára nézve. Ha Parcsetich elolvasta volna, Simonyinak e munkáját, bizonyosan másképp fejezi be értekezését.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

45. Albrecht János: A francia nyelv tanítása a gymnasiumban. (Pozsonyi kir. kath. főgymn.) — Ez értekezés szerzője kívánatosnak tartja, hogy gymnasiumainkban bizonyos egyöntetű eljárás mód állapodjék meg a francia nyelvnek mint rendkívüli tárgynak oktatásában. E végből a saját eljárását ismerteti s elmondja a tapasztalatai alapján alkotott általánosabb természetű nézeteit. Az egész tanfolyam tartamát három évre teszi, ennyi idő szükséges ama *czél* elérésére, melyet szerzőnk így tűz ki: «A tanuló vigye annyira, hogy könnyű francia szöveget megértsen, folyékonyan fordítson s róla egyszerű előadásban szóval és írásban számot adhasson.» A nyelvtani anyagot úgy osztja be, hogy az I. és II. évre a francia alaktan, a III.-ra a mondattan tárgyalása jut. A mi az olvasmányok anyagát illeti, az I. évfolyam mesék, a II. elbeszélések, leírások és könnyű versek, a III. elbeszélő költemények, valamely modern vígjáték és népszerű értekezések olvasásával foglalkozik. Hangsúlyozza, hogy az első olvasmányoknak tárgyilag ismereteknek kell lenniök (mint *Le Chaperon rouge* stb.), — részemről ép a tartalmilag ismeretlen, új olvasmányokkal való foglalkozást tartanám czélszerűnek; a tárgyi érdek legjobban elősegíti a formák bevésoédését, míg az ismeretes tárgyú olvasmányokkal való foglalkozásnak rendszerint nem az az eredménye, hogy a tanuló inkább a *formára* figyel, hanem az, hogy egyáltalában nem figyel, vagy legalább nem érdeklődik. Hadd lássa a tanuló eleitől fogva, hogy az új nyelv új világot fog előtte feltárni. Nagyon helyes az a figyelmeztetés, hogy minél több kapcsolatot kell ezen francia nyelvi oktatás és a gymnasium rendes tárgyai között létesíteni; találó itt a Lessing dramaturgiájára való utalás. Helyeslendő a szerző módszere is: összefüggő olvasmányból indul ki; a kiejtést nem szabályok alapján, hanem mindjárt gyakorlatilag tanítja, a tanár kiejtése az eleven minta. A nyelvtan rendszerét inductio útján építi fel, itt-ott kiegészítve azt esetleg elő nem fordult alakokkal is. A nyelvtani tények egymásutánja természetesen jórészt az olvasmányban nyújtott nyelvi anyagtól függ, az összetett igealakok tárgyalását azonban, úgy hiszem, nem kell szándékosan későre halasztanunk, mintha megértésükre a tanulók különös «érettsége» (41. l.) lenne szükséges; nekik ismerniök kell

már a német nyelv hasonló észjárással képzett alakjait s e nyelvnek analogiája alapján — melyre a francia nyelvi oktatásnál egyáltalán gyakran van alkalom hivatkozni — könnyen megértethetjük a francia alakokat is tanítványainkkal. Természetes hogy gyakran utalni kell a latin nyelvbéli hasonlóságokra is, óvakodva azonban a túlságos etymologizálástól; egész helytelennek tartom, ha ez amúgy is szűkebb körre szorított oktatást mindenféle különmemű anyag bevonásával terheljük meg. Túlságos sokat markolunk pl., ha ez órákban a francia nyelv keletkezésének idejével s *az akkor uralkodó viszonyokkal, a kelta néppel, az élő nyelvek kölcsönhatásaival* stb. is akarnak foglalkozni (17. l.). A szerző különben mindig számol a viszonyokkal, sok talpraesett megjegyzést tesz s ha a dolog természete szerint nem is lehet e tárgyban egyöntetű «szabályzatot» (1. l.) alkotni — hisz a tanulmány, a melyhez ez oktatás fordul, nagyon különmemű elemekből sorakozik s nagyon különböző fejlettségi fokon áll — az ily oktatással foglalkozó kartársaink mégis figyelemreméltó, helyes utmutatást nyerhetnek ez értekezéséből.

Dr. PETZ GEDEON.

V E G Y E S E K.

A budapesti philologiai társaság 1891. évi december hó 9-én *felolvasó ülést* tartott, melyen dr. Heinrich Gusztáv elnökölt és dr. Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai:

1. *Reményi Ede*: Sapphó és nagyobb töredékei magyar ütemes fordításban.

2. *Lázár Béla*: A XVIII. század sentimentális regényei és Siegwart.

A felolvasó ülést zárt *választmányi ülés* követte. Elnök: Heinrich Gusztáv. Jegyző: Fináczy Ernő. Jelen voltak még: Fröhlich Róbert, Vári Rezső, Petz Gedeon, Cserhalmi Samu, Gyomlay Gyula, Némethy Géza, Maywald József, Csengeri János.

1. A mult ülés jegyzőkönyve hitelesítettik.

2. P. Thewrewk Emil ajánlatára Borsodi Miklós és Damaszkovszky Tibor cziszterci r. tanárjelöltek a társaság rk. tagjaivá (1892-től) megválasztatnak. — A tagok létszáma e szerint: Tiszteletbeli 9, alapító 6 rendes 328, rendkívüli 64.

3. A pénztárvizsgálat napja kitűzetik. A bizottságba pótlólag még Csengeri János beválasztatik. — A közgyűlés december 27-ikére (vasárnap), d. e. 10 órára tűzetik ki.

4. A pénztárnok jelentése szerint a társaság bevétele eddig 4150 frt 75 kr., a kiadás 3752 frt 98 kr., a pénzkészlet 397 frt 77 kr., a tartozás 1067 frt 17 kr. A hiány: 669 frt 40 kr.

Ezután még néhány folyó ügy nyert elintézését.

— Ujvári Béla úr *Causeries françaises* cz. könyvének e *Közöny* XVI. k. 76. s. k. lapján megjelent bírálatára vonatkozólag terjedelmesebb ellenbírálatot küldött be, melyből — a Budapesti Philol. Társaság választmányának folyóiratunk XV. k. 599. lapján közölt határozata értelmében — a következők közlésére szorítkozunk. A szerző kijelenti, hogy egyazon *elvi* alapon áll a bírálóval; ő is lélekölőnek és eredménytelennek tartja a nyelvtannak paradigmákkal és példamondatokkal való tanítását, de nem is nyújtott ilyesmit könyvében: a benne foglalt párbeszéddek egytől-egyig összefüggő nyelvyagot tartalmaznak s nemcsak a köznapi életet tárgyalják, hanem többjükben szó van az irodalomról, festészetről, történeti emlékekről, természetrajzi ismeretekről is. Hivatkozik Storm J. és Lattmann ismert nevű pädagogusokra, a kik az ily párbeszédgyűjteményeket a nyelvtanítás hasznos segédeszközeinek mondották. Könyvét ő is csak mint *segédkönyvet* kívánja az iskolai oktatásban használni.

— A salzburgi iskoladráma történetéről érdekes adatokat közöl Wagner Hermann *„Das Schuldrama in Salzburg“* (Salzburg, 1890. 7 l.) című kis füzetében. Az első német színi előadás Salzburgban a fennmaradt források szerint 1540-be esik és ez időtől kezdve egészen az egyetem alapításáig (1617) évről évre vannak adatok, melyek ily színi előadásokról tanuskodnak. Sajnos, hogy a levéltári följegyzések csak igen szórványosan említik az előadott darabok címzeit és természetesen sohasem nevezik meg a szerzőket, és Wagner sem járt utána a dolognak. Mindössze a következő nyolcz darabról történik említés: *„Tragedia Portii“*, mely teljesen ismeretlen; — 2. *„Abraham“*, mely vagy Greff Joachim vagy Ziegler Jeromos drámája; — 3. latin dráma: *„Parabola Christi de Decem Virginitibus in comico tragicum redacta“*, mely kétségtelenül Ziegler Jeromos műve; — 4. *„Khunig Herode, wie er sein Gemahell umbringen last“*, mely valószínűen Hans Sachs műve volt; — 5. *„Trauernspill von Müllern und Ainem Müll-Esel“*, mely valószínűen Greff Joachim *„Mundus“* cz. drámája (az az ismeretes történet, hogy majd az apa, majd a fia, majd mindketten ülnek a számaron, majd ők viszik az állatot, de sehogy sem tudják a világ tetszését megnyerni); — 6. *„Tragedia latine Hecasti“*, Macropedius híres drámája; — 7. *„Comödia Teutsch von denen gehorsamen und ungehorsamen Kindern“*, bizonyosan Hans Sachs ismeretes színműve, melyen Selnecker Miklós latin és Szegedi Lőrincz magyar drámája (*„Theophania“*, 1575) alapszik; — 8. *„Ein Bauernspill von bösem Rauch“*. Hans Sachs farsangi játéka (1551 január 13). Az első két darab 1568-ban, a többiek 1582-ben kerültek színre. Említést érdemel, hogy 1601-ben és 1607-ben a kardtáncot is adták elő.

Salzburgban is szerettek sok személyt szerepeltetni; így 1706-ban 130, 1761-ben 146, sőt 1773-ban 250 fiú játszott. A cél mindenütt az volt, hogy lehető sok mama gyönyörködhesék fia föllépésében,

Az egyetem alapítása (1617) óta ez új intézet benczés tanárai vették kezökbe a színi előadásokat (így már 1618-ban adtak elő egy tragédiát Szent Krisztináról), míg Jeromos érsek ez előadásokat, mivel sokba kerültek, 1775-ben végleg megszüntette. A XVIII. századi darabok közül kettőt

emel ki Wagner: ‚Der wachend träumende König Riepel‘ (1749) és ‚Die geadelte Bauren‘ (1750), mind a kettő salzburgi nyelvjárásban írva; az elsőnek tárgya a ‚Makranczos hölgy‘ előjátékából ismeretes, igen sokszor földolgozott tréfa, a második szintén igen népszerű: a buta paraszt könnyű szerrel akar tudós lenni, mire családok kezébe kerül s természetesen pórul jár. Az első darab Salzburgban latin földolgozásban is került színre 1738-ban: ‚Rusticus, Princeps unius diei‘, hasonlóképp már 1684-ben Neustettinben: ‚De rustico ebrio, qui princeps creabatur‘. L. e tárgyról és földolgozásairól ismertetésemet e Közlönyben IX, 714.

Egyidejűleg Shakespearerel Ludovicus Hollonius (Holle Lajos) pölitzi evang. lelkész (+ 1621) dolgozta föl a részeges paraszt komikus történetét, de darabja a legújabb időkig csupán egyetlen töredékes példányban volt ismeretes. Egy év előtt fölfedeztek e drámából egy teljes példányt, melyet most Spengler Ferencz közvétett: *Somnium vitae humanae. Ein Drama von Ludwig Hollonius, 1605.* Halle, 1891. A darab a régi német drámairodalomnak egyik legérdekesebb terméke, mely a földolgozott tárgynál fogva kettős szempontból leköti a kutató figyelmét. Különösen figyelemre méltó még a darab előszava, melyben Hollonius a színmű alagpondolatát valódi pessimismussal fejtegeti, és az utószó, melyben erősen visszautasítja azoknak okoskodását, a kik a drámaírást nem tartják egy lelkész méltóságával összeegyeztethetőnek.

h. g.

— Dunántúli. A *dunántúli* kitétel eredetét, keletkezését néhány adat egybeállítására kellőképpen megvilágítja. A régebbi irodalomból ismerjük ez alakokat: *Dunán túl* trans Danubium. Pereszleányi, 1682. (Corp. Gramm. 531.); *Dunán túl ország* provincia Transdanubiana. Thaly Adal. II. 296.; *Dunán túl való kerület* regio Transdanubiana. Losontzi ‚Hármas kis tükör‘ 1770. (42. l.) — A székelységben ma is ez a szerkezet használatos: a *Rikán túl, a Rikán túl való*. — A ‚Hármas kis tükör‘ *Dunán túl való kerület*-e a sárospataki ‚Világ- és földismeret‘-ben már *Dunántúli kerület*-té változott (v. ö. Nyr. XX. 127). Hasonlóképpen változtak ezek is: *föld alatt való üreg* ezzé: *föld alatti üreg*; *dél után való alvás*: *dél utáni alvás*; *rend kívül való dolog*: *rend kívüli dolog*. S hogy ez az -i természetes analogia útján járult a *Dunán túl*-hoz, arról a következő alakok tanuszkodnak: *Dunán túl-ról* Lev. II. 133.; *a határon túl-ra* Bud.-Album, 70.; *azon túl-ig* u. o.; *Dunán túl-só* Hübner-Fejér, Lexicon, 1816. (360. l.); *a víz túl-ja* 1568. Tört. és Rég. Ért. V. 92. — Mindezek igazolják a *Dunántúl*- alapszóra visszamenő *dunántúl-i* alakot. A fejlődés menete ez volt:

<i>Dunán túl:</i>	<i>dél után,</i>
<i>Dunán túl való ország:</i>	<i>dél után való idő,</i>
<i>Dunán túl ország:</i>	<i>dél után idő,</i>
<i>Dunán-túl:</i>	<i>dél-után,</i>
<i>Dunántúl-i:</i>	<i>délután.</i>

A *való* kihagyására nézve v. ö. *tengör elvöl békék* Nytsz. I, 624; *Dunán túlfelől ország* Thaly Adal. II. 300.

Az eredmény tehát az, hogy a régebbi *dunántúl való* kitételnek törvényes utódja a *dunántúli*. A *túladunai* marad az, a mi volt: *vidékiesség*.

STEUER JÁNOS.

— Lenau élete történetéhez új adatokat találunk egy nem rég megjelent gyűjteményben: *Lenau und Sophie Löwenthal. Tagebuch und Briefe des Dichters*, herausgegeben von *Ludw. Aug. Frankl.* (Stuttgart 1891.) E *Közlöny* hasábjain (XIV, 136.) szó volt már ama szenvedélyes szerelmi viszonyról, melyet a szerencsétlen költő Löwenthal Miksáné Kleyle Zsófiával, az ő «muzsájával és mindené»-vel, 1836-tól 1844-ig folytatott. Lenau ama naplótöredékei és levelei, a melyeket most Löwenthalné (+ 1889. máj. 9.) hagyatékából kiadtak, ijesztő őszinteséggel tárják fel előttünk a költő vad szenvedélyét, érzékies boldogságát és fájdalmas kétségbeesését. Mintegy kettős viszonya van a szeretett nővel: a levelek egy része («diese gezwungenen Wische» nevezi őket a költő) úgy van írva, hogy Zsófia férje is elolvashatta, más része intimebb s egyúttal őszintébb jellegű. Később mindinkább föltűnedezik a költő lelkének meghasonlása: szét akarja tépni a hálót, mely körülfogja, de nincs hozzá ereje. — Majd nyugodtnak, boldognak és főkép szabadnak érzi magát württembergi barátai körében, egészen meg akar szabadúlni kedvesétől, de már egy másik levélben bocsánatot kér tőle ez «árulás»-ért. Zsófia, a ki pedig hitves és anya volt, nem bocsátotta el a költőt, tovább is fogva tartotta őt démoni bilincseivel s ekkép, a mint e levelekből most már egész világosan kitűnik, neki nagy része volt a tragikus catastropha előidőzésében. P.

— Markalfról. «Magyarország polgári historiájára való lexicon a XVI. század végéig. Készítette néhány tiszteletes tudós Budai Ferentz úr a szováthi ref. eklé'sia predikátora. Kiadta Budai É'saiás. Nagy Váradonn MDCCCIV.» című három kötetes munka II. «darabja»-nak 634. lapján Markalfról a következőket olvashatjuk: «*Markalf Salamon Magyar Király udvari bolondja, vagy inkább okossa volt. Moson Vármegyében Óváronn lakott.*» Ezen apróságot, tudomásom szerint a *Salamon és Markalf* historiájával foglalkozók még nem említették. Markalfot mint Salamon magyar király udvari bolondját említi Dugonics, «ezért egy jó szót sem adok» (Példab. II. 75. l.) közmondást kísérő jegyzetben: «*Markalfot Salamon királyunknak bolondját ebédre hívta zimonyi bíró, ő pedig oda nem ment. Okául kérdeztetvén, azt mondá: hogy a minapiban is nála volt, még se volt annyi embersége, hogy fáradságát megköszönte volna, az olyan ebédért jó szót sem adok.*» Ugyanazt találjuk Erdélyi közmondás-gyűjteményének a Markalfra vonatkozó közmondásokhoz («Még a régi Markalf historiáját sem tudja,» és «Csunya mint a régi Markalf») írt jegyzetében, a hol így szól: «e Markalfnak egykor elterjedt híré embernek kellett lenni. Még ma is olvashatni a ponyvairodalomban róla, mint böles Salamon udvari bolondjáról, holott őt a *magyar Salamon király udvari bolondjául ismeri a hagyomány.*» (Közm. 285. l.) Úgy Dugonics, mint Erdélyi megjegyzései (melyeket már Ipolyi is említ az Új Magyar Muzeum 1855. évf. 287. l. *Salamon es Markalfról* írt tanulmányában) valószínűleg Budaira vezethetők vissza mint eredetire.

Loósz ISTVÁN.

A BUDAPESTI PHILOLOGIAI TÁRSASÁG KÖZGYÜLÉSE

1891. december 27-én.

1. Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés! Mikor az elmúlt évre visszapillantunk, több frissen hantolt sír ötlík szemünkbe, s felújítja bennünk különösen ama veszteség fölötti gyászt, mely rövid három hónap alatt ért.

Szeptember 1-én veszítettük el Ballagi Mórt, november 19-én Csiky Gergelyt, november 30-án Hunfalvy Pált.

E három dicsőült férfiú érdemeinek kellő méltatása, s emlékének méltó megünnepelese első sorban a Magyar Tudományos Akadémiát illeti meg; de a mennyiben a hazai philológiának is hasznos szolgálatot tettek, illő, hogy róluk a philologiai társaság is kegyelettel és hálával emlékezzék meg.

Amit Ballagi Mór fáradhatatlan működéséről mások már elmondottak, s még elmondanak, ahhoz okvetetlen még azt az érdemét is meg kell említeni, hogy azok közé tartozott, kik az Akadémiában a maguk tekintélyével és szavazatával a nyelvtudomány új irányát folyton támogatták, s hosszú küzdelem után diadalra jutatták.

A classica philologia terén csak két műnek a bírálatával szerepelt, t. i. Székács magyar Plutarchusát bírálta a Kisfaludy-Társaság Szépirod. Szeml. 1847. évfolyamában, s Hoffer Endre «Történeti mód a görög igetanban» című dolgozatát az Akadémiai Értesítő 1870. évi kötetében.

Társaságunknak 1881 óta volt tagja. Most, hogy e munkás, fáradhatatlan, jó és szerető ember, kinek élete — Szász Károly búcsúszavai szerint — befejezett könyv, eszmék, érzés, tudás, szeretet igéivel teljes tele irva, sorainkból örökre kivált, hálás szívünkbe vessük maradandó emlékét.

Csiky Gergely sohasem volt a philologiai társaság tagja; de azért a miénk volt, miénk barátságával, miénk classicus fordításaiival.

Első vígjátéka, melylyel 1875. irodalmunkban feltűnt, világos bizonyossága annak, hogy a humanismus szülte] őt, s abból merítette első ihletét. Nem csoda, hogy tudományos műveltsége a görög és római classicusok ápolására is buzdította. Nagy örömeire vált később is, hogy magyar Sophoklessel és Plautussal ajándékoz-

hatta meg irodalmunkat, s hogy e fordításai közül az Antigone, Oedipus király, A hetvenkedő, s mindenek fölött az Elektra a színpadon is tetszést aratott.

Minket közelebről érdeklő fordításai még: A Kyklops, Euripides satyrdrámája, melyet a Kisfaludy-Társaság a Lukács Krisztina-díjjal jutalmazott meg; Villemainnek «Pindar szelleme» és Ribbeck Ottónak «Római költészet története» című munkája.

Valamint Plautusra nézve hozzám fordult tanácsért, s én szolgáltatam neki a szükséges segédeszközöket: úgy a Ribbeck-féle mű fordításának szakszerű revisióját Némethy Géza tagtársunk teljesítette.

Csiky nemcsak valódi költő, hanem áldott jó ember is volt. Hadd ismétljem itt azt a rövid búcsúszózatot, mely halála hírére önként fakadt szívemből és így szól:

Mennyire vídított bennünket játsszias elméd!

Jóságos szíved mennyi derűnek oka!

Néked s hírednek mindannyian egyre örültünk:

Életed ellobbant s végtelen elszomorítsz!

Hunfalvy Pál társaságunknak fennállása óta tiszteleti tagja volt, s mikor 1875. jan. 9-én legelső felolvasó ülésünket a népetymológiáról szóló értekezésemmel megnyitottam, az elnöki székét ő foglalta el.

Nevét, amint azt mindnyájan tudjuk, a magyar összehasonlító nyelvészet megalapításával tette halhatatlanná; de azért hazai tudományosságunk más térein is többé-kevésbé kiváló helyet vívott ki magának. Hogy minek köszönte ő tudománybeli hatalmát, kiderül figyelemre méltó nyilatkozatából, melylyel a philologiai tudomány fontosságát jellemezte. «A kritikai szellem az — úgymond — ami az európai emberiséget oda emelte, ahol ma van. De valjon mi költi fel, s mi éleszti magát a kritikai szellemet? Semmi egyéb, mint a philologiai tudomány, mely a történelmi tudománynak világító napja . . . A philologiai és historiai tudományok igazán legelsőek és legnagyobbak az eszmélkedő emberiségben.»

E nyilatkozat egyúttal intő szózat arra nézve, hogy hazai műveltségünk humanistikus tanulmányok nélkül, hazai tudományunk philologiai módszer nélkül el nem lehet.

A classica philologia műhelyében Hunfalvy Pál csak mint ismertető és fordító működött. Idevágó összes dolgozatai ebben az időrendben következtek egymásra:

1841-ben megjelentek az Athenæumban az Oedipus király és Euripides Iphigenia Aulisban című drámájának Guzmics-féle fordításáról szóló bírálatai.

1842-ben Aristoteles: A költészetről cz. fordítása a Kisfaludy-Társaság Évkönyvei III. kötetében.

Ugyanakkor Thukydides jellemzése az Athenæum I. feléb. (= 1873-ban megjelent Tanulmányaiban).

Ugyanakkor s ugyanott még Tatai András görög nyelvtanának ismertetése.

1850/1-ben Platon köztársasága az Új M. Muzeumban (=Tanulmányaiban).

1851/2-ben. A Platoni vendégség u. o. (=Tanulmányaiban).

1853/4-ben Euthüfrón, Kritón, Faidon. Pest. Maga ismerteteti röviden az Új M. Muzeumban.

1850-ben Szepesi Imre hellén nyelvtanának ismertetése az Új M. Muzeumban.

1853-ban Szabó István Iliás-fordításához való Bevezetése.

1857-ben Cæsar de bello Gallico I. 1. 3. és 4. fejezete, a Magyar Nyelvészet 1857. 451. lapján.

Ugyanakkor: Herodotos I. 107—111. fejezete a Magyar Nyelvészetben.

Ugyanakkor és ugyanott: A latin hangsúlyozás Weil és Benloew után.

1858-ban ugyanott: Szeremley Károly Ilias I. 1—171. v. fordításának ismertetése.

1859-ben: Aristotelesi tanulmányok. M. Tud. Akad. Értesítő I. 107. sk. lapjain.

1860-ban Cicero de oratore Piderit-féle kiadásának ismertetése a Magy. Nyelvészetben.

1863-ban: Bartal-Veress Magyar-latin szótárának ismertetése a Nyelvtud. Közleményekben.

1873-ban: A gymnasium és a görög nyelv, a Reform 1873. 99—106. sz.

E jegyzékből kiderül, hogy Hunfalvy classica philologiai munkássága a 40-es és 50-es évekre esik. Ő volt akkori szakirodalmunkban a philológiának aránylag legalaposabb képviselője.

Mínthogy a hírlapokban nem rég megjelent életrajza nagy

könnyen tévedésbe ejti a laikus közönséget, amennyiben őt egyáltalában kitűnő classicus-philologusnak tünteti föl, ki kell jelenenem, hogy Hunfalvy Pál igenis be volt avatva a class. philologiaiba, ismerte kincseit és követte saját tudományában a philologia módszerét; de önálló classicus philologus-búvár sohasem volt, s hogy e névre igazságos voltánál fogva soha nem is tartott számot. Hiszen ő volt az, aki, mikor társaságunk megalakult, e szavakkal fordult hozzám: «Hagyjuk a philológiát a németeknek: az az ő provinciájuk. Mi soha se leszünk képesek őket utól érni. Szorítokozunk csak a classicusok fordítására.» Mikor ezen intésére 1879. okt. 12-én mondott elnöki beszédemben hivatkoztam, feleletképen a következő megjegyzést csatoltam hozzá: «Ha akkor szavát fogadtuk volna, ma nem hogy philologiai tanulmányokat, de jó fordításokat se birnánk felmutatni; mert igazi jó fordítás philologiai tanulmányok nélkül nem is képzelhető. A philológiára tehát nekünk is szükségünk van, s mi semmi szín alatt sem ismerhetjük el azt, hogy ez vagy az a tudomány ennek avagy annak a nemzetnek a kiváltsága» stb.

Ime ezt feleltem Hunfalvynak, s ő, ki eleinte nem bizott működésünk sikerében, utóbb a kétségtelen sikernek maga is örvendett, és pedig nemcsak mint tudós, hanem mint lelkes hazafi is, ki hazánknak műveltségben, tudományban való gyarapodását őszintén óhajtotta. Ép azért vált a különben jó indulatú embernek a hangja hevéssé, valahányszor olyast tapasztalt, miről azt hitte, hogy hazánk kárára van.

A szabadságharcz után bekövetkezett kénytelen otiumában Révayval foglalkodott, s ez indította arra, hogy finn nyelvtant hozasson magának (ha nem csalódom a magy. Akadémia könyvtárából), s így tért ő a finn-ugor összehasonlító nyelvészet útjára, melyen Schott Vilmost, hazánk felejthetetlen barátját is találta, aki eleinte valóságos kalauza is volt.

Többször hallottuk magától Hunfalvytól, utóljára mult május 11-én a M. T. Akadémia bankettjén, hogy mikor ő a finn-magyar nyelv-rokonságot kezdte hirdetni, itthon abba a gyanúba fogták, hogy ő az osztrák kormány szolgálatában áll: azért eszelte ki azt a ránk nézve megalázó rokonságot. Olvastam is valahol azt a kérdést, hogy mért rokonítja ő a magyart azzal a piszkos halásznéppel, miért nem inkább a művelt görög és latinnal? Azért is mondja Danielik József Hunfalvy Pál életrajzában, hogy «művei mély tu-

dományra mutatnak; kár hogy észlelete többnyire erőltetett s gyenge alapú».

A jelenkor túl van e naivságon: ma már mindannyian jól tudjuk, hogy a világ mindvégig Hunfalvy Pált fogja a magyar összehasonlító nyelvészet megalapítójának vallani, s hogy az ő dicsősége egyúttal hazánk dicsősége is.

Miután halottainkról hálás kegyelettel megemlékeztünk, figyelmünket megint életünk kötelességeire fordítjuk.

Mióta társaságunk él és működik, a mi ide-tova 17 éve, mindig nekem jutott a szerencse élen állani, s közgyűléseit megnyitni. Ha sorra veszem eddigi megnyitó beszédeimet, azt látom, hogy társaságunk keletkezésére, fejlődésére, teendők irányára és módszerére nézve már annyit elmondottam, hogy ha ezennel czélunk iránt nyilatkoznám, azzal csak ismételném azt, a mit t. tagtársaink már hallottak, vagy olvastak.

Mindamellett most, hogy egy régi óhajításunk végre valahára teljesedni fog, értem a classica philologiai reálencyclopædiát, melyet Bartal Antal tagtársunk indítványára már 1875-ben iktattunk munkatervünkbe; de a reáfordítandó nagy költség miatt többszöri kísérlet után sem volt megvalósítható, most azonban elnöktársam különös buzgólkodása következtében a vallás- és közoktatásügyi miniszterium, s a M. T. Akadémia támogatása mellett a megvalósíthatás stádiumába lépett: egy másik tervet eleveníték fel, melyet szintén már társaságunk keletkeztekor hoztam szóba, három évvel ezelőtt pedig különös figyelmükbe ajánlottam, t. i. *a magyarországi latinság szótárát*.

Míg történetíróink még abból a korból származtak, a mikor iskoláink nyelve a latin volt, s míg a történetírás jobbadán csak a fejedelmek és a háborúk iránt érdeklődött, nem igen volt szükség ilyen szótárra. Most azonban, mikor állami életünk minden tekintetben hazai nyelven nyilatkozik, mikor iskoláink tannyelve a magyar, s a latin nyelvet pusztán eszköznek tekintjük az iskolai classicusok megérthetésére, mikor történetírásunk a mult életének minden irányára kiterjeszkedik, ilyen szótárra nagyon is rászorulunk.

Már a hatvanas években kénytelen volt Deák Ferencz a *pragmatica sanctio*-féle kifejezést phraseologialag magyarázni, s az újabb nemzedék, mikor hivatalánál fogva kénytelen régi actá-

kat forgatni, csak nagy nehezen bír az ismeretlen műszavakon eligazodni. Merem állítani, hogy itt köztünk alig találkozik egy is, a ki meg tudná nekünk mondani, mi tulajdonképen egy iuratus, jöllehet épen nem ismeretlen szót választottam igazoló példának.

Igaz ugyan, a külföld gondoskodott róla, hogy a közép- és újabbkori latinság szókinését együtt bírja. Ismeretes Du-Cangenak Párizsban 1678-ban megjelent *Glossarium mediæ et infimæ Latinitatis* című három kötetes munkája, mely másodszer Velenczében 1733—36 közt hat kötetben, harmadszer Henscheltől átdolgozva Párizsban 1840—50 közt hét kötetben (Diefenbach-féle pótkötete Frankfurtban 1857-ben), legújabban pedig Du Cange-Favre szerzősége alatt Calvarynál, Henschel, Diefenbach és mások toldalékai-val együtt jelent meg.

Történetíróink jelenleg ezt forgatják, s természetesen jó hasznát is veszik. Ugy de Magyarországon valamint Lengyelországon is annyira dívott a latin nyelv, hogy nemcsak az egyház és törvényhozás, hanem mindennemű hivatal, sőt még a nemesség társalgása is azon a nyelven szólt. Nem csoda tehát, hogy tömerdek műszó keletkezett itt, mely Európa nyugati részében ismeretlen. A ciceronianusok sokat nevettek a holt latin nyelvnek ezt a mesterséges feleledését és ujjá fajultát; de gondoljuk meg, hogy e nyelvet a történeti szükség teremtette, hogy nagy szolgálatot tett, s létjogát ugyancsak e hasznos voltával igazolta, s a nevetség oka azonnal elenyészik. A hol a szükség parancsol, ott a művészetnek nincs szava.

Szótárunk részletes terve nem e megnyitó beszéd keretébe való, sőt akkorára kell hagynom, midőn a megszerezhető szóanyag, s a vállalkozó munkatársak iránt tájékozva leszünk.

Ezúttal csak a kutatás módszerére, az útbaigazító segéd-eszközökre s az eddigi előmunkálatokra nézve a t. társaság valamennyi tagját — mert itt csak *viribus unitis* érhetünk czélt — a következő kiadványokra bátorodom figyelmeztetni (hogy maga a szóanyag bármilyen magyarországi kútfőből meríthető, magától értetődik).

A hivatalos fogalmazványok szabályait és phraseologiai sajátosságait ismerteti:

Kassics Ignác, *Praxis politica civilis et stylare politicorum latino-hungaricum. Posonii 1841. Pars I. és II.*

Tiszti szótárak ezek:

Szirmay Szirmay Antaltól: Magyarázata azon szóknak, melyek a magyarországi Polgári és Törvényes dolgokban előfordulnak stb. stb. Cassoviæ 1806.

Tiszti szótár, melyet N. Zala Vármegyének ezen tárgyra nézve kirendelt deputatiója készített stb. (1807) Bétsben.

Törvénykezési s tiszti szótár a tiszántúli kerületi kir. tábla helybehagyásával kiadódott Debreczenben 1837.

Irhóczy Kovács Lajos tisztirási szótára Bud. 1846.

A bécsi Cancellariától kiadott szótár stb. stb.

Mintaserői közlemény a *Latinitatis Hungarorum dictionarium* számára:

Bartal Antalnak a *Diplomatarium relationum reipublicæ Ragusanæ cum regno Hungariæ*-ből szedett szó-anyag, az *Egyet. Philol. Közlöny* XIV. (1890) 397—402. lap.

Tanítványaink eddig a következő adalékokkal járultak törekvésünk megvalósításához:

Uhlárik János: *Anonymus latinsága*. Nagyszombat 1889.

Vietórisz József: *De I. M. Bruti historiæ Hungariæ latinitate*. (Phil. Közl. II. pótkötetében, s külön nyomtatban.) Budapestini 1890.

Negovetich Arthur: *De Marci chronicæ de rebus gestis Hungarorum Latinitate* (Phil. Közl. II. pótkötetében, s külön nyomtatban) Budapestini 1890.

Jelenleg a class. philol. seminarium több tagja tesz hasonló kutatásokat, melyek sok érdekes eddig ismeretlen szót és kifejezést hoztak napvilágra.

A mint látja a t. társaság, a munka megindult és sikeresen, csak hogy nagyon lassan foly. Hogy hamarább czélt érjünk, szükséges a latin kútfők rendszeres átkutatása mellett még egy másik módot is alkalmaznunk. Állandó rovatot kell nyitnunk az Egyetemes Philol. Közlönyben teszem Magyarországi latinság cím alatt, s azzal a kéréssel fordulunk összes tudósainkhoz és hivatalnokainkhoz, akiknek magyarországi latin munkákkal, oklevelekkel, actákkal van dolguk, hogy a felöltő szókat nekünk megküldeni sziveskedjenek. Továbbá ideje, hogy e vállalat most már egy szerkesztő kezébe kerüljön, a ki munkatársait megválogatja, s az egész munkát rendszeresen intézi. Így lehetséges lesz pár év alatt egy olyan szótárt elkészíteni, mely Du-Cange *Dictionarium*-ának kiegészítésére, hazai tudósaink és hivatalnokaink kiváló hasznára fog szolgálni.

Kívánatos volna, hogy e szótár a millenniumig elkészüljön, s hogy a budapesti philol. társaság ugyancsak ezzel a nagyon is megfelelő művével járuljon hazánk ezer éves fennállásának magasztos ünnepéhez.

Az elmondottakat szives figyelmükbe ajánlván a budapesti philologiai társaság ez évi közgyűlését ezennel megnyitottnak nyilvánítom.

Budapest, 1891. decz. 27.

PONORI THEWREWK EMIL.

II. Titkári jelentés.

Mélyen tisztelt közgyűlés!

A Budapesti Philologiai Társaság a f. évvel végzi fenállása 17-ik évét. Nagy idő magában is, de nagy különösen egy szaktársaságnak, jelesül egy hazai szaktársaságnak életében. Kezdetben sok akadálylyal küzködve, utóbb az illetékes tényezők vállvetett munkásságától támogatva s mind jobban megerősödve ma már biztosítottnak mondhatjuk a társaság fenállását. Ez eredményt ma szinte természetesen és talán nagyon szerénynek tartjuk; de a ki átlapozza a társaság hivatalos okmányait, vagy a ki emlékezik, hogy a megalakulás első szalmatüzét követő évek mily küzdelmesek és viszontagságosak voltak, mily kicsiny volt az akkori keret, mily csekélyek a rendelkezésre álló eszközök s mily kérdések a létel összes föltételei, a fenállás e biztosított voltát kellőképen méltányolni fogja. Egy philologiai társaság helyzete hazánkban sokkal nehezebb, mint más valamely szaktársulaté. A történelmi társulat nemcsak historikusokra és tanárookra számíthat, hanem a művelt társadalom egyéb érdeklődőire is, főurakra, törvényhatóságokra, köztisztviselőkre, szóval az egész nemzet értelmiségére, melynek történelmi multunk iránt való érdeklődése úgyszólván honfiúi köteleességei közé tartozik. A természettudományi társulat a szorosan vett szakközönségen kívül számíthat orvosokra, gazdákra, a bányászati és erdészeti szak képviselőire s általában mindenkire, kit a természettudományok gyakorlati alkalmazása hivatásszerűleg érdekel. De a philologusokon kívül hányan vannak hazánkban, kik classica-philologiai vagy akár modern philologiai szakkérdések tudományos módszere iránt érdeklődnek? Itt sem a közhatóságok, sem a más pályán működők támogatása rendszerint számba nem jöhet. Annál inkább kell tehát nekünk philologusoknak, — kik úgy is aránylag kevesen vagyunk — egy középpontban egyesülnünk s szívósan ragaszkodnunk e komoly irányú s tudományos műveltségünk egy fontos ágát szolgáló társulat továbbfejlesztésének reményéhez.

Midőn tisztemhez híven visszapillantok a múlt évre, mindenekelőtt *felolvasásainkról* kell megemlékeznem. A lefolyt évben összesen csak öt felolvasó ülést tarthattunk, úgymint április hóban kettőt, s október, november és december hónapokban egyet-egyet. Ezenfelül márczius hóban testületileg jelentünk meg a műcsarnokban a Graf-féle antik arczképgyűjtemény megszemplése végett. Az öt felolvasó ülésen 12 értekezés olvastatott fel, és pedig: classica-philologiai tárgyú öt, a modern philologia körébe tartozó hét. Név szerint: Liska János értekezett Joannes Gazæusról, Boros Gábor Aristophanes exodusairól, Hegedűs István Persiusról, Cserép József Sallustiusról és a római történetírásról, Reményi Ede Sapphóról, továbbá Náményi Lajos Sárosy Gyuláról, Szeremlei Barna Bessenyei egy politikai munkájáról, Lázár Béla tanulmányait mutatta be a hazai jezsuita drámák köréből úgyszintén a XVIII. század sentimentális regényeiről és Siegwartzról, Weszely Ödön Kazinczy Gessner-fordításairól értekezett, Kúnos Ignác egy kisázsiai török hőskölteményről tartott felolvasást s végül Zolnai Gyula a «Defectivumok a magyar nyelvben» cz. értekezését olvasta fel.

A felolvasó üléseken kívül volt 7 választmányi ülésünk, melyeken folyó ügyeink nyertek elintézését.

Társaságunk *pénzügyi helyzetéről* a pénztárvizsgáló bizottság lesz hivatva részletes jelentést tenni. Itt csak annyit legyen szabad általában kiemelnem, hogy pénzügyeink állapota, ha nem is teljesen kielégítő, de mindenesetre olyan, hogy a végleges rendezkedésre immár biztosítékot nyújt. Mint minden évben, úgy most is élveztük a M. T. Akadémia anyagi segélyét, a miről e helyütt is köszönettel tartozom mindnyájunk nevében megemlékezni.

Áttérek ezek után a társaság organumára, az *Egyetemes Philologiai Közönyre*. A most befejezett évfolyamban 50 önálló értekezés vagy czikk jelent meg. Ezek között volt általános æsthetikai 1. magyar nyelvészeti 2. magyar irodalmi 13., magyar irodalmi és külföldi irodalmi művek és irányok kölcsönhatását magyarázó és vizsgáló dolgozat 7, classica-philologiai tárgyú 16, egyéb philologiai dolgozat 6, bibliographiai 1, és vegyes 4. — Az irodalmi értesítő ebben az évben 51 hazai és 49 külföldi műről közölt bírálatokat és ismertetéseket; a hazaiak közt volt 27 classica-philologiai és 19 magyar nyelvészeti és irodalomtörténeti mű; a külföldi ismertetett művek közt ellenben classica-philologiai csak 1 volt, a többi 48 ismertetés más szakokra, legfőképen a német (germán) philologiai irodalomra vonatkozik, mely utóbbi 35 hosszabb vagy rövidebb ismertetéssel van képviselve. Mint mindig, úgy ebben az évfolyamban is nagy súlyt helyeztek a szerkesztők a hazai középiskolák évvégi értesítőiben megjelent philologiai programértekezések bírálatára. Összesen 41 ily értekezésről jelent meg

bíráló ismertetés, sőt volt olyan is, melyről két bírálatot is vettünk. Ha mindehhez hozzáadjuk, hogy az Egyetemes Philologiai Közlöny 1891. évi folyama összesen 59 író tollából közölt dolgozatokat, s hogy olvasóink ez évben 70 nyomtatott ívet kaptak évi 5 frt tagdíjuk fejében, szerénytelenség nélkül állíthatjuk, hogy a társaság a tagokkal szemben elvállalt köteletségének híven iparkodott megfelelni.

Közlönyünk e tartalmas voltának érdeme első sorban a buzgó szerkesztőket illeti meg. S midőn ezt a t. közgyűlés előtt konstatálom, nem tehetem, hogy e helyütt is a társaság nevében a hála néhány szavával meg ne emlékezzem egyik szerkesztőnkéről, dr. Heinrich Gusztávról, ki nagy sajnálatunkra másnemű elfoglaltsága miatt kénytelen volt a folyó év végével a tényleges szerkesztés tisztétől megválni. Ő volt P. Thewrewk Emillel, szeretve tisztelt elnökünkkel 1877-ben az Egyetemes Philologiai Közlöny egyik megalapítója s 15 éven át buzgó szerkesztője, ki fáradságot és időt nem kímélve iparkodott a Közlönyt fokozatosan mind értékesebbé tenni s ki a fiatalabb nemzedéket nem szünt meg munkálkodásra serkenteni. Kénytelenek vagyunk dr. Heinrich Gusztáv szándéka előtt, melyre bizonyára nem szívesen határozta el magát, meghajolni, de midőn ezt teszszük, legyen megengedve kifejezni neki társaságunk őszinte köszönetét, kérve egyúttal a Közlöny első és legrégebb két szerkesztőjét, hogy irányt adó becses támogatásukat ezentúl se vonják meg a társaság folyóiratától. Dr. Heinrich Gusztáv helyett a válaszmány f. évi november 4-én tartott ülésében dr. Petz Gedeon főgymnasiumi rendes és egyetemi magántanárt választotta be a szerkesztőségbe a modern philologiai szak teendőinek ellátására.

Kötelességemhez képest egy másik változásról is értesítenem kell a t. közgyűlést. Dr. Pecz Vilmos, éveken át a társaság első titkára, a kolozsvári tud. egyetemhez a classica-philologia ny. r. tanárává nevezetvé ki, megvált körünktől és titkári állásától. Őszinte köszönettel tartozunk neki is, a kit titkári teendőiben nagy lelkiismeretesség és buzgóság jellemeztek s a ki a társaság ügyeit szíven viselni soha meg nem szünt.

Tagjaink száma a tavalyhoz képest némi keveset emelkedett. Az 1890. év végén volt 9 tiszteletbeli, 6 alapító, 328 rendes és 56 rendkívüli, összesen 399 tagunk, jelenleg pedig van ugyanannyi tiszteletbeli és alapító, 329 rendes és 62 rendkívüli, összesen 406 tagunk, vagyis 7-tel több, mint a múlt év végén. Ezzel szemben azonban előfizetőink száma 7-tel megfogyatkozott, úgy hogy a tagok és előfizetők összege a múlt évről a mostani évre egygyel sem csökkent s egygyel sem emelkedett: megmaradt állandóan 556-nak. Nincsen tehát okunk a csüggedésre, de a megnyugvásra sem. Mindenképen azon kell lennünk, hogy

társaságunk tagjainak és előfizetőinek számát tőlünk telhetőleg szaporítsuk.

Az 1891. év elejétől kezdődő hatálylyal következő új tagok léptek be a múlt évben a társaságba: 1. rendes tagokul dr. Badics Ferencz (Budapest), dr. Brájjer Lajos (Nagybeeskerek), Kutrucz Rezső (Pozsony), Liska János (Szarvas), Mócs Szaniszló (Pécs), Szeitl Kamill (Székesfehérvár), Tell Anasztáz (Győr); — 2. rendkívüli tagokul: Eyszrich György, Hatala József, Károly J. Vilmos, Kiss Lajos, Labancz Mihály. Lehr Vilmos, Máthé Lajos, Mészáros Sándor, Róna Lajos, Rorák Imre, Rózsa Géza, Sebestyén Károly, Sróth Péter (Budapest).

Az 1891. év se mulhatott el a nélkül, hogy társaságunk tagjainak sorából a halál a maga áldozatait ne követelte volna. Halottaink közt vannak olyanok, kik nemcsak társaságunk szűk körében, hanem a magyar tudomány egészében is nagy hézagot hagytak maguk után. Mindenekelőtt Hunfalvy Pálról, társaságunk tiszteletbeli tagjáról és egyik megalapítójáról illik nekem is megemlékeznem, ki ha élte alkonyán nem látogathatott is el többé üléseinkre, de mindvégig élénk érdeklődéssel viseltetett ügyeink iránt, s figyelmére méltatott mindent, a mi a Közöny hasábjain napvilágot látott. Vele kidőlt egyik büszkeségünk, egyike azoknak a jó régieknek, kik nemcsak mint tudósok nagyok, hanem mint egyéniségek is, kik elveiket és tudományos meggyőződéseiket rendíthetetlen erővel az ár ellenében is hangoztatták és érvényesítették. — E régiék közül volt másik kiváló halottunk, Ballagi Mór is, kit a nyelvészet terén kifejtett működésénél fogva szintén a mienknek vallhatunk, s ki társaságunknak 1881 óta volt tagja.

A fiatal nemzedékből dr. Bélay Jenő főreáliskolai tanárt, ki 1886-ban lépett körünkbe, Kialtossy József főgymnasiumi tanárt, ki szintén 1886 óta volt tagtársunk, és Szunter Nándor főgymnasiumi igazgatót, kit 1881-ben választottunk meg rendes taggá, vesztítettük el ez évben. Mindháromnak buzgó működését a kezeik alól kikerült tanítványok hirdetik. Nyugodjanak mindnyájan békében!

És most bevégeztem a társaság lefolyt évi történetét. A mi hátra van, az csak óhaj és kívánság. Óhajtom és kívánom, hogy mindnyájan, a kik a philologiai tudományokat műveljük, ennek a társaságnak szentelhessük erőnket és igyekvésünket, vagy legalább csak egy részét, mert hiszen — *concordia parvæ res crescunt!* Ha mindegyikünk csak valamicskét tesz is érte, nemcsak a fennállás, hanem a virágzás is biztosítva lesz!

Dr. FINÁ CZY ERNŐ.

III. A pénztárvizsgáló bizottság jelentése.

Tisztelt Közgyűlés!

Alulírtak, mint a Budapesti Philologiai Társaság választmányától kiküldött pénztárvizsgáló-bizottságnak tagjai f. é. december hó 24-én tisztünkben eljárván, vizsgálatunk és tapasztalataink eredményét a következő jelentésben van szerencsénk a t. Közgyűlés elé terjeszteni:

A) alatt mellékelve bemutatjuk társaságunk f. é. bevételeinek és kiadásainak részletes kimutatását, szembeállítva az eredményt az előirányzattal. Előirányoztatott *bevételeként* 4171 frt 17 kr.; az eredmény 4397 frt 75 kr., tehát az előirányzatnál kedvezőbb 226 frt 58 kr.-ral, minek oka az, hogy két rovaton az előirányzott összegeknél valamivel nagyobb bevétel éretett el; két rovaton az eredmény és előirányzat közt nincs eltérés; ellenben öt rovaton az eredmény kisebb lett az előirányzatnál, és pedig a 11. rovaton azon okból, mert a választmány a dr. Schack Béla terhére előirányzott 80 frt térítményből 30 frtot elengedett; a többi 50 frtot nevezett befizette. A *kiadásoknál* előirányoztatott 3520 frt, az eredmény lett 4212 frt 67 kr., tehát az előirányzatnál 692 frt 67 krral kedvezőtlenebb, ennyivel többet adott ki a választmány a n. é. közgyűléstől megállapított hitelen felül. E hiteltúllépést, mint eddig rendszeresen most is a Közlönynek kiadása vonta maga után. Ugyanis előirányoztatott a f. é. Közlöny első 7 füzetére (— mert ezen évben csakis ezen hét füzet költsége lett volna az egyesség értelmében fizetendő —) összesen 35 ívre 37 frtjával 1291 frt 69 kr., és kifizettetett a számlák alapján az első 4 füzetéért 1829 frt 11 kr., tehát több 437 frt 42 krral. E nagyobb nyomdai kiadásnak természetes következményeképpen nagyobb volt még a kiadás a szétküldési költségeknél és az írói díjaknál 156 frt 65 krral, továbbá a «pénztárnok tiszteletdíja» cz. rovatnál 8 frt 26 krral. A többi kisebb rovatokban ellenben megtakarítások érettek el.

Ha mármost a 185 frt 08 kr. pénztári maradványt szembeállítjuk az V., VI. és VII. füzeteknek költségeivel, 740 frt 36 kr.-ral, melyeket már ez évben ki kellett volna fizetni, s melyek előirányozva is voltak, és szembeállítjuk még más 22 frt, tehát összesen 762 frt 36 kr. nyomdai tartozással, azt találjuk, hogy társaságunk a folyó évet 577 frt 28 kr. hiánnyal fejezte be.

B) alatt bemutatjuk a vagyonmérleget, melynek vagyon-oldalán a társaságnak mindennemű számbavehető tényleges vagyona fel van véve, u. m. készpénz, alapítványok, tagdíjhátralékok, egyéb követelések, s a Közlönynek a pénztárnoknál raktározott készlete, melynek értékét 300 frttal úgy állapítottuk meg, hogy a készlet eladásából származó évenkénti összeget, mely az A) alatt mellékelt kimutatásban a f. évben 12 frt 52 krt teszen, kamatnak tekintettük, s az ezen kamatnak 4 % mel-

lett megfelelő tőkét vettük fel a Közlöny raktári készletének értékéül. Megjegyezzük, hogy ezen 300 frtban a pénztárnoknál lévő irodai felszerelések értéke is befoglaltatik, nemkülönben, hogy a vagyon-oldal 8. rovata alatt a Pótkötetekért 139 frt hátralékot vettünk fel, de ebből a pénztárnok hátraléki kimutatása szerint 56 frt olyan hátralék, melynek megfizetését a tagok megtagadták, részint azzal a megokolással, hogy a pótkötetet nem kérték, s így sem megfizetésére, sem visszaküldésére nincsenek kötelezve, részint azzal, hogy meg nem kapták, vagy el nem fogadták. Javasolja tehát a bizottság, hogy a pénztárnoknak felhatalmazás adassék ezen 56 frt törlésére. Ennek törlése után is marad még 83 frt hátralék, melyből azonban a jövő évi előirányzatba csak 20 frtot vélünk felvehetőnek, tekintettel arra, hogy a f. évre előirányzott 50 frtból is csak 46 frt 90 kr. folyt be. A vagyommérleg teher-oldalán társaságunk nyomdai tartozásai vannak felvéve, mit levonva a 2577 frt 08 kr. vagyomból, 1056 frt 02 kr. vagyonegyenleg tűnik ki.

C) alatt bemutatjuk az 1892. évi bevételek és kiadások előirányzatát. A bevételek a legreálisabban vannak előirányozva, s mint eddig, úgy bizonyára a jövő évben is be fognak folyni. A kiadások 1. tétele alatt fölvtük a Közlöny f. é. V—X. füzetének költségét, 1462 frt 86 krt, s a 2. tétel alatt a jövő évi I—VII. füzet költségét, 1295 frtot ; a 7. füzetet 35 ívnyi terjedelemmel irányoztuk elő. A jövő évi VIII—X. füzet költségei a jelen költségvetésben nem tárgyalhatók, mert a költségek csak 1893 márczius—július hónapjaiban kerülnek fizetés alá. Írói tiszteltdíjak fejében 700 frtot, szerkesztési költségek fejében 200 frtot irányoztunk elő. Összesen előirányoztunk 4021 frt 08 kr. bevételt és 4510 186 kr. kiadást, vagyis az előirányzat 489 frt 78 kr. hiányt tüntet fel

Kénytelenek vagyunk ismételve megjegyezni, t. Közgyűlés, hogy a Közlöny előre megszabott terjedelmének túllépése okozta a múlt évi hiányt is, meg azt is, mely a most bemutatott előirányzatban mutatkozik. S ezért egyrészt indítványozzuk, mondja ki a közgyűlés, hogy a szerkesztőség ezentúl semmi szín alatt túl ne mehessen azon a határon, melyet a Közlöny terjedelmére nézve az előirányzat megszab, s másrészt kívánatosnak tartjuk, hogy a hiány új előfizetők szorgalmas gyűjtésével pótolassék.

Ezek után még csak az van hátra, hogy társaságunk pénztárnokának, ki egyesületünk pénzügyeit a legnagyobb elismerésre méltó buzgósággal és pontossággal kezelte, a szokásos felmentés megadását indítványozzuk.

Budapesten, 1892. évi december hó 24-én.

Dr. FRÖHLICH RÓBERT,
bizotts. elnök.

Dr. GYOMLAY GYULA,
Dr. FINÁCZY ERNŐ.

Mellékletek a pénztárviszagsági bizottság jelentéséhez.

1) A Budapesti Philológiai Társaság 1891. évi bevételének és kiadásainak kimutatása.

Pénztárkönyv: 214. lap I. tételétől 279. lap 825. tételéig. — Idő: 1890. december 13-tól 1891. december 23-ig.

Rovat	B e v é t e l				K i a d á s						
	Előirányzat	Bredmény	Előirányzat	Bredmény	Előirányzat	Bredmény	Előirányzat	Bredmény			
	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.	ft	kr.			
1	Pénztári készlet 1890. végén	609	17	609	17	1	Az 1890. évi Pótkötet II. faldéért	708	31	708	31
2	Előfizetés 1891-re	810	—	876	30	2	Egyekemes Philológiai Közlöny	1,291	56	1,329	11
3	Rendes tagdíjak 1891-re	1,100	—	1,189	90	3	Székhelyi költségek	130	—	200	15
4	Rendkívüli tagdíjak 1891-re	80	—	96	60	4	Czimszalagok irásáért	50	—	46	—
5	Rendes tagdíjhátralék	230	—	268	—	5	Írói tiszteletdíj	650	—	736	50
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	40	—	71	—	6	Szerkesztési költségek	100	—	200	—
7	Előfizetési hátralék	22	—	21	40	7	A pénztárnok tiszteletdíja	250	—	258	26
8	Pótkötetekért hátralék	50	—	46	90	8	Meghívók nyomása stb.	30	—	30	20
9	Oklevelekért	50	—	24	—	9	Oklevelek nyomása, székhelyisése	40	—	33	07
10	A M. T. Akadémia segélye	1,000	—	1,000	—	10	Teremszolgá.	10	—	10	—
11	Dr. Sch. B. térthiménye	80	—	50	—	11	Irodai költségek	160	—	136	97
12	A Közlöny eladásiából	20	—	12	52	12	Külföldi kiadások	50	—	24	10
13	Külföldi kamatok	40	—	65	60	13	Könyvtári kiadás	50	—	—	—
14	Külföldi bevételek	40	—	66	46	14	Pénztárkészlet mint egyenleg	651	17	185	08
	Összesen	4,171	17	4,397	75		Összesen	4,171	17	4,397	75

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtaott. — Budapesten 1891. évi december hó 23-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Róbert, elnök.

Dr. Fündzsy Ernő.

Dr. Gyomlay Gyula.

B) Vagyonmérleg.

V a g y o n		T e h e r	
Sor- szám	forint	Sor- szám	forint
	kr.		kr.
1	185	1	1.462
2	550		58
3	100	2	1.056
4	20	3	
5	6		
6	170		
7	1.007		
8	139		
9	300		
10	100		
	Összesen		Összesen
	2.577		2.577
	08		08

Az átvizsgált könyvekkel mindenben megegyezőnek találtott. — Budapest, 1891. évi december hó 23-án.

A pénztárvizsgáló bizottság:

Dr. Fröhlich Róbert, bizotts. elnök.

Dr. Fináczy Ernő

Dr. Gyomlay Gyula.

C) A Budapesti Philológiai Társaság bevételének és kiadásának előirányzata 1892-re.

Bevétel		ft	kr.	Kiadás		ft	kr.
Rovat				Rovat			
1	Pénztárkészlet 1891. végén	185	08	1	Egyetemes Philológiai K. 1891. V—X. füzet	1.462	86
2	Előfizetés 1892-re	950	—	2	Ugyanez, 1892. I—VII. füzet 35 fr à 37 ft	1.295	—
3	Rendes tagdíjak 1892-re	1.150	—	3	Székhelyi költségek	150	—
4	Rendkívüli tagdíjak 1892-re	90	—	4	Irói tiszteltdíj	700	—
5	Rendes tagdíjhátralék	250	—	5	Czimszalagok irásért	50	—
6	Rendkívüli tagdíjhátralék	50	—	6	Szerkesztési költségek	200	—
7	Előfizetési hátralék	6	—	7	A pénztárnok tiszteltdíja	243	—
8	Pótkötetekért hátralék	20	—	8	Oklevelek nyomása, székhelye	40	—
9	Oklevelekért	50	—	9	Egyéb nyomdai költségek	100	—
10	A. M. T. Akadémia segélye	1.000	—	10	Teremszolgá	10	—
11	Dr. Lázár Béla térítvénye	100	—	11	Irodai költségek	160	—
12	A Közlöny eladásiából	20	—	12	Külföldi kiadások	50	—
13	Külföldi kamatok	40	—	13	Könyvtári kiadás	50	—
14	Külföldi bevételek	110	—	14			
	Összesen	4.021	08		Összesen	4.510	86

IV. Jegyzőkönyv a választmányi ülésről.

A budapesti philologiai társaság 1891. évi december 27-én a közgyűlést megelőzőleg *választmányi ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt s Fináczy Ernő volt a jegyzői teendőkkel megbízva. Jelen voltak: Heinrich Gusztáv, Fröhlich Róbert, Bermüller Ferencz, Petz Gedeon, Némethy Géza, Cserhalmi Samu, Vári Rezső, Dávid István, Gyomlay Gyula, Maywald József. — Az ülésen a következő ügyek nyertek elintézését:

1. A múlt ülés jegyzőkönyve hitelesítettik.
 2. A pénztárvizsgáló bizottság jelentését a választmány tudomásul veszi.
 3. Új tagokul megválasztatnak: Ilyefalvi Aladár 1892-től rk. tagul (aj. P. Thewrewk Emil); Loósz István bölcsészethallgató 1892-től rk. tagul (aj. Petz Gedeon); Metzinger Lajos és Teleky László II. éves polg. iskolai tanárjelöltek rk. tagokul 1892-től (aj. Mészáros Jenő). A tagok létszáma e szerint: tiszteletbeli 9, alapító 6, rendes tag 326, rendkívüli tag 68.
 4. A kijelölő bizottság javaslatát csekély módosítással elfogadja a választmány.
- Ezenkívül *folyó ügyek* tárgyalattak.

V. A Budapesti Philologiai Társaságnak 1891. december 27-én megtartott közgyűléséről fölvett jegyzőkönyv.

Elnök: P. Thewrewk Emil.

Jegyző: Fináczy Ernő. -----

Jelen voltak: Heinrich Gusztáv, Erődi Béla, Cserhalmi Samu, Heinrich Károly, Fröhlich Róbert, Matskássy József, Heinrich Alajos, Lintner Lajos, Gyomlay Gyula, Maywald József, Schill Salamon, Kiss Sándor, Kuzsinszky Bálint, Dávid István, Király Pál, Bermüller Ferencz, Petz Gedeon, Pruzsinszky János, Fiók Károly, Némethy Géza, Csengeri János, Drajkó Béla, Négyessy László, Jancsó Benedek, Vári Rezső, Balogh Péter, Timár Pál, Lázár Béla, Katona Lajos, Reményi Ede, Alexits György, Váczy János.

1. Elnök megnyitottnak nyilvánítja a közgyűlést s felolvassa a jegyzőkönyvhöz mellékelt megnyitó beszédét.

2. A m. titkár felolvassa mellékelt évi jelentését a társaság 1891. évi működéséről, melyet a közgyűlés tudomásul vesz.

3. Fröhlich Róbert felolvassa a pénztárvizsgáló bizottság mellékelt jelentését, mely tudomásul vétetik.

4. Következnek a választások. Elnökké P. Thewrewk Emil, al-elnökké Heinrich Gusztáv, első titkárrá Fináczy Ernő, másodtitkárrá Petz Gedeon közfelkiáltással megválasztatnak.

A választmányi tagok választásához az elnök a szavazatszedő bizottságba kijelöli Bermüller Ferencz, Csengeri János és Némethy Géza tagokat, s egyúttal a közgyűlést a szavazatok beérkezéig felfüggeszti.

A szavazatok szabályszerűen megszámláltatván, az Elnök folytatólag megnyitja az ülést és a választás eredményét kihirdeti. E szerint megválasztottak. 1. Fővárosi választmányi tagokúl: Csengeri János (30 szavazattal), Fröhlich Róbert (30), Pozder Károly (30), Bermüller Ferencz (29), Hegedűs István (29), Némethy Géza (29), Gyomlay Gyula (27), Maywald József (27), Dávid István (27), Bayer József (25), Badics Ferencz (25) és Vári Rezső (23). 2. Vidéki választmányi tagokúl: Bászai Aurél (30 szavazattal), Dóczi Imre (30), Geréb József (30), Nátafalussy Kornél (29), Pecz Vilmos (30), Petrovich Ferencz (30), Pirchala Imre (30), Schambach Gyula (30), Spitkó Lajos (30), Szamosi János (30), Szinnyei József (30), Veress Ignác (30).

5. Dr. Fináczy Ernő előterjeszti a választmánynak azt az indítványát, hogy Müller Miksa nyelvtudós a társaság tiszteletbeli tagjává választassék meg. — A közgyűlés az indítványt egyhangúlag elfogadja s felkéri az elnököt, hogy az e tárgyban szükséges további intézkedéseket tegye meg.

Egyéb tárgy nem lévén, az elnök a közgyűlést berekeszti.

SALLUSTIUS ÉS A RÓMAI TÖRTÉNETÍRÁS.

(Vége.)

Sallustius most már érett észszel és saját viszontagságaiban tisztult lélekkel tekintette kora viszonyait, a római *respublica* hanyatlásának idejét. Róma története fényesen igazolta, hogy valamely állam hanyatlása egyenes arányban van azon tényezők fölbomlásával, melyek nagyságát előidézték.¹⁾ A plebejusi és patriciusi küzdelmek lezajlása után beállott szép egyetértés, fényes jellemek és nagy szellemek műveinek lelkesítő hatása, mely Rómát világuralomra emelte,²⁾ a pün háborúk óta egyre összébb esett.³⁾ A versengés helyébe, melyben a haza java volt a tettek rugója, önzés, egyszerűség helyébe fényűzés s az ezzel karöltve járó nagyravagyás lépett.⁴⁾ A határtalan fényűzéssel lépést tartott a nemesség eladó-

¹⁾ Cat. 2, 4: *imperium facile eis artibus retinetur, quibus initio partum est.*

²⁾ V. ö. Cat. 7 4—7: 9 1—5.

³⁾ Sallustius különös súlyt fektet Carthago pusztulására. Itt találja meg a forduló pontot Róma életében. — Cat. 10: *ubi labore atque iustitia respublica crevit, reges magni bello domiti, nationes feræ et populi ingentes vi subacti, Carthago aemula imperi Romani, ab stirpe interiit, cuncta maria terræque patebant: sævire fortuna ac miscere omnia cœpit.* — Sall. Geogr. IV): *At discordia et avaritia atque ambitio et cetera secundis rebus oriri sueta mala post Carthaginis excidium maxime aucta sunt.*

⁴⁾ Cat. 9, 2: *Jurgia, discordias, simultates cum hostibus exercebant, cives cum civibus de virtute certabant.* — Jug. 41, 2 skk.: *neque gloriæ, neque dominationis certamen inter civis erat: metus hostilis in bonis artibus civitatem retinebat. Sed ubi illa formido mentibus decessit, scilicet ea, quæ res secundæ amant, lascivia atque superbia incessere . . . cœpere nobilitas dignitatem, populus libertatem in lubricinam vertere, sibi quisque ducere, trahere, rapere.* — Cat. 10, 3: *primo pecuniæ, deinde imperi cupido crevit; ea quasi materies omnium malorum fuere, etc.*

sodása, mely azután, hogy a divatos fényűzésnek, a kényelmes és henyé életnek mégis hódolhasson, semmitől sem irtózott vissza. Elnyomta a köznépet, kiaknázta a provinciák dús bányáit; nagyobbbrészt ily módon szerzett pénzzel azután megvásárolta a hivatalokat, a kisebb birtokokat vétel, uzsora vagy erőszak útján kezébe kerítette, s azok művelését a sokkal olcsóbb rabszolgákra bízta.¹⁾ Ily módon a középosztály minden keresetforrástól elütve s mindenéből kifosztva, azonkívül a hosszas háborúk alatt szerzett zsákmányt ő maga is éppen oly könnyelműen vevén el, mint a mily könnyű szerrel jutott volt hozzá,²⁾ végre pedig nyomorúságos állapotában minden erkölcsös érzéséből és hazafias gondolkodásmódjából kivetkezvén, természetesen oda húzott, a hol többre volt kilátása. Csak nagyokat kelle neki ígérni s az vakon engedelmességek.³⁾ Az ő zsirján meggazdagodott, de a fényűzés és tétlen élet által újra tönkrement gazdagok csak növelték a proletárok számát. Ilyen tömeg megbecsülhetetlen eszközzé válhatott egyes pártvezérek kezében, kik nem is hiányoztak; csak hogy míg azelőtt hazájuk érdekeinek szolgáltak, most önző céljaikat tekintik pártjuk érdekeiül is.⁴⁾ Már Caius Gracchus törekvései is személyes érde-

¹⁾ Jug. 41, 7—8: *penes eosdem (paucos potentes) ærarium, provinciæ, magistratus, gloriæ triumphique erant: populus militia atque inopia urgebatur, prædas bellicas imperatores cum paucis diripiebant; interea parentes aut parvi liberi militum . . . sedibus pellebantur. — Cat. 20, 8: omnis gratia, potentia, honos, divitiæ apud illos (sc. potentes) sunt, aut ubi illi volunt: nobis reliquere pericula, repulsas, iudicia, egestatem. — U. o. 33, 2: . . . qui miseri, egentes, violentia atque crudelitate feneratorum plerique patriæ, sed omnes fama atque fortunis, expertes sumus. — V. ö. Or. Lep. 20—15. és Ep. Macri 6.*

²⁾ Cat. 28, 4: *quibus luxuria atque libido ex magnis rapinis nihil reliqui fecerat.*

³⁾ Cat. 28, 4: *Manlius . . . plebem sollicitare, egestate simul ac dolore iniuriæ novarum rerum cupidam. — V. ö. Or. Phil. 7—8.*

⁴⁾ Cat. 38, 2: *post Sullæ tempore quicumque rem publicam agitare, honestis nominibus, alii sicuti populi iura defenderent, pars, quo senatus auctoritas maxima foret, bonum publicum simulantes pro sua quisque potentia certabant. — Sall. Hist. Fragm. (Augustinusnál és részben Gell. N. A. IX, 12-ben): Postquam remoto metu Punico simultates exercere vacuum fuit, plurimæ turbæ, seditiones et ad postremum bella civilia orta sunt: dum pauci potentes, quorum in gratia plerique concesserant, sub honesto patrum aut plebis nomine dominationes affectabant Ex quo tempore maiorum mores non paullatim, ut antea, sed torrentis*

kek hajhászásának árnyékát vetik a figyelmes vizsgálóra. Az ő példájából tanulták meg a demagogok, hogyan kell a köznép anyagi érdekeinek legyezgetésével megtörni az uralkodó nemességet.¹⁾ De ezen elv a maga teljességében csak Marius és Sulla polgári háborúiban érvényesül először. Ettől fogva a közös, lelkesítő eszme, mely a népet összefűzé, elveszté varázserejét, s a polgárok nem mint ugyanazon egész részei, nem mint ugyanazon állam tagjai, hanem mint egyik vagy másik párt hívei tekinték magukat. ‚Aus einem Principienkampf war ein Krieg um persönliche Vortheile, um egoistische Zwecke geworden‘ — mondja Weber (Allg. Weltgeschichte, III, 737). A földosztás ténye, mely Marius és Sulla nevéhez fűződik, megtanítja a népet, hogy mint egy embernek hátrázott követője legkönnyebben juthat valamihez. Kolomposok mindig akadtak; a szegény nép pedig nyomorúságos állapotában minden perczen kész volt ilyenek jeladására a fölkelésre azon tudatban, hogy sorsa már rosszabbra nem fordulhat s minden károsodás nélkül próbálhat szerencsét.²⁾ Azonkívül emlékezett Sulla idejére, midőn közkatónákból tanácsosok vagy oly gazdagok lettek, hogy mintegy fejedelmi pompában tölthették hátralevő napjaikat; s a győzelemtől ők is hasonlót reméltek.³⁾ Az erkölcsi állapot sülyedtségét s a viszonyok felfordultságát eléggé jellemzi az, hogy még olyan kalandvadász is, mint Catilina, merészelt — még pedig, a mennyiben oly sülyedt államban társaknak és eszközöknek bőségében volt,⁴⁾ sok kilátással — a zavarosban halászni.

Sallustius is, mint minden ember, vágyódott jó hírre, felsőbb polczra és kitüntetésekre s e vágyának elérésére nem a katonai,

modo præcipitati: adeo iuventus luxu atque avaritia corrupta est, uti merito dicatur genitos esse, qui neque ipsi habere possent res familiares, neque alios pati.

¹⁾ V. ö. Mommsen-Toldy V, 153. 157.

²⁾ Jug. 86, 3: homini potentiam quærenti egentissimus quisque opportunissimus, cui neque sua cara, quippe quæ nulla sunt, et omnia cum pretio honesta videntur. — Cat. 37, 3: egestas facile habetur sine damno. — U. o. 21, 1: homines, quibus mala abunde omnia erant, sed neque res neque spes bona ulla. V. ö. Jug. 84, 4.

³⁾ Cat. 37, 6: multi memores Sullanæ victoriæ, quod ex gregariis militibus alios senatores videbant, alios ita divites, ut regio victu atque cultu ætatem agerent, sibi quisque, si in armis foret, ex victoria talia sperabat.

⁴⁾ V. ö. Cat. 14.

hanem a politikai pályát választotta.¹⁾ De ott sok kellemetlensége volt s olyan állapotokkal találkozott, melyek alapján bizonyára jó tulajdonságokkal fölruházott lelkének visszatetszének. A szerénységnek, önzetlenségnek, érdemeknek nem volt ott keletük; vakmerőséggel és vesztegetéssel lehetett czélt érni.²⁾ De jóllehet ezen fonák viszonyokat utálta aljas eszközökhöz nem szokott lelke, végre mégis minden csúrás-csavarás daczára is kénytelen bevallani, hogy azoktól ment maga sem maradhatott.³⁾ Úszott tehát az árral, s az akkor divatos, egyedül üdvözítő eszközökkel végre gazdagsághoz jutván, a Cæsar halála után bekövetkezett zavarokból kivonta magát, nyugodtan nézte végig a történő eseményeket s elmélkedett az átélt idők fölött⁴⁾ (35. v.) 34-ben Kr. e. bekövetkezett haláláig.

* * *

Sallustiustól két mű, a rómaiak Iugurthával viselt háborújának és Catilina összeesküvésének története, maradt reánk. «*Historiæ*» cz. művéből, mely tárgyára nézve a másik kettő közé ékelődik, csak töredékek jutottak az utókornak. — Fönmaradt két művének tárgya a római *respublica* főntebb vázolt hanyatlásának két kiemelkedő momentuma. A *senatus*-párt romlottsága és megvesztegethetősége a néppárt erősödésének ad tápot s ennek javára a *corruptio* megtorlását czélzó *lex Mamilia*-t és egy *homo novus*-nak, Mariusnak *consullá* és fővezérré választását eredményezi (Iug. Háború tört.); a párttusák elfajulnak; az állam érdeke mind jobban háttérbe szorúl, s egyesekkel a hatalomra vágyás az alkotmány fölfogatására tétet kísérletet (Catil. összeesk. tört.). A Iugur-

¹⁾ Cat. 11, 2: Nam gloriam, honorem, imperium, bonus et ignavus æque sibi exoptant. — U. o. 1, 3: mihi rectius videtur ingeni quam virium opibus gloriam quærere et quoniam vita ipsa, qua fruimur, brevis est, memoriam nostri quam maxime longam efficere. — V. ö. Cat. 2, 9. — U. o. 3, 3: ego adulescentulus initio, sicuti plerique, studio ad rem publicam latus sum.

²⁾ Cat. 3, 3: ibique mihi multa advorsa fuere. Nam pro pudore, pro abstinentia, pro virtute audacia, largitio, avaritia vigeant.

³⁾ U. o. 4—5: Quæ tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium, tamen inter tanta vitia inbecilla ætas *ambitione* corrupta tenebatur: ac me, cum ab reliquorum malis moribus dissentirem, nihilo minus *honoris cupido* eadem eademque, quæ ceteros, *fama* atque *invidia* vexabat.

⁴⁾ U. o. 4 1—2.

thai háború történetében a néppárt nagy tusája van előadva a nobilitas gőgje, túlkapó nagyravágyása és romlottsága ellen ;¹⁾ a Catilina-féle összeesküvés történetében pedig a nobilitas fölülkerekedésének és hajmeresztő visszaéléseinek szomorú következményei olyként állítva elő, hogy a különben tisztességes származású és szép tehetségű, de romlott lelkű Catilinának az állam fölforgatására irányult merénylete mint az általános romlottság következménye lép elének.²⁾

Ennyiben érvényesül a politikai elem Sallustius két művében. Keressük most ebből kifolyólag bennük a moralis tendenciát. Egy a történetírás czélját helyesen fölfogó historicus sem kezdhet történetet írni a nélkül, hogy azzal moraliter hatni ne akarna. Egy historiai mű pedig csak a politikai és társadalmi élet beható megfigyelése és élénk, nagy vonásokban való előadása által keltethet moralis hatást, az elmúlt idők példái csak így nyújthatnak nekünk tanulságot és tetteinkre nézve életszabályokat. *„Hoc illud est praecipue in cognitione rerum salubre ac frugiferum, omnis te exempli documenta in illustri posita monumento intueri : inde tibi tuaeque reipublicae, quod imitere, capias ; inde foedum inceptu, foedum exitu, quod vitare.”* (Liv. in praef.) A mit Sallustius történeti munkáiban előtár, arra még élénken emlékeztek olvasói. Élénk emlékezetben voltak még azon visszaélések és hajmeresztő tények, melyek az államot a végső enyészet veszélyébe sodorták. — És ő, míg egyrészt ijesztő színben tünteti föl a sülyedtséget s megmutatja az örvényt, mely felé polgártársai és az állam az erkölcstelenség sikamlós ösvényén haladnak, másrészt határozottan utal oda is, a honnan a helyzet javulása várható. Ekként akar hatni polgártársaira ; ebben sarkallik történetírása is. Nagy és erényes férfiakat állít elő, hogy azok feddhetetlen életének s nagyszerű tetteik és igazi hazafias törekvéseik szemléltetése által a kebleket utánzásra

¹⁾ Jug. 5, 2: tunc primum superbiae nobilitatis obviam itum est. — V. ö. U. o. cc. 40—42.

²⁾ Cat. 20, 16: Ceterum mihi (Catilina szavai) in dies magis animus accenditur, cum considero, quae condicio vitae futura sit, nisi nosmet ipsi vindicamus in libertatem. — Catilina ezen beszédjére jegyzi meg Quintilianus (Inst. Or. III, 8, 44): Sic Catilina apud Sallustium loquitur, ut rem sceleratissimam non malitia, sed indignatione videatur audere. — Cat. 5, 7: Incitabant praeterea corrupti civitatis mores, quos pessuma ac divorsa intei se mala, luxuria atque avaritia, vexabant. — V. ö. Cat. 33, 2.

gerjeszse.¹⁾ Ezt tekinté ő a nemzeti történet legszebb czéljának. Jóllehet látja, hogy a római nép története még nem talált olyan előadásra, mint a minőt érdemelt volna,²⁾ mégsem az ősrómai történetet választja tárgyúl, hanem a nem rég múlt idők eseményeit, élénken visszaulva mindenütt az elődök erkölcsösségére, nagyságára és hazaszeretetére párhuzamban a korabeli erkölcsi sülyedtséggel és kislelkűséggel. Művei figyelmes olvasásából világosan kiérezhető, hogy egy halandóra nézve legfőbb jónak tartja a szellemi képzettséget, párosúlva erkölcsösséggel. Kettős természetünk-nél fogva — úgymond — melyek egyike az istenekkel, másika az állatokkal közös, tisztába kell jönnünk, hogy melyik e kettő közül az előbbre való, hogy ezen kettős természetünkön alapuló kettős rendeltetésünknek annál téveszthetlenebbül felelhessünk meg. Ugyanis a ki rendeltetését helyesen fogja föl, annak nem lehet főbb czélja, mint a dicsőség és maradandó hírnév, melyekhez lelki tehetségeink juttathatnak leginkább. Ha azonban az ember érzeki vágyainak, tehát oktalan állatokkal közös természetének rabszolgájává lesz, s az azokat fékezni rendelt szellemi erőt elnyomni engedi, akkor az oktalan állatokig aljasodik le,³⁾ s csak válságos pillanatokban ismeri el a szellem felsőbbségét.⁴⁾ Az emberi szellemen találja föl az emberi dolgok fejlődésének vezérlő principiumát;⁵⁾ míg a szellem az erkölcsösség útján haladván a dicsőség felé erejét tudatosan fejleszti és használja, addig háborúban is, békében is az intéz mindent, s a véletlen támogatására nem szorul.⁶⁾ S jóllehet ő ezen ismeretlen és titkos hatalomnak befolyását

¹⁾ Jug. 4, 5—6: sæpe ego audivi Qu. Maximum, P. Scipionem, præterea civitatis nostræ præclaros viros solitos ita dicere: cum maiorum imagines intuerentur, vehementissime sibi animum ad virtutes ascendi. Etc. — U. o. 85, 23: maiorum gloria posteris quasi lumen est. — V. ö. Cat. 12, 3—5. 37. 42. 51.

²⁾ Cat. 8, 5: optumus quisque facere, quam dicere, sua ab aliis benefacta laudari, quam ipse aliorum narrare malebat.

³⁾ Hist. Fragm.: Nobis primæ dissensiones vitio humani ingenii evenere: quod inquis atque indomitum, semper in certamine libertatis aut gloriæ aut dominationis agit (ap. Prisc. V, 4, 183).

⁴⁾ Cat. 2, 2: tum demum periculo atque negotiis conpertum est in bello plurimum ingenium posse.

⁵⁾ Jug. 1, 3: Sed dux atque imperator vitæ mortalium animus est.

⁶⁾ U. o. Qui (animus) ubi ad gloriam virtutis via grassatur, abunde

nem tagadhatja egészen, s beismeri, hogy az intézi az emberek és népek sorsát,¹⁾ mégis mindjárt hozzáteszi, hogy teljesen csak ott tud fölülkerekedni, a hol érzékiség, tétlenség és erkölcstelenség vett erőt az emberen.²⁾

Sallustius történetírása tehát az emberi élet szemléletén, vizsgálásán alapul. Végig tekint azokon a nagy és eredményekben gazdag tetteken, melyeket a római nép békében és háborúban véghez vitt, s vizsgálódásában azon kérdéshez jut, hogy mely hatalom tehát az, mely az embereket tetteikben vezéri.³⁾ Szemébe ötlük, hogy Róma mindég néhány kiváló emberének vitézsége és tündöklő polgárerénye által vitte véghez nagy tetteit s alapította meg hatalmát;⁴⁾ hogy ellenben a tétlenség, kislelkűség és erkölcstelenség fölülkerekedése következtében az enyészet szélére jutott.⁵⁾ Tehát az emberben magában leli föl azon erőt, mely annak tetteit és életét igazgatja: ez az emberi szellem, a lélek, mely romlatlan és örök, mely minden befolyás fölött állva cselekszik és uralkodik mindenén.⁶⁾ Mert szépség és gazdagság, azonkívül testi erő s más effélék hamar elenyészhetnek; de a szellem és annak művei halhatatlanok.⁷⁾ A mit egyesekről mond, ugyanazt érti a többségről, mint egyesített egészről is. A népek fejlettségi állapotát, mitől azok tetteinek iránya és fontossága, továbbá maguk az események is függni szoktak, az egyes polgárok jellemével és műveltségével

pollens potensque ac clarus est, neque fortuna eget. — V. ö. *Cat.* 1, 3; 2, 3. *Jug.* 1, 1. 3. 5; 2, 4.

¹⁾ *Cat.* 8, 1: *profecto fortuna in omni re dominatur.* — 51, 21: *fortuna, cuius lubido gentibus moderatur.* — *Jug.* 102, 9: *humanarum rerum fortuna pleraque regit.* — V. ö. *Jug.* 104, 2.

²⁾ *Cat.* 2, 5: *fortuna simul cum moribus inmutatur.* — 51, 3: *Si lubido possidet (ingenium), ea dominatur, animus nihil valet.* — V. ö. *Cat.* 8, 1. — *Jug.* 1, 3. 4; 2, 4. — *Cat.* 2, 5. és 8; 10, 1; 52, 29.

³⁾ *Cat.* 53, 2: *Sed mihi multa legenti, multa audienti, quæ populus Romanus domi militiæque, mari atque terra præclara facinora fecit, forte lubuit attendere, quæ res maxume tanta negotia sustinuisset.*

⁴⁾ *Cat.* 53, 4: *Ac mihi multa agitanti constabat paucorum civium egregiam virtutem cuncta patravisse.*

⁵⁾ V. ö. *Jug.* 1, 4—5; 2, 4. — *Cat.* 10—13. c.

⁶⁾ *Jug.* 2, 3: *omnia orta occidunt et aucta senescunt: animus, incorruptus, æternus, rector humani generis agit atque habet cuncta, neque ipse habetur.* — V. ö. *Jug.* 1, 3. — *Cat.* 2, 7.

⁷⁾ V. ö. *Jug.* 2, 2.

hozza összefüggésbe. Ezen okból a főbb historiai személyek jellemzésére és gondolkodásmódjuk élénk festésére fölöttébb nagy súlyt fektet.¹⁾

Hogy miként fogta föl Sallustius az emberi életet, az emberi szellemnek és a fortunának befolyását az emberi tettekre, a főtebbiekből látjuk. Az ember életét és cselekedeteit az emberi szellem igazgatja, s a fortuna mindennemű befolyásától ment marad, míg az érzékiség rajta erőt nem vesz. Ezt a romlatlan, örök szellemet, *„qui agit atque habet cuncta, neque ipse habetur“*, érti ő akkor is, mikor a néphit *«dei»* szavát használja. Az istenekben való bizakodást és hívést csak addig gyümölcsözteti, míg az ember erejéhez képest maga is törekszik mindent megtenni céljai elérésére^{2).} Hogy a lélek halhatatlanságában hisz, azt sehol sem nyilvánítja ugyan határozottan; de annyit kivehetünk, hogy azt az istenekkel közös emberi birtoknak tekinti;³⁾ már pedig az istenek halhatatlanok (több helyen: *„dei immortales“*).

Főntebb már kijelöltük a két művében nyilvánuló alapgondolatot, hogy t. i. Iugurtha-jában a néppárt nagy harcza van föl-tüntetve a nobilitas dőlyfössége és romlottsága ellen, Catilina-jában pedig a nobilitas győzelmének és további visszaéléseinek szomorú következményei, mint azokból szükségképpen folyók. Ezen két alapgondolatban találjuk meg egyúttal a tartalom vezető fonálát s a *compositio* egységét is, mely tudományos műben elengedhetetlen követelmény s annak tulajdonképpen értékét állapítja meg. Mert a tárgy maga nem olyan, hogy abban egységet találhatnánk. Egy esemény sem emelkedik ki akár az egyik, akár a másik műben annyira,

¹⁾ V. ö. Ulrici, Charakteristik der antik. Historiogr. 260. l.

²⁾ Cat. 52, 28 és 29: *sed inertia et mollitia animi alius alium expectantes cunctamini: videlicet deis immortalibus confisi, qui hanc rempublicam sæpe in maxumis periculis servavere. Non votis, neque subpliciis muliebribus auxilia deorum parantur: vigilando, agundo, bene consulundo prospere omnia cedunt; ubi socordix te atque ignavix tradideris, neququam deos inpleres: irati infestique sunt. — Or. Lep. (Hist. Fragm.) 7: neque votis paranda auxilia. — Or. Phil. 3: Vos . . . vatum carminibus pacem optatis magis quam defenditis. — Or. Cottæ, 1: partim reppuli deorum auxiliis et virtute mea; — 15: Jovem aut alium quem deum consultorem expectetis? — V. ö. Jug. 63, 1; 75, 9; 90, 1 és Ulrici 259. sk.*

³⁾ Cat. 1, 2: *alterum (sc. animus) nobis cum deis . . . commune est. — Jug. 2, 2: ingeni egregii facinora, sicuti anima, immortalia sunt. — U. o. 3: animus incorruptus, æternus.*

hogya az mint az előadás középpontja volna tekinthető; nincs olyan főszemély sem, a kinek nevéhez és tetteihez, mint vezető fonálhoz fűződven az események az egész művön keresztül szakadatlan lánczolatot alkotnának. Nem a külső themában, vagyis az összeesküvés és a Iugurthai háború történetében, találhatjuk tehát föl az egységet, hanem a belsőben, melyet a két mű alapgondolata fejez ki. — A Catilinai összeesküvés történetét, melyet historicusunk — a mint látszik — csak úgy sebtében állított össze,¹⁾ inkább alapul választá arra, hogy annak vázlatos elbeszélésébe beszövhessen elmékedései eredményét kora erkölcsi és társadalmi állapota fölött. A mű kibocsátását sürgető körülmények, valószínűleg egyrészt a Iugurthai háború — melyhez az anyagot kivált afrikai proprætorsága alatt bőven összegyűjthette s már ekkor a tervet is elkészíthette — leírásának nagy vágyában, másrészt pedig a néppárt néhány, az összeesküvésben való részvétellel gyanúsított főembere, főleg Iulius Cæsar tisztázásának a körülmények állásánál fogva meglehetősen sürgős voltában állottak. Ugyanis Cæsar halála után egyre jobban terjedt az a gyanú, hogy Cæsar is részt vett az összeesküvésben. Valószínű tehát, hogy Sallustius ilyen nézet terjedésének megakadályozása végett akart síkra szállani, s Cæsart és pártját a részvétel gyanújától tisztázni. Céljának elérésében semmi sem akadályozta volna jobban, mint ha szándékát elárulja.²⁾ Ő ugyan azt mondja, hogy az összeesküvés bűntényének friss benyomása folytán határozta el magát annak leírására;³⁾ de hogy tulajdonképpen más cél lebegett szemei előtt, mutatja már a számok és chronologiai adatok iránt való csekély figyelme, s némely többékevésbé fontos részletnek egyszerű elhallgatása is. — Egyes kitérések (Cat. 25., 36—39., 48., 49., 53., 54.), melyekből kitetszik, mennyire igyekezett Sallustius a viszonyok pontos megítélése s azoknak a tényállásnak megfelelő megvilágítása által valamely, az összeesküvés keretén kívül eső cél elérést, szintén a mellett bizonyítanak.⁴⁾ Azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy ő maga sem lehetett annak tudata nélkül, hogy irataiban az ő előző éle-

1) Cat. 4, 3: de Catilinæ coniuratione . . . paucis absolvam.

2) V. ö. Mommsen-Toldy, VII, 237.

3) Cat. 4, 4: id facinus in primis ego memorabile existumo sceleris atque periculi novitate.

4) V. ö. még a fõnt jelzett helyeken kívül: Cat. 14—16. 19.

tére az olvasó nem egy mentséget talál;¹⁾ s a maga igazolására, a mennyire mi életét ismerjük, nagy szüksége is volt.

Az köztudomású dolog lehetett, hogy Cæsar hatalomra törekszik, s hogy a senatuspárt ellen működik. A nobilitas romlottsága s az államnak ebből keletkezett nyomorúságos állapota nem a Catilina összeesküvést ugyan, de Cæsar pártállását bizonyára eléggé igazolja. Neki első sorban Pompeiust kellett eltávolítania útjából, a kinek már félelmetes hatalma volt,²⁾ s csak azután gondolhatott arra, hogy kitüntetések s az állami ügyek intéző hatalmát elnyerje. Meglehet, hogy nem tartozott azok közé, *quibus quia bonae artes desunt, dolis atque fallaciis contendunt*, hanem azokhoz, kik igaz úton törnek előre (Cat. 11., 2.); de minden jel oda mutat, hogy az összeesküvésben meglehetősen része volt, s hogy azt saját céljai tekintetéből legalább is távolabbról támogatta.³⁾

A Iugurthai háborúban nincs ugyan valamely esemény olyként kiemelkedve, hogy az egész előadás központjának volna tekinthető; de hogy ezen vezető fonalat nem is a Iugurtha nevéhez fűződő eseményekben akarta Sallustius végig vezetni, azt első áttekintésre beláthatni. Az előadás a néppártnak a senatus és nobilitas ellen való küzdelme körül forog, s magva az előbbinek fölülkerekedésében van letéve Marius consullá s a Iugurtha elleni háború fővezérévé választásával, „so dass zuletzt auf kühn erklimmter Höhe Marius der Held erscheint, gleich einem Bilde, das in die Ferne leuchtet, den Ausgang einer neuen Zeit verkündend“ (Gerlach, Hist. Studien. 1841. 295. l.)

¹⁾ V. ö. különösen a bevezetéseket (Cat. és Jug. 1—4).

²⁾ Cat. 19, 2: iam tum potentia Pompeii formidulosa erat. — Cæsar utóbb, mikor látja, hogy más út nincs, Pompeiust minél közelebb iparkodik fűzni magához: lányát neki adja feleségül, szövetségre lép vele, maga pedig L. Piso leányát veszi nőül.

³⁾ Asconius (Argum. Cic. or. in toga candida hab.): Sex competitores in consulatus petitione Cicero habuit . . . Catilina . . . et Antonius multum poterant. Coierant enim ambo, ut Ciceronem consulatu deicerent, adiutoribus usi firmissimis, M. Crasso et C. Cæsare. — V. ö. Suet. Jul. Cæs. 17. — Plut. Crass. 13. — Mommsen-Toldy, VII, 234—237. — Weber, Allg. Weltg. III, 737. — és Cic. Pro Cælio, 4. Plut. Cæs. 7.: Ὅθεν οἱ περὶ Πείσωνα καὶ Κάτλον ἠπιώωντο Κικέρωνα φεισάμενον Καίσαρος ἐν τοῖς περὶ Κατιλίαν λαβὴν παρασχόντος. — Appian. B. C. II, 431. l.

3. §. Sallustius jelleme és hitelessége.

Erkölsi tekintetben az ó-kori tudósítások egészen másnak tüntetik föl Sallustium a közéletben, mint iratainak hangjából következtetni lehet. Épen azért nem tartják lehetőnek, hogy ő oly elvetemült volt, a minőnek az életére vonatkozó adatokból ismerzik. — De hát miért volna lehetetlen? Mintha az példátlan eset volna az életben! A magunk korát vegyük csak bonczoló kés alá, s nézzünk be mélyebben egyesek életének titkaiba: nem hiszem, hogy ne akadnánk ott is hasonló esetre, sőt esetekre. — A romlott Rómának ne lettek volna romlott gyermekei?! Hiszen épen ezek tették amazt. Okunk meg épen nincs rá, hogy nézetünket az akkori adatokkal ellenkező t érre erőszakoljuk; nincs mért az érem egyik oldalát minden áron eltakarni akarnunk.

Az *Invectiva*-ban találunk legerősebb vádakát ellene. Úgy tünteti az őt föl, mint az erkölsi elvetemültség legkiemelkedőbb példaképét. Nincs módunkban őt az ott fölhozott vádak ellen tisztázni; mert bár úgy látszik, hogy Gellius ott, a hol Milóval való esetét Varro után elmondja, maga sem akarna hitelt adni annak, mert mint író komoly hangja s kora erkölsi viszonyai fölött nyilvánított censori szigorúságú ítélete egészen más színben tünteti föl Sallustium:¹⁾ mégis az ó-kor több tudósításának alapján kénytelenek vagyunk legalább azon eseteket fogadni el a Cicerónak tulajdonított szónoki gyakorlatból valóknak, melyeket az más adatokkal is összevágólag határozottan megnevez. Ennyit a főntebb adott életírásában magam is fölhasználtam. Olyan általános vonásokat azonban, melyek speciális esetekkel sem ott sem máshol megvilágítva nincsenek, s melyek a ma rendelkezésünkre álló adatok terjedelménél fogva meg nem fejthetők, bátran mellőzhetőknek tartottam. De, bár a szónoki gyakorlatok (*declamationes*), úgy látszik, nem mindig alkalmazkodtak az igazsághoz,²⁾ mégsem dobhatjuk el egyszerűen az *Invectiva* speciális adatait, mikor a régi írók is hasonló értelemben nyilatkoznak történetírónkról, s a kora és annak egyes személyeiről nyilvánított szigorú ítéletével saját

¹⁾ V. ö. Gell. XVII, 18. és IV, 15.

²⁾ Quint. Inst. Or. X, 5: *Declamationes . . . quales in scholis rhetorum dicuntur, si modo sunt ad veritatem accommodatæ . . .*

erkölcstelen életét állítják szembe.¹⁾ Az a körülmény pedig, hogy az *Invectiva*-t nem maga Cicero írta, csak emeli annak hitelességét, mert kifejezéseit nem lehet a közte és Sallustius közt főnforgó viszony kifolyásaként tekintenünk. Hogy kortársai előtt nem a legjobb reputációja volt, azt maga is beismeri;²⁾ de rá is mutat a forrásra: a nagyravágyásra és politikai pártoskodásra, mely alól nem vonta ki magát idejekorán.³⁾ Mindazonáltal előző életéből következtetve nem szabad tőle, mint történetírótól megvonnunk a részrehajlatlanság dicsőségét. Irataiban józan, fölvilágosodott gondolkodású embernek mutatja magát. S ha igazat kell is adnunk az ő botlásaira régi íróktól fölhozott bizonyítékoknak, nem lehet azért kizárnunk egy bár későn bekövetkezett jobb fordulat lehetőségét az ő gondolkodásmódjában és jellemében, mely korábbi életmódja fonák voltának beismeréséből és megbánásából származhatott. Ezen fordulat tenyleges bekövetkezését míg egyrészt maga nyilvánítja,⁴⁾ másrészt nagyon hihetővé teszi a tények és viszonyok szigorú megítélése, az a pessimismus s az embergyűlölés bizonyos foka, mely munkáiból lépten-nyomon kiérezhető. De meg a ki viharos életpályáján⁵⁾ erkölcsi öntudatát oly erős állapotban tudta megőrizni, az egy pillanatra válhatik emberi gyengeségek rabszolgájává, de sohasem annyira, hogy lelki szemei úgy elhomályosodnának, hogy a jót a rossztól, az igazságot az ellenkezőtől megkülönböztetni ne tudná. Ő maga is határozott kifejezést ad

¹⁾ Suet. Gram. 15: *Lenæus Pompeii Magni libertus, . . . tanto amore erga patroni memoriam exstitit, ut Sallustium historicum, quod eum oris improbi, animo inverecundo scripsisset, acerbissima satura laceraverit, lastauram et lurchonem et nebulonem popinonemque appellans et *vita scriptisque monstrosam* . . .* Macr. Sat. III, 15: *Sallustius gravissimus alienæ luxuriæ obiurgator et censor.* — Symm. V, ep. 66: *scriptor stilo tantum probandus (sc. Sall.): nam morum eius damna non sinunt, ut ab illo agendæ vitæ petatur auctoritas.* — Vopisc. II, 13: *Quod quidem non fugit hominem nequam Sallustium, qui ait: Sed omnis nostra vis in animo et corpore sita est, animi imperio, corporis servitio magis utimur. Recte, si ita vixisset, ut locutus est. Servit enim fedissimis voluptatibus, suamque ipse sententiam vitæ pravitate dissolvit.*

²⁾ és ³⁾ V. ö. Cat. 3, 4. és 5.

⁴⁾ Jug. 4, 4: *iudicium animi mei mutavisse.*

⁵⁾ Cat. 3: *ibi mihi multa adversa fuere, és: ubi animus ex multis miseriis atque periculis requievit.*

annak, hogy politikai pályájának viszontagságai közepette nem követte és helyeselte az erkölcsstelen emberek eljárását.¹⁾

Sallustius míg az igazságszeretetet más íróban is becsüli,²⁾ a maga részéről is nyilvánítja azt, hogy szabadnak tartja magát mindennemű önző tekintetektől: félelemtől, kilátástól s bármely politikai párttól való függéstől.³⁾ Historiá-i bevezetésében is meggyőző nyíltsággal adja tudtunkra, hogy őt a pártok különböző állása a polgárháborúk alatt sohasem térítette el az igazságtól.⁴⁾ Régi írók is magasztalva emlegetik igazságszeretetét.⁵⁾ Fölfogja egy történetíró föladatának fontosságát és nehéz voltát: fontos, mert a szavaknak az események hű képét kell adniok, s nehéz, mert bármennyire ragaszkodik is a történetíró az igazsághoz, még sem tud teljesen megmenekedni a rosszakarat s az irigység, vagy a hazugság vádjától.⁶⁾

Azt mondja Vopiseus, hogy nincs olyan történetíró, a kire némi hazugságot rá ne lehetne sütni, még Sallustiusra is.⁷⁾ Sallustius Cæsar iránt való személyes vonzalmának vannak jelei Cati-lina-jában. Ő meggyőződésénél fogva Cæsar pártjához sorakozik, s

¹⁾ Cat. 3: Quæ (audaciam, largitionem, avaritiam) tametsi animus aspernabatur insolens malarum artium . . ., és: cum ab reliquorum malis moribus dissentirem . . .

²⁾ Victor. in Cic. rhet. I, 20: Sallustius . . . in libro Historiarum dat. . . . Fannio veritatem.

³⁾ Cat. 4, 2: statui res gestas populi Romani carptim perscribere, eo magis, quod mihi a spe, metu, partibus rei publicæ animus liber erat. V. ö. Cat. 4, 3; 18, 1.

⁴⁾ Hist. I, 5: neque me divorsa pars in civilibus armis dimovit a vero (Apud Arusianum).

⁵⁾ Augustin. Cic. dei, I, 5: Sallustius nobilitate veritatis historicus. — Augustin. Ep. 5. ad Marc.: Nobilissimus historicus. — Isid. Orig. XIII, 21, 10: S. auctor certissimus. (Idem apud Hier. «De locis Hebr.») Petrarcha: Crispus Sallustius nobilis historicus veritatis (sic enim de illo apud auctores verissimos scriptum video).

⁶⁾ Cat. 3, 2: ac mihi . . . in primis arduum videtur res gestas scribere: primum quod facta dictis exæquanda sunt, debinc quia plerique, quæ delicta reprehenderis, malevolentia et invidia dicta putant, ubi de magna virtute atque gloria bonorum memores, quæ sibi quisque facilia factu putat, æquo animo accipit, supra ea veluti ficta pro falsis ducit.

⁷⁾ Nemo scriptorum, quantum ad historiam pertinet, non est aliquid mentitus, in quo Livius, in quo Sallustius, manifestis erroribus convincerentur (Vop. in Aureliano).

mint történetíró ezen szempontból veendő szemügyre. De egy történetírónál pártatlanságról szólni nem is jelenti azt, hogy annak talán egy politikai párttal sem szabad meggyőződését osztani, hanem azt, hogy az eseményeket és személyeket élénk állítván sem rokonérzelem, sem érdek, sem bárminemű tekintetek ne térítsék őt el az igazság kimondásától. Sallustius látja a túlkapást mindkét részen,¹⁾ de látja egyszersmind azt is, hogy a baj tulajdonképeni forrása mégis a nobilitas visszaéléseiben és telhetetlenségében van, mely a derék polgárokat koldusbotra juttatta s mindenféle alávaló eszközökkel saját kénye-kedve játéklabdájává tette.²⁾ Fölismeri ezen viszonyok tarthatatlanságát, és hogy a reactio, mely oly sok fölforgatással szokott járni, nem késztetik soká.³⁾ Ő, ki e tárgy fölött sokat elmélkedett, azon eredményre jutott, hogy a legválságosabb dolgokban és legfontosabb eseményekben rendesen néhány nagy szellemű férfiú szokott dönteni: miből szintén kitetszik, hogy Cæsarral együtt a monarchiában látott üdvösséget, mely eszme a Gracchusok kora óta a nobilitas elleneinél egyre nagyobb tért foglalt el;⁴⁾ de az is kitűnik több helyéből, hogy azért a korlátlan örökös monarchiának nem barátja, mert az könnyen fajulhat önkényű uralommá.⁵⁾

Helyén valónak tartom itt említeni föl azon vádat, hogy Cicero iránt Sallustius nem volt méltányos; nem akart vele, mint ellenségével⁶⁾ a Catilina-i összeesküvésben oly fényes szerepet játszani, mint a minőt tevékenységénél és polgári kötelességeinek

¹⁾ V. ö. Cat. 38, 2. — Jug. 41, 5. — Or. Macri tr. pl. 11.

²⁾ V. ö. Jug. 41, 8. — Cat. 39, 2.

³⁾ V. ö. Jug. 3, 2.

⁴⁾ V. ö. Cat. 53, 4.

⁵⁾ Cat. 6, 7: Post, ubi regium imperium . . . in superbiam dominationemque se convertit. — U. o. 7, 2: Nam regibus boni quam mali suspectiores sunt, semperque eis aliena virtus formidulosa est. — Jug. 113, 1: sed plerumque regiae voluntates, ut vehementes, sic mobiles, saepe ipsae sibi advorsae. — V. ö. Jug. 3, 4.

⁶⁾ Főntebb láttuk, hogy Cicero és Sallustius között a Milo-Clodius-féle ügyben heves ellenségeskedés folyt, s Asconius után megjegyztük, hogy később azt gyanították, hogy kibékültek. A Cæsar halála után fölmerült zavarokban a senatusban újra megújul köztük az ellenségeskedés (Mero-villæus), melyet Sallustius összekelése Terentiával még mérgeesebbé tesz (Qu. Estangius).

hű teljesítésénél fogva érdemelt volna.¹⁾ De ha élesen szemügyre vesszük az akkori viszonyokat, úgy fogjuk találni, hogy Cicerót a történelmi valóságnak megfelelőbben nem állíthatta élénk, mint azon másodrendű szerepben, melyet neki tulajdonít. Ha a Cicerót ért megtiszteléseket körülményesen elmondja, s tevékenységéről teljes képet ad, az könnyen inkább kárára mint hasznára vált volna Cicerónak. Mert ne téveszszük össze az író az emberrel és államférfiúval. Sallustius — miként Róma akkori többi fiai — Ciceróban nem találta föl a viszonyoknak egy államférfiúnál kívánatos helyes megítélését, mely belátást, energiát és erkölcsi bátorságot; erről hallgat. Hivatalának és honfiúi kötelességének hű teljesítését azonban több helyen kiemeli.²⁾ Ma már, midőn Cicero levelei által mint magánember és honpolgár, mint ügyvéd és mint állami tisztviselő, lelkének rejtettebb gondolataival és jellemének apróbb vonásaival leleplezve áll előttünk, e vád éle Sallustiusról elfordult, s bár a főtebbiekből tudjuk, hogy vele nem állott jó lábon, az elfogultság vádja a Ciceróval szemben való magatartásáért őt mint történetírót nem érheti.

Tehát ha Sallustius történetírásában mindjárt politikai cél vezeteti is, azért ő az igazságtól véleménye nyilvánításában el nem tér. S ha egyik párt moralis felsőbbségét a másik fölött elismeri és nyilvánítja és ha egyik párt céljait s azok elérésére használt eszközeit a másik pártéinál jobbaknak és helyesebbeknek itéli is: nem tartózkodik annak fogyatkozásait, fonák törekvéseit vagy túlkapásait sem nyilvánosságra hozni s készséggel hajtja meg magát bármelyik párt jelességei előtt.³⁾ A tények elferdítése már csak azért is lehetetlen volt reá nézve, mert a közel múlt időkből vett tárgya általánosan ismerve lehetett, sőt kellett lennie. Természetesen — a mi egyébiránt minden írónak hatalmában van — neki is módjában volt kiválasztania épen azokat az adatokat s erősebben kiemelnie azokat a részleteket, melyek tárgyához és céljá-

¹⁾ E vádak részletezve olvashatók Rivius 'Corollarium de Sallustio quaedam dissimulante in Cat. historia' cz. művében.

²⁾ V. ö. Bartal-Malmosi, C. Sallusti Crispi libri de coniur. Cat. et de bello Jug.' kiadásának bevezetését, XVI. sk. 1. — Teuffel RLG. 205, 2: 'Dem Cicero gegenüber hält sich Sall. *tactvoll*, weder je ihn tadelnd noch warm ihn lobend.'

³⁾ V. ö. Cat. 52; 54. — Jug. 31; 85. 42. 43. 95.

hoz valók voltak, s viszont azokat, melyeket alkalmatlanoknak tartott, elhallgatnia. E gyanítás árnyékától nem tud szabadulni az, a ki a Cæsarra, Sullára és Ciceróra vonatkozó tudósításait olvassa.¹⁾

4. §. Sallustius műveinek compositiója és stilusa.

Sallustius legnagyobb ereje a formában és jellemzésben van. Kár, hogy tárgya fölépítésében (compositio) néhol túlságos helyet enged a reflexióknak. Művei olvasásából azt a meggyőződést nyerjük, hogy azok megalkotására alapos és erős munkát fordított s könnyen elhithetjük Quintilianusnak, hogy lassan dolgozott rajtuk.²⁾ Kiváló gondot fordít a viszonyok éles jellemzésére; innen van, hogy a pszichologiai elem a historiait mintegy mellékes jelentőségre és szerepre szorítja le. Művésziiesen kidolgozott s megragadó beszédei, melyek bár nem teljesen hitelesek, de a beszélők jelleméhez és gondolkozásmódjához ügyesen alkalmazvák, szintén a kor jellemzésére szolgálnak;³⁾ egyiket-másikat tapintatosan használja föl olyan dolgok kiemelésére, melyeknek objectiv elmondásába belebocsátkozni nem látta tanácsosnak.⁴⁾

A mi Sallustius előadás-módját illeti, abban sokan mesterkéltiséget találnak. Így már régi írók is, némelyek elavult szók s a Cato korabeli írásmód hajhászását vetik szemére, mások meg

¹⁾ V. ö. Pauly's Real-Encycl. VI, 1; s. v. Sallustius Cr.

²⁾ Quint. X, 3, 8: sic (t. i. lassan) srripsisse Sallustium accepimus, et sane manifestus est etiam ex opere ipso labor.

³⁾ A mi beszédei hitelességét illeti, „Pompeius Trogius in Livio et Sallustio reprehendit, quod conciones directas pro sua oratione operi suo inserendo historiae modum excesserint“ (Justin. XXXVIII, 3, 11). Hogy jogosult-e ilyen beszédek fölvétele a régiek historiáiba, arra a feleletet azok történetírásának a mienktől elütő természetében találjuk meg. Annyi tény, hogy zavarólag folytak be a történeti események folyamatos előadásába; de tetszetős festésekkel halmozták el azt, s erősebb objectivitással tárják elénk a cselekvények mélyebben rejlő okait. (V. ö. Egy. Phil. Közl. 1880 686. sk.) — Az ő beszédeiről is ugyanazt mondhatni, a mit Thukydides a sajátjairól jegyez meg (I, 22). Sallustius is valóban megtartott beszédeket mond el, de szabadon jár el a kivitelben s a formát tetszése szerint alakítja. (V. ö. Cat. 35, Cic. pro Mur. 25 és Plut. Cic. 14. — Cic. Att. XII, 21, Vellej. II, 35, 3 és Plut. Cat. min. 23.)

⁴⁾ V. ö. különösen Cat. 51. Jug. és Or. Lep.

előadása rövidségéből és homályosságából kovácsolnak fegyvert ellene.¹⁾ De tekintsük csak a történetírás állapotát az ő föllépése előtt. Az események száraz és művészietlen előadásának időszorozatán találjuk magunkat. Sallustiusnak, a ki első művészi történetírója Rómának, a történetírás ezen új korszakának kezdetén nemcsak a *compositio* titkaiba kellett bele avatni magát, hanem meg kellett teremtenie magának az előadás módját, a *stilust* is; ez pedig csak olyan lehetett, a minőt ő egyéni érzés- és gondolkodás módja szerint — tárgyát és tendenciáját szem előtt tartva — legalkalmasabbnak gondolt. Egyes dolgokban eltért korától, s görög analógiák után,²⁾ különösen pedig Cato nyelvezetéből sajátos *stylust* teremtett magának.³⁾ De könnyen elhithetjük, hogy ezen régies elemeket nem önmagukért, hanem, hogy czéljának eszközeiül szolgáljanak, vette föl nyelvezetébe; mert annál nagyobb sikerre számíthatott, mennél nagyobb leendő már a külsőségek által keltett föltűnés is. Ámde ezen külsőségek, melyek a régibb erkölcsös idők emlékét idézték vissza, midőn még olyan emberek találkoztak, mint Cato, a szigorú erkölcsbíró, erősebb belső hatás előidézésére voltak szánva.⁴⁾ Már pedig neki minden eszközt föl kellett használnia arra nézve, hogy történeti munkáival nagyobb hatást érjen el. E téren már voltak előzői Catón kívül is, a kiknek olva-

¹⁾ Gell. N. A. I, 15: *novator verborum*; v. ö. u. o. IV, 15. (S. védelme.) Suet. Gramm. 10: *Asinius Pollio in libro, quo Sallustii scripta reprehendit ut nimia priscorum verborum affectatione oblitum. U. o.: Quo magis miror Asinium credidisse antiqua eum verba et figuras solitum esse colligere ex Sallustio, cum tibi sciat nil aliud suadere, quam ut noto civile et proprio sermone utatur vitetque maxime obscuritatem Sallustii et audaciam in translationibus.* Sen. Ep. XIX, 5, 17: *obscura brevitás.* Suet. Gramm. 15: *priscorum Catonis verborum ineruditissimum furem (appellans).* Quint. Inst. Or. VIII, 3: *Nec minus noto S. epigrammate incessitur:*

Et verba antiqui multum furate Catonis,

Crispe Jugurthinæ conditor historiae.

V. ö. Cic. Brut. 7. és Suet. Aug. 86, 8.

²⁾ Quint. Inst. Or. IX, 3: *Ex Græco . . . translata Sallustii plurima.* — V. ö. Suet. Gramm. 10.

³⁾ A főntebb már elsorolt adatokon kívül megemlíjtük itt, hogy Sallustius maga is szemet vetett Cato rövid előadására (Victor. in rhet. Cic. I, 20: *Sallustius . . . in libro Hist. dat Catoni brevitatem.*)

⁴⁾ Quint. Inst. Or. I, 6, 39: *Verba a vetustate repetita non solum magnos assertores habent, sed etiam afferunt orationi maiestatem aliquam non sine delectatione; nam . . . auctoritatem antiquitatis habent . . .*

sása közben érezhette a régies nyelv hatását. Qu. Claudius Quadrigarius archaismusának Gelliusnál dicsérő kiemelését olvashatjuk.¹⁾ S míg Sisenna régieskedése megrovásra talál,²⁾ Sallustius szónokias előadásán kívül épen archaismusának köszönheti, hogy Hadrianus őt Antipaternél többre becsülte,³⁾ s hogy Fronto idejében, azután ismét a IV. és V. században oly tekintélyben állott.

Előadásának rövidségét már a régi írók is jelességei közé számítják.⁴⁾ Az ő rövidsége nem a nélkülözhetőknek látszó szók elhagyásában áll; ő sem kerüli egy és ugyanazon fogalomnak kifejezését két, azt különböző oldalról megvilágító szó által; de sehol sem használ többet, mint a mennyire szüksége van. Rohamos haladásában a mondatokat lehető legrövidebbre szabja, s épen ezért gyakran szakgatottakká teszi a gondolatokat;⁵⁾ nem ritkán esik meg, hogy egyik gondolatot a másik nyomása folytán váratlanul fejezi be⁶⁾: olyan stílus, melyből semmit sem lehet kihagyni a nyelvhasználat logikájának mellőzése nélkül.⁷⁾ Ez a rövidség nemcsak az elbeszélő és leíró részletekben, hanem a beszédekben is nyilvánul. A gondolatok, úgy látszik, mintha egymást kergetni és kiszorítani akarnák, minek következtében gyakran nehéz megtalálni az összekötő láncszemet egyik gondolat és a másik között. Ez az „*immortalis velocitas*“, a melyet Quintilianus Sallustiusról említ.⁸⁾ Gyors menetű s szakgatottaknak látszó mondatai azonban nem hullanak szét, hanem egy-egy főgondolatban koncentrálódnak, a melynek kiemelkedését mellékes dolgok közbeszövése vagy

¹⁾ Gell. N. A. IX, 13, 4: Qu. Claudius purissime atque inlustrissime simplicique et incompta orationis antiquae suavitate descripsit.

²⁾ V. ö. Cic. Brut. 64. Gell. II, 35, 9. Quint. I, 5, 13.

³⁾ «Amavit (Hadrianus) genus dicendi vetustum, . . . Sallustium Caelio praetulit» (Spartian. in Hadr.).

⁴⁾ Sen. Controv. 24: Cum sit praecipua in Thueydide virtus brevitatis, hac eum S. vicit. — Gell. N. A. III, 1: S. vel subtilissimus brevitatis artifex. — Quint. Inst. Or. X, 1, 32: illa Sallustiana brevitatis, qua nihil apud aures vacuas atque eruditas potest esse perfectius. — V. ö. u. o. IV, 2, 45.

⁵⁾ Sen. Ep. 114: amputatae sententiae.

⁶⁾ U. o.: verba ante expectatum cadentia.

⁷⁾ Sen. Controv. 24: ex Sallustii sententia nihil demi sine sensus detrimento potest.

⁸⁾ Quint. Inst. Or. X, 1, 102.

kitérések nem nehezítik.¹⁾ De tömörségénél és magvasságánál fogva olvasása nem gyermeknek való: ahhoz már szellemi érettségre van szükség.²⁾ Quintilianus öt épen eme rövidsége miatt szónoknak sem ajánlja mintául; Sallustius, úgymond, olvasásra, nem hallásra való.³⁾ S ha mégis Licinianusnál azt olvassuk, hogy munkáit nem mint historiai, hanem mint szónoki műveket kell olvasni, azt Sallustius előadásának szónoki ékességei, teljessége, változatossága és elevensége magyarázzák meg nekünk.⁴⁾

5. §. Sallustius Catilina-jának s Iugurtha-jának bevezetése:

Nem lehet végre érintetlenül hagynunk Quintilianusnak a Catilina-i összeesküvés és a Iugurthai háború történetének előszavára vonatkozólag tett azon megjegyzését, hogy azok a történeti részszel semmi összefüggésben nincsenek;⁵⁾ nem pedig már azért sem, mert ezen megjegyzés annyi vitára adott okot a későbbi idők tudósainak. Teller az ő Sallustius-kiadásában (239. l.) így szól: „*Quintilianus principia Catilinae atque Iugurthae non contra operis legem esse iudicavit, etsi non adeo ad historiam ipsam pertinent*“ Annyiban igazat kell adnunk Quintilianusnak, hogy a két bevezetés csakugyan nem tartozik a szorosán vett historiai részhez; de, hogy azért azzal összefér, mert összefügg, arról azok figyelmes átolvasása közben könnyen meggyőződhetünk. Mind a kettőben három főpont emelkedik ki: Elmékedés az emberi élet-ről és annak feladatáról; észrevételek a történetírásról s annak fontosságáról; végre mintegy ebből kifolyólag az igazi történetírás föladatával egyezően a római nép politikai és erkölcsi életében tett

¹⁾ V. ö. Dietsch, in ed. Sall. op. I, 22. l.

²⁾ Quint. Inst. Or. II, 5: Livium a pueris magis (sc. legi velim) quam Sallustium. Et hic historiae maioris est auctor: ad quem tamen intellegendum iam profectu opus sit.

³⁾ Quint. u. o. IV, 2, 45. V. ö. Sen. Controv. III. Praef. 8.

⁴⁾ Sallustium non ut historicum scribunt, sed ut oratorem legendum; nam et tempora reprehendit sua et delicta carpit et convivia ingerit et dat in censum loca montes flumina et hoc genus alia et culpae et comparat disserendo. — Licinianus Sall. kortársa, annales-író volt. Csak egy az Antoninusok korában belőle készített excerptum-nak töredékei maradtak tránk (Philol. Bonnensium heptas' kiad. előszava, XVIII. l.)

⁵⁾ Quint. Inst. Or. II, 5: Crispus Sallustius in bello Jugurthino et Catilinario nihil ad historiam pertinentibus principiis usus est.

tapasztalatainak előadása. Ezen utóbbi ponttal lép azután a két előszó szorosabb kapcsolatba a történeti anyaggal. Sallustius ugyanis áttekintvén Róma történetét, fűrészvén az események indító okait, belső összefüggését és vonatkozását azon eredményre jut, hogy a szellemi erő párosulva tevékenységgel és lelki nemes-séggel, a legnagyobb művek létrehozására képes; ellenben az erkölcsi romlottság és a szellemi tehetség elforgácsolása vagy hevertetése minden baj és visszaesés kútforrása szokott lenni.¹⁾

Ebben a két előszóban van lerakva Sallustius világnézete, melyet az emberi lét és az események fölött való önálló vizsgálódásai eredményeiül tekinthetünk, s mely egyuttal a zsinórmértéket is elénk állítja, mely szerint ő az embereket s azok tetteit megítélni akarja. Ha még hozzáteszszük, hogy nézetei emberi szempontból tekintve teljesen helyesek és igazak, kénytelenek vagyunk ezen gondolatainak hozzátoldását a historiai előadás fonalához nemcsak jogosnak és helyén valónak nyilvánítani, hanem teljes elismeréssel is adózni neki azért, hogy az eseményeket nem hagyta megfigyelés nélkül vonulni el szemei előtt, hanem iparkodott azok indítékait kifürkészni és fejlődésük törvényeit erejéhez képest megállapítani. Teljesítette a történetíró nagy föladatát s az utókor részéről örökre megszerezte magának az elimerést, hogy a római történet előadásának művészetét megalapította.

DR. CSERÉP JÓZSEF.

GYÖNGYÖSSI JÁNOS.

*Gyöngyössi*²⁾ János élete viszonyairól nem igen sok adat maradt ránk, a min az olyan egyszerű életű embernél, mint ő, nem is nagyon csodálkozhatunk. 1741 november 4-dikén született Erdélyben, Krasznán, hol atyja református lelkész volt.³⁾ Rokona

¹⁾ V. ö. Bászeli A., Sallust Cat. és Jugurtha-jához írt bevezetéseinek rövid méltatása. Középkisk. Tanáregyes. K. VIII. 610. 630. sk.

²⁾ És nem *Gyöngyössi* egy s-sel; költeményeinek kiadásában és másutt is mindig két s-sel írja nevét.

³⁾ *Kazinczy*: «Erdélyi levelek» IV; *Danielik*: «Magyar írók»; *Abafi*: «Gyöngyössi Jánosról» (Abafi «Figyelő» XI.); *Szilágyi Sándor*: «Erdély irodalomtörténete» (Budapesti Szemle 1859); *Gyöngyössi János* «Magyar Versei» I. és II. kiadás.

volt-e Gyöngyösi Istvánnak, vagy se, nem állapítható meg. Egyetlen adat erre Rát Mátyásnak szavai a «Pozsonyi Magyar Múza» 1781-iki évfolyamának 65. lapján: «ama híres magyar versszerzőnek, Gyöngyösinek atyafia, Gyöngyössi János». De Rát György személyesen nem ösmerte őt, s a mit róla tudott, másodkézből vette, Gyöngyösinek egy ismeretlen «érdemes jóakaró»-jától, ki verseivel együtt életéről is közölt vele egyet-mást. Gyöngyösi Istvánra czélozva amaz ismeretlen ezt is mondja róla: «Egyik nemzetség egyre, másik másra válik, és azon nemzetséges jeles tulajdonság sok időre ki nem fogy» — érti ezen a költői eret.

Hol tanult, biztosan nem tudjuk; valószínűleg azonban Erdély valamely református collegiumában. Tanulmányai elvégeztével külföldre ment, hol a belgiumi egyetemeken bővítette hittudományi képzettségét s különösen angol theologusok munkáival ösmarkedett meg. Fordított is egy kis épületes munkát angolból. A belga egyetemekről hazatérte után előbb alsó-rákosi, majd újtordai pap lett, s mint ilyen halt meg 1818 márczius hó 14-ikén,*) hetvenhetedik életében.

A ráánkmaradt adatokból ítélve, igen megnyerő személyű lehetett. Örökké vidám kedélye, mindenki iránt szives és előzékeny magaviselete nemcsak hívei előtt tették kedvessé, hanem az előkelők ajtait is megnyitották előtte. Hitközségének igazi lelki atyja, jó pásztora volt; minden alkalommal, lett légyen az örömben vagy búban, hozzáfordultak, ő mindenben megosztozott velük. Részt vett mulatságaikon, hol nem egy üdvözlő verset mondott el maga is, ott volt keresztelőkön, lakodalmaikon, temetéseiken. Versei előtt majdnem mindenütt azt olvashatjuk: «készítettem ennek meg ennek kértére, erre meg erre az alkalomra, elmondotta ez vagy amaz, vagy magam»; — s talán még most is ott díszlik egyik újtordai házon igazán szép felirata, melyet szintén egyik «jóakaró»-jának kértére írt:

«Legelső Házam volt rengő bölcsőm fája,
Az utolsó lészen koporsóm deszkája.
Mi haszna, szép házat kőből építtetem?
Más költőzik belé maholnap helyettem.» (1784),

s ha Új-Torda temetőjében sétálnánk, bizonyára meglelnők nem egy sírkövön Gyöngyössi verseit, melyeket ő híven bejegyzett ver-

*) Kazinczy szerint; Abafi Lajos szerint 15-dikén.

ses könyvébe. Hogy az előkelőknél is bejáratos és kedvelt ember volt, mutatja számos alkalmi verse, miket a Kemények, Bethlenek s más nagy urak ünnepeire készített, melyekből gyakran több olvasható ki, mint a pártfogó és pártfogolt rideg viszonya. Házaiknál taníthatott is, a mire egyik-másik «nemes ifjú», Kendeffy János gróf, Rhédei Ádám gróf, Thorotzkai Pál gróf megszólítása mutat, kik tanulás közben is mindig kimutatták «jeles eszeket».

Gyöngyössi János tanult, művelt ember volt. Nem csak az ókori költőket, Horatiust, Ovidiust, Juvenalist, Vergiliust ösmeri, kiknek műveiből legszívesebben veszi jelmondatait, hanem az újkor költőiben is járatos: alkalmasint eredetiben olvasta Milont, Pope-t, Youngot, minthogy angolul tudott, szintúgy Haller és Gellert német költőket, de Voltaire és Racine sem idegenek előtte s nem egyszer hivatkozik rájuk. Azonkívül ösmeri a középkori latin irodalmat és költészetet is, olvasta Julius Cæsar Scaligert, a XVI. század leghíresebb poetikusát, Ovenus és Barleus középkori latin költőket s bizonyára még sokkal többet ismert, kikre egyenes adatot nem hozhatunk fel, de nézeteiből, nyilatkozataiból következtetést vonhatunk. Így többi közt a költő és műve közti viszonyra nézve az a meggyőződése, hogy nem szükséges föltétlenül, hogy a mű hű kifejezője legyen költője lelkének; a költő és az ember kétféle; a múzsa csak «állorceza, s a Poeta különbözhet attól, a mit ír». Ezért őt se ítélje meg senki, ha néha tréfásabb és vidámabb hangon szól is, mert az a költő szabadsága; ő mindent a legtisztább gondolatokkal ír, és senki ne keressen verseiben olyat, a mi bármi érzést megsérthetne. Ezek a nézetek világosan a német anakreontikusok iskolájára utalnak.

A classikus mythológiának nagy barátja, s annak képeit, személyeit alkalmazza is mindenütt, a hol csak lehet. Szerinte ez fontos tényezője a költészetnek. Költeményeinek 1790-iki kiadásában így nyilatkozik erre nézve: «A Pogány Istenek költeményes Tudománya (mythologia) volt eleitől fogva a Versszerzésnek szoptatós dajkája. Ha a keresztény versírók is ottan-ottan ezeket az emléket szopják, éppen olly szabadon és kegyességek megsértése nélkül megeshetik, mint mikor a barmoknak tejével jóízűen és és hasznoson élünk, de természetünket azokkal meg nem elegyítjük. Ha Salamon, a Pogány Hírámnak erdejéből való fákat hasznoson fordította Szentséges Templomának építésére: mi is a mésés Heliconnak, Parnassusnak, Cyrrhának, Nisának erdeiből vágott

fákat kedvünk és tzelünk szerint faraghatjuk szükséges épületeinkre. Mint p. o. Vénuson és Cupidón kifejezhetjük a Nemnek a Nemhez tisztán gerjedező indulatját és a házassági tiszta szeretetet».

Másik forrása költészetének a szentírás és kivált az ó-szövetség. Ez hivatásához is legközelebb esett. Ebből meríti legszívesebben hasonlatait, képeit, ez az ő kimeríthetetlen kincsesbányája, különösen Dávid és Salamon könyvei, melyekből életbölcseletét veszi; ezeken kívül a Királyok és Bírák könyvei, melyeknek személyeit sokszor állítja elének követendő vagy elretentő példákul.

Hanem azért egész nyugodt lélekkel keveri össze a szentírás személyeit az Olympus isteneivel, s nem egyszer fordul elő nála, hogy valamely ó-szövetségi s valamely mythikus alak együttesen segítik céljához a költő szándékát. Akárhol nyissuk ki könyvét, mindenütt ezt látjuk. Csak úgy találomra idézek egy helyet egyik köszöntő verséből:

«Mert a kiben egy bölts főjavát szemlélje,
Méltán Báró Bánfi Susánna személye.
Kivel tiszta képét rajzoló tisztelet
Gyarló *Múzsám!* repülj festő tollad felett.
Nem én, úgy mond, feste *Angyali* mesterkéz,
Nem állandó tábla, csak papiros vagy réz:
Dionét-Minervát egyben elegyittse,
E két színt *Susánna* fénnnyével derittse.
Lidiát és *Mártát* fesse talpra állva,
Két udvarló szoba-leánynak formálva;
A Szamos *Nimfáit*, szépségén bámúlva,
Örökös Asszonyok zsámolyához hüllva;» stb.

A számos szentírási és hitregei vonatkozás miatt kénytelen verseit számtalan jegyzettel kísérni, de korántsem azért, hogy férfiolvasóinak bosszúságot okozzon, hanem csupán az «asszonyi gyengéd nemre» való tekintetből, mely ezekben kevésbé járatos.

Ha a tőle megénekelt személynek csak valamennyire bibliai vagy történelmi neve van, nem mulasztja el, hogy összeköttetésbe ne hozza a hasonló nevű bibliai vagy történelmi személylyel. Kemény bárónál Kemény János jut eszébe, valamely Sándornál Nagy Sándor. Ép így tesz, ha egy névnek latinban vagy görögben valami jelentése van, pl. Istvánnál a koszorút említi s ezt jegyzeteiben hűségesen meg is mondja mindig. A szójátéknak nagy barátja, s régibb írókra utalva méltónak tartja a költészethez.

Fő jellemvonása, a mi alakjának történelmi jelentőséget ad,

a lángoló hazaszeretet. Szerette nemzetét és nyelvét, teljes odaadással, rajongással. Egyike volt azon elsőknek, kik felösmerték József császár rendeleteinek veszedelmét a nemzetre, s tudták, hogy azt csupán *egy* fegyverrel lehet eltávolítani: a nemzeti nyelv minél erősebb s minél gyorsabb fejlesztésével. Az elsők közt serkent fel, kik az irodalom művelését tűzték ki feladatúl, hogy a magyart is a külföldi nemzetek magaslatára emeljék, melyek mögött akkor még kimondhatatlanúl hátra volt. Ez a lángoló igyekvés, ernyedetlen buzgalom volt az, mely azok előtt is tiszteltté tették nevét, kik személyesen nem ösmerték. Csak ezt tudva, érthetjük meg azt a roppant hatást, melyet az ifjúságra gyakorolt, mely gyönyörködve olvasta az iskolákban verseit, sőt utánozni és elérni kívánta. Ő is egyik érdemes előmunkása azoknak a mozgalmaknak, melyek a múlt század végén, előbb 1792-ben, majd később is bekövetkeztek, s a melyek a nemzeti érzés felébredését vonták maguk után. Nem is magasztalja József császárt egyetlen egyszer sem, míg Mária Teréziát elsiratja s különösen II. Lipót királyt nem egyszer ünnepli dicsőítő versekben.

Költői tehetsége nem volt nagy; nagyobb művet alkotni nem volt elég ereje, a mint azt maga is beösméri:

«Félnék menni Rigó vérmezeire ki,
Mert ily rossz furujást Hunyadi venne ki;
Félnék, egy Kenesit s gyors kezű Báthorit
Pennám éjjbe talan borít.
Én tsak mászok alatt gýaszba felöltözött
Mirtusfák s alatson perjefüvek között.
Tsak földönn Eratót tziprus alatt lesem.»

Versei közt nem is találunk nagyobb igényű művet. Költészete tisztán alkalmi, s mint ilyen igen múló becsű; rendelésre készült üdvözlő versek, keresztelőkre, lakodalmakra írt köszöntők, temetések alkalmával előadott siratók, búcsúztatók és sírfeliratok nagy számmal. Nagyobb helyi vagy családi ünnepek alkalmára sokszor ír, valamint kiválóbb személyek kitüntetése, vagy elhalása esetén; továbbá verseket nyilvános épületekre és magánházakra, mint az előbb említett igazán költői kis felirat; mindenütt hozzát teszi pontosan a helyet és időt, mely alkalomra és mikor írta. Például: «*Paphusi Tsemegék*. Lészai Lórintz és Intzédi Anna menyegzőjének alkalmatosságával jádzott néhány Versetskék, melyek azokra a papirosokra irattattak, melyekben a nádmézből és kö-

ménymagból elegyített töltések takartattanak és feladattak a gyümlötsőkkel, s más egyéb tsemegékkal együtt. Írtam a menyegzői Gazdának kívánságára».

Egy alkalommal valaki elküldte néki Hóra és Kloska oláh felkelővezérek képeit, s mindjárt «ex tempore magyar distichonokat készített reájuk ama nagyhírű és nagyobb érdemű poétánk», a mint Szacsvay Sándor, a *Hírmondó* szerkesztője írja :

«Festve van ez Rámán egygyforma tekintetű Hámán
S Hóra kinek neve lett egy Catilina felett» stb.

Máskor meg gr. Eszterházy Ferencz főkancellár meghalálózván, a szerkesztő tudatja a közönséggel, s tudósítását így végzi: «Míg ezen szomorú történetről bővebben írhatnánk, addig is ama két érdemes magyar múzsáktól: t. Gyöngyössi és Nánási János Uraktól ezen szomorú történetnek emlékeztető verseit kikérjük és elvárjuk».*)

Sokszor azok a mythikus vagy történelmi személyek, kikre verseiben czélezott, le voltak festve s a szavalló vagy előadó elmondás közben ezekre mutogatott, mint egyik jegyzésben olvashatjuk.

Naptárakba írt a hónapok nevei alá verseket. Néha a szoltárok vagy más énekek dallamára új szöveget, melyet azután az illető alkalommal elénekeltek. A verseknek rendszeren régi divat szerint iszonyú hosszú czímeik vannak: például: «Püspök falatja, avagy Tiszteletes tudós ifjabb Abats János uramnak, a Dési Reformáta Nemes Eklésiában az Isten Beszéde Hívséges Sáfárának Tiszteletes Nemes Tsernátoni Vajda Krisztina asszonnyal főtisztelendő reformata püspök tiszteletes tudós Tsernátoni Vajda Péter úrnak és Tiszteletes Nemes Uszcai Krisztina asszszonynak igen kedves és még csak gyenge idejű leányokkal tartott örvendetes Menyegzőjének Napjára készített atyafiságos és barátságos Rövid verselés. 1777. esztendőben, Deczembernek 11-dik napján.» — Az egész vers egy szójátékon fordul meg, a mint már a cím kezdete is mutatja, a «püspök falatján», melyen ő természetesen nemes Tsernátoni Vajda Péter leányát érti, s minden másfélehető felfogást — jegyzetben — egyenesen visszautasít.

Eredeti versein kívül van néhány fordítása is. Többi között

*) *Dr. Versényi*: «Széptani kritika az első magyar hirlapban» (Abafi «Figyelő»-je XV.).

Horatius második ódájának: «Jam satis terris nivis atque diræ grandinis misit pater» szabad, és értelem szerint igen jó fordítása leoninus sapphói szakokban:

«Már elégséges havakat jegekkel
Jupiter Rómát fenyítő kezekkel
Szórt alá, s villám hajítása mellett
Földre tüzellett.»

Továbbá különféle költők műveiből vett mondások leoninus distichonokban. Saját versei közül néhányat igen szép latin rímtelen distichonokban fordított le.

Versalakjainak száma nem nagy. Vannak Zrínyi-versei, azaz négyszer rímelt tizenkettősök; azután «Teleki módján» párosan rímelt tizenkettősök, a zoltár dallamoknak megfelelő, más összetételű néhány hangsúlyos verse. Egyikbe, melyet Kemény Farkas nászünnepeére írt, szerepelteti a visszhangot, az «echó»-t, vagyis a sor egy szavának utolsó egy vagy több tagját akként ismétli, hogy annak ismét külön, még pedig az előbbi szóhoz illő értelme legyen. Minden valószínűség szerint ebben Gyöngyösi István volt mintája, a kire különben többször is ráutal.

Többi versei mind leoninusok, rímes distichonok, ilyen rím-elhelyezéssel:

$$\begin{array}{cccc|cccc|cc} - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & \overset{a}{\text{||}} & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & \overset{a}{-} \\ & & & & & & & \underset{b}{\text{oo}} & & & & & & & & \underset{b}{\text{oo}} \\ - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & - & \text{oo} & | & - \end{array}$$

például:

«Házasodol látom, mi dolog? Gombási barátom!
Téged is a szeretet hát kalodába vetett?» stb.

továbbá sapphói és asklepiadesi ódaalakok páros rímeléssel, pl. sapphói:

«Oszlik a felleg, derül a Reménynek
Napja, szemközben mosolyog Keménynek,
Vármegyénk súlyát, mikor illy Vezére
Vészi kezére» stb.

asklepiadesi:

«Músám nem visel-is bár koszorút fején,
S nem nőtt Calliopé lelkesítő tején,
Músám, Músa nevet bár alig érdemel,
Im egy oszlopot itt emel» stb.

Több versalakja nincsen; ezeket váltogatja egyre-másra, főleg a leoninus distichont. Az ódaalakokat csak azért használta néhány-szor, hogy épen ilyeneket is írt legyen, mint maga mondja, s így

példát mutasson másoknak. Ily kevés változatosság mellett könnyen azt hihetnők, hogy nyelvezete élvezhetetlen, mondatai ki vannak forgatva rendes alakjukból, hogy a verselés nehéz követeléseinek eleget tehessen: de átolvasva köteteit, nem győzünk eléggé bámúlni azon a könnyedségen, melylyel ő mindenféle nehézséget legyőz. A mértéket mindenütt szigorúan megtartja, alig lehetne számos verse közül csak néhány verstanilag kifogásolható sort idézni. Rímei, igaz, hogy nem valami változatosak, a mint könnyen elképzelhető is, s a gyakori ismétlések kényszerúsége irányát is kissé hosszadalmassá teszi. De némelykor meg keresi is az egyhangú rimeket, például egyik versét végig «máris»-sal rímelteti, hanem azért nem enged meg magának szabadságot rövidíteni vagy kihagyni, a mit pl. Kazinczy sűrűn gyakorolt; a *h* betűt a latinos verstantól eltérőleg mindig valóságos mássalhangzónak veszi; szigorúan megtartja a metszeteket, annál is inkább, mert ezeket kapcsolja össze rímekkel — s mondatszerkesztése mégis szabályos, a szórend nincs kiforgatva, a vers kedvéért soha sem keveri össze a szavakat önkényesen, a mint azt Révai is feldicséri Baróti Szabó Dávid sokszor érthetetlen verseivel szemben.*) Azonkívül rímei sem rosszak; természetesen találunk elég olyat, melyben rag a ragnak, képző a képzőnek felel visszhanggal, a mit ma gyöngye rímpótléknak mondunk, de a mi a nagy nehézséget s Gyöngyössi termékenységét tekintetbe véve, nagyon is megbocsátható. Szóval, verselési készsége rendkívüli, utánczóik közül nem is volt képes utólni őt egyik sem, megközelíteni pedig csak Édes Gergely tudta.

Versei kétszer jelentek meg nyomtatásban. Az első kiadás 1790-ben ily címmel: «*Gyöngyössi Jánosnak Magyar Versei*, melyeket különb-különbféle alkalmatosságokra készített. Mostan pedig Egybeszedvén közönségessé tett, és a maga költségén kibocsátotta Szatsvai Sándor. Bétsben. Nyomatattatott a Magyar Kurir betűivel 1790.» A második kiadás két kötetben Gyöngyössi János rézmetszetű arcképével: «*Gyöngyössi János Magyar Versei*. Melyeket különb-különbféle Alkalmatosságokra készített és végre egyben is szedett. Első (Második) darab. Mellyben az első kiadás-kori Versek most megjobbtiva és újonnan kiadattak, és többekkel

*) *Elegyes Versei*, X. Alagya: Baróti Szabóhoz. 1786.

is hátul megbővítettek. Pesten. Találtatik Kilian Testvérek könyv-
árosoknál. 1802 (1803).»

Mindenik kiadásban van ajánló vers és előszó, a másodikban
kettő is.

A *leoninus verselést* még iskoláiban kezdé, mint azt «*Magyar
Versei*» második kiadásának második kötetében maga is mondja¹⁾,
s a mint Kazinczynak is megírta²⁾; s így téves Abafi nézete, mely
szerint Gyöngyössi azt külföldön tanulta volna.³⁾ Gyöngyössi is a
latin írók példáján indult, s így jött a leoninusra. Költeményei má-
sodik kiadásában (1802—1803) a második kötet elé hosszú fejte-
getést írt a maga s a leoninus védelmére, s ebben egy helyt tilta-
kozik az ellen, hogy a leoninus «a sötét századok s a tudatlanság
szomorú szüleménye», a mint ellenei nevezték, «hisz Constantinus,
kegyesrendi költő a XVIII-ik században egész könyvet írt, mely
becsületére válnék bár mely Római költőnek, csak a kádentzia
volna kissé szokatlan; azonkívül folyékonyak és szépek:

«Sæpe nix atrum tegit alba Cænum,
Mello sub dulci latitat venenum:
Quando sors tecum simulando ludit,
Fulmina cudit.»

Vagy az epigramma a könnyező könyörgőről:

«Lumina dum rorant, præcordia numen adorant:
Coelos hymnus adit, lacryma quando cadit.»

Ezekre Horatius és Martialis maga azt mondaná: «Ezek bizony
tökélletes szép versek, önként folyók, pontosok, világosok, nem
alább valók az enyimeknél; tsupán csak az a végezeteknek egyenlő
hangzása minállunk Rómaiaknál éppen nem módí; de azért én azt
az idegen Poetát tudatlansággal nem merem vádolni.»

Ebből a nyilatkozatából Gyöngyössinek, s egyáltalában min-
den szavából világos, hogy ő is ép úgy verselgetett, mint minden
diák, s a mi abban az időben közönséges volt, leoninusokban is.
A véletlen kezébe adta Constantinusnak, a középkori verselő

¹⁾ «A mi a Leoninus nevét nézi, azt nem hallgathatom el, hogy
miolta én a Poëzis mellett kezdettem gyermekségemtől fogva időt tölteni,
mindenkor úgy olvastam, úgy tudtam, úgy hallottam» stb.

²⁾ *Erdélyi levelek* IV: «Ezt még iskoláiban kezdé, úgy írám nekem
egyik levelében.»

³⁾ *Gyöngyössi Jánosról* (Abafi «Figyelő» XI.).

szerzetesek eme XVIII-dik századi, késő utódjának könyvét, ez ragadta meg annyira tetszését, hogy az előbb időtöltésből és tréfából űzött leoninusokat ezentúl komolyan és rendesen használta. Hogy őt később külföldi útján más példák ebben megerősítették, az nagyon könnyen lehet, de az bizonyos, hogy ezt a verselést még itthon tanulta.

Első leoninus verse, melyet ösmerünk, a fennebb említett «*Püspökfalat*» című, mely 1777-ből származik. Első nyomtatásban megjelent leoninusa a «*Pozsonyi Magyar Hírmondó*» 1780-diki évfolyamának 551-dik lapján van, e czímen: «Ifjú Tanulónak amondásból való elmélkedése: «non æstas est læta diu» s így kezdődik:

«Mely hamar a nyárnak víg folydogalási lejárnak,
Húllnak el a levelek, fűnek az őszi szelek:
Úgy bizony eltelnek szaporán, ha tavaszra kikelnek
Ifjak zöld idejek, s vénül azomba fejek.»

Ezekhez a sorokhoz Rát Mátyás, az akkori szerkesztő a következő megjegyzést teszi: «Tordáról, Erdélyből edj-néhány gyönyörű Magyar versek küldettek kezemhez, mellyek valamint nálam, úgy elhiszem másoknál is kedvet találnak. Dítsérem pedig a gondolatoknak szép és elmés voltát, a verseknek könnyen való folyását, és a válogatott kedves szóllásokat. Úgy a szerzője a mellett a táttatoknak (Syllabáknak) a sorok közepén és végén való hasonló hangzásokat követte, s hogy azt minden tapasztalható erőltetés nélkül megtselkedhetette, azt tsodáalom. De hogy az e féle Leoninus Versek köztünk lábra kapjanak, azt nem kívánom. Mert féltő, hogy sok jó elmék ne-talán elnyomattatnának, ha illy szorosán köttetnének. Azonban még minden Magyarok hozzászoknak a régi Görög mértékre vont Magyar Versekhez, avagy tsak az által is jó őket édesgetni, hogy az úgy nevezett Kádentziát, mellyet már régen megszoktunk, feltaláljuk benne.» Megjegyzendő, hogy a verset Gyöngyössinek valamely barátja juttatta Ráthoz, a nélkül, hogy megnevezné szerzőjüket, s csupán nevének két kezdőbetűjét: «*Gy. J.*» árulta el, mellyek ott is vannak a vers alatt. Már ebből a nehány sorból is kiténik, hogy a leoninus azelőtt sem volt ismeretlen, csupán gyakorlatban nem volt, s hogy Rát, bár csodálja Gyöngyössi ügyességét, mégis már tart ennek az újból fölélesztett verselésnek elterjedésétől, mert fölismeri benne a külső alak túlságos uralmát a tartalom felett.

Egy évre rá, 1781-ben Gyöngyössi már névszerint is a nyilvánosság elé lép Mária Terézia halálára írt versével: «A Magyar Hazának, néhai felséges Anyja Porához borúlt szomorú tisztelete»:

«Nemzetek Annyának, kit egész Európa Tsudának
Tart vala, kit kesereg, Köz, Nemes Úri sereg» stb.

Rát Mátyás ehhez is tesz jegyzést: «Reméllem hogy érdemes tiszteletű Olvasóim között egygy sem fog lenni, aki e verseket, ámbátor sok akadályok miatt egygy kevésbé későtskén érkezhettek, most is, úgy mint Mária Terézia halála után két hónap múlva, kedvesen ne vegye s örömet ne olvassa. Mondhatom, hogy a feles számú Német versekbenn is ezeknél nem igen olvastam gyönyörűségesebbeket. Írta pedig azokat, sok foglalatoskodásai és bajoskodásai között, Erdélybenn az Új-Tordai Ref. gyülekezetnek Egyházi Tanítója, ama híres Magyar Versszerzőnek, Gyöngyösinek atyjafia Ennek vagynak különféle Magyar versek nemeiből álló szép munkáji szerte-széllyel mind Erdélyben, mind pedig Magyarországon. Az én és némelly Bétsben mulatóknak unszolására egygy darabban ki is fogja adatni. Mellyel, ha kedvet talál a közönséges előtt: darabjait szaporítani fogja.»

Itt már nem is félti Rát Mátyás a magyar verset a leoninus lenyűgözésétől, minek egy évvel előbb még kifejezését adta, sőt dicséri és magasztalja Gyöngyösit, kinek megjelenendő kötetére felhívja a verskedvelők figyelmét.

LEHR VILMOS.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1886—1891.

(Folytatás.)

4. *Római irodalom.* E téren a tevékenység nagyon örvendetes. E tanulmányok nagy mestere, *Gaston Boissier*, két gyönyörű kötettel gazdagította nem csak a philologiai, hanem egyáltalán a francia irodalmat. Mert a Boissier művei a mellett, hogy a szorosan vett eruditiót nagyban előmozdítják, egyszersmind elsőrendű irodalmi munkák. A *Ci-céron et ses amis*, a *Promenades archéologiques* és a *Religion romaine* szerzője ez utóbbi munkáját folytatta. A római császárság vallásos érületének és hittani nézeteinek leírója a pogány vallás utolsó harcát a kereszténység ellen tette kutatása tárgyául. Két gyönyörű kötet látott

nem rég napvilágot: *La Fin du paganisme*. Etude sur les dernières luttes religieuses en Occident au IV. siècle (462 és 516. l.) cz. alatt. A mű főleg azt a kérdést oldja meg, hogy mikép vette fel a győztes kereszténység az ókori eszméket, mikép változtatta őket a szükség szerint, mikép vált az ókori irodalom és művészet, mely nélkül az egyházatyák nem gyakorolhattak volna nagy befolyást, e férfiak kezében győztes fegyverré. Boissier nem akarta a keresztényüldözés és győzelem történetét megírni; nem, e nagy harcban csak egy pontot választott, az irodalmi és pädagogiai áramlatot; mert az iskola hódította meg a pogány lelkeket. Az első kötet három részre oszlik. «La victoire du christianisme», Constantin áttérését és Julianus császár pszichologiai képét adja, melynél finomabbat vajmi ritkán irtak. A második rész a mű tulajdonképi tárgyát kezdi meg: «Le christianisme et l'éducation romaine» címmel, benne a szerző a régi írók és emlékek nyomán a római iskolázás belső és külső történetét a negyedik században adja; kimutatja, hogy mit vett át a kereszténység e rendszerből, mely nélkül a gazdagabb osztályra sohasem gyakorolhatott volna befolyást. Jól tudta Julianus, hogy rendelete, melynek folytán a keresztényeket az iskolából kiutasította, a legnagyobb csapás leend a tan terjesztőire nézve, mert ha tudatlanok, mindig meg fogják őket vetni. A harmadik rész a pogány nevelés befolyását a keresztény írókra tünteti fel. A mű ezen része (Le Manteau de Tertullien, L'Octavius de Minucius Felix, La Conversion de St. Augustin) a *Revue des deux mondes*-ban látott először napvilágot. Boissier ezen írókat az ő szempontjából, s nem az egyház szempontjából tekinti, s így tanulmányai daczára a nagy bibliographiának eredetieknek mondhatók. Egy függelékben az üldözésekről szól, Rossi, Le Blant, Aubé és Allard művei nyomán. A második rész a latin keresztény költészettel foglalkozik, melyet a szerző az utóbbi években a Collège de France-on adott elő. Commodianus, nolai Szt. Paulinus, Prudentius költészetének finom elemzése ez, a mely mindenütt az ókori latin írók befolyását mutatja ki. Azután a szerző Symmachus nyomán a pogány társadalom képét a IV. század végén festi; a nagyúri élet Rómában a szokott mesteri stylusban és modorban van előadva. «Les dernières luttes» cz. alatt Boissier Claudianust és Szt. Ágoston De Civitate Dei cz. munkáját ismerteti behatóan és kitünteti Gibbon ellenében, hogy a kereszténységet nem lehet vádolni a római birodalom bukása miatt. Mind azokat az okokat, melyek a romlást előidézték, a szerző a köztársaság végén leli fel és nagyon elmésen egybeállítja őket. Minő volt a birodalom állapota a barbárok betörése után, azt az utolsó fejezetben Orosius és Salvianus iratainak elemzésével mutatja a szerző. Látható, mily roppant anyagot karol fel e két kötet, de a gyönyörű előadás mind e nehézségen győzött. Azok után, a mit Broglie (L'Eglise et l'Empire romain au IV.

siècle), Duruy Római történetének VII. kötetében, Beugnot (*Histoire de la destruction du paganisme en Occident*) és Schultze (*Geschichte des Untergangs des griechisch-römischen Heidenthums*) irtak, Boissier új álláspontból tárgyalta ez érdekes korszakot, s művének fő érdeme az, hogy latin forrásait beszélteti, a nélkül, hogy elvi kérdésekben pogány vagy keresztény nézetet vallana.

Chronologikus rendben nem a Boissier művével kellett volna rovatunkat megkezdeni, de e két kötet annyira felülmulja a többit, hogy ezeket mutattuk be először. S minthogy a kereszténység és pogányság vitáiról szoltunk, említsük fel, hogy a két történet, a mely a két ellenkező nézőpontot foglalja el, teljesen elkészült. Történeti szempontból indult ki *Aubé*, *Histoire des persécutions* cz. négy kötetes művében; míg *Allard* öt kötetes művében (*Histoire des persécutions pendant les deux premiers siècles*, 2 köt. *Histoire . . . pendant la première moitié du III. siècle*; *Les dernières persécutions*; *La Persécution de Dioclétien*), a mellett, hogy a forrásokra támaszkodik, katolikus szempontból írt. Az első kimutatja, hogy 150-ig Kr. u. üldözésről a szó szoros értelmében szó sem lehet. De mindkét mű nem pártmunka; a források hű felhasználása és különösen Allardnál a keresztény archæologia nagy ismerete, e műveket minden tekintetben tanulságos olvasmánynyá teszik; csakhogy Allard néha az *Acta Martyrum* nem teljesen megbízható forrásából sokat merített.

Térjünk most vissza a római irodalom korábbi idejére. A vígjáték terén egy fontosabb munkát jelezhetünk. *Fabia* thesis: *Les prologues de Térence* (322.l.) bizonyára a legbehatóbb s legterjedelmesebb dolgozat, melyet eddig a terentiusi prologusoknak szenteltek. A szerző Bonnet tanítványa, derék philologus, a ki a legkisebb német dolgozatot e tárgyról is ismeri. Művét négy részre osztotta: az elsőben a prologusok eredetiségét, a szöveget kritikai szempontból és a chronológiát vizsgálja, főleg a *Heautontimouroumenos* és a *Hecyra* előszavát bonczolja, de *Dziatzko* ellenében konzervatívabb; azután a színész szerepéről szól, a ki a prologust az előadások alkalmával előadta, s egyszersmind a prologus történetét a római színpadon Terentius előtt és után vázolja. A harmadik rész a Terentius irodalmi vitájával, melynek eredményei a prologusok és a költő ellenségeivel foglalkozik, azok jogos, vagy jogtalan kifogásait méltatja, s végül e prologusok művészi oldalát, úgy az eszmék mint a beosztás és *stylus* tekintetében vitatja. E mű minden tekintetben kimeríti a kérdést, s a mennyi biztosat egyáltalán tudhatunk, azt *Fabia* könyvében megtalálhatjuk. Boissier, a ki szintén írt egy rövid cikket a *Mélanges Graux*-ban a Terentius ellenégeiről a prologusok nyomán, a *Journal des Savants*-ban kellőleg méltatta e munkát.

Vallat, a ki Thomas Moore angol költő életét írta meg, latin thesiseben: *Quomodo Menandrum, quoad praecipuarum personarum mores, Terentius transtulerit*, kevés újat ad. Guizot és Benoist két munkában Menanderről a töredékek nyomán elmondták mind azt, a mit a görög költőről tudhatunk; Vallat az ő nyomokon a Terentius főbb személyeinek nevét, nyelvezetét, az apák, a fiuk, a szolgák, az örömlányok, a bramarbas és a tányérnyaló jellemét a Menander-féle jellemekkel hasonlítja össze, s végül a Hecyrá-t fejtegeti e szempontból. Abbeli állítását, hogy a római genius a terentiusi utáztatokat az ő bélyegével látta volna el, nem indokolta eléggé.

Ciceróról több nagyobb munka jelent meg. Ilyen a *Causeret* thesise: *Etude sur la langue de la rhétorique et de la critique littéraire dans Cicéron* (245 l.). A szerző a római szónok beszédei és rhetorikai iratai nyomán egy rendszeres római rhetorikát írt. Mindenki átláthatja, mily bajos ez. Az első részben a szónoklattan elemeit találjuk, a mint az iskolában tanították, azután az inventio, dispositio és elocutio, a numerus, a harmonia, a periodus, a figurák és az actio tanát adja elő *Causeret*; Cicero rhetorikai műveinek elmés, de néha fogyatékos magyarázata ez, a mely azonban jó szolgálatot tehet azoknak, a kik ó-kori rhetorikával foglalkoznak. Merguet szótárából a cicerói rhetorikai munkákra vonatkozó résznek megjelenése előtt kár volt ily kutatásokba fogni, melyeknek biztos kritikai alapjuk nincs.

Gasquy thesise: *Cicéron juris consulte*, avec une table des principaux passages relatifs au droit contenus dans les œuvres de Cicéron (304 l.) egy derék jogász és latinista műve, a mely egy általános bevezetés után a római jog befolyásáról az irodalomra és Cicero műveinek fontosságáról a római jog ismeretére nézve, a nagy szónok négy beszédét elemzi jogi szempontból. Ezek: Pro Quinctio, Pro Roscio Comcedo, Pro Cæcina és Pro Tullio. Mindegyik beszéd a szerzőnek alkalmul szolgál a római jog egy-egy fontos részét szemügyre venni, s a cicerói beszédek alapján behatóan magyarázni. Kimutatja, hogy Cicero ép oly derék jogtudós mint ügyvéd volt, s hogy beszédeiben gyakran a törvény és büntetőjog rideg alkalmazása ellenében a bölcseszett felsőbb igazságát védte.

Poiret thesise: *Essai sur l'éloquence judiciaire à Rome pendant la République* (299 l.) tíz fejezetben behatóan tárgyalja mind azt, a mi a forum ékesszólására vonatkozik. Egy történeti és irodalmi tanulmány a bevezető fejezetben e szónoklat fontosságát a rómaiaknál vázolja, azután a Forum topographiájával ismertet meg a szerző. Erre a perrendtartás minden egyes mozzanatával, az elnököktől kezdve a lictorig, a bírák, a vádlott és ügyvédek, a római köztársaság híres szónokai rendben, a szónokok képzettsége, tanulmányai Athénben, a görög és római szónoklat

egybehasonlítása, a magánvádoló, a nyilvános vádló szerepe, s végre a meghatározott napon az ítéletmondás, mind meg annyi érdekes, ha nem is új fejezet. A legkiválóbb a kilenczedik, a mely Cato Censorius, Sulpicius Galba, Metellus Macedonicus, Lælius, Scipio Aemilianus, Sempromius Gracchus, Papirius Carbo, Livius Drusus, Antonius és Crassus, Marcus Philippus, J. Cæsar Strabo, Sulpicius Rufus, Hortensius s a többi csak töredékekből ismert szónok vitatkozási módjáról szól.

Pbiret, thesise óta egy kellemes olvasmányú biographiát írt Horatiusról: *Horace, Etude psychologique et littéraire* (3. §. 1. l.), a melyben főleg Horatius gyengéinek lélektani fejlődését úgy művei, mint az ó-kori írók nyomán kutatja. A mű ezen része finom pszichologiai analitikust mutat és a mai regény irányát Bourget módjára, irodalmi jelenségekre alkalmazza. Kikel a horatiusi irodalmi kritika szigorúsága ellen, de nem jelzi eléggé, hogy az archaikus írók elleni kritikában Horatius politikai nézeteire kell főleg súlyt fektetni.

Rigal, a kinek francia thesise oly nagy feltűnést okozott,¹⁾ latin thesisében: *M. Tullius Cicero quatenus artium optimarum amator existit* (98 l.) azt vitatja, vajon Cicero az irodalmat és a művészetet önmagáért, vagy csak politikai terveinek elérése miatt ápolta és kedvelte. A kérdést Rigal Cicero ambíciójával akarja megoldani, de mindenki beláthatja, hogy erről pro et contra egyaránt lehet vitatkozni. De viszont jogosan rámutat arra a tényre, hogy Cicero hazaszeretetből gyakran nagyon is dicsérte a római irodalmat, s politikai barátjainak irodalmi érdemeit tulozta.

Bertrand, Cicéron artiste (74 l.) cz. értekezésében Rigal-lal ellentétes nézetet vall. E munka tulajdonkép latin thesise (De pictura et sculptura apud veteres rhetores)²⁾ egyik fejezetének bővebb előadása. A szerző azonban szintén túlozza Cicero művészeti ismereteit; ha erről vagy arról a műtárgyról szól beszédeiben, azért nem kell hinnünk, hogy e szakot mint egy archæologus vagy művelt dilettans értette. Sokan szólnak szépművészetéről, a nélkül hogy bő ismereteik lennének. A Verres ellen tartott beszédekről szóló lapok azonban sok érdekeset adnak.

Théodore Reinach latin thesise, *De Archia poeta* (68 l.), a mely kivonatban a Revue historique-ban is megjelent, Archias legmagvasabb biographiája, a mely a költő hazájáról, családjáról, tanulmányáról, utazásairól, Rómában való tartózkodásáról, s hadi szolgálatairól Lucullus táborában szól. A második rész az Archiasnak tulajdonított epigrammákat tárgyalja, annak hősköltevényeiről és a Mithridatest magasztaló költeményéről értekezik. A szerző egy függelékben az Archiasnak

¹⁾ L. Egy. Phil. Közl. XV. 287. l.

²⁾ L. E. Ph. Közl. VIII. 911. l.

tulajdonított összes epigrammákat — sepulcralia, dedicatoria, demonstrativa, amatoria — közli. Reinach egy szellemes hypothesis-t kockáztat. Plutarchus Lucullusában csodálatos és babonás jelenségekről szól és Venus egy hexameterben fejezi ki véleményét. Az életrajz ezen részében a görög író nem követhette Sallustius-t, de nagyon valószínűleg Archias Mithridatica-it; s így Racine tragédiájában nem a görög prózaírót, hanem Archias költőt utánozta volna.

Lacour-Gayet, a kinek fontos francia thesiséről azonnal szó lesz, latin thesisül Cicero ellenségét, Clodius Pulchert választotta. *De P. Clodio Pulchro tribuno plebis* (82 l.), a mely kivonatban szintén a *Revue historique*-ban (1889) jelent meg, e hirhedt néptribunus, a kiról a «Pro Milone» magyarázatánál oly sokat beszélnek, teljes biographiáját adja, szól annak életéről a quaestura-ig, politikai szerepéről, a Bona Dea ünnepeinek megszenteltetéséről, Clodius tribunatusáról és ædilisségéről. Egy chronologikus táblázat politikai élete menetének hű képét adja,

Jullien, kit nem szabad összetévesztenünk Jullian-nal, kinek thesiseiről utolsó jelentésünkben szóltunk, s a ki azóta a római epigraphia terén oly nagy sikerrel működik, francia thesisében: *Les professeurs de littérature dans l'ancienne Rome, et leur enseignement depuis l'origine jusqu'à la mort d'Auguste* (379 l.) a görög pædagogusokról annyira elszórt adatokat összegyűjtötte, s ezek alapján vonzó képét adta annak, hogy mik voltak a rómaiak a görög tanítás előtt, mily befolyást gyakorolt a görög kultúra, kik voltak első képviselői annak a tanítási rendszernek, a mely Augustus korában oly szépen virágzott, minők voltak az iskolák, a tanulók, mily fogadtatásban részesült ezen pædagogiai áramlat a családok részéről, mi volt a pædagogus, mi a professor, mily szerzőket olvastak, mi módon tanították a nyelvtant és az irodalmat, mily gyakorlatokat készítettek a tanulók. A thesis legérdekesebb része az, a hol a szerző a ludi magister — néptanítás —, a grammatikus, — a mai középtanodai oktatás — és a rhetor — a felsőbb oktatás — közt éles határvonalat húz és kimutatja, hogy meddig terjedt mindegyiknek hatásköre, ámbár bevallja, hogy a szövegek gyakran kétértelműek. Marquardt ellenében pedig kimutatta, hogy a fiúkat és leányokat mindig külön választották az iskolákban.

Latin thesisében: *De L. Cornelio Balbo Maiore* (158 l.) Jullien Balbus viszonyát J. Cæsarhoz írja le. Balbus Gadesben született s a római polgárjogot nyerte el; mint ilyen Cæsar præfectus fabrum-já volt. Nagy szolgálatokat tett urának consulsága alatt, s midõn Cæsar proconsul volt, Balbus Rómában az õ érdekeit védte. Jullien az ez idõszakban írt három levelét ismerteti, kimutatja Balbus szerepét Cæsar dictaturája alatt. Ennek halála után Octavian pártján látjuk, a kinek révén consul lett. Cicero nagy barátja és bámulója volt.

Ugyancsak Balbussal, de főleg a cicerói beszéd nyomán foglalkozik *Gasquy* latin thesis-e: *De M. Tulli Ciceronis pro L. Cornelio Balbo oratione, sive de civitatis iure in Ciceronianis libris*. Láttuk, hogy *Gasquy* francia dolgozatában Cicero négy beszédét jogi szempontból vizsgálta. Latin thesisében, főleg a *lex Gellia*-t és *Cornelia*-t, melyek folytán Pompeius Balbusnak a római polgárjogot adta, veszi szemügyre, Gades városáról hosszabban értekeznek, a «populi fundi» kifejezést jogilag magyarázza, s Cicero beszédének tervét adja. *Gasquy* thesis-eit az aix-i fakultás előtt védelmezte. J. Cæsarról csak egy latin dolgozat szól. Ez *Fabia* thesis-e: *De orationibus quae sunt in Commentariis Caesaris de Bello Gallico* (95 l.). A szerző hármas célzt tűzött ki magának; kimutatni azt, hogy mennyiben eredetiek e beszédek, mily szándékból tartotta őket Cæsar, s mily művészettel irattak. Ez a harmadik rész a legérdekesebb s a legujabb. *Fabia* minap az Académie des Inscriptions egyik pályázatán is győzött; nagyobb dolgozatot írt Tacitus történeti forrásairól; de a munka eddig még kézirat.

Uri latin thesisében Sallustius stílusával foglalkozik: *Quatenus apud Sallustium sermonis latini plebei aut cotidiani vestigia appareant* (139 l.). Az első részben *Uri* a vulgaris latinságról mond egyet-mást, a mi Schuchardt nyomán nem volt nehéz. Azután azt vitatja, mily mértékben utánozza Sallustius e nyelvet, s e célból egy teljes sallustiusi nyelvtant állított össze, kezdve a helyesírásnál, minden nyelvtani formán keresztül egész a syntaxisig.

Thiaucourt, *Etude sur la Conjuration de Catilina de Salluste* cz. monographiájában azt mutatja ki, hogy Sallustius a Cæsari traditio első történészei közül való, a kik a pompeiusi párttal ellentétben voltak. Finomul jellemzi tehetségét; egyrészt Ciceróval, másrészt Livius-sal és Tacitussal hasonlítja össze.

Propertiusról nagy szabású és egyszersmind kitünő munka jelent meg. *Plessis*, jelenleg bordeaux-i egyetemi tanár, a kinek szép költeményeit Anatole France gyakran dicséri, francia thesisében azt mutatta meg, hogy nemcsak derék philologus, de egyszersmind kitünő író. Thesis-e: *Etudes critiques sur Propertius et ses Elégies, avec le fac-similé de six feuillets du Néapolitanus* (331 l.) két részre oszlik. Az elsőben tisztán philologiai kérdésekkel foglalkozik, minők a propertiusi kéziratok, különösen a párizsiak, az editio princeps, Muret, Canter, Scaliger kiadásai, a XVII., XVIII. és XIX. század kritikai munkái (Barth, Burmann, Lachmann, Lemaire, Hertzberg, Haupt, L. Müller, Bærens stb.) és fordításai, az interpolatiók, Propertius neve és hazája, műveinek időrendje. Mindezeket a kérdéseket nagy bibliographai apparatussal tárgyalja a szerző. A második rész irodalmi jellegű; benne az elegia történetét az ó-korban, annak változásait. Mimnermustól Propertiusig találjuk.

Három elegiát (I. 2., III. 12. és IV. 11.) teljesen ad kritikai magyarázattal.

Lucanussal egy latin thesis foglalkozik. *Souriau* jelenleg Poitiersben tanár, *De Deorum Ministeriis in Pharsalia* (89 l.) dolgozatában Lucanus vallásos nézeteit a Pharsalia nyomán mutatja ki. Azt bizonyítja, hogy Lucanus, épúgy mint Horatius és Seneca, egyszersmind Epicurus és Zeno követője. E kettős befolyást számos idézettel támogatja, de bevallja, hogy a római költő a görögök véleményét a sorsról nem fogadta el. Az utolsó fejezetben a latin írók ítéletét Lucanus művének vallásos irányáról idézi.

Doncieux, a Père Bonhours biographusa, latin thesisében: *De Tibulli amoribus* (102 l.) e sokat vitatott kérdést a költő életrajzával együtt mutatja be. Larroumet latin dolgozatában (*De quarto Tibulli libro* *) már érintette e kérdést, de csakis az utolsó könyvre terjeszkedett ki. Doncieux a költő életéről röviden szól, viszonyát Deliához hosszabban fejtegeti. Azt hiszi, hogy az első könyv 10. elegiája Tibullus első költeménye; Lachmann és Dissen ellen polemizál; a Marathushoz intézett három elegiáról, Glyceráról, Nemesisről, a költő utolsó kedveséről, szól s mindhoz kimutatja, mily elegiák tartoznak e különféle szerelmi viszonyokhoz. Végül Tibullus művészetéről mond egyetmást.

Lanson egy kevésbé ismeretes római költőnek szentelte latin thesisét: *De Manilio poeta eiusque ingenio* (98 l.). Keveset tudunk családjáról, idejéről; csak annyi biztos, hogy a Varus vesztesége után írta astrologikus költeményét, az Ovidius pontusi levelei előtt. Művében több bölcsészeti irány egyesül, főtörekvése az volt, hogy szép verseket írjon. Ugyanazt mondhatjuk astrologikus és astronomikus ismereteiről; mint rhetort csakis a fényes leírások, a pikáns mythologikus események érdeklik. Esméi nagyok, képei találók, de néha az illő mértéken túl megy.

Causeret latin thesisé: *De Phaedri sermone grammaticae observationes* (111 l.) egy kis phædrusi nyelvtan, a melynek azok, a kik a mese, költővel behatóbban foglalkoznak, hasznát vehetik. A Phædrusban előforduló feltűnő szók és mondattani fordulatok ügyesen egybeállított lajstroma.

Hochart, *De l'authenticité des Annales et des Histoires de Tacite* (330 l.) furcsa munka, mint egyáltalán ezen író, a ki Dacbert álnév alatt is írt s kiről már volt alkalmunk szólani, a philologusokat néha nagyon boszantja. Új művében azt vitatja, hogy a tacitusi munkák szerzője az olasz humanista Poggio, a mi Ross véleményének túlzása. Poggio hatvanyszáz levele függetlenül szolgál e theoria védelmezése ügyében, a melyet

*) L. Egy. Phil. Közl. VIII. 915.

azonban a Poggio halála után feltalált epigraphiai leletek, melyek a Tacitus authenticitását oly fényesen bizonyítják, halomra döntenek.

Paul Monceaux: Apulée. Roman et magie (327 l.) cz. nagyon csinosan írt művében a nagy közönségnek Apulejus egyéniségét, carthagói előadásait, Metamorphosisainak beható elemzését, Apulejus magikus hírét és szerepét mutatja be. Egy függelék behatóbban foglalkozik műveinek chronológiájával és kimutatja Teuffel állításainak helytelenségeit. Nagyon érdekes az Arany számár regényének történeti vázlata.

Rocheblave, a Caylus életrója, latin thesisében: De M. Fabio Quintiliano L. Annaei Senecae iudice (78 l.) négy fejezetben Quintilianus ítéletét a bölcsészekről, különösen a stoikusokról, a közte és Seneca közti véleménykülönbséget az irodalomról, az Institutio oratoria ítéletét Senecáról s végül Quintilian törekvéseit a liberalis tanulmányok érdekében vizsgálja.

Morillot, a Scarron biographusa, latin dolgozatában: De Plinii Minoris eloquentia (93 l.) az ifjabb Plinius szónoki pályáját, Trajanus Panegyricusát s Plinius véleményét az ékesszólásról fejtegeti.

Droz, besançoni tanár, a ki nemrég a Ribbeck Római irodalomtörténetét fordította le, latin thesisében: De M. Cornelii Frontonis Institutione oratoria (85 l.) azt mondja, hogy Fronto leveleinek olvasása alatt egy valóságos rhetorikát állított össze. A thesis három fejezetben (az ékesszólásról egyáltalán; az inventio és dispositio; az elocutio) e rhetorikát közli s egyszersmind Fronto ítéletét a római szónokokról vitatja.

Szép és beható munkát végzett *Dosson* francia thesisében: *Etude sur Quinte-Curce, sa vie et son oeuvre* (383 l.), a mely eddigelé a legterjedelmesebb munka a római historikusról. Három részre oszlik. Az elsőben a Nagy Sándor történetének eredetiségével, Qu. Curtius személyével foglalkozik a szerző s kimutatja, hogy Claudius császár alatt írt s hogy műve 41-ben készült el. Az első század, a melyben az ázsiai expedíciók oly gyakoriak voltak, nagyon kedvező volt a macedoni hős történetének megírására. Quintus Curtius mint historikus képezi a mű második részét. Itt a magán és hivatalos okmányokkal, a történeti művekkel, melyeket Ptolemæus Sotertől fogva Claudiusig N. Sándorról írtak, ismerkedünk meg. Dosson kimutatja, mily módon használta fel Curtius forrásait, mily lelkiismeretesen járt el, úgy hogy mindenütt csak azt nyújtja, a mit forrásaiban talált. A Curtius elleni vádakát is vitatja a szerző s azok túlzottságát kimutatja. A harmadik rész Curtius irányával foglalkozik s nagy philologiai jártasságra mutat. Az életfestő, a szónok, a moralista, mind megannyi ékesen írt fejezet, míg a stylusról, a nyelvészeti sajátságokról írt rész finomul elemzi a császári kor nyelvezetének befolyását a historikusra. Két függelékben Dosson a curtiusi

kéziratokról, melyeket mint a *Historia* kiadója kitűnően ismer és a historikus befolyásáról az ó- és középkorban szól.*)

Robert, kinek *Racine*-tanulmánya nagyon érdekes, latin thesisében: *De Cassii Severi eloquentia* (88 l.) a császári kor szónoklatát vázolja röviden, kimutatja, hogy mily szűk térre szorult az, és Tacitus, Petronius, Quintilianus és Seneca ítéletét a rhetorokról fejtegeti. Cassius Severus szónoki tehetségét minden oldalról megvilágítja, a róla mondott ítéleteket vizsgálja, sententiosus, darabolt és gyors stylusát, mely nélkülözi a numerust, jellemzi s némi hasonlóságot talál közte és Calvus között, s végre arra az eredményre jut, hogy Cassius Severus nem volt jó declamator.

Gimazane francia thesisében, melyet a bordeaux-i fakultás elfogadott, *Ammien Marcellin. Sa vie et son oeuvre* (432 l.) e negyedik századbéli historikus teljes életrajzát és iratainak bő fejtegetését adja. Az első rész, a biographia (L'homme) nem nyújt sok újat, de a második, a hol a szerző Marcellinus forrásait mutatja ki, nagyon érdekes. A harmadik rész az író és philosophust ismerteti. Gimazane latin thesisé: *De Secundo Salustio Promoto praetorio Galliarum et Orientis praefecto* (88 l.) egy negyedik századbéli Salustius nevű bölcsészszel, a ki az istenekről és a világról írt, foglalkozik.

Barberet, a *Le Sage* színdarabjának ismertetője, *De Columella vita et scriptis* (128 l.) cz. latin thesisében összeállította mindazt, a mit a római agronomusról tudhatunk; érdekes az V. fejezet, a mely a rómaiak ebbeli haladásáról kezdettől fogva Columelláig szól.

Rovatunkat a pogányság elbukásával s a kereszténység győzelmével kezdtük; néhány egyházatya s keresztény író életével fogjuk végezni. Gaston Boissier egyik tanítványa e téren szép sikerre tett szert. *Puech*, jelenleg a rennes-i fakultáson tanár, francia thesisében: *Prudence, étude sur la poésie latine chrétienne au IV. siècle* (311 l.) tanárának egyes leczkéit Prudentiusról nagy monographiává változtatta át. Művének bevezetésében a keresztény költészet eredetéről Prudentiusig szól; azután öt fejezetben hősenek életével és műveivel foglalkozik. A kereszténység fejlődése Spanyolországban, Prudentius hivatalos működése, utazása Rómába; műveinek kéziratai és kiadásai s a jelenlegi kutatás eredményei, ezekről szól az első fejezet. A második a lyrikus költeményeket vizsgálja s e szempontból Prudentiust nazianzi Gregoriussal hasonlítja össze. Azután a didaktikai költészetéről szól s két

*) Dosson, a ki roppant sokat idéz, nem otthonos az archæologia terén. Furcsa lapsus, midőn Friederichs, Bausteine zur Geschichte der Plastik helyett, *F. Baumsteine, Zur Gesch. etc.* idéz. A N. Sándor iconographiája nagyon gyenge.

könyvével Symmachus ellen foglalkozik; az allegorikai epos, a Psychomachia, s végül Prudentius nyelvezete és stilusa rekesztik be e vonzó alakban írt monographiát, melyben a nagy mester ékes előadásának nyomait láthatjuk. — Puech minap az Akadémiában *Aranyszáju Szt. Jánosról* és koráról írt művével új koszorút nyert, de e munka eddig kézirat.*)

Latin thesisében *Puech* szintén egy egyházatyával foglalkozik: *De Paulini Nolani Ausoniique epistularum commercio et communibus studiis* (73 l.) azt vizsgálja, mily módon intézte Ausonius nolai Paulinus tanulmányait, mikép váltak el egymástól, midőn Paulinus a keresztény hitre tért át (395) s mily befolyással volt a pogány műveltség Paulinus későbbi keresztény irataira.

Charles Nisard több éven át foglalkozott Fortunatussal s e nehezen érthető keresztény író első francia fordítását adta: *Venance Fortunat*, poésies traduites pour la première fois (295 l.) a Didot-féle gyűjteményben. Ez a Fortunatus valami Trissotin-féle poeta volt, a kit Szt. Radegonde és Ágnes apácák dédelgettek. Stilusa homályos, allusioi nehezen érthetők. Az öreg Nisardnak nagyban sikerült e talányokat megoldani és ez a fordítás mint princeps megérdemli a dicséretet, daczára kisebb fogyatkozásainak.

Bowry latin thesisében: *De S. Isidoro Pelusiota libri tres*, három fejezetben Szt. Izidor életével, irataival, Pelusium városának lakóival, szokásaival és iskoláival, az állam és az egyház akkori viszonyaival foglalkozik; Szt. Izidor műveinek kéziratairól, leveleinek kiadásairól s azok francia magyarázóiról szól.

5. *Római régiségek*. E téren nagy a munkásság. Úgy a szorosan vett régiségek, mint az epigraphia terén az új iskola számos tagja kiállja a versenyt a külfölddel. Különös gondot fordítanak a Franciaországban, Algeriában s Tunisban található feliratok és régiségek gyűjtésére és megmagyarázására. A «Commission de l'Afrique du Nord» tudományos szempontból is vizsgálja a francia kolóniákat, a Lavigerie cardinalis muzeuma a régi Carthago területén, melyet a tudós Delattre igazgat, a Musée du Bardo Tunisban, melyet minap állítottak fel s melynek de la Blanchère a rendezője, az algier-i Ecole supérieure, a számos tunisi és a vidéken tett ásatások és expedíciók, mind sokban előmozdítja az afrikai topographia, archæologia és epigraphia kutatását.

De más téren is éber a tevékenység. Róma intézményei mindig érdeklik a tudósokat. Nem elégedve meg a kisebb mérvű francia

*) Mióta e sorokat írtuk, a munka megjelent: *Saint Jean Chrysostome et les moeurs de son temps*. Máskor bővebben fogunk szólni e kötetről. Puech jelenleg Montpellier-ben tanít.

kézikönyvekkel a Mommsen és Marquardt régiségtanát is lefordítják *Manuel des antiquités romaines* cz. alatt. A vállalat élén Humbert, a senatus alelnöke, Franciaország egyik legderekabb jogásza és pénzügyi viszonyainak ismerője áll. Több jogtanár készíti a fordítást (P. Fr. Girard, A. Weiss, P. Louis-Lucas, Vigié, Brissand) s arra törekszik, hogy a francia bibliographiát is értékesíthessék a római régiségek e kiváló emlékében.

E mellett kitünő thesisekben az állami régiségek egyes kérdéseit kimerítő alakban találjuk, minő a Lemonnier-é, a mely soká forrássul fog szolgálni mindazoknak, a kik a római felszabadítottak polgári állásával foglalkoznak; vagy a Lécrivain-é a római senaturól; majd mint Lacour-Gayet a római császárok közül egyet választanak ki és beható korrajzot nyújtanak. Lássuk e műveket egyenként.

Lemonnier, a ki jelenleg Lavisset helyettesíti a Sorbonne-on, francia thesise nagy feltűnést okozott. Címe: *Etude historique sur la condition privée des affranchis aux trois premiers siècles de l'Empire romain* (323 l.) a hol a szerző mély jogi és történeti ismerettel egybeállította mindazt, a mit a felszabadított rabszolgákról a szövegek és feliratok nyomán tudhatunk. Műve a legteljesebb monographia e téren. Hat részre oszlik. Az elsőben az általános eszmékről szól; kimutatja a bölcsészek és a kereszténység befolyását a szolgák nagymérvű felszabadítására, mint változott az egyszerű szokás törvénynyé. A második rész a különféle törvényekről — *lex Aelia Sentia*, *Fufia Canina*, *Julia Norbana* — szól, melyek Augustus századában a felszabadítást meghatározták, s annak befolyását a római szokásokra festi. Azután a libertinus és a patronus közti viszonyt vizsgálja jogi szempontból; mit értettek *fides*, *obsequium* és *officium* alatt, ezután a libertinus polgári állását, házasságát az ingenuus-sal s a családi kötelekeket veszi szemügyre. A felszabadítottak különféle osztályairól, a *dediticii* és a *juniusi* latinok, az *iteratio*, a *causæ probatio*, az *anulus aureus* és a *restitutio natalium*, mindmegannyi fontos jogi kérdések, melyeket a szerző megold. Szól végre a libertinusok szerepéről a római társadalomban; ezek a szabad lakosok egy negyedét képezték; az írók és a magasabb körök rossz szemmel nézik őket, de a polgári körök kedvezőbben itélnék. A szerző főérdeme, hogy mindenütt a *Corpus Inscriptionum*-ot vette kutatásainak alapjául s így műve valóban sok újat nyújt.

Lécrivain két thesise szintén a császári korról foglalkozik. A francia dolgozat címe: *Le Sénat romain depuis Dioclétien, à Rome et à Constantinople* (241 l.). Szintén epigraphiai alapon nyugszik. E későbbi korról az írott emlékek oly gyérek s oly kevésbé megbízhatók, hogy az, a ki valóban eredeti munkát akar írni, a *Corpus*-hoz okvetlenül kell hogy forduljon. A thesis első része a legfontosabb; itt a szerző a római

senatusról Diocletiantól Odoacerig szól. A senatus újjászervezése a harmadik század végén, a *prætura* és *quæstura* szerepe, az *adlectio* és a *consularitas*, a lovagi rend, a *curialesek*, a *senatori* rend, annak jogai és privilegiumai, a visszaélések e téren, a magán bíróságok, a *patrocinium*, a *senatus* politikai szerepe Diocletiantól Honoriusig s ettől a birodalom bukásáig, a *senatus* története vallási szempontból; mindezt az első rész adja elő. A másodikban a *senatus* az ostrogóthok alatt látjuk. Itt az okmányok gyérebbek, de a szerzőnek mégis sikerült az akkori *senatus* alkotmányát, a körébe vágó ügyeket, a góthok befolyását ez intézményre s annak szerepét Theodorik után jellemezni. Végül a *senatus* Konstantinápolyban látjuk. Annak vallási és politikai szerepét Justinianig, e császár reformjait e téren, s végleges szervezését eléggé behatóan vázolja Lécivain. — Bloch műve (*Les origines du Sénat romain**) s ez a thesis a római *senatus* legkevésbé ismert korszakáról a legjobb útmutató.

Latin thesisében: *De agris publicis imperatoriisque ab Augusti tempore usque ad finem imperii Romani* (116 l.) Lécivain a földbirtok szabályozását a római császárság alatt tárgyalja. Sokat vitatott kérdés, a melylyel Fustel de Coulanges éveken át foglalkozott, a nélkül hogy biztos eredményekre jutott volna. A kérdés különösen bonyolulttá válik a népvándorlás korszakától fogva. Lécivain a császári korszakot elég behatóan tárgyalta; thesisé, a nélkül, hogy a vitás kérdéseket mind megoldaná, az *ærarium* és a *fiscus*, valamint a *ratio privata* földbirtokait, a mennyire az emlékek megengedik, jól megkülönbözteti. A beosztás a tárgy minősége szerint kettős: Augustustól Diocletianig, s az ez után következő korszak.

Gyönyörű történeti monographiát, melyet az Akadémia megjutalmazott, irt *Lacour-Gayet*, a Lycée St. Louis történet-tanára. *Antonin le Pieux et son temps. Essai sur l'histoire de l'Empire romain au milieu du II-e siècle* (138—161) (499 l.) egyike azon könyveknek, melyek egy korszakot intézményeivel, kulturájával, művészetével, belső és külső politikájával vezetnek az olvasó szeméi elé. S ha e képet a szerző nem másodrendű forrásokból, hanem a latin írók szorgalmas olvasása, az *epigraphia* és *archæologia* összes leletei nyomán vázolja, akkor maradandó becsű művet alkotott. Ilyen a *Lacour-Gayet* műve. Először a császárral ismerkedünk meg, a kinek neve címűl szolgál; uralkodásának minden egyes mozzanatát kísérhetjük; látjuk tanácsa és a kancellária körében, mikép látta el Rómát gabonával, minők voltak a pénzügyi viszonyok uralkodása alatt, mikép szervezte a hadsereget, mily nyilvános épületeket emelt Rómában és Italiában, mily lendületet

*) L. Egy. Phil. Közl. X. 222. l.

adott a kereskedelemnek és az iparnak, mikép igazgatta Italiát és a provinciákat, mikép fejlesztette a municipalis életet. Majd az udvar közepette vagyunk; mily befolyást gyakorol a római társaságra; mit teremt az építészet, szobrászat és festészet, mit írnak a bölcsészek és a tudósok; mily viszonyban áll a római vallás a mindinkább terjedő kereszténységgel, milyenben a zsidókkal. Végül a római magán- és büntetőjog fejlesztésével ismerkedünk meg. Antoninus Pius áll mindenütt a középpontban, halála és az ő emlékének tisztelete az érdekes könyv utolsó fejezete, a mely, hiszszük, nem sokára kisebb alakban is meg fog jelenni, s méltón sorakozhatik majd Gaston Boissier, Jules Girard és Martha sokat olvasott ó-kori tanulmányai közé.

Paul Guiraud, a Sorbonne ó-kori történetének tanára, Fustel de Coulanges nagy tanítványa. Mesterének módszerét a római birodalom vidéki conciliumaira alkalmazta és *Les assemblées provinciales dans l'Empire romain* (309 l.) cz. magvas monographiában három részben tárgyalta a római provincialis élet e jelenségét. Mindazt, a mit a szövegek és a feliratok e tárgyról mondanak, nagy tapintattal rendezte. A mű három részből áll. Az első, a Cité antique módjára, e gyülekezetek eredetét a vallásból magyarázza; kimutatja, hogy a római egyeduralom előtt Görögországban és Kisázsziában e gyülekezetek Κοινόν név alatt virágoztak. Ilion, Jonia, Doris, Caria, Phrygia, Lesbos, Lycia, Pamphylia mindmegannyi provincialis gyülekezetet mutat, a hol eleintén a vallás, azután a közös municipalis és politikai érdek hozta egybe a képviselőket. A rómaiak e conciliumokat nem háborgatták, sőt ujakat teremtettek, különösen a császári korban, mert e gyülekezetek mintegy ellenőrizték a hivatalnokokat és a császárok az ő panaszait nem utasították vissza. Mily módon alkották e conciliumokat, hol tartották gyűléseiket, ki volt az elnök, mikép történt a választás, évenként vagy csak minden öt évben gyűltek-e össze, minő volt a rendtartás, mindezekre a kérdésekre az első rész felel, a mennyiben a gyér források megengedik. — A másodikban a szerzőknek e gyülekezetek — melyek vidéki parlamentek voltak — jogi állapotát festi; az ünnepek, a budget, a pénzverés joga — a mely nyugaton nem létezett, — viszonyuk a császárhoz, szerepök a polgári háborúkban, mindmegannyi érdekes kérdés. A harmadik rész e conciliumok állapotát a IV. és V. században adja, midőn a kereszténység befolyása alatt ezen vidéki alkotmányt a vallás saját céljaira, belső rendezésére használta fel.

J. Réville, *La religion à Rome sous les Sévères* cz. kötetében a Kr. utáni harmadik század vallásos felfogását ismerteti bölcsészeti szempontból. A római társaság ekkoriban babonás és hiszékeny volt; a természetfeletti sokban foglalkoztatta az eszméket. Ezen irány végre arra jutott, hogy mind a kultust egy formulában akarta egybefoglalni, s így

egy istenséget teremteni. Az udvar e különféle cultusok közt három kísérletet tett; először az Apollonius neo-pythagoreismusát ölelte fel, azután Elagabal alatt a syriai Báálnak áldozott, míg végre Alexander Severus egy új Pantheonban a legmoralisabb istenségeket egyesítette. A mű némi tekintetben a Boissier-ét egészíti ki, a mely a római vallásról Augustustól az Antoninusokig szól.

Robion és Delaunay, mindkettő a rennes-i fakultáson tanár, az egyetemi hallgatók számára: *Les Institutions de l'ancienne Rome* (3 köt. 424, 311 és 411 l.) cz. alatt kézi könyvet irtak, mely szűk korlátok közt megfelel ugyan a követelményeknek, de melynek tudományos alapja nem igen szilárd. A Bouché-Leclercq és a Mispoulet ebbeli művei sokkal tudományosabbak.

Valamivel jobb a *Morlot* kézikönyve: *Précis des Institutions politiques de Rome* (504 l.), a mely főleg a joghallgatók számára készült.

Poiret latin thesise: *De Centumviris et causis centumviralibus* (75) a centumvirek birói székének régiségéről s azok választásáról szól. Azt hiszi, hogy a praetor jelölte ki, s hogy nem a népgyülekezet választotta őket; azután a centumvirek hatáskörét és azok birói hatalmának szervezetét adja.

G. Humbert, a ki a Mommsen-Marquardt régiségtanának fordítását igazgatja, két kötetben a római pénzügyről értekezett, *Essai sur les finances et la comptabilité publique chez les Romains* (540 és 504 l.) cz. alatt. A szerző, a ki magas állásában e fontos kérdésekben elsőrendű tekintély, kitünően kezeli tárgyát és mint a Daremberg és Saglio lassan haladó, de kitünő Dictionnaire des Antiquités czikkeiben megmutatja, hogy Róma belső viszonyait államférfiú módjára ismeri, e műben magvas monographiát írt, a mely az összes források felhasználásával kitünő szolgálatot fog tenni a tudósoknak. Kár, hogy sok a sajtóhiba s hogy a citatumok ott, a hol néhány sor elegendő lett volna, lapokra terjednek.

Mennyire segíti elő a római administratio különféle ágának ismeretét némely hivatalos állás, azt *Thibaut*, régi vámtiszt: *Les douanes chez les Romains* (206 l.) cz. monographiája mutatja, mely a Cagnat nagy művének alapján (l. Közl. VIII. 966. l.) a római vámrendszer egyes kérdéseire némi világot vet. Thibaut jól kezeli az epigraphiai documentumokat.

Néhány jogtanárnak a római régiségekre vonatkozó művei szintén fontosak. A legkiválóbb e téren *Esmein*: *Mélanges d'histoire du droit et de critique* cz. művének első kötete: *Droit romain* (420 l.), a mely a következő nehéz kérdéseket törekszik megoldani: La manus; la paternité et le divorce dans l'ancien droit romain; a férj végrendelete és a donatio ante nuptias; a lex Julia de adulteriis; az usucapio. Mind e

kérdésekben Esmein, a ki kitűnően ismeri a német jogtanárok nézeteit s jól kezeli latin forrásait, sok újat és érdekest mond.

Masson jogi thesisé: *Les corporations romaines* (164 l.) és Stemler-é (*Des collèges d'Artisans*, 96 l.) két érdekes kísérlet, de Masson nagy anyagot karolt fel és így sok a hézag; Stemler behatóbb, de sokat vett át Boissierből (*La Religion romaine*) a nélkül, hogy megmondta volna.

Appleton, *Histoire de la propriété prétorienne et de l'action Publi-cienne* (2 köt. 382 et 420) derék jogtudós műve, a ki a jogi szövegeket kitűnően magyarázza, a ki tárgyát áttanulmányozta, de nagyon is szűk korlátok közé szorítja, mert történetileg nem tárgyalja a kérdést. A jogi okiratok elmés magyarázata ez, de nem történeti munka.

Lacombe, szintén jogtudós s tanulmányaiban inkább az ügyvéd, mint a historikus szempontjából ítél. *La famille dans la société romaine* (430 l.) hevesen támadja meg a római nőket, s még Juvenalis és Petroniuson is túlesap. Egy vádló és hirlapíró műve, de nem higgadt történészié.

A *Droit funéraire à Rome* cz. monographiája sokkal tárgyszerűbb és higgadtabb.

Míg az Ecole française d'Athènes tagjai főleg ásátásokkal foglalkoznak, a római iskola tanítványai az olaszországi archivumokat kutatják, s a pápák regestáit adják ki, de némelyek a római ásátásokban is részt vesznek s az iskola igazgatója, jelenleg Geffroy, hetenkint az Académie des Inscriptions-nak beküldi jelentését a felfedezett ó-kori emlékekről és feliratokról. Mások Algirba és Tunisba mennek, s ott a hadsereg néhány tudományosan képzett tisztjével visznek véghez ásátásokat, melyeket gyakran szép siker koronáz. Az Ecole supérieure des Lettres d'Algier ebbeli törekvéseit támogatja, s az ó-kori muzeum e városban már is egyike a leggazdagabbaknak afrikai régiségekben. Masqueray több évi fáradozásának szép gyümölcse ez. Masqueray, az algiri főiskola jelenlegi igazgatója thesiséinek tárgyaúl Algir földjének ethnographiáját választotta. A francia dolgozatban, a mely nem vág ugyan keretünkbe, a kabylok városainak alapításáról szól. Czíme: *Formation des cités chez les populations sédentaires de l'Algérie* (326 l.). Latin thesisében: *De Aurasio monte ab initio secundi p. Chr. saeculi usque ad Solomonis expeditionem*, az Aures tartomány és hegység helyrajzát adja a római uralom második századától fogva, Solomon görög hadvezér koráig, a ki a vandálok ellen hadakozott. A szerző maga járta be a vidéket, s a romok első hiteles leírását adta.

Az epigraphiai leletek ma már nagy számban állnak az írók rendelkezésére. Megengedik, hogy e kevésbé ismert tartomány történetét és topographiáját kutassuk. Így Cosneau latin thesisében: *De Romanis*

Vias in Numidia (94 l.) a régi Numidia vagy negyven kereskedelmi s hadi utját írta le, egyrészt a feliratok nyomán, másrészt a *Tabula Peutingeriana* segítségével.

Sokkal érdekesebb és behatóbb tanulmányok gyümölcsei a *Pallu de Lessert* Numidiáról és Mauretaniáról szóló művei. Általános címök: *Etudes sur le droit public et l'organisation sociale de l'Afrique romaine*. Az első kötet már régebben jelent meg: «Assemblées provinciales de l'Afrique romaine» cz. alatt; a második füzet «Les Gouverneurs de Maurétanie» (261 l.) az összes történeti és epigraphiai adatok nyomán a Kr. előtti 46 évtől egész 410-ig Kr. u. Numidiában működő tisztviselők nevét és rövid politikai történetüket adja. Az első Sallustius történetész, az utolsó egy *Generosus* nevű hivatalnok volt. Pallu rendelkezésére sokkal több epigraphiai adat állt mint Tissotnak; művének ezen része ennél fogva biztosabb alapokon nyugszik, mint az elhunyt történetészé, kinek utolsó művét Reinach Salamon adta ki.

Utolsó jelentésünkben (219 l.) szóltunk a Tissot nagy művének: *Geographie comparée de la province romaine d'Afrique* első kötetéről. A szerző halála után Reinach Salamon, ki többször bejárta e provinciát, adta ki a második kötetet: *Chorographie, Réseau routier* cz. alatt és az egész mű Indexeit állította egybe, s egy atlaszt 22 laphan csatolt hozzá. (XXXIV, 868 l.) A munka nagyon specialis kutatásokon alapszik. Az afrikai provincia határait jelöli ki 146-tól Kr. e. egész a római birodalom bukásáig. Képzeltető, mily roppant ismerete az epigraphiai anyagnak kell, hogy e sokszoros változásokat feltüntethesse a szerző. De a munka főrésze a provincia hadi és kereskedelmi útjaival foglalkozik, melyeket Carthagótól minden irányban kutatott Tissot. A mű minden pontjában nem lehetett biztos; a francia nagykövet ép akkor vázolta tapasztalatainak eredményét, midőn a romokból száz meg száz új feliratot ástak ki. A tudós kiadó azon fáradozott, hogy műve a legújabb kutatások eredményét is felölelje, s így e két vastkos kötet a római provincia tanulmányozására alapvető munka fog maradni.

Reinach ezenkívül Tissot kisebb értekezéseit, melyek Afrika földjére vonatkoznak, szintén közzétette a függelékben, köztük a *Cæsar* hadjárataira vonatkozót is, s így a Tissot műve az *Imprimerie nationale* fényes kiadásában újra azt bizonyítja, hogy a francia politikai férfiak szabad idejüket nem vesztegetik el.

Az atlasz a hadügyi ministerium depôtjában levő nagy térképek után és újabb felvételek nyomán készült.

Cagnat is sokat munkálkodott e téren. Három ízben tett kutatásokat Tunisban és leleteit *Explorations epigraphiques et archéologiques en Tunisie* (1883—1886) (113, 156, 170 l.) cz. alatt tette közzé.

Az *Ecole française de Rome* egy fiatal tagja *Audollent*: *Mission*

épigraphique en Algérie (196 l.) cz. alatt százötven feliratot talált és magyarázott meg.

Térjünk át Afrikából a francia területre.

Itt *Espérandieu* derék epigraphusnak mutatkozik, a ki hangya szorgalommal gyűjti a francia területen elszórt római feliratokat. E katonatiszt Algir földjén tette első kísérleteit, *Epigraphie des environs de Kef* cz. munkájában. Visszatérve Franciaországba egyes provinciák régi emlékeit gyűjti össze és adja ki magyarázataival. A szerző kitűnő rajzoló, s így reproductiói nagyon hűek és megbízhatók. Az *Epigraphie romaine du Poitou et de la Saintonge* (412 l.) körülbelül 200 feliratot ismertet; az *Inscriptions de la Cité des Lemovices* (344 l.) ámbár nem tartalmaz sok fontos feliratot, a vidék római utjainak és régi földrajzának sok pontját világítja meg. Minden szöveghez a szerző egy facsimilét csatolt.

Mowat, *Notice épigraphique de diverses antiquités gallo-romaines* (178 l.) cz. alatt a *Mercure Arverne* istenség tiszteletével a Puy-de-Dôme hegységén és a Maine tartomány római felirataival foglalkozik.

Lebègue a «*Histoire générale du Languedoc*» monumentalis munkában a régi Narbonne feliratait adta ki: *Epigraphie de Narbonne* (382 l.) cz. alatt, a melyben a feliratok közlésén kívül a tartomány római korszakának történetét írta meg. A «*Fastes de la Narbonnaise*» a kormányzók sorrendjét adja, azután a szerző, a ki az athéni francia iskola volt tagja, azon kéziratok lajstromát adja, melyek a régi feliratokat megőrizték.

Lejay, *Inscriptions antiques de la Côte-d'Or* (főhelye Dijon) (280 l.) egy département régi maradványait közli, kitűnő bevezetéssel és kommentárral. A szerző a dijoni fakultáson működik, s alig hinné az ember, hogy a dijoni muzeum igazgatósága nem engedte meg, hogy a régiségtár feliratait közleménye számára lemásolhassa. Furcsa de igaz! Az igazgatóság maga akarja e feliratokat közölni. Lejay műve ennek daczára kitűnő, mert a vidék más helyén feltalált feliratokat (számuk 295-re rug) facsimilékben mutatja be.

Vaillant, *Epigraphie de la Morinie* (262 l.) cz. alatt az ó-kori Morini galliai tribus lakóhelyén — Artois éjszaki részén és Flandria közt — talált feliratokat gyűjtötte össze és magyarázta elég behatóan. De legkiválóbb e téren *Jullian* fontos műve Bordeaux feliratairól. A szerző, kinek első munkálatairól utolsó jelentésünkben bővebben szóltunk, a bordeaux-i egyetem tanára, a hol e város és dél-nyugati Franciaország történetét adja elő. A városi hatóságok támogatásával gyönyörű művét: *Inscriptions romaines de Bordeaux* (616 l. 4°) adta ki, a melynek első kötete 300-ig Kr. u. terjed és 350 felirat másolatát, fordítását

és bő magyarázatát adja. Egy Corpus-ban a kommentár szükségkép rövidebb, mint e munkában. Csak egy francia város adott több feliratot, mint a régi Burdigala, ez Lyon. (E város feliratait Allmer és Dissard adták ki.) A Jullian műve feltünteteti Bordeaux kereskedelmi fontosságát a rómaiak alatt; a lakosok egy tized része idegen elemből állt. E kötet mintaképül szolgálhat mindazoknak, a kik egy város feliratait kiadni szándékoznak.

A második kötetet most készíti elő a szerző, a ki azonkívül *Frejus romain* cz. alatt a Héron de Villefosse és Thédénat «Inscriptions romaines de Fréjus» *) gyűjtemény alapján e város történetét a római császárság kora alatt írta meg egy érdekes füzetben.

Ugyancsak Jullian rendezi sajtó alá és egészíti ki tanárának, Fustel de Coulanges, legnagyobb irodalmi emlékét, melyet korai halála miatt a nagy mester nem végezhetett be. A kiket Franciaország, vagy inkább Gallia legrégebb eredete és története, földbirtoki viszonyai érdekelnek, azok Fustel művében: *Histoire des institutions politiques de l'ancienne France* (5 kötet: La Monarchie franque; L'Alleu et le domaine rural pendant l'époque mérovingienne; Les Origines du système féodal, melyek még Fustel életében jelentek meg; La Gaule romaine; L'Invasion germanique et la fin de l'Empire, új kiadásban Jullian rendezte sajtó alá) a legalaposabb útmutatóra találhatnak, ámbár néhány tudós sajnálta, hogy Fustel csak az ó-kori forrásokhoz, s nagyon kevéssé a német erudícióhoz fordult. Fustel művét az Akademia minap a prix biennial-lal (20 ezer frank) jutalmazta meg, özvegyének a művelt Franciaország háláját róva le, mint két évvel ezelőtt Caro özvegyével tette.

Az epigraphia megalapítója Franciaországban, Renier, sokáig foglalkozott az epigraphia történetével. Hátrahagyott jegyzeteit *de la Blanchère*, a tunisi régiségek muzeumának igazgatója adta ki. *Histoire de l'epigraphie romaine depuis les origines jusqu'à la publication du Corpus d'après les notes de Léon Renier* cz. alatt. (Különnyomat a Revue archéologique 1886. évfolyamából.)

Renier egyszersmind az Ecole pratique igazgatója volt. Halála után ezen iskola tanárai *Mélanges Renier* cz. alatt a Mélanges Graux mintájára egy szép kötetet (476 l.) adtak ki, a melyben minden tanártól van egy kisebb czikk. Renier életét E. Desjardins írta meg, a ki azóta szintén meghalt és a kinek fia a Débats egyik legjobb munkatársa; Renier műveinek bibliográfiáját (336. szám) Héron de Villefosse állította össze. A kötet többi czikkei közül a mi keretünkbe a következők esnek: *Boissier*: Commodien; *Bréal*: Comment les langues réparent

*) L. Egy. Phil. Közl. X. 341. l.

les points faibles de leur grammaire; *Chatelain*: Un fragment de Virgile (Bibl. nat. 7906); *A. Darmesteter*: Le démonstratif *ille* et le relatif *qui* en roman; *Haussoullier*: Notes sur les trois tribus doriennes en Crète; *Havet*: *Ve* en grec; *Jacob*: Palimpsestek a Nemzeti könyvtárban; *Nicole*: Athénée et Lucien; *Riemann*: Remarques sur l'attraction du démonstratif et du relatif en latin; *Robiou*: L'enseignement de Pythagore contenait-il des éléments égyptiens. *Tournier*: Observations sur le texte de l'Economique de Xénophon; *Weil*: L'Auteur du premier discours contre Aristogiton est-il bien informé des institutions d'Athènes? (a válasz: igen! Lipsius állítása ellen; l. Leipziger Studien VI. 1883.)

Cagnat, kinek nevével már gyakran találkozunk, s a ki jelenleg a Desjardins epigraphiai tanszékét foglalja el a Collège de France-on *L'Année épigraphique* cz. alatt, 1888 óta évenként egy kötetet becsát közre, a melyben a fontos feliratokat, melyeket az év folytán felfedeztek, magyarázza, ezen kívül az epigraphiára és a régiségekre vonatkozó iratokat is tekintetbe veszi.

Goyau, *Chronologie de l'Empire romain* cz. alatt a Klincksieck gyűjteményben nagyon hasznos munkát végzett. Egybeállította a összes politikai, vallási és irodalmi eseményeket az ó-kori szöveggel, vagy felirattal, a mely említést tesz róluk és a mai eruditio forrásainak megjelölésével, a hol a datumot először meghatározták. Egybeállította a consulok és a főbb hivatalnokok lajstromát és a II. századtól fogva a minden császár uralkodása alatt kihirdetett törvényeket évszámukkal együtt. A munka teljesebb és megbízhatóbb mint az eddig e téren megjelent segédkönyvek, s mindazok asztalán található lesz, a kik a római régiségekkel foglalkoznak.

A numismatika terén említhetjük a francia numismatikusok nestorának, *Barthélemy*-nek művét: *Manuel de Numismatique Ancienne*, melynek első kiadása (1851) több generatio kézikönyve volt. A most megjelent második kiadás (483 l. 12 planches) az új leletek felhasználásával és még több gonddal készült. Utazó archæologusoknak a legnagyobb hasznára lesz.

A legfontosabb munka e téren *Babelon*, *Description historique et chronologique des monnaies de la République romaine, vulgairement appelées consulaires* (2 kötet, 562 és 669 ll.). Cohen régi műve nem található többé a könyvkereskedésben; a *Babelon*-é minden tekintetben kitűnő; a római pénzemek kimerítő története ez. Az első kötet az összes római érmek chronologikus rendezését adja 4-ig Kr. e. A második a családok, a hivatalnokok érmeit sorolja fel. A tárgymutatók minden tekintetben megfelelnek a tudomány kívánalmainak.

Nagyobb történeti munka a római köztársaság utolsó éveiről kettő jelent meg. Mindkettő Cæsarról szól. *Staffel* tábornok, a kinek politikai

röpiratait mindenki ismeri, két vaskos kötetben a III. Napoleon Julius Cæsar történetét folytatta. Midőn (1866—1870) Berlinben katonai attaché volt, a császár avval bizta meg, hogy az anyagot gyűjtse össze. A munka az Imprimerie nationale fényes és drága kiadásai közt jelent meg: *Histoire de Jules Cæsar — Guerre civile* (2 köt. 387 et 460 lap, egy atlással 24 l.) cz. alatt. Stoffel folytatja Napoléont, a ki Cæsart a Rubiconig vezette. Az első kötetben, a mely a Rubicon átlépésétől egész a Pharsalusi csatáig terjed, a szerző Cæsar hódításait Itáliában, Spanyolországban, Sardíniában, Sziciliában, Afrikában, és végül Dyrrhachium ostromát tárgyalja elég bő forrástanulmány alapján. A második kötet Pharsalustól Cæsar haláláig visz és öt fejezetben a nagy hadvezér utolsó győzelmeit, a birodalom szervezését és tragikus halálát mondja el. A számos excursus, melyek a mű legnagyobb részét elfoglalják (az első kötetben 195—387. l., a másodikban 235—460. l.), a tárgy mélyébe hatnak, de néha a napi politikára való célzásai miatt ártanak a mű nagy becsének, mely úgy mint a Mommsen története, ha nem is ugyanazon okokból, a cæsari politika dicsőítése. Érdekesek a római taktikára vonatkozó függelékek, mert szakembertől valók, a chronologikus táblázatok, melyeket még Le Verrier a híres csillagász állított egybe Napoleon kívánatára és a Bibracte topographiai meghatározása, a hol Cæsar első csatáját intézte a helvétek ellen. Stoffel azt hiszi, hogy ez Mommort helység (Saône et Lorie departementban) s nem Autun, vagy környéke, mint eddig hitték. Az atlas a Cæsar csatáinak térképein kívül sok érdekes lapot nyújt, a melyeken a városok panorámáját és a főbb hadi gépeket látjuk.

Stoffel a Cæsar Görögországba való átkeléséről szóló fejezetben sokat merített a következő nagyon beható munkából:

Heuzey, Les opérations militaires de Jules Cæsar étudiées sur le terrain par la Mission de Macédoine (144 l. nagy 8°, számos térképpel és topographiai felvétellel). A Louvre régiségtárának tudós öre 1861-ben Daumet és Laloy társaságában Napoleon megbízásából a macedoniai csatahelyek topographikus tanulmányozására indult ki. Művének három fejezete már akkoriban elkészült, de csak 1886-ban adta ki őket. Címök: *Le débarquement sur la côte d'Épire, Le Blocus de Dyrrhachium, La Bataille de Pharsale*, a mely a 48. év e fontos eseményeit katonai, topographiai és ethnographiai szempontból vizsgálja és e fényes hadjárat minden mozzanatát megvilágítja.

Az *archaeologiai* művek közt *Martha* szép könyve: *L'Art étrusque illustré de quatre planches en couleur et de quatre-cents gravures dans le texte d'après les originaux ou d'après les documents les plus authentiques* (In-4. 635 l.) említendő. Ismeretes, mily homály fedi az etruskok nyelvét és civilizációját. Vajon az eddigi kutatások elég világot vetet-

tek-e már arra, hogy mi volt az etrusk művészet, az kétes; de a leletek nagy száma mégis megengedi, hogy az etruskok művészi törekvéseinek, ha nem is minden pontban biztos, úgy legalább terjedelmes képét bemutatthassák. Erre vállalkozott Martha, kinek archæologiai kutatásáról már volt alkalmunk szólni, s a ki a Sorbonne-on híres atyja mellett tanít. Az első fejezet az etrusk nép történeti és ethnographiai vázlatát adja, azután mindjárt temetkezési helyeikre tér át, a melyeket Noël des Vergers, Dennis és Helbig, de saját kutatásai nyomán is, ismertet. Az ezen temetőkben talált emlékek nyomán az ó-etrusk civilisatiót az Apenninek északi és déli lejtőjén mutatja be. Erre a művészet egyes ágaira terjeszkedik ki. Az építészetet a legbehatóbban tárgyalja, a mint a temetőkben, a katonai, állami, vallási és magán életben mutatkozott; azután a szobrászatra tér át; a festészetet a híres vázák nyomán ecseteli; a metallurgia, az ékszerészet, a glyptika és érmészet képezik az utolsó fejezeteket. Egy végsőben Martha ezen művészet általános becséről és befolyásáról a rómainak értekezik. A történeti korba eső részben a szerző szabadabban mozog, mint az őstörténet hypothesisai közt.

Rocheblave thesiséről, melyet Caylusnak a XVIII. századbeli francia archæológiának szentelt, már elmondottuk véleményünket.*) A német kritika is sok dicsérettel fogadta e jeles monographiát, a mely a Winckelmann nagy előzőjének az ó-kori művészet terén tett kutatásait oly behatóan méltányolja; az Akadémia pedig a munkát megjutalmazta.

6. *Latin nyelv, palaeographia és kritika.* A latin nyelv terén több derék thesist említhetünk. A legkiválóbb, a mely nagy feltűnést keltett s tán a legvaskosabb thesis, melyet eddig a Sorbonne-on benyújtottak, *Max Bonnet* műve: *Le latin de Grégoire de Tours (787 l.)*. Elsőrendű lexicologiai és grammatikai munka. A bevezetésben Tours-i Gergely műveiről általános áttekintést nyújt s a hatodik századbeli latin nyelvet jellemzi; azután négy könyvben e fontos történetíró nyelvezetét minden oldalról megvilágítja: a phonetikáról szóló fejezet a linguistát első sorban érdekli; a szókincs az elavult, a görög, héber, barbár, keita, germán és hun nyelvből átvett szokat elemzi; a morphológiáról szóló fejezet a VI. század latinságának legkimerítőbb nyelvtana; a syntaxis önálló részt képez s tán a legtöbb munkába került. Végül a stylus jellemzése, a figurák, ellipsis és pleonasmus, a szók sorrendje, a harmonia, szójátékok, mindez nem egyes példákkal illusztrálva, hanem husz, harmincz lapnyi lajstromokkal, úgy hogy az ember e hangya szorgalmon valóban bámul. A jól készített tárgymutató a mű értékét még emeli. De csak

*) L. Egy. Phil. Közl. XIV. 719. l.

az első 91 lap olvasható; a mű legnagyobb része speciális kutatásokban utmutatóul szolgál.

Ugyancsak ily szempontból, de kevesebb tudománnyal írta *Regnier* francia thesisét: *De la latinité des Sermons de Saint Augustin* (211 l.). A szerző Goelzer thesisét Szt. Jeromos latinságáról vette mintaképül, de tárgyába nem hatott elég mélyen. Külömben e munka elég hiven feltünteti a híres egyházatyja nyelvezetének főbb tulajdonságait és stylusának jellegét. A syntaxisról szóló rész a legbehatóbb. Sajnos, hogy Regniernek nem állt rendelkezésére kritikus kiadás; a Migne-féle patrologia ilyenmű kutatásokra teljesen alkalmatlan.

Ernault, a poitiers-i fakultás tanára, a ki Arbois de Jubainville és Loth-tal a kiváló celtisták közé számíttatik, nyelvtani thesisében *Du parjait en grec et en latin* (200 l.) hetvenhét paragraphusban a perfectum legkimerítőbb monographiáját írta meg, a mely az összehasonlító nyelvészet összes vívmányait vezeti szemünk elé. Latin thesisében: *De Virgilio Marone grammatico Tolosano* (64) Virgilius nyelvész hazájáról, idejéről és műveiről értekezik, s hosszasan fejtegeti tudományát és latinságát.

Bourciez, derék romanista, kinek francia thesis: «Les Mœurs polies et la Littérature de Cour sous Henri II.» a XVI. századbeli francia renaissance-ra új világot vetett, latin thesisében: *De prae-positione Ad casuali in latinitate aevi Merovingici* (116 l.) ad praepositio értelem változását az V. és VI. században kutatja s számos példakkal illusztrálja.

Dosson latin thesis: *De participii gerundivi antiquissima vi immutataque posterius significatione et usu quodam reconditiore* (114 l.) két fejezetben a gerundivum legrégebb értelmének változásait követi, s kimutatja, mint nyerte ez a nyelvtani alak a szükség, a lehetőség és a jövő fogalmát, s mikép vált a gerundium gerundivum-má.

Vernier latin thesisében: *De senariis Italicis* (78 l.) behatóan tárgyalta a latin senariust, e népies versformát, melyről a latin grammatikusok oly keveset mondanak. Vernier három fejezetben fejtegeti e vers eredetét, melynek szerkezetét csakis a népies nyelv tudása magyarázhatja meg. A komikus költők mindennemű licentiáját ekkép érthetjük meg; szabályaik nagyon egyszerűek, mint egy a nép számára írt versben magától értetődik; csak később, midőn a görög versmértéket ápták, nem értették többé a komikus senariust.

A nagyobb kiadások között meg kell említenünk Ausonius nagy díszkiadását, melyet egy bordeaux-i tanár készített. *De la Ville de Mirmont: D. M. Ausonii Mosella* (CCLXXV—141 l.) cz. munkája valódi monumentum. Soha ily terjedelmesen nem magyarázták e 483 versből álló költeményt. Igaz, hogy a költő Burdigalensis volt és Bordeaux vá-

rosa diszei közé számítja. A bevezetés kitűnő, csak néha a Josephus Scaliger elleni harag túl csap a mértéken és nem tekinti eléggé a férfi nagy tudományát. A szöveg néhány jó emendatiót ad, melyek a Schenkl és Peiper kiadásai után is hasznosak. A fordítás nagyon hű és mégis költői. A kiadó egy Ausonius-ról szóló thesisen dolgozik. Kiadása a bordeaux-i könyvkiadás diszére válik.

Plessis, latin thesisül egy kiadást nyújtott be: *De Italici Iliade latina* (LI—98 l.). A bevezetés nagyon fontos és kimerítő; Plessis nem hiszi, hogy a latin Ilias szerzője azonos volna Silius Italicussal, mint Doehring és Wagener vélik. Csak annyi biztos, hogy az első század első felében, inkább Tiberius mint Nero alatt írt. Ez az Ilias a középkori trojai cyclusokra a legnagyobb befolyással volt, mert Homérot nem olvasták. A kiadás kritikai szempontból is számba jó, mert Plessis a Nemzeti könyvtár több kéziratát újra összehasonlította.

A Hachette-féle *Collection d'Éditions savantes* cz. gyűjteményben *Antoine*, toulouse-i tanár, adta ki Cicero első levelét Quintushoz: *M. Tulli Ciceronis ad Quintum fratrem epistola prima* (XLVII, 77 l.).

Sallustius Catilina-ját ugyanezen szerző magyarázta, míg *Maurice Albert*, Horatius *Ars poetica*-ját bő bevezetéssel és számos jegyzettel tette közzé.

Hild, *D. Junii Juvenalis Satira septima* (X—96 l.) e fontos satira kitűnő bevezetését és kommentárját adja. A mi különösen érdekes a jegyzetekben, az a különféle magyarázatok története Claudianus, Prudentius, Sidonius Apollinaris, Martianus Capella, Alain de l'Isle, Pierre de Blois és a renaissance nagy tudósai, Justus Lipsius, Casaubonus, Turnebus kommentárjai alapján.

Ugyan e satirát, a mely a «licence» programján szerepel, *Uri* is kiadta Garnier-nél, szintén jeles bevezetéssel és bő jegyzetekkel.

A Livius nagy kutatója *Riemann* *) *Homolle* közreműködésével Livius 26—30 könyvét adta ki (720 l.); úgy a bevezetés mint a jegyzetek a liviusi történet e részével foglalkozóknak nagy hasznára lesznek.

Végül két kézikönyvről kell megemlékeznünk.

Cagnat, *Cours d'épigraphie latine* (XXVI—436 l.), melynek második javított és bővített kiadása jelent meg, az epigraphia növendékeit bevezeti a tan összes titkaiba és nélkülözhetetlen kézikönyv mindazok

*) E sorok írása közt olvassuk a lapokban a gyász hírt, hogy Riemann az Ecole normale tanára Interlaken közelében szerencsétlenül mult ki egy kirándulás alkalmával (l. *Közl.* XVI, 93.). Ép ily mostoha sors érte Bergaigne-t két év előtt. Riemann mint az athéni francia iskola tagja először a görög szigetekről írt néhány beható kötetet, azután Liviusra adta magát; Liviusi syntaxisa kitűnő munka.

számára, a kik e tanulmányt meg akarják kezdeni. A nevekről szóló rész a legkitünőbb. A mű három részből áll; az első a különféle alphabetumokat tárgyalja, a második a feliratok közös jellegét (név, cursus honorum, titulus), a harmadik a különféle jellegeket tárgyalja. Egy függelékben a csonkított feliratok olvasásáról, a rövidítésekről és a római császárok epigraphiai sorrendjéről szól.

Prou, IV. Honorius pápa regestáinak kiadója, *Manuel de paléographie latine et française du VI, au XVII siècle* cz. alatt elég jó kézikönyvet nyújtott; a hiányokat a szerző fiatal kora mentheti némileg. Műve inkább a középkori okmányok olvasására ad utmutatást, mint a klasszikusok kézírataira.

A már jelzett «Paléographie des classiques latins» Chatelain-tól némileg pihen, mert a tudós szerzőnek nagyon sokba került volna művét folytatni. *Clédat* több kézirat phototypikus kiadására vállalkozott (Collection de reproductions de manuscrits); köztük a Sangermansist (Catullus, Bibl. Nat. 14137) adta ki, de a reproductio nem sikerült minden pontban.

Megemlítjük még, hogy *Delisle* a Bibliothèque Nationale érdemes és tudós igazgatója *Catalogue des manuscrits des fonds Libri et Barrois* (XCVI—330) cz. alatt a Libri által ellopott és lord Ashburnhamnak eladott kéziratok történetét vázolta és kimutatta, hogy Franciaországnak e kéziratokra joga van. Külömben a kormány a legtöbbet az Ashburnham örököszeitől megvette.

(Folyt. köv.)

Dr. KONT IGNÁCZ.

A MAGYAR SZÓREND KÉRDÉSÉHEZ.

Az *Egyet. Phil. Közlöny* imént befejezett évfolyamának (XV. köt.) 1098. és 1099. lapjain a következő mondatokat olvasom:

«Reinke harmadik kiadásához . . . új . . . glossa járult, melyet most Herm. Brandes első ízben *kiadott* és magyarázott.» (1098. l.)

«Ezekből kiderül, hogy én a tanterveket és utasításokat tiszteletben tartottam s azok szerint *eljártam*.» (1099. l.)

A dült betűkkel jelölt szólamokban a szórendet helytelennek ítélem és így igazítom: első ízben *adott ki*, és azok szerint *jártam el*.

Javításaim igazolására nem egy helyt közlött fejtegetéseimre hivatkozhatnám, de mivel illető értekezéseim nincsenek kezemnél, szabadjon az illető rendezésre vonatkozó állításaimat röviden ismételnem. Annál is inkább, mivel elég gyakran tapasztalhatni hasonló hibákat íróinknál.

1. A mondataaccentus vagy az igére, vagy az előtte álló határozójára, vagy sorjában az ezt megelőző és reá vonatkozó határozóra esik. Itt csak az adverbiumokat veszem tekintetbe.

2. Az u. n. igekötők a magyarban valódi adverbiumok és a grammatikák azon című rovatába tartozó particuláktól semmiben sem különböznek.

3. Midőn az igekötő maga és módosítatlanul vonatkozik az igére, ettől átveszi az accentust és ő viseli a mondathangsúlyt. Előtte pedig vagy accentuálatlan inchoativum (ideszámítva a kötőszót is) vagy semmi sincs.

4. Ha az igekötőnek módosító határozója van, a mely reá, a «meg» és «el» esetében az ige-jelölte cselekvény teljesültére, bevégzésére, olykor megkezdődésére vonatkozik,*) ő veszi át az igekötő accentusát, a mely egyszersmind a mondaté.

5. Ha pedig nem az igekötőt határozza meg vagy minősíti az előtte álló határozó, hanem egyenesen a csupasz igét illeti, a vele jelölt cselekvényt módosítja, abban az esetben az igekötő oda hagyja a szokott helyét és az ige mögé költözik. A mondat-accentust az illető határozó viseli.

Mindezek nem ingyen való vagy theoreticus állítások, hanem írókból és a közbeszédből szedett *tények*.

Megvilágosítják őket a következő példák, a melyekben a mondat-accentust viselő szavak **vastag** betűkkel jelölvék. A *dült* betűkkel nyomottak másodrendű hangsúlyosok; az inchoativumokat zárjel közé rekesztettem.

a) A 3. pontra Pázmán *Kalauzából*:

(Egynehánnyal) **megelégsem.**

(Azután osztán) **felméne az égben.**

Annyi asszony-emberrel éllyen, (a mennyit eltarthat.)

(Mintha az isteni természetet) **felkonczolhatnák és részre osztogathatnák.**

(Az ördögre és szelekre) **megesküszik neki az Isten.**

(Módját ejthetvén) **meg is öllék őket.**

(Hogy) **megerősítse a *Christus* törvényét.**

Azon legyenek, (hogy) **elvezessék.**

(Az Alcorán) **megerősíti a *Christus* tanítását.**

Káldi *Prédikázióiból*:

«**Megmutatom, hogy (a mi királyunk minden királyokat) megelőz.**»

*) Minden igekötőnek van valami speciális jelentése, csak e kettőnek: «*meg*» és «*el*» nincs. A mi a szövegbeli jellemzősöket illeti, abban minden igekötő osztozik velök.

«Megmutatom, (hogy a Kristus a világi dolgokat) megakarta velünk *utáltatni.*»

«Felmagasztaltaték Salamon a földnek *minden* királyi között.»

«Jaj néktek a gazdagoknak, (mert) *meg*vagyon a ti *vigasztalástok.*»

«(A mint Urunk) megmondotta, (mikor) *bé*ment Jérusálemben.»

b) A 4. pontra Pázmánból:

«**Világ**os példákkal megmutatjuk.»

«Csak ezekből is kinyilatkozik.»

«Ha az Alcoránt egy hegyre viszik, (a hegy) *mindgyárt* elolvad.»

«(Azt) ezekből a néhány példából is kimutathatjuk.»

«(Első része a bizonyásznak) *világosan* megbizonyodik.»

«(Mohamed tanításából) *nyilván* megrontatik az *ő* tudománya.»

«(Ha kedvesink levelét) sokszor elolvassuk, illendő, (hogy Istenünknek könyvét) gyakran megtekintsük.»

Káldiból:

«(a mi királyunk minden egyéb királyokat) *sokképpen* megelőz,»

«(az *ő* nevére) *minden* térd meghajol,»

«(kiben) *mindent* feltaláltak.»

«(Urunk) *valóban* elkészítette volt nekünk,»

«(melyet) *valóban* megmutatott,»

«(ő) *magát* is megszólítják érette.»

«**Bizonyosan** el volt végezve.»

«(Ezen dolgot, az okosság is megbizonyítja.)»

«(A mostani időben) *annyira* eláradt a gonoszság.»

c) Az 5. pontra Pázmánból:

«**Azon Sz.** Írásból mutasd meg.»

«**Azt** is fejcse meg.»

«(De) *könyörgéssel* fejezzük bé ezt is,»

«(és) *így* csallyák meg a szegény kösséget,»

«*akkor* dölne el . . . az Ecclesia,»

«(azonképpen) az **Ecclésia** sem dől el,»

«*azt* sem hagyják helyén a szent Doktorok.»

«(Az Istennek sátora pedig az Egyiptomból kijövés után) *egész esztendővel* emeltetik fel»

Káldiból:

«(Az a halál helyett) *életet* hozott bé,»

«(melyet csak) az Isten fia vihetett véghez,»

«*imígyen* fejezi bé beszédét,»

«(minthogy) **nem** ismerték meg látogatásuk napját,»

«(és mi) az *ő* javaival gazdagodtunk meg,»

«*úgy vitte végbe királyi pompáját,*»

«(a világnak) szeretete által tévelyedtünk ki az üdvességnek útából,»

«(az első életének) fogyasztásával nyerte meg, (a másikat) példájával vitte véghez,»

«(azért) senkit sem rekeszt ki,»

«(ha) százezer girán sem vehetnők meg.»

Tessék összevetni példáimat elméletemnek, melyet nem ezekből, hanem száz meg száz ilyenekből s a közbeszédből vontam el, illető pontjaikkal, s megfognak győződni, hogy a legtökélyesb összhangzásban vannak és hogy jogom van a gáncsolt szólamokat szerintök itélni el. — «Első ízben» nem inchoativum, mert az olvasó *nem tudja*, se mikor, se hányszor adta ki Brandes a «glossát»; tehát határozó, de a «meg» ama kérdésekre nem felel, hanem igenis qualificálja az «első ízben» a csupasz ige jelentését, reá vonatkozik, és így az 5-ik pont szerint az igekötőnek az ige: «adott» mögé kell állania. Javításom annál fogva feddhetetlen.

Szintoly világos, hogy «azok szerint» az «el»-nek, a második idézetben, határozója nem lehet; tehát itt is correct a javítás.

Volna még kétségem egy más mondatra nézve (1099. l.) u. m. «az angol és német darabok, csupán oly momentumokban hasonlítanak egymásra, melyek magával a tárgygyal *adva voltak.*» — De erre elméletem nem szolgáltat szembeszökő érvet. Mert «tárgygyal — *adva* szint' oly helyes szólam, mint «tárgygyal *voltak.*» Ámde végig nézve az egész Biblia fordítását, úgy találom, hogy valahányszor a «van» igére két határozó vonatkozik, s egyikök -val ragos, emez mindig előtte, a másik mögötte áll. Íme: «Noé egyedül, és a kik vele valának a *bárbában.*» — Kik véle valának *Jerusalem*ben.» — Véle vagyok a *háborúságban.*» — «(Mindennap) veletek voltam a *templomban.*» — «(Ma) velem leszesz a *paradicsomban,*» — «(az igasságért, mely *velünk* léssen örökké.» — Csak két hely látszik ellent mondani, u. m. «a kik véle Babylonba valának» és «az én szolgálaim a te szolgáliddal léznek». De ezek nem analog mondatok, minthogy «véle» és «szolgálaim» accentuálatlan inchoativumok. Azért hát a vitatott helyet így szeretném rendezve látni: «melyek magával a tárgygyal voltak *adva.*» A mint van csak úgy igazolhatni, ha ezt: «magával a tárgygyal» inchoativumnak vesszük. Hogy vette a mondat szerzője? csak ő tudhatja.

Még egy kis vizsgálatra kérek engedelmet és helyet. — A c) alatti példák utolsó ketteje egy szomszédos, de külön mezőre térít, melynek termékei a következők:

Pázmánból:

Azokat az Istenkívvül bizonyosan *meg nem* jövendölheti.

A csipkebokrot *meg nem* emészti a tűz.

El nem válik mátkájától.

A Christustól *el nem* szakadhat.

(A hitnek szikrája) többé *el nem* aluszik.

Az ő juhái *el nem* vesznek.

Miért remeg sz. Pál, hogy *el ne* vettessék ?

Ha pedig ezt *fel nem* találjuk . . .

Ördögi incselkedés *le nem* vonhatja.

Az elkárhozottak pokolból *ki nem* menekednek,

Azt tanácsolja, hogy *senki ne* imádkozzék a gonoszokért.

Senkit nem kell hitében bolygatni.

Soha nem akartak a Hussiták szövetséget vetni a Lutheristákkal.

Keresek életem táplálására valót a szegény házban, de *senkit nem* találok.

Ki nem látja, mely sovány . . . csavargás efféle.

Ebben sem ellenzi az ő tanításokat az Ecclesia.

Káldiból:

Az ő országa, a mely *meg nem* bomol.

A ki a világnak hiúságát *meg nem* veti.

Nem hogy az ő testének kedvezett volna, hogy *meg ne* szomorítottassék.

Ettől *meg ne* ijedgyen a Krisztus követője.

Ha szemét a háboruság *meg nem* nyitja.

Sem jobban *meg nem* ismerünk senkit.

Azt az okosságot senki *meg nem* vetheti.

Mint a nap senkitől *meg nem* vonja világosságát.

Az Isten igéje soha *el nem* fogy.

Az Úr *el nem* feledkezett rólunk.

A mi útat mutattál, attól *el ne* távozzunk.

Mert *el nem* vész jutalmunk.

Ha szükségül hívom, *el nem* hágy. .

Krisztus országa soha *el nem* fogy.

Senki *ki nem* reked.

Nagy üdvösséget szerzett és attól senkit *ki nem* rekesztett.

Sz. Márton *soha nem* volt nagyobb biztosságban, mint akkor . . .

Semmit nem adhatnak neki.

Hogy *senki ne* állítaná.

Félek, hogy *úgy ne* járjunk, mint az Apostolok.

Ha azért mi is *úgy nem* akarunk járni, mint stb.

Mindezekből az idézetekből, melyeket újabb írókból s a közbeszéd-
ből száma nélkül lehetne szaporítani, világosan kitűnik, hogy *meg nem*,
el nem, *ki nem*, *fel nem* s több ily szólások legitím voltát nyelvünk
szokása,

quem penes arbitrium est et jus et norma loquendi,

kétségtelenül megállapította. E részről hát nincs miért tovább feszegetni. De elé tolikodik a hangsúlyozás kérdése. Mikor én ezt a tárgyat szóba hoztam, azt állítottam hibáson, hogy a közbeszédben ugyan rendszeren így hangoztatják: «m̄eg nem», «ēl nem», «f̄el nem» stb. de rosszul, mert mindig a «nem»-et kellene accentuálni s az igekötőket az inchoativumba marasztalni. Hibám az elégtelen analysis következménye volt. Egy felől csak az forgott az eszemben, hogy a «nem» nek, mint az állítással ellentétet eszközölő, tagadó particulának, a mely a tagadott fogalomszónak mindig közetlenül előtte áll, az accentuálását annyira megszoktuk, hogy szintűgy sérthetetlen szabálynak tekintjük. Más felől az, hogy nem bírtam képzelni, miképpen lehessen a véglegesen határozó, legalább olyanak látszó «nem»-nek határozója?

Dehát biz' a tény tény és most már átlátom, hogy ezekben: *senki sem, semmi sem, soha sem* stb., a melyek csak rövidítései ezeknek: *senkit is nem, semmi is nem, soha is nem . . . a senki, semmi* stb. valódi határozói a «nem»-nek, sőt magukba bele is olvasztják és egyikünknek sem jut eszébe néálán accentuálni a «sem»-et. Ezt a viszonyt az «is» kimaradása sem változtatja meg és a Pázmánál és Káldinál olvasható *senki nem, semmi nem* stb., melyekhez a Petőfinél lelt példákat is «senkit nem gyűlölök, senkit nem szeretek», ragaszthatom, így kell accentuálni: «senkit nem», «semmit nem» stb. A «nem»-nek tehát lehetnek és vannak kétségtelen határozói. Ilyenek még szembeszökőleg Pázmánál a: «K̄i nem látja?» — «Ebben sem ellenzi». Káldinál az: «Ügy ne járjunk.» — «Ügy nem akarunk jární.» Ha hát lehet és van egy s más határozója a «nem»-nek, miért ne lehetne több is, és miért ne lehetne minden igekötő az? A közbeszéd hangoztatása bizonyítja, hogy lehet és az.

Hanem, hogy mindig és okvetetlenül az legyen, nyelvünk szokása sem állítja. Mert lehetnek oly esetek, és az idézett példákban is lelhetni, melyekben a *nem* előtt álló igekötőt csakugyan az inchoativumba kell marasztalni s a hangsúlyt a tagadó «nem»-re vezetni. Az ilyeket magyar író és olvasó ösztönszerűleg észreveszi, elméletileg pedig az igekötőkről főlebb mondottakból deducálni nem nehéz.

BRASSAI SÁMUEL.

HAZAI IRODALOM.

Irodalomtörténeti emlékek, kiadja a M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága. Második kötet: *Olaszországi XV. századbeli írónak Mátyás királyt dicsőítő művei*. Közrebocsátja Ábel Jenő. Budapest 1890.

Az *Irodalomtörténeti Emlékek* első kötete a M. T. Akadémia irodalomtörténeti bizottságának kiadásában 1886-ban jelent meg s Ábel Jenő és Fraknoi Vilmos kiadásában történeti bevezetéssel ellátva *Andreas Pannonius* és *Nicolaus de Mirabilibus* munkáit tartalmazta. A második kötetet már Ábel egyedül állította össze, de mivel még a nyomtatás befejezte előtt elhalt, a rövid bevezetést Fraknoi írta hozzá.

Hét, Hunyadi Mátyás korában élt olaszországi író munkáit találjuk itt összegyűjtve, melyek mind a nagy király érdekes egyéniségével foglalkoznak s nemzeti történetünk e dicső korára érdekes világot vetnek.

Első helyen *Brandolini Aurél* művei állanak. Ez ékesszóló tudós 1489-ben hivatott meg Mátyás király udvarába, és, mivel megérkeztek a királyt köszvény és láz gyötörte, azonnal egy alkalmi iratot intézett nagy pártfogójához a következő cím alatt: *De humanae vitae conditione et toleranda corporis aegritudine ad Mathiam Corvinum Hungariae et Bohemiae regem et Beatricem reginam dialogus*. E dialogusban Mátyás király, Beatrix királynő és Ranzan lucerai püspök, a nápolyi király követe beszélgetnek az emberi betegségek és fájdalmak türelmes elviselésének módjáról. Ábel a szöveg megállapításánál az 1541-iki baseli kiadást használta. Ugyancsak Brandolinitól van a *De comparatione rei publicae et regni* című párbeszéd, melyben Mátyás király a monarchiát, Corvin János herceg és Giugnio Domonkos királyi tanácsos a köztársaságot védik. A munka nyomtatásban eddig nem jelent meg; Ábel a kiadásnál a florenzi Bibliotheca Laurentiana plut. 77. cod. 11. jelű XV. századbeli hártycodexét használta.

Második helyen *Carbo Lajos* híres latin költőnek és szónoknak, 1456-tól kezdve ferrarai főiskolai tanárnak *Dialogus de laudibus rebusque gestis Regis Matthiae* című könyvét olvassuk, mely párbeszédet tartalmaz a szerző és tanítványa Ernest Zsigmond, 1473-tól kezdve pécsi püspök közt s itt-ott a magasztaló phrasisok közt érdekes képeket és jellemző részleteket is foglal magában. Egyetlen példánya egy gr. Teleki József-féle kézirat, mely jelenleg a M. T. Akadémia könyvtárában őrzetik. Ennek alapján adta ki a munkát, ezuttal nyomtatásban először, Ábel Jenő.

Harmadik helyen olvassuk az ismeretes *Galeotti Martius* munkáit, melyek legtöbb világosságot vetnek a nagy király vonzó egyéniségére. Az egyik mű, melyet a szerző 1485-ben Mátyás udvarában írt.

De egregie, sapienter iocose dictis ac factis S. Regis Matthiae ad inclitum Ducem Iohannem eius filium liber, számos kiadást ért. Ábel csak az irodalomtörténeti vonatkozású részeket adja felhasználva a M. N. Múzeum könyvtárának 301. latin 8-ad jelzetű XV. századbéli kéziratát. A másik, Mátyásnak ajánlott könyv *De incognitis vulgo* számtalan erkölcs-tani, filozófiai és theologiai kérdést fejteget; a kiadó ebből is csak a Mátyásra vonatkozó apróbb részleteket közli, és pedig, mivel a munka nyomtatásban eddig nem jelent meg, a bécsi udvari könyvtár két codexének (no. 3166 és 12509) alapján.

Negyedik helyen *Naldi Naldus*, florenczi latin költő 1853 hexameterből álló *De laudibus Augustae Bibliothecae libri quatuor ad Mathiam Corvinum Pannoniae Regem Serenissimum* című költeményéből olvasunk mutatványokat, melyek a budai könyvtár dicsőítésével, a külső berendezés és díszítmények, végre az ott található könyvek ismertetésével foglalkoznak. Egyetlen kézírata Thorn városában a gymnasium könyvtárában őriztetik, melyet Ábel maga hasonlított össze az eddig megjelent két kiadással (1731-ben Thornban: «*Monumenta Thorunensia*» III. 97—185 l. és 1737-ben Bécsben Bél Mátyás «*Notitia Hungariae Novae*» III. köt. 595—642 l.).

Ötödik helyen egész terjedelmében olvassuk *Cortesi* Sándor Rómában élt költő 1486 táján írt 1198 hexameterből álló *T. Alexandri Cortesii Liber unus de virtutibus bellicis Matthiae Corvini Hungariae Regis invictissimi* című költeményét, melyben Mátyás hadi dicsőségét epikus modorban éneklie meg. A szöveg alapjául a Hagenauban 1531-ben megjelent kiadás szolgált.

Hatodik helyen *Ugolino de Vieri* (Verinus) florenczi költővel ismerkedünk meg, ki 1484-ben költői műveit *Epigrammatum libri septem* cím alatt összegyűjtve, a gyűjteményt Mátyásnak és Beatrixnak ajánlotta. Ábel közli a munkából mind azokat az epigrammákat, melyek Magyarországra vonatkoznak és pedig a cod. Laurent. plut. XXXIX. cod. 40. és a Bartholini Miklós-féle Lyonban 1679-ben megjelent kiadás alapján.

A kötet befejező részét képezi Ábel becses lelete: *Joannis Francisci Marliani Epithalamium in Nuptiis Blancae Mariae Sphortiae Vicecomitis et Ducis Joannis Corvini*. Ez az a beszéd, melyet Marliani János jogtudós, a milánói fejedelem tanácsosa 1487. november 25-én Corvin János herceg és Sforza Blanca hercegnő egybekelése alkalmával mondott s 1488. január 1-én ajánló levél kíséretében Mátyásnak küldött. A kiadás alapja egy hártakézirat, melyet Ábel Jenő Olaszország egyik kis városában, Voletterában, a Guarnacci-Múzeum könyvtárában fedezett fel 1888-ban s tüzetes ismertetését adta a *Magyar könyvszemle* 1888. évfolyamának 140—156. l.

Már e rövid ismertetésből is kitűnik a kötet gazdag és változatos tartalma. Hogy maga az egyes munkák szövege mily gonddal van megállapítva, nem kell hosszasan bizonyítgatnom azok előtt, a kik Ábel kritikai működését ismerik. Új és becses adalék ez a könyv is Mátyás korának és a humanizmusnak történetéhez, melynek felderítésén a boldogult kora ifjúságától fogva oly önfeláldozó szorgalommal és ritka sikerrel fáradozott.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

Szemelvények Thukydidesből. Fordította *Szilasi Móricz*, budapesti áll. gymn. tanár. Két térképpel. Budapest, Grill Károly cs. és kir. udv. könyvkereskedése. 1891. 260 lap. Ára 1 frt 60 kr.

I. Szilasi könyve a Grill Károly által kiadott és Köpesdy Sándor áll. gymnasiumi igazgató által szerkesztett «Középiskolai könyvek tárá»-nak harmadik kötetét képezi. Abból a célból készült, hogy a görögöt pótló tanfolyamban Thukydides történeti művének ismertetéséhez szükséges kézi könyv gyanánt szolgáljon. A bőven tájékoztató tartalomjegyzék után tömören és a célhoz képest mégis eléggé kimerítően szól Thukydides életéről és művéről; utána következik külön-külön fejezetekben az egyes könyvek tartalmának és szerkezetének ismertetése, csak a sici-liai hadjáratot tárgyaló hatodik és hetedik könyv van — a tárgy azonossága által indokoltan — egybe foglalva. Az egyes könyvek ismertetései után tapintatosan kiválasztott, bő szemelvények vannak Thukydides történeti művéből, az utolsó, nyolczadik könyv kivételével, melynél, tekintettel tartalmi szempontból kevésbé érdekes és különben is befejezetlen voltára, Szilasi helyesen szorítkozott a pusztá ismertetésre. Bezárja a könyvet egy függelék, adva a fordított részletekhez szükséges, kellő gonddal készült és eléggé tájékoztató jegyzeteket, chronologiai táblázatot, Görögország rövid systematikus földrajzát, a földrajzi nevek mutatóját és a görög tulajdonnevek magyaros írásáról szóló rövid fejtegetést. A chronologiai tábla és Görögország rövid földrajza «Wheeler: Analysis and Summary of Thucydides (London, Bell, 1884)» című munka nyomán készült.

A könyv alapos készülségű és magyarul is jól tudó philologusnak derék munkája, mely a kitűzött célnak becsülettel megfelel, mert jó tulajdonságai mellett hiányai csekélyek. A Thukydides életéről és művéről szóló bevezetés, mint említettük, megfelel céljának. A tartalomismertetések kimerítőek és világosak, csak az első könyvnél nem helyeselhetjük, hogy eltér az eseményeknek a történetíró által megállapított előadási sorrendjétől. Az első könyv t. i. világosan a következő részekre oszlik: 1. bevezetés (1—23. fejezet), 2. a háború külső okai (24—88. f.), 3. a háború belső okai, azaz, Athenæ emelkedése (89—118. f.), 4. alkudozások (119—146. f.). Szilasi előbb tárgyalja a 3-ik pontot, azután a

2-ikat, és a történetirótól való eltérését bőven meg is okolja a 3—4. lapon, de megokolása világosnak és meggyőzőnek nem mondható, sőt kénytelen maga is bevallani (a 3-ik lap alján), hogy Tkukydides «helyesen és mélyen átgondolt terv alapján» tárgyalja előbb a peloponnesusi háború külső okait, s azután a valódi, belső okokat, t. i. Athenæ emelkedését, mely féltékenyvé tette Spartát irányában. Viszont csak helyeselhető, hogy a hatodik könyvnél a sicíliai hadjárat előzményeinek ismeretetésénél (164. l.) röviden visszatér olyan eseményekre, melyek már régebben történtek és a megelőző könyvekben vannak elbeszélve.

A fordított részleteknek az eredetihez való hűsége és különösen a magyarsága dícséretet érdemel. Szilasi fordítása jelcélkenyven megközelíti Thukydides stílusának tömörségét, és mindamellett világos. De a hosszabb szerkezetű mondatokat gyakran kellő ok nélkül elaprózza, mint pl. az I. 20.; II. 34., 36.; III. 21., 22., 24.; IV. 2.; V. 14., 15., 17. fejezetekben (22., 63., 64., 96., 97., 99., 121., 152., 153., 154. ll.), a mely eljárással nem hogy könnyít a mondat értelmén, de sőt néha nehezebbé, vagy épen érthetlenné teszi.

A fordítás helyessége tekintetében kifogásolni valót a következőkben találtam: A 12-ik lapon: «Mint hogy kereskedés még nem volt, és . . . nem közlekedtek bátorságosan egymással, . . . vagyonuk tehát nem volt; úgy szintén földet sem műveltek» a pontos vessző és az «úgy szintén» elhomályosítja a végső mondatnak a «mint hogy»-tól való függését, melyhez képest a fordításnak így kell hangzani: «vagyonuk tehát nem volt, és földet sem műveltek.» Hasonló módon homályosul el a értelem a 14-ik lap következő részében: «A mit bizonyít az is . . . vannak olyanok, a kik érdemnek tartják, ha ilyenben ügyesen jártasak; szintűgy a régi költők is», hol a «jártasak» után pontos vessző helyett vessző teendő; de szükségtelen az «ügyesen» szó is a οἷς κόσμος καλῶς τοῦτο δεῖν fordításában. — A 17-ik lapon: «Ha tehát a legnagyobb s legkisebb hajók közt a közepes nagyságot veszszük, kitűnik, hogy nem sokan voltak, a kik elindultak, különösen mivel egész Hellasból voltak összehozva» így volna helyesen: «tekintve hogy egész Hellasból voltak összehozva» (ὡς ἀπὸ πάσης τῆς Ἑλλάδος κοινῆ πεμπόμενοι). — A 20-ik lapon: «Mert sem a nagyobb államok vezérlete alatt nem egyesültek, sem független szövetséggel közös hadi vállalatra nem vállalkoztak», a «független szövetség» képtelenség, mert a ki szövetkezik, az nem lehet független; tehát így: «sem egyenlő jogok mellett közös hadi vállalatra nem szövetkeztek» (οὐδ' αὖ αὐτοὶ ἀπὸ τῆς ἰσῆς κοινῆς στρατείας ἐπιούνητο). — 21-ik lap: «Midőn aztán a barbárt közös erővel kiűzték, rövid időre rá meghasonlottak a . . . hellének, és részben az atheniekhez, részben a lakedæmoniakhoz pártoltak. Mivel (illetőleg: mert, γὰρ) ezek valának köztük a legerősebbek.» Ugyanezen a lapon a καὶ ἐγένετο αὐτοῖς ἐς τὸνδε

τὸν πόλεμον ἢ ἰδία παρασκευὴ μείζων ἢ ὡς τὰ κράτιστά ποτε μετὰ ἀφραιφνοῦς τῆς ξυμμαχίας ἠνθησαν-t (I. 19.) így fordította: «Ezen háborúra aztán saját maguk erejéből olyan készüléttel rendelkeztek, mely nagyobb volt, mint midőn még épségben fennállt a szövetségük és leginkább virágzott a hatalmuk», és ezt a magyarázó megjegyzést fűzi hozzá: «Legtöbben úgy magyarázzák ezt a mondatot, hogy az athéniek hatalmasabbá lettek, mióta adófizetőiké váltak a szövetségeseik, mint azelőtt, midőn még mind-egyiknek megvolt a maga hajóhada». Kétségtelenül ez a mondat értelme, de azt hiszem, a ἢ ἰδία παρασκευή még határozottabban fejezi ki az athéniek hatalma növekedésének módját, t. i. Thukydides szerint nemcsak abban nyilvánult hatalmuk emelkedése, hogy szövetségeseik hajóival és pénzével szabadon rendelkeztek, hanem hogy azonkívül még az a hadi felszerelés is, melyet a saját maguk (nem szövetségeseik) erejéből (ἢ ἰδία παρασκευή) beszerettek, nagyobb volt azon saját erejükből eszközölt felszerelésnél, melyet akkor szereztek be, a mikor a többi görög államokkal való szövetségük még teljes épségben fennállott a maga régibb formájában, azaz, a mikor még nem vették át a szövetséges államok hajóit és nem vetettek ki adót valamennyire; e szerint az idézett mondatot így fordítanám: «És ezen háborúra a saját maguk erejéből való készülékük is nagyobb volt, mint midőn épségben fennálló szövetségük idejében teljes mértékben virágzott a hatalmuk.» Ugyanazon a lapon: «Tehát ilyeneknek találtam a régi állapotokat; a mellett persze bajos ilyen dolgokban minden adatnak válogatás nélkül hitelt adni». Miért nem így: «Tehát ilyeneknek találtam a régi állapotokat, de bajos» stb (χαλεπὰ ὄντα . . . πιστεῦσαι)? — 22-ik lap: «A mi pedig a beszédekert illeti, . . . nehéz volt úgy, a mint elmondották, visszaemlékezni rájuk». Helyesebben: «előadnom azokat» vagy «megemlékezni azokról» (διαμνημονεῖσαι).

A függelék utolsó (V-ik) pontjában előadja Szilasi azokat a szempontokat, melyek szerint eljárta a görög tulajdonnevek magyaros átírásában (v. ö. Közl. XV. 1004.), de ebbeli nézeteit nem helyeselhetem. A görög tulajdonnevek átírásánál fő dolog, hogy az eljárás lehetőleg egyszerű, világos és mindvégig következetes, szóval olyan legyen, melyet nemcsak egyik vagy másik, hanem mindenki könnyen alkalmazhat; ámde a Szilasié nem a legegyszerűbb. Azonkívül többek között azt mondja, hogy valamint a magyarban, úgy a görögben is «vannak képzett tulajdonnevek, a melyek a lakó helylyel vannak összefüggésben. A képző lehet (ragjával együtt mindig a többes számot véve): — οι pl. Βοιωτοί: Βοιωτία; vagy — ιοί pl. Μεσσηνιοί: Μεσσηνή, Κλαζομένιοι: Κλαζομεναί. Ha most a görög képzőt a megfelelő magyar képzővel helyettesítjük — s másképp hogy lehetne helyesen eljárni — kapjuk a következő magyaros átírást: boeotiák, mes-szeniek, klazomeniek» Pedig éppen ez a helytelen eljárás. A görög képző

arra a gyökre, a melyből tulajdonnevet képez, átalakító hatást gyakorol; így az említett három példában az *-oi* képző mellett a gyök alakja *βοιωτ-*, az *-ioi* mellett *μεσσην-*, *κλαζομεν-*. Ha tehát a magyar képzőt a görög gyök azon alakjához illesztjük, a melylyel az csakis görög képzővel kapcsolatban bír, akkor a magyar képzőnek gyökformáló functiót tulajdonítunk, melylyel görög gyökre nézve csakis görög képző bírhat, épen úgy, mint magyar gyökre nézve csakis magyar képző. Nem marad tehát egyéb hátra, mint hogy a görög képzett tulajdonnevek magyarosításánál a magyar képzőt a görög helynév nominativusához illesztjük, s így lesz azután: *boiotiaiak*, *messeneiek*, *klazomenaiak*. A különös hangzás nem számít. Minden, a mi új, különös; később, ha megszoktuk, nem az. Azt tartom, hogy a görög tulajdonnevek magyaros írásánál csak kétféle mód lehetséges: vagy írjuk azokat *latinus orthographiával*, tehát «Boeotia, Messene, Clazomenæ»; vagy helyettesítsük — a mennyire lehet — a görög *betüket* a megfelelő latin *betűkkel*, azaz: $\alpha = a$, $\beta = b$, $\gamma = g$, $\delta = d$, $\epsilon = e$, $\zeta = z$, $\eta = e$, $\vartheta = th$, $\iota = i$, $\kappa = k$, $\lambda = l$, $\mu = m$, $\nu = n$, $\xi = x$, $o = o$, $\pi = p$, $\rho = r$, $\sigma = s$, $\tau = t$, $\upsilon = y$, $\varphi = ph$ (nem f), $\chi = ch$, $\psi = ps$, $\omega = o$; *αι = ai*, *ει = ei*, *οι = oi*, *αυ = au*, *ευ = eu*, *ου = u*, *ηυ = eu*, *υι = yi*, *α = a*, *η = e*, *φ = o*, ' (spiritus asper) = h, tehát «Boiotia, Messene, Klazomenai». Mind a két eljárás igen egyszerű: részemről inkább az utóbbit ajánlanám. A különösség, mint mondtam, komoly ellenérvelésnek nem tekinthető.

PECZ VILMOS.

II. Bármely nyelv remekíróinak az iskola számára írt fordításában vagy másnemű ismertetésében két szempontot tartok legnagyobb figyelemre méltónak: a tartalmi hűséget és a helyes magyarságot. Sőt az utóbbit a középiskolai tanuló tanultsági fokához mérve még jelentősebbnek tartom, mint a tartalmilag hű fordítást. A czímül írt könyvet tehát főleg e szempontból talán tulságosnak látszó figyelemmel fogom meghírálni.

Magyarság, írásmód. VI. lap: *egyike* a legnagyobb szónokok közül való volt. VI. és 65. l. 38. fejezet: «*a magunk javainkat*». VIII. l. *világnézet*. Nagyban rontják szerzőnk magyarságát az elég gyakran előforduló *szenvedő-alakú* igék. Szükségtelen a sok rüt passivumot egyenkint felsorolnom; nem lehet például a 80. lapon levőt sem azzal menteni, hogy a görög szójátékszerű fordulatot hívebben tünteti fel, mint a cselekvő alak: *καὶ οὐκ ἤγετο μᾶλλον ἐπ' αὐτοῦ ἢ αὐτὸς ἤγε*, és inkább *ő vezette*, mintsem *vezetteték* általa. Egy sajtóhibával együtt meg épen értetlenséget okoz a *szenvedő* alak, 187. l. 14. f. és derék polgárnak kívánsz *tartani*, *καὶ βούλει γενέσθαι πολίτης ἀγαθός*. Az *igeidők* használatában nincs rendszer; igen gyakran használja szerzőnk az elbeszélő alakot, főképen ezt: *vala*, *valának*; azonban nem mondhatni, hogy akár

tisztán leíró, akár elbeszélő jelentőséget tulajdonít neki, pl. 4. l. Archidamos ugyanis a háború elhalasztását *kívánta* és *kifejté*, hogy stb., vagy 17. l. 10 f. úgy vegyük a dolgot, hogy az a hadjárat valamennyi előzőjét *felülmúlta*, a mostaniaknál azonban alábbvaló *vala*; leginkább bizonyítja azonban a szerző rendetlen igeidő-használatát a következő mondat: 19. l. 14. f. az athénieket csak később bírta rá Themistokles, *akkor*, *midőn* Aeginával *voltak* háborúban, és már a barbár is várható *vala* stb. vagy 53. l. egész éjjel *áztak*, s az utcák is csupa sár *valának*, azonfelül még el is *voltak* torlaszolva. Latinos a magyar cselekvő-alakú, jövő idejű melléknévi igenévknek olyan használata, a milyen a latin szenvedő jövő participiumnak van, pl. 2. l. *megemlítendő*, 76. l. 61. f. *ócsárlandó*, 156. l. 89. f. sérelmeinket *megbosszulandók*, támadtunk meg benneteket. *Görögös szerkezetek*: 65. l. 37. f. a *mindenkori* tisztviselőknek, τῶν τε ἀεὶ ἐν ἀρχῇ ὄντων; 135. l. 36. f. olyan helyzetbe jutottak, mint a kik Thermopylaélál, ἐν τῷ ἀντὶ ξυμπάματι τῷ ἐν Θερμοπύλαις; sőt *németes* kifejezés is akad: 96. l. 20. f. könnyen *kivehették* azon részét; 205. l. 60. f. *lerendelték* a további szállítást. Szerzőnk gyakran hagy el szükséges *képzőket* és *ragokat*: 43. l. 112. f. csatát vívtak a phoeniciaiak s kilikiaiakkal; 45. l. 116. f. Chios és Lesbosba, Chios s Lesbosból; 46. l. 117. f.; 59. l. gazdag vagy szegénynek; 63. l. 34. f. egy-egy; 136. l. 39. f. egy-egynek; 79. l. 65. f. ügye-baját; továbbá 64. l. 35. f., 112. l., 134. l. 28. f., 229. l. A *szórend* és *mondatszerkezet* némely helyen hibás; 43. l. 111. f. egyebek sem sikerültek nekik, a miért a hadat indították, úgy hogy *visszatértek eredménytelenül* Orestesszel együtt; 58. l. annyira összevágunk ezen gondolatok, hogy *még jobban kellene csak* csudálnunk stb.; 68. l. 42. f. nem félelemmel, *hanem sőt* midőn a legjobb reménységgel valának; 186. l. 12. f. aztán ha mások veszedelmével, mert hisz ők igéretnél egyebet nem *nyújtanak*, *boldogúlnak*, *nem adják* meg érte a tartozó köszönetet. *Kétértelműség* van: 88. l. az *ostromlóktól titokban* belopódzkodott hozzájuk; 135. l. 37. f. azonban midőn Kleon és Demosthenes látta, hogy ha még csak egy talpalatnyit is *hátrálnak*, menten *levagdalták* őket hadaik.

Tárgyi tekintetben következő megjegyzéseim vannak. IX. l. Azt tartom, a tanulóknak nem lesz helyes fogalma Euripidesről és műveiről, ha az istenek gúnyolójának nevezzük és Alcibiadesszel hasonlítjuk össze. 234. l. 9. j. és 235. l. 14., 15. és 16. j. az V. oszt. tanulóra nézve haszontalanok, minthogy az Iliast és Odysseát csak a VI. osztályban fogja olvasni. 236. l. 49. j. Nem lehet olyan határozottan állítani, hogy a delusathenæi szövetség pénztárát Kr. e. 460-ban vitték Delusból Athenæbe. (Curtius, A görögök története III., 205.) 39. l. Nem helyes a Λοκροὶ Ὀζόλαι (vagyis a szagos locrisiak, talán kecskebőr ruhájok kellemetlen szaga miatt) ilyen fordítása: *ozolai* lokrok. 44. l. 114. f. helytelen a kö-

vetkező: erre betörték Attikába a peloponnesosiak királyuk Pleistoanax; Pausanias fia vezérlete alatt, *οἱ Πελοποννήσιοι ἐσβαλόντες ἐδήωσαν Πλειστοάνακτος τοῦ Πανσανίου βασιλέως Λακεδαιμονίων ἡγουμένον*. 48. l. 141. f. kimaradt ez: *πρὶν τι βλαβῆναι*. 106. l. 75. f. fordításából pedig ez: *καὶ ὁ μὲν ταῦτα πρῶξας ἔμελλεν ἀποπλεύσασθαι*. 131. l. 21. f. A lacedaemoniaktól visszakért területek közül kimaradt *Troezen*. 136. l. 38. f. Helytelen a következő fordítás: Átment 420 hoplita; ezekből élve elvittek 292-t, a többiek elestek. *Az utóbbiak közt 120 volt a spartai; καὶ Σπαρτιάται τούτων ἦσαν ζώντων περὶ εἴκοσι καὶ ἑκατόν*. 159. l. 104. f. majd pártfogasukba vesznek a *lakedaemoniak s szövetségeseik, τὴν Λακεδαιμονίων ἡμῶν ξυμμαχίαν προσέσσεσθαι*. 197. l. 43. f. *ἐπὶ δὲ ἀπὸ πρώτων ἔπνον; ezt legalább is meg kellett volna magyarázni*. 200. l. 47. f. Demosthenesnek tehát az volt a véleménye, hogy nem kell tovább itt maradni, hanem azon tervéhez képest, melylyel az Epipolaira a támadást megtette, most is arra szavazott, hogy nem kell vesztegelni, *τῷ οὖν Δημοσθένει οὐκ ἐδόκει ἔτι γρηῆναι μένειν, ἀλλ' ἄπερ καὶ διανοηθεὶς ἐς τὰς Ἐπιπολάς διακινδυνεύσαι, ἐπειδὴ ἔσφαλτο, ἀπίνευα ἐψηφίζετο καὶ μὴ διατρέβειν*, vagyis: valamint már azon esetben is, ha az Epipolæ ellen intézett döntő támadás kudarcot vall, az volt a terve, hogy elvonúl, úgy ekkor is stb. 215. l. 75. f. az *isten* nevében, nagyon modern. 219. l. 80. f. a *helicrosi út, ἡ ὁδὸς ἡ Ἐλωρινή*.

Mind e hibák nem teszik azonban szerzőnk könyvét az iskolában használhatatlanná, ámbár nagyon kívánatos, hogy a második kiadásból kivált a magyarság és helyes írásmód ellen való vétség mind elmaradjon. Gondos tanár kezében most is használható e könyv.

DR. POZDER KÁROLY.

Iphigenia Taurisban. Goethe drámája. Fordította *Csengeri János*.

A Lukács Krisztina-féle pályázaton megdicsért műfordítás. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest 1890. 86 l.

Goethe Iphigeniája ezúttal nem először jelenik meg magyar mezben. 1833-ban látott napvilágot Kis János fordítása, mely a maga idejében érdemes munka számba ment s megfeleltetett az akkori közönség ízlésének és igényeinek, de a mely általánosabb szempontból tekintve hűség és költőiség dolgában nagyon is távol áll a műfordítás ideáljától, másrészt nyelvezetének avultságánál fogva a modern olvasóra idegenszerűen is hat. Közel hatvan év mult el ama fordítás megjelenése óta s ez időközbe esik, hogy többet ne említsünk, Vörösmarty munkásságának jó része, Arany és Petőfi egész költői működése, e működés pedig mekkora fejlődését, gazdagodását s finomulását jelenti költői nyelvünknek! Valóban a Kis János *Iphigeniájának* szokatlan kifejezései (*jövény, vendégi jus; aggalom és tördelek = Müh' und Stückwerk; engedés =*

Gehorsam; *szörnyeg* = szörnyeteg; *kegyeljed* a mit vágy jelenteni, a vad *kény* lecsendesült körülírásai (*a később nyomok* = die Nachwelt, *szörnyű mérgelődés* = Grimm), költőietlen mondatszerkezetei (titkos család fortély koholtatik; kik a part barlangjában találtatának stb.) minduntalan útjában állanak a mű zavartalan élvezetének s ez áradozó és mégis józan nyelvezet gyakran eszünkbe juttatja Lugossy József ama szavait, hogy Kis János «kényelmes házi zubbony»-ban nyújtotta műfordításait. Ily körülmények között valóban kívánatos és szükséges dolog volt Goethe Iphigeniájának egy valóban költői s egyuttal modern magyar fordítása. Örömmel üdvözöljük ilyenfl *Csengeri* Jánosnak fentidézett fordítását, mely egészben úgy mint részeiben határozottan fölötte áll előzője munkájának, — fölötte áll tartalmi és alaki hűség, a nyelvezet költőisége, magyarossága s természetesen újsága tekintetében is.

Első helyen említem a *tartalmi hűséget*, a mely a szerzőnek szakértelméről és az idegen eredetibe való lelkiismeretes, valóban philologusra valló elmélyedéséről tanuskodik. Legyen szabad a fordítás egy pár helyét idéznem, a hol Kis János pontatlanabb fordításával szemben *Csengeri* helyesebb felfogása tükröződik:

Goethe, *Iphig.* I. fv. 2.: Der Scythe setzt ins Reden keinen Vorzug; — *Kis*: A scythia nem szeret sokat beszélni (11. l.); — *Csengeri*: Becset a skytha nem szóban keres (10. l.).

Goethe I, 2.: Warum verschweigst du deine *Herkunft* ihm? — *Kis*: Előtte *sorsodat* mért titkolod? (12. l.); — *Csengeri*: Mért titkolod előtte *származásod*? (11. l.).

Goethe I, 3.: Verbarg ich meiner Eltern Namen . . ., war's *Verlegenheit*; — *K.*: azt *félelem* okozta (16. l.); — *Cs.*: oka csupán *zavar* (15. l.).

Goethe I, 3.: *stille Neigung* einer Braut: — *K.*: menyasszonyom *tüzes hevét* (! 26. l.); — *Cs.*: a menyasszony *néma hajlamát* (24. l.).

Goethe I, 4.: Du hast Wolken . . . einzuhüllen *unschuldig Verfolgte*; — *K.*: Van felhőd *sanyarúk elől* (?) a *jót* rejtteni (27. l.); — *Cs.*: védni a *büntelen üldözöttet* (24. l.).

G. II, 1.: Mit *seltner Kunst*; *K.*: *fris észszel* (36. l.); — *Cs.*: *ritka művészileg*.

G. III, 1.: Die Freiheit, die das Heiligthum gewährt, ist, wie der letzte lichte Lebensblick des schwer Erkrankten, Todesbote; — *Kis*: Az a szabadság, melyet e szent *lőr* ad, csak nagy beteg *végső enyhülete*, csak *pillanat* (?) s halál *postája* (44. l.); — *Csengerinél* híven: Az a szabadság, mit e szent hely ad, mint nagy betegnél a *végső*, világos pillanat, a halálnak *hirdetője* (39. l.).

G. V, 3.: Die heil'ge Lippe tönt ein *wildes Lied*; — *K.*: A szent ajak *rút* dalt kezd zengeni (83. l.); — *Cs.*: A szent ajak *vadúl* kezd zengeni (73. l.).

G. V, 6.: «Bringst du *die Schwester* nach Griechenland, so löset sich der Fluch»; — K.: «Ha a *hugot* honodba elhozod, kimúl az átok» (97. l.), — ez azonban így nem magyarázható Iphigeniára, mert *♂ néneje* Orestesnek; — Cs.: helyesen (úgy, hogy Diánára is, Iphigeniára is ráillik): «Ha a *testvért* honába hoztad, átkod véget ér» (84. l.).

Kis olykor összevonja az eredetiben foglaltakat, pl. I, 3.: *die Flüchtige, die nichts an diesem Ufer als Schutz und Ruhe sucht*, — *♂ nála*: e parton nem mást *csak pártfogást* kerestem (16. l.); Csengerinél pontosan: *védelmet s nyugalmat* (14. l.); — máskor ismét megtoldja Goethe szavait, pl. I, 3.: Er ergreift die Knaben, schlachtet sie . . . ; Kis: A gyermekek levágva *sült gyanánt* . . . (20. l.); Csengerinél egyszerűen: megfogja és levágja a fiukat (18. l.). Vagy pl. II, 1.: auf *Jener Willen* droben achtend; Kisnél bővítve: a *kéklő egekben lakók'* szavára (36. l.; Cs.: az ég tetszésére, 31. l.). És IV, 1.: Einem *der Erdgeborenen*; Kisnél éppen nem költői toldással: a *nyavalyás* halandót (63. l.; Cs.: a föld fiának, 55. l.).

Már e találmokra felsorolt helyekből is kitűnik, hogy Csengeri előzőjénél jóval nagyobb hűségre törekszik. S e hűséget, az eredetinek tiszteletben tartását, a hozzá való gondos alkalmazkodást majd mindenütt megtaláltam, a hol fordítását az eredetivel egybevettem. E tekintetben csak a következő helyekre nézve van némi kifogásom.

Goethe I, 1.: Schon einem rauhen Gatten zu gehorchen, ist Pflicht und Trost; — Cs.: ha durva férj szavát fogadni tiszté, *az már elég vigasz* (Cs. 6. l.); — a fordítás nem fejezi ki azt, a mit persze nehéz is az eredetihez hasonló *prægnans* módon kifejezni, hogy a férjnek való engedelmesség a nőnek *kötelessége* (s ezért nehéz valami), de még mindig van benne *vigasztalás* is (mert van kire támaszkodnia).

G. II, 1.: Mit *Keul' und Schwert* . . . zu jagen hofften; — Cs.: vadászni *kardot buzogányt* fogunk (28. l.), — pontatlan és nem is érthető.

G. II, 1.: zum Morde meiner doch *verehrten* Mutter; — Cs.: A mégis *édes* anya gyilkosává (30.), — ha nem is kevesebb a mit a fordítás mond, de mégis más valami.

G. III, 1.: Wölfe *harren* so um den Baum, auf den ein Reisender sich rettete; — Cs.: A farkasok *lesik* így a fát, hogy ha egy utas rá menekült (46. l.); — a farkasok a fa *körül* leselkednek, de nem ez leskelődésük tárgya, hanem az utas; az *♂* helyzetében van Orestes.

Néha Csengeri is többet mond Goethénél: IV, 2.: Der König wartet und *es harrt* das Volk; — Cs.: vár a király s *fogytán a nép türelme* (56. l.).

G. IV, 4.: Dass ich *auch Menschen* hier verlasse; Cs.: hogy *embe- rek*, a kiket itt hagyok (61. l.); — Iphigenia arra eszmél, hogy nemcsak magát Taurist hagyja itt, mint a hajós egy «elhagyott sziget zord záto-

nyát», hanem embereket *is*, a kikről egy darabig teljesen megfeledkezett; míg a fordítás szerint Arkas *emberi voltukat* juttatta neki eszébe.

A párkák dalában (IV, 5) több arany asztalról van szó (*um goldene Tische, an goldenen Tischen*), a fordításban: áll *egy* arany asztal (69. l.). Ugyanitt Tantalus «denkt Kinder und Enkel», tekát épen csak *gondol* reájuk, a fordítás szerint: «számván maradékit» (69. l.).

Hogy Csengeri fordítása *nyelvezet* tekintetében modernebb, ízlésesebb és magyarosabb a Kisénél, az úgyszólván magától értetődik s a fentebb egybevetett helyekből is kiviláglik. Álljon itt ennek bizonyítására még egy pár példa. *Iph. I, 2: Kis*: A király a *beszéd finom vívése* által nem tud célt keresni (12. l.); *Cs.*: nem ért a finom beszéd művészetéhez, mely messziről irányul cél felé (11. l.). — Kisnél I, 3. Iphigénia «*csavargó és hazul-üzött*»-nek mondja magát (19. l.); Csengerinél «*bujdosónak, hazulról száműzött*»-nek (15.). — U. o. K.: «Nem könnyen *oldja* nyelvem a *kötélt, kiadni titkát*» (17. l.); *Cs.*: «A régi zár alól nem szívesen oldódik a nyelv, hogy rég őrizett titkát végtére fölfedezze» (16. l.). — Thoas szárnyrakelt szavai: «Du sprichst ein grosses Wort gelassen aus» (I, 3.) Kisnél így hangzanak: «Nagy szó *esék ki szádból csendesen*» (18. l.); *Cs.*: Nyugodt ajakkal nagy szót hirdetél (16. l.). — V, 3. *Kis*: «Ha a kegyetlen tette szíved érez», — az eredeti nélkül alig érthető (*Goethe*: Wenn dir das Herz zum grausamen Entschluss verhärtet ist); *Cs.*: Kemény határozatodra, hogyha szíved elég megedzett (73. l.). — Szintoly homályos és magyartalan Kisnél V, 3.: Kénytelen a gyenge asszony *születési just letéve*, a vadakhoz lenni vad (87. l.; muss ein zartes Weib *sich ihres angebornen Rechts entäussern, wild gegen Wilde sein* ?); *Cs.*: Le kell a gyöngé nőnek vele-született jogáról mondani? Vad ellen vad legyen . . . ? (76. l.) stb. — Idegenszerű szerkezetnek vagy a mérték kedvéért való erőszakos szófűzésnek Csengeri fordításában alig fog példája akadni. Ha itt-ott kelleténél gyakrabban él is egy-egy helytelenül képzett szóval (*zsákmány* 34. 42. 46. l.), ezeket ellensúlyozzák a népnyelvnek és régibb nyelvnek tapintatosan alkalmazott alakjai (*mindönk* 7. l., szinleg *juházva* 18. l., *kötte* 84. l.; ohne Rückhalt: *hímezetlenül* 33. l.; mily balszerencse *áldatlan sora* hozott e földre téged, 34. l.; elmondanom könnyű a szörnyű bajt, mely *terhes úti társunkká szegődött*, u. o.; *konkolyt vetett* már játékinkban is szép, egyetértő örömink közé. u. o.). Gøethét sorról-sorra fordítva, Csengerinek is stílusbeli tömötségre kellett törekednie s ezt el is érte; e törekvése közben csak ritkán lesz homályossá. (Ha arra szántak, éljek és tegyek, 31. l. = Ich bin bestimmt zu leben und zu handeln).

A szóban levő fordítás nemcsak tartalmilag, hanem *alakilag is hü*, mindenütt gondosan az eredeti vermértékéhez ragaszkodik s apróságokban, egyes verssorok megrövidítésében (29. 44. l.) vagy megnyújtásában

(76. l.) is híven követi mintáját. Az ötös jambusok szerkesztésében természetesen ő neki is meg kellett küzdenie ama nehézségekkel, melyeknek végső oka nyelvünk természetében rejlik: fordításában akad elég jambus, melynek második felét hangsúlytalan rövid szótag teszi s a mely így kifogás alá esik (öröme ha szerez, dísze ha győz, 6. l.; áldozati baromként vérzenem, 25.; idegen földön csengő szózata, 33.; üldjétek a gazt, zsákmányotok ő, 43.; katonák jönnek, 56. l. stb.). A *monológok* (I, 4. III, 2. IV. 1 és 5.) fordításában is híven igyekezett utánozni versemértéküket, többnyire sikerrel. Orestes monológjában azonban (III, 2.) nem egészen találta el az eredeti mértéket. E monológ második részében t. i. («Willkommen Väter!» stb.) az egyes verssorok két-két félre oszlanak, a melyek mindegyike két-két jambusból áll; a sor közepén mindig diæresis van (a melyet rendesen még egy hangsúlytalan szótag előz meg). E rész fordításának némely sorai meg is felelnek e mértéknek (pl.: De könnyebb itt a || teher viselni), nagy részükben azonban el van hanyagolva a metszet s így a harmadik láb rendesen anapæstussá lett («atyák üdvöz le || gyetek! köszönt», stb.).

Bizonyára Csengeri Iphigenia-fordítása sem üti meg teljesen amaz ideális mértéket, melyet Szász Károly minden műfordításra nézve felállított, midőn megköveteli tőle, hogy «teljesleg ugyanazon, azaz nem kisebb és nem más gyönyörérzetet kell költenie az olvasóban, mint a mit az eredeti olvasásánál érezne, ha az nemzeti nyelve volna.» De igazságtalanság is volna, ha egész tökéletességet kívánánk egy olyan műnek fordításától, a mely maga éppen nyelvezet tekintetében közel jár a tökéletességhez, a melyben a nyelv tisztasága és plasztikus nyugalma a legteljesebb összhangban áll a jellemek egyszerűségével s a tárgy fenségével. Ép e nehézségek számbavétele annál melegebbé teszi a gondos, izléses, magyaros és költői szellemű fordítás iránt való elismerésünket s bőven megérdemeltnek tünteti fel azt a dicséretet, melyben e fordítást illetékesebb forum is részesítette.

Dr. PETZ GEDEON.

Latin olvasó és gyakorló könyv I—IV. gymn. oszt. számára. Szerkesztette *Dávid István*. 6. kiadás. Lampel. 1 frt 20 kr. 1891.

Sokan ismerik közülünk Dávid István gyakorló könyvét, mely az 1. és 2. osztály számára mindkét nemű fordítani való gyakorlatokat, a 3. és 4. oszt. számára pedig csupán magyarból latinra való fordításokat tartalmaz; minthogy az utóbbi két osztályban már class. írókból vett szemelvények (kevés változtatással) szolgálnak fordításul latinból magyarra. Az első osztály anyagában Steinthalnak (l. Magyar Tanügy, 1884. márcz. füzet) és Hunfalvy Pálnak (l. «Nyelvtudomány és nyelvtanítás» cz. művét) híve érvényesíti magát; a mennyiben rövidebb összefüggő darabokat, főkép meséket nyújt, de Ollendorf módszerében kisebb-nagyobb

mondásokat is, a melyekben csak az a kár, hogy nem csoportosulnak egyes fogalmak köré. A 2. részben már Livius átalakított szövege foglal helyet, valamint a megfelelő magyar-latin fordítás is az említett író beszélteti tapintatosan szerkesztett paraphrasisban; de mellesleg mind a két helyen vannak szorosan a nyelvtani anyaghoz simuló mondatok is. A 3. és 4. részben hasonlóképp hosszabb-rövidebb (magyar) olvasmányok és mondatok vannak a syntaxishoz alkalmazva. Azonkívül mindegyik részhez hátul gondos szócsoportok járulnak. Végül gazdag etymologiai szójegyzék csatlakozik a négy részhez, mely a szóképzés, nemkülönbén a rokon értelmű és származású szavak megértését és a szófejtés iránti érzéket hathatósan fejlesztheti és támogathatja. — Dávid már hatod izben bocsátja közre gyakorló könyvét, mely mind a régi divatu (t. i. mondatokkal dolgozó), mind az újabb (összefüggő olvasmányokért lelkesedő) irányt egyesíti magában. Könyvének nyelvén, elrendezésén, kiállításán stb. majdnem évenként tesz némi változtatásokat a végből, hogy munkája javuljon, szebbüljön, szóval megnyerőbb és tökéletesebb legyen; de gyökeres alakításokat soha sem visz véghez rajta s úgyszólván csak a tollhibafélékre szorítkozik, hogy a régi kiadások teljesen hasznavehetetlenné ne váljanak s hogy könyvének régi barátai tőle el ne idegenedjenek. A régibb kiadások közül behatóbb bírálatban tudtommal csak az első részesült, a melynek fogatkozásaira Pirchala Imre figyelmeztette a szerzőt. Azóta egy helyen szemlét tartva gyakorló könyveinken, néhány szóval állást foglaltam Dávid ellenében; mert olvasókönyveink tartalmi oldalát illetőleg sürgettem az ő könyvében is, még pedig a mondattani részben, a class. olvasmányokhoz való szorosabb alkalmazkodást. Ez azonban elvi dolog, a melyet a szerző egyszerre föl nem vehet könyvébe, ha csak ki nem akarja vetkőztetni könyvét régi alakjából; különben is ő az olvasmányokhoz fűződő, apró mondatok szerkesztését a tanítónak tollba-mondására bizza. Ugyanide tartozik az a nézetem is, hogy egyes olvasmányai aránylag nehezek s többször nem igen mondhatók azon §-ok szolgáinak, a melyeket homlokukon viselnek. De még sürgősebb követeléseim most a következők: 1. Egyes mondatait jól vegye fontolóra, vajjon nem esnek-e nagyon távolra a tanuló ismereteitől s nem kívánnak-e a tanító részéről hosszas tárgyi magyarázatot, hogy csak valamennyire is tanulságosakká tegye őket tanítványai előtt; 2. épen az egyes, távolról vett, nehezen érthető és homályos vonatkozású vagy épen pogány felfogást dicsőítő mondatok és darabok helyett nem volna-e helyesebb az erkölcsstan általános igazságainak tágabb teret engednünk és — a mi szintén nagyon fontos — magyar történelmi vonatkozású példákkal és darabokkal is szolgáljunk a fogékony fiatalságnak?! Űgyis latinul szólottak a műsák hazánkban egész a legújabb korig; a tudósok legnagyobb részt latinul írták műveiket:

tehát csupán nemzeti műveltségünk multja is megkívánja, hogy ifjuságunk a latin nyelv tanulása közben annak a kornak a történelmével is találkozzék, mely hivatalos és tudományos érintkezésben a latin nyelvet használta. Másrészt annyit beszélünk róla, hogy egész Tantervünk és Utasításaink sarka a nemes erkölcsű jellemesség s ennek keretében a helyesen értelmezett hazaszeretet lángjának fejlesztésén fordul meg; pedig hol találjuk ama szép czélnak hathatós eszközeit, mint az ethika igazságaiiban?! Nem a külföldhöz, még Gautsch miniszter nagyérdékű utasításaihoz sem kell folyamodnunk: a célravigó eszközöknek egész özöne áll előttünk a magunk Utasításaiban, a melyek éppenséggel nem oly nehezen érvényesíthetők, hogy csak irott malasztanak lehetne őket tekinteni. Óhajtvá óhajtanám tehát, ha a gyakorló könyvek szerzői az említett igazságokat a nemes cél érdekében mentől előbb érvényre juttatni törekednének; mert eddig még a német Holzer is több lapot szentelt saját olvasó könyvében a magyar történelemnek, a mellett, hogy az erkölcsi igazságoknak is több helyet juttat, mint mi eddigelé tettük. Meg kell azonban vallanom, hogy Dávid könyve az utóbbi (t. i. erkölcsi-ség) tekintetben elég szép anyagot nyújt. — A mondottakban körvonaloztam elvi felfogásomat gyakorló könyveinkkel szemben. Egyéb óhajomat nem akarom bővebben részletezni; minthogy már úgysis elmondtam más helyen, s a jelen gyakorló könyv szerzője föl is vette őket könyve fokozatos átalakításának programjába.

A mostani kiadást élvezettel olvastam végig s megjegyzéseimet külön csoportosítottam a quantitas, orthographia, helyes latinság és magyarság, következetlenségek, idézet- és sajtóhibák, a mondatok és olvasmányok képző vagy kevésbbé képző volta, egyes magyarázatra szoruló kitételek, a perfectumok és supinumok tisztázása, — óskori, költői, ritkább meg újabbkori szavak és kifejezések, végül a tárgyi fogyatkozások rovatai szerint. Nagyobb fontosságot egyiknek sem tulajdonítok, csupán a tökéletesedés előmozdítása végett emlékezem meg röviden mindegyik rovatról.

A mi a quantitást illeti, fogyatkozásnak tartom, hogy a szerző a magyar-latin részben mellékelt szócsoportokban a végelötti szótag mértékét nem jelöli meg. Pruzsinszky egyszer már rámutatott közlönyünkben a pænultima nagy fontosságára; rajta kell tehát lennünk, hogy a nevezett szótagot mindenhol feltüntessük. Deákjaink kiejtésének helyes vagy helytelen volta majdnem kizárólag ettől a szótagtól függ, s tudjuk, mily bosszantó, mikor valakitől exöro, radióis, cacümen, conscribo, posticum-féle (s az utolsó szót még tanárembertől is hallottam röviden ejtve) kiejtést hallunk. — Orthographia tekintetében azért emelem föl szavamam, mert szerzőnk, bár a Brambach hívének vallja magát, mégis 12-szer másképp írja (pl. *herus*, *quotidianus*, *arena*, *solemnis*) a

latin szavakat, mint mestere diktálja. Ugyanehhez a rovathoz sorolom a könyvnek néhány írásbeli következetlenségét, a könnyen javítható sajtóhibákat, valamint a Schultz-Dávid-féle nyelvtanra utalásoknak hús esetben való eltévesztését, a melyek valószínűleg még a régi könyvből maradtak meg. — A mondatok és darabok javíthatásáról, fölcsereléséről és újabbakkal való pótlásáról már föntebb szólottam. — Egyes kitételek bővebb magyarázata és a tárgyi kifogások — megengedem — egyéni dolgok; de én, a ki több éven át tanítottam a szerző könyve szerint, tudom, hogy e tekintetben is elkél több pótlás; mert Dávid úr kissé szűkmarkú a magyarázatokban. — Helyes magyarság és latinság dolgában akadt legkevesebb munkám; mivel szerzőnk nagyon vigyáz rá, hogy egyrészt a Nyelvőrrel, másrészt a legjobb latin stilisztákkal ellenkezésbe ne jusson. Mindazáltal néhány helyet itt is meg kellett bélyegeznem épen az említett elvekből kifolyólag; t. i. a *fölött* és *által* névutóknak, egyes korcsszülött szavaknak és szerkezeteknek (távol van tőlem, szíveken fekszik stb.) a hangzóilleszkedésnek (venetok, triumvirok) s néhány más dolognak használata nem fér meg az orthologia elveivel. Hasonlóképen a latin stilusban is elhagyja szerzőnket a buzgalom; mert nem mindig használja azt, a mi igazi classicus, hanem többször a kevésbé tiszta kitételeket is. Ezekre, azt hiszem, újabb átolvasás alkalmával könnyen rájöhét a szerző; a minthogy eddig is minden kiadás tartalmazott ilyenmő tisztulásokat. Ide értem melleleg a nem-aranykori szavak eltüntetését is, a melyeknek száma jegyzékem szerint 50-en fölül van. — Végül meg kell érintenem, hogy az igék perfectumának és supinumának tisztázása nem tart lépést a szerző latin nyelvtanának (Neuenak Lat. Formenlehre-je és Kühnernek Ausführl. Gramm. d. lat. Spr.-ja nyomán) szigorubb irányával; mert vagy 30 esetben a régi nyelvtanok és szótárok adatait olvashatni az egyes szócsoportokban. Még csak annyit, hogy a szerző a felsorolt kifogások lajstromát tőlem bármikor átveheti.

Mindezen fogyatkozások azonban nem kisebbitik a könyv hasznavehetőségét. Ugyanis szívesen elismerem, hogy könyvünk szerkesztője ha valahol megmutatta rátermettségét és erejét a nyelvtanítói tisztre, akkor ebben a munkájában talán legszerencsésebben és legsikerültebben. Én felsorolt megjegyzéseimmal mintegy a jót akartam jobbítani, s ha könyvünk első megjelentekor Pirchala odakiáltott szerzőjének, hogy jobbat kívánunk tőle: akkor én immár felszólíthatom őt, hogy a legjobbra törekedjék.

BÓDISS JUSZTIN.

A magyar irodalom története. Irta *Bodnár Zsigmond*. Első kötet. 8-r. LIV, 508 l. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. Ára 4 frt 50 kr.

Csak az imént fejeződött be e füzetekben megjelenő műnek első kötete, melyben a magyar irodalom történetének kezdettől a XVII. századig terjedő részét olvassuk. Két nagy szellemi forrongást mutat ez az idő: a kereszténység és a reformatio elfogadását; amannak teljes folyását bírja, ennek kezdetét, hirtelen terjedését és gyors diadalmát. Két idegen eszme hódítása ejtette ez időszak alatt hatalmába az Ázsiából ide szakadt keleti faj egészét; amint megváltoztatta az Istenben vetett hitét, megváltoztatta művelődését. A samanizmus babonáit kiszorította a keresztyén hit tisztasága, a pusztán barangoló magyart megszelidítette és a magasabb civilizáció elfogadására képesé tette az európai élet, az európai kultúra. E változások hosszú időn keresztül lassan-lassan, csak fokoként történtek, s míg a nyugati államok félelméből (miként a IX—X. századokban őseinket nevezték) a nyugati kultúrának előretolt bástyája lett, hazánk óriási változásokon ment keresztül. E változások nem hagyták érintetlenül a magyarság erkölcsi és természeti életének egyetlen részét sem. A szellemi élet átalakulása, a kultúra és az irodalom története, európai életünknek legalább első öt századában jóformán egybeesik. Így tehát a szóban levő munka ez első kötetében a legfogasabb, a legérdekesebb kérdések tárgyalását keressük, az átalakulás rajzát, s mindannak a problémának megfejtését vagy legalább megközelítését, melyet az utolsó évtizedek kétkedő bűvárai fölszínre vetettek. Összefoglalva szeretnők látni mindama szana elméletek, nézetek, fölfedezések kérdéseit, melyek a nemzet eredetét, faji, nyelvi, vallási, művelődési, költői képességét érintik, melyek a nemzet szellemének egy vagy más módon hordozói, hirdetői — emlékei.

Talán nem lépnénk föl Bodnár művével szemben a mondott igénynyel, ha ő maga nem bátorítana föl az irodalom fogalmának e szélesebb értelemben vett fölfogására. De Bodnár új dolgokat ígér könyvében, nyílt programot tűz eléje, miként Taine és Nisard egy új theoriával lep meg bennünket. E theoria a szellem fejlődésének vizsgálatára van szánva, s oly téren mozog, melyen az emberi szellem természetével foglalkozó, haladásának szorgos törvényét kutató elmék mozogtak. Elmélete a szellem evolutiójának új tana, s mint ilyen az irodalom változásainak, fejlődésének kulcsa, magyarázásának eszköze. Az egész ethikai élet törvényeit keresi és magyarázza, tehát a szellemnek minden módon való megnyilatkozását figyelemmel kísérve, bonczolgatva, a tünemények és eszmék az események és okok összefüggését keresi, a történelem philosphusai közé áll. Így tehát midőn az emberi szellem haladásának törvényét magyarázza, a mint azt nemzeti irodalmunk multjában teszi,

a nemzeti kulturának (tágabb értelemben) szintén bűvára és magyarázója. Méltán várhatjuk hát tőle a nemzeti kultúra haladásának történet-philosophiai vizsgálatát és terjedésének lehetőleg kimerítő rajzát.

Midőn ezt az észrevételt hangsúlyozom, már jelzem egyúttal, miképen kívánja ő maga, hogy ismertetője vagy bírálója, szintén a történet-philosophia szempontjából, foglalkozzék művével. Inkább a philosophia, mint az irodalomtörténet talaján kell mozognunk, inkább a haladás törvényét kell keresnünk, mint az alkotó szellem tevékenységében gyönyörködnünk. E szempontot az előszó szabja meg. Első sorban a theoriával, azután az irodalomtörténeti részszel kell foglalkoznunk. Még pedig figyelniük kell a kiadott programra, az abban felállított törvény egyetemes érvényességére, alkalmazásának mikéntjére és ezek után arra, vajjon az irodalomtörténeti rész e törvény magyarázatául és külön, hogyan válik be. Az elmélet, mint említettem, a könyv kulcsa, a mű lelke és elve, az irodalomtörténet pedig azoknak alkalmazása, tehát az elvek helyességének próbaköve, a történet-philosophiai törvény erejének mértéke.

Bodnár új elméletet hirdeti, hirdeti a felfedező lelkesedésével, az erős meggyőződés szavával kitartóan és belemélyedve. Ez a lelkesedés és kitartás magát dicséri; értékét és becsét akkor is méltányolnunk kell, ha elmélete nem válik is be, eléggé megdicsérni akkor sem lehet, ha czélját tévesztve hamis fényű csillag után indul. Mert kevés tiszta láng lobog, melyet a tudomány lelkesedése gyújtott meg, s nem tudnók megérteni, ha Bodnár maga nem lelkesednék elméletéért, mint nem becsüljük azt a szülőt, ki nem szereti saját gyermekét. Elméletének egyes szakaszait már hallottuk az *Otthon* s a *Petőfi-társaság* termében, láttuk az *Élet* lapjain, s most készen kapjuk, könyve programjául, könyve kulcsául.

Theoriája két sarokra van építve: az egyik az eszme-erő philosophiája, másik a szellemi haladás rhythmusának tana. Mindakét törvény új, a modern positivizmus eredménye, amaz a mindenható *eszmét* erőnek tekinti, emez az erőnek fölvett eszme haladásának rhythmikus mozgását hirdeti.

Az eszme az öntudat állapota, írja, s physiologiailag az agyműködéssel áll kapcsolatban; van az eszmének ereje, van intensivitása, s épen úgy mozgásra kész, miként a physikai erő. Mozgásra kész nemcsak egyeseket, hanem egész tömegeket is, családot, népet, nemzeteket. Az eszme így leszen ható-erővé a szellemi világban, a mint a természeti világban a hő, a fény és a világosság stb. ható erők; «öntudatunk, írja tovább, nem egyéb, mint az eszmék harcztere, központja.»

Elméletének ez a tétel egyik sarka. Az eszmét kiemeli a spirituális fölfogás tapogatózása alól, reálisan fogja föl és physiologiailag ma-

gyarazza. Az erőül fölfogott témának hatása, mely mozgásban nyilvánul, e mozgásnak rhythmikus volta, az eszmének ily értelmű haladása, ezek a theoriáknak elemei.

Mi van bennök tulajdonképen? Analogia, mely az ismert erőkről egy ismeretlen erőre von következtetést, — az ismeretlen erő *az eszme*. Hogy ez az ismeretlen erő (*az eszme* t. i.) csakugyan erő, e suppositum nem az övé, hanem előzőié, kiknek positivismusa őt meghódította. Nem beszélve arról, vajjon az analogia által elért eredmény kielégít-e bennünket, csak azt kell hangsúlyoznunk, hogy az eszmének erőül történő magyarázata a milyen megkapó, épen olyan meghatározatlan. Itt Bodnár is mentegetőzik. Miként indít az eszme mozgásra nemcsak egyeseket, hanem egész törzseket, e kérdésre határozottan nem felel, hanem a *hű spiritualistáknak* a lélekről alkotott fölfogását félretelva, a mindenség uralkodó isteni egységnek, e csodálatos titoknak részeseivé tesz bennünket, és e csodás hatalom uralkodásában keresi annak magyarázatát. Itt az egyéniség megvan ugyan, de szoros összefüggésben áll másokkal, a többséggel, az egészszel. Uralkodván fölöttünk ez a titkos hatalom, ez a fenséges egység, megérthetjük az eszme hatását, mely abban nyilvánul, hogy mindannyiunkat mozgásra képes indítani. Mert mindnyájan állandó egybetartásban vagyunk másokkal, környezetünkkel, az egész világgal, nem vonhatjuk ki magunkat az eszme hatása alól, mely épen abban nyilatkozik, hogy bennünket meghódít, lelkesít és küzdelembe visz. Az eszme így hat egyesekre és a tömegre. Az úgynevezett koreszmék, vagy uralkodó eszmék így terjednek s így keltenek nevezetes mozgalmakat, melyek a maguk egymásutánjában jelzik a szellem haladásának útját.

A törvény másik sarka azt tanítja, hogy az eszme által keltett mozgás rhythmikus. Az analogia ennél a tételnél is szerepel. Miként a természeti világnak minden mozgása, úgy az erkölcsi világban az eszme mozgása is rhythmusos. Egy lépés előre, egy kisebb hátra, amazt az actió teszi, ezt a reactió okozza, s e két hatás váltakozása magyarázza az eszmei mozgás rhythmusát. Actio és reactio, ezen a két fogalmon fordul meg Bodnár elmélete, melyet ő azok tanának nevezett. Érvényességét keresi az erkölcsi világ minden jelenségében, a szellemi élet minden tüneményében. Szerinte ez a törvény az egyedül uralkodó, s egyaránt magyarázza a művelődés és az irodalom fejlődését, meg a természeti és erkölcsi világ számtalan tüneményét, melyeket eddig ugyan sokan próbáltak megfejteni. Ez a törvény lenne tehát az erkölcsi világ alaptörvénye, melyet a nagy gondolkodók annyian kerestek.

Az új eszme képviseli az actiót, az ellenálló régi felfogás a reactiót, az újabb eszme megint csak actio, az ellentálló régi megint csak reactio. Két actió közé egy reactio esik és viszont; hatás és ellenhatás, emelkedés és hanyatlás, arsis és thesis váltakoznak, de a causalitás elve

szerint minden előzmény egyúttal következmény, minden actió egyúttal reactió és viszont.

Így tehát annak meghatározása, hogy mely tüneményt veszünk indító tüneménynek (actio, hatás, emelkedés, arsis) egészen tőlünk függ, s így a vizsgáló önkényére van hagyva. Teszem fel a protestantismus, a mint vesszük actio, vagy reactio, csupán tőlem függ, protestáns vagy katolikus szemmel nézem-e. Mint a verstanban a jambus sorokat trochaikusan is skandalhatom, vagy viszont a legtisztább trochæust jambusosnak vehetem, mint a zenében az auftaktot beleolvastom a melódiába, vagy kiemelem abból, az actio és reactio hullámzásában is egészen szabadon számíthatom a kezdetet. Az elmélet azonban megszabja az indító mozgalmat, midőn azt követeli tőle, hogy az csak új eszme által támadhat. Kivételes rendelkezés ez, a törvény általános érvénye kedvéért, azaz önkényes suppositumra van építve a következtetés.

Az emberi szellem haladását az eszméknek rhythmikusan történő mozgása írja le, s így erkölcsi világunkban az egymásután fölszínre kerülő új eszmék jelzik azt; az eszmék küzdelmei, a folytonos actio és a rákövetkező reactio teszik az emberiség történelmét. A tétel tetszetős s mert eszmékkel foglalkozik, különösen alkalmasnak látszik arra, hogy az irodalomtörténet tüneményeit, küzdelmeit megvilágítsa, e tudomány törekvését megkönnyítse. Bodnár elméletének bizonyítására, vagy illusztrálására írja meg könyvét, tehát programot ad és e szerint dolgozik. Kérdés, miképen értékesíti elméletét az irodalomtörténetben?

Itt van tehát az actio és reactio elmélete, az új theoria, melynek illusztrálására a magyar irodalom története van szánva. Emlékezzünk vissza Toldyra, ki reactio korának nevezte a katolikus visszahatás idejét, Pázmány korát; emlékezzünk vissza az egész utána következő irodalomtörténeti fölfogásra, mely a protestáns kort irodalmi actio, s a Pázmány korát a reactio szellemében fogta föl. Emlékezzünk arra, hogy Bessenyei és Kazinczy korát is hasonlóan actiónak ítélte, s nem lehet tagadnunk, hogy Bodnár szavai nem a legfrissebb keletűek. De azon az állásponton eddig egy irodalomtörténetírónk sem állott, hogy az egész irodalmi múlton keresztül húzódó minden mozgalmat egyaránt actió- és reactióképen fogjon föl és magyarázzon. Bodnár e tana a Wagner-féle végtelen melódiákra emlékeztet. Miként Wagnernél egyik melódia a másiktól indul és a következőbe fut bele, egyik a másiknak végét s a következőnek kezdetét adja, úgy Bodnárnál az irodalmi (vagy az erkölcsi) élet tüneményei, mozgalmai, korszakai a folytonos causalitás viszonyában vannak. Tehát az eszme keltette mozgalom hatása actióban nyilatkozik s az ellene föltámadó hatás jellemzi a reactiót; minden activ korra jó a reactiv korszak, s e két mozgalom küzdelmében az eszme ereje jut diadalra, s a diadalban, az eszme haladásában egy újabb lépés

történik. E pontok az eszme rhythmikus mozgásának esomópontjai, a hol a hullámvonalban előre haladó mozgás (az eszme haladása) egy ideális pillanatra megáll, hogy újra tovább menjen.

Ha mozgásról van szó, az út, az idő, s ezek viszonyából a haladás sebessége jutnak eszünkbe. Ha útról van szó, eszünkbe jut a haladás iránya, s ha időről beszélünk, keressük az időegységet, a momentumot, mely a haladás intensiv erejét mutatja és méri. Mind e viszonyok a physikai haladás (vagy mozgás) törvényeit határozzák meg, s ha a morális világban is haladásról, t. i. az eszme-erőnek rhythmikus mozgásáról beszélünk: okvetetlenül észre kell vennünk, hogy mind e viszonyoknak metaphysikai magyarázata, ha nem lehetetlen is, de közel áll, legjobb esetben is, az önkényes magyarázatokhoz. Ezek a viszonyok önkényt következnek az első föltevésből, hogy az eszme ható erő, melynek haladása rhythmikusan történik, egyenletesen és a rezgő mozgás theoriája szerint. Közülök, ha egyéb nem is, de a haladás iránya föltétlenül érdekelne bennünket. Honnét indul ki és hova tör az emberi szellem az egymásután fölszinre jutó eszmék haladása által? Bizonyára ezt a kérdést, az emberiség fejlődésének törvényét akarja keresni szerzőnk. Nekem azonban úgy tetszik, hogy az egyes eszme haladását magyarázza, de nem az eszmék sorozatát s abban a sorozatban nyilatkozó haladást.

Immáron megértjük, hogy az új eszme actiót indít, a régi, a megtámadott eszme reagál, megértjük, hogy a korszakok eszméi egymással oki viszonyban állanak: talán azt az irányt is kívánnók megmagyarázva látni, melyet az előre törő eszmék activ és reactiv küzdelmei az emberi szellem múltjában már hátrahagytak, vagy még a jövőben le fognak írni.

Azonban ne akarjunk észrevételeinkben tovább menni, mint akart az író eme theoriában. Ne vigyük bele a szellemi világba a physikai világ törvényeit jobban és szokatlanabb viszonyokban, mint tette a szerző. Hanem nézzünk utána, hogyan fogta föl az actiót s a reactiót a szellem birodalmában, megjegyezvén előre, hogy ő nemzeti irodalmunkban az új eszmét, az idegen eszmét tartja actióra képesnek, s a létező, az ellenálló, a reactióra rendelt eszmében a régít, a nemzetit találja föl. Szerinte az új s a régi, az idegen s a nemzeti eszmék állanak szemben mint az actio és reactio képviselői.

Az új eszme mindenkor a szabadságnak egy bizonyos magasabb fölfogását jelenti, magával ragad és mozgalmat indít, melynek czéljai ideálisak, nemesek; hirdetői fenkölt szellemek, apostolok, reformátorok, ennek megfelelően irodalma czélzatos, lyrája ódai hangban csendül meg, magasztosan szárnyal, ünnepies, fenséges. nemes pathosszal dicsekvő, drámája és regénye irányokat szolgál és eszmékkel rakott, melyeket hirtet vagy magyaráz (irányregények és drámák). Az ódonságot sarcas-

mussal illeti, mert gyűlöli és megveti, neolog és reformátor, nemcsak eszméiben, hanem nyelvében is. Így írja a körmondatos szónoki stílust, keres a költészetben új formákat, meghonosít idegen alakokat, keres idegen viszonyokat, neveket és karaktereket, lyrai és prózai nyelve egyaránt választékos, keresett és ünnepies. Gondolkodása fentjáró idealismust árul el, nemes önérzettel csupa individualis alakokat mutat, kik mint újtók gyakran a rajongásig mennek, szegényül vagy martyrokul halnak el, az eszme szolgálatában, melynek diadalát egy képzelt szebb jövőben hiszik és lelki szemeikkel előre látják. Az emberek összetartók és liberálisak, a közügynek alárendelik magánügyeiket, lemondók és fáradhatatlanok, gyakorta túlzásba esnek s nem riadnak vissza erőszakos megoldásoktól sem; így keletkeznek a forradalmak, akár politikai, akár társadalmi, akár művészeti vagy irodalmi eszmék szolgálatában állanak is. Az új eszme hevessége a feltámadt reactio hatalmával szembeszáll és forradalomban tör ki, melyben rendesen elbukik, de eredménytelen nem marad, mert már hatott és részben legalább gyümölcsöző volt.

A reactio diadalma tehát nem semmisíthette meg az actio eszméit, melyeket visszantastított ugyan, de mégis kénytelen volt magába fogadni, miért a reactio az új eszmével szemben zárkozott, idealismusban nem hiszen, mindenben a realist keresi. Irodalma a való élethez fordul, hétköznapias, a középszerűn alig emelkedik fölül, lyrája lágy, hangulatos, és erőnek híjjával levő, drámája, elbeszélése az életből merít, a valódi dráma és regény a reactio igazi szülőtte. Csúfolódik az új eszmével vagy jóízűen szatirizálja, azzal szemben maradi és föltétlenül hive a tekintélynek. Ennek okáért tételes, rövid, köznapias nyelven ír, magasabb lendületre képtelen, megszokott formák és viszonyok között mozgó, a házi és családi életéről és életnek dolgozik, egyszerűen és keresetlenül; hőseit a mindennapi életből veszi s közönséges neveken hívja, kedveli a nemzeti szokásokat, lyrája a dalhoz fordul, nemzeti versidomokat kedvel, idyllekre, szerelemre szokik, ódára képtelen. A reactio a servilismus és a tekintély kora, hangulata elégedetlen, nyomott, maga önző és gyakorlati, conservatív, patriota és klikkekre hajló. Ragaszkodik a jelenhez, a múltra ép oly keveset gondol, miként a jövőre, teljesen kielégíti, ha a jelenben jól érzi magát. A nemzeti eszmét az idegen eszme támadása kelti föl, de csak saját érdekében támad, így keletkeznek a nagy háborúk, nagy mozgalmak, akár a politika, akár a szellemi életben. Ilyen a reactio, — : maradó és conserváló eszme hatásának ezek a tünetei, mint látni való, a haladó, a liberális eszme tüneteivel éppen ellenkezők. Ezek jellemzik a reactiót, azok az actiót.

Ezek a két mozgalom tünetei, s az egész valóban éles megfigyeléssel készült analysis. Első pillanatra szinte tapsolunk, kételyeink azon-

ban nem csendesednek el. Íme az elméletben egy állandó viszonyról van szó, a hatás és ellenállás viszonyáról, s a tényezők közül a hatást keltő eszme teljesen az esetlegektől van függővé téve. Actio csak akkor van, ha egy új eszme vetődik közénk, új eszmeáramlat gyűrűi hullámanak el hozzánk az idegen szellem mozgalmi közül; a reactio ellenben mindenkor állandó, mert főjellemezője is állandó, t. i. a nemzeti eszme, annak ellenálló képessége, a nemzeti ethos fentartó ereje. E szerint az idegen eszme merőben ellentétes a nemzeti eszmével, de míg az esetlegektől függ, ez maradandó tényezője kettejük viszonyainak. Tehát azt a törvényt, mely e két tényező egymás közötti viszonyát megszabja, csak úgy fogadhatjuk el, ha föltételhez kötjük, ha fölteszszük, hogy az idegen eszme belép, és hódítani képes a nemzeti eszme ellenében.

Különös helyzetünk van Európában. Mióta itt megtelepedtünk, országot és nemzeti létet szereztünk magunknak, mindenki ki voltunk téve a bennünket körülvevő népek részéről mindenféle idegen hatásnak. Így tehát nálunk a külföldi eszmék behatolása és actiója helyzetünk kivételes voltánál fogva jóformán állandó. De például a németek, francziák, kik maguk termelnek actióra képes eszméket, hogyan állanak e törvény szerint? Hiszen náluk az actio eszméi is nemzetiek? Pl. a protestantismus, melynek képviselője, megindítója és hőse a legnémetebb német, Luther; a modern Németország actiójának eszméje a legnemzetibb, — képviselője Bismarck és a császár a legerőszakosabb német szellemek. A francia forradalom, mely ugyancsak actio volt, szintén a francia szellem dicsősége; eszméje sajátja, vezetői, írói francziák, a nemzet fiai, a nemzeti eszme részesei. Az irodalmukban, művészetükben egymásután feltűnő irányok, áramlatok, egy-egy actio eredményei, mind tösgyökeres francziák, nemzeti eszmék hordozói. Nálunk a protestáns kor a nemzeti történetnek legnemzetibb része, hősei a nemzet legjobban bálványozott fejedelmei, vezérei és szellemei. Bessenyeitől Kazinczyig egész életünket a legnemzetibb actio intézte, a miként eminens nemzeti jellegű volt a szabadságharcot megelőző egész korszak is, Bodnár ezt maga is actiónak veszi. A mint föltétlenül el kell ismernünk az idegen eszmék hatását, ép úgy nem szabad elhallgatnunk, ha az idegen eszme nálunk meghonosult s a nemzeti eszmével szövetkezve keltett actiót, miként ezt a tüneményt a protestantismus történetében tapasztaljuk. Tehát a föllállított törvény már is egy kivételen török meg, daczára annak, hogy a magyar irodalom helyzete az elméletre a lehető legkedvezőbb, csakugyan ki volt téve az idegen eszmék hatásának, melyek a theoria szerint actióra képesek.

Ha már most a főbb irányokon indulva Bodnár egyes állításait kezdeném vizsgálgatni, kezdeném a részleteket bontogatni, különös ellenmondásokra akadhatnék. Ilyen például, hogy Katona József, mint a

reactio drámaírója Berzsenyivel, mint az actio hatalmas szavú lyriku-sával alig fér össze, miként az elmélet tanítja. Vörösmarty époszaival, Arany Toldival s az Elveszett alkotmányossal ugyan csak az actio korában élnek, míg az époszi költés a doctrina szerint a reactio korába tartozik. A XVI. századnak nagy számú elbeszélő költeménye, a különféle tárgyú históriák, krónikák, szép énekek sem illenek bele e doctrina szerint a protestáns actio korába, míg a XVII. század reactionárius korszakában épen a verses elbeszélések divata hanyatlak alá, holott az igazi éposz a reactio valódi terméke. Itt helyesen állana a Zrinyiás példája, de megint az a bökkenő, hogy Zrinyi maga egyrészt a legszélesebb tudású és látókörű európai szellem, másrészt a legnemzetibb politika követője; míg buzgó katolikus és az uralkodó háznak rendíthetetlen híve, addig a vallási reactionnak nem barátja, s minden törekvésével a magyarság érdekét, a nemzeti actiót szolgálja. Ez egy írónak a megértésében, s az említett egyes esetekben csakugyan meghibban a doctrina és nem tudja elsímítani a tanítás és a tények között felütődő ellenmondást. Bodnár számított bírálójának e megjegyzéseire, mert maga mintegy élet veszi e kifogásnak. Megjegyzi, hogy az egyes írók, államférfiak néha túlélnek az irányokat, melyeknek főképviselői, s megjegyzi továbbá, hogy a kort jellemző, uralkodó eszmék váltakozását nem lehet határozott vonallal elválasztani, az actio belenyúlik a reactióba és megfordítva. E két megjegyzés, mintha csakugyan kiegyenlítené a theoria és a való ellenmondásait, — úgy látszik, de nincs úgy. Mert ha általános érvényű a törvény, nincs helyén, hogy a kivételekre számítsunk, ha pedig magyarázzuk a kivételeket s ajtót tárunk számukra, gyengítjük a törvény erejét.

Olvasván a könyv programját, iparkodván lehetőleg beletalálni magunkat a doctrina tonusába s vizsgálva annak tételeit, íme az előadott eredményekre jutottunk. Sem gáncsolni, sem kifogásolni nem volt céljuk e soroknak. Céljuk csak egy lehetett csupán: lelkiismeretesen vizsgálni az új elmélet minden tételét, s ha akadnak, föltüntetni a kifogás alá eső hiányokat. Ezt tennünk az elmélet érdekében sem volt fölösleges.

Az lett volna érdekes, ha Bodnár maga fogalmazta volna meg, hogy micsoda hatással van az actio és reactio theoriája az irodalom elméletére, milyen emelkedést mutat e doctrina az eddigiekkel szemben, mily viszonyban áll Nisard és Taine rendszeréhez?

Nisard az alkotó francia szellem termékeit vizsgálja, bennök gyönyörűséget találva elemezi és kifejti belőlök azokat a vonásokat, melyek által az írók és irodalom kiemelkedtek. Taine a környezet, faj és az időpont elméletével írókat és műveket a maguk korában, koruk életében vizsgálván: a szigorúan történeti és pragmatikus fölfogást tette az irodalom-

történetírás kánonjává. Bodnár az író és műveit az actio- és reactióban jelentkező szellemi haladásnak teljesen aláveti. Ez a tett annyit jelent, hogy az író teljesen beleolvad az uralkodó áramlat hangulatába, s lesz az actio korán lyrikus, a reactio korán drámairó, előbbi esetben idealista, az utóbbiban materialista; sentimentális és sarcastikus, ha az actio idejében él, józan és tréfás kedvű, ha a reactio gyermeke. Nisard a fegyelem, Taine a milieu, Bodnár az actio szolgájává teszi az emberi szellem független sáfárait, az írókat. S ha Taine erőszakos szellem, Bodnár is az, ő is a maga szemével szeretné láttatni egész irodalmunkat. Taine azonban mégis kegyesebb Anglia íróival szemben, meghagyja egyéniségöket, Bodnár belegyúrja őket az actio és reactio korszakába; miáltal dogmaivá teszi az irodalomtörténetet, holott Taine teljesen meghagyta a vizsgálódás szabadságát, az író lelki világának analysisét, az író környezetének megismerésére törekvő bíraskodást. Bodnár theoriája szerint első teendőnk fölismerni és meghatározni az uralkodó korszellemet, s ha azt meghatároztuk: keressük, mennyire illik bele az író a korszakme keltette mozgalomba. Itt azután tág terök nyílik az erőszakos magyarázatoknak. Ez a tanítás erősen hasonlít a Kálvin első prædestinatiójához, t. i. ahoz a rideg dogmához, mely az egyént teljesen fatalistává formálja, — Taine tanítása a szelidebb fölfogású prædestinációhoz hasonlít; mindakettőben meg van hagyva az egyéni akarat: a kálvinistában, hogy esze és szive szerint derék ember lehessen, az irodalom bajnokában, hogy tehetsége és szorgalma szerint kiemelkedhessék.

Főbb vonásaiban vázolvá s néhány észrevétellel kísérve, Bodnárnak új elmélete az elmondottakban volna ismertetve. Következnék tételének második kérdése, *miképen alkalmazza e theoriát a magyar irodalomtörténet vizsgálatában?*

Bodnár maga meg fogja vallani, hogy ha körvonalaiban derengett is előtte e tan, midőn munkájába belefogott, tisztán még nem állott előtte. Ha úgy lett volna: a középkor szellemének fejtegetését és magyarázatát másképen dolgozta volna s a protestáns kor bevezető fejezetei is hasonló szellemben lennének írva, mint a theoriát fejtegető Bevezetés XXVII—XXVIII. lapjai. Igen: nagyjában, vázlatosan már élhetett az eszme-erő gondolata, az actio és reactio theoriája benne, de kifejtve, magyarázva, formát öltve és kidolgozva még akkor nem volt, mikor szerzőnk művének első kötetét concipialta és elejét megírta. E theoria a mű írása közben alakult ki nála, hogy a későbbi kötetekre irányadó legyen, de az elsőn még csak öntudatlanul s nem szoros rendszer szerint látom alkalmazva.

Állításom igazolására legyen elég a mű beosztására fölhivnom az olvasó figyelmét. Ha Bodnár e felosztás fogalmazásakor tisztában lett volna már theoriájával, elméletének már nyomát találnók abban, hogyan

választja és nevezi el az irodalomtörténet egyes szakaszait. Például az 1526—1600 közötti időt a protestáns actio korának nevezte volna el, Pázmányét a katolikus reactióénak, a kuruczvilágét a nemzeti reactióénak stb.; föl kellett volna egy szóval említenie, hogy a kereszténység vallási actiójára bekövetkezett a renaissance világi actiója. Igaz, hogy ez a szellemi áramlat nálunk nagyon nagyban esik a protestáns kor actiójával, de megvolt, s a nyugati mozgalom egy-egy hatása, egy-egy lökése hozzánk is eljutott még a mohácsi veszedelem előtt.

Ezután alig kell a program és a könyv egymáshoz való viszonyát fejtegetnem. Bodnár könyve, ez az első kötet nem az, a mit programmja után várhattunk, hanem a magyar irodalom múltjának rövid összefoglalása, leginkább a nagy közönség és azok számára, kik e tudomány iránt foglalkozásuk szerint melegebben érdeklődnek. A tanári kar és a tanuló fiatalság legjobban fogják használni tudni, a nagy közönség sok érdekes órát köszön majd neki, s az irodalomtörténet munkásai gyakran foglalkoznak vele. Használható, mindent figyelemmel kíséző könyv ez, de sem a teljesség, sem a befejezettség igényével nem bír. Az adott körülmények között valóban hiányt pótol. Iskolai könyveinknél természetesen bővebb, összefoglalja az egy kérdésre tartozó eddigi kutatások eredményeit, s mint ilyen különösen a vidéki közönség számára nagyon forogtató könyv lesz. Beszélni és írni talán nem fognak annyit róla, mint megérdemlené, de használni fogják, s azt hiszem, ez kellemesebb eredmény, mint ha megfordítva volna. Egyes állításait, dolgozása módját, rendszerét, eszméit és gondolatait nem hagyják figyelmen kívül. Tévedéseit meg fogják igazítani, néhol jelentkező hiányait ki fogják pótolni, de egy szakember sem mellőzheti ezután. Könyve minden esetre nagyobb nyomot fog hagyni maga után, mint theoriája, melylyel bővebben foglalkoztam.

Az irodalomtörténet egyes kifogásolni való helyeiről már megemlékeztek. Sem azokat ismételni, sem másokat böngészni nem akarok; csak egyet találok szokatlannak: hogy Bodnár a korszakokról és az írók életéről összefoglaló képet adni nem törekszik. Különösen a XVI. század irodalmában föltűnő ez az eljárás, a hol már találkozunk praegnans áramlatokkal és kiemelkedő egyéniségekkel, míg az előző korszakban írók és irányok meglehetősen elmosódnak, abban már önállóan lépnek elének. Ilyen Heltai, Huszár Gál, Mélius, Ráskai s még a többi. Detailrajzok híján nem panaszkodom, de összefoglaló képek hiánya, azt hiszem, másoknak is föl fog tűnni.

Ha módszernek tekintem azt az eljárást, hogy egyes irányok vagy műfajok képviselőit és azok műveit ez irányok és műfajok keretén belől egymásután ismerteti, hibáztatnom kell e módszert. Hiszen inkább összefoglalásra volna szükségünk az irodalom történetében, nem

egymás mellé rendelésre. Toldy után egy egészen új iskola keletkezett, mely eddig, néhány tiszteletre méltó kivétellel, inkább a részletekben veszett el, mint egységes irányokat, határozott korszakokat iparkodott volna rajzolni, ismertetni, összefoglalni. A detailmunka és monographia, az ismeretlen emlékek kutatására és publikálására való vágy, a bibliographia és adatok fősorolása meglehetősen hódított e tudomány fiatal munkásai körében. Nem lehet tagadni az efféle foglalkozás hasznos voltát, el kell ismerni eredményeit — s megbecsülni a maga érdeme szerint. De egy irodalomtörténétíró, kinek magas ambíciója, hogy a nemzeti múlt irodalmi küzdelmeinek, forrongásának, a fejlődő nemzeti szellem kibontakozásának történetét megírja — ne elégedjék meg a részletrajzokkal, annak képet kell festeni, a művészet nevében és céljaira kell dolgoznia.

Olyan ritka jelenség irodalmunkban a most szóban forgóhoz hasonló mű, hogy örömmel kell üdvözölni minden önzetlen törekvést; hogy vagy gondosan kell vele foglalkozni, (de csak raptim szólni róla, mint a hogy a hírlapok teszik, nem szabad,) vagy hallgatni kell róla. Inkább beszélni akartunk tehát, nem azért hogy észrevételeket tehesünk, hanem hogy észrevételeink által talán a kérdéses problémák tisztázásához igénytelenül, de hozzájáruljunk.

ERDÉLYI PÁL.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1890.91.

1. Dr. Némethy Géza: Cicero *De finibus* cz. munkája az iskolában (Budapesti V. ker. kir. kath. főgymnasium). — E megszivlelésre méltó kis közlemény sajnálattal constalálja, hogy Cicero két philosophiai műve közül, melyeket a *Tanítás terve* a gymnasiumok VIII. osztályára előírt (De finibus bonorum et malorum libri V, és de officiis libri III.) a *De finibus* címűt hazánkban seholsem olvastatják, holott az Cicero összes bölceleti művei közt a legtartalmasabb, a legbecsesebb. Eddigi méltatlan mellőzésének komolyan számba vehető akadálya nem volt; de ha volt volna is, a jövőre nézve egyenetlen van az út annak áttörésére szerző kiadásával, mely a *Ponori Thewreuk Emil* szerkesztésében folyó «*Bibliotheca scriptorum Graecorum et Romanorum in usum scholarum edita*» vállalatban a múlt évben megjelent és az újabb kritika eredményeinek felhasználásával készült; és teljesen el fogja azt hárítani az útból a *De finibus* ama fordítása, mely ugyancsak a szerző tollából, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva immár készen van.

A *Gymnasiumi tanítás terve* a VIII. osztályban a rendelkezésre álló idő nagyobb részét Horatius olvasására s az ő költői egyéniségének megvilágítására szenteli (68. lap). — «Azon ekölcsi kérdéseknek, melyeket Horatius olvasása ébreszt, a művelt római államférfiu álláspontjából való megvitatását, valamint az értekező latin stílusnak mintáit adják Cicero azon philosophiai művei, melyeket a tanterv (a 4. és 5. lapon) ajánlatba hoz (69. lap). Ezek valamelyikére fordítandó tehát a szorgalmi idő főnmaradó része. Helyettük Tacitus nagyobb műveinek, kiváltképpen az *Annales* olvasását csak azon esetben javasolja, ha az osztály Tacitus stílusával megküzdeni képesnek látszik, s ha az érettségi vizsgálati munkálatok mellett annyi idő lesz még a tanár rendelkezésére, hogy «Róma legnagyobb történetírójával» egy oly befejezett részletben ismertetheti meg az ifjúságot, «mely különösen a történeti viszonyok kimerítő jellemzésénél vagy a lelki élet finom taglalásánál fogva tanulságos» (69. lap; v. ö. 5. l.). —

Szerző fölveti azt a kérdést, szabad-e az iskolában a *De finibus*-t a *De officiis* mellett teljesen mellőznünk. — Valamely olvasmány kiszemelésénél két szempont adja meg az irányt: egyik a tárgybeli sokoldalúság, hogy az érdekes embereket és intézményeket mutasson be, s a római életnek mentül nagyobb körű nyilvánulását tárja elő; a másik a «változatosság» olyan értelemben, «hogy az egyszer kiszemelt anyag ne maradjon hosszú évek során mindig ugyanaz»; újabb eszmék forgalomba hozatala ugyanis a nemzeti szellem közkincsét gyarapítja (*Gymn. tanítás terve*, 66. lap). Ellenkeznék tehát a *Tanítás tervének* helyes céljaival is, ha Cicero ajánlott két bölcséleti műve közül egyiket a másik rovására teljesen vagy jobbára elhanyagolnók az iskolában. Ezt a mellőzést meg a *De finibus* épen nem érdemli meg. Az ó-kori *ethica* 3 legfontosabb irányát ismerteti az meg velünk. — A római *respublica* utolsó századában már az állami vallás úgyszólván merő dogmatismussá süllyedt, s a különféle bölcséleti iskolák rendszerei — melyek politikai célokból az állami vallás külsőségeit, formalitásait befogadták — míg a politikai párttusák közepette a szószekeken is folytonos táplálékot találtak, addig az irodalmat is át meg áthatották. Főleg a költészet az a tér, mely az irodalomban a különböző bölcséleti irányelvek kifejezőjévé lett. A költészet a nemzeti érzelmek és törekvések kifejezője: ezekből táplálkozik, hogy hatást tehessen; a hatás ad neki életet, mely a benne rejlő eszmék életrevalóságához képest hosszú, sőt örök időkre szólhat; halála az a költői termékeknek, ha oly eszmék hozták létre, melyek senkit sem illetnek meg, s így befogadásra nem találhatnak.

A *De finibus* a három legfőbb iskolának, az epicureusok-, stoicusok- és peripateticusokénak, *ethicai* tételeit fejtegeti. Teljes elszigeteltségében egyik sem érvényesült ezen egyes iskolák tanítása közül az életben;

de egyik vagy másik iskola védelmezett zászlaja alatt kiki megválogathatta magának követésre azon erkölcstani tételeket, melyeket viszonyai vagy az egyes helyzetek leginkább ajánltak (eclectismus). A különféle tanok is mozgatják azon férfiak írói tevékenységét, a kiknek mi az iskolában műveit olvassuk. E bölceleti rendszerek nélkül egy Vergilius, de különösen egy Horatius olvasása be nem végzett munka marad. És ez a szempont az, a mely a *De finibus* olvasását az iskolában különösen ajánlja. De ajánlja azt ezenkívül azon körülmény, hogy ugyanazon évre esik Plato olvasása, kinek tanain épült az új-akadémia (peripateticusok iskolája) Aristoteles tapasztalati erkölcstanával s a *stoa* erkölcs-szigorúságával kibéllelve. E két olvasmány együtt véve nagyon czélszerűnek ígérkezik végül a philosophiai propædeutica tanulmányának kiegészítésére is, mint Némethy G. helyesen megjegyzi.

Igaz, hogy a *De finibus* 5 könyve több időt kívánna, ha teljesen föl akarnók dolgozni, mint a *De officiis*, mely 3 könyvre terjed; de a szóban levő programmértekezés kijelöli azon fejezeteket, melyek a *De finibus* lényegét tartalmazzák. Az I. könyv IX—XXI. fejezetei Epicurus tanítását, a III. könyv III—XXII. f. a stoicus iskoláét karolja föl, az az V. könyv IV—XXV. f. pedig a peripateticusok ethicáját ismerteti. E részletek tárgyalására a stílusgyakorlatokkal és írásbeli dolgozatokkal együtt számítva középszerű osztálynak is elegendő 65—70 óra, s akkor Horatiusra a stílusgyakorlatokkal és dolgozatokkal együtt 100—95 óra jut.

De itt sem zárkozhatunk el azon — bizonyára nagy körben helyesléssel találkozó — igazság kimondásától, hogy latin írásbeli dolgozatokra gymnasiumainkban kellelénél több idő van szentelve. Az V—VII. osztályokban a latin nyelvre körülbelül 208 óra jut egész éven át; ebből az óramennyiségből minden héten 1 óra stílusgyakorlatokra (kbl. 34), minden hóban 1 óra extemporalera (10), azok átnézésére és a hibák megbeszélésére szintén 1 (10), esik. Ha a havi scriptumok a stílusgyakorlatok napján kerülnek is az iskolában kikérdezés és javítás alá, akkor is az előírt auctorok olvasására csak 154 óra marad fön. — De mennyi marad a VIII. osztályban az egész évi kbl. 165 órából? — Mily futólagos tárgyalásban részesíthetjük csak ezen osztály latin auctoraikat? — Az osztrák közoktatásügyi miniszter egy újabb keltű rendeletével a latin írásbeli dolgozatok számát felsőbb osztályokban felére reducálta. Erre az útra kell térnünk, ha a latin nyelvi tanítás céljének sikeres elérését a rendelkezésünkre álló óraszám mellett, mely más művelt államokéhoz képest épen nem mondható soknak, biztosítani akarjuk. S minthogy felsőbb osztályokban a tanulók értelmi fejlődésével együtt mindinkább nagyobb tért kell nyitni az olvasmány historiai oldalának megvilágítása számára, a stilizálásnak mind jobban az olvasmányhoz

fűződő latin beszélgetésre kell szorítkoznia. Én részemről a heti dolgozatírást extemporale alakjában csak az I. és II. osztályban látom czélszerűnek fönntartani; a III—V. osztályban havi két iskolai dolgozatot adnék s az V. osztályig érve az extemporalékat már teljesen mellőzném, a VI. és VII. osztályban havonként 1 iskolai és 1 házi, a VIII-dikban pedig hónaponként csak 1 házi dolgozatot — a stilus gyakorlása czéljából, — azonkívül a két félév végén 1—1 iskolai dolgozatot lehetne tartani, melynek tárgya az olvasott auctor egy alkalmas részletének fordítása volna. A latinról fordítást az érettségi vizsgálatnál sem kellene mellőzni, sőt ellenkezőleg azt tartani a latin philologiai tudás igazi próbájának, s mellette a magyar szöveg fordítását — mely a latin mondatban és stilsztika forgalmasabb kérdéseit ölelné föl — csak csekély terjedelemre szorítani. Nem az a czél, hogy classicus latin szöveg előállítására szerezzünk képességet, hanem hogy classicus latin író a nyelvi és tárgyi akadályok leküzdésével megérthessünk; erre kell esnie összes latin philologiai tanításunk súlypontjának; így lehet csak az e tekintetben kitűzött magas czélok elérését kilátásba helyeznünk.

Dr. CSERÉP JÓZSEF.

2. Hoffmann Frigyes: Toldi szerelme forrásai. (Brassói állami főreáliskola. 3—13. l.) — Toldi egyre vonzza a magyar irodalom barátait, egyre lelkesíti azokat a vele való behatóbb foglalkozásra. Semmi sem méri értékét inkább, mint ez a folyton tartó, eleven érdeklődés, ez az igazi ápoló gond, melyben tőlünk részesül. Minden kis részlete külön ok és alkalom, hogy beszélhessünk róla, és szívesen ragadjuk meg ez alkalmat. Ezt az érdeket tapasztalom megint Hoffmann úr dolgozatában, mely *Toldi szerelme* forrásaival bibelődik.

Az egész dolgozat egy szakasza a *Toldi* tárgyalásának, s az a szakasz, melyben Aranynak egy különös képessége van tisztázva, magyarázva, megérzékítve, földerítve. A történeti érték s a meglepő intuitió, az epikus e két kiváló sajátsága, Arany legnagyobb ereje. S e dolgozat is erre tanít bennünket. Mert elemezvén ama forrásokat, melyekből Arany *Toldi szerelmében* merített, ama hatásokat, melyeket költeményén értünk, rámutat mintegy a sorok között arra, milyen tehetsége volt neki megismerni és föltámasztani a multat, milyen erős történeti érzékkel és nagy intuitióval alkotta meg epikus költeményét. Tárgyalásában nem ez ugyan a bevallott czél s a feladatúl tűzött kérdés, de ezzel van kapcsolatban az egész elemzés és vizsgálódás eredménye, főképen ezzel. Így tehát végső eredménynek is az említett tanúság fog megmaradni.

A mint figyelemmel kísérvük fejtegetéseit s megtudjuk, hogy a mondai alap nem elégíthette ki Aranyt a trilógia második részének concipiálásánál, hanem leleményének pótlására az egykoriakból vett indítékot és ösztönt, s a mint összehasonlítjuk a kölcsönzött hatást az

általára teremtett alakkal, szükség szerint rá kell jönnünk, hogy itt nem a forrás megnevezése, hanem a feldolgozás ereje az igazi kérdés. S a dolgozatnak e sorok között kivillanó eredménye egyik legszebb levele Arany koszorújának.

Hoffmann úr kedves dolgott végzett, s midőn Arany intuitiójának segítőit, emelőlit kutatta és magyarázta, voltaképen azt mutatta ki, hogyan dolgozott, s mit alkotott azok nyomán Arany János.

ERDÉLYI PÁL.

3. Horváth Rezső: Néhány szó a szülőkhöz a latin nyelv ügyében. (Sümegevárosi reáliskola 3—5. l.) — Horváth e program-értekezésben practicus szempontból világosítja meg a latin nyelv tanulásának szükségességét, néhány lelkes szóval lándzsát tör boldogult Trefort miniszter azon tagadhatatlan érdeme mellett, hogy a latin nyelvet a reáliskolákban facultativ tantárgynak hozta be, miben ő az egységes középiskola első lépését látja, historicumnak regisztrálja, hogy a sümegei reáliskolában már a hetvenes évek óta foly a latin nyelv-oktatás, végre a szülőknak lelkekre köti, hogy fiaikat, kik a latin nyelv tanulásában részt vesznek, a tanév végéig e rendkívüli tantárgy kitartó tanulására unszolják és ekként a tanárt a kívánatos cél elérése végett támogassák. Miképen folyt a tanítás, hány óra volt hetenként szánva és mi volt osztályonkint az elvégzett tananyag, erről az értesítőben egy árva betűt sem találunk, pedig ezeket az adatokat már azért is szükség lett volna közölni, mivel a latin nyelv tanulása itt már az első osztályban kezdődött, holott — tudvalevőleg — a latin nyelv tanulása rendszeren csak a főreáliskolák ötödik osztályában veszi kezdetét és — mint a beregszászi reáliskola értesítőjében olvastuk — e reáliskolában csak kivételesen, külön miniszteri engedély mellett oktathatták a latin nyelvet a második osztálytól fogva.

GRÓSZ JAKAB.

4. Bartos Fülöp: A nyelvtanítás problémája. (Szegedi állami főreáliskola 3—10. l.). — Ez értekezés írója közoktatásügyünknek egyik legérdekesebb kérdésével foglalkozik, de nem tárgyalja a kérdést, inkább csak érinti. Teljesen igaza van abban, hogy még nem állapotdunk meg teljesen az élő idegen nyelvek tanításának sem céljában, sem módszerében. Pedig, ha sikeressé akarjuk tenni a tanítást, biztos, határozott célt kell magunk elé tűzni, s ha a cél tisztán áll előttünk, nem kell majd tétovázunk a módszert illetőleg sem. Bartos a nyelvtanítás problémáját a következő 3 pontba foglalja össze:

1. Az irodalmi tanítás képezze-e a reáliskolai német és francia tanítás főcélját vagy pedig e nyelvek gyakorlati használata?

2. Ha az első, milyen olvasmányokból álljon iskolai canonunk?

3. Ha a második, az idegen nyelv mely körére terjedjen a beszéd képessége?

Az első kérdésre felel is Bartos: «Gymnasiumainkat humanistikus irányuk első sorban az irodalmi tanításra utalja.» . . . «A reáliskolában, melyet gyakorlatibb irányúnak szoktunk tartani, az irodalmi tanítás háttérbe lép. Legelől a beszéd képessége állana.» Ennyiben helyes a czél kitűzése is, csak abban nem érthetek egyet Bartossal, hogy szerinte e két czél elérését nem lehet egyesíteni. A reáliskolában jól megválogatott és értékes szöveg alapján kezdve a tanítást, 8, illetőleg 6 év alatt juthatunk annyira, hogy tudjon a tanuló beszélni német és francia nyelven, s ismerje az illető idegen irodalom legfontosabb műveit. A főczél azonban mindig a nyelv ismerete legyen.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

V E G Y E S E K.

A budapesti philologiai társaság f. évi január 13-án *felolvasó ülést* tartott, melyen Hegedűs István választm. tag elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Cato distichonjainak kritikai kiadása; melyért a társaság a felolvasónak jegyzőkönyvi köszönetet szavazott.

2. *Tutsek Anna*: B. Kemény Zsigmond regényalakjai (bemutatta Négyesy László).

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Hegedűs István választm. tag elnökölt és Petz Gedeon m. titkár volt a jegyző. Jelen voltak még: Bayer József, Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Dávid István, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Maywald József, Némethy Géza és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt.

1. Az utolsó választmányi ülés és a közgyűlés jegyzőkönyve hitelesítettik.

2. Új rendes tag: *Medgyesi* Lajos kaposvári gymn. tanár (aj. Fináczy Ernő).

3. A pénztárnok jelentése szerint a társaság *bevételei* 1891. decz. 22-től 1892. jan. 13-ig: 637 frt és 71 kr-ra rúgtak, a kiadás 135 frt; a készpénz jelenleg 496 frt 71 kr.

Ezután még néhány folyó ügy nyert elintézését.

— *Kazinczy Ferencz* levelezése címmel 'tanulmányt' írt és adott ki Széchy Károly Kolozsvárt (1891, 40 l.). E 'tanulmány' voltaképp bírálát Kazinczy levelezésének eddig kiadott első két kötetéről, mely bírálát előbb az erdélyi múzeum-egylet folyóiratában jelent meg. Szerző kimutatja, hogy a 'Levelezés' kiadója, Váczy János, néhány levelet rossz helyen sorozott be, hogy néhány jegyzetében hibás magyarázatokat ad és hogy néhány adathoz, melyet nem tudott megmagyarázni, megadható a szükséges fölvilágosítás. Eddig a bíráló munkája érdemes dolog, melytől elisme-

résünket egyáltalában meg nem vonhatjuk. De van a dologban még két momentum, melyet lehetetlen hallgatással mellőzni. Első az, hogy Váczy munkájáról az egész terjedelmes elaboratumban *egyetlen elismerő szó sem olvasható*. Tehát csakugyan egyetlen jó szóra sem érdemes a rengeteg, rendkívül elszórt, nehezen hozzáférhető anyag összegyűjtése és közzététele? csakugyan egyetlen jó szót sem érdemel az a számos helyesen fölvilágosító jegyzet, melyet Váczy a két kötethez csatolt? Biráló nyilván nem tudja, talán nem is sejti, hogy ily munka mily nehézségekkel jár, hogy külföldön a nagy levelezések kiadásaiban mennyivel nagyobb hiányok és föltünőbb hibák akadnak, a nélkül hogy valaki valaha az ilyen iszonyú zajt szükségesnek tartotta volna. A szakemberek amott vállalva működnek közre, hogy az ily kiadványok idő, néha évtizedek folytán kitünő munkákká váljanak, mert minden tisztességes szakember tudja, hogy az ily nehéz föladatot egy ember első ízben teljesen soha meg nem oldhatja. Ez az egyik. A másik dolog *az egész bírálat hangja*. Széchy oly óriási magasságban érzi magát nemcsak Váczy, hanem az egész Akadémia és összes tudományosságunk fölött, hogy nem is talál már a magyar nyelv szótárában elég szitkozódó és elitélő kifejezést, melylyel egész souverain megvetését világgá bocsáthatná. Hisz elismerjük, hogy egy egyetemi tanszék magas forum: de hogy ez a magasság ily tonusra följogosítana, az még akkor sem engedhető meg, ha az illető bíráló kiváló szakember, a ki hivatottságának bárcsak szerényebb jeleit is adta. Széchyről ez tudvalevőleg nem állítható, nem is állította még senki, s így többszörösen indokolatlan és illetlen az ő hangja. Az előttünk fekvő bírálat után természetesen fogja találni a szerző, ha ezentúl fokozott érdeklődéssel és feszültséggel várjuk nagyobb szabású, tudományos műveit, mert csak az ilyenek indokolhatják némileg, persze megint csak utólag, mostani föllépésének sajátságait.

—i.

— A reformáció Kassán czímmel 110 lapra terjedő érdekes kötet jelent meg ifj. Kemény Lajostól Kassán (Bernovits nyomdája, 1891), mely e folyóirat olvasóinak figyelmét is megérdemli, mivel sok oly egyénről emlékszik meg, kik az irodalom terén is jelentőséggel bírnak. A dolgozat maga csak 25 lapra terjed, a kötet többi tartalmát a kassai levéltárból most első ízben közzétett, részben fontos oklevelek teszik. Szerző előadása azért olyan rövid, mert csupán oklevelekből merített új vagy legalább újabban megerősített adatok közlésére szorítkozik, ill. eddigi téves állításokat helyreigazít. Kassa reformátorát Henkel Jánosban, Mária királyné ismeretes udvari papjában mutatja be, ki első ízben 1522-ben, másodszor 1526-ban lett a város parochusa. Eddig Achatiust tartották Kassa reformátorának, de szerző kijelenti, hogy ez adat hitelességére sehol sem talált. Henkel föllépésétől egészen 1562-ig tárgyalja szerző a felekezetek viszonyait a gazdag és tekintélyes felsőmagyarországi városban, Huszár Gálra, Telegdire, Dévay Biró Mátyásra s a kornak egyéb kiváló vagy érdekes alakjaira vonatkozólag gazdagítva vagy helyreigazítva eddigi ismereteinket. Igen örvendetes volna, ha Ifj. Kemény Lajos példája utánzókra találna, de

jövőre kívánatosnak tartanók, hogy a szerzők a közlött okleveleket rövid kivonattal látnák el és bensőbb kapcsolatba hoznák magával az előadással.

—i.

— Atilla (!) és a magyar hún-mondák címmel 32 lapra terjedő értekezést közöl az 'Irodalomtörténeti Közlemények' utolsó (1891. 4-dik) füzeté, *Erdélyi Páltól*. A dolgozat általában jól olvastatja magát, mert tájékozott és képzett szerző munkája, de mégis hangsúlyozandónak tartjuk, hogy az egész hosszú értekezés egyetlen új adattal nem gazdagítja tudásunkat, egyetlen új szemponttal nem növeli ismereteinket. Ellenben telve van téves és félszeg, sokszor izetlenül szellemeskedő megjegyzésekkel, melyek csak arra alkalmasak, hogy a fogalmakat összekúsálják és a még mindig sokfelé uralkodó zavart fokozzák. Hogy szerző Detrében a történeti Alarichot látja (Theodorich helyett), az talán csak tollhiba, ámbár veszedelmes természetű tollhiba; hogy a föltételezett hún krónika stíljével szemben 'nyugati komoly írónak' mondja az idegen historikusokat előadásuk miatt, míg amazok (nem érthetni, kiesodák, de úgy látszik, a magyar krónika írói) 'könnyebb elbeszélők', ez oly furcsa beszéd, milyen föl sem fogható, ha az ember pl. csupán az egy 'Cusus Sti Gallira', de számos egyéb idegen krónikára gondol; de teljesen megfoghatatlan tény, hogy szerző és szerkesztő még csak Attila nevét sem írják helyesen. A magyar irodalomtörténet terén is első sorban alapos és széleskörű ismeretekre, önálló kutatásra, a tudomány színvonalán álló szempontokra van szükség; — az ilyen se nem tudományos, se nem népszerű, ismereteinket nem növelő, az úgy lényegét semmiben föl nem világosító s előbbre nem vivő elméskedések, nagyon tartunk tőle, hogy többet ártanak, mint használnak s legfeljebb népszerű fölolvadásoknak járnak meg.*)

—i.

— Liebholt Zakariás XVI. századi német drámairót tárgyalja Müller Antal a strehleni gymnasium 1891. értesítőjében. Egyetlen drámája egyetlen példányban (a berlini kir. könyvtárban) maradt reánk; teljes címe: *Historia von einem frommen, Gottfürchtigen Kauffmann von Padua, welcher zu Mantua in beysein anderer Kauffleut wegen seines lieben, frommen Weibes Ehr und Frömigkeit sein Hab und Gut verwettet, solches aber ihr ein leichtfertiger Sycophant mit betrug und unrecht abgenommen, dadurch der ehrliebende Kauffmann in gros Armut und sein frommes Weib unschuldig in Noth und Elend kommen. Auch wie hernach Gott, der Allmechtige diese beyde Ehleut wiederumb erfreuwet und dagegen den Ehrendieb zu schanden gemacht und gestraffet hat. Dem H. Ehestande und allen Christlichen, ehrliebenden Eheleuten zu ehren und gefallen gestellet durch Zachariam Liebholt von Solbergk. Gedruckt zu Bresslau durch Georgium Bawmann. 1596.* A szerző a boroszlói kereskedőknek ajánlotta művét: *Silberbergk, am tage Purificat. Marie, Anno 1596.* A szerzőről nem sokat tudunk. Ő maga iskolamesternek és városi irtoknak nevezi magát, tehát tanult ember volt.

*) Szükségesnek látjuk megjegyezni, hogy Erdélyi dolgozatát illetőleg némileg más véleményen vagyunk, mint a fenti közlemény t. Szerk.

Silberberg (tájnnyelven Solberg) sziléziai kis városka, melynek iskolája 1593-ban épült, Liebholdt később Goldbergben volt városi irnok, a hol a jeles Trotzendorf Bálint alatt a gymnasium nagy hírnévre emelkedett és a humanistikus tanulmányok fényes központjává lett. Liebholdt természetesen nem lehetett ez iskola tanítványa, de a Goldbergben uralkodó tudós szellem reá is hathatott. Drámája főleg tárgyánál fogva érdekes. Forrása a *Decamerone* (II, 9) egyik legismertebb elbeszélése, melyen a 'Vitéz Franciscóról' szóló magyar 'szép historia' (1574) is alapszik és melyet Shakespeare is fölhasznált 'Cymbeline' (1610) cz. drámájánál. (V. ö. e tárgyáról és feldolgozásairól Boccaccioról írt könyvemet, 218. l.) Liebholdt alig ismerte e történetnek régibb német drámai földolgozását, Hans Sachs 'comedi'-ját *Die unschuldig Frau Genura* (1548. márcz. 6.), Shakespeare pedig bizonyára nem tudott német előzíról. A XVI. századi sziléziai iskolamester kizárólag Boccaccióból merített, kinek novellagyűjteménye az ő idejében német fordításokban már nagyon népszerű volt. Az olasz író elbeszélését Liebholdt a kor izlése szerint nem is annyira dramatizálta, mint inkább csak dialogizálta és minden művészi érzék nélkül osztotta hét felvonásra. Az előadás egészen epikai, mint pl. Hans Sachsnál is, és erősen számít (főkép a II. felvonásban) a nézők képzeletére. A személyek neveit latinizálta a szerző, még pedig, ismét a kor izlése szerint úgy, hogy a név egyúttal birtokosának jellemét is jelöli. A főalakok: *Veridicus, der fromme, wahr redende Kauffmann*; — *Cautus, ein verschmützter Kaufmann*; — *Candidus, ein aufrichtiger Kauffmann*; — *Humanus, ein freundlicher Kauffmann*; — *Falsarius, ein falscher, böser, betrüglischer Bube*; — *Castitas, des Veridicus fromes Weib, welche dann im fünften Theil dieser Historien Egregius genannt wird*; — *Pragmatica eine alte Kuplerin*. Nem tudni, hogy a darab színre került-e; a szerző nem tesz erről említést, de utasításai kétségtelenné teszik, hogy a színi előadás számára írta. Liebholdt fő eltérése forrásától abban áll, hogy a 'házassági ördögöt' szerepelteti, a ki protestáns fölfogás szerint ellensége a szent házasságnak és azért segíti Falsariust (egy kerítő nő közvetítésével), hogy Veridicus boldog házasságát megrontsa. A cselekmény lefolyása fölvonások szerint (előbb a Prologus csendet kér, az Argumentator pedig elmondja a darab tartalmát) a következő: I. Német kereskedők Mantuában asztal fölött a nők tisztességességéről beszélgetnek. Veridicus és Falsarius fogadása. II. Castitas aggódik távol levő ura miatt. Falsarius az ördög és egy kerítő nő segítségével szekrényben Castitas háló szobájába viteti magát, hol mindent kikémlel és a nő ékszereiből több darabot magával visz. III. Falsarius visszatér Mantuába és Veridicus elismeri, hogy elvesztette a fogadást. IV. Veridicus meggyilkoltatja Castitast, de a gyilkos az erdőben életben hagyja a kétségbeesett asszonyt. V—VI. Castitas férfi ruhában mint Egregius Candiába jön, hol a herceg őt irnokául fogadja. Az itteni nagy vásárra Veridicus és Falsarius is jönnek. Castitas fölismeri ez utóbbinak holmija közt saját eltűnt ékszereit és a gonosz kereskedő dicsekedve meséli, hogy mikép jutott azoknak birtokába. Most kiderül minden. A házaselek kibékülnek, Falsariust a színen megkövezik. Az ördög haragszik, de rögtön meg is vigasztalódik, mert másutt majd

czélt ér. VII. A boldog pár visszatér Paduába. — A darab tehát dialogizált elbeszélés, de a dialogus tehetségre vall. Itt-ott jellemzésre való törekvés is mutatkozik, de nyelv és verselés tekintetében a dráma csak olyan gyarló, mint a XVI. század egyéb színi termékei. h.

— Faust hitvallásáról, Goethe főművének e fontos és híres helyéről, szépen és érdekesen ír Hildebrand Rudolf a *Zeitschr. für den deutschen Unterricht* egyik utolsó füzetében (1891. évf. 369—376. l.: *Zu Fausts Glaubensbekenntniss*). Megczáfolja azt a félreértésen alapuló felfogást, mintha Faust Gretchennek emez egyenes kérdésére: «Glaubst du an Gott?» nem akarna ép oly nyíltan felelni, mintha válaszában kerülgetné a kérdés lényegét azért, mivel nem akarja megvallani, hogy tulajdonképeni hite az isten-tagadás. Faust vallomásának ilyes magyarázata Hildebrand szerint teljesen téves. Faust válaszában főgondolata eme szavaiban foglaltatik: «*Gefühl* ist alles, *Name* ist Schall und Rauch»; azaz a ki hitvallásában megelégszik az isten puszta *nevének* hangoztatásával, az nem mond és nem hisz semmit, — a puszta szóhasználaton fölülemelkedve, *érezni* is kell az ő lényét s ezt az érzést igyekszik Faust bővebben körülírni és Gretchenben is ébresztetni («Der Allumfasser, der Allerhalter fasst und erhält er nicht dich, mich, sich selbst?» stb. szavaival). Hildebrand rámutat, hogy e felfogás teljesen megfelel a Sturm- és Drang-korszak szellemének (Faust eme része is a Genie-korszak idejéből való). Az az áramlat, mely mindennemű hagyománytól elfordult, a nyelvben is hadat üzent az átszarmazott szóknak, neveknek, s az ifju Goethe nyelvén meglátszik, mennyire idegenkedik ő is minden elhasznált, semmit mondó szó használatától s mennyire igyekszik, hogy mindent *tárgyszerűen* adjon elő. Ennek a főrekvésnek öntudatosan kifejezést is ad; Rómában 1787 júl. 5-éről kelt levelében azt írja: «Nun dringe ich nur darauf, dass mir nichts *Name*, nichts *Wort* bleibe; was schön, gross, ehrwürdig gehalten wird, will ich mit eigenen Augen sehen und erkennen», és aug. 28-án: «In der Kunst muss ich es so weit bringen, dass alles anschauende Kenntniss werde, *nichts Tradition und Name bleibe.*» Ezért idegenkedik Faust és vele Goethe az Isten nevéből is, de csakis a puszta *névtől*, melyet üresen érző emberek egészen elkoptattak; fősúlyt az *érzésre* fektet. És az érzésnek eme hangsúlyozása ugyancsak a *Sturm és Drang* szellemének felel meg s megfelel ama felfogásnak, melyet Goethe még ötven évvel később (1823) nyilvánított a vallásosságról a *Trilogie der Leidenschaft* egyik költeményében, az *Élegie*-ben (14. vsz.: In unsers Busens Reine wogt ein Streben stb.).

P.

KÖNYVÉSZET.

Burns Róbert költeményei. Fordította Lévay József. Kiadja a Kisfaludy-társaság. Budapest, Franklin-társ. 1892. (8-r. 558 l.)

Cato bölcs mondásai. Latinul és magyarul. Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta dr. Némethy Géza. Budapest, kiadja a M. T. Akadémia class. philologiai bizottsága, 1891. (8-r. 132 l.)

— *Ugyanaz* csak magyarul. (8-r. 88 l.)

Évlapjai, A Kisfaludy-társaság. Új folyam. 24. köt. 1889—90, Budapest. Franklin-társ. 1890. (8-r. 244 l.) Tartalom: Hivatalos közlemények. — *Várady A.*: Krisztus az alvilágban. Drámai költemény egy felv. — *Mai-land Ö.*: Az oláh népköltészet fő vonásai. — *Hadzsics Antal*: Zmaj-Jovanovics János. — *Hermann Antal*: Újabb adalékok a Szilágyi és Hajmásiféle thémához. — *Gyulai P.*: Báró Kemény Zsigmond sírjánál. Költemény. — *Degré Alajos*: Az utolsó jurátus. Beszély. — *Endrődi S.*: Diadal. Költemény. — *Zichy A.*: Gr. Széchenyi István külföldi utazásaiból. — *Ábrányi E.*: A monológ ellen. — *Csengeri János*: Iphigenia Taurisban. Goethe drámája.

Góbi Imre. A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák számára. Budapest, Franklin-t. 1892. 464 l. 2 frt 40 kr.

Gömöri Havas Sándor. Budapest régiségei. A főváros területén talált műemlékek és tört. nevezetességi helyek leírása. III. Tartalom: *G. Havas S.*: Budapest multja és a királyi várak Ó-Budán. — *Hampel József*: Aquincumi temetők. — *Kuzsinszky Bálint*: Az aquincumi amphitheatrum. — *Fröhlich Róbert*: Aquincum római feliratai. Budapest. A főváros kiadása. 1891. (4-r. 164 l.).

Heinrich Gusztáv. Német tan- és olvasókönyv közép- és felső iskolák számára. 2. kötet. A költészetten vázlatával és magyarázó jegyzetekkel. 8. jav. kiadás. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 342, V l.) 1 frt 40 kr.

Irodalomtörténeti közlemények. Szerkeszti Ballagi Aladár. I. évf. 4. füz. 331—510. l. Tartalma: *Erdélyi Pál*: Attila és a magy. hun-mondák. — *Horváth Cyrill*: Egy ismeretlen magyar codex nyomai. — *Kerekyártó Árpád*: Kottanner Ilona emlékiratának kútfői méltatása. — *Ballagi Aladár*: Elfelejtett írók. Péczli és Péteri Takáts. — Tárca. — Kritikai rovat. — Adattár.

Könyvszemle (Magyar). Közrebocsátja a m. n. múzeum könyvtára. XVI. évf. 1891. 1. 2. füz. Budapest, 1891. (8-r. 168 l.) — Tartalom: *Thal-lóczy L.*: Corvin-codexekről. — *Sebestyén Gy.*: Csokonai kiadatlan versei a m. n. múzeum könyvtárában. — *Jakab E.*: A m. t. akadémia kézirat-tárának rendezéséről. — *Barabás S., Csánki D., Fejérfataky L., Décsényi Gy.*: Adatok a magyarországi középkori könyvtárak történetéhez. — *Erdélyi P.*: Költeményes régiségek. — *Ferenczi Z.*: Adalékok Szabó K. Régi Magyar könyvtárához. — A m. n. múzeum segédőreinek küldött-sége gr. Csáky Albin miniszternél. — *Majláth B.*: Régi magyar egy-leveles nyomtatványok. — *Hellebrant A.*: Adalékok Szabó Károly R. M. Könyvtárának II. kötetéhez. — *Csontos J.*: Két modenai Corvin-codex története. — *Erdélyi P.*: Wurmland. — *Majláth B., Horváth J., és Hellebrant A.*: Adalékok Szabó R. M. K. I. kötetéhez. — Hazánkat érdeklő *Külföldi Szemle*. — *Csontos J.*: A gr. Trivulzio család milánói könyvtárának magyarországi vonatkozású kéziratjai. — A velencei Sz. Márkról nevezett könyvtár magyar vonatkozású nyomtatványai. — Vegyes közlemények.

Lenkei Henrik. Petőfi és a természet. Budapest, Lampel R. 1892. (8-r. 134 l.) 1 frt 20 kr.

Xenophon emlékiratai Sokratesről. IV. füzet. III. könyv. — 8-ik végéig. — IV. könyv. 4. Ford. és magy. Némethy Géza dr. (Tanulók könyvtára, 59. füz.) Pozsony, Stampfel.

Zolnai Gyula. Mátusföld nyelvjárása. (Különlenyomat a Magyar Nyelvőr 1890. és 1891. évfolyamából.) Budapest, 1891. (8-r. 116 l.).

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai
leszállított árakon kaphatók a pénztárnoknál.

A IV. évfolyamot vagy ezen évfolyam egyes füzeteit
pedig megvételre keresi a pénztárnok.

Hivatalos nyugtázás

az 1891. évi nov. hó 21-től 1892. évi jan. hó 15-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1890-re: Dr. Schmidt Attila. — Csiki Lajos (a pótkötetért is 1889-re és 1890-re). — **1891-re:** Jakoblovits Lajos. — Lázár Béla. — Piláthy Béla. — Róna Lajos. — Solymossy Sándor. — **1892-re:** Damaszkovszky Tiborcz.

Rendes tagdíj 1886-ra: Dr. Margalits Ede. — Pintér Ede 3 frtot. — **1887-re:** Dr. Margalits Ede. — Straub József. — **1888-ra:** Straub József. — **1889-re:** Dr. Morvay Győző. — Szabó J. Elek. — Szilasi Mór (a pótkötetért is 1889-re és 1890-re). — **1890-re:** 'Aldori Bertalan. — Dr. Erdélyi Károly. — Dr. Heinrich Károly. — Horváth József (a pótkötetért is). — Dr. Kovalik János. — Kőrösi Henrik. — Markusovszky Sámuel (a pótkötetért is). — Szabó J. Elek. — Virkler Endre. — **1891-re:** Ambrus Mór. — Bozszenik Béla. — Dr. Badics Ferencz. — Dr. Bauer Simon. — **Drajkó Béla.** — Dr. Erdélyi Károly. — **Fejér Adorján.** — Fludorovits Zsigmond. — Fekete József. — Fűredi János. — Dr. Fináczy Ernő pótlásul 2 frtot. — **Géresi Kálmán.** — Gerevics Guszt. — Gyürky Odön. — Dr. Ham Sándor. — Dr. Horváth Cyrill. — Dr. Hegedüs István. — Dr. Hoffmann Frigyes. — Haslinger Ferencz. — Dr. Herzl Mór. — Dr. Hofer Károly. — Dr. Halász Ignác. — Horváth József (Marosvásárhely). — Dr. Jancsó Benedek. — Dr. Kis Sándor. — Kovács József. — Köpésdy Sándor. — Kempf József. — Dr. Kont Ignác (1890-re is a pótkötetért 1 frtot). — Dr. Kuzsinszky Bálint 2 frtot. — **Lázár István.** — Latkóczy Mihály. — Lintner Lajos. — Liechtenegger József. — Markusovszky Sámuel. — Márton Jenő. — Dr. Molnár Samu Pál pótlásul 4 frtot. — Martinkovics Iván. — **Pap ev. János.** — Dr. Pecz Vilmos 1 frtot. — Dr. Patrubány Lukács. — Dr. Riedl Frigyes pótlásul 4 frtot. — Réti Ferencz. — Dr. Radnai Rezső. — Révész F. Cyrill pótlásul 4 frtot. — Récei Viktor. — **Serkei Szabó József.** — Dr. Schullerus Adolf. — Simonyi Zsigmond. — Dr. Szemák István. — Dr. Szász Károly. — Sarudy György. — Szabó J. Elek. — Dr. Takáts Sándor pótlásul 4 frtot. — Tiber Agost. — Virkler Endre. — Volf György. — Dr. Weninger László. — Dr. Zolnai Gyula. — **1892-re:** Balassa József 2 frtot. — Dr. Boros Gábor. — Dr. Burány Gergely. — Barbarics Róbert. — Bencsó Antal. — **Dóczi Imre.** — Dávid István. — Dr. Erdélyi Pál 1 frtot. — Dr. Fináczy Ernő 2 frtot. — **Győri Gyula** 3 frtot. — Gärtner Henrik. — Dr. Heinrich Gusztáv. — Háhn Adolf pótlásul 4 frtot. — Dr. Kont Ignác. — Káposztássy Jusztinián. — Dr. Maywald József. — Dr. Némethy Géza. — Nátafalussy Kornél. — **Pap Ev. János.** — Dr. Pozder Károly. — Pfeiffer Antal. (1893-ra is 1 frtot). — Dr. Petz Gedeon. — Szalay Gyula (Léva). — Schill Salamon. — Dr. Takáts Sándor 1 frtot. — Dr. Tóth György. — Dr. Tóth Kálmán 4 frtot. — Dr. Vári Rezső. — Vajdafy Géza (kimaradt az I. füzetből). — Dr. Tolnai Gyula. — Dr. Zoltvány Irén. — Ziehen Gyula (kimaradt az I. füzetből).

Előfizetés 1891-re: Balázsfalvi gör. kath. főgymn. — Budapesti gyakorló főgymn. — Budapesti V. ker. főreáliskola. — Csáktornyai áll. tanítóképző. — **Kisszebeni kath.** algymn. — Keeskeméti ref. lyceum. — **Maxa Ferencz** 2 példányra. — Dr. **Szabó Alajos.** — Temesvári M. — **1892-re:** Békési ev. ref. gym. — Budapesti II. ker. főreáliskola. — Besztercebányai ág. hitv. gym. — Budapesti orsz. izrael. tanítóképző. — **Egri főgymn.** — Eperjesi kir. kath. főgymn. — Eperjesi ev. coll. — **Gerold et Comp.** — Győri szentben. r. székház. — Gyönki ev. ref. gym. — **Hepke Tibáld.** — Jászberényi közs. kath. főgymn. 5 frt 10 krt. — Dr. **Koltai Virgil** 5 frtot. — Kaposvári áll. főgymn. — Keszthelyi kath. gym. — Kiskunhalasi ref. főgymn. — Kunszentmiklósi ev. ref. gym. — Ifj. Klein Mór. — Kalocsai érseki főgymn. — Keeskeméti keg. r. főgymn. — **Losonczi áll. főgymn.** (1893-ra is 1 frtot). — Lévai keg. r. főgymn. — **Mezőturi ref. gym.** — Miskolci ev. ref. főgymn. az I. félévre. — **Nagy-kállói áll. főreáliskola.** — Nagykanizsai kath. főgymn. — Nagykanizsai polg. iskola. — Nagybányai áll. főgymn. 5 frtot. — Nagyenyedi Bethlen főtanoda. — Nagyszombati érseki főgymn. — **Podolini gym.** — Pancsovai áll. főgymn. — Pozsony-szt.-györgyi gym. pótlásul 5 frtot és 1893-ra 2 frtot). — Pécsi r. kath. főgymn. — Pannonthalmi könyvtár. — **Rózsashegyi gym.** — Révai Leo. — **Schwarz Károly.** — Soproni szentben.-r. székház. — Szatmári ev. ref. főgymn. — Székely Mikó-collegium. — Szegedi Somogyi-könyvtár. — Székelyudvarhelyi ref. coll. — Székesfehérvári áll. főreáliskola. — **Trócsányi Bertalan.** — Tóth Dániel. — Trstenai kir. kath. gym. — Temesvári főreáliskola. — **Veszprémi r. kath. főgymn.** — Valentin Károly fia. — **Zilahi ref. gym.**

Budapest, 1892 jan. 15-én.

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

I., vár, Verbőczy-utca 16.

P E R S I U S.

Vallomással kezdem. Minél tovább és minél behatóbban foglalkozom Persiussal, e korán elhunyt ifjú költő iránt annál mélyebb rokonszenvet érzek. E rokonszenv oly mérvet is ölt, hogy majdnem megvesztegeti izlésemet, ítéletemet. És ha nem is követhetem Casaubonust, ki elragadtatásában Persius írásmódjában az öntudatos tökély mesteri vonásait látja ott is, hol egy hanyatlásnak indult irodalom beteges izlésének halálos vonásait lehetne fölismerni: úgy meghat e tiszta lélek, szeplőtelen jellem, mély és szent meggyőződéstől exaltált egyéniség, hogy szerény dolgozatom fokként válik apologetikussá Nisardnak támadásaival szemben, ki Persius túlfeszített irányát a tehetségtelen író szerencsétlen vergődésének: az irhatnám-szenvedély korán feltűnt, emésztő lángjának, mondhatni beteges lázának hajlandó tulajdonítani. Scaliger szellemes ötlete nem csal meg, melyet Nisard oly kedvteléssel idéz, hogy Casaubonus magyarázata tevé Persiust nagy íróvá, mert a magyarázat olyan mártás, «mely többet ér mint a hal».

Nem; mert ha Persiusnál nem lehet többé föltalálni azt a bámulatos egyensúlyt, mely a valódi klasszikus írók jellemzi: az egyensúlyt az eszme és kifejezés, a tartalom és alak közt; ez egyensúly az eszmék mélysége, ama forrongó korszak izgatott szellemi élete, az irodalmi izlés hanyatlása következtében bomlik föl. De az irodalomtörténet buvárának kötelessége az írói egyéniség vonásait föltalálni: az írók korából, a kort az íróból megérteni és ha e nézőpontról tekintve tartalmasnak, jelentősnek ismer egy írók; benne a korszak tipikus vonásai mellett eredetiséget fedez föl: megadni az írók azt, mi őt megilleti. Persius pedig a tisztelet és elismerés koszorúját megérdemli, főként azért, mert benne az író és a jellem, a nyelv és meggyőződés összeforrt.

Értekezésem öt fejezetre oszlik. Az első fejezet Persius és Horatius bölcselmi felfogása közt von párhuzamot; a második a kor-

szakot festi, melyből formálódik Persius írói egyénisége; a harmadik Persius életét rajzolja, főként Cornutus hatása alatt kifejlett világnézetét; a negyedik a stoikus költőt mutatja be; az utolsó fejezet Persius Horatius utánzatának kimutatása mellett Persius eredeti írói egyéniségének kel védelmére.

I.

A római satirát Horatius műérzéke oly költői műfajjá teremté, melyre a Quintilianus ismert önérzetes mondása: *satira quidem tota nostra est*, csakugyan illet: lett a didaxis, az életkép, a kedélyes lyra egy oly egységes compositiót igénylő műfajává, mely ma is a lyra és elbeszélés, az érzelmi és tanköltés határvonalán áll és azért mégis külön műfaj, melynek megvannak törvényei; külön egyed, melynek megvannak létfeltételei. Hogy elkerüljük az irodalomtörténetekben chablonszerűvé vált szólamot, hogy t. i. átmeneti korszakokban keletkezik: mikor két kulturális irány, két eszmény összeütközik, mint Lucilius korában a görög ízlés a római jellemmel; Horatius korában a republicanus Róma a caesarismussal: mondhatjuk azt, hogy a satira virágzásának föltétele mindig az, hogy a lyrikus költő lelkében megfogant újabb irány, az előtte lebegő eszményi cél éles, durva, néha föllázító ellentétbe jön a közfelfogással, közízléssel, az erkölcsi állapotokkal. Mindig a czopf a nevelés: legyen e czopf az új módi; mert a természetes viszonyok helyett mesterkéltséget, negélyezett ízlést akar constituálni: és ekkor a régi jó idők felé mereng vissza a költői lélek vagy legyen e czopf a régi túlságos bálványozása és az új eszmék, új irány ellen, mely életképessé vált, alkotson ellentétet: az összeütközés megtörténik a költő lelkében, az eszményi igazság felkent lovagja kész lándzsát törni az igazság érdekében újra csak a czopf ellen. A korszakok erkölcsi decadentiája, visszássága változtatja el a satirikus lélek keserűségét, indulatait, kitöréseit. Legjobban kitetszik ez állítás igazsága, ha felvesszük a római satira történetének Horatiusnál megszakadt fonalát, és Persius satiricus álláspontját vizsgáljuk meg. Maga Persius hív föl az összehasonlításra, hiszen lépten-nyomon utánozza compositióban, fordulatokban, nyelvezetben; de a kik és köztök *Nisard*,*) Persius tehetségét határozottan kétségbe-

*) *Etudes sur les poètes de la décadence* par D. Nisard V. ed. Paris 1888.

vonják is: aligha tagadhatnák meg azt a teljesen önálló álláspontot, melyet Persius mint satiricus elfoglalt.

A két kor közti különbség megadja a kulcsot a két álláspont közti különbség megértéséhez. Persius frappans vonással jellemzi Horatius satirájának hangját, midőn így szól: (1. Sat. 114. és köv.)

Bezzeg Lucilius könnyen vagdalja a várost,
S Lupust és Mutiust szétmarczangolta fogával,
Flaccus az ármányos csak enyelg s belopózva a szívbe
A nevetők minden bűneit föltárja szeliden;
Érti nagyon, mint kell orránál fogni a népet.

Barna Ignác*)

mely hely értelmezésénél nehézségbe ütközik az *excusso suspendere naso* (sc. populum). A Horatius szólamait kedvelő Persius e passusát teljesen megvilágítja Horatius *I. Sat. VI, 5. naso suspendis adunco*. A helyes értelem ez: Horatius finom modorban gúnyolta a népet, azaz a római civisek elfogult nézeteit. Persius e jellemzését felhasználhatjuk az ő satiricus álláspontjának is megvilágítására. Horatius mosolygva mondja meg az igazat: a népnek magának. A republicanus emlékek által ámítható, az új helyzetbe magát bele nem találó népet érinté szelid ironiával; önmagát is a korabeli ingatagság, változékonyság színében tüntetvén föl mint egy *admissus*: mint egy szellemes, ügyessége, nyájas föllépte, min-

*) Dr. Barna Ignác: Aulus Pers. Fl. és Sulpicia satirái. Budapest, 1881. Barna fordítására ép érdemes voltára tekintettel ugyancsak fölfér a revisio. A legjellemzőbb kifejezéseket, melyek a latin thesaurus poeticusban mintegy a költői nyelv elfogadott szabadalmai gyanánt tekinthetők, Barna kiforgatja jelentésükből: kitünő példa a hely fordítása is. *Excusso populus suspendere naso*, Barnánál: Érti nagyon, mint kell orránál fogni a népet. Eltekintve e szólamnak: *orránál fogni* pongyola durvaságától, mást jelent. A *naso* mint a gúny kifejezésének szerve átment a gúny értelmébe. Így Luciliusról mondja: hogy megalapító a satirát Plin. praef Hist. Nat. 6. Luciliusque primus condidit stili nasum. Horatiusnál a *populum suspendere naso adunco* = fíntoritáni az orrát a népre vagy gúnyolni. Persius az ő abstrus modorában, mint Horatius utánczó, az *adunco* helyett *excusso*-t tett. *Excussus* kifejezi az izgatott, nyugtalan mozgást. Horatius jelzi az *adunco*-val a gúnyolódó ember eltorzuló orrát, Persius pedig az orr czimpájának nyugtalan rezgését. Persius egyik magyarázója Joannes Britannicus megadja a helyes értelmet: *Excusso* lemma alatt mondja: extorto et moto ut fieri solet in derisu. *Populum suspendere*: subsannare i. e. per fastidium quoddam deridere. *Comutus*, a grammaticus az *excussus*-t *emunctus*, *prudens* értelemben veszi. Tehát Barna e helyet föltre értette.

den arrogantíát nélkülöző modora, tapasztalt világismerete, finom műveltsége által szívünkhöz akaratlanul közel férköző *jó barát*, kinek nyíltsága, őszintesége távol áll a pedans erkölcsi prædicator hangjától, melyet Tacitus (Senecára alkalmazva Agrippina, Nero anyja által) oly mesteri velős tömörséggel *professoria lingua*-nak nevez. A valódi humor álláspontját foglalja el, mint maga mondja:

Ridiculum

Fortius et melius magnas plerumque secat res.

De nem ez a lényeg, hanem a satiricus álláspont különbsége: a két korszak, a két egyén érzületében gyökerező különbség. Horatius nem képez oppositiot a fenálló renddel, a dolgok új változásába belenyugszik. Azt a paizsot, melyet egyszer eldobott Philippinél:

Tecum Philippos et celerem fugam
Sensi relicta non bene parmula,
Cum fracta virtus et minaces
Turpe solum tetigere mento

(Carm. II. 7, 9–12.)

nem vette föl, fegyvertelen marad a hatalommal szemben . . . de nem; marad egy fegyvere; *ridendo dicere verum* . . . de nem az ellenzék álláspontja érdekében, nem egy bölcselmi felekezet szellemében. Az *ellenzék és bölcselmi felekezet* szók nem véletlenül kerültek egymás mellé; mert az *ellenzék* és a Stoa-bölcsészlet Nero korában egyet jelentett. Nagy fordulat állt elé a közgondolkodásban, a közvéleményben jelenlékeny változás volt érezhető. Horatius ép oly kedélyesen tette nevetség tárgyává a könnyelmű, léha pénzarisztokratia dözsoléseit, pazarlásait, az ingyencsés hóbortjait, melyek aplombbal föllépve, a *Catius* alakjában az epicureus bölcsészlet nimbusát öltik magukra, ki a szakácmesterség tanait ép oly komolysággal hirdeti, mint az új-görög vígjáték régibb mesterei a *Sikon* alakjában örökíték meg a gyomor-bölcsészletet:

. . . at mihi cura

Non mediocris inest, fontes ut adire remotos
Atque haurire queam vitæ præcepta beatæ

(II. Sat. IV. 93. és köv.)

mint a mily metsző éllel fordul a bölcselmi paradoxonokban tetszelgő Stoa ellen. Az egész világot a bölcsész önérzetével megvető Damasippus szemébe kaczagva mondja: a II. k. 3. satirájában, melyet Zichy Antal találóan nevezett a bolondságok codexének, a

satira utolsó sorában: O maior tandem parcas, insane minori! Hiszen csak egymás mellé kell állítani Seneca tragœdiáiban szélitiben hirdetett paradoxonokat, mint pl.: «Rex est qui metuit nihil», Hoc regnum sibi quique dat» (Thyest. 387. és köv.) «Mens regnum bona possidet» (Thyest. 279.) Immane regnum est, posse sine regno pati (Thyest. 457.) továbbá (Rud. Peiper és Gast. Richter kiadása nyomán, Lipcse 1867.) passim Seneca leveleit Horatius satirái közül az I. k. 3. és II. k. 3. satirájával, melyekben a stoicus pedanteriával ugyancsak elbánik. — A Cicero-féle «Solum sapientem esse divitem . . . esse regem . . . esse beatum» paradoxonok — Horatiust finom persiflage-ra ragadják. Alfenius oda hagyja cipész-műhelyét és beáll bölcsésznek . . .

«Sapiens operis sic optimus omnis
Est opifex solus, sic rex

és pompás humorral végzi e satirát:

Vellunt sibi barbam
Lascivi pueri, quos nisi fuste coërces
Urgeris turba circum te stante miserque
Rumperis et latras, magnorum maxime regum.
Ne longum faciam, dum tu quadrante lavatum
Rex ibis neque te quisquam stīpator ineptum
Præter Crispinum sectabitur et mihi dulces
Ignoscent, siquid peccaro stultus, amici».

A bölcsész szakálát tépázó gyermekek megett látjuk a költő kedélyes mosolyát, ki az engesztelékenység, az alkalmazkodó morál elveit hirdeti, kit a hajthatatlan szigor gúnyos kacajra fakaszt. Az *omnia delicta sunt paria* féle paradoxont a képtelenségre vezeti, mely elvet egyébiránt Cicero sem kimél a *pro Muraena cz.* beszédében Cato ellen intézvén oldaltámadást. Horatius, habár kijelenti, hogy

Nullius addictus iurare in verba magistri
Quo me cunque rapit tempestas, deferor hospes
(1 Epist. I, 14. és köv.)

még sem csekély részrehajlást tanusít azon isteni gúnyban, melylyel a Stoa embereit (a régi republicanus Rómáért még lelkesedni bíró, csak tehetségtelen és ízléstelen retorikájuk miatt nevetséges egyéneket) vagdalja:

«Ad summam : sapiens uno minor est Jove, dives
Liber, honoratus, pulcher, rex denique regum
Præcipue sanus, nisi cum pituita molesta est»

(1 Epist. I, 106 — végig.)

Mintha látnók Mæcenas dús asztalánál a hálás költőt, ki szellemes ötleteivel azt az ellenzéket, mely *akkor* Augustussal szemben hiábavaló és nevetséges erőlködést fejtett ki, meglegyinti . . . csak *ne* látnók a gúnymosolyt a diadalmas Cæsar ajkain . . . Még is csak kár volt azt a paizsot eldobni úgy, hogy e gúnymosoly ellen ne lehessen föltartani!

De hejh! keserves idők következtek. *Tum sacra et infesta virtutibus tempora* — mondja Tacitus (Agr. 1 f.). Ha Horatius megfosztá a satirát a közéleti kritika jellegétől, nála kosmopolita hang szólal meg; ő világpolgár, ki az emberi gyengéket, nem a politikai jellemeket gúnyolja; az Augustust követő sötét időkben az a kigúnyolt Stoa nimbust szerzett. Nimbust szerzett egynehány tagjának hősiesség magatartása, az üldöztetéssel szemben tanúsított megközelíthetetlen erkölcsi fensége által és a véletlen, nem: az irodalmukat átlengő közszellem logikája úgy akarta, hogy egy ily hősiesség családjához tartozzék a Horatiust mestereül tisztelő és őt rajongásig bámuló tanítvány *Persius* . . . de ép a közélet viszonyainak zordon változása, dermedt hűdege okozta, hogy a jobb lelkek összébbr szorultak: hihetetlen erkölcsi ihletet éreztek, valamit abból az isteni függetlenségből, melyet a kinevetett Stoa ígért, de melyet a halálra kész és elszánt lélek teremt meg magának, de melyhez oly erkölcsi erő, oly eltökélés vagy oly kétségbeesés kell, milyent egy Thræsea Pætusnál, egy Arriánál találunk vagy oly erkölcsi kényszer, mely Seneca halálát vagy neje Paulina magatartását a hősiesség fényével vette körül. E korban a kicsinyes, szörzsalhasogató stoicus nem a bölcselmi tételek: a bűnök büntetésének arányos mértéke felett vitatkozott, de tanított a halálra. Csodálatos korszak, mely bámulatba ejti azt, ki Tacitusnál akár Seneca, akár Thræsea önfeláldozását olvassa. A háttérben mintha látnók a katakombák sötét mélységeiben elrejtett oltárokat, melyektől megedzett erővel vértanui halálra kész egyszerű keresztyének lépnek elő. Ezek a katakombák homályában a túlvilág szent bizonyosságát találták meg a martýrok csontjait tartalmazó oltárnál: minden oltár egy-egy martýr csontját vagy ereklyét rejt magában: amazok a fény és pompa, a márványpaloták gazdag atriumában a *Végzet* sötét,

vigasztalan kényszerűségét vélték megtörni az által, hogy megszentelték az akaratszabadságot a . . . *halállal*.

Más volt a légkör, melyben Persius felnőtt, más a közérület, más a Stoa hivatása, más a római társadalom felfogása a Stoáról. Ha *Petronius* Satiricon-jában fölvelt rajzokat olvassuk: a legdurvább, a legtermészetellenesebb kéjelgések képei töltenek el undorral: mi más volt még Horatius, Tibullus, Propertius meleg életkedve, a költőiség által megnemesített érzékisége! A játshi hangulat: a *lingue severa* hangulata tova tünt! Horatius egy a nagy emlékek elől menekvő vig, de szellemes társaságban nemes aspiratióit soha fel nem áldozó, eclecticus bölcselő. Más körben, más társaságban él Persius. Vita tárgyát képezheti: minő tehetség; kérdésessé tehető azok rajongása, kik Persius kora elhunytát azon nagy jövőndő fejében siratják, mely benne elveszett; sok szó fér a nyelv és írály szabadalmaihoz, melyeket vett magának, illetve erőltetett magára abbéli ambíciója következtében, hogy az újdonság színét öntse nyelvébe, gondolataiba; de ha Persiust mint költőt, mint stilitát a hanyatlás szellemében kell is felfogni és tolmácsolni, Persiust mint bölcsészt, mint a Stoa képviselőjét egy lelkes, egy rajongó, egy romlatlan *sectarius* gyanánt kell tekinteni, kiben egy társadalmi áramlat tör elő, kiben Róma erkölcsi nemessége, egy már a korszellem logikájában nyugvó erkölcsi megújulás szüksége élt, szónokolt, hatott és az egyházi atyák szent homiliái legszebb gondolatainak klasszikus típusát teremté meg. Ha azt a kort megfigyeljük, melyben Persius élt; ha azt az erkölcsi légkört magunk elé varázsoljuk, mely Persius műveit körül lengi: e komoly fennkölt, feddhetetlen ifjú romlatlan, szűzies alakja ellenállhatatlan varázsszal vonz magához. Elfeledjük az eclecticus, el az alkalmazkodó morál játshi hangulatát: észrevétlenül a Molière *misanthrop*-jának komolysága vesz körül. És bármily tulzásnak, a nevetőség határait túllépő colossalis pedantságnak tartanók is az *omnia peccata paria*-féle elv alkalmazását: Persius komoly alakja, a Persius korának nyomasztó légköre nem engedi, hogy mosolyogva hallgassuk Persius következő mély jelentőségű versét:

Nil tibi concessit ratio: digitum exere, peccas.)*

(Sat. V, 119.)

*) E hely értelmezésénél Barna fordítása követi a rendes felfogást, melyet az újabb magyarázók majdnem egyhanguan elfogadtak, hogy t. i.

A kérlelhetetlen moral egy önhitt, üreslelkű ember szájából-nevetséges; de egy halálra elszánt bölcs ajkán megdőbbsen és kulcsot ad Persius jelleméhez. Ezért kell őt felkeresnünk a maga körében, hogy megértsük a stoicus költőt.

Düntzer (A. Pers. Fl. satiræ Henr. Düntzer Trier 1844) kitünő fordításában e hely tökéletesebb és költőibb tolmácsra talált, mint Barnában :*)

Nehm ich zurück, was ich gab dir soeben und ziehe das Seil ein.
Lehrte dich Nichts die Vernunft, streck' aus nur den Finger — du fehlst schon!
Gibt's was Geringeres wohl? Doch es wird kein Opfer erwirken,
Das von dem Rechten auch nur ein Quentch sich finde am Thoren.

Én nem tehetek róla, de Cornutus következő értelmezését

«*Digitō sublato ostendē te victum esse a vitīs*»

ma is a legjobbnak tartom. Az eszmemenet e fölfogást nem csak igazolja, de megment egy képet és valóban szép gondolatot Persius számára. Ugyanis az előző 95. és köv. versekben mutatja ki a költő, hogy ha az érzéki vágyak nem uralkodnak rajtunk, csak akkor vagyunk szabadok és pedig

Liberque ac sapiens praetoribus ac Jove dextro;

de ha csak a külszint sajátítja el valaki, a szép külső alatt őrzik romlott lelkében a rókát, akkor visszavonja . . . de mit? A szoros eszmemenet szerint: a fölszabadítás jelszavát. A *funemque reduco*

a Stoa a legszigorubb magaviseletet követeli, melytől hajszálnyira sem szabad eltérni. Érdekes Marcilius tiltakozása az ellen, mintha a költő előtt a gladiator képe lebegett volna, ki kimerülten kegyelmet esdeni *exerit digitum* (hüvelykét befelé fordítá a sorompó előtt) és idézi Epiktetos Enchiridion-ja következő passusát: ἡ φιλοσοφία φησιν, οὐτι οὐδέ τὸν δάκτυλον ἐκτείνειν εἰκῆ προσήκει. Ez idézet döntene, ha az *εἰκῆ* = temere, sine ratione ott nem volna. De hol van ez Persiusnál? Barna így fordítja a 119—121. sorokat:—

Visszaveszem fentebbi szavam'. Vezetőd ha az elme
Meggzűnt lenni, akármi parányit tégy, hogyha csak ujjad
Mozdítod is, vétesz s nincs oly becses áldozat, a mely
Megnyerné, hogy bírj egy cseppnyit a Jó- s az Igazból.

Persiusnál:

Quæ dederam supra, relego, funemque reduco.
Nil tibi concessit ratio, digitum exere: peccas.
Et quid tam parvum est? Sed nullo thure litabis,
Hæreat in stultis brevis ut semiuncia recti.

*) L. a fönnbbi jegyzetet.

(Barnánál a kép elvész, a fordítás csupa próza): *meghuzom ismét a gyepelőt*: a fölszabadítás egyik képe. Utána jön a Cornutus és szerény magam felfogása szerint a gladiator fölszabadításáról vett kép. Ezért én e sort így fordítám:

Nem szabadít föl az Ész, bár nyújtsd kegyelemre ki újjad.

A következő vers elejét

Et quid tam parvum? szoros kapcsolatba hozták a fent idézett mondattal, holott az utána következő fél verssel és a 121 verssel hozandó szorosabb összefüggésbe. A költő azt mondja, hogy bármi csekély dolognak is tekinti a dőre a szabadság elnyerhetését, bármennyi áldozattal el nem éri. Én így fordítanám:

«Semmi, csekély dolog ez? De ég tömjéned özönnel,
Dőrében nem akad meg még se' csipetnyi igazság».

Így a *Quid tam parvum*-ra a Sed-del kezdődő gondolat mélyebb jelentést kap. Különben mi értelme van: *Quid tam parvum est?* Düntzer érzi is, hogy e hevenyészett ellenvetés (a dőre részéről) nem illik bele az eszmemenetbe és önkényesen a *parvumot*, középfokra cseréli: *Gibt's was Geringeres wohl*. Barna beleszövi az előző mondatba. Lehet, hogy ez értelmezéssel ma egyedül maradok, de hitem szerint Cornutus helyesen fogta föl Persiust.

II.

Martha *) egy Persiusról írott szép tanulmányában ép azt a jellemvonását világítja meg közelebbről a mi költőnknek, mely az ő erkölcsi tisztasága, emelkedett gondolkodása mellett zordon költészetét, túlterhelt nyelvét, ha nem is igazolja, mert hiszen a költő hivatása a szép kultusza marad mindenha, de bizonyára annak erkölcsi értékét kellő világításba helyezi. Persius stoicus költő. De hát birt-e a Stoa a maga szörszálhasogató dialektikájával, pedans moraljával, képviselőinek nevetséges föllépésével, a Persius által érintett crepidával (papucscsal), az ismert *abolla*-val, a pajkos gyermekek által fenyegetett hosszú szakállal, a bozontos fővel ép egy satiricus íróban tiszteletet kelteni? Jól érzi Persius a világfiaak éles gúnyját. Maga szólaltatja meg a *hircosa gens centurionum*: a fenszengő, délczeg, gavalléros századosok gúnyját:

*) *Un poëte stoïcien*. Les satires de Perse. Rev. d. d. Mondes 1863. 47. k. 291—325. l.

Erve talán némely bakbüzű százados így szól:
 Nékem az untig elég, a mit tudok; Arkesilas vagy
Solon, a bölcs, én nem kívánok lenni, kik oldalt
Görnyedt tarkóval s lesütött szemmel fogaik közt
 Mormognak komoran vagy csak hallgatva tünődnek
S vén agyuk álmairól elmélkednek hülye szájjal;
 Semmi nem ad semmit; s a mi létezik, el nem enyészhet.
 Ez fest halványnyá, s *mellőzteti* véled ebéded?
 Nézd, hogy gúnyol a nép s mily széles kedvű kacajjal
*Fintorit orrot rád a tüzes vérű fiatalság.** (Barna J. ford.)

III, 77. és köv.

Persius lelkében eszménynyé emelkedett a valódi bölcsész, ki elszakadt a külvilágtól és a dözsölő, a léha társaságtól elfordult. Cornutus, a stoicus bölcsész veszi kezébe a toga virilis fölvétele után a lelkes ifjú nevelését. Élő eszmény előtte e férfiú, kire oly elragadtatással gondol és a hálás emlékezet trophæumát állítja föl számára, mint Horatius édes atya emlékének. A Horatius utánzó Persius valódi egyéniségét aligha lehetne élesebb, szemléltetőbb alakban látni, mintha egybeazonlítottuk Horatius Sat. I, 6. satiráját, Persius 5. satirájával.

Horatius atya egy tapasztalt férfiú jőzan mérsékletével vezeti be fiát Róma zajos életébe: óvja fia lelkét az erkölcsi léhaság szennyétől:

Ipse mihi custos incorruptissimus omnes
 Circum doctores aderat. Quid multa? Pudicum,
 Qui primus virtutis honos, servavit ab omni
 Non solum facto, verum opprobrio quoque turpi

81. és köv.

*) E passusban a kiemelt szók nem felelnek meg az eredeti szövegnek. Nem *Solon* a bölcsről, de per synecdochen *Solones* áll a bölcssek helyett, mint Marcilius megjegyzi az elméleti bölcselő *Arkesilas* mellett, *philosophus de foro Solon. Oldalt görnyedt* tarkó helyett a szöveg egyszerű *lehorgasztott főt* mond (obstipo capite); a «hallgatva tünődnek» kifejezés ellenkezik a szöveg *rabiosa silentia*-val, mely küzdelmes, dühöngő hallgatást jelent. A *fintorit orrot* a *naso crispante*-t akarja visszaadni, holott itt a jóízű hahota közben *fodrossá lett orrot* teszi. Persius jelzőjét: *torosa* (iuventus mellett) nem fejezi ki a *tüzes vérű*, mert itt az izomerővel kérkedő ifjúságról van szó; jobb volna: *hetyke, délcegz, izmos*. De fő kifogásom, hogy a 84. verset: *Atque exporrecto trutinantur verba labello* = Ajkai közt veti latra a szót forgatva sokáig, nem fordítá le, holott e kép erőteljesen szemlélteti a pedans bölcslet.

Ez okos, az elméleti tanulmányoktól távol álló, de az élet-bölcsesség dolgában jártas atya nyomta rá bélyegét Horatius fogékony lelkére. A példák felmutatásával, nem a bölcselmi maximák szabatos formulázásával hatott a költőre, ki nem esküdt fel egy secta követőjének sem.

Mi más Persius viszonya Cornutushoz! Száz ajkat, száz nyelvet esd magának, hogy méltóan magasztalja a szent férfiút:

Ehhez ohajtnék én száz hangot is, azt kibeszélni,
Hogy te mi mélyen vagy kebelembé benyomva örökre,
Tiszta, világos szó hadd mondja, fejezze ki hiven
Azt, a mi él némán elrejtve e szívnek a mélyén.

V, 26. és köv.

És miért? Ő fogadta bölcs keblére:

Zsenge korom' te fogadtad
Sokratikus kebledre, zsinormértéked irányzá
A fiatal erkölcs hajlásait észrevehetlen'
És júházva fogadta tetőled az Észnek a fékét,
S mesteri újjad alatt idomult át szellemem arca.
Oh hány hosszú napot töltöttem el én veled együtt
És lakománk mellett hányszor megloptuk az éjet.
Munkát és pihenést egyformán osztva be ketten
És a komoly gondot felüdíté egyszerű asztal.

V, 35. és köv.

Minő különbség: A *Vita umbratica* halvány világa és az élet közvetlen szemlélete! Az életből merített példák hatása, mely megedzi a lelket, de lerázza himporát és az eszme kultuszának szent elragadtatásai. A realitástól, ennek nyers, durva érintésétől vissza riad az ifjú lélek szemérme. Mint egy ájtatos szerzetes a maga szent magányában sóhajt föl a költő:

Oh földhöz tapadott lelkek, ti szegények az Égben!

II, 61.

De ne higgyük, hogy e Stoa a magasztos példák egész sorára nem tudott hivatkozni. A *Catonis nobile letum* (Horatius) szent hagyományként öröklődött: e hagyomány a jobb lelkek legendájává lett a caesarismus kegyetlen üldözései közepett, kikben a Cæsar a republicanus hagyomány örököseit, a szabad szó és meggyőződés félelmetes szószólóit üldözte. Ha Domitiánus később a bölcsészeti tanárait száműzte (*sapientiae professoribus in exilium actis*, Tac. Agr.), műveiket megégette, mintha e lánggal az emberiség öntuda-

tát megsemmisíthette volna : a Stoa rászolgált és ép Persius korában e később oly erővel kitört gyűlöletre és üldöztetésre. Rászolgált a szabad szó, a független vélemény nyilvánítása, sokszor tüntető hirdetése által. Hiszen Cornutusnak száműzetésbe kellett mennie. És miért? Dio Cassius LXII-ben őrzé meg az adomát. Nerónak az az ötlete támadt, hogy Róma történelmét kezdettől fogva jelen koráig versekben megírja. Mielőtt hozzá fogott volna, összehívta a palota titkos tanácsosait, megtudni, hogy hány kötetre fogna terjedni ily nagy vállalat. Meghívatott Cornutus is. Többen azt a véleményt mondták, hogy ki fog tenni e mű négyszáz kötetet. Négyszáz kötet! felkiált Cornutus : «de nem lesz, a ki elolvassa.» «Hogy is ne? — viszonzá az egyik udvaronc, «hiszen a te nagyrabecsült Khrysi-
posod kétszer annyit irt!» Igen — felelé Cornutus — de Khrysi-
pos könyvei hasznosak az emberiségnek.»

A munka elmaradt, de a szegény stoicus száműzetésbe ment. Eusebios *Chronicon*-ja szerint ez esemény történt Kr. u. 69-ben, négy évvel Persius halála után. Ez adat nem talál, mert Persius 62-ben halt meg. E mester utján ismerkedett meg költőnk Lucanussal is. De a két jellem két külön irányban fejlődött. Persiust nem érintette a realis élet mérgező fuvallata. Lucanus a republicanus emlékeknek állított trophæumot *Pharsaliájában*, de Nerónak hízeleg és midőn vele ellentétbe jött, életét megkisérté az erkölcsi meghunyászkodás, sőt ha egyik életrajzi adatnak hihetünk, még anyja denuncziálása utján is megmenteni. Persius, ki Lucanussal kortárs volt, mint a Suetonius-életrajzából megtudjuk: «Per Cornutum cognovit Annæum etiam Lucanum, *aequaevum* auditorem Cornuti», megörzi egész végig lelke tisztaságát és hízelgés nem jött ajkára. És milyen hatása van a korszellemnek! Cato utolsó órájában a Phædont olvassa. Lucanus Tacitus tanusága szerint «profluente sanguine ubi frigescere pedes manusque et paulatim ab extremis cedere spiritum fervido adhuc et compote mentis pectore intelligit, recordatus carmen a se compositum, quo vulneratum militem per eius modi mortis imaginem obisse tradiderat, versus ipsos rettulit, eaque illi suprema vox fuit.»*)

Thrasea Paetus-sal, kihez rokoni kötelék is csatolta, szoros baráti frigyét köt. E férfiú nagy bámulója lett uticai Catonak, kinek

*) *Phars.* III, 635—646. Egy katona halálát írja le, ki a marseille-i tengeri csatában kap halálos sebet és úgy vérzik el.

életét megírta. Nero hizelgő udvaronczaival szemben megőrzi nyugodt méltóságát. Mesteri vonással jellemzi Tacitus Thræsea férfias magatartását és ennek emelő hatását Antistius prætor felségsértési pörének előadásánál. (Ann. XIV, 48—49). A Nero ellen intézett gúnyversek miatt az uralkodó előtt gyűlöletessé válik Antistius, habár javai elkobzására és halálra szánta Junius Marullus design. consul és a többség hozzá csatlakozott volna (*ceteris inde (sc. more maiorum) adsentientibus*), Pætus Thræsea kijelenté, hogy nem azt kell határozni egy jeles fejedelem alatt, ha szükség nem forog fenn, a mit a bűnös megérdemelne, hanem a törvény által megállapított büntetést kell alkalmazni: «*quin in insula publicatis bonis, quo longius solam vitam traxisset, eo privatim miseriorum et publicæ clementiæ maximum exemplum futurum*», miután a halálbüntetés eltöröltetett (*carnificem et laqueum pridem abolita*). . . . Ekkor teszi Tacitus az erőteljes észrevételt: *Libertas Thræseae servitium aliorum rupit* és e nézet többségre jut. Nero elé terjeszték, a császár felelete éles és keserű: Ő büntetést kért egy bűnösre, ki a császárt gyalázta, a képmutatás színlelésével mondja: *ceterum se, qui severitatem decernentium impediturus fuerit, moderationem non prohibere*. E levél felolvasása után, melyen érzett Tacitus szerint az *offensio manifesta*, a senatus erkölcsi bátorságát Thræsea példája fentartá: *Thræsea sueta firmitudine animi et ne gloria intercideret*. Mi természetesebb, mint hogy vád alá került? Midőn a senatus odasülyedt, hogy a meggyilkolt Agrippinát képes volt halála után is megbélyegezni: az istenek asztalánál közföhászt határozott, Agrippina születése napját a *nefastus* napok közé sorozták, a Quinquatrus alkalmával, midőn Agrippina cselszövénye napfényre jött, külön ünnepi játékokat rendelt: Thræseáról ezt írja Tacitus: *Thræsea Pætus silentio vel brevi adsensu priores adulationes transmittere solitus exiit tum senatu ac sibi causam periculi fecit, ceteris libertatis initium non praeiuit*. Ime a Stoa igazi helyzete: magának veszélyt szerzett, de a köztársaságnak nem használt.

Megragadó erővel festi Tacitus e nagy férfiú magaviseletét a senatus előtt, oda haza, utolsó beszélgetését barátaival «*de natura animae et dissociatione spiritus corporisque*». Barátait kérte, hogy távozzanak, «*non pericula sua miscere cum sorte damnati*» és kérte nejét *Arriát*, hogy ne kövesse anyja, *Arria* példáját, hanem tartsa meg életét közös lányuknak. Az anya *Arria*, *Cæcina* Pætus neje,

azon Cæcináé, ki részt vett 42-ben Camillus fölkelésében, miért Claudius halálra ítélte, midőn vonakodott volna magát megölni, a hősiesség lelkű Arria karddal átszurván szívéét, oda nyújtva mondá: *«Paete non dolet.»* Martialis örökíté meg e fenséges jelenetet, Epigr. I, 14. Álljon e gyönyörű epigramm Ponori Thewrewk E. mesteri fordításában:

Pætusnak mikor átnyújtá hű Arria kardját,
Mellyet kebléből ő maga ránt vala ki,
«Hidd el a seb, melyet én ejték, nem fáj nekem», úgymond,
«Fáj nekem az, Pætus, mit magad ejteni fogsz.*)

Plinius Ep. II, 16. Arria e mondásáról mondja: *«Vocem immortalem ac pæne divinam.»* És ugyane családhoz tartozott Helvidius: Thrasea veje, kit száműzött Nero (Kr. u. 66.), mert nyíltan kifejezte bámulatát apósának magatartása iránt. E Helvidius Galba alatt tér vissza, Vitellius ellen harczol. Vespasianus alatt is elárulta törhetetlen ragaszkodását a republicanus eszmékhez. Vespasianus alatt öletik meg. Életét nevének *Fanníának* kérésére írja meg Herennius Senecio (Tac. Agr. 2.), mit neki viszont főbejáró vétkül tudott be Domitianus, valamint Arulenus Rusticusnak azt, hogy Thraseát magasztalta. E Fannia tehát már az *unoka*, a két Arria méltó utódja.

Magasztos példák, melyek a sötét háttérből annál nagyobb fényvel világlanak elénk és azon *secta* dicső példái, mely e hősiesség jellemeknek benső tartalmat, fentartó erőt, megszentelő öntudatot adott. Ugyancsak Tacitusnál találunk két vonást e kor rajzában, melyek a stoicus *secta* valódi tekintélyét éles világításba helyezik. Az Ann. XVI, 32. mondja Egnatiusról, hogy hamis bizonyágtételével valóságos fölháborodást keltett; ugyanis Soranus cliense volt, megvásárolták Soranus megrontására (*ad opprimendum amicum*). És mi keltett fölháborodást? Az, hogy *«auctoritatem Stoicæ sectæ præferere habitu et ore ad exprimendam imaginem honesti exercitus, ceterum animo perfidiosus, subdolos, avaritiam et libidinem*

*) Barna Ignác fordításában e híres passus így hangzik:

A mikor átnyújtá a szűzies Arria törét
Pætusnak, melyről vére szivárga alá,
«A seb, melyet ütél, hidd el, nem fáj nekem», így szólt,
«Az fáj, mit magadon, Pætusom, ütni te fogsz.

A Thewrewké hívebb is, szebb is.

occultans.» Mintha csak Tartuffe leleplezése keltett volna fölháborodást, mely maga a legfényesebb bizonyíték a stoicus secta tekintélye mellett.

A másik vonás *Petronius Arbiter* halála. Ez kéjencz, de nem közönséges ember. A kéjencz élet bölcsésze. Neronak *elegantiae arbiter*-je. Vetélytársa Tigellinus gyűlölettel fordul ellene, «*adversus aemulum et scientia voluptatum potiozem.*» Tigellinus törbe ejti, bevádolja, egész Cannæig üldözi, hol Petronius hősiecs batorságot tanusít a halállal szemben. Elmetszi ereit, de hogy ne azonnal haljon meg, bekötözi. Barátaihoz szól. E jelenetet írja le Tacitus (XVI, 19). Itt találjuk a fentemlített második vonást. «*Audiebatque referentes, nihil de immortalitate animae et sapientium placitis, sed levia carmina et faciles versus.*» Nero bűneit, kicsapongásait megírja: «*sub nominibus exoletorum feminarumque et novitatem cuiusque stupri perscripsit atque obsignata misit Neroni.*» Közbe legyen vetve, e passus azért is fontos, mert a Petronius Arbiter Satiriconjára látszik utalni.

Minő nevezetes ellentét! A kéjencz halála és a Stoa valódi hivatott képviselőinek halála. Mintegy tüntetően, majdnem a stoicus halál parodiáját játsza Petronius, mikor meghal. De ép ez ellentét ama secta komoly jellegét annál élesebben kitünteti. Méltó és igaz rajzát adja e sectának Martha már idézett tanulmányában. «A stoicismus kilépett az iskolák köréből, hogy elterjedjen a világban szerteszét; csak a gyakorlatra fordítja a figyelmet; az a nagyravágyása, hogy a lelkiismeretekhez szóljon, a lelkeket idomítsa; tanai, melyeket követői szent buzgalommal fogadnak el, az erkölcsi élet irányzói, egy politikai párt jelszavai lettek, egy nemévé váltak a kor és a caesarismus erkölcsi ellen intézett büszke tiltakozásnak.» Továbbat írja: «A stoicismus és keresztyénség, anélkül, hogy ismerték volna egymást, egyformán az erkölcsi tökéletesedés új igényeinek törekedtek megfelelni.»

Egyik szólt a nagy tömeghez, titokzatos módon szülte újjá a lelki szegények lelki életét; a másik a római társadalom előkelő körében tett hódítást. «Mint a szegények meghaltak az ő istenükért, a patriciusok és bölcsészek meghaltak az emberi méltóság becsületéért.»

Ha Persiust meg akarjuk érteni: e secta újabb alakját: a politikai és erkölcsi újjászületés reményét tápláló, az elvi harcban elesetteknek vigaszt nyújtó jellemét kell megértenünk. Lehet-e

csodálkozni, ha Persius ifjú lelke: a saját családja magasztos példáinak közvetlen, eleven hatása alatt egész a rajongásig hódol e bölcsészeti iránynak, mely Róma lelkét fejezte ki?

Nem a nevetséges tulzást, nem a kétségtelen ellenmondást látta a secta negélyező követőinek beszéde és tettei közt; de látta benne a meghasonlott társadalom számára az üdvösség útját.

A *sanctus vir*: eszmény volt, mint a keresztyén legenda hőse. Már a köztársaság utolsó napjaiban a bölcsészet vigasztal, fölemel. Jellemző hévvel, mondhatni emphasissal fejtegetik a moralis kérdéseket, keresik a *sanctiot*: a moralis élet egyik legfontosabb ága a *sanctio*. E ponton olvad össze a vallásos érzelem az erkölcsi öntudattal. A polgárháborúk, a trónválságok szörnyű rázkodásai közepett: a bölcsész fölemel, vigasztal. Egy pár példát hozunk föl.

Musonius Rufus abban a pillanatban, midőn Vitellius és Vespasianus legiói éppen megütközni készültek, a békéltető követéshez csatlakozik. Igaz, hogy Tacitus úgy emlékezik meg e jelenetről, (H. III, 81.), hogy «plerisque ludibrio, pluribus tædio: nec deerant, qui propellerent procalcarentque, ni admonitu modestissimi cuiusque, et aliis ministrantibus, omisisset *intempestivam sapientiam*» — úgy de Dio Chrysostomus a föllázadt legiókat a kötelesség útjára téríté és Rómának az Antoninusokat adta.

Már Livia, Augustus neje, midőn elveszté kedves fiát Drusust, hívatta Areust, *philosophum viri sui*, ki be volt avatva a szív rejtett mozgalmainak ismeretébe és Livia elismerte, hogy sem a közrészvét, sem Augustus győzelmei nem tettek annyit bánata enyhítésére, mint a bölcsész. Valóban a vigasztaló lelkész gondját vette magára a *philosophus*.

Dio Chrysostomus a bölcsészek e jellemző tisztét jelzi, midőn így nyilatkozik: «Az emberek nagy része úgy idegenkedik a bölcsésztől, mint az orvostól; míg boldogok, mellőzik; de haljon csak meg nők, fiatalok, oh akkor hívatjátok a bölcsészt, hogy nyerjeteek tőle vigasztalást.»

Seneca megemlíti egyik levelében egy elítéltet, kit az utolsó útra elkísért bölcsésze: *prosequebaturque illum philosophus suus*, mintha csak azt mondaná az igazhitű katolikus ember: elkísérte a gyóntató papja.

A halál kérdésével tüzetesen foglalkoztak. Az idők egyre zordonabbra váltak; a féktelen dözölés mámorával szemben a nevezhetetlen szomorúság, a nyugtalanság vett erőt a lelkeken, mint

ősz felé a fecske, szálldos a lélek egy oly világból, melyben az erkölcsi tisztaság, az emberies érzelem verőfényes napja nem aranyozza meg az életet. Nemcsak fölvilágosít, de *megtérít*, hívőket szerez, mint a vallás. A hitélet heve, de mely nem a szív mélyéből, nem az emberiség közös rokonszenvéből, nem a szeretet odaadó indulatából fakadt, hanem a megvilágított agy sejtelmeitől nyert túlvilági fényt. Csodálkozhatunk-e, ha Persius szűzies, romlatlan ifjú keblét egész erővel ragadta meg, ha nála költészete forrásává lett?

Persius költészetének megadja kulcsát nevelkedése, jelleme. Irói jellemét, nyelvének majdnem az érthetlenségig zsufolt, nehézkes jellegét megmagyarázza részben az utánzás, megmagyarázza az irodalmi izlés hanyatlása; de egyszersmind ama metaphysikai légkör, mely körül vette. Szóljunk tehát Persiusról e két szempontból.

(Vége következik.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

CSONGOR ÉS TÜNDE.

I.

A XVI. század széphistóriái között van egy tündérmese, mely az előadás csinoságára, élénkségére, az érzés gyöngédségére és a képzelet gazdagságára nézve messze túlhaladja valamennyi rokonát. E mű Gyergyai¹⁾ Albert historiája, *Egy Árgirus nevű királyfiról és egy tündér szüz leányról*. Eredetijéről nincsenek még kétségtelen adataink. Toldy szerint²⁾ e tündérrege a spanyol *Amadis*-mondakör regéire emlékeztet, «a mennyiben itt is, úgy mond, egy királyfi sok és nehéz vándorlások és fáradságok legyőzése s különféle akadályok elhárítása után jut a tündérkirályné birtokába»; forrását azonban nem sikerült kinyomoznia. A mű bevezető sorai és a benne előforduló olasz hangzású nevek olasz eredetre engednek következtetni. De legyen bármiként is, annyi tény,

¹⁾ V. ö. Volf György: *Hogy hítták az Árgirus szerzőjét?* Egy. Phil. Közl. 1882. 135. s. köv. II.

²⁾ A Magy. Költ. Kézikönyve. 1876. I. köt. 52. l.

hogy a história motivumai a mesekincs ősi forrásához: keletre utalják a vizsgálót.

Árgirus históriája jelességei által nemcsak kora közönségének vivta ki tetszését és lett népünknek mai napig legkedvesebb olvasmányává, hanem Vörösmartynak is annyira felébresztette figyelmét, hogy Sallay Imre adata szerint már 1821-ben foglalkozott a feldolgozás eszméjével; Sallay ekkor kapott Vörösmartytól Börzsönyből megbízást e história megszerzésére. De a terv megvalósítását 1829-ig halasztotta. Ebben és a következő évben készült el *Csongor és Tünde* és 1831-ben meg is jelent Székesfehérvárott. Az akadémiai nagyjutanomnál ez évben szóba hozták, de Horvát Endre *Árpád*jával szemben csak dicséretet nyert; szinpadra pedig csak megjelenése után félszázad múlva, 1879. decz. 1-én (Vörösmarty születésének emlékezetére) került a nemzeti színházban. Megjelenésekor a nagy közönség és a kritika bizonyos tartózkodó hidegséggel fogadták e bájos alkotást, az egy Kölcsény Ferenczet kivéve, a kinek éles elméje képes volt fölismerni a mű valódi értékét, a mint azt 1831. ápr. 9. N. Károlyból Bártfay Lászlóhoz írt levelének sorai bizonyítják: «*Csongort* olvasám Pesten; s mivel a drámai actio nem képzeletem szerint ment, alkalmas hidegséggel. Itthon elolvasám másodsor magamban s harmadszor ismét sógor-asszonyomnak. Ezen harmadik olvasás megkapott. Ezer oda nem valók és másképen valók mellett is *Csongor* kincs. Hidd el nekem, édes barátom, a mi Vörösmartynk nagy költő, s ritkán nagyobb, mint *Csongor* sok helyeiben.»*)

És vajjon miféle körülményben kell keresnünk a *Csongor és Tünde* iránt eme tartózkodó hidegségnek magyarázatát? A felelet egyszerű: a korviszonyokban.

A magyar reform-mozgalom kezdete költészetünkben is egy új iránynak, a nemzeti iránynak kezdete, a mely a fölébredt hazafias szellemet épen annyira táplálta, mint a mennyire viszont táplálkozott belőle. A nemzet fölébredt és saját nemzetiségének érvényesítésén fáradozott. Reményét egy szebb jövőbe helyezte és erejét az ősi dicsőség emlékeiből merítette. A költészet is visszazállott a multba, a régi nagyság napjaiba és felkereste a magyar élet képeit, hogy a jelenben buzdítson velük. A klasszikai és a német iskola fennállott még, de mindig jobban és jobban az új irányhoz

*) Kölcsény F. minden munkái. Pest. 1861. VII. köt. 199. l.

közeledett, mígnem Vörösmartynál teljes kifejlődésre jutott a nemzeti irány, melyet annyi eredetiséggel senki sem mivelt, mint ő, és eredetiségét még táplálta korának nemzeti szelleme. Így lett a regényes korszerűvé. De Vörösmarty még tovább ment: költeményeinek forrását nemcsak a történelemből merítette, hanem felhasználta a hagyományt és a mondát. A népies szellem iránt való előszeretetében csakhamar felkarolja a monda iker-testvérét, a népmesét is, és azt teljes pompájában kifejezésre juttatja *Csongor és Tündében*. Imé itt a magyarázat. A tette-ébredés korában, a nagy nemzetiségi és művelődési eszmék közepette, kinek jutna eszébe, hogy csak ügyet is vessen egy naiv népmesére? Mindenki félvállról nézte az ártatlan betolakodót. A józanság eme korába sehogy sem illett a mesének világa.

De mi vitte rá Vörösmartyt, hogy ő, a koreszmék leghatalmasabb kifejezője, olympusi magaslatáról egyszerre leszálljon egy népmeséért, mikor annyi nemesebb anyag kínálkozott neki? A népieshez való vonzalma. Mióta az idegen iskolák korlátot vonta a régi és az újabb magyar költészet között, Vörösmarty volt az első, ki a régibb költészet felé fordította figyelmét és a népies elemet beoltotta költészetünkbe, a melyet mindig olybá tekintett mint a költészet éltető elemét. És *Árgirusnak* századokon át kedvelt tündérhistóriája e tekintetben tollának elég méltó tárgyául szolgált. Már az alapeszme is, melyre később rátérünk, a népies mesék és költemények alapfelfogásában gyökerezik, a mennyiben a szerelem szerinte magasabb, földöntúli lények befolyása alatt van. De abban hibázott Vörösmarty, hogy a tündériest nem eszközül használta fel valamely koreszme vagy lélekállapot kidomborítására, mint azt Shakespeare és mások tették, hanem annak érvényre jutását mintegy műve czéljául tűzte ki.

A feldolgozás eszméjének megvalósításánál még más körülmények is közreműködhetek. Vörösmarty már mint ifjú Kelet virágai felé fordította figyelmét és — mint tudjuk — részt vett az *Ezeregy éjszaka* fordításában. Az arab regékkel való megismerkedés nem maradt nyom nélkül költészetében. A csodás, természet fölötti tárgyú mesék szeretete, a ragyogó phantasia, a szemvakító színjáték, az érzéki világtól való félrehuzódás: ezek a keleti költészet alapvonásai. A cselekvés mindenütt elvész a gondolkodás, ábránd és képzelődés útvesztőjében. Mindezekből többet-kevesebbet megtalálunk Vörösmartynál is. Egy-egy ragyogó kép vagy

gondolat kedvéért sokszor feláldozza a tartalmat. Ez azonban nem annyira Vörösmarty, mint a népi meseköltészet hibája, a melyet ez a mesék hazájából vitt magával mindenüvé. Nincs tehát mit csodálkoznunk azon, hogy *Argirus* tündérvilága megnyerte és magával ragadta szerzőnk ábrándos lelkét és hogy megteremtette belőle *Csongor és Tündét*, melyben fantasztikus hajlama valódi bájjal jelenik meg. Abban pedig, hogy drámává alakította át a mesét, Shakespeare *Szentivánéji álmának* befolyása működhetett közre, a melyben biztató példát talált arra nézve, hogy a dráma sem zárkózik el a képzelet tündérvilágától. Sajnos, hogy csak az anyagválasztásnál és nem egyuttal a compositionál is követte előképe nyomait.

Azonban ezen irodalmi hatáson kívül volt egy más is, mely befolyt *Csongor és Tünde* létrejöttére: Vörösmarty első szerelme. E szerelem közel tíz évig egyik főforrása költészetének. Az ifjúi képzelődés, az érezni kezdő szív ábrándja a szerelem ideálját teremtette meg először lelkében, s ez ideál megtestesült később Perczel Etelkában. Szenvedélyes szerelme körülbelül 1821—22-ben kezdődött és e szerelem emléke 1831-ig élt lelkében és táplálta költészetét. Csodálatos, hogy ugyanekkor ébreszti fel figyelmét az örök hű szerelmet példázó *Argirus* mese és ezen idő alatt készül el *Csongor és Tündeje*. Lehet-e, hogy ez a szenvedély, mely ezen idő alatt irt költeményeiben majdnem mindenütt kifejezésre talált, épen a *Csongor és Tündét* hagyja illetetlenül? Nem. Ha határozottan nem is nyilatkozik, lelke benne van. *Csongor* is egy ideál után jár, a ki álmaiban él, és a kit végre Tündében meglel, miként a költő Etelkában. *Csongor* legyőzhette az eléje tornyosuló akadályokat, mert azok kivüle voltak; de költőnk nem, mert önérzetét kellett volna legyőznie. Művében tehát nem úgy írta le szerelmét, a mint az megeselt, hanem a hogyan azt ideális lelke álmodta. Műve létrejöttének ez lehetett tehát valódi, lélektani oka, a többiek pedig szintén közreműködő tényezői.

II.

Csongor és Tünde, mint mondtuk, a régi *Argirus*-féle széphistóriából meríti tárgyát, sokféleképen megtoldva és átalakítva azt. Azonban a tárgy azonossága és számos részlet megegyezése mellett a műfaji sajáttság és a költői egyéniség hatása a kész anyagból teljesen eredeti és a maga nemében páratlan művet

alkotott. A tárgy kölcsönvétele szükségessé teszi, hogy a felhasznált egyező és rokon vonásokat és a figyelemre méltó különbségeket alakok szerint csoportosítva, a hasonlóságot lehetőleg pontosan kimutassuk.

Mielőtt azonban a tárgyi azonosság és a tartalmi rokonság kimutatásához fognánk, szükséges a két mű alapeszméjének viszonyát kimutatnunk. *Árgirus* históriájának alapeszméje azt példázza, hogy az őszinte hű szerelem minden akadályon és cselszövényen diadalmaskodik. *Csongor és Tündének* Gyulai szerint ¹⁾ ugyanez az alapeszméje. A dráma azonban valamivel többet is fejez ki. Vörösmarty a mellett, hogy felhasználja *Árgirus* meséjének alapeszméjét, a maga művének mélyebb eszmei alapot kölcsönöz az által, hogy Csongort és Tündét olyanoknak tünteti fel, mint a kik kizárólagos boldogságukat a szerelemben keresik és találják fel. Csongornak nem kell a kincs, a hatalom, a tudás, Tünde pedig ott hagyja az Üdvlakot szerelmeért. Tehát a dráma nemcsak a szerelem diadalát fejezi ki, mint a népmese, hanem még a szerelmet mint egyedül boldogító érzelmet is mutatja be. Ezért toldotta be Vörösmarty a drámába a kalmárt, királyt és tudóst, hogy kimutassa, hogy sem a kincs, sem a hatalom, sem a tudás nem teszik az embert boldoggá, egyedül az igaz szerelem. Különben miért fakadna Csongor ily szavakra:

«Setét, üres, határtalan kebel,
Oh a te magányod rémitő lehet!
S így utazóim útra nem vezetnek.
Egyik mint bálványt, hitvány port ölel,
A másik rommá tenné a világot,
Csakhogy fölötte ő lehessen úr.
S ez a legszörnyebb mindenek között:
Mint a halál jár élő lábakon,
És puszta sírt hord hó kebel helyett.
Oh szerelem, gyűjts utamra csillagot,
S te légy vezérem Tündérhon felé.»

Azért nem egész kifogástalan Beöthynek az az állítása, hogy «a kalmár kincses ládáinak, a király vad hatalomvágyának, a tudós anyagi bölcselkedéseinek nem maga a szerelem az ellentéte, hanem az, a mit Csongor lelkében a szerelem csak képvisel: az eszményiség». ²⁾ Vörösmartynak ez esetben semmi szüksége sem lett volna

¹⁾ Vörösmarty életrajza. 1879. 200. l.

²⁾ Csongor és Tünde. Színműírók és színészek. 1882. 215—216. l.

rá, hogy Tündét kitiltsa a Tündérhonból s a földön vezesse kedvese karjai közé, mert akkor az eszményinek sokkal inkább megfelelő lett volna, hogy Csongor az Üdvlakba menjen kedveséért, a mint az a mesében van; míg ha Csongort valódi szerelem fűzi Tündéhez, hogy a dráma pusztá allegorikus képpé ne süllyedjen, Tündének okvetetlenül földi nővé kell lenni, különben Csongor úgy járna szerelmével, mint Arany *Gyermek és szívárványának* ifjú hőse, ki a szívárványon akart a mennybe jutni: fellegváraiból kiábrándítaná a való. Ha az eszménység harcrai, hányattatásai, veszélyei képeznek a dráma tárgyát, mint Beöthy mondja, akkor a megoldásnak is, a mely «az eszményinek kibékülése a valóval» (u. o. 216. l.), Csongor lelkében bizonyos változást kellene előidéznie, mert e két eszme kiegyenlítődése az előbbinek több-kevesebb feladásával jár. A mű pedig épen azt bizonyítja, hogy Csongor és Tünde elérték azt, a miért küzdöttek: boldogították egymást szerelmükkel.

«Megzavarhatlanúi
Igy fogunk mi kéjben élni,
S a világgal nem cserélni;»

mondja Tünde, midőn a sok hányattatás után végre egyesülhettek. Náluk épen a szerelem az, a melyet a sors csapásai nem tudnak megsemmisíteni, mint a kalmár kincseit, a király hatalmát, és a mely megóvjá őket, hogy a kétség tengerébe merüljenek, mint a tudós. A tiszta szerelem küzd Csongorban az erkölcsi süllyedés ellen, melyet Ledér képvisel, és ez menti meg a képzelődés káprázatából, melyet a légi leány személyesít. Végre megtörhetetlen szerelmükkel áll szemben Balga és Ilma reális világnézete.

A drámának a népmeséhez való viszonyát Gyulai Pál *Vörösmarty életrajzában**) főbb vonásokban kimutatja. De a teljesség kedvéért szükséges ez összehasonlítást egész részletében kifejtenünk, hogy ez a viszony a két mű minden ízében kitűnjék.

A két mű egyezésének első bizonyítékául tekinthetjük, hogy Vörösmarty felhasználta a história leleményeit: az aranyalma-fát, a tündérléány hajának levágatását, a pörlekedő ördögfiak varázseszközeit és a szerelmeseket gátoló vénasszonyt; míg az öreg királyt és házanépét mellőzte.

A főbb alakok is több-kevesebb egyezést mutatnak. Csongor Árgirusnak csaknem hasonmása. Ugyanaz a hősi szerelmes, kit a

*) II. kiadás. 1879. 200—203. l.

legyőzhetetlennek látszó akadályok sem riasztanak vissza kedvese keresésétől. Midőn a remény már-már elhagyja őket, makacs szerelmük önkénytelenül űzi tovább céljukhoz. Érzik, hogy nem élhetnek elvesztett szerelmük nélkül, és ez a kényszer hajtja őket a — boldogságba. Azonban az alapjában egyező két hős teljesen még sem egy. Csongor szerelmében inkább idealista, mint Árgirus. Csongor ideálját keresi, ki álmaiban szokott megjelenni és a tündérfa ültetőjében véli azt feltalálni és meg is leli. Árgirus csak meg akarja lesni a tündért, ki e fát ültette, és csak akkor szeret belé, miután megtudja tőle, hogy azt ő érte ültette. Csongor elszakad kedvesétől a nélkül, hogy csókjait izlelné; míg Árgirust «Vénusnak szerelmes szép játéka után» választja el a sors a tündérleánytól. Árgirus bosszuálló is: a vén kofaasszonyt, ki szeretője aranyhaját meglopja, atyja által felnégyelteti és áruló inasát megöli; Csongor is már ezen a ponton van, de a tett végrehajtását a szerző egy ügyes fordulat által mellőzi. A cselvetésben ugyanis nem a valódi inas vesz részt, hanem az inas alakját felöltött manó. Ily módon a szolga hűségén nem esik csorba, Csongor sem követ el gyilkosságot és a história ezen mozzanata mégis érvényesül. — Csongort kétségbeejtő szerelmi gyötrelmei és az elbagyott remény tovább kényszerítik a bujdosásra; Árgirus a sikertelen küzdelemben nemcsak reményét veszti, hanem egy pillanatra gyávának is látszik, midőn öngyilkos akar lenni. Érdekes, hogy Árgirust ugyanazon tündéri lény menti meg az önkénytes haláltól és akar reményt önteni belé dolgai jóra fordulására nézve, a ki Csongor eltántorítására törekszik. Ott a tündérleány, itt Mirigy szolgálatában látszik lenni, de mind a kettőnél sikertelenül. A mint Árgirus káprázata befolyástalanul tűnik el, úgy Csongorra a légi leánynak megjelenése a jövődömondó kútból sincs nagyobb hatással, minthogy a hármas út vidékére csalja, a honnan elindult és összehozza a szintén hazatérő fejedelemmel, kalmárral és tudóssal, kik szánakoztak rajta, midőn szerelmét többre becsülte a hatalomnál, gazdagságnál és tudománynál. Most mind a bármat szerencsétlennek látja, hogy búját még növeljék. Azért reménytelenségében «az elhanyagolt szívnap alkonyán» e káprázattól kéri kinjainak jutalmát, hogy karjai közt pihenve, elsírhasssa «veszteségi mondhatatlan séreit». Csongornak tehát nemcsak akadályokkal kell megküzdenie, hanem kísértésnek is ki van téve, melyet azonban rajongó lelkének eszményisége teljesen legyőz. Mirigy armánya még kimerültsége és

reménytelensége közepett sem képes eltántorítani ideáljától, habár elveszettnek is hiszi azt. Valósággal lemond róla, de lelkében hiven megőrzi képét. Ez nem felel meg a dráma alapeszméjének. «Csongornak, mint Gyulai mondja,*) sikertelen küzdelmei után sem kellene egészen elvesztenie hitét s fájdalmában is nemesülnie szemben a fejedelem, kalmár és tudós dölyfös szenvedélyével». Eltér a dráma a mesétől abban is, hogy itt Árgirus hosszas keresés után végre bejut a Tündérországba, a hol aztán nőül veszi kedvesét; ott Csongor, minthogy Tünde ki van zárva az Üdvlakból, a földön egyesül vele a tündérfánál.

A tündér szütleánynak Árgirus iránt felgerjedt rajongó szerelme Csongor Tündéjét is jellemzi. Mindkettőnek megvan az a tündéri vonása, hogy hattyúalakban jelennek meg a földön és úgy változnak át leánynyá. Mindketten ott hagyják a tündérországot, egy földi ifjú szerelméért s szerelmük zálogául tündérfát ültetnek a vad föld porába, és mindketten hajuk levágatása miatt kénytelenek elválni kedvesüktől. A tündér szütleány szerelme, mint Árgirusé, reálisabb Tündéénél. Ez a nélkül, hogy megizelné a szerelmet, elválk kedvesétől. Árgirus tündérleánya egy ideig vonakodik ugyan, de kis rábeszélés után átengedi magát. Tünde ki van zárva a tündérországból, mert Csongor szerelme a földre vonzotta; tehát áldozat árán nyeri el a boldogságot. A tündérleány szeretőjének két izben való elvesztése után, lemondva minden reményről, visszamegy hazájába, hol Árgirus keresi fel őt. Tünde szerelme mélyebb és fönségesebb, mint a tündérleányé; az remél, küzd, áldozik érte, emez kislelkűen lemond mindenről. De a mint Csongort sikertelen küzdelmeiben végre elhagyja a remény, úgy Tündét is Mirigy csalfa jóslatai, varázslatai kétkedővé teszik Csongor szerelmében, de nem lemondóvá. Visszatér még egyszer a tündérfához, hogy Csongoré legyen, —

«. . . . ha hű még és hivem,
A kit nem felejt szerelmem,
Csalfa jóslat ellenére
Itt találjon enyhelyére:
De ha hűtlen és a jóslat
Képe nem csal, akkor ah!
Hervadj, hervadj, drága fa,
Hervadásnak átka rajtad.»

*) Vörösmarty életrajza. 1879. 203. l.

Ez a vonás szintén ellenkezik a dráma alapeszméjével. Eme kétkedő jellemvonásnak tudható be az is, hogy Tünde, midőn Mirigyet kihallgatva, meggyőződik Csongor hűségéről, a tündérfához jövet a manók által mégis elfogatja őt és megkötözteti, mert attól fél, hogy újra elvesztheti.

Vörösmarty a história három alakjából, — a jövendőmondó Filarinusból, a vén kofaasszonyból, a ki a tündérleány haját meglopja, hogy megmutassa a királynak, és az özvegyasszonyból, ki leányát el akarja vétetni Árgirussal, — igen helyesen egy alakot teremtett: Mirigy boszorkány alakját. Filarinus szerepe annyiban található fel Mirigyben, a mennyiben Csongor tőle kap felvilágosítást a tündérfa felől, a mit a históriában Filarinus tesz. Máskülönb a két alak teljesen különböző. Filarinus jövendőmondó tudományánál fogva ismeri fel a fa tulajdonképeni célját és veszedelmét, Mirigy pedig boszútervül fedi fel Csongor előtt annak jelentőségét. A két vén asszonynak Mirigyben való összeolvasztása igen sikerült gondolat, mert nemcsak egyszerűbbé és egységesebbé teszi a cselekvényt, hanem a drámai érdeket is élénkíti azáltal, hogy Mirigyben határozott intrikus alakot teremt, a kit tetteiben a bosszú és kajánság hajt. Az özvegyasszony egy fontos jellemvonását azonban mellőzi, ez t. i. a mesében azért gátolja a két szerelme boldogságában, mert leányát akarja Árgirussal elvétetni. Vörösmarty nem adja a cselszövénynek ilyen tiszta okát. Mirigynek is van leánya, sőt épen érte vágja le Tünde haját, hogy ezzel feldiszítve őt, Csongort elcsábítsa; de a leány meg sem jelenik a drámában, mert míg Mirigy oda volt, mint rókát megették a manók. Ezt volna hivatva helyettesíteni Ledér, az érzéki kísértés alakja, de a költő ezt sem használja fel. Ledérnek nincs is jelenete Csongorral, csak szolgáljával. Mirigy, az ösgonosz képviselője, folytonosan üldözi a szerelmeseket. Hogy miért, határozott okát nem adja. Egyszer azt mondja, hogy leánya kedvéért és uralma biztosításáért, máskor, hogy Csongor «büszkesége szarvait» letörje, végre pedig a tündérfa gyümölcséért, a melytől megifjulását várja. E határozatlanság azt bizonyítja, hogy ezek egyike sem komoly motívum. Az üldözésnek egyedüli oka saját lényének gonoszságában van. Mint a rossz kútfeje kezdettől fogva minden jónak és szépnek ellensége, és csak ezért szolgáltak reá haragjára Csongor és Tünde is.

A drámának van két, mindvégig sikerülten rajzolt alakja: Balga és Ilma, szolgálái a szerelmeseknek, kiknek komoly idealismu-

sával szemben szinte jól esik a reális élet humorán mosolyognunk és a szolgálak badarságain elmulatnunk. A mesében csak Árgirusnak van szolgálója, a tündérleánynak olyan értelemben, mint Tündének, nincs szolgálója. Igaz, hogy hat szolgálóleány jár vele (Akléton kertjébe a tündérfához hattyú alakban, a Fekete város melletti kertbe pedig mint szolgáló tündérleányok), de ezek neki, mint a tündérek királyának udvarhölgyei, csak kíséreteül szolgálnak. Tündénél is előfordul egyszer ez a kíséret, midőn az aranyalma-fához jön, hol Csongort a manók megkötözve tartják; de úgy itt, mint a mesében nem bujdosásának, terveinek és tetteinek részesei, mint Ilma. Ez egészen Vörösmarty sikerült leleménye.

Árgirus szolgálója kevés vonást kölcsönzött Balga megalkotásához. Abban megegyeznek, hogy mindaketten egész odaadással szolgálják gazdájukat, habár bujdosásuk alatt a legcsekélyebb jutalomban sem részesülnek. Amaz az atyai háztól kíséri a királyfit útjára és a Fekete városban az özvegyasszonynak a cselvetésben, engedve félrevezető rábeszélésének, segédkezet nyújt. Tettét azonban a tündérleány homályos üzenete által önkénytelenül elárulja urának, a ki őt ezért megöli. Balga, mint mondtuk, a cselnek nem részese, mert az alakját felöltött manó végzi ezt helyette, és így mindvégig Csongor érdekében működik. Balga Árgirus szolgájától csak a rövidlátást örökölte, megtoldva jókora paraszt humorral és furfanggal. Csongor egyedül indul útnak és csak a hármas út táján veszi magához az ágról szakadt Balgát, ki Böskeje eltünése feletti dühében kötötte fel magát. Csongor, abban a reményben, hogy «ostobának kedvez a szerencse», útitársul szolítja, a ki, miután megtudja Csongortól, hogy Böske (itt Ilma) a Tündérhonba költözött Tündével, örömet szegődik szolgájául. A szerencse kedvez is neki. Úgyszólván mindenütt Balga vezeti nyomra Csongort Tünde keresésében. Így együtt küzd vele az akadályok ellen és együtt találja fel boldogságát, ő Tündében, Balga pedig Ilmában.

Ilma minden tekintetben méltó társa Balgának. Ennek vastag realismusából és jóízű humorából neki is kijutott annyi, hogy oldala mellett feltalálhatja magát, különösen mikor Tündétől hatalmat nyer felette. Ilma mint tündérszolga szintén hatalmat nyer arra, hogy hattyúvá változhassék, mint a tündérleány szolgálói. Ilma pótolja a kyklopsz sánta emberét is (a ki Árgirusnak a Fekete városba megmutatja az utat), Csongornak tett ezen nyilatkozata által:

«Sík mezőben hármas út,
Jobbra, balra szerte fut,
A középső célra jut.»

Továbbá ő fedezi fel Tünde előtt Csongor rejtekét, a tündérfa közelében, az első találkozásnál. A mesében szintén a szolgálók jelentik a tündérleánynak Árgirus megérkezését s a tündérleány mindaddig, míg saját szemeivel meg nem győződik, épen úgy nem hisz nekik, mint Tünde nem hisz Ilmának.

A mese czivódó ördögei a drámában is szerepelnek; Csongor is tőlük szerzi meg a varázsköpenyt, bocskort és ostort, még pedig épen azon csellel, mint Árgirus. De mint ott, úgy itt is leszállítják őt, mielőtt célta érne, azzal a különbséggel, hogy Árgirust céljához közel juttatják, míg Csongorra csak ezután várnak a valódi bajok. A mesében ezzel véget ér szereplésük, nem úgy a drámában. Később Mirigy szolgálatába lépnek és egyikük, Kurrah, Balga alakját öltve magára, meghiúsítja Csongornak Tündével való találkozását, de épen mint Árgirus szolgája elárulja magát. Az ördögfiak azonban nemsokára elpártolnak Mirigytól és elhurcolják őt. Tünde szolgálatába állanak, kitől fényesebb jutalmat remélnek. Tünde arra használja fel őket, hogy az arra jövő Csongort fogják el és kössék a tündérfához. Az ördögfiak jelleme a drámában egészen olyan, mint a minőnek népmeséink szokták legtöbbször feltüntetni. Ravasz, kapzsi legények, kik nagyobb haszon reményében mindig készek az egyik féltől a másikhoz átpártolni; de a milyen ravaszok és kapzsiak, ép ilyen rövidlátók. Az emberek rendszeren rászedik őket, mint Csongor és Balga példái is mutatják; nem úgy a velük czimboráló boszorkányok: ezek rendszeren a rövidebbet húzzák, mint Mirigy. A mese ördögei csak mint rászedetttek szerepelnek, mint activ tényezők nem működnek közre a cselekvés folyásában.

A többi személyek teljesen Vörösmarty alkotásai. Részint a költő mély reflexiója teremtette meg őket Csongor és Tünde eszményiségének erősebb kidomborítására, mint a kalmárt, fejedelmet, tudóst és az Éjt, részint képzelete varázsolta oda a tündérbirodalomból Tünde alakjának gloriájául. Ezek a nemtők.

(Vége következik.)

Loósz István.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1886—1891.

(Folytatás.)

7. *Német nyelv és irodalom.* E téren leginkább észlelhetni, mily serkentő hatással lehet a középiskolai oktatás egy idegen nyelv és irodalom tanulmányozására. Tagadhatatlan, hogy a francziák az idegen nyelvek közt most a némettel foglalkoznak legtöbbet s hogy ez a nyelv lassankint kiszorítja a többit a lyceumokból, minthogy mindazoknak a kik a nagy állami katonai intézetekbe be akarnak lépni, németül kell tudniok. Ennek következménye, hogy a német tárgyú thesisek is gyakoribbak, mint az angolok, mert ha sok a gymnasiumi tanár, a ki a németből vizsgázik, úgy az egyetemen is több tanerőre van szükség. E viszony azonnal szemünkbe ötlök, ha a főbb irodalmi termékeket hasonlítjuk össze. Mit találunk például az angol, olasz vagy spanyol irodalmi tanulmányok terén, s mit a németek terén? A mi az *angol* irodalmat illeti, Taine négy kötetes irodalomtörténete után két író vállalkozott arra, hogy a tanuló ifjúságnak bemutassa ez irodalmat: az egyik *Filon*, a *Revue bleue* irodalmi rovatának vezetője, a ki csinosan és elmésen, de nagyon felületesen írta meg munkáját, úgy hogy az angol kritikai lapok csodálkoztak rajta, hogyan jutalmazhatta meg az Akadémia e művet, a melyben prózai munkákat költőieknek mondott a szerző. A másik *Boucher*, besançoni tanár, a kinek angol irodalomtörténete sokkal alaposabb, de nem megy túl az iskola keretén. Angol irodalmi thesis *Beljame* munkája óta: «Le public et les hommes de lettres en Angleterre au XVIII. siècle (1660—1744). Dryden, Addison, Pope» (1881) a Sorbonne-on nem jelent meg. Csak Bordeaux-ban nyújtottak be két thesist; az egyik a *Baret*-é: *Etude sur la langue anglaise au XIV. siècle* (219 l.), a másik a *Vallat* thesise: *Thomas Moore, sa vie et ses oeuvres* (293 l.). Ezenkívül *Montégut* gyűjti össze a *Revue des deux mondes*-ban megjelent cikkeit és *Ecrivains modernes de l'Angleterre* (G. Eliott, Charlotte Bronte, Mistress Gaskell, Mistress Browning, Alfr. Tennyson) vagy *Heures de lecture d'un critique* cz. alatt a XIX. század angol irodalmát jellemzi finoman és behatóan. *Sarrazin* két kötete: *Poètes modernes de l'Angleterre* és *La Renaissance de la littérature anglaise* nem oly kiváló, mint a *Montégut* dolgozatai. *Jusserand* több kisebb művet tett közzé a shakespearei kor irodalmáról (Le roman au temps de Shakespeare; a vidéki élet Erzsébet királynő korszakában) de politikai teendői sok idejét lefoglalják ez írónak, a ki a «Grands écrivains français» cz. becses gyűjtemény igazgatója. — *Lyon* franczia thesise: *L'Idéalisme en Angleterre au XVIII. siècle* (481 l.) Hobbes, Locke, Burthogge és Norris böl-

csészetéről, Descartesnak és Malebranchenek ez angol írókra való befolyásáról értekeznek, Collier, Berkeley és az amerikai S. Johnson tanait méltatja s végül Hume szerepét vázolja.

Ez a körünkbe eső összes angol tárgyú irodalom. Említsük még meg, hogy Looten abbé: *Etude sur le poëte Néerlandais Vondel* (322 l.) cz. művének, a mely a nagy holland költőt mutatja be, egyik legjobb fejezete az, mely Miltonnak Vondelhez való viszonyát tárgyalja.

Az olasz és spanyol nyelvnek, ámbár déli Franciaország lycée-iben oktatják, a felsőbb oktatásban alig van helyök. Míg a német és angol nyelvből való tanári vizsgálatnak egy alsó és felsőbb foka (*certificat* és *agrégation*) van, addig az olasz és spanyol nyelvnek meg kell elégednie az alsó fokkal. Az utóbbi évek ily tárgyú irodalmi termékei közt csak Gebhart kötetét «*L'Italie mystique*» említjük, a mely a XII. és XIII. századi olasz vallásos életről érdekesen és vonzóan szól; továbbá Eugène Boury francia thesisét: *Le Comte Pietro Verri* (1728—1797), *ses idées et son temps* (Verri Milanóban játszott politikai szerepet és Beccariával együtt működött a jog és bölcsészet terén); minap pedig Waille algiri tanár: *Le Romantisme de Manzoni* cz. thesisét tette közzé. Megjegyezzük még, hogy Perrens nagy sikerrel folytatja Florencz városának történetét; hogy továbbá Mintz, az olasz művészet nagy ismerője, a Perrot-féle ókori művészettörténettel méltón versenyez *Histoire de l'Art de la Renaissance* cz. nagyszabású művével, melynek publicatioja most folyik, s hogy végül oly tudós, mint Pierre de Nolhac az olasz renaissance tudós életét kitűnő monographiákban (La bibliothèque de Fulvio Ursini, Erasme en Italie) írja meg.

Köztudomású dolog, mennyit köszön a XVII. századbeli francia irodalom a spanyolnak; mégis kevésé tanulmányozzák e nép irodalmát. Legjobban ismeri tán ez irodalmat Morel-Fatio, a ki *Etudes sur l'Espagne* (2 kötet) cz. alatt Francia- és Spanyolország irodalmi összeköttetéseit kutatja, majd Lazarillo de Tormesről és a Ruy-Blas történetéről értekeznek. A második kötet Fernan Nunez gróf és Salm-Salm herczeg kalandos életét tárgyalja kiadatlan levelezések nyomán.

A spanyol nyelv egyetlen tanszéke a toulouse-i fakultáson áll fenn, tanára Mérimée, a híres író unokája, kinek francia thesisé: *Essai sur la vie et les oeuvres de Francisco de Quevedo* (446 l.) a spanyol költő legbehatóbb biographiája.

Egy másik jeles munka a Gaudeau-é; e tudós jezsuita: *Les prêchours burlesques au XVIII siècle*; étude sur le P. Isla (1703—1781) (568 l.) czím alatt a Fray Gerundio híres picaresk regény írójának életét, műveinek jellemzését és a XVIII. századbeli spanyol egyházi szónoklat vázlatát adta. E szónoklat ellen kelt ki Pater Isla regényében. Ugyancsak Isla fordította Lesage Gil-Blas-ját spanyolra és azt állította, hogy csak visszaadja a spanyoloknak azt, a mit Lesage tőlük

átvett. Ez állítás hamis, a mint azt Leó Claretie műve *Lesage* regényeiről kimutatta. — A történeti munkák közül főleg a *Baudrillart*-é említendő: *Philippe V. et la Cour de France* (1700—1715) (711 l.) Ez monumentális művének első kötete, a mely a spanyolországi archivumok nyomán e kor történetét új világitásban mutatja be. A mű három kötetre fog terjedni. — *Desdevizes du Désert: Don Carlos d' Aragon, Prince de Viane*, Etude sur l'Espagne du Nord au XV. siècle (499 l.), cz. műve irodalomtörténeti szempontból is érdekes.

Mint látható az angol, olasz és spanyol tárgyú irodalom egy kissé pangásban van, de a német tíz év óta szép virágzásnak indul. Sajnos, hogy két legderekabb munkása, a kiktől e téren sokat vártak, hátat fordított neki és más téren fejt ki nagy munkásságot. E két író *Chuquet*, a Lycée St. Louis tanára és *Joret*, az aix-i fakultás professzora. Az egyik négy kitünő kiadásban megmutatta, hogy mily alaposan ismeri a német irodalmat és a bibliographiát; az általa szerkesztett *Revue critique*-ben megjelent recenziói nagy szakismeretéről tanúskodtak. Most azonban már több éve a francia forradalom hadi történetével foglalkozik s az eddig megjelent öt kötet az Akadémia legfőbb jutalmaiban és a kritika egyhangú dicséretében részesült. *Joret* pedig majd egy ismeretlen utazó (*Tavernier*) életét írja meg levéltári kutatások nyomán, majd a *Formon* családnak a nagy választófejedelemhez való viszonyát, majd a *Law* első kísérleteit tárgyalja, majd meg egy növénytani kézirat ismeretlen szavait magyarázza, majd a vidéki patois egyes kérdéseit fejtegeti. E két férfi források alapján szeret dolgozni, pedig e téren német philologiai munkásság kifejtése itt vajmi nehéz dolog volna. Valószínűleg ez okból választanak szívesebben más irodalmi és történeti kérdéseket.

De daczára ennek a német művek nyomán írt dolgozatok szép számmal jeiennek meg. A historikus iskola nem ignorálja többé a német földet és annak történetét. Így *Zeller* Németország történetét tárgyaló nagy művéből eddig hét vaskos kötet jelent meg, a mely a reformatió koráig vezet bennünket; *Pfister* a *Revue critique*-ben minden nagyobb német történeti munkát ismertet. *Lavisse: Etudes sur l'histoire de Prusse; Essais sur l'Allemagne imperiale* és különösen *La jeunesse du grand Frédéric* cz. alatt vaskos köteteket szentelt II. Frigyesnek és a porosz történet újabb korszakának, — nem említve a *Cavaignac* minap megjelent művét *La Formation de la Prusse contemporaine* (510 l.), a mely bő forrástanulmányon alapszik s valódi historikusra vall. Irodalmi és történeti szempontból egyaránt érdekes a *Lévy-Brühl* kötet: *L'Allemagne depuis Leibniz*, essai sur le développement de la conscience nationale en Allemagne 1700—1848. (490 l.) Azok után a mit *Faguet* a *Revue bleue*-ben, *Janet* a *Journal des Savants*-ban, *Sorel* a *Temps*-ban, *Bourdeau* a *Débats*-ban és *Joret* a *Revue critique*-ben mon-

dottak, lehetetlen nem dicsérni azt a mély philosophikus felfogást, a mely Németország bölcseői és nagy írói műveiből magyarázza a német egység eszméjének születését, haladását és végre győzelmét. Nem kizárólag politikai munka ez, hanem főleg irodalmi, a melyben Leibniz, Thomasius, Lessing, Herder, Goethe, Schiller és Heine műveiből a német nemzet alakulásának processusát tüntette fel e derék fiatal bölcseő, a ki valószínűleg Taine példáját követve az irodalmi kérdések megoldására fogja philosophikus ismereteit felhasználni. *Heinrich*nek, az elhúnyt lyoni tanárnak, három kötetes német irodalomtörténete jelenleg második, javított kiadásban jelenik meg, a Bibliothèque de la Faculté des Lettres de Lyon kiadványaképen. Ugyancsak Heinrich vezetése alatt fordították le *Janssen*nek a reformatióról szóló művét.

Ezek után a szorosan vett irodalomtörténeti munkákra térhetünk át.

Chuquet latin thesis: *De Ewaldi Kleistii vita et scriptis* (98 l.) a *Frühling* költőjének eléggé kimerítő biographiája. A szerző különösen e költeményt elemzi s legszebb részeit latin hexameterekre fordította. A francia lycée-kben azelőtt a latin verselés az iskolai gyakorlatokhoz tartozott, az újabb tantervek erről mitsem tudnak, de az Ecole normale tanítványai még mindig művelik. *Chuquet* ezután *Kleist* elegiáiról, idylljeiről és leveleiről szól s végül a költő jellemét rajzolja.

Firmery, a lyoni egyetem német tanárának francia thesis: *Etude sur la vie et les oeuvres de Jean-Paul-Frédéric Richter* (387 l.) *Nerrlich* beható biographiája előtt az első nagyobb dolgozat volt, melyet a német humoristának szenteltek úgy itt, mint Németországban. A könyv a *Nerrlich*-é mellett is elolvasásra méltó. Míg a német írónak több kézirati okmány állt rendelkezésére, addig a francia behatóbban tárgyalja *Jean Paul* eszméit és finomabbul elemzi műveit. A könyv tizenöt fejezetben csoportosítja a német író műveit bizonyos szempontok szerint: a barátság költeménye (*Unsichtbare Loge*), az emberszeretet költeménye (*Hesperus*), a szegénységé (*Quintus Fixlein, Jubelsénior, Siebenkäs*); különösen sikerültek a 12-ik fejezet a humorról és a 13-ik *J. Paul* kritikai és pædagogiai elveiről. Az életrajzi adatok pontosak.

Firmery latin thesis: *De perusitatis in lingua germanica proverbialis formulis* (117 l.) ama német közmondásos formulának, a melyekben az alliteratio és az assonantia helyettesíti a rímet, magyarázata és lajstroma. E latin nyelven írott német grammatikai thesis, valamint a következőkben ismertetendő egyéb hasonló fajta dolgozatok oly célból készültek, hogy szerzőik, mint a német irodalom doktorai, megmutassák, hogy ők nemcsak irodalmi, hanem nyelvtani előadásokat is képesek tartani az egyetemen. E nyelvtani thesisok túlnyomó része azonban nagyon silány; többnyire német művekből összeszedett adatok

összeállítása, a miket a szerző latinra fordítva száz példányban betervezt a Sorbonne-nak. Hisz voltakép mi sem nehezebb, mint német nyelvtani kérdések fejtegetése, ha az ember nem képzett germanista; ilyen pedig Franciaországban egyelőre csak egy van: Saussure, ez pedig nem is doktor.

Faligan, egy párisi orvos, franciaia thesisében: *Histoire de la Légende de Faust* (474 l.) elmondja elég naívvul mindazt; a mit a németek a Faust történetéről, a Volksbuch-ról, és a monda sokféle dramatikus feldolgozásairól írtak. E Közlöny röviden méltatta már e munkát (XIII. 87.). — Faligan latin thesisének címe: *De Marlowianis Fabulis* (232 l.); ebben az angol színpad történetét egész Marlowe-ig tárgyalja, azután ennek kedvelt darabjait (Tamerlan, Faust, Párisi vérfürdő, Maltai zsidó, II. Eduard) elég behatóan jellemzi.

Derék munkát végzett *Ehrhard*, a clermonti fakultás tanára, franciaia thesisével: *Les Comédies de Molière en Allemagne; le théâtre et la critique* (545 l.), a mely híven feltünteti a nagy komikusnak a német színházra való szellemi befolyását Velthen-től egész napjainkig. Süpfle, német tanár, minap a német kulturának Franciaországra való befolyását vázolta, de két kötetes munkája csak citatumok gyűjteménye s valóban a XIX. század előtt nagyobb német hatásról nem is szólhatunk, ámbár nem tagadható, hogy a XVIII. század közepe felé a német irodalmat eléggé ismerték Franciaországban. De az Ehrhard munkája azt mutatja, hogy ha valaki a francziáknak a németekre való befolyását akarná kimutatni, nem két, hanem tíz kötetre volna szüksége. Ehrhard egy bevezető fejezetben a XVII. századbeli német színpadról, a Haupt- und Staatsaction-féle játékokról szól, azután a Velthen társulatára tér át s az első moliéri darabok fordítását (1670) vizsgálja. Mindig behatóan összehasonlítja őket az eredetivel, kimutatja mily durván és szellemtelenül adták vissza Molière komikumát. A Gottsched és idejének íróiról (Holberg, Koenig, Elias Schlegel, Gellert és Krüger), továbbá a Gottschednééről, Lessingről és követőiről szóló fejezetek, ha nem is nyújtanak sok újat, de nagyon érdekesen csoportosítják az összes anyagot. Nagyon sikerült a VII. fejezet: Goethe és Molière, a mely, ha némi túlzással is, e két lángész rokonságát tünteti fel. Egybeveti a *Les Fourberies de Scapin*, *Die Laune des Verliebten* és *Die Mitschuldigen* cz. vígjátékokat, továbbá a *Tartuffe*-et a *Grosskophtha*-val; a *Misanthrope*-ot a *Torquato Tasso*-val; *Don Juan*-t *Faust*-tal. A romantikus iskoláról szóló fejezet Schlegel Vilmosnak Molière elleni jogtalan támadásait s ezek főbb okait fejtegeti. Kotzebue, Iffland, Holberg és Zschokke munkáinak tárgyalása a XIX. század küszöbére visz bennünket. Ennek a századnak szenteli a szerző műve utolsó fejezetét; itt Laube *Roccoco*-járól, Gutzkow *Urbild des Tartuffe*-jéről, Freytag *Journalistái*-

ról, Bauernfeldről, Lindauról s a modern Don Juan számos feldolgozásairól (Hoffmann, Grabbe, Lenau, Paul Heyse), végül fordításairól — melyek közt a Baudissin-ét tartja legsikerültebbnek —, a német Moliéristákról s utolsó gáncsolóiról szól. Látni való, hogy e monographia eléggé teljes; irálya vonzó, néha azonban hosszasabban értekezik nagyon is jól ismert tényekről. A szerző újabban egy kis tanulmányt írt Goethe regényeiről, jelenleg Ibsen színműveit fejtegeti. — Ehrhard latin thesis csekély értékű. Címe: *De vocabulis Latinis quae Germanica lingua assumpsit* (100 l.); az ó-, közép- és újfelnémet nyelvbe felvett latin szót s azok hang- és jelentésváltozását tárgyalja. A példák elég számosak, de a szerzőnek e téren való ismeretei nagyon is korlátoltak, semhogy tárgyát kimeríthette volna. E tanulmány nyal összehasonlítandó Bréalnak hasonló tárgyú cikke a *Journal des Savants*-ban (1889).

Schweitzer, a Collège Rollin tanára, tiz évi tanulmány után megírta Hans Sachs életét. Thesis: *Un poète allemand du XV-e siècle. Etude sur la Vie et les Oeuvres de Hans Sachs* (479 l.), a költőnek nemcsak első teljes francia életrajza, hanem a németeknél is kimerítőbb. Ha végig nézzük a bevezetésben idézett munkákat és kéziratokat, könnyen megérthetjük, mint dolgozhatott a szerző művén oly sokáig. Többször átnézte a német könyvtárakban elszórt Sachs-féle kéziratokat is s könyve végén több érdekes, kiadatlan darabot közöl. Műve tizenhárom fejezetben tárgyalja a költő életét; bevezetésül a XV. századi Nürnberg leírását adja s a reformationnak a költészetre való befolyását, meg az egykorú politikai és városi eseményeket tárgyalja. Majd Hans Sachs műveinek beható analysise következik. Kitűnő a Sachs műveinek általános jellemzése. Ezután a moralistának, a Meistersänger-nek, a humorista költőnek s a Fastnachtsspiel-ek, a bibliai és a profán drámák írójának jellemrajzát adja s minden fejezetben a főbb műveket elemzi. Egy függelékben a költő nyelvezetéről és metrikájáról szól s itt derék philologusnak mutatkozik, a ki nem általános nyelvi kérdésekről ír thesiseket, hanem költőjének, a kivel oly hosszú időn át foglalkozott, nyelvi és verselésbeli sajátságait tünteti fel. — Schweitzer latin thesis: *De poemate latino Walthario* (XXVIII és 117 l.), a középkori latin irodalomba vezet. Először e költemény kézírataival foglalkozik; az első részben a költemény tárgyát, a Waltharius-monda eredetét s annak más germán mondákhó: való viszonyát, végül a csata helyét iparkodik kideríteni. De a thesis főérdeme a második rész, a mely a dalt nyelvi és metrikai szempontból bonczolgatja s a korán elhalt Arsène Darmesteter methodikus útmutatása szerint készült. Először a nyelvi sajátságokat, azután a metrika (alliteratio, assonantia, homoioteleuta, a szótagok megnyújtása) főbb kérdéseit adja elő s ez utóbbiak segítségével számos szövegjavítást kísérel meg; meghatározza minden könyv szerkesztésének idejét

és rendjét s végül a szerző vagy inkább a szerzők nevét iparkodik ki-nyomozni.

Bailly, azelőtt Douai-ban egyetemi helyettes tanár, jelenleg a versailles-i Lycée tanára, az első Klopstock-biographiát írta meg francia nyelven, munkájával majdnem megelőzve a Muncker gyönyörű biographiáját. Az *Etude sur la Vie et les oeuvres de F. G. Klopstock* (450 l.) két részre oszlik. Az elsőt Klopstock gyermek- és ifjúkorának, egyetemi tanulmányainak s különösen a Messias beható elemzésének szentelte a szerző. A Messias korán ismerték Franciaországban, több ízben lefordították s Goethe Wertherje előtt a legelterjedtebb német munka volt. Bailly a Dante és Milton eposaival hasonlítja össze, a mit már Hillebrand Károly is megkísérelt latin thesisében (1861). A mű második része Klopstock lyrai és drámai műveivel foglalkozik, feltüntetve az előbbieket szépségét, az utóbbiak unalmas voltát. Végül Klopstocknak a bécsi udvarhoz való viszonyát, a *Gelehrtenrepublik* cz. művet s grammatikai irányát vázolja. E munkának szemére hányták egyrészt stilusbeli hiányait, másrészt azt, hogy újat nem hoz, — de hisz mi újat is mondhat egy francia tudós egy német íróról, ha csak új okiratok nem állnak rendelkezésére? — Bailly latin thesise: *Quid ad renovandas apud Germanos litteras critica Gottschedis cum Helvetiis disputationes momenti habuerint* (98 l.) a Gottsched- és Breitinger-féle sokat tárgyalt vitáról szól. Most, hogy Németországban e per documentumait kezdik kutatni, egy általánosságokban mozgó dolgozatnak kevés bece van. A mit Bailly a lipcei és a zürichi professzorról és Lessing föllépéséről mond, azt Kobersteinban és egyebütt is megtaláljuk, még pedig a szerző latinságánál könnyebben érthető stilusban.

Bonet-Maury, a párisi theologiai fakultás egyik tanára, docteur-és lettres is akarván lenni, írt Bürgerről egy thesist, a melyet a Sorbonne a szerző ősz feje iránti respectusból el is fogadott. E munka: *G. A. Bürger et les origines anglaises de la ballade littéraire en Allemagne* (276 l.), nem megvetendő tanulmány, de mindazok után, a mit a németek az utóbbi években Bürgerről írtak, újat nem hoz. A mit az első rész a népköltészet újraszületéséről, az angol balladaköltészet befolyásáról s a Percy-féle gyűjteményről mond, azt Schuré «Histoire du Lied» cz. művében már nagyon behatóan és ékesszólóan tárgyalta. A Bürger biographiája meglehetősen rövid. A második rész, a mely a költő műveivel foglalkozik, érdekes olvasmány; a főbb balladákat jól jellemzi, lyrai ömlengéseiről és ódáiról helyesen ítél; az ellene intézett kritikák ellen védelmezi s egyáltalán inkább menti e szerencsétlen költőt, mintsem pálczát tör felette. A Sorbonne egyik bigot tanára kérdőre is vonta Bonet-Maury-t, hogy miképen foglalkozhatott ő több éven át egy ily immoralis íróval?! A függelékben a *Lenore*-vel rokon tárgyú breton, szláv, szerb és lengyel balladákat közli a szerző.

Besson, a bordeaux-i egyetemen helyettes tanár, francia thesisében: *Etude sur Jean Fischart* (364 l.), felette érdekes munkát végzett. A német Rabelais Franciaországban kevéssé ismeretes; e munka elég behatóan ismerteti. Az első fejezet összefoglalja mindazt, a mit az író életéről tudunk. Érdekes fejezet a második: Rabelais és Fischart; azután Besson a német írónak ama humoristikus és satirikus iratait jellemzi, melyekben nem utánozta Rabelais-t; feltünteteti irodalmi és æsthetikai elveit, theologiai vitáit, a vallásról és nevelésről való eszméit, politikai nézeteit, melyeket mint a protestánsok publicistája védett, a hugenottákhoz való vonzalmát és a spanyolok iránti gyűlöletét. Érdekes a Fischartot mint philologust tárgyaló cikk, mely etymologiai furcsaságait adja, s végül a Fischart nyelvezetéről és metrikájáról szóló utolsó fejezet. Egy kritikus azt vetette Bessonnak szemére, hogy thesisé tárgyául egy másodrendű, kevéssé ismert íróat választott. De úgy hiszszük, ideje már ezekkel az írókkal is foglalkozni; az æsthetikai bírálat elmondta már — legalább egyelőre — mindazt, a mit Goethéről és Schillerről mondhattak; fordítsuk tekintetünket a kevésbbé explorált vidékekre is. A Sorbonne is ezen a véleményen volt, midőn Besson thesisét dicséretben részesítette. — A latin thesis nyelvteni tárgyú, de szűkebb körű; czíme: *De Sebastiani Brant sermone*. (143 l.) Az elzaszi születésű szerző jól áttanulmányozta két honfitársát. Thesisé Brant nyelvtenát adja, kezdve a hangzókon, a főneveken és igéken, hogy azután az író szóképzését és főbb mondattani sajátságait feltüntesse. Lehet, hogy a szerző híjával volt a XVI. századbéli német nyelv tőkletes ismeretének, kísérlete így is érdekes és tanulságos.

Lichtenberger, a nancy-i egyetem helyettes tanára, a Sorbonne tanárának unokája, francia nyelvű thesisében a Nibelung-éneket tanulmányozta *Le poème et la légende des Nibelungen* (442 l.) cz. alatt. A roppant irodalom után vajmi nehéz még újat mondani ez eposzról; de ez nem is volt a szerző célja. Egy hatvan lapnyi bevezetésben a Nibelung-ének tartalmát adja, a mű többi részét a mondának szentelte. Felhasználta mindazt, a mit a németek a germán mythológiáról érdekeset írtak és ennek alapján a Nibelung-monda történeti fejlődését fejtegeti; megkülönbözteti a mondai részt a historikustól s azután a kincs, Siegfried, Gunther, Brunhild, Attila, Kriemhild és Hagen mondáit tárgyalja behatóan. Egy kis fejezetben a Lachmann teoriáját czáfolgatja. A mű második része a régi germánok erkölesi képét vázolja a költemény alapján. — Lichtenberger latin thesisé: *De verbis quæ in vetustissima Germanorum lingua reduplicatum præteritum exhibebant* (106 l.), azt mutatja, hogy szerzője néhány éve szorgalmasan tanulmányozza az ó-felnémetet. Thesisében összefoglalja mindazt, a mit az ó-felnémet reduplicatióról mondtak. Hoffory és Holthausen (*Zeitschr. für vergleich.*

Sprachforschung 27. k.) a germán nyelvek ebbeli sajátosságait már kimutatták; Moller, Osthoff és Sievers több ízben foglalkoztak e kérdéssel. Lichtenberger ismeri műveiket és thesisében ügyesen használta fel kutatásaikat s e mellett több táblázatban összefoglalta a főbb eredményeket.

Basch: *W. Scherer et la philologie allemande* cz. első kísérletéről már elmondottuk véleményünket (*Közl.* XIII. 752.). A szerző jelenleg francia thesisét fejezi be Kantnak a német irodalomra való befolyásáról, mely bizonyára jeles bölcsészeti és irodalmi munka lesz.

A. Marchand eddig két kötetet közölt az osztrák lyrai költőkről: *Les poètes lyriques de l'Autriche*. Az első kötet (402 l.) Lenau, Betty Paoli és Feuchtersleben életrajzát adja számos fordítással; a második (323 l.) Hartmann, Josephine v. Knorr, Hamerling és Lorm műveivel foglalkozik. Érdekes és vonzó tanulmányok ezek, minden tudománnyal apparatust nélkül; a szerző nagy rokonszenvvel szól e költőkről és különösen Lenau-t és Hartmann-t igyekszik megmagyarázni. (l. *Közl.* XII. 127.)

A Lecène- és Oudin-féle «Classiques populaires» cz. gyűjtemény számára *Firmery* megírta *Goethe* életrajzát. (236 l.) E gyűjtemény célja a költőt a műveiből vett idézetek alapján a nagy közönséggel megismertetni. *Firmery* a «Dichtung und Wahrheit» nyomán elég hosszasan szól Goethe ifjúkoráról, rövidebben klasszikus koráról, míg a harmadik korszakot teljesen elhanyagolja. A műnek irodalmi becséje nincs.

Behatóbban tárgyalta *Ducros*: *Henri Heine et son temps* (323 l.) cz. művében Heine ifjúságát. Csakis a «Buch der Lieder» szerzőjét akarja megismertetni s e célját munkája kisebb fogyatkozásai mellett el is érte. Finomul elemzi a berlini leveleket, Heine tragédiáit, az *Intermezzo*-t, a *Heimkehr*, *Nordseebilder* és *Harzreise* cz. műveket. Nem oly vak imádó ő, mint Gérard de Nerval, inkább a St. René Taillandier beható tanulmányaira emlékeztet.

Morsier: *Romanciers allemands contemporains* cz. kötetét e *Közlöny* már röviden ismertette. (l. XVI. k. 729. l.)

A német pädagogia történetéből veszi tárgyát *Pinloche*-nak, a lille-i fakultás német tanárának thesisé: *La réforme de l'éducation en Allemagne au XVIII-e siècle. Basedow et le philanthropinisme*. (597 l.) A bevezetés, mely a Basedow előtti német középiskolai oktatásról szól, nagyon is rövid és semmi becsesé nem bír. *Pinloche* először *Basedow* ifjúságát és hirhedt *Philanthropinum*-át ismerteti; azután behatóan jellemzi *Basedow* pädagogiai iratait. Ez tán a mű legmaradandóbb része, mert kinek volna ma kedve és ideje ama genialis charlatan műveit elolvasni? A második könyv *Basedow* tanítványairól szól, először azokról, a kik iskolákat alapítottak, minők *Bahrđt*, kit *Goethe* humora oly

mulattatóan festett, Salzmann és Rochow; azután az írókról, kik Basedow szellemében működtek, különösen Campe, Trapp, Stuve, Villame-ról. Végül a philanthropinismusnak a német pædagogióra való befolyá-sát vázolja. A számos függelék érdekes; Pinloche Max Müller egy hozzá intézett levelét is közli; ismeretes, hogy a híres nyelvtudós neje Ba-sedownak távoli rokona. — Pinloche latin thesise: *De Shakespearii Hamleto et Germanica tragoedia quæ inscribitur Der bestrafte Brudermord oder Prinz Hamlet aus Dænemark* (82 l.), azt bizonyítja, hogy a német író nem vette az angol költőt mintaképül, hanem hogy mind a kettő egy régibb forrást használt fel. A thesis férczmű és semminemű irodalmi becsesél nem bir.

Pestalozzi-ról kimerítő tanulmányt írt *Guillaume*, a ki sokat fog-lalkozott pædagiával. Műve, a melynek czíme: *Pestalozzi*, jobban sikerült, mint a Hérisson-é, mert a szerző a német és francia tanügyi reformokat már régóta tanulmányozza és a «Musée Pédagogique»-ban kifejtett munkássága minden tekintetben elismerésre méltó.

A mi a *német írók kiadásait* illeti, Lichtenberger nagy Götz-kiadása óta az «Editions savantes» cz. gyűjteményben nem jelent meg német munka. A Sorbonne finom ízlésű és tudós tanárának ugyanebben a gyűjteményben megjelenendő Faust-ját még mindig várjuk. — Az iskolai kiadások két csoportra oszlanak; olyanokra, a miknél a szerző semmi gondot sem fordít művére, két-három lapnyi bevezetést ad és néha egy-egy semmitmondó jegyzetet ír a lap alá, s olyanokra, melyek a jobb latin és görög kiadások mintájára meg akarják mutatni, hogy eljött az idő, a hol német írók is szorgalommal lehet tanulmányozni és kiadni. Az első csoportba tartozik majdnem mind a kis 32-rétű Hachette-féle kiadás, — valóban nyomorúságos állapot! Ilyesmit megengedhettek annak idején B. Lévy-nek, a ki a háború után egész halmaz kiadást volt kénytelen a tanulók számára írni, de ma ez eljárás határozottan kár-hoztatandó. Jobbak a Garnier, és néha a Delagrave kiadásai, mert e ki-adók a szerzőknek szabadabb tért engednek. A legkitünőbb kiadások közt említjük a *Chiquet*-ét, a ki a «Campagne de France» és a «Goetz» után «Hermann és Dorothea»-t és Schiller «Wallenstein Táborát» bő bevezetéssel — a «Hermann és Dorothea»-hoz írt nyolczvan lapnyi nagyon érdekes — és számos, tán nagyon is sok német citatum által nehézkessé vált jegyzetekkel adta ki. — *Girot* «Minna de Barnhelm»-et és ugyancsak Goethe eposát adta ki. Jegyzeteiben roppant sok a német nagy szótárakból kiírt idézet; bevezetései gyengébbek s a «Hermann és Dorothea»-hoz szölván egyszerűen lenyomatta a Mézières cikkét Goethe életrajzából és a Schreyer cikkét a Goethe-Jahrbuchból; de a két kiadás szép ismeretekre vall. Megemlíthetők még Lssing dramatur-giája *Lange*-tól; *Eude* két szép kötete: «Poésies lyriques de Schiller et

de Goethe», «Poésies lyriques du XVIII et du XIX siècles» (Garnier); *Dietz*, Schiller költeményeinek kiadása; *Lombard*, Kotzebue: La petite ville allemande (Die deutschen Kleinstädter); *Bauer*, Le Tonnelier de Nuremberg (Meister Martin und seine Gesellen) Hoffmanntól és *Laudenbach*, Benedix: Der Process cz. kiadások.

Említsük még meg, hogy *Lang* «Littérature allemande contemporaine» cz. alatt a XIX. század legújabb íróiból két kötetben adott ki egy kis anthológiát s hogy két párisi tanár, *Sigwalt* és *Bauer* hónaponként kétszer egy «Deutsche Zeitung für die französische Jugend» című lapot adnak ki, a melyben a német napilapok érdekesebb cikkeit nyomtatják le.

(Folyt. köv.)

Dr. KONR IGNA CZ.

HAZAI IRODALOM.

Király Pál: Ulpia Trajana Augusta colonia Dacica Sarmizegetusa Metropolis, Dacia fővárosa. Várhely Hunyadmegyében, írta Budapest, Athenæum, 1891. 8-r. 178 l. és u. attól: **Gyulafehérvár története.** A sz. kir. város közönségének megbízásából írta Kiadja Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége. 1892. Első kötet. *Apulum*. Gyulafehérvár az ó-korban. VIII. és 432 l.

A ki a római provinciák és a provinciális városok történetét csak felületesen is ismeri, azt meglephette Királynak első könyve, melyben 178 lapon tudott foglalkozni az egy Sarmizegetusa történetével, de még inkább meglephette «Apulum» díszes és vaskos kötete, mely két akkora terjedelemben tárgyalja ugyancsak Dacia egyik városának történetét. A két kötet átvizsgálása azonban arról győzhette meg a türelmes olvasót, hogy mindkettőben vajmi röviden foglalkozik szerző a két város történetével, de annál részletesebben a provinciával és sok más egyéb tárggyal, mely hol szorosabb, hol kevésbé szoros összefüggésben áll Sarmizegetusával, illetőleg Apulummal. Hogy a t. olvasó ebben a tekintetben maga ítélhessen, szükségesnek tartom mindkét műnek «tartalmát» ide igtatni. A «Sarmizegetusa» tartalma tehát a következő: Előszó és bevezetés után I. Sarmizegetusa (10. l.); — II. A dákok (21. l.); — III. A rómaiak tábora (castrum stativum) s a Legio XIII. Gemina és Legio IV. Flavia Firma (39. l.); — IV. A segédsapatok (Auxilia) (57. l.); — V. Colonia Ulpia Trajana Augusta Dacia Sarmizegetusa alapítása (59. l.); — VI. A város kormányzata (63. l.); — VII. A lakosság rendi felosztása (71. l.); — VIII. A lakosság nemzeti-

ségi viszonyai (79. l.); — IX. A nyilvános épületek (101. l.); — X. A magánházak (108. l.); — XI. A köz- és magánélet (118. l.); — XII. Az egyesületek (126. l.); — XIII. A vallási viszonyok (131. l.); — XIV. A közegészség (149. l.); — XV. A temetők (151. l.); — XVI. A bányászat (154. l.); — XVII. A tartományi kormányzat (158. l.); — XVIII. A pénzügyi kormányzat (165. l.); — XIX. Concilium provinciarum Daciarum trium (a tartománygyűlés) (167. l.); — XX. A város története (171. l.).

«Apulum»-ban a következő fejezetek vannak: Az előszó után I. Földrajzi adalékok (9. l.); — II. Agathyrsek (14. l.); — III. Dacia meghódítása (20. l.); — IV. Trajan oszlopa (44. l.); — V. A dákok (75. l.); — VI. A dákok hadügye (88. l.); — VII. A castrum alapítása (111. l.); — VIII. A Legio XIII. Gemina élete Apulumban (114. l.); — IX. A legio XIII. Gemina segédsapatai (134. l.); — X. A Legio XIII. Gemina castruma mellett keletkezett polgári telep (137. l.); — XI. A markoman háborúk (143. l.); — XII. A colonia és municipium Apulum megalapítása (194. l.); — XIII. Apulum közigazgatási kerülete (198. l.); — XIV. Az utak (202. l.); — XV. A hadi viszonyok (215. l.); — XVI. A lakosság rendi fölosztása (249. l.); — XVII. A lakosság nemzetiségi viszonyai (257. l.); — XVIII. A város kormányzata (277. l.); — XIX. Az egyesületek (289. l.); — XX. A köz- és magánépületek (303. l.); — XXI. A köz- és magánélet (311. l.); — XXII. A közegészség (333. l.); — XXIII. A vallási viszonyok (335. l.); — XXIV. A temetők (370. l.); — XXV. A bányászat (374. l.); — XXVI. A bányagazgatás (388. l.); — XXVII. A pénzügyi kormányzat (391. l.); — XXVIII. A tartományi kormányzat (395. l.); — XXIX. A concilium provinciarum III. Daciarum. (A tartománygyűlés.) (401. l.); — XXX. A pénzverde (405. l.); — XXXI. Történeti adalékok (413. l.).

Mindenike ezen lajstromoknak külön azt mutatja, hogy szerző úgy a «Sarmizegetusa»-ban, mind az «Apulum»-ban a római állam- és magánrégiségeknek egész kis kézi- vagy mondjuk tankönyvét adja és ha akármelyik művet olvassuk, azt fogjuk tapasztalni, hogy tartalma nagyobb részben olyan, hogy akármelyik más római város történetébe bele illik, ha ez t. i. akként van írva, a hogyan szerző írta az ő műveit. Önállóságról, akár az anyag gyűjtésében vagy csoportosításában, illetőleg feldolgozásában alig lehet szó, s ha ezuttal mellőzzük annak tüzetes kimutatását, hogy szerző miféle forrásokat használt, azt csak azért teszszük, mert mindenki, a ki római történettel foglalkozik, tudhatja, hogy mindaz, a mit Király e két művében nyújtott, nagyobb részben benne van a Mommsen-Marquardt-féle Handbuchban és a Corpus harmadik kötetében. Királynál az a baj is van, hogy sem az egyik, sem a másik mű használatában nem volt eléggé gondos, de még azt sem tette, hogy

olvasóinak tudtára adta volna, hogy miféle forrásokat használt, hanem a helyett derűre-borura idézget eredeti forrásokat, melyeket ugyan megtekinthetett, de sokszor nem helyesen használt fel, sőt idézget olyan műveket is, melyeket nem is használt.

Ugyancsak a két tartalomjegyzék áttekintése arról is meg fogja győzni a szives olvasót, hogy Király oly tárgyakat vett fel műveibe, melyeknek ezekben egyáltalában nem lett volna helyök. Természetesnek találjuk ugyan, hogy a ki Sarmizegetusáról és Apulumról ír, a dák háborukat és ezzel kapcsolatban Trajanus oszlopát is megemlíti; de már teljesen felesleges dolog volt Király részéről a nevezett oszlopnak dom-borműveit oly részletesen leírni, mint a hogyan azt az «Apulum»-ban (44—73. l.) olvassuk. Épen oly kevésbé ide való «A markoman háborúk» hosszas leírása (143—192. l.). Úgy látszik K.-nak ezen eljárásából, hogy neki nem annyira az volt a célja, hogy annak a két városnak a történetét megírja, hanem hogy minél többet írjon.

A mi a két műnek egymáshoz való viszonyát illeti, szintén a két «tartalom» arra figyelmezteti az olvasót, hogy a kettő tulajdonképen *csak egy*, és még jobban meggyőződhetik az ember a két mű lényeges részeinek egyezéséről, ha az egyenlő című fejezeteket egymással összehasonlítja. Arról fog meggyőződni a gondos olvasó, hogy a «Sarmizegetusa» 21-ik lapjától kezdve majdnem végig, tehát «A dákok»-tól «A város történeté»-ig benne van az «Apulum»-ban, kivéve azon részleteket, melyek szorosan «Sarmizegetusa»-ra vonatkoznak. Némi csekély változtatást, kihagyást, toldást alkalmazott ugyan szerző új könyvének, de ez annyira jelentéktelen, hogy szót sem érdemel. Szerző tehát egyszerűen önmagának plagiator lett az «Apulum» megírásánál, de nem csak akként, hogy a «Sarmizegetusa»-t kírta, hanem akként is, hogy régebben megjelent értekezéseit egyszerűen lenyomatta az «Apulum»-ban; így tett «A markoman háborúk» hosszú, de felesleges értekezéssel, mely a «Századok» XXV-ik évfolyamában jelent meg, így a másikkal is «Dacia nyugoti határa s a határvédelem» cíművel, mely a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat 1889/90-dik évi VI dik évkönyvében jelent meg. Hogy mennyiben használta fel a dák háborúk leírásában a szintén a Századokban (XXIV. évfolyamban) megjelent, és Dierauer munkája alapján készült értekezését, azt nem tartottam szükségesnek kutatni; a ki ilyesmit tud írni, hogy a *legio I. adi.* Brigetiából és a *legio II. adi.* Aquincumból sietett gyors menetekben a dák háboruban, mint azt Király tette, annak a régebbi munkáját az újabb állításaival összehasonlítani teljesen felesleges.

Király két művének értékét már az eddigiekből meg lehet itélni; de hogy a szives olvasó még jobban tudjon e tekintetben tájékozódni, közlöm a szembe ötlő tévedéseknek és hibáknak egy részét, a miből

világosan ki fog derülni, hogy mennyire képes K. az ilyen történeti művek megírására.

Az «Apulum» első fejezete «Földrajzi adalékok» címe alatt a régi Daciára vonatkozó adatokat állítja össze Herodotos, Florus, Plinius, Ptolemæus és a tab. Peut. alapján; «e vázlatos adatok csak a legfőbb vonásokat tartalmazzák» s ezért is nem vette szerző tekintetbe sem a Geographus Ravennas-t, sem a Dimensuratio provinciarum-ot, sem a Divisio orbis terrarum-ot; de mégis különös, hogy a vázlatosság daczára mindjárt a legelső mondaton fennakad az olvasó: «Herodotus beláthatatlan rónakra helyezi négyyszög alakban Scythiáját — az Ister, az azowi tenger s a Pontus mellékeire délen; éjszakon ismeretlen barbárok, nyugaton és keleten pedig az agathyrsok, a neurok, androphagok és melanchlainok területei közé» és ehhez idéztetik Herod. IV. 100. Ezzel szemben állítjuk Herod. szavait: Ἔστω γὰρ τῆς Σκυθικῆς τὰ δύο μέρη τῶν οὐρῶν ἐς θάλασσαν φέροντα, τὴν τε πρὸς μεσαμβρίην καὶ τὴν πρὸς τὴν ἠῶ — a mi azt jelenti, hogy a skythiai földnek déli és keleti határát a tenger képezi, a nevezett négy néptörzs pedig nem nyugat és keleten határolják a skythákat, hanem csakis nyugatról és éjszokról.

«Cl. Ptolemæus az első, kinek határozott képzete van Daciáról, valószínűleg a hivatalos adatokat látta, vagy Alexandriában oly egyénnel nyílt alkalma érintkeznie, kik megfordultak a birodalom új tartományában. (11. l.)» Ezzel csak azt árulja el K., hogy nem hallott soha *Marinus*-ról, kinek földrajzi művét Ptolemæus már harmadik kiadásában használta fel, a mint azt Ptolemæus maga is megemlíti. Ha Marinust nem ismeri, annál jobban mutatja, hogy ismeri magát Ptolemæust: «Szerzünk, hogy könnyebben legyen áttekinthető a terület, szelvényekre osztja föl azt a 48—44 szélességi fokok között, s északról délre haladva ismerteti mind az ötöt, előbb a határokat, majd a lakosságot, helységeket, folyókat, hegységeket írva le» (12. l.). Erre az a megjegyzésünk, hogy Ptolemæus semmi más szelvényeket nem használ, mint fokokat, ezek pedig nem is mondhatók szelvényeknek; továbbá Dacia nem a 48—44 fokok között fekszik Ptolemæus szerint, hanem a 49—44 fokok között, Rhukkonion, Triphulon, Karsidava és Petrodava a 48 fokon túl, éjszak felé fekszik; végtére nem is az a sorrend Dacia leírásában, a melyet K. neki imputál, hanem első sorban ismerteti a határokat, azután az Ister folyását és a bele ömlő folyók torkolatait, erre következnek a néptörzsek, továbbá a helységek abban a sorrendben, a melyet K. az egész Dacia leírásáról tételez fel, és ezzel vége is van Dacia leírásának, sem folyók, sem hegységekről nincsen szó. — A hosszúsági és szélességi fokokról azt jegyzi meg: «úgy látszik csak Sarmizegetusára s a Salinæ-re vonatkozók alapulnak tényleges fel-

méréseken» (12. l.), de csak Sarmizegetusa és Apulum fekvésének méreteit igtatja oda, de olyanformán, hogy Apulumot a hosszúság $43^{\circ} 15'$ alá helyezi, holott Ptolemæus a 49. fokot írta; és miféle tényleges, mérés lehet az, mely szerint Sarmizegetusa $47^{\circ} 50'$ alatt fekszik, holott tényleg több mint hét fokkal tér el ezen szám a valódi hosszúságtól, ($47^{\circ} 50' - 40^{\circ} 27'$) azt nem lehet tudni. — Ptolemæus adatait illetőleg azt is megemlíjtjük, hogy: «Auras az Arabona, miként Ptolemæus nevezi a Zsilt» (10. l.); nyilván *Rhabon* helyett *Arabona*-t írt, mivel úgy látszik, a pannoniai Arrhabona-t jobban ismeri, mint a daciai Rhabont. Ptolemæusból (III. 5.) ered, az idézet után itélve, azon állítás is az agathyrsekre nézve, hogy «ötszáz évvel későbbben, hogy a Maros mellékein laktak, majd a Kárpátok éjszaki lejtőin találkoznak velök» (19. l.); Ptolemæus, a kire K. hivatkozik, egészen mást mond (III. 5., 10.), azt t. i., hogy a gelonok, hippopedok és melanchlainokon alól (délre) laktak az agathyrsek, azután az aorsok és pagyritak; ezeken alól a savarok és boruskok egészen a rhipæusi hegyekig. Ezen hegységről (III. 5., 5.) azt állítja Ptolemæus, hogy a szélesség $57^{\circ} 30'$ alatt fekszenek, a Kárpátok pedig $48^{\circ} 30'$ alatt. Ebből látni való, hogy a rhipæusi hegyek kilencz fokkal esnek éjszak felé a Kárpátoktól és *azokon túl messze laktak az agathyrsek*, de nem a Kárpátok éjszaki lejtőin. — Ugyancsak az agathyrsekről mondja K., hogy «a Chesinos folyó mellett» laktak és idéz következőket: *Marcian Her. Müller: fragm. histor. Graec.*: tehát nem is tartja érdemesnek kijelölni, hogy a *Fragm. hist. Graec.* melyik kötetében keressük azt a helyet; a mi különben is lehetetlen lett volna, mert Marcianus Ptolemæus excerptora, nem is történetíró és nem is a görög történetírók között foglal helyet, hanem a *Geographi Graeci minores* első kötetében (Müller kiadásában). — A *tabula Peutingeriana*-t sem ismeri K. oly pontosan mint kellene, mert szerinte «négy fő utvonalat tüntet föl» (Ap. 12. l.); t. i. *Viminacium-Tibiscum*, *Viminacium-Sarmategte*, *Egeta-Apulum* és *Apulum-Porolissum*; azt nem veszi észre, hogy *Sarmategte* és *Adaquas* között szintén meg van adva a távolság, a XIII. mp. csakhogy a piros vonal, mely az utat jelöli, tévedésből elmaradt. Azt a részét az utvonálnak úgy is kellett volna ismernie, mivel ennek egyik állomása *Blandiana*, melyet nem régen Téglás G. megálapított.

A daciai háborúhoz való előkészületekről szólván, azt mondja K., hogy Decebal fenyegető magatartása következtében «fárasztó hadi lábón» tartotta a moesia legioikat (30. l.) és ugyan azon a lapon ezt olvassuk, hogy «a legioik mindig harcra készen állván». Azt tartom, ha a legioik mindig harcra készen állottak, akkor nincsen semmi értelme «a fárasztó hadilábón» való tartásnak; megengedem azonban, hogy ebben a dologban K.-nak saját külön nézete lehet, melyet talán indokolni tud.

Azt azonban aligha tudja indokolni, a mit folytatólag mond: «csak segédcapataikat kelle berendelni» (30. l.). Ugyan hová? a legió táborába? Abban ugyan el nem fértek volna. Vagy általában hadiszolgálatra? Hiszen az ú. n. segédcapatok ép úgy tartoztak a rendes hadsereghez, mint a legiok, azokat külön nem kellett berendelni, s ezt K. már a katonai diplomákból is tudhatta. A legióról pedig, úgy látszik, azt képzeli, hogy az mindig együtt volt; ha az a nézete, akkor nagyon téved, mert a legiobeli katonaság, melynek bélyegei a segédcapatok táboraiiban sűrűn szoktak előfordulni, a provinciába el voltak osztva.

K. továbbá azt is tudja, hogy «100-ban fejezik be (Trajan) mérnökei a Duna jobbparti utat» és hivatkozik az 1699. számú feliratra (30. l.) mely csakis az *Al-Duna vidékére*, de nem Pannoniára vonatkozik; e tartomány utja *Aquincumtól Mursáig* csak Marcus Aurelius idejéből tud felmutatni mértföldköveket, tehát előbb aligha készült. Nagyon is ellenkezik tehát a valósággal K. fennidézett állítása.

Az első dák háboru előtt vagy jobban mondva «Traján trónraléptekor Pannoniának helyőrsége a következő volt:

« Legio	X. Gemina	—	főhadiszállása	Vindobona
«	XIV. Gemina	—	«	Carnuntum
«	XIII. Gemina	—	«	Pœtovio
«	II. Adiutrix	—	«	Aquincum.»

(30. l.)

Ezekre nézve egyszerűen hivatkozom Mommsen összeállítására (III. 482. l.) «sub finem sæculi primi tendebant in Pannonia legiones duae, XIII. gemina Pœtovione primum, deinde Vindobona, XV. Apollinaris Carnunti.» továbbá: «X. gemina, quæ imperante Traiano ætiam tum stetisse videtur in Germania inferiore; XIV. gemina, quæ certe seculo primo exeunte morabatur in Germania superiore.» A legio II. adiutrix pedig «Ptolemæi tempore castra habuit Acuminci, mox inde translata Aquincum.»

Király különben önmagával jön ellenkezésbe, ha a 30. l. azt állítja, hogy a *legio XIII. Gemina* főhadiszállása Traján trónraléptekor Pœtovio volt, a 115. lapon pedig azt írja, hogy «itt (t. i. Pœtovioban) vevék császári uruk rendeletét, hogy a Duna mellékeit háborgató barbárok megfélemlítésére Vindobonában foglaljanak állást»; ez a császári uruk pedig Vespasianus volt. Ezután így folytatja K.: «Vindobonában — Traján trónraléptéig, illetőleg a dák háboruk kitöréséig állomásozván, kapták a mozgósítási parancsot.» Ilyen szembeszökő ellenmondásba hogyan keveredhetik író, azt nehéz megmagyarázni.

Ugyanezen XIII. legio a háboru kitörése előtt Pœtovioból Viminaciumba a következő «hadi uton» haladt: «*Aqua-Viva* — Varasd, *Iovia*, *Carrodunum*, *Bolentium* állomásokon át; majd Pannonia inferiorba érve *Vereiae*, *Mursella* és *Mursáig* jutott, innen délre fordulva *Cibale-Vin-*

kovce» . . . » stb. Király tehát a Poetovio-Mursa közötti utat «hadi ut»-nak tartja, tehát bizonyosan ismer római mértföldköveket e vidéken, melyeket vagy Trajan vagy elődjei állítottak fel. Továbbá *Boletium* és *Vereiae* között «Pannonia inferiorba» ér; nyilván elfelejtette, hogy akkor még osztatlan provincia volt Pannonia; végre, ha az útnak állomásait fel akarja sorolni, akkor használja az *Itinerarium Antoninum* és *Hierosolymitanum* vagy a tab. Peutling. adatait, és ne elégedjék meg azzal, a mit a C. I. L. III. k.-hez csatolt térképen talál.

A leg. I. adi., mely a második dák háborúban részt vett, K. szerint az első és második háború között vezényeltetett Pannoniába és Brigetioiban táborozott (40. l.); a legio csakugyan a dák hadjáratban vett részt, de hogy előzőleg Pannoniában tartózkodott, arra nincsen semmi bizonyíték; abból, hogy későbben a háboru után Pannoniában volt elhelyezve, nem következik, hogy a háboru előtt is ott volt; de hogy nem volt Brigetio első legioja, azt bizonyítják a Szönyben talált bélyegei a XI. Cl. és a XXX. V. v. bélyegei.

K. szükségesnek látja e legiónak és a V. Maced. a második háboruban való részvétel bebizonyítására T. Julius Maximus ismeretes feliratára hivatkozni, melyben az mint a legio I. adi. legatusa és mint a legio V. Maced. tribunusa említetik, valamint a dák háboruban való részvétele és decoráltatása is; kiemeli K. azt is, hogy Dierauer nem fogadja el a feliratot teljes bizonyítéknak. A ki csak félig-meddig meg tudja ítélni az ilyen felirat jelentőségét, az kénytelen Dierauernak adni igazat. Julius Maximus pályafutása e felirat szerint a következő volt: 1. *Xvir litibus diindicaudis* 2. *sevir equitum Romanorum*; 3. *tribunus mil. legionis V. Maced.*; 4. *quæstor provinciæ Hispaniæ ulterioris Baeticæ*; 5. *prætor*; 6. *iuridicus Hispaniæ citerioris*; 7. *legatus Aug. leg. I. adi.*; 8. *legatus Aug. leg. IIII. Flaviæ*; a katonai kitüntetést pedig kapta mint a leg. V. Maced. tribunusa. Most már csak azt kellene tudni, hogy hány évi időköz van ezen dekoratio és a leg. I. adi. parancsnoksága között; ne mondjunk sokat és tegyük fel, hogy a quæstura, a prætura, a iuridicus hivatala csak egy-egy évig tartott — pedig okvetlenül tovább tartottak — akkor három évvel a dák háboruban való részvétel után lett Julius Maximus a leg. I. adi. parancsnoka. Ebből ugyan senki sem következtetheti, hogy az a felirat a két legio «részvételének egyik főadaléka» (40. l. 2. j.). De ezen felirat mellett sikerült Királynak «teljeset (t. i. bizonyítékot) szolgáltatni, a következő téglabélyegben, mely Apulumban találtatván, a bukaresti szent Sabbas muzeumba került» (40. l. 2. j.). Először is nem Király szolgáltatja ezt a bizonyítékot, mert nem ő adta ki először e bélyeget, hanem Friedländer másolta le és Mommsen adta ki, másodsor nem ő ismerte fel először a bélyeg jelentőségét, hanem Mommsen; és harmadszor arról

nem tud sem Friedländer, sem Mommsen, sem Domaszewski, tehát úgy látszik senki sem, hogy ez a bélyeg Apulumban találtatott; nem elég azt egyszerűen állítani, hanem azt be is kell bizonyítani. Azzal pedig nincsen bebizonyítva, hogy K. (111. l.) azt állítja, hogy Apulumban «a provincia védelmére rendelt két legio a XIII. Gemina és I. Adiutrix alapítják meg a castrumot»; a bizonyíték abban található, a mit Király elmulasztott felemlíteni s a mit már Mommsen megemlített, hogy az 1004. és 1008. számú felirat a *legio I. adi.*-ra vonatkozik.

A legio III. Flavia f.-ra nézve, melyet K. *Flavia Firmának* nevez, csak annyit jegyzek meg, hogy a neve *Flavia Felix* volt. V. ö. a Corpus III. k.-ének lajstromait.

A legiokhoz tartozó segédcsoportokról igen helyesen jegyzi meg K., hogy vagy 500 vagy 1000 emberből álltak, csakhogy azért nem *cohors quinquagenaria* volt a nevök, mert ez csak 50 embernyi cohorsot jelent, hanem *quingenaria*.

Sarmizegetusa alapításáról szólva azt írja K. (59. l.): «Rómában Augustus épít először kaszárnyát a praetorianusainak, de a városon kívül»; Suetonius pedig ezeket: *neque tamen unquam plures quam tres cohortes in urbe esse passus est, easque sine castris; reliquas in hiberna et aestiva circa fissitima oppida dimittere consueverat.* (Oct. 49.) E szerint Augustus csak három praetoriai cohorsot tartott Rómában magában és pedig *táborhely nélkül*. Ellenkezőleg Tiberiusról mondja K. «már a falakon belül telepíti meg félelmes gárdáját» (u. o.) Erre Marquardt azt mondja (II. 461. l.), hogy «vor dem viminalischen Thore» és Kiepert is (Atl. ant. IX.) a város falán kívül, a porta Collina és porta Viminalis közé helyezi a praetorianusok táborát; igaz, hogy épen a későbbi Aurelianus-féle városfal irányában, de a Servius-féle aggeren kívül.

Ugyanazon a lapon azt a véleményt koczkáztatja K. hogy «az első századbeli imperatorok nem emelnek egyetlen castrumot sem coloniává»; meg lehet nyugtatva K., — nem csak az első században, hanem egyáltalában mindig, míg csak a római birodalom fennállott, castrum soha sem részesült abban a kitüntetésben, hogy colonia rangra emelték volna a császárok; mindig csak a castrum mellett lévő polgári telep kapta meg a colonia czímet, a castrum castrum maradt a colonia mellett vagy esetleg máshová helyeztetett át, mint K. is tudja a legio XIII. gemina castrumáról. Vagy talán nem is ezt akarta K. mondani, hanem azt, hogy az első században nem emeltetett a castrum mellett, vagy helyén létező polgári telep colonia rangra; ha így értette a dolgot, akkor is téved, mert p. o. Siscia, hova Augustus mindjárt az első hadjárata után 25 cohorsot helyez el, és Sirmium, a hol katonai feliratok és bélyegek előfordulnak, már az első században, még Trajan előtt coloniák: az első

colonia Flavia Septimia Siscia és pedig már Plinius korában (tehát jóval Sept. Severus előtt) volt colonia (III. 25, 148); a második szintén *colonia Flavia Sirmium*. Látni való, hogy vannak már az első században castrumokból lett coloniák.

Sarmizegetusa alapítását ekként magyarázza meg K.: «A teljes hadtestnek hatezer főnyi tömege, a vele egyesített segédcapatoknak hasonló vagy talán jóval nagyobb száma, a nagy mozgalom tömérdek embert csábítanak oda, a castrum szomszédságába való letelepedésre» (60. l.). Hogy a tábor sok embert oda csalt, az természetes, de képtelenség az, hogy a hadtesttel (legio V. Mac.) együtt táboroztak volna a segédcapatok; azok a háború befejezése után külön táborokba helyezték el.

K. tudja, hogy «Terentius Scaurianus császári urának (teheté) az előterjesztést, hogy a tábor tartozéka önkormányzattal ruháztassék fel. Traján készséggel fogadható a tervet, hogy a «királyi Sarmizegetusa» . . . helyén saját nevére alapíttassék új város. Ez hizeleghetett hiúságának is» (60. l.). Arról nem tudunk semmit, hogy a legatus «teheté» a felterjesztést, és a mit nem tudunk, arról kár írni; a mi a hízlegést illeti, az már régi dolog volt, már a Juliusok idejében akár hány colonia keletkezett Julia melléknévvel, azután későbbben *Claudia* és *Flavia* nevekkél; tehát hivatalból kapták azon császár nevét, a kinek uralma alatt keletkeztek. A miben már annyian ismételve részesültek, az már nem hízlegett Trajanusnak sem.

A város kormányzatát illetőleg nem egészen helyesen mondja K., hogy a «városi közgyűlés curiákra volt fölosztva» (S. 63. l.), és a «város curiákra volt fölosztva» (A. 278. l.), mert sem a közgyűlés mint olyan, még kevésbé a város, mint olyan, volt curiákra fölosztva, hanem a polgárság, a cives. Teljesen el van hibázva, ha K. Sarmiz-ra nézve a következő feliratot (idézet nélkül) fölhozza: *Genio dec(uriae) XIII. coll(egii) fabr(um)*. . . Azt nem látja K., hogy *coll(egii)*, tehát genitivusnak kell olvasni a *coll.* kitételt; azt sem veszi észre, hogy a *decuria* nem egyenlő *curiával*, és azt sem, hogy a *decuria XIII.* nem a cives-re, hanem a collegium fabrum tagjaira vonatkozik. Ép úgy járt az Apulumra vonatkozó idézettel (III. 1043.): *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salu[t]e im[p(eratoris)] et coll(egii) fabr[um] Tib. Jul(ius) Bubal[us] ex dec(uriis) XI. d(onum d(edit).)* K. úgy látzik gyakorlottabb epigraphusnak tartja magát, mint Mommsent, és ennek következtében ekként közli a feliratot (A. 278. l. 1. j.): *I(ovi) o(ptimo) m(aximo) pro salute imperatoris et collegii fabrum T. J. Bubalus ex decuria XI. d. d.*, tehát a mit Mommsen megírt, azt szerzőnk nem akarja vagy nem tudja helyesen lemásolni; nem látja, hogy nem a XI-ik decuriáról, hanem tizenegy decuriáról van szó, nem látja,

hogy ezen decuriák nem a polgárságra hanem a collegium fabrumra vonatkoznak!

A közgyűlésről folytatólag így szól K. (65. l.): «A közgyűlés lévén a város souverainitásának képviselője, megkérdetett minden nevezetes alkalommal. . . Eléje tartozott a patronusok választása, szobrok, kitüntetések megszavazása». Ez mint nagyon helyes, de nincsen a helyén a következő: «Tiberius a római nép kezéből kivévén e jogokat, a senatus populusque Romanus pusztá szóvá változik.» . . . Mi jogokat vett ki Tiberius a római nép kezéből? Tacitus azt mondja (Ann. I. 15.): *tum primum e campo comitia ad patres translata sunt*, azaz a főhivatalok, consularatus, praetura stb. betöltése a senatus kezébe adatott, de nem «e jogok», a melyekről K. az előző sorokban szólt, a városi tisztviselők választása stb.

A városi tanács tagjairól azt állítja K., hogy «a decuriók képesítve voltak a legmagasabb birodalmi hivatalokra is» (Sarm. 66. l.). Erre csakugyan eláll az embernek szeme-szája! Hogy egy városi decurio abban a római birodalomban, melyben csak senatusi és lovagi ranggal bírók juthattak magasabb hivatalba — a libertusok procuratori hivatala nem volt birodalmi — ily méltóságot érhetett volna el, ez a történeti kutatás legújabb találmánya.

Hasonlóképen teljesen légből kapott az, a mit szerző Sarm. agerjéről mond; «valószínű, hogy agerje kiterjedt a Maros alsó folyásának egész balpartjára; tehát a Sztrigy torkolatától nyugatra hatósága alá tartozhatott a mai Hunyadvármegyének délnyugati része, a Krassó-Szörény-, Temes- és Torontálmegyék egészen.» Ezen valószínűség mellett még a legcsekélyebb bizonyíték sem szól, sőt ellenkezőleg ellene szól az, hogy egy «vicus Anartorum» fordul elő (v. ö.) a mi inkább arra enged következtetni, hogy a néptörzsek is képezték alapját a közigazgatásnak, nem csak a városok.

Különös dolgokat és az újabb kutatást teljesen mellőző állításokat koczkat K. (S. 75. k. l.) az *Augustales*-ről.

Szerinte «A humiliores és honestiores között a közvetítő kapcsolatot az Augustales-ek testülete képezi»; ezt Augustus alapítja a lárok tisztelete biztosítására «négy-négy papot rendelve Rómának mind a kétszáz-hatvanhárom városrészeibe»; ezt azonban Marquardt nem vévén tekintetbe azt mondja (III. 449.): «Das Priesterthum endlich, welches im J. 14. gegründet wurde, war ein für den Cult der *gens Julia* gebildetes . . . Collegium, dessen Mitglieder sodales Augustales hiessen.» A provinciális városokban K. szerint (76. l.) voltak előjárók, a seviri Augustales s ezek papi minőségükön kívül polgári tisztviselők, kik a rend és béke föntartói; Mommsen ezeket mondja (St. R. III. 454.): «Die Einrichtung rührt von Augustus her und mag in

dessen frühere Jahre fallen. Danach werden in dem meisten Städten ausschliesslich und überall überwiegend aus den *Freigelassenen* jährlich Sexmänner, sex viri Augustales, von den Decurionen ernannt. Diese Stellung ist eine Gemeindelast gleich den wirklichen Ämtern. . . . Formell sind die Sexviri Magistrate ohne Function . . . und nirgends fungieren sie als Priester» stb.

Dacia nemzetiségi viszonyairól szólva többek között (80. l.) a gallus csapatokat is sorolja fel: «Hadrian 129 márczius 22-én bocsátja el III-ik cohorsuk veteránjait. És e derék keltákat teljesen ide szoktatván a viszonyok első cohorsuk az ő ivadékaiktól ujonczoztatik s «Dacica» melléknevet kap, később pedig lovasságukat a pannonokkal, majd a bosporusiakkal osztják egy ezredbe (ala).» Az igaz, hogy Hadrian bocsátotta el a *cohors III. Gallorum* veteránjait, de képtelenség azt állítani, hogy első cohorsuk az «ő ivadékaikból ujonczoztatik», mert Hadrian idejében az auxilia ujonczait azon provincia peregrinusáiból sorozták be, a hol épen állomásozott az illető cohors vagy ala, és a nevét ilyen esetben eredeti felállítására provinciájára után megtartotta; tehát a cohors I. Gallorum legénysége nem onnan vette nevét, hogy gallus nemzetiségű volt, hanem onnan, hogy gallus cohorsba soroztatott. Ezt K. is beláthatta volna, ha végig olvassa a 40-ik számú elbocsátó levelet, melyre hivatkozott, mert az *Barsimsus*nak szól, ki a cohors, I. Vindellicorum katonája, hazája pedig nem Vindelicia, hanem a syriai Caesarea, s a neve is mutatja, hogy keleti származású. — Képtelenség az is, hogy «később lovasságukat a pannonokkal, majd a bosporusiakkal osztják egy ezredbe (ala).» Arra van példa, hogy egy cohorsból, alát csináltak, de arra nincsen, hogy egy cohors lovasságát beosztották volna egy alába, különösen mikor azt sem tudjuk, hogy az a cohors equitata volt-e vagy sem.

A szerző továbbá Rætiából származtatja a cohors I. Alpinorum és cohors I. Alpinorum equitata legénységét, (83. l.) azt mondván, hogy «eredetileg Rætia őslakóiból szerveztetett.» Eddig nyolcz rætiai cohort is ismerünk, és nincs semmi ok arra, hogy más nevű cohorsokat is Rætiából származtassunk. A cohortes Alpinorum csak olyan vidékről eredhetnek, a mely az Alpes nevét hivatalból viselte, s ilyen az Alpes maritimæ, Cottiae, Graiæ et Poeninae, de nem Rætiából.

Pannoniát is megemlíti szerző, miután Daciában pannoniai csapatok is szolgálnak: «Pannonia lakossága kelta származású s egyik fő törzsük «boj» nevet viselt.» Eddig csak azt tudtuk, hogy Pannoniában kelták is laktak, de nem azt, hogy az egész lakosság kelta, ez utóbbi tehát Király felfedezése. A boj-okról külön szólva azt mondja: «Szintoly kevéssé irták ki őket a rómaiak, lázadásuk leveretése után (6—8 Kr. u.).» Az igaz, hogy a rómaiak nem irták ki őket és pedig azért, mivel fel

sem lázadtak, és mivel az a nagy lázadás az akkori Pannonia határáig, tehát legfeljebb a Dráváig terjedt. Azt nem veszi tekintetbe, hogy Pannonia a Flaviusokig a Drávánál tovább nem terjedt, tehát Vas-, Sopron- és Mosony-megyére még nem hatott ki a római hódítás. — E boiok «még némi önállóságot is élveznek» 140 körül Kr. u. «ha L. Volcatius sirköve igazat mond» (83. l.). Azt hiszem, hogy L. Volcatius mond igazat, a midőn a *praefectus ripae Danuvii et civitatum Boiorum et Azaliorum*-ról szól, de K. téved, midőn azt hiszi, hogy ez a második század közepére vonatkozik; ilyen praefectusok csak ott fordulhatnak elő, a hol más kormányzó nincsen, Pannoniának pedig a második században már volt legatusa, tehát a felirat az első századból való. Téved abban is, ha azt képzei, hogy «önállóság» lehetett egy római praefectus alatt; csak annyi volt itt az önállóság, mint akármilyen más római kormányzó alatt.

A többi pannoniai kelta népről azt tudja K., hogy Ptolemæus «itt-ott még határaikat is kijelöli» (83. l.). Jó lett volna Ptolemæust megnézni, nem csak az ő névsorára «utalni», s akkor látta volna K., hogy a geographus a provinciáknak, de nem a népeknek jelöli meg határaikat.

Kis-Ázsiában szerző egy eddig ismeretlen várost fedezett fel. «Kis-Ázsiából származik még az Apulumban állomásozó cohors I. Cretulorum legénysége. Ősi hazájuk a Pamphyliához, majd Pisidiához számított carbaliai Kreton lehetett» (92. l.). Igaz, hogy van Pamphyliában egy «Kretopolis», de «Kreton» nevű nincsen. Felesleges is volt eme cohorsnak hazáját keresni, mivel ilyen nevűt más forrásból nem ismerünk, és így Mommsen is azt gyanította, hogy «*Gactulorum*» volt a cohors neve.

«Syria belseje Coesyria is képviselve van, Ad Mediam (Mehadia) egyik fölirata oda valónak mondja Simonius (Proculus) Julianust» és idézi III. 1573: *Herculi sancto Simonius | Julianus v. c. | praeses Daciarum*. Hol van itt Coesyria? Ha nincsen a feliratban, legalább megvan a hozzá való magyarázatban, egy feliratban, melyet Mommsen Borghesiből (III. 478. sq.) idéz; de ebben sem az áll, hogy az a Proculus Julianus Coesyriából származott, hanem hogy e vidéknek valamilye hivatalnok volt: . . . *[Si]moni Proculi Juliani c. [v.] . . . | [Sy]riae coeles, Daciarum III.* etc. Már a genitivus *Syriae coeles* figyelmeztethette volna Királyt arra, hogy nem az illetőnek hazájáról van szó.

Hogy Dacia lakosai között zsidók is voltak, az nem lehetetlen; K. hármat talált a feliratokon: «Alsó-Ilosván Cittius Jiovai, s Apulumban Aurelius Chrestus és M. Chrestus» (94. l.). Az első az ala Frontoniana lovasa volt, a mely elejétől fogva Daciában állomásozott s ennél fogva ujonczait sem kapta keletről, hanem Daciából. Ebből a névből

hogy: *Joivai* zsidó származásra következtetni, mégis erős dolog; ha a «Jehovah» szóhoz némileg hasonlít, azért még nem zsidó szó, a mint «Jehovah» általában nem zsidó szó. — A másik két ember zsidó vallására Király, úgy látszik, abból von következtetést, hogy a nevek Chrestus, azaz *Χρῆστος* és talán arra gondol, hogy Tacitus is Krisztust Chrestusnak nevezi és szintén zsidónak tartja. Nem kell mindenben Tacitust követni, mert különben valamennyi Chrestus nevű ember zsidóvá változik.

A cohors II. Hispanorum Scutata Cyrenaica veteránjairól ezeket olvassuk: «Ezek valószínűleg hellenisált berberék . . . A hispan elnevezéshez valószínűleg úgy jutott a csapat, hogy legénysége több emberöltőn át ott állomásozott, spanyol cohors keretébe osztatott be» (96. l.). Hogy a veteránok hellenisált berberék voltak, az lehetséges, de nevét nem onnan vette e cohors, hogy Hispániában állomásozott, hanem onnan hogy Hispaniában alakult hispanokból, és áttétetvén Cyrenaicába (nem Cyrene) később ennek a nevét is kapta, ép úgy, mint a coh. I. Gallorum onnan vette nevét, hogy eredetileg Galliában ujonczoztatott. Ez az eddigi felfogás a cohorsok elnevezése tekintetében; ha K. jobbat tud, akkor bizonyítsa be és úgy alkalmazza új theoriáját.

«Berberék a vexillatio Mauretanium Caesariensium lovasai is, kik Miciában állomásoztak, de a kiknek fészke Tibiscum (Zsuppa) vidéke lehetett, hol oly tömegesen vannak, hogy területükön egész ala ujonczozható, s oly szívósan megtartják helyi reminiscentiáikat, hogy visszarendeltetvén, még ott is használják elhagyott második hazájokban fekvő szülővárosuknak nevét» (97. l.).

Ebben hivatkozik K. egy Torma Károly által kiadott vezeli töredékes felíratra (Ard. epig. Mitth. VI. 61. sz.), melynek harmadik sorában ez olvasható: v. m/r. m; Torma szerint [*miles*] *n(umeri) M[au]r(orum)*, a mely conjectura ellen lehet kifogást tenni, de a mely el is fogadható. Ezen conjecturalis numerus Maurorum-ból Királynál vexillatio Maurorum Caesariensium lesz, nyilván azért, mert nem tudja a különbséget a vexillatio és numerus között. Azt azonban tudja, hogy a maurok Zsuppa körül számosan vannak, hogy egész alá való legénység kerül ki belőlük, de honnan szerez magának erről tudomást, azt nem mondja; csakis a Maurorum Tibiscensium alájának a neve jogosította-e fel ilyen képtelen állításra vagy más indicium is járult-e hozzá, azt nem tudom. Ezen ala Mauretaniából eredt, és később Tibiscum vidékén tartózkodott, daciai ujonczokból egészítettett ki és azért lett *hivatalos* neve ala Mauretanium Tibiscensium, de nem azért mert a legénység «szívósan megtartja helyi reminiscentiáit.»

Az egyesületekről szólván (130. l.) idézi Király a 3438-ik számú felíratot, melynek *kiegészítésével* nincsen megelégedve, pedig a felírat

10-ik sora nincs is kiegészítve, hanem úgy adta ki Mommsen, a mint a két első betűt Meserzius lemásolta: vis. De Királynak az *ambulativis* abl. nem tetszik, mert «teljesen ismeretlen szóból van származtatva.» Azt nem tekinti tehát, hogy a feliratokon előforduló szavak néha ismeretlenek, tehát mint ujak felveendők a szótárba, a mi nem egyszer meg is történt. K. az *in balatiris* helyett *inambulat(ione)*-t olvas és «kirándulás»-sal fordítja; nagyon helyesen, mert a *praefectus fabrum* kötelessége volt a fabereket kirándulásra, mondjuk majálisra vezetni a budai hegyek közé! A *vis* pedig szerinte vagy V. I(dus) S(ept) s ehhez csatlatkozik a V. KAL. AVG., úgy hogy először Szeptember 9-én rándult volna ki a collegium és azután Julius 28-án! Vagy ha a datumok ilyen felforgatása nem tetszik, így is olvasható: v(otum) l(ibeus) s(olvit) V. Kal. Aug. Úgy látszik Király nem olvasta Mommsen megjegyzését, mely szerint az első sor nem tartozhatik a felirathoz, és ha Mommsen szavait nem méltatta figyelemre, magától is rájöhett volna, hogy az első sor magában áll, nem függ össze a felirattal, mert hiányzik azon személy megnevezése, a kinek az üdvéért állította fel Cl. Pompeius Faustus ezen oltárt (?) és már csak ezért sem kellett volna fogadalmi oltárnak nézni azt a követ és így a votum libens volvit is elmaradt volna, a mit már a hely szűke sem enged oda gondolni.

Azt hiszem, hogy a szives olvasó türelmét kelleténél tovább vettem igénybe, de ha talán untattam is a tulságos sok részlet bonczolgatásával, legalább alkalmat nyújtottam neki arra, hogy saját szemével lásson, és saját belátása szerint ítélhessen a szerző tudományos képzettsége és műveinek tudományos becse felett. Csak azt az egyet kívánom még megjegyezni, hogy azzal, a mit apránként kiszedegettem K. műveiből, korántsem merítettem ki azon tévedések és hibák sorozatát, melyet «Apulum»-ból és «Sarmizegethusa»-ból össze lehet állítani.

Dr. FRÖHLICH RÓBERT.

Bolgár népköltési gyűjtemény. Eddig kiadatlan eredeti bolgár szöveggel. Fordította és a bolgár kormány segélyével kiadta *Strausz Adolf*. Budapest 1892. Révai testvérek. I. k. XVI és 334 l., II. k. 393 l.

E cím alatt két vastag kötet jelent meg a bolgár kormány támogatásával. Hogy mennyi érdekes anyag található e könyvben, azt hosszabb ismertetésben elmondom a «Budapesti Szemlé»-nek ugyancsak áprilisi füzetében, erről itt nem akarok szólni. Csak éppen azért, hogy valakiben e bírálatom azt a téves hitet ne keltse, mintha nem is volna érdemes e művet elolvasni, ismétlem, hogy a 151 lapra terjedő nagy bevezetésben a bolgár nép sok szokásával, babonájával, költészetének nem egy jellemző vonásával ismertet meg a szerző, hogy a fordításban közölt dalokban lehetetlen föl nem ismerni mély költői érzést és nagy erőt s

mindenek előtt lehetetlen nem bámulni a bolgár népköltészet sokoldalúságát, gazdagságát. Ez a könyv tehát igenis megérdemli, hogy elolvassák, de meg is érdemli, sőt egyenesen megköveteli, hogy őszinte ítéletet mondjunk tudományos értékéről. Ezzel annál inkább tartozunk a szerzőnek, mert újabb munkában vissza akar e kérdésekre térni, de meg mostani munkáját német nyelven is kívánja kiadni. Én mind a kettőtől egyelőre csak óva inthetem. A szerzőnek legalább még 2—3 évig tanulnia kellene, első sorban természetesen a bolgár nyelvet magát, mert e nyelv alapos ismerete nélkül nem lehet bolgár népdalokat más nyelvre fordítani; azután pedig egy kis módszert, mert egy ilyen munkát nem lehet világgá bocsátani, ha az embernek fogalma sincs arról, hogy mit értünk tudományos transscriptión, hogy mikép kell idegen szöveget kritikailag kiadni, hogy egyáltalában mennyire kell minden apróságra vigyázni. De a szerzőre bízom, hogy milyen következtetéseket akar és tud az én megjegyzéseimből levonni és áttérek magára a bírálatra; megjegyzem azonban, hogy a könyv legnagyobb részéről egyáltalában nem lehet véleményt mondani, mert Strausz mindössze csak 24 dalt közölt eredetiben is — ebből is kettőnek a fordítását nem találtam meg —, a többinél elmulasztotta kitenni, hogy hol keresendő az eredeti szöveg.

A munka élén Sismanovnak, a bolgár közokt. miniszterium osztályfőnökének egy levelét találjuk bolgár eredetiben és Strausz fordításában. A sok név, melyet Sismanov e levélben fölemlít, cyrill betűvel van leírva — természetesen a kiejtés szerint; kétséget, hogy a név mikép ejtendő, a bolgár írás csak ritkán hagy (mint p. o. *Jreček*-ben,* mely tudvalevőleg *Jireček*-nek felel meg), de, az igaz, az íránt, hogy mikép *írandó* a név latin betűvel, fölvilágosítást nem ad. Így érthető, hogy Strausz *Mickiewicz* helyett (lengyel *cz = cs*) *Mickievic*-et, *Kollar* h. *Kolar*-t, *Moleschott* helyett *Molesot*-ot ír, érthető némileg az is, hogy *Wenzig* helyett *Vinczig*-et (!), a híres *Jireček* helyett *Jricsek*-et (!) ír. Ez, ha bosszantó is, még nem nagy baj, de már *Serovat* (l. XII. l.) slatt senki sem fogja *Johannes Scherr*-t keresni. Sismanov *Scherr meg Mickiewicz* irodalomtörténetéről szól: *literaturni istorii ot Šerovata da Mickiewiczzerata* (l. III. l.). Nem is kell az embernek tudnia, hogy a bolgár *-ov, cs* és hasonló hangok után pedig *-er* képzővel birtokos melléneveket képez (*Šerov*=Scherr-féle), hogy ehhez hozzá járulhat a nőnemű rag *-a* (*Šerova*) és hogy a hátravetett articulus nőnemű szók végén *-ta*

*) A cyrill betűk átírásánál az általánosan elfogadott transscriptiót használom (č = cs, s = sz, š = s, ž = zs stb.), a tompán hangzó vocalist a bolgár nyelvben, ha külön jellel van jelölve, ž-vel írom, ha azonban az úgynevezett *jer* csak puszta írásjel, melynek hang nem felel meg, egyáltalában nem írom át.

(*Šerovata* azaz *Šer-ov-a-ta*); hogy Sismanov szavait megértse, elég ahhoz egy egyszerű számtani egyenlet:

Šer-ovata : *Mickiewicz-ovata* := *Šer* : *Mickiewicz*.

Ha tehát Strausz soha híret sem hallotta Scherr-nek, mégis megfoghatatlan, mikép írhatott helyette *Serovat*-ot. No de Vuk Karadzics-et ismeri, hiszen több helyen említi nagy dicsérve ezt a lángeszű férfit, a bevezetés 5-ik lapja csakis ő róla szól, — mégis a XIII. lapon azt írja: *Karadzicssev* (v. ö. a bolgár eredetiben V. l. *Karadžičevitë*) és a XIV. lapon: *Vukov* (a bolgár eredetiben VI. l. *Vukoviya*)!!

A transscriptióról szólni sem akarok, hiszen egészen nyilvánvaló, hogy a szerző nem bizonyos előre megállapított terv szerint írja át a szókat, hanem minden egyes alkalommal úgy, a mint éppen eszébe jut: közvetlenül *Puskin* mellett ott áll a XI. lapon *Vostokov*, a mit pedig Vosztokov-nak kell olvasni, s ez az ingadozás végig vonúl egész művén. De egy esetben kegyetlenül megboszulta magát ez a nembánomság. Egy orosz tudós az ötvenes években egy roppant vastag kötetet adott ki tele bolgár népdalokkal meg hozzájuk írt tanulmányokkal, hitták pedig ezt a tudóst *Bezsonov*-nak. Strausz ezt az orosz íróat, a kiről több helyen tesz említést és a kinek a bevezetésben két teljes lapot szentel, *Bezsonov* nak írja, de aztán hogy, hogy nem magyarosan kezdi olvasni ezt a tökéletlen átírását és ott, a hol tagadja e tudósnek «alaposságát», egyre azt írja, hogy *Bežonov* (a 7. és 8. lapon csak 2-szer áll *Bezsonov* és 8-szor *Bežonov*)!!

Még csak két mondatot akarok a rövid előszóból kiírni és azután áttérek mindjárt a dalokra. Strausz a XII. lapon azt mondja: «Goethe és Herder sírjaikban nyugodtak, a nagy romanticismus elvesztette élet-erejét, *Rousseau* és *Hegel* léptek *Büchner*, *Molesot* és *Vogt* helyébe»!! (Sismanov azt mondja a III. lapon: «*Rousseau* és *Hegel* átengedték a helyet (helyet csináltak) *Büchner*nek, *Moleschott*nak és *Vogt*nak»). Mennyire nem szabad Strausz fordításában Sismanov szavainak híttükret keresni, arra érdekes példa a következő mondat is: «Prózaí népies elbeszéléseink — mondja Sismanov a VI. s k. lapon — (kivéve az apokrypheket) egy bájos, és tudományos tekintetben érdekes keveréket képeznek a Grimm-féle *Kindermärchen*-ekből, a Pancsatantra állatmeséiből és az 1001 éj hallucinációból». E helyett Strausznál a VII. lapon a következőket olvassuk: «Prózaí népmeséink, mondáink, tudományos oldalról tekintve, érdekes vegyületét képeznék a Grimm «*Kindermärchen*» és az «Ezeregy éj» hallucinációinak»!!

De nézzük magukat a dalokat. Az eddig még sehol sem közölt bolgár dalok egy részét Strausz eredetiben is lenyomatta, nyilván tisztán tartalmuk miatt és, a mint látszik, szorosan ragaszkodva ahhoz a szöveghez, a melyet mások számára följegyeztek. Csak így magyaráz-

ható a helyesírás tarkasága, ügyetlensége, az a sok ellenmondás, mely egy és ugyanannak a dalnak a szövegében is található, így nyilván az is, hogy egypárban meg van jelölve a hangsúly helye, másban meg nincs. Minthogy el sem képzelhetem, hogy Strausz ez állításaimat tagadni fogja, csak egyetlen egy igen egyszerű példán akarom kimutatni a helyesírás következetlenségét. Bulgária egy részében a hangsúlytalan *o* *u*-nak hangzik; az irodalmi nyelv természetesen nincs erre tekintettel, ha valaki a tengert *mure*-nak is hívja, mégis *more*-nak írja. Ha azonban valaki egy vidék nyelvét pontosan föl akarja tüntetni, *u*-t fog írni, valahányszor e hangot hallja, tekintet nélkül az irodalmi nyelvben elfogadott írásszokásra. Ha már most Strausz gyűjteményében a II. köt. 4—8. l. között bolgár dalt vizsgáljuk, világos előttünk, hogy olyan vidékről való, a hol a hangsúlytalan *o*-t *u*-nak ejtik (Strausz csak azt mondja e dalról: «Elmondta Ivanov D. asszony Petrovnak» II. köt. 94. l.); csak úgy hemzseg e könyv a hangsúlytalan *o* helyett írt *u*-tól, megtaláljuk benne p. o. a fönt említett *mure*, tengert is, az igaz, nyomban rá kétszer is olvassuk az irodalmi egyenruhába bujtatott *more*-t, de egészben véve mégis elég következetesen föl van tüntetve ez a dialektikus sajátosság. Annál rosszabbul illik mind ehhez a folytonosan ismétlődő *Stojan*, melyet ott Sztujan-nak ejtenek, minthogy a hangsúly a második szótagra esik. *Stojan* (illetőleg a genitívus-accusatívus *Stojana*) 17-szer olvasható e költeményben, egyetlen egyszer helyesen: *Stujana*. Ennek a keresztnévnek vocatívusa *Stojene* (a hangsúly itt is a második szótagon van), a mi e népdal nyelvjárásában *Sztujene*-nek ejtendő. Mindenesetre föltűnő, hogy ez a vocatívus először 3 ízben *Stojene*, azután a 7-ik lapon 3-szor *Stujene* és a 8-ik lapon újra 2 ízben *Stojene* alakot mutat. Még szembeszökőbb a következetlenség, ha a dalban előforduló másik keresztnév, a Todorka írását összevetjük a *Stojan*-éval: *Todorka*-féle írást csak 3-szor találunk, *Tudorka*-t ellenben 7-szer.

No de ezek apróságok, melyekkel Strausz nyilván nem is akart vesződni, ezekről tehát hallgatok és áttérek most már azokra a helyekre, melyeket Strausz meg nem értett. Nem akarom az egyes helyeket kommentárral kísélni, csak az első szöveghez hadd fűzzek egy általános megjegyzést. Mivel Strausz sehol sem nyilatkozik határozottan arról, gyűjtött-e maga is a nép ajkáról dalokat, és olyan a dalok alatt álló megjegyzések, mint «*elmondta* Petrov B.» stb., szemben azokkal, hogy «*leírta*» vagy «*följegyezte*» ez vagy az, arra a valószínűleg téves föltevésre adhatnának okot, hogy ő maga is gyűjtött új szöveget, ki kell jelentenem, hogy egyetlen egy szöveg sem teszi azt a benyomást, mint ha Strausz jegyezte volna föl. Az első helyen közölt szöveg meg épen-séggel azt mutatja, hogy Strausz egy a neki átadott kéziratban talált igen egyszerű rövidítést nem tudott kiegészíteni, úgy hogy e

rövidítés belekerült a nyomtatott szövegbe is és furcsa hibára adott okot a magyar fordításban meg a dalhoz írt jegyzetben. Az illető dal címe és négy első sora következőkép hangzanak :

*Sv. Petka i Boža majka,
Sveti Gjorgji služba služi,
Sveti Ivan vînu toči,
Sv. Petka divan stovi,
Divan stovi, sveš mu dërži. (II. 1.)*

Míg a *szent*-et jelentő jelző György és Iván előtt (*Sveti Gjorgji, Sveti Ivan*) ki van teljesen írva, Petka előtt még a költemény címjében is csak *Sv.* (illetőleg *sv.*) áll. Ez a kéziratban könnyen érthető rövidítés, hiszen a Szent Petka még ezenkívül 5-ször fordul elő a dalban, érthető tehát, miért használt a följegyző itt rövidítést. Más kérdés, illik-e ilyen rövidítés egy dal nyomtatott szövegébe, és ha nem, miért nem írta ki Strausz a teljes szót? Bár mennyire megfoghatatlan előttem a dolog, mégis azt kell hinnem, hogy Strausz csak azért hagyta meg a rövidítést, mert nem tudta biztosan, hogy mikép egészítse ki. Az, hogy a szövegben egyszer mégis ki van írva a szó, még pedig helyesen (*Či utidi sveta Petka*), még nem bizonyít a föltevéssem ellen, mert tény az, hogy Strausz a fordításában mindig úgy beszél Petkáról, mintha férfi volna, azaz 6-szor (a 71. és 72. lapon) szveti Petka-nak írja és ugyancsak szveti Petkát említ két ízben a 376. lapon a dalhoz írt jegyzetben. Ez olyan hiba, mintha valaki német népdalokat adna ki és egyre azt írná: *Heiliger Maria!!*

Hadd következzenek most már a *fordításpróbák*. Strausz a fenn idézett négy sort emígy fordítja:

Szent György vitéz kiszolgálja,
Szent János bort tölt kupába —
*Divánt gondoz szveti Petka,
Gondozza s a gyertyát gyújtja. (II. 72.)*

A szószerinti fordítás egy kis toll- vagy sajtóhiba kijavítása után (*stoji* : *stovi* helyett) ez : «Szent György kiszolgál, Szent János bort tölt, Szent Petka szolgálatra készen áll, Szolgálatra készen áll, a gyertyát tartja neki.»

E dalból még csak egy apróságot hozok föl. Szűz Mária azt mondja szent Petkának :

Mosakodjál és fésülködjél, *Ti sě umij i upliti,*
És szépen öltözködjél. *I hubija sě pridriši.*

Strausz ebből ezt csinálja :

Mosakodj meg, fésülködj meg,
Aztán szépen törülközz meg. (!)

A «Sztóján és Todorka» című dalban (4—8. és 90—94. l.) fordúl elő az a különös hely, melyet a «Budapesti Szemlé»-ben is említtek, de az eredeti szöveg idézése nélkül:

A tengeren fehér *gémek*
Fehér *gémek* jártak, keltek.

Az eredeti szöveg egészen mást mond: «A fekete tengerből fehér *hajók* jöttek» (Iz Černo more beli *gimii* hodjahě). Hogy a *gimija-gemija* szó hajót jelent, azt Strausz megtanulhatta volna akár magyar szótárból is (l. a *gémia* szót a nyelvtörténeti szótárban vagy akár Ballagiban).

A következő «Iszkrén és Dráginka» című dalban (8—10. és 113. s k. l.) Strausz fordítása szerint a szerzetesek «megmérgezték» az alvó (!) Iszkrent, még pedig csak úgy hamarjában, a míg nővére kint járt a kertben virágot szedni. Az eredetiben hiába keresnök ezt a teljesen valószínűtlen szituációt, ott egyszerűen az áll, hogy megölték (*zatrili*). De még érthetlenebb lesz magyar ember előtt, a mi erre következik:

És eldugták Dráginkát is
A legmélyebb czellájukba,
Sötét vörös *haliába*.

később pedig :

. . . megtalálták szép Dráginkát
A legmélyebb czellájában
Sötét vörös *haliában*.

A szerzőnek igen rossz szokása, hogy az idegen szókat egymásra halmozza, tekintet nélkül a szlávul nem tudó olvasóra; ez rendszeren csak izléstelenségre vall (mint pl. ha ugyancsak ebben a költeményben azt mondja «menjünk be a *monásztir*-ba» a helyett, hogy: monostorba vagy kolostorba, a mely épp olyan jól illik a versmértékbe), de itt nyilván való, hogy a török eredetű *halia* szót nem ismeri, a mint egyáltalában nem igen tud mit csinálni a bolgár népdalokban sűrűn található török szókkal. Szó sincs róla, hogy valami szörnyű «sötét vörös» helyiségbe (*haliába*) rejtették volna a leányt, az eredeti csak azt mondja, hogy «vörös *halián*» hagyták a leányt, azaz vörös szőnyegen (*na červenata halija*).

A 10. lapon kezdődő bolgár dalhoz alig találtam meg a fordítást, úgy elferdítette Strausz a címet: Damjan, azaz Dömjén, keresztnevből, nem tudom miért, *Gyáimán*-t (l. 82. l.) csinált! Közbevetve megjegyzem, hogy egyáltalában nagy baj, hogy a bolgár szövegnél nincs megmondva, hol található a fordítása. Az igaz, hogy ez csekélység ahhoz képest, hogy a szerző teljesen hamis képet ad nekünk az egész helyzetről, mikor a dalt imígy kezdi:

Eszik mulatozik csorbádzi Gyáimán,
Hús étel böjt után terített asztalán.

Pedig Damjan éppen a nagy bőjt előtt, húshagyó kedden, mulat (*Sedněl i Dějmau čorbědži, Dě ide, dja (!) zěguzjavja. — Nja (!) misni, nja (!) zaguvizni*).

A következő dalban (12—14. és 88. s k. l.) a szerző a hiányzó nyelvismeretet élénk phantáziával pótolta már azon a helyen is, a hol ténstartó (*divitju*) helyett zacskót, tollszár (*kalem* = lat. calamus) helyett nyelet említ:

*Tűszőjét itt felejtette
Aranyos nyél maradt benne,*

de még inkább a következő helyen:

*Minden kincset fölszedjétek,
A tűzhelyen is rend legyen,
A virága (!) gyorsan menten,
Kint szenvedjen azon Genka
Többi kincsét, hogy elmondja. (l. 89. l.)*

Ezzel v. ö. az eredeti szöveget a 13. lapon:

<i>Snimějti i pribirejti,</i>	Szedjétek le, szedjétek össze,
<i>Snimějti tipei, sěhani,</i>	Szedjétek le a tepsiket, tálakat,
<i>Virigi v' ogěnu gužďějti,</i>	A lánczokat a tűzbe tegyétek,
Šja gurim Gankě šě měčim,	Hogy égessük Gankát, hogy kínozzuk,
Tešku imani dě kaži.	Hogy nagy vagyonát megmutassa.

A következő dalban (14. és 95. l.) egy bolgár leány, a kit a szultán nőül akar venni, egyebek közt azt mondja: «nem ismeritek a szerdát meg a pénteket» (*Ni znajti srjadě i petěk*), azaz nem bőjtöltök e napokon. Nem rovom föl Strausznak hibául, hogy ezt félreértette:

«Szerda napot, péntek napot
Ünnepnapnak nem ülitek.»

csak éppen mellékesen említem ezt is, mert ebből azt tanulhatja, hogy az ember még nem érti mindig a mondatot, ha minden egyes benne előforduló szót ismer is.

A 15. lapon álló dalnak fordítását csak úgy találtam meg, hogy végig lapoztam az egész II. kötetet — először czíme nincs a bolgár szövegnek, másodszer több mint 200 lap választja el az előbbi dal fordításától, található pedig a 319. s k. lapon. Ebben is elég jellemző hibát találni. Az eredeti arról beszél, hogy «a sumlaiak az erdőt vágták», hogy új hidakat építsenek, mert hát Mehmed bej bolgár leányt vesz el, «Fehér sumlai bolgár leányt» (*Šumneni šumě sičjahě . . . Bjalě Šumnjanskě bēlgěrkě*). Strausz a *Šumneni* meg *Šumnjanskě* (nagy kezdőbetűvel a sor közepén!) szokat, melyek *Šumen* (Sumla városa) szóból származnak a *šuma* erdőből származtatja és egy kis képzelőtehetség segítsé-

gével is (mert hát az ácsot egészen másképp hívja a bolgár ember) ácsokat csinál a jó Sumla-beliékből:

Erdőn *ácsok* kopácsolnak, —

a sumlai leányból pedig

Erdőnlakó bolgár leányt!

Azonkívül egy helyen teljesen meghamisítja a dalt, a mikor azokat a szavakat, melyeket a vőlegény mond, a menyasszony anyjának adja a szájába:

Ajtón zörög Mehemed bej,
Szól az *anya* leányához stb.

Nyilván nem értette az *čei* szót, pedig az semmi egyéb mint az *ači* (*a* és *či*), tehát annyi mint *és*:

Mehmet bej zörgött az ajtón	Mihmet bej bunně protkětě (?)
És Jankának szólt:	<i>Čei</i> ně Janke duměši:

A következő dalból (16.: 321. l.) csak egy helyet akarok idézni, mely ekkép hangzik:

Pak šě Mihmedij dě zěmně,	S férjhez fogok Mehmedhez menni
Mihmedij djaduf Sělimuf,	Mehmedhez, Szelim apó fiához,
Či mi sě j Mihmet purevněl.	Mert nekem Mehmet megtetszett.

Ezt Strausz így fordítja:

Mehmedet, szeretőmet,
Soliumnak (!?) deli fiát,
Hozzám ha jön, úgy várom én!

Átugrom egy rövid dalon és áttérek az *Urismici* című dalra, melynek érdekes tartalmát közöltem a «Budapesti Szemlé»-ben; ugyanott megemlítem azt is, hogy Strausz a dalnak éppen forduló pontját értette félre. Itt az olvasó figyelmét még csak egy másik helyre hívom föl, melyből Strausz éppen annak az ellenkezőjét olvasta ki, mint a mit jelent. Strausz azt mondja a 76. lapon:

A királyné asszony,
A szép özvegy asszony,
Sokat hallott róla.

Az eredeti pedig ím ezt mondja a 20. lapon:

<i>Či sě j pručulě krělicě,</i>	És híre járt a királynénak,
<i>Krělicě čutně buljarkě,</i>	A királynénak, szép bojarnénak,
<i>Krělicě mladě ducicě.</i>	A királynénak, fiatal özvegyasszonynak.

Azonban abba kell hagynom e lassú menetet, ha eddig is elhallgattam sok kisebb hibát, most meg éppen nagy léptekkel sietek a vége felé. Még csak két dalból akarok fordításpróbát közölni.

A «Vrazsenszki Petko» című dalban, mely a 22. és 101. lapon kezdődik, mindjárt kezdetben boszantó a hangnak amolyan meghamisítása, mint :

Mindenünk van néktünk,
Csak templomunk nincsen.

a helyett hogy :

Minden falunak van temploma, Na sjako selo čerkova,
A mi falunknak nincs. Na našto selo nemami . . .

de hallatlan nonsens a következő versszak (l. 103. és k. l.) :

Szól a czár Petkóhoz :
«Vrazseleni Petkó,
Minek ottan templom,
Hol szegények vannak ?
Az a dolog sorja
A szegény embernél,
Kinek nincs marhája,
Hordjon fát erdőről,
Aprítsa azt szépen,
S vegyen rajta ökröt !!

Pedig milyen szépen, milyen okosan beszél a szultán Petkóhoz, csakhogy eltérítse attól a szándékától, hogy községének templomot épít :

Tuj ne je Petko hairi, Čerkova da si napraviš. Ja naj je, Petko, hairi, De dai čeljak siromah, Da nema kola i olovi, Ja dërva da si dokara, Bujni ognjove da klade, Dečata da si nagrjava, A ti vlovi mu da kupiš.	Az nem jó Petko, Hogy templomot építsz. Legjobb, Petko, Hogy a hol szegény ember van, A kinek nincs szekere meg ökre, Hogy fát hozzon magának, Hogy vig tüzet rakjon, Hogy gyermekeit melegítse, Annak ha ökröt veszel.
--	---

A másik hely, melyet még föl akarok említeni, a 43. lapon található, fordítása a 285. l. ekkép olvasható :

Az anya így szól Sztojának :
Fiam, fiam, Sztoján fiam,
Édes anyád átkoz téged,
Kilencz éve vagy már beteg,
De még feküdj már kilenczig.
*Míg a hátad penészes lesz,
De a penész széles legyen. (!)*

Strauszt itt a képzelő tehetsége teljesen elragadta. Az eredetiben az utolsó két sor helyén ez áll :

Na para kržstom da sediš, . Egy parára (=fillérre) ülj keresztben,
I tja da ti je široka. És az széles legyen neked.

Érdekes mégis egy kicsit belepillantani abba a műhelybe, a melyben Strausz könyve készült. Strausz a *para* szót (többes száma *pari* pénz jelent) *pénz*-zel fordítja, ezt a *pénz* szót később egyszer *penész*-nek olvassa és !

Ezzel be is fejezném bírálatomat, ha meg nem ígértem volna a «Budapesti Szemlé»-ben, hogy e helyen foglalkozni fogok a bevezetés VII. fejezetével, mely a bogomil vallásról szól. E fejezet semmi egyéb, mint kicsit szokatlan módon készült félig kivonat, félig fordítás Pypin irodalomtörténetéből (Istorija Slavjanskych literatur). A bevezetésben található többi fejezetek forrásairól Strausz nem szól, azok eredetiségéről tehát nem ítélteték, de a VIII. fejezet mindenestre árnyékot vet az egész bevezetésre. Strausz egy sajtósága szokása, hogy hosszabb fejezetből, melyet fordít, itt-ott egy-két szót, egy kis mondatocskát kihagy, a melyet t. i. meg nem értett. Így pl., ámbár nagyra van vele, hogy milyen fontos a bogomil tan és hogy milyen messzire elterjedt, épenséggel nincs tisztában e hatással, sőt a Katharusokat még nevökről sem ismeri (a valdenseket *valdenseus*-oknak nevezi), azért ha Pypin e híres szekrát említi, Strausz úgy tesz, mintha észre sem venné, és egyszerűen kihagyja. Az ilyesmi nem mindig baj, így pl. nem az a 134. l. első sorában: «Utalást találunk itt a valdenseusok tradíciójára» (v. ö. Pypin I. 78. namek na to predanje valjdenzov i *katarov*), de már a 133. lapon ennek következtében ugyancsak furcsa gyanúba keverte Moneta barátot. Miután Strausz-Pypin azt mondta: «A bogomilok gyűlölték a gyermekeket s «Mammon-» vagy «ördög-fajzatoknak» nevezték», — Pypin így folytatja: «Később a cremonai Moneta barát a *Katharusoknak* hasonló véleményét idézi (takoje že mnénie *katarov*): Sathan alium angelum inclusit in corpore muliebri facto de latere Adae dormientis, cum qua peccavit Adam; fuit autem peccatum Adae, ut asserunt, *fornicatio carnalis*.» Strausznak el kellett az előtte ismeretlen katharusokat hagynia, és most már akár Monetának is tudhatjuk be az éppen idézett véleményt, mert Strausz azt mondja; «hasonlókép nyilatkozik később a cremonai *Moneta* barát: . . .» (következik a latin idézet).

Nem akarom az olvasót azzal untatni, hogy föl soroljam mindazokat a szláv szókat, a melyeket Strausz elferdítve írt ki Pypinből, hanem csak még két nagyobb hibát említek föl. Pypin a 79. lapon azt mondja, hogy régi orosz kéziratokban a teremtésről szóló, a bogomil tanokra emlékeztető rész véletlenségből azt a nevet kapta, hogy *Svitok božestvennych knig*. Strausz ezt «Isteni könyvek *szerepé*»-nek fordítja (l. a 134. s k. l.); pedig *svitj* annyit jelent, mint «összetekerni», *svitok* pedig tekercset. Igen ám, de mikor a нѣтъ *Rolle* «szerep»-et is jelenti!

A figyelmes olvasónak bizonyosan föltűnt az I. kötet 135. lapján egy kétszer is ismétlődő, tehát annál hitelesebbnek látszó sajtóságos bogomil fölfogás. Első helyen azt olvassuk: «Ezután teremte az isten a *sötétség* számára örökkön örökké tartó oszlopokat a levegőben», valamivel odább pedig a lap végén: «És az úr mondá: a *sötétségnek* legyenek érczből és kőből oszlopai.» Hát bizony a «sötétség» ez oszlopai se érczből se kőből nem valók, hanem élénk phantasián és nagyon gyenge lexicalis és még gyengébb nyelvtani ismereteken épültek föl, mert a mint Pypinből (I. 80. l.) mindenki meggyőződhetik, sötétségről ott nincs is szó, hanem igenis *tömérdek* sok oszlopról, az oszlopok nagy mennyiségéről. Strausz nem tudta, hogy *tíma* a szláv nyelvekben nem csak sötétséget jelent, hanem roppant nagy mennyiséget is, nyelvtani ismeretei pedig éppen elég gyarlók voltak arra, hogy a *stolpov* genitivust a mondat tárgyának nézze.

Ezek után mondanom sem kell, hogy a Strausz könyvében található, gyakran igen érdekes anyag alig vagy csakis a legnagyobb óvatossággal használható tudományos czélra.

Dr. ÁSBÓTH OSZKÁR.

Pindaros. Tanulmány, írta *Hornyánszky Gyula*. Budapest, 1891. Hornyánszky Viktor sajtója. 52 lap.

Midőn e kis tanulmányt először kezembe vettem, a czím után ítélve azt hittem, hogy Pindaros életét és műveit tárgyaló, összefoglaló munkával lesz dolgom. Csalódásomból azonban mindjárt kizavartak a bevezetés első sorai, hol a szerző így nyilatkozik: «Feladatom nehézségének teljes tudatával fogok e munkához: *Pindaros életéből és egyéniségéről egyet-mást elmondani* a magyarázó körülmények- és föltételekkel kapcsolatosan». Miután így megtudtam, hogy Hornyánszky úr csak egyes speciális kérdésekhez akar hozzászólni, oly reménnyel kezdtem forgatni a könyvet, hogy új adatokat vagy legalább új szempontokat fogok benne találni a nagy költő magyarázatához. Azonban az egészet átolvasván, végre is kénytelen voltam fájdalommal constatálni, hogy ebben a várákozásomban szintén csalódtam.

A mű négy fejezetre oszlik. Az első részben a költő korát festi a szerző nagy vonásokban, főleg az Athen és Spárta közt ez időben kifejlődött éles ellentétet emelve ki; a másodikban Pindarost, mint alkalmi költőt jellemzi s különösen arra figyelmeztet, hogy Pindaros a dór-aristokratikus elvek híve volt ugyan, de bizonyos tekintetben kénytelen volt megrendelői egyéniségéhez alkalmazkodni és a körülményekhez képest saját elveivel szemben némi engedményeket tenni; ezt az állítást példával illusztrálja a harmadik fejezetben, a hol a költőnek Athenæhez való viszonyát tárgyalja s igen találóan emeli ki, hogy «Pindaros ép oly kevésbé volt képes a perzsa háborukat, mint nemzeti ügyet a maga tel-

nességében felfogni és átérezni, s ép oly kevéssé ama factorokat approbálni, melyek, mint a hagyományyal való szakítás, mint újítások segítették Athént győzelmeihez, a miként összes elvtársai. A történeti érzék hiányát mutatná, ha Polybiosként egyszerűen elítélnék ezért a költőt s nem utalnánk inkább azokra a tényezőkre, melyek Pindaros ez álláspontjánál döntő befolyással voltak. Ha a perzsák fölött aratott győzelmet a demokratia győzelmének tekintették, sőt már előbb Athén exponált helyzeténél fogva az egész ügyet a demokratia ügyének, ha e város emelkedése, mint kifejtettük, az aristokratikus ideálok csökkenésével volt egyértelmű egész Görögországban, úgy Pindaros mint thebæi aristokrata a perzsa háborúkért nem lelkesedhetett: nem lehetett Simonidesként az athéniek Tyrtaiosá, nem buzdíthatta honfitársait a barbárok ellen, nem emelhetett a siker nagyságához méltó emlékoszlopot.» Ha tehát a költő alkalmilag el is ismerte Athén nagyságát és sikereit, conservatív elvei mégis csak a dór államformához vonzották. Ez fejt meg a negyedik fejezetben felvetett problémát, Pindarosnak kora leghatalmasabb fejedelmeihez, Hieronhoz, Theronhoz és Arkesilaoszhoz való viszonyát. «Ha költőnk Athén irányában — úgymond — igazságos tudott lenni, úgy eo ipso az lehetett a dór állameszme szolgálatában levő zsarnokok iránt. . . . Bármily ellentét mutatkozzék is a görög államok fejlődéstörténetében aristokratizmus és tyrannizmus közt, mely rendszeren a népre támaszkodva küzd az előbbivel; Pindaros ép e történelmileg igazolt ellentétet a maga szigorában nem ismeri; a mily képtelennek tudja a nagy tömeget az államügyek kormányzatára, a mily hivatottnak az előkelőséget, ép oly lehetségesnek hiszi a törvényeket tisztelő egyeduralkodót.»

Ez körülbelül a munka tartalma. Érdekes problémákat vet fel s azok valószínű megfejtését adja: csak hogy e megfejtések egyáltalán nem újak s nem ismeretlenek. Már pedig attól, a ki csak egyes speciális kérdésekhez akar hozzászólni, ilyeneket vártunk volna. Hornyánszky úr tehát legjobban tenné, ha részletkérdések helyett kiterjeszkednék Pindaros egész működésére, mert az ily összefoglaló művel használna irodalmunknak még akkor is, ha semmi tekintetben sem jutna új eredményre. Az e fajta munkához elég az anyag feldolgozásában való ügyesség és a meglevő irodalom alapos ismerete, s hogy Hornyánszky úr mind a kettővel rendelkezik, azt e kis tanulmányában is megmutatta.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

A magyar nemzeti irodalom története. Középiskolák számára írta és olvasókönyvvel ellátta *Góbi Imre* gymn. tanár. Budapest, Franklin-társ. 1892. IV és 464 lap. Ára 2 frt 40 kr.

Góbi iskolai könyveinek (Stilisztika I—II., Rhetorika, Poetika) meg van az a jó tulajdonuk, hogy első sorban használható kézikönyvek

akarnak lenni ; szerzőjük ennél fogva nem azon fáradozik, hogy minden áron eredeti legyen, hanem hogy a meglevő eredményeket a saját tanulmányaival kiegészítve, a hagyományos keretben, de rövidebben s jobban foglalja össze, s így mind a tanítást, mind a tanulást megkönnyébbítse. Ez a törekvése most megjelent irodalomtörténetében is, mely kézikönyvei sorát bezárja ; sőt ezúttal tán feltünőbbben ragaszkodik az iskolai oktatás újabb hagyományaihoz, melyek legkifejezőbbben Beöthy Zsolt kézikönyveiben vannak lerakva.

Beöthy e könyvekben másfél évtizeddel ezelőtt egészen új alapokra fektette a magyar irodalomtörténet tanítását. Az irodalomban már rég kivívta diadalát a népnemzeti irány, mikor az irodalomtörténetben a Kisfaludy-Vörösmarty-féle romantikus iránynak egyik híve, különben a modern magyar irodalomtörténetírásnak nagyérdemű megalapítója, még mindig a régi szemüvegen át nézte s ítélte meg irodalmunk fejlődését. S felfogása, módszere, bár nem hiányoztak ellenük az éles támadások, legalább az irodalomtörténet rendszeres tárgyalásában mindvégig irányadó volt ; azzá tette nevének tekintélye s utánczóinak serege, kik önálló vizsgálat nélkül, készen vették át s terjesztették a mester ítéleteit. Beöthy az újabb kutatás összes eredményeinek felhasználása mellett és a saját élesen bonczoló vizsgálatai alapján egészen új felfogást vitt az irodalomtörténet rendszerébe, az életrajzi alapon való tárgyalással pedig új irányt adott e tudománykör tanításának s ezzel megdőlt a régi rendszer uralma. A legújabb irodalomban emelgeti ugyan már szárnyait más felfogás is, de idő kell kiforrásához, s Beöthy felfogását még jó ideig közfelfogásnak, módszerét általánosan elfogadottnak tarthatjuk.

Góbi tehát mindenestre jó úton haladt, midőn mindkét tekintetben Beöthyt követte ; csak hogy e mellett eredetiségre nem igen tarthat számot. Az eredetiség különben annyira nem becsvágja, hogy az anyag csoportosításában is őt utánozza, holott volna elég tudása az önálló s szabadabb feldolgozáshoz is ; mert ha munkája nem viszi is előbbre a tudományt — a minthogy iskolai könyvnek nem is ez a célja, — *mint iskolai kézi könyv teljesen megfelel a követelményeknek.*

Góbi nemcsak ismeri, hanem jól fel is használja a kutatások eredményeit, úgy hogy könyve egészen a tudomány mai színvonalán áll. Érti s helyesen magyarázza a különböző politikai, társadalmi s irodalmi viszonyok egymásra hatását. Biztosan s határozottan körvonalozza az egyes korok törekvéseit s az írók egyéni és irodalmi jellemét.

Legnagyobb érdeme azonban könyvének *a tárgyalás egyszerűsége és könnyűsége.* Góbi tárgyalása inkább elbeszélő, mintsem elvontan fejtegető s ez így van jól. Középiszkolai tanuló az irodalmi munkáknak — rendszeres magánolvasatás mellett is — csak igen kis részét ismeri, s bár rhetorikát, poetikát már tanult, koránt sincs meg a képzettsége,

hogy a mélyebb æsthetikai bonczolásokat nem hogy élvezni, de csak kellően megérteni is tudná. Így aztán kárba vész számára a legjobban gondolt s a legszebben megírt fejtegetés is. Góbi mindenesetre a tannert szellemében járt el, midőn röviden, sokszor csak egyetlen szóval jelzi inkább, mintsem jellemzi a mű értékét, s csak a legkiválóbb műveknél (Zrínyiász, Bánk bán, Zalán futása stb.) ereszkedik részletesebb, de a tanuló értelmi körét meg nem haladó elemzésbe. A nagyobb, bevezető czikkelyeket a vezérpontok szerint kisebb szakaszokra osztja s a főbb adatokat úgy itt mint egyebütt akként csoportosítja, hogy az anyag világosan áttekinthető és így könnyen tanulható, rövid (az egész elméleti rész mindössze 171 lap), s így a kitűzött idő alatt feldolgozható legyen.

Csakhogy e rövidségre törekvés miatt nála magyarázatlanul vagy érintetlenül marad némely fontosabb mozzanat is. Beszél például a classicismus szerepéről (61. l.), de még annyira sem magyarázza meg, mint a romanticismust (100. l.), pedig erről is keveset mond. Kármánál nem említi a «Nemzet csinosodása»-t, Kossuthnak meg épen csak a neve szerepel, pedig az ő szónoki s publicistikai működésének bármily rövid méltatása nélkül hézagos e kor jellemzése. Hogy jegyzetekkel s irodalomtörténeti repertoriummal nem terhelte a könyvet, azt általában helyesnek tartom; de másrészt igen hasznos útmutató volna a nevezetesebb íróknál egy-egy rövidke jegyzetben megemlíteni: munkáiknak *legjobb kiadását* s az egész működésüket tárgyaló *legjobb monographiát*. Ez utóbbira annyival nagyobb szükség lett volna Góbi könyvében, mert ő nemcsak a legújabb kor szépirodalmát, hanem a tudományos irodalmat is meglehetősen elnagyolva ismerteti.

Hogy a legújabb kor irodalmát mennyiben vagy egyáltalán tárgyalhatjuk-e az irodalomtörténetben, az nem lehet vitás kérdés. Az irodalomtörténet írója is történetíró s mindenesetre kényes, sőt nehéz feladat: véleményt mondania még meg nem állapodott irányokról, élő s talán még ki sem forrt költőkről és más írókról, nehéz már azért is, mert csaknem lehetetlen megtartania pártatlanságát. Toldy ép oly kevéssé tudott elfogulatlan lenni Petőfi-Tompa irányával, mint Beöthy az Arany után következő költőkkel szemben; s midőn amaz Vörösmarty után le akarta zárni a sorompót, ép úgy pártembernek mutatta magát, mint Beöthy, midőn az újabb irányt kosmopolita-költészetnek bélyegezte. Újabban nem támadt ugyan még olyan hatalmas áradat, mely, a Petőfi-Arany fellépéséhez hasonlóan, ledöntse a régi bálványokat s helyet, jogot követeljen az irodalomtörténetben; de azért annál kevesebb jogunk lehet a sorompót lezárni, mert az újabb irányok feltűnédezését nem tagadhatjuk, csakhogy ezek fejlődése lassabban halad. Ez az irodalom még a jelené, legfeljebb a közelmúlté. Értékét vitathatjuk kritikai czik-

kekben, a történelem majd csak akkor veszi számba, ha kialakult, ha a küzdelem megszűnt.

Másként áll a dolog az iskolai célra készült irodalomtörténettel. Bármit tartsunk az ifjabb írói nemzedékről, tartsuk bár átmenetinek a kort, hibásnak az irányt: az iskolai kézikönyvnek legalább függelékében lehetne szólni úgy az irányokról általában, mint azokról a költőkről, kiknek működése már kialakultabb vagy jelentékenyebb, természetesen a lehetőségig kerülve a bíráló megjegyzéseket s csupán életük főbb adataira s működésük ismertetésére szorítkozva. Az volna ennek célja, hogy a tanulókat *tájékoztassuk* a jelen vagy közelmúlt irodalmi viszonyokról, költői és tudományos irodalmunkról ép úgy, mint a vele összefüggő társulati, hírlapi, színművészeti stb. állapotokról, mert később az ifjúság nagy részének nincs alkalma e hiányt pótolni. Góbi azonban e tekintetben oly tartózkodó, hogy a legújabb korból jóformán csak nevet említ. — Részletesebb lehetett volna a régebbi korok művelődési állapotának rajzában is, annyival inkább, mert a politikai történelem tárgyalásánál nem terjeszkednek ki mindarra (iskolák, könyvnyomtatás, művészetek stb.), a mi itt fontos tudnivaló. Kívánatos volna különben, hogy e két tárgy, melynek annyi rokon, egymást támogató, felvilágosító része van, a VIII. osztályban állandóan egy kézben legyen, a mi nemcsak a tárgyalás egy nyomon haladását biztosítaná, hanem időkimélessel is járna.

Az utóbbi időben iskolai célra annyi felületes segéd- és kézikönyv készült, hogy Góbinál *az adatok megbízhatóságát* is dicsérőleg kell említenünk s érdemszámba vennünk. Egy-két helyen azonban mégis megakad az olvasó szeme. Csokonairól azt írja (77. l.), hogy azzal «vont fejére fenyítéket, hogy Pestre is felrándult s az iskolát illető pénzzel nem tudott beszámolni.» A következő lapon azt mondja ugyan, hogy — mint költőnek — «erkölcsisége nemes és emelkedett», — de csak annál kirívóbb az ellenmondás, a mire semmi szükség. Igaz ugyan, hogy Csokonai a hűsvéti legatióból csak pünkösöd után került haza, de új kiküldetést kérve előre megírta, hogy csak pünkösöd után fog a gyűjtött pénzzel beszámolni, s *ekkor be is számolt*; nem is ezzel, hanem a collegiumi fegyelmi szabályok ismételt megsértésével «vonta fejére a fenyítéket», ezért idézték június 20-án az iskolaszék elé s ezért zárták ki az intézetből. Az is kikerülte Góbi figyelmét, hogy Kemény Zsigmondról a legújabb vizsgálat kiderítette, miszerint *nem 1816-ban és Oláh-Kapudon* született, mint eddig hittük, *hanem 1814-ben és Alvinczen*. — Eötvösnek *Bosszú* című *szomorújátéka* Góbinál így szerepel: *Bosszúszomj*, nyilván sajtóhibával, mely a rövidítés (Bosszú, szomj.) összerántásából keletkezett, de oly értelemzavaró, hogy legalább a sajtóhibák jegyzékéből nem kellett volna kifelejteni.

A könyv előadásában helylyel-közzel elkelt volna egy kis melegség; G. stílusa egyébként mint értekező próza gondos, magyaros, több-helyt numerosus is. Egy-két közkeletű germanismus azonban mégis akad, minők: *használatba vették* (8 l.) e h. használni kezdték, *teljesedésbe ment* (78. l.) e h. teljesült, *nem birnak fontossággal* (79. l.) e h. nem fontosak; hibás a 121. lapon *egyebek* is *mások* helyett. Nem elég következetes a helyesírás s egyes szók használatában sem; felváltva található: *æsthetika* és *esztétika*, *vallásos* és *vallási* mű, az első íveken pedig: *tanúság* tanulság helyett.

Mindez azonban oly csekélység, mely könnyen kijavítható s épen nem gátolja a könyv sikeres használatát.

Sikerrel használható az *olvasókönyv* is, mely a szokásos berendezéssel ugyan, de ízléssel s jól van összeválogatva. A régi mintáktól leginkább abban különbözik, hogy az újkori regény- és drámaírók munkáiból nem ad töredékes mutatványokat, hanem — igen helyesen — ajánlja az illető daraboknak teljes elolvasatását.

Dr. BADCZ FERENCZ.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1890/91.

5. Sárffy Ignác: Népmeséink néhány jellemző vonása és morális igazságszolgáltatása. (A kegyes tanítörendiek váci főgymnasia.) — Kényelmes cím, a mely alá kevés fáradsággal sok mindenfélét összeboronálhat, a kinek egyéb cél nem igen lebeg a szeme előtt, mint hogy 46 nyolczadrétű lapot nyomtatott betűvel úgy a hogy betöltjön. Kényelmes, sőt közelebből nézve kissé furcsa is, mert körülbelül olyanforma, mint ha valaki «néhány emlős állatról — és a patkányokról» akarna értekezni. Avagy népmeséink *moralis igazságszolgáltatását* a szerző nem sorolja azok *jellemző* vonásai közé? Dolgozata második részének kezdősorából csakugyan olyasmi olvasható ki, hogy *nem*. «Ha népmeséink *morális hátterét* vesszük vizsgálat alá,» — így ír a 34. lapon — «az a kosmopolita erkölcsi világ tárul elénk, mely jórészt kifizárja a nemzeti sajtásokat és a mely a népek internationalis erkölcsi felfogását ismerteti meg velünk». Részben *igen* s talán ugyanoly részben *nem*. Valamint egyéb számos tekintetben, úgy az erkölcsi felfogás szempontjából is vannak valamennyi nép meséiben *közös*, és vannak ezekkel szemben *sajátos* vonások. Az előbbiek analog társadalmi feltételeknek, az utóbbiak specifikus viszonyoknak eredői. De így van ez a kosmogoniai és kosmographiai felfogás többrendbeli alkatelemeivel,

más szóval nem csak az erkölcsi, hanem a fizikai és biológiai világrend összes jelenségeinek a néplélekben való tükröződéseivel is. Ezek egy része is *közösnek* mutatkozik valamennyi nép *azon* szóbeli hagyományelemeiben, melyek *analog* kulturális fok szülőttei és neveltjei; míg a másik részük többé-kevésbé *eltérő*, a változó *helyi* viszonyokon kívül a *fejlődés* azon szintája szerint is, a melynek bélyegét magukon viselik. Tekintetbe véve már most azt, hogy a népies hagyományok szóbeli részének, a tőlem mindig szűkebb értelmében vett *folklore*-nak, alig van komplexebb jelensége a mesénél: elképzelhetjük, mennyi mindenféle kor és éghajlat sajátos képzetvilágának alakzatai tarkázták azt az őseredeti alapszöveget, a melyet az összes népek meséiben *közösnek* ismer fel a lehető legtágabb körben mozgó egybevetés, a mélyreható elemzés, óvatos elvonás és általánosítás. Számot vetve az ismeretlen eredetű s csak részben, még pedig vajmi csekély részében ismeretes folyású meseáradat kacskaringós útjaival: ki csodálkoznék, ha egy-egy mesében békésen egymás mellett látja a legellentétebb erkölcsi értékmeghatározásokat, a legkülönbözőbb világnézetek innen-onnan összeverődött deitrusát, melyet évezredek és óceánok innessz meg túlsó partjairól sodort egy áramlatba s hőmpölygetett szeszélyesen ide s tova az örök «alter et idem», a néplélek mindenütt s mindenkor *egy* és mégis mindig *más* Proteusa.

Azt, a miben a néplélek helyről helyre és időről időre *alter*, nagy vigyázva elválasztani attól, a miben *semper idem*: ime a tágabb körű ethnologia s ezen belül kiválóképen a folklorisztika egyik legszebb, leghálásabb, de egyúttal legnehezebb feladata. Sárffy úr értekezése nem tanúskodik e feladat egész nagyságában és jelentőségében való felfogásáról. De igazságtalanok lennénk a szerző iránt, ha oly valaminek nem teljesítéseért vádolnók, a mit nem is ígért s a mit adni nem is volt szándékában. Dolgozata, a mint maga mondja (5. l.), «első sorban a tanuló ifjúságnak van szánva, hogy népmesék olvasgatásakor figyelmét fölhívja a nép gondolkodásmódját leginkább jellemző sajátosságokra». Hogyha ezzel beérné, akkor talán valamivel rövidebben végezhetnénk vele, a mennyiben egyszerűen a tanuló ifjúságnak tanárával szemben támasztható jogos követeléseivel viszonyítanók az értekezést s ezeknek többé vagy kevésbé teljes kielégítésétől tennők függővé annak értékét. De ennek az enyhébb mértéknek alkalmazása ellen, bármily szerényen, mégis tiltakozik a szerző, mikor ép idézett szavait így folytatja: «Másod sorban pedig néhány igénytelen tollvonással hozzá akarok járulni e tárgy irodalmunkhoz is, hogy a megvilágítás többoldalú lehessen».

Dicséretes szándék, a melynek kivitele ha csak részben, bár még oly csekély részben sikerül is, hálát és elismerést érdemel. E hálával és elismeréssel ép mi fukarkodnánk legkevésbé, a kik «e tárgy irodal-

munkhoz» szintén hozzá járultunk itt-ott egynéhány apró-cseprő adalékkal. Nem azért említjük ezt, mintha rossz néven vennék a szerző úrtól, hogy nem ismeri a tárgyáról szóló, amúgy is oly csekély számú magyar dolgozatokból sem a Henszlmann Imre és Arany László értekezései óta irottakat; habár csupán az «Egyet. Philologiai Közlöny»-ben, vagy a «Nyelvőr» újabb évfolyamaiban lapozgatva is rábukkanhatott volna egyre-másra, a minek tán vehette volna némi hasznát, ha másként nem, legalább az őt dolgozata megírásánál első sorban érdeklő kérdéseket kimerítőbben tárgyaló művekre való utalásképen. Akármennyire divat is nálunk azt a «német» alaposságot olcsó neveltség tárgyává tenni, a mely lelkiismeretesen utána jár az előzők munkájának, bárminő kérdés forogjon szóban: sok üres szalmának cséplésétől, a melybeu a kis irodalmak egyike sem gazdagabb a mienknél, megkimélhettük volna már magunkat, ha e sokat gúnyolt «német» szokást írónk átlaga követni nem restellné. A legrosszabb esetben is, a mikor előzőitől semmit sem tanulhatna, legalább a tőlük laposra taposott semminek ismétlésétől kímélné meg magát és olvasóit a szorgalmas és alaposságát nem szégyenlő utód. De helyezkedjünk, mondom, ez egyszer arra az u. n. gyakorlati álláspontra, a mely a francziát és angolt szereti a maga védelmére az élhetetlen némettel szembeállítani s a tevéről szóló ismert adomával illusztrálja, hogy a három nép fiai közül mindenik hogyan fog hozzá feladatához. Tegyük föl, hogy a praktikus angolt illeti meg e versenyben a pálma, sőt engedjük meg még azt is, hogy ez eljárást az ismeret bárminő tárgyára egyenlő sikerrel alkalmazhatjuk: vajjon az előttünk lévő értekezés szerzője, ha már nem tartotta érdemesnek, vagy nem volt módjában a tárgyáról szóló csipetnyi kevés hazai irodalmat egészen átnézni, legalább jól szemügyre vette-e magát a tárgyat, t. i. gondosan át meg át forgatta-e valamennyi mesegyűjteményünket? De-hogy. Irodalmi repertoriumából hiányoznak s értekezésében sincsenek sehol említve a «Nyelvőr», sem *Kálmány Lajos* meséi («Koszorúk az Alföld vad virágaiból» 2 köt. és «Szeged népe» 3 köt.), melyek pedig a följegyzés hűsége tekintetében messze fölötte állanak a többi gyűjtemények egyetemének. Különben már az is, hogy a szerző idézte források közt is legtöbbször *Merényi* gyűjteményeire történik hivatkozás, tehát épen azokra a forrásokra, a melyeket már megjelenésök idején, a 60-as évek elején leszállított kellő értékükre Arany János (*Összes munkái* V. köt. 443. l.), — nem a legerősebb lábbon állónak tünteti fel Sárffy úr kritikáját. Ilyen nélkül pedig vajmi furcsa következtetésekre juthat s a délibábos nyelvészkedéssel ikertestvér-munkát végez, a ki a népies hagyományokkal bibelődik. Pedig egy helyütt (9. l.) ő maga is azt mondja, hogy «a tanult ember beleavatkozása a mesélésbé észrevehető magából az előadásból is, mert ez rá vall az iskolázott mesélőre». Ezt jól tudván,

hogyan idézhet pár oldallal alább a «nép merész phantasiája» jellemzésére Merényi *Dunamelleki Népmeséi* I, 158. és *Eredeti. Népm.* I, 81. lapjáról oly helyeket, a melyeknek már rossz magyarságán és egyéb, a nép gondolkozásmódjából messzire kirívó vonásain is megérzik apokryph voltuk?

De utóvégre kellő olvasottság és kritika híján is végezhetett volna valamivel hasznosabb munkát az értekezés szerzője annál, a mit így nyújt, — csak ne sajnált volna egy kevéske rendszert a dolgozatától. Ilyennel azonban csak egy helyen próbálkozik meg kivételkép, de ott sem sok szerencsével, mert a meséknek a 10. s köv. lapon megkísérelt osztályozását maga sem tartja egészen kifogástalannak, mikor bevallja, hogy akadt oly mesékre is, melyek a tőle felállított *nyolcz* kategória egyikébe «se voltak beilleszthetők». Ez még nem lenne épen a legnagyobb baj. Megesett ez már egyéb, jóval sikerültebb osztályozásokkal is, a melyeknek még oly gondosan megszerkesztett fiókjait is minduntalan megczáfolja egy-egy rakonczátlan, mindennemű osztályozás ellen tiltakozó hybrid-alakulat. De az már öreg hiba, hogy a fölosztásban *egységes alapelv* helyett majdnem minden egyes kategóriánál más-más szempontot követ a szerző, mikor így osztályozza a meséket: 1. *Állatmesék.* 2. *Tréfás mesék.* 3. *Gyermekmesék.* 4. *Komoly mesék.* 5. *Tanulságos mesék.* 6. *Vallásos mesék.* 7. *Szórakoztató mesék.* 8. *Tündérmesék.* (Mit szól ehhez a következetességhez a szerzőben a «bölcseleti előtan» tanára?)

E különben is a továbbiakkal ép úgy, mint az előzőkkel minden összefüggés, vagy szükségszerű kapcsolat híján levő osztályozás után «azon sajátos vonások közt, melyek népmeséinket jellemzik», első sorban a *mesé tárgyát*, különösen pedig az ezzel kapcsolatos *naiv felfogást és hitet* említi a szerző. Ha «*népmeséinket*» ír, föl kell róla tennünk, hogy a *mi magyar* népmeséinket érti. De akkor hogyan sorolhatja ezek *tárgyát*, tehát épen azt, a mi jóformán mindig *közös* bennük annyi más nép meséivel, a *sajátos* vonások közé? A mi pedig a *tárggyal kapcsolatos naiv felfogást és hitet* illeti, azt e tárgygyal csakugyan kapcsolatosnak fogadván el, szintén a *közös* és nem a *sajátos* vonások közé kell utasítanunk. De hátha még sem? Hisz az alábbiakból az tűnik ki, hogy ez a *naiv hit* tulajdonképen egy a *skeptikus ironiával*, a mely — azt készségesen elismerjük — más népekéinél sokkal nagyobb és kifejezettebb módon jellemzi a mi meséinket, tehát bizonyos fenntartással valóban a *sajátos* vonások közt érdemelne helyet. De itt már közel járunk ahhoz az igazságtalansághoz, hogy kelleténél többet imputálunk a szerző szavainak, mint a mennyire különben amúgy is elég orákulumszerűn sokféle értelmezést megengedő homályosságuk feljogosít. Azzal a *naiv* hittel legalább, a mely azért mégis megengedi, hogy «a nép, a mesélő és a

hallgató mind jól tudják, mit kell gondolni a meséről és annak hihetetlen eseményeiről,» — ezzel a fából való vaskarikával önkénytelenül olyan területre vetődött a szerző, a hol igazán csak véletlenségből pedzi némiképp a helyeset, midőn meséink egyes, nem annyira a naiv hitet, mint inkább a tudatos skepsist eláruló stereotyp kifejezéseire utal.

Egy másik «kiválóan jellemző» vonását népmeséinknek a *túlcsapongó phantasiá*-ban látja az értekező, megint egy valamennyi nép meséjével *közös* vonásnak talán specialisan jellemző magas fokát véve *sajátos* jelzékül. Azt csak mellékesen említjük, hogy a már előbb meg-
rőtt kritikátlanság következményeképen sok olyat is ír a nép *túlcsapongó* képzelmenék rovására, a mi csak a mesék gyűjtőinek és följegyzőinek túlzása és sokszor célzatos ferdítése. E szertelen képzeletjáték szülte «specialis» vonásokkal, a melyek különben — ismételjük — alapjukban valamennyi nép meséivel *közösek*, csak a részletek apróságaiiban eltérők és sajátosan jellemzők, e teljesen félreértett s helytelenül magyarázott karakteristikkal együvé hányja a *néphit* azon elemeit is, a melyek többrendbeli forrásokból a mesékbe átszűrődtek. Ezek közt persze megint nem tesz különbséget a *közös* és *sajátos* alkotórészek közt, egy lélekzettel beszélvén a 13-as számról, péntekről, boszorkányokról, táltosokról, ólomöntésről, rostaforgatásról stb., — sőt mellesleg még arról is, hogy «az olyféle színművek, mint a *Peleskei nótárius*, *Molnár és gyermeke*, *Csongor és Tünde* csak megerősítik a népet ebbeli boszorkányos és babonás hitében.»

Azt, hogy «népünk a mesében sem tagadja meg *poetikus gondolkodását*, mely főleg a leírások közvetlenségében tűnik szemünkbe», — ismét kizárólag Merényivel bizonyíttatja szerzőnk, a kinek meséiből egyebek közt ilyeneket idéz fenti állítása igazolására: «Az álom *rózsaujjával* a szegény ember viskójában mindenkit megkötözött.» (Ered. Népm. I, 13.) «Azonban Vizi Pétert meg a három állatját egy lánczos kutya kezdte mardosni, mely rettentő szájával s ebben két sor iszonyú fogával a gyomruknak esett s horgas inával horpaszukat szorította. Ez a lánczos kutya volt pedig az *éhség*.» (U. o. 95.) A stilusbeli *tautologiának* és *cumulatió*nak, már a mint ő nevezi, megemlítése és nem egy gyanús példával való illusztrálása után futtában a *közmondásoknak* a mesékben gyakori használatát érinti, hogy azzal áttérjen a *tréfa* és *humor* szerepére meséinkben. Ezzel vajmi röviden és felszínesen végezvén, a *mese hőségének jellemzéséről* kezd beszélni, hogy csakhamar áttérjen a *magyar nemzeti vonások* feltüntetésére. De hát miről beszélt eddig, mikor mindegyre meséink *sajátos* vonásait emlegette? E későn jött helyreigazítással igazat ad maga is azon fenti állításunknak, hogy az eddigiekben csupa oly vonását sorolta el a meséknek, a melyek valamennyi nép ilyenmű szóbeli hagyományainak *közös* elemei s csak annyi-

ban mutatnak fokozati, vagy egyéb, lényegüket nem érintő eltéréseket, a mennyiben egyúttal helyi és időbeli mellékkörülmények módosító hatása alatt is állanak s azokhoz bizonyos határig alkalmazkodnak.

A specifikusan *magyar nemzeti* vonások közt először is az *adott szó szentsége* tűnik meséinkből az értekező szemébe. Sajnos, hogy példái ismét egytől-egyig olyanok, a melyek másféle népek meséiben egészen analog motivumokkal találkozván, semmit sem bizonyítanak, vagy legfeljebb azt, hogy e másutt is meglévő vonást a magyar nép jellem is ratifikálja, a mikor egy-egy mesével együtt úgy, a hogy benne találta, változatlanul átveszi. Egy másik ily ősvonásként a *szabadságszeretetet*, majd harmadikul a *tulajdonjogot és birtoklást* illető felfogást, végül pedig a *vendégszeretetet* említi. Az utóbbinál egyszer kivételesen egy igazán sajátos magyar virtust jellemző mesét idéz (Arany-Gyulai I, 490.), mikor azt, a mint az említett mesében történik, az oláh és német hasonló esetben tanúsított magatartásával ellentébe állítja. De csakis ily korlátozással, mert már tágabb körben a vonás ismét elveszti specifikusan megkülönböztető jellegét, a mennyiben az analog gazdasági fejlődésfokon álló népek közös társadalmi életfeltételeinek rendjébe sorakozik.

A *mostohák szívtelensége*, már megint nem látjuk át, miért kerül ide a *sajátos*, és mért nem a *közös* vonások közé, a melyek közt már *ethikai* színezeténél fogva is megilletőbb helye lett volna. De hisz az eddig említett egyéb vonások közt is volt már nem egy, a melyet e szempontból is inkább az értekezés *második* részében kellett volna a szerzőnek tárgyalnia, mint az elsőben.

E második rész, a mely általán véve valamivel sikerültebbnek mondható az egészen zavaros elsőnél, legtöbb esetben ismét abban hibás, hogy generalizálja a sajátlagost és specifikusnak tünteti föl az egyetemeset. Ez különben az elhibázott alapra vagy a levegőbe épített ethnographiai és folklorisztikus dolgozatoknak közös és eredendő bűnük. Nem itt van a helye annak, hogy e nagy baj gyökeres ellenszéréről, a népies hagyományok vizsgálatának tudományos módszeréről beható fejtegetést írjak. Be kell érnem itt azzal, hogy ugyane helyen két évvel ezelőtt (*Egyet. Phil. Közl.* XIV. k. 130. lap) közölt egyik ismertetésemre hívjam fel Sárffy úr s vele mindazok szives figyelmét, a kik a legjobb szándékkal, azt elismerem, és jobb sikert érdemlő buzgalommal látnak hozzá a folklóre egyik vagy másik ágának ilyen vagy amolyan szempontból való tárgyalásához. A mily hasznos munkát végezének az ott s azóta egy más helyen (l. a minap megjelent Hunfalvy-Albumot, 218. l.) kijelölt feladatok egy-egy részének teljesítésével, ép oly kárba veszett minden fáradságuk a kellő módszer s a szakba vágó elméleti irodalom ismerete híján. Annak már manap még sem lenne szabad

megtörténnie, hogy valaki a mesékről szóló alapvető munkák oly feltűnő nem-ismerésével szóljon hozzá e népies hagyományokhoz, mint a minő mindjárt az előttünk lévő értekezésből kiviláglik. Az, hogy e munkák nem olvashatók még magyar nyelven, nem szolgálhat e mulasztás mentségeül annak, a ki ilyféle themákról oktatással és felvilágosítással akar kedveskedni a tanuló ifjúságnak. E különben eléggé sajnálatos körülmény felemlítése legfeljebb ujjmutatás lehet azok számára, a kik a művelt közönség okulására magyarra fordítandó munkák megválogatása terén e részben eddigelé föltűnő egyoldalúságot, sőt szinte kizárólagosságot tanúsítottak. Avagy itt is a régóta bejegyzett czégek megcsontosodott merevsége rugaszkodik a még csak tegnapi parvenu ellen? Hej, pedig már is hogy sarjad nyomában e fiatalabb, életerőtől duzzadóbb testvérnek az idősb disciplinák terén is mindaz, a mit az ő tavaszi üdeségű lehellete érintett! Miért kísért hát még mindig viszonzásul e jó szolgálatért számtalan írott papiros aszott testében a scholasticismus ama hazajáró lelke, a melytől addig nem fog teljesen szabadulni a többi ú. n. szellemtudománnyal egyetemben a philologia sem, míg jókora adag természettudománnyal az évezredek óta benne megrekedt speculatio salakját ki nem hajtja magából.

Dr. KATONA LAJOS.

6. Aiskhylos ‚Persák‘ cz. tragédiájának bevezető kar-éneke. Műfordítás *Borsos István*tól. (A pápai ev. ref. főiskola 1890. 91. évi Értesítője, 55—59. l.) — Örömmel vettem kezembe e fordítási kísérletet, mert mindig jól esik látnom, ha az ifjabb nemzedék komoly és nagy feladatok megoldására vállalkozik. De annyival több igény-nyel lépek fel az ily kísérletekkel szemben, a mennyivel kockázatosabb az ily vállalkozás. Kivált antik írónál forma dat esse rei. És ha valaki műfordítást tűz ki feladatául, ennek két főfeltételét tartozik teljesíteni: egyik a tartalmi hűség, másik az alak lehető megfelelő; visszaadása.

Lássuk e nézőpontról *Borsos* úr munkáját.

A tartalmi hűség nagyjában megvan, sőt van szerencsés részlet is de a mi kivált Aiskhylost, a metaphorák nagymesterét a merész képek alkotásában páratlanná teszi az egész ókori irodalomban: a mély színezetű, a gyakran ironikus fordulatú és megható képek művészi csoportosítása fordítónál összezavarodik. El-elhullat egyet, laposra magyaráz mást és a színek harmoniáját összerontja.

Igy a palota őrei a *dús palotác* (4. v.) Borsosnál a palota = «a király öröke». A *πολύχρσος στρατία*, nála népes sereg (9. v.), a *δεινὰ δὲ μάχη* = ijedést okozók (27. v.) Tudom én, hogy fordító nem ezt tartá megfelelő kifejezésnek, de ha egy verssort így alkot meg:

Félelmesek és ijedést okozók!
ezáltal mindkét jelző erejét csökkenti. Mi más Aiskh. nál:

Φοβεραὶ μὲν ἰδεῖν, δεινὰ δὲ μάχην.

A 29—32. sorok fordítását hiában kerestem. Kihagyásuk hiba. Theba jelzőjét *ἀγγυῖονος*-t, az *ἐλωβύτης*-t találó szókkal adja vissza = *ős és lápföldi*.

A *πολύχρυσος*-t «*aranyos*»-sal fordítani helytelen, ha városra (itt Babylonra és Sardesre) vonatkozik.

De leginkább elejti a következő passus fordítását:

λόγγις ἄκμωνες
καὶ ἀκοντιστὰι Μυσοί.

Szerzőnél: «a gerelyviselő Mysek, holott az *ἄκμων*-nál kifejezett kép az egész lefordított részletben a legszebb. A scholiasta megmagyarázza: «ἀκίνητος ὑπὸ λόγγις ὡς ἄκμων ὑπὸ σφυρῶν.» Tehát e vitézek olyanok, kikről visszapattan a dárda, vagy ha *ἀκμηῆτες*-t vesszük az *ἄκμωνες* helyett, akkor sincs a fordításban e jelző visszaadva.

E sor:

καὶ τοξοὺλαφ κήματι πιστοῦς

szerzőnél = *nyílkezelő!* (55. v.) minő próza!

A *μαχαιοφόρος* jelzőt szerző elejtván, ily sort alkot:

«A ki csak bírhatja a fegyvereket».

Igy nem fejezi ki a fordítás a *χρυσογόνον* (79. v.)-t, *λινοδέσμων* (67), *πολύγυμνον* (71) és más jelzőket. A 87—90. versekben a tenger áradását fékező *gát*-ról vett képet hasonlattá változtatja, mi különbség. A. 95. sorban egy teljesen fölösleges passussal toldja meg a gondolatot. E rész így hangzik:

«A ki gyors lábbal a bajból menekülne, *bármilyen nagy úr?*

A kiemelt szók nemcsak feleslegesek, de a gondolatot ellapítják. Az eredetiben nyomuk sincs.

Még csak két sort idézek.

A tengert «*tágas ölü*» (*ὄροπος* = széle; mezejü), széles útú) fordítja. A gyászoló persa nőről ezt mondja:

«Tarka rongygyá szakítja ruháját» (725. v.),

holott itt selyem ruhának megtépéséről van szó.

A fordítás tartalmi hűségének jellemzésére elég ennyi.

A mi az alakot illeti: Az anapæstikus parodos (1—64) a magyarban elég hiven van visszaadva. Szerző anapæstjeihez csak annyi kifogást emelek, hogy a katalexis egy szótagra cseréli, holott a két szótagú *katalexis*-sal Aiskhylos a megfelelő helyeken a gondolat rythmikus kifejezésére él. Hol van festőibb sor a napról-napra epedő bánat festésére, mint a 63. vers:

τοκέτις δ' ἄλοχος ἢ ἡμερολόγιον

a kihangzást szerző *nap-nap után*-ra változtatja.

De nagyobb botlást követ el az *ionicus a minore*-kezelésében, mely a *melikus parodos* első felében 65—113. uralkodik. Szerző a 65—139. stasimonnak veszi. Nála tehát csak az anapæstikus rész *parodos*. G. Hermann a karének 114—139. verseit az egyes karcsoportok által 'felváltva énekelt részek után (65—113.) az összkar által énekelt résznek tekintvén, a tulajdonképi *stasimont* a 114-ik sornál kezdi. E felfogást magam is osztom. Ugyanis a versmérték maga (az *ionici a minore*, itt-ott *anaklasis*-sal a nyugtalan izgalmat fejezi ki, melyet az első felindulás idézett elő. A scholiasta megjegyzi Prom. V. 128-ik verséhez: ἔχρωοντο δὲ αὐτοῖς (t. i. a *ion'cussal*) «ὄχι ἐν παντὶ τόπῳ, ἀλλ' ἐν ταῖς θρηνητικαῖς»: a *threnetikus* hangulat már érezhető, főként a harmadik versszakban.

Jól teszi vala szerző, ha e versnem *diastaltikus* tropusát megérti (Rossb. Westphal. III, 310. és köv. l.) és ha *spondaikus* összevonást eszközöl is: a *hosszú* szótagokat hiven megőrzi. Pedig ez ellen vét mindjárt az *első* versszakban. «*A nyakára*» sem a *ionicus a minore*-nak nem felel meg, sem *anaklomenosnak*, mert akkor a *hosszú* tagnak előbbre kellene jönni. Igaz, hogy következetességből az *ellenversszakban* is *vezetőkre* jött az illető helyre. Ha megjegyzi, hogy az *anapæsthez* hasonló tag *rhythmikus* értéke az *ionici* hat morájának felel meg: e szabadalom felhasználásával *szabadabban* mozoghatott volna a *rhythmus törvényének* megsértése nélkül. De fő kifogásom a *mesodos*-nak, mely a két első versszakpár és a harmadik versszak között van, *strophá* és *antistrophá* alakjában mint külön *harmadik* versszakpárnak fölfogása, mi arra a megbocsáthatatlan önkényre ragadta fordítót, hogy az egy versszakot alkotó verseket két megfelelő *versszakra* és *ellenversszakra* osztá, holott sehogy sem lehet a második részben a *dimeter ionicus a minore*t oly tisztán felfedezni, mint az első részben.

Teljesen önkényes eljárás az is, hogy a 4. és 5. versszakokat külön cím alá (III. rész) fogja. De hát hol a II. rész? Azért foglalkoztam Borsos úr verselésével tüzetesebben, mert kifejtett ügyessége, sőt egyes fordulatoknál költői lendülete figyelemre méltók.

De azért a verselés ki nem ment ily magyartalan mondatalkotást:

A Persák hadát kesergi szóm,
Hogy *nem-e* siratja ezt
Még sokat Susa árva városa.

Egybefoglalva a mondottakat, nézetem az, hogy Borsos úrnak van tehetsége a fordításra, de nem fordított elég tanulmányt az *aiskhylosi* stílus és *rhythmus* megértésére.

KERÉKES JÁNOS.

7. Dr. Petz Gedeon: Az idegen nyelvek tanításának módszeréről. (Budapesti ág. hitv. evang. főgymnasium. 1—34. l.). — E dolgozat két részből áll. Az első rész *történeti áttekintést nyújt az idegen nyelvek tanításának módszeréről*; kezdi a humanismus korának methodusával s végig haladva minden fontosabb újtáson, világos képét adja e kiválóan fontos tanügyi kérdés fejlődésének. Megismerteti minden kiváló pædagogus módszerét egész a legújabb külföldi reform-törekvésig. A második részben pedig azt fejtegeti Petz, hogy *az eddigi tapasztalatok alapján mily módszerrel kell az élő idegen nyelveket ma tanítanunk*. Nem ismerethetem itt e dolgozat minden egyes pontját, hanem annál inkább ajánlom a modern nyelvek minden egyes tanárának, hogy ismerkedjék meg e dolgozattal, mely hivatva van arra, hogy végre valahára a mi modern nyelvi tanításunkat is helyesebb irányba terelje. Petz a legtöbb tekintetben a reformtörekvések híve, s valóban itt az ideje, hogy tanáraink között is meggyőződéssé váljék az az elv, hogy nem nyelvtant, hanem nyelvet kell tanítanunk. Teljesen igazat kell adnunk Petznek abban, hogy a tanításnak összefüggő olvasmányból kell kiindulnia, melvnek érdekes tartalma már maga is lekösse a tanuló figyelmét és érdeklődését; hogy nagy gondot kell fordítani a helyes kiejtés elsajátítására; hogy a végzett olvasmányt meg kell beszélni az illető idegen nyelven, hogy így hozzászokjék a tanuló az élő nyelv használatához; és végül, hogy a nyelvtant az olvasmányok anyaga alapján kell magának a tanulónak megalkotnia.

Csakis egyes részletekre van néhány megjegyzésem.

Az *olvasmányok tartalmáról* szólva, nem helyesli Petz, ha az olvasókönyv a gyermekhez legközelebb álló tárgyakat dolgozza fel, s mintegy az idegen nép gyermekének gondolat- és érzelmvilágába igyekszik behelyezni a tanulót. «Úgy hiszszük — mondja — sem az idegen gyermekek, sem egész népek élete módjának megismerése nincs valami különös vonzóerővel a tanulóra; az objectivitásnak sokkal magasabb fokára kell emelkednie, hogy az ilyenek iránt érdeklődjék.» Csakhogy nem is az a cél, hogy a tanuló objective érdeklődjék az illető idegen nép szokásai iránt, mert ezt valóban nem lehet elérni, de erre szükség sincs. Az olvasmányoktól csak annyit kell megkövetelnünk, hogy tartalmuk is érdekelje a tanulót, s a 12 éves gyermeket, a ki francziául kezd tanulni, bizonyosan ugyanolyan tárgyak érdeklik, mint a 12 éves francia gyermeket. Ezért határozottan a legjobb szöveg az idegen nyelvű olvasókönyvek számára az, a mit az illető idegen gyermek ugyanabban a korban olvas. Vietor és Dörr angol olvasókönyve ép azt tartja szemé előtt, hogy a 8-iktól körülbelül a 14. évig bármilyen korban kezdjük is az angol tanítást, találjon benne a tanár olyan anyagot, a mi a tanulót érdekli. S ha olvasmányunk az angol vagy francia gyermek

élete módjáról szól, evvel nem az a célunk, hogy benne különös érdeklődést keltsünk ez életmód tanulmányozása iránt; már csak azért sem, mert nincs is valami nagy különbség a magyar és angol vagy francia gyermek kedvtelése és életmódja között; hanem csak azért adjuk kezébe ezt az olvasmányt, mert tudjuk, hogy ez fogja őt legjobban érdekelni. Akár magyar, német vagy francia 10—16 éves gyermek legjobban az iskola, az otthon és a játék iránt érdeklődik, miért ne beszéljünk tehát vele ezekről az iskolában is. Nagyon természetes, hogy ez az olvasmány nem lehet városok száraz leírása vagy ethnographiai szokások rajza, hanem mindent lehetőleg cselekvéssé, elbeszéléssé kell átalakítani. Az is természetes, hogy legjobb valamely érdekes elbeszéléssel kezdeni a tanítást; csak hogy abban sem érthetnek egyet Petz-czel, hogy erre legalkalmasabb a klasszikus tárgyú olvasmány. Nem azért, mintha a klasszikus tárgyú elbeszélések szépségét, érdekességét és fontosságát kicsinyleném, hanem azért, mert a középiskolai tanuló eleget foglalkozik e tárgykörrel magyar és esetleg latin olvasmányaiban. Minek olvassa ő ugyanazt németül és francziául, a mit hallott már magyarul és latinul? Volt alkalmam tapasztalni, hogy mily unalmas a tanulóra, ha a német nyelvet egy, egész évig az argonauták történetén és Herakles tettein kell tanulnia; nem érdeklődik az esemény iránt, mert hisz olvasta már régebben magyarul. Az idegen nyelvi tanítás kezdetére tehát csakis olyan olvasmány való, a mit az illető idegen nép gyermeke ugyanabban a korban olvasni szokott. Még csak azt akarom megjegyezni, hogy a tanítás első éveiben ne használjunk *egy* hosszabb olvasmányt, hanem minél különbözőbb tárgyú legyen az olvasókönyv, hogy a tanuló szókincse minél több irányban bővüljön.

Később, mikor a tanuló már kissé jártas az illető idegen nyelvben, mind jobban és jobban megismertethetjük az illető nép életmódjával és szokásaival; természetesen mindig érdekes elbeszélések alapján. Mert elvárhatjuk, hogy 6 évi francia tanulás után, ne csak a francia nyelvet értse és beszélje a tanuló, hanem ismerje meg némileg magát Franciaországot és a francia népet is. •De pl. Landmann könyve, a ki a *Times* egy számát adta ki könyv alakban, éppen nem való a kezdő tanítás számára. Ez arra az időre való, a mikor a tanuló már jól tud angolul, s befejezésül alaposan meg akarja ismerni az angol viszonyokat is.

A *kiejtésről* szólva elismeri Petz, hogy a tanárnak nagy gondot kell fordítania a helyes és korrekt kiejtés megtanítására. Elismeri azt is, hogy «a nyelvvel foglalkozó tanárnak meg kell ismerkednie e tudomány (a phonetika) alaptanaival, így nyeri ő nemcsak az egyes nyelvbeli hangok tudományos leírását, hanem csakis így fogja valójában megérteni az illető nyelv hangrendszerének összefüggését s a hangváltozások mélyebb

okait, így fogja ő helyesen megítélni és helyreigazítani tanítványai ejtésének esetleges hibáit is. Más kérdés azonban az, vajjon az iskola, a melynek ekkép már közvetett nyeresége is van a fonetika vívmányai-ból, mennyit vehet fel e tudományból közvetlenül?» Hivatkozik a nyelvtanítás érdekében tartott gyülekezetekre és alakult egyesületekre; névszerint megemlíti a nemzetközi *Association phonétique*-t, és a svéd *Quousque-Tandem* egyesületet. Ezután így folytatja: «Mindezek — a részletekben kisebb-nagyobb eltérésekkel — a tulajdonképeni nyelvtanítást megelőzőleg vagy annak bevezetésekep a beszéd physiologiai feltételeit és az általános fonetika főtörvényeit kívánják az iskolában ismertetni s ezekre akarják alapítani az idegen nyelvhangok képzésére vonatkozó utasításokat». Ezt azonban a reformnak inkább csak néhány túlbuzgó híve kívánta. Nálunk csakis én szólottam eddigelé e kérdéstről (Tanáregyesületi Közlöny XXIII. évf. 313. l.), s ott határozottan kijelentettem «hogy a fonetika mint tudomány nem a középiskolai tanulónak való, hanem annál elkerülhetetlenebb, hogy a modern nyelvek tanára teljesen otthonos legyen benne s használja fel a mennyire csak lehet a tanítás segéd-eszközéül, könnyítőjéül az iskolában». S a fentebb említett két egyesület közül egyik sem vette föl programjába a fonetika tanítását. Az *Association Phonétique* alapelvei közt csak ennyit mond: «A tanár első gondja legyen, hogy alaposan megismertesse a tanulóval az idegen nyelv hangjait. E czélból fonetikus átírást fog használni, s ezt alkalmazza a rendes helyesírás mellőzésével a tanítás első idejében». A *Quousque-Tandem* egyesület pedig így szól: «A tanítás alapjául ne az írott, hanem az élő, beszélt nyelv szolgáljon. Az olyan nyelveknél, melyeknek helyesírása jelentékenyen különbözik a kiejtéstől, fonetikus írással közzölt szövegeken kell a tanítást kezdeni». Németországban némileg nagyobb szerepet kell engedni a fonetikának, mint pl. nálunk; ennek a német kiejtés az oka, mely legtöbb helyt nem tud különbséget tenni a zöngés és zöngétlen mássallhangzók (*p—b, k—g, s—zs*) között. A magyar fiú már anyanyelvében annyi különböző hang ejtését szokta meg, hogy könnyű útmutatással megtanulhatja az idegen nyelvek eltérő hangjainak képzését.

Egyben azonban megegyeznek a reform külföldi munkásai, s én is ezt hangoztattam legjobban eddigi dolgozataimban, hogy t. i. az oly nyelveknél, melyeknek helyesírása jelentékenyen különbözik a kiejtéstől, a tanítást a *kiejtést híven feltüntető írással* közzölt szövegeken kell kezdeni. Petz nem barátja a fonetikus írás használatának. Ő is főleg avval az okkal küzd ellene, a mit leggyakrabban hallhatunk. Úgyis nehéz a tanulót az idegen nyelv helyesírásához hozzá szoktatni, «mi lesz már most, ha huzamosabb ideig *ex offo* is hozzá szoktatjuk tanítványainkat, hogy az idegen nyelvi alakokat oly orthographiával írják, a melyet ké-

sőbb, mikor már a történeti helyesírásra kerül a sor, mintegy parancs-szóra ismét el kell felejteniök?» Ez az ellenvetés nagyon tetszetős; ha nehéz dolog a tanulót *egy* írásmódra megtanítani, minek tanítsuk kettőre, melyek közül az egyiket még azonfelül el is kell felejtenie! Csakhogy ezt a két írásmódot nem mi erőszakoljuk a nyelvre, hanem azoknak a nyelveknek, melyeknél a történeti írásmód eltér a kiejtéstől, tényleg két alakjuk van: az egyik az írott, a másik a beszélt nyelv. S a tanulót — ezt ma már mindenki elismeri — meg kell ismertetni a nyelvnek mindkét alakjával. Szeme tanulja meg az írott alakot, füle és szája (mondjuk így) a szavak kiejtett alakját. Ha azt akarjuk, hogy a tanuló tudjon az illető nyelven olvasni, írni és beszélni, nem kerülhetjük el e kettős nehézséget. Természetesen legjobb volna úgy intézni a tanítást, hogy a tanuló csak szemével tanulja meg az írott nyelvet, füle és beszélő szerve szokjék hozzá azonnal a beszélt nyelvhez, és pedig egyedül a tanár kiejtése alapján. Ezt a módot ajánlja Petz is; s ez jó is volna, ha lehetséges volna így tanítani az iskolában. Azonban a tanár nem képes ellenőrizni, hogy minden tanuló jól hallotta-e az ő kiejtését, s ha jól hallotta is, vajjon nem felejt-e el egy óra múlva; azt meg bizonyosan mondhatjuk, hogy nem fog reá napokig emlékezni. S azután nincs előtte más, mint az írott nyelv alakjai, s ez kettős zavart okoz: első sorban a maga betűivel, melyeket a hangok helyébe tesz a tanuló; másodsor pedig avval, hogy a betűk a saját anyanyelvének megfelelő hangjait juttatják a tanulónak eszébe. E nehézségek meggátolására egyedüli eszköz az, hogy kezdetben a tanuló szeme is szokjék hozzá a nyelv beszélt alakjához. S a fonetikus írásmód csakis erre való. Igaz, hogy ez az átírás csak mankó, de hozzászoktatja a tanulót a biztos járáshoz; s ha tud már biztosan járni, el is dobhatja mankóját. Azt pedig tapasztalatból tudom, hogy a fonetikus írás használata után az átmenet a rendes orthographiára nem okoz valami nagy nehézséget. A különbség a két tanításmód eredménye között az lesz, hogy fonetikus írást használva a tanuló mindig helyesen fogja olvasni és kiejteni az illető idegen nyelv szavait; az idegen megérti őt, s ő megérti az idegent, azonban írás közben tesz majd néhány helyesírási hibát (saját tapasztalatomra hivatkozva mondhatom ismét, hogy nem sokat); — az a tanuló ellenben, a ki fonetikus írás nélkül tanulja az idegen nyelvet, talán hibátlanul fog írni, de olvasás és beszéd közben minduntalan botlik és téved. Erről meggyőződhetünk bármely hazai reáliskola francia nyelvi óráin. S én azt hiszem, hogy sokkal nagyobb baj, ha a tanuló kiejtése rossz, mint ha helyesírás tekintetében téved.

Csak két kérdést kell még a tapasztalat tanúságával tisztáznunk. Az első kérdés az, vajjon a fonetikus írással közölt szöveg megelőzze-e a rendes helyesírás közlését, vagy adhatjuk-e mindjárt a tanítás kezdetén mindkettőt egymás mellett. A másik kérdés pedig az, hogy meddig kell

használnunk a fonetikus írást, s mikor engedhetjük át a helyet teljesen a történeti helyesírásnak. Ez utóbbira általánosságban azt felelhetjük, hogy minél jobban eltér az illető nyelv kiejtése a helyesírástól, annál tovább van szükségünk a fonetikus írásra. Így pl. a német nyelvnél nem is szükséges összefüggő szöveget közölni fonetikus írással, elég ha csak az olyan egyes szavak kiejtését mutatjuk meg a tanulónak, amelyek valami nagyobb eltérést tüntetnek fel. Az angol és francia nyelv tanításánál azonban elkerülhetetlenül szükséges egy ideig a fonetikus szöveg használata.

Dr. BALASSA JÓZSEF.

VEGYESEK.

A Budapesti Philologiai Társaság f. évi február 3-án *felolvasó ülést* tartott, melyen Fröhlich Róbert választm. tag elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Vári Rezső*: Szövegjavítások a kilikiai Oppianoszhoz.
2. *Reményi Ede*: Ó-skót ballada-töredékek.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen Fröhlich Róbert elnökölt és Petz Gedeon m. titkár volt a jegyző. Jelen voltak még: Badics Ferencz, Bermüller Ferencz, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Némethy Géza és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt.

1. Az utolsó választmányi ülés jegyzőkönyve hitelesítettik.
2. Új rendes tagok: dr. *Giesswein* Sándor, győri püspöki szentszéki jegyző (aj. Samu Ferencz); *Kemény* Ferencz, egri főreálisk. h. igazgató (aj. Petz Gedeon); *Kőrösi* Sándor, fiumei főgymn. tanár (aj. Balassa József); *Travník* Zsigmond trencsényi leányiskolai tanár és *Zsigmond* József trencsényi főgymn. tanár (aj. Krasznaynszky Károly); — rendkívüli tag: *Györgyi* Ányos ciszterci-rendi papnövendék (aj. P. Thewrewk Emil). — A társaság tagjai közül elhalálozott *Köcsner* József besztercebányai kir. kath. főgymn. tanár. — A tagok létszáma: tiszteletbeli tag 9, alapító tag 6, rendes tag 330, rendkívüli tag 69.

3. A pénztárnok jelentése szerint a társaság *bevételei* 1891. dec. 20.-tól febr. 2.-ig: 809 ft 5 kr.; a *kiadás*: 765 ft 7 kr.

Ezután még néhány folyó ügy nyert elintézését.

— A Bacon-Shakespeare kérdésről cz. alatt az Erdélyi Múzeum-egylet bölcelet-, nyelv- és történettudományi szakosztályának kiadványai 1891-iki folyamában Dr. Ferenczy Zoltántól két terjedelmes értekezés jelent meg, mely e közel félszázados hóbortnak előzményeit, fejlődését és fő képviselőit igen jó áttekintésben, helyes ítéllettel és vonzó előadásban tárgyalja. A probléma oly nevetséges, hogy különösen ma, a Baconisták ismételt kudarczai után, már alig érdemes vele behatóbban foglalkozni; de két-

ségtelen, hogy utólag voltaképp örülnünk kell e groteszk föltevésnek, mivel az úgy a Bacon mint a Shakespeare szerzőségének híveit a legbehatóbb, tanulságos és értékes eredményekben rendkívül gazdag tanulmányokra és kutatásokra sarkallta. Ez okból, bár mennyire helytelenítjük is a Bacon-elméletet, nem szabad mellőznünk e kérdésnek irodalmát, mely Shakespeare életére, korára és munkásságának irodalomtörténeti anyagára vonatkozóan valóban meglepően gazdagította ismereteinket. Ferenczy azért érdemes munkát végzett, midőn e terjedelmes irodalomnak áttekintő ismertetésére vállalkozott. Tanulmányára fölhívjuk mindazok figyelmét, kik bármi szempontból Shakespearerel és korával foglalkoznak.

h.

— Egy latin Coriolanus-drámára figyelmeztet Odinga Tivadar a Seuffert-féle Vierteljahrschriftben (IV, 566). Címe: *Coriolanus. Tragicomica. Auctore Herm. Kirchnero, j. u. doct., oratore et poeta caes. c. profess. humaniorum literarum in Acad. Marpurgensi. Auctoris impendio. Typis Caspari Schefferi, Marpurgi excusa. M. D. XCIX.* A darab szerzője, Kirchner Ármin, a költészet tanára Marburgban, 1620-ban halt meg. Goedeke II², 118 említi Kirchnert mint latin poetát, de Coriolanusa úgy látszik eddigelő egészen ismeretlen volt. E drámája, melyre Odinga a zürichi városi könyvtárban talált, öt felvonásra van osztva, 39 személy szerepel benne, forrásai Livius és Plutarchus; a Coriolanus-történetnek valószínűen legelső, a Shakespeareénél vagy egy évtizeddel idősebb drámai földolgozása. (Shakespeare tragédiája csak 1623-ban jelent meg nyomtatásban.) A darab valódi drámai tehetségre vall. Ellentétben a kor egyéb színi alkotásaival, itt igazi cselekvényt, még pedig a szereplők jelleméből fakadó, gazdag és érdekes cselekvényt találunk. Coriolanus már a volksusoknál van, midőn a cselekvény megindul, mely ismételve Rómába vezet bennünket, melynek állapotai eleven jelenetekben rajzolják. Különösen sikerült Coriolanus, Veturia és a két néptribun jellemzése; ez utóbbiak nagyon emlékeztetnek Shakespeare-re. Nagy szerepe van a humornak is, mely különösen a fecsegő Cornelia és Philoxenus korcsmáros alakjaiban ügyesen van beleszöve a különben igen komoly, sőt komor cselekvénybe. Népjelenetei is igen sikerültek. A darab a XVI. századi drámairodalomnak érdekes terméke és mint a Coriolanus sorsának első drámai földolgozása kétszeresen vonzó munka, mely a szakférfiak figyelmére érdemes.

h.

PANNONIA RÓMAI JOGÚ VÁROSAI.

I.

Ama tényezők sorában, melyeknek Róma köszönhette, hogy a legkülönbözőbb népek és országok fölött évszázadokig uralkodhatott, első helyen állanak a városi községek. Mihelyt a római fegyvereknek sikerült, hogy valamely terület népén diadalmaskodjanak, azonnal megkezdődött a hódítás békés műve. A kormány legfőbb gondját képezte, hogy ott vagy új községek alapittassanak, vagy pedig a már meglevők Róma érdekkörébe vonassanak. E tekintetben Italia a Kr. e. 90. évig, a midőn *lex Julia* az olasz félsziget minden lakosának megadta a római jogot, sok tekintetben hasonló phasisokon ment át, melyeken idővel a tengeren túli tartományok. A mi Italiát illeti, a következő megjegyzésekre szorítkozom.

Csak a legvégső esetben történt az, hogy a meghódított város feldúlattott s népe rabszolgává vagy földönfutóvá tétetett volna.

A fegyverrel leigázott terület biztosítása érdekében kétféle eljárást követtek a rómaiak. A kevésbé előnyös eljárás az volt, hogy a meghódított városban colonistákat telepítettek meg, a kik, mivel római polgárok voltak, kezdetben a lakosság egyedül kiváltságos osztályát képezték. A községi autonomia csak az ő számukra létezett, míg a bennszülöttek minden tekintetben engedelmeskedni tartoztak. Ez utóbbiak helyzete mindazonáltal azon fokban javult, a melyben a római civilisatió kebelökben gyökeret vert. Fokozatosan megkapták a római jogot, úgy hogy végül a betelepítettekkel teljesen egyenjogú római polgárokká lettek.

Hasonló eredményre vezetett a másik eljárás. Az előbbinél annyiban volt kedvezőbb, hogy a meghódítottak nyakára nem küldettek idegen jövevények, kik amazok magatartását ellenőrizték, hanem meghagyott községi szervezetök; hogy pedig Róma érdekeinek meggyeressenek, részeseivé lettek eleinte a római jognak a

magánviszonyokra vonatkozó kiváltságainak (*connubium* és *commercium*), végül pedig a teljes római jognak (*civitas cum suffragio et iure honorum*).

Kr. e. 90-ig létezett Italiában még egy harmadik faja a községeknek. Ezek a *civitates foederatae* voltak, melyeknek függetlenségét és önállóságát külön *foedus* biztosította. De bár ennyiben nem tartoztak a leigázott államok sorába, mindinkább kitűnt, hogy tényleges helyzetök korántsem felel meg közjogi állásuknak. Sokkal nagyobbak voltak terheik, mint a római községké, a nélkül, hogy ezekkel egyenlő előnyökben részesültek volna. A teljes egyenjogúságra való törekvés szülte azután, 91-ben a szövetségesek háborúját, mely csakugyan czélt ért. Italia meghódítása csak ez idő óta tekinthető befejezettnak.

Róma nem volt többé az egyetlen souverain község, jogilag azzá vált Italia minden községe. Mindennek daczára sehol sem találunk separatistikus törekvések nyomára; mielőtt az egyes községek megkapták a polgári jogú rangjukat, a római nyelv, szokás annyira meghonosodott bennök, hogy azontúl nem ismerhettek más politikát, mint a rómaid. *Civis Romanus*nak lenni s annak megmaradni volt Italia minden egyes lakosának főczélja. S ennél különbet a tartományok népei sem ismertek.

Ha a provinciák biztosítása nagyobb nehézségekkel járt, mint Italiáé, úgy ennek oka főként az elűtő előfeltételekben rejlett, melyek római jogú városok szervezésére szükségesek voltak. Italia őseredeti törzsszervezete már igen korán helyet adott a városi életnek. Az egyes központok (*fora* v. *conciliabula*), melyek az eredetileg apró falvakban és tanyákon (*vici*) szétszórva lakó törzsbelieknek csak kivételes alkalmakkor, így vásárok, törvénykezés, áldozás alkalmával szolgáltak gyülekezési helyül, legnagyobbbrészt még akkor alakultak át községekké, mielőtt Róma fenhatósága alá jutottak volna. Nem így volt ez a provinciák legtöbbszörében, nevezetesen nyugaton. Ezekben tehát előbb városokat kellett előteremteni, melyekre nemcsak azért volt szükség, hogy a rómaiság biztos várai gyanánt szerepeljenek, hanem magának a közigazgatásnak érdekében is. Az eljárás, melyet e tekintetben a rómaid követtek, nem lehetett ugyanaz mindenütt. Országok és idők szerint változott az, ha nem is lényegében, de a részletekben.

Midőn a római hódítás körébe Magyarország dunántúli része is belevonatott, különböző néptörzsek lakták azt. Megnevezve

találjuk őket Strabo,¹⁾ Plinius²⁾ és Ptolemæus³⁾ irataiban, sőt a legtöbbről az is kimutatható, mely vidékeken laktak. Egy itáliai feliratból⁴⁾ ismeretesek a boiok és azalok civitas-ai, az előbbieket körülbelül a mai Sopronmegyét, az utóbbiak Komárommegyét lakták. Nemrég az eraviscok civitása⁵⁾ constatáltatott egy a Gellérthegyen talált oltárkövön. E felirat a Kr. u. III. századból való. Tehát még e késő korban is fennállott azon néptörzs összetartásának emléke, mely Ó-Buda környékének római kor előtt lakosságát képezte.

A hispaniai és gall civitások példájára Pannoniában is a *civitas* néptörzset jelentett, melynek tagjai elszórtan falvakban laktak ugyan, de egy központhoz tartoztak.⁶⁾ Hogy e központok melyek és hol voltak, sem az írók, sem a feliratok nem említik, elég azonban a későbbi római városok névsorát végig olvasnunk, azok idegen hangzású elnevezése semmi kétséget sem enged az iránt, hogy ezek korántsem voltak tiszta római alapítások, ellenkezőleg oly helyeken jöttek létre, hol már megelőzőleg a bennszülötteknek kisebb-nagyobb megtelepedései voltak.

Leghamarabb veszett nyoma e primitív állapotoknak Pannonia délnyugoti és déli részén. Az a kevés emlék, mely fentartotta magát róluk, mint láttuk, a tartomány északi, illetve északkeleti részéről való. Tudvalevőleg ez utóbbi részek meghódítása száz évnél későbbben történt, mint az előbbieké.

¹⁾ V. ö. Fröhlich Róbert, *A pannonok földje es népe* dolgozatát, mely Strabo művét véve alapul, tárgyalja Pannonia népeit.

²⁾ Pliniusnak Pannonia leírásában (III. 28.) a következőket olvassuk: Draus per *Serretes, Serapillos, Iasos, Andizetes*: Saus per *Colapianos Breucosque*. Populorum hæc capita. Præterea *Arviates, Azali, Amantini Belgites, Catavi, Cornacates, Eravisci, Hercuniates, Latovici, Oseriates, Varciani*. Mons Claudius, cuius in fronte *Scordisci*, in tergo *Taurisci*.

³⁾ Ptolemæus Geographiájában (Car. Müller kiadása 1883) Pannonia superior (II. 14.) népei közül főlemlítettnek az *Azali, Cyni, Latovici, Varciani, Boii, Colaetiani, Iassii, Oseriates*; Pannonia inferioréi (II. 15.) közül pedig az *Amantini, Hercuniates, Andizetes, Breuci, Aravisci, Scordisci*.

⁴⁾ Egy bizonyos L. Volcatius sírírata, az a ki *praefectus ripae Danuvii et civitatum duarum Boiorum et Azaliorum* volt. C. J. L. IX. 5363. V. ö. Hampel József, Adalékok Pannonia történetéhez Antoninus Pius korában. 26. l.

⁵⁾ Fröhlich, *Inscriften aus Pannonia inferior u. superior*. 32. sz. Arch. epigr. Mittheilungen 1891.

⁶⁾ V. ö. Salamon Ferencz, *Budapest története* I. 114., 126. és 131. ll.

Még mielőtt Augustus az első lépést megtette volna Pannónia meghódításához, *Emona* (Laibach) és környéke, mely a tartomány constituálásakor Pannoniához csatoltatott, de már a II. század közepe óta Italiához számíttatik, régóta nyitva állott a római műveltség előtt. A szomszédos Aquileiával folytonos kereskedelmi összeköttetésben lévén, csak előnyére vált, hogy a római fenhatóság alá került. Többé-kevésbé ugyanez lehetett az állapot a Száva vidékén, a melyen át a szárazföldi kereskedelem útja vezetett a Balkán-félszigetről Italiába. Azon vérengző és ismételt harcok, melyek árán végre e terület meghódított és a Dráváig terjedő Pannonia Kr. u. 10 körül szervezetett, csak úgy érthető, hogy azokban a rómaiak nem egy-két néptörzsszel, hanem a pannonok és illyrek többségével állottak szemközt.

Augustus halálakor (Kr. u. 14.) három legió állomásozott Pannoniában.*) A IX. legiót (*Hispana*) azonban már Claudius Britanniába küldi, a VIII. legiót (*Augusta*) Nero Moesiába, a XV. (*Apollinaris*) pedig 63-ban az Oriensre megy. 69 óta csak két legiót találunk és pedig a XIII. legiót (*gemina*) Poetovióban (Pettau), mely megelőzőleg tán a VIII. legio állomása volt és a Galba által szervezett VII. legiót (*gemina*).

A haderő ezen reducálása három legióról kettőre eléggé világosan bizonyítja, mily kevéssé forgott veszélyben a meghódított terület jövőjének megtartása. A mennyiben arra szükség volt, úgy az első sorban a határon túl lakó, a római birodalomba be nem kebelezett néptörzsek ellen óvta a provinciát, illetve közvetve magát Italiát. Tiberius győzelmei óta újabb pannon lázadásokról nem tudunk semmit. Minden jel arra mutat tehát, hogy a ben-szülöttek készséggel fogadták és sajátították el a római nyelvet és szokásokat. Hogy pedig a római civilisatio terjedése *eo ipso* maga után vonta újabb és újabb városok alakulását, magától értetődik.

Mint *iulius*-i alapítás ugyancsak az egy *Emona* említettik feliratokon, valószínű azonban, hogy már Augustus, illetve Tiberius alatt öltött községi formát azon helyek nagyobb része, melyeket mint *oppida* a II. század közepe táján író Ptolemæus e helyütt felemlít. Szinte bizonyosnak vehetjük azt Sisciáról (Siszek) és

*) V. ö. Mommsen, De Pannoniæ re militari. C. J. L. III. 482. I.

Sirmiumról (Mitrovicz), melyeknek elseje már Augustus első hadjáratában Kr. e. 35-ben fontos szerepet játszott.

Claudius császár uralkodása (41—54) a pannoniai városok története szempontjából kevés jelentőséggel volt. Emona, tekintve hogy a *tribus Claudia*-ba tartozott (C. J. L. III. 3846.), körülbelül az egyetlen város, mely neki köszönheti római polgárjogát. De annál nagyobb előnyére vált az e részben a szomszédos Noricumnak. Plinius¹⁾ szerint *claudius*-i alapítások (*oppida*) Virunum Celeia, Teurnia, Aguntum, Juvavum. Ha Plinius *Savaria*-t is *colonia divi Claudii*-nek nevezi, úgy ez csak akkép érthető, hogy Szombathely és vidéke még ekkor Noricumhoz tartozott. Az a körülmény pedig, hogy *Scarabantia* (Sopron) *iulius*-i alapításként (*oppidum*) szerepel Pliniusnál,²⁾ világosan mutatja, hogy e rész már Augustus, illetve Tiberius alatt csatoltatott Noricumhoz. Vindobona (Bécs) és Carnuntum (Petronell) is eredetileg Noricum részét képezték. Mint tudva van, ép Carnuntumban tartózkodott akkor Tiberius, midőn Kr. u. 6-ban délen a nagy pannon-dalmata lázadás kiütött.

Vespasianus (69—79) alatt azonban megtörténik, hogy a XV. legió visszajön keletről és Carnuntumban szállásoltatik el. Nemsokára a XIII. legio is elhagyja Poetoviót s az előbbi szomszédságában, Vindobonában telepedik meg. Minden kétséget kizárólag tehát csak ezen túl számítható Carnuntum s önként érthetőleg *Savaria* vidéke is Pannoniához.

Lett légyen e csapatelönyomulásnak a Duna partjáig bármi az oka, annyi bizonyos, hogy a Poetovióban állomásozott legio el nem hagyhatja helyét, ha Pannoniának a Dráva-Száva közti része a római uralom számára nem látszik teljesen biztosítottnak.

Mint láttuk, eredetileg három legio van e részen, később kettő, most ezek egyike is elhagyja. Hogy a megmaradt legiónak hol volt állomása, biztosan ugyan nem tudjuk, minden valószínűség szerint a Dráva és Száva torkolatai közelében keresendő. Leg-

¹⁾ III. 24. *oppida eorum (Noricorum) Virunum Celeia Teurnia Aguntum Juvavum omnia Claudia.*

²⁾ Savariára és Scarabantiára vonatkozólag Plinius (III. 24. 27.) megjegyzése a következő: *Noricis iunguntur lacus Peiso, deserta Boiorum; iam tamen colonia divi Claudii Sabaria et oppido Scarabantia Julia habitantur.*

inkább itt volt rá szükség, hogy a határt a szarmata betörések ellen védje. Még kevésbé tudjuk, hogy a VII. legio helyébe, mely Vespasianus alatt Hispaniába küldetett, melyik legio került ide. Domitianus alatt a II. segédlegiónak (*legio II adiutrix*) találjuk nyomát Sirmiumban,*) Hadrianus alatt pedig Mursában (C. J. L. III. 3280.).

Egyébként a legkétségtelenebb bizonyíték arra nézve, hogy a Dráva-Száva közti vidék meghódítása a Flaviusok alatt befejezettnek volt tekinthető, az a körülmény, hogy már uralkodásuk alatt nyeri el a legtöbb itt fekvő város a római polgárjogot. Már pedig ezen kitüntetésre csak az esetben tehetett szert valamely község, ha a római civilisatióban kellő előhaladást tett. *Siscia* (Orell. 3075. és Grut. 1090, 17.) és *Sirmium* (C. J. L. III. 3230. 3242. 3243. 3685.) *colonia* rangra emeltetnek, *Neviodunum* (C. J. III. 3919.) pedig a *municipum* rangját kapja. Az eredetileg Noricumhoz tartozó részen egyedül *Scarabantia* az, mely ez időben municipiummá emeltetik (C. J. L. III. 4243.), a min, tekintve, hogy községi szervezete Augustus idejére nyúl vissza, éppenséggel nem csodálkozhatunk.

Ezek kétségtelen tények. Mind a négy város Vespasianus, illetve fiai tiszteletére, már t. i. a mennyiben egyik-másik az utóbbiaknak köszönhette e kitüntetést, nevéhez a *Flavius* czímet fűzi mely név Vespasianus családi neve volt. Találkozunk azonban még további négy oly községgel a Dráva-Száva közén, melyek szintén római jogú városok voltak.

Cibalist (C. J. L. III. 3267), mely a mai Vinkovce helyén feküdt és *Andautoniát* (Scitarjevo C. J. L. III. 4008) a feliratok municipiumoknak nevezik, ugyancsak egy feliraton (C. J. L. III. 3925) olvasható a *municipium Latobiorum* (Treffen), *Bassianaet* pedig Antoninus Itinerariuma Sirmium, Mursa, Poetovio példájára *civitas*-nak mondja, a mely elnevezés ez esetben szintén polgárjogú várost jelent. Hogy Andautonia és a municipium Latobiorum Vespasianusnak köszönik polgári jogukat, valószínű, mert mindkettő (C. J. L. III. 3679. 3925) a *tribus Quirina*-ba tartozott, a melynek tagja Vespasianus volt. Oda tartozott Sirmium is (C. J.

*) A feliratot, melyből ez következtethető, publicálta Ljubič a Viestnik X. évfolyamában. V. ő. Fröhlich R., Aquincum vidéke. Arch. Ért. 1892. 119. l.

L. III. 3683). A másik kettőre vonatkozólag hiányzik minden adat. Nem lehetetlen azonban, hogy ezek római polgári jogúsága is Vespasianus korából datálódik.

A Flaviusok uralkodása után a pannoniai községek érdekében legtöbbet Hadrianus tett. Igazságtalanok volnánk azonban, ha e részben minden érdemet neki tulajdonítanánk. Ő csak azt tette, a mit Vespasianus. Az előfeltételeket arra nézve, hogy újabb városok a római polgárjogra érdemessé teheték magukat, Traianus teremtette meg, ép úgy, a hogy Augustus a flaviusi polgárjogú városok alapját vetette meg.

Pannoniának két részre való osztása Traianus (98—117) idejéből származik. Tehát Pannonia már akkor szükségkép birta azt a nagyságot, a melyet azontúl századokig megtartott. A rómaiaknak ezen utolsó előnyomulása vidékünkön minden valószínűség szerint Dacia meghódításával függ össze.

A két legiónak elmozdítása, melyek egyike eddig Vindobonában, a másika Carnuntumban székel, nyilván a szomszédos markomannokra való tekintetből nem látszott opportunusnak. Mindössze más legiókkal cseréltettek fel. Vindobonába a XIII. legio helyébe a X. *gemina* jön, mely még Traianus alatt alsó Germániában található, Carnuntumba pedig a Cappadociába küldött XV. legio helyébe felső Germaniából a *legio XIV gemina*. Hogy a Dunának Carnuntumtól Mursáig való folyása biztosíttassék, új hadiállomásokra és új legiókra volt szükség. A hadiállomások egyike *Brigetio* (Ó-Szőny), a másika *Aquincum* (Ó-Buda). Az előbbiben a *legio I adiutrix* telepítették meg, hogy az utóbbiban ellenben melyik legio képezte a megszálló csapatot, ez ideig biztosan nem tudjuk. Valószínűleg a *legio IV Flavia*. A II. segédlegió legfőlebb Hadrianus alatt válthatta fel. Ez időtől fogva további legióváltozásokról Pannoniában nincs tudomásunk. Az imént megemlített négy legio, úgy látszik, Pannonia fennállásának végéig megtartotta azokat a helyeket, a melyekbe ez idő szerint telepítették.

Hogy sem *Brigetio*, sem *Aquincum* nem kapott polgárjogot már Traianus alatt, könnyen érthető. Sokkal rövidebb ideig tartoztak Róma fenhatósága alá, semhogy a római *civilisatio* bennük kellőképp gyökeret verhetett volna. Úgy látszik azonban, hogy ugyanez volt az eset Vindobonára és Carnuntumra nézve is, bár ezekben már a Flaviusok alatt legiók állomásoztak. Azért teljesen

nyomtalan még sem maradt Traianus uralkodása a pannoniai városokat illetőleg. Legalább egy olyanról van hiteles emlékünkhöz, melyet Traianus colonia rangra emelt. S ez Poetovio, mely a XIII. legio állomáshelye volt, mielőtt e legio Vindobonába tétetett át. Neve ezentúl *colonia Ulpia Traiana Poetovio* s ugyancsak a *tribus Papiria*-ba tartozik (C. J. L. III. 4071.), mint maga Traianus.

Igen gyorsan kellett azonban a viszonyoknak javulnia. Már Hadrianus (117—138), Traianus utóda, elérkezettnek látta az időt, hogy még a legújabb telepeket is polgárjoggal ruházza fel. A régiebb városok közül *Mursa* (Eszék) Poetovio példájára mindjárt a colonia rangot (C. J. L. III. 3560: *colonia Aelia Mursa* és 3279: *Divio Hadriano Mursenses conditori*) kapja, a többieknek egyelőre a municipium rangjával kellett beérniök. Carnuntumot (C. J. L. III. 4495. és 4554.) és Aquincumot (C. J. L. III. 3347.) illetőleg nem lehet semmi kétség, hogy Hadrianus tette municipiumokká. Mursával egyetemben Hadrianus tribusába, a *tribus Sergia*-ba voltak felvéve. Aligha tévedünk azonban, ha fölteszszük, hogy Vindobona és Brigetio is ezekkel egyidejűleg részesültek ugyane kitüntetésben.

Az utolsó császár, ki városaink iránt jóakarátának tanubizonyosságát adta, Septimius Severus (193—211). Testestül lelkestül katona lévén, de talán azért is, mert császárrá emeltetését a pannoniai legióknak köszönte, első sorban azon városokra volt tekintettel, melyek legiók állomásai voltak. Alatta kapják Carnuntum,* Aquincum (neve azontúl *colonia Septimia*) és valószínűleg Brigetio is (C. J. L. III. 4335) a colonia rangját. Vindobonáról hiányzik a legcsekélyebb adat, mely colonia rangjára következtetést engedne. A tartomány belsejében fekvő városok között az egyetlen Siscia az, mely jóllehet már a Flaviusok alatt lett coloniává, ezen állásában Septimius Severus részéről újlag megerősített, bizonyára nem azért, mintha lakosai időközben a polgárjogot elvesztették volna, hanem mert ezáltal e császár különös kegyének jelet akarta adni.

Septimius Severus után nem találunk többé példát Pannoniában arra nézve, hogy valamelyik város akár municipiummá, akár coloniává emeltetnék. Tudvalevőleg Caracalla, a római birodalom minden szabad születésű lakosának megadta a polgári jogot; az a dicsőség pedig, hogy valamely község római szervezettel bír, csak

*) V. ö. Kubitschek u. Frankfurter, Führer durch Carnuntum. 22. l.

terhekkel járt, melyektől a polgárok mindenáron szabadulni igyekeztek.

*

Megismerve ekkép városaink külső történetét, hátra van, hogy azon phasisokat kísértsük megjelölni, melyeken azok átmentek, míg elérték a municipium, illetve a colonia rangját, vagy mind a kettőt, szóval míg a római polgárjogot megkapták. Nem tagadhatom, hogy e tekintetben jórészt hypothesisekre vagyunk utalva. Ismereteink mai állása mellett azonban nem is lehet az máskép. A lehető legkevesebb adat áll rendelkezésünkre a városok ama korszakából, mely azt az időpontot megelőzte, midőn azok mint polgárjoggal felruházott városok lépnek föl.

A római közjog a polgári joggal bíró városok két fajtát ismeri, az egyiket a municipium, a másikat a colonia névvel ruházták fel a rómaiak. A köztársaság korában a municipium mindig nagyobb tekintélyben részesül a coloniánál. Eredetileg független államot képező községből fejlődvén, a birt autonomia tiszteleti elsőbbséget biztosított számára. A coloniák Róma által alapítottván, soha sem képeztek önálló államokat.¹⁾ Ezen megkülönböztetés azonban az idők folyamában mindinkább elhomályosul. Sőt mi több, a császárság katonai uralma alatt ellenkezőleg valamely városra nézve a colonia rangja²⁾ megy nagyobb kitüntetés számba, mint a municipiumé.

Elég városaink történetére utalnunk. A mennyiben mind a két rangot birták, nincs rá példa, hogy valamelyik előbb kapta volna a colonia, azután a municipium rangját. E változás oka könnyen megmagyarázható. A császári korban már csak a provinciákban keletkezhettek municipiumok és pedig fegyverrel meghódított községekből. Ellenben a coloniák alapítói rendszerint teljes római joggal bíró veteránok voltak. A colonia e fölényét akkor is megtartotta, mikor a deductiók már kimentek a szokásból, vagy legalább igen kivételesek lettek. A colonia rang ily esetekben mint kitüntetés, jogi fictio alapján adományoztatott a községeknek. És pedig rendszerint azok a községek kapták, melyek megelőzőleg municipium rangjára emeltettek.

¹⁾ V. ö. Mommsen, Römische Staatsrecht. III. 1. 794. l.

²⁾ Gellius, 16, 13, 3: *eristumamus meliore condicione esse colonias quam municipia.*

A mi a pannoniai városokat illeti, mint láttuk, legnagyobb részük az I. század folyamán érte el a római polgárjoguságot.

Lehetetlen azt a különbséget észre nem venni, mely ezek megalakulása és azoké közt volt, melyeknek alapja a II. században megvetetett, a colonia rangot azonban csak e század végén, illetve a III. század elején érték el. A municipium és colonia közti megkülönböztetés az első században s a II. első felében még nem volt oly önkényes, mint később. Mindegyik megőrizte azon sajátságoknak némi nyomát, melyek eredetileg a kettőt egymástól megkülönböztették. Hogy ama sajátságok a maguk tisztaságában nem érvényesülhettek úgy, a mint az Itáliában történt, minden egyes tartomány többé-kevésbé különleges viszonyai szolgálnak magyarázatul.

Pannonia viszonyai, a mi a városok megalakulását illeti, ép annyira elütők voltak a szomszédos Noricum, mint a távolabb fekvő Dacia viszonyaitól. Noricumban a bennszülöttek kezdettől fogva túlsúlyban voltak a bevándorlott rómaiak felett. A provincia ezek többsége nélkül is eléggé biztosítottak látszott a római uralomra nézve. A kereskedelmi összeköttetésnél fogva, melyben Noricum már a respublica korában Itáliával állott, a bennszülött lakosság nagy része még a meghódítást megelőzőleg elsajátíthatta a római civilizatiót. Ellenkezőleg állott a dolog Dáciában. Eutropius*) állítása szerint Traianus háborúi annyira kiirtották a bennszülötteket, hogy a világ minden részéből kellett a provincia benépesítésére telepéseket hozni. Ha e hír túlzottnak látszik is, annyi kétségtelen, hogy Dáciában a megmaradt bennszülöttek kevés figyelemben részesülhettek.

Pannoniában is voltak harcok, melyek kétségkívül a bennszülöttek számát megapasztották. De annyira még sem ment ez, mint Dáciában. Különben egyedül a Dráva-Száva vidéke volt az, a hol a bennszülötteket a hódítás háborúi megtizedelték. A Drávan túli rész minden ellentállás nélkül hódolt meg a rómainak, itt tehát az autochton lakosság, úgy, a hogy volt, tovább békében folytathatta existenciáját.

Ha mindjárt helyes is tehát, hogy Pannonia azon tartomá-

*) VIII. 6. *Traianus victa Dacia ex toto orbe Romano infinitas eo copias hominum transtulerat ad agros et urbes colendas. Dacia enim diuturno bello Decebalii viris fuerat exhausta.*

nyok közé soroztatik, melyeknek katonai jellege volt, azért abban a bennszülött lakosságnak mindenképen számot tevő tényezőt kellett alkotnia. Legkevésbé szabad pedig akkor tekinteten kívül hagyni, mikor a későbbi római városok megalakulásának módzatairól van szó.

Régi szabású polgári colonia minden valószínűség szerint csak az egy Savaria volt. Mint láttuk, már Claudius alatt említetik coloniának, holott más jelentékenyebb pontok, így Siscia, Sirmium, e rangot csak a Flaviusok alatt kapják. Hadi állomás sem volt megelőzőleg; legalább eddig erre vonatkozólag semmi adatunk nincs. Alapítói tehát csakis tényleg odavezényelt veteránusok lehettek, kiket Claudius azért telepített meg, hogy ezen a *deserta Boiorum* neve alatt ismeretes vidéket egyrészt a római uralom számára biztosítsák, másrészt rajta a római culturát terjeszszék. A mennyiben a bennszülötteknek községi szervezetök volt, az felbontatott, ők maguk pedig minden tekintetben a jövevények hatóságának vették alá.

Savariával egyidejűleg kaphatta Emona is a colonia rangot. Vele egy szempont alá még sem eshetik, mert állítólag már a Juliusok vetették meg községi szervezetének alapját, holott Saviariánál a veteránusok megtelepedése a colonia rang elnyerésével kapcsolatban állott. Emona e részben inkább Sisciával és Sirmiummal volna összehasonlítható.

Siscia már akkor, midőn Augustus Kr. e. 35-ben Pannonia meghódításához fog, hatalmas és kellőleg megerősített város volt. Harmincz napi ellentállás után adta meg magát a római csapatoknak. Rendszerint a város területének csak egy harmada véte-tett el a legyőzött bennszülöttektől, Augustus a sisciaiaktól elvette annak felét s abban 20 cohorsot telepített meg. De ha ily módon a bennszülöttek városa területileg megcsonkítottatott is, nincs semmi okunk feltenni, hogy egyúttal eredeti községi szervezetétől is megfosztatott volna. A régi hatóságok megmaradtak, egyedül jogkörük szorítottatott meg. Kizárólag a községi ügyekre terjedett ki. A római kormánynak éppenséggel nem állhatott érdekében, hogy alattvalóitól oly jogokat vonjon meg, melyeknek gyakorlása politikai szempontból semmiféle veszélylyel nem járt. E lépés csak azon esetben lett volna indokolt, ha a bennszülöttek ellenséges magatartása meg nem szűnik. Már pedig ennek eshetősége sem foroghatott fenn. A közvetlen szomszédságban fekvő tábor befolyása oly nagy volt,

hogy a római civilisatióknak rövid idő alatt meg kellett honosodni a bennszülöttek körében. A hangadó elemet természetesen a katonaság, illetve később az azzal együtt megtelepedett római polgárok osztálya képezte. Innen magyarázandó, hogy a mikor a legio a Flaviusok idejében Sisciát elhagyja, az a colonia rangját kapja, mely eredetileg csak azokat a telepeket illette meg, melyeknek alapítói veteránok voltak.

Sirmium ugyanazon körülmények között lett coloniává, mint Siscia. Pliniusból (III. 25.) tudjuk, hogy létezett egy *civitas Sirmiensium et Amantinorum*. Ennek központja szükségkép Sirmium volt. Domitianus alatt ott találjuk a II. segédlegio nyomát, ennek azonban még e császár uralkodása alatt el kellett hagyni e várost, mert colonia rangra emeltetését a Flaviusoknak köszöni. Addig egyszerü oppidum volt.

A mi Emonát illeti, eddig ugyan még nem volt kimutatható, hogy legio állomása volt. Nem hiányzanak azonban adatok, melyek ott megtelepített veteránusokról emlékeznek meg. Ezek deductiója kétségkívül Augustus korából datálódik. De Augustus, nyilván a bennszülöttek telepére való tekintetből, testületüknek nem adta meg mindjárt a deductio alkalmával a colonia rangot. Ez csak Claudius alatt történt meg, a mikor azonban a bennszülöttek a jövevényekkel ugyanazon tekintet alá estek, a mint ez Sisciában és Sirmiumban is történt.

A felsoroltakon kívül még két oly várossal találkozunk, melyek egyszerre a colonia rangot kapják. Az egyik Pœtovio, a másik Mursa. Pœtovioról tudjuk, hogy sokáig a XIII. legio állomása volt, Mursában pedig egyideig a II. segédlegio tanyázott. Mindkettő Siscia és Sirmium példájára csak akkor lesznek coloniákká, miután a legiók állomásai megszűntek lenni. Pœtoviót illetőleg ez iránt nem lehet semmi kétség. Colonia rangját ugyanis Traianustól kapta, a mikor a XIII. legio már régen eltávozott belőle.

Mommsen Traianus korára vezet vissza egy feliratot (C. I. L. III. 4057), mely egy II. segédlegiobeli veteranusnak Pœtovióba történt deductiójáról emlékezik meg. Ha tényleg történt is ekkor deductio, úgy az csak egyesekre terjedett ki. Egészben véve a processus ugyanaz lehetett, mint Sisciánál és Sirmiumnál. A bennszülöttek községe a colonia adományozása által a római polgárokból álló teleppel egyenrangú részévé vált a városnak.

Mursában még 133-ban (V. ö. C. I. L. 3280) találjuk a II. segéd-

legiót, a felirat, melyből azt tudjuk, egyik építményét látszik megörökíteni. Másrészt, mint láttuk, Mursát már Hadrianus, ki 138-ban hal meg, emeli colonia rangra. E kitüntetés tehát szükségkép e két időpont között érte. Lehetne ugyan azt gondolni, hogy még a legio ott tartózkodása alatt kapta azt, de ez nem valószínű. Azok a városok, melyeknél, mint alább látni fogjuk, az volt az eset, legalább nálunk egészen más phasisokon át jutottak a colonia ranghoz.

Szemben a felsorolt városokkal, melyek egyszerre kapták a colonia rangot, a városok egy másik osztálya áll.

Kivétel nélkül még az első század folyamán lettek római jogú városokká. A municipium rangjánál azonban nem vitték tovább. E városok Cibalis, Andautonia, Neviodonum, Scarabantia, a municipium Latobicorum s esetleg Bassianæ is ide sorozható. Egyik sem játszott jelentékenyebb szerepet. Legiók soha sem állomásoztak bennök, legfőlegb egyik-másik segéd-csapat. Kétségkívül az *auxilia* is a római civilisatio terjesztésének figyelemreméltó tényezői voltak, de e részben távolról sem vetélkedhettek a legiókkal. Hozzávéve, a legénység nem is bírta a római polgárjogot s így közte és a bennszülöttek között jogi különbség nem létezett. A mennyiben pedig veteranusok megtelepedtek, ezek száma vajmi kevés volt, legkevésbbé lehettek hivatva arra, hogy a bennszülöttek fölött az uralkodói szerepet vigyék. Ezen esetekben a későbbi római városok tehát csakis a bennszülöttek községeiből fejlődhettek ki, ép úgy, a hogy a köztársaság korában az itáliai municipiumok. Szóval Pannoniában ugyanazt a fejlődést látjuk ismétlődni a Kr. u. 1. században, melyet az önkormányzatú városok még 100 évvel ezelőtt Itáliában megtettek.

A részletekről egyik városnál sem vagyunk kellőleg tájékoztatva. A municipium Latobicorum mint római jogú város is megtartotta azt a nevet, melyet ama néptörzs, melynek központja volt, annakelőtte viselt (Plin. III. 25.). Ptolemæus s Antoninus Itinerariumai prætoriumnak nevezik, de ez csak annyit bizonyít, hogy mint valamely segédcsoport állomása továbbra is megmaradt. A többinél, úgy látszik, nem volt ez az eset.

Scarabantiát Plinius, mint láttuk, *oppidum Julium*-nak nevezi. A mennyiben a municipiumi rangot csak a Flaviusok alatt kapta, a iuliusi alapítás alatt Emona példájára nem érthetünk mást, mint hogy már Augustus vagy utóda oda veteranusokat

telepített, egyúttal azonban a bennszülöttek községének az ú. n. türt autonómiát meghagyta.

Traianus uralkodása alatt találjuk az első példát, hogy valamely legio állomáshelye, a nélkül, hogy a legio eltávoznék, római jogú várossá lesz. E példa *Vetera* (Xanten). Pannoniában ily esetekkel csak Hadrianus uralkodása alatt találkozunk. Elvnek ezen eljárást azonban még ő sem tekintette. Mint láttuk, Mursa csak azután kapta meg a colonia rangot, miután onnan a II. segédlegio Aquincumba tétetett át. A városok, melyek ilyformán Hadrianust tekinthették megalapítójuknak, Carnuntum, Brigetio, Aquincam s valószínűleg Vindobona is, vagyis azok a helyek, a melyekben ez idő tájban a pannoniai legiók táboroztak.

Mommsen¹⁾ szerint e városok azokból a telepekből keletkeztek, melyeket a legióval jött népség, markotányosok, kereskedők minden tábor mellett alkottak. A bennszülöttek helységét, a melynek szomszédságában pedig rendszerint a legiók megtelepedtek, figyelmen kívül hagyja. Nem lehet tagadni, hogy a jövevények ezen *canabai* oly esetekben, mikor a legiók huzamosabb ideig egy helyben maradtak, egy rendezett város niveaujára emelkedtek. Mit látunk azonban? Egy, legfőlebb két emberöltő múlva a hely, hol a legio castruma fekszik, római jogú várossá lesz. De még más szempontból sem látszik Mommsen feltevése plausibilisnek.

Carnuntum ugyan már a Flaviusok alatt legio állomása volt. Traianus alatt azonban a legio változik, szükségkép a canabák népsége, mely a XV. legio tartozékát képezte, jórészt a legióval együtt távozik s helyébe a XIV. legio nyomában járó canabenses érkeznek meg. Ugyanez volt az eset Aquincumban. A II. segédlegio, mint láttuk, csak Hadrianus uralkodásának végső éveiben tétetett át ide. Azok a római polgárok, kik ama legióhoz tartoztak, mely a II. segédlegio előtt táborozott Aquincumban, ezen legio megérkezésekor önként érthetőleg legnagyobb részükben távoztak. Nem is maradt fenn semmi nyomuk.²⁾ Hasonló legió-csere történt egyébként Vindobonában is. Csak Brigetio az, a hol

¹⁾ V. ö. Die römischen Lagerstädte. Hermes, VII. 299—326.

²⁾ A felirat (C. I. L. III. 3505), mely a II. segédlegio tábora mellett keletkezett canabák létezését bizonyítja, következőkép szól: *Volcano sacrum. Veterani et cives Romani cosistentes ad legionem II adiutricem curam agentibus Valerio Respecto et Utedio Maximino magistris.*

eddig ismereteink szerint egynél több legio nem állomásozott. Ez az egy legio is azonban csak Traianus, legfőlebb Domitianus óta lehetett Brigetio lakosa.

De ha ily körülmények között a legiók canabái, legalább a mi eseteinkben nem fejlődhetek annyira, hogy már Hadrianus alatt önálló városi szervezettel bíró községekké lettek volna emelhetők, még mindig elég figyelemreméltó tényezőt alkottak, hogy a római civilisatiót, a mely különben már annak előtte sem volt ismeretlen, a bennszülöttek telepén, a mely nem feküdhetett messze a tábortól, a lehető legrövidebb idő alatt meghonosítsák. Egy-két emberöltő erre elegendő volt s azért nem lehet meglepő, hogy Hadrianus ezen autochthon községeket emeli római jogú városokká. A municipium s nem a colonia rangot kapják, vagyis ugyanazt, melyet az első században azok a pontok, hol legiók soha sem állomásoztak. Tehát még ez esetben is a municipium alkalmazása visszaemlékeztet eredeti jelentőségére.

Kérdés, mi történt ennek folytán a canabák lakóival? Amúgy is római polgárok lévén, azonfelül ha nem is városi szervezettel, de egy collegiumot megillető önkormányzattal bírván, a változás reájuk csak az esetben járhatott volna előnnyel, ha a colonia rangot kapják. Ez lehetett az eset Apulumban (Gyulafehérvár).¹⁾ Legalább csak így érthetjük meg azt a különös jelenséget, hogy valamely város egyidejűleg coloniának és municipiumnak nevezetik.

Carnuntum, Aquincum s valószínűleg Brigetio is, mint látjuk, csak Septimius Severus alatt kapták a colonia rangot. A canabensis különállása,²⁾ ha ugyan már előbb nem, ekkor mindenestre megszűnt. A colonia rang legfőlebb ezekre bírhatott jelentőséggel, az autochthonok telepe mindössze annyit nyert vele, hogy a római jogú városok legmagasabb osztályába került. Ettől fogva a

¹⁾ Mint Mommsen (C. I. L. III. 183) kimutatja, azon emlékek, melyek Apulumot municipiumnak jelzik, 180—238, a melyek coloniának 192—250 időből valók. A III. 975. sz. feliratban szó van egy bizonyos P. Aelius Rufinusról, a ki *decurio municipii et patronus collegii fabrum coloniae Apulensis* volt.

²⁾ Kubitschek, *Imperium Romanum tributim discriptum* műve 262. lapján olvasható összeállítás szerint a különböző castrumokban és canabákban levő római polgárok egy és ugyanaz tribusba, a *tribus Pollia*-ba tartoztak. A colonia constituálása után ezen kötelék természetesen megszűnt s mindenki abba a tribusba soroztatott, a melybe maga a község.

canabák és az őstelep lakói közt elenyészett minden különbség, egy várost alkottak közös tanácssal, közös hatóságokkal. A meny-nyiben a két rész területileg is össze nem olvadhatott, mint például Aquincumban,*) ott legfőlebb mint külön városrészek szerepeltek tovább.

Mint az előadottakból kitűnik, városaink megalakulásánál rendszerint a körül forog a kérdés, mily viszonyba került az őstelep a bevándorlott rómaiakkal, lettek légyen ezek akár katonák, akár veteránusok vagy más római polgárok. Láttunk községeket, melyek egyszerre a colonia rangot kapták, mások a municipium rangnál nem vitték tovább s végre olyanok, melyek előbb municipiumok voltak, aztán coloniák. Az első osztályba tartozók, Salaria s Emona kivételével, mely városok alapját polgári deductiók vetették meg, legiók állomásai voltak, a colonia rangot azonban csak ezek távozása után nyerték el. A municipiummá lett városokban soha sem tartózkodtak legiók. Ezekben tehát a főszerepet kezdettől végig a bennszülöttek játszották, meg is maradtak másodrendű vidéki városoknak. A harmadik osztályba sorozott városok annyiban különböznek az előbbiektől, hogy megmaradtak továbbra is katonai állomások, mikoron a municipium, majd a colonia rangot érték el.

DR. KUZSINSZKY BALINT.

P E R S I U S.

(Folytatás.)

III.

Persius életrajzának forrását a Valerius Probus commentárjában fenmaradt *Vita* alkotja, melyet némelyek Suetoniusnak a *de viris illustribus* cz. művére visznek vissza. O. Jahnnak (Ritschl: Parerg. Plautin. p. 618) és Mommsennek az a teljesen elfogadható nézetük van, hogy Suetonius maga meríthetett Probusból.

Ez életrajz szerint született Aulus Persius Flaccus Fabius Persicus és Lucius Vitellius consulok alatt december Nonæja

*) V. ö. «A legújabb aquincumi ásátások» című dolgozatomat Budapest Régiségei I. kötetében. 47. l.

előtti napon = decz. 4-én Kr. u. 34-ben és meghalt Publius Marius és Asinius Gallus consulok alatt december Kalendæja előtti 8-ik napon, azaz Kr. u. 62-ben, nov. 24-én. Tehát még a 28 évet sem tölté be. Szülővárosa Volaterræ Etruriában (ma Volterra). Családja a lovagrendhez tartozott. Vérokonság révén a legelőkelőbb körökkel állt összeköttetésben. Atyja midőn meghalt, Persius mintegy hat éves volt; anyja Fulvia Sisennia másodszor ment férjhez Fusius római lovaghoz, kit szintén eltemetett egy pár év múlva, mely adat elég valószínűvé teszi, hogy Persius a családi élet válságait korán megérezte, mi kora érettségére nagy befolyással volt.

Tizenkétéves koráig Volaterræben növekedett. Ezután vitték Rómába *Remmius Palaemon* grammatikushoz, kit Suetonius *de ill. gramm.* 23. §. kora első grammatikusának nevez és *Verginius Flavushoz*, kiről Tacitus *Ann. XV, 71.* írja, hogy «claritudo nominis expulit» t. i. Musoniussal együtt száműzetett: «nam Verginius studium iuvenum eloquentia, Musonius præceptis sapientia fovebat». Különben Remmius görög-rabszolga fiaként került Rómába, itt pædagogus lett, majd felszabadult és csillogó grammatikai és stilistikai ügyességével nagy tekintélyt vívott ki magának. Suetonius azt írja róla, hogy mindenféle vétékkel bemocskolt ember volt.

A grammatikai és retorikai oktatásnak azt a nemét gyakorolta, mely a szépen beemlézett idézetekkel, a descriptiók pompájával, az előadás negélyezett hangjával rontotta meg eme kornak izlését. Remmiusnak köszönte a korán érett gyermek azt a féktelen nagyravágyást, hogy ő mielőbb minél mesteribb, minél tanultabb nyelven igyekezzék írni. Azon commentar írójától, mely Cornutus neve alatt szerepel, tudjuk, hogy Persius már gyermekkorában írt verseket, scripserat etiam Flaccus in pueritia prætextam *Vescia* (Heinrich: *Restio*, Düntzer: *Decius*, Preller: *Nasica*, Hertz pedig *Lev. IX, 25.* alapján *Vescia*-nak nevezi e római drámát) et ὀδοποιριᾶν librum unum et paucos in socrum Thræseæ Arriam matrem versus, quæ se ante virum occiderat.» Ez adat két szempontból fontos: egy az, hogy az ifjú már a serdülés első szakában komoly történeti dráma (prætexta) írásával foglalkozott, másik az, hogy Arria hősies tette mély emótióval nyomult Persius lelkébe: aligha nem ez adott komoly jellemének lökést.

A toga virilissel egyszerre nyerte azt a Mentort, ki határozott

Persius egyénisége felett. A Vita szerint: «*L. Annaei Cornuti quum esset annorum sedecim ita amicitia uti coepit ut ab eo nusquam discederet.*» Ime a különbség a Persius és a Cicero korabeli bármely előkelő ifjú nevelkedése közt. Cicero korában egy előkelő szónok oldalától nem távozott. Persius Cornutussal szó meghitt, benső barátságot, mely egész életén át kíséri. E Cornutus Afrikából származott ki Rómába. K. Fr. Hermann¹⁾ a kéziratokban előforduló Phurnutust tartja Cornutus valódi nevének, ki Rómában vette föl a Cornutus nevet. Ő írta a stoa rationalis magyarázatainak szellemében a *De natura deorum* cz. értekezést. A Vita következő passusánál: *Nam Cornutus illo tempore tragicus fuit sectae Stoicae, qui libros philosophiae reliquit*, C. Fr. Hermann lemond minden javítási kísérletről, sem Prellerrel *grammaticus*-t tragicus helyett, sem Osannal *tempore tragico*-t (Phil. II, 384) nem fogad el, de annyit kétségtelennek tart, hogy Cornutusnak volt arra döntő befolyása, hogy Persius bölcselmi irányba térve, költői előtanulmányait a satirában érvényesíté. Hermann a következőkép nyilatkozik: «*hoc tamen salvo eius honore contendere mihi videor poetam illum a natura satiricum ab arte potius et schola factum esse.*»²⁾ E felfogással ellentétes álláspontot foglal el Nisard, ki Remmius Palæmon stilsztikai, Verginius Flavus retorikai tanításának tulajdonítja, hogy Persius anélkül, hogy tehetsége lett volna, a korszellem akkori divatja szerint költő lett; túlfeszített munkával, a kora érettség nyomasztó küzdelmei közt vergődve, mintegy veritékes munka mellett vált költővé. Nisard valóban a keserűség, a szájalom, majdnem a lenézés hangján szól Persiusról. Lerajzolja azt a korán perzselő szenvedélyt, mely a dicsvágy, a kölcsönös bókok, a költői verseny hevében emészté föl Persius ifjú örömeit, idézte elő korán makacs gyomorhaját, a sok görnyedés, a sok szobai munka következtében, őszítette meg haját és

¹⁾ A. Persii Flacci Satirarum liber ex recensione Car. Frid. Hermannii Lipsiæ MDCCCLXXIX. Præf. VI.

²⁾ E felfogást a magam részéről elfogadom. Ép azért igen szerencsésnek, csak igen merésznek, tartom Düntzer vélelmét (1844-iki trieri kiadását), ki a *tragicus* jelzöt *traditor*-ral (előadó értelemben) véli felcserélnedőnek, habár elismeri, hogy a *traditor* ily jelentése későbbi keletű; de Quintilianusnál már előfordul a *traditio*: előadás értelmében. Szerény nézetem szerint ily vélelemre szükség nincs, ha a *tragicus*-t *traditus*-sal cseréljük föl. A Vita illető passusa e csekély módosítással érthető.

vitte kora sírba. Ha tréfát úz a Palæmon grammatikai leczkéiből,¹⁾ feledi, hogy az a Horatius utáncat, melyről Casaubon kitünő értekezést írt, melyre nézve Nisard is egy pár igazán finom elmeíllel kigondolt megjegyzést tesz: mégis csak a Palæmon leczkéinek, a grammatikus emléztető módszerének köszönhető.

Mégis csak igen sok azt mondani Persius e korszakbeli fejlődéséről: *Vide d' idées, j' entends; de mots, non, elle en gorgée* (úgy értem, hogy eszmékben üres, nem a szavakban, mert ezekkel torkig tele van) . . . mert ép Persius későbbi fejlődése bizonyítja, hogy nem így volt, mert különben, ha a Nisard által gúnyolt irányban indul, nem válik satirikussá. E tekintetben az a *prologus*, melyet *Scazon*-ban írt, igen jellemzően fejezi ki Persiusnak szakítását az irodalmi hagyományokkal.

Bezzeg *Statius*, sőt *Lucanus* is e hagyomány egyenes örökösei, fentartói, folytatói, fejlesztői.

Persius a *Prolog* 4. és köv. verseiben mondja:

Heliconidasque pallidamque Pirenen
Illis remitto, quorum imagines lambunt
Hederæ sequaces²⁾

Ép ily jellemző az *első* satira is, melyet nevezhetnénk irodalmi satirának. A chablonszerű irodalmat, a felolvasásokra szánt divatos költeményeket, a következő éles szavakkal vágja meg:

Írogatunk, ki kötött, ki kötetlen alakba' szobánkban
Fellengős valamit, liheg ám a tudód bele könnyen,
Hogy az emelvényről kifűsülten, ünnepi mezben,
Ujjadon a születésnap sardonyszal elé add
Nagy műved olvadozó hangon s kéjelgő³⁾ szemekkel.
Hah, mi vadúl ujjong a lovag nép, gerjed a versre,
Lágy rezgésire ébred a kéjvágy ingere titkon.

I. 14. s köv.

¹⁾ Idézi *Jourdain* tanár utasítását, hogy mint kell az *U* hangot kiejteni, mint kell az ajkakat előre csucsorítani, mintha valakit némaságra intenénk vagy gúnyolnánk.

²⁾ Helicon lakóit és a sápadt Pirénét
Hagyom azoknak, kiknek szobraít
Simulva fonja a repkény körül.

Én «*Heliconidas*»-t írok Jahn nyomán és nem *Heliconiadas*-t Hermann szerint, ki az *epicus dactylicus rythmus* kedvéért tesz két *dactylus* egymás után helytelenül.

³⁾ *patrato ocello*: «Evans: with lascivious eye.» A «*patrato*»-t egy kissé gyöngédebb kifejezéssel fordítom.

Hogy az elpuhult kornak buja gerjedelmeit elégíték ki e költemények, hogy az Ovidius *Amorum libri*-je által föltárt bódító mesgyékre csábítottak, azt ugyane satirából egy pár sorral elég világosan kifejezi a költő:

Ím a pohár csengés közepette
Kérdik a Romulidák a mesét, mit az isteni vers mond.
Egy, kinek a vállán hyacint színü drága palást van,
Holmi kopott tárgyak, selypítve, beszélve az orrán,
Phyllis, Hypsipyle síralmát mondva, siratva,
S nyögve siránkozó hangja elolvad majdnem az ajkán. *)

I. 30 és köv.

Nem világosan mutatnak-e rá e helyek arra az indító okra, mely Persiust kitérítette ama chablonszerű költészet útjáról és az erkölcsi bátorság, a bölcselmi nézőpont, a Cornutus iránti lelkesedés keresett más formát, más irányt. Formát keresni felesleges volt. Azt Horatius műérzéke megteremté. Ez átalakulásra mutat a Vita következő passusa: «Sed mox, ut a schola et magistrix diverterat, lecto libro Lucilii decimo, vehementer satiras componere studuit; cuius libri principium imitatus est, *sibi primo, mox omnibus detrectaturus cum tanta recentium poetarum et oratorum insectatione, ut etiam Neronem culpaverit.*»

Tehát önmagán kezdé a satiricus üldözést. Nagy válságon ment át írói fejlődése. Az itt idézett hely után következik a szövegtörténet tekintetében érdekes passus. E szerint Cornutus Persius halála után e sort:

Auriculos asini Mida rex habet,

attól tartva, hogy Nero magára veszi és megneheztel, így javította ki:

Auriculos asini *quis non* habet.

Cornutus táplálta lelkében a Stoa moraljának magasztos eszménységét: mi természetesebb, mint a nyílt ellentét ez eszményi fel fogás és az élet között? De e meghasonlás, fájdalom, igen mély volt és a költészet rovására ütött ki; mert e tiszta lélek annyira

*) *From his dainty palate lips trippingly his Phyllises* fordítja erőteljesen Evans, kinek fordítása műremek. Igaz, hogy prózában fordít. Megjelent 1887-ben ily cím alatt: *The satires of Juvenal, Persius, Sulpicia and Lucilius* by Lewis Evans. A *kopott tárgyat* = *Rancidulum quiddam* az angol *stale ditty* prægransabbul fejezi ki.

irtózott a szennytől, sőt annyira lelkiismeretesen került a legkisebb botlást, hogy mint egy puritan járt-kelt a ledér élet csábító jelenetei közt: az életet magát nem ismerte. Mint az életrajz mondja: «fuit morum lenissimorum, verecundiæ, virginitatis, formæ pulchræ, pietatis erga matrem et sororem et amitam exemplo sufficientis, idem frugi et pudicus». E mesteri vonásokkal rajzolt kép mintha csak rembrandti módon kapna fényt: a sötét háttér a kor, melynek valódi satiráját Juvenalis lett hivatva megadni. Az életrajzból e szüzsies gondolkodású ifjúra nézve két jellemző tényt kell még felhoznunk. Egyik, hogy Cornutus tanítványai közül kiválókép bámulta az erényeiért magasztalt *Petronius Aristocrates*-t és *Claudius Agathin*-us-t (mert Osann, így javítja ki a régibb kiadások *Agathemerus*-át). «Idem etiam — folytatja a *Vita* — decem fere annos summe dilectus a Poeto Thræsea est, ita ut peregrinaretur quoque cum eo aliquando, *cognatam* eius *Arriam* habente uxorem». Ez adat kétségbe vonhatatlan tényként bizonyítja, hogy Persius köre nem is olyan volt, melyből Róma feslett erkölceit tanulmányozhatta volna. Függetlenséget biztosított számára nagy vagyona. Hiszen anyjának és nővérének két millió sestertiumot hagyott (circa HS vicies), mi 160,000 frtnak felel meg. Anyjához írott végrendeletében imádott Cornutusának hagyott legatumképen 100 *sestertiumot*, mi 100,000 HS = 8000 frt, némelyek szerint 20 font ezüstöt és Khryssipposnak mintegy hétszáz könyvét, mert Diog. Laert VII, 180 szerint ép ennyi könyvet írt e stoicus bölcsész. Cornutus önzetlenségét szépen jellemzi az életrajz azon adata, hogy a pénzhagyományt Cornutus nem fogadta el, csak a könyveket.

A másik jellemző, mintegy a *Vita*-ban lappangó tény, hogy Senecat későn ismerte meg: *sero cognovit Senecam, sed non ut caperetur eius ingenio*. Lucanus, ki vele majdnem egy korú volt: 38-ban született, tehát négy évvel volt fiatalabb, midőn Persius felolvasta volna költeményeit, úgy el volt ragadtatva, hogy alig bírta magát visszatartani, hogy föl ne kiáltson: hogy ezek az igazi költemények, az övé csak játék (*sua ipse ludificare*). Nisard igazán *excusso naso* jegyzi meg Lucanus bámulatára, hogy ez olyan obligat bámulat. Olyan, milyen Franciaországban jött divatba egy időben, hogy midőn a magasztalás legmagasabb fokát akarták kifejezni, így kiáltottak föl: *C'est gothique!* Azt elhiszem, hogy Lucanus magasztalásának nem nagy nyomatéka van. Lucanus

Senecával egyetemben nem tartozott azok közé, kik Thræsea ifjú kegyenczében mélyebb rokonszenvet keltettek volna. Seneca nem volt elég orthodox híve annak a sectának, mely, mint már említém, Cornutus lelki életének irányzójává lett. Lucanust költői nagyravágyása egészen más irányba vonzotta.

Még egy barátját kell megemlítenem: *Caesius Bassus*-t, kihez mélyebb rokonszenv kötötte. Hozzá intézte a VI. satirát, melynek bevezető sorai Bassus költészetét *valószínűen* azzal a tömörséggel és találó éllel jellemezhetik, melylyel az első satirában jellemzé Horatiust. *Valószínűen*; mert a neki tulajdonított tankölteményre, mely a mértékekről szólt, melynek prózai átdolgozásából maradtak fenn nagyobb töredékek, nem vonatkozhatik az a jellemzés, melyet Persius a VI. satira elején ad Bassusról! E passusból az tűnik ki, hogy a Cæs. Bassus lantját férfias zengzetűnek tartá: *marem strepitum fidis intendisse Latinæ*; jellemző még a *tetricus pecten*, melylyel szintén inkább a zord erő, mint a csiszolt lágytság van kifejezve. Az maga elég bizonyosság Cæsius Bassus komoly jellege mellett, hogy Persius költeményeinek kiadójává lesz. A scholiasta megjegyzi Persius idézett satirájához: «hanc satiram scribit Persius ad Cæsium Bassum poetam lyricum, quem fama est in prædiis suis positum ardente Vesuvio . . . et late ignibus abundante cum villa sua ustum esse (Kr. e. 79.). Quintilianus jellemzése is megerősíti Persius jellemzését. I. O. X, 1. 96: lyricorum Horatius fere solus legi dignus, si quem adicere velis, erit Cæsius Bassus, quem nuper vidimus. Ha meggondoljuk, hogy Quintilianus a leendő szónok olvasmányaira gondol, Cæs. Bassusban bizonyára sok rhetorikai elemet és így pathost találhatott. Megjegyzem, hogy Teuffel a Kr. u. III. századból maradt prózai tankölteményben fölfedezhetni véli Cæs. Bassus költeményének maradványait. Még van egy észrevételem. E satira 6. versében C. Fr. Hermann olvasása szerint: *Egregius lusisse senex* fordul elő a *senes* helyett. Teszi ezt egy leydeni kézirat alapján és úgy okoskodik, hogy Cæs. Bassus annival öregebb Persiusnál, hogy ennek halálakor (62 Kr. u.) az ötven évet meghaladta volna. Evans kitűnő fordítása e velemről mit sem tudva, így adja vissza e helyet: or, with dignified touch *sing of distinguished oldmen*. Én a C. Fr. Hermann nézetét mégis csak túlmerésznek tartom; mert hiszen a *juvenes agitare jocos* és a *pollice honesto Egregios lusisse senes* a legjobb ellentétet alkotja.

Az életrajz megemlíti, hogy *et raro et tarde scripsit* és hozzáteszi, hogy *hunc ipsum librum imperfectum reliquit*; de helyesen jegyzi meg Hermann, hogy ez alatt csak azt kell érteni, hogy e könyv nagyobb terjedelmű lett volna, ha Persius tovább él. *) Cornutus gonddal válogatá ki azt a hat satirát, melyet a ránk maradt könyv tartalmaz. Quintilianus I. O. X, 1, 94. mondja: *multum et veræ gloriæ quamvis uno libro Persius meruit*. Nisard jónak látja Quintilianus ez elismerését egy kortárs udvariasságáig alászállítani. Csakhogy Quintilianus az Inst. Or. tizedik könyve kétségtelenül Kr. u. 90 után látott világot, tehát egy teljes emberöltővel később, mint Persius meghalt. Nisard állítását e tény megecfájolja.

A *Vita* megjegyzi, hogy Persius egyetlen könyvét, *continuo mirari et diripere homines coeperunt* (tehát azonnal elkapdosták). Martialis IV, 28, 7. epigrammájában emlékezik meg Persiusról.

Persius egyetlen könyvével szerze nagyobb hírt,
Mint Marsus te neked hosszú Amazonisod.

Ez elismerés a könnyű fegyverzetű Martialis részéről, kinek erkölcsi komolysága számot nem tesz, ép rendkívüliségénél fogva nem csekély nyomatékkaal bír. Mert ne feledjük, hogy Domitianus alatt írta Martialis e sorokat; azon Domitianus alatt, ki ép a Thræsea életének magasztalóját, *Arulenus Rusticus*-t üldözte.

Az irodalmi értékre nézve is gondolkodóba ejt Quintilianus elismerő nyilatkozata, a kortársak magasztalása, Martialis epigrammája; de e jelenségek magyarázatát is az alaki tökély tekintetében épen nem dicsekedhető Persiusszal szemben azon álláspont erejébeu találom, mely az ő satirikus álláspontja: az *erkölcsi komolyság*, mely áthatotta a romlatlan ifjú költészetét, ellenállhatatlan varázst gyakorolt: igen, mert az erkölcsi fölemelkedés a lelkek szükségét alkotta az erkölcsi hanyatlás e zordon korszakában. Ez volt, Martha mesteri kifejezésével élve, *la canonisation profane*.

Ha e körben elképzeljük a szeretetreméltó Persiust, megértjük költészetének bölcselmi jellemét és leteszszük egy pillanatra az irodalmi kritika éles szemüvegét. Lássuk tehát, Persius bölcselmi felfogása mint nyilvánul költeményeiben.

(Vége köv.)

HEGEDÜS ISTVÁN.

*) A. Persii Flacci Satirarum liber ex recensione Car. Frid. Hermannii Lipsiæ 1879. Præf. p. X.

CSONGOR ÉS TÜNDE.

(Vége.)

A tárgy egyezése, a személyek és helyzetek hasonlósága mellett *Csongor és Tünde*ben találhatunk még kifejezésbeli és gondolat-reminiscentiákat is, melyek *Árgirus historiájára* utalnak. Megjegyezzük azonban, hogy az átvételek soha sincsenek a nélkül, hogy Vörösmarty egyéniségének nyomait ne találják fel bennük. Álljanak itt például a jellemző megegyezést mutató következő helyek:

Ah! de mit látok? középen

Ott egy almatő virít,

Új jelenség, új csoda.

(*Csongor és Tünde* I. felv. 5. l.
11—14. sor.)¹⁾

Szin ezüstből van virága

(I. f. 8. l. 7. s.)

Három izben elvirágozik

Ez naponnan.

(I. f. 9. l. 7—8. s.)

. . . . ezüst virága

Csügg e tündér almafának, . . .

Három izben elvirágozik

Ez naponnan, este rajta,

Mint a szűz emlői bimbók,

Oly kis almák duzzadoznak.

És mikor közelget a

Szép borongó éjszaka

Száll, mint holló szárnya le.

(I. f. 9. l. 4—16. s.)

Mert bár mennyien vigyáznak,

Báj szellő kel éj felében,

Melytől a szemek lehűnynek.

(I. f. 11. l. 2—4. s.)

Történik azonban: kertében hogy

járna,

Egy szép virágos fát ott a kertben

látja,

Melyet ő azelőtt még nem látott vala.

(*Árgirus*, I. rész. 6. strófa.)²⁾

Virága mint ezüst olyan színű vala.

(I. r. 7. str.)

Három szoregy napon virágozik vala.

(I. r. 7. str.)

Gyönyörűségesen nappal az almafa

Ezüst virágával úgy tündöklök vala,

Éjtszaka nagy szépen megérik almája,

De reggelre fáján egy sem marad

vala.

(I. r. 9. str.)

Egy kis szelet fűjni éjtszakán hal-

lottunk,

Mely miatt minnyájan el kellett

alunnunk

Mintegy fél megholtak földre nyo-

mattattunk.

(I. r. 13. str.)

¹⁾ *Vörösmarty Minden Munkái*. Rendezte és jegyzetekkel kísérte *Gyulai Pál*. VI. k. 1863.

²⁾ *Toldy Ferencz* kiadása szerint (*A Magyar Költ. Kézikönyve* I. k. 1876.).

A ki e fát ülteté tán,
Hordja vissza mint sajátját,
Az arany gyümölcsöt is.
(I. f. 12. l. 1—3. s.)

Mégis ebben agg apádnak
És anyádnak haszna nincsen.
(I. f. 10. l. 20. s.—11. l. 1. s.)

Hattyu szálla távol égből,
Lassú dal volt suhogása,
Boldog álom láthatása,
S most, mint ébredő leány
Ringató szél lágy karján,
Ugy közelget andalogva.
(I. f. 13. l. 22—27. s.)

S a szerelem puha ágyán,
Hah, ott szűnyad a tündér lány.
Dús aranyló hajzatja
A szép ifjat elborítja,
S boldogságot álmodik.
(I. f. 19. l. 2—6. s.)

Szép hajában kárt teszek.
(I. f. 19. l. 9. s.)

Tünde nem maradsz tovább? . . .
Véreznem hagysz —
(I. f. 20. l. 1. s. és 21. l. 8. s.)

Ah bocsáss, nem késhetem . . .
Csongor ah — vagy mondjam-e?
Egy gonosz van, a ki üldöz,
Egy hatalmas gyűlölője
Új szerelmünk frigyinek.
Érzem, érzem nagy hatalmát.
(I. f. 21. l. 12. s.—22. l. 3. s.)

. . . A termőfát, a ki ide hozta,
Ugyanazon ember termését elhordja.
(I. r. 19. str.)

Atyádnak kedvéért nem plántáltam
e fát
Ennek gyümölcseért mit haragszik
tehát?
(I. r. 46. str.)

Mint egy lassú szellő olyan zúgást
halla,
Szép hat fejér hattyú ottanag leszálla.
(I. r. 41. str.)
Másodszor ömagát a hattyú megrázá,
Leányábrázatba magát változtatá.
(I. r. 44. str.)

Kertbe, hogy belépe, a leányt meg-
látá,
Nagy álmélkodással szépségét csu-
dálja:
Aranszinű haja nyoszolyát befogta . . .
Lassú lehelléssel ott alusznak vala,
Kezeket egymásra általvetik vala.
(I. r. 70—71. str.)

Kését ott kirántá, hajában elmettse.
(I. r. 72. str.)

En édes lelkemnek kegyes vidámsága!
Ennek az esetnek én vagyok-e oka,
Hogy engemet elhagysz keserves ha-
lálra?
(I. r. 77. str.)

Nem lehet már többé, hogy én itt
maradjak,
Mert nagy hía vagyok én fényes
hajamnak,
A mi törvényünk is nem engedne
annak,
Hogy lakója lennék atyád udvarának.
(I. r. 76. str.)

Tünde, egy szót hagyj szivemnek:
Merre tartod honodat?

(I. f. 23. l. 7—8. s.)

Ah, ne újítsd kínomat:
A madárnak tolla van,
S nem repülhet annyira;
A folyamnak árja van,
S nem foly árja oly tova.
Zúgva kél a fergeteg,
S Tündérhonba Űdlakig
Hol magányos bűm lakik,
Mig elér, alig piheg;
Gyenge szellőként lebegvén
A legifjabb rózsa keblén,
Mint sohajtás, úgy hal el.
A kis illatajkú méh,
Melly az ifjú rózsa keblén
Álmadozva ringadoz,
Föl nem ébred, nem gyanítja,
Hogy vihar fuvalma volt,
Mely miatt az ág hajolt.
Igy hová sebes madár,
Fergeteg, víz el nem érnek,
Kedves, ah, hogyan jöhetnél,
Értem sors bitangja lennél!

(I. f. 23. l. 9. s.—24. l. 5. s.)

Isten áldjon, agg apám,
Isten áldjon, agg anyám.
Megersírtok táv; de többé
Engem nem találtok itt.
Tündérhonban Űdlakon,
Virrad ékes hajnalom.
Arra, mint vihar, ragadnak
Őt ohajtó vágyaim.
Nincs nyugalmam, életem nincs,
Mig nem bírják karjaim.

(I. f. 27. l. 4—13. s.)

Melly üvöltés, mely kiáltás!
Hallod a zajt?

(II. f. 60. l. 10—11. s.)

Az vagy csak azt mondd meg: hol
lesz maradásod,
Vagy mely felé vagyon te lakóváro-
sod?

(I. r. 78. str.)

Mi haszna szerelmem — Árgirusnak
monda —
Ez országi ember, ha nem jöhet oda!
A fekete várost tudakozd északra,
A változó helynél ott megtalálsz —
monda —
De tudom bizonynyal, hogy nem jö-
hetsz oda.

(I. r. 79—80. str.)

Mert lakni házánál többé nem akarna,
Semmi nyugodalma mert neki nem
volna.

(I. r. 90. str.)

Az atyja és anyja ezen csudálkozva,
Mind a ketten sírnak.

(I. r. 91. str.)

Atyja, anyja házban jajgatva siratja,
De csak meg sem hallá az: útnak
indula.

(I. r. 94. str.)

Iszonyú ordítást azonnal meghalla.

(II. r. 15. str.)

Három árva ördög ordít,
Egymást marva, öldökölve.

(II. f. 61. l. 2—3. s.)

Halld meg és ítélj felőlünk:
Árva gyermekek vagyunk,
Bocskor, ostor és palást
Örökünk, s egy birtokunk.

(II. f. 65. l. 12—14. s.)

Kurrah: Ostor a szó, mely megindít —

Balga: Az való, hogy jól megindít.

Kurrah: Bocskor a ló, mely viszen —

Balga: Kár, hogy csak gyalog viszen.

Csongor: Balga esenddel.

Kurrah: A palást rejt.

Csongor: És mi ebből a haszon?

Kurrah: A ki így felöltözik,
Senkitől nem láttatik;
Mevagdálja bocskorát,
Lép, mint egy bérez akkorát,

S hol kívánja, ott terem.

(II. f. 66. l. 5. s.—67. l. 6. s.)

Háromé
E jószágok nem lehetvén, stb.
(II. f. 69. l. 6—7. s.)

Csongor: Három domb van napkeletre,

Távol innen, egyiránt.

A szem eltéved közöttük,

Oily egyenlők.

Kurrah: Úgy van.

Csongor: Halljatok szót. Háromé
E jószágok nem lehetvén,
Egyre kell majd jutnia;
Rakjátok le hát előmbe

Hát három ördögfi nagyon vának
abba.

(II. r. 15. str.)

Egy atyától valók mind ez hárman
vagyunk,
Az atyántól maradt örökségen vívunk,

Ez három jószágon mi meg nem állhatunk,
Ha igazat ítélsz, szódra rá hallgatunk.

(II. r. 18. str.)

A bocskor és palástnak oly ereje
vagyon,

Hogy, a ki ezekben felöltözve
vagyon,

Háromszor ő magát az ostorral sújtván,

Azt mondja: ott legyek a hol én akarom,

Minden kétség nélkül azonnal ott leszen.

(II. r. 19—20. str.)

Nemdenem méltó-é haragudnunk
ezen,

Kinek egymás nélkül semmi használnincsen.

(II. r. 20. str.)

Háromfelé három nagy hegyet mutatata,

Hogy a ki először onnét visszajutna,

A hasznos jószágot mert ő annak adná.

Hova futamnának? Készek lőnek hozzá.

(II. r. 23. str.)

Fussatok föl a hegyekre,
S a ki előbb ér ide,
Mind hármat az vigye.
(II. f. 69. l. 2—12. s.)

Balga : Nemde így itélsz : A bocskort lábára, palástot vállára
Árva jószág, úgy is elvesz, Fellevé, az ostort markába szorítá,
Hogy ne veszzen, én viszem. Háromszor ő magát sújtja és így szólla :

Csongor : Volna kedvem azt mivelni. «Hipp, hopp szeretőmnél legyek», ő

Balga : Szánd meg őket, tedd meg azt. azt mondá.

Csongor : Oh, egyébként itt veszek ; (II. r. 24. str.)

Mert az út oly végtelen,
Hogy csak a gyors gondolat

Képes azt bejárni. — Balga,
Nézd, mint szélvész, úgy erednek,
Nyomban e helyen teremnek.

Balga, tartsd meg őket itt,
Én majd érted eljövendek.

(Elviszi a manók jószágait.)
(II. f. 71. l. 1—13. s.)

Kurrah : Mondd el a búszavakat, Középső ördögfi mihelyt haza juta,
A mi rád maradt apúktól, Megtudá Argírus, hogy ő elment volna,
És szállítsd le tolvajunkat Ő tudományával szegényt leszállítja ;

Duzzog : Szállj le tolvaj a palásttal, Egy nagy hegyoldalban földre esett vala.

Bocskorommal, ostorommal ; (II. r. 26. str.)

Bokron, árkon és hegyen.
Szörnyű hullatod legyen ;
Csipkebokron fennakadj,
Árkon, vizen elmaradj.
Szállj le, szállj le és ne fuss.

(II. f. 73. l. 5—7. és 14—20. s.)

Mint gondolat

Mint sugár, mely egyik égből

Egy világi messze végből,

Más világba szökve hat,

Jöttem.

Hallhatatlan messze hirtelen ment
vala.

(II. r. 27. str.)

(III. f. 81. l. 12—16. s.)

Látod a fehér lakot?
 Vár körül egy dombon áll.
 Ott most én lakom, eselédes,
 Tisztas özvegy képiben.
 Csongor, a ki most ezen jár.
 Mert egyéb nincs a vidéken,
 Kisdéd hajlakomba száll.
 (III. f. 102. l. 2—8. s.)

Csongor majd egy kertbe visz
 A közép dél fényekor,
 Hintsd meg ottan e porokkal
 S ő alunni fog.
 (III. f. 103. l. 5—8. s.)

Délben kell tehát találnom;
 Mert egyébkor tiltva van.
 (IV. f. 118. l. 1—2. s.)

Csongor, hát nem kelsz-e fel?
 Még ma láthatsz, holdra kelve,
 Tartományokat bejárhatsz.
 Tévelyeghatsz, bujdokolhatsz,
 Bú magadnak, kín nekem,
 Nem találsz meg, soha nem!
 (IV. f. 126. l. 6—11. s.)

Mondd, hogy egy szeggel magasbra
 Villogó kardját akaszszá.
 (IV. f. 129. l. 3—4. s.)

Azt izente, hogy magasbra
 Tedd egy szeggel kardodat.
 (IV. f. 131. l. 3—4. s.)

Hah! mi az? hát csalt vetének?
 És talán e szolga arra
 Bűnös eszközül szegődött?
 Úgy van, úgy van, szórnyen úgy van!
 Csalfa szolga, halj meg érte!
 (IV. f. 131. l. 5—9. s.)
 Úgy, hogy e helyen megöllek,

Egy özvegy asszonyhoz találá szál-
 lásra,
 Kinek gazdagsága, kővára, nagy vala.
 (I. r. 117. str.)

Mikoron bementek uraddal a kertben,
 Ez a kis tömlőcske legyen te kezéd-
 ben,
 Mihelyt annak szelét uradra eresztéd,
 Nehéz álom ottan szemeire terjed.
 (I. r. 127. str.)

Csak egyszer napjában a leány be-
 menne.
 (I. r. 121. str.)

Ne resteld elhadni érettem álmodat.
 (I. r. 144. str.)
 Nem láthatlak immár többé életem-
 ben,
 Ha most nem lehetek, szívem, ve-
 led szemben!
 (I. r. 157. str.)

A kisebbik szegről vegye le szablyáját,
 A nagyobbik szegre tegye az ő kard-
 ját.
 (I. r. 167. str.)

Homályos beszéddel végre monda ily
 szót:
 A kisebbik szegről levegyed szablyá-
 dat,
 A nagyobbik szegre függeszszed kar-
 dodat.
 (I. r. 175. str.)

Most veszem eszembe, hogy te vagy
 árulóm,
 Az én szeretőmtől voltál te meg-
 fosztóm,
 Az ő szépségétől voltál elszakasztóm,
 Hogy én kegyesemet többé nem lát-
 hatom.

Aruló, ki elraboltad
Minden üdvösségemet.

(IV. f. 138. l. 13—15. s.)

Jóllehet énnekem érte kell meghal-
nom,

Neked is akarom halálotat látnom,
Tőle megfosztottál engem, jaj mint
szánom,

Nem látom már többé szegényt, jaj
mint bánom.

(I. r. 179—180. str.)

S annyi szenvedés után
Nyugszom égi kebleden!

(V. f. 204. l. 13—14. s.)

Nagy szép szeretettel éltenek egy-
mással,

Sok búdosás után szép nyugalom-
mal.

(III. r. 19. str.)

Ezek azok a helyek, melyek a ténybeli és gondolati megegyezés mellett szembeszökő kifejezésbeli hasonlatosságot is mutatnak fel; de ezeken kívül még számos olyan gondolat fordul elő, melyeknek tartalmi megegyezése vagy rokonsága tagadhatatlan.

III.

Tekintsük most *Csongor és Tündét* dramaturgiai oldaláról. Vörösmarty a dráma és színpad iránt kora ifjúságától kezdve nagy előszeretettel viselkedett. Átlátta fontosságát nemzeti és művészeti tekintetben. Tanúja volt Kisfaludy Károly babérainak, melyeket drámai munkáival aratott és megtanulta ezekből, hogy mily közvetlen hatást gyakorolnak a nemzeti szellem ébresztésére. — Ez az időszak volt az, mely, Erdélyi János szerint,^{*)} a drámai költészet elvszerű tiszteletében központosult.

Vörösmarty ilyen behatások alatt egész odaadással szentelte magát a drámaírásra, habár tehetségének ez volt a leggyengébb oldala. Drámai elismert költői becsnel bírnak és helyök elvitázhatatlan a költészetben, de a színiköltészet kívánalmainak nem felelnek meg, mert a költői eszmét a színpad lényeges hozzájárulása nélkül akarja bennök megvalósítani.

Ezért ha színre kerültek is, nem tettek nagy hatást. Habár tanulmányozta Shakespearet, a francia és német romantikusokat, jelességeiket nem tudta a szerkesztésben érvényesíteni. Epikus

^{*)} *Egy századnegyed a magyar szépirodalomból.* Kisebb Prózái. 1865. II. köt. 89. l.

nyugodtsága, lyrai áradozása nem engedték, hogy a drámai haladású cselekvény és a szenvedélyes drámai nyelv magaslatára emelkedjék. Az epikus és lyrikus Vörösmarty mindig háttérbe szorítja a drámairót, kit nem annyira a hivatás, mint a kor hazafias érzése tett azzá. Drámáinak valódi érdeme abban áll, hogy a magyar színpad nyelvét költőivé tette és ezáltal megmutatta, hogy a drámaírónak egyúttal költőnek is kell lennie.

Csongor és Tündéje is ugyanazokat a sajátságokat tünteti fel. E művet, ha osztályoznunk kell, regényes drámai költeménynek tekinthetjük. A tárgynak regényes, tündéries színezetén kívül kifejezésre talál benne a regényes színművek ama sajátsága is, hogy a bonyolultabb, változatosabb, epikusabb haladású cselekvényt és a körülményesebb jellemzést kedveli. Továbbá az a vonása, hogy nincs benne sem tragikum, sem komikum, de húz mind a kettőhöz, és hogy befejezése szerencsés, szintén regényes színműre vall. De a műben jelentkező lyrai érzés, mély reflexio és fényes dictio nagy mértékben csökkentik annak drámaiságát. Csak a forma és egy-egy hatásosabb drámai jelenet adja meg neki a drámai jellemet. Valójában nem más, mint dramatizált tündérmese.

A német romantikus iskola befolyása Vörösmartynak egy színművén sem látszik meg annyira, mint *Csongor és Tündén*. Ez azonban nem annyira a színi hatás tényezőinek felhasználásában és a drámább formában nyilvánkozik, mint inkább abban, hogy a képzelet kápráztató ragyogását, a színek gazdagságát és a nyelv szépségét juttatja teljes diadallal kifejezésre. Shakespeare hatása is meglátszik rajta. *Csongor és Tünde* aligha jelenik meg oly merész pompában, ha a *Szentivánéji álom* képe nem lebeg előtte, mert drámai költészetünk ez irányban nem mutatott fel hasonló példát. De egyet elfelejtett tőle ellesni: a drámai compositio titkát. Shakespeare a képzelet zűrzavarából, a földiek és égiek szeszélyes játékából képes volt valódi drámát alkotni, de Vörösmartynak sokkal gyengébb drámai alkotó ereje volt, semhogy ezt keresztülvihette volna. A *Szentivánéji álom* a szerelem egész világát tárja fel minden szépségével és visszájával. Bemutatja az életet, a mennyiben a szerelem hatalmának alá van vetve; beszél a szerelemről, mely egész szeszélye szerint uralkodik az elvakult ember felett. Itt minden halomra van döntve. Észak és dél egymásba olvad, Theseus alattvalói a germán regevilág tündéréivel érintkeznek. Lényegében minden valami bizarr álomképnek mondható és mégis úgy telve van élet-

melegséggel és drámai hatással, mint Shakespeare bármely reális drámája. Efféle *Csongor és Tünde* is, telve szeszélyes tündérkedéssel, a földiek és földöntúliak össze-vissza játékával; de hiányzik belőle a világosság a való élet melege és a dráma izgalmas világa. Az egész cselekvény nála bizonyos epikai kényelemmel halad a cél felé; a költő ki-kitér, epizódokat sző be és a hol szerét teheti, reflexiók hajlamát követi. Máskor meg fényes dictióját és lyrai pathosát juttatja érvényre a legnagyobb költőiséggel. A szereplők egymáshoz való viszonyának sem látjuk mindig tiszta képét, a mit olykor még homályosabbá tesz tetteik következetlensége. Magával a két főszemélylyel sem vagyunk tisztában. *Csongor és Tünde* a nélkül, hogy találkoztak vagy beszéltek volna egymással, mindjárt az első látásra egész szenvedélylyel szerelmesek lesznek, a mi némán abban nyilatkozik, hogy egymás keblén szűnyadnak a lombsátor alatt. De hogy bővebb tájékozást szerezhessünk érzelmük felől, nincs egymással jelenetük. Hogy pedig Mirigy miért üldözi a szerelmeseket, határozott okát nem adja. Ha azon számos indokot, a melyet a dráma folyamán felhoz, a bosszú érzetében tekintjük is összeolvadottnak, melynek Mirigy lépten-nyomon kifejezést ad, mindamelllett a bizonytalanság homályát még sem tünteti el teljesen. Mindezek természetesen a drámai szerkezet egységének hátrányára vannak, de az összhang másik eleme, a változatosság, művészileg érvényesül mind a jellemeiben, mind a jelenetekben. Míg az egyik párbeszéd megkaczagtat, a másik szívünkre hat; most csupa szenvedély közt hányodunk, majd nyugalmasabb reflexiókban és elmélkedésekben megpihenünk. Szóval érdeklődésünket mindvégig képes fokozni.

IV.

Ha *Csongor és Tünde* tárgyánál fogva, mely egy naiv korba, a költészet gyermekkorába vezet el az olvasót, és hibáinál fogva, mint drámai mű nem is nyeri meg tetszésünket: mint költői mű kimeríthetetlen bájaival elragad mindenkit, a ki a költeményben nemcsak karképet és formát keres, hanem méltányolni és élvezni tudja benne a valódi költészetet is. E gyönyörű költemény elénk tárja Vörösmarty egyéniségének és költészetének minden jelességét, melyet minden ízében áthat a költészet halhatatlan géniuszának hódító varázsa. Megtaláljuk benne Vörösmartyt a lyrikust,

pikust és drámairót egész nagyságában; de legragyogóbban mutatja be lyrai tehetségét. A szerelmesek szavait mindvégig az érzés melege és közvetlensége jellemzi. Mint szerelmi lyrájában általában, itt is nem annyira a szenvedély ereje uralkodik, mint inkább az édes olvadó ábránd megható hangja. Tünde, mint Vörösmarty nőalakjai általában, annyi gyöngédséggel és finomsággal van rajzolva, hogy szinte valami tündérlátomás ætheri alakjának tűnik fel. — Csongor szavaiban az ódaköltő szárnyalásával az elégia busongó borongását egyesíti, melyen mindenütt átérzik a remény és kétség sejtelmektől hányatott szerelmes elmerengése. A vándorok és az Éj szavainak reflexióiban pedig saját lelkének és gondolatvilágának egész mélységét tárja fel előttünk. De az érzelmek komoly világát mintegy fűszerezni akarja Balga és Ilma igazi népies magyar humorával, a manók szeszélyes bohóságaival, a melyekkel egyttal népi és tájnyelvünk és szólásmódjaink gyönygeit rakja elénk. Itt nem találkozunk a humornak azzal a magasabb fajával, melynek finom elméskedése bizonyos világnézetre emelkedik, hanem igenis a humornak azzal a népies formájával, a mely szúrós czélzásokban, elmés ötletekben, képekben, találós rejtélyeskedésekben és kifogyhatatlan gúnyban, különösen gúnynevekben nyilvánul, a mely azonban nem a mély és szent érzelmeket profanálja, hanem ott lép fel, a hol az arra érdemest megjátszóztatni, elámítani, vagy vele az áprilist járatni akarja. A bohózkodásokban van valami méltóság, mely a tréfálót nem engedi bohócczá süllyedni; van benne továbbá az ellenfelet lenéző bizonyos önhitteég. És mit mondjunk a nemtők kedves enyelgéseiről? Ezeket mintegy fél az ember elemezni, mert attól tart, hogy ezáltal a műnek legatheribb részei szétpárolognak. De a szív és érzés világa mellett kifejezésre talál benne a rideg számító ész furfangja is Mirigy ármányában. És a költészet ezen tündöklő kaleidoszkópja oly összhangzó képet tár fel előttünk, hogy a lelket épen ez a sokféleség összhangja gyönyörködteti, a melyet mindvégig beragyog a képzelet kápráztató fénye.

A költői tartalom és báj ragyogását még inkább emeli a nyelv csodálatos zenéje, mely azt mindvégig kíséri. Nincs a magyar költői és népi nyelvnek az a szépsége, melyet itt fel ne talál-nánk. Leginkább megkapja figyelmünket a nyelv választékossága és jellemzetessége. Az epedő szerelem, a merengés, a boldogság, az enyelgés, a tréfa, a gúny, a szenvedély egyaránt megtalálja

nála a maga hangját, és a szív és az ész egyaránt a maga gyönyörűségét. Vörösmartyt, a költőt, mintegy kiegészíti a nyelvész. Előadása a szép stílus minden sajátosságát feltárja és ezeknek bősége teszi előadását kedvessé, nyelvét élénkké, szemlélhetővé és eszméit költőiekké. Míg metaphoráival és jelzőivel nyelvének lyrai szépséget ad és hasonlatai eszünkbe juttatják az áradzó epikust, addig alakzataival drámai élénkséget kölcsönöz nyelvének. De a milyen ragyogó, gazdag ez a nyelv a kifejezésekben, épen olyan változatos és simuló. Magyarosság tekintetében pedig épen az első helyen áll költeményei között. Sőt még a lenézett és száműzött magyar nyelv bajnokául is fellép Balga személyében:

«Oh, talán nem hallotok,
Vagy magyar szót, szép virágim,
Még ti nem tanúztatok?
És az a kis gyenge száj,
Gyenge, mint a csibe máj,
Oly hiába volna szép,
És hiába oly pirosló,
Hogy határin semmikép
Nem terem meg a magyar szó?»

A nyelvtani helyesség dolgában olykor előforduló szokatlanságokat (mint pl. *itt reméltem vágyaimnak álmaim teljesedni, jóslatot mondott vehetnem, fölkeresnem Ilma mondta, rokonságnak miatta, nézd itt lábnyomom, vár kívül = váron kívül*) kárpótolja az a sok népies elem, melyet e mű élénk tár. A népies szók, szólásmódok és gúnyszók egész tömegét használja,*) a nélkül, hogy hajhászná őket és vétene velük szépérzékünk ellen. Ilyen izléstelen képek mint:

«S a düh gatyamadzagával,
Hogy nyakon kötötted a büt»,

aligha akad más párja benne. Felhasználja még a tájszókat (pl. *kordély, csámpa láb, csapdi, varacskos, csapászom, dévaj, felnyalából, pipesen, sívó, szömörcs*) és a tájejtést (pl. *bolyógot, elszalajt*) is. Oly szépen és természetesen tudja mindezeket a maga helyére illeszteni, hogy egy cseppet sem lesznek feltűnőkké. Népies vonásnak tekinthető az is, hogy egy helyütt magyar vonatkozást csempész be Ilma szavai közé:

*) Ezeket összegyűjtve adja Steiner (Simonyi) Zsigmond a *Nyelvőr* III. köt. Vörösmarty *Csongor és Tündéje* cz. cikkében.

«Legalább is olyan messze,
Mint Pozsonytól Hortobágy.»

*Csongor és Tündé*ben megismerjük Vörösmartyt, mint finom érzékű újítót is. Új szavakat nem alkot, «de annál jobban érti, mint Gyulai mondja,*) hogyan kell régi és új szavaknak költői szint és jelentőséget kölcsönözni». Újításai abban állanak, hogy: vagy a meglévő szókat megrövidíti (pl. *ajándít* = ajándékait, *csalait* = csalásait, *gazdálni* = gazdálkodni, *éh* = éhes, *Udlak* = Üdvlak), vagy hosszabb alakot használ a rendes helyett (pl. *tűrödelmem* = türelmem), vagy más jelentést ad a szónak, de sohasem az értelem rovására (pl. *tekint* = lát, *tartsd meg őket* = tartóztasd fel őket, *ellenző* = ellenkező), vagy körülírással pótol egyes szavakat (pl. *a hol Tünde tart lakást* = a hol Tünde lakik), vagy régies szóalakokat elevenít fel (pl. *oldalattam* = oldalam mellett, *naponnan* = naponként), vagy egyes szók szokatlan alakját használja (pl. *terh* = teher, *sivány homok* = sivár homok). De legtöbbször népies és tájszavakat és szerkezeteket honosít meg nagy számmal. Általában elmondhatjuk, hogy minden újításán meglátszik az öntudatos költő finom nyelvérzéke.

A nyelv költői szépségét nagyban emeli a *verselés hangzatosága és zenei lebegése*. A versforma már szokatlanságával is meglep. Az újabb nemzetek a dráma csaknem kizárólagos versformájául a jambust fogadták el, mivel az indulatok hullámzásának, a szenvedélyek erős lüktetésének kifejezésére igen alkalmas. Így nálunk is ez lett a dráma szokott versneme, habár menete a magyar hangsúlyos rhythmus természetével egészen ellenkezik. A trochæus hangzása egyezik meg legjobban a magyar ütemekével, ezért magyaros verseinkben sokszor egészen véletlenül találkozzunk trochaikus sorokkal. Habár ily módon szavalása a legkönnyebb, mégsem férközött a drámához; egyedül *Csongor és Tündé*ben találkozunk ezzel a versmértékkal. Az újabb nemzeteknél csak a spanyolok fogadták el a drámában. A görögöknél könnyű lebegésénél fogva kezdetben a tánczdal versneme volt, de később helyet talált a drámában is, úgy hogy a trimeter trochaicus (néha tetrameterrel felváltva) csaknem egész szokásos versneme lett a görög drámának. Ennek befolyása mellett különösen a magyar nyelv szelleme ösztönözhetette Vörösmartyt eme szokatlan vers-

*) Vörösmarty életrajza 112. l.

forma megkísérlésére ezen drámai művében. A kísérlet kiválóan sikerült, mert már a versforma is nagyban elősegíti, hogy az a sok gyönyörűség még jobban lelkünkhöz férközzék. A minő változatos a tartalom, épen olyan változatosak a verssorok. Ötös, ötödfeles, négyes, hármas, harmadfeles és kettes a legnagyobb összhanggal váltakoznak az érzés és tartalom szerint. De a trochæus-sorok természetes hömpölygését itt-ott, a hol a szenvedélyek hullámmása kívánja, felváltja a jambusok szökellése (pl. a három vándor és az Éj jeleneteiben). A boldog szerelmeseket kísérő leánykák távoli éneke meg daktylusokban van írva, mintha a veremérték is ki akarná fejezni amazok röpké menését és Csongor és Tünde játszi kedélyének boldogságát.

Loósz ISTVÁN.

HAMLET-ELŐADÁSOK A MULT SZÁZADBAN.

Irodalmunk első Hamlet-fordításának színészettörténeti jelentőségéről értekezvén, akkoriban nem is sejtettük, hogy Kazinczy az ő Hamlet-fordításával nem csupán a magyar színpad érdekeit akarta szolgálni, hanem hazája közéletére is befolyást akart gyakorolni e tragédia meséje segítségével. Kazinczy levelezésének újabb kötetéből (a II-ikből) meritjük az idevágó, eddig ismeretlen adatokat, melyek új oldalról világítják meg ez érdekes fordítás jelentőségét.

Midőn 1790 Oroszlán-hava (Julius) elsejéről azt írja Prónay Sándor atyjának, Lászlónak, mint a kinek fordítását ajánlani szándékozik («egy szörnyű Dedicatióban»), hogy ajánljon föl egy-néhány aranyat a magyar játszó-társaságnak «olly fel-tétel alatt, hogy ők Német Játszók által illendően el-készítetvén» Hamlet-fordítását játszszák el, ugyanekkor megemlíti azt is, hogy ennek a nagylelkű ajánlatnak az egész országban hire fog menni és az ajándékozó hazafiúságát «minden újság» fogja hirdetni. Ez az ajánlat ma alig tűnhetik föl egyébnek a főúri hiúság ingerlésénél, egy oly főúrral szemben, a kinek hazafiúsága akkor rossz hírben állott és a kinek áldozatkészségét Kazinczy a magyar színészet érdekében szeretne volna kihasználni, csalétekül hivatkozva arra az olcsó dicsőségre, melyet neki a 90-es évek egy pár újsága biztosít vala viszontszólgálat fejében. Nem kell elfelednünk, hogy Kazinczy nem volt

egy véleményen azokkal, a kik Prónay László rossz hazafiságával előhozakodtak. Már Arankának azt írja, hogy Prónay «jó Hazafi, de annak nem esmértetik, mert szive egyenes és bátor.» Ő szentül meg van győződve állításáról és hogy Hamlet-fordítását ép ő neki ajánlja s nem azok egyikének, kiket a pillanat hatása alatt az elsők, a legjobbak között emlegetnek, ezt azért cselekszi, hogy ajánló sorai éreztessék azokkal, «a kik viselt hivatalján fel-akadnak», meg hazafias érzületét nem jól ismerik, «hogy fel hevült el ragadtatások ok nélkül való volt» és Prónay «még szomorú EPOCHÁNKBAN is azt érezte, a mit minden jó Hazafinak éreznie kellene és a mit sokan nem érzettek azok közül, a kik Nyelveken a Patriotismus szent Nevét kérkedve pengették.»*) Kazinczy szeretetreméltóan lelkes egyéniségét ép úgy hirdetik e sorok, mint erkölcsi bátorságát, a mi nem kis érdem volt korában, midőn puszta gyanúra, a látszat könnyen félrevezető külsősége alapján, oly könnyedén bántak a hazafiatlanság szörnyű vádjával. Nem kevésbé szép vonása Kazinczy lelkületének, pártatlan gondolkozása módjának az a szándéka, mely által módot akar adni Prónaynak, hogy egy irodalmi jutalommal vonbassa magára a közfigyelmet, ezzel is bizonyítván méltatlanul megtámadott hazafiúi érzületét.

E tisztán személyes okokon kívül, melyekben az egyéni határozott rokonszenv és a saját meggyőződése nyílt hirdetésének nem közönséges bátorsága nyilvánul, Kazinczy előtt még magasabb érdekek is lebegtek. A magyar színészet kezdő állapotjára való figyelemmel, nemcsak azért óhajtja fordítása előadatását, mert nem ismer darabot, «melly inkább érdemlené meg a játszást, mint Hamlet», hanem mivel «még az a szerentse van benne, hogy két Aszszonyi rollnál azaz a Királyné és Ophelia Rolljánál több Aszszonyi rolla nem fordul elő: pedig nehezebben lehet Aszszonyi Magyar Játszókat találni mint férfiakat». De Kazinczy még egyebet is lát Hamletben — és ez az egyéb az, a miről eddig nem volt tudomásunk, a mit az előadást sürgető okok között eddig nem ismertünk.

«Az a rémitő borzadás — írja levelében — a mellyet a Hamlet személye és a Kisértet támaszt a Nézőkben, nagyon analogizál Nemzetünknek mostani nem rózsaszínű érzéseivel.» Odaillo-

*) L. Kazinczy F. levelezése. Budapest, 1891. II. k. 80—81. és 119. l.

nek gondolja tehát a 90-es évek kezdő napjai hangulatához a hamleti tépelődést a cselekvés határain belül, midőn a megfontoltság gyávját csinál az emberekből és az elszántság természetes színét a gondolat halványra betegíti. A bizonytalanság emez aggályos perceihez találóknak tartja Hamlet atyjának tette serkentő szellemét is. Mintha tétovázó hazájának a végül cselekvő Hamlettel példát akarna mutatni arra nézve, hogy a megoldásra megért események tragikus kényszere elől nem lehet kitérni. A forradalom eszméitől megittasult Kazinczy szól e sorokból, a ki a «bitang jövevény ellen», «kit a Duna salakos tajtékjával hányt ki partjainkra» szemtelen paczkázásai miatt már előbb panaszt emel levelében, mert «balgatag bosszúságában igazságos örömünk gyuladozását vadságnak nevezi.» Ha Kazinczy Hamletjét érdeklő ez ismeretlen adat, akár irodalom-, akár színészettörténeti szempontból vizsgálva azt, nem is mondható oly jelentőségű dolognak, mely a magyar színészet létrejötte titkos indokait derítené föl, mégis Kazinczy egyéniségét tekintve, de kiváltképen kortörténeti szempontból mégis igen érdekes, mert nemcsak Kazinczy látszott a kor hangulatához odaillőnek tartani a hamleti «rémitő borzadást», hanem nemzetünk is, mely 1794-től kezdve, a magyar színészet történetében egyedül álló következetességgel, a legnagyobb érdeklődéssel kísérte mindig, a fővárosban úgy, mint a vidéken, a dán királyfi sértett lelkülete megható tépelődésének, emberfeletti benső küzdelmeinek és megindító végének tragikus történetét.

Kazinczy terve, bármint szorgalmazta is azt, 1790-ben nem sikerült és így a Hamlet-előadás elmaradt. Okát eddig nem tudtuk, s csak most, hogy ezen korbéli levelei közkinccsé váltak, csak most tudjuk minő jelentéktelen külső okok akadályozták meg e szép terve keresztülvitelében.

Prónay, a föntebb idézett levél vétele után három hétre, fölkeri barátját, hogy a «Nevezetes Magyar Hamletnek Magyarúl leendő el Játzásárúl» «minden rendeléseket megtenni méltóztatásék» és pedig főképen azért, hogy magyar színjátszóink az országgyűlés tartama alatt eljátszhassák.*)

Kazinczy, ki az ősszel Pesten járt, azt írta Arankának nov. 2-áról, hogy jó karban hagyta hátra Pesten a «Schauspieler Trup-

*) Id. h. 89. és 96. l.

pot», sőt azt hiszi, hogy «talám» el is játszották eddig már Hamletjét.

Színészeinkről annyit tudunk meg e levelekből, hogy Hamletet nem merték első darabnak venni, pedig Kazinczy egész lelkesültséggel csüggött tervén. Hozzá akartak előbb szokni a szinpadhoz s azért az volt a tervök, hogy első darabnak *Igazházi-t*, másodiknak *Waltson, vagy a subordinatio-t* adják s csak ezek sikere után fognak a nagyobbval megpróbálkozni.

Nagy sokára értesült aztán Kazinczy — Ráday Gedeonnak 1791. február 11-dikéről kelt leveléből — azon szomorú hírről, hogy a magyar színjátások nemcsak hogy Hamletet nem adhatták eddig elő, de még a választott két darab közül is csak *Igazházi-t* játszhatták el Unwerth gróf sértő akadékoskodásai miatt. Vigasztalásképen mégis megjegyzi Ráday, hogy Hamlet szerepei ki vannak osztva, de mivel «az Actorok nehéz darabnak tartják» aligha fog elsőnek adatni, ha színészeink megkapják a további játszásra szóló engedélyt.*) Nem Kazinczy buzgalmán múlt, hogy nem adhatták elő Hamletjét. Igaz lelkesedése bensőségét alig bizonyítja valami jobban, mint Rádayhoz írt egyik levelének (1790. augusztus 15-kéről) azon nyilatkozata, hogy ha dolgai nem kötnék Kassához és Pesten lehetne s ott látnia kellene, hogy tervét kivinni másképp nem volna képes, még az is megtörténhetnék, hogy ő maga is színjátszásra vállalkoznék. Lehetséges, hogy pesti időzése alatt részt vett az előadók kitanításában és így megkimélte a magyar színjátásokat attól a kellemetlen helyzettől, hogy német színészek avassák őket be a szinpad titkaiba, az előadás művészetébe. E valószínű dolgot azonban, adatok híjában, biztosra nem vehetjük. Csupán annyi tény, hogy Kazinczynak meg kellett elégednie fordítása — dicsőségével. Nem érhetette meg, hogy mint első darabot adják elő színészeink, a bekövetkezett események pedig azzal a kilátással kecsgették, hogy tán sohasem lesz alkalma meglátni a színen e nagy remények közepett készített fordítását. Leveleiben elhallgat róla s csak egyszer említi föl, (1791. febr. 4.), hogy e fordításért egy krajczárt sem kapott kiadójától! Mily jellemző dolgok ezek kortörténeti szempontból! Mily szent tűz loboghatott Kazinczy szívében, hogy ennyi kellemetlenség után sem mondott le az írói dicsőség babéraitól és még büntetésben sem vesz-

*) Id. h. 119. és 162. l.

tette el az eszményeibe vetett hitét. Alig szabadul ki fogságából, Hamletjére gondol és a szigorú önbíráló kerlehetlenségével «egészen elrontottnak» mondja; pedig minden gyöngeségei mellett oly darabbal gazdagította a magyar színészet műsorát, melyhez foghatót hasztalan keresünk ebben, akár tragikus hatás, akár költői erő, akár az előadói művészet szempontjából tekintjük is prózában adott fordítását.

Az erdélyi színjátszók, mint tudjuk, merészebbek voltak pesti collegáiknál és Kolozsvárott 1794-ben adták elő első ízben Hamletet, hogy aztán soha ne kerüljön le ott sem a színészet műsoráról. Egy újabban kezeink közé került, eddig ismeretlen kézírati följegyzés szerint Hamlet azon darabok sorába van fölvéve, melyet a pesti magyar színészet 1790—1796-iki időszakában előadtak. Egész 1795 végeig ismerjük az akkori műsort, s abban nem fordul elő Hamlet egyszer sem: kétségtelen, hogy Hamletet e szerint legfeljebb 1796-ban *adhatták* elő Pesten első ízben és így két évvel későbbben a kolozsvári előadás után, Mindaddig míg az 1796. évi pesti műsor lappangó színlapjai elő nem kerülnek, a magyarországi első Hamlet-előadás évét későbbre kell tennünk.

Az eddigi kutatások eredményei nyomán a magyarországi Hamlet előadások elsőjeül azt kellett tekintenünk, melynek még a jövedelmét is közölte Szilágyi Ferencz. *) A Jantsó-féle színlapgyűjtemény egy ennél még régibb keletűt is ismer: 1799. július 8-áról, szintén Debreczenből.

A szerencsés véletlen egy pár év előtt egy olyan Hamlet-színlapot juttatott birtokomba, a melyről bizvást elmondhatom, hogy ennél régibb keletűt a magyarországi színpad eddig nem ismer. Egyetlen példánynak is kell tartanunk, mert az 1798-iki debreczeni műsor színlapjait nem találhatni meg s idevonatkozó kérdezősködéseim, kutatásaim eredményre nem vezettek. Debreczen városa színészete történetírójának az 1810-ik événél régibb műsor nem állott rendelkezésére, a Kolozsvári Múzeum Egylet színlapgyűjteményéből pedig 1799. előtti színlapot nem ismerünk.

Ide iktatom egész terjedelmében ezt az eddig ismeretlen színlapot, mint egyik legkiválóbb emléket a múlt századi magyar színészet történetének.

*) *Idősb B. Wesselényi Miklós.* Élet- és korrajz. Írta Szilágyi Ferencz. Budapest. 1976. 67—68. l. Ezen 1800-ik évi debreczeni előadás bevétele 48 frt, kiadása 5 frt 24 kr. volt.

Debreczen (A magyar
korona helye.) No. 4.

A Felsőbbeknek Engedelméből,
Ma, Kedden, August. 14-dik Napján, 1798-dik Esztend.

A' Nemzeti Játék Szini Társaság által
fog elő-adódni

Egy Szomorú Játék ilyen nevezet alatt:

H A M L E T,

Dániai Király-Fi.

Öt Fel-vonásokban.

A' JÁTSZÓ SZEMÉLYEK :

A' Dán Király	---	---	---	---	---	Kontz.
« Királyné	---	---	---	---	---	Kontzné.
Hamlet	---	---	---	---	---	Kótsy.
Oldelholm, Belső Tanácsos	---	---	---	---	---	Sehy.
Ophelia, a' Leánya	---	---	---	---	---	Lángné.
Laertes, a' Fia	---	---	---	---	---	Sáska.
Güldenstern, Udvarnok	---	---	---	---	---	Láng.
Gustáv	}	Test-örzök	---	---	---	Jantsó.
Bernfild			---	---	---	Medve.
Testörzök, s Udvariak	---	---	---	---	---	* * *

Történik a' dolog Dánia Fő Városában.

A' BÉ-MENETELNEK ÁRRA :

Az első Nemes Hely	---	---	---	---	---	30 kr.
A' Második Hely	---	---	---	---	---	20 kr.
A' Harmadik	---	---	---	---	---	10 kr.

A Játék Szín építettett a' Fejér Ló Vendég-fogadó Udvarán. Kezdődik a'
Játék Heted-fél, végződik pedig Kilentz Órakor.

Álljon itt összehasonlítás céljából az 1799-ik évi július 6-iki debreczeni előadás eddig sehol sem közölt színlapja is. Ez az előadás már a fordítás összes szerepeit adja és bár egyes személyekben eltér az 1798-iki színlaptól, a főszerepek ugyanazokban a kezekben maradtak :

A Dán Király	---	---	---	---	---	Sáska.
A Királyné	---	---	---	---	---	Kontzné.
Hamleth, Korona Hertzeg	---	---	---	---	---	Kotsi.
Oldelholm, belső tanácsos	---	---	---	---	---	Kontz.
Ofelia, ennek Leánya	---	---	---	---	---	Lángné.
Laertes, Oldelholm'nak fija	---	---	---	---	---	Láng.
Güldenstern, Udvarnok	---	---	---	---	---	Ernyi.

Gusztáv	} Királyi test őrzők	---	---	---	---	Jantsó.
Bernfld		---	---	---	---	Matóltsi.
Ehrlich		---	---	---	---	Sáági.
Trentzof		---	---	---	---	Molnár.
Egy Lélek és	---	---	---	---	---	* * *
Komédiások	---	---	---	---	---	* * *

Érdekes különbség még az e két színlap közt, hogy az 1799-ikinek helyárai olcsóbbak mint az 1798. évbeliek. Az első hely ezuttal 20 kr., a második 10 kr. és a harmadik 7 kr. Ha a belépti árak leszállítását a színházlátogató kedv fokozása czéljából tették meg, úgy ez csak újabb jele ama valóban szerény igényeknek, melyekkel az első magyar színészek fölléptek.

BAYER JÓZSEF.

SZELLEMI HALADÁSUNK TÖRVÉNYE.

E folyóirat t. olvasói nagyrészt a tanítás terén működnek, az eszmék világában mozognak, azért fontos reám nézve, hogy közelebbről ismerjék azt az elméletet, melyet sok törődés után végre sikerült megalkotnom. Mivel szellemi, erkölcsi és æsthetikai életünk egész körére kiterjed, nem tartom helytelennek, hogy legelőször épen az irodalom történetén óhajtom bebizonyítani igazságát, mert tudjuk, hogy az irodalom munkásai mindezen téren mozognak. Van közöttük bölcselel és theologus, moralista és politikus, lantos, elbeszélő és drámaköltő, nyelvész és jogász stb. Az írónak minden pillanatban alkalmá nyilik szólani a politikai és műveltségtörténetről, az erkölcsstan és æsthetikáról, a nyelv- és jogtudományról stb. Fájdalom, mikor az irodalomtörténet jó részét megírtam, még nem volt betetőzve az elmélet. Homályosan meg volt ugyan bennem, mert pár év előtt ily szellemben írtam a nemzeti eszméről a *Magyar Szalon*-ban, tizenkét év előtt kitréfáltam a *Havi Szemlé*-ben egy író, a kinek minden harmadik szava a nemzeti génusz, a nemzeti nevelés, de nem tudta fogalmát adni, s nem egyszer ostoroztam ily irányban a *Nyelvrő*-t. Többször fejtegettem a *nemzeti eszmét*, de mindez csak az alapkő lerakása volt. Mióta azonban megvan az épület, újra kell írnom az irodalomtörténet jó részét. Az első füzetben már nem segíthetem. Csupán az vigasztal, hogy irodalmunk néhány gyöngye emléke úgys kevés alkalmat nyújtott volna az elmélet kifejezésére. Egy részét a bevezetés foglalja le a magyar ősvallásról, ősköltészetéről stb. Egyébiránt homályosan itt is megtalálja az olvasó a nyelvről szóló fejezetben.

A második füzetben már szólok az eszme erejéről, a harmadik füzet elején Telegdinél beszélek az ortho- és neologiaról, ugyanebben a hitvitázó irodalom végén bővebben magyarázom az eszme erejét. Ezután minden lépten találkozik az olvasó az elmélettel. Ugy hogy magyarázatásimban eltérek az irodalomtörténetektől és se a németeknél, se a francziák, angolok és olaszoknál nem akadhatni efféle magyarázatokra. A ki szíves lesz elolvasni, megtalálja keresés nélkül is.

A theoriát azonban nem kell e lapokon ismertetnem. Erdélyi Pál e folyóirat márcziusi füzetében (259. s köv. l.) adta kivonatát. Van ugyan kivonatában néhány kiáltó hiba, minő például az, hogy a reactio «irodalma . . . hétköznapias, a középszerűn alig emelkedik felül stb.», — ez áll ugyan a reactio újjászületése után; de első felében épen a legnagyobb lantos, elbeszélő és drámaköltőket hozza világra. De ezeket a hibákat kiigazítja a t. olvasó is, ha kezébe veszi könyvemet. Csakhogy Erdélyi bírálatot is írt, ellenvetéseket tön. Ezeket már nem mellőzhetem, mert elárulta, hogy nem értette meg a dolgot. Mivel ez az elmélet egész erkölcsi életünkbe vág, semmiféle orthodoxia sem fogja megérteni. A pilises, palástos, pajeszes orthodoxia előtt csak oly érthetetlen marad, mint a vaskalapos, a chauvinista, a sujtásos és sallangos sötétfejűek előtt. Nemünk e becsületes fajtái nem szeretik a világosságot. Derék, jóra való emberek lehetnek, de nem barátjai a gondolkozásnak, az eszmék világának, enélkül pedig engem megérteni nem lehet. Igaz, hogy az új eszme vakbuzgó apostolai sem igen fognak megérteni.

Erdélyi nincs tisztában a nemzeti eszmével. A nemzeti eszme a nemzet érzése és gondolkodásmódja, története, vallása, művészete, szokása, erkölce, nyelve és irodalma. Ebbe hat bele az új eszme, melyet egyesek lassan fejtenek ki. A protestantismus lassan érlelt új eszme, melynek nyomait megtaláljuk a műveltebb katólikus világon mindenütt, Franciaországban úgy mint Angliában, Németországban úgy mint Italiában. A XVIII. század illuminatismusát megtaláljuk nálunk is már Pószakánál, hogy kár egymást öldökölnünk a vallás *különböző tekintete* miatt, a XIX. század liberalismusát szintén megtaláljuk számos irodalmi termékben, csak egy kissé nézzünk utána. Így érlelődik lassan, fokozatosan az új eszme, mely azután megragadja a kedélyeket és betör a békésen éldegélő, kényelmesen tengő nemzeti eszmébe, önzetlen idealismusával felrázza a szunnyadókat, izgat és rombol, lerontja a nemzeti eszme omladozó várfalait. Azért nem lehet Erdélyivel mondanunk: «Annak meghatározása, hogy mely tüneményt veszünk indító tüneménynek (actio, hatás, elmélkedés, arsis), egészen tőlünk függ s így a vizsgáló önkényére van hagyva. Teszem fel a protestantismus, a mint veszszük, actio vagy reactio, csupán tőlem függ, protestans vagy katólikus szemmel nézzem-e? . . . Kivételes rendelkezés ez, a törvény álta-

lános kedvéért azaz önkényes suppositumra van építve a következőtetés.»

Ha értené, mi a nemzeti eszme, akkor nem mondaná, hogy «a modern Németország *actiójának* eszméje a legnemzetibb, — képviselője Bismarck és a császár a legerőszakosb német szellemek». Hisz III. Napoleon, Bismarck, Gambetta, Moltke, Gorcsakov, Andrássy Gyula, Cavour, I. Vilmos, Viktor Emánuel stb. épen a nemzeti eszmének többé-kevésbbé tehetséges képviselői. Ezek a nemzeti eszmét jutatták diadalra az új eszmével szemben vagy megalkudnak vele. A nemzeti eszme korszakának első felében, a míg küzd az új eszmével, támadnak a legnagyobb államférfiak, pl. Gusztáv Adolf, Erzsébet, II. Fülöp, Richelieu, V. Pius, nálunk Bocskai, Bethlen Gábor, Pázmány, Eszterházy, Zrínyi Miklós. Míg a nemzeti eszme vagyis a reactio második felében a legelőkelőbb tehetség sem tud valami nagyot teremteni. Zrínyiről azt mondja Erdélyi: «Míg buzgó katolikus és az uralkodó háznak *rendíthetetlen* híve, addig a vallási reakciónak nem barátja s minden törekvésével a magyarság érdekét, a nemzeti actiót szolgálja». Biz ez szörnyű homályos! Csupa belső és külső ellenmondás. Hisz a nemzeti eszme érdekét szolgálja, nem actio; ezt istápolják a reactio emberei, minő maga Zrínyi Miklós is volt, a ki egyik legszebb és legtiszteletreméltóbb alakja a reactio korának. Lelkes magyar, mint a nemzeti eszme hőiséhez illik, buzgó katolikus, a ki bűnnek tartja a reformatiót, mint a XVII. század nemzeti eszméje követelte. Hisz e felfogáson alapszik a Zrínyiasz!

Majd azon akad meg Erdélyi, hogy állhat meg Katona József Berzsenyi Dániellel? *Bánkban* a reactio teljes virágzásában 1815-ben született. Ezért annyira tárgyias, sokkal objectivebb mint Schiller, a ki a reactio hajnalán kezdett dolgozni, a kinek drámáin azonnal szembe tűnik a kor haladása. Katona 1790-ben született, Berzsenyi 1776-ban. Mindkettő a reactio embere, a nemzeti eszme hőse; csak hogy ez utóbbi még annyira közel áll az actióhoz, hogy lyrájában mind az új, mind a nemzeti eszme érvényre jut; de minél tovább megy be a reactióba, elméje annál jobban elhomályosul, csak az újabb actio hajnalán kezd újfent magához térni. Épen úgy mint Széchenyi, a kinek ifjúsága és fiatal kora a reactio fénykorába esik és mint naplója mutatja, bohó dolgokat művel; míg az actio idején magához tér, hogy hazánk nagy fia legyen, de a reactio megjelentén újra bomlik, elméje elhomályosul. Szóval a két eszme összeütközése sok nagytehetségű ember lelki bomlásával jár. Az átmenet idején az egész társadalom magaviselete sok különösséget árul el. Magunktartása, társalgásunk, öltözködésünk annyi feltűnővel volt tele, hogy mai józanságunkból a reactio időszakának második felére következtethetünk.

Erdélyi Arany *Toldi*-jával és *Elveszett alkotmányá*-val hozakodik

elő. Szerinte ezek «ugyancsak az actio korában élnek». Dehogyan élnek! Épen a reactio hajnalán születnek. Az európai reactiót 1840-től számíthatni. Már ekkor jelentek meg oly feltűnő művek és társadalmi tünemények, melyek a reactio eszméit hangoztatták. A tekintély, a fegyelem, a rend érdekében emeltek szót. A két eszme összeütközése az 1848-iki forradalomban tört ki, a kedélyekben való küzdelem mintegy 1875-ig tartott. *Ezóta minden téren győzött a reactio.* Most semmiféle politikus sem tudna oly törvényt keresztülvinni, mely a szabadságot, a liberalizmust terjesztené. A reactio minden erényével és hibájával uralkodik az egész művelt világon. A nemzetek gyűlölik egymást, a testületi szellem, a servilismus, a rend, fegyelem szelleme, a nepotismus, a családi érdek, a gyakorlati, az önző felfogás, a vesztegetés, a sikkasztás, a könnyed pongyola nyelv, az idegen szók, a kedves hangulatos lyra stb. stb. mindenfelé mutatkozik. Az ország gyűlésén csak oly törvények mennek keresztül, melyek kedveznek a nemzeti eszmének, mint a királyi táblák decentralisatiója, míg a polgári házasság keresztülvihetetlen, mert megbontaná a régi jogokat, terjesztené az egyenlőséget s a zsidóknak is megadná a szabadságot; a közigazgatás államosítása megbukik, mert ellenkezik a helyi patriotizmussal, a százados hagyománnyal, a megyei családok érdekével, noha nagyon megkivánná a magyarosítást. Mindkettőt csak az actio idején és a reactio első tizedeiben lehetett volna végrehajtani, ilyenkor lehet központosítani; a reactio második felében nem, mert az új eszme teljesen le van győzve, a társadalom megkapta harmonikus alakját. Már oly nyugodt a nemzeti eszme, hogy nem tűri az efféle átalakításokat. Ma reformot, javítást csak a nemzeti eszme irányában lehet keresztülvinni.

Erdélyi *Vörösmarty eposzait* sem tudja hova helyezni. Vörösmarty 1800-ban született; ifjúsága a reactio delére, teljes győzelmébe esik. Ekkor fogamzik meg benne az eposzírás terve. A nemzeti eszme a nemzet nagyságáról ábrándozik, szereti a nemzet fényes napjait emlegetni. Hozzá is fog munkájához, de már pirkad, beköszönt az actio hajnala s ime Vörösmarty tárgyias eposzok helyett lyrai eposzokat ír, melyeknek hangja, nyelve, ragyogó csillogása, bájos nólakjai mind a lyra alkotásai. Seholy eposzi nyugalom, tárgyias helyzet, mindenütt az actio lyrikus, ideális és ünnepélyes hangulata uralkodik, míg végre megunja és az actio teljes győzelmével sutba dobja az eposzt. — Ily kifogás az is, hogy «a XVI. századnak nagyszámú elbeszélő költeménye, a különféle tárgyú históriák, krónikák, szép énekek sem illenek bele e doctrina szerint a protestans actio keretébe». Pedig két helyen is megtalálhatta volna magyarázatát. Az actio elbeszélései czélzatosak, tanítók, nincs bennük regegyes, költői. De a mint 1570 körül megjelenik a reactio, megjelennek a költői elbeszélések is; utóbb pedig a reactio haladásával mindinkább

fognak a verses elbeszélések. Ilosvai még versben írja Nagy Sándor históriáját, de a XVII. században már több prózai mű szól róla. Ujabb actiók után mindig jobban apad a verses forma, a reactio kényelme mind jobban elfordul a verses alaktól s ma már oda jutottunk, hogy alig kapnak olvasót a verses elbeszélések. Remek legyen az ily munka, hogy tessék; míg a prózai regények, még ha középszerűek is, sok ezer olvasóval dicsekedhetnek.

Ennél az elméletnél nagyon fontos szerepet játszik a történelem. A természettanban csak akkor mondhatjuk el valamely föltevésről, hogy már törvény, ha a mennyiségtan igazolja. Az erkölcsi világban az emberiség történetének kell igazolnia. Az én elméletemről ma már ki merem mondani, hogy mellette szól a történet. Ugy, hogy új alapra kell építeni az erkölestant, az æsthetikát, a jogot, a nyelvtudományt, a politikai és műveltségtörténetet, szóval a szellemi, æsthetikai és erkölcsi tudományokat. El lehet mondani a nagyzás hóbortja nélkül, hogy a mennyire az erkölcsi felülmulja a physikait, annyival fontosabb e törvény. Elmondhatni, hogy ily csodálatos fölfedezés szerencséje még senkit sem ért. Meg vagyok győződve, hogy 10—20 év múlva a világ minden főiskoláján tanítják és számtalan könyvet írnak mellette és ellene. Különösen ellene, mert soha se mérték nagyobb csapást az orthodoxiára, mint a minőt ez az elmélet csap.

BODNÁR ZSIGMOND.

HAZAI IRODALOM.

Összefüggő részek Thukydides művéből. Tárgyi és szerkezeti magyarázatokkal ellátta *Hegedűs István*, egyetemi tanár. Budapest, 1891. Ára 1 frt 40 kr.

Szerzőnk előszavában ezt mondja: «Műfordításra és nem magyarázó körülírássra volna szükség. Thukydidesnek kell megszólalni és nem nekünk magyarázni». És tovább: «Nyelvünk rövidegét igyekeztem a legtömörebb görög író visszaadásánál kihasználni. Igéretemet beváltom: Thukydideset bocsátom előre, a szerkezeti, nyelvészeti észrevételeket, tárgyi magyarázatokat a mindig alakhű fordításban adott rész után vettem».

Igen nehéz feladatra vállalkozott szerzőnk, kivált, ha meggondoljuk, hogy V. oszt. tanuló előtt kell a magyar Thukydidesnek megszólalnia. Tudjuk ugyanis, hogy Thukydides nem az elődei által taposott úton jár; hogy ő maga magának teremtett prózát, melyet epigonjai nem tudtak és nem mertek utánózni. Minthogy tehát szerzőnk arra igyekezett, hogy Thukydideset alakhű fordításban mutassa be, számot kellett

vetnie magával a felől: vajjon és mennyiben alkalmas a magyar nyelv az ilyen nehéz vállalat megoldására. *Egyszóval: szerzőnknek sajátos szerkezetű magyar nyelvet kellett megteremteti, mely alkalmazásában minden eddig felállított magyar stilisztikai szabályt kell hogy megzavarjon. És ez meglepően sikerült is szerzőnknek, a mint ezt az alább idézett helyek a napnál világosabban ki fogják mutatni. A kérdés csak az: lesz-e ez úton előmozdítva a Thukydidesbe való elmélyedés? Nem fog-e ez által az V. oszt. tanulónak nyelvérzéke tetemes kárt szenvedni? Én csak felvettem e kérdéseket, melyekre az e könyvvel foglalkozó tanárok lesznek majd hivatva szakszerű véleményöket kimondani. A dolog érdekel, annyival is inkább, mivel szerzőnk művét betűről betűre tanulmányoztam át — a mint azt az alább közlendő tényekkel be fogom bizonyítani — nem csak figyelmesen elolvasva, hanem összehasonlítva az eredeti szöveggel és Zsoldos fordításával is. Már pedig megesett rajtam több helyütt, hogy az elszórt tagokat, mint egy költeményben, össze kellett keresnem, míg a helyes értelelmezhez jutottam.*

Ennyit erről.

Áttérek most a könyv technikai részére.

A philologusoknál bevett jó szokás, hogy az előszóban adnak számot azokról a kútforrásokról, melyekből munkájuknál merítettek valamit. Ezt elmulasztotta tenni szerzőnk és csakis itt-ott elszórtan, csak úgy en passant akadunk nevekre, mint: Thom. Arnold, Bertant, Böeckh, Classen, Grote, Curtius, Niebuhr, Jowett, Poppo-Stahl, Kœchly, Rüstow, Zsoldos. Csak nem gondolja szerzőnk, hogy az V. osztályú tanuló ismeri ezeket az írókat? ha nevéknél egyebet nem tud meg róluk? Ezt tehát hibáztatom.

Annál inkább *dicsérettel ki kell emelnem: 1-ször az anyag megválasztását.* E tekintetben igen tapintatosan járt el szerzőnk az által, hogy a főszereplő személyek beszédeire és a szicíliai hadjáratra fektette a fősúlyt; 2-szor azt, hogy tájékoztató bevezetésekkel és az egyes részleteket összefoglaló excursusokkal iparkodik közvetíteni a megértést; 3-szor azt, hogy a fordított és fordítandó részeket áthidaló tartalmi elbeszélésekkel köti össze; 4-szer azt, hogy fordítását és előadását megfelelő jegyzetekkel kíséri.

Ez okvetetlen emeli a könyv értékét, csak az a baj, hogy szerzőnk értekezéseiben, *magyarázataiban nem tud leszállani az V. oszt. tanuló felfogásához,* miért is bennök sok fordul elő, a mi ismét magyarázatra szorul.

Ezt tartottam szükségesnek előre bocsátani. Lássuk most magokat a részleteket, melyek a fennebb jelzett állítások bizonyítására szolgálnak. És pedig, tartsunk szemlét azon helyek egynéhánya felett, melyekben szerzőnk fordításában maga Thukydides, továbbá azok felett, a melyekben szerzőnk maga szólal meg.

I. Helyek, melyekben Thukydides szólal meg, és pedig *a*) helyek, melyekben a magyarság erőszakos és homályos, a következők:

136. lap, 17. sor alulról: «Nem is tartván azokat, kik magukat megadák, az esettekhez hasonlóknak, később egy atheni bosszantás végett még is kértett egyet a sziget foglyai közül, *hogy az esettek-e közülök a valódi derék férfiak*». 140. lap, 105. fej. Brasidas azonban *tartván* attól, hogy Thasosból hajók jöhetnek segítségül és *meztudván*, hogy Thukydidesnek aranybányái *lévén* a szomszéd thrák vidéken, *mint egyike a legelőkelőbbeknek, nagy tekintélyű férfit*, iparkodik stb. 150. l., 17. sor felülr.: «Pedig magam ebből csak dicsőséget szerzek és *saját életem miatt kevésbé félek* mint bárki más» (egyszerűbb és helyesebb talán: *életemet kevésbé féltem* stb.). 152. l. 3. sor alulr.: mert *az* igaz tisztviselő (helyesebb: mert igaz tisztviselő az, ki stb.).

Zavaros a következő 141. l., 6. sor felülr.: «Mintán látták a nép változott hangulatát és azt, hogy az atheniek jelenlevő *vezére* nem hallgat». Mi azonban világos lesz, ha *vezérére* olvasunk. U. o. 19. sor felülr. «de mint terve meghiusult». Helyes lesz, ha azt írjuk: «De mind a két terve meghiusult». 152. lap, 17. sor alulr.: «Határozattok el, hogy a szicíliaiak és közöttünk a határok: a ion tenger a part mentén és a szicíliai tenger a nyílt tengeren hajózókra nézve háborítatlanul maradjanak saját hazájokban élve, hadd intézzék el saját ügyeiket». (Hogy ez zavaros ne maradjon, az interpunctiónak kell segítenie.) 155. lap, 5. sor felülr.: «Ha pedig nagyon megerősödnének is arra, hogy hazánkba betörjenek, ha el nem hajóznánk is, képesek, de tengeri haderővel nekünk ártani nem birnának» stb. Ezt én egyszerűen így írnám: «ha pedig nagyon megerősödnének, képesek, ha el nem hajóznak is, hazánkba betörni». Hasonló a 165. lap, 19. sor alulr.: Az atheni nép stb, 193. lap, 20. sor felülről: «Ugyanez időben az atheneiek egyszerre Dekeleia erődítésével és kora tavasszal harmincz hajót küldenek». Én ezt így adnám vissza: Dekeleia erődítésével egyidejűleg, *még pedig* kora tavasszal stb. Hogy *καὶ* e helyen így fordítandó, l. Krüger: Gr. Sprachlehre. Syntax 69. §. 32, 18.

196. lap, 9. sor felülr.: «Mint a mennyi kárt az atheniek az ő *tapasztalatlanságuk* miatt tengerészeti ügyességük által okozhatnának». Ez így nagyon zavaros, mert ezt így elolvasva, kiki a *tapasztalatlanságot* az atheniekre vonatkoztatni kénytelen. E hely nézetem szerint így adandó vissza helyesen: «Mint a mennyi kárt az atheniek tengerészeti ügyességekkel az ő (t. i. a szicíliaiakra czéloz) tapasztalatlanságuknak okozhatnának». Nem hiszem, hogy a magyar nyelv megengedné a constructio ad synesin-féle szerkezetet, mint pl. a 17. lap, 2. sor alulr.: «a nép a legelőkelőbb nők által hímezett peplost *vitték*» és 95. lap, 19. sor felülr.: «Az ellenpárt *tagjai* . . . az oltárokhöz *menekül*». Végre

166. lap, 1. sor felülről: «Azt hitték, hogy az az ő műve és e csapat titkos küldetéssel nem a boiotiabeliek érdekében jöttek». Ha csak nem olvassuk így: e csapat küldetésével.

Nem hagyhatom említés nélkül, hogy e műfordításban németes és latinos kifejezések fordulnak elő; németes: 5. lap, 18. sor alulról: «faluszerű *kinézéssel bír*», sokkal helyesebb Zsoldosé: «faluszerű házesoportokból áll» és u. o. 15. sor alulról: «a városokat *kinézésük* szerint megbecsülni»; mit egyszerűen *külseje* szóval szépen lehet visszaadni; ide tartozik még ez is: 183. lap, 13. sor alulról: «bárdolatlan ós formában *kivire*» (= ausgeführt); 2. *latinos szerkezet*: 8. lap, 17. sor felülről: «a jónokat, midőn virágzásra *jutottak volna*», 212. lap, 18. sor felülről: «Midőn egy kisebb lovas csapat *kitört volna*». Kétértelműsége alkalmat adó kifejezések is fordulnak elő; pl. 5. lap, 4. és 5. sor alulról: «*vezők*», melyet Zsoldos helyesen ad vissza *erezősök*: szóval, 125. lap, 7. sor alulról: «Brasidas Amphipolisban herosként kultusban részesül. A várost megvédő herosképen tisztelik». (Ez ugyan nem fordítás, hanem csak kivonat, mely azonban ily szerkezetben meg nem állhat. Egyszerűen ezt kellene írni: Brasidást Amphipolisban, a várost megvédő herosként tisztelik.)

Ezekből a felhozott idézetekből kitűnik, hogy a magyar Thukydides nem minden helyütt szólal meg helyesen és világosan. Lássuk most *b)* azokat a helyeket, melyekben szerzőnk az eredeti szöveget tévesen fogta fel. Ezek 4. lap, 6. sor felülről: «mert folyt a rablóélet egymásközt, sőt ezt űzték a partszél lakói is, ha hajósok nem voltak is és a mai napig e városok a belföldön lakatnak». (Ez nem csak nem szépen, hanem tévesen van fordítva.) Helyes úton jár Zsoldos, ki ezt így fordítja: «Mert kalózok fosztogatták egymást, azokat is, a kik a tengerre ugyan nem jártak, de lent a parti szélén laktak». Ez az igazság! mert megmagyarázza, hogy miért épültek a városok távolabb a tengerparttól. 58. lap, 11. sor felülről: «Oly alkotmányunk van, mely nem vetelkedik más államok intézményeivel». Helyesebb talán: Mely nem vágyódik más államok intézményei után. *Zηλοῦ*-nak ez a jelentése e helyen, 100. lap, 16. sor alulról: «a jó polgárnak nem szabad ellenfelét megfélemlítve, hanem nyílt harcban megmérkőzve vívni ki fölötte a fölényt» téves értelmezése birta rá a fordítót erre.

Igaza van ez ellenében Zsoldosnak, midőn így fordít: «Derék polgárt nem az az eljárás illet meg, hogy félemlítse azokat, kik neki ellent akarnak mondani, hanem az, hogy egyenlő feltételek mellett jobb tanácsadónak bizonyítsa magát». 111. lap, 11. sor alulról: «Tehát nem hiszitek, hogy az hasznos, mi bátorságos, az igazság és tisztesség pedig veszélylyel jár». Itt az *ἀσφάλεια* nem bátorság, hanem biztonság; tehát ekképen fordítandó: hogy a hasznos biztonsággal stb. 153. lap, 4. sor

alulról: «hanem hasonló helyzetben bárki tűrje, ha a szerencsésebbek lenézik vagy *ha* másoktól becsültetni kíván, becsüljön maga is másokat». Ez az utolsó tétel *ἀνταژیωῖν*-nak téves magyarázatából eredt; azért helyes Zsoldos fordítása, ki azt «ugyanazt követelheti» által adja vissza.

202. lap, 19. sor alulról: «Itt az összes haderő felett szemlét akarván tartani, ha (jobb: vajjon) nem hiányzik-e egy sem (jobb: valaki = *εἷ τις*) a gyűjtött csapatokból és a thuriobelieket is rávenni, hogy minél nagyobb buzgalommal vegyenek részt a hadjáratban, miután oly helyzetbe jutottak, hogy egy barátjuk, egy ellenségük van, az athenaiekek Thurioiban maradván» stb. Ebből azt olvassuk ki, hogy az athenaiekekkel Thurioiban maradtak, pedig ez nem áll. E hibán az által segít-hetni, hogy a vesszőt *van* után töröljük és azt az *athenaiekekkel* után tesz-szük. 150. lap, 7. sor alulról: «de ha jelentékeny *betegség* érne». Ezt inkább *csapással* kell fordítani.

Ezeknek előrebocsátása után nézzük meg II. azokat a helyeket, melyekben szerzőnk maga szólal meg.

Szerzőnk úgy beleélte magát Thukydides stílusába, hogy ott is, a hol maga okoskodik, értekezik és Thukydides meg nem szólal, ezen befolyás hatása alatt sajátságos és épen nem világos szerkezetben állítja elénk gondolatait. Álljanak itt a következő részletek: 12. lap, 19. sor alulr. «Nem volt jelentékeny hatalom, minek folytán Hellas nevezetes küzdelmet nem bir felmutatni, csak határvillongásokra szorítkoztak, szárazföldi városok, melyeknek keletkezését egy nemzetgazda felfogásával állítja elénk a rendre gyarapodó tényezőkből, a perzsa hatalom növekedése gátoló a műveltség tényezőivel legelőbb rendelkező ionokat, hogy hatalmukat kifejlesszék». Ezt mind elmondja egy lélegzetre az V. oszt. tanulónak.

Így zavarosan van szövegezve a következő 51. lap, 8. sor alulról: «A chronologiai nézőpontból leghíresebb felirat Kr. u. Marmor (talán Marmor) Parium (parosi márvány), mely most az oxfordi egyetem kincse (1627-ben Lord Thomas Arundel vásárolta meg; a felirat a Görög feliratok gyűjteményében 2374. sz. felirat), mely nevezetesebb irodalom-történeti adatokat tartalmaz (a jelen állapotban Ol. 106. 2—354. Kr. e. van levezetve) Kekropstól számítja és a parosi és attikai archonokkal jelöli meg az éveket». Sokat kíván szerzőnk az V. oszt. tanulótól.

54. lap, 11. sor felülről: «Athen jövedelmét a szövetségesektől hatszáz talentumra teszi. . . saját jövedelmük járul ehhez». Talán helyesebb: mihez stb. — járul. 66. lap, 1. sor felülről: «A szónoki frázisok hazájában kimondja azt a súlyos ítéletet, hogy az elesett hősök hírével fölértették». Ezt igazán nem lehet megérteni!

67. lap, 8. sor felülről: «Ez okoskodáshoz szó fér. És csakugyan Thukydides egész művében az atheni polgár hősiek felfogását az életről

szépen igazolja». Ha ugyancsak az okoskodáshoz szó fér, akkor nem állhat a jelzett következtetés.

78. lap, 19. sor alulról: «Jellemző . . . , hogy e beszédet . . . hibáztatta egy oly kitünő ítész, mint a halikarnassosi Dionysios *hibáztatja*». 154. lap, 3. sor alulról: «Nem ide tartozik fordításomról, mely e helyre nézve Betant francia fordításához áll közel, csak az eredetit inkább követi szószerint, számot adni.» Ez valóságos rebus, melyről nem tudjuk, vajjon szerzőnk vagy Betant követi-e szószerint. 164. lap, 5. sor alulról: «Minthogy érezték, hogy a közvélemény által lelkesen fölkarolt hadi vállalat sorából ki nem hagyhatják, hiába követelte Alkibiades, hogy az elindulás előtt jártassák le pörét, jobbnak látták őt útra engedni: feje fölött e fenyegető karddal». 169. l, 5. sor alulról: «Alap-tétel, miből kiindul az, hogy Athen csak abban a formában hazája, mely az ő jogtalan üldöztetését kizárta, mely Alkibiades családjának előkelő polgári állását biztosíta». Ezt ugyancsak nem érti meg az V. osztály tanulója.

De evvel a helytelenségek számát még nem merítettem ki; hadd álljanak itt a többiek is, hogy a kifogások lajstroma teljes legyen és szerzőnk észrevételeimet, ha jónak látja, új kiadásában felhasználhassa.

1-ször is szerzőnk sajtóságos phrasisokat használ; pl. 12. lap, 3. sor felülről: «Thukydidés műve egy pártember *virágairá válhatott volna*». 85. lap, 21. sor felülről: «Külön vezetők *ügyelték fel a munkát*». 144. lap, 8. sor alulról: «*békekötést szereztek*» *σπονδὰς ποιῶν* (mi egyszerűen: békét kötni). 148. lap, 15. sor alulról: «az uralom összes erejével *sujtani e vetélytársára*». 87. lap, 25. sor felülről: «A ki-kirohanó ellen-ségnek *nyílt csatát adtak*».

2. Szerzőnk túlságos hevében és lelkesültségében szeret a kerékvágásból kicsapongani. Jellemző példa erre a 87. lap, hol az ostromról értekezvén, miután felhozta, hogy a régieknél a hősök a hősiesség tényeire voltak utalva, ekképen folytatja: «Jellemző az Achilles fegyverei fölötti verseny Aias és Odysseus közt. Aias a régi, a mythikus kor hőse, ki felsorolja a versenybírói tisztet ülő görög tábor előtt, hős, félistenekhez méltó tetteit: Odysseus felhozza a fa-ló híres cselofogását, melynek a város tíz év után áldozatul esett. Odysseus a történelmi Görögország képviselője. Hadász: a szó igaz értelmében». Mi köze van ennek az egésznek az ostromhoz?

3. Az elsietésnek tulajdonítom, hogy egyes és igen fontos szók kiestek, így pl. 90. lap, 1. sor alulról: «őrizet és fedezet nélkül hagyták» itt kiesett: *az atheniek*. 94. lap, 4. sor alulról: «Oly közel van e Rhe-neia, hogy Polykrates, Samos kényura, a delosi Apollónak akarván *szentelni* (itt hiányzik a tárgy) egy lánczczal köti Deloshoz». 90. lap, 2. sor alulról: «A peloponnesosiak ekkor egyenesen a Peiraeus ellen

akarnak támadást intézni; őrizet és fedezet nélkül hágyták, valószínűleg elbizakodottságból». Itt okvetlen *hagyták* után az atheniek beszúrandó. 203. lap, 7. sor alulról: a syrakusiak azonban értesülvén (miről? itt kiesett: *ἀπὸ τῶν ἐπιπλοῦν*, tehát kiegészítendő: *azoknak elönyömuldsárról*. 51. lap, 14. sor felülről: «Igy a fentebbi időpont Poppo teljesen elfogadható». Itt Poppo után *szerént* vagy *nyomán* teendő.

4. A tulajdonnevek írásánál nélkülözöm a következetességet; így ír szerzőnk: 4. lap, 10. sor felülről: fenecziai és 8. lap, 20. sor felül, phoinikiai, u. o. 17. sor felül. jonokat, másutt ionokat, u. o. 10. sor alulr. siciliai, másutt sziciliai. 19. lap, 9. sor felül. Peloponnesus és u. o. 11. sor peloponnesosi; 53. lap Arkhidamos és Arkhidamus. U. o. Zakynthus és másutt Zakynthos. 145. l. 1. sor felül. delphosi és 446. l. 17. sor felül. Delphoi 173. lap argosiai és 2. lap argivok; 195. lap: boiotok, másutt boiotiaiak; 129. lap: korinthusi, másutt korinthosi; 214. lap: aeol és aiol; 82. lap, 2. sor alulr. Jowett, másutt Jovet.

5. Alig hiszem, hogy szükséges Thukydidest ilyen magyar alakokkal megszólaltatni mint pl. 10. lap: öltend, öltendik; 33. lap: látandjuk. 98. lap: szabandotok, szerzendünk; 137. lap: megnyerendek.

6. Szerzőnk nagyon el lehetett foglalva, hogy nem ért rá művét pontosan átolvasni, mivel akkor a könyv végéhez csatolt sajtóhibákon kívül, még a következőkre is akadt volna: VI. l. Halimusi (Halimosi h.), 18. l. 16. sor felül. Hekataisos (Hekataios h.), 19. l. 1. s. alulr. a (s h.), 20. l. 14. sor felül. atheneinek (atheniek h.), 21. l. 4. sor felül. áldozatul (áldozatúl h.), 18. l. 8. sor felül. rokonai (rokonai h.), 12. l. 19. s. felül. gyarlóságát (gyarlóságát h.), 23. l. 13. s. alulr. beépesítve (benépesítve h.), 25. l. 68. fej. hiányzik az idéző jel »; 69. fej.-ben pedig 2. sor alulr. *azután* elé záró (jel teendő, 37. l. 17. sor alulr. *hivatal* után pont teendő, u. o. 15. sor *ek* (tek h.), 38. l. 1. sor felülr. olyamát (folyamát h.), 51. l. 3. sor történeti (történeti h.), 53. l. 16. sor alulr. Anaktoion (Anaktorion h.), 57. l. 19. sor felülr. teszki (talán: tetszik h.), 66. l. 13. sor felülr. Homerosról (Homerosnál h.), 75. l. 60. fej. hiányzik az idéző jel ». Zavart idéz, hogy a 85. lapon a 76. fejezethez tartozó csillag *mint* szó előtt kiesett és a 86. lap első sorába jutott, 85. l. 12. sor felülr. övezdte (övedzte h.), 122. l. 5. sor felülr. Sophokest (Sophoklest h.), u. o. 15. sor felülr. magarai (megarai h.), 130. l. 1. sor alulr. Sphekteria (Sphakteria h.), 140. l. 19. sor felülr. rendelkezés (rendelkezése), 144. l. 11. sor felülr. adót (adók h.), 146. l. 17. sor felülr. Isthmusban (Isthmosban h.), 158. l. 3. sor alulr. ismert (ismer h.), 165. l. 4. sor alulr. törekvéssel után kettős pont teendő, 167. l. 16. sor felülr. mérsékletét (mérsekletet h.), 168. l. 18. sor felülr. merítének (merítenek h.), u. o. 9. sor alulr. jövedelméből (jövedelmétől h.), 232. l. 9. sor alulr. kidomortják (kidomborítják h.).

Evvel fejezem be bírálatomat, melyből azt a tanulságot merit-
hetni, hogy a «*nonum prematur in annum*»-féle tanács e könyvre is
ráillik, és hogy kár volt félévénél több időt nem fordítani az olyan mun-
kára, mely a görög nyelv tanításának mai helyzetében hézagpótló akar
lenni.

BARTAL ANTAL.

Petőfi és a természet. Irta *Lenkei Henrik*. Budapest, Lampel R.
(Wodianer F. és fiai). 1892. 134 l. Ara 1 frt 20 kr.

Petőfi ama kiváltságos szellemek közé tartozik, kik az idő halad-
tával nemhogy kisebbednének, hanem egyre nőnek. De, jóllehet élete
ma már nyitott könyvül áll előttünk, költeményei a művelt világ köz-
kincsévé váltak, korántsem mondhatjuk, hogy teljesen ismerjük Petőfit.
Ismerjük életének, rövid szereplésének legapróbb adatait is, úgy hogy
az újabb kutatások már csak tarlóznak a régiek nyomán, de még nem
mondhatjuk, hogy megtaláltuk a kulcsot, mely rejtélyes egyéniségének
minden zárát kinyitná. Olvassuk és élvezzük költeményeit is, melyeknek
nagy szépségei ellenállhatatlanul hatnak ránk, de élvezetünkről számot
adni nehezen tudunk. Úgy vagyunk költészetével is, mint életével. Ér-
dekel emennek minden mozzanata, amannak minden törmeléke, de
lépten-nyomon megakaszt különlegességeivel. Érezzük, hogy a szokat-
lan — tetteiben úgy mint költészetében — *nála* jogosult; de mindkettő
magyarázatra szorul. Ha minden lyrai költő költészete szorosan össze-
függ életével: Petőfinél egyik a másik nélkül valósággal érthetetlen;
azért őt csak akkor fogjuk igazán érteni és öntudatosan élvezni, ha
élete s költészetének összefüggését, egymásrahatását megmagyaráztuk,
rejtélyeit megvilágosítottuk.

Ezt a célt szolgálja Lenkei munkája is, midőn a természeti világ-
hoz való viszonyában Petőfi költészetének egyik legjellemzőbb saját-
ságát vizsgálja, s ezért törekvését mindenestre méltánylattal fogadja az
irodalom.

Nálunk szokatlan ugyan, hogy egy értekezésre való tárgyról egész
könyvet irjanak, de Lenkei nagyon alapos munkát akart végezni, s ezért
kissé nagy feneket is kerített neki. Mielőtt ugyanis tulajdonképeni tár-
gyához fog, előbb vizsgálja a természetfelfogás változásait a világiroda-
lomban s a magyar költészetben. E két fejezet könyvének jó harmadát
teszi; mindkettő sok szorgalommal és nagy olvasottsággal készült,
sőt — mint a sok idézet is eléggé bizonyítja — az első alig egyéb kül-
földi aesthetikusok és irodalomtörténetírók kivonatánál, de ügyesen van
compilálva is, megírva is, bevezetésül pedig mindenestre szükséges
volt. Eredetibb, s ezért érdekesebb is, a második fejezet, melyben néhány
vonással találóan jellemzi a költészetünkben dívó természetfelfogást:
Balassától egész Vörösmartyig. Csak abban téved, hogy mindent a német

költészet lámpavilágánál néz. Bajos volna pl. kimutatni, hogy Amade, ez a múlt századi impressionista, midőn költeményeiben élénkebb benyomásokat láttat, nem a maga megfigyeléseit, benyomásait írja le, hanem Brockes, Haller, Uz, Kleist hatása alatt az akkori költői divatot utánozza. Igazabb s jellemzőbb az idegen befolyás méltatása Kölcsey, Bajza s Berzsenyi költészetének vizsgálatánál. Új felfogást először Orczynál, egyénibb vonásokat csak Verseghegynek egy költeményében talál. A természetfelfogás dolgában Petőfi úttörőül Kisfaludy Sándort, Csokonait és Vörösmartyt jelöli meg, kik a természeti leírásokba már nagyobb elevenséget, melegséget visznek s az embernek a természettel való szorosabb összefüggését, subjectiv vonatkozásait is éreztetik. Különösen Vörösmarty képzeletét hatja meg a természet; új és találó hasonlatai, a természeti tárgyak megszemélyesítése nála már mélyebb érzést, önállóbb megfigyelést mutatnak.

De midőn Lenkei ezeket fejtegeti s az eredményeket constatalja, figyelmen kívül hagyja annak vizsgálatát, a mi e három költő megfigyeléseit élénkebbé, újabbakká s különösen a régiekéitől annyira különbözökké tette: nem vizsgálja a magyar népköltészetet, melynek üdítő hatását pedig mindhárman érezték. Nem foglalkozik a népköltészet sajátosságainak vizsgálatával könyvének további részében sem. A harmadik fejezetben csak futólag érinti ennek hatását Petőfőre, s a hatodikban jellemzi rövid általánosságban — Erdélyi szavaival. Pedig ha valahol, épen Petőfi természet-cultusának vizsgálatánál volna helyén kimutatni a közös vonásokat, melyeket átvett, melyek újabb, jellemzőbb megfigyelésekre indították s a hagyományokkal való szakításra bátorították. Kisebb lesz-e Petőfi, ha ezt kimutatjuk?

Lenkei különben Petőfi születése s élete körülményeinek befolyását is inkább csak érinti mintsem fejtegeti; szintúgy nomád hajlamát (kalandozás-vágy), élénk s fogékony képzelmet, a népköltészet, külföldi költők s Csokonai, Vörösmarty és Vajda Péter hatását. Siet tulajdonképeni tárgyára. Valóban szépen s Petőfi költészetének alapos ismeretével méltatja ennek viszonyát a természethez általánosságban úgy, mint részleteiben. Kimutatja, hogy Petőfit mindenütt az élet, a valóság érdekli; felfogása ennél fogva egészséges, életkedvtől duzzadó; mint igazi realista, nem hanyagolja el a természetnek egyik tüneményét, képét sem, s rá az egész természet egyenlően hat.

De mégsem! A felfölddel szemben «részrehajló, szeszélyes, sőt igazságtalan». Lenkei a költő leveleiből s költeményeiből ismert adatokkal több lapon át mutogatja, hogy e részrehajlásban mi része volt a szabadság s a szülőföld rajongó szeretetének; aztán így szól: «Petőfi e részrehajló természetszeretében volt valami erőltetett, mondhatnók beteges vonás, melyet csak azért bocsáthatunk meg, mert legalább első

izben (állítmány?), hogy költő a mi saját topographikus szépségeinkkel behatóbban foglalkozott s mert legalább nem hazudott oly vidék iránt ragaszkodást, melyet nem ismert». (54. l.) E megjegyzés ellen két kifogásom van. Először is az, hogy bármily részreahajló Petőfi a felfölddel szemben, érzelme, akár elfogultsága, még korántsem *beteges*, és ezért sem szánalomra, sem *bocsánatra* nem szorul, még csak védelemre sem, csak egyszerű magyarázatra, s ezt az ő rajongó szeretete a szabadság és szülőföldje iránt, mely egyszersmind a magyar fajnak is legigazibb hazája, tökéletesen megérteti. S aztán ő nem is annyira *gyűlöli* a felföldet mint inkább csak *fél tőle*: hegyeit börtönfalaknak, patakjai locsogását lánczcsörgésnek képzei, s mindezt oly elevenen rajzolja, hogy magával ragad, szinte vele félünk; s midőn másfelől annyi szépséget tud az alföldön fölfedezni, magával ragad a gyönyörködésben is, ezt tartjuk szebbnek mi is, — legalább addig, míg olvassuk a költeményt. Eszünkbe se jut a bonczolás; hiszen lyrai költeményt olvasunk, érzelmekről van szó, s itt megelégszünk a relatív igazsággal, ha t. i. az, a mit mond, a saját szempontjából, a saját meggyőződése, hite szerint igaz, mint a hogy a drámai hőst is elég qualificálnak tartjuk a tragikai küzdelemre, ha maga meg van győződve ügye igazságáról, bár az egész világ más nézetben van. Nem szükséges «a szüleitől örökölt s a szláv-ságot általában jellemző nagyítási hajlamhoz» (51. l.) sem folyamodnunk, hogy az alföld szertelen magasztalását megértsük; elég magyarázat, a mit alább (59. l.) Lenkei is helyesen jegyez meg, hogy «a mit szeretünk, a mi tetszik, azt nem győzzük eléggé dicsérni, s arra törekszünk, hogy mindenki velünk együtt elismerje». Nos, hát Petőfi is erre törekedett, s joga volt hozzá, mert nagyon szerette az alföldet is, hazáját is. — A másik kifogásom az ellen van, hogy az alföld «topographikus szépségeivel» Petőfi foglalkozott «első ízben». Bizonyos, hogy az alföldről és lakóiról senki sem mondott több szépet, újat, érdekeset; ő tette a magyar pusztát nemcsak költőivé s népszerűvé, hanem világhírűvé is. De semmit sem vonunk le érdemeiből, ha fölemlítjük, hogy az alföld szépsége már előbb is lelkes magasztalásra ragadott néhány író s ezeknek kétségtelen hatása Petőfi költészetén is fölismerhető. Hogy csak egyet s szorosán a tárgyhoz vágó példát említsek, ott van Gaal József, ki a harminczas években egyebek közt épen «az alföldi képek és kalandok» rajzaival tűnt fel, melyeket (mint «Gaal életrajzá»-ban már 1881-ben rámutattam, 171 l.) Petőfi is ösmert; «Pusztai találkozás» cz. költeménye pl. egészen Gaal «Haramia csók»-jának hatása alatt készült. A zordon hegyes vidék szépségeivel szemben ő magasztalta (már 1836-ban, tehát Petőfinél jóval korábban!) leglelkesebben az alföldet is; a havasokat már ő is a zsarnokság tanyáinak, az alföldet a szabadság hazájának nevezi, hol mintegy az ember lábához terül el a végtelen sík-

ság; a nádas mocsarat, a vágatató csikóst, a magas gémű kutat, a csárdát, s az alföldnek egyéb különleges szépségeit mind észreveszi, de — úgy mond — ezek rajzolásához «nem elég (mint a hegyitájak magasztalásához) mathissoni lágy érzet, ide egy gazdag kebel való, mely shakespearei tűzzel, önlelkéből tudja mindazt kilobogtatni, a mit tárgya dicséretére elzeng; az Raphaelként tudjon az egyszerű vászonra elragadó bájú lényeket önteni» stb. A részletesebb egybevetést máskorra hagyva, elég kimondanunk, hogy az alföldnek óhajtott Raphaelje, ki «shakespearei tűzzel» annyi szépséget talált s tudott rajzolni az alföldről bizonynyal Petőfi volt.

A IV. fejezetben Petőfinek legremekebb *festő költeményeit* (Alföld, Erdei lak, Csárda romjai, Kutyakaparó, A puszta télen, Kis-Kúnság) vizsgálja Lenkei, midőn a táj feltüntetése a czél a költő előtt s a hangulat csak eszköz. Magának is élénk érzéke lévén a természet festői szépségei iránt, nem először ugyan, de tárgyszeretettel, belemélyedéssel s a hazai s külföldi költészet termékeivel összemérve, találóan jellemzi Petőfi festő-módját, a hogy az apró jelenetek gyöngyszeméből megalakítja a képet, életet, mozgalmasságot visz a legegységesebb tájba, s a mikép elárasztja az egészet saját hangulata varázsával. A magyarázat közt azonban egy kis hibán akad meg a szem (60. lp.); Lenkei, úgy látszik, nem ismeri sem a «királydinnye», sem a «szamárkönyér» nevű növényeket (Petőfi «Alföld»-jében); amazt nyilván valami pompás dinnyefajnak képzei. Hosszabb magyarázgatás helyett helykímélésből legyen szabad Petőfi-commentárom I. 78. l. található magyarázó jegyzeteimre fölhíni figyelmét.

Az V. fejezetben Petőfi *személyesítéseit*, a VI-ban a természetfestésben nyilvánuló alanyiságát vizsgálja, kimutatva, hogy nála mindig szoros kapocs van a kép, gondolat vagy érzés közt, nem böleselkedik, hanem mindig a szívre vagy saját szívbeli viszonyaira való vonatkoztatással fejezi be; Petőfi természetfestéseiben nincs sem érzelgősség, sem mysticismus, sem metaphysikai elmélyedés, sem phantasticum; az ő képei igazak, s a leírásban mindig a saját hangulata, egyéni érzése jut diadalra. S ez egyszersmind a leghatásosabb, legmegkapóbb módja a leírásnak. Mindezt Lenkei ismét kellő æsthetikai s világirodalmi ismerettel, helyenkint igazán szellemesen fejtegeti. De talán nagyon is sokat épít Petőfinek pályája elején idegen költők (leginkább Shelley) hatása alatt készült borongó hangulatú, túlzásokra hajló, néha természetellenes képekkel megrakott költeményeire. Érinthetjük ezeket is, de meg kell mondanunk azt is, hogy ezek forrongó időszakából valók, s az igazi Petőfit nem ezekből, hanem későbbi költeményeiből kell megítélnünk. Semmi sem ellenkezik jobban Petőfi szellemével, mint a természetellenes; paradoxonnal szólva azt mondhatnók, hogy bizonyos tekintetben

még szertelenségeiben is mértéktartó, sohasem dagályos, hanem mindig egyszerű.

Ép azért, midőn az utolsó fejezetben Petőfi *hasonlatairól* szól Lenkei, nagyon bántó az a megjegyzése (Petőfinek egy szertelen, mondjuk képtelen hasonlatára), hogy ott már «kezdődik a képzeletnek az a határa, mely az *őrülettel érintkezik.*» (131 lp.) Mit mondjunk akkor — nem a Lenkei által idézett «vad geniekről,» hanem — a keleti költészet színpompás, képhalmozásban gyönyörködő s csupa szertelen hasonlatairól? Akkor ez már nem is «érintkezik» az őrülettel, hanem teljesen az! De talán mégsem az! — Ez a fejezet különben sokkal részletesebb és rendszeresebb lehetne, a mi alatt nem iskolás tárgyalást, hanem csak áttekinthető csoportosítást értek; a részletezést pedig a munka arányossága is megkívánta volna.

Az egész könyvet mindenesetre rövidebben is meg lehetett volna írni; de Lenkeinek dicséretére kell mondanunk, hogy ha általában sok fölöslegest mond is (főkép a bevezető fejezetekben s a leíró költemények elemzésénél), könyvének olvasása nem fáraszt. Szerencsésen össze tudja kapcsolni a tudós alaposágát a tárczairó könnyűségével. De mindegyik tulajdonnak láttatja a gyöngé felét is, s ez baj. Nem elégszik meg azzal, hogy a világirodalom útvesztőjében való eligazodása, sőt jártassága a fejtegetések során meglátszik, ő fitogtatja is olvasottságát, midőn borúra-derűre szükség nélkül is idéz, illetve tekintélyekre (persze külföldiekre) támaszkodik olyan nyilatkozatokban is, melyeket magától is elmondhatott volna (39. 44. 49. 52. 76. l. stb.) A másik, a tárczairói könnyűségből folyó gyöngéje pedig a stílusbeli pongyolaság. Sok volna kijegyezni mindazt a hanyag szó- s mondatfűzési, főkép szórendi hibát, a mit elkövet, s a melyekhez járul a gondatlan correctura miatt a sok sajtóhiba. Csak néhány gyakrabban előforduló hibát említek meg: nem jól használja az *is*-t, pl. «bármí fényes szavakban *is* nyilatkozik» (13.) «Bármennyire *is* halmozza e képeket» (112.) «Ha nem *is* gazdagítja» (114.) «Bármennyit *is* sétálnak, (118.) stb., melyekben az *is*-nek az ige után a helye. Oda kapcsolandó a kérdő *e* is, melyet Lenkei így használ: «nem-*e* ugyanaz az ok» (35.) «Nem-*e* a végtelen szabadság vágyát mutatják?» «A sasnak nem-*e* a bérczi tető a hazája? S nem-*e* épen a hegyek közt lakó nép őrizheti meg legjobban» stb. (53.) «Nem-*e* mintha Schillertől volna ellesve» (74.) Csokonai nem azt mondja: «tavasza téli *búvá* vált», hanem *búra* (35.) Nyelvtan és széphangzat ellen vét ebben: «A folyam harsogását majd menydörgésnek, majd égbe emelkedett *lelkének* hymnuséneklésének tartja» (46.) A szórend hibás ezekben: «melynek minden kövével ifjúságának emlékei össze voltak nőve» (50.) «A ki . . . természetünknek majd minden sajátságát költőileg értékesíteni törekedett (55.) «Nem hazai természeti tárgyak nem nála (*nála*

nem helyett) szerepelnek» (113.) Magyartalanság az ilyen: «Ő benne is kifejezésre jut» (35.) «Melyet egy a teve hátára belekapaszkodott orosz-lán» stb. (121.) «Azzal, hogy mely részeket emeli ki a költő» u. o. Ezt se mondja magyar ember: «Nem elégedhetik meg a nyújtotta eszközökkel» (97.) «Az emberi lélek . . . talán csak Shelley elérte művészetiségeiben nyilatkozik; csapongás, de nem egy denevére, hanem egy sasé.» (109.) — Helyesírása sem állandó; egyszer: jongleur, genialis, másszor: zsáner; sőt egyetlen sorban (90. l.): zsánerkép és lyrai emotio.

Gondos írónak ilyen pongyolaságokat s hibákat nem szabad eltűrnie munkájában.

Dr. BADICS FERENCZ.

De forma et natura verborum deponentium. Libellus grammaticus quem scripsit *Justinus Bódiss* professor Benedictinus. Budapestini 1891.

Bódiss Jusztin egész kis könyvet írt a latin deponens igékről. Feladatául tűzte ki a latin grammatika hermaphroditikus igealakjainak eredetét, formáját és egész lényegét kutatni és megállapítani. Mondanunk sem kell, hogy már igen sokan foglalkoztak ezzel az érdekes kérdéssel. Szerzőnkkel két nagy csoportra oszthatjuk azokat a nézeteket, melyeket a latin verba deponentia megmagyarázása végett hangoztattak és kifejtettek. Azelőtt túlnyomó részben a latin passivumokból származtatták, mások inkább a görög mediális formákkal hozták kapcsolatba. Egyik táborban sem találták el a feltétlenül helyes utat. Amazoknak nyílt tévedése kézzel fogható; emezek pedig abban hibázták el a dolgot, hogy erőnek erejével ki akarták sütni minden deponens igére azt, hogy voltaképpen a verbum deponens és a görög mediumnak jelentése azonos. Bopp óta természetesen még nagyobb tudással védelmezték álláspontjukat. E tekintetben szerzőnknek nagyon kapóra jöhetett Jahnsson műve, mely sorra tárgyalja az egyes philologusok idevágó fejtegetéseit. *Bódiss* — mint maga mondja — Jahnsson mellett főleg Ek, Ramshorn és Reisig műveit tartotta szembe előtt. Az újabbak közül forgatta Neue, Stolz, Curtius, Vaniček munkáit, de általában ki lehet mondani, hogy az egész kérdés irodalmát a philologusnak körültekintő pontosságával használta fel. Dicséretére legyen mondva *Bódiss* értekezésének, hogy a források nem nyomták el a szerző énjét, hanem csak alkalmat nyújtottak neki hol a bizonyításra, hol a czáfolgatásra.

A «deponens» mint műkifejezés Aelius Donatus ars grammaticájában szerepel először, föltéve ugyanis, hogy Festust Charisius kortársának tartjuk. Tudvalevő dolog, hogy Sextus Pompeius Festus megkísérelt a «deponens» szó magyarzását, persze kevés szerencsével. A régi grammatikusok talán semmi téren sem vétkeztek annyit, mint az etymologia terén és így nem kell csodálni, hogy a legkalandosabb expedi-

ensekkel keresték-kutatták a «deponens» szó igaz valóját. Mindenkor az volt a kérdés, hogy mit vetnek el a verba deponentia. Szerzőnk hangsúlylyal emeli ki a többek között a tudós Priscianus magyarázatát, mely szerint «quasi deponant significationem passivam», de mint későbbi fejtegetéseiből kitűnik, a «deponens» műkifejezés csak a deponens igék lényegének félreértéséből származhatott. Látni való, hogy *Bódis*s művének első fejezete történeti visszapillantást tartalmaz, mely teljesen helyén van.

A második fejezet a három utolsó évszázadban élt grammatikusok nézeteit ismerteti, kezdve Perizoniussal eljut Reisig, Zumpt, Madvig, Gossrau és Jahnsson műveinek tárgyalására. (A. W. Jahnsson : De verbis Latinorum deponentibus. Helsingfors 1872.) Jahnsson beható vizsgálatnak vetette alá és sorra tárgyalta a latin deponensek eredeti jelentését és ebből az élő forrásból meríti az anyagot a «verba deponentia» lényegének megállapítására.

A két nagyobb részből álló harmadik fejezetből megtudjuk, hogy a latin passivumok és deponens igék egy közös forrásból származnak; mindakettőben megvan eredetileg a szerző által úgynevezett vis reflexiva. A vis reflexiva, vagyis visszaható erővel bíró igék ragjai Bopp magyarázata szerint a személyes névmás töveiből származnak. Sőt Bopp nyíltan kijelentette, hogy szerinte a latin passivum eredetileg visszaható jelentésű volt. *Bódis*s kissé túlságos részletezéssel bemutatja a Boppianusok magyarázó kísérleteit, melyekkel plausibilis képet tudtak nyújtani a latin igeragozás belső szerkezetéről. Ezekkel szemközt állítja az úgynevezett újgrammatikusokat. A szerző kétségkívül pontosan ismeri és ismerteti a különböző véleményeket és e tekintetben alapos szakembernek mutatja magát, kinek figyelmét a legújabb hypothesisek sem kerültk el. Értekezése azonban nem szenvedett volna csorbát, ha csak röviden hivatkozott volna a két tábor működésére és az egyes részleteket ismereteseznek tétélezte volna fel. Ha ugyanis az egyes részletek felsorolásába bocsátkozunk, akkor nem szabad egyszerűen regisztrálni, hanem kritikát is kell gyakorolni a két irány nézetei fölött, sőt nyíltan pártállást kell foglalni. Jól tudom, hogy a szerző csak azért mutatta be azokat a részleteket, hogy az olvasó meggyőződjék arról a tényről, hogy következtetése mindkét esetben helyes vagyis hogy a reflexiv jelentés megelőzte a passivalis értelmet. Hasonló jelenséget iparkodik kimutatni a magyar igeragozás szerkezetéből is. Számos latin deponens igénél, mint vereor, lætor, misereor, mereor, nitor, vescor stb. fokról-fokra ki lehet mutatni, hogy jelentésök eredetileg reflexiv természetű volt. Mikor utóbb az idők folyamán a latin eredeti reflexiv jelentésű igék suffixumainak jelentése kiveszett a köztudatból, maguk a ragok különféle változásokat, csonkulásokat szenvedtek. Megtörtént az, hogy a depo-

nens névvel említett latin igék csoportja lassanként kivált az eredeti reflexiv értelemmel bíró igék csoportjából, úgy hogy a megmaradt és némileg átalakult passivalis igékkel együtt speciesképen szerepelnek a reflexiv jelentésű igék genusához képest. Így tehát nem szabatos beszéd, ha azt mondjuk, hogy a deponens igék a passivumokból származnak, de azt sem lehet mondani, hogy azok tisztán csak a görög mediumok mintájára alakultak. Mindkét nézetben rejlik valami kis igazság, de logikailag helyesen csak úgy lehet a tényt formulázni, mint azt a szerző tette.

Az úgynevezett deponens igékben réges régen veszendőbe ment az eredeti reflexiv jelentés, mert diadalt ült fölötte a reflexiv jelentésű igékben lappangó és mindinkább erősülő «vis subiectiva». *Bódiss* találon hivatkozik a magyar «születik» alakra, melyben már alig-alig érezzük a passivalis jelentést. Ezt mi is bátran állíthatjuk, jóllehet nem tartozunk azok közé az érdekes magyar nyelvészek közé, kik a magyar nyelvnek egyik dicső vívmányát vélik látni abban, hogy a passivumot nem használja szívesen. Egy-egy iskolai kézikönyv azt állítja, hogy a magyarban nincsen passivum; mindenfelé irtó háborút indítanak a magyar passivumok ellen. *Habeant sibi!*

A «*ferrum cingor*» példa teljesen alkalmas arra, hogy szerzőnk nézetét mintegy ad oculos demonstrálja. Együttal szépen meg lehetett volna magyarázni azt a sajátyszerű ablativust, melyet *utor*, *nitor* stb. igék vonzanak.

Mindezeknek utána a szerző jogosan mondhatja, hogy a «deponens» elnevezés nem helyén való. Jogosan kérdi p. 52: «*Quid enim hæc verba deposuerunt?!* Non emanaverunt ex verbis passivis, sed potius illa cum his ex eodem fonte enata esse pro certo habendum est. Neque deposuerunt vim passivam, quam nunquam habuerunt.»

Az értekezést bezáró ötödik fejezet: «*Quos inter limites verba deponentia vacillent?*» címet visel és főleg egyes érdekes felöltő jelenségeket tárgyal, melyek a latin deponens igékkel kapcsolatban állanak,

A munka nyelvezete gyakorlott latin stilusérzékre vall; két jelentéktelen dolog ütötte meg figyelmemet, hogy t. i. a «*nisi*» coniunctivussal van construálva és hogy «*setius*» áll az értekezésben «*secius*» helyett; alapfoka: *secus*.

Röviden összefoglalva, bátran el lehet mondani az egész műről, hogy a tudományos latin grammatikának egy nagyon érdekes fejezetét tárgyalja komoly ambícióval, kifogástalan philologiai módszerrel és határozott sikerrel. Ily munka láttára szerencsét kívánhatunk nemcsak a szerzőnek, hanem a hazai latin philológiának is: mindkettőnek dicsére válik. De méltó «*donum lepidissimum*» számba vehető annak a férfúnak a részéről is, kinek a művecske «*pio gratoque animo*» ajánlva

van. A 60 oldalra terjedő könyvecske még a múlt évben jelent meg és első lapján *Vaszary* Kolost, az akkoriban pannonhalmi főapátot üdvözli.

Dr. PRUZSINSZKY JÁNOS.

Dictionnaire manuel français-hongrois et hongrois-français
 rédigé par *Ferdinand Könnye*. (Ugyanez a cím magyarul is). Két rész egy kötetben. Nagyvárad és Budapest, 1891. Kis 8-adrét 423+334 lap.

E szótár irgalmatlanul megtépve, kegyetlenül megcsúfolva került a nyilvánosság elé. Figyelemre méltó, hogy még nálunk is, hol a napi sajtó annyira indulgens a tankönyvirodalom termékei iránt, akadt egy hírlap, mely kifejezte megütközését a szakértelemnek ama fogyatékoságán, mely e könyvnek minden lapjáról lerí. Valóban merész önbizalomról tanúskodik, hogy Könnye úr egy saját védelmére írt pamphletben (*Két szótárkritika*. Írta Könnye Nándor. Nagyvárad, 1891.) azt meri hirdetni, hogy szótárával *reformot* vitt a magyar lexikographiába, — reformot ő, ki a francia nyelv azon elemeiben is csekély jártasságot tanusít, melyeket a szótárforgató kezdőnek már tudnia kell.

S miben állnak ez országraszóló reformok, melyeket a rövidlátó kritika nem méltányol? Könnye úr ismételve arra hivatkozik, hogy szótárát «az újabb nyelvészeti vívmányok alapján alkotott magyar szókkal látta el», hogy tehát munkájában az egyedül üdvözítő orthologia elveit valósította meg. Sajátságos, hogy az *előny*, *tetszalott*, *vizsga*, *tárcső*, *hordár*, *hírnök*, *lob*, *kétely*, *nyomda*, *raktár*, *tökély*, *vésnök*, *üter* (a francia-magyar részben *ütöér*) és *üzér*, *kézbesít* és *szembesít* meg annyi más helytelenül képzett szó mégis érintetlenül maradt, annak daczára, hogy ezeket az «újabb nyelvészeti vívmányok» szintén proscibálták, sőt helyökbe szabályosan képzett s részben közdivatú szavakat állítottak. Mellőzve annak fejtegetését, vajjon a szótárfő tiszthez tartozik-e a szóképzésnek grammatikai szempontból való megrostálása: semmi elvhűséget, rendszert és következetességet nem látok abban, hogy míg a fönt elsorolt helytelen képzésű szóknál az orthologia által ajánlott s a nyelv szokás által részben el is fogadott helyes képzésekre nincs utalás: addig másoknál a helyes képzések vagy mint egyenrangú társak, egyenlő compact nyomással (*uszoda* és *uszóbiskola*, *uszony* és *uszószárny*, *sebkutasz* és *sebkémlő*, *öltöny* és *öltözet*), vagy pedig zárjelben, nonpareil betűkkel, járulnak a főszók mellé (*méréstan* és *mértan*, *rakodópart* és *rakpart*), teljesen confundálva a kezdőt, ki nem tudja, melyiket s milyen mértékben szentesítette már az orthologia, s miért hiányzik a *dicsvágy*, *dicsfény*, *gyufa*, *gyógyszer*, *tanoda*, *szünnap* és *teljhatalom*, mikor a *tetszalott*, *rőpirat*, *gyógyszerész*, *ima*, *zárda*, *védmű* és *hasonérték* szók az anathema alól föloldattak s helyöket a reformált szótárban diadallal elfoglalták.

A másik újítás, melylyel Könnye úr szintoly nagyra van, az a táb-

lázat, melyben «a francia *betűknek* rendes kiejtését közli». *Betűk kiejtését!* ... Hiszen a francia *betűk*, — 24 vagy 26, a mint tetszik, — egy házszámra se különböznek a latin alphabet betűitől, s ugyanez a 24 vagy 26 betű ott van a magyar, német, olasz, angol, svéd és spanyol s még számos más alphabetben is; — egy vagy kettő híján vagy hozzáadásával, az nem határoz. A *betűk elnevezése* (ha talán ezt érti a *kiejtésen*), csak nem olyan fontos, hogy külön tanulni s táblázatba foglalni érdemes volna? Tanulni kell mindenekelőtt a *hangok* kiejtését, mert hisz a nyelv nem *betűkből*, hanem *hangokból* áll; a *betűk* csak esetleges, gyarló jegyei a nyelv örökösen változó hangállapotának.

De lássuk, hogyan magyarázza Könyve úr a «*betűk kiejtését*». Szerinte *a*, *à* és *á* mindig csak *egy* hangot jelölnek, melynek hangzása a magyar *á*-val megegyező; tehát *madame* és *infâme*, *morale* és *passion*, *place* és *bizarre* szókban az *a*-hangok közt semmi különbség, bár az elsőben nyílt és rövid, az utóbbiakban zártabb és hosszú hangot ejtünk. Ép így nivellálja e jargon az *o*-hangokat is: *o* és *ó* magyar (rövid és zárt) *o*-nak, *au* és *eau* magyar (hosszú és zárt) *ó*-nak ejtendő; tehát egyrészt a *moderne*, *corps* és *trône*, másrészt a *Lawre*, *auguste* és *cadeau* szavakban foglalt *o*-hangok ejtése teljesen összeesik. Nyílt és zárt *o*-ról, nyílt és zárt *ó*-ról Könyve úr semmit se tud, s hosszú meg rövid hangok közt egyáltalán nem tesz különbséget. *Egy* kategóriába sorozza a diphthongusokat a több betűvel jelölt egyszerű hangokkal, s rég elavult német tankönyvek után az *oi* betűkapcsolatot *óá*-val magyarázza. A francia nyelvnek különösen jellemző orrhangjai szintoly mostoha elbánásban részesülnek, s *án*, *en*, *ón* és *ön* formában tüntetik fel a hangzást a szegény kezdő előtt, ki a szótáríró útmutatása szerint az «*e*-t orrhangokban» (!) *á*-nak (tehát *rien*, *italien* a. m. *rián*, *italián*); a «*t*-t *-tial*, *-tiel*, *-tié*, *-tié*, *-tion* végtagú (!) szókban» *sz*-nek (tehát *question*, nem *ques-tion*; *pi-sié*, nem *pi-tié*; *mix-sion*, nem *mix-tion*; *bes-sial*, nem *bes-tial*, stb.); az *x*-et magánhangzó előtt *gsz*-nek (!) fogja ejteni; szóval, követve tüskön-bokron keresztül Könyve úr reform-szótárát, oly ebugatta francziaságot tesz sűrű verejték-hullással magáévá, mely a derék Schartenmayert a következő panaszos intésre fakasztá:

Sprecht ihr aber doch Französisch,
Soll's nicht lauten wie Chinesisch,
Träng, Detalch und Reglemang
Ist ein sonderbarer Klang.

Miután a kiejtést alaposan reformálta, Könyve úr a nyelvtan köreiben is fontos újításokat tesz. A saját védelmére írt pamphletben ismételve kiemeli, hogy munkája «a mellett hogy szótár, sok tekintetben egyszersmind *nyelvtanul is szolgál és gyengébb nyelvtani ismerettel is sikeresen kezelhető*». E sikernek erős biztosítéka többek közt a *Remar-*

ques généraux cím, mely nyomban az igeragozás táblázata után következik (13. l.), s mely nyilván mutatja, mennyire képesítve van Könyve úr «gyengébb nyelvtani ismeretek» terjesztésére. Így érthetők meg aztán a következő tételek: *aune*, f. rőf, égerfa (aune, m. égerfa; aune, f. rőf); *somme*, f. összeg, álom, (somme, m. álom, lat. somnus; somme, f. összeg, lat. summa); továbbá: *contagion* m. (f.); *annales*, m. plur. (f. plur.); *délice*, f. kélj, gyönyör (az egyesben hím-, a többesben nőnemű); *amow*, m. (a többesben nőnemű is); *gens* m. (hol hím-, hol meg nőnemű). Ezekhez járul egy-két lapsus oly tételekben, hol egyes főnevek külön jelentése a pluralisban nincs distinguálva. Ilyenek: *gage*, fizetés, bér, zálog, kezesség (gage, m., zálog, kezesség, biztosíték; gages, m. plur. bér, fizetés); *épingle*, gombostű, gombostűpénz (épingle, f., gombostű; épingles, f. plur., gombostűpénz); *arme*, f. fegyver (a pluralisbeli külön jelentés — *czímer* — a francia-magyar részben hiányzik), stb. A melléknevek körében megjegyzendők: *fat* és *châtains*, melyek külön nőnemű alakkal nem bírnak (a szótárbeli *fate* és *châtaine* tehát nem létező alakok); *fou*, melynek mássalhangzós hímnemű alakja is van (un *fol espoir*); *gentil*, melynek nőnemű alakja *gentille* (nem *gentile*); *aigu*, melynek nőnemű alakja *aiguë* (nem *aigue*), stb.

Nincs kifogásunk az ellen, sőt csak helyeselni tudjuk, hogy Könyve úr a legújabb külföldi szótárak nyomán a rendhagyó igék irregularis alakjait is jónak látta fölvenni az illető czikkelyekbe; de úgy tudományos, mint didaktikai szempontból kárhoztatnunk kell azt az eljárást, mely szerint az általa úgynevezett «rendhagyó gyököket» a nem-létezés homályából kiemelte s a szótár testébe iktatta. Ily «rendhagyó gyök», szerinte, az előszóban említett, de a szótárban nem található *irai*; pedig ez, mint minden francia grammatikus tudja, egy elavult *ir* (lat. *ire*) igéből képzett *futur* és nem *gyök*. Ilyenek még: *dit* . . . (*dire*), *aille* (*aller*), *verrai* . . . (*voir*), *pris* . . . (*prendre*), *croy* . . . (*croire*), *fus* . . . (*être*), és számos más szemén-szedett furcsaság, melyek mind igen alkalmasak arra, hogy a tanulók elméjében zavart támaszszanak s a rendhagyó igék megtanulását lehetetlenné tegyék.

A rendhagyó igék egyes alakjainak kiforgatásával s használatuk helytelen és hiányos följegyzésével Könyve úr más úton is hozzájárul a «gyengébb nyelvtani ismeretek» terjesztéséhez. *Clore* igénéél például csak a présent van adva: *je clos*; használatosak pedig: a présent egyes harmadik személye (il *clôt*), az infinitif (*clore*) és a *participe passé* (*clos*, *close*). *Faillir*-nál adva van az egész hajlítás, pedig ma már, a főnévi igenéven kívül, némely állandó kifejezésben, csak a présent egyes harmadik személye, továbbá a *parfait défini* s a *participe passé* használatosak. *Saillir* ragozása következőkép van összekuszálva: «prés. je *saille*, s, e, ons, ez, ent; imp. je *saillais*; p. déf. je *saillis*; fut. je *saillirai*; subj.

que je saille». Van pedig, jelentésre és ragozásra nézve kétféle *saillir*; egyik a *jaillir* igével (mely lassankint kiszorítja) egyértékű, *ir*-csoportbeli *rendes* ige, mely ma már csak az infinitifben és némely idő harmadik személyében használatos; a másik építészeti kifejezés (a. m. faire saillie, être en saillie sur qch.), mely csak az egyes harmadik személyben fordul elő és *cueillir* hajlítását követi: *il saille, il saillera, il saillera* stb. *Moudre* igének (Könnye úr szerint a. m. örülni!) jelen idei első személye nem *je mous*, hanem *je moude*; *mouvoir*-nál a jelen idő egyes első és második személyének végzete nem *x*-szel, hanem *s*-szel irandó, tehát: *je meus, tu meus*; *rire* igének jelen idei többes száma nem *nous rison*, *vous risez, ils risent*, hanem *nous rions*, stb. *Savoir* igénél a *sach*-többől képzett alakok az impératif (*sache, sachons, sachez*) híjával vannak felsorolva; *médire* ragozását illetőleg a *dire* igére történik utalás, holott *médire*-nek jelen idei többes második személye *médisez*, nem *médites*; *s résoudre* igénél hibás az a megjegyzés, hogy *absoudre* szerint ragoztatik. Ez utóbbinak *parfait défini*-je nem is használatos (*résoudre*-nál: *je résolu*), *participe passé*-ja meg: *absous, absoute*, míg *résoudre*-é: *résolu* és *résous*.

Vizsgáljuk már most a szótárnak *magyarázó részét*. Mindjárt előljáróban kijelentjük, hogy a hibák és hiányok teljes lajstromát adni, csak egy betű körében is, a lehetetlenségek közé tartozik. Az igazításra szoruló tételek száma legio, s ezért kénytelenek voltunk csupán néhány betűre szorítkozni, melyekből a következő lajstromot állítottuk össze:

abasourdir, megsiketülni (megsiketíteni, elkábítani, ámulatba ejteni). — *abouchement*, szóbeliség (szóbeli érintkezés, két véredénynek vagy csőnek egyesülése). — *aboutir* (hiányzik). — *à l'abri de qch.*, vminek védelme alatt (tehát: *à l'abri de la pluie*, az esőnek védelme alatt). — *abrutissant*, elbolondító (lélekölő). — *absoute*, bűnbocsánat (nagycsütörtöki bűnbocsánat, liturgiai műszó). — *abuser*, megesalni, visszaélni (*abuser qn.*, megesalni vkit; *abuser de qch.*, visszaélni vmivel). — *acabil* (helyesen: *acabit*), tulajdonság (a. m. fajta, féle, — részben elavult, részben csak a bizalmas beszédben használatos). — *acagnarder*, restté lenni (ellustítani; *s'a.*, lustálkodni). — *acariâtre*, makacs, önféjű (házsártos, czivakodó, akaratos). — *acarus* (v. *acare*), féreg (rüh-atka). — *accéder, jóváhagyami* (helyesen: *a. à qch.*, hozzájárulni vmihez). — *accointance* (helyesen: *accointance*), bizalom (bizalmas érintkezés). — *accordailles*, házassági szerződés (összejövetel a házassági szerződés aláírásakor; népies szó). — *acoustique*, hangzás (ezenkívül: hangtan). — *acrobate*, kötél táncozó (miért csak nő?) — *activement*, ténylegesen (tevékenyen, cselekvőleg). — *adoucir*, megédesíteni (ezenkívül: enyhíteni, csillapítani). — *adynamie*, erőtlenség (csak az orvosi műnyelvben). — *affûtage*, élesítés, (Thibaut: 1. Lafettierung, Aufsetzen der Kanone

auf die Lafette. 2. Schäftung eines Gewehres. 3. Schärfen, Schleifen. — 4. Aufstutzen alter Hüte. 5. Handwerkszeug). — *agréé*, kereskedelmi védő (védő a kereskedelmi törvényszék előtt). — *alanguir*, elgyöngíteni, meghosszabbítani (ez utóbbi jelentését az Akadémia szótára nem ismeri; úgy látszik, az *allonger* ige rokon hangzása okozta a tévedést). — *alchimie*, aranypróba (elixir-keresés, aranycsinálás mestersége a középkorban). — *arcané* (hiányzik). — *arche*, hídívezet (ezenkívül: bárka). — *arcure*, hajlás (specialis kertészeti műszó, mely az Akadémia szótárában nincs meg). — *faire barbe* (*faire la barbe*). — *basque*, kebel (bizonyos ruhadarabok lefityegő része, ném. Schoss). — *bachelier*, nemesi süveg (1. baccalaureus; 2. nemes ifjú, ki másnak zászlaja alatt szolgált, hogy a fegyverforgatást megtanulja. Nyilvánvaló, hogy a félreértést a német *Edelknappe* szó okozta, melyet a szótáríró *Edelkappe*-nek olvasott). — *bavure*, öntvény (azok a nyomok, melyeket a minta eresztékei hagynak az öntött tárgyon). — *berge*, meredek part; *étoile du berge*, esthajnalcsillag (*étoile du berger*). — *biffager*, kitörülni (az Akadémia szótára csak a *biffer* igét ismeri). — *déposer son bilan*, feladni üzletét (insolvensnek nyilvánítani magát). — *boucher*, mészáros; bedugni (hogy lehet ezt a két szót összecsapni?). — *boursiller*, tapasztani (pénzt összeadni vm. közös célra, — familiaris kifejezés; tapasztani a. m. *bousiller*). — *boursoufler*, fölszívni (fölfúni). — *brumaire*, ködös hónap (a második hónap a forradalmi naptár szerint). — *bravade*, makacskodás (hencezégés, hetvenkedés). — *chardon*, *chardonneret* (hiányzanak). — *chevauléger*, könnyű lovasság (könnyű lovas; könnyű lovasság a. m. *chevaulégers*). — *cône* (hiányzik). — *conoidal* (helyesen: *conoïdal*), gömbalakú (kúpalakú). — *contredit*, kétségkívül (sans c.). — *échine*, hátgerincz, *vánkos* (az utóbbi értelemben építészeti műszó, melyet az Akadémia így magyaráz: «un membre d'architecture convexe taillé en quart de cercle, et que l'on nomme aussi *ove*). — *égrenage*, szemzés (kiszemelgetés, ném. Auskörnen). — *franc-tireur*, vadorzó (ném. Freischütz). — *manouvrier*, kézműves, *kormányos* (az utóbbi jelentéssel *manoeuvrier* bír). — *mansarde*, padlásablak (ezenkívül: padlásszoba). — *marc*, velő, bél, határ, szél, megye (itt tulajdonképen a ném. *das Mark*, velő, és *die Mark*, határ, határtartomány, kerület, márka jelentése van összezavarva; *marc* csupán *márkát* jelent). — *matrice* (csak néhány specialis kifejezésben használatos: *église matrice*, *langue matrice* stb.). — *mense*, asztal (az Akadémia szerint egy apátság jövedelme; így Littrénél is). — *mérite*, *kereset*, érdem, érték (itt a két *Verdienst* szó értelme van összeegyeztve; *mérite* csupán a német *das Verdienst* szónak felel meg). — *mocassin*, lábbeli (az északamerikai vad indiánoké). — *moignon*, csont, tő (ném. Stumpf, Stummel). — *paître*, legeltetni; se p., legelni (*paître*, legeltetni, legelni; se p., táplálkozni). — *pavot*, mák; *les pavots*, halánték, vakszem (*les pavots*, képes értelemben *az álom*, ném. *der Schlaf*;

itt a német *Schläfe* és *Schlaf* szók hasonlósága okozott zavarodást). — *paumer la gueule à qn*, vkit arczul vágni (vkinnek a szájára ütni). — *pipeau*, lépvessző (ez csak a harmadik jelentése; ezenkívül: nádsíp, csalogató síp, csapda, hurok). — *pipée*, rászedés, sípolás (a madárfogásnak egy neme: midőn a madarat síppal lépre csalogatják). — *pitou* (helyesen *piton*), csúcs (1. bizonyos fajta szeg, melynek feje gyűrűalakú; 2. mint földrajzi műszó néha a. m. *magas hegyek csúcsa*). — *pitre*, lélek (familiaris kifejezés: *un bon pitre*, jámbor, jó lélek). — *pivoine*, kánok (süvöltő pirók, ném. Dompfaff). — *placage*, mű, dolog (ném. eingelegte Arbeit). — *plagiaire*, martalék, rabló, okirathamisító (?). — *plaid*, védőbeszéd, köpeny, kendő (külön két szó: 1. védőbeszéd, — elavult; 2. skót köponyeg). — *plaidoyer*, védelmezni (védőbeszéd). — *plain-chant*, teljes kar (egy-hangú templomi ének, einstimmiger Kirchengesang). — *plan*, síkság, rónaság, lapály, terv, vázlat (*síkság, rónaság, lapály* értelemben nem ismeretes; első jelentése, mely alig használatos egyebütt mint a matematikában: *sík lap, sík felület*). — *plat*, lap, terület, *kulcs, törvény* (az utóbbi két jelentés a német *Schüssel* és *Gericht* révén jutott be a szótárba. A *Schüssel*-t Könnye úr bizonyára *Schliüssel*-nek nézte; a *Gericht* szót pedig félreértve, *törvény*-nek fordította). — *populace*, nép, polgárság (csöcselék, alnép, le bas peuple). — *pourri*, rest (itt is a német szó vezet nyomra: *faul*, mely azt jelenti: *rothadt*. A magyar-franczia részben *rothadt* csakugyan a. m. putréfíé, *pourri*). — *poussier*, por (szénnek, kőnek, szénának és szalmának törmeléke, pora). — *pouture*, alom (Littre kis szótára szerint: *nourriture des animaux engraisés à l'étable*; ném. Stallfutter). — *prévariquer*, elpártolni (hivatalos kötelességét megszegni; a tárgytól eltérni). — *procès-verbal*, hivatalos jelentés (jegyzőkönyv). — *postillon*, posta (posta-legény, posta-lovas). — *réfracteur*, törő (refractor, physikai eszköz, Thibautnál s az Akadémia szótárában hiányzik). — *rogue*, templombucsu (úgy az Akadémia mint Thibaut szótárában ez a jelentés ismeretlen). — *volière*, galambdúc (1. madárház; 2. nagy kalitka; 3. galambdúc). — *volontaire*, önfefű (1. önkénytes; 2. önfefű). — *zani*, bohóc, *hering* (personnage bouffon dans les comédies italiennes, Acad.; németül *Pickelhering*, Hanswurst. Könnye urat ismét a német tudománya csúfolta meg).

E lajstromból, melynek hézagosságát épen nem tartózkodunk elismerni, Könnye úr lexikographiai eljárására nézve, a következő tanulságokat merithetjük:

1. Könnye úr az elavult és népies szókat és jelentéseket úgy tárgyalja, mintha közdivatúak volnának.*) (V. ö. *acabit, accordailles, plaid*, stb.)

*) Efféle archaismus (minden megjegyzés nélkül) a magyar-franczia részben is előfordul: *holval, demain au matin.*

2. A műszók specialis értelmét nem tünteti fel vagy elferdíti (v. ö. *absoute, acarus, adynamie, arcure, bavure, échine, mense, pipée, placage, réfracteur*, stb.).

3. Az igék rectióját egyáltalán nem jelöli meg. (V. ö. *abuser, accéder, médire, profiter, user*, stb.)

4. A homonym szókat sokezer *egy* tétel alá foglalja. (V. ö. *boucher, plaid, page*, stb.)

5. Több jelentés közül gyakran a kevésbé fontosat, kevésbé általánosat ragadja ki, s a közönséges jelentést elhanyagolja. (V. ö. *acoustique, acrobate, adoucir, affûtage, arche, mansarde, volière, volontaire*, stb.)

6. Specialis szavakat vesz föl, melyek különösen kezdők számára készült iskolai szótárban fölösleges ballasztot képeznek s csak elfoglalják a helyet ismertebb és szükségesebb szavak elől. (Hiányzó szavak: *aboutir, chardon, chardonneret, buée, cône*, stb.).

7. A jelentésbeli árnyalatokat figyelmen kívül hagyja. (V. ö. *abrutissant, acariâtre, moignon, se pâître, populace, poussier*, stb.)

8. Nem az eredeti forrásokból merít, hanem kisebb német szótárakat másol, alapos német nyelvismeret nélkül, szolgálilag, miért is több ízben hajmeresztő botlásokat követ el (*l. basque, bachelier, franc-tireur, marc, mérite, pavot, pivoine, plat, pourri, zani*, stb.).

9. A correcturára semmi gondot nem fordít. E tekintetben a Könyve-féle szótár valóságos unicum, mert nincs egyetlen lapja, melyen legalább egy-két sajtóhiba szemet ne szúrna. Már ezért sem volna iskolai használatra ajánlható, még ha tudományos szempontból nem férne is hozzá kifogás. Az idegen szavak képeinek eltorzítása, nem tíz-husz, hanem száz meg száz tételben, oly súlyos vétség, mely a szótár gyakorlati értékét a semmivel egyenlővé teszi. Vagy melyik tanár ajánlhat jó lelkiismerettel oly szótárt növendékeinek, hol a *gu* és *qu*, *n* és *u*, *s* és *t* betűk számtalanszor fel vannak cserélve, hol az *accentus* megjelölésében szinte állandó zavar uralkodik, s hol a csodabogarak, mint: *puce balta* (balha), *médoc*. veres bőr (veres bor); *megfejelni*, *remontrer* (*remonter*); *tapintható*, *papable* (*palpable*; *papable*: pápai méltóságra alkalmas) nem tartoznak a ritkaságok közé!

Ily tényekkel szemben mit tartsunk arról az ígéretről, melyet Könyve úr az említett röpiratban tett: hogy «a szótárban maradt egyes hibák a még be nem kötött példányokban helyre fognak igazíttatni»? Bármint vélekedjünk is e szépséges ígéretről, — nem szabad túrni tovább, hogy az iskola tudatlan tankönyvgyártók prédájává legyen, s kérlelhetlen szigorral proscríbálni kell azt a száz meg száz férczmunkát, melyek a legjobb tantervek daczára a tanítás eredményét állandóan veszélyeztetik s a magyar oktatásügyet a legnagyobb mértékben discreditálják.

HÁHN ADOLF.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1890/1891.

8. Bognár Teofil: A lovagregények. (Soproni Benedek-rendi főgymnas. 3—40. l.) — E terjedelmes dolgozatnak minden lapja tanuskodik szerzőjének buzgó szorgalmáról és bő olvasottságáról. Magyar, német, angol, francia és olasz munkákat kutatót át és gazdag, részben értékes anyagot hordott össze értekezésében, melyet sokan haszonnal, a kezdők talán elismeréssel is fognak olvasni. Mégis kénytelen vagyok kijelenteni, hogy részemről nem mondhatom a dolgozatot sikerültnek. Szerző sem témája megválasztásakor, sem értekezésének kidolgozása alatt nem volt tisztában feladatával, nem tudja anyagát csoportosítani, sem időrendi sem az egyes irodalmak szerinti áttekintést nem nyújt; példái ritkán találók, a regények tartalma túlságosan kivonatos, ítélete igen ingadozó és ellentmondásos; végre téves és elavult adatok is gyakoriak. Ez általános ítélet indokolására csupán egynehány megjegyzésre szorítkozom.

Az egész dolgozat négy fejezetre oszlik. Az első szől (általános bevezető megjegyzések után) a lovagregények tárgyáról. Már itt feltűnő, hogy a szerző sehol sem mondja meg, hogy mit ért voltaképp 'lovagregény' alatt, a mi már a legközelebbi lapokon megbosszúlja magát. Szerinte a 'lovagregények' eredetéről négy elmélet van: a gót, arab, breton és klasszikus elmélet, melyek szerinte kizárólagosan véve nem fejtik meg a kérdést, azért mindegyik mond ugyan valami igazat, de nem magyarázza meg, hogy a lovagság 'szelleme' hogyan jutott a regénybe. Ime, a zavar első nyoma. Majd lovagi regényről, majd lovagi szellemről beszél, pedig világos, hogy ez kétféle dolog, mely igen jól meglehet egyik a másik nélkül is. Az egyes lovagregények eredete, tárgyai, elemei stb. származhatnak az ókorból vagy a keletről vagy másunnan, lovagregényekké szerzőnk szerint csupán a lovagi szellem teszi őket. E szellem létesítésében főrésze van, mint szerző helyesen mondja, a kereszténységnek és a hűbérrendszernek. Itt aztán terjedelmesen szől a lovag neveléséről, a mi alig tartozik a dologra. Hogy mily furesaságokat képes állítani, erre szolgáljon például a következő mondat: «A lovag fegyverzete tökélyesedett úgy, hogy a ló- és lovastömeg valóságos ércfalat képezett, melyet megsebezni igen bajos volt (?); innen (!) a lovagregények meséi a megsebezhetetlen hősokról, a folyókat megállító és begyeket tánczoltató kardokról, a szikla-hasító kürtről stb.» Valóban sajátyszerű egy magyarázat. Hisz e csodadolgok részben bizonyára ősrégi mythikus képzetekből származnak, másrészt pedig legbujábbban ott teremnek, a

hol a középkori lovagiságnak semmi nyoma sincsen, t. i. a keleti és primitív népeknél.

A második fejezet (,Verses lovagregények') e mondattal kezdődik: «Az első lovagregények versekben voltak írva; ezek *jobbára fordítások latinból* vagy utánzások». Ezt annyira nem értem, hogy még nem is sejtem, hogy szerző mire céloz. A zavar itt is nagy, mert pontos, tudományos terminológiának semmi nyoma. A Ruodliebéről persze szerző nem tud, a lovagi elem térfoglalását a népies epikában nem említi. A verses lovagregények szerzői szerinte a troubadourok, kik a minstrel s néha a jongleur társaságában megfordultak a várakban. De, kérem, a troubadour provençei költő, a minstrel pedig angol és a jongleur francia alak! Ily chaotikus tárgyalás nem vezethet világos eredményekre. Ha továbbá ,bizonyítottnak' veszi, hogy az első lovagregények Angliában keletkeztek, ebben rendkívül téved, mert a lovagregény (abban a nagyon is tág értelemben, melyben szerző veszi) kétségtelenül francia eredetű. Most következik két ily verses regény (,Robert' és ,Triamour') kivonatos tartalma, mire szerző megjegyzi, hogy a lovagregény a XIV. század végén folyó beszéd alakjában jelenik meg. — Megvallom, ezt az egész fejezetet nem értem. Mi tehát a lovagregény? és melyek a verses lovagregények? és miben különböznek ezek az eposzoktól? vagy egyáltalában nem különböznek ezektől? Szerző még kísérletet sem tesz a ,lovagregény' jellemzésére és egy szóval sem mondja meg, hogy mely munkákat tart ide valóknak. Lovagregény-e a ,Chanson de Roland', a ,Parcival', a ,Tristan', az ,Eneid'? Nem is sejtem, hogy szerző mily véleménynyel van a középkori költészet ez elbeszélő remekeiről, melyeknek prózai átírózásait utóbb világosan a ,lovagregények' közé számítja. Ama verses munkák, értékeket nem tekintve, lényegökben nem különböznek ,Robert'-tól vagy ,Triamour'-tól; de akkor mért nem tárgyalja, legalább mért nem sorolja őket föl? És ha nem tekinti lovagregényeknek, mért nem adja elő és indokolja e véleményét? Minden fejtegetése kellő alap híján homályos, és az olvasó soha sem tudja, hogy voltaképp miről is van szó.

A harmadik fejezet (,Lovagregények prózában') e mondattal kezdődik: «A lovagregény prózai alakjában érte el virágzásának tetőpontját». Ez igaz is nem is, a szerint, hogy mit értünk ,lovagregény' és mit ,virágzás' alatt, mert arra nézve csak nem térhetnek el a vélemények, hogy a prózai lovagregény egyetlen egy terméket sem hozott létre, mely költői érték, de talán népszerűség tekintetében is csak távolról is megközelítené Chrestien de Troyes, Wolfram von Eschenbach vagy Gottfrid von Strassburg verses műveit, a Chanson de Rolandról nem is szólva. — A prózai lovagregényeket négy csoportba osztályozza szerző; tárgyak: Arthur (helyesen Artus) és az asztalkör, Nagy Károly, Amadis

és Palmerin, a klasszikus kör hősei. Most következik néhány ily lovagregénynek (Merlin', 'A Grál', 'Lancelot', Turpin krónikája, 'Huon', 'Guerin', 'Ogier') nagyon vázlatos, száraz meséje, kivonatok kivonata. Az egyes művekre vonatkozó adatok ritkán helyesek; sok az elavult nézet és az ellenmondás, a mire azonban hely szűke miatt nem terjeszkedem ki. Hogy «a 'Grál' köré csoportosuló regények között a legérdekesebb Lancelot története», az bizonyosan nem áll, nem is tekintve azt, hogy a Lancelotnak voltaképp a Grálhoz nagyon csekély köze van. A 18. lapon ezt olvassuk: a Rolandról szóló énekeken «alapszik a híres Chanson de Roland valamint a Turpin-féle krónika is. A hagyomány ugyan Turpinnak tulajdonítja e krónikát, de helytelenül. E krónika a XI. vagy XII. században keletkezett s két szerzetes munkája»; és a 20. lapon ezt: «A Turpin-féle krónikán alapulnak az e körhöz tartozó regények *meg a híres Roland-ének*», végre valamivel alább: «Valószínű különben, hogy a Roland-ének *előbb megvolt* és egyik alkotó elemét teszi e krónikának». Vagy — vagy! A 21. lapon Huon kürtjéről azt mondja, hogy hangjára 'minden feddhetetlen ember tánczol', pedig éppen az ellenkezője igaz. Jellemző szerző megjegyzése a 'Perceforest' cz. regényről: «Hiányzik ebben az egységes alkotás, a valószínűség, a történet józan felfogása, de annál inkább bővelkedik a varázslásokban. Össze-vissza van ebben keverve Britannia mesés története Nagy Sándorral» stb. Helyes, de hát a többi lovagregények más jelleműek? és ha tényleg másféléknek tartja szerző, mért nem mondja ezt sehol? Iszonyú zavar van a 24. lapon is, hol a N.-Károly és Artus nevéhez fűződő lovagregények közt szembeötlő hasonlóságot vesz észre. 'Az egyik küzd a szaracénok, a másik a szászok ellen', — Artus küzd a szaracénok ellen? vagy N.-Károly? de ki küzd aztán a szászok ellen? És tovább: «De van egy nagy különbség: az előadás és a tárgy szinpompája. A szaracénok sokkal inkább beleillettek a romantikus költészetbe mint a szászok és keleti világ tündéréivel és élénk leírásával új képekkel gyönyörködtette a nyugot képzeletét (kicsoda vagy micsoda?). Nagy Károly lovagjai illatos mezők, virágos kertek s tündér erdőkben járnak, *nem a vad sziklák és köd-borította hegyeken, mint Artus vitézei*». De hogyan lehet Artus vitézeiről általánosságban ilyet állítani? — s ime, végre kisül, hogy mégis Artus és az asztalkör harcolnak a szászok ellen?!

E fejezetben külön cím alatt szól szerző, spanyol és portugál lovagregényekről', ill. voltaképp csupán az Amadis-regényekről. Szerző egyetlen jellemző vonást nem tud kiemelni, mely az Amadis-regényeket a régebbi lovagregényektől megkülönbözteti, pedig van ilyen vonás nem egy. Csupán rendkívül hézagos és száraz mese-kivonatokat ad, melyekből az olvasó nem tanul semmit, még képet sem nyer. Ha aztán a 27. lapon azt mondja, hogy «Amadis ügyes jellemzésével tűnik ki a lovag-

regények közül, különösen Amadis jelleme a lovagok mintaképének tekinthető», akkor vagy szerző nem tudja, hogy mit tesz jellemezni, vagy én nem tudom, mert eddigelé egy képtelen vagy lehetetlen alakról nem volt szokás azt mondani, hogy jellemezve van, hogy jellem. — Végül itt még, a klasszikus mondakörből vett regények' következnek, melyek közt legjobban (?) olvasták Jason és Medea valamint N. Sándor történetét', pedig ismeretes dolog, hogy N. Sándor mellett a trójai háború és Aeneas története voltak e körből a legnépszerűbb tárgyak.

A negyedik fejezet ('A lovagregények ellen támadt visszahatás') szól Cervantesről, melynek jelentőségét egy Scherr János ismeretes gyarló tákolmányából vett hosszú idézet bizonyítja! 'Don Quijoteval lejárt a lovagregények csodás világa', mondja szerző dolgozata végén, pedig tudjuk, hogy a leányzó csak aludt, mert a múlt század végén új életre ébredt és átmenetül szolgált a történeti regényhez.

E rövid vázlat, azt hiszem, igazolja bevezető megjegyzéseimet. Szerző sehol sem mondja, mit ért lovagregény alatt, melyek e regények jellemző vonásai, miben különböznek az egyes csoportok termékei egymástól, pedig mind erre sokfelé találhatott volna figyelemre méltó szempontokat, nagyon közel is, pl. saját Irodalomtörténetemben, főleg I, 517 és II, 284. ll. A feladat, a mint szerző kitűzte, magában véve is nagyon nehéz és a számos kitűnő előmunkálat daczára is rendkívül bonyolult; helyesebb lett volna, csupán egy ilyen regényt tárgyalnia és ez egy terméken fölmutatnia a lovagregény jellemző vonásait; legszivesebben vettük volna, ha azt a két magyar elbeszélést ('Magelona' 1676 és 'Florentz és Lion' 1785), melyeket a lovagregényekhez sorol, fejteget-behatóan, az eredetiekhez való viszonyukban is. Így a szerző buzgalmának és szorgalmának készséges elismerése mellett nem nyilatkozhatom kedvezően dolgozatáról, mely egyébként sajtóhibáktól annyira hemzseg és oly logikátlan interpunctióval ékeskedik, hogy erős próbára teszi a legjóakaróbb olvasó türelmét is.

Dr. HEINRICH GUSZTÁV.

9. Kutrucz R. : Homeros Odysseája. II. ének (fordítás, 434 sor). (Pozsonyi kir. kath. főgymn. 27—37 ll.). — A szerző folytatja fordítását nemzeti versformában, melyet az előző évi értesítőben kezdett meg. Most is csak azt mondhatjuk munkájáról, a mit múlt évi mutatóványáról megjegyeztünk, hogy t. i. Kutrucz úrtól komoly, számottevő fordítást várhatunk, ha minden éneket a megkezdett módon, vagyis tapasztalt lelkiismeretességével ültet át nyelvünkre. Fordításán meglátszik, hogy az eredetinek minden gondolatát, szerkezetét, sőt szavát meg akarja közelíteni s egész teljességében ki is fejezni. Ez a törekvése legtöbbször sikerül neki. Megjegyzem azonban, hogy a mostani fordítás még sem oly tetszetős és megnyerő, mint a tavalyi; mert nem oly könnyed, nem

oly fordulatos és folyékony, mint a másik. Reám legalább a mondott hatást tette. Mindamellet a jelenlegi fordítás egy tekintetben mégis fölülmulja a tavalt, t. i. a rímelésben, mely az ideiben valósággal a virtuositas fokáig emelkedik s Csokonainak e nembeli kitünőségét juttatja eszünkbe. — Fordítását az eredetivel összevetve, a következő fogatkozásoknak jöttem nyomára.

27. l. «huzott» első hangjára vessző kell; mert nem helyeselhető, hogy négyosztagos ütemek mellett a kéttagnak rövid szótaguak legyenek, mint néhány sorral alább is: raja; v. ö. még: 30. l. lakik, 34. hirért, 36. rakott. — «Hosszuhaju» helyett «szabad» csak nagy szükségből állhat. — «Geron» szónak itt nem «vének» a jelentése, hanem «előkelők» steff. — Alig helyeselhető *μυρία εἰδώς*-nak ily bőséges magyarítása: egy (germanismus!) tapasztalt, ügyes, okos férfi. — Egy helyen a «hajó» «öblös» jelzője elmaradt; v. ö. még 35. l. Eurykleia értelmezője: Ops leánya, 37. l. pedig hiányzik «társaik» előtt «hosszuhaju». — 29. ha — úgy: germanismus (32. l. ugyanígy imperativus után). — Homerosnál még ne említsünk «görögöket» (itt talán mindig így van). — 30. Peneloperól nem mondható, hogy a kérőket «huzza-vonja» (= hitegeti, csalogatja, áztatja; amazt átvitten inkább csak időről mondjuk). — 31. Az eredetinek 185—186. sorai hiányzanak. — 34. A ván-vén utólag, járulékos mondatban nem magyaros (bizván, l. Simonyi: Antibarb.). — 35. Antinosban a két oo-t nem lehet egy szótagnak venni, vagy ha így akarjuk, ó-t v. u-t írjunk inkább. — Latinosság: árpa húsz vékája. — 36. *ἀγνυαί* nem = «ösvény». — Néhány helyen magyarosabb szórend kellene. — Hat sajtóhiba igazolásra szorul. — Végül azon óhajunkat nyilvánítjuk, hogy a szerző a tulajdonnevek mellé rövid jegyzeteket, a megfelelő sorok mellé pedig a szokásos módon (t. i. minden ötödik v. tizedik mellé) számokat tegyen.

10. Jánosi Boldizsár: Homeros Iliásának VI. éneke. 8—20. ll. (Újvidéki kir. kath. magyar főgymn.). — Homeros 6. énekének teljes v. töredékes fordításával Szabó Istvánon kívül már többen megpróbálkoztak. Szász Károlynak («A világirod. nagy eposzai» cz. munkájában) és Radó Antalnak (Görög Anth.) nemzeti idomú fordítása mellett messze kimagaslik a Thewrewk Emilnek class. formájú műve, melyet egyhamar alig is fog valaki fölülszárnyalni. Azóta egyedül Csengeri János adta tanujelét a Thewrewkéhez fogható képességének «Homeros» cz. kised munkájában, a hol (19. 20. ll.) az eredetinek szépségeivel vetekedő töredék-fordításban (magyar nemzeti 12-esekben, v. máskép Zrinyi-sorokban) megmutatá, hogy nemcsak prózában (mint legutóbb tette) tudná Homeroszt szépen, költői ihlettel fordítani, hanem tősgyökeres magyar versformában is. A tévesen alexandrinnak nevezett versidom, ez a tipikus

magyar eposzi forma, úgy kezére áll neki, mint kevés másnak irodalmunkban. Megtanulta Aranytól és Gyulaitól azt a szívet-lelket andalító zeneiséget, melyet egyrészt Buda halálában és Toldi szereelmében, másrészt Szilágyi és Hajmásiban csodálunk. — Épen a mondott Zrinyiversformában ültette át Jánosi úr is az Iliásnak 6. énekét majdnem teljesen, még pedig a köv. sorok szerint: 1—20. 73—158. 167—197. 206—242. 251—529. Előre bocsátván a megelőző 5 ének tartalmát (prózában), az imént jelölt részeket meglehetősen híven fordítja s elégséges jegyzetekkel kíséri. Verselése s többször rímei is — sajnos — arról győztek meg, hogy a laut pengetése szerzőnknek kissé nehezebbre esik. Bizonyos vontatottság (v. ö. 198. 218. stb.), döcögősség, erőlködés és színtelen prózaiság nyilvánul soraiban, melyek együttesen azt a hatást tették reám, hogy a versben való fordítás szerzőnkre nézve háládatlan térszivesen elismerem szorgalmát, igyekezetét, de az ú. n. congenialitást még kisebb fokában is megtagadom a szóban forgó kísérlettől. Vegyük csak pl. Andromachénak Hektorhoz intézett szívreható kérését (430—434):

Hector, hisz testvérem, atyám, anyám vagy már (A megelőző
gondolat befejező sorával rímelt!)
És férjem, virágzó korban tehát szánj meg,
Maradj ott a tornyon, nehogy árvává tedd
Fiad, nőd özvegyé

Így Jánosi. — Mennyivel szebb ugyanez Csengerinél, íme:

Te vagy, oh Hektorom, édes anyám nékem,
Te apám, te bátyám, te szerető férjem!
Könyörülj én rajtam, maradj ott a bástyán,
Ne hagyd nőd özvegyen, kis fiadat árván!

Nagyobb hibát nem követett el szerzőnk, úgy hogy legföljebb a következő kisebb vétségeket róhatom meg nála. 7. sor.: *φῶς ἐτάροισιν ἔθνηεν* csak úgy fordítja: népe örömére. — Verselését illetőleg csak annyit jegyzek meg: 1. hogy ütemei közül a kéttagúak ép oly hibában leledzenek (de nagyobb mértékben) mint a Kutruczéi; 2. oly sorokat rímeltet, a melyek közül az egyik valamely gondolatot végez, a másik pedig újat kezd. — 10. s.: *γαῖαν ἐδύτην* = sírba szálltak, kissé újkori (l. Thew. II. 6. é. jegyzetes kiad.). — Helenos értelmezője nála: nagy látnok (ered.: kitünő madárjós). — A kötőszókat néhányszor igen hátra veti (76. 523.), akár mint Baróti és társai. — 80. s. ilyet mond: *mindüττ* (= mindenüττ) *jelenleve*, még pedig a mondatnak olyan helyén, a hol hova-tartozandósága kétséges. — A ben ragot minden szüntelen megrövidíti. — 98. s. összefüggése az előzménnyel nagyon laza; v. ö. még 86., 108—9. — 123: *φέμιστε* nála = szentem, 135.: *βουπλήξ* pedig = gonosz vas. — 154. prózai *asztat*. — 303.-ban nem helyeselhető e szó: hajdús, 505.-ben

pedig (ποικιλος): faragványdus. — 357. Az eredetiben több. 1. személy van. — 366—7. kimulásom lehet istenektől achajok kezével: világosan, magyarosan! — 404. Ez áll: Hektor Trója véde. — Az *ellen* szót többször főnév gyanánt használja. — 510.: a hátán a serény leng (ered. a nyakán két oldalt lobog a sörénye). — Egyes helyeken fordítatlanul maradt kifejezések: elül Akamas és 399. Andromache jelzője, 85. *μύλα τευρόμενοι*, 344. *κυνός δρακοείσεως*. — Írásbeli következetlenség: Teutras, trák (mindenütt), de Xanthos; egyszer Hekabe, máskor Hekuba. — Tíz sajtóhiba is benmaradt a dolgozatban.

11. Kempf József: Homeros Iliasának IV. éneke. 544 sor, 7—21. ll. (Budapesti VII. ker. állami főgymn.) — Kempf úr néhányszor már tanúsítja, hogy irodalmunkban a görög classicusok fordítása terén tőle még becses dolgozatokat remélhetünk. Mostani fordításával is igazolta hozzá fűzött reményünket. Az eredetinek teljesen megfelelő alakban, sorok szerint egyező tartalommal, gördülékeny versekben, lendületes és magyaros nyelven nyújtja az Ilias 4. énekét, mintegy mutatványszámul a Grill kiadásában tőle nemsokára megjelenő teljes Homeros-fordításból. Dolgozatát összehasonlítottam a görög szöveggel s egyes prózában való fordításokkal, utoljára pedig Szabó István verses fordításával, és vizsgálódásom eredményeül ki merem mondani, hogy: tekintve a hexameteres fordítás nehézségeit (l. 491. sor.), Kempf úrnak dolgozatát nagy örömmel üdvözölhetjük. Hadd hozzak fel néhány sort találomra állításom igazolása végett:

- 10—11. Csörren a nyíl, az ideg csattan, tova surran a gyilkos
Nyilvessző . . .
242. s. köv. Szószátyár görögök, gyávák, szégyen tireátok!
Mit néztek, valamint szarvas-borjaknak a nyája,
Mely széles gyepeket befutos s a futásba' kifárad,
Bambán áll s egyikök szívét se dagasztja mérészség?
Most ti is oly bambán álltok s nem láttok a harcshoz!
- 288—291. Ó te dicső Kronidés, Pallas meg Phoibos Apollón,
Vajha ilyen csatavágy tüzelve vala s valamennyit!
Akkor ugyan Priamos várának vége szakadna,
Mert gyorsan bevevén hamu vá hamvadna kezüinktől.

Ily sikerült fordításnak elnézhetjük csekély fogyatkozásait, melyeket az alábbiakban sorolok el.

44. s. kimaradt «a» névelő. — 59. nem hű! v. ö. még 75. 137. 334. 345. 360. 371. 442. ss. — 91. Aisépos (nem Aesópus). — 109.: az ered. szerint nem 15, hanem 16 markos; ez, úgy látszik, önmagán való segítés volt. — 117, *ἔρμα* nem = anya. — 128. Athenének *ἀγγελίη* jelzője nem = tanácsadó, hanem zsákmányoló. — «Eljő majd az idő» (164—5.)-féle sorokat meg kellett volna jelölni, hogy kitől vette őket a szerző;

mert úgy emlékszem, hogy Bajza Világtörténetéből v. Pórnak Rómaiak történetéből kerültek ide. — 173. Helena jelzője (argosi) hiányzik; ily hiányok vannak még 191. 196. 228. 234. 326. 332. 458. 515. 527. ss. — 204-ben Machaon fia van! (ered. Asklepiadé). — 293. Nestor értelmezője: *λγὺς Πυλίων ἀγορητής* nem = Pylos fejedelmi ura. — 531-ben nem tudni, kicsoda lehelte ki a lelkét. — Az *-it* tövű igék *i-*je nála rendszeren rövid. — A szórend néhányszor magyarosabb lehetne. — A névelő (az) helytelenül áll a vers végén (!) háromszor. — A mértékek közt ily licentiák vannak: *Ἀφροδίτη*, *Ἄτρεος*, *ὄν* (zone), *Μενέλαος* (egyszer), *ἕλεις*, *Ἰδομένης*. Jobb *Ἴλιος*, mint *Ἴλιον* (a fönti két szerzőnél is, ép úgy mint a «görögök» elnevezésben is); *Ἄϊας* és *Ἄϊαξ* (egymás mellett), *Ὀδυσσεύς* (*Ulixes* h.), *Ἀχιλλεύς*, *Θῆος* és *Θοῶς*. — Szokatlan (legalább előttem) szavak: *δέξω* (-get, *gedél* már szokottabb), *ἄλλω* (szeszisen (*Pallas*), *ἄλλω* (lovak), *ἄλλω* (buzogat (*buzdit*, igen sokszor), *ἄλλω* (gyöközik, *ἄλλω* (régies); úgy szintén az ilyenek: *ἄλλω* (szabadára (*szabadjára*), *ἄλλω* (mostand, az *and-end*-féle *futurum* (sokszor), *ἄλλω* (mert-ből sokszor *mer'* (népies), *ἄλλω* (= *módon*, népies). — A *ván-vén* itt is sokszor utómondatban áll. — A «miután» kötőszó «*minthogy*» értelemben magyartalan (néhányszor). — A jegyzetekben pótlandók még: *Ζελεῖε*, *μαῖον* (= *lydus*), *κάρ* (nő) = *káriai* (félreérthető), *καμείον* (thébaii), *Ἐρεϋθαλίον* (arkadiai király). — Több szembeötlő sajtóhiba is akad a munkában. — Végül föltűnt, hogy *Kempf* úr igen sokszor használja az «*aczel*» szót, a mely történelmileg helytelen. Ugyanis alig hihető, hogy *Homeros* korában az *aczelt* fegyverzetül használták volna; hacsak annyit meg nem engedünk, hogy körülbelül olyan használatnak örvendett, mint mai nap a *nickel*. *Helbig* nek ismeretes nagy műve is csak bronzról tesz említést. (V. ö. különben *Lubbock* nak magyarra is lefordított művét a *præhistoricus idők* ről, valamint *Hoernes* nek nem rég megindult művét: «*Die Urgeschichte des Menschen*», *Sophus Müller* nek *Bronzecultur-ját* és *Hostmann* nak ide vágó nagy munkáját.)

Ha tehát a szerzőnek további fordításában (a teljes *Homeros* ban) a fogyatkozások az eddigiekhez lesznek hasonlók, másrészt a jó tulajdonságok is hasonló mértékben gyönyörködtetnek bennünket: elmondhatjuk, hogy *Homeros* verses fordítása terén irodalmunk érdemes munkával gyarapodott. *)

12. Dr. *Simsay Lajos*: *Mi sorvasztja középiskolai tanulóink kedvérzetét, s hogyan éledhetne fel ez?* 1—27. ll. 3 táblázattal. (Munkácsi állami gym.) — *Gymnasiumi latin tanításunk elvei* *Tantervünkbe*

*) Az időközben megjelent *Ilias*-fordításról legközelebb szólunk.

s a reá vonatkozó Utasításokba vannak letéve. A felügyelettel megbízott vezetők gondja, hogy hazánk minden iskolájában szerintök tanítsanak, az ezentúl megjelenő könyveket hozzájuk idomítsák s a helyi viszonyok tekintetbe vételével lehetőleg egyöntetű eljárást létesítsenek. Utasításaink a jelen kor megérett követeléseivel mindenben leszámolnak s a tanítóknak módszert illetőleg szabad teret engednek, vagyis a szó teljes értelmében szabadelvűek. Az alsóbb osztályokban ép úgy, mint a felsőbbekben a grammatika mellett előtérbe helyezik az olvasmányokat és sürgetik a beható, elmélyedő olvasást, úgy hogy a nyelvtan mintegy kiegészítő járuléka és kiegészítő pótléka az olvasásból nyert erkölcsi és értelmi okulásnak. Az előhaladás vagy eredmény méltányos mértékeül csupán azt tűzik ki, hogy deákjaink mindkét nemű fordításban kellő biztonságra tegyenek szert; míg a tárgyi ismeretekből szigorúan csak annyit kívánnak meg, a mennyi az olvasmányok mellett növendékeinkre, hogy úgy szóljunk, rájuk ragad. Ép azért sokszor gondolkoztam róla, mikép lehet az, hogy annyi a felajdulás egyrészt tanításbeli eljárásunk ellen, holott teljes szabadság van engedve mindenkinek methodus tekintetében; másrészt az eredménytelenség ellen, ámbár tudva van, hogy, a mely intézetekben komolyan folyik a munka, ott rendszerint meg is van az örvendetes siker. Nagyon csodálatos tehát, ha iskolaügyünkről még mai nap is olynemű leszólásokat olvasunk, melyek ha igazak volnának, jóformán kétségbe kellene esnünk. Hogy vannak bajok, fogyatkozások, — azt mindenki tudja; de hogy tanításunk terén a megváltás órájának mutatóját sürgősen előbbre kellene igazítanunk, szinte hihetetlen. Szerény meggyőződésöm az, hogy, mivel különböző irányu könyvekben (a melyek — valljuk meg őszintén — eléggé javultak a mult időkhöz képest) válogathatunk s módszerünkben is a magunk tetszése szerint járhatunk el: vagy magunkban vagy az egyes iskolavezetőkben lehet a hiba, ha eredménytelenséget tapasztalunk; az utóbbiakban esetleg azért, mert talán megkötik alattvalóiknak szabad kezét, — de aligha tantervünkben és isk.-könyveinkben, a melyeket Simsay úr nem győz eléggé gáncsolni.

Mindezt azért mondtam el, hogy általánosságban megjelöljem a fent jelzett dolgozat ellen irányuló álláspontomat; minthogy olvasása közben minden szüntelen felszólalt bennem az igazságnak ama szózata, mely megkívánja, hogy mások iránt türelmesek legyünk s főkép a tanmódszer és tanalak nevezetű dolgokban legyünk másokkal szemben engedékenyek. Soha sem hittem volna, hogy valamelyik kartársam a jelen viszonyokat annyira kárhoztassa, mint a szóban levő cikk szerzője: akár egy hatásvadászó zsurnaliszta. Ha olvasom a napszámra dolgozó újságírók avatatlan beleszólásait oly dolgokba, a melyeknek nehézségeit csak hírókból ismerik: egy cseppet sem csodálkozom; de ha komoly tanférfiu tollából olvasok hasonló invectivát, lelkelem elszorul: vajjon

végök lesz-e már Utasításaink, a tanmenet s egyéb intézményeink ellen való szitkozódásainknak, s mikor lépünk már reá a magunk dolgaiban méltán követelhető, bár mostanában annyira lenézett «csendes munkálkodás» ösvényére?! Ezzel nem azt mondjuk, hogy bárki is a maga nézeteit módszer tekintetében ki ne fejthetné; ámde sokkal nagyobb szükségünk van olyforma fejtegetésekre, melyek az uralkodó «tanmenet» egyes részleteinek eleven képét tárják elénk. — Szerzőnk is megkísérli ugyan módszerének illetén képét festeni, de a reá vonatkozó megjegyzések, kísérő elmességek s a Fináczytól nem rég méltán csárdai phrasistoknak nevezett epés kitételek annyira lehántják róla a komolyság himporát, hogy az olvasó csak sajnálattal teheti le kezéből az értekezést, mert nem tudja: nevesse-e vagy boszankodjék rajta? Megjegyzem különben, hogy alig van a munkában egyetlen javaslat, a melyet Utasításaink ha nem ajánlanak is hathatósan, legalább mint követhetőt föl ne említenének.

Szerzőnk későbbre szeretné halasztani az idegen nyelvek tanítását, mint jelenleg teszszük, s ebben mi is egyetértünk vele, már a mi a tudományos nyelvtanítást illeti; míg az egyszerű, alaki nyelvtanulást nagyon is illőnek tartjuk a zsenge korhoz. Hangoztatja, hogy az elemi iskolától mentől kevesebbet szabad várunk; noha mások sem kívánnak tőle többet az írás, olvasás és számolás tudásánál, s csak akkor háritják reá a felelősséget, ha még az elősorolt dolgokra sem tanította meg becsületesen a gyermekeket. Sürgeti, hogy eleinte csak lassan haladjunk a tanításban; mert, ha az alapokra jól megtanítottuk az ifjakat, később annál könnyebben és gyorsabban mehetünk előre. Ajánlja a nyelvtani anyagnak táblázatokba való foglalását azon a módon, mint a Bartalék alakjában a nemi szabályok táblázatos kimutatásából látható, s három ily táblázatot (I. : betűk, beszédrészek, casusok, declinatiók; II. : melléknevek, fokozás, számnevek, névmások; III. : igeragozás, szóval dióhéjban az I. oszt. anyaga!) mellékel is értekezéséhez. Ily táblákkal kívánná a szerző pótolni nyelvtani (szerinte igen terjedelmes) kézi könyveinket s más tárgyakból is a magyarázatok nyomán írott jegyzetekből való tanulást óhajtáná vissza. Az ily kívánságokra, azt hisszük, kár volna sok szót vesztegetni; ott vannak az Utasítások ide vágó részletei: megfelelnek azok helyettünk. Hasonló vonatkozásu s czáfolatra alig szoruló Simsay úrnak azon óhaja, mely a jegyzetes kiadások számkivetését ajánlja iskoláinkból, egyszerűen azért, mert a tanítónak kényelmet biztosítanak, más szóval: fölmentik a magyarázatok alól. — Néhány módszerbe vágó fogást és terminológiánkat illető változtatást is megpendít. (A latin betűk kiejtésének tanítása, v. ö. az Utasításokat, vagy Polgár cikkét ugyanerről a Magyar Tanügyben; a nemi szabályokról stb.) Három évi cursusban mondja el tanítása menetét a latin nyelvtanból s azon reményé-

nek ad kifejezést (19. l.), hogy az ő eljárása szerint «nem nevelünk latin grammatikai, illetve emléző fonografokat, hanem kitűnő gyakorlatosságu fonograf-kezelőket». Csakhogy ezt a kitűnő eredményt aligha fogja magyarból latinra való szorgalmas fordítás nélkül elérni.

Nem akarunk az értekezésből szemelvényeket közölni, a melyek a mellett tanuskodnának, miként lehet komoly tárgyú cikket egyes parlami szólásokkal dísztelenné tenni; egyéb nyelv- és stilusbeli botlásait sem szándékunk megbolygatni, — csupán azt az egyet említjük még föl, hogy annyi éktelen sajtóhibát, a mennyi ebben az értekezésben olvasható, egyhamar nem hagytak benn magyar munkában.

BÓDISS JUSZTIN.

13. Faith Máttyás: A szórend fontossága a német nyelvben. (Besztercebányai kir. kath. főgymnasium, 1—12. l.). — Hogy a szórendnek mily fontos szerepe van magában a német nyelv körében s hogy a szórend törvényeinek megismertetése mily fontos feladata a német nyelvi tanításnak: az, úgy hiszszük, nem szorúl bővebb bizonyításra. Ez értekezés szerzője voltaképp nem is e *fontosság* bizonyításának szenteli fejtegetései javarészét, a mint azt a cím után várni lehetne, hanem, egész helyesen, inkább maguknak ama törvényeknek megállapításával, szabatos formulázásával bibelődik. Főleg az iskola szükségleteit tartja szem előtt: kifejti, hogy mily terjedelemben és mily alakban kelljen az e körbe eső nyelvtényeket és szabályokat a tanításnak úgy alsó, mint felső fokán bemutatnunk.

A nyelvtanítás *alsó fokán*, szerzőnk szerint, főképp az állítmánynak, illetőleg a verbum finitumnak helyzetére kell tanítványaink figyelmét fordítanunk. E megfigyelések végeredményeképp azután a következő két szabályt véli levonandóknak: 1. Az olyan mondatok, melyekben a verbum finitum a második helyen áll, *főmondatok*. 2. Az olyan mondatok, melyekben a verbum finitum a mondat végén vagy bárhol másutt áll, csak a második helyen nem, *mellékmondatok*. (6. l.) — Nem akarom azt feszegetni, vajjon e szabályok egész szabatosan vannak-e formulázva s alkalmazhatók-e minden egyes esetre (e fokon didaktikai tekintetéből talán ignorálhatjuk a látszólagos kivételeket), nem tartom azonban helyesnek, hogy a szerző úgy e szabályokban, mint az őket megelőző fejtegetésekben (4—6. l.) a szórendre vonatkozó ismeretet csak eszköznek, vagy «kulcs»-nak tekinti egy másik cél szolgálatában, egy magasabb ismeret megszerzésére, — ez ismeret pedig: a fő- és mellékmondat helyes megkülönböztetése. Pedig a dolognak, nézetem szerint, ép megfordítva kell lennie: élő idegen nyelv tanításában becsesebb annak ismerete, hogy hová kell rakni az állítmányt s a többi mondatrészeket, mint az, vajjon főmondatral vagy mellékmondatral van-e dolgunk. Ép azért a szabályokat is ebből a szempontból tartom formulázandóknak. Az

idézett szabályok felsorolása után a szerző megemlíti, hogy helyességük megvizsgálása céljából próbát tett az osztályában használatos olvasókönyvvel s úgy találta, hogy a benne foglalt mondatok néhány kivétellel mind igazolták ama szabályokat. Feltűnő, hogy e tekintetben nehézséget talált az *Einkehr* e helyénél: «Nun fragt' ich nach der Schuldigkeiten, da schüttelt er den Wipfel», s megjegyzi, hogy itt, valamint néhány más versben («Wann erwachen die Lieder», stb.) «a verbum finitum nem áll a mondat végén, tehát első tekintetre nem is tartaná azokat a tanuló mellékmondatoknak» (8. l.), — de, kérdem, hol van az *Einkehr* idézett passusában egyáltalában *mellékmondat*?

A tanítás *felső fokának* szánt összefoglalásban (10. l.) a szerző három «főszabály»-t különböztet meg: I. A személyragos ige a *második* helyen áll (önálló értesítő mondatok). II. Az ige *első* helyen áll (parancsoló és felszólító, kérdő, óhajtó s felkiáltó mondatok). III. Az ige *utolsó* helyen áll (mellékmondatok). — E háromféle lehetőséget azután specializálja s felsorolja az előforduló kivételeket; a szerző ebben úgy látszik, Erdmann munkáját követi (*Grundzüge der deutschen Syntax nach ihrer geschichtl. Entwicklung* 1886. 206—216. §§.), a melyet értekezése több helyén idéz is; részemről csak helyeselhetem, hogy ily megbízható mentor vezetésére bízta magát. Sőt sajnálom, hogy egy-két pontban — a logikai szabatoság rovására — eltért e vezetéstől. Mert ha az I. főszabály 1. c) pontja alatt említi az ilyen «epikai szöfordulatokat és népiességeket», hogy: *sangen's* (Grab im Busento), vagy: *bist Wilhelm untreu oder todt?* (Lenore), — akkor azt hiszem, nem egy gondolkodó tanítványa fel fog szólalni, hogy ezek az esetek nem is ide tartoznak az első «főszabály» alá, mert az ige nem *második*, hanem *első* helyen áll bennük, s itt nem előzi meg azt sem közvetlenül hozzátartozó mondat, sem mondatrész, mint az 1. a) és b) alatt felsorolt mondatokban. A második példa azonkívül nem is *értesítő*, hanem *kérdő* mondat s így világosan a II. főszabály 2. pontjába tartozik. — A II. főszabály eme 2. pontjának formulázásában különben ugyancsak jobb lett volna szorosabban Erdmannhoz ragaszkodni: szerzőnk szerint az ilyen kérdőmondatokban, mint: *Kennst du das Land?* a kérdés «az egész *gondolatra* vonatkozik», Erdmann szerint praecisebben a *cseleklésre* («Ungewissheit über das Eintreten der ganzen *Handlung*» 211. §. 3.). — Megjegyzem, hogy a szerző — a mint azt értekezése elején (2. l.) maga is kijelenti — fejtegetéseiben csak *az alany és állítmány közti viszonyra* szorítkozik, állítólag «praktikus szempontból», — holott épen praktikus szempontból ezek mellett a *többi mondatrészek helyzetét* is kellőleg meg kell világítani, még pedig lehetőleg korán, különben mindig csonka marad tanítványaink szórendi ismerete; pedig tudvalevő dolog, hogy

a szórend mindig Achilles-sarka volt a magyar ember német beszédjének és stílusának.

Az eddig megbeszéltekben mindenütt a leíró grammatika talaján mozogtunk, abban a körben, a melyet az iskolai tárgyalás nem igen léphet túl. Az előttünk fekvő programmértekezés szerzője azonban nemcsak constatálja a német szórend szabályait, hanem *tudományos magyarázatukba* is bocsátkozik, a melyet természetesen ő sem az iskolának, hanem csak az olvasónak szán. Kiemeli azt a «logikai különbséget, mely a német fő- és mellékmondat közt fennáll» (2. l.) s ebből vezeti le aztán a fő- és mellékmondatbeli szórend különbségeit is. «A német főmondat, úgymond, szórendjénél fogva az *alakulófélben levő gondolatot* fejezi ki, azért [?] az ige bővítményei rendszeren az ige után foglalnak helyet, . . . a mellékmondat ellenben már *a kész, létrejött gondolatnak* kifejezője, azért [?] az ige rendszeren a mondat végén áll». Ismerjük ez elmélet forrását *Kern* fejtegetéseiben (*Die deutsche Satzlehre*² 8. l.) s tudjuk, hogy szerzőnknek egy másik mondása, mely szerint «a grammatikai érzék az utómondatnak a főmondattól való függését *symbolikusan*, az ige helyzetének megváltoztatása által jelölte meg»; meg épen Humboldt Vilmosra vezetendő vissza. Mindamellet sajnáljuk, hogy szerzőnk az ily «symbolikus» magyarázatok helyett — a melyek igaz, hogy igen szellemesen, de egyúttal kissé mystikusan is hangzanak s épen nem felelnek meg a nyelv életéről való ama felfogásnak, a mely pl. Paul műveiben nyert kifejezést s a mely ma mindinkább általános felfogássá válik — nem inkább a *történeti grammatika* szilárdabb alapjára lépett. A szóban forgó tényeknek ily nyelvtörténeti adatokon alapuló magyarázatát megtalálta volna akár Erdmann syntaxisában is (I. köt. 195. l.), vagy a közkézen forgó művek közül Paul *Principien der Sprachgeschichte* (2. kiad. 251. l.) és Behaghel *Die deutsche Sprache* (200. l.) cz. munkáiban, nem említve a folyóiratokban elszórt cikkeket. — A történeti grammatika behatóbb ismeretével a szerző értekezése 9. lapján tán azt sem állította volna oly általánosan, hogy az ilyen «epikai szófordulatok és népiességek», mint: *sprach's, wollte sehen, bist Wilhelm untreu oder todt?* stb. «a költészetben különösen 1770 óta ismeretesek, legelőször Voss használta azokat», — hisz az ily szerkezetek «a költészetben» ép ezer évvel ezelőtt tűnnek fel először, t. i. a német költészet legrégibb emlékében, a Hildebrand-dalban (*pist alsô gialtêt man, 41. v.*).

Egyébként örülnék, ha a szerző ez értekezésével csakugyan elérné azt a célt, hogy kartársaink figyelmét felhívja e tárgy fontosságára (12. l.), — e figyelem és érdeklődés felkeltéséhez kívántam hozzájárulni ez ismertető soraimmal is.

Dr. PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— Budenz József †. Ismét gyásza van a magyar tudományos világnak. Ismét elköltözött egyike azokuak, kiket a legelsők, a legjobbab, a legnagyobbak között tiszteltünk. *Budenz Józsefet*, a nagy nyelvtudóst gyászoljuk, s velünk együtt gyászolja a külföld is. És elhunyt fölött érzett fájdalomunk annál mélyebb, mert a göröngyök, a melyek koporsójára hullottak, nem egy élete alkonyatáig eljutott erőtlen aggastyánt temettek el, ki tudományos pályáját már végig megfutotta, hanem egy élete delén, munka-ereje teljességében levő férfiút, a ki — bármennyit dolgozott is, — még mindig nem dolgozott eleget. Pedig sokat, nagyon sokat dolgozott; hiszen egész élete kora ifjúságától szakadatlan munkálkodásban telt el. Idegen föld szülötte volt, kit a szerencsés véletlen és a tudomány lángoló szeretete vezérelt hazánkba, hogy a mienk legyen és örökre a mienk, a mi büszkeségünk, a mi dicsőségünk maradjon. A szerény német ifjú, ki éles elméjén kívül az indogermán nyelvészetben való kitünő jártasságot hozott magával, új hazájában a magyar-ugor összehasonlító nyelvészetnek tulajdonképeni megalapítójává, az újabb magyar nyelvésziskola fejevé, vezérévé lett. Kijelölte az irányt, a melyben haladnunk, a határokat, a melyek között mozognunk kell; s az addigi bizonytalan tapogatódzás és tévovázás helyébe biztos módszert állított, a melynek kalauzolás mellett nyomról-nyomra haladva maradandó eredményeket lehetett elérni. Példátlan szorgalmával rendkívüli munkásságot fejtett ki. Számátlan értekezésén kívül, a melyeknek mindegyike a nyelvtudomány célbrevitelére szolgált, tanulmányainak fő-eredményeit két korszakalkotó munkájában, a *Magyar-ugor összehasonlító szótárban* és az *Ugor nyelvek összehasonlító alaktaná-*ban tette le, a melyek közül az utóbbi — fájdalom! — befejezetlen maradt. De munkássága nemcsak arra szorítkozott, a mit maga írt. Az egyetemi katedráról is terjesztette tudományát; s a tudomány szeretetét, a melylyel maga el volt telve, bele tudta lehelni hallgatóiba is, a kikből egész iskola alakult körülötte. Az egész ifjabb nyelvész-nemzedéket ő nevelte. Szeretettel oktatta, vezette, gyámolította, buzdította az ifjú erőket, kiknek egész munkásságán meglátszik az ő hatásának a nyoma. És tanítványai szeretettel ragaszkodtak a mesterhez, kiben nemcsak a korszak-alkotó munkásságú nagy tudóst, hanem az erős jellemű, nemes lelkű embert is tisztelték és becsülték. — Most már pihen ő, ki teljes életében pihenést nem ismert. Elköltözött közülünk, de itt hagyta fáradszatlan munkásságának eredményeit, a melyek örök emléküvé teszik az ő nevét a nyelvtudomány történetében. SZINNYEI JÓZSEF.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi márcz. 9-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Hegedüs István*: A görög nyelv és az egységes középiskola.
2. *Pap Ferenc*: Kis János versei és Bacsányi.
3. *Sebestyén Károly*: Rege, monda.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Jelen voltak: P. Thewrewk Emil elnök, Badics Ferencz, Bayer József, Bermüller Ferencz, Csengeri János, Cserhalmi Samu, Dávid István, Fináczy Ernő, Fröhlich Róbert, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon és Vári Rezső választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt.

1. Az utolsó választmányi ülés jegyzőkönyve hitelesítették.

2. Következnek a *tagválasztások*. A rendkívüli tagok közül *rendes tagokul* jelentkeztek és azokká választattak: dr. *Demek Győző* nagyváradai áll. főreálisk. tanár; dr. *Griesbach Ágost* budapesti kir. főgymn. h. tanár; dr. *Kapossy Endre* bajai cist. r. főgymn. tanár; *Szlávits György* szatmári kir. főgymn. segédtanár és dr. *Werner Adolf* székesfehérvári cist. r. főgymn. tanár. — *Új tagok*. a) *rendes tagok*: *Labancz Mihály* budapesti kegyes r. gymm. tanár (aj. P. Thewrewk Emil); — dr. *Munkácsi Bernát*, a budapesti izr. hitközség tanfelügyelője, dr. *Schreiner Márton* izr. tanítóképezdei tanár, *Grósz Jakab* munkácsi áll. gymm. tanár, *Guttenberg Pál* budapesti polg. és keresk. isk. tanár, *Hoffmann Máttyás* sátoralja-újhelyi gymm. tanár, *Krasznopolszky József* sátoralja-újhelyi tanár (aj. dr. Némethy Géza); — *Norák Béla* és *Korács Endre* nagy-károlyi főgymn. tanárok (aj. dr. Baligó János); — *Czeglédy István* nevelő (aj. Cserhalmi Samu); — *Bresztyák József* nagyszombati főgymn. tanár (aj. dr. Uhlárik János); — *Kroll Rudolf*, *Becker Nándor* és *Kónai István* lévai kegyes r. tanárok (aj. dr. Tóth György); — *Hager József* privigyei tanár (aj. Fludorovics Zsigmond); — *Macher Ede* löcsei főreálisk. tanár (aj. dr. Bauer Simon). — b) *rendkívüli tag*: *Csokonay Zsigmond* tanárjelölt (aj. P. Thewrewk Emil). — A tagok létszáma: tiszteletbeli tag 9, alapító 6, rendes tag 351, rendkívüli tag 65.

3. A pénztárnok kimutása szerint az 1891. decz. 19-től 1892. márcz. 9-ig terjedő időszakban a *bevétel* 1001 frt 15 kr., a *kiadás* 986 frt 77 kr.; a készpénz jelenleg 14 frt 38 kr.

4. A választmány *Fináczy Ernő* indítványára elhatározza, hogy *Breznyik János* kir. tanácsos és selmeczbányai evang. lyceumi igazgatóhoz, a Társaság régi tagjához, 50 éves tanári jubileuma alkalmából üdvözlő iratot intéz.

5. *Hegedüs István* választm. tag előzőleg tartott fölolvása kapcsán és annak alapján a következő indítványt terjeszti elő: Forduljon a Társaság a Nagymélt. vallás- és közokt. Minister úrhoz azzal a kérelemmel, hogy 1. az egységes középiskola szervezése alkalmával a megalkotandó tantervben a *görög nyelv* is foglaljon helyet mint kötelező tantárgy a humán szakot választókra nézve; 2. a tanárvizsgálati szabályzat módosíttassék az irányban, hogy azok a tanárjelöltek, a kik választott szakcsoportjukban a *latin* nyelvet párosítják bármely más tárggyal, a *görög* nyelvből is legyenek kötelesek vizsgálatot tenni. — A választmány az indítvány mindkét pontját elvben helyesli és teljesen magáévá teszi, azonban a szükséges intézkedé-

sek megtételét arra az időre halasztja, midőn az egységes középiskola tárgyában megtartott enquete hivatalos jegyzőkönyve is megjelenik s az említett óhajok annak hiteles szövegéhez fűződhetnek.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi áprillió 6-án *felolvasó ülést* tartott, melyben P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon m.-titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Veres Ignác*: Alanytalan mondatok a magyarban.
2. *Kassai Gusztáv*: Coniecturák Sophokles Antigonéjához.
3. *Lázár Béla*: Tanulmányok a jezsuita-drámák köréből: Illei János és drámái.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte. Jelen voltak: P. Thewrewk Emil elnök, Badics Ferencz, Bayer József, Bermüller Ferencz, Csergeri János, Cserhalmi Samu, Dávid István, Fröhlich Róbert, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Petz Gedeon, Vári Rezső és Veres Ignác választmányi tagok. Az ülés lefolyása a következő volt:

1. A márcziusi választmányi ülés jegyzőkönyve felovastatik és hitelesítettik.

2. *Új rendes tagok*: dr. *Victorisz* József nyiregyházi főgymn. tanár (aj. P. Thewrewk Emil); dr. *Kardos* Albert debreczeni főreálisk. tanár (aj. Petz Gedeon); *Kencsesy* Dezső budapesti ref. főgymn. h. tanár (aj. Fiók Károly) és *Moravszky* Ferencz nyiregyházi főgymn. tanár (aj. Máthé György). — A Társaság tagjai közül elhunyt *Szabó* István f. é. márczius 27-én. — A tagok létszáma: tiszteletbeli tag 9, alapító 6, rendes 354, rendkívüli 65.

3. Cserhalmi Samu pénztárnok jelentése szerint 1891 decz. 19.—1892 ápr. 6-ig a *bevétel* 2215 frt 75 kr., a *kialás* 1450 frt 26 kr.

4. Heinrich Gusztáv alelnök szóba hozza az *Irodalomtörténeti Közlemények* utolsó füzetének «A Philologiai Közlöny és a kritika» cz. cikkét, mely folyóiratunkat megtámadja, mivel a szerkesztőség Komáromy András úrnak egy ellenbirálatát el nem fogadta, ellenben Széchy Károly és Erdélyi Pál urak dolgozataira vonatkozó s állítólag személyeskedő két kis «vegyes» közleményt közzé tett, még pedig névtelenül. Heinrich Gusztáv kijelenti, hogy a megtámadott két «Vegyes»-t ő írta és hogy azokat csak azért nem írta alá, mivel a személyeskedésnek még látszatát is kerülni szeretne volna oly kérdésekben, melyekben a felszólalást szükségesnek tartotta, de oly szakfétfiak ellenében, a kiket személyesen nagyrabecsül (a mint azt az illetők maguk legjobban tudják), daczára annak, hogy ezúttal az egyiknek hangja rendkívül sértette méltányossági érzetét, a másikat pedig téves irányban látta haladni. Azért a két «Vegyes» t ma is föntartja és elvállalja értök a felelősséget. — A *választmány* hosszabb eszmecsere után az ügy érdemére nézve kimondja, hogy a szerkesztők eljárásában nem lát kifogásolni valót, mivel 1. az ellenbirálat közlését a választmánynak a Közlönyben XV, 599. l. közzétett határozata tiltja s annak visszautasítása ez esetben annál indokoltabb volt, mert az ellenbirálat egy másik folyóiratban megjelent bírálat ellen is irányult; — mivel 2. a kérdéses «Vegyes»-ekben

személyeskedést nem talál, a mennyiben az elsőben a bíráló egész terjedelmében helyesli Széchy Károly úr ítéletét s dolgozatának csupán hangját nem tartja helyesnek és indokoltnak, a másokban meg igen kedvezően ítél Erdélyi Pál úr írói érdemeiről, de nem helyesli szóban levő dolgozatának egész jellegét. Magától értetődik különben, hogy mihelyt a nevezett szakfőfiak e közleményekre vonatkozólag «tényleges helyreigazítást», azaz czáfolatokat küldenek be, ezek folyóiratunkban közléteendőek. A választmány semmikép sem kívánja korlátozni sem a kritika szabadságát, sem a helyreigazítás jogát, mert az elsőre a legnagyobb mértékben szüksége van irodalmunknak, a másik pedig minden körülmények között tiszteletet parancsol. Hogy végül a kritika névtelensége ellen komolyan alig szólhatni, azt maga az «Irodalomtörténeti Közlemények» is mutatja, mely első évfolyamában több — még pedig részben élesen támadó — névtelen bírálatot közölt. — Ezzel a választmány az ügyet a maga részéről elintézetnek tekinti.

5. Badics Ferencz választmányi tag kívánatosnak tartja, hogy a választmányi ülések jegyzőkönyveinek kivonatai a *Közlönynek* az illető ülés után kiadott *legközelebbi* füzetében jelenjenek meg. E végből indítványozza, hogy a jegyzőkönyv hitelesítése ezentúl ne a következő választmányi ülésre maradjon, hanem azt megelőzőleg történjék az elnök s két e czélra kiküldött választmányi tag által. — A választmány az indítványt elfogadja s a jelen ülés jegyzőkönyvének hitelesítésével az elnökön kívül Csengeri János és Fröhlich Róbert választmányi tagokat bízza meg.

Ezzel az ülés véget ért.

— Attila és Atilla. Vissza kell térnem e csodabogárra, mert az «Irodalomtörténeti Közlemények» szerkesztője (II. évf. 1. füz. 97. l.) meg akarja czáfolni azt a vádat, hogy szerző és szerkesztő még csak Attila nevét sem írják helyesen, — és meg akarja czáfolni a következő újabb csodabogárral: «Mivel dr. Erdélyi úr terjedelmes tanulmányát, miként minden sorából kivehető, épen azért írta, hogy feltüntesse a *nálunk élő hagyomány* Attiláját: cikke irányzatának megfelelőleg igen természetesen és igen helyesen *Atillának* írja hősét, mert magyar ajkon és természetén vagy *Atilla* vagy *atilla* a hun király neve. Mind a mellett én mint szerkesztő, historicus létemre, az indexbe *Attila* néven vettem föl a királyt, mit azonban — i úr [már t. i. az én szegény fejem] szenvedélye vagy egyszerűen felületessége — nem tudott észrevenni. A reánk, s directe reám mért vád tehát — egy fuvalomra összeomlik, s nem marad az egészről egyéb, mint a rossz-hiszeműség» (kié?). — Eddig a czáfolat. Az indexhez semmi közöm, mert nem tudom, hogy ki csinálta. A fenti indokolás azonban fényes tanúságot tesz arról, hogy a sokoldalú szerkesztő, a ki azt hiszi, hogy irodalomtörténethez is ért, a philológiának még legprimitívebb elemeiben is tájékozatlan. Akármit kutatunk és tárgyalunk magyar nyelven a hun királyról, Attila neve mindig Attila marad és sohasem lesz Atilla. Hiszen amaz okoskodás alapján Titus Livius hatását a francia történetíráásra e czímen kellene tárgyalnunk: *„Tite Live hatása stb.”* és folyton Tite Live-ről beszélünk, mert a francziáknál a névnek ezen alakja divik. Egészen más az, ha a nép

ajkáról ellesett elbeszélést akarunk lehető híven följegyezni: ekkor persze a tulajdonneveket is úgy kell írnuunk, mint a hogyan a nép ejti. — De ha ez nem elég, csattanósabb érvvel is okolhatom meg azt az állításonkat, hogy az «Irodalomtörténeti Közlemények» szerkesztője még Attila nevét sem tudja helyesen írni. Ugyanazon füzetben (I. 400. l.) van ugyanis egy kis cikkecske e címmel: „Két spanyol *Atilla*-dráma‘ és e mindössze 26 sorra terjedő cikkben magában is Attila neve *kilenczszor*, azaz kivétel nélkül van *Atillá*-nak írva. Hol van itt a „nálunk élő hagyomány“, mely az előbbi cikkben állítólag „igen természetesen és igen helyesen“ megkövetelte az *Atilla* alakot?! Itt csak két eset lehetséges: vagy e cikkecske szerzője írta helytelenül a hun király nevét (a mit dr. Lázár Béla úr határozottan tagad), akkor a szerkesztőnek helyre kellett volna igazítania a lapsust, a mit nem tett; vagy a cikkecske szerzője helyesen írta a hún király nevét (a mint azt dr. Lázár Béla úr váltig állítja), akkor a szerkesztő végezte, „historicus létére“, a csodabogaras javítást. Mind a két eset fényesen bizonyítja ítéletem helyességét. Egy szóval: a tudás hiányát nem lehet sem henczegéssel sem pökhendiséggel palástolni!

De van ezen füzetben egyéb csodabogár is, a melyek közül ezúttal még csak egyet akarok illusztrálni. A 120. lapon ily című cikk diszeleg: «*Szigárd. Népmese*». Ballagi Aladár úr tudatja ebben az ámuló világgal, hogy gyermekkorában ismert egy szegény öreg cselédet, a ki elrecczítálta neki „Szigárd“ (hát ez hogyan ejtendő?! alább „Szigvárt“, — tehát egészen a la „Atilla“) érzékeny történetét, melyet valaminor fölolvadni hallott. «Közleményem értékét, úgymond a szerkesztő, abban látom, hogy ez az első mutatvány irodalmunkban, mely híven feltünteteti egy újabb irodalmi mű közvetlen átvitelét a nép ajkára. *Népmese*-gyűjteményemben még három ilyenfajta mese fordul elő, t. i. „A hét bölesek“, „Ernest herczeg“ és „Egy szerencsétlen kereskedő hajótörése“. — E korszakos közlés méltán ámulatba fog ejteni minden gymnasiumi tanulót. Tehát, ha az én szakácsnéim, kinek a szobalányom fölolvassa a „Budapest“ rémregényeit, ezeknek tartalmát a szomszédom szakácsnéjának elmeséli, ez Ballagi Aladár úr æsthetikai tudása szerint — *népmese*! És ez a „népmese“ hét nyomatott oldalra terjed és ennek költségeit a M. T. Akadémia viseli! Csak az nem világos, hogy a honorariumot ki kapja: a romantikus szakácsné-e vagy a realista szerkesztő? . . .

HEINRICH GUSZTÁV.

— A Szilágyi-Hajmási tárgyról újabb tanulmányt közöl Herrmann Antal a Kísfaludy-társaság Évlapjainak XXIV. kötetében (1890). A fölhalmozott anyag inkább a szerző impozans olvasottságának, mint éles elméjének válik becsületére; az ember gyakran elbámúl, miféle történeteket tart ő a magyar elbeszélés anyagával rokonnak vagy épen azonosnak. „A Szilágyi-Hajmási-féle mondában, úgy mond, az alapeszme, a pszichologiai igazság, az ethikai mag, a világnézeti momentum az, hogy a nemi szerelem, a szív vonzalma, a teljes egyesülésre törekvő ösztön erősebb, hatalmasabb minden más társulásnál, vérbeli vagy lelki minden egyéb rokonságnál, az atyafiság és barátság kötelékénél“ (134. l.). El kell ismerni, hogy ez igen tudó-

san van mondva, úgy hogy majdnem igaznak tetszik. Anu legyen is igaz. Azonban mit bizonyít aztán az a sok fölhozott történet, melyben két ember, eshetőleg két jó ismerős vagy barát egyazon leányba beleszeret? Azt hisszük, csak annyit, hogy ez a 'természeti tény', mint szerzőnk nevezi, a világ teremtése óta minden nap ismétlődik, némely nap többször is. De Herrmann mindenütt befolyást keres és — talál is. Boccaccio (*Teseide*), Chaucer, Fletcher, Dryden szerinte mind hatással voltak vagy lehettek a történet megalakítására. Sőt Shakespearenek egyik legsajátosabb drámájában is megtaláljuk 'e situatio elemeit', t. i. 'a Szent-Ivánéji álomban Lysander és Demetrius elébb mindketten Hermiát szeretik, majd hóbortos varázstól elvakítva mindketten Helenába szeretnek' (137. l.). Csakhogy ezek már nem is 'elemek', hanem legfeljebb a tér és idő korlátaihoz nem kötött, érzékeinkkel föl nem fogható monádok! A moldovai elbeszélésnek ('A két pajtás'), melyet Wlislocki közlése alapján tesz közzé, világosan Boccaccio (ha nem is közvetlenül) a forrása és így az már csak ezért is gyanús. Végül azt mondja Herrmann: 'Boccaccio egy régi olasz históriát említ a Teseide forrásául, követői közül is többen megemlékeznek erről. A Szendrői névtelen ifjú szerző vala énekét egy poetának ő verseiből. Vajjon nem lehetett-e ama most ismeretlen olasz (vulgaris latin) elbeszélés a Szendrői névtelen forrása is? Vagy pedig: a Teseide tárgya görög eredetű s bizonyára megmaradt Byzanczban is. Nem kerülhetett-e onnan hozzánk, talán balkáni közléssel?' Kérdezni könnyű, sőt ebben az esetben felelni sem nehéz, mert szerzőnek mind a két kérdésére lehet igennel felelni, — de lehet másképp is felelni. A mi a magyar költő forrásának latin eredetijét illeti, e véleményt, úgy látszik, először e sorok írója fejtegette egyetemi előadásaiában, honnan tanítványai útján az irodalomba is került (*Egy. Phil. Közl.* IX. 1885. 603. l.). E latin szöveg alapulhatott egy görög szövegen vagy hagyományon, bár ez nem nagyon valószínű. Ha a magyar költeményről azt olvassuk, hogy azt '1571-ben egy ifjú szerző egy poetának ő verseiből' — ez bajosan érthető úgy, hogy e magyar ifjú eshetőleg az Architas és Palamon történetét teljesen magyar viszonyokra alkalmazva alakította át! A költemény tárgyát, akár egészen akár részben történeti, akár teljesen költött, minden valószínűség szerint népies hagyományból dolgozta föl egy XVI. századi latin poeta és ennek a művén alapszik a szendrői névtelen munkája. Boccaccióhoz és a többiekhez bajosan van köze e tárgynak, — legkevésbé Chaucerhez, bár Wlislocki eleven képzelete arra az ötletre is vetemedett, hogy az 1400-ban meghalt angol költő, ki a kontinensen teljesen ismeretlen volt, hatást gyakorolt 'a magyar népies irodalomra!' Ilyen képtelen ideákkal alaposan lerontjuk összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányaink hitelét.

h.

KÖNYVÉSZET.

- Athenaeum kézikönyvtára* I—X. köt. (8-r.) Budapest, 1892. Athenæum.
- I. köt. *Kardos Albert*. A magyar szépirodalom története. A legrégebb időktől Kisfaludy Károlyig. (203 lap) 1 frt 20 kr.
- II. köt. *Wilkins A. S.* Római régiségek. Angolból fordította Keleti Vincze dr. Nyolez ábrával. Harmadik kiadás. (103 l.) 60 kr.
- III. köt. *Creighton M.* A római nép története. Angolból. Tíz történeti térképpel. Második kiadás. (103 l.) 60 kr.
- IV. köt. *Fyffe C. A.* A görög nép története. Angolból. Öt történeti térképpel. Második kiadás. (117 l.) 60 kr.
- V. köt. *Ménard René*. Az ókori művészet története. Francziából. Második kiadás. (164 lap.) 90 kr.
- VI. köt. *Jebb R. C.* A görög irodalom története. Angolból fordította Fináczy Ernő. Második kiadás. (172 l.) 90 kr.
- VII. köt. *Mahaffy I. P.* Ó-görög élet. (Görög régiségek.) Hét képpel. Második kiadás. (84 lap.) 60 kr.
- VIII. köt. *Sime James*. Német irodalom története. Angolból fordította Angyal Dávid. Második kiadás. (88 l.) 60 kr.
- IX. köt. *Sime James*. A német nép története. Angolból fordította Angyal Dávid. Második kiadás. (137 l.) 60 kr.
- X. köt. *Symonds John Addington* és *Bartoli Adolfo*. Az olasz nép és irodalom története. Angolból. Második kiadás. (156 l.) 90 kr.
- Byron* Lord. Don Juan. Verses regény. Fordította Ábrányi Emil. 2. rész. I—XII. ének. (8-r. XVI, 352, VII, 396 l.) Budapest, 1892. Révai testvérek. 4 frt. Díszkötésben 6 frt.
- Deme Károly*. Rendszeres magyar nyelvtan és a hangsúlyos verselés. A polgári és középisk. III. oszt. számára. (8-r. 92 l.) Budapest, 1892. Lampel R. 50 kr.
- Domaniczky J., Buzna A., Szécsi Mór és Horváth S.* Katonai szótár. Német-magyar rész. Budapest, Pallas, 1892. (8-r. 469 l.) 1 frt.
- Gärtner Henrik*. A polgári dráma történetéből. (Különnyomat a Philol. Közlönyből.) Budapest 1892. (8-r. 33 l.)
- Irodalmi munkálatok gyűjteménye*. Alsófokú kereskedelmi és ipariskolák használatára. (K. 4-r. 35 l.) Székesfehérvár, 1892. Singer E.
- Livii T.* Ab urbe condita libri. Editio Stephanus Dávid. Vol. II. Libros XXVI—XXX. continens. (8-r. VI, 268 l.) Budapest, 1892. Lampel R. 80 kr.
- Livii T.* ab urbe condita libri (Liber XXI. XXII). Magyarázta Fodor Gyula. I. füz. Liber XXI. 1—17. (Latin iskolai classicusokhoz való praeparatió, 4. füz.) Budapest, Lampel R. 1892. (8-r. 48 l.) 25 kr.
- Rácz Kálmán*. Károli Gáspár és Káldi György bibliafordításai és a Károli-biblia védelme. Sárospatak, 1892. 8-r. 70 l. 50 kr.
- Shakespeare*. Macbeth. Tragédia. Fordította Szász Károly. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta Péterfy Jenő. Jeles írók iskolai tára. XL. Budapest, 1892. Franklin-társ. (144 l.) 50 kr.
- Schill Salamon*. Görög irodalomtörténet a gymnasium VII. és VIII. oszt. számára. (N. 8-r. VIII, 205 i.) Budapest, 1892. Franklin-társ. 1 frt 40 kr.
- Strausz Adolf*. Bolgár népköltési gyűjtemény. Eddig kiadatlan eredeti bolgár szöveggel. A bolgár előszót írta Sismanov D. Iván. I. II. köt. Budapest, Révai testv. 1892. (8-r. XVI, 331, 393 l.) 6 frt.
- Telmányi Emil*. Praeparatio Sallustius Jugurtájához. II. füzet. 27—55. fejezet. (Latin praeparatiók 13. füz.) Budapest, Singer és Wolfner, 1892. (8-r. 65—123 l.) 30 kr.

Közli: HELLEBRANT ÁRPÁD.

**Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai
leszállított áron kaphatók a pénztárnoknál.**

**A IV. évfolyamot vagy ezen évfolyam egyes füzeteit
pedig megvételre keresi a pénztárnok.**

Hivatalos nyugtázás

a január hó 16-tól márczius 15-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1891-re: Schmidt Frigyes 2 frtot. — Simon Géza. —
1892-re: Borsodi Miklós.

Rendes 1889-re: Wigand János pótlásul 1 frtot. — **1890-re:** Wigand
János 4 frtot. — **1891-re:** Dr. Geréb József. — Gyárfás I. Tihamér. —
Párkányi Gyula. — Dr. Pecz Vilmos 2 frtot. — **1892-re:** Gr. Apponyi
Sándor. — Dr. Balassa József 2 frtot. — Brassai Sámuel. — Breznik János. —
Dr. Cserép József. — Cserei József. — Czeglédy István. — Dr. Demek Győző. —
Dévay József. — Dr. Erdélyi Pál 4 frtot. — Mócs Szaniszló. — Pacher J.
Donát. — Dr. Pecz Vilmos 2 frtot. — Dr. Schack Béla. — Szántó Kamill. —
Dr. Váczy János 4 frtot. — Dr. Wargha Samu.

Előfizetés 1892-re: Budapesti ev. ref. főgymn. (1891-re is). — Buda-
pesti ág. h. ev. főgymn. — Budapesti kegy. r. főgymn. — Bártfai róm. kath
főgymn. — Budapesti állami polg. tanítónőképezde. — Besztercebányai kir.
főgymn. — Csiksomlyói kath. főgymn. — Debreczeni ref. főgymn. — Dévai
áll. főreáliskola. — Esztergomi reálisk. — Gyulafehérvári főgymn. — Hold-
házy János. — Hajdunánási ref. gym. — Kassai áll. főreáliskola. — Kassai
főgymn. önképzőkör. — Komáromi szt.-benedekrendi székház. — Körmöcz-
bányai főreáliskola. — Kúmfélegyházai kath. algymn. — Lőcsei állami főreál-
iskola. — Munkácsi áll. gymnasium. — Nagy-Kikindai gym. — Pfeifer
Ferdinánd 3 példányra. — Pápai szt.-benedekrendi székház. — Pauker Dániel. —
B. Radvánszky Béla. — Rozsnyói ev. főgymn. — Selmezbányai kir. kath.
főgymn. — S.-a.-ujhelyi gym. — Szászvárosi ref. Kuntanoda. — Szarvasi ág. h.
ev. főgymn. — Szegedi főgymn. önképzőkör. — Szentesi városi főgymn. —
Szabadkai főgymn. az I. félévre. — Szathmári kir. kath. főgymn. — Székes-
fehérvári főgymn. — Temesvári M. — Zirczi apátsági könyvtár. — Zentai
gymnasium.

Oklevélért: Dr. Demek Győző pótlásul 1 frtot. — Kőrösi Sándor. —
Czeglédy István.

Jegyzet a III. füzethez: Ziehen Gyula nem 1892-re, hanem 1891-re
fizetett.

Budapest, 1892. márcz. 15-én.

Cserhalmi Samu,

I., vár, Verbőczy-utca 16. sz.

SZABÓ ISTVÁN.

1801—1892.

I. Irodalmunk közelebbről elhunyt kitünőségeinek sorában becses értékű láncszemet képez ennek az imént elköltözött magyar hellenista Nestornak jubilaris neve. Fél század óta jelentős tényezőül emlegetik ezt a tisztas érdemű veterán bajnokot mindazok, kik illetékes méltatással ismertetik irodalmunknak, különösen az ókori remekék átültetéséből nyert gyarapodását.

Ily célzatú munkásságával vívta ki boldogult jelesünk azt, hogy irodalomtörténelmünk már eddig is diszes helyet biztosított neki azok sorában, a kik e század folytán nemzeti művelődésünknek legjelentősebb lendületét idézték elő. — És bizton remélhető, hogy idővel a jól kiérdemelt posthuma gloria még nyomósabban is ki fogja neki juttatni a nemzet méltó háláját, habár az újabb áramlatok utóbbi időben nagyon is fogyatkozóvá apasztották azt le olyannyira, hogy már inkább csak a magas kor által előidézett jubilaris alkalmak, végül pedig az ő átszenderülése ébresztettek még iránta kissé élénkebb érdeklődést. Ez a temporis iniquitas bal eredménye.

Közművelődésünknek mai realistikus irányzata, meg egyébként is sokfelé elágazása, valamint a közérzületnek is sajnos alábbesése meglehetősen megokolását adja ennek az ellágyulásnak, a mely fölött immár borzongva tünődik nemzeti geniuszunk; minthogy ez már mindegyre búsítóbb elfajulást jelez egyszersmind a jobbára tisztán szellemi érdekű igyekvések iránt. S éppen ezért óva is inti azon megkevesedett számú lelkesebbeket, a kik kultuszához még híven ragaszkodnak, hogy ama jobbak iránti kegyeletet annál buzgóbban ápolgassák, nehogy különben a *καλοκαγαθία* iránti eszményies buzgalom még szomorítóbb csökkenést szenvedjen.

Első sorban a philologiai tudomány igaz hívei lévén a lélek-nemesítő iránynak ápolására, sőt lendítésére is hivatva, mint ilyenek, nem térhetnek ki azon tisztos tartozás elől, hogy a szellem-üdítő tanok érdekében is hőbb kegyelettel adózzanak oly példányszerű hűségnek, mint a minővel a mi kedves Nestorunk mindvégig kitartóan szolgálta a szép eszményének jó ügyét. — Bizonyára kiváltképpen a nagyon is lábra kapott anyagelviés áramlatok ellensúlyozása végett kívánatos, hogy illeték szerint kijuttassák a szíves méltatást ezen annyira érdemesült elődjök iránt, még úgysis, ha talán az ő igyekvésének eredményét bírálóbb felfogásuk nem találná már ez idő szerint oly sikerültnek, mint a minőül azt korábbi pályatársai elismerték, a midőn ő még jóformán viruló korában s jóval is kevesebb egyívású vetélytársal versenyezve, de terhesebb akadályokkal s nehézségekkel küzdve, mégis derekasan kivívta volt a hazai tudományosság méltató figyelmét.

Több tekintetből valóban uttörő munkára vállalkozott ő már az ifjúkor serdülő éveiben, még pedig az önművelési eszközök és módok oly tetemes hiányában, a mely míg egyrészt igen nyomós mentő okul szolgál hiányosságainak fedezésére, másrészt annyival inkább növeli előnyös oldalának érdemét.

Csakugyan egészen át kell magunkat gondolnunk az ő helyzetéhez, sőt lehetőleg bele kell lelkileg illeszkednünk abba a korba s az ő viszonyaiba s körülményeibe, a végett, hogy az ő munkás pályája eredményeiről illetékes méltánylattal ítélhessünk.

Ily célzattól szándékozom ezennel holmit fölhozni azokból, a mik lényegesen oda tartoznak az ő irodalmi pályája ismeretetéséhez.

Már e századunk harmadik évtizedében jóssejtelmet keltett ő különös irányzatú tanulmányaival és serény kitartású lelkesültségével mindazokban, kik észlelőbben megfigyelték. Ezért szép reményeket fűztek jövőjéhez oly kitűnő irodalmi tényezők is, kik azon a pályán, a melyre őt vállalkozni látták, már babért vívtak ki. Kazinczy Ferencz és Guzmics Izidor szíves javallásaikkal biztatták őt.

Mennyire fokozódott önkéntes buzdulata az ily érdemesültek biztatására, tanúsítja a feszült szorgalom, melylyel ezt fogatosítani igyekezett.

Irodalmi s tudományos jubileumai kedvesen emlékeztették őt, a már aggastyán bajnokot vissza az ifjúkor azon feledhetlen jelen-

ségeire. S jól eshetett éreznie, hogy csakugyan emberül megfelelt mindvégig ama lélekemelő buzdításoknak.

Ekkép szerencsés auspiciumú volt kezdeménye ezért is, meg hogy már első kiindulása is Hellas szellemi világának egyik legvonzóbb virulmánya felé tartott, a mely dús változatú élénkségénél fogva legmegnyerőbb és így legalkalmasabb vala őt mind tovább és tovább bővölve ragadni a pindusi magaslatokra. E hervadhatlan virágok közt andalogva sokkal kevésbé érezte a fölfelé küzdés ösvényének rögös voltát s falusi magánya oly népesültté lett, hogy soha unalom nem férhetett hozzá.

Mennyire becses adományai valának már üde muzsájának csak ama zsengei is, a melyekkel szellemi birtokainkat még elég ifjontan gyarapítani indult; ma már jóval inkább belátható ezeknek értéke, miután Ponori Thewrewk Emil *«a görög anthologiabeli epigrammák»* jelentékeny részének saját fordítása által történt átültetését a mult évben napvilágra hozta. Ugyanis méltatólag ismerteti ebben a régi hellén epigramma gyűjteményeket s kellemesen érezteti az azokban rejlő kincseket; azután meg felsorolja a görög anthológiának a magyar irodalomba már előbb átültetett virágait s ezeknek átültetőit. Közöttük különösen Szabó Istvánt látjuk Székács József mellett legjelesebb igyekvőkül kiemelve.

Mily jogosan megilleti őt már e részben is a méltató elismerés, legott kiviláglik abból, a mit a mintegy 40-re rugó névnek felsorolta után Ponori Thewrewk róluk megjegyvez, mondván: «Sok van ezek között, a ki nem tudott görögül, a ki csak német vagy latin fordításból ismerte az illető epigrammákat, legnagyobb részök pedig sohasem foglalkozott magával a görög anthológiával». Szabó Istvánunk magasán álló kivétel az ily sokaság közül.

Szabó Istvánnál mindannyiak közt aligha tudott valaki jobban görögül s alkalmasint úgy sem hatott abba, mint ő, a ki már serdülő korában tüzetesen rászentelte volt magát a fölöttébb megszeretett hellen irodalomnak tanulmányozására s annál buzgóbban folytatta azt, minthogy különös kegyelettel tisztelte férfiak melegen ajánlották azt neki, s mintegy szívére kötötték annak irodalmi czélból való folytatását. Így lőn, hogy abba már ifjontan mindinkább belemelegülve, idő folytán egészen beleélte magát az ó-hellen szellemvilágba, a melynek utóbb, egymásután annyi jeles

termékét honosította meg nemzeti nyelvünkön, majdnem eredetieként hangzó magyarítással.

A magyar értelmiség legelőkelőbbjei részéről szívesen fogadtatván jól sikerülteknek látott mutatványai, kevés idő múlva már a görög szellem legkiválóbb productumainak átültetéséhez fogott, s mondhatni abban a lelkesültségtől mindinkább áradozó 40-es évtizedben csakugyan nevezetes jelenségekül fogadtattak az ő tetszetős fordításai, különösen Homeros Odysseája, a mely a legnagyobb magyar hazafinak ajánlatára, kiváló jutalommal, 200 arannyal lön kitüntetve.

Már 1839-ben a Magyar Tudományos Akadémia tagjává, 1842-ben pedig a Kisfaludy-Társaságnak, mint szépirodalmi intézetnek tagjává megválasztatva, mindkét részről biztatásokat, sőt egyenesen megbiztatásokat is nyert a hellén remekék némelyikének fordítására. Így előbb Aisopos meséinek és Isokrates intelmeinek és tetralogiájának velős és megnyerő magyarsággal való fordítása került avatott tollából, a serdülő ifjúság önképzésének valóban jelentékeny hasznára. Ezekután a beállott balidők daczára is példás kitartással folytatta még odébb is igen cél- és korszerű s lendítő hatású igyekvéseit.

Mint ilyen valódi speciálitássá lön nálunk. Különösen azon időszakban igen nagy nyereségét szerezte irodalmunknak az ő szerény igyekvéseivel, a melyek magyarságának is geniális különöségeivel érdekesítve, igen alkalmasak voltak arra, hogy nálunk nemesb erjedést keltsenek azon időben, a midőn a középoktatás még vajmi keveset tehetett a hellen remekék megkedveltetésére, és legalább a szellemesebb ifjakban gerjeszsenek melegebb érdeklődést azon örökbecsű ő remekék iránt.

És mondhatni, hogy ily hatása is jóformán mutatkozott. Mert ha számra nézve talán nem sokan, de azok közül, a kik az akkoriban kiváló irodalmi vezérfényekül világító és egyszersmind hathatósan melegítő szellemeknek, mint különösen Berzsenyinek és főleg Kölcseynek bővülő hatása alatt már mindegyre magasabb aspirációval lelkesültek a kiválóbb műveltség megszerzésére, sőt már az irodalmi tevékenységre is, azok bizonyára tetemes mennyiségű önművelődési buzdulatot és kulturális eszmét sajátítottak el Szabó István talpraesett fordításaiból. Voltak akárhányan, a kik azoknak egyes tetszetős részeit szívesen be is tanulták.

Ha tehát az ő nemes igyekvéseinek sikereit behatóbban ki-

vánjuk számba venni, azokról különösen az olyanok szólhatnak illetékesebben, a kik ama 40-es években már fogékony élvezői valának mindannak, a mi az ő fáradhatatlan kezeiből akkoron kikerült.

Sajnálkozva mondhatjuk, a kik ama kor tanui valánk, hogy hazai közviszonyaink utóbbi elborúlta után az ő nemkevésbé jelentős fordításai már nem keltettek szintoly lelkesedést. Habár a közoktatás már sokkal elősegítőbb lön a hellén nyelv és irodalom megkedveltetésére nézve, mégis az Ilias-nak magyarul szóllaltatása már kevésbé birta az elfanyarult kedélyeket lelkesíteni vagy csak megnyerni is, mint az előbbi évtizedben megjelent Odyssea.

Ily fordulatonál fogva már a tudományos intézetek kedvező hajlama is mindinkább megfogyatkozott a derék hellenista fordító működése iránt, noha ő lélekemelő kedvtelését lelvén e már mintegy éltető élvezetévé vált munkálkodásban, nem szünt meg s nem is lankadott annak folytatásában.

De így azt látva, hogy szívesen odakinált fordítmányai is csak a szekrények rejtekeiben kénytelenek vesztegelni, nem annyira a napvilágra való juttatás, mint inkább az ő magán szenvedélyének kielégítése szolgált indokul arra, hogy abból a folyton örömet olvasgatott görög irodalomból időnkint egyetmást, t. i. a változó hangulatnak megfelelőbbet fordítson, a netaláni hasznosítás végett.

E közben még az ifjabb korból átszövődő kedvencz hajlamai is, a melyeket Horvát István hatása gerjesztett benne, újra erőt vettek rajta.

Sajátságos szenvedélylyel eredt neki ama búsító időszakban s mintegy visszahatási elszántsággal indult meg a magyar nemzet ősrégi multjának a történelem szürkületi homályában s a kuszált mythoszok bonyodalmaiban rejleni vélt, bár kétes, de kideríthetőnek hitt nyomai felkutatására, vagy legalább némely hellenmagyar mythoszi szálak együvé hozására...

De ezen különös igyekvéseiről inkább lesz helyén másutt némileg indokoltabban emlékeznünk. Ily hajlamának pszichologiai megokolására nézve is igen rendén valónak véljük előbb életpályája jelentősebb szakait genetikus fejlődése szerint föllebenteni.

II. Saját följegyzéseiből, részint pedig bizalmas leveleiből és szóbeli közléseiből merítvén adatainkat, életének jelentősebb mozzanatait egyelőre íme vázlatban mutatjuk be:

«*Bakony-Szent-Királyon*, református és földmives, meglehetősen módu szülöktől (atyja *Szabó János*, anyja a cseszneki származású *Tárkányi Éva*) származott. Már 6 éves korában az édes anyjától, 11 éves korában pedig édes atyjától is megfosztá a halál. Egy éjjel szélhűdés oltotta ki a jó atya életét. E lesújtó csapást szívére vette a földesuraságnak, — ekkor Eszterházy László grófnak és rozsnyói püspöknek a szomszédos Szent-Lászlón lakó ügyvéde, *Molnár Ferencz*. És mivel a kora árvaságra jutott gyermek sorsát, különösen a neveltetésre nézve, épen nem láthatta eléggé biztosnak a férjhez menni vágyó mostohának gondozása alatt, pártfogóként rátette kezeit s mint gyámatya örködött fölötte. Minthogy pedig a mostoha nemsokára csakugyan férjhez is ment, hogy a fiúnak apai örökségét számára megmentse, elárvereztette a takaros birtokot s azon szándékkal, hogy az árvának iskolai nevelést adjon, a grófi pénztárnál kamatozás végett elhelyezte azt.

E szándéknak valóra váltása végett nyomban el is vitte őt Pápára, a hol «védenczét a collegium tanulói közzé iratta be, aztán szállás után látott, a melyet egy kőműves pallérnál alkalmasnak talált».

Tüstént megkedvelte ez új helyzetét az árva fiú. S hova tovább mindinkább boldognak találta magát abban. Kárpótolva érezte ott nemcsak a közelebről elvesztett atyát, hanem a már jóval korábban elköltözött édes anyát is. Jámbor családi érzület s kellemes idylli környezet bájolta el kedélyét. «Épen kertjük alsó kőfalát mosta a καλλιήρως Tapolcza». Ez, mint sok egyéb, magához vonzotta az ujoncz diákokot.

Minő hatású volt rá mindez akkoron, kitetszik abból is, hogy még élete késő alkonyán is örömet visszaandalgott emlékezete oda, a hol a gyermekkor boldogságát jóval inkább élvezhette, mint odáig. Kedve telvén a tanulásban, az iskolai dolog is jól folyt. Számlásán pedig igen kedves otthonát lelte. Nagyon tetszett neki a környezet szivjósága. Különösen a pallér család vallásos jámborsága nyerte meg és hathatósan befolyásolta is kedélyvilágát. Önként simult annak kegyeletes szokásaihoz, s növekvő vágygyal kívánta mind behatóbban ismerni azok szertartásainak jelentőségét, a melyek reá oly vonzólag hatottak.

Tünődő elméje és kedélye szívesen elmerengett a vallásos tárgyú képeken, a melyeknek a pallér családja nem volt épen szűkebben. Kiváltképen érdekelték őt a bibliai képek, a melyek egy-

szersmind az apai oktatásokra is emlékeztették. Ugyanis minthogy boldogult atyja szorgalmas olvasója volt a bibliának, főleg abból merítette nevelési maximáit. S e jó alapot itt is szilárdították benne.

«Lizivel az egyetlen, már igenis eladó leányasszonynyal a kis kosztos elment a templomba és a szép kálváriára is, a hol — mint maga írja — az ő református szemeivel mindig szebbnek találta a stációk és kálváriai templom szenvedési képszoberait.»

Kettősen is nyilatkozik ebben a jövőbeli hivatás némi indi-
ciuma. Következményei odább igazolják a kedélyi és erkölesi haj-
lammak e bensőbb alapját. Ezt a jóakaró gyám is elég korán ki-
eszelte a gondosan megfigyelt árvából, a kit egypárszor meglátoga-
tott Pápán és atyahelyettesként mindannyiszor üdvös intésekkel
edzett.

(Vége köv.)

CSAPLÁR BENEDEK.

SZÖVEGJAVÍTÁSOK KILIKIAI OPPIANUSHOZ.

A *Teubner*-cégnél Lipszében megjelenő «Bibliotheca Scrip-
torum Graecorum et Romanorum» cz. vállalatban tervbe van véve
a II. században Kr. u. élt *Oppianus* tanköltő *Halieutikájának álta-
lam való kiadatása is*. A kiadó-czég ismeretes előleges «*Mittheilun-
gen*»-jei 1890. évfolyam. IV. számában hangsúlyoztam egy új kri-
tikai alapon sajtó alá rendezendő kiadás szükségességét,*) röviden
elsoroltam kézirataimat s jeleztem az új kiadásban követendő
álláspontomat. De a Nikanderscholionokkal s a magyarok leg-
régibb történetére vonatkozó byzancezi forrásokkal való foglalkozá-
som egyidőre leterelt az *Oppianus*-kritika útjáról, bár nem annyira,
hogy hébe-korba fel ne vehettem volna az időközönként elejtett
fonalat.

Az E. Ph. Közlöny 1890. évfolyam. június—júliusi füzetében

*) Csak felmelegítettem tulajdonképen másoknak a panaszát, így
Koehly-ét (Coniectanea in Apoll. Rh. et Oppianum, Lipsiæ 1838, p. 10),
Preuss-ét (Zum Sprachgebrauche der Oppiane, Liegnitz 1880, p. 7), *Tüsel-
mann*-ét (Zur handschriftlichen Ueberlieferung von Oppians Kynenetika.
Nordhausen 1890. p. 6).

először adtam jelét az alexandrin költővel való foglalkozásomnak, mely akkor még igen kezdetleges volt és hiányos segédeszközeimnél fogva nem eléggé szilárd alapra vallott. Azóta nemcsak jóval teljesebb apparatussal rendelkezem, hanem a költőnek többszörös tanulmányozása következtében meggyőződtem róla, hogy különösen Oppianusnál tulzásoktól óvakodnunk kell. Mert a szövegnek erőszakos reformálása ellen a kézirati hagyománynak aránylagos biztossága és hitelessége szól, minek magyarázatát abban leljük, hogy a kilikiai Oppianus már olyan epochában élt, melyben az epikus költemények hiteles kiadása, azaz megállapított szövegű másolatokban való *czéhbeli* elterjesztése már lehetséges volt. Nagyban hozzájárult ehhez a költeményeknek tartalmi természete is, melynél fogva gyökeresebb átalakítások, interpolatiók *) lehetetlenek voltak, különösen olyan időben, midőn az alexandriai philologia anyag hiányában már haldokló-félben volt.

Arról, hogy Oppianus Halieutikáját sokan olvasták, tanúskodik a kéziratoknak, különösen a fiatalabbaknak nagy száma. Itt csak a tőlem ismert kodexeket sorolom el egymáshoz való viszonyuk fejtegetésének mellőzésével. Mert csak ott konjiciálok, hol a kéziratok olvasásai cserben hagynak. Tehát a következő kéziratok olvasásaival rendelkezünk :

- A* = Ambrosianus, C 222 inf. saec. XIII, bomb.
H = Palatino-Heidelbergensis, Nro 40, saec. XIV, bomb.
L = Mediceo-Laurentianus, XXXII 16, saec. XIII, bomb.
M = Mediceo-Laurentianus XXXI 39, saec. XII, membr.
R = Regio-Parisinus, gr. 2735, saec. XIV, bomb.
V = Marcianus, gr. 468, saec. XIII, bomb.
F' = Mediceo-Laurentianus, LXXXVI 26, saec. XIII, bomb.,
 mutilus.
N = Borbonico-Neapolitanus, II D 4, saec. XIII, bomb.,
 mutilus.
b = Borbonico-Neapolitanus, II F 17, saec. XV, chart.
m = Marcianus, gr. 480, saec. XV, memb.
o = Bodleiano-Oxoniensis, Misc. gr. 243, saec. XV, chart.
r = Regio-Parisinus, gr. 2861, saec. XVI, chart.

*) Sokat tételez fel, úgy látszik, *Bernhardy*: Grundriss d. gr. Litt. III. 2. 2. p. 657.

- u* = Urbinato-Vaticanus, gr. 148, sæc. XV, chart.
f = Mediceo-Laurentianus, LXXXVI 33, sæc. XIV, bomb.,
 mutilus.
l = Butleriano-Londinensis, Nro 11890, sæc. XV, chart.,
 mutilus.
p = Pragensis, sign.?, sæc. XIV, chart., mutilus.
s = Parisinus, Suppl. gr. 498, sæc. XV, chart., mutilus.
t = Taurinensis, gr. 235, sæc. XVI, chart., mutilus.
v = Marcianus, gr. 466, sæc. XIV, chart., mutilus.

Mindeme kéziratot a *p* kivételével, mint a melynek collatió-ját *Passow* 1824-ben egy boroszlói index lectionumban tette közzé, 1889/90-iki tanulmányutamban magam conferáltam. E kézirati apparatus alapján fogtam az 5 énekből, azaz 3506 hexameterből álló tanköltemény recenseálásához, melynek folyamatában nem egyszer a koniekturális kritika mezejére is kellett lépnem. Ez-úttal koniekturáimból mutatványul egynéhányat bemutatni szándékozom.

I.

I. 35. s. k.: Τλησιπόνους δ' ἄλιεῦσιν ἀτέκμαρτοι μὲν ἄεθλοι,
 ἐλπὶς δ' οὐ σταθερὴ σαίνει φρένας, . . .

43. αἰεὶ μὲν νεφέλην ἰθειδέα παπταίνουσιν,
 αἰεὶ δὲ τρομέουσι μελαινόμενον πόρον ἄλμυρος
 οὐδὲ τι φοιταλέων ἀνέμων σκέπας, οὐδὲ τιν' ὄμβρων
 ἀλκήν, οὐ πυρὸς ἄλλαρ ἑπωρινοῖο φέρονται.

Azaz *Lehrs* szolgálai latin fordításában: Aerumnosis vero piscatoribus improvisa quidem (sunt) certamina; spes autem instabilis permulcet mentes, semper quidem nubem violaceam speculantur, semper autem horrent nigricantem meatum maris; nec ullum impetuorum ventorum tegumentum, neque ullum imbrum præsidium, non *ignis* remedium autumnalis ferunt. — Hogy *πυρὸς* nem állhat meg, azt mutatja a következő párhuzamos hely:

Hal. I. 151. s. köv.:

ὅς περὶ πάντων
 πτήσσει ἑπωρινοῖο κυνὸς δριμύειαν ὀμοκλήν,

hol szintén a *Scirios* csillagról van szó (cf. már *Homeros*-nál II. XXII. 26. s. kk.: ἀστέρ', . . . ὅς ῥά τ' ὀπώρης εἶσιν, ἀρίζηλοι δέ οἱ ἀύγαι φαίνονται πολλοῖσι μετ' ἀστράσι νυκτὸς ἀμολγῶ. ὄν τε κύν' Ὀαρίωνος ἐπίκλησιν καλέουσι, s cf. még *Hesychios* sub lemimate Σειρίου κυνὸς δίκηγν és Schol. in Apoll. Rh. Arg. B. 517. és *Nonnos* Dionys. XLVII. 260. s k. :

ἄγχι κυνὸς κύνα θῆκεν ὁμοῖον εἶδει μορφῆς,
Σείριον ὄν καλέουσιν ὀπωρινόν, κ. τ. έ.

Így tehát a mi kérdéses helyünkön is *πυρὸς* helyett *κυνὸς* irandó, annál is inkább, mert *s*-ben glossaképen ezt találjuk: ἤγουν τοῦ κυνάστρου; s ha tekintetbe vesszük, hogy az idézett párhuzamos helyen is *s*-ben *κυνὸς* glossémája: ἤγουν τοῦ κυνάστρου, *l*-ben pedig e helyt is *κυνὸς*-t kiszorította egy *πυρὸς* varians, úgy hiszem, hogy konjekturánk kétségbevonhatlanul helyes, habár *Eros*-ra vonatkozólag a Hal. IV. 14. verssorában ezt olvassuk is:

ἀσθμαίνεις δὲ πυρὸς δριμεῖαν ὁμοκλήν.

II.

I. 111. s kk.: Κεστρέες αὐ̄ κέφαλοι τε, δικαιοῦτατον γένος ἄλμης,
λάβρακὲς τ' ἀμῖαι τε θρασύφρονες ἠδὲ χρέμητες,
πηλαμύδες γόγγροι τε καὶ ὄν καλέουσιν ὄλισθον,
γεῖτονα καιετάρουσιν ἀεὶ ποταμοῖσι θάλασσαν
ἢ λίμναις, ἕθι λαρὸν ὕδωρ μεταπαύεται ἄλμης κ. τ. λ.

Lehrs fordításában: Mugiles porro cephalique (helyesebb volna capitonesque, v. ö. *Cato de re rust.* 158.), iustissimum genus maris, labrique amiaëque feroces atque chremetes, pelamides congriquer et quem vocant olisthum, vicinum incolunt semper fluminibus mare aut stagnis, ubi dulcis aqua desinit a-salsugine etc. A mint látjuk, a *καιετάρω* ige ez egyik mondatban accusativussal s a vele coordináltban dativussal van konstruálva. A *λίμναις* helyett tanácsosabb *λίμνας*-t olvasni. A *ναίω* és *καιετάρω* igék t. i. Oppianusnál vagy accusativussal vagy ἐν és dat.-sal köttetnek össze, ú. m. I. 305: Ἄλλοι δ' ἐρπυστήρες ἄλὸς ναίουσιν ἐναύλους, 341: ναίει μὲν φαρμάθους (így *ALNRV̄prs*, φαρμάθοις *MHF̄lmu*, φαρμάθοις *v*, φαρμάθοιο *o*, φαρμάθοισιν *b*), 384: καὶ πελάγη ναίουσι, 410 s k.: εἴτ' οὖν αἰθέρος οἶκον ὑπέρτατον, εἴτ' ἄρα πάντη καιετάρεις, 646: ὄσοι

ναίουςι θάλασσαν, 649 s k.: ἡδὲ πολῆρας ναῖον ὁμοῦ μερόπεσσι, 756 s k.: Θύωνης δ' οὔτιν' ἔγωγ' ἀθεμίστερον ἔλπομαι ἰχθύν, οὐδὲ κακοφροσύνη προβεβηκότα ναίμεν ἄλμην, II. 39 s k.: ὄσοι τ' εὐδωρον ἄρουραν, ἡέρα τ' ἐνναίουσι, 189 s k.: ἀλλ' ἄρα οἱ ξυνόν τε δόμον ξυνήν τε καλόπτρην καρκίνος ἐνναίει, 323 s k.: ἦ ἔνι ναίει ὀτραλέη μύραϊνα, III. 208: ὄσοι θ' Ἑρμείας πόλιν, ναυσίκλυτον ἄστν, Κωρόκιον ναίουςι καὶ ἀμφιρότην Ἑλεσοῦσαν, IV. 351 s k.: αἷς ἔνι σαργοὶ πολλοὶ καιετάουσι, V. 591: καὶ πίονα ναίμεν οἶκον. Marad az az egy hely, I. 161 s k.: οἱ δὲ καὶ ἄμφω πέτραις ἐνναίουσι καὶ ἐν πέτρῃσι νέμονται, hol a πέτραις dativusi alak az ἐνναίουσι ἐν-jénél fogva eléggé jogosan állhatna, ha ellene nem szólnának az idézett Hal. II. 40, 289, továbbá *Moschos* IV. 36, *Apoll. Rhod.* Arg. A. 1075, *Dionysios Periegetes* 910 és 1088, *Nikandros* Ther. 150. Ἐνναίω-nak pusztá dativussal való használata egyébként epikusoknál nem ismeretes, ναίω-ra nézve is csak ezt az egy példát tudom a későbbkori epikusokból felhozni: *Kallimachos* Hymnus in Apollinem 89: πυκινὴν δὲ νάπαις Ἄξιλιν ἔναιον, de hol a νάπαις inkább a πυκινὴν-hez léssen vonandó (= erdős völgyekkel gazdag), semmint dativus localisnak tekintendő. *Homeros*-nál persze az ilyen dat. localisnak még számos nyomára akadunk, a mint azt kifejti is *Delbrück*: *Syntactische Forschungen*. IV. (Halle 1879, p. 55) I. 115-ben tehát λιμένας-t, I. 262-ben πέτρας-t olvasunk.

E konjekturákkal kapcsolatosan meg akarjuk vizsgálni azt is, vajjon az utolsó 1813-ban, Lipszéban megjelent *Schneider*-féle kiadásban *) az *α* deklináció többes számú, *arsisban álló*, dativus vegződése minő körülmények közt veszi fel az epikus γς alakot s milyenek között nem. Az idevágó helyek Oppianus tankölteményében következők: I 59: κώπησιν ἐπειγομένης ἐλώσι (t. i. az ὦ. láb arsisában), 107: ὑπὸ χλοεραῖς βοτάνησι, 240: ἀναγκαίης ὀδύνησιν, 491: θηλυτέραις ἀγέλησιν, 509: ὁμειναίαις ἀλόχοισι, 730: μυρομένας ἐὰ τέκνα, 778: ἑπαλιρροίης τε θαλάσσης, 795: χιόνεσσιν ἐπασσούτεραις κεκάλυπται; II 10: τρηγείαις γενέεσσιν, 63: παρά πλευραῖς ἐκάτερθεν,

*) Vizsgálódásainkban ezt a kiadást vesszük alapúl s nem a *Lehrsét*, melynek I. kiadása Párisban Didotnál 1846-ban, II-ika 1862-ben jelent meg, de mindkettő alig nevezhető másnak, mint a *Schneider* 1813-iki (1776-ból való az első) kiadása néhány konjekturával ugyan bővített, de nagyrészt változatlan lenyomatának.

132: ταῖς δ' οὔτε φεγεῖν, 234: περί σπεύρης τε βάλωνται, 283: παλαι-
 σμοσύναις μογέουσιν, 395: σὺν δέ οἱ ἀκραίης, 446: μυῖαις ἐναλίγκιοι,
 605: ὡς ἀμῖαις οὐ πρόσθε, 609: κρυερῇ δ' ἀμῖαις ἀναφαίνεται; III
 52: βολαῖς ἅμα κιθναμένησι, 170: ἐπιφροσύναις ἀλιήων, 177; ἀφαιρο-
 τέραις ἐρύονται, 180: πετραίαις θ' ἀλμῖσι, 203: ἠερίης τ' ἀγέλησι,
 225: παντοίαις ἄμφω δέ, 240: ἐλάταις ἄκατον; IV 7: τερπωλαῖς,
 οὔησιν, 74: ἐπιφροσύναις ἀλιήων, 161: ἀλλήλαις· οὐδέ σφι, 173:
 κίχλης δ' ἐπιδαίεται ἦτορ, 223: πρὸς πέτραις ἀφέηκε, 230: χαλκείαις
 ξυνέπειρεν, 351: αἷς ἐνι σαργοί, 401: δειλαίης ἅμα δειλὸς, 548: σιδη-
 ρείης ὀδύνησι, 619: ἦ ποίαις ἀλίησιν, 648: φαρμάκταις οἱ λυγρόν,
 650: ἐπασσυτέραις βολίδεσσι; V 131: ἐπασσυτέραις ἀραρυῖα, 135:
 ἐπημοιβαῖς κεχάρακται, 270: ὠτειλαῖς ὀλόγησι, 296: ἐπειγομέναις
 ἐλάταις, 301: εἰρεσίης παύθηνα, 307: σμερδαλέαις πτερόγεσσι, 437:
 ἀμοιβαίης ὕλακῆσι, 575: χαλκείαις ἀκίδεσσι, 629: νομαῖς ἐνι κῆτος
 ἄκατον. — Ezekből a helyekből csak úgy lehet törvényt levonni,
 ha egyeseket akár a kéziratok alapján, akár önkényüleg emendá-
 lunk. Apollonius Rhodiusnál *Rzach* e nemű vizsgálatai alapján
 kitünt, hogy 86 *aic*-ra végződő dativussal szemben áll 18 *ης*-re
 végződő, melyek szerinte *aic*-ra javítandók. Ő így okoskodik
 (Gramatische Studien zu Apoll. Rhod. Wien 1878, p. 70): «Wir
 werden nicht fehlgehen, wenn wir annehmen, dass die bei Apollo-
 nios in der Überlieferung enthaltenen Dativausgänge auf *ης* auf
 Rechnung der Abschreiber zu setzen sind, in dem einerseits home-
 rische Reminiscenzen sie dazu bewogen und sie andererseits durch
 den Gleichklang des Vocals bei den in der Nähe stehenden vielen
 Dativen auf *ησι* verleitet wurden, statt *aic ης* zu schreiben, z. B.
 Γ 1339, Δ 1067.» S lejebb: «Wie leicht war es, neben 330 Dati-
 ven auf *ησι* etliche Male den Ausgang *ης* statt *aic* zu schreiben!»
 Oppianusnál is ingadoznak e tekintetben a kéziratok, pedig fel-
 tethető, hogy a könnyen és elegánsan verselő tanköltő itt is, mint

másutt, bizonyos normákat követett volt.¹⁾ Oppianusra nézve, azt hiszem, e szabályok érvényesíthetők:

Az *αις* végződést megtartják a *főnévi alakok* a hexameter bármilyen arsisában, kivéve, ha *τε* vagy *δ'* következik rájuk. Ezt tanúsítják: II. 63 (*Brunck* a cod. Paris. Suppl. gr. 392. szerint ok nélkül *πλευρης*-t kíván), 283, 446, 605, 609, III. 52, 170 (jóllehet, hogy itt a jobb kéziratok: *AFHLMV* ης-t illetőleg ης'-t hagyományoznak, s csak *R* -αις-t), 240, IV. 7 (*M* *τερπωλης*-t), 74 (*L* egymaga *επιπροσόνης*-t), 223, 619, 648, V. 270, 296, 619 és kivételeként II. 234 és IV. 173.

Ugyanaz a szabály áll a *melléknévi alakokra* is, a hexameter 5. arsisá kivételével, melyre külön szabályt statuálunk. Itt is áll az, hogy ha a melléknévi alakokra *τε* vagy *δ'* következik, *αις* szintén átmege ης-sé, még az 5. láb arsisában is. Tanúsítják: I 491 (ης *L*), 730, II 10, III 225, IV 161, 230, V 296, 307, 575 és kivételképen: I. 778, (hol ης-t csak *H* nyújt, *αις*-t helytelenül *AFLLMRV*), III 203. — Ellent mondanak azonban e tőlünk felállított szabálynak: 1. II 395, *ακραίης*, hol valamennyi code-xünk az egy *p* kivételével *ακραίαις*-t hagyományoz; 2. IV 401: ²*δελαιης* *ἄμα δελός*, azonban összes jó kézirateink *δελαιαις*-t nyújtanak; 3. V 301: *ειρεσιης παιρόνα*, hol azonban *M* *ειρεσιησι*-t, *H'* *ειρεσιη*-t nyújt, bár a többiben *ειρεσιης* van, kivéve *m*-et, melyben *ειρεσιαις* olvasható. Ha nem akarjuk elfogadni az *M* lectióját: ²*ειρεσιησι παιρόνα*²⁾ (a metszet elhanyagolása miatt), úgy akkor *ειρεσιαις*-t kell olvasnunk. — Meg kell változtatni végre szabályunk értelmében 4. III 180-ban *πετραίαις* *θ'* *άλμῖσι*-t *πετραίης* *θ'* *άλμῖσι*-re, és 5. II 132 *ταῖς δ' οὔτε*-t *τῆς δ' οὔτε*-re.

A melléknévi alakoknak az 5. láb arsisában álló *-αις* vagy *ης* végződését illetőleg ez a szabály érvényes:

-αις áll akkor, ha a melléknévre nem a hozzátartozó *magánhangzón* kezdődő főneve következik, hanem vagy *mássalhangzón*

¹⁾ «Denn Normen lassen sich bei den gelehrten Dichtern des alexandrinischen Zeitalters in fast allen grammatischen Puncten erkennen.» *Rzach* i. é. p. 67.

²⁾ V. ö. Odyss. XX. 379: ἔμπαιον | οὐδὲ βίης, Hes. Theog. 15: ἡδὲ Ποσειδάωνά γαίφροχον ἔνοσιγαίον. L. *Hartel*: Homer. Studien. III. Wien 1873, p. 7 és *Rzach*: Der Dialekt des Hesiodos. Leipzig 1876, p. 367. Cf. még *Oracula Sibyll.* I, 181: οὐ κλαίει' ἄλλουδ' ἄλλον.

kezdődő substantívuma, vagy akármilyen más szó. Erre vonatkoznak I 107, III 177, IV 351, 650, V, 131, 135. — Eme szabályunkkal ellenkezik I 59: κώπησιν ἐπειγομένης ἐλώσι, hol a codexek közül ἐπειγομένως-t hagyományoznak *AHRVbflmorsuv* ἐπειγομένης-t *t* és *M*, mit *M*^a ἐπειγομένην-re corrigál, *L*: ἐπειγομένης-t, *p*: κώπησι ἐπειγομένως ἐλώσι τοῖσι ἄλλός, s föléje írva ἐπειγομένησι, a margón pedig: αἰζηοὶ φορέουσιν ἐπειγομένης ἐλάτησιν, mi mind arra vall, hogy már az archetypusban volt corrupt az olvasás s hogy valószínűleg azt nyújtotta, mit *L*: ἐπειγομένης. Az *ω*s pedig valószínűleg *αις*-ből romlott el.

Hogy nem adverbiumra, hanem egy főnévvel megegyeztetett melléknévre van szükségünk, azt mutatja e párhuzamos hely (V 242): νῆας | ἐδικώπως ἐλώσιν ἐπειγομένοισιν ἔρετμοῖς. Azért ἐπειγομένησις a helyes lectió. A most tárgyalt helylyel ellenkezik még I. 509: ὀμειυαίαις ἀλόγοισιν, hol szabályunk értelmében ὀμειυαίης-t kellene várni. Ámde a kéziratok e helyt eltérnek egymástól, a mennyiben ὀμειυέτισιν τ' ἀλόγοισιν-t nyújtanak *Lsu* a hátralévőekkel szemben. Tekintettel arra, hogy Oppianusnál IV 336-ban előfordul az εὐνέτις alak, kérdéses helyünkön az *Lsu* olvasását tartom elfogadandónak.

III.

Egy, az újabb kritikai elvek szerint sajtó alá rendezendő kiadásban nem szabad elhanyagolni a ν paragogicumot sem. Az eddigi Oppianus-kiadásokban a ν paragogicum kérdésére ügyet nem vetettek a kiadók. Figyelmeztetek a *Schneider*-féle kiadásnak ez irányban való következetlenségeire: I 177: ὀδοῦσι | ἰχθύσι (cf. I 527, II 336, III 601, IV 44: ὀδοῦσιν!), 434: ἔχουσι | ἕρηκες, 552: αἰεῖ | αἰνοτάτοις, 755: λευκανίθην | Θύνης, II 15. ἀνθρώποισιν | δώκαν, 340: δολιχῆσιν | κάραβος, 397: ἐτέρωθεν | καί, 430: ἀσπαλιεύσι | ἐμπελάαν, 626: ἐλάφοισιν | θαρσαλέαι, III 8: ἀδότοις. | Ἐρμεία, 267: δειπνοῖσι | ἄγκιστρον, 588: βρόχοισι | ἔκθορον, IV 82: ὄπισθεν | δινωτός, 363: σφιν | ῥάβδον, V 203: ἐκάτερθεν | κλάζει, 206: ἐτέρωθεν. | Πολλήν, 467: ἴεν | δὴ ῥα, 621: ἔχουσι, | ὕφρα. E helyek nagy része kéziratainkból emendálható. A codexek hagyományára ellenére javítandók I 755, II 397, IV 82, V 467. Corrigálni kell I 552 αἰεῖ | αἰνοτάτοις-t αἰεῖν | αἰνοτάτοις-t-ra, ha össze-

vetjük II 658 (νόος αἰὲν | ἐγρήσσει) és III 517-el (ὄμματα δ' αἰὲν | ὀξέα). Így javítandó *Orph.* Lithika 311-ben is αἰεὶ αἰ ἐν-re (δέμας αἰεὶ | ἄψ πάλιν etc. ed. *Abel*).

Azok után, miket az 1890-ben megjelent értekezésemben a οἱ személyes névmásokról írtam, II 210-ben εἰσόκεν οἱ helyett εἰσόκε οἱ-t fogunk írni, hol ép oly kevéssé statuálható hiatus, miként II 65 és 427 αὐτίκα οἱ-ban, vagy V 92 : ἦ ποῦ οἱ-ban.

IV.

I 73 s k. : Ἄλλα μοι ἰλῆχοις μὲν ἄλῶς πόρω ἐμβασιλεύων
ἐδρυμέδων Κρονίδης γατήροχος ἠδὲ Θάλασσα
αὐτῆ καὶ ναετήρες ἐρηγδοῦποιο θαλάσσης
δαίμονες, ὕμετέρας τ' ἀγέλας καὶ ἀλίτροφα φῶλα
εἰπέμεν αἰνήσατε.

Lehrs latin fordításában: Sed mihi quidem *propitius-sis*, maris meatui imperitans, late regnans Saturnide terram-cingens, atque Mare ipsum, et incolæ sonori maris dii, vestros autem (mert *Lehrs* δ'-t olvas τ' helyett) greges et mari-innutrita genera dicere concedite. A 73. sorban olvasható *ἰλῆχοις* codexeimnek csak egy részében van hagyományozva, még pedig *Llosv*-ben; *mf*-ben ἰλήκοι, *t*-ben ἰλάκοις, *p*-ben ἠλικίης, *HV*-ben ἰλήχοιο, *AMbru*-ban ἰλήκοι, *B*-ben ἰλῆχοι van. A kéziratok tehát szerfelett elágaznak; pedig a 77. sorban lévő αἰνήσατε bizonyítja, hogy ἰ λ ῆ κ ο ι τ ε ἄ λ ῶ ς π ὄ ρ ω -t kell olvasnunk a μὲν eliminálásával. De bizonyítják még e párhuzamos helyek is :

II 685 s kk. : Τῶς μοι καὶ ῥόοισθε, καὶ ἔμπεδον ἰθύνοιτε
πολλαῖς ἐν δεκάδεσσιν ἐλισσομένων ἐνιαυτῶν,
Ζεῦ τε καὶ Οὐρανίδαί, Ζηγὸς χορός, εἴ τις ἀμοιβῆ
εὐσεβείης· σκήπτρω δὲ τελεσφόρον ὄλβον ἄροιτε.

és V 44 s k. : Τῶν ἐρέω θήρης βριδὸν πόνον· ἄλλ' αἰτοῖτε
εὐμενέται βασιλῆες, ὀλύμπια τεύχεα γαίης.

De bizonyítja végre *Kynegetika* I 77 s k. is :

Ἄλλα σὺ μοι, Νηρσεῦ, καὶ δαίμονες Ἀμφιτρίτης,
ἠδὲ φιλορνίδων Δρυάδων χορός, ἰλῆχοιτε·

pedig *Lehrs* (*Quæstiones Epicæ, Regimontii* 1837 p. 308) idevágó vizsgálatai óta tudjuk, hogy a *Kynegetika* költője a *Halieutikáé*

igen sok helyen utánozta. A ἰλήκοιτε ἀλὸς πόρω-ban levő hiatus erős ugyan, de épen e hiatus lehetett oka az eredeti olvasás romlásának.

V.

A kilikiai Oppianus a σὸν praepositióval összetett alakokban a σ-sat igen szereti az eredetileg ó-attikai ἔν alakkal helyettesíteni, valamint egymás közelében két ξ-n kezdődő szót használni. Ez utóbbi állításomat igazolhatják I 536: πικρὸς ἄλεθρος ξυμφέρεται (így *ARFvusl*), ξυνὸν δὲ τέλος θανάτοιο καὶ εὐνής, II 189: ἀλλ' ἄρα οἱ ξυνὸν τε δόμον ξυνήν τε καλύπτειν, III 24: (πάντη) ξαινώμενος· ξανθαὶ δὲ παρ' ἠτόνεσσιν ἔτ' ἔχθαι, 551: ἀλλ' ἐτέρους ξιφίας, ξυνὸν γένος, mely helyek közül háromnál azt látjuk, hogy a költő ξ-t σ után használja, miként e helyeken is: I 116: πολλή τε πρόχους ξυμβάλλεται (így *HVfmrstu*) ἰλυόεσσα, IV 230: γαλακίαις ξυνέπειρεν ἀνακροῶν γενέσσειν, és 637: τοὺς δ' ἄλλους ξύμπαντας ὁμοίως αἴσα κιχάνει, mivel még összevethető I 155 s. k.: ἔστι δὲ τις πέτριον ἀλικλύστοισι μεμηλῶς, ξανθὸς ἴδειν, és IV 291: νοστήσας ξεῖνηθεν. Ezen helyeket szem előtt tartva II 42: καὶ λαοῖς σύμπασιν καὶ λαοῖς ξύμπασιν-ra fogjuk javítani, nemkülönben II 154: ἄτροπος ἀμφιταθείς, σὸν δ' ἔργεται-τ ἄτροπος ἀμφιτάθεις ξὸν δ' ἔργεται-ra. ξὸν előfordul t. i. magában is, mint *Apoll. Rhod.* Argon. Γ 1279, Δ 72, *Hesiodos* Theog. 347 (?) és *Gregor Nazianzenus* p. 942, L 43, hol ξὸν-t nyújt az általam collationált cod. Mediceus VII, 10 (sæc. XI). De Oppianusnál még javítandó lesz I 764: δὴ σύμπαντα is δὴ ξύμπαντα-ra, ha szem előtt tartjuk e helyeket: III 6: ἔργα δὲ τοῖ ξύμπαντα, IV 506: ὄπη ξυμβάλλεται, 552: τῆς δὲ κάρη ξυνέπειρε, V 302: ἀναγκαί ξυνέπονται, II 596: ὦδε γὰρ ἀργαλήξ ξυνοχῆ, III 3: εἰνάλιον ξυμβάλλεο.

E kérdés megoldásakor meg kell felelnünk arra is, vajjon I 568 s. k.-ben:

ἄμφω δ' ἀλλήλοισιν ὁμιλῆσαι μεμαῶτε
συμπεσέτην etc.-ban

a μεμαῶτε dualis megálljon-e, jóllehet *AHLMRlosu* codexek μεμαῶτες-t adnak. Mivelhogy egy kézirat sem nyújt συμπεσέτην-t, a mint azt I 537, *Orph.* Argon. 686 összevetése után várhatnók, a kérdés a μεμαῶτε lectio javára dől el.

Dr. VÁRI REZSÓ.

P E R S I U S.

IV.

Persius bölcselmi felfogását a Stoa hajthatatlan morálja, de emelkedett aspiratói magyarázzák meg. *Martha* *) helyesen jegyzi meg, hogy előre látható volt, hogy a Cornutus által a korabeli költészettől a komoly didaxis útjára terelt ifjú költő mely irányt fog követni. «Hittel fogja hirdetni barátjainak elveit és úgy szólván a Stoa kátéját; egy magányba vonult ember szigorát, szomorúságát és ridegségét fogja elsajátítani.» A Stoát szörszálhasogató dialektikája élvezhetetlenné tette, legalább rhetorikai tekintetben: ugyanazon u. n. paradoxonok ismétlése, emphatikus kijelentése ugyan kinél ébreszthettek volna rokonszenvet, és ép egy költői kedély érzelmességét ugyan miként elégíthették volna ki. De hatoljunk csak az ész elvont régióin keresztül ama magaslatokra, hol a polytheismus ködképei megett a *Gondviselés*: a világkormányzat szent feladatát teljesítő istenség mystikus hatalma kezdődik . . . e transcendentalis úton ugyan oda törünk föl, hol a keresztyén hívő lélek bizonyossága kereste, nem kereste, de megtalálta az istenséget, mint Pál apostol mondá: Hitünknek nagy titka ez: isten jelent meg testben. A stoicus az akarat fölavatásában sejté e rejtélyes hatalmat. Szent Jeromos mondá: *Stoici plerisque nostro dogmati concordant*. Egyelőre mellőzve az első satirát, nyissunk a másodikra; ebben a stoicus lelkesedés oly forrása buzog föl előttünk, mely egy költői szív számára a fölmagasztalódás s a valódi enthusiasmus forrása lehetett.

E satirát lehetne elnevezni: *Az imádságnak*. Ebben az a tisztult vallásos felfogás nyilatkozik és pedig megkapó erővel, mely a legelőkelőbb antik bölcsészek: egy Pythagoras, egy Sokrates, egy Plato, egy Aristoteles, egy Zeno, egy Epikuros, egy Cicero, egy Seneca legihletettebb gondolatait lengi át. A költő megtámadja és pedig nem a tudatlan nép babonás, de az előkelő, kapzsi nagyravágyók képmutató hitét, melyet az imádság erejében vetettek. Valóságos alkut akartak az istenekkel kötni: oly kéréseket fejeztek ki titokban az istenek oltárai előtt: igérvén a fogadalmak

*) *Un poète stoicien*. Les satires de Perse. Rev. d. d. Mondes 1863. 47. k. 291—325.

drága feltételeit, miket egy becsületes ember előtt nem mertek volna bevallani. Mert nem jellemző-e az antik polytheismus formalismusának — mondhatni a phariseismussal vetekedő önzésének illusztrálására nézve, a mit Seneca ír: «Mai napság — mondja Seneca — minő hóbortja támadt az embereknek? Halk hangon istentelen kívánságokat súgnak az istenek fülébe. Mihelyt rájuk figyelnek, elhallgatnak. Nem merném megmondani az embereknek, a mit megmondanak az isteneknek. Sőt még meg is vesztegetik a templomőröket (æditui), hogy közelebb férközhessenek az istenek füléhez». Persius lerántja a leplet ezekről. Macrinust megdicséri, hogy ő születésnapján hálaünnepet szentelvén a geniusnak:

«Amde olyat soha sem kérsz *küfárkodva* imáddal,
Mit csak vesztegetett istentől esdhet az ember.
Főuraink nagy része titokba' fohászkodik, áldoz,
Hejh! ha a templomból e morajt száműzni lehetne,
És az hajloka volna a nyilt őszinte imának!
Ép elmét, jó hírnevet esd kiki hangosan ottan,
Hogy hadd hallja akárki, de titkon mormol eképen:
Bár ha a nagybátyámnak az élete szép buborékkép
Szétpattanna csak! Oh ha ekém vasa pengene meg csak
Egy kincses fazakon, jó Hercules, isteni lenne!
Oh ha a gyámgyereket kiszoríthatnám örökéből,
Mint az utódja legott, csupa sápkór és epe úgy is!
Im, Nerius három feleségét tette a sírba.
S hogy szentebbül esengj, levezekled az éjedet úgy hogy
Háromszor merited reggel fejed a Tiberisben.
Mondsza csak, ennyi csupán, mit tőled tudni óhajtnék:
Mit tartasz Jupiterről? Avagy ki felébe helyeznéd?
Tán Staiosnak? No, s nem mernéd? Mért habozol még?
Nincs igazabb bíró se' hivebb gyám nála szerinted.

II, 3 és köv.

Bourdalousé, Fenelon, Bossuet-től rokon helyeket idéz Martha, melyekben az emberi gyarlóságot; nem, több ennél, bűnösséget erős szónoki kifakadásokkal sújtolják. *Fenelon* szépen mondja: «Ne kívánjátok, hogy az isten a ti nagyravágyástok pártfogója, de hogy jó kívánságaitok végrehajtója legyen». Érdekes Bossuet következő passusa, mely a hypokritával folytatott párbeszédet a jó istennel.

«Bár kielégíthetném e szenvedélyemet!» — Nem akarom! —
«Bár megboszulhatnám e sértést!» — Megtiltom! — «Ez ember bir-

toka oly jól fogna nekem.» — Ne nyulj hozzá, mert pórul jársz!
 «Uram, teremtőm, mily kegyetlen vagy!» Im Bossuet hypokritája
 Persius alakja. De a költő tovább megy. Inkább a szánalom, mint
 a harag hangján festi le a babonás hit visszásságát: az ártatlan
 őrjöngést: elénk rajzolja a nagyanyát, a nagynénit, ki a csecsemő
 homlokát, ajkait a megigézés ellen nyállal megkeni.

Megkeni nyálával, hogy a rossz szem meg ne igézzé
 S meghimbálja: sováran ohajtja e szép csecsemőnek
 Majd Crassus mezejét, majd meg Licinius palotáját.
 Óhajtsák vejül őt koronásfők; égjenek érte
 Szép szűzek, csupa rózsza fakadjon, a hol megy, az útján.
 Dajkámtól távol legyen ez, ha öltne fehérmezt,
 Oktalan esdését te tagadd meg, Egiek atyja!

II, 34 és köv.

A stoicus költő sectája elveihez híven a külső javak fölé
 helyezte a lelki javakat és a kalmárkodó hitet nevetségessé teszi.
 Igazán a kufárokat űzi ki a templomból. Mert nem nevetséges-e a
 paraszt, ki Mercuriustól sok, de sok bornyut kér, de annak fejébe
 tömérdek tulkot áldoz, mindig újabb meg újabb betéttel — sit
 venia similitudini — akarja megnyerni az óhajtott gyarapodást,
 míg kifogy mindenből. A kapzsi remény biztatja:

«Dúsabb már a vetés; gyarapodtat érzi az aklom,
 Megnyerem immár . . . meg», így biztat csalfa reményed,
 Mig felsülve fiók fenekén egy batka sohajtoz.»

II, 49. és köv.*)

Sőt tovább megy. Hibáztatja a pogány kultus fényűzését.
 A miért te ujjongsz, szived örömében reszket, ha arany serleget
 kapsz ajándékba, ugyan e kedvtelést föltételezed az istenekről is:
 ezért vonod be arannyal (még pedig zsákmánylás útján nyert
 arannyal: *auro ovato*) az istenek képeit. Az egykori egyszerű
 cserépuhákat arany váltá föl:

Oh földhöz tapadott lelkek, ti az égbe' szegények!
 Mért ilyen erkölcsöt templomba bevinni, e hitvány
 Testnek a vágya szerint megítélni az istenekét is?

*) E passust Kis János (Au. Pers. Fl. szatirái, magyarul és deákul
 Kis János által Soprony 1829) erőteljesen fordítja:

Majd meghallgattatom, a nyáj
 Majd szaporít, telekem majd terjed. «Az esztelen addig
 Álmodoz így, míg nem lapos erszényében utolsó
 Pénze sopánkodik és sír, hogy megcsalta reménye.»

Jól mondja Martha: «Minő különös választéka a kifejezéseknek, melyek keresztyén kifejezésekké válnak! E tömör versek mi mély vallásos és erkölcsi tartalmat rejtenek magukban!» Ime, a biblikus *test*: a hus, a bűnnek a fészke, már megjelen a *pulpa* szóban.

Egész korára rásüti a sülyedés bélyegét e gyönyörű satíra utolsó soraiban és egyszersmind emelkedett gondolkodását árulja el:

«Adjunk oly kincset, mit képtelen adni az Égnek
Széles aranytálczán Messala silány ivadéka:
Tiszta, igaz lelket s hozzá az elme magasztos
Szentélyét a kebel szeplőtelen érzületével.

Gifford, Persius kitűnő angol fordítója, ki ötös iambusban fordítá le Persius satiráit, e sorokra mondja: «these lines are not only the quintessence of sanctity, but of *language*», de utána teszi, hogy érezni lehet, de lefordítani nem.*) A fordításnál a nehézséget a *Compositum ius fasque animi, sanctosque recessus* okozza. Casaubon a *compositum* szót így értelmezi: «animus bene comparatus ad omnia divina humanaque iura». Az én fordításom igyekszik e sorok tömör tartalmát kifejezni. Ez írásmód szokatlan; de egy mély lélek tiszta aspiratióját fejezi ki. Szépen mondja Martha: «Ez egy szent berek homálya. Ha Seneca a jó emberről mondá, hogy isten lakik benne: *quis deus, incertum est, habitat deus* . . . el lehet mondani Persiusról.»

Ez a Persius vallásos felfogása. A moralis, ha lehet, még fenköltebb. Sectája meggyőződése vált lelke alapmeggyőződésévé, melyet e jelszóval lehet kifejezni: *libertate opus est*. De mit ért Persius a szabadság alatt? Ha Persiust a latin *Lykophronnak* nevezték, kit *Ἀλεξάνδρῳ* cz. epikus művének homályos nyelvéért ó *σοφιστῆς* jelzővel tisztelték meg: aligha találni írót, ki a legmélyebb erkölctani kérdést oly klasszikus szabatosággal, mondhatni bámulatos világossággal fejezte volna ki, mint Persius a szabadság kérdését. Az V. satirában, melyet Cornutusnak magasztalására szentel, kit azzal az áhitattal vesz körül, mint a középkori levante

*) E passus fordításában is tartalmasabb Kiss János mint Barna Ignác, mert e két sor:

«Bűntől irtózást, szívnek szent gerjedezésit
S a Szépnek s Jónak megrögzött tiszta szerelmét» — sokat mond.

azt, a ki lovaggá ütötte és méltán, mert az erkölcsi szabadság lo-
vagjává ütötte, tömör rövidséggel felsorolván a közönséges embe-
rek különböző kedvteléseit (Horatius utánzat): a testi gyönyörök
hajhászói ellen tör ki:

Azt lankasztja Venus, de ha csontját tördeli köszvény
Mint az elaggott tölgynek az ágai törnek izenként,
Fölkel a bánat, jaj, tova szálltak a szép napok el mind,
Későn látja be: puszta mocsárláng már csak az élet.

V, 57 és köv.

Mi hiányzik az ily emberek életéből? *A czél.* A czél, melyet
a kigúnyolt bölcsészet ad meg: a *Frux Cleanthea.*

No's öreg, ifjú tűzz ki magadnak
Biztos czélt a sivár aggkornak is *útra valóul.*

V, 64—65.

E viaticum egy egész élet küzdelme, nemes törekvése árán
megszerezhető: ez a szabadság: a keleti költészetben annyiszor
előforduló diadal az érzékek felett (dzsendraya umoksa: *Bartirtha-*
risnál, a *Hitopadeša*-ban passim), melynek megszerzését nem kell
napról-napra halogatni. Ezután jön az a rész, mely Persius nemes
rajongásának motívumát tárja föl:

Kell a szabadság? Ámde nem az, melyet oszt a Velina
Publiusának akárki s a bárczát, mely a dohos liszt
Élvezetéhez juttat, a dörék! Hát Quirit az már,
Kit megforgatsz. Mondsza, Damát, emez álnok egy embert,
Ki meglopja az almot is, egy batkára becsülnéd!
Ám fordítsa meg őt ura sarkán, íme legottan
Marcus Dama lesz, ejh! adj hát kölcsönt ki, ha Marcus
Jót áll értte! Miért sáppadsz te, ha Marcus a bírád?
Marcus mondta: igaz! Hiteles, mit Marcus aláír.
Ez a szabadság! Ezt adhatja, csak ezt meg a sipka!
«Más szabad ember nincs, egyedül, a ki kénye szerint él.
Élek a mint akarok, maga Brutus sem szabadabban,
Mint én!» Tévedsz, a stoicus bölc válasza hangzik,
A kutató elmének a mélyéből ered ily szó:

«Elhiszem a *kényet*, ám nem a mint *akarod*, hogy aként élsz.»

V, 73—87.

És a *licet* és *volo* közti nagy különbségre rámutat. Ha ön-
magadat nem fékezed, *szabad* vagy-e? Tehát a *voluntas* töled
függ-e?

Megtanulád-e, felelj, hogy mint kell helyesen élned,
 És a tiszta valót álszintől elkülönítned,
 Ha az arany felszíne alatt lappangana réz csak,
 Mi követendő, mi kerülendő, megjelöléd jól,
 Azt krétának, emezt meg szénnnek írva jegyével?
 Vágyra szerény vagy-e? Szűkösen élsz-e? Barátid iránt meg
 Nyájas bírsz-e te lenni? hogy élsz kamarádra,
 Hogy majd tárd föl, majd takarékos módra szorítsd meg?
 Sárban aranyra ha lelsz, bírnád nem kapni mohón fel
 És nyereségvágyának nem nyelni epedve a nyálát?
 Ezt ha bírod, ha tiéd e szabadság, úgy Jupiternek
 Szent kegye tön téged szabaddá, nem csak a Prætor.

V, 104—114.)*

Különben csak a szép külső alatt a régi róka lappang
 (Pelliculam veterem retines . . . vapidò servas sub pectore vulpem).

«Én szabad!» Ép te szabad, a ki rabja vagy annyi dolognak?
 Vagy neked az csak az úr, a kitől Vindicta föloldoz?

V, 124—125.

Nem, nem a külső szolgaság tesz szolgává . . .
 Ám ha a zsarnokok ott ben a kóros szívbe' születnek,
 Mint hiheted, hogy így elkerülöd még a fenyítéket
 Inkább mint az, a kit korbács hajt a vakaróhoz.

V, 129—131.

És ezután jön egy rendkívül élénk, szellemes jelenet, mely szemlélhetővé teszi, hogy ezzel a belső szabadsággal, lelki függetlenséggel mint állunk. Elénk rajzol egy ifjút, kit korán reggel fölserkent az *Avaritia*; buzdítja, sürgeti, hogy mielőbb szálljon hajóra, hogy induljon üzleti vállalatot kezdeni. A *Luxuria* visszatartja: a nélkülözéseket, a viszontagságos, fáradalmas útat rajzolja.

Élj vígan és izleld, a mi édes; az a tied, a mit
 Élvezesz; élni siess, úgy is mese, árny s hamu lézessz.
 Int a halál, fut a percz, mig szólok, az is tova tűnt már. (Barna.)

V, 151 és köv.

En quid agis? kérdi a költő. Ime, kétfelé húznak, vonszolnak különböző indulatok.

No 's mit téssz? Hiszen erre vagy arra hajolva igát véssz,
 Urat uralsz föl vállra, ha egytől megmenekültél
 És ha koronként tán nem is engednél a parancsnak

*) Az utolsó hét sort Barna félreérti, Kiss János helyesen fogta föl.

Mégsem mondhatod el: «Széttörtem már a bilincset».

Küzdve az eb szintén eltépi nyügét, de utána

Hosszan függ a láncz leszakított része nyakáról. (Barna.)

Érdekes ez eleven tollal rajzolt képpel párhuzamba állítani Boileau VIII sat. 65 és köv. sorait. Nisard, bizonyára fölhasználva Norb. Lemaire egyik előadását, melyet a Lemaire-féle Kiadás (MDCCCXXX Paris) egy excursusában megtalálhatott, Boileau-nak e kölcsönzés miatt érzett hálájában találja annak magyarázatát, hogy Persiust oly nagy írónak tartja, valamint Casaubon elragadtatását is, ki a satirikusok közt első helyre állítja Persiust, azzal véli menthetőnek, hogy a Persius megértésére fordított fáradság arányában szerette meg és egyébaránt igen helyes megjegyzést tesz a philologia meddő szerelmeire: a tudományos apparatus készítői gyakran veritékük árán csinálnak meg egy-egy nagy író.

Boileau Persiusról így nyilatkozik:

Perse en ses vers obscurs, mais serrés et prestants

Affecta d'enfermer moins de mots que de sens.

A Boileau utánzatában az *Avaritia* szintén serkentő személynék lép föl, de a lebeszélő alaknak nem a *Luxuriát*, hanem az *Ambitiót* teszi; de ez is más irányban serkent. A nyugalom ölen tespedő ifjat buzdítja, hogy Cæsar dicső nyomdokaiba lépjen, ha mindjárt nyomorékja is lesz az *Ambitio*-nak. Nisard gúnyosan jegyzi meg (és hozzátéhetem, hogy igazságtalanul), hogy egy angol kereskedőt, ki Cantonba készül üzleti útjára, sem a *Luxuria*, sem az *Ambitio* vissza nem tartja, hanem egyszerűen az az aggodalom, ha nem fog-e veszteni a kockázatban. Persius ezután egy újabb szenvedélyt: a kéjvágyat is föllépteti; drámai elevenséggel tünteti föl, hogy a már ma józan ész útjára térő ifjúnak elég egy kecsesgető izenet, hogy ismét bálványá után rohanjon, sőt még egy mélyebb izgalmat: a babonás félelmet is szemlélteti: a zsidó szombattól való félelmet, mely a jó lakoma ízét is elveszi:

recutita sabbata palles.

S hozzá még a *lemuroktól* fél, Cybele sanda papnőjének ígézet elleni három czikk fokhagymáját izleli meg, mert a syr istenasszony kedvencz halának, a thynnusnak farkát találta megenni. Behatóbban foglalkoztam e satira jellemével, mert Persius költészete: lelkiíránya a II. és V. satirában tükrözik vissza leghívebben. Az *erkölcsi szabadság* fenkölt aspiratiót ébreszt a költő lelkében: és

igaz hittel csüng ez aspiratió és azon sectán, mely ennek elérése szükséges küzdelemre fegyverzé föl. Horatiust eclecticus felfogása, *bon vivant* kedélye, túl józan természete megmenté e rajongástól, mely az élet köréből az elmélet magaslataira vezette Persiust. Mint Goethe Mephistója mondja:

«Grau ist, theurer Freund, alle Theorie,
Grün ist nur des Lebens goldner Baum.»

De azért Horatius, midőn érezte, hogy aggály vagy félelem, sőt a Mæcenas iránti kötelezettségei nyugtalanítják, mintha láthatatlan lánczait rázná meg. Az ki nyiltan hirdeté:

Virtus est medium vitiorum et utrinque reductum.

I. Epist. XVIII, 9.

mely az aristotelesi *μεσότης δύο κακιῶν*-ra emlékeztet, mely felfogás az erényt mint eszményt megsemmisíti, egy más helye mégis így szól:

Qui metuens vivet, *liber* mihi non erit unquam.

I. Ep. XVI, 66.

és e levél végén rajzolja a bölcs függetlenségét azzal a közvetlenséggel és kellemmel, a mely az ő költészetének varázsát teszi, de bizony egy hajszálnyira sem áll hátrább Persius stoicus álláspontjától. Euripides Bacchæ 492 és köv. sorait adja vissza latin fordításban, mely helyen Dionysos a fenyegető Pentheusnak feleli: ha bilincsbe versz, maga az isten fog megoldani, mihelyt akarom. És így végzi:

«Opinor,

Hoc sentit: *Moriar*, mors ultima linea rerum est.

Ime: a szabadság, a lelki függetlenség végmenedéke: a *Halál*: a kedélyes Horatius ajkán.

A halálra ez elszántság szüksége Persius korában jótékony melegséggel árasztá el a dermedő sziveket. Heine a *Romantische Schule* cz. ragyogó tollal írt művében úgy festi a romantika hatását a klasszikus szellemben kiformalódott irodalmakra, mintha a fényes Olymposon, a lakomázó istenek között, a halhatatlan kaczaj közepette: . . . Krisztus szenvedő, halvány alakja jelent volna meg. . . E korszakban már a halál gondolatának sáppadt, halvány képe fölmerül. De fölébred a vágy a valódi szabadság után. Az önismeret az alapja e szabadságnak. Ezt hirdeti Persius a IV. satirában,

melyben Alkibiades alakjában (kiben a fiatal Nero lappang) egy az államügyek kormányzására törekvő ifjút rajzol, ki azonban önönsszenvedélyeinek: az érzékiség és hiúság rabbilincsén vergődik, kit mestere Sokrates int, hogy annak, ki a népet akarja vezetni, ismernie kell: mi az igaz és mi a nem igaz.

No 's hát, mint kezdéd? «Polgárok, ez így is amúgy is
Helytelen; így meg amúgy én ezt helyesebbnek ítélném!»
Mert az igazsághoz biztos kezeidben a mérleg;
Görbét és egyenest meg tudsz választani, érted,
Hol sántít a szabály, *thétával* jelzed a vétket?

IV, 8—13. (Barna, csekély módosítással.)

E satira utolsó része egyenes czélzás Nero éjjeli kalandjaira, mely alkalmakkor a forum tabernuláit fel-feltörette, kiraboltatta embereivel és azért ügyesen el van leplezve e verssorban:

Si puteal multa *cautus* vibice flagellas IV, 49.

mert érthető *puteal flagellare* azon értelemben is, hogy az uzsorások piaczhelyét sűrűn látogatód.*) Én a rejtett czélzás megtartásával így forditanám:

Mig sűrűn korbácsod a Putealon holyagot ver.

A homályosságot e satirában megvilágítja a leplezett szándék: Nerót leleplezni és szemébe vágni:

Lakj otthon s ismerd, mi szerény szerdéke lakodnak

(Barna, 9.)

Mélyebb bepillantást önmagunkba! Mindig ezt hirdeti. Ne taláломra, ne a vak véletlenre bizzuk magunkat; mert akkor szenvedélyeinknek leszünk rabjaivá, de a lelki szabadságot kell mélyebb önismeret útján megszerezni.

Szólj, van-e czélpontod, hova íved bizton irányozd,
Vagy csak varjak után hajgálsz sárral, cserepekkal,
S nem nézvén, hova lépsz, a percz vak kénye ragad csak.
Hasztalan ott a hunyor, hol már dagad a vizenyős bőr,
Mert szükség a kórt elején orvoslani mindjárt.

*) Barna: Mig uzsoráidtól az adósok vére szivárog; Cornutus, Joan. Britannicus, Casaubon s a régi glossatorok. Kiss János egészen elejti: «S álnoksági remek vagy»: ennyi felelne meg. Düntzer érthetővé tevő: Holst du Schwielen dir stets, voll Sorge am Puteal laufend.

Úgy nem kell Craterusnak arany bányákat igérni,
Ember okulj s fürkészd behatón a dolgok alapját.
Hogy mi vagy és mért élsz? Hogyan intézd pályafutásod?
Ismerd ösvényed hajlását, ügyelve a célra,
Tudd, mit ohajts, meddig terjedhet szomja a kincsnek,
És miben áll nehezen szerzett pénzednek a haszna?
El ne feledd a mivel szeretett honod- és rokonidnak
Illó áldoznod; mely célra hívott el az isten,
S hol jelölé ki helyed hasznára az emberi nemnek.

III, 60—73. (Barna ford. módosítva.)

El van telve Persius lelke a lelki fenséggel. A zsarnokok megbüntetésére súlyosabb büntetést nem képzel, mint ha Jupiter feltárná előttük lelkük silányságát az által, hogy megmutatná az *Erényt*.

Égiek atyja! ne sujtsd másként soha azt, a ki zsarnok,
A mikoron zaklatja szilaj heve s izzó
Tajtékban forrong a dültől mérges epéje,
Lásson Erényt s a bú megemészsze, hogy elhanyagolta.

III, 35—38. (Barna ford. módosítva.)

A Damokles kardja nem függ úgy a kegyencz feje fölött

Mint a miképen tépi a titkos
Gyötrődés, hogy nője se tudja meg oldala mellett.

III, 42—43.

E satirában is a tétlenül tespedő ifjat mestere serkenti munkára. Mindenütt átesap Persius a tanító, a parainetikus hangba, úgy hogy valódi satirának csak a *prologot*, az I. és VI. satirát lehet tekinteni, melyekben a tanító elemet a kedély melegsége, a humor és élez finom hangja hatja át. A VI. satiráról még Nisard is elismeri, hogy e satirában mosoly lebeg Persius szigorú arczán. Cæsius Bassus költő barátjának ad kedélyes oktatást az élet javai mérsékelt élvezetéről. A kapzsi örökösrel kezd szót váltani; ennek óvó intéseit a takarékosagra mosolygva czáfolja meg. Te mint örökös mindenkép jól jársz, mert ingyen, fáradság nélkül jutsz vagyonyhoz; ha pedig ez azzal fenyegeti, hogy nem fogadja el az örökséget, kijelenti, hogy választ egyet a tömegeből.

Egy szennyes pórt! No 's kérdezd csak tőlem, ugyan ki
Volt negyedik nagyapám? Várj kissé csak, felelek már!
Még csak egyet, csak egyet végy és már Maniusnál vagy,
Pór bizony, elhidd, már nagyapám valamellyik elődje.

VI, 57—60.

A *prolog* és az I. satira már irodalmi satira. Ez átvezet Persiusnak mint írónak méltatására. Lelkülete szentségét értjük. A szívét mozgató nemes aspirációk tették őt stoicus költővé. Fejtegetésem e részét mintegy összefoglalhatom Marthától vett következő idézettel: «Ha megértjük a hangját, Persius satiráiban ez iskolás morálnak megvan bátorsága. A költő egy harcos színében tűnik föl, ki a nélkül, hogy valakit sújtana, fenyeget mindenkit. Ellenséges szomorúságában van valami kihívó».

Mint Thrasea odahagyta a senatust, mely gratulált az anyagilkos Neronak: ez ifjú odahagyta azt a társadalmat, melynek büneiből egy pár vonást elég Petroniusnál elolvasni, hogy undorral forduljunk el tőle. Persius elfordítá arczát. Úgy, de a költő az életől el nem fordulhat. Ime, a magány nyomta rá Persius költészetére bélyegét.

V.

Gifford a «római satiricusok» cz. bevezetésében, melyet az Evans prózafordítása elé bocsát, elfogulatlanul ítéli meg Persius irodalmi értékét Scaliger szenvedélyes támadásával szemben, ki Persius homályosságát hajlandó annak a félelemnek tulajdonítani, melyet szerző Nero iránt táplált, védi a költőt és a homályt inkább az ő természetes hajlamának és gondolkodás módjának tulajdonítja. És ezzel a szeg fejére üt.

A decadentia korában hanyatlott a műérzék: a próza áttört a költészet birodalmába: a költő egyszerre akart hódolni az elvont eszmék szoros logikájának és a kedély és képzelem csapongásának vagy elragadtatásainak. Aztán nem ismeré Persius az életet: a képek közvetlen melegségét nála néhol a metaphysica köde hűti meg; de nem mindenütt, mert amaz exaltált erkölcsi lelkesedés, mely satiráit átlengi: magában költői. Dryden, a híres angol költő, ki Persiust fordítá, így jellemzi: «Verse döcögős és darabos, a versmérték nem éri utól a Horatiusét». Ez sem áll egészen: inkább van túlszufolva a szó értelemmel, inkább kergetik egymást a le nem rajzolt képek, úgy hogy a metaphorák katakhresisbe csapnak át: de mind e jelenségek ama korszak bélyegét viselik, melyben a szók értelme, jelentése és használata közt meghasonlás áll be. Nem mehetünk odáig, hova Casaubon, hogy mindent a merészséggel, a meglepő ujdonszerúséggel ne csak kimentsen, megmagyarázzon, de még meg is dicsérjen, mert ez úton a természetellenes,

a negélyes stíl volna a valódi szép. Horatius természetes bája elvész az utánzó Persiusnál; de jól mondja Gifford, hogy ha a Stoa hajlamaival, észjárásával; ha a korviszonyokkal, az akkori izlés-sel megismerkedünk, megértjük Persius merész nyelvét. *Overstrained, túlfeszített*: ez jellemzi. De hát nem ez jellemzi-e Senecat? nem ez jellemzi-e fokozottabb mértékben Statiust? Nem ez található-e meg Juvenalishnál? Érdekes egybevetni a Casaubon-féle értekezést: a *Persiana Horatii imitatio*-t a Nisard hasonczímű fejezetével, hogy meggyőződjünk arról, hogy az *egyéni* kritika mily megbízhatatlan. A tárgyias kritika alapja a kor izlésének, az illető írói egyéniség fejlődésének mérlegelése.

Ha e mérlegelést alkalmazzuk, nem teszünk ily nyilatkozatot: «nem lehet elégszer ismételni, hogy nincs homály, csak a hol eszme nincs, vagy, a mi ugyanoda megy ki, rosszul kigondolt és meg nem érett eszmék vannak», pedig Nisard e nyilatkozatot egyenesen Persiusra alkalmazza.

Volt alkalmam kimutatni, hogy Persiusnak eszméi vannak; van felfogása, van álláspontja, Horatiusétól egészen különböző.

Hogy a Horatiustól tanult kifejezések, fordulatok, sőt képek és ötletek is előfordulnak és *túlfeszített* formát öltenek Persiusnál: ennek magyarázatát adja a kor decadentiája és adja az a tagadhatatlan tény, hogy Persius csakugyan nehezen írt: *et raro et tarde* mondja a Vita. Többet tanult és pedig metaphysikai dolgokat, semhogy azon játszi könnyedséget elsajátíthatta volna, melyet a *mély írók* csak óriási erőfeszítés és gyakorlás útján szerezhetnek meg, mint nálunk Arany János. Persius írói egyéniség. Igen figyelemreméltó dolgokat mond ugyan Nisard arra nézve, hogy a rossz stíl az *eszmék hiányából* ered; de Persius következő jellemzése: «nincs tiz vers, melyen ne érezné az ember az író veritékes vergődését, hogy agyából egy-egy eszmét tudjon kicsalni, folyton esengését a Muzsához, ki nem akarja meghallgatni; kimeríti erejét, míg hazája szép nyelvét törekszik a szók új kombinációjával megrontani», mégis csak túlzott és igazságtalan. És megfordítja a Casaubon példait: az izléstelenség példáiként használja föl. Philologiai tekintetben e példák igen érdekesek.

Igy *Horatius*nál előfordul: *naso adunco* (I. Sat. III, 5.) *Persius*nál lesz *excusso naso* (Sat. I, 118) mely többfélekép érthető, tehát nem jó.

- Horatius*: Clamant periisse pudorem
Cuncti pæne patres. (II, Ep. I, 80.)
Persius: Exclamat Melicerta periisse
Frontem de rebus. (Sat. V, 103.)

Érdemes volt-e elrontani Horatius gondolatát ily erőltetett képpel?

- Horatius*: si vis me flere, dolendum est
Primum ipsi tibi. (A. P. 102.)
Persius: Plorabit, quis me volet incurvasse querela
Sat. I, 91.

Mily erőlködés, hogy azért ne mondjon többet.

- Horatius*: O si urnam argenti fors quæ mihi monstret.
II, Sat. 6, 10.
Persius: O si sub rastro crepet argenti mihi seria dextro
Hercule (Sat. II, 10.) . . .

miért e követelőző képmásítás és a festői nyelv e negélyezése?

- Horatius*: Totus teres atque rotundus,
Externi nequid valeat per læve morari.
II, Sat. VII, 87.
Persius: Ut per læve severos
Effundat junctura ungues . . . (Sat. I, 64.)

mintha egy hullámról volna szó, mely kidobja zsákmányát.

- Horatius*: Adiecere bonæ paulo plus artis Athenæ,
Scilicet ut possem curvo dignoscere rectum.
II, Ep. II, 4.
Persius: Seis etenim justum gemina suspendere lance,
Ancipitis libræ; rectum discernere ubi inter
Curva subit (Sat. IV, 12.) . . .

hiszen ez képtelenség, e két irány egymásba át nem hajolhat.

- Horatius*: At tu conelusas hircinis follibus auras
Usque laborantes dum ferrum emolliat ignis
Ut mavis imitari (I, Sat. IV, 19.)
Persius: Tu neque anhelanti, coquitur dum massa camino,
Folle premis ventos. (Sat. V, 10.)

Minde helyeknél látja Nisard az író, ki veritékkel üti össze az ujdonszerű képeket, mint maga mondja: *Nec pluteum, nec demorsos sapit ungues* és idézi Scaliger elmés ötletét a hálnál jobb mártásról.

Nisard idézeteit még ugyancsak megpótolhatom; csak egy pár jellemző dolgot hozok föl:

- Horatius*: si fractis enatat expes
Navibus, aere dato qui pingitur. A. P. 20.
- Persius*: quum fracta te in trabe pictum
Ex humero portes. Sat. I, 89.
- Horatius*: Vellunt tibi barbam
Lascivi pueri. I, Sat. III, 133.
- Persius*: Si Cynico barbam petulans nonaria vellat. I. 134.

A gyermeket egy kéjhölgy helyettesíti. Mint jellemzi az izlést, a kor kéjelgő jellemét.

De hát a III, 2: *extendit rimas* (sc. clarum mane lumine). III, 10: *Iam liber et positus bicolor membrana capillis*, melyre a scholiasta megjegyzi: et pergamenæ colorem, pilis detractis, *geminum* referentes = *kopott könyv!* minő merész ugrás a képalkotásban. De hát mily *salto mortale* a III. 115: *Alges, quum excussit membris tremor albus aristas*, két kép összezsufolása. Körülírás nélkül hogy lehet megérteni ezt: a halvány félelem tagjaidon fölborzongatta a szőrt.

III, 111: *Face supposita fervescit sanguis* = velut suppositis ignibus, teszük oda a magyarázók, tehát a képet hasonlító kötőszó nélkül állítja oda; a tétel megvan, de a kifejtés szakadékos.

De hát IV, 18: *Et potis es nigrum vitio præfigere theta*. Ki érti meg e passust, ha nem tudja, hogy a θ -nak jelvies jelentése van *ἀπὸ τοῦ θανάτου*.

IV, 37: *Maxillis balanatum gausape* érthető-e a következő magyarázat nélkül: a stragulo villosa, a mappa villosa ad detergendas mensas, és ez teszi a szakált.

De hát a Stoa következő körülírása:

- III, 53—54.: *Quæque docet sapiens braccatis illita Medis*
Porticus = *στοα ποικίλη* és a bölcselemi symbolicát rejtő
- III, 55—56.: *Et tibi, quæ Samios diduxit littera ramos,*
Surgentem dextro monstravit limite callem . . .

észre veszi-e az, ki nem tudja, hogy Pythagoras az életet egy γ betűhöz hasonlítja, melynek ketté ágazása jelzi a serdülő korban föltáruló válasz-utat.

A *vibice flagellas* (IV, 49.) a. m. sebekkel elhalmozni; *cornicaris* ἄπαξ λεγόμενον, melyet a scholiasta nyomán Casaubonus így értelmez: *ambulare more cornicis*; mi a. m. importunum garrire.

Sat est iam, abunde est, mondhatom Seneca Atreusával. Azért halmoztam egybe mind ez ujdonszerű, merész, túlfeszített szólamokat, hogy Nisardnak annál több fegyvert adjak a kezébe Persius ellen és ha a fegyvereket is mind felhasználta volna Nisard: egyebet nem bizonyítana, mint azt, hogy Persius irálya túlfeszített; a metaphysikai köd rajta borong e meleg, e forró szívű ifjú képzelet világán, de az *eredetiséget* tőle el nem vitathatja; mert mind e képes rokonait megtaláljuk Seneca leveleiben, meg Petroniusnál, meg Statiusnál és Juvenalisnál. Mint Petronius mondja: *Natura quaerit se nec invenit* (A természet keresi önmagát és nem találja). Persius egyénisége kimagaslik, mert van meggyőződése, van egységes világnézete, és ez e korban bármily bonyolult nyelven is nyer kifejezést: magok az eszmék azon kor legnemesebb eszméi.

De van *írói* álláspontja is. Az első satirába szőtt két idézet valószínűen ép Nero költeményeiből I, 93—95 és 99—103. mes-teri parodiával sújtja le az epikai stil túltengő képhalmazát, melynek már belső tartalma nincs és a lágy, az elpuhult, a pettyhüdt, az érzék-csiklándozásnak már az Ovidius költészetében, az elegikus versekben is észlelhető cadentiáit. Nem a nyelv bántá, de az, hogy ernyedtt.

Hæc fierent, si testiculi vena ulla paterni

Viveret in nobis? (I, 103) . . . kérdi. Jól jegyzi meg Perreau, a Lemaire-féle kiadás magyarázója, hogy a Persiusnál ritkán előforduló *obscoen* fordulat a költő fölháborodását egész erővel fejezi ki. Persius bizonyára megkísérté ifjúkori nevelése, tanulmányainak hatása alatt azt az *epicus*, azt az üressé vált tárgyi költést, melynek hiányzott hiedelmi alapja, de mely csak az érzéki indulatok segítő társává lett; a durva realismust, mely egész erővel tört ki utódainál: kivált Martialisnál. De elfordult tőle. Maga mondja V, 19 és köv:

Non equidem hoc studeo, bullatis ut mihi nugis
Pagina turgescat, dare pondus idonea fumo.*)

Hálásan ismeri el, hogy Cornutusnak köszönheti e fordulatot. Az *első* satira drámai dialogja a *Monitor* és *Persius* közt

*) És nem is a czélom lapokat megtölteni halommal
Pusztá üres buborékkal a füstnek is adni nehéz súlyt.

szemléltető képét adja: mint szakít eddigi izlésével, korának költői tárgyaival, felfogásával és mint akar súlyt, tartalmat adni annak, a mit mond; mert fenkölt gondolatok lepték meg keblét: ennek akar kifejezést adni. A haszonleső, a nyereségre irányzott hátsó gondolat mellett lelkesedést, ihletet negélyező költőtársait pajzán prologusában vagdalja:

A kajdács hol tanult *χαῖρε*-t kiáltani
S beszédnek mímelését csörge szarka nyelv?
Az éh, mely észet ad és művészet mestere.
Az adta meg nekik a nem bírt szózatot;
Fényljék a csábító arany reménye csak,
A károgó költők s csörgő poetriák
Aján azt vélnéd foly pegasosi nedű.

(Barna ford. egy szó módosítással.)

Soha sem kell elfeledni, hogy Persius egy válogatott körnek írta satiráit: egy bölcselmi szellemben növekedett körnek, mely a moralis kérdések iránt kiváló érdeket tanusított. Félig kifejezett célzásait megértették, leplezett gondolatait ellesték, félbeszakadt képeit kiegészítették. És Nisard hivatkozik Szent Jeromosra, hogy tűzbe dobta az oly könyveket, melyeknek olvasása igen sok fáradtságba került; de gúnyja a német philologia türelme iránt, mely türelme arányában tudja élvezni Persiust; azon megjegyzése, hogy Horatiusnak, Juvenalisnak, Boileauanak lehettek barátaik és ellenségeik, de a *nagy közönség* elismerte őket, míg Persius érthetetlen maradt, hogy a szaktudósok hiúságát elégítse ki, kik a benne található érthetetlen dolgok értelmezése által szaporítják babérait, melyekkel a nagy közönséggel: a *profanum vulgus*-szal szemben dicsekedhetnek: előttem mindez nem nyom annyit, hogy Persiust, mint a Kr. u. első száz forrongó erkölcsi átalakulásában, e korszak egyik leghívebb tolmácsát, az eszmék történetében egyik nevezetes tényezőt, a keresztyén hitélet első nagy fellendülésekor az egyházi atyák legkedveltebb íróját: a Nero kertjében fáklyaként égő keresztyének rajongásával párhuzamban e korszakban rejlő erkölcsi exaltatio egyik igaz hévvel áthatott alakját ne tartsam nem csak olvasandónak, de mint költőt is olyannak, kit költővé az *átértett eszmék* tettek. Mert nem csak a szók kellemes játéka, nem csak az érzéki szenvedélyek édes szavú tolmácsa, nem csak a vágyak, nem csak a gyönyör hangadója, nem csak a szellemi sziporkák tűzijátékának mestere a költő: de profétai lélek, ki egy súlyedt kor mocsaras légköréből az eszmék magaslatára tör fel.

Ha Nisard csak annyi hasznot lát a Persiussal való foglalkozásban, hogy «*ha az ember meg akarja ismerni és mérlegelni akarja, hogy egy száz éves korszak minő pusztítást vitt véghez a szellemekben és egy nagy nemzet nyelvében*», — én többet látok: egy költőt, ki Lucretius mellett a bölcselmi elemet, mint ennek ellenlábasa vitte bele a költészetbe. Sokkal hajlandóbb vagyok elfogadni Martha felfogását, a ki Persius irányának mélységét így magyarázza meg: «*a szók, melyek szíve mélyéből törtek föl, nehezen jutottak napvilágra, mert mielőtt feljutottak volna, átmentek a lélek minden szent mélységein, sanctosque recessus mentis, hol a rideg stoicus elvek az őszinte meghatottság sajátos rezgésébe mentek át*».

Ha tapasztal Persius: még nagy költő lehetett volna; de a mely úton elindult, az aligha nem *Thrasea* és *családja* sorsára vezette volna: és bizonyára azon enthusiasmmal metszette volna föl ereit, melylyel rajongott elveiért.

Ha *Szt. Jeromos* az oly könyvet tűzbe dobta, mely nem volt könnyen érthető: a Jelenések könyvét is odadobhatta volna: és a biblia e könyvvel szegényebb lett volna, mely az ég rejtelseit tárta föl, a mint egy jóslélekben tükröződtek.

A ki a római irodalomból Persiust akarná kitörölni: az nem érti meg azt az erkölcsi exaltatiót, melyet a Stoa martyrjai vérükkel szenteltek meg.

HEGEDÜS ISTVÁN.

TANULMÁNYOK A JEZSUITA-DRÁMÁK KÖRÉBŐL. *)

III. Illei János.

Tanulmányaink során irodalmunknak ahhoz az alakjához jutottunk el, a ki az összes iskolai drámairók legkiválóbbika, mert drámairó s nem drámafordító. De más szempontból is nevezetes az ő működése. Mikor 1773-ban a jezsuita-rend feloszlik, nem szűnik meg drámát írni s *Tornyos Péter*-jével íme ő képviseli az átmenetet

*) L. Közl. XV. 731. és 1034. s. k. l.

az iskolai drámából a világi színpadra. Ez a magyar dráma történetének első jelentős mozzanata.

I.

Komáromban született 1725. január 3-án. Középiskolai éveit az 1633-ban Jakusich György püspök alapította jezsuita-gymnasiumban, Komáromban végezte s 1744-ben ugyanott a szerzet tagjai közé lépett. A noviciátust Trencsénben végezte, a hol Lippai György érsek alapított volt társházat. Majd különböző helyeken tanít 1767-ig: Egerben, Győrött, Kőszegen, Kassán és Nagyszombatban. Megtanult a classikus nyelveken kívül olaszul, francziául és angolul. Olvasta a remekírókon kívül Boethius philosophiai művét, Bonfinius történetét, Justinus «De historiis Philippicis»-ét, S. gr. O. J. elmefuttatásait, a mint azt egyrészt abból következtetjük, hogy fordította őket, másrészt, hogy drámákat írt belőlük. 1766-ban kiadta Boethiusnak latinból készült fordítását: «A bölcseségnek vizsgálásáról». (Kassa, 1766.) E fordítást br. Orczy Lőrincznek ajánlotta, a ki könyve kiadásában anyagilag segélyezte is. Bevezetéskép Rota Martiano nyomán Boethius életét vázolja, e száműzött consult jellemzi, a ki börtöne magányában gondolataiban vigasztalódik. Fordításáról sok dicséretet is mondhatunk. Elég magyaros, de nem elég emelkedett. Az eredetiben költemények is vannak elszórva, hexameterekben és jambusokban írott versek, a melyeket Illei magyaros versformákban ad vissza. Álljon itt például a harmadik könyv VII. versikéje:

Minden gyönyörűség	Habet omnis hoc voluptas,
Otsmány érzékenység	Stimulus agit fruentis
Nagy gyötrelme léleknek.	Apiumque par vcluntam,
Mint a méh, ha egy kis	Ubi grata mella fudit,
Mézet ád, úgy ez is	Fugit, et nimis tenaci
Hátat fordít embernek:	Ferit icta corda morsu.
Fullánkját sokáig	
Benhagyván s majd holtig	
Gyökerében a szívnek.	

Ugyancsak e fordításában használja már a francziásoktól anynyira kedvelt versformát, a kétsarkú alexandrint, melyről Toldy azt állítja (Költ. Tört. 344. l.), hogy Orczytól kölcsönzé. Illei fordítása ugyan előbb jelent meg, mint Orczy költeménykötete, de azért lehetséges, hogy Orczytól vette; az idézett versek kéziratban jóval

előbb forogtak közkézen, semmint megjelentek volna. De az már nem felel meg a valóságnak, hogy verseit «szoros ragaszkodással a stróphai alkotáshoz» írta volna. Imé :

Látván csillagzattyát az ökör Pásztornak,
Ha nem tudod szabad környékit úttyának ;
Hogy az égnek felső sarka körül fordul,
És valamint emez, az is szint úgy mozdúl ;
Tsudálkozol rendin a magas egeknek,
Jártában a pásztor mért látszik oly restnek ?
Gönczöl szekérének utánna mi késik,
Mért derül oly hamar? oly későn mért nyugszik?... stb.

E fordítását korábban nagy tetszéssel fogadták, 1773-ban újabb kiadásban jelent meg s 1790-ben («Elmefuttatások» című fordításának előszavában) az író a harmadik kiadást igéri.

Egy évre rá, hogy Boethius fordítását «szárnyra bocsátotta», kiadta drámáinak gyűjteményét is. Teljes czíme a következő : «*Három szomorújáték, Salamon, Ptolomeus és Titus. Kettejét enen-maga szerzette, harmadikát pedig Metasztaziusból fordította és az előljáróinak engedelméből kibocsátotta Illei János, Jézus társaságának papja. Kassán 1767.*»

Előszavában írja : «Mulasd addig magadat e keveskével, míg a többiek elődbe számosodnak, mellyeket *mások* szerzetek és már régen mind számodra készen tartatnak és csak azt várják, hogy valaki nyelvünk gyarapodásához való buzgóságából satú alá vetesse». Előszavát Kolozsvárt írja, 1767-ben, a hol a seminarium igazgatója lesz, s ott is marad 1773-ig. Ez évben, jul. 23-án írja meg XIV. Kelemen pápa «Dominus ac Redemptor noster...» kezdetű bulláját, melylyel a jezsuita-rendet az összes keresztény államokban megszüntette, s Mária Terézia szeptember 20-án kelt okiratában e bulla rendeletét a magyar királyság társházaira is kiterjeszti.

A rend tagjai világgá mehettek. Illei Budán a retorika tanára lesz s 1790-ig e hivatalának becsülettel meg is felelt. Hatvanöt év terhe nyomja vállait s ő felhagy a tanítással, s mint

Szarvas a forrásra
Bágyadt madár ágra
Leszáll nyugodni délre !*)

*) Tornyos Péterje előtt álló idézet, Kis-Vitzay Péter közmondásgyűjteményéből. Bártfa 1713. 246. l.

Komáromba, szülővárosába tér meg, s nyugalomba vonul. E nyugalom azonban csak alkalom a tevékeny öregnek újabb s jelentős munkásság kifejtésére. Bohózatot ír, egyenest a szinpad számára. Azidétt, mint tudjuk, az országgyűlésen is szóba kerül a játékszin felállításának eszméje, e mellett küzd Péczely is «Minden Gyűjteményében» s az iskolai szinpadokon tapsokat aratott ifjak egy lelkes csapata szinjátszó társasággá verődik össze. Illei bohózatának czíme: «Tornyos Péter» (Komárom, 1790). Ugyancsak azidétt adja ki «Külömbféle elmfuttatások» című könyvét, melyet gr. O. J. francia eredetijéből fordított magyarra. (Pozsony 1790 I. II.) Az olasz, latin, francia, angol, spanyol közmondásokkal fűszerezett elmélkedéseket kedvvel olvasgatták a könyv megjelenése idejében, legalább a második kötet elején azt írja, «hogya azon szívvel és névvel veszed e részt is kegyes olvasó, mint az elsőt, egyebet nem fogok sajnálni, mint hogy e gyönyörűséges böles munkát mindenestől veled nem közölhettem». A következő évben (1791) pedig latin nyelvű iskolai drámáit adja ki: «Ludi Tragici per Johannem Illei, Komárom.» E darabokat budai tanítása idején színre hozták tanítványai. Három darabot adott ki: az elsőnek *David poenitens*, a másodiknak *Absolon in Patrem perduellis*, a harmadiknak *Lessus sive David lugens filium Absolon* a czíme.

Ime Illei életének és irodalmi tevékenységének vázlata. Állítólag (*Takáts Sándor: Péczeli élete* 288. l.) dolgozott a «Mindenes gyűjteményben» is, míg Horányi szerint (*Memoria Hung.*) a Molnár János kiadta «Magyar Könyvesház»-at is ő folytatta (a VII. kötettől a XXII-ig), de sem az előbbinek, sem az utóbbinak nem jöhettem nyomára. A Magyar Könyvesház címlapján mindvégig M. J. betűk állanak, a Mindenés Gyűjteményben pedig nem találkoztam Illei nevével.

Irodalmi működéséről tisztelettel emlékezik meg már Révai is (*Candidati* 1791, p. 75.), s öt akadémiai tagnak ajánlja. Egy korabeli névtelen író szerint (*Könyvek olvasása* 44. l.) darabjai «vetelednek akármely olasz vagy francia tragédiával».

Illei 1794-ben, január 23-án halt meg.

II.

Vegyük sorra drámai műveit.

Az első magyar tárgyú: «*Salamon király, Lászlónak foglya*». Mint maga is ráutal, Bonfinius történetéből meríté tárgyát. Bonfinius (III. dec. 4. könyv) így beszéli el a történetkét: Salamon egyre agyarkodott László ellen, de hasztalan. Abban egyeznek meg, hogy személyesen találkoznak a mosonyi mezőn s megállapodnak a történendőkben. «Ad statum diem adfuturum se recipit Ladislaus, — folytatja Bonfinius, — at is quum sub Divina tutela foret, paucis post diebus clandestino admonetur internuncio, cum Salamone in colloquio sibi cavet, paratos a fratre dolos esse sciat, quibus ni prospexerit, mortis sibi periculum imminere sentiet. Commonefactus ad hæc rex, pari arte cum Salamone certandum esse intellexit. Quare postquam ad colloquium perventum est, Ladislaus munitiore præsidio fretus, quod dissimularat, deprehensum in fraude Salamone circumvenit, cepitque. Qui ubi se arte sua captum vidit, neminem profecto alium, quam se ipse incusare poterat, et nisi imposita custodia foret inhibitus, de consciscenda sæpe morte cogitasset. Eius calamitatem coeli quoque prodigia significarunt, nam eodem anno tactum de coelo Salvatoris crucem aiunt, quæ in Divi Stephani basilica apud Albam colebatur. Captus igitur Salamon Visegradum ducitur, quæ vetus olim regia fuerat, in quem coniectus est carcerem, non ad dehonestandam dignitatem, sed atrocitatem molliendam.»

Eddig Bonfinius.

Illei ebből egyfelvonásos drámát csinált, melynek az az alap-gondolata, hogy a ki másnak vermet ás, maga esik belé, — bárha ő azt a tanulságot kívánja belőle levonni, hogy «sohasem boldogítja azokat a felséges Isten, kik a királyi polczon . . . a többit értsétek reá». Mi úgy fejeznők be mondatát: a kik a királyi polczon nem kegyesek, nem jószívűek . . . Ez a tanulság erőltetett; a hogy Illei a cselekvényt megalkotta, abból csak az idéztük közmondás válik ki világosan.

Íme a játék «sommája»:

«Salamon király Lászlóval tartott hosszú s halálos ellenkezé-sinek végét akarván egyszer szakasztani, arra egyezett véle, hogy a mosonyi mezőn lenne békélő s jussok iránt való alku-helyek. A mint-hogy a feltött napra s órára ugyancsak oda is jelennek mind a ket-

ten: de Salamon a csalárd egyszersmind hálót is terít Lászlónak, hogy azonnal fogságba ejthesse, ha a békességnek elejbe adandó okain meg nem nyugszik. Megsajdítja a veszedelmet László és Salamon *saját hálójába keríti*, megfogja, Visegrádba küldi.»

Bonyodalmat sző tehát már itt is költőnk, még pedig a tárgyhoz képest elég ügyeset. Salamon ugyanis egyik főemberét, Zabolcsot, azzal bízta meg, hogy huszad magával álljon lest és *László! László! atyámfia!* kiáltást hallva törjön elő a barlangból, fogja el Lászlót és vesse a pozsonyi várba. De nem így történik. László emberei elfogják Zabolcsot, a ki a fejedelem jóságán megindulva, leleplezi az összeesküvést s töredelmesen bevallja bűnrészességét és mikor a VI. kimenetelben (a hogy Illei a jeleneteket nevezi), az úgynevezett nagy-jelenetben, László és Salamon találkozásakor kenyértörésre kerül a dolog: Salamont fogják el László emberei.

Bayer úgy vélekedik (Magyar játékszín tört. I. 47.), hogy a dráma a király iránti hűség apológiája, a mire azonban Illei aligha gondolt. Egyszerűen cseldráma ez, a jezsuiták által írott sok más dráma mintájára írva, melyben azonban sok a lendület, s nyelve sokhelyt emelkedett, míg máshelyt népies. Bonfinius történetéből alakokat teremtett Illei képzelete: *László* a jóságos fejedelemnek, bár elvont, képe, *Zabolcs* a megtérő bűnös, a ki pompás példa az ifjúságnak, hogyan kell tisztelnünk az ellen jóságát, *Salamon* a pártoskodó, trónra vágyó fejedelem, a ki nem egy erőteljesebb, történelmileg is igaz hangot hallat.

Bonyodalom nélkül nincs jezsuita-dráma, még egyfelvonásos sem. Bayer csalódik, ha azt hiszi (u. o. 46. l.), hogy Illei e kis drámájában «nyoma sincs a drámai bonyodalomnak». Ez a bonyodalom lehet esetlen, lehet indokolatlan, lehet sekélyes, de meg van, nélküle nem képzelhető el jezsuita-dráma.

Végül csak egy érdekes anachronismust jegyzünk ki. Mikor László király a kijelölt órában várja Salamont, így szól: «De kinek szaporítom panaszos óhajtásomat (*megnézi az órát*), már közelit az alkura rendelt óra». A jelenet a szabadban játszik s valószínű, hogy Illei *zsebórára* gondolt. Az ő korában igenis voltak már zsebórák, de László király korában nem, mert, mint tudjuk, zsebóra összeállítását csak a XV. század végén kísérlette meg Hook, de csak 1675-ben sikerült Barlounak.

III.

Illeinek másik eredeti darabja: *Ptolomæus*, szomorújáték. Szerzőnk e nagy, erős bonyodalomú tragédiájának tárgyát, mint megjegyzi, Justinus: *De historiis Philippicis*-éből meríté. A XXIV. könyvben (p. 202—204) olvassuk, hogy Ptolomæus Cerannus uralomra vágyódva száműzi nénjét, Arsinoet, Lysimachus özvegyét, Samothraciába s két gyermekét, Lysimachust és Philippust saját szemei előtt felkonczioltatja. Arsinoe védelmére a gallusokat hívja segítségül Macedóniába, a kik erős hadsereggel be is törnek. Békére hívják fel Ptolomæust, vezérük Belgius követet küld hozzá, de Ptolomæus kevélyen visszautasítja feltételeiket. A harcz kikerülhetetlen, de abban Ptolomæus megsebesülve, elesik, s az ellen dárdára szúrva fejét, körülhurczoltatja a táborban.

Illei a gallusokból francziákat csinál, s mint mondja, azonkívül kettőt ad a meséhez, «a játéknak kedvéért». Először, hogy Arsinoe bosszúra vágyva, visszatér száműzetéséből, álnév alatt, Antigonusnak neve alatt, s a francziákhoz pártol, hogy őket a királynak vesztére nógassa. Ez álrühára Illeit a *Ratio studiorum* kényszeríté. A másik hozzáadás az, hogy Ptolomæus bűnében annak két vezérét, Antiochust és Sosthenest is részelteti, csakhogy indokolja Arsinoe haragját ezek ellen.

Ezek a motivumok, látjuk, új szint adnak Justinus történetének; az első motivumra a *Ratio Studiorum* következő törvénye kényszeríté: *Neque vero quo loco dramata exhibentur, aditus sit mulieribus, aut si forte necesse sit, non nisi decorus et gravis introducatur in scenam.* (R. Stud. 84. 1591-ből.)

Arsinoe tehát férfiruhában és álnév alatt szerepel a drámában, ki-bejár Ptolomæus táborában, cselet indít-vet és végre is diadalmaskodik, mert az igazságnak a jezsuita-drámákban, hol a tanulság a fődolog, mindég győzedelmeskednie kell. *Ptolomæus* is cseldráma tehát, mint a többi jezsuita-dráma, nem a szenvedély, hanem a bonyodalom rajza, fokozása és megoldása a fődolog és ez Illeinek sikerült olyan jól, mint bármelyik kortársának. Nemzeti irodalmunk szempontjából nevezetes munka: *az első, színpadra készült, hatásos és jellemekkel, cselekvénnyel, bonyodalommal bíró, igazi dráma, mely nyelvünkön s magyar ember tollából megjelent.*

Jellemei nem fejlődnek, — teljesen készen, kialakulva lépnek

elénk, s csak a bonyodalom megindításában s megoldásában vesznek részt. Ez a bonyodalom Ptolomæus bukása és Arsinoe győzelme körül forog. Igaz, hogy igen naiv eszközökkel, idegen, olaszos motívumok felhasználásával, az ármány, levélcsele, hazugság, álruha, félreértés, leselkedés, elhitétetés minden eszközével, de kerek, lüktető, folyton fejlődő cselekvény keretében és síma, sokhelyt lendületes, mindvégig magyaros nyelven.

Tanulmányaim során több ízben alkalmam nyílt a Ratio Studiorum békolyaira rámutatni, melyek a költő képzeletét szűkös határok közé szorították. Így történt most az Illeivel is. A szabályzat idézett törvénye megtiltja a nő szereplését, a szerelem, sőt az anyai érzelem költői festését is. Így Illeinél ez a motívum elesett, pótolni igyekezett ugyan mással, de ez a másik hideg, élettelen, s képtelenségre vezette őt. Ezt már Bayer József (id. m. 50. l.) is észrevette. (A mesét terjedelmesen mondja el Bayer s ezért én arra nem terjeszkedtem ki.)

Imé tehát Illei mindeddig az egyetlen magyar jezsuita drámaíró, a kinek kétségtelenül eredeti drámájával megösmarkedtünk.

IV.

Harmadik drámája már Metastasio La clemenza di Titójának fordítása, melyhez Mozart zenét írt és a mely ez okból sokáig repertoire-on maradt. Metastasióval előbbi cikkünkben is foglalkoztunk. Bizonyos, hogy nem igazi drámaíró. Gondolat, eszme, tragikai összeütközés, szenvedély, cselekvés és jellemigazság mind hiányzik drámáiból, csak galantéria, olvadozó, csengő nyelv és némi egyszerűség, kellem van bennök s korában ép ezekkel hatott.

1698-ban Rómában született és tanítója, Gravina, halála után Pignatelli d' Althen hercegnő pártfogolta és az ő befolyására hívták meg Apostolo Zeno helyére, Bécsbe, udvari költőnek, VI. Károly udvarába. Egyremásra írta itt műveit, ezeket az *édes tragédiákat*, s nagy sikereket aratott. 1783-ban halt meg.

Ha a jezsuita repertoire-okat vizsgáljuk, úgy látjuk, hogy Metastasio volt a legkedveltebb költőjük. Eredetiben és német, francia s magyar fordításban nagy számban hozták színre műveit, *Cyrus*-át, *Themistokles*-ét, *Zenobiá*-ját, s különösen *Titus* at. Metastasiót nálunk Csokonai, Döme Károly, Kazinczy, Bacsányi is fordították, s ezekről bőven írt már a «Budapesti Szemlé»-ben

(1875. I.) Imre Sándor. Illei fordításának értékéről ott nem nagy elismeréssel emlékezik meg, s változtatásait, gondolat-elejtéseit, szólásmódok felcserélését, de egyszersmind az új eszmék, tropusok, idiotismusok beszúrását is kiemelte. Mi mindehhez csak azt akarjuk megjegyezni, hogy Illei drámáit, sőt éppen Metastasio fordítását gyakorta hozták színre a jezsuita színpadokon, mint azt a diariumokból tudjuk.

Illei drámairói egyéniségét azonban egyoldalúan ítélnek meg, ha figyelmen kívül hagynók legjelentősebb művét, azt a bohózatot, melynek ugyan kétséges az eredetisége, de egyrészt színészettörténeti szempontból nagy a jelentősége, képviselvén az átmenetet az iskolai színpadról a világi színpadra, s a mely másrészt, ha csakugyan eredeti, az első magyar tárgyú bohózat, ha pedig fordítás, az első bohózat magyar nyelven, magyar viszonyok rajzával.

V.

Illeinek *Tornyos Péter*-jét értem, ezt a *«fársáingi játék»*-ot, mely 1789-ben jelent meg (Komáromban) s három felvonásos.

Vajjon jezsuita dráma-e? Illei már ex-jezsuita korában írta, de úgy látszik, nem éppen a világi színpadnak szánta, hiszen először is a pozsonyi kir. várba helyezett egyetemes papnövelő színpadján került színre. 1789 táján megcsappant az iskolai színpadi előadások divatja s Péczely buzdít ezek érdekében. A *«Mindenes Gyűjtemény»*-ben írja: «Nem ártana, ha a collégiumokban és nagyobb oskolákban gyakorolnák néha-néha a tanuló ifjak magokat, melynél szebb és nemesebb multságok nem lehetne. A t. professor urak megvizsgálhatnák a játszásra felvett szomorú- vagy vígjátékokat, hogy semmi botránkozató vagy a jó erkölcsökkel ellenkező darabok ne vétessenek fel. Ez által megtanulhatnak még gyermekkorukban a folyó beszédet, a hangnak illendő mérséklését, a testeknek szép alkalmaztatását, melynek nagy hasznát vennék egész életekben s a kik papságra készülnek, a katedrában is». (II. köt. 68—69. l.) E buzdító ige hatása alatt a pozsonyi papnövendékek, kik Péczelynek anélkül is nagy tisztelői voltak, Fejér Györggyel élükön elhatározták az iskolai drámák felelevenítését és újfent gyakorlatba hozását. Ez időtt jelent meg Illei vígjátéka, — ők tehát elsőben is Tornyos Pétert akarták színre hozni. «Könnyen érthető okból azonban — írja Toldy (Emlékeszéd Fejér György felett.

38. l.) — e szándék ellenzésre talált a papnöveldei kormány részéről, de nem hiányoztak a pozsonyi tekintélyesebb társaságokban hazafiak, kik értesülve a hazafias tervről, kéréseiket a lelkes kis-papokéihoz csatolták s kivitték, hogy az előadást megtartották». Ez előadásán kívül színre került a bohózat a világi színpadon is, 1795-ben (febr. 16-án) Budán, de Komáromban és Nagy-Váradon is 1799-ben.

Tornyos Péter «fársáingi játék». Illei bizonyára a német «Fastnachtspiel»-t fordította így. A Fastnachtspiel a XV. században alakult ki Németországban, s a XVI. században Hans Sachs a mestere. Csiráját — úgy hiszem — a mysteriumokban kell keresnünk, a mysteriumok világi elemeiben, melyeket, mint Wirth kimutatta, a vagansok vittek be az eredetileg vallásos tárgyú és színezettü drámákba. Hozzájárultak azonban a pogány eredetű bohózos játékokból kifejlődött népies tréfálgodások is s így történhetett, hogy a XV. században húshagyó kedd éjjelén már a külön és sajátos mód kialakult Fastnachtspielek járták. E nézetem bővebb kifejtését és indokolását legyen szabad máskorra, alkalmasabb helyre halasztanom, itt csak magukról a fársáingi játékokról kell még egyet-mást megjegyezni.

A «fársáingi játékok» — tudjuk — bohózatok, durva motívumokkal, sokhelyt trivialis jelenetekkel. Nem kifejtett, szervesen megalkotott drámák, csak dramatizált képek, az életből kivett jelenetek, de Hans Sachs-nál jobban componálva és egészséges humorral megírva.

Egyik legügyesebb bohózata Hans Sachs-nak «Der fahrend Schüler im Paradies» című 1550-ben írt Fastnachtspielje. Hans Sachs Pauli Schimpf und Ernst-jéből (1522.) vette tárgyát (*Oesterley* kiad. 274. l.). Meséje az, hogy a paraszt asszonyhoz egy diák beállít azaz, hogy ő Párisból jő, éhes és enniavalót kér. Az asszony paradicsomot ért (a *Paris* és *Paradies* szók felcserélése: Erich Schmidt szerint úgy jött rá Hans Sachs erre a pompás élczre — mert Pauli-nál nincs meg —, mivel Pauli adomakönyvében a megelőző történet ép *Paris* szóval kezdődik, az illető adoma pedig a *Paradies*-szóval). A parasztasszony arra kéri a diákot, hogy vigyen el hát a paradicsomba meghalt fiának egy kis csomagot. A diák persze készséggel rááll. A hazatérő férj azonban észreveszi a furfangot s lóra kap, hogy visszavegye a diáktól a csomagot. Utól is éri, de csomag nélkül, mert a diák már régen túladott rajta. Kérdi tőle,

hogy látott-e erre felé egy diákot jókora csomaggal. Ó igen — feleli a diák — de a patak túloldalán, hadd itt a lovadat, én majd vigyázok reá, te csak láboldj át. A paraszt szót fogad, a diák pedig elhajt a lóval. A paraszt meg azzal vágja ki magát a felesége előtt, hogy a lovat is a paradicsomba küldte.

A fahrende Schüler furfangja tehát, mint látjuk, kedvenc témája a farsangi játékoknak s az ezekből kifejlődött bohózatoknak is. Illei is diákfurfangot rajzol Tornyos Péterjében, az ő diákja egy a néphagyományon alapuló alak: a garabonciás diák.

A következő kérdések előtt állottam tehát, mikor kutatásaimban e ponthoz érkeztem: mifele viszonyban van a fahrende Schüler a mi garabonciás diákunkkal? Miféle viszonyban van Illei darabja a német bohózatokkal? Miért nevezte Illei farsangi játéknak bohózatát? Volt-e nálunk divatban a farsangi játék s ha igen, fejlődhetett-e annak alapján, önkényt, magyar bohózat, azaz ilyennek tekinthetjük-e Illei művét?

A «garabonciás diák» kérdését, azt hiszem, megoldottam az *Ethnographiában* (I. 277.) megjelent dolgozatommal. Összehasonlító alapon, történeti adatokkal kimutattam azt, hogy a mi garabonciás diákunk két elemből fejlődött: az olasz grammatikusok és az ezeket utánzó vándorló diákok bűvészkedéséből. Maga a szó a *gramanziából* származik s így a garabonciás diák bűvészkedő vándorló diák, sem több, sem kevesebb. A mi a németnek a fahrende Schüler, az a magyarnak a garabonciás diák: csakhogy a népképzelet nálunk mystikus színezettel ruházta fel.

Illei részben a néphagyomány garabonciás diákját rajzolta, a német fahrender Schüler alapjellemeire aggatva a magyar néphagyomány vonásait. Ez okból, bár ezideig biztos adatom nincsen, nem hiszem, hogy Illei műve önálló conceptio. A mi pedig Szilády Áron adatait illeti (Régi Magyar Költők Tára V. 330—333. l.), melyek azt bizonyítják, hogy farsang idején nálunk is szokásban voltak tréfaszín-előadások az előkelők udvarában, a nemesség körében, de a népnél is, s bár ez adatokhoz magam is adhatok újabbakat, — specialis esetünkben nem birnak nyomosító erővel arra nézve, hogy Illei a «farsangi játék» kifejezést ezek alapján teremtette volna meg. Illei a Fastnachtspielt fordítja s műve a bécsi Possék hatása alatt keletkezett.

Bizonyos, hogy a farsangi tréfák nálunk mindvégig járták, s különösen a múlt században, a mint azt abban a versben olvashat-

juk, melyet a *Figyelő*-ben Hahn Adolf adott ki, s a minőt Réső Ensel Sándor is (Magyarországi népszokások) leír. Ámde Illei nem magyar viszonyokat rajzol, csak magyarosítja az eredetileg, úgy látszik, német bohózat cselekvényét. Egyes motivumai ugyanis közkeletűek: a diákfurfangot említettük már, de közkeletű a mód is, a hogy a diák kijátszsza Tornyos Péter uramat: az erszéncsere, mert azt Holberg «Tyboe Jakab»-jában is megtaláljuk, (ezt magyarra Fejér György fordította le «Tisztségre vágyódók» és Dugonics «Tárházi» címmel). A diák neve, *Ventifax* = szélfogó, szintén német eredetre mutat, mert a fahrende Schüler-ek nyelvén annyit jelent, hogy *köpeny*. (Lásd Liber vagatorum, 1509. p. 13.) Mindez természetesen hypothesis marad mindaddig, míg eredetijét meg nem találjuk, de a felhozottak felfogásunk valószínűségét bizonyítják.

Illei darabja Rév-Komáromban játszik Tornyos Péter udvarán, a ki egy fősvény, tiszteletet vadászó, gazdag polgár, s hogy megszedte magát, egyszer csak elhatározza magában, hogy ő bizony nem rakja ezentúl egy rakásra a pénzét: farsang van, mulatságot rendez. Megtudja ezt a szolgájától Ventifax garabonciás diák, ráveszi a szolgát, hogy álljon szolgálatába, tréfálják meg Tornyos uramat, de főképp ejtsék meg erszényét.

Látjuk tehát, hogy ez nem a magyar garabonciás diák, csak később aggatta rá a szerző a magyar néphagyomány vonásait. Illei eredetijében «fahrender Schüler» állhatott és ő ezt garabonciás diáknak magyarosítja. De lássuk a cselekvény menetét.

Ventifax udvariaskodásával megnyeri magának Tornyos Pétert, eget-földet ígér neki, hogy diákul is megtanítja, sőt kicsinálja azt is, hogy pénze erszényéből soha ki ne fogyjon, akármennyit ad is ki belőle. Ez a Ventifax furfangos szédelgő, de nem a magyar néphagyomány garabonciása. Talán eredetileg ilyenek voltak az igazi garabonciás diákok, kiket a szükség furfangra kényszerített, — de a néphagyomány tiszteletet keltő, félelmes alaknak mondja őket, kiknek hatalmában áll forgószelet, jégesőt, ragyát küldeni a határra, szélvészkor a levegőben sárkánykigyón lovagolnak stb. Illei Ventifaxja egyszerűen elcsereéli az igazi aranyakkal megtömött erszényt egy hamissal, üressel, s alkalom adtán eloldalog. Tornyos uram felsül, szolgája megveri, pénzét elsinkófálja s keservesen panaszkodik, Tornyos Péterben van is némi humoros vonás, de több benne az erősebb, vaskosabb, durvább komikum. Annak

a ki gúnyolására alkotta meg szerzője, hogy tudtán kívül diákosan beszél magyarul, s ez a legjobb, még pedig korszerű vonás művében.

Illei művének, ha ugyan eredeti, főérdeme cselekvényének egy pár ügyes fordulatában áll, de jellemfejléséről, jellemalkotásáról, szerkezeti egységről szólanunk sem lehet. A mi azonban minden bizonynyal az Illei érdeme és épen nem megvetendő érdeme, az nyelve, mely népies, sokhelyt komikus éllel bíró, s mindvégig ügyesen, símán gördülő. Tele van e bohózat jellemző, eredeti, magyaros példabeszéddel, fordulattal és szólásmódokkal. A *Nyelvőrben* (VIII. köt.) Szigethi István közölt is belőle, valamint Salamon és Ptolomaeusából is, egy-egy maroknyit.

Hogy Illei drámáirói működését egész terjedelmében ösmerthessem, szólanom kellene még latin nyelven írott drámáiról is. De tanulmányaimban csak a magyar nyelven megjelent jezsuita-dramákat szándékoztam megvizsgálni, hogy azután a protestans drámával foglalkozzam és végül az iskolai drámákról irandó művemben összegezhessem az eredményeket.

DR. LÁZÁR BÉLA.

A FRANCZIA PHILOLOGIAI IRODALOM 1886—91.

(Vége.)

8. *Francia irodalom.* Az e téren megjelenő művek három csoportra oszlanak. Az első csoportnak iránya, a melyet Németországban Scherer és Erich Schmidt is utánoztak, abban áll, hogy az egy vagy több folyóiratban vagy ujságban megjelent cikkeket, melyek a legkülönbébb kérdésekkel foglalkoznak, egy kötetben lenyomatva *Études* vagy *Essais* cím alatt kiadják. Ezt az eljárást, a mely az elszórt cikkeket a feledéstől megóvjá, már Sainte-Beuve («Causeries du Lundi» és a «Nouvelles causeries du Lundi» számos köteteiben) és Taine is gyakorolták. Ily módon járt el Edmond Scherer is, a kinek a «Temps»-ban megjelent cikkei vagy nyolcz kötetet képeznek. Így tesznek a fiatalabb nemzedék híres, de néha hirhedt kritikusi is.

Ha egy *Mézières* (Hors de France, En France), ha egy *Cherbuliez* (Profils étrangers) a külföld nevezetesebb mozgalmairól írt cikkeiket egy kötetbe foglalják; ha egy *Brunetière* és *Faguet* a *Revue des deux mondes*-ban megjelent tanulmányaikat egybegyűjtik; ha egy *Jules Le-maitre* «Les Contemporains» és «Impressions de théâtre» cím alatt a

Revue bleue-ben és a Débats-ban közlött irodalmi és színházi kritikáit közli; ha *Desjardins* a Débats-ban megjelent finom pszichológiai analysiseit könyvalakban adja (ki: úgy az irodalom csak nyerhet; de e nagyokat a kicsinyek is utánozzák s valóban nem látjuk át, mire valók *Ginisty* összegyűjtött cikkei a Gil-Blasból, sem a *Philippe Gille*-éi a Figaro-ból, melyek száraz reproductiói a szerkesztőségbe küldött könyvek előszavának, egy-két banalis phrasissal megtoldva. Ezen, «Année littéraire» vagy «Vie littéraire» cz. alatt közlött könyvismertetések közt csak az *Anatole France*-éi birnak némi becsesel. — E csoportba sorolandók még *Arvéde Barine: Princesses et grandes dames* (Marie Mancini, La reine Christine, La duchesse du Maine, La Margrave de Bayreuth) és *Portraits de femme* (Madame Carlyle, George Eliot, Un couvent de femme en Italie au XVI siècle; Ste Thérèse) cz. munkái, a hol a szerzőnek a nagy francia folyóiratokban, melyeknek legjobb cikkei közé tartoznak, elszórt tanulmányait találjuk. — *E. Montégut: Dramaturges et Romanciers* cz. alatt Th. Barrière, Oct. Feuillet, Victor Cherbuliez, V. Sardou és E. Augier egyes műveinek méltatását adta ki. — *J. J. Weiss*, a kit minap vesztett el a francia irodalom, két kötetben egyesítette főbb cikkeit, melyek e finom stilisza egyetemi tanárságának rövid pályájából és ujságírói korából valók. Az *Essai sur l'histoire de la littérature française* (384 l.) cz. gyűjtemény bevezetésül a francia esprit eredeti jelleméről, a francia vígjátékról (1660—1789), a restauratio és Louis Philippe korának irodalmáról szól, és «La littérature brutale» cz. alatt azt a nevezetes cikket hozza, a mely 1858-ban elsőnek felismerte Flaubert és Baudelaire irodalmi tendenciáit, melyek a mai naturalisták iskoláját alapították meg. Az irodalmi vázlatok (Fléchier, St. Simon, Regnard, Piron és Gresset, Mme du Deffand és Mme de Choiseul) nagyon sikerültek. A másik kötet: *Le Théâtre et les Moeurs* (387 l.), Paul de St. Victor kritikái mellett a legszellemesebb, a mit Scribe, az öreg Dumas, Victor Hugo, ifj. Dumas, Pailleron, Zola, Augier és Sardou-ról írtak. — *Ernest Bertin*, a Débats munkatársa: *La société du Consulat et de l'Empire* (344 l.) cz. alatt gyűjtötte össze Lucien Bonaparté-ról, Madame de Rémusat-ról, Metternich emlékiratairól, Davoust-ról és Madame de Custineről — ez utóbbiról Bardoux kitünő monographiája alapján — írt cikkeit.

A második csoportba azokat a jelenségeket soroljuk, melyek egy határozott íróval vagy irodalmi kérdéssel foglalkoznak, az idézeteket és referatumokat mellőzik és művészi alakban mutatják be egy kor irodalmi jellemzését, egy író életét vagy életének egyes pontjait. Az efféle kötetek nem zárják ki a mély tudományos buvárlatot, de tárgyaik jobban megfelelnek a nagy művelt közönség ízlésének, mint például a thesisek, vagy a nagy apparatussal írt életrajzok. E téren a kiválóbbak

közt említjük *Edmond Scherer: Melchior Grimm-jét*, mely a XVIII. század ez irodalmi közvetítőjének legkimerítőbb életrajza és finom, beható elemzése a Correspondance littéraire-nek; *Larroumet*-nek a Molière élete egyes pontjait és pszichológiáját megvilágító művét; *Paul Stapfer* köteteit, melyek egyike, *Rabelais* (510 l.), méltó feltűnést okozott (a nagy satirikus beható jellemzése, a mely a Gebhart-énál sokkal alaposabb); a második: *Racine et Victor Hugo*, elmés parallelismus a klasszikus és romantikus irodalom főbb képviselői közt és Hugonak Racine-ról mondott ítéletét magyarázza; továbbá *Pelissier: Le Mouvement littéraire au XIX siècle* cz. könyvét, a mely századunk irodalmi, történeti és bölcsészeti mozgalmát finom synthesisben adja elő. *Dupuy* Victor Hugo-nak szentelt kötete csak egy nagyobb biographia előfutára. *Deschanel* a Collège de France-on tartott előadásainak gyűjteménye: *Le Romantisme des Classiques* cz. alatt a XVII. század nagy íróinak, inkább elmés, mint beható tárgyalása; *Petit de Julleville* három kötetet bocsátott közre a középkori francia szinpadról, és *Gréard*, párisi rector, *Edmond Scherer* (232 l.) cz. alatt egy felette érdekes pszichologiai rajzot, a mely a nagy francia kritikus ifjúkori krisisét a család birtokában levő okmányok nyomán fejtegeti, kimutatja, mikép lett az orthodox protestans atheistává s végül E. Scherer theologiai és bölcséleti nézeteit vizsgálja. E csoportba tartozik *Pomairols*-nak Lamartineról szóló érdekes könyve, mely csakis költői műveinek szépségeit mutatja ki; *Desnoir-terres*-nek, Voltaire életrajjának, két kötete, a melyek a XVIII. század irodalmának egy kevésbé ismeretes ágát ismertetik: *La Comédie satirique au XVIII. siècle* és *Le chevalier Dorat et les poètes légers au XVIII-e siècle* cz. alatt. Ide tartozik a legkitünőbb francia íróktól szerkesztett: «*Les grands écrivains français*» cz. gyűjtemény is, melynek öt első kötetről behatóbban szoltunk.*) Azóta a következő kötetek jelentek meg. *Madame de Staël* Sorel-tól, a ki a Montesquieu biographiáját is megírta e gyűjteményben. A Lady Blennerhassel nagy életrajza mellett, melyet Dietrich fordított le francziára, ez is megállja helyét; különösen jól festi a politikai mozgalmakat, — hisz a szerző történeti műveiben megmutatta, hogy a francia forradalom korának diplomatikus történetét jobban ismeri, mint bárki.***) — Egy másik kötet a

*) Egyet. Philol. Közl. XII. 740. l. — Jules Simon *Cousin*-jére Janet egy vaskos kötetben (*V. Cousin et son oeuvre*) felelt.

**) Madame de Staël-ről még egy érdekes munka jelent meg; *Dejob*, a Muretus életének írója (Marc Antoine Muret, 496 l. 1881) *Madame de Staël et l'Italie* cz. alatt (267 l.) az írónőnek Olaszországhoz való viszonyát vázolja. A De la littérature és Corinne befolyása az olasz romantikus iskolára, olasz itéletek Staël asszonyról és a francia befolyás Olaszországra 1796-tól 1814-ig ez érdekes mű főbb fejezetei.

mathematikus *Bertrand*: *d'Alembert*-je; a nagy encyclopædista valóban nem találhatott volna hivatottabb tollra a Bertrandénál, a ki az Académie des sciences titkára s egyuttal az Académie française-nak is tagja. *Maxime du Camp*, a «Souvenirs littéraires» szerzője, *Théophile Gautier* életét írta meg: a hí barátai kötelék tán nem engedte meg e fényes tehetség kisebb gyengéinek, melyek közt a mély gondolatok hiánya bizonyára nagyon feltűnő, bonczolgtatását. *Paléologue*: *Vauvenargues*-ja a gyűjtemény egyik leggyengébb kötete és a moralistát nem elemzi elég behatóan; *Arède Barine*, a mely név alatt Vincent asszony ír, *Bernardin de St-Pierre*-je egyike a legvonzóbb olvasmányoknak; *d'Haussonville* gróf, a ki nemrég az akadémiába jutott, *Madame de Lafayette* életét írta meg és kis kötetével nagy feltűnést okozott, mert a családi archivumok alapján kimutatta, hogy a híres író nő férje La Rochefoucauld-nál három évvel tovább élt, míg eddig azt hitték, hogy Madame Lafayette özvegy volt, midőn a Maximes híres írójával viszonyba lépett; ugyancsak a családi okmányok nyomán az író nő ifjukorát jobban jellemezhetette, mint a hogy eddig tették; kimutatta korának tudósaival, Ménage, Huet és Segrain-vel való levelezésének érdekes oldalát; végül a *Maximes* egyik példányának lapjain Madame Lafayette egyes gondolatait találta, a melyek nem méltatlanok La Rochefoucauld eszméinek szomszéd-ságára. Kérdéses azonban, vajjon a két író viszonya valóban oly platonikus volt-e, mint a hogy a nemes gróf hiszi. — A gyűjtemény utolsó kötete: *Rutebeuf*; ebben Clédat, lyoni egyetemi tanár, a francia középkori kutatás derék képviselője, mutatja be a XIII. század ama satirikus költőjének életét; ez egyuttal az első a tizenhárom kötet közt, mely középkori íróval foglalkozik. — *Rémusat*: *Thiers élete* egy politikailag képzett derék író műve, a mely a nagy államférfi politikai és irodalmi szerepét nagy rokonszenvvel állítja elénk. — *Rousse*: *Mirabeau*-ja újra bizonyítja, hogy Rousse derék ügyvéd lehet, de sem nem historikus, sem az akadémiába nem való. — A nagy államférfiunak *Loménie*-től való teljes életrajza (5 köt.) a minap készült el.

Ezek után a szorosán vett tudományos munkákra térhetünk át. Irodalomtörténeti kézikönyvül az Université még mindig a Nisard négy kötetes művét ajánlja; Paul Albert is sok olvasóra talál. E mellett három új kötetre figyelmeztetünk: az első *Gaston Paris*-tól a francia középkor irodalmának kitűnő története (Közl. XIV. 193 l.); a másik, a mely teljes képét fogja nyújtani a francia irodalomnak, *Lintilhac* kézikönyve: *Précis historique et critique de la littérature française* I. partie, *Des origines au XVII siècle*, kimerítő bibliographiai útmutatóval. E mű a Nisardénál alaposabb és a G. Paris-é mellett is olvasható. Végül Paul Albert fia, *Maurice Albert* a forradalom és az első császárság irodalomtörténetét írta meg: *La littérature française sous la Révolution, l'Em-*

pire et la Restauration cz. alatt. E téren azonban mindig alapvető munka fog maradni a minap elhunyt *Merlet*-nek e korról (1800—1815) szóló három kötete.

A francia eruditio XIX. századbeli legszebb emléke a *Regnier* igazgatása alatt megindult és szépen haladó «*Les grands écrivains de la France*» cz. gyűjtemény (*Hachette*), a mely a klasszikusok szövegét a kéziratok és főbb nyomtatványok nyomán állapítja meg, még pedig véglegesen. Franciaország legkiválóbb szakembereire bízta a szerkesztést. Minden író terjedelmes életrajzát s, a mi még fontosabb, lexiconját csatolják a művekhez. Németországban sincsen e gyűjteménynek hasonmása, csak a Suphan-féle Herder, Goedeke Schiller-je és Blümner Laokoon-ja hasonlít némileg hozzá. Eddig megjelent: *Corneille*, 12 kötetben, kiadója Marty-Lavaux; *La Bruyère*, 3 köt.; kiadó: Servois. *La Fontaine*, 7 köt. (még nem teljes); *) kiadó: Regnier. *La Rochefoucauld*, 3 köt.; kiadó: Gilbert. *Malherbe*, 5 köt.; kiadó: Lalanne. *Molière*, 10 köt.; az utolsó kötet (486 l.) Molière beható biographiája, kiadók: Despois és P. Mesnard. *Racine*, 8 köt.; kiadó: Paul Mesnard; a lexicon szerzője Marty-Lavaux. *Cardinal de Retz*, eddig 9 köt.; kiadók: Feillet, Gourdault és Chantelauze. *St. Simon*, eddig 7 köt., kiadó: Boislisle (St. Simon kisebb kiadása, 21 kötetben, Chérel-től és ifjabb Regnier-től való). *Madame de Sévigné*, 14 köt.; kiadó: Monmerqué, a lexicon (13. és 14. köt.) Sommer készítette; végül *Pascal*, eddig egy kötet (*Les Provinciales*); kiadó: Faugère, a ki minap meghalt.

Kiadásokról lévén szó, említsük meg, hogy Montesquieu báró kiadja nagy elődjének eddig kéziratban maradt műveit. Eddig két kisebb értekezés jelent meg e kiadásban: *Réflexions sur la monarchie universelle en Europe*, és *De la considération et de la réputation*. — A sajtó alatt lévő többi kézirat közt van kettő, a mely Magyarországot közelebbről érdeklí: *Histoire véritable ou le métempsycosiste, avec une critique de cette oeuvre par Jean-Jacques Bél*; és *Mémoires sur les mines de Hongrie et d'Allemagne*.

A középkor és a XVI. század íróit jelenleg egy kissé elhanyagolják; Foerster «*Altfranzösische Bibliothek*» cz. vállalata némi árnyékot vet a francia romanistákra, ámbár nem tagadható, hogy ezen irány G. Paris és P. Meyer vezetése alatt az utolsó tíz évben szintén szép eredményeket mutat fel, úgy a *Histoire littéraire de France* folytatásá-

*) E nagy kiadásnak mintegy függelékéül tekintendő *Delboulle* művecskéje: *Les Fables de La Fontaine*, additions à l'histoire des fables, comparaisons, rapprochements, notes littéraires et lexicographiques (174. l.), amely a nagy kiadás commentárjának egyes hiányait mutatja ki.

ban, mint az *Anciens textes français* cz. gyűjtemény becses köteteinek közlése által. *) Montaignon és Raynaud gyűjteménye: *Recueil général et complet des fabliaux des XIII-e et XIV siècles* (6 kötet) minap készült el és a Bibliothèque Elzévirienne is felvette több év óta abban hagyott közleményeit. Itt Branthome műveit, melyeket Mèrimée kezdett kiadni, Lacour folytatja; Cottin, Restif de la Bretonne *Journal intime*-jét adta ki; Petit de Julleville pedig Montchrétien tragédiáit; végül Monval Diderot: *Le Neveu de Rameau*-jának eredeti kéziratára akadt és adta ki terjedelmes bevezetéssel.

A szótárírás terén két nagy vállalatot jelezhetünk. Az egyik *Godefroy*: *Dictionnaire de l'ancienne langue française* cz. munkája, a melyből eddig hat kötet jelent meg (az R betűig) s a mely a IX—XV. század nyelvét az összes dialectusokkal felkarolja. A másíknak teljes czíme egyszersmind irányát is jellemzi: *Dictionnaire général de la langue française* du commencement du XVII-e siècle jusqu'à nos jours, précédé d'un *Traité de la formation de la langue* et contenant: 1-o la prononciation figurée des mots; 2-e leur étymologie; leurs transformations successives, avec renvoi aux chapitres du traité qui les explique, et l'exemple le plus ancien de leur emploi; 3-o leur sens propre, leurs sens dérivés et figurés, dans l'ordre à la fois historique et logique de leur développement; 4-o des exemples tirés des meilleurs écrivains, avec indication de la source des passages cités, par MM. *Adolphe Hatfeld* et *Arsène Darmesteter* avec le concours de M. *Antoine Thomas* (Delagrave). — E nagy szótár 30 nyolczvan-lapnyi füzetben fog megjelenni (30 francs). Nem a Littré szótárának rovására vállalkozott a két szerző e műre, — Littré roppant anyagánál fogva mindig nélkülözhetetlen lesz a nyelvtörténeti alakok tanulmányozására, — hanem azt a logikus kapcsolatot akarja feltüntetni, a mely egy szó különféle értelmei közt van. — Darmesteter halála előtt egy kitűnő munkában számos példát adott arra, mikép tanulmányozta ő és Hatfeld a nyelvet. E mű czíme: *La Vie des mots étudiée dans leurs significations*. Először angol nyelven jelent meg. Mikép jönnek létre a szavak, mikép élnek egymás közt, mikép vesznek el: ezen kérdéseket oldja meg a szerző minden nevezetesebb értelemváltozás alkalmával. Mellesleg megjegyezve, A. Darmesteter tudományos működésének híi képét adja a testvére, James,

*) A francia romanisták minap Gaston Parisnak, doctoratusa 25. évfordulója alkalmával, egy fényes kötetet ajánlottak: «*Études romanes déliées a G. Paris*» cz. a., a melyben a francia philologiai iskola legkiválóbb tagjai közöltek cikkekét. G. Paris idegen nyelv úhallgatói már két évvel ezelőtt rótták le hálájukat hasonló módon.

által kiadott *Reliques scientifiques* (2 köt.) cz. mű, a melyben a nagy romanista életrajzát és a francia hangtant megalapító cikkeit találhatni együtt.

Ezek után a specialis kutatásokra térhetünk át.

M. Souriau francia thesis: *De la convention dans la tragédie classique et dans le drame romantique* (294 l.), nagyon érdekes a romantikus dráma, különösen a Hernani megítélése szempontjából. A romantikusok a nagy láрма daczára, melyet a klasszikus dráma ellen emeltek, magok sem távozhattak el a színházi conventiótól, a mely, a mint azt Sarcey is számtalanszor bebizonyítja, addig fog létezni, míg a színpadon játszani fognak, ha csak a «Théâtre libre» inkább ötletes, mint művészeti darabjaihoz nem akarunk jutni. Souriau a klasszikus és romantikus dráma egybevetésével arra az eredményre jut, hogy a revolutio a színpadon csak látszólagos, s hogy a romantikus drámának ép úgy megvannak állandó és merev formái, mint a klasszikusnak.

Bourciez thesiséből: *Les Moeurs polies et la littérature de cour sous Henri II.* (437 l.), a mely e kor összes művészeti áramlatait tünteti fel, csak a következő, az irodalomra vonatkozó fejezeteket emeljük ki: az Amadis-ról szóló részt, a középkori francia költészet és a platonai teoriák egybefolyása, Ronsard költészete, Melin de St. Gelais, az udvari költő; a társalgás nyelve (Heptameron, Erreurs amoureuses, Discours des Champs Faës, Les Colloques d'Amour d'Étienne Pasquier.) Az Olivier de Magny költőről szóló részszel egybehasonlítható Favre thesis: *Olivier de Magny* (1529—1561) étude biographique et littéraire (447 l.).

A francia vidék XVII. századbeli irodalmi viszonyairól érdekes munkát írt Jacquet e cím alatt: *La Vie littéraire dans une ville de province sous Louis XIV;* étude sur la société dijonnaise pendant la seconde moitié du XVII-e siècle d'après des documents inédits (274 l.). Dijonban az irodalmi élet a XVII. században jobban lüktetett, mint tán manap, midőn a muzeum archæologiai bizottsága egy fiatal tudósok nem engedi meg, hogy a feliratokat lemásolja (l. a Lejay esetét). Jacquet a Bourgogne szellemi állapotát eredeti okmányok alapján írja le; érdekes fejezetekben mutatja ki, mily állandó összeköttetésben voltak írói nemcsak Párisal, hanem Olasz-, Angolországgal és Hollandiával s mily nagy befolyást gyakorolt e társaságra Bayle. Másrészt azonban a nagy francia írókat nem igen különböztették meg a silányabbaktól: Corneille-t alig ismerik, Racineról csak azt tudják, hogy a király historiographusa, Bossuet-t és Labruyère-t nem olvassák, Aristophanest és Terentiust Molière felé helyezik, Descartes-ot és Saumaise-t egyenrangúnak tekintik, s egyáltalán a színi írókat nem kedvelik. Ménage ellenben nagy tiszteletben részesül; a dijoni tudósok, különösen La Monnoye, a Menagiana-kon részt vesznek. Santeul és Bussy-Rabutin dijoni tartóz-

kodásáról is szól a szerző, azután La Monnoye, Lantin és Legouz dijoni tudósokról szól; az abbé Nicaise-nek, a ki e kör legderekebb tagja, pályáját érdekesen írja le. Egyáltalán mondható, hogy e korban a nagy centralisatio, a mely ép XIV. Lajos korával kezdődik, még nem látszott meg annyira a vidéki városokon, mint később, s hogy az a tespedtség, a melyből a vidék csak most kezd ébredezni, legnagyobb kárára volt a tudományos működésnek.

Vauthier francia thesisében: *Essai sur la vie et les oeuvres de Népomucène Lemercier* (242 l.), e másodrendű író szindarabjait, hőskölteményeit és végül irodalmi művét, a Cours de Littérature-t, elemzi.

A francia irodalmi kritika történetét még nem írták meg.*) De az előmunkálatok nem hiányoznak. Ilyen a *Doncieux* thesisé: *Un jesuite homme de lettres au XVII. siècle. Le Père Bouhours* (328 l.). E jezsuitának a maga idejében nagy irodalmi befolyása volt, mely még a 18. században sem szünt meg. (Ez az az író, a ki azt kérdezte, vajjon egy németnek lehet-e esprit-je, — a mit a jó németek nem tudtak megbocsátani a francziáknak.) Részt vett a Port-Royal elleni harcban, Bussy Rabutin-nel együtt szórta pamphletjeit, melyek közt a «Lettre à un seigneur de la Cour» nagy feltűnést okozott. De fontos szerepet játszott mint nyelvész és kritikus is. A műnek ez a része a legérdekesebb. Az «Entretien sur le bel esprit» és a «Manière de bien penser» cz. iratokban a jezsuita mintegy középútat tart a klasszikusok és a precieuse-ök közt, a frivol irodalmat pártolja, de a nyelvtan elleni vétségeket mint Vaugelas követője megrója. E mellett jó stilszta s a Grands siècles littéraires-ben több újabbkori kritikai eszmét pendített meg.

Arnaud thesisé egy másik francia theoretikussal foglalkozik, a ki a színház theoriáját képviselte s a kinek nevével gyakran találkozunk Lessingnél: d'Aubignac-kal. Az *Etude sur la vie et les oeuvres de l'abbé d'Aubignac et sur les théories dramatiques au XVII. siècle*, először az abbé életét és apróbb műveit jellemzi. A második részben a színi theoriák történetét találjuk a renaissance-tól, azaz az első theoretikustól J. C. Scaligertől, Daniel Heinsius, Mairét, Chapelain, Scudéry, De la Mesnardière és Corneille irataival egész d'Aubignac-ig. Az ő «Pratique de théâtre» (1640—1657) cz. művének tárgyalása igen érdekes. Daczára az aristotelesi nyügnek, d'Aubignac elég merész tételeket állított fel, de nem volt elég bátor arra, hogy a stagirai bölcsesél, a kit különben e kor alig értett meg, szakítson. Innen a ferde magyarázatok és a sok polyva közt alig egynehány szem. A mű inkább a theoriák teljessége, mint helyessége miatt lett nevezetessé és befolyásossá.

*) Brunetière vázlatáról: *L'Evolution des genres I.* l. e Közl. XV. 25. s k. lapjait.

Lanson thesiséről: *Nivelle de la Chaussée et la Comédie larmoyante* (295 l.), e Közlöny már értekezett. Gärtner úr (XIV. k. 423. s. k. l.) kiemelte e mű becsét, főleg Wetz (Anfänge des bürgerlichen Dramas in Deutschland) zagyalékos könyvével szemben. Lanson, a ki párisi lyceumi tanár, azóta egy érdekes kötetet tett közzé *Bossuet* cz. alatt (522 l.), a mely a Lecène-Oudin-féle «Nouvelle Bibliothèque littéraire»-ban jelent meg, — ugyanott, a hol Jules Lemaître és Faguet összes művei látnak napvilágot. E Bossuet-biographia Floquet, Gandar és Le Barq beható tanulmányai mellett is elolvasásra ajánlható. Új és érdekes fejezete: *Les idées politiques de Bossuet*, a melyben a szerző kimutatja, mit köszön a nagy szónok Aristoteles és Hobbesnek. Ezenkívül Lanson több iskolakönyvet bocsátott közre, köztük egyet, a «Principes de composition et de style» címűt, a melynél kitünőbbet és elmésebbet alig találhatni. Két más kötetben a 17. és 18. század levélíróit mutatja be, fontos bevezetéssel, a kiváló francia genre történeti és æsthetikai méltatásával.

Lintilhac thesisében: *Beaumarchais et ses oeuvres*, précis de sa vie et histoire de son esprit, d'après des documents inédits (447 l.), Loménie nagy Beaumarchais-életrajza után is sok érdekeset tudott mondani. A Bibliothèque nationale-ban több okiratot talált, melyek a nagy komikus életét jobban megvilágítják s egy kiadatlan libretto-szövegre (*Tarare*), a mely a Sevillai borbély-lyal egykoru, is akadt. De a mű értéke nem csak e leletekben rejlik. Az első rész nagyon vonzóan szól a Figaro szerzőjének életéről, míg a második a költő műveinek sokkal behatóbb æsthetikai fejtegetéseit adja, mint a Loménie műve. *Lintilhac* a Beaumarchais műveinek első kidolgozásait kutatta a kéziratokban és ezek alapján nagyban hozzájárult az író szellemi evolúciójának meghatározásához.

Pascalról három munka jelent meg. Az egyik *Droz: Le scepticisme de Pascal* (394 l.) cz. thesisé. Czélja, hogy megczáfolja Cousin amaz állítását, mely szerint Pascal scepticismusból vetette magát a hit karjaiba. A Droz thesisé Vinet ezen helyes ítéletének bő és szellemes kifejtése: «Ce n'est pas le scepticisme qui a rendu Pascal chrétien, c'est le Christianisme qui l'a rendu sceptique.» Droz a Pascal *Pensées*-it három szempontból vizsgálja; először a bölcselő methodusát, majd tanait veszi szemügyre, végül összhangba hozza Pascal sceptikus gondolatait vallási nézeteivel. — *Nourrisson: Pascal, physicien et philosophe* cz. kötete nem tartalmaz semmi újat, sem eredetit. A szerző a jezsuitákat védelmezi Pascal ellen. — Új szempontból mutattabe az auvergne-i nagy bölcsészt és matematikust, a ki egyszersmind a legnagyobb francia prózaíró, *Bertrand*, a híres geometrikus, *Blaise Pascal* (399 l.) cz. kötetben, mely behatóan tárgyalja Pascal tudományos működését. —

A «Grands écrivains français» cz. gyűjtemény számára Sully Prudhomme készíti elő Pascal életrajzát.

Lesage-ról két beható és felette érdekes thesis jelent meg, melyek közt az egyik színműveivel, a másik regényeivel foglalkozik. *Barberet: Lesage et le théâtre de la Foire* (266 l.) cz. művében először mutatta meg behatóbban, milyen szervezete volt a Théâtre de la Foire-nak, mi volt e népies színpad Lesage előtt s mivé tette a Gil Blas szerzője. Lesage ebbeli működését nagyon kevésbé ismerték. Barberet hosszas kutatás után osztályozhatta e darabokat. Van köztük keleti tárgyú, a melyben nagy tere volt a «merveilleux»-nek, van köznapi esemény, parodia és prologus. Arlequin, Pierrot, Scaramouche, a doktor, Mezzétin e színpad állandó személyei, a kikhez a «petit maître», a nagyúri hölgy, az abbé, a gascon, az írók és művészek s a földművesek is járulnak. — *Léo Claretie*, a Théâtre français igazgatójának unokája, *Essai sur Lesage romancier* (447 l.) cz. alatt, Lesage életrajzát adja s egyszersmind a Bretagne jellegét vázolja érdekesen. A mű két részre oszlik; az első: «Origines du roman de Lesage» a XVII. század regényéről,*) annak a spanyol regényhez való viszonyáról, Lesagenak ezen irodalomhoz való viszonyáról és végül a sokat vitatott Gil-Blas-kérdésről szól. Claretie számos bizonyítékkal kimutatja, hogy plagiumról szó sem lehet, hogy az állítólag Lesagetől fordított spanyol kézirat sohasem létezett. A pika-resk regény ismeretes volt Franciaországban, de Lesage csakis az ő hazájának viszonyait és állapotait tartotta szem előtt, midőn regényét írta. A második rész: «Originalité du roman de Lesage» cz. alatt a regényíró formai szépségeit, a nyelvezetet, a compositiót tárgyalja és egy érdeke: fejezetben a Gil-Blas kulcsait (les clés), az az a regényben előforduló személyek valódi nevét adja a kor anekdotikus története alapján.

Léon Séché két kötetben a Sainte Beuve Port-Royalját folytatta; művének czíme: *Les derniers Jansénistes, depuis la ruine de Port-Royal jusqu'à nos jours, 1710—1870*. Eredeti okiratok alapján dolgozik, de adatai néha meg nem bízhatók.

Morillot a «genre burlesque» legfőbb képviselőjének szentelte francia thesisét. *Scarron, étude biographique et littéraire* (432 l.), az «Enéide travestie» szerzőjére vonatkozó legbehatóbb tanulmány, a mely egyszersmind világot vet a burlesque költészet eredetére Franciaországban. Az első rész három fejezetben Scarron életét rajzolja. A második rész

*) A XVII. század francia regényéről egy terjedelmesebb tanulmány is jelent meg Breton-tól: *Le roman au XVII-e siècle* cz. alatt.

először a burlesque definitióját és történetét adja XIII. Lajos korától fogva, midőn e genret először művelték, egész Scarronig; azután a *Typhon*, az *Enéide travestie*, a *Hero et Léandre* cz. burlesque költeményeket bonczolja és kimutatja, hogy a Mazarinade Scarron tagadásának daczára ő tőle való; majd kisebb műveiről (Epîtres à Pellisson, Epîtres chagrines), színjátékairól, a Roman comique-ról s ennek alapján a vándorló színészekről és a francia vidéki polgárról, végül a novellákról értekezik. Befejezésül Scarron nyelvezetét és stílusát jellemzi.

A. Fabre több ízben foglalkozott a Boileautól oly nevettségessé tett Chapelain-nel. *Chapelain et nos deux premières Académies* (514 l.) cz. kötete jobb világításban tünteti fel ezen író-t. Bármily gyenge volt is mint költő, nem tagadható, hogy jó stílusza volt s hogy ő volt az ujonnan alapított Académie française és az Académie des inscriptions et des belles lettres irodalmi középpontja. A Fabre könyve tulajdonkép e két akadémia első éveinek bő története, a mely a Pellisson és Maury idevágó műveit sokban kiegészíti és javítja. *Les Ennemis de Chapelain* és a *Lexique de la langue de Chapelain* szintén Fabre beható tanulmányainak gyümölcse.

Le Barq abbé francia thésise: *Histoire critique de la Prédication de Bossuet*, d'après les manuscrits autographes et des documents inédits (465 l.), nagy feltűnést okozott, mert a Bossuet sermon-jainak új kritikai méltatását tartalmazza. A thesis két részre oszlik; az elsőben a Bossuet szónoklatáról általában szól s kimutatja, eddig ismeretlen források alapján, mily nagy előkészület gyümölcsei voltak e beszédek, mikép szerkesztette őket a nagy szónok az első kísérlet után, mily hanyagul adták ki őket mindeddig; végül egy új kritikai kiadás szükségét hangsúlyozza. *Le Barq* maga meg is kezdette e monumentalis kiadást, a melyből eddig az első két kötet jelent meg. A thesis második része minden egyes beszéd történetét adja; a szerző a Metz, Páris, Condom és Meaux városokban őrzött kéziratokat mind átkutatta s ezek alapján kritikai kiadásának első kísérleteit mutatta be a Sorbonne-on. Végül Bossuet orthographiájáról szól, a melynek változásai alapján gyakran a chronologiai rendet is meghatározhatjuk.

Lemercier francia thésise: *Etude littéraire et morale sur les poésies de Jean Vauquelin de la Fresnaye* (289 l.), a Boileau korát megelőző híres theoretikusnak, de gyenge költőnek kevéssé ismert műveivel foglalkozik. Hét fejezetben szól «Les Foresteries» cz. művéről, idylljeit, epigrammjaikat, epitaphiumait és sonnetjeit elemzi, azután — a munka legérdekesebb részében — La Fresnaye Ars poetica-jával foglalkozik és kimutatja, hogy ez tulajdonkép nem más, mint a Horatius-féle munkának átültetése, a nélkül, hogy a francia író korának szükségleteit, a viszonyok változásait szem előtt tartotta volna. Ez egyszerismind egy érdekes

fejezete a francia irodalmi theoriák történetének. Végül a satirákat jellemzi. Íme Horatius, Vauquelin és Boileau, a kik egy *Ars poetica* mellett mindhárman satirákat is írnak! Miért, erre nem felelt eléggé a szerző. Három függelékben Vauquelin műveit sorolja fel időrendben, a satirák chronológiáját határozza meg és hat passust nyelvtani szempontból fejteget.

Robert francia thésise: *La Poétique de Racine, étude sur le système dramatique de Racine et la constitution de la tragédie française* (362 l.), kitünő æsthetikai tanulmány, a melynek két főrésze a Racine poetikai elveinek meghatározása tragédiái és azok előszavai alapján. De ez egyszermind a francia tragédia fejlődésének története Jodelletől Racine-ig. Az utolsó rész Racinenak a francia szinpadra való befolyását, az ellene irányzott kritikát úgy Franciaországban, mint a külföldön, Schlegel Frigyes kedvező ítéletét mutatja be s egy pillantást vet a színház fejlődésére Racine-tól Ponsard-ig, a klasszikus iskola utolsó képviselőjéig. A Lessing kritikájáról szóló rész egy kissé felületes. — *P. Janet*, a Sorbonne híres bölcészet-tanára *Les passions et les caractères dans la littérature du XVII. siècle* cz. művében Racine női jellemeinek szentelte az első fejezetet; a többi La Bruyère és különösen Pascal és Bossuet műveit tekinti ugyane szempontból.

Rigal thésise: *Alexandre-Hardy et le théâtre français à la fin du XVI-e et au commencement du XVII-e siècles* (715 l.), e Közlönyben már beható ismertetés tárgya volt. (XV. 287. l.) A szerző, a ki *Esquisse d'une histoire des théâtres de Paris, de 1548—1635* (116 l.) cz. munkájával nagy thésisének előszavát írta meg, nagy elismerésben részesült. Maga Sarcey a *Temps* két számában hosszasan elemezte Rigal meglepő eredményeit, melyek újra megmutatják, mennyire conventio minden a szinpadon, s hogy oly theoriák, mint a hely és idő egysége, melyeket Aristotelesre akartak visszavinni, egyszerűen a szinpad berendezése, szűk tere, egyáltalán mellékes dolgok folytán fejlődtek lassankint s lettek később jogerősökké, midőn egy Chapelain s egy d'Aubignac a hirhedt egységekkel akarták elnémítani Corneille remekművét. Különben mi sem együgyűbb, mint ezek a XVII. századbeli francia theoretikusok, s Lessingnek nem kellett volna lángésznek lennie, hogy ferde és alaptalan nézeteiket megingassa.

Molines thésise: *Etude sur Alexandre Vinet, critique littéraire* 490 l.), a XIX. század egyik legjobb műbíráójának irodalmi szerepét tünteti fel. Huszonegy fejezetben szól jelleméről, kritikai elveiről, melyek a romanticismusban gyökereznek, és irodalmi összeköttetéseiről. Behatóan tárgyalja azután Vinetnek a XVI. és XVII. század francia moralistáiról szóló iratait, majd a Pascal, Bossuet, Bourdaloue, a XVII. század színháza, La Fontaine, Boileau, Montesquieu, Voltaire.

Rousseau, Chateaubriand és Staël asszony felett mondott ítéleteit és végül Vinet hirlapírói szerepét jellemzi.

Rocafort-nak a bordeaux-i egyetemen védett thesis-e: *Les doctrines littéraires de l'Encyclopédie ou le romantisme des Encyclopédistes* (330 l.), öt fejezetben kimutatja, mily módon iparkodtak az encyclopædisták a francia klasszikus irodalmat, melyet Diderot már ifju korában megtámadott, egyéb a kor igényeinek megfelelőbb művekkel helyettesíteni; mint törekedtek különösen a dráma terén a polgári tragédiát a Racine-é felé helyezni. E végből az Encyclopædiában és a Diderot irataiban található kritikai ítéleteket oly módon rendezi, hogy először a művészetéről egyáltalán szólókat, azután a költészetéről, a prózai műfajokról, különösen az ékesszólás, történetírás és a regényről mondottakat, végül az encyclopædistáknak a korabeli irodalomról való ítéletét vázolja.

Picavet, a Collége Rollin tanára, thesisében: *Les Idéologues, essai sur l'histoire des idées et des théories scientifiques, philosophiques, religieuses en France depuis 1789* (628 l.), roppant anyagot karolt fel, de nem nagy művészetrel bánt el vele. Egyes monographiák, roppant nagy olvasmány kivonatainak egybeállítása ez, a mely nagy szorgalmat, de kevés önálló ítéletet tanusít. Az «ideologusok» az a kis philosophus-csoport, a mely Thermidor és Waterloo napjai közt bölcsészeti, irodalmi és társadalmi kérdésekkel foglalkozott; az encyclopædisták után ők voltak a francia gondolkodás mesterei. Napoleon gyűlölete érdekessé tette őket, de nagy philosophus nincs köztük. Ha Picavet megelégedett volna avval, hogy e kis csoportot behatóan jellemezze, akkor műve használhatóbb lett volna. Ő azonban a XIX. század minden bölcselőjében, Renant és Taine sem véve ki, az ideologusok egy-egy tanítványát látja. A thesis mint roppant anyagalmaz érdekes; különösen az ideologusok nagy folyóiratának, a kevésbé ismert *Décade philosophique* cz. folyóiratnak bő felhasználása miatt.

Bouquet, a rouen-i lycée és felsőbb iskola volt tanára, *Points obscurs et nouveaux de la vie de Pierre Corneille* (394 l.) cz. művében a nagy tragikus prózai, mindennapi életére vonatkozó adatokkal hivatalos okmányok nyomán foglalkozik. Nem mondható ugyan, hogy az ilyenféle könyveknek semmi hasznuk sincs, de értékök kétségtelenül nem akkora, mint egy valódi irodalomtörténeti tanulmányé. Hisz a Molieristák, a kiknek szakfolyóirata a minap szünet meg, eléggé neveltségessé tették magukat s irányukat. Bouquet, a ki Rouenben, Corneille szülővárosában, a költő anyagi viszonyairól sok érdekeset talált, két részre osztotta művét: *Rouen (1606—62)* és *Paris (1662—84)*; az elsőben a Corneille családfáját, mindennemű rokonait, első kísérletét (Mélite), XIII. Lajoshoz való viszonyát, nemesi rangra való emelését, atyjának birtokát, házasságát, a fiu részét az atyai örökségben, műveinek jöve-

delmét követhetjük lépésről-lépésre. Az utolsó cikk: Rouen és a Normandia Corneille műveiben, a legérdekesebb. A második rész a tragikus párisi lakásaival, s újból anyagi viszonyaival foglalkozik.— Úgy hisszük, hogy Bouquet végleg megsemmisítette a Corneille szegénységéről szóló mondát, melyet oly sok költő megénekelt. E legendát Gabriel Feydel egy apokryph levél nyomán terjesztette először 1679-ben; a XVIII. század elfogadta, Théophile Gautier megénekelte, Taschereau, a költő életírója, szintén igaznak hiszi a varga műhelyében játszó jelenetet, de már Marty-Lavaux, Corneille műveinek tudós kiadója (az említettük «Grands Ecrivains» sorozatban) kételkedett benne, Heulhard pedig egyenesen visszautasította. A Bouquet által felfedezett okmányok után senki sem fog többé e mesében hinni. Így bomlanak szét a legendák! Ha Corneille nem is kapta meg utolsó éveiben pensióját, jövedelme elegendő volt, hogy a nyomortól megórizze.

Két fontosabb dolgozat a középkori irodalommal foglalkozik, melynek még mindig nem akad elég ápolója. *Jeanroy* thésise: *Les origines de la poésie lyrique en France au moyen-âge; études de littérature française et comparée* (523 l.), kitűnő munka e téren. Három részből áll; az elsőben a középkorban divó különféle költői alakokat különbözteti meg. Itt találjuk először a Pastourelle, a Débat, a Jeu, a Tenson, az Aube, a Son d'amour, a Refrain kimerítő theoriáját, számos példával magyarázva. De a mű legfontosabb része a második, a mely a középkori francia lyrai költészetnek Olasz- és főleg Németországra való befolyását mutatja ki öt fejezetben. Az okmányok bősége ezuttal először vet némi világot e kérdésekre. A szerző a lyrai költészet különféle ágait kutatja e két országban, és mindenütt azt találja, hogy francia mintaképek után készültek. Azt bizonyítja, hogy a németek az olaszok előtt kezdték utánozni e formákat, s hogy a Dienst és Merkære francia eredetűek; e befolyást egész a Carmina burana-ig tünteti fel. Erre a portugál utánzásokról szól. A harmadik rész tisztán metrikai, és ama nehezen meghatározható versformák systemáját adja; a vers, stropha, Rondet, Virelai és Rondeau mindennemű alakját számos példával mutatja be.

Ernest Langlois francia thésisében: *Origines et sources du Roman de la Rose* (203 l.), mintegy bevezetését adta e híres regény kritikai kiadásának, melyet előkészít. Kimutatta, mit vettek át a Roman szerzői, Guillaume de Lorris és Jean de Meung, elődeiktől. A szerelem irodalma a XII. században jön létre. A «Concile de Remiremont», az »Altercatio Phyllidis et Floræ», Ovidius fordításai és utánzatai, André le Chapelain: *De arte honeste amandi*, ez irodalom első kísérletei. G. de Lorris mindezekből merített. Malebouche, Honte, Peur allegóriái Pamphilusból valók. A mű címét a «Dit de la Rose» és a «Carmen de Rosa» cz. allegoriából vette. Lorris e materialékból sok tapintattal egészet

alkotott. Utódja, Jean de Meung, a költeményből a XIII. század valószínű encyclopædiáját készítette; ő tudós volt és korának tudományát a költeménybe ültette át. De csak a latin irodalmat ismerte; daczára annak, hogy Homért, Pythagorast, Platót és Aristotelest idézi, a görögöt nem ismerte; de Ciceroban, Vergiliusban, Horatiusban és különösen Ovidiusban jártas volt. Ez utóbbtól 2000 verset vett át; Alain de Lille: «De planeta naturæ» cz. művéből öt ezret. Langlois kimutatta, hogy a 17,000 versből, melyből a második rész áll, 12 ezret más írókból vett át. Saját dolgozata valódi költőt és gondolkodó főt mutat.

Langlois latin thesise: *De Artibus rhetoricae sive de Artibus poeticis in Francia ante litterarum renovationem editis, quibus versificationis nostrae leges explicantur* (116 l.), a középkori Ars poeticák tanulmányozása, melyek részint nyomtatásban, részint kéziratban maradtak fenn. Péliissier már 1882-ben tárgyalta a XVI. századbelieket; Langlois a még régebbiekre terjesztette ki figyelmét, melyek Eustache des Champs: «L'Art de dictier» czímű művétől (1392) egész a Thomas Sibliet *Ars poetica*-jáig (1548) haladnak. Számuk nagy, értékök csekély, de a középkori rythmikára némi világot vetnek, mert e poétikák csakis a verselés, a rímfaragás szabályait állapítják meg.

De e rhetorikák a renaissance korában már nem elégtették ki a tudósokat. A theoriák corpusát várták, s ezt J. C. Scaliger írta meg 1561-ben s műve századokon át szolgált útmutatóul. E műben nyerte a francia szellemnek a görög irodalom iránti antipathiája legfőbb kifejezését; innen ered a vergiliusi kultusz Homér rovására, innen a Seneca tisztelete a görög tragikusok mellőzésével, s csak ez a munka magyarázza meg a XVII. század francia theoretikusainak sok állítását. Ez ellen szólalt fel Lessing kritikája, a ki mindenütt a görög mintaképekre mutatott, a ki Vergilius iránt mindig hideg maradt s Homért mondotta a költészet nagymesterének, míg a németországi hellenismus Goethe-vel végleg győzedelmeskedett a román-latin hegemonia felett. Scaliger poetikáját tárgyalja Lintilhac latin thesise: *De J. C. Scaligeri poetice* (85 l.), mely Borinski művével: *Die Poetik der Renaissance*, egy időben jelent meg. Lintilhac kimutatja e vaskos poetikának, a mely két századon át a theoretikusok kánonja maradt, forrásait; bonczolgatja e mű dogmatikus és kritikus részét, kimutatja Scaligernek a rómaiak iránti előszeretetét és a francia classicismus ős apját ismeri fel benne.

Megemlíthetünk néhány francia nyelvtani munkát is. — Voizard thesise: *Etude sur la langue de Montaigne* (308 l.), tisztán grammatikai. A bevezetésben a szerző Montaigne műveinek bibliographiáját adja és a forrásokról szól, a melyekből Montaigne merített. A mű maga az író orthographiáját, grammatikai alakjait, syntaxisát, glossariumát és stílusát mutatja be száraz lajstromokban. — Voizard nem rég jól ké-

szült Montaigne-anthológiát is adott ki Garnier-nél. — Voizard thesiséhez sokban [hasonlít a *Chenevière*-é: *Bonaventure des Periers, sa vie, ses poésies* (263 l.), csakhogy íróját kevésbé ismerik, mint Montaigne-t. Des Periers (szül. a XV. század vége felé, megh. 1544 körül), a kinek «Cymbalum Mundi»-ja stilus tekintetében Rabelais és Marot művei mellé sorakozik, Léopold Lacour kutatásai előtt teljesen ismeretlen volt. Chenevière, a ki egyszersmind regényíró, először írta meg Des Periers teljes biographiáját, a mennyire az adatok biztossága megengedi; azután költeményeit vizsgálta a prosodia és a nyelv szempontjából s egybeállította mondattanát és szókincsét. — Ugyancsak *Chenevière* adta ki *Franck*-kal: *Bonaventure des Périers. Lexique de sa langue* cz. alatt ez érdekes író nyelvezetének szótárát.

Vernier francia thesis: *Etude sur Voltaire grammarien et la grammaire au XVIII. siècle* (261 l.), érdekes fejezet a XVIII. század irodalomtörténetéből, a mely *Voltaire*nek és a nagy íróknak a nyelvekről és a nyelvtani kérdésekről való nézeteit vázolja. Először a francia nyelv történeti fejlődéséről mond egyet-mást, fejtegeti *Voltaire* szerepét a történeti nyelvtan kérdéseiben, melyeket a nagy író sohasem szeretett; *Port-Royal*, *Bouhours*, *Regnier Desmarais*, *Buffier*, *Dumarsais*, *Girard*, *Duclos*, *Fromant*, *d'Olivet*, *Beauzée*, *Condillac* nyelvtanait vagy nyelvtani nézeteit elemzi és mindenütt kimutatja *Voltaire*nek ezen írókról való ítéletét s ennek helyességét vagy ferdeségét. Erre a neologismusoknak (*Desfontaines*: «*Dictionnaire néologique*»-je alapján), a mondattannak, a figuráknak — *Voltaire* elítéli a hyperbolát, az antithesist, és a különféle figurák vegyületét — szentel egy fejezetet. *Voltaire* *Corneille*-commentárjának nyelvi észrevételeiből azt következteti, hogy *Voltaire* nem ismerte eléggé a XVII. század nyelvét. Végül *Voltaire*-t mint szótárírótlátjuk; a *Dictionnaire philosophique T* betűje alapján. — Említsük meg ezuttal, hogy a francia orthographia egyszerűsítése ügyében nagy vita folyik a reformátorok és a conservatívek közt. E philologiai harc legérdekesebb eredménye a *Haret*, *Bréal*, *Clédat* és *Gazier* (*L'orthographe de nos pères et celle de nos enfants*) értekezései, melyek közt a második a *Revue des deux mondes*-ban is olvasható.

Végül azokat a fontosabb műveket említjük, melyek a francia tudós-élet történetének egyes fejezeteivel foglalkoznak.

Uri francia thesis: *Un cercle savant au XVII. siècle. François Guyet (1575—1655), d'après des documents inédits* (264 l.), egy eddig vajmi kevésbé ismert tudós életét és működését mutatja be. *Ritschl* volt az, a ki gyakran dicsérte *Guyet* *Plautus*-emendatióit s nem rég *Hertz* *Horatius* satiráinak javításait sok dicsérettel adta ki. *Uri* mindenekelőtt azt a tudós kört jellemzi, a melyben *Guyet* működött. A thesis második része *Guyet* philologiai működését méltatja, kimutatja metri-

kai s kritikai elveit és számos, Plautusból, Horatiusból s a legtöbb latin íróból vett példákkal illusztrálja emendatori tehetségét. Guyet latin költészetéről és tudós kortársaira való befolyásáról szól ez érdekes thesis utolsó fejezete.

A francia tudományosság történetére vonatkozólag különösen figyelemre méltók *Emmanuel de Broglie* kutatásai: *Mabillon et la société de l'abbaye de St. Germain des Prés à la fin du XVII. siècle* (1664—1707). Kitünő adalék ez a francia benzések irodalmi tevékenységének történetéhez. E rend — melynek tagjairól ismeretes e mondás: *Savant comme un bénédictin* — a 17. és 18. században a legnagyobb tudósokat adta Franciaországnak. Ők indították meg a nagyszerű «*Histoire littéraire de France*» cz. gyűjteményt, a mely a középkor összes francia íróit fogja tartalmazni, s melyet most az Akadémia folytat. Broglie 2 kötetes műve a tudománynak a 17. században való állapotát, a társadalomhoz való viszonyát és azt a vele való beható foglalkozást tünteti fel, a mely ama korban nemcsak Párisban, hanem a vidéken is észlelhető volt. — *Bernard de Montfaucon et les Bernardins* e két kötetnek folytatása és a palæographiai tudomány megalapítójának életét és kora tudósaihoz való viszonyát rajzolja. Broglie kiadatlan levelezések nyomán ír s így munkái sok ujat tartalmaznak.

E téren a tudósok levelezésének kiadása is mutatja, hogy a 17. és 18. században a vidéki élet nem volt oly meddő és sivár, mint a minővé azt Napoleon centralisatiója tette. *Abbé Nicaise*-nek, a 17. század egy nagy tudósának, leveleit *Caillemet* adta ki; *Tamizey de Larroque*, a ki e kor eruditióját tán legjobban ismeri s mindabban, a mi a vidéki élet tudományos mozgalmát illeti, elsőrendű tekintély, a *Correspondance de Peiresc, Correspondance de Chapelain* kiadása által nagy szolgálatot tett, úgy szintén *Pelissier, Holstenius* leveleinek kiadásával.

Íme, rövid vonásokban az utolsó évek termékei a classica philologia és a modern nyelvek terén. A haladás minden téren szemebetűnő: húsz év előtt tán negyedét sem jelezhattük volna e tanulmányoknak. Midőn a század végéhez közeledik, Franciaország újra meg akarja hódítani a tudományos világban elfoglalt régi helyét, s a kezdet valóban sokat ígér. Az íróknak, a kikről szólunk, legtöbbje fiatal, s ha évtizedeken át fogják folytatni megkezdett működésüket, úgy ama célzt biztosan elfogják érni. Mi pedig e törekvésekről és mozgalmakról mindig híven akarjuk tudósítani a magyar philologusokat.

Páris.

Dr. KONT IGNÁCZ.

HAZAI IRODALOM.

Cato böles mondásai. Latinul és magyarul. Szövegét megállapította, fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *dr. Némethy Géza*. Budapest. Franklin-társulat. 1891.

A M. Tud. Akadémia class.-philol. bizottsága — a viszonyokhoz képest — elég gyorsan és tagadhatatlanul céltudatos biztossággal fáradozik nagyhorderejű irodalmi vállalatának keresztülvitelén. Eleddig irígyen tekinthettünk nyugati szomszédainkra, a kik valamennyien feles számban birják és élvezik az ókori remekírók jobbnál jobb kiadványait és legmagasabb irodalmi színvonalon álló fordításait.

E sajnosan érzett hiány immár nálunk is pótolva leszen: az eredmény és hatás ezután már csak idő kérdése.

„ Némethy fentidézett művének megjelenté nem csupán érdemleges és érdemes voltánál fogva fontos: még inkább azzá lesz a pillanatnyi szükséglet következtében.

Ezzel pedig azt értjük, hogy a középiskolai oktatás *egységesítése* hovatovább megalkottatván, a mérvadó körök remélhetőleg figyelmükre méltatják Cato hírneves erkölcsös verseit is. Ezeknek didaktikai és pædagogiai nagybecsű volta mellett szót szaporítani teljesen fölösleges: *másjél ezreden át* volt közkedveltségű tankönyv! A közép- és újkorban, katolikusok úgy mint protestansok egyaránt a legnagyobbra becsülték; szinte megirigyelték Catót a pogány irodalomtól: innen van számtalan dilettans, vagy pedig túlbuzgóan tudákos fordítóinak ama törekvése, hogy csodálva szeretett költőjüket quasi megkereszteljék, tanaiban minden áron bibliai szellemet keresve.

Hogy az újabb évtizedek tantervében nem nyert polgárjogot, az nem lehet a *jövőre nézve* mérvadó. Az erőnek erejével *újat alkotni vágyás* minálunk még egy Cornelius Nepost, Julius Cæsart is sutba tétetett! Ám a világ egyet fordul, a «reformok» heve lehül és «on toujours revient à ses premières amours».

Némethy ez *egy* művecske keretében *három* irányban adta ritka tehetséggel párosult ernyedetlen szorgalmának bizonyítékait.

Először is mint *szövegkritikus*, és ezen minőségben a külföld *összes* eddigi Cato-kutatásait felölelő rendszeres és (legalább előreláthatólag) *végleges* munkát alkotott. Másodszor nagyrabecsülendő Catonak magyarországi sorsára érdekes világot vető *irodalomtörténeti* kutatása. E téren bő alkalma nyílt a tudomány szövétnekét számos, igen érdekes művelődéstörténeti mozzanat felderítésére is felhasználni. Harmadszor ugyanő adott az összes előzmények kellő felhasználásával *végleges mű-*

fordítást is, a mely mindvégig magyaros, korrekt és eléggé kicsiszolt. A voltaképi költői, színes és lendületes nyelv hiányzik ugyan, de ez Catonál nem hogy nem hiba, sőt követelmény. Az eredeti sem készült költői hatásra, hanem kizárólag az elmés rövidségre való tekintettel. A szerző nyíltan megvallja :

«Miraris versus *nudis* me scribere verbis ?
Hoc brevitatis fecit, sensu coniungere binos.»

Köztudomású, hogy e mű a névtelenség homályába merült szerzővel bir; M. Porcius Cato neve — mint Némethy helyesen jellemzi — legfőlebb csak «czégér». A híres Censorius jeles mondásaival alig van még csak tartalmi rokonságban is.

Vonzóan és elég nagy számban találjuk a bevezető részben összeállítva mindazon külső okokat — tehát történeti tényeket — a melyek bennünket azon föltevésre készítetnek, hogy névtelenünk aligha élhetett a Kr. u. *harmadik* századnál később.

Némethy azonban csak úgy odavetve azt is megjegyzi, hogy a fenti hypothesis mellett *belső* okok is szólnak (10. l.). Ezeknek részletes és indokolt felsorolását okvetlenül elvárhatnók Némethytől. Ez hiány, a mely némileg csökkent az elméleti fejtegetés érdekén és értékén is, — lévén az Akadémia eme kiadványai első sorban is *philologiai* irányúak. Elvártuk volna tőle ezt annál is inkább, mert a római költészet fejlődéséről tartott előadásából alkalmunk volt meggyőződni, mily biztos szemmel és alapos rendszerességgel tudja megbírálni a római irodalom tág mezején mutatkozó legkülönbözőbb jelenségeket.

Hanem «quod differtur, non aufertur»; a *belső* (nyelvi és a költői technikára vonatkozó) érvek kellő méltatása hálás tárgya lehetne még egy *külön értekezésnek*. Hiszen Némethynek Catóra vonatkozó kutatásai immár egy cikksorozatot képeznek; ezt igen helyes volna folytatni; a szóban forgó Cato-kiadás nem jelentvén még a világ végét.

Hogy névtelenünk *pogány* szerző — a felsorolt érveken kívül — véleményünk szerint — maga a *Cato* neve szívlelendő meg első sorban. Egy keresztény írónak esze ágába se juthatott volna erkölcsi oktatásait egy *tőről* metszett, érzéjellemtű római pogánynak szájába adni. A szentatyák akármelyike is jobb ajánló levél lett volna számára.

Ügyesen van jellemezve a Cato erkölcsi elveiben lépten-nyomon kirívó naiv utilitarizmus, péld. I. 26.

«Cum simulat verbis nec corde est fidus amicus,
Tu quoque fac similes: sic ars deluditur arte».

E tanács élénken emlékeztet a Phædrus-Aesopus-féle «Vulpes et ciconia» című, a legdrastikusabb önzésre alapított ármányos fondorkodásra. Az antik felfogást igen jellemző eme «szeget-szeggel»-féle elvet teljes rendszerbe foglalva tárja élénk akár az Odyssæia is!

Az Appendix 5. párverse:

«Dissimula læsus, si non datur ultio præsens:
Qui celare potest odium, pote lædere, quem vult»

nemde hogy Tiberius gondolkozására vall, ama sivár keblű zsarnok sötét titkolódzására?

Az Új-testamentomban hirdetett nagylelkű önfeláldozásnak, a keresztény humanizmusnak csaknem arculcsapása az I. 40.-féle distichon:

«Dapsilis interdum notis et carus amicis
Cum fueris dando, *semper tibi proximus esto*».

Élénken emlékeztet a hirhedt «Jeder ist sich selbst am nächsten»-re.

Különb en mind eme kifogások nem csökkentik Cato sentenciái *túlnyomóan nagy részének* erkölcsi értékét. A mi nemes érzelem és örökre szóló igazság van benne, azt Némethy — habár a hely szűke miatt kissé rövideden — a 16. oldalon ecseteli.

Úgy ezek mint a főtebb gáncsoltak szakavatott tanár előadásában alkalmas eszközül szolgálhatnának épen a *keresztény erkölcsan* magasztos voltának kellő megvilágítására.

Krisztus tanait az ellenségeinkkel, üldözőinkkel stb. szemben tanúsítandó magatartásunkra nézve teszem a II. 1.-féle párverssel egybevetve, kirí az *utilitarismus*, a mely a pogány szellemet még jótéteményeiben is kísérti:

«Si potes, ignotis etiam prodesse memento:
Utilius regno est, meritis acquirere amicos».

A fordításban különben nincs egész *correcte* visszaadva a gondolat:

«ignotis» = «a kit sose láttál». (73. l.)

«Utilius regno» = «jobb (!) a királyságnál».

*

Némethy a második részben Cato párverseinek magyarországi kiadásait és fordításait beszéli meg. Kutatásainak bőséges eredménye elismerendő szorgalmon kívül lelkiismeretes és céltudatos irodalomtörténeti módszerre is vall. Rendkívül érdekes Cato latin szövegének, számos, részint ütemes, részint időmértékes fordításainak hanyódása, vajudása egészen Kis Jánosnak a Kisfaludy-társaság Évlapjaiban 1846-ban megjelent végleges fordításáig. Egy egész korpék a humanizmus történetéből hazánkban. Láthatni benne annak szomorú pangását, midőn a mult században a politikai viszonyok nyomása alatt kénytelenek voltunk a külföldről teljesen elszakadni. A forrás bedugult, a patak elposványosodott! Megszülemlert philológiánk már bölcséjében elhunyt! Ez azonban nem ok, hogy honi classica-philológiánk megalkotásának reményéről *jelenleg* letegyünk. Némethy egyike az új nemzedék leghivatot-

tabbjainak s az említett fejezet befejező sorai: «Philológiánk nem volt: tőlünk függ, hogy legyen!» igen szép kifejezését adják valamennyiünk reményének.

A mi a fordítást illeti, az egyöntetű mindvégig, tehát gondos fáradság műhelyéből került ki. Nyelvezete igaz magyarosság, épen úgy mint Catóé szabatos latinosság. A dogmatikus kifejezések világosak; az ellentétek és parallelismusok szembeszökők, épen úgy mint Catonál. Különben szoros értelemben vett dictionnak — a *tartalom* természeténél fogva — nyoma sincs, épen úgy mint Catonál.

Akadnak azonban egyes helyek, a melyek nem mondhatók sikerülteknek.

Így a prózai praefatio végén: «Legere enim et non intellegere neglegere est», a fordításban hasztalan keressük az elmés szójátékot. Tény, hogy a szójátékokat néha lehetetlen *tartalmilag* lefordítani, ámde a fordítónak minden esetben meg kell próbálkozni a pointet legalább *alakilag* utánozni.

A 25. sententiában: Meretricem cave = Fuss a fajtalan nőtől, meretrix és «fajtalan nő» *nem* azonos fogalmak; erre vall már «meretrix» etymonja is. A megfelelő magyar kifejezéstől kár volt idegenkedni.

57.-ben: *Liberilibus* stude = «A tudományokkal foglalkozzál», jobb volna így: a *széptudományokkal*.

Bíráói, illetve ismertetői tisztem kéztet arra, hogy a mértékes fordítás némely kevésbé sikerült pontjaira nézve egyet-mást megjegyezzenek. Intéseim egy második — talán mint reményilem iskolai — kiadás alkalmából figyelembe vehetők lesznek.

I. 4. «ellent *mondani*», rosszhangzású, a nyelvhasználat sem igazolja.

I. 10. «adománya a szó», okvetlenül kerülendő hiatus. V. ö. «gazd'asszony».

I. 20. «adja, akármí», ugyanazon kakophonia! Különben is nincs teljesen visszaadva az «*exiguum munus*» és a «*plene laudare*» közti ellentét:

«Hogyha szegény hived adja, akármí *csékély* az ajándék,
Vedd el kész örömet, *szívesen* dicsérni se resteld».

I. 22. «Qui mortem metuit, perdit, quod vivit, id ipsum».
«Hisz, ki haláltól fél, elveszti, *mit élete kínál*».

A fordítás jóval kevesebbet mond, mint az eredeti: quod vivit, id ipsum; azaz: épen azt, hogy *él*.

Ugyanezen gondolatot, ugyanily szellemes antithesisben találjuk Martialisnál is:

«Hostem cum fugeret, se Fannius ipse peremit.
Hic rogo, non furor est: ne moriare mori!»

II. 26. «a szerencsét futni», a h. hogy: *el*futni, rem *dimittere* noli.

II. 28. «*Fortius* ut valeas, interdum *parcior* esto:
Pauca voluptati debentur, *plura* saluti».
 «Hogy sose (!) érjen baj, magadat fékezni tanuld meg;
 Épségedre legyen több gondod, mint a gyönyörre».

A finom ellentétű pointek teljesen hiányoznak; különben készséggel elismerem, hogy ez kemény dió volna még a leggyakorlottabb műfordítónak is.

II. 31. «Somnia ne cures; nam mens humana quod optat,
 Dum vigilat. sperat, per somnum cernit id ipsum».
 «Álmokkal ne törődj; hisz az ember lelke, mit óhajt,
 Éberen abba' remél, álmában látja beteltét».

Az eredetiben használt *asyndeton* érthető, sőt hatásos a latinban, de a magyar fülnek idegenül cseng.

IV. 28. «Parce laudato: nam quem tu sæpe probaris,
 Una dies, qualis fuerit, ostendet, amicus».
 «Módjával dicsérij: mert majd, a kit egyre magasztalsz,
 Egy nap még kimutatja, minő vala drága barátod».

Helytelen szórend a h. hogy: barátod, a kit egyre magasztalsz. A latin szórend szolgálai utánzása, persze a pointe kedvéért.

A «szövegkritikai jegyzetek» igen alaposak; dicséretes bizonyítékai a szerző fáradságos utánjárásának, a mi rendesen már fele a teljes sikernek.

Ifj. REMÉNYI EDE.

Macbeth. Shakespeare tragédiája. Fordította *Szász Károly*. Jegyzetekkel és magyarázatokkal kiadta *Féterfy Jenő*. (Jeles Irók Iskolai Tára XI.) Budapest, Franklin-t. 1892. 8-adr. 144 l. Ára 50 kr.

Elvégre Shakespeare nem római tárgyú tragédiáiból is adhatunk egyet a középiskolai ifjúság kezébe. S hogy épen Macbethre esett a választás, ezt csak helyeselni lehet. Nem mintha ama főremekek közt, melyekben a britt költő lángelméje tulajdonképen culminál, épen Macbeth kelthetne legáltalánosabb s legmélyebb érdeklődést, főleg az ifjú szívekben. De tagadhatatlan, hogy könnyebben hangol részvétre mint egy *Lear*, könnyebben érthető mint a problem tikus nehézségekkel telített *Hamlet*, s pædagogiaibb olvasmány mint a legsarkalatosabb pontjaiban kényes témájú *Othello*. Tagadhatatlan továbbá, hogy míg egyfelől a jellemejllesztés művészetére nézve nem méltatlan társa e most említett nagy alkotásoknak, viszont szerkezetének tökélyével tán valamennyit felülmúlja s így a lehető legszerencsésebb segédeszköz a poeti-

kai oktatásnál. Valóban ideje volt végre közzé tétetni ezt a shakespearei nagy alkotást, mely külföldön már régóta kitünőbbnél kitünőbb kiadásokban forog közkézen. S a mit tán legelől kellett volna említnem, szerencsés gondolat volt azt az írónkat választani commentatorúl, kinek Bánk-bánja oly díszes helyet foglal el a szóban levő vállalat legjelesebb kiadványai közt.

A következőkben mindenekelőtt a szövegkritikai részre vonatkozó észrevételeimet adom elő, azután a többi jegyzet felett tartok szemlét, végül pedig az æsthetikai s irodalomtörténeti *Függelék*-re kívánok pár megjegyzést tenni.

I. A Szász Károly fordítása által képviselt *szöveget* helyenkint kisebb-nagyobb sajtóhibák, sőt itt-ott kihagyások rontják.

Apróbb sajtóhibák: 16. l. 42—43. sor «győz rajtam a kísértet. *Hogy . . .*» e helyett: «. . . a kísértet, *hogy . . .*», 17. l. 163. s. *történetket*: *történetket*. 98. l. 56. s. ágyukban *háltak* meg, e helyett: *haltak* meg. 102. l. 26. s. *a* aggkor. 110. l. 23. s. csak *megtalálom* engedd: *megtalálnom*. — *Fontosabbak*, melyeket Csiky is átvett s most Péterfy is átvesz a Kisfaludy-társaság kiadványából: 7. l. 58. s. «ott *kárt* kárra, *bősz* aczélt aczélba *vágva*», e. h.: *kart* karra, *arm* 'gainst *arm*, *Arm* an *Arm*, (Leo). 13. l. 92. s. «elménket *foglyúl* *vivé*» e. h.: *vevé*, *that* (a bódító gyökér) *takes* the reason prisoner.

Kihagyások. 85. l. ez olvasható:

Vérezz tehát, vérezz, szegény hazám!

Hisz bántani sem mer a jog!

E non-sens úgy keletkezett, hogy közből kimaradt egy verssor: «Hatalmas önkény, verj erős gyökért!» — 96. l. 16. s. ki van hagyva a komorna felelete, mely a Kisfaludy-társaság s a Ráth kiadványából is hiányzik: *Neither to you, nor to any one, having no witness to confirm my speech*, mely szavak Deliusnál, Tieck Dorotheánál is megtalálhatók s valószínűen nem a magyar fordító tollában, mintsem inkább az első szedő szekrényében rekedtek. — Verscsönkítő rövidítés van 66. l. 22. s.: *En-léte*mről, e. h.: *En-lételem*ről.

A pedagógiai okokból történt kihagyásokat (2-ik felv. III. és 4-ik felv. III. szín) csak helyes lehetni, de tán nem ártott volna, ha még oly általánosságban is, utalni rá, hogy a kiadó nem nyújt feltétlenül teljes szöveget.

A mi a *szövegkritikát* magát illeti, bár ez csak mellékes s e mellett meglehetősen kényes dolog egy iskolai commentárban, Péterfy ép oly szakavatottsággal mint tapintattal járt el. Minthogy engem, e sorok íróját nem korlátolnak oly tekintetek, mint a minők őt gátolták, e pontra bővebben kitérek, annál is inkább, mert úgy vélem, nehány oly helyet is felvilágosítás nélkül hagyott, melynél nem csak a középiskolai tanuló,

de egyáltalában minden magyar olvasó commentatori útmutatásra szorúl, a mennyiben ugyanis külföldi commentárok rendelkezésére nem állnak.

Fordításbeli tévedésekre ez egy-két helyen akadtam :

63. l. 73—74. s. A lady így szól férjéhez : «*Hisz ha végre van már hajtva, pusztá szék csak, a mit ott látsz.*» Péterfy maga figyelmeztet a lap alján, hogy a lady «az új gyilkosságról még nem tud.» Miként mondhatná tehát a megjelzett szavakat? *When all's done*, mit a magyar szöveg itt szószerint fordít = after all (Schmidt), après tout, en fin de compte (Darmestetter). *Im Grunde* siehst du nur einen Stuhl (Leo). *Am Ende* siehst du nur auf 'nen Stuhl (Tieck).

66. l. 122. s. «*En-lételemről hoz kétségbe*», úgymond Macbeth nejehez, hogy míg én látományaimtól borzongok, te nyugodt maradsz. Shakespearenél *disposition* áll = natural constitution of the mind, character (Schmidt), courage naturel (Darmestetter).

84. l. 3—4. s. «S védjük meg eltiport *jogunkat.*» Delius e Shakespearei szót: *birthdom* még kétféle képen értelmezi, ú. m. Geburtsort és Geburtsrecht. Szász K. ez utóbbi értelmezéshez tartja magát; ma azonban ez előbbi van egyetemesen elfogadva. *Birthdom* here does not, as we think, signify {*birthright*, but *the land of our birth*, now struck down and prostrate beneath the usurper's feet. (Clark és Wright.) *Birthdom* Schmidt szerint is = mother-country; lieu de naissance, patrie. (Darmestetter.)

85. l. 39—40. s. «*S te tûrd igádat!*» *Te* a magyar fordításban = hazám. Wear thou thy wrongs. Thou az angol eredetiben az előbbi (Péterfynél kifeledt) sorban előforduló *Önkény* apostrophálása; s *wrong* jelentése is egészen más, semhogy metonymiával *igának* vehessük. *Macbeths Tyranei mag das Unrecht, das sie schafft, dreist zur Schau tragen.* (Delius.) Begeh nur jedwedés Unrecht (Herrig). *Trag zur Schau dein Unrecht* (Tieck). Porte ton crime (la couronne conquise par le crime) sur ton front (Darmestetter).

Nehezen érthető helyek továbbá :

4. l. 103. s. «Az ám a pártütő, mert *született gázság* egész raja zсібong körüle, azzá tenni őt.» *Született gázság* itt nem tán *veleszületett gázság*, mint Schmidt magyarázza az angol eredetit (the multiplying villanies of nature), mert az nem zсібonghatna Macdonwald körül, sem pedig Leo magyarázatának megfelelően nem : was wuchern die Natur Gemeines schafft; hanem : *mind az mi már természettől gaznak született.*

12. l. Macbeth csudálkozva kérdi, miként lehessen ő Cawdor thánja, mikor az, kié e rang, él «*s a dolga jól megy*». Péterfy itt, mint Clark és Wright, Darmestetter, Langhans stb. teszik, ellentmondást lát

a szövegben a tényekkel, miután kevéssel előbb maga Macbeth tette tönkre a lázadó thánt. The thane of Cawdor lives, a *prosperous gentleman*. Mint curiosumot említtem meg, hogy Leo itt fizikai értelemben veszi e *prosperous* jelzőt, «he lives» folytatásaként és a thán egészségére vonatkozóan tekinti, s így fordítja: *ein Mann in voller Kraft*. Nincs szándékom a Shakespeare-szövegkritika találgatásaira is reflektálni itt, de felemlítettem e combinatiót, mert egész egyszerűen megszünteti a sokat emlegetett ellentmondást a szövegben.

14. l. 99—100. s. A király «habozva küzd, melyik dicsőbb, csodásb: te-e vagy ő. *S erről nem szólva...*» Péterfy utal rá, hogy a fordítás itt nem szabatos; de nem említi, hogy a megjelzett szavak nem ezt jelentik, mint valószínű minden olvasó véli: «*S hogy erről hallgassak, ne szóljak.*» *Silenced with that: dieser innere Kampf endet damit, dass der König schweigt (Delius). Darob verstummt (Tieck) . . . et il en est réduit au silence (Darmestetter).*

26. l. 35—38. s. «Ha gyilkom a következeket *fölgombolyítani* bírná s *hálójában fogná meg* a sikert.» *Trammel up*, mely itt *fölgombolyítani* kifejezéssel van fordítva, maga jelent annyit mint *hálóban fogni meg*, illetve itt átvitten: *hindern* (Herrig), *hemmen* (Leo). A mondat második fele eredetiben: *and (could) catch with his surcease success*. Clark és Wright értelmezése szerint: (If the murder could prevent its consequence) and by the arrest of that consequence secure success. Szász K. itt kifejejtette e szavakat: *with his surcease*, melyeket mások viszont a gyilkosságra vonatkoztatnak s így fordítanak: «*s a gyilkosság végrehajításával a sikert is biztosítná*». A magyar szövegben a szavak felcserélése s kihagyása némi képzavart, illetve homályt okozott.

40. l. 34—35. s. «Miben gyönyört lelünk, *még balzsam is a bajra*» Vagyis: kívánandó enyhítőszert? Az eredeti világosabb: *The labour we delight in, physics pain. La peine que l'on se donne avec plaisir, est son propre remède. (Darmestetter.) Eine Mühe, die uns Freude macht, verliert durch diese Freude das Gefühl der Mühseligkeit (Delius). Die Mühe, die wir lieben, ist Erquickung (Tieck)*. Csak arról van szó, hogy ha Macbeth korán kényszerült fölkelni, e kis kellemetlenségért abban az örömben részesül, hogy korán mehet a király színe elé.

Azonban nem szeretnék akadékoskodónak látszani s így abba hagyom a további idézéseket, melyek egy részébe úgyszólván csak túlságos aggályosságból bonyolódtam bele magam is. Mindössze még csak a fordítás stíljének némely különlegességeit kívánom felemlíteni, melyeket szintén jó lett volna szó nélkül nem hagyni, mint 15. l. *üdvözlek*, 110. l. *rialom*, 111. l. a thánok vitézül *forogtak* stb. S ezzel befejezhetném a a szövegkritikára vonatkozó észrevételeim, ha nem tartanám kötelessé-

gemnek, hogy e helyen Péterfynek bizonyos mulasztását magam pótoljam. Macbeth tudvalevőn a legnehezebb nyelvezetű Shakespeare darabok egyike s egyáltalán arról nevezetes, hogy a legkiválóbb szaktekintélyek se merik eldönteni, vajjon valóban magától Shakespeare-től származik-e az egész szöveg. Vannak, kik azt hiszik, hogy a nagy britt költő másod magával írta e művet, melynek számos jelenete e szerint nem az ő tollából ered; vannak, kik azt hiszik, hogy tán az egész ránk maradt Macbeth-tragöedia nem egyéb mint valami Middleton-féle átdolgozás. Vegyük ehhez még azt is, mily rohamosan s mennyit fejlődött ez utóbbi három évtized alatt is a Shakespeare-szövegkritika. S ha mindezt elgondolva tekintetbe vesszük, mily diadalmasan mérkőzött meg a legtöbb helyt a magyar fordítás az eredetinek rendkívüli nehézségeivel, s mily jelentéktelen mennyiségre és minőségre szorítkoznak a ma ellene emelhető komolyabb kifogások: úgy túlságosan szűkmarkúnak fogjuk találni Péterfyt a dicséretben, mikor látjuk, hogy nem tudja melegebben méltatni Szász Károly fordítását, mint ez odavetett phrasissal: «legjobb fordítás eddig». *Eddig?* Már mint a Döbrenteié vagy tán éppen az Egressyé mellett!

II. A *jegyzetek* közül előbb a téves magyarázatot tartalmazókra, azután a fölöslegesekre s végül a hiányzókra reflectálok.

Tévesek:

8. l. 22) «A fenyér Forres mellett még ma is oly szomorú. Az utas, ha a határállomásról este a pusztába leereszknének, még most is találkozhatnak e boszorka szellemekkel, oly sejtelmes a vidék.» Péterfy itt Darmestetter illető jegyzetéből ép a lényeges szavakat mellőzi. Miféle utas? *Kinek lelke Macbeth-reminiscentiákkal van telve: . . . peuvent apparaître au touriste qui descendrait le soir de la station de Brodie, en murmurant le «All hail!» des trois soeurs.*

8. l. 24) «Aligha nem boszorkánykonyhába kell csemegének» a gesztenye, mit a hajósnétól a boszorkány kér. Miért? Egyszerűn megkívánta, éhes volt az az ausgehungerte Hexe, mint Delius nevezi.

14. l. 50) Az illető passus értelme így magyarázva helyesen: «A király annyira bámulja Macbethet, hogy méltóan nem is dicsérheti». De mint vonhatni le ez értelmet ama szavakból, melyekkel Péterfy tolmácsolja az eredetit? Szerinte: «bámulat s dicsőítés küzdenek a királyban, melyik *illeti meg Macbethet, melyik őt. A bámulat Macbethet illeti, a dicsőítés a királyt.* De oly nagy a királyban a bámulat, hogy a *dicsőítés, mely a király feladata volna, eltörpül mellette.*» E kifejezésnek: «vmi illet valakit» itt *P.* ily jelentést ad, mint a legutolsó mondatból látni: *feladata* vkinek vmi. De hisz, ha «a királyt dicsőítés illeti» = «a király feladata a dicsőítés», úgy akkor viszont «a bámulat Macbethet illeti» = «bámulni Macbeth feladata», a mi non-sens

volna. Viszont, ha «a bámulat M-t illeti» = «M-t bámulni kell», úgy «a királyt dicsőítés illeti» = «a királyt pedig dicsőíteni kell», mit szintén nem mondhat Shakespeare e helyen. Ez a jegyzet tehát nem hogy magyarázná, de sőt inkább fokozza a zűrzavart, pedig egész egyszerűen át lehetett volna venni Clark és Wright e jegyzetét: «A király lelkében a hőstett csudálása a hős bámulásával verseng; nem tudja, miként fejezze ki ámulatát s miként magasztalja Macbethet; úgy, hogy elnémúl e felett.»

21. l. 25) Macbeth e szavait: «Szomorú látvány» Péterfy is így magyarázza: «véres kezére néz». Részemről ezt a Popetól eredő magyarázatot a leggyaralóbb belemagyarázások egyikének tartom s inkább hiszem Deliusszal, Leóval stb.-vel, hogy a gyilkosság színhelyére gondol itt vissza Macbeth, mint a melyre mingyárt következő többi szavai is vonatkoznak, azt tanusítva, hogy egész lelke ettől a «szomorú látványból» van elfoglalva. Clark és Wright mint Darmestetter, bár határozottan nem nyilatkoznak, épen nem árulnak el más nézetet azzal, midőn hangsúlyozzák, hogy Pope színpadi utasításáról mit sem tud a Folio-kiadás.

23. l. A lady kérdésére, mikor megy vissza a király, ezt feleli M.: «Holnap, — úgy szándékszik». E helyhez következő jegyzet van csatolva: «*M. kerésszarúsága jellemző. Míg lelkében fő a gyilkosság képzete, elméje csak ép e legszükségesebb szót küldi az ajakra: Holnap, — úgy szándékszik. — Majd meglátjuk. (Lentebb.)*» «Úgy vélném, nem annyira a szüksézsavúság fontos itt, mintsem az, hogy e szó után «Holnap», ez van vetve: «úgy szándékszik», s hogy e pár szó villámként világít be Macbeth lelke örvényeinek sötétjébe, az ott lappangó rémes szándékra.

25. l. 89) A lady szavaiban mint férjének korábbi beszédében lélektani momentumot keres Péterfy. «Túlságos hódolás hangja; beszédjük színes, mint a kigyóbőr». Részemről e szavaikban nem látok sokkal több mesterkéltséget mint akár a Duncan üdvözlő szózatában: de akár-mint álljon is a dolog, felhasználom itt az alkalmat a feletti csudálkozásom kifejezésére, miszerint Péterfy sehol sem utal arra, mi része van az itt-ott előforduló «keresett és csavart kifejezésekben» az úgynevezett euphuismusnak, ennek a kortörténeti sajátosságának.

29. l. 101) «E szavakból gyaníthatnók, hogy M. nejével már azelőtt is . . . beszélt *gyilkos tervekről*. De talán ezt nem kell komolyan vennünk. A lady *nagyíthat, túloz*, hogy e pillanatban lelkébe markolhasson Mnek.» Nem beszélt M. nejével *gyilkos tervekről*? Valószínű, valamint valószínű az is, hogy igenis beszélt vele *nagyaravágyó tervekről*. Péterfy itt Darmestetter nyomán vádolja a ladyt álnok fogással: Elle ment, il n'a rien proposé, c'est elle, mais c'est sa lettre qui a déposé en

elle la pensée du crime, et elle peut croire ou dire qu'elle n'a fait que suivre. Darmestetter, mint látni, *nem zárja ki a jóhiszemű tévedés lehetőségét sem!* De mily ellentmondás aztán e jegyzettel a 12. lap ama szavai, melyek azt állítják, hogy *nem* a ladyben «fogamzott meg a trónbitorlás gondolata».

39. l. 57) «A szabómesterekre régebben nagyon rájárt a rúd. Sámuel próféta az égben csináltatott magának egy köpönyeget, mert a földön a szabónak *a mily szűk a mértéke, oly tág a lelkiismerete.*» Ez egészen kiforgatja az adomát pointejéből. Darmestetternél ez áll: bien qu'on dise qu'il n'y a pas là-haut tailleurs à foison, leur conscience étant si large ici-bas. Vagyis: bár azt szokták hinni, hogy nem igen kerül égbe szabó.

44. l. 44) «A lady elájul. A gyilkosság óta (hisz még csak 2-ik felv. III. színnél vagyunk!) M. s neje *mintegy szerepet cseréltek.* M. a borzadály, lelkiismeret, képzelem lázán túlesve, ura lesz önmagának, tud hidegvérrel alakoskodni. A lady buzdító szerepe megszűnván, a bűntudat mindig mélyebben nehezedik lelkére s lassan elemesztí.» Túláságos korai emlegetése, anachronisticus belevonása későbbi momentumoknak. Vajjon annyira *hideg vérrrel* alakoskodik-e itt Macbeth, erre lentebb még visszatérek. Hogy viszont a lady *buzdító szerepe* már itt megszűnnék, s aféle melodramai bűnhődésnek válnék e percztől kezdve rabjává, ez egészen téves felfogás. Mily erélyt s eszélyt fejt ki még a következő felv. lakomajelenetében is, hol férjét visiók gyötrik! Ez utóbbi helyt (63. l.) maga Péterfy is megjegyzi: «Itt *pillanatra* (!) újra a királyné a hidegebb vérű», a mit aztán azzal magyaráz, hogy ő még nem tud Banquo megöletéséről, tehát «könnyű nyugodtnak maradnia!» E pontra szintén visszatérek később s így csak annyit ezúttal, hogy a lady ájulásánál azt kellett volna tulajdonkép megemlíteni, mennyire a túlfeszített idegek természetes visszahatása az.

57. l. 14) «Annyira megváltozott M. helyzete nejéhez, hogy a *szörnyű gyöngédség egy nemével* szükségesnek látja titkolni terveit lady M. előtt.» Hiszen abban a jelenetben neje nem tesz egyebet mint ösztönzi Banquo meggyilkoltatására s M. legfőlebb *szörnyű enyelgéssel* felel sokat sejtető kitérő módon. «Helyzetváltozást» nem igen észlelhetni itt a két hitestárs viszonyában, hacsak annyiban nem, hogy M. immár felemelkedett az elhatározottság s aktivitás ama színvonalára, melyen addig nejét láttuk. De ha ezúttal neje előleges értesítése nélkül cselekszik is, azért nem kevésbé egészen neje szellemében cselekszik.

62. l. 26) v. ö. 63. l. 27) és 124. l. Banquo szelleméről ki van emelve, hogy nem pusztán agyrém, hanem igazi szellemjelenés az. Helyes dolog nem tartani ama shakespeareomanokkal, kik Shakespeare-nél minden kísértetet tisztán psycholice akarnak magyarázni, de a

szóban forgó jelenetet (s ennek kapcsán a Hamlet s anyja közti jelenetet) biztosan magyarázhatni kizárólag így, agyrémnek. Péterfy figyelmeztetése helyett inkább az volna itt helyén, hogy arra figyelmeztessük a tanulót, mint sikerült Shakespeare genialitásának teljesen lélektani momentummá, bámulatós művészeti motívummá alakítani át korának balhítét.

88. l. 34) *Naiv tettetésnek* tán még sem nevezhetni feltétlenül Malcolm szavait, melyekben annyi bűnnel vádolja magát, ha arra gondolunk, mily hírből álltak az angolok akkortájt. V. ö. 101 l. 21.)

88. l. 35) A királyné «míg élt, minden nap meghala». «Úgy élt, olvassuk, mintha mindennap hálnia kellene». Langhans világosabban: die Königin ühte fromme Selbstkasteiung.

92. l. 42) «Azaz halottak. *Nem meri* egyenesen kimondani.» Inkább *nem akarja* s azért e pillanatban még keserű humorral kétértelműleg felel Rosse Macduffnek.

94. l. «Mind, parányi kis csibéimet, anyjostúl», jajgat Macduff. «*E házias, tréfás hasonlat* itt kétszeresen megindító». Inkább gyöngéd, dédelgető szó az, miben az apa fájdalmának mélysége itt megnyilatkozik, mint sem *házias, tréfás hasonlat*.

99. l. Az alvajáró Lady végszavaihoz: «Ágyba, ágyba, ágyba!» e magyarázat csatolva: «Mintha mondaná: sirba nyugalomba!» Ez lehet valamely művésznőnek hatásvadászatból különczködő felfogása, de iskolai commentárba nem való. A Lady itt visiókban éli újra a múltat, ez az egész.

102. l. Macbeth gyönyörű monologjára: «Eleget éltem stb. stb.» Péterfynek nincs más észrevétele mint a következő: «Macbethet *legkésőbb hagyja el képzelme ereje*. Oly véres élet után *képzelme* még a szeretet, engedelmisség, hű tisztelet *képeit rajzolja elébe*». E monolog azonban egyébről is érdekes mint tisztán ily elmetani szempontból. Érdekes kivált azért, mert bizonyítja, hogy immár M. maga is az örvény lejtőjén érzi magát, s minél közelebb jut a végromláshoz, annál inkább erősbül benne a vágy a jó iránt, melynek útjáról oly borzasztón letért. S épen e kedélyállapota — hozzávéve a 107. l. monologjában kifejezettet, melyet Péterfy szó nélkül hagy, s mely az emberi nagyzó törekvések hiábavalóságának belátását tartalmazza, a hősnek mintegy önönmaga felett tartott gyászbeszéde — fokozza a tragikai szánalmat a tragödia hőse iránt, mit hősisége már kezdettől fogva ébresztett bennünk.

Végül *homályosnak* találom a 24. l. 85) jegyzetét, hol a Ladyról ez van mondva: gyilkossági terve «minden aggodalmat, meggondolást hátra tol: nem azért, mert keményebb, gonoszabb lelkű mint M., hanem *úgyszólván, tragikai könnyelműségből*.» Határozatlan általánosságokban tartott definitiókkal iskolai könyvben nem volna szabad élni. Mit kell-

jen érteni ez *«úgyzólván tragikai könnyelműség»* alatt? Megvallom, magam is csak sejtem, hogy a fékevesztett szenvedélynek mindent eltiporva czélra törését kell érteni alatta, azt a *pathos*, mit nem is annyira Shakespeare nőiben mintsem a Hermione-okban s Phèdre-ekben észlelhetni teljes kifejtettségében. Különben nem tudom, nem más fogalom számára van-e már rég lefoglalva a «tragischer Leichtsinn» elnevezés, oly fogalom számára, mely nem annyira a lady Macbethekre, mint inkább az Egmontokra illik?

Fölöslegéseknek találok az oly jegyzeteket, melyek semminemű összefüggésben nem állnak a darabbal, ezt semmiképen meg nem világítják, mint pl. az, a mely Saul historiájából közöl egy analog esetet [72. l. 1)] vagy az, a mely Siward későbbi történetét részletezi [105. l. 32)]. *Fölöslegéseknek* találok a geographiai szélesség fokára utalni, annál is inkább, mert itt czélszerűbb lett volna Darmestettert követni s az éjsz. szélesség foka helyett szükségesebb lett volna azt említeni meg, hogy az a Forres « . . est . . . sur la route d'Inverness, résidence de Macbeth. » — Nem épen elkerülhetlenül voltak szükség-e-k az igen gyakori «párhuzamos idézetek» sem, melyek (az Ovidból, Virgilből, Lucanusból, Vörösmartyból, Aranyból kölcsönzötteket nem is említve) különösen Shakespeareből vannak nagy számmal véve, a minek akkor volna igazán értelme, ha a magyar tanulónak is ép úgy kis újjában volna az egész Shakespeare mint pl. az angolnak. Még komolyabb kifogás alá esik az a körülmény, hogy ez idézetek néhol kevésbé szerencsések.

Így 11. l. Banquo e szavaihoz: «Élők vagytok-e, kérdehet-e ember?» e jegyzet függesztve: «V. ö. Hamlet I. felv. Tégy kérdést Horatio, t. i. e szellemben.» Alighanem sajtóhiba e helyett: «a szellemhez», mert hiszen *minő szellemben* tegyen kérdést ott Horatio? Thou art a scholar (= tudsz a szellemeket lebűvölő latin nyelven beszélni), speak to it Horatio, mondja Marcellus. S aztán megint: Question it! Péterfyt itt Clark és Wright egy jegyzete téveszthette meg, kik Banquo e szavaihoz: . . . are you aught that man may question, e jegyzetet fűzik: «question Lo Hamlet 1. I. 45. Question it Horatio.» Az igazán rokon hely azonban Macbeth és Hamlet közt pár sorral lentebb magában Macbeth és Hamlet szellemkérdésében rejlik: *Macbeth: Speak, if you can, what are you? Horatio: What art thou . . . Stay, speak, és: Stay, illusion! If thou hast any sound, or use of voice, speak to me . . .* V. ö. egyébiránt 13. l. 45) hol megint idézve Hamlet: «*Horatio: Kényyszerítlek, szólj!*» — 109. l. 39) a Windsori Vig Nők egy comicus helye van idézve, holott sokkal megfelelőbb hangneműt és sokkal közelebbi összefüggésben levőt lehetett volna találni Learben, melyet itt Péterfy teljesen feled, holott Clark és Wright, valamint Darmestetter csakis épen ezt a

passust tartják itt méltónak idézni. Ime az illető helyek: «*Macbeth*: Nem futhatok. Karóhoz kötve kell mint a medvének, a hajszát kiállanom.» «*Nyurga*: Miért ugatnak a kutyák? Tán medve van a városban?» *Lear*: I am tied to the stake and I must stand the course. — A 43. lapon hol *Macbeth* így szól: «Haltam volna meg csak egy órával e balvég előtt, boldog halállal haltam volna meg», mindössze a *Téli regének* egy rokon kifejezésére van utalás Clark és Wright nyomán, holott itt nem az ily párhuzamos hely idézése lett volna igazán szükséges, hanem anna kiemelése, mennyi őszinteség rejlik *Macbeth* e kétértelmű szavaiban, melyek korántsem állnak merő hazugságból s érdekes világot vetnek erre a hamleti habozású lélekre, ki a rémes tett elkövetése után szíve mélyén egy perczre igazán megrémül önmagától s az iszonyat borzalmának utóhatásával küzd, — bizonyos sötét blazirtság fogja el, hogy már a helyrehozhatlan tettet elkövette. Ha ezt figyelembe veszi Péterfy, úgy nem fogja M.-ről azt mondani, hogy a gyilkosság után mindjárt oly bevégzett képmutatóvá alakul át egyszerre, mint 44. l. 44) állítja.

Háányoznak a jegyzetek a következő helyeken, melyeket magam legalább nem hagytam volna szó nélkül: 15. l. és 44—45. ll. hol a magyar fordítás nem jelzi, hogy az illető alak «félre» beszél. 34. l. 58. s. hol nincs megmondva, ki az a «vérfertező Tarquin». 36. l. 37—38. s. és 56. l. 20—23. s. mint készítnek elő a következőményekre? 39. és 69. l. a prózaforma változása a verssel, az angol színiköltészet mily specialitása. 43. l. Mily finom lélektani vonás a lady felkiáltása: «Mit? Házunkban?» 59. l. 18): ha már arra figyelmeztetek, hogy a 3-ik gyilkos mily szembezőkőn «többet tud a gyilkosság okáról mint a mennyi megilletné, » azt is megemlítettem volna, hogy ez tán szintén a szöveg romlottságára vall s utaltam volna ama combinatiókra, melyek a gyilkos kilétéhez fűződnek. 64. l. 85—87. s. Duncan esetére utal. 80. l. A Lady Macduff és gyermeke közti jelenet bájáról s a Sh. gyermekrajzoló tehetségéről Péterfynek egy szava sincs. 97. l. 31. s. «Egy-kettő, úgy ideje már hozzáfogni». *Egy-kettő* itt nem tán sürgetés, hanem az óraütés számlálása, a mi anachronismus ugyan, de az angol szövegben egész világos. «One, two: une heure, deux heures! Lady M. rejoue toutes les scènes auxquelles elle a pris part; chaque mot est un écho. Ici c'est le moment où elle a donné le signal à M. (2. I. 63.)» (Darmestetter.)

Sajtóhibák: 21. l. 5) A béka lány feje, e. h.: a béke lány teje, a legostobább s legbosszantóbb sajtóhibák egyike, minők valaha világot láttak. 110. l. 41) «Hajdan a (e. h.: e) rabló zsoldosok ellen harczolt *Macbeth*.»

III. A *Függelék* négy részre oszlik: 1. A dráma tartalma. 2. A dráma forrásai. 3. A dráma keletkezési ideje. 4. A dráma történetéből.

A dráma tartalmának elmondása nemcsak felvonásról felvonásra, de színről-színre történik és pedig nagy aránytalansággal a beosztásban. E fejezet arra nyújthatott volna alkalmat a commentatornak, hogy a maga összefüggésében tüntesse elénk a darab szerkezetének művészetét. Nem azt értem, hogy okvetlenül Freytag-féle mértani ábrákkal illusztrálja ez általánosan bámulatosnak elismert compositiót, de legalább pár sorban fejtse fel fejlődésének rohamosságát, szoros logikáját, mi a francia classikus tragoedia híveit is csudálkozásra ragadja. Péterfy ezuttal még annyit se mond, mennyit szöveg-alatti jegyzeteiben elejtget; bár legalább e szórványos, alkalmi észrevételeit összegezte volna itt! E helyett annyira megy, hogy még a 3-ik felvonás boszorkányjelenetét is mint a darab szerves részét beszéli meg, holott 69. l. 41) maga utalt rá, hogy ez későbbi betoldás. Mint bevezető soraimban érintettem, Macbeth főleg compositiója miatt szolgálhat kitünő segédeszközül a poetikai oktatásnál: annál inkább sajnálandó tehát, hogy Péterfy épen e lényeges pontra nem terjeszkedett ki annak érdeme szerint.

A mit a darab tartalmának elbeszélése folyamán nyújt Péterfy, s a mire tulajdonkép minden gondját fordította, az a két főalak jellemzése. Bár a többi főbb alakok rövid vázolója szintén kívánatos lett volna, ez újabb mulasztást már szívesebben elnézzük; annál is inkább, mert a commentárban — néhány szép jegyzeten kívül — itt lehet a szellemes, mély elméjű finom tollú essayistára, minőnek Péterfyt tudjuk, valóban ráismerni. Csak azt óhajtottam volna, hogy Macbethről ne csak mind a képzelem túltengését emlegesse, mintegy Taine hatása alól nem bírva szabadulni, a mint annyiszor és annyiszor emlegette már a jegyzetekben is. Azt hiszem, hogy ha valahol, úgy épen Macbethnél nem ártott volna néhány szemer psychiatria sem azelemzésben. Óhajtottam volna továbbá hogy lady Macbethnél ily általánosságokban tartott phrasisok helyett: «akarata férje vágyain, szándékain táplálkozik» (120. l.) és «férje titkos vágya lépett nála a lelkiismeret helyébe» (138 l.), meg lenne mondva egész nyíltan, mennyire szereti e nő férjét s mennyire a legnőiesebb odaadásból válik nőietlenné az elhatározás pillanatában.

Macbeth s neje jellemének elemzése közben egyébiránt megint találkozunk azzal a két nézettel, melyet a 44. l. 44) és 57. l. 14) jegyzete alkalmából kifogásoltam. «Lady M. elájul. A lady bevégezte művét s e pillanattól kezdve férjétől különválik. Megtörik lassankint lelke, míg M. gyilkosságról gyilkosságra halad. M., ki a tett mesgyéjén átugrott, most már tud tettetni, sírni, környezetét árnítja; csak a király két fia nem hisz, elmenekül Angliába». S mindezt, mint már a semmivel sem kevésbé mélyen részletező jegyzetben, a 2-ik felv. III. színe alkalmából! Ugyanígy fejtegetve a 3-ik felv. II. színe: «A lady s M. közt megszakadt a belső kapocs, M. egyedül, bús képzetekkel társalog; terveit maga főzi,

nem közli többé nejjével . . . A lady elmarad férje mögött, mogorva tétlenségbe sülyed . . . » Az illető jegyzetknél már említettem, mit kelljen tartani arról, hogy állítólag oly gyorsan és oly tökéletes képmutatóvá alakult át már a 2-ik felv. III. színében Macbeth, ki még a 3-ik felv. IV. színében maga tanusítja s vallja magát «szokatlan (= gyakorlatlan) ujoncznak», — s hogy mit kelljen tartani a ladynek állítólag oly gyorsan s oly melodramai módon bekövetkező bűnhődéséről, — annak a ladynek, ki az utóbb említett színben, melylyel aztán egész az 5-ik felvonás első színéig letűnik a színpadról, nemcsak még mindig bátorítója, de sőt majdnem lelki orvosa férjének. A mit egyébiránt Péterfy a ladyról mond, az a színpad mögött végbemenők divinatiója akar lenni. E divinaciónál engem két dolog tesz sceptikussá. Először azt hiszem, hogy a 2-ik felv. III. színében ladynek az alvajáró s aztán öngyilkos ladyvé átalakulása egyszerűbben is megmagyarázható: az idegbajból, melynek a lady a sorscsapások alatt mindjobban rabja lesz, — ő, a kit nappal nem gyötörnek ugyan a lelki felindulás által felzavart vér mulékony fellobbanásából s így agnyomásból eredő percznyi hallucinatiók, de a kin aztán annál tartósabban gyakorolják visszahatásukat éjente a túlfeszített idegek, melyek végre is elpattannak. Ismétlem, én a lady állapotában és sorsában nem annyira elhagyatottságból s önvádból, hanem inkább más okból s irányban keletkezett és fejlődött pathologiai kórállapotot látok. Az pedig csak természetes, hogy férjétől az események folyama alatt külön kellett válnia; azelőtt se szokott vele járni a csatákba; különben is a tragédiának Macbeth a főhőse; nejjének csak ösztönző, M. jellemét fejlesztő szerep a feladata, vele egyenlően actívva s eltérben állóvá nem tehetette a költő mindvégig.

A 4-ik felvonás II. színének elemzésénél meglepő a pongyolaság: «Lady Macdufföt, gyermekét M. bérenczei legyilkolják. E jelenet fontos M. jellemére nézve. Eddig minden gyilkosságának volt határozott célja. E jelenet a néző elé hozza, hogy M. oktalan vérengzővé lesz. *Hol férjed? kérdi lady Macdufftól az első (!) gyilkos. Nem oly avatatlan helyen, hogy ily egy ember föllelhesse őt.*» Mi összefüggés van ez idézet s az előbbi fejtegető rész közt?

A dráma forrásáról szóló fejezetben a 127. lapon két hely ellen volna kifogásom. «A dolog természete hozza magával, olvassuk, hogy Shakespeare erejét nem az anyag feltalálásában kell keresnünk, hanem a történet dramatizálásában». Mit értsünk «a dolog természete» alatt? Azt-e, hogy Sh. krónikát választott forrásul? Darmestetter közelebb jár az igazsághoz, mikor Shakespeare eljárását általában a költői lángelmék ama sajátosságából magyarázza, miszerint nem az inventio, hanem a feldolgozás fő előttük. — Ugyanott Arany Jánossal párhuzamosítván

Shakespearet, így ír Péterfy: «Szerencsés körülmény, ha a hagyomány lényeges vonásaiban a későbbi történeti kutatással megegyezik, mely utóbbi az előbbinek lerontója inkább. Sh. előtt az ellentét nem létezett, azért kétszeres kegyelettel van forrásainak adatai iránt». Ez egészen félrevezeti a tanulót, a ki különben helyesen okoskodva azt fogja hinni, hogy itt azt akarta mondani a commentator, hogy a *mai* történetírói kutatás igazolta Sh. művének történeti adatait, — s aztán elámulva fogja majd 12 oldallal lentebb olvasni, mennyire meghamisította Sh. forrása a történelmet.

A 131. lapon Holinshed elbeszélésének közlésében ez áll: Macduff élt a gyanúperrel s nem jelent meg személyesen Macbeth udvarában: «Azért M. haraggal nézett csak Fife thánjára, *vagy azért, mert* nagyon hatalmasnak gondolta, *vagy mert* varázslóktól hallotta, hogy óvakodjék Macdufftól». E rosszul szerkesztett mondat, nem tudom, valóban elég hí fordítása-e az eredeti szavainak. «Neither could he afterwards abide to look upon the said Macduff», miket Leo így ad vissza: *Er verlor den genannten M. auch nicht aus dem Sinn, weil er dachte . . .*

136—137. ll. Holinshed és Shakespeare összehasonlításában ezt olvashatni: «Holinshednél M. azt hiszi, hogy csakugyan joga van a trónra; igazságtalannak találja, hogy Duncan utódot nevez ki maga után. Ezért szövetkezik többekkel s ezek társaságában öli meg a királyt. Sh. e vélt jogra nem helyez súlyt, hanem első sorba állítja a boszorkányok jóslatát, M. neje ösztönzését. (*Tán inkább a M.-ben lappangó nagyravágyást?*) A gyilkosság részesévé sem tesz Sh. Macbeth nején kívül senkit. A többiek a távolba kerülnek s M. egyedül lép elénk mint a dráma hőse, a tett elkövetője.» Darmestetter mélyebbre hatón érinti a különbséget, s kár, hogy Péterfy nem vette át tőle a következő gyönyörű részletet: «Sh. azáltal, hogy e jeleneteket (Duff király megöletésének részleteit) bevitte M. történetébe, egyszersmind a tragikai borzalmat vitte be a drámába s az erkölcsi küzdelmet hősenek szívébe: mert Duncan nem versenytárs többé, a kit el kell nyomnia, hanem vendége, a kit megöl. Ezzel együtt járt a hagyománynak egy másik megváltoztatása: az erkölcsi harcz érdeke egészen Macbethben összpontosúl, neki nincs már szüksége büntársakra».

A dráma *keletkezési idejéről* szóló fejezet első része, melyben Shakespeare pályájának fejlődése s Macbeth keletkezésének pszichologiai korszaka a ma közkeletű felfogás szerint van vázolva, bizonyára a szebb lapok közül való, miket magyar nyelven Shakespeareról írtak. Itt a commentár ismét méltóvá válik Péterfyhez.

Mindent összegezve, e commentár nem áll ugyan azon a magaslaton, melyen a szerző Bánk-bán-kiadása, nincs oly odaadó gondnal dolgozva; de így is jóra való, hasznavehető, egyes részeiben pedig határo-

zottan szép munka. Annyit bizonyára ér, sőt æsthetikai részeiben jóval többet is ér, mint az ugyanazon vállalatban megjelent többi Shakespeare-commentárok.

HARASZTI GYULA.

Görög hitéleti- s magánrégiségek és a görög művészet története a gymnasium hatodik osztálya számára írta *Szerlemhegyi Tivadar*, budapesti II. ker. kir. kath. főgymn. tanár. Budapest, Grill Károly cs. és kir. udvari könyvkereskedése. 1891. — 8-r. 1 és 181 l. — Ara kötve 1 frt 20 kr.

E könyv a Köpesdy Sándor szerkesztésében megjelenő Középkolai Könyvek Tára című vállalat V. kötete. A szerző előszava szerint azon gymnasiumi tanulók számára készült, a kik a VI. osztályban a görög nyelvet helyettesítő tárgyakat tanulják. Szerzőnk kitűnő forrásműveket használt könyvének szerkesztésében. A szövegbe nyomott képek kevés kivétellel homályosak és dísztelenek; különben az ilyen művekben levő képekről e Közlöny XV. évf. 913. lapján már elmondottam véleményemet. Térjünk át a könyv tartalmára.

Az első fejezethez, melynek címe: Az őshit, azt kell megjegyez-nem, hogy a *görögök vallásának* ősi képét nem lehet megrajzolni az indokolta néptörzs többi ágának vallásával való összehasonlítás nélkül. A görög vallás istenei nem a család halottai voltak, mint szerzőnk állítja; a *Seelenkult* vagy bármely műnevét is fogadjuk el, nem játszik a görög vallás eredetében és fejlődésében akkora szerepet, a mekkorát szerzőnk neki tulajdonít. Nem helyeselhetem szerzőnk e véleményét (a 4. lapon): «Az ember, mielőtt értelme felemelkedett volna egy olyan istenség eszméjéig, mely az egész világra kiterjeszti működését, addig is saját kedélyvilágában kereste azt.» A természetes vallás keletkezésében és fejlődésében csakis *Müller Miksa* elméletét tartom elfogadhatónak, a mely szerint a fejlődési fokok egymásutánja, bár nem tökéletes különválasztással, a következő: *physikus, anthropologikus, psychologikus* vallás; mindnyájának alapja azonban a természeti erők és tünemények szemlélése. E meggyőződésem alapján szerzőnk egész okoskodását (5. l.) arról, hogyan lépett a *tűz* a halott helyébe mint isten, helytelennek tartom; általában a szerző mythologiai fejtegetéseivel a magyarázásban nem érthetnek egyet. Részleteket tekintve megjegyzem, hogy (5.) a tűz élesztését az ősi emberek nem a családjára bízták, hanem a *család leányára*; innen van a *Vesta-szűzek* intézménye Rómában és egyebütt (M. Müller, *Physical Religion* 292.) Merész a következő etymologia (6.): *Apollón* a. m. az Éj királynéjától származó, *Herakleus* a. m. Dicsó; ez utóbbi nem is hangzik egybe a *Herakles* névnek a 47. l. adott magyarázatával. 7. «A természet vallásának istenségei ekkép a családok köréből mind szélesebb körbe léptek ki, úgy, hogy lassanként már nem egy család, hanem egy phyle, sőt egy

város (állam) imádta ugyanazon Zeust, vagy ugyanazon Phoibost stb. Így végre rájöttek, hogy egy családnak Zeussa ugyanaz a fogalom, a mit a másik család táplál az ő külön Zeus-sáról.» Itt úgy tűnik föl a dolog, mintha csak a görög nép, mint olyan, vagy még inkább az egyes görög családok, mielőtt egy néppé tömörültek, alkották volna meg és (a mi legkülönösebb) nevezték volna el ugyanazon névvel Zeust, Phoibost mint családi istent, a miből később néptörzsi, végre általánosan nemzeti istenné lett; holott a görögök ősi hazájukból, az indokeltaságból nem mint összefüggéstelen családok költöztek ki és legalább Zeus nevét és fogalmát készen vitték magukkal vándorútjukra. 11. *Styx* nem annyi mint homályos; *Akheloos* pedig épen nem magyarázható a szerves élet képének, tekintettel a mythus-képző kor embereinek a természetről alkotott felfogására. Ugyanilyen, épen a görögül nem tanuló növendéket megtévesztő, semmit-mondó magyarázat (12.): *Themis*, *Minémosyné* a jótékonyaságnak és szelidségnek jelképei; holott az előbbiről minden valamire való diák tudja, hogy a méltányos, az illendő, a rend, az erkölcs, a törvény megszemélyesítése, az utóbbi pedig megszemélyesítve csak később fordul elő (h. Merc. 429. Hes. Th. 54. 135. 915.) és nem jelenthet egyebet, mint: emlékezés, emlék (II. VIII. 181.). 12. Meg kellett volna mondani, hogy milyen *nymphák* támadtak Uranos véreből mint vérengző természetű és bosszuálló lények (Preller, Griech. Mythologie I³, 43. l. 2. j.), különben ellentmond e hely a 39. lapnak, a melyen a nymphák más színben tűnnek fel. 17. *Prométheus* etymológiája késői görög: előrelátó, eszes; az igazi összehasonlító-mythologiai: szkr. *Pramáthyus* a. m. fűró, dörzsölő, tűzélesztő (v. ö. Steintal értekezését, Goldziher *Mythology among the Hebrews* 370. Max Müller, *Physical Religion* 253. 270. Egy. Phil. Közl. IX. 283.). Egyáltalán el nem fogadható a következő (19.): «Ebből (t. i. az *Ilias* VIII. 5—27. verseiből) tehát az látszik, hogy tulajdonképen csak egy istenök volt, de vallási nézeteikben, mint természetvallásban és ennél fogva sok istenségű vallásban ezt az egyetlen istent mint legfőbb hatalmat, legnagyobb természetert csak a többihez hasonlítva s a többi természeti erővel összevetve voltak képesek kifejezni». Ha ezt a tanuló általában megérti, álmélkodva azt fogja gondolni, hogy a görögök vallása nem *polytheismus*, mint ő hitte és tanulta, hanem *monotheismus*; pedig hát könnyen lehetett volna e mondatba a Müller Miksa-féle *henotheismust* belefoglalni (Egy. Phil. Közl. XIV. 830. M. Müller, *Physical Religion* 179.). De továbbá ellent is mond e tanítás a 67. l. következő szavainak: «A görögöknek az istenekről való hite, a mint azt Homeros költeményeiben látjuk, a megholtak lelkeinek és a természet erőinek istenítése volt, általános jellege pedig a sokistenségű természetvallás». 21. Nem *Moskhylos*, hanem *Mosykhlos*. 22. *Παλλάς* és *Πάλας* nevét l. Preller i. m. I. 151. Nehéz volna megmagyarázni, hogyan

lett e többszámú név: Ἄρῆναι az istennő nevéből. 24. A *farkas* nem úgy került Apollón mellé, hogy a nap hatalmas erejét ez állattal jelképezték, hanem úgy, hogy *λύκος, λύχνος, λευκός* rokonhangzású és Apollón *Αυκηγενής* (a világságtól szült) melléknévét kapta (Preller i. m. I. 202. M. Müller, Essays II. 68. 433—5.). Apollónt mint a *jóslás* istenét nem magyaráznom olyan elvontan, tehát nehezen, mint a 24. lap; a nap minden rejtekbe világít, tehát istene mindent lát, a jövődőt is. 27. «Hermes alatt az eső és nedves időjárás személyesítését kell érteni.» Helyesen Müller Miksa, Ujabb fölolv. 507. Az egész mythologiai fejtegetésben nincs egyöntetűség: *Prométheusról*, a *Charisokról*, az *Erinysekről* csak görög, újabbkori elvonáson alapuló etymologiai magyarázatokat közöl a könyv, az összehasonlító mythológiából kiderülő eredetüket nem közli (M. Müller, Biographies of words 1—16. Essays II. 138.); másutt, pl. *Zeus, Hermés, Niké* nevénel az ősi, görög-előtti jelentésből indul ki magyarázata. A 11. lapon helyesen van *Téthys*, a 36. lapon ugyanaz helytelenül *Thetis*. 50. Jó forrásművek *Orthos* helyett *Orthros*-t írnak (M. Müller, Essays II. 166.) 63. *Magareus*, helyesen *Megareus* csak Sophokles Antig. 1303. v. fordul elő; egyebütt *Menoikeus* a neve. 67. «Ez a vallás a szerint nyert határozottabb és határozottabb alakot, a mint az ember mint társadalmi személy jobban és jobban előtérbe lépett. (Anthropomorphismus).» Az *anthropomorphismus* ily meghatározása nem helyes; v. ö. M. Müller, Natural Religion és Physical Religion cz. műveit. 72—73. A *szertartásokról* szóló pont, a melynek befejezése a következő: «Tehát a görögöknél a *vallás lényegét nem dogmákban, hanem a szertartásokban kell keresnünk*», azon kívül, hogy a vallás eredetének és lényegének megint új, az előbbi magyarázatokkal ellenkező megfejtését adja, egészen rossz (M. Müller, Nat. Rel. 182—184. Phys. Rel. 106.). A *könyv beosztására* nézve megjegyezhetni, hogy a 67. és 69. lap tartalma (egészen a 9. sorig alulról) nem való ezen cím alá: Szertartások; a 68. és 74. lapon külön-külön van szó a jóslásról és jóshelyekről; a 68. és 76. lapon pedig a jelekről. 75. Nem *Phoibos* volt a Pythia más elnevezése, hanem *φοιβός*. 78. A keleti *magiának* a görög vallásra való hatása késői; az a megjegyzés pedig, hogy: «V. ö. a magyar Ármány, manók, tündérek, boszorkányok», épen nem illik sem a magiához, sem a középkor népeinél való befészkeződéséhez. 83. Különösen hat az olvasóra az olyan, mint: «... *Themistoklés... Hippias... és Aristeidés* művei az *olymposi* ünnepélyek útján terjedtek el a nép között és szerzőik eszméi az ünnepélyek révén találták meg az utat az összes görögökhöz.» Themistoklés «műveinek» keletkezése az adhatott okot, hogy Plut. Them. 17. és Paus. 8, 50, 3. szerint Themistoklést 476-ban az olympiai játékokon való megjelenése alkalmával nagyon kitüntették; azonban Hippias és Aristeidés «művei» hogyan támadhattak? A 85. l. jegyzetében a 39. lapra kellett volna hivatkozni.

93. A tánczos neve nem *agonista*. 103. «A családot a vallási felfogás alapította, hogy legyen, a ki a családi vallást folytassa és fentartsa». Ez homlokegyenest ellent mond azon tanításának, hogy az ősök tiszteletéből lett a vallás, mert hogy ős legyen, előbb kell családnak lennie; olyan ember, a ki nem jutott a *család* fogalmára, nem ismerheti az *ős* fogalmát sem. Olyan népfajnál, a melyet családi élet nélkül képzelünk, az egyénnek nem volna semmi különös összeköttetése még szüleivel vagy testvéreivel sem, sőt ott nem volna neki szülője sem, csak egy férfi meg egy nő, a kik az ő létének okozói, sem testvérei, hanem csak olyan emberi lények, a kik ugyanazon férfitől és nőtől származnak, mint ő; még kevésbbé volna ott az egyénnek az ő őseről fogalma. Tehát az okok és okozatok sora a következő: *család* — *ős* — *ősök tisztelete* vagyis *vallás*, és most szerzőnk megfordítja: *vallás* — *család*. 107. De görög az a magyar *mumus*, a melynek neve *Dromó!* Habár Jókai is emleget *drómó* rémet (Szép Mikhál, III. köt. 9. fejj.). *Lámio* helyesen *Λαμία*. 119. Nem is volt olyan *kályhájok*, mint nekünk; *ιπνός* a. m. sütökemenceze; a ki rakja, annak neve *ιπνοποιός*; az *ιπνοπλάθης*, *ιπνοπλάθος* vagy *ιπνοπλάστης* olyan ember, a ki valamit kemenczében éget, aszal, szárít. 129. Az oláh is szeretné, ha puliszkája *tokány* volna. Miért kell az *ὄψων* nevű ételt kiválóan *csemegének* fordítanunk? Etymológiája ugyis ellenmond ennek a magyaráztatnak, Curtius Grundz.⁴ 459. Ellenben *τοκῆμα* megfelel a mi csemegénk fogalmának. 151. Nem helyes ez: *dokimasia hatóság*, mert *δοκιμασία* maga az elbírálás, megvizsgálás. 156. A *művészetek* felosztásában hiba: 1. ékesszólás, 2. rajzművészetek és külön 3. iparművészet. Továbbá téves a következő gondolat: «Azért általában csak az építészetet, szobrászatot és festészetet szoktuk művészetek elnevezés alatt érteni.» Kár volt szerzőnknek a görög *zenéről* nem írnia. 158. A görög *templom bejárata* rendszeren a keleti keskeny oldalon volt, szemben az istenség szobrával, a mely kelet felé tekintett. Össze nem egyeztethető ugyancsak a bejárat kérdésében a következő: «Ha az oszlopok a templom oldal falai közül kiléptek s az egész oldalfal helyett oszlopok tartották a gerendázat *északi* részét, akkor a templomot előoszlopos templomnak (*prostylos*) nevezték. Szimmetria kedvéért későbbben a templom *átellenes (keleti)* oldal fala helyett is oszlopokat alkalmaztak». 159. A *pseudodipteros* meghatározása helytelen, v. ö. Guhl és Koner, *Das Leben der Griechen und Römer*⁴ 44. Lübker, *Reallexikon*⁷ 1188. A 160. lapon a *dipteros* és *pseudodipteros* rajzánál az *aláírás* fel van cserélve. A *rajzok* általában nem adják az ábrázolt tárgynak tipikus képét, hanem gyakran valami nehezebb, a szövegben külön meg nem magyarázott összetételét, fajtát. A *dipterosra* jobb példát is lehetne találni: Guhl és Koner 43. l. a milétosi *Apollón Didymaios* templomának alaprajzát. 160. Szemet szúr a *fríz német-francia (Fries, frise)* műszó a sok görög közt;

görögül *θρυγός*. 161. Az oszlopok *rhabdósisáról* beszélve nem jól mondja szerzőnk, hogy a dór oszlop csatornáit éles lap választja el egymástól; *él* különíti el. 165. A Parthenón egyik építésze *Kallikratés* volt.

Ezek voltak a könyvre vonatkozó *tárgyi* megjegyzéseim; következők a *nyelvi*ek. Helytelen a *szórend* a 8. lap bekezdésének 1. mondatában. A 18. l. világosabban kellett volna a tanuló kedvéért megmondani, hogyan áll a dolog a Prométheus-trilógiával. Furcsa a 21. l.: «A felingerült Zeus megfogta neki a lábát s annál fogva ledobta az égből s ekkor megsántult». *Szenvedő igealak* is akad. (37.) Különös ez (48.): Heraklés az oroszlán *bőrét sisakul* használta. A szükséges *igekötő* elhagyása feltűnő: 57. emlékezik e helyett: megemlékezik; személyesítés gyakran megszemélyesítés helyett. A 76. l. szerint a tanuló Apollón Spondiost *jóshelynek* fogja tartani. A tanuló számára kétséges az ilyen: 36. Kharybdis *isten*, 84. Athene *isten*. A 88. l. a *Κόρυθα* ünnepről nem derül ki, hogy különösen spartai nemzeti ünnep volt. Hibás e *birtokragozás*: 105. rabszolgálójaikkal, 115. rabszolgálójaié, 178. koporsójaira. Különös a következő: 106. az *egészen csecsemő* gyermek; «A *bábuk*, melyeket agyagból... készítettek leginkább *állati alakokat* utánóznán». Az állat-alakokat a magyar nem hívja bábunak. Mai napság szokatlan: 120. «a phoinikiaiknak *följük* kerültek». Nem magyar: 122. a *templomnapi búcsúk*.

A görög szóknak latin betűvel való *átírása* e könyvnek is nyílt sebe. A hibák és következetlenségek közül csak a nevezetesebbeket sorolom el. 36. *syrenek*; 37. 39. *nymphé*, egyebütt *nympha*; 53. *athenaei*, *Athenai*; rendesen *Athenaeben*, de 119. *Athenaiban*; 82. *hellanodiké-k*, *Ελληνοδικαι*; 122. *Pyraios*, 150. *peiraosi*, *Πειραιεύς*; 128. *tektonos*, *τέκτων*; 53. *Aigaios*, *Αιγεύς*; 100. *Khorypheus*, *χορυφαίος*; 164. 167. *propyleion*, *τὰ Προπύλαια*. Idegenszerű az *—ας* és *—ις*-végű szóknak tövük végével való átírása, holott azt most még sem mondja senki, kogy: *Iliad*. Ilyenek e könyvben: Eumenidek, parastadok, Hesperidák, Okeanidák, Danaidák, Karyatidák. És még ebben sincs a magyar végződést tekintve következetesség.

Sajtóhiba is jócskán van e könyvben. A feltűnőbbek: 11. *mellyel*; 13. *attyuk*, 16. *ősattya*, 130. *ősattyuk*; 15. *menyország*, 53. *menydörgés*, 95. *u. a. és menyezet*; 17. *reménnyel*; 59. *Athenaenek* (a 8. sorban alulr., holott az istennőről van szó); 83. l. 2. j. *Dionysos*, helyesen *Dionysios*; 104. *hedra*, *ἔδρα*; 105. *gynaikoris*; 107. *Akaó*, helyesen: *Akkó*; 118. *agria*, *ἄγρια*; 120. *Lybia*; 128. *Phydias*; az előbb közölt összevont írással ellenkezőleg: 140. *galylyak*, 142. *hoszszabb*; *cothurnos*, *κόθορνος*.

A könyv 1. részével elvileg nem érthetnek egyet; 3. részében néhány tárgyi hibát találhatunk és azt sajnálhatjuk, hogy a zenéről nincsen szó; legjobban sikerült nézetem szerint a 2. rész.

Dr. POZDER KÁROLY.

A néphumor a magyar irodalomban. Irta *Imre Sándor*. Kiadja a Kisfaludy-Társaság. Budapest, 1891. 8-r. 166 l.

Az irodalomtörténet művelésére s haladására nemcsak az oly monographiák fontosak, a melyeknek szerzői valamely kiválóbb író egész életét s összes munkálkodását feltűntetik, hanem azok is, a melyekben egy-egy költői műfaj, vagy a művészi szépség egyik-másik tényezőjének fejlődését, megvalósulását s alkalmazását kíséri figyelemmel az irodalomtörténet bűvára. Ha e figyelemmel-kísérés csak rövidebb korra terjed is: érdemes munkát végez az író; de ha valamely műfaj fejlődését végigvizsgálja az irodalomtörténet egész területén, a legrégebb kortól kezdve, a mikor az illető műfaj csirái először bukkannak fel, egészen addig, míg e műfajt legkiválóbb képviselői megalkotják: akkor éppen föltötte hasznos szolgálatot tesz a tudomány ez ágának. Elmondhatjuk, hogy az irodalomtörténetnek mintegy a lényege kap fényt az efféle vizsgálódásoktól; az æsthetikai benső formák határai nyerneek világosságot az idők folyamán keresztül, s e határok változásainak, szűkebb vagy tágabb terjedelmöknek képe megbecsülhetetlen adalékul szolgál annak, a ki ez egész tudományág művelését tekinti feladatának.

A magyar irodalomtörténet meglehetősen szegény az efféle monographiákban. Ha Beöthynek a magyar széppróza történetét tárgyazó kiválóan becses művét, a mely az irodalomtörténetnek majd egész mezejét felöleli, nem számítjuk, mindössze csak Gregussnak a balladáról írt jeles műve, a melyben egy beható pillantást vet a magyar balladákra is, Aignernek az elegiáról szóló ismeretes munkája, Csernátony Gyulának a magyar óda fejlődéséről írt rövid, bár szintén érdemes dolgozata, s a népmesékről adott, több-kevesebb fontossággal bíró munkálatok maradnak, a melyek e szempontból tekintetbe vehetők. Az e téren való vizsgálódás még nem öltött nagyobb arányokat, pedig nagyon kívánatos, hogy írónk egy-egy külön műfaj történetére is kiterjeszszék figyelmüket, mert csak így várhatjuk, hogy valahára e tudomány egész épületéhez együtt lesz a szükséges anyag-készlet.

Ebből a szempontból teljes méltánylattal kell szólanunk Imre Sándornak arról a kis művéről, a melyben ő a néphumor egyes adatait gyűjti össze, a mint azok a magyar irodalomban, főleg a régebbi korban, a vizsgáló szem elé tárulnak. Maga az író azt mondja, hogy inkább csak «újmutatásokat» akart nyújtani értekezésében: de ennél bizonyára sokkal többet talál abban a figyelmes olvasó. A legrégebbi kortól egészen a múlt század végeig alig kerül el valami feltűnőbb jelenség, a mely tárgyalása körébe tartozik, az író körültekintését, gondos figyelmét. Ha nem is nyújt valódi rendszeres munkát: a XVI. és XVII. század irodalmának minden ide tartozó termékéről megemlékezik avval az éles látással, mely

Imre Sándornak különösen sajátosága, avval az elemző képességgel, a mely az efféle vizsgálódásban a legfontosabb, s az ismereteknek és tudománynak avval a széles terjedelmével s beható mélységével, a melyek a kevésbbé emlegetett művek rejtett, de a kitűzött czélra jól felhasználható tulajdonságait is biztos kézzel tudják kiemelni s értékesíteni.

A humornak nem az irodalmi, hanem csak a népies faja foglalkoztatja Imre Sándort s e részben a humort a legtágabb értelemben veszi. Mindent, a mi a néptől «jó vagy rossz kedvében, *humorában* . . . , kedveszéllyel csapongásában vagy széles jó kedvében s ellenkezőleg elbúsulásában szeszélyesen kitelik», mind ezt a *humor* fogalma körébe vonja s a hol e fogalomnak lényeges vagy lényegtelen jegyére bukkan, gondosan följegyzi. Ezek a jegyek szerinte a következők: «Hasonlókkal, ellentétekkel játszás, komoly és nem komoly dolgok, jelenségek összevetése, fölcserélése; az igaznak megismerése, nyers kimondása vagy szeszélyes elszínlése, mesterkéltn eltitkolása, évődő találatása, elmés kérdezetése, a közillelem, rend és törvények, kivált ha nem egyszerű elméhez valók, ignorálása, szándékos föl sem vevése, nem tudással, csekélységekkel egy sorba tevése, s több ilyen». A néphumor majd minden népnél ezekből a jegyekből áll, mert hiszen az ő eredetiség, a mennyiben még némi nyomai fennmaradtak, minden népnél, a mely a műveltség bizonyos fokáig eljutott, körülbelül egyformán jelentkezik lényegében. Mondhatnók, hogy a forma majdnem azonos, csak a tárgyak, a melyek a tréfa, furesaság, szeszély tartalmát teszik, változnak vidékenkint. Ha Mikes azt írja, hogy úgy szereti nénjét, mint a jó káposztát: ez kiválóan a magyar észjárás eredménye, a melynek formája, a hasonlat, a lehető legközségebb, de tartalma specialiter magyar népi sajátosságra vall.

E népies humor jelenségei többé-kevésbbé majd mind beszivárogtak az irodalomba, de a tréfával, szeszélylyel nálunk mindig némi komolyság párosul, mintha a magyar népi elme nem volna elég mozgékony és eleven s még jó kedvében is megörzené a gondolatok és kifejezések méltóságának hacsak egy parányi maradványát is. A bohócszág, Imre Sándor szerint is, hiányzik a magyar nép jelleméből, s a mi efféle mulattatta a népet vagy mulattatja jelenleg, kétségkívül idegen eredetű, német vagy olasz. Ezt a hiányt nem számítva, a néphumor egyéb jegyei irodalmunk legrégebb termékeiben többé-kevésbbé majd mind feltalálhatók, de csak szórványosan. Az irodalom legrégebb maradványaiban a humornak, hogy úgy mondjuk, legártatlanabb neme, a nagynak kicsivel való szembeállítás, egyes szók szeszélyes összetétele látható, például, hogy őseink ez országot egy fehér lóért kapták cserébe, a mely ló úgy fel volt szerszámozva, hogy Zalának mintegy az esztét is elvette. Az egyes szók szeszélyes összerakása codexeinkben elég gyakori. Imre Sándor az Érdy-, Érsekújvári, Döbrentei- és Nagy-Szombati-codexből

több példát idéz erre. A néphumornak más jelensége nem is igen található a középkori maradványokban. Mindössze Apáti *Feddő éneke*ben látjuk «az elégedetlen, társadalmi reformot áhító, a felfordult világgal meghasonlott nép vagy népbarát haragja» kitörését. Hanem az e korból fenmaradt, illetőleg ide helyezhető népmysteriumok már sokkal gazdagabb bányái a néphumor jelenségeinek, a melyek behatóbb vizsgálatot is megérdemelnének, mivelhogy ezekben a nép tréfálkozó kedve szinte kifogyhatatlan. Kár, hogy Imre Sándor a népmysteriumokat nem részeseztette annyi figyelemben, mint például a XVI. század irodalmát, vagy akár a kurucz énekeket is, pedig ezekben sokkal bővebb forrásaira található volt a humornak, mint még a kurucz énekekben is. Ez azonban Imre Sándornál nem feledékenység; ez az ő rendszeréből, kitűzött céljából ered. Mert akkor nem hagyta volna említetlen a népköltészetössze gyűjtött termékeiben értékesítésre kínálkozó gazdag anyagot egyáltalában. Ő az *írott*, a *műirodalom* termékeiben kívánta csak nyomozni a néphumor feltűnőbb jelenségeit: innen a népköltészet ide illő anyagának mellőzése.

A reformatio kora nálunk is többoldalúvá, kiterjedtebbé, gazdagabbá tette az irodalmat s először hozta némi közeledésbe az élethez. Imre Sándor, úgy tetszik, talán nagyobb hatást tulajdonít e korban a német irodalomnak, mint a mennyi tényleg kimutatható. Így a Sztáray Mihály ismert két komédiáját német utánzatoknak tartja, a miben szerény véleményünk szerint annyi a való, hogy csakugyan a német iskolai színjátékok formája van átültetve a mi irodalmunkba, de a szereplőknek amilyen olyan egyénisége félreismerhetetlenül a magyar észjárás sajátosságait mutatja. A Boccaccio-utánzást szintén németnek tartja Imre Sándor, a mi jó részben igaz is: de már a meseírók, ha utánozták is a németeket, kifejezéseikben, fölfogásukban, tárgyaikban nem tudták megtagadni magyar voltukat. Sok közösség van a XVI. századbeli magyar és német meseírók (Pesti Gábor és Steinhöwel) között, a nélkül, hogy ebből okvetlenül a német utánzásra következtethetnénk. Heltai kivált szász eredete mellett is mindenütt érezteti, mennyire bőven merített a magyar nép elmességéből. Elmondhatjuk, hogy Imre Sándor tanulmányának legszebb lapjai azok, a melyek Heltairól szólnak. Őt tartja Imre Sándor a magyar renaissance egyik legigazibb és legjobb férfának, a ki «a magyar néptől eltanúlt tréfás beszéddel, a furcsa tartalomnak megfelelő szólásokkal, nevekkal, mondatalkotással, az egészen átvonuló népies őszinteséggel, szókimondással úgy él, hogy eléggé nem csudálhatjuk, kivált ha szerzője eredetét tekintetbe vesszük». Őt tartja Imre Sándor a *Markalf* kiadójának is, a mely sokat tett a nép elmessége gyarapodására.

Különben e század bő anyagot nyújtott Imre Sándor művéhez.

A nagyban megváltozott politikai állapotok, a melyek ólomsúlylyal nehezédtek a nemzetre, kivált pedig a protestánsokra, bizonyosan bőven hozzájárultak a humor olyan jelenségeinek is megvalósulásához, a melyekre az előbbi században alig találunk példát. A keserű gúnys a játszi humor nem egyszer ölelkezik egymással, de talán sehol szebben, mint Szkhárosi Horváth András műveiben. A XVI. század irodalmának ez az írók egyik legprægnansabb alakja. Bizonyosan irodalomtörténetíróink mindnyájan ismerik e sorait:

Oly igen féltém a török császárt,
Meg ne jargalná Sz. László lovát, stb.

Már műveinek czíme is olyan, a melyekből az író erős gúnyjára bátran következtethetünk. Éles vonásokkal kidomborodó egyénisége szinte ritkítja párját abban az időben. Tinódi Sebestyénnél jámborabb megszólást, ártatlanabb gúnyt találunk, sőt szelídebb humort is, de Szkhárosi Horváth mélyebb érzésű, keserűbb gyűlöletű. Igazában Tinódi nem is «tréfára hivatott egyén». Jól mondja Imre Sándor, hogy «csak kitérőleg, magát elfelejtve tud humorral vagy tréfásan szólni». Ez írók általában mindnyájan érzik az idők komolyságát, a melyben sokkal könnyebb volt a Szkhárosi-féle írók szerepe, mint még a Tinódié is. De a XVI. század irodalmának e részben nincs kiválóbb műve, mint a *Balassi Menyhárt árultatása* című dramatizált satíra, a «cynismus humora» is megvan. «Benne a páratlanul jeles, mondhatnók a néphumor által művészien idomított nyelv mellett a néphumor legtöbb jelensége» feltalálható. Valóságos korrajz, mely «a kor legfőbb bűnei közül a főnemeselek zsaroló életét, a vallásos meggyőződés hiányában elterjedt romlotttságot, jellemtelenséget s a társadalom ziláltságát hathatósan tünteti elő». A szerző a nyílt őszinteségnek valódi cynismusát mutatja, s oly éles vonású rajzot nyújt, a melynek nincs párja irodalmunk legújabb koráig.

Még egyet szerettünk volna, ha Imre Sándor figyelmét el nem kerüli. T. i. a Bornemissza Péter Trágár Balázsát, a kinél ideillőbb alakja alig van a XVI. századnak. A hogy Trágár Balázs szaván fogja a guardiant, a ki azt állítja, hogy a kolostorban nem szoktak hazudni, oly ügyes leleményre mutat, a mely igazi elmesség számba mehet. Ez a Trágár Balázs nemcsak Imre Sándornak, de Bodnár Zsigmondnak a figyelmét is kikerülte, pedig Kiss Áron akkor már közölte rövid ismertetését e tárgyról.*)

A XVI. század magyar irodalmának a humor körébe eső jelenségei jobbára fejlett írói egyéniségek műveiben találhatók, ellentétben a

*) *Protestans Szemle*, 1891. évf. «Bornemissza Péter élete»: 15—16. l.

XVII. századéval, a melynek — mint Imre Sándor írja — «vidor műzsája korlátolt életet él s az irodalomban alig mutatkozik». A valamire való nagyobb művek a humor híjával vannak. Az írók kedélye fanyar, csípős vagy épen keserű, de alig emelkedett, alig megáradó. A morálizálás kiszorítja a kedélyességet, a tartós panasz, az élettől való idegenkedés a vidámságot. Még legtöbb humor a Thalytól közzétett vitézi énekekben van, jóllehet ez is inkább gúny, mint igazi humor, még ha a humort a legtöbb értelmében vesszük is. A politikai állapotok ugyan alkalmasok lettek volna, hogy az irodalmi humort megteremtsék, mert hiszen az elnyomatás ideje szokta azt kifejtetni leginkább, mégis egyetlen híresebb költőnk sincs, a ki e téren mérkőzhetnék a XVI. század néhány jelesebb költőjével. Egész Mikesig nincs számba vehető humoristánk. Mikes már, kivált idősb napjaiban, valódi humorista, még pedig a legszeretreméltóbb. Kedélyének elevensége és frissesége mintegy az irodalmi nemek ez ágára utalták őt, s mint stíljének szépségeivel egészen kiválik kortársai közül, úgy válik ki humorával is annyira, hogy egyetlen íróuk sem közelítette meg akkor tájban. Az elhagyatottság élénk érzelme önmagával tréfálkozni tanítja őt, a mi csak az igazi költői kedélyek tulajdonsága. Imre Sándor a Mikes humorának néhány vonását mélyebben is elemzi, s a következőket emeli ki: 1. kedves egyszerűséggel a képzelt levelező társ értelmi színvonalára száll le; 2. szelíden szeret, nem szenvedélyes, annál kevésbbé irigy; 3. tréfába esik lépten-nyomon, s hasonlít nagyot kicsihez és megfordítva; 4. ellenkezőt hoz ki az előzményekből, mint várnók; 5. évődésének, tréfájának tárgya főképen ő maga. Épen ez utóbbi körülmény teszi őt oly szeretetreméltóvá s biztosít számára kiváló helyet a magyar humoristák közt. E szempontból még senki sem vizsgálta őt bővebben; kár, hogy Imre Sándor sem meríti ki e különben nagyon hálás tárgyat. S bár egy pár lapon jól össze foglalja erre vonatkozó gondolatait és Mikes írói egyéniségéhez méltóan jól kiemeli őt, fejtegetései mégis csak töredékeseknek mutatkoznak, a melyek még szélesebb kidomborításra várnak. A szerző tudja, hogy Mikesnek utódja sokáig nem lett, mégis tartózkodik mélyebben bocsátkozni humorának fejtegetésébe, mit eléggé nem sajnálhatunk, főleg mikor látván látjuk, hogy mily kisszerű jelenségeket sem hagy figyelmen kívül. Ezeket inkább elengedtük volna, csak szólt volna kimerítőbben azokról, a kik a humor legelső rangú képviselői a XVI—XVII. században, legkivált pedig Mikesről, ez önzelen, ember- és hazaszerető, emelkedett kedélyű, finom humorú írónkról, a ki egymaga többet ér e szempontból, mint az előbbi századok valamennyi magyar humoristái.

Úgy látjuk azonban, hogy Imre Sándor inkább csak meg akarta jelölni ama műveket, a melyekben a humornak némi jelenségei találhatók, mint azokat rendszeresen tárgyalni. Ez a megjegyzésünk nem azt

teszi, hogy a nagyérdemű szerző nem emelte volna ki különösebben a kiválóbb írókat, csak azt, hogy nem tárgyalja őket behatóbban. Minde-
nütt bátran kimondja véleményét, ha nem indokolja is azt részletesebben. A múlt század irodalmának majd minden termékét fölemlíti, de sajnáljuk, hogy a legkiválóbbaknál kissé hosszasan nem időz. Azonban célját így is teljesen elérte, mert a múlt század végeig, sőt a jelennek elejéig minden oly művet ismertet, hacsak néhány szóval is, a melyben tárgyához adatot talált. Valóban megnyugtathatja az a tudat (mint végső soraiban reméli is), hogy a ki humoros irodalmunkat vizsgálja, e műben igen fontos és alig megbecsülhető útmutatást talál. Őszintén sajnáljuk, hogy e tartalmilag becses monographia nyelve, Imre Sándor más műveitől egészen elütőleg, kissé nehézkes, mintha a régi irodalommal való foglalkozás lefújta volna stíljének azt a hímporát, a mely az író eleven stíl-érzékében s kifejezéseinek könnyen érthetőségében nyilvánult eddigi nagyfontosságú munkáiban.

Dr. Váczy János.

Sophoclis Antígona. — Edidit *Gustavus Kassai* phil. dr. Budapestini 1891. Lampel. Ára 30 kr.

Magasabb fejlettségű philologiai irodalomnak is tisztességére válnék az a törekvés, melyet hazánkban az utolsó évtized alatt Sophokles Antigonéjának kiadása körül tanúsítottak. Gymnasiumi tantervünk e dráma olvastatásának csak azon tanintézetekben enged föltételes helyet, a melyekben a görög nyelvi tanítás a ion nyelvjárással kezdőd-
vén, a Homerossal való foglalkozásra több idő jutott, ezekben is csak úgy, «*ha lehetséges, különösen, ha az idő engedi*». S bár tényleg alig van egy pár gymnasiumunk, mely a tanterv legvégső intentiói szerint Antigonét olvastatná, 1883 óta mégis 3 különböző kiadásban jelent meg irodalmunkban. — Látszik tehát, hogy nem az iskolai szükséglet hozza létre e kiadásokat, de azért mindegyik az iskolának akar kisebb-nagyobb szolgálatot tenni.

E kiadások egyike a dr. Csengerié, mely a múlt évben jelent meg, irodalmi bevezetéssel, gazdag tárgyi és æsthetikai jegyzetekkel van ellátva. — A másik kettő pusztá szöveg-kiadás. Közülök az első a Schubert Frídríké, mely a Kvičala és Schenkler szerkesztése alatt megindított Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum című vállalatban jelent meg; a második a kezünk alatt levő, a dr. Kassai Gusztáv, mely a Ponori Thewrewk Emil szerkesztésében megjelenő Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum című gyűjtemény legújabb darabját teszi. — A három kiadvány közül iskolai hasznavehetőség szempontjából az első hely okvetetlenül a dr. Csengeri művét illeti, mert ha az egyszerű szöveg-kiadás használata más írónál is kockáztatja a tanítás eredményét, Sophoklesnél szinte lehetetlenné teszi a tanulók előkészületeit.

A mi a dr. Kassai szövegkiadását illeti, ez mint általában az egész gyűjtemény, a melyben megjelent, iskolai tekintetben első renden a külföldi szövegkiadásoknak tanintézeteinkből való kiszorítására törekszik, másodrenden pedig mint tanulmánynyal és szövegkritikával eszközölt *önálló editio* tudományos méltatásra is számot tart. — Arra nézve, hogy a külföldi szövegkiadásokat iskoláinkból kiszorítsa, — bár a főntebb mondottak alapján itt e szempontról alig lehet szó, — két alkalmas tulajdonsága már első tekintetre is megvan; egyik az olcsósága, másik pedig az, hogy a könyv kiállítása, különösen a görög szöveg nyomása az iskolai egészségtan legmagasabb igényeinek is megfelel, s csaknem mintaszerűnek mondható. — S hogy az ily külső kellékeket együtt említsük, ezekhez kellene járulnia még annak is, hogy a görög szövegben sajtóhiba ne legyen; mert annak felismerésére s kijavítására a tanuló nem képes. De ez a dr. Kassai kiadásáról, sajnos, épen nem mondható.

A szövegről azt mondja szerzőnk a mű praefatiójában, hogy mindenütt a Codex Laurentianust, mint Sophoklesre vonatkozólag a legrégibb és legjobb codexet követte, csak világos szövegromlás esetén fordult más codexhez, s *csak szükségétől kényszerítve* folyamodott a régibb és újabb coniecturák használatához. Nagyon helyes elv. Az iskolába kétes értékű coniecturákat bevinni, a classicus író nevében saját gondolatainkat árulni nem szabad. Vannak coniecturák, melyeket régebbi nagy nevéű philologusok hoztak létre, kik a mély tanulmány mellett bizonyos divinatióval igyekeztek a classicus író szavait helyreállítani. De ezek annyira átmentek a közforgalomba, hogy szinte a hagyományos szöveghez tartoznak, s ellenök semmi szavunk. Máskülönben az iskolának conservativnak kell lennie. Vajha e nemes conservativismust szerzőnk is megőrizte volna! De bármennyire hangoztatja is praefatiójában a főntebb kimondott elv szigorú megtartását, én úgy látom, hogy ama szükség, mely őt a coniecturák terére sodorta, nagyon subiectiv természetű volt, vagy legalább nagyon könnyen engedett neki. Mert a mellett, hogy Nieberling, Schmidt, Nauck, Dindorf, Seyffert és másoktól temérdek, a vulgaris szövegtől eltérő módosítást vett át, maga is próbált három coniecturát csinálni. Lássuk, mennyiben van szükség ezekre:

V. 269. Laur. *ὄς* helyett a szerző *ὄς*-t ír. A különbség az, hogy a codex szerint az értelem: «megszólal egyik, ki mindnyájunkat kényszerít», könyvünk szerint pedig: «megszólal egyik, *mi által* mindnyájunkat kényszerít». Tehát a relatív mondat amott a beszélőre, emitt a beszédjére vonatkozik. Hogy itt micsoda kényszerítő szükség volt a szövegváltoztatásra, bizony nem látom be.

V. 1035. A hagyományos *τῶν δ' ἐπὶ γένους* helyett K. *πρὸς δ' αἷ τῶ γένους*-t ír s a változtatást így okolja meg: in tradita lectione et collocatio praepositionis *ἐπὶ* et structura *οἱ γένους* plurimum habet ad-

mirationis. Sokáig tündötem rajta, hogy mit akar K. e megjegyzésben mondani. S végre is azt kell gondolnom, hogy úgy eme megjegyzése, mint coniecturája a szöveg félreértésén alapul. Ugy látszik, hogy a τῶν szót a γένους articulusanak veszi s ezért esodálkozik úgy magán e kifejezésen, mint a ἵπαι elhelyezésén. Pedig a τῶν δέ demonstrativ értelemben áll, mint a ἵπαι γένους eredethatározó birtokosa s jelentésük: *ezek fajától* (e papfajzattól. Csiky). Azt nem hihetem, hogy tán K. a homerosi ὁ δέ demonstrativum szóalakának itteni használatában akadt fel; mert hisz erre úgy általában a tragicusok, mint különösen maga Sophokles is igen sok példát mutat fel. E szerint a coniecturára semmi szükség sincs.

V. 1097. A hagyományos szöveg ἄτη πατάξαι θυμὸν ἐν δεινῷ πάρα kétségen kívül igen nehézkes és a tanuló előtt magyarázatra szorúl. Ezért többen igyekeztek javítani, de sokan, s köztük Dindorf is változatlanúl hagyták. K. így alakítja át: ἄτη πατάξαι καρδίαν δεινότερά γε. Bizonyos, hogy ez a megértésre sokkal könnyebb, s míg a καρδίαν πατάξαι a gondolatot a pár sorral előbb álló παράσσομαι φρένας-ra vonatkoztatja, addig a δεινότερα fokozás a fogalmat tisztább világitásba is helyezi. Csakhogy minden tetszős volta mellett is, e változtatás sem kerülhette ki a coniecturák szokásos baját, hogy t. i. a változtatott kifejezéssel más fordulatot visz be a gondolatba. A θυμὸν πατάξαι sokkal erőteljesebb szólás, s annak az indulatnak a rombolását jelöli, mely az ellenállásban (ἀντιστάνα) nyilatkozik, úgy, hogy ez által némi fokozás történik a három soros kis beszédben (εἰσαθεῖν, ἀντιστήνα, θυμὸν πατάξαι). Mindezt a καρδίαν πατάξαι színezés nélkül hagyja.

Arról a számos coniecturáról, melyet a szerző másoktól átvéve, általuk saját kiadásának értékét emelni, szövegének megértését könnyebbé tenni igyekezett, a praefatiohoz csatolt kritikai függelékben számolt be. E függelék különben nemcsak a munkában előforduló szöveg-változtatásokat tünteti fel, hanem szól olyan coniecturákról is, a melyeket a szerző rem fogadott el, mintha e drámának egész szövegkritikáját akarná összeállítani. Mint ilyen azonban nagyon hiányos, így pl. nem szól a V. 110-nél a Scaliger-féle ὅς — Πολυνείκους alakításról, a melyet pedig szerzőnkkel szemben több kiadás követ, nem az 1036, 1037, 1110, 1111 stb. sorokhoz fűzött coniecturákról.

A mi már ezeket a másoktól átvett coniecturákat illeti, egy részük azon általánosan elfogadott javításokhoz tartozik, melyek közkeletűekké lévén, minden jobb kiadásban feltalálhatók; másrészük pedig ugyanazt a benyomást teszi ránk, mint a szerző önalkotta főntebbi coniecturái, t. i. *a szöveg megértését többé-kevésbé megkönnyítik, de alapos elemzés mellett legtöbb esetben semmi szükség rájuk.* Legalább én, a mint néhány száz soron át követtem őket, közülök többet vagy egészen fölölegeseknek, vagy éppen olyanoknak találtam, hogy a közönséges szöveg erejét

gyöngítik. Nem szólok az olyanokról, melyek szinte kézzel fogható szövegromlást javítani, vagy éppen szövegcsontkulást pótolni akarván, most genialis leleményességgel a codex-író tollhibáját igazítják helyre, majd a mű szellemének mélyreható tanulmányozásával az eszmék láncolatából kiesett szemekhez illesztik közbe. De a hol a coniecturák nélkül is helyes értelmet találunk, ott a szövegváltoztatást, főleg iskolai kiadásban, jogosultnak egyáltalán nem tartom.

Igy — hogy néhány példát idézzek — az 57-ik sorban az *ἐπ' ἀλλήλων* helyett a *δαίων* szó igen gyöngé, mert nem fejezi ki oly szembezőkő módon, hogy a testvérek egymás ellen emelték kezeiket. V. 96-ban *οὐ* helyett *οὐν* nem helyes, mert az erősített tagadás (*οὐ* — *οὐ δέν*) Antigonénak sokkal mélyebb meggyőződését fejezi ki. V. 113. Dindorfra utalva a dorismust kerüli, s *γῆν*-t ír, holott a Dindorf-féle szöveg kezeim közt levő ötödik kiadása meghagyja a dór *γᾶν* alakot. V. 138: *τὰ μὲν* (a dolgok) helyett *τὰ τοῦδ'* (ennek dolgai) már csak a két névmásnak oly szokatlan birtokviszonya miatt sem ajánlatos. V. 169: *ἐμπεδοίς* helyett *ἐμπεδοῦς* teljesen fölösleges, mert amaz (= állandó hűséggel) csak olyan jó, mint emez (= hűségben állandók). V. 1065: *τελῶν* helyett *τελεῖν* szükségtelen, mert *εἰδέναι* mellett csak úgy állhat participium mint infinitivus. V. 1090: *ῥ* helyett *ῥν* fölösleges, mert nincs szükség a relativ mondatra, ép úgy állhat hasonlító is (l. a Csiky és Csengeri fordítását). V. 1118: *Ἰταλίαν* helyett *Ἰκαρίαν* lényegtelen, sőt talán Italia fölemlítésével még jobban dicsőíti az istent. V. 1134: *ἐπέων* helyett *ἐπετῶν*-t téve, elvesz a szöveg költőisége s emellett jobb is, ha nem isteni kíséretet, hanem emberi dicsőítést értünk. V. 1182: *πίρα* helyett *περῶ*. Igaz, hogy *e* szót a tragikusok így beszéd végén használják intransitív értelemben is egy drámai személy föllépésére, de a Codex ugyanezt fejezi ki s így a javítás egészen fölösleges stb.

Mindezek azonban, ha mint szövegjavításhoz, szófér is hozzájok s ha bennök véleményem szerint sok helyt nem valósul is meg a szerző kitűzött célja, ut *poëtæ verba quam fieri posset castigatissima atque emendatissima exhiberentur*, mutatják egyszersmind azt a kicsiségekig menő gondot is, a melylyel a szerző a szöveg könnyű megértését előmozdítani s ez elől minden képzelt akadályt elhárítani igyekezett.

DÓCZI IMRE.

V E G Y E S E K.

— A Budapesti Philologiai Társaság f. évi május 11-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Némethy Géza*: Adalékok Euhemerus töredékeihez.
2. *Reményi Ede*: Anacreonteumok rímes magyar fordításai.
3. *Esztegár László*: A magyar műballada kezdete.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon volt a jegyző. Jelen voltak még: Bayer József, Cserhalmi Samu, Fináczy Ernő, Gyomlay Gyula, Heinrich Gusztáv, Maywald József, és Némethy Géza választmányi tagok.

1. *Rendes tagokul* választottak: dr. *Keil* Alajos, kassai premontréi főgymn. tanár (aj. Istvánffy Pál) és *Csathó* Imre, budapesti áll. középiskolai tanár (aj. dr. Erdélyi Pál). — A választmány mély megilletődéssel veszi tudomásul, hogy dr. *Budenz* József, a társaság tiszteletbeli tagja, f. é. ápr. 15-én elhunyt. — Elhalálozott még *Kis* Béla rk. tag Budapesten. — A tagok száma: tiszteletbeli 8, alapító 6, rendes 356, rendkívüli 64.

2. A pénztárnok jelentése szerint 1891. decz. 19-től 1892. máj. 11-ig a *bevétel* 2289 frt 81 kr., a *kiadás* 1610 frt 3 kr., a pénztári készlet 679 frt 78 kr.

3. Tekintettel arra, hogy a választmánynak szeptemberig előreláthatólag nem lesz ülése, a szerkesztőség már most kéri a választmány beleegyezését arra nézve, hogy a *Közlöny* jelen évfolyamának utolsó füzeté november—decemberre szóló kettős füzet legyen, minthogy az évfolyam terjedelme csak ily módon maradhat az előirányzatban megszabott határon belül. — A választmány erre vonatkozólag megadja beleegyezését.

4. A jegyzőkönyv hitelesítésére Heinrich Gusztáv és Némethy Géza választm. tagok küldetnek ki.

— Goldsmith Olivér «*A vékfildi pap*» (*The vicar of Wakefield*) című műve hazai bibliographiájának összeállításával s magyar fordításainak összehasonlításával foglalkozván, köszönetem előzetes kifejezése mellett, kérem mindazon t. kartársakat, s irodalombarátokat, kik e műre vonatkozó hazai adatok birtokában vannak, hogy azokat velem lehető pontossággal közölni sziveskedjenek. Ily adatok vonatkozhatnak a mű elterjedésére, az eredetinek vagy fordításainak előfordulására, irodalmi kérdésekre s tanulmányokra és egyéb művelődéstörténetileg jellemző körülményekre. — Ezideig Goldsmith említett munkájának következő magyar fordításait ismerem: a) *A vékfildi pap*. Egy történet, Goldsmith után Ánglusból. Fordította P. Csórja Ferencz, Nagy-Enyed, 1831. (283. l.). b) *A wakefieldi pap*. Irta Goldsmith Olivér, fordította Ács Zsigmond. Kecskemét, 1855 (296 l.). c) *Ács Zsigmond* fordítása az Olesó Könyvtárban, Budapest, 1883 (283 l.). d) *A vékfildi lelkész*. Elbeszélés angolból. Goldsmith Olivér után. 3. kiadás. Budapest, Franklin-T. 1878 (képes kivonatos átdolgozás az ifjúság számára).

KEMÉNY FERENCZ,

az egri áll. reáliskola h. igazgatója.

— Balladenbuch — *Choir des ballades allemandes* — cím alatt t. dolgozótársunk *Kont* Ignác, jelenleg a havrei lyceum tanára, az értékebb német balladáknak és románczoknak olyforma kiadását bocsátotta közre a francia iskolák számára, a minőt mi Heinrich Gusztáv jeles gyűj-

teményében bírunk. A terjedelmes *bevezetés* első szakasza a ballada és románcz határkérdésével foglalkozik, melyet a francia irodalomban még bonyolultabbá tesz az a körülmény, hogy ott egyrészt Villon és Marot, másrészt Victor Hugo is írtak balladáknak nevezett költeményeket, a melyekre azonban épen nem illik a balladának más irodalmakban ismert definitiója. A bevezetés következő fejezetei e műfajnak a német irodalomban való fejlődését vázolják. Szépen méltányolja Herder és Bürger érdemeit: Bürgernél hosszasabban kitér Schiller ismeretes bírálatára is, melyben nemcsak heveskedést, hanem tapintatlanságot is vet Schillernek szemére, de megfedekezék róla, hogy e bírálatban Sch. határozottan kivételt tett Bürger balladáira nézve, a melyekről a közönség egyhangú eismerését constatálta és megjegyezte, hogy e műfajban nem igen fogja más német költő Bürgert felülmúlni. Majd Goethe és Schiller balladaköltészetéről szól (az utóbbiéről ismét kedvezőtlenül), végül a romantikusok s a legújabb német költők balladáiról. Jól esik a balladát tárgyaló elméleti művek élén megemlítve látnunk *Greguss* Ágost tanulmányát («*Étude esthétique la plus complète sur se genre littéraire*», XVII. l.). A bevezetés után izléses csoportosítással öt részben közöl 75 német balladát. Az I. csoport oly balladákat foglal magában, a melyeken a néphit titokzatos homálya ömlik el, a melyeknek főszereplői elfek, nixek és szellemek (*Lenore, Erköning, Zauberteufel, Lorelei* stb.); a II. csoport balladáinak hősei lovagok és dalnokok (*Sänger, Sängers Fluch, Toggenburg, Handschuh, Glück von Edenhall*), a III. helyi mondák balladai feldolgozásait adja (Simrock: *Der Rattenfänger*, Schwab: *Der Reiter und der Bodensee*); a IV. a német hőmonda és történet köréből veszi tárgyát, hősei Siegfried, Roland, Barbarossa, Habsburgi Rudolf stb.; az V. csoport végül francia tárgyú német balladákat tartalmaz (Heine: *Grenadiere*, Zedlitz: *Nächtliche Heerschau* stb.). Feltűnő, hogy Schillernek csak három balladája van bemutatva; a kiadó t. i. elvből csak oly költeményeket akart nyújtani, a melyekben a német nemzeti elem jut kifejezésre, így azonban a francia ifjúságnak a német balladáról való ismeretei mégis hézagosak fognak maradni. A költemények szövegét alapos szakismeretről tanuskodó bő jegyzetek kísérik.

P.

— Bartal Antal úrnak válaszul. Az «Egyet. Phil. Közlöny» f. é. V. füzetében bírálat jelent meg Bartal Antal úr tollából *Összefüggő részek Thukydides művéből* cz. művemről. Ismervén a Philologiai Társaság elvi határozatát, mely szerint Közlönyében *ellenbírálatot* közlésre el nem fogad, csak helyreigazítást: e korlátozott joggal élve egy pár sorra terjedő nyilatkozatra szorítkozom.

Bírálóm a *nonum prematur in annum* örökké igaz elvét kívánta alkalmazni művemre, midőn az előző őszinte nyilatkozatából tudnia kellett, hogy művemnek nem tőlem függő körülmények miatt fél év alatt meg kellett jelennie.

Hogy e fél évet mily gondos utánjárásra, mily beható tanulmányra fordítám, ennek jellemzésére magára, bírálóra hivatkozom, ki saját elisme-

rése szerint művemet «*betüről-betüre áttanulmányozta*» és mégis művem főrésében: a 15 nyomtatott ívből, több mint *tíz* ivre terjedő fordításban összesen 6 — mondd: bat helyet talált kifogásolni valót. Ezekből, t. i. az I. k. 7. fejezetének *utolsó*, a II. k. 37. fej. *első*, az V. k. 107. fej. *első*, a VI. k. 16. fej. *7-ik*, a VII. k. 33. fej. *utolsó* és végre a VI. k. 10. fej. *második* mondatának fordításában egy-egy szót más, teljesen rokonértelmű szóval fordított volna, két helyen tiszta nyomtatási hibát tudatlanságból származó hibának vesz, mint pl. fölteszi, hogy a VII. k. 10. fej. második mondatában előforduló *σφαλίετρον* szót *betegséggel* fordítom, mi *veszteség*-et tesz, holott kéziratomban bárkinek jóakaróim közül, kiknek sorába óhajtanám bíráló urat is sorozni, megmutathatom, hogy *veszteség*-gel is fordítottam; egyik mondatban a vessző esuszott egy szóval hátrább.

Az I. k. 7. fejezetének utolsó mondatára tisztelt kartársaim figyelmét fölhivom: ítéljenek, hogy az eredetihez nem hívebb-e a magam fordítása. Így Poppo Stahl: *quicumque, quamvis rebus maritimis operam non dabant, tamen ad mare habitabant*. Nézze meg Jowett kittingő angol, Didot jó francia fordításában. Nézzen utána Classennél.

Két észrevételét fogadhatom el. A II. k. 37. fej. *első* mondatában a *ζηλοῖ* helyesebben fordítható más szóval, mint *vetélkedik*, de nem a bíráló úr által ajánlott *vágyódik*, hanem inkább *utánoz*, *irigykedik* igékkel; az V. k. 107. fej. *első* mondatában az *ἀσφάλεια*-t egy kissé archaistikus szóval élve: *bátorságos* szóval fordítam. Köszönettel fogadom el bíráló úr által ajánlott *biztonság* szót. A VI. k. 16. fej. 7-ik mondatában az *ἀνταξιοῖ* értelmezésére nézve álljon itt Jowett fordítása: He who would have proper respect shown to him, should himself show it towards others; nálam: *ha másoktól becsültetni kíván, becsüljön maga is másokat*. Az *ἀξιώω* Thukydidesnél más helyt is teszi: valamire méltatom magamat. Didotnál a megfelelő mondat más szókkal ugyanezt fejezi ki. Ámde, bőkezűen adjak e szóra nézve is igazat: marad összesen 2, legfeljebb három árnyalati különbség a magam fordítása és t. bírálóm fölfogása közt. Ime: mire olvad le a «*a betüről-betüre*» áttanulmányozott művemben talált ama hibák lajstroma, melyek a Thukydides szövegére vonatkoznak.

A nyelvbeli egyenetlenségeket, az itt-ott becsúszott magyartalan kifejezéseket (habár a kárhóztatott *kínzés* még sem = külső, mint bíráló úr véli), a sajtó alatt levő új kiadásban, mikor nem a sürgető *írás*, de az *átnézés* foglal el, elsimitom.

Mindenesetre hálás köszönettel tartozom, hogy lelkiismeretes gonddal felkutatta a sajtó- és tollvétségeket, a helyesírási ellenmondásokat, csak azt sajnálom, hogy egy V. gymnasialis tanulóról nem tesz föl annyit, hogy maga is észrevegye egy oly mondat helyes értelmét, melyben *rezére* áll *rezérene* helyett, vagy a mely mondat egy vessző helyes elhelyezésével jótétehető, mint t. bírálóm bírálatában az i. f. 410. l. olvasható. Arra pedig, hogy ily vétséget egész komolyan az én tudásom rovására számít be, talán mégsem adtam okot.

HEGEDŰS ISTVÁN.

A MAGYAR PHILOLOGIAI IRODALOM 1891-BEN.

Az összegyűjtött anyag ez összeállításánál a következő rovatokba van osztva :

I. *Általános nyelvészet és ethnographia.*

II. *Aesthetika és műtörténet.* 1. Aesthetika. — 2. Képzőművészetek. — 3. Zene. — 4. Színészet.

III. *Philologiai paedagogia.* 1. Általános irányú cikkek (nyelvtanításról, olvasásról stb.) — 2. Magyar nyelv s irodalom. — 3. Klasszikus nyelvek. — 4. Angol. — 5. Francia.

IV. *Ugor nyelvek.*

V. *Árja nyelvek* (a cigány nyelvvel).

VI. *Keleti nyelvek* (arab, héber, török stb.)

VII. *Magyar nyelv s irodalom.* 1. Bibliographia. — 2. Magyar irodalomtörténet. (Ebbe fölvetettek a szépirodalmi művek és a színművek bírálati is. Ez utóbbiaknál azonban csak az első előadás napja van megjegyezve. Ez lehetővé teszi a különböző napilapokban megjelent ismertetések fölkeresését). — 3. Egyes írókról. — 4. Magyar nyelvészet (a végén: egyes szókról és szólásokról). — 5. Iskolakönyvek.

VIII. *Klasszikus nyelvek s irodalmak:* 1. Általános irányú dolgozatok. — 2. Görög történet s régészet. — 3. Görög irodalomtörténet s egyes görög írók. — 4. Görög nyelvtan s olvasókönyv. — 5. Latin történet s régészet. — 6. Latin irodalomtörténet s egyes latin írók. — 7. Latin nyelvtan s olvasókönyv. — 8. Magyarország ókori régészete.

IX. *Germán nyelvek.*

X. *Román nyelvek.*

XI. *Szláv nyelvek.*

XII. *Vegyes.*

I. Általános nyelvészet.

a) Nyelvészet.

1. **Ábel J.** *Hegedüs Istrán.* Megemlékezés Ábel Jenőről. Főv. Lap. 255. sz.

2. **Ábel Jenő** irodalmi hagyatéka. Phil. Közl. 337. l.

3. **Ackermann P.** *Bibliai Régiségtan.* Ford. Gebé Andor. 1889. Ism. Irod. Szemle. (Eger.) 2. sz.

4. **Bauer Simon.** *A nemzeti szellem a nyelv tükrében.* Szepesi Lap. 19. 20. sz.

5. **Békési Emil.** *Vergerius Péter Pál és paedag. műve.* Kalauz a nevelő-oktatás terén. 17—36. 102—134. l.

6. **Bötticher Ernst.** *Hissarlik, wie es ist.* Berlin. Ism. Kohut Adolf. P. Lloyd. 36. sz.

7. *Brugsch Heinrich*. Steininschrift und Bibelwort. 1891. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 180. sz.
8. *Domanovszky E.* A renaissancekori bölcsészet története. Ism. Bierbrunner G. Prot. egy. és isk. lap. 15. 16. sz. — Hunfalvy Pál. Nemzet. 79. sz. — Prot. Szemle. 120—122. l. — Szilávik Mátyás. Philos. Szemle. 131—135. l.
9. *F. B.* Magyar ember mint «világnyelv» alkotó. Egyetértés. 302. sz. (Liptay Alberto: Eine Gemeinsprache der Culturvölker.)
10. *Giesswein S.* Az összehasonlító nyelvészet fő problémái. Ism. Csiszárík János. Böles. folyóirat. 232—238. l.
11. *Giesswein Sándor*. Ellenkezik-e a nyelvek sokfélesége az emberi nem egységes származásával. Magy. Sion. 816—839. l.
12. *H. A.* Az ethnikum a kulturában. Élet. I. köt. 64—66. l. II. köt. 403—404. l.
13. *Holstein*. Johannes Placentius humanista. Ism. Phil. Közl. 596—598. l.
14. *Károly János*. Az őskeresztény irodalom monographiája. Ism. Rézbányay József. Hittud. folyóirat. 296—300. l.
15. *Katona Lajos*. A mesevizsgálat legközelebbi feladatáról. Hunfalvy-Album. 218—227. l.
16. *Latkóczy Mih.* A renaissance egy elfeledett nőköltője. (Labbé Loyse.) Győri Közl. 29. sz.
17. *Latkóczy Mihály*. A humanismus egy elfeledett nőalakja. (Elisabetha Joanna Westonia.) Eperjesi kath. főgymn. 1890/1. értes. 1—70. l. — Ism. Nemzet. 220. sz.
18. *Pecz Vilmos*. Emlékbeszéd Pott Frigyes Ágostonról. — Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 548—550. l.
19. *S. G.* Thiere in der indischen Mythologie und Volkssage. P. Lloyd. 201. sz.
20. *Schliemann Henrik*. (1822—1890.) Vasárn. Ujs. 2. sz. — Diener József. Élet. I. köt. 164—165. l. — Dóczy Imre. Főv. Lap. 76., 78., 79. sz.
21. *Schullerus A.* Zur Sagenkunde. Korrespondbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 3. sz.
22. *Simon Gábor*. A nyelvről. (Elmélkedés.) Főv. Lap. 57. sz.

b) Ethnographia.

23. *André R.* Die Fluthsagen. Braunschweig. 1891. Ism. H. A. Ethnographia. 160. l.
24. *Balázs Márton*. Szilágysági néprajzi adalékok. U. o. 200—210. l.
25. *Bartha Gyula*. Érmelléki néprajzi adalékok. U. o. 401—404. l.
26. *Benkő András*. Háromszéki babonák. U. o. 357—363. l.
27. *Borbély Sándor*. Az aranyosszékiek táncza. U. o. 243—246. l.
28. *Dorner Soma*. Komárommegyei lakodalmi szokások. U. o. 210—212. l.
29. *Herrmann Antal*. A néprajzi múzeum elhelyezéséről. U. o. 21—23. l.
30. *Herrmann Antal*. A harangok szava és még valami. U. o. 323—330. l.

31. *Herrmann Antal*. A millenniumi nemzeti kiállítás és a néprajz. U. o. 330—334. l.
32. *Illésy János*. Adalékok a hazai babonáság történetéhez. U. o. 352—356. l.
33. *Istvánffy Gyula*. Betlehemi pásztorjáték a mátraalji palóczoknál. U. o. 388—394. l.
34. *Iványi István*. A szabadkai bunyevácok és szokásaik. U. o. 185—200. l.
35. *Jankó János*. Kalotaszegi babonák. U. o. 273—286. l.
36. *Kálmány Lajos*. Ráolvasás k. U. o. 35—37., 69—72. l.
37. *Katona L.* Ethnographie, Ethnologie, Folklore. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 43—51. l.
38. *Király Pál*. Regések mondókája. Ethnographia. 237—239. l.
39. *Király Pál*. Ugocsai babonák. U. o. 367. l.
40. *Kiss Aron*. Régi lakodalmi szokások Tokaj-Hegyaljáról. U. o. 246—249. l.
41. *Kiss Áron*. Tornyos-Pálcza babonák. U. o. 249—254. l.
42. *Kiss Aron*. Porcsalmi babonák. U. o. 301. l.
43. *Kuhač Fr. S.* Albanesen in Slavonien. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. 25—32. l.
44. *Kúnos Ignác*. Helva-osztó-ünnep Ada-Kaléban. Ethnographia. 133—138., 213—218. l.
45. *Kúnos Ignác*. Jelentés harmadik ada-kalei utamról. U. o. 239—243. l.
46. *Kuun G., gr.* Ueber uneigentliche Ausdrücke verschiedener Sprachen aus Ehrfurcht vor der Gottheit und vor den Machthabern. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 80—84. l.
47. *Lehoczky Tivadar*. A magyar oroszok pásztoréletéből. U. o. 335—338. l.
48. *Mariencescu Athanáz*. Az áldozatok. Román népmythologiai képek és szokások. U. o. 2—12., 53—58. l.
49. *Mariencescu A. E.* Baba Dokia. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 12—17. l.
50. *Mariencescu A. E.* Altweiber-Medicin bei den Rumänen. U. o. 86—88. l.
51. *Márton József*. Sorki-Tótfalu néprajzi vázolata. Ethnographia. 63—68., 111—118. l.
52. *Menevischean G.* Ein chinesischer Gebrauch bei den Armeiern. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. 55—56. l.
53. *Nagy József*. Árva megyei tót népszokások. U. o. 81—84. l.
54. *Nagy József*. Árva megyei tót népbabonák. U. o. 130—132. l.
55. *Pintér Sándor*. A palócz születése, házassága és halálózása. U. o. 97—109. l.
56. *P. K.* A néprajz a prágai kiállításon. U. o. 303—306. l.
57. *Réthy Ladislaus*. Die Armenier in Ungarn. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 11. l. Mutatvány «Magyar Társadalom» cz. munkából.
58. *Réthy László*. Francziák és elzász-lotharingiak a magyarságban. Ethnographia. 229—232. l.
59. *Schwicker J., H.* Geschmückte Ostereier. Aus dem ungarischen Volksleben. Ausland. 21. sz.
60. *Sróth Péter*. Mármaros oláh babonák. Ethnographia. 363—365. l.

61. *Szivós Béla*. Hajdúszoboszlói babonák. U. o. 254—256. l.
 62. Vend népdalok. I—III. Közli Bellosics Bálint. U. o. 257—258. l.
 63. *Veress Andr.* Die Baba Dokia-Sage und die mit ihr zusammenhängenden Volksgebräuche in Rumänien. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 56—58. l.
 64. *Vikár Béla*. Somogyi tanulmányutamról. Ethnographia. 118—123. l.
 65. *Vrábely Mihály*. A bácskai ruténekről. U. o. 338—343. l.
 66. *Weber Samu*. Lakás és butorzat a szepesi szászoknál. U. o. 286—290. l.
 67. *Wislocki H.* Die Szekler und Ungarn in Siebenbürgen. Ham-burg, 1891. (8-r. 40 l.) 50 fillér.

II. Aesthetika s műtörténet.

1. Aesthetika.

68. *Ábrányi Kornél id.* Művészet, kritika, közönség. P. Napló. 347. 348. sz.
 69. *Acsay Ferencz*. A prózai műfajok elmélete. 1889. Ism. Névy László. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 400—405. l.
 70. *Ambrozovics Dezső*. A pesszimizmus az irodalomban. Magy. Salon. XIV. köt. 659—662. l.
 71. *Beljak B. Pál*. Taine az angol idealizmusról. Magy. Szemle. 28—30. sz.
 72. *Beöthy Zsolt*. Poetika a mythosokban. Erdélyi Muz. kiadv. 257—264. l.
 73. *Borbély György*. Az új-szövetség tropusai — párhuzamban Petőfi némely tropusával. Kereszt. Magvető. 191—217. l.
 74. *Brunetière F.* L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature. Ism. Haraszi Gyula. A kritika evolúciója Franciaországban címmel. Phil. Közl. 25—45. l.
 75. *Bubicsné-Ipolyi Gizella*. Elektra. Magy. Szemle. 19. sz.
 76. *Gróf Csáky Albinné*. Természet és művészet. Vas. Ujs. 51. sz.
 77. *Cserekye Bálint*. Az antik művészet és a modernség. Élet. I. köt. 388—396. l.
 78. *Diner József*. Az irodalmi kritika. U. o. I. köt. 41—47., 129—135. l.
 79. A drámai hármasság eredete és tört. fejlődése. H. Phil. Közl. 216—217. l.
 80. *Egyházi szónoklat* (a francia —) a XIX. században. Egyház. Közl. 14. sz.
 81. Az élvezés művészete. Alföld. 259. sz.
 82. Esztetika és az iskola. Magy. Szemle. 22. sz.
 83. *Hansson Ola*. Der Materialismus in der Litteratur. Ism. Élet. II. köt. 318. l.
 84. *Haraszi Gyula*. Psychiatria a kritikában. Phil. Közl. 737—763. l.
 85. *Harmat Géza*. A némajátékról. Főv. Lap. 40. sz.
 86. *Hoffmann Sándor*. A népszinműről. Magy. Szemle. 38—42. sz.

87. *Huret Jules*. Enquête sur l'évolution littéraire. 1891. Ism. Ujvári Béla. Főv. Lap. 318. sz.
88. *Irmei Ferencz*. Az opera-szöveg. Magy. Hirl. 267. sz.
89. *Jacob G.* Az egyházi szertartásos költészetéről. — után. S. F. Egyház. Közl. 12. 13. sz.
90. *Józsa Zsigmond*. Tragikus elem a zoltárköltészetben. Prot. Közl. 11. 12. sz.
91. *Kacziány Géza*. A magyar versalakok Erdősiig. Irod. tört. Közl. 1—20. l.
92. *A. Katona Klementin*. Nemzeti szellem az irodalomban. P. Napló. 230. 234. sz.
93. *Kelemen Béla*. A poetika forradalmárai. Magy. Hirl. 153. sz.
94. *Kelemen Béla*. A tragédia vitája. U. o. 203. sz.
95. *Kipper István*. A szimbolizmus. Magy. Hirl. 279. sz.
96. *Kovács A.* A magyar nép érzelm- és kedélyvilága dalaiban. Ism. Kelemen B. Phil. Közl. 809—810. l.
97. Költői betegségek. Ironicus. P. Napló. 200. sz.
98. *Kudora János*. Katholikus egyházi szónoklattan példákkal megvilágítva és a szónoklat történelmi vázlatával bővítve. Hunyadi M. nyomda. — Esztergom. Buzárovits biz., 1891. (8-r. 197, III l.) 1 frt 60 kr. — Ism. Egyház. Közl. 9. sz. — Kántor K. M. Állam. 88. sz. — r. e. Kath. Szemle 650—652. l. B. J. Irod. Szemle. (Eger.) 7. sz.
99. *Kürcz Antal*. Az élet és æsthetika. Széptani levél. Budapesti V. ker. főgymn. 1890/1. értes.
100. *Lázár Béla*. Elemzés és mesemondás. (Jens Peter Jacobsen.) Főv. Lap. 202. sz.
101. *Lázár István*. Klasszikus szellem. Székfoglaló beszéd. Nagycnyedi ref. Bethlen-főtanoda. 1890/1. értes.
102. *Lenkei Henrik*. A természet a magyar költészetben. Élet. I. köt. 482—491. l.
103. *Lyka Károly*. A rajztoll humoristái. Főv. Lap. 52. sz.
104. *Macher Ede*. A mese és Lafontaine. Irodalomtörténeti tanulmány. Pozsony, Wiegand. 1891. (8-r. 36 l.) — Ism. Nyugatmagy. Híradó. 98. 99. sz.
105. *Mairet, J. de*. Silvanire. Herausg. v. O. Rikhard. 1890. Ism. H. Phil. Közl. 216. l.
106. *Methner J.* Poesie und Prosa. Ism. Kelemen Béla. Phil. Közl. 209—212. l.
107. *Pekár Károly*. Az æsthetikai érzések psychológiája. Philos. Szemle. 256—281. l.
108. *Pintér Kálmán*. A humorról. Magy. Szemle. 6. 7. sz.
109. *Piszter Imre*. Vitás pontok a szép meghatározása körül. Bölcs. folyóirat. 3—52., 322—345. l.
110. *Salvini T.* A színművészetről. Egyetértés. 11. sz.
111. *Schmidt Attila*. Antik és modern színpad. Kassai főreális. 1890/1. értes. 12—24. l.
112. *Schuber Mátyás*. A tropusok és figurák. Ism. Szigetvári Iván. Phil. Közl. 783—787. l.
113. *Sebestyén Károly*. Nemzeti szellem az elbeszélő költészetben. Élet. II. köt. 354—365. l.
114. *Silberstein (Ótvös) Adolf*. A költő nevelése. Magyar Hirlap. 113. sz.

115. *Silberstein (Ötvös) Adolf*. A jellemek festése. U. o. 119. sz.
 116. *Silberstein (Ötvös) Adolf*. A szellem gépezete. U. o. 126. sz.
 117. *Silberstein (Ötvös) Adolf*. A kísérleti regény. U. o. 153. sz.
 118. *Stössel Lipót dr.* Szolgálhatnak-e a hypnosis és suggestio költői motívumokképen? Erdélyi Híradó 141. sz.
 119. *S. Szabó József*. A zenei rythmus énekeinkben. Debreczen. prot. lap. 13. sz.
 120. *Szana Tamás*. A leírás szerepe a költészetben. Magy. Hirl. 174. sz.
 121. *Vida Károly*. A szem költészetünkben. Egyetértés. 25. sz.

2. Képzőművészetek.

122. A m. tud. Akadémia képes terme. Akad. Ért. 32—35, 663—667. l.
 123. Az Andrassy-szobor a városligetben. *B. P.* Bud. Hirl. 310. sz.
 124. Az Arany-szobor Toldija. *K. D.* Vasárn. Ujs. 33. sz.
 125. Bihari Sándor. Hét. 49. sz.
 126. *Bode W.* Geschichte der deutschen Plastik. *Ism.* Irmey Ferencz. Arch. Ért. 258—268. l.
 127. A Borghese-képtárról. Magy. Salon. XVI. köt. 135—138. l.
 128. *Czobor Béla*. A bártfai templom új főoltára. Magy. Szemle. 6. 7. sz.
 129. A Dankó-gyűjtemény Pozsonyban. *O. J.* Századok. 605. l.
 130. *De Gerando Antonia*. A művészet szerepéről a nevelésben. Magy. Bazár 3. sz.
 131. *Diner Joseph*. Alte ungarische Keramik. *P. Lloyd*. 140. sz.
 132. *Diner József*. A magyar parasztmajolika. Művészi Ipar. 31—50. l.
 133. *Dolme R.* Geschichte der deutschen Baukunst. *Ism.* Irmey Ferencz Arch. Ért. 174—182. l.
 134. *Dolencz József*. A székesi székesegyház restaurálása Császka György által. *Nemzet*. 301. sz. Vasárn. Ujs. 45. sz.
 135. *Dubovszky Gyula*. Utasítás a majolika festéshez. 2. bővített kiadás. Budapest. Pfeifer F. 1891. (8-r. 59. l.) 80 kr.
 136. Feszty Árpád falfestményei az új törvénykezési palotában. Vasárn. Ujs. 13. sz.
 137. *Forster Gyula*. Az ingó műemlékek. *Ism.* Arch. Ért. 366—369. l.
 138. *Fraknoi Vilmos*. Mátyás király arczképe Boroszlóban. Arch. Ért. 14—17. l.
 139. *Galland Georg*. Geschichte der holländischen Baukunst und Bildneri im Zeitalter der Renaissance. 1890. *Ism.* B. G. Művészi Ipar. 115—117. l.
 140. *Gerecze Péter*. Lotz Károly újabb képei a pécsi székesegyházban. Élet. I. köt. 509—514. l.
 141. *Graf gyűjteménye*. Antik arczképek a budapesti művész-házban. (*Graf I.* gyűjteménye). Arch. Ért. 1—11. l.
 142. *Guttenberg Pál*. Két ezer éves képek a mütárlatban. Élet. I. köt. 171—172. l.
 143. *Kürthy Emil*. Antik arczképek. *P. Napló*. 40. sz.

144. Ó-kori görög arczképek. Vasárn. Ujs. 9. sz.
 145. *Récsey Viktor*. Ó-kori arczképek. Magy. Szemle. 12. sz.
 146. *Szana Tamás*. Az antik festészet emlékei. Graf gyűjteménye. Magy. Salon. XIV. köt. 561—564. l.
 147. Handbuch der Kunstpflege in Österreich. Ism. Csizik Gyula. Művészi Ipar. 51. l.
 148. *Hektor*. Magyar művészek Münchenben. Magy. Salon. XVI. köt. 13—22. l.
 149. *Hevesi L.* Friedrich Schmidt. P. Lloyd. 18. sz. esti.
 150. *H(evesi L.)* Theophil Hansen. P. Lloyd. 50. sz.
 151. *H(evesi) L.* Ein ungarischer Plastiker in Wien. (Stefan Schwartz). U. o. 75. sz.
 152. *Jakob G.* Az egyházi falfestészetről. — után S. F. Egyház. Közl. 7. sz.
 153. *Jakabffy Ferencz*. Emlékszobraink. Bud. Szemle. 65. köt. 228—241 l.
 154. *A. Katona Klementin*. Michel-Angelo és Vittoria Colonna. Magy. Hirl. 223. sz.
 155. Kémény Jenő. Magy. Salon. XVI. köt. 155—158. l.
 156. *Keszler József* Simoni Thais. Nemzet. 286. sz.
 157. *Koós Fer.* Az emlékszobrok jelentőségéről. Brassói Hird. 2. sz.
 158. *Kövér Béla*. Középkori építészetünk chronológiájához. Arch. Ért. 12—14. l.
 159. Egy lantost ábrázoló kép 1630-ból. Irod. tört. közl. 46. l.
 160. *Losonczy Lipót*. Modern műtörténet és műkritika. Magy. Szemle. 45. sz.
 161. *Losonczy Lipót*. Budapest szobrai. U. o. 47. sz.
 162. *Losonczy Lipót*. Visszatekintés 1891. képzőművészetére. U. o. 52. sz.
 163. Magyar festő akadémia. — Lyka Károly. Magy. Hirl. 253. sz. — Keleti Gusztáv. U. o. 255. sz. — Lyka válasza u. o. 255.
 164. *Lyka Károly*. Magyar művészet. Magy. Hirl. 225. sz.
 165. *Lyka Károly*. Modern művészet. Élet. I. köt. 17—30. l.
 166. *Maszlaghy Ferencz*. A Simor-képtár. Magy. Allam. 188. sz.
 167. *Meissonier* (1815—1891.). Vasárn. Ujs. 7. sz.
 168. *Ifj. Mitrovics Gyula*. A müncheni tárlatban. Főv. Lap. 123. sz.
 169. *Mitrovics Gyula*. A «nemzetközi műtárlatról» (Berlin). U. o. 137. sz.
 170. *Ifj. Mitrovics Gyula*. A berlini nemzetközi műtárlatról. U. o. 192. 195. sz.
 171. *Munkácsy. Abrányi K. ifj.* Hogy került Munkácsy a kóterbe. Orsz. Világ. 51. sz.
 172. *B. Ó.* Két nagy festőművészünkéről. (Munkácsy és Zichy Mihály). Főv. Lap. 217. sz.
 173. *Gyarmathy Zsigáné*. Munkácsy Mihály, a király. Orsz. Világ. 51. sz.
 174. *Havas Sándor*. A honfoglalás Munkácsy képén. Egyetértés. 52. sz.
 175. *Ligetzi Antal*. Munkácsy Mihály ifjúsága. Bud. Szemle. 65. köt. 321—344. l.

176. *Iyka Károly*. Munkácsy. Élet. I. köt. 271—284. l.
 177. *Munkácsy Mihály*. Az első siker gyötrelmei. Bud. Hirl. 299. sz.
 178. *Munkácsy Mihály*. Bud. Hirl. 286. sz.
 179. Munkácsy Szegeden. Brassó. 52. sz.
 180. *Soós Antal*. Munkácsy festménye Bécsben. P. Napló. 281. sz.
 181. Múcsarnok. *Keszler József*. Téli műkiállítás. Nemzet. 331.
 333. 345. sz.
 182. A múcsarnok téli kiállítása. Élet. I. köt. 86—90. l. II. köt.
 422—424. l. — P. Napló. 340. sz. — Hét. 48. 49. 51. sz.
 183. *Pasteiner Gyula*. A képzőművészeti társulat téli tárlata. Bud.
 Szemle. 65. köt. 130—138. l.
 184. *Szana Tamás*. A műtárlatból. P. Napló. 271. sz.
 185. *Szana Tamás*. A tárlat magyar képei. Magy. Hirl. 250. sz.
 186. *Szana Tamás*. A tárlat külföldi képei. U. o. 261. sz.
 187. *Szana Tamás*. A múcsarnok kiállítása. U. o. 191. sz.
 188. *Székely Béla*. A múcsarnok kiállítása. Főv. Lap. 274. sz.
 189. *Székely Béla*. A téli kiállítás. Főv. Lap. 324. 328. 335. 346. sz.
 190. *Myskovszky Viktor*. Magyar középkori műemlékek. A nagy-
 sárosi vár és a fricsi kastély. P. Napló. 64. sz.
 191. *Myskovszky Viktor*. A fricsi várkastély sgrafittói. Arch. Ért.
 38—41. l.
 192. *Myskovszky Viktor*. Középkori műemlékeink ismeretéhez.
 P. Napló. 353. sz.
 193. *Nyári Sándor*. A német festészetről. Vasárn. Ujs. 33. sz.
 194. *Nyitrai*. A magyar művészet philosophiája. Hét. 42. sz.
 195. *Nyitrai József*. A festmények romlá-a. Nemzet. 124. sz.
 196. *Nyitrai József*. A Borghese-képtár Budapesten. U. o. 223. sz.
 197. *Nyitrai József*. Szobrainkról. U. o. 233. sz.
 198. *Nyitrai József*. Uhdé. U. o. 354. sz.
 199. Az oroszok képzőművészetéről. (Egy német író nézete.) Főv.
 Lap. 290. sz.
 200. *Palóczy Antal*. Vignola oszloprendszerei. 1890. Ism. Demeczky
 Mih. Tanáregyl közl. XXIV. évf. 480—482. l.
 201. Pásinságheán festő művei. Arménia. 29. l.
 202. Pécsi dóm *Czobor Béla*. A pécsi székesegyház. Vasárn. Ujs.
 25. sz.
 203. *Dolenecz József*. A pécsi bazilika restaurálása. Nemzet. 168.
 sz. — Vasárn. Ujs. 25. sz.
 204. *Kövér Béla*. A pécsi székesegyház. Arch. Ért. 289—295. l.
 205. *Rézbányai József*. A pécsi román stílű bazilika. Magy. Sion.
 561—573. 641—654. l.
 206. A pécsi dóm restaurátorai. M. Állam. 140. sz.
 207. A pécsi dómról. Magy. Szemle 29—31. sz.
 208. *Váli Béla*. A pécsi székesegyház. Magy. Salon. XV. köt.
 385—392. l.
 209. *Pekár Gyula*. Strobl műtermében. Magy. Salon. XV. köt.
 434—437. l.
 210. *Pósta Béla*. *Tergina Gy.* Az éremvéső művészet. Művészi
 Ipar. 140—158. l.
 211. *Prém József*. Egy év művészete. Magy. Szemle. 1. sz.
 212. *Prém József*. A pozsonyi prépost műkincsei. Főv. Lap. 237. sz.

213. *Prém József*. Történeti képirásunk. Főv. Lap. 297, 298. sz.
 214. *Pulszky Ferencz*. A magyar művészet. Magy. Salon. XVI. köt. 23—26. l.
 215. *Pulszky Karl*. Auf Ungarn bezügliche Renaissance-Denk-mäler. Ung. Rev. 1—16. l.
 216. *Radisics Jenő*. Régi egyházi ötvösművek. Arch. Értesítő. 31—38. l.
 217. *Radványi Béla*. A magyar képirásról. Magy. Szemle. 48. sz.
 218. *Rákosi Jenő*. Róna József. Hét. 16. sz.
 219. *Simoni Gustavo* képe. Belga vízfestmények. Élet. II. köt. 233. l.
 220. **Szabadságharcz-szobor**. *Balogh Pál*. A szabadságharcz szobra. A Hét. 15. sz.
 221. *Bokor József*. A szabadságharcz-szobor pályázata. Magyar Salon. XV. köt. 50—53. l.
 222. *Pittler Kamél*. A szabadságharcz-szobor. Bud. Hirl. 83. sz.
 223. *Kovács Dénes*. A szabadságharcz szobra. Vasárn. Ujs. 11. sz.
 224. *Pulszky Fer.* és *Keleti Guszt.* A szabadságharcz-szobor pályázata. Főv. Lap. 102. sz.
 225. A szabadságharcz-szobor pályázatról. Főv. Lap. 70. sz. — *E. L.* Magy. Szemle. 12. sz. — Bud. Hirl. 97. sz. 223. sz.
 226. A szabadságharcz-szobor tervezői. (Keleti Gusztáv bizotts. előadó bírálataiból.) Főv. Lap. 96. sz.
 227. A szabadságharcz-szobor és a bíráló bizottság. Élet. I. köt. 353—355. l.
 228. *Szana Tamás*. A szabadságharcz-szobor. P. Napló. 63. sz.
 229. *Székelly Béla*. A szabadságharcz-szobor pályaművei. Főv. Lap. 61. sz.
 230. *Szabó Endre*. Az ujság a művészetben. Magy. Hirl. 238. sz.
 231. *Szana Tamás*. A magyar művészet századunkban. (Szépirodalmi könyvtár. IV. köt.) Budapest, 1891. (8-r. 174 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. ny. s.* Élet. I. köt. 74. l.
 232. *Szana T.* Zala und das Denkmal der Arader Martyrer. Die Kunst für Alle. 1891. 9. füz.
 233. *Szana Tamás*. Than Mór. Magy. Salon. XV. köt. 283—287. l.
 234. *Szana Tamás*. A muzeum képtára. (Új rendezés.) P. Napló. 15. sz.
 235. *Szana Tamás*. Az igazságügyi palota freskói. U. o. 56. sz.
 236. *Szana Tamás*. A magyar művészet és protektorai. Magyar Hirl. 29. sz.
 237. *Szana Tamás*. A muzeumi képtár gyarapodása. U. o. 203. sz.
 238. *Szana Tamás*. Senyei Károly kútszobra. U. o. 270. sz.
 239. *Szana Tamás*. A modern magyar művészet. Magy. Salon. XVI. köt. 1—12. l.
 240. *Szárász Antal*. Az Egger-féle régiséggyűjtemény. Arch. Ért. 320—330. l.
 241. *Székelly Béla*. Alvarez «II. Fülöp»-je. Főv. Lap. 87. sz.
 242. *Székelly Béla*. A mesteriskolában. (Benczúr Gyulánál.) Főv. Lap. 303. sz.
 243. *Szendrei János*. Magyar viseletképek címeres leveleinkben. Arch. Ért. 385—409. l.

244. *Szendrei János*. Magyar diszítmények. Művészi Ipar. 73—96. l. — Különnyomatban is megjelent. (4 r. 24. l.)
245. *Szmrecsányi Miklós*. A budapesti törvénykezési palota fali képei. Művészi Ipar. 125—139. l.
246. *Szmrecsányi Miklós*. Belga vízfestmények a műcsarnokban. Magy. Salon. XVI. köt. 113—118. l.
247. Szent szobrainkról és a műintézetekről. Egyh. Közl. 10. sz.
248. *Tarnóczy Tivadar*. Fafaragó-szobrászat Magyarországon. Bud. Hirl. 15. sz.
249. *Telkes Simon*. Agyagipari tárlatunk. Bud. Szemle. 67. köt. 105—133. l.
250. A tudomány és művészetek Simor János primás udvarában. Egyház. Közl. 3. sz.
251. Vidéky János. (Képpel.) Vasárn. Ujs. 28. sz.
252. Wes-elényi-szoborra fölhívás. Nemzet. 335. sz.
253. Ybl Miklós. (1814—1891.) Föv. Lap. 23. sz. — Vasárn. Ujs. 4. sz. — Bud. Hirl. 23. sz. — Silberstein Ad. P. Lloyd. 23. sz.
254. *Zichy M. B. O.* Zichy Mihály. (Egy orosz asszony beszélgetése után). Föv. Lap. 49. sz. — Alföld. 42. sz.
255. *Vargha Ottó*. Zichy Mihály két képe. Az «1848. 9.» és «1867.» évek apotheosisa. Alföld 246. sz. — Lásd 172. sz. alatt is.

3. Színészet.

256. *Bartók Lajos*. Az új intendáns. P. Napló. 32. sz.
257. *Bartók Lajos*. A negyedik magyar színház. P. Napló. 114. sz.
258. *Bartók Lajos*. Az új magyar színház — a fővárcs előtt. U. o. 121. sz.
259. *Bartók Lajos*. A nemzeti színház és opera. U. o. 155. sz.
260. *Bayer József*. Adatok a régi magyar színpad felszerelése történetéhez. Irod. tört. Közl. 275—290. l. — Föv. Lap. 276. sz.
261. *Benedek Lajos*. (1858—1891.) Vasárn. Ujs. 6. sz. — Orsz. Világ. 1. sz.
262. *P-e*. Classicus esték a nemzeti színházban. A Hét. 1. sz.
263. *Dénes József*. Nemzeti színház. Élet. II. köt. 395—402. l.
264. *Esterházy Sándor*. A színésznő. (Vitakozás). Föv. Lap. 348. sz.
265. *Fáy Szeréna*. Magy. Salon. XVI. köt. 257—259. l.
266. *Fekete Józ*s. A negyedik színház ügye. P. Napló. 138. sz.
267. *Feleky Miklós*. A magyar színészek háza. Magy. Hirl. 132. sz.
268. *Feleky Miklós*. Színi előadások 1848—49-ben. Magy. Hirl. 140. sz.
269. *Filtsch Eug.* Geschichte des deutschen Theaters in Siebenbürgen. II. Archiv des Ver. f. siebenb. Landeskunde. 23. Bd. 287—354. l.
270. *Hadzsics Antal*. A szerb színészet Magyarországon. Föv. Lap. 82. 83. sz.
271. Hegyi Aranka. Neue Arader Zeit. 294. sz.
272. *Hentaller Lajos*. Pár szó a színészegyletről. P. Napló. 251. sz.
273. *Hoffmann Sándor*. Németszínház a fővárosban. Magy. Szemle. 27. sz.
274. *Irmei Ferencz*. Az opera intendánsai. Magy. Hirl. 61. sz.

275. Jászai M. *Abonyi Árpád*. Elektra. Orsz. Világ. 8. sz.
 276. *Freystadt Artur*. Elektra. Előadatott Komáromban. 1891.
 máj. 29. Komáromi Lapok. 23. sz.
 277. *Gyöngyössy László*. Jászai Mari «Elektrá»-ja. Főv. Lap.
 222. sz.
 278. *J. B. Fran Marie* Jászai als Elektra. Pressb. Zeit. 65. reg. sz.
 279. *Mikola Árpád*. Elektra. Nagyvárad Hirlap. 33. sz.
 280. *P. Feiolvasások*. A Hét. 2. sz. — Szól Elektra előadásáról is.
 281. *Rakodczay Pál*. Jászai Mari mint Elektra. Tanulmány. Buda-
 pest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 15. l.). 20 kr. — Bácska. 17. sz. —
 Ism. Főv. Lap. 42. sz.
 282. Jászai Mari Elektrája. Bud. Szemle. 65. köt. 318—320. l. —
 P. Napló. 18. sz. — Erdélyi Híradó. 95. 96. 100. sz.
 283. Elektra. ő. Bud. Hirl. 35. sz. — Lásd. 75. sz. alatt is.
 284. *Kazaliczky Antal. G. J. Délmagy.* Közl. 2. sz.
 285. *Keglerich István gróf*. A magyar vígszínház. Magy. Salon.
 XV. köt. 213—216. l.
 286. *Kohut Ad.* Die grössten u. berühmtesten deutschen Soubret-
 ten. — 1891. Ism. Kacziány Géza. P. Napló. 111. sz.
 287. *Koltai Virgil*. Győr színészete. II. köt. 1890. Ism. Bayer
 Józs. Phil. Közl. 195—205. l. — V. J. Századok. 408—411. l.
 288. *Lázár Margit*. Hét. 25. sz.
 289. *Lendvayné. Lendvay Latkóczyné*. Vasárn. Ujs. 32. sz. —
 Főv. Lap. 215. sz. — Hét. 32. sz. — Bud. Hirl. 215. sz. — Magy. Hirl.
 85. sz. «Egy művésznő sorsa.»
 290. *Gerő Lajos*. Mikor a «Főthi dal» született. — Visszaemléke-
 zés Lendvaynéra. Magy. Szemle. 33. sz.
 291. *Szana Tamás*. Lendvainé. Magy. Hirl. 137. sz.
 292. *Szana Tamás*. Lendvayné albuma. Magy. Hirl. 151. sz.
 293. *Váli Béla*. Lendvainé Hivatal Anikó. Orsz. Világ. 33. sz.
 294. *Liget Jeno*. Miskolczi Kovács Gyula. 157. sz.
 295. *P. Lukács Juliska*. Hét. 38. sz.
 296. *Lukácsy S. Kürthy Emil*. Lukácsy Sándor. P. Napló. 58. sz.
 297. *Solymossy Elek*. Lukácsy Sándor. Orsz. Világ. 9. sz.
 298. Magyar vagy német színház. Írta II. Kelemen László. 1891.
 Ism. Bud. Szemle. 67. köt. 318—320. l.
 299. *Mándoky Béla*. Alfold. 39. sz.
 300. A mannheimi nemzeti színház. *H. Phil. Közl.* 104. l.
 301. *Molnár Gy. R. J. Molnar György* halálára. Bud. Hirl. 269.
 sz. — Magy. Hirl. 191. sz.
 302. *Zöldi Márton*. Molnár György. Vasárn. Ujs. 41. sz.
 303. *Molnár György*. Gyermekek színész előadása Nagyváradon.
 Nagyvárad Hirlap. 51—52. sz.
 304. Művésznő (Egy-) Magy. Salon. XVI. köt. 290—293. l. (Kopá-
 csi Juliska) képekkel.
 305. *Nemzeti színház*. P. Napló. 241. sz. — Magy. Szemle. 25.
 sz. — *y. Élet*. I. köt. 56—62. l.
 306. A nemzeti színház lefolyt éve. Főv. Lap. 165. sz.
 307. *Silberstein Adolf*. Nationaltheater. P. Lloyd. 229. sz.
 308. *Verő György*. A nemzeti színház és népszínmű. Magy. Hirl.
 175. sz.

309. A népszínházról. (Új igazgatási terv.) K. Föv. Lap. 309. sz. — D. S. Z. P. Napló. 248. sz.
310. A népszínház jövője. Magy. Szemle. 46. sz. — P. Napló. 309. sz.
311. Népszínmű, népszínház. *ő.* Bud. Hirl. 255. sz.
312. Pálmay I. Szalay Lajos. Pálmay Ilkánál. Győri Közl. 40. sz.
313. Zell F. Pálmay I. mint német színész. Győri Közl. 84. sz.
314. Pálmay Ilkáról. Hét. 50. sz.
315. Pillanatnyi felvételek. 1. Hentallerné Pauli M. Délmagyar. Közl. 253. sz. 2. Haraszti Hermin. u. o. 255. sz.
316. Prielle K. Adorján Sándor. Sz. Prielle Kornélia. Nemzet. 304. sz.
317. Junius. Prielle Kornélia. Bud. Hirl. 289. sz. — *ő.* 303. sz.
318. Nohausner Max. Kornelia Prielle. P. Lloyd. 286. sz.
319. Rakodczay Pál. Prielle Kornélia élete és művészete. 50 éves színi pályája emlékeul. 7 képpel. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 229. l.) 2 frt. — Ism. Harmat Géza. Föv. Lap. 109. sz.
320. Rakodczay Pál. A legújabb première hősei. Orsz. Vil. 11. sz.
321. Prielle Kornélia ünnepe. Föv. Lap. 303. 304. sz.
322. Rakodczay Pál. Tanulmány a párisi színészetről. Orsz. Világ. 7. szám.
323. Rákosi Szidi. A Tékozló fiú Berlinben. Bud. Hirl. 159. sz.
324. R. J. Színházi centralizáció. Bud. Hirl. 309—311. sz.
325. Szathmáryné. Gabányi Árpád. Szathmáryné. Orsz. Világ. 5. szám.
326. Kürthy Emil. Szathmáryné. P. Napló. 32. sz.
327. Sz. A «Mama» búcsú-jubileuma. (Szathmáryné asszony.) Föv. Lap. 31. sz.
328. Tábori Róbert. A mama. (Szathmáryné Lujza.) Magy. Salon. XIV. köt. 531—534. l.
329. Szathmáryné. Bud. Hirl. 31. sz.
330. Szathmáryné búcsú-jubileuma. Vasárn. Ujs. 6. sz.
331. Szigeti Józsefről. Egyetértés. 281. sz.
332. Színházi Krónika. I. Csillag Teréz. A Hét. 11. sz.
333. A színpadi technika. Bud. Hirl. 211. sz.
334. Tordai Grail Erzs. Képpel. Vasárn. Ujs. 46. sz.
335. Ujházi E. Esztegár László. Ujházi Edéről. Magy. Szemle.
336. Palágyi Menyhért. Ujházy Wolsey-je. P. Napló. 90. sz.
337. Palágyi Menyhért. Ujházi Stockmannja. P. Napló. 265. sz.
21. sz.
338. Az új színház kérdése Budapesten. Magy. Salon. XI. köt. 474—479. l.
339. Vajda János. Negyedik magyar színház? P. Napló. 144. sz.
340. Váli Béla. Színészeti reliquiák. Irod. tört. Közl. 468—472. l.
341. A «víg színház» ügyéről. Föv. Lap. 117. sz.
342. Walter Gyula. Az oberammergaui passziójáték. Sz. Istv. társ. napt. 26—30. l.

4. Zene.

343. Ábrányi K., *id.* Magyar király-hymnusz. P. Napló. 31. sz.
344. Ábrányi K., *id.* A nagy és kicsi a zenében. U. o. 58. sz.

345. *Ábrányi K., id.* Nők a művészetben és zenében. U. o. 87. sz.
 346. *Ábrányi K., id.* Mindenféle a zenéről. U. o. 107. sz.
 347. *Ábrányi K., id.* A magyar kir. operáról. U. o. 137. sz.
 348. *Ábrányi K., id.* Az operai program kérdéséhez. U. o. 138. sz.
 349. *Ábrányi K., id.* A magyar zene sajátosságairól. U. o. 186. 187. sz.
 350. *Ábrányi K., id.* Modern művészkedés. U. o. 227. sz.
 351. *Balásy Dénes.* Az énektanítás a középiskolákban. Tanár-egyl. Közl. XXIV. évf. 461—472. l.
 352. *Balásy Dénes.* A nemzeti génusz mint nyelv, ének, zene. Főv. Lap. 118. sz.
 353. *Barbeli Viktor.* A zene. Csevegés. Magy. Bazár 4. sz.
 354. *Bartalus István.* A népiskolai énektanítás. Néptan. lapja. 13—15. sz.
 355. *Bartók Lajos.* Két művészi pályafutás. P. Napló 77. szám. (Szabados Károly és Mähler Gusztáv.)
 356. A bayreuthi előadásokról. *B. Ö.* Főv. Lap. 248. 249. sz.
 357. A bayreuthi zeneünnepély. *Dr. D.* Élet. II. köt. 147—151. l.
 358. *Beer August.* Leo Delibes. P. Lloyd. 25. sz.
 359. *Beer August.* Wolfgang Amadé Mozart. U. o. 313. sz.
 360. *Beliczay Gyula.* A zene elemei iskolai és magánhasználatra. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r. VIII, 120 l.) 1 frt 20 kr. — *Ism. E.* Bud. Hirl. 251. sz.
 361. *Berecz Ede.* A zene alapelmélete és az összhangzattan elemei rövid műszóttárral iskolai és magánhasználatra. 3. teljesen átdolgozott kiadás. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1891. (8-r. 76 l.) 60 kr.
 362. *Cornelius Péter.* A bagdadi borbély. Dalmú 2 felv. Zenéjét írta —. Első előadása az operában decz. 30.
 363. *Kozma Andor.* Cornelius Péter. Nemzet. 358. sz.
 364. *Kőszeghy Géza.* A «bagdadi borbély» szerzője. (Cornelius Péter.) Főv. Lap. 338. sz.
 365. Delibes Leo. (1837—1891.) Vasárn. Ujs. 6. sz.
 366. *Diósy Béla.* Budapest zeneélete. Élet. I. köt. 81—85, 245—253. l.
 367. *Diósy Béla.* Kifejezés a zenében. Élet. II. köt. 117—121, 213—216. l.
 368. Az *egyházi ének* a nagymisében. Havi Közl. 7—18. l.
 369. *Egyházi zene.* Egyet-mást a kath. egyházi zene reformációjához. Zenelap 5—7. 8. 11. sz.
 370. Ellinger József. (1812—1891.) Vasárn. Ujs. 19. sz.
 371. A régi jó Eleazár. (Ellinger.) Főv. Lap. 120. sz.
 372. *Haydn J. B.* Die heutige Aufführung der «Jahreszeiten» im Theater durch den Kirchenmusikverein. Pressb. Zeit. 79. 80. sz.
 373. *Vutkovics S., ifj.* Haydn Évszakainak előadása. Nyugat-magy. Híradó. 68. sz.
 374. *Hubay Jenő.* Hogyan ismerkedtem meg Massenetvel. Magy. Hirl. 276. sz.
 375. Jaukó Pál. Magy. Salon. XV. köt. 402—406. l.
 376. *Juhos Béla.* A népiskolai énektanítás kérdéséhez. Néptan. lapja. 32. sz.

377. *Kacziány Géza*. A hegedűkirály hatvanadik születésnapján. P. Napló 188. sz. (Joachim József.)
378. *Katona Klementina*. Beethoven szerelme. P. Napló. 44. sz.
379. *Kereszty István*. A zene jelentősége. Magy. Salon. XV. köt. 506—511. l.
380. *Kessereő Domokos*. A Dies iræ hymnusról. M. Állam. 37. sz.
381. A kikezdés kísérlete. *T. S.* (Levél operaházi ügyekről.) Főv. Lap. 145. sz.
382. Király-himnusz (Magyar —). P. Napló. 100. sz. — Zenelap. 7. sz. — ó. Bud. Hirl. 99. sz.
383. *Korbay F.* Hungarian melodies. Leipzig. Ism. Főv. Lap. 286. sz.
384. *Kohut Ad.* Josef Joachim. Mit ungedruckten Briefen Josef u. Amalie Joachim's. P. Lloyd. 178. sz.
385. *Kohut Adolf*. Richard Wagner als Revolutionär. P. Lloyd. 117. sz.
386. *Kőszeghy Géza*. Weber neje. Főv. Lap. 56. sz.
387. *Kőszeghy Géza*. Sauer Emilről. U. o. 321. sz.
388. *Kőszeghy Károly*. Főv. Lap. 68. sz. — Bud. Hirl. 68. sz.
389. *Liszt*. Liszt Ferencz. Szent Erzsébet. Oratorikus szinmű. Ism. V. Élet. II. köt. 231. l.
390. *Bertha Sándor*. Liszt Ferencz anyjáról. Vasárn. Ujs. 22. sz.
391. *Kőszeghy Géza*. Lisztről. Főv. Lap. 208. sz.
392. Liszt és gr. Zichy Géza Kolozsvártt. Zenelap. 6. sz.
393. *Törös Tivadar*. A «Szent Erzsébet», Liszt Ferencz és Teleki Sándor. Bud. Hirl. 254. sz.
394. *Lortzing A.* A fegyverkovács. Víg opera 3 felv. Első előadása a m. k. operaházban. jan. 17.
395. *Lukácsy Sándor*. Tél és tavasz. Operette 3 felv. Zenéjét szerzették Rosenzweig Vilm. és Adolf. Első előadása a népszínházban okt. 18-án.
396. Lung György (képpel). Zenelap. 6. sz.
397. Mahler Gusztáv operaigazgató. Főv. Lap. 74. sz. — Lásd 355. sz. a. is.
398. *Major J. Gyula*. Miként orvosolhatnók operánk bajait. Élet. I. köt. 166—170. l.
399. *Meyerbeer. Ábrányi K., id.* Emlékezés Meyerbeerre. P. Napló. 244. sz.
400. *Beer A.* Giacomo Meyerbeer. P. Lloyd. 235. sz.
401. *Irmei Ferencz*. Meyerbeer Jakab. Magy. Állam. 165. sz.
402. *P—i.* Pariser Meyerberiana. P. Lloyd. 240. sz.
403. Meyerbeer. (Alkalmi emlékezés.) Főv. Lap. 243. sz. — Vas. Ujs. 38. sz.
404. Mozart. Zenelap. 19. sz. — M. halála 1791. decz. 5. Bud. Hirl. 332. sz. — Egyetértés. 331. sz.
405. *Nagy Lajos*. Az orgona-közjátékokról. Prot. Közl. 29. sz.
406. *Nemes Sándor*. Templomi ének-ügyünk. Prot. Közl. 15. sz.
407. Magyar opera Bécsben. Bud. Hirl. 251. sz.
408. A m. kir. operaház és a kritika. P. Napló. 337. 339. sz.
409. *Pauli Richard*. Az éneklés művészetéről. Magy. Szemle. 3. szám.

410. *Puskás Lajos*. Ének és zeneügy a népiskolában. Prot. Közl. 37. szám.
411. *Rákosi Jenő*. Az első és a második. Operette 3 felv. Labich után írta —. Zenéjét szerző Szabados Béla. Első előadása a népszínházban ápr. 8.
412. *Ifj. Reményi Ede*. Szt.-Ágoston dicsénete a mennyországról. Phil. Közl. 521—526. l.
413. Reményi a magyar zenéről. Föv. Lap. 85. sz.
414. Reményi Ede. Föv. Lap. 47. sz. — P. Napló. 10. sz. — Orsz. Vil. 7. sz. — Élet. I. köt. 252—254. l. Györi Közl. 11. sz. — Békés 21. sz. — Borsodmegy. Lap. 13. sz.
415. *Ábrányi K.*, id. Reményi Edéről. P. Napló. 45. sz. — Magy. Salon. XV. köt. 19—27. l.
416. *Becsky László*. Reményi kalácsa. Nemzet. 16. sz.
417. *Degré Alajos*. Reményi Ede. Bud. Hirl. 4. sz.
418. *Kárpáti*. Reményi Ede. Nagyvárad Hirlap. 40. sz.
419. *Rhédey Miklós*. Reményi Ede. Györi Közl. 23. sz.
420. *Salamon Odón*. Reményi Edéről. Vasárn. Ujs. 9. sz.
421. *Sármai J.* Remarks on the «Csárdás» dance. Journal of the gypsy lore soc. Nro 1 july.
422. *Serly Lajos*. Beethoven végnapjai. Erdélyi Hiradó. 118. sz.
423. *Steiger Lajos*. A zsidó zene köréből. Magy. Zsidó Szemle. 82—87. l.
424. *Szabados Károly*. Vióra, a tengerszem tündére. Ballet. Első előadása az operaházban márcz. 14.
425. Szabados János. (1839—1891.) Képpel. Vas. Ujs. 44. sz. — Sz. Magy. Hirl. 219. sz. — Lásd 355. sz. a. is.
426. Szabó Xav. Ferencz. (Képpel.) Zenelap. 10. sz.
427. *Szana Tamás*. Meissonnier. (1811—1891.) P. Napló. 33. sz.
428. *Székkács Gyula*. A zene Konstantinápolyban. Zenelap. 13. 14. szám.
429. Szeidl Antal. Zenelap. 5. sz.
430. Szuk Lipót (arczképpel). Zenelap. 9. sz.
431. *Szügyi József*. 225 orgonai előjáték. Ism. Kálmán Farkas. Prot. egyh. és isk. lap. 2. sz. — G. Z. Dunántúli prot. lap. 21. sz. — Zenelap. 3. sz.
432. *Szűts Miklós*. A zenéről. Zala. 7. 8. sz.
433. A Talpra magyar zenéje. Bud. Hirl. 73. sz.
434. *Vajda Emil*. Az Emke és a magyar zene. Zenelap. 8. sz.
435. *Vajda Viktor*. Magyar operette-zene. U. o. 2. sz.
436. *Vajda Viktor*. Egy magyar zene-szótár érdekében. U. o. 9. sz.
437. *Váradi Antal*. A «Merlin»-monda és «Alienor». Magy. Hirl. 247. sz.
438. *Varrinecz Mór*. A Beliczay Gyula «szimfoniá»-ja. Föv. Lap. 317. sz.
439. *Vermes Károly*. Zene a fegyházban. (Tárca Illaváról.) U. o. 95. szám.
440. *Vészi J.* Ein verschollener Brief Franz Liszt's. Aus d. Franz. übers. u. mitgetheilt von V. León. P. Lloyd. 243. sz.
441. *Vuthovich Sándor ifj.* Berlioz Harold en Italie. Nyugatmagy. Hiradó. 238. sz.
442. *W. Ottó*. A modern énekművészetről. Magy. Szemle. 22. sz.

443. Wilt Mária. Vasárn. Ujs. 39. sz. — W. öngyilkossága. Bud. Hirl. 264. sz. — Magy. Hirl. 185. sz.

444. Régi magyar «zenekincs»-ről. Főv. Lap. 18. sz.

III. Philologiai pædagogia.

1) Általános irányú czikkek.

445. B. S. Mit olvasson? Magy. Hirl. 126. 133. sz.

446. Bartos Fülöp. A nyelvtanítás problémája. Szegedi főreálisk. értes. 1890. 1.

447. Egy beszéd- és értelemgyakorlati és egy olvasástanítási leczkén bemutatandó, hogy a népiskola ezen tárgyai a II. osztálybeli anyanyelvi tanítás eszközeül miként használhatók fel. *János Lajos*. Iskola és szülőház. 7. sz. — N. N u. o. 9. sz.

448. *Binder Laura*. Valláserkölcsi olvasókönyv. Nemz. Nőnevelés. 70—74. l.

449. *Bökényi Dániel*. Az ifjúsági olvasmányokról. Máramaros. tanügy. VI. évf. 9. sz.

450. *Freund Bernát*. A direkt módszer a nyelvtanításban. Iskola és szülőház. 11. sz.

451. *Kiss Aron*. Gróf Széchenyi István gondolatai a nevelésügy felől. Néptan. lap. 75. sz.

452. *Komáromy Lajos*. Pár szó a népiskolai nyelvtanításról. Néptan. lapja. 19. sz.

453. *Laukó Albert*. Az ifjúsági könyvtár mint a tanítás segítője. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 453—454. l.

454. *Melegh Gyula*. Az idegen nyelvek a gymnáziumban. Közokt. Szemle. 613—621. l.

455. Nyelvtanítás nyelvtan és szótár nélkül. Ludovika-Akad. Közl. 884—894. l.

456. *Perényi Adolf*. Egy kis leczke a nyelvtanból. Ism. Balassa Józ. Phil. Közl. 450. l.

457. *Somogyi Géza*. A nyelvtanítás közvetlen (direkt) módszere. Néptan. lapja. 83—85. sz.

458. *Álló Írás*. *Schubertli István*. A meredek írás nevelési szempontból. Nyugatmagyar Híradó. 293. sz.

459. *Suppan Vilmos*. Az álló írásról. Néptan. lapja. 85—87. sz.

460. A meredek írás. Közokt. Szemle. 772—781. l.

2. Magyar nyelv.

461. *Berta Ilona*. A Zrínyiász olvastatása mellett. Nemzeti Nőnevelés 356—363. l.

462. *Böngérfi János*. Egy-két szó olvasás-tanításunkról. Iskola és szülőház. 2. sz.

463. *Deme Károly*. Hol az igazság. Értekezés a nyelvtanításról. Isk. Szemle. 1. 2. sz. — Kalauz a nevelő-oktatás terén. 135—151. l.

464. *Kerékgyártó Elek*. A Zrínyiász olvastatása mellett. Nemzeti Nőnevelés. 321—325. l.

465. *Krausz Sándor*. A magyar nyelv a Szepesség népiskoláiban. Szepesi Lapok. 9—13. sz.

466. *Kun Ignác*. Észrevételek a gimnázium alsóbb osztályainak magyar nyelvi tanításához, tekintettel a vegyes ajkú intézetekben, Közokt. Szemle. 309—316. l.

467. *Resli István*. Az irvaolvasás reformjához. Kalauz a nevelőokt. terén. 1—16. l.

468. *Resli István*. A mintaszavak módszere. (Irva-olvasásról.) U. o. 81—102. l.

469. *Szadilek János*. Néhány szó a magyar nyelv és irodalom tanításáról. Trsztenai kath. gymn. 1890/1 értes.

470. *Szántó Károly*. A Zrinyiász olvastatása ellen. Nemz. Nőnevelés. 286. l.

3. Klasszikus nyelvek.

471. Az egységes középiskolának s ezzel kapcsolatban az ó-classicus nyelvek jövőjének kérdése. Szentes városi gymn. 1890/1. értes.

472. Görög nyelv. *Albert János*. A görög-pótló magyar irodalmi tanításról. Evang. Egyház és isk. 22. sz.

473. *Balogh Péter*. A görög nyelv nélküli tanfolyam a gimnáziumban. Zombori áll. főgymn. 1890/1. értes. 3—22. l.

474. *Danilovics János*. A görög nyelv pótlása és az irányváltozás. Kaposvári főgymn. 1890/1. értes. 3—21. l.

475. *Dóczy Imre*. A debreczeni ref. főgymn. tanárkar javaslata a görög nyelv-pótló tanfolyam kérdésében. Debreczen. prot. lap. 16. 17. sz.

476. A görög nyelvre vonatkozó új törvény hatása 1890. l-ben. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 74—78. l.

477. A görög nyelv és a pótló tárgyak. Erdélyi Híradó. 223. sz.

478. A görög nyelvi reform eredménye. Magy. Hírl. 135. sz.

479. *Kincs Gyula*. A görög nyelv kérdése. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 580—582. l.

480. A magyarhoni ág. ev. egyetemes tanügyi bizottságának a görög nyelv kérdésének megoldására vonatkozó javaslata. Prot. egyh. és isk. lap. 14. sz.

481. *Ptacsnik József*. A görög nyelv és az egységes középiskola. N.-szalontai algyimn. 1890/1. értes. 3—11. l.

482. *Roseth Arnold*. A görög nyelv tanítása Homeros alapján. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 389—393. l.

483. *Várkonyi Endre*. A görög nyelv protestáns iskoláinkban. Prot. egyh. és isk. lap. 42. 43. sz.

484. *Városy Tivadar*. A görög nyelv és a görög-pótló tantárgyak. Újvidéki magyar főgymn. 1890/1. értes. 3—7. l.

485. Latin nyelv. *Bódiss Jusztin*. Észrevételek a latin nyelv tanítására vonatkozólag a III. osztályban. Ism. Tóth K. Phil. Közl. 444. l.

486. *Grósz Jakab*. Észrevételek a reáliskolai nyelvtanításhoz. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 457—459. l.

487. *Horváth Rezső*. Néhány szó a szülőkhöz a latin nyelv ügyében. Sümegi reálisk. 1890/1. értes. 3—5. l.

488. *Kalmár Elek*. A latin és magyar nyelvtanítás közti kapcsolatról. Közokt. Szemle. 64—70. 130—137. l.

489. *Kardos Albert*. A magyar és latin nyelv viszonya a gimn. I. osztályban. Közokt. Szemle. 494—499. l.

490. *Kovalik J.* Észrevételek a philologiai oktatáshoz. *Ism. Bó-diss J. Phil. Közl.* 507. l.

491. *Schmidt Attila.* A latin nyelv a reáliskolában. *Ism. Tóth K. U. o.* 440. l.

492. *Sinka Sándor.* Latin nyelvtanításunk a III. és IV. osztályban és *Cornelius Nepos.* A tiszántúli ref. tanáregyl. évkönyve. 1891/2. 137—147. l.

493. *Szilasi Móricz.* A latin nyelv ügye. *Magy. Hirl.* 211. sz.

494. *Weber István.* Az alsófokú latin nyelvtanítás néhány nehézségeiről. *Közokt. Szemle.* 489—494. l.

4. Angol.

495. *Barta Ilona.* Az angol nyelvtanítás elemei. *Nemz. Nőnevelés.* 278—285. l.

5. Francia.

496. *Kühn K.* Entwurf eines Lehrplans f. d. französ. Unterricht am Realgymnas. 1889. *Ism. Balassa Józs. Tanáregyl. Közl.* XXIV. évf. 407—410. l.

IV. Ugor nyelvek.

497. *Finn. Finn népdalok.* 1. Kultani kukkun . . . 2. Tuoll' on mun kultani . . 3. Tütu rütu kirjeva hattu. *Ford. Vikár Béla.* Bud. Szemle. 65. köt. 433—435. l.

498. *Herrmann Antal.* A finn-ugor népek víz-özön népmondái. *Ethnographia.* 142—156. l.

499. *Vikár Béla.* Részlet a Kalevalából. IX. runo. *Hunfalvy-Alb.* 104—112. l.

500. *Lapp. Halász Ignác.* Harmadik lappföldi utamról. (Kivonat.) *Akad. Értes.* 704—708. l.

501. *Halász Ignác.* Eredeti hangállapot a svéd-lapp dialektusokban. *Hunfalvy-Album.* 99—103. l.

502. *Halász Ignác.* A svédországi lapp nyelvjárások. *Nyelvtud. Közlemények.* 22. köt. 161—259. l.

503. *Halász Ignác.* Kisebb Lule-lappmarki nyelvjárások. *U. o.* 22. köt. 299—319. l.

504. *Halász Ignác.* Svéd lapp nyelv. IV. Déli-lapp szótár. *Budapest, Akadémia.* 1891. (8-r. V, 264 l.) 1 frt 60 kr.

505. *Mongol. Bálint Gábor.* Mutatvány a mongol népköltészetből. *Ethnographia.* 138—141. l.

506. *Szamojed. Budenz József.* Alaktani egyezés az ugor és szamojed nyelvekben: a localis casusragok. *Hunfalvy-Album.* 89—98. l.

507. *Vogul. Munkácsi Bernát.* A medveeskü népszokása a voguloknál. *Hunfalvy-Album.* 113—132. l.

508. *Munkácsi Bernát.* Népköltési hagyományok. 1. *Vogul imádság.* *Ethnographia.* 29—32. l. 2. *Vogul mondák.* *U. o.* 150—155. l.

509. *Munkácsi Bernát.* Kosmogonische Sagen der Wogulen. *Ethnol. Mittheil. aus Ungarn.* 68—80. l.

510. *Pápai Károly.* A vogul házasság. *Hunfalvy-Alb.* 133—150. l.

511. Zürjén. *Budenz J.* Az -n egyes-számi 2-dik személyrag a zürjénben. Nyelvtud. Közl. 22. köt. 260. l.

V. Árja nyelvek (s a cigány nyelv).

512. Czigány. *Herrmann A.* Hungarian and walachian gypsy rhymes. Journal of gypsy lore society Nro 1. July.

513. *Herrmann A.* és *Mac Ritchie.* Two gypsy songs from Neu-Pest. U. o. Nro 1. July.

514. *Herrmann Antal.* József főherczeg cigányja. Egyetértés 30. sz. (Sztojka Ferenczről).

515. *Koós F.* Czigány gyászdalok. Székely Nemzet 199. sz.

516. *Koós F.* Mondák a cigányok eredetéről. U. o. 199. sz.

517. *Sowa R.* Three slovak gypsy tales. Journal of the gypsy lore soc. Nro 1. July.

518. *Wlislöcki H.* Volksglaube und religiöser Brauch der Zigeuner. Münster, 1891. (8-r. XVI, 184 l.) 3 Mk.

519. *Wlislöcki H.* Volkslieder der siebenbürger Sachsen. Am Urquell. II. Bd. 9. Heft.

520. *Wlislöcki H.* Amulette und Zauberapparate bei d. ungar. Zigeunern. Globus. 59. köt. 17. sz.

521. *Wlislöcki H.* Wesen u. Wirkungskreis der Zauberfrauen bei den siebenbürgischen Zigeunern. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. 33—38. lap.

522. *Wlislöcki H.* Az alföldi cigányok keresztelési szokásai. Zombor és vid. 38. sz.

523. *Wlislöcki H.* Czigány tűzre olvasás. Ethnographia. 344—352. l.

524. *Wlislöcki H.* Czigány tolvajlási babonák. U. o. 394—398. l.

525. *Wlislöcki H.* Czigány népdalok. 1. Más vidékre, messze tájra; 2. Erdő lombja gyérül. Bácska 6. sz. — 3. Temetőbe fekszenek. U. o. 14. sz.

526. *Wlislöcki H.* Egy cigány költőné. (Ranyicsics Gina.) Élet. II. köt. 83—95, 171—180. l.

527. *Wlislöcki H.* The witches of the gypsies. Journ. of the gypsy lore soc. Nro 1. July.

528. *Zámolyi V. Mihály.* A cigányok anyanyelve. Nyugatmagyar. Hiradó. 151—156. sz.

529. *Örmény. Bárány Lukács.* Dr. Esztegar Vártán József. 1843—1886. Arménia. 97—100. l.

530. *Cselingárián Jakab.* Egy jubilált hirlapíró. (Árdzruni Gerg.). U. o. 202—207. l.

531. *Cselingárián Jakab.* Örmény népdalok. U. o. 257—263. l.

532. *Cselingárián Jakab.* Száját Nová ásugh. U. o. 311—314. l.

533. *Fárao Simon.* Örmény népirodalom. Mesék. U. o. 18—22; 45—47. l.

534. *Kritsa Klára.* Szent Rhipszima legendája. U. o. 5—15. l.

535. Lukácsi véleménye Chorenei történeti műveiről. U. o. 362—367. l.

536. *Molnár Antal.* Agathangelos örmény történetíró. U. o. 100—104, 130—134, 165—169, 196—202, 227—232, 264—268. l.

537. *Páthkánán Ráfael*. 1. Ágház anyjának dala. Ford. Rudnyánszky Gyula. U. o. 4. l. 2. A két testvér. U. o. 39. l.
538. *Sáhlázizján*. 1. Az éj. Ford. Rudnyánszky Gyula. U. o. 65. l. 2. Álom volt. U. o. 108. l.
539. *Simay Gyula*. Ádámján Péter. U. o. 33—35. l. (Képpel.)
540. *Simay János*. Chorenei vagy Chorenáczi Mózés. U. o. 353—355. l.
541. *Szongott Kristóf*. Örmény és latin feliratok — Erzsébetváros. Govrik Gergely után örményből közli — U. o. 209—213. l.
542. *Szongott Kristóf*. Emin ker. János. U. o. 225—227. l.
543. *Szongott Kristóf*. Nehány adat Ájvázovszki János életrajzához. U. o. 289—294. l. Képpel.
544. *Sz. K.* Chorenei műve és az európai armenisták. U. o. 366—368. l.
545. *Cselingarián Jakab*. A király és a bor. Örmény népmese. Új erdélyi képes naptár. 1891.
546. *Perzsa. Firduszi*. Rusztem hős születésének megjövendölése. Ford. Erődi Béla. Orsz.-Világ. 51. sz.
547. *Firduszi*. Dsemsid. A Sahnámé-ból ford. Erődi Béla. Magy. Salon. XIV. köt. 478. l.
548. *Kégl Sándor*. A közoktatás, az irodalom és a nő a Sah birodalmában. Magy. Salon-napt. 40—46. l.
549. *Kégl Sándor*. Tanulmányok az újkori persa irodalom történetéből. (Kivonat.) Akad. Értes. 224—227. l.
550. *Kuun Géza gr.* Az új perzsa nyelv tulajdonító s tárgyi ragjairól. Arménia. 104—107. l.
551. *Patrubány Lukács*. Viszhang Kuun Géza gr. czikkeire. U. o. 299—302. l.
552. *Sanskrit*. Kalidasa Sakuntala. Übers. v. H. K. Kellner. Rövid ism. Phil. Közl. 336. l.

VI. Keleti nyelvek s irodalmak.

553. *Arab. Goldziher Ignác*. A költő a régi arabok fölfogásában. Hunfalvy Album. 175—182. l. *Munkácsi A.* Függetl. 182—188. l.
554. *Boznár Theophil*. Kalilah va Dimnah. Phil. Közl. 1009—1034. l.
555. *China. Cseng-Ki-Tong*. A sárga ember regénye. Ism. Darvai Móricz. Főv. Lap. 3. sz.
556. *Héber. Bacher Vilmos*. Derenbourg József. Magyar Zsidó Szemle. 551—555. l.
557. *Blau Lajos*. A szentírás és a zsidó tudomány irodalma 1890-ben. U. o. 34—46. l.
558. *Blau L.* Masoretische Untersuchungen. Strassburg, 1891. Ism. Klein Mór. U. o. 431—434. l.
559. *Buber S.* Midrásch Tehillim. Ism. Blau L. U. o. 751. l.
560. *Epstein A.* Simeon Kara és Mózés Hadarsan. 1891. Ism. Bernstein Béla. U. o. 604—606. l.
561. *Ibn Gábirol* néhány költeménye a lélekről. Ford. Kecskeméti Lipót. U. o. 131. l.

562. *Salamon ibn Gábirol* költeményeiből. (Még gyermekarczom; rózsapírba lángol.) Ford. Makai Emil. Élet. I. köt. 226. l.
563. *Halévi Jehuda*. A vándor. Ford. Makai Emil. A Hét. 8. sz.
564. *Júda Halévi*. 1. Nyugati szél. 2. Alkony. 3. Búcsu. Ford. Makai Emil. Magy.-Zsidó Szemle. 46—49. l. — 4. Búcsú a kedvestől. 5. Örök vágy. U. o. 132—135. l. — 6. A nap. 7. Ki messze... 8. Nász-dal. 9. A fészek. 10. Soha! 11. Lakodalmi ének. U. o. 275. l.
565. *Kardos Albert*. Zsidó mondák és a magyar irodalom. Magy.-Zsidó Szemle. 191—194. l.
566. *Kecskeméti Lipót*. Bibliai szavak fejlesztése és magyarázata a spanyol zsidó költészetben. U. o. 344—348. l.
567. *Kecskeméti Lipót*. A középkori héber költészet grammatikája. U. o. 655—666. l.
568. *Kecskeméti Lipót*. A muziv-stilus a spanyol-zsidó korszak költeményeiben. U. o. 719—734. l.
569. *Koenigsberger B.* Die Quellen der Halacha. I. 1890. Ism. Weiszburg Gyula. U. o. 540—543. l.
570. *Krausz Sámuel*. Dominus, ókori zsidó philosophus. U. o. 519—525. l.
571. *Makai Emil*. Zsidó mondák, legendák. U. o. 365—371., 503., 547—549. l.
572. *Makai Emil*. Spanyol-zsidó költők a XI. és XII. században. Magy. Salon. XV. köt. 179—190. l.
573. *Manuello*. 1. A pokol. Ford. Makai Emil. Hét. 40. sz. 2. Vi-har után. U. o. 45. sz.
574. *Manuello*. A leány dala. Ford. Makai S. Orsz.-Világ. 46. sz.
575. *Neubauer Adolf*. A négyzetes írásjegyek a bibliai kéziratok-ban és a legrégebb bibliai kéziratok. Magy.-Zsidó Szemle. 24—33. l.
576. *Neubauer Adolf*. A nem-héber nyelvek, melyeket a zsidók használtak. U. o. 589—597. l.
577. *Perles József*, *Maybauer Zs.*, *Neubauer A.* Észrevételek a Maszórához. U. o. 358—360. l.
578. *Perles József*. Asnath Dina leányának és József feleségének mondája. U. o. 249—253. l.
579. *Salamon* példabeszédei. Magyarra fordította Stern Mór. Budapest, 1891. Ism. Büchler Adolf. U. o. 124—129. l.
580. *Steiner Ignác*. Jáchin és Bóaz, vagyis a salamoni templom előcsarnokában állott két oszlop symbolikus neveinek értelme és jelentése. Léva. 1891. Ism. Bernstein Béla. U. o. 434—436. l.
581. *Vajda Béla*. A magyar nyelvű zsidó tudomány az elmúlt év-tizedben. U. o. 102—108. l.
582. *Vajda Béla*. A zsidó hellenizmus és arabizmus érintkező-pontjairól. U. o. 416—419. l.
583. *Vajda Béla*. Mózes Énekének és Ézsajas első fejezetének be-vezető mondatáról. U. o. 667—668. l.
584. *Venetianer Lajos*. A négybetűs istennév történetéhez. U. o. 491—493. l.
585. *Török Abdul Baki*. Török dal. Ford. V. Szócs Géza. Erdélyi Hiradó. 104. sz.
586. *Borostyáni Nándor*. Egy török költő. (Nigjár Hanim.) Magy. Salon. XIV. köt. 466—472. l.

587. *Erődi Béla*. Régibb török költők és Nigjar Khanum. Vas. Ujs. 3. sz.
588. *Kúnos Ignác*. Anatóliai képek. 1891. Ism. Vámbéry Ármin. Bud. Szemle. 66. köt. 155—158. l. — Vészi J. P. Lloyd. 160. sz.
589. *Kúnos Ignác*. Kisázsiai török nyelv. II. Nyelvtud. Közl. 22. köt. 261—298. l.
590. *Kúnos Ignác*. Kisázsiai török népregények. Budap. Szemle. 65. köt. 201—227, 345—366. l.
591. *Kúnos Ignác*. Török realizmus. Élet. I. köt. 420—426. l.
592. *Kúnos Ignaz*. Türkisches Karagös-Theater. P. Lloyd. 163. sz.
593. *Kúnos Ignác*. Kőroglu époszából. Hunfalvy Album. 206—214. l.
594. *Kúnos Ignác*. Az újabb török irodalomról. Magyar Salon. XIV. köt. 481—499. l.
595. *Kúnos Ignaz*. Türkische «Gedankenlieder» aus Ada-Kale. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. 51—55. l.
596. *Kun Géza gr.* Additamenta zu dem germ. Glossar des Codex Cumanicus. Korrespondenzbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskr. Nro 11.
597. Török népdalok. Ford. Ivánovics József. 1. Egy csókot régóta... 2. Rózságon bülbül madár kesereg. 3. Zúg a tenger hallik moraja. Magy. Salon. XVI. köt. 99. l.

VII. Magyar nyelv s irodalom.

1. Bibliographia.

598. Adalékok Szabó K. régi magyar könyvtárának I. kötetéhez. Közlik Majláth B., Horváth J. és Hellebrant Á. Könyvszemle. 16. évf. 131—143. l.
599. Adatok a magyar könyvkereskedelem történetéhez. I. Ferencz rendelete az osztrák-magyar könyvkereskedők és könyvnyomdászokat illetőleg. Corvina. 29. 30. 33. sz.
600. Adatok a magyarországi középkori könyvtárak történetéhez. Közlik Barabás Samu, Csánky Dezső, Fejérpataky László, Décsényi Gyula. Könyvszemle. 16. évf. 33—44. l.
601. A m. tud. Akadémia kiadó-vállalata. Akad. Értes. 530—541. l.
602. A m. tud. Akadémia zoologiai kiadványai 1832-től 1890-ig. U. o. 513—530. l.
603. *Benke István*. A könyvtárak rendezéséről. Prot. Közl. 33. 34. sz.
604. *Bereghi József*. Szakirodalom. Corvina. 10. 11. sz.
605. *Béri Gyula*. Az írásról és a könyvekről. Műtörténelmi apróságok. Magy. Bazár. 9. sz.
606. *Csontos János*. Két modenai corvin-codex története. Könyvszemle. 16. évf. 81—116. l.
607. *Csontos János*. Hazai vonatkozású kéziratok a gr. Trivulzios-család milánói könyvtárában. U. o. 16. évf. 144—150. l.
608. *Czímjegyzéke*, a budapesti kir. magyar tudomány-egyetem könyvtárának XV. 1890. gyarapodás. Budapest, Kilián Fr. 1891. (8-r. XII, 152. l.) 50 kr.

609. *Dortsák Gyula*. Az ifjúsági könyvtárak. Tanáregyl. Közl. XXIV. foly. 33—37. l.

610. *Éble Gábor*. Egy magyar nyomda a XVIII. században. Adalék nemzeti közművelődésünk történetéhez. Levéltári kútfők nyomán. Budapest, Hornyánszki V. 1891. (8-r. 99. l.) 1 frt. Ism. Budap. Szemle. 68. köt. 334—336. l. — Ballagi A. Irod. tört. Közl. 315—319. l. — H. B. Századok 672—674. l. — Acsády J. P. Napló. 253. sz. — ik. Bud. Hirlap. 280. sz. — Szana Tamás. Magy. Hirlap. 181. sz. — P. Lloyd. 270. sz.

611. *Erdélyi Pál*. Wurmland. Könyvszemle. 16. évf. 117—130. l.

612. *Ferenzi Zoltán*. Adalékok Szabó K. régi magyar könyvtárához. U. o. 16. évf. 57—61. l.

613. *Grosschmid Sándor*. A zombori városi könyvtár. Bácska. 20., 28. sz.

614. *H. L.* Hervója és misekönyve. Századok. 578—584. l.

615. *Hellebrant Árpád*. A magyar philologiai irodalom 1890-ben. Phil. Közl. 601—681. l.

616. *Hellebrant Árpád*. Adalékok Szabó K. régi magyar könyvtárának II. kötetéhez. Könyvszemle 16. évf. 73—80. l.

617. *Illésy János*. Adalék a brassói nyomda XVI. századbéli történetéhez. U. o. 16. évf. 164. l.

618. *Illésy János*. Adalék a vizsolyi nyomda XVI. századbéli történetéhez. U. o. 16. évf. 165—166. l.

619. *Jakab Elek*. A m. t. Akadémia kéziratának rendezéséről. U. o. 16. évf. 19—32. l.

620. Zur deutschen Kalenderlitteratur in Siebenbürgen. Korrespondenzbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskundl. 4. sz. Lásd 1701. sz. a. Teutsch alatt.

621. *Koncz József*. A Dávid Ferencz-féle legrégebb unitárius énekes-könyvnek egy második példánya. Kereszt. Magvető. 344. l.

622. *Kováts S. János*. A könyvnyomtatás története Vas megyében. Szombathely. Bertalanffy 1891. (8-r. 79 l.) Ism. N. Főv. Lap. 277. sz.

623. Könyvtári börze Párisban. Székely Samu. Főv. Lap. 253. sz.

624. Könyvtolvajok (Hires —). Vasárn. Ujs. 22. sz.

625. *Kunoss Ignác*. Collectio Szilágyiana. Magy. Hirl. 217. sz.

626. *Lasz Samu*. Közkönyvtárt Győrnek. Győri Közl. 33. sz.

627. A levéltárak szervezésének kérdéséhez. Századok. 413—417. l. A megyei levéltárak. U. o. 417. l.

628. *Majláth Béla*. Régi magyar egyleveles nyomtatványok a m. n. múzeum könyvtárában. Könyvszemle. 16. évf. 66—72. l.

629. *Majláth Béla*. Zrínyi, a költő, könyvtára. Akad. Értes. 400—416. l.

630. *Pallós Albert*. Az ifjúsági és népkönyvtárak. Prot. Közl. 25—28. sz.

631. *Petrik Géza*. Magyarország bibliographiája. 1712—1860. Könyvészeti kimutatása a Magyarországon s hazánkra vonatkozólag külföldön megjelent nyomtatványoknak. Összeállította s tudományos szakmatatóval ellátta —. Bevezetéssel Szilágyi Sándortól. III. köt. Ó—Z. Budapest, Dobrowsky Ágost, 1891. (8-r. 900 l.) — Ism. Kereszty Istv. M. Állam. 36. sz. — Sebestyén Gyula. Egyetértés. 52. sz.

632. *Pulszky Károly*. Hervóia herczeg misekönyve. Nemzet. 267. sz.

633. *Récei Viktor*. A kassai püspökségi könyvtár codexének és incunabulumainak jegyzéke. Budapest, Hornyánszky 1891. (8-r. 108 l.) 1 frt. — Ballagi A. Irod. tört. közl. 409—413. l. — Walter Gy. Magy. Sion. 868. l. — Békesi. Kath. Szemle. 652—654. l.
634. *Rózsa Miklós*. A könyvtáros hivatása és a könyvkeresdelem befolyása a műveltség fejlődésére különös tekintettel Magyarországra. Budapest, 1891. (8-r. 42 l.) 30 kr.
635. *Scossa Dezső*. Tanügyi sajtónk 1890-ben. Néptan. lapja. 13.—15. sz.
636. *Sommervogel C.* Bibliothèque de la compagnie de Jésus. Ism. Ballagi Aladár. Irod. tört. közl. 203—209. l.
637. *Sváby Frigyes*. A megyei levéltárak jövője. Századok. 328—331. l.
638. *Szinnyei József dr.* A magyar hirlapirodalom 1891-ben. Vas. Ujs. 5. sz.
639. *Szováthly Lajos*. Iskolai és népkönyvtárak. Nevelés. 356—364. l.
640. *Thallóczy Lajos*. Corvin-codexekről. Könyvszemle. 16. évf. 1—9. l.
641. A váradi nyomda történetéhez újabb adat. Prot. Közl. 4. sz.
642. A velencei sz. Márkról nevezett könyvtár magyarországi vonatkozású nyomtatványai. Könyvszemle. 16. évf. 151—158. l.
643. *Zimmermann Franz*. Über Archive in Ungarn. Ein Führer durch ungarländische und siebenbürgische Archive. Archiv d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 23. Bd. 617—746. l.

2. Magyar irodalomtörténet.

644. *Abonyi Lajos*. A siroki románcz. Népszinmű 3 felv. Első előadása a népszínházban nov. 14-én.
645. *Abonyi Lajos*. A «Betyár kendője»-nek története. P. Napló. 349. sz.
646. *Ábrányi K. id.* Hogy terem a magyar népdal? U. o. 354. sz.
647. *Acsády Ignác*. Halotti búcsuztató 1633-ból. Irod. tört. közl. 131—136. l.
648. Az akademia nagyhete. P. M. P. Napló. 127. sz.
649. Almanach az 1892. évre. Ism. K. L. Élet. II. köt. 412—414. l.
650. *Ambrus József*. Katholikus sajtó. M. Álam. 1. sz.
651. *Babik József*. Péter Hilárusz. Papi adomák. Eger. 1891. Ism. Irod. Szemle. (Eger.) 8. sz.
652. *Baksai S.* Szeder-indák. Ism. Bud. Szemle. 67. köt. 142—143. l. — Szántó Kálmán. Föv. Lap. 102. sz. — p. m. P. Napló. 98. sz. — Élet. I. köt. 434—437. l. — Hét. 24. sz. — b. s. Magy. Hirl. 86. sz. — ő. Bud. Hirl. 135. sz. — Rövid ism. Egyetértés. 100. sz.
653. *Ballagi Géza*. A «pesti magyar társaság» és Bessenyei. Irod. tört. Közl. 113—119. l.
654. *Balogh Elemér*. Az énekes könyv megújításához. Prot. egyh. és isk. lap. 3. sz.
655. *B. Balogh Szilárd*. Az aisoposi és Fáy-féle mesék összehasonlítása. Debreczeni kath. algymn. 1890/1. értes. 13—50. l.
656. *Bársony István*. Dobogó szívek. Ism. Palúgyi M. Nagyváradi

Hirl. 100. sz. — Pesti Napló. 138. sz. — Hét. 20. sz. — Egyetértés. 258. sz.

657. *Bartók Lajos*. Régi lant. Költemények. *Ism. r.* Nemzet. 166. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 223. sz. Rövid *ism.* Vasárn. Ujs. 22. sz. — Magy. Hirl. 86. sz.

658. *Bartók* újabb költeményei. *Ism.* Palágyi Menyhért. P. Napló. 135. sz.

659. *Bayer József*. Kelemen László Zaire-fordítása. 1793. *Phil. Közl.* 270—287. l.

660. *Bayer József*. Báró Wesselényi Miklós pesti szintársulatának történetéhez. *Irod. tört. közl.* 221—233. l.

661. *Bede Jób, Fekete Béla, Kovács Dezső*. Trifolium. 1891. *Ism.* A Hét. 6. sz.

662. *Békefi Antal*. Napról-napra. Rövid *ism.* Főv. Lap. 1. sz. 3. l.

663. *Béla Henrik*. Nemzet és irodalom. Bud. Hirl. 353. sz.

664. *Bellosics Bálint*. Karácsonyi mysteriumok. *Muraköz.* 52. sz.

665. *Bellosics Bálint*. Markap meg az ördög. *Ethnographia.* 321. l. (Salamon és Markalf-ra vonatkozólag.)

666. *Beniczkyné Bajza Lenke*. Rang és pénz. *Regény.* 1891. *Ism.* l. s. A Hét. 13. (Egy kis szóváltás.) U. o. 14. sz. — *Budap. Hirl.* 86. sz. — Silberstein A. P. *Lloyd.* 98. sz.

667. *Beniczkyné-Bajza Lenke*. A házasság titka. *Regény.* *Ism.* Szántó Kálmán. Főv. Lap. 41. sz.

668. *Beniczkyné-Bajza Lenke*. Jávor Mártha. Népszinmű 3 felv. Először adatott a városligeti szinkörben máj. 27-én.

669. *Berczik Árpád*. Jelentés az 1890. évi Teleki-pályázatról. *Akad. Értes.* 200—211. l.

670. *Berczik Árpád*. Póztás Klári. Vig színmű 3 felv. Első előadás a népszínházban. jan. 9.

671. *Berczik Árpád*. A peterdi csata. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemzeti színházban febr. 20.

672. *Berki József* versei. *Ism.* Kozma Andor. Nemzet. 330. sz.

673. *Bignió Mariska*. Az élet örvényei. *Battonya.* *Ism. ik.* Bud. Hirl. 356. sz.

674. *Bod P.* Historia Hungarorum ecclesiastica. *Ism.* Kovács Öd. Prot. egyh. és isk. lap. 42. 43. sz.

675. *Bodnár Zsigmond*. A magyar irodalom története. I. kötet. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. LIV, 508 l.) 4 frt 50 kr. — *Ism.* Jancsó B. *Közokt. Szemle.* 391—394. l. — B. A. *Irod. tört. közl.* 414—422. l. — Rövid *ism.* Magy. *Szemle.* 26. és 49. sz. — Silberstein A. P. *Lloyd.* 188. sz.

676. *Bodnár Zsigmond*. Az irodalomtörténetírás doktrínája. *Élet.* II. köt. 157—170. l.

677. *Bogdánovich György*. Egy humanus háziur élményei. *Regény.* *Ism.* s. Nemzet. 75. sz. — *p. m.* P. Napló. 85. sz.

678. *Bognár Teofil*. Egy pár szó a Toldi-mondához. *Phil. Közl.* 969—972. l.

679. *Bognár Teofil*. A lovagregények. Soproni kath főgymn. 1890/1. értes. 1—40. l.

680. *Ifj. Brády Albert*. Pitypalatty. Költemények. Kolozsvár. *Ism.* dr. Lázár Béla Főv. Lap. 190. sz. — Rövid *ism.* Magy. *Szemle.* 30. sz.

681. *Bródy Sándor*. Színészvér. 1891. Ism. Szana Tamás. Pesti Napló. 36. sz. — Rövid ism. Élet. I. köt. 70. és 157. l. — Silberstein A. P. Lloyd. 1. sz. esti.

682. *Chélard R.* La hongrie contemporaine. Ism. Vende Ernő. Phil. Közl. 555—560. l.

683. *Csiky Gergely*. Az 1891-ik évi Kóczán-pályázatról. Akad. Értes. 689—694. l.

684. *Csiky Gergely*. A nagymama. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemzeti színházban márcz. 6.

685. *Csiky Gergely*. Az atyafiak. Regény. 1891. Ism. Beljak B. Pál. Magy. Szemle. 27. sz.

686. *Csiky Gergely*. Az atyafiak. Szinmű 3 felv. Első előadása a nemz. színházban nov. 27.

687. *Czóbel M.* versei. Ism. «A versek harcza» cízzel. Magy. Hirl. 279. sz.

688. *Czóbel Minka*. Hafia. 1891. Rö. ism. Élet. I. köt. 438. l. — ű. Bud. Hirl. 135. sz.

689. *Dálnoky Lajos*. A harag. Dramolette. 1 felv. Első előadása a nemzeti színházban márcz. 23.

690. *Darnay Kálmán*. Kisfaludy Sándor által alapított sümeghi casino története, annak 50-dik évfordulója. 1841—1891. (8-r. 32. l.)

691. *Demek Győző*. Matthison hatása irodalmunkra. Phil. Közl. 225—270. l. Különnyomatban is megjelent. Budapest, Révai L. 1891. (8-r. 48. l.) 40 kr. Ism. V. Irod. tört. Közl. 123—126. l. — Szerkesztő felelete Demek nyilatkozatára. U. o. 217—219. l.

692. *Dobsa Lajos*. Vigjátéktárgy. Vigj. 3 felv. Első előadása a nemzeti színházban, decz. 11.

693. *Dóczy Lajos*. Vera grófnő. Szomorúmű 3 felv. Ism. Élet. II. köt. 223—225. l. — Hét. 32. sz. — Palágyi Menyhért. P. Napló. 220. sz. — Sóllyom Fer. Magy. Hirl. 174. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 217. sz.

694. *Dolinay Gyula*. Hasznos mulattató. Ism. Solymossy Sándor. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 548—554. l.

695. Drámabíráói (a magyar sajtó —). Magy. Szemle. 33. 34. 35. 36.

696. Drámabíráói (a nemzeti színház —). U. o. 32. sz.

697. Drámairodalmunk (legújabb —). U. o. 37. sz.

698. *Dreyfus Abrahám* és *Váradi A.* A kecskebányi fürdőn. Bohózat 2 felv. Első előadása a nemz. színházban, márcz. 23. — Lásd Egyetértés. 18. sz.

699. Elbeszéli költészetünk (legújabb —) Magy. Szemle. 29. sz.

700. *Ember János*. Pápaszem nélkül. Elbeszélések. 1891. Rövid ism. Magy. Szemle. 15. sz. — Rö. ism. Élet. II. köt. 143. l. — Békesi. Kalauz a nevelő-okt. terén 73. l.

701. *Endrődi Sándor*. Költemények. Ism. dr. Lázár Béla. Főv. Lap. 226. sz. — L. H. Élet. II. köt. 140—142. l. — Veszely Ödön. Magy. Szemle. 40. sz. — ű. Bud. Hirl. 223. sz.

702. *Endrődi Sándor*. Irodalomtörténeti különlegességek. Magy. Hirl. 113. sz.

703. Énekes könyvünk revíziójához. Dr. Aristophanes. Prot. egyh. és isk. lap. 13. sz.

704. Énekes könyvünk. Prot. egyh. és isk. lap. 13. sz.
705. *Erdélyi János*. Tanulmányok. 1890. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 917—924. l. — Kis-Kaposi Pál. P. Napló. 50. sz.
706. *Erdélyi Pál*. «Költeményes régiségek.» XVII. századi magyar kézirat. Könyvszemle. 16. évf. 45—56. l.
707. *Erdélyi Pál*. Egy régi grádual. (Kerekes Ábel levele.) Irod. tört. Közl. 323—325. l.
708. *Erdélyi Pál*. Attila és a magyar hun-mondák. Irod. tört. Közl. 331—363. l.
709. *Erdélyi Pál*. A magyar szellemi élet fejlődésének törvénye. Élet. II. köt. 325—340. l.
710. *Erdős József*. A heidelbergi katé története és irodalma a külföldön és hazánkban. Prot. Szemle. 394—406. l.
711. *Esztegar László*. A magyar novella. Föv. Lap. 179. sz.
712. Magyarországi ethnographusok. Bio- és bibliographiai vázlatok. 1. Lehoczki Tivadar. Ethnographia. 37—39. l. — 2. Marienescu. M. A. U. o. 85—87. — 3. Dr. Versényi György. 87. l. — 4. Huszka József. 156. l.
713. *Fejér Lajos és Poszrek Sándor*. A lyceumi Kis János-emlékünnap. Soproni ev. lyc. 1890 l. értes. 3—19. l.
714. *Fejes István*. Előmunkálatok a magyarországi református egyház megújítandó énekes könyvéhez. II. füz. Ism. Szuhay Benedek. Prot. egyh. és isk. lap. 5—7. sz. III. füz. U. o. 23—25. sz. — I—V. füz. Ism. Fülöp József. Dunántuli prot. lap. 6—9, 23—26, 42, 43. sz.
715. *Ferenczy József*. A magyar mesemondó. Ism. Néptan. lap. 24. sz.
716. *Festetics Andor*. Uj szomszédság. Vigj. 3. felv. Első előadása a nemz. színházban okt. 23-án.
717. *Földvár István*. A boldogság útján. 1891. Rövid ism. Magy. Szemle. 21. sz. — Föv. Lap. 138. sz. — Élet. I. köt. 437. l. — Cz. L. M. Állam. 103. sz. — ik. Bud. Hirl. 223. sz.
718. *Gabányi Árpád*. Pogány magyarok. Tört. szinmű 4 felvon. Első előadása a nemz. színházban, nov. 6-án.
719. *Gerő Lajos*. Napról-napra. Költemények. 1891. Rövid ism. Vasárn. Ujs. 17. sz. — Cziklay M. Állam. 86. sz.
720. *Gonda Dezső*. Ismerőseim. Elbeszélések. 1891. Ism. Lázár Béla. Föv. Lap. 312. sz. — ik. Bud. Hirl. 310. sz. — Rövid ism. Magy. Hirl. 238. sz.
721. *Görömbei Péter*. A vallásos népirodalom érdekében. Protest. egyh. és isk. lap. 2. sz.
722. *Griestbach Á.* A budetini monda. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest. Légrády. 1881. Ism. I. Irod. tört. Közl. 126. l. — Rövid ism. Phil. Közl. 472. l.
723. *Gyarmathy Zsigáné*. A havasok alján. Ism. G. Föv. Lap. 121. sz. — Hét. 20. sz.
724. Gyermekirodalom. ő. Bud. Hirl. 334. sz.
725. *Gyürky Ödön*. Költemények. 1890. Ism. Lévy Mihály. Magy. Szemle. 4. sz. — K. L. Élet. I. köt. 158—160. l. — Nemzet. 34. sz. — Kath. Szemle. 167. l. — Kereszty. Magy. Sion. 73. l. — Pintér K. Egyh. Közl. 1. sz. — Z. Á. Közművelődés. 7. sz. — Cziklay Lajos. M. Állam. 3. sz. — Irod. Szemle. (Eger.) 3. sz.

726. *H. B.* A népmese, mint a nép őstörténetének alapja. Századok. 680—681. 1.
727. *Haek David.* Ungarische Lyrik. Halle. Ism. Lehoczky Emil Irod. tört. Közl. 422—424. 1.
728. *Halmgy Gyula.* Prométheusz. Bölceleti költemények. Ism. Bud. Hirl. 59. sz. — Vasárn. Ujs. 8. sz.
729. *Harmath Lujza.* Magyar íróknak albuma. Ism. Vende N. Ernő. Magy. Szemle. 6. sz. — Z. A. Közművelődés. 6. sz.
730. *Harmath Lujza.* Székely vásárok «verscsináló»-ja. Főv. Lap. 354. sz.
731. *Hentaller Lajos.* A szabadságharcz dalai. Kecskemét. 2. sz. — Nagyváradi Hirl. 15. sz.
732. *H. A.* A magyar nép pszichológiájához. (Ujabb magyar folklóre-irodalom.) Élet. II. köt. 221—223. 1.
733. *Hetyey Gábor.* Ifjúsági iratok, gyermekujaságok. Néptan. lap. 3. 4. sz.
734. *Hetyey Gábor.* Gyöngyvirágok. Gyermeversek. Ism. Szóts Sándor. Prot. egyh. és isk. lap. 9. sz.
735. *Hevesiné-Sikor Margit.* Az élet. Ism. ik. Bud. Hirl. 356. sz.
736. Hirlapirodalom (Valami a — feladatáról). Magy. Szemle. 11. sz.
737. *Hódossy Béla.* Az erdei lak. Főv. Lap. 70. sz.
738. *Horváth Cyrill.* Nemzeti irodalmunk a reformációig. Kath. Szemle. 7—36., 175—193., 411—447., 510—552., 655—681. 1. Különnyomatban is megjelent.
739. *Horváth Cyrill.* Egy ismeretlen magyar codex nyomai. Irod. tört. Közl. 363—372. 1.
740. *V. Hullám József.* Az én világom. Ism. Kozma Andor. Nemzet. 330. sz.
741. *Igmándi Mihály.* Magyar szellemi élet. Ism. Főv. Lap. 300. sz.
742. *Ignotus.* A Slemil keservei. Ism. Élet. II. köt. 408—410. 1. — Kozma A. Nemzet. 330. sz. — If. Hét. 47. sz. — Bud. Hirl. 328. sz. — Magy. Hirl. 245. sz.
743. Irodalmi kritikánk. Magy. Szemle. 2—3. sz.
744. Irodalmi levelek. 1. A nagy mogulok. Magy. Szemle. 30. sz. — 2. Drámabírálat. U. o. 31. sz. — 4. Hatásnájhászat. U. o. 39. sz.
745. Irodalmi társulataink. Magy. Szemle. 23. sz.
746. Irodalomtörténeti közlemények. Szerk. Ballagi Aladár. I. füz. Ism. K. Bud. Szemle. 66. köt. 302—306. 1.
747. Irodalmunk története. y. Magy. Szemle. 17. sz.
748. Írók és kritikusok. *Ironicus.* P. Napló. 203. sz.
749. *Istránffy Gyula.* Palócz mesék a fonóból. Liptó-Szt-Miklós. 1890. (8-r. VII, 121 l.) 80 kr. Ism. K. L. Ethnographia. 42. 1. — N. Néptan. Lap. 32. sz.
750. *Iványi O.* A püspök atyafisága. 1889. Ism. Bud. Szemle. 66. köt. 318. 1. — b. a. Hét. 1. sz.
751. *Jakab Ödön.* Nyár. Költemények. 1891. Ism. Kozma Andor Nemzet. 23. sz. — Lévy Mih. Magy. Szemle. 2. sz. — Hét. 6. sz. — Bud. Hirl. 23. sz. — Jancsó B. Egyetértés. 18. sz.
752. *Jankó János.* A gróf Benyovszky-irodalom anyagáról. Századok. 718—735., 797—808. 1. és Ungar. Revue. 97—119. 1.
753. *Jékay Aladár* költeményei. Rövid ism. Főv. Lap. 48. sz. — Ism. K. U. o. 63. sz. — Junius. Bud. Hirl. 64. sz.

754. Bizottsági jelentés az 1890-iki Farkas-Raskó-pályázatról. Akad. Értes. 211—213. l.
755. *Ifj. Jeszenszky Mihály*. Mátyás király az evang. nép szívében. (Két ének.) Prot. egyh. és isk. lap. 22. sz.
756. *Jókai Mór*. Nincsen ördög. Regény. 2 köt. Ism. Silberstein Ad. P. Lloyd. 157. sz. — l. Hét. 27. sz.
757. *Jókai Mór*. Fekete vér. Regény. Ism. G. P. Napló. 345. sz.
758. *Jókai Mór*. Az aradi hősnők. Tört. vig színmű. 3 felv. Első előadás a nemzeti színházban febr. 6-án.
759. *Jókai Mór*. A tengerszemű hölgy. Ism. Bud. Szemle. 67. köt. 474—479. l.
760. *Jones W. H. & Kropf J. S.* The folk-tales of the Magyars, collected by Kriza, Erdélyi, Pap and others. London. Ism. Katona Lajos. Ethnographia. 39—42. l.
761. *Józsa Zsigmond*. A zsoldárok. Protest. Szemle. 335—364., 531—580. l.
762. *Justh Zsigmond*. A puszta könyve. Ism. Főv. Lap. 299. sz. — Nemzet. 312. sz. — Hét. 44. sz. — Magyar. Hirl. 245. sz. — Szigetvári Iván. P. Napló. 328. sz.
763. *Kacziány Géza*. Ősköltészetünk az összehasonlító irodalomtörténet alapján. Ism. V. Irod. tört. Közl. 300—303. l.
764. *Kálmán Farkas*. Anno 1698. (Irodalomtörténeti excursio.) Debreczeni protest. lap. 10. sz. (A ref. halotti énekes könyvről.)
765. *Kálmán Károly*. Dávid zsoldár könyve. Ism. Miller. Magyar. Állam. 9. sz.
766. *Kálmány Ludwig*. Kosmogonische Spuren in der magyarischen Volksüberlieferungen. Ethnol. Mittheil. aus Ungarn. 3—11. l.
767. *Kálmány Lajos*. Szeged népe. Szeged vidéke népköltése. III. kötet. Szeged, 1891. (Budapest, Aigner). (8-r. 322 l.) 2 frt. — Ism. M. R. Főv. Lap. 281. sz. — Cz. G. Magyar. Állam. 232. sz.
768. *Kanyaró Ferencz*. Legújabb irodalomtörténetünk. Kereszt. Magvető. 293—296., 346—353. l.
769. *Karczag*. A hitves. Színmű. Ism. Rényi R. Nyugatmagy. Hiradó. 45. sz.
770. *Kardos Albert*. Rontó Pál pikáró-regény. Irod. tört. Közl. 260—264. l.
771. *Kardos Albert*. A régi protestáns graduálokról. Irod. tört. Közl. 400—402. l.
772. *Kármán Mór*. Egy érdekes tankönyv. (Wagner F. Phraseologia.) Irod. tört. Közl. 51—57. l.
773. A magyar karthausiak a tudomány, művészet és irodalom szolgálatában. Egyház. Közl. 15, 17. sz.
774. *Katona Lajos*. Párhuzamok magyar meséink- s egyéb fajta népies elbeszéléseinkhez. Ethnographia. 12—16., 58—62. l.
775. *Kemechey Jenő*. Magyar gentry-történetek. Ism. Bud. Hirl. 71. sz.
776. *Kemenes Ferencz*. Isten és az ember. 1., 2. köt. 1891. Ism. Kaposi József. Magyar. Szemle. 26. sz. — Gyürky Ö. Egyház. Közl. 18—22. sz. — Rövid ism. P. Napló. 192. sz. — Égly Mihály. Magyar. Állam. 201. sz. — Ambrus József. Ú. o. 213. sz. — Irod. Szemle. (Eger.) 12. sz.
777. *Kemény Lajos ifj.* Latin írók Kassán a XVI. században. Irod. tört. Közl. 160. l.

778. *Keresztszeghy Etta*. Zsibó esperes. Elbeszélés. 1891. Ism. P. Napló. 290. sz.

779. *Kirchbach Wolfg.* A világokat járó. Regény. Röv. ism. Élet. I. köt. 351. l.

780. *Kiss Áron*. Magyar gyermekjáték-gyűjtemény. Ism. Simonyi Zsigmond. Nyvr. 371—376. l. — Eötvös K. L. Prot. egyh. és isk. lap. 33. sz. — Komáromy Lajos. Nemz. Nőnevelés. 294—296. l. — Bellosics Bálint. Muraköz. 43. sz. — Csiky Lajos. Debrecz. prot. lap. 26. sz. — Gopcsa László. Bud. Hirl. 206. sz.

781. *Kiss Gyula*. Költemények. Komárom. 1890. Ism. Erdélyi Pál. Komáromi Lapok. 13. sz.

782. *Kis József* újabb költeményei. 1883—1889. Budapest, 1891. Ism. Szántó Kálmán. Föv. Lap. 22. sz. — Kozma Andor. Nemzet. 4. sz. — Hét. 3. sz. — Rövid. ism. Vasárn. Ujs. 2. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 12. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 8. sz.

783. *Koltai Virgil dr.* Nemzeti irodalomtörténetünk korszakos felosztásáról. László-féle főgymn. 1890/1. értes. 13—18. l.

784. *Koncz József*. A wittenbergi akademián a XVI. században tanult magyar ifjak latin versei mint forrásművek és pótlékok a magyar Athenashoz. Irod. tört. Közl. 246—260. l.

785. *Kontár Béla*. Morvaországból. Ism. Pintér Kálmán. Magy. Szemle. 42. sz.

786. *Koroda Pál*. Az ostrom. Vigj. 3 felv. Röv. ism. Élet. II. köt. 315. l. — P—i L—s. P. Napló. 342. sz.

787. *Kovács Pál*. A népdalok statisztikája. Kecskemét 8, 9. sz.

788. Kritikai levelek a szerkesztőhöz. 1. Kis mogulok. M. Szemle. 39. sz. — 2. Protekció az irodalomban. U. o. 40. sz. — 3. Vidéki írók. U. o. 43. sz. — 4. Írói meddőség. U. o. 46. sz.

789. Kritikánk a multban és a jelenben. Magy. Szemle. 24. sz.

790. *Lachmann Hedw.* Ungarische Gedichte. Ism. Élet. 1. köt. 163. l.

791. *Ladányi Béla*. Hogy terem a népdal? Gömör-Kishont. 3. sz.

792. *Ladányi Béla*. Gömörvármegye népköltészetéről. Gömör-Kishont. 6—9. sz.

793. *Lázár Béla*. Tanulmányok a jezsuita drámák köréből. Phil. Közl. 731—736., 1034—1048. l.

794. *Lázár B.* A Gesta Romanorum és a Toldi-monda. Phil. Közl. 1094. l.

795. *Lázár Béla*. A Gesta Romanorum hatása a magyar műköltészetre. Irod. tört. Közl. 147—160., 235—246. l.

796. *Leövey Klára*. Vers a kufsteini börtönből. Kecskemét. 39. sz.

797. *Lévai Dezső*. Otthon. Ism. Élet. II. köt. 225. l.

798. *Lipcsy Ádám*. Árnyék. Költemények. Ism. Kozma Andor. Nemzet. 330. sz. — Élet. II. köt. 406—408. l. Délmagyar. Közl. 267 sz. — Rövid. ism. Föv. Lap. 310. sz. — Hét. 51. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 342. sz.

799. *Lónyay Jánosné*. Gondolatok. Ism. Máramarosi Lapok. 43. sz.

800. *Lukácsy Sándor*. Zsuzsika, népszinmű 3 felv. Első előadása a népszínházban márcz. 13.

801. *Madarász Ernesztin*. Illés mester. Népszinmű 2. felv. Első előadása a népszínházban szept. 26-án.

802. *Malcomes Gizella br.* Mákvirágok. *Ism. ik.* Bud. Hirl. 356. sz. — *Magy. Hirl.* 273. sz.
803. *Malonyai Dezső.* Tanulmányfejek. *Ism.* Palágyi M. Nagyvárad *Hirl.* 100. sz. *Élet.* I. köt. 341. l. — *Hét.* 15. sz. — *Magy. Hirl.* 99. sz.
804. *Mária Dorottya fhgnő.* Honvédek királydala. *Szepesi Lap.* 40. sz.
805. *Matirko Bertalan.* Eurialus és Lucretia a magyar irodalomban. Bölcsészettudori értekezés. Budapest. 1801. (8-r. 33. l.)
806. *Matkovich Gyula.* Kath őrtüzek. II. *Ism.* Kálmán Károly. *Veszpr. Közl.* 52. sz. és *Magy. Állam.* 281. sz.
807. *Mazuch Ede.* A korviszonyok és irodalmunk állapota 1711-től Ányos felléptéig. Ungvári főgym. 1890/1 értes. 1—8. l.
808. *Mikszáth K.* A beszélő köntös. *Röv. ism.* *Élet.* II. köt. 142. l.
809. *Mikszáth K.* Országgyűlési ka czolatok. *Ism.* P. Lloyd. 307. sz.
810. *Mikszáth K.* Almanach. *Ism.* K. Főv. *Lap.* 333. sz.
811. *Mikszáth K.* A kis primás. *Ism.* *Élet.* II. köt. 410. l.
812. *Mócs Szaniszló Gy.* Kézirati pálos iskoladramák az akadémia könyvtárában. *Phil. Közl.* 113—154. l.
813. *Mohl Adolf.* A karácsonyi misztérium. *Kath. Szemle.* 730—763. l.
814. *Molnár M.* Az «Auróra-kör» és főtényezői *Zala.* 46—48. 50. 51. sz.
815. *Mudrony Soma.* Ildeiné leánya. *Ism.* Bud. *Szemle.* 68. köt. 490. l.
816. Művészet és kritika. *P. Napló.* 93. sz. (Dobsa L. IV. László).
817. *Nagy László.* Lucile. *Regény.* *Ism.* Madzsar Gusztáv. *Főv. Lap.* 62. sz.
818. Népiratkák. *Kiadja sz.* István társulat. *Ism.* Cz—y Lajos. *M. Állam.* 92. sz.
819. *Néthy (Jean de).* Ballades et chansons populaires de Hongrie. *Ism.* *Hét.* 28. sz. — *ő.* Bud. *Hirl.* 182. sz.
820. Névtelenség, álnév. *Ezvetértés.* 234. sz.
821. Nótáriusok a magyar költészetben. *Spinóza dr.* Bud. *Hirl.* 260. sz.
822. V. Uj magy. novellisták. *Hét.* 20. sz. Szól Bársony István Dobogó szívek, Gyarmathy Zs. A havasok alján című munkákról.
823. *Oláh György.* A forradalom költészete Békésvármegyében. *Békés* 2. 3. 8. sz.
824. *Orczy Gyula* «Az erdei lak». (Régi emlék). *Főv. Lap.* 64. sz.
825. *Palágyi Lajos.* Komor napok. *Költevények.* 1891. *Röv. ism.* *Magy. Szemle.* 46. sz. — Ábrányi Emil. *P. Napló.* 272. sz. — *Hét.* 45. sz. — Székely Béla. *Főv. Lap.* 291. sz. — F. S. Orsz. *Világ.* 43. sz. — *Rövid ism.* *Főv. Lap.* 265. sz. — *Élet.* II. köt. 411. l. — *Magy. Hirl.* 224. sz. — *ik.* Bud. *Hirl.* 293. sz.
826. *Palágyi Lajos.* Néhány szó a magyar líráról. *Élet.* I. köt. 218—220. l.
827. *Palágyi Menyhért.* Az új nemzedék a magyar irodalomban. *P. Napló* 72. sz.
828. *Palágyi Menyhért.* Német kultúra — magyar irodalom. *P. Napló.* 205. sz.

829. *Palágyi Menyhért*. Uj nemzedék. Kritikai Tanulmányok. Nagyváradi Hirl. 100. sz.
830. *Palágyi Menyhért*. Irodalmi társulatok. Magy. Szemle. 41. sz.
831. *Pálffy Albert*. Egy leány mint özvegy asszony. Regény. Ism. A Hét. 15. sz. — P. Napló. 83. sz. — K. Föv. Lap. 90. sz.
832. *K. Pap János*. A cseperkekalap. Népszinmű 3. felv. Első előadása a népszinházban. máj. 9.
833. *Petri Mór* költeményei. Ism. P—i L—s. P. Napló. 347. sz. — Bud. Hirl. 352. sz.
834. *Petz Gedeon*. Magyar és német hegedősök. Irod. tört. közl. 22—31. l.
835. *Pintér Kálmán*. A népmesékről. XIII. eredeti palóczmeseivel. Losonez 1891. (8-r. 191. l.) 50 példányban.
836. *Pintér Sándor*. A palóc népmeséről. Föv. Lap. 284. sz. — Magyar Állam. 206. sz.
837. *Popp Georg*. Der Ursprung des Argirus — Märchens. Ungar. Revue. 223—241. l.
838. *Porubszky P.* Színügyi viszonyaink Bessenyei koráig. Ism. Demek Győző. Phil. Közl. 567—569. l.
839. *Pósa Lajos*. Gyermekkert. Ism. S. J. Nemz. Nőnevelés. 47. l.
840. *Pröhle Henrik*. A magyar biblia fordítás. Gondolat. XII. évf. 4. szám.
841. *Rákosi Jenő*. Királynék harcza. Tört. szinmű 4. felv. Első előadása a nemz. szinházban jan. 23-án. — Balogh Pál. Budap. Hirl. 25. sz.
842. *Rákosi Jenő*. Elektra. Paródisztikus tragikomédia. Első előadása a népszinházban máj. 20.
843. *Rákosi Viktor*. Sipulusz tárczái. Ism. i. Bud. Szemle. 66. köt. 314—318. l. — Hét. 19. sz. — Kozma Andor. Nemzet. 50. sz. — Szántó Kálmán. Föv. Lap. 58. sz. — D. J. Élet. 1. köt. 236. l. — Ambros Zoltán. Bud. Hirl. 50. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 63. sz. — Lásd 894. sz. a. is.
844. *Rákosi Viktor*. Egy falusi Hamlet. Ism. E. L. Föv. Lap. 352. sz. — Scriptor Magy. Hirl. 238. sz. — Szigetvári Iván. P. Napló. 328. sz.
845. *Rákosi Viktor*. Rejtett fészkek. Ism. K. E. P. Napló. 342. sz. — Szomaházy Istv. Föv. Lap. 347. sz.
846. *Rátkay László*. Árvalányhaj. Népszinmű 3. felv. Első előadás a népszinházban. febr. 7.
847. *Réthy László*. A magyar irodalom s az oláhok. Hunfalvy Album. 151—158. l.
848. *Révész Ernő*. Ripmusok. Ism. Bud. Hirl. 32. sz.
849. *Rudnyánszky Gy.* Uj könyv. Ism. Bácska. 47. sz.
850. *Rupp Kornél*. A magyar Mária-hymnusok. Ism. Kardos Alb. Phil. Közl. 792—796. l.
851. *Sámuel Aladár*. A nagyenyedi «Magyar Társaság» (100 éves jubileuma alkalmából). Föv. Lap. 256. sz.
852. *Sárffy Ignác*. Népmeséink néhány jellemző vonása és morális igazságszolgáltatása. Váci főgymn. 1890/1. értes. 3—47. l.
853. *Sárosy Árpád*. Ifjú évek költemények. Ism. Bud. Hirl. 352. sz.
854. *Schlauch Lőrincz* beszédei. Ism. Dr. Dengi János. Nemzet. 189. sz.

855. *Schwartz Ignác*. Magyar alchimisták. Term. tud. közl. 57—70. l.
856. *Sebestyén Gyula*. Egy névszerint említett árpádkori joculator. Irod. tört. Közl. 31—35. l.
857. *Sebestyén Gyula*. Adalékok a középkori énekmondók történetéhez. 1891. Ism. V. Irod. tört. közl. 294—380. l. Sebestyén felelete u. o. 495—487. l.
858. *Sebestyén Gyula*. Anjoukori nyomok a nagymihályi Kaplyonok mulattatóiról. Phil. Közl. 413—422. l.
859. *Sebestyén Gyula*. Inre király troubadour vendége. 1198. Phil. Közl. 503—521. l.
860. *Seraphin Fr. Wilh.* Sieben Gedichte der Petrus Mederus, eines sächsischen «poeta laureatus» des XVII. Jahrhunderts. Archiv d. Vor. f. siebenb. Landeskunde. 23. Bd. 190—214. l.
861. *Singer M.* Zsidó világ. Ism. Bud. Szemle. 68. köt. 159. l.
862. *Stössel Lipót dr.* Természettudomány és regényirodalom. Erdélyi Híradó. 138. sz.
863. *Szabó Endre*. Dalok. Rövid ism. L. H. Élet. II. köt. 406. l.—G. P. Napló. 351. sz. — Ország Vil. 49. sz. — Hét 52. sz. — Bud. Hirl. 349. sz. — Szana Tamás. Magy. Hirl. 257. sz.
864. *Szabó Endre*. A mai kritikáról. Magy. Hirl. 259. sz.
865. *S. Szabó József*. Conservativismus és radicalismus a zsoltár átalakításoknál. Prot. egyh. és isk. lap. 10. sz.
866. *Szaboleska Mihály*. Költemények. 1891. Ism. Erdélyi Pál Nemzet. 351. sz. — Ország-Világ. 49. sz. — Hét. 48. sz. — P. Napló. 330. sz. — K. Főv. Lap. 321. sz. — ik. Bud. Hirl. 321. sz. — Szana Tamás. Magy. Hirl. 224. sz. — Sebestyén Gy. Egyetértés. 321. sz.
867. *M. Mr. Puppy*. (A magyar szépirodalmi kritikában). Főv. Lap. 326. sz.
868. *Szalay Károly*. A beteg király. (Greguss Á. meséje.) Irod. tört. közl. 109—113. l.
869. *Szalóczy Bertalan*. Elbeszélések. Ism. Esztegar László. Főv. Lap. 254. sz. — Gáspár Imre. P. Napló. 265. sz. — Rövid ism. Egyetértés. 286. sz.
870. *Szana Tamás*. A szennyes irodalom. P. Napló. 4. sz.
871. *Szana Tamás*. A legujabb magyar lyra. P. Napló. 263. sz.
872. *Szana Tamás*. A nép olvasmánya. Magy. Hirl. 202. sz.
873. *Szász Károly*. A magyar protestáns irodalmi társaság közelebbi feladatairól. Budapest, Hornyánszky V. 1891. (8-r. 11. l. — 10 kr.)
874. *Szécsi Ferencz*. Legénybúcsú. Magánjelenet. Első előadása a nemz. színházban okt. 9.
875. *Szell Furkas*. Bessenyei család. Ism. Nyirvidék. 47. sz.
876. Szellemi életünk a világirodalomban. Nemzet. 354. sz.
877. *Szemethy Géza*. A magyar népdalról. Magy. Szemle. 16. sz.
878. *Szentkúty Károly*. Észrevételek énekügyi elmunkálatainkra. Prot. egyh. és isk. lap. 12. sz.
879. Szépirodalom és napi sajtó. *Delta*. Magy. Szemle. 4. sz.
880. Szépirodalom és politika. *Andronicus*. Nemzet. 61. sz.
881. *Szigeti Lajos*. Jelentés a Heiteldeny-pályázatról. Akad. Ért. 633—638. l.
882. *Sziklay János dr.* Pünkösöd a népdalokban. Szolnok-Doboka, 20. sz. — Magy. Állam. 112. sz.

883. *Sziklay János*. Az atheisták. Regény. 1891. Rövid ism. Magy. Szemle. 24. sz. — Rövid ism. Magy. Hirl. 99. sz.
884. *Szily Kálmán*. Hirlapjaink és a m. t. Akadémia. Bud. Szemle. 66. köt. 452—457. l.
885. *Szily Kálmán*. Jelentés a m. t. Akadémia 1890-ik évi munkásságáról. Akad. Értes. 385—394. l.
886. *Szily Kálmán*. Az első geographia magyar nyelven. Irod. tört. közl. 47—51. l.
887. *Szinnyei József*. Magyar írók élete és munkái. I. kötet. Budapest, 1891. (8-r. VIII. l. 1440 hasáb.) Ism. Váczy János. Bud. Szemle. 68. köt. 482—487. l.
888. *Szomory Károly*. Sötét világ. Költemények 1891. Rövid ism. Magy. Szemle. 8. sz. — Rövid ism. Élet. I. köt. 70. l.
889. *Szóllósy Károly*. A győregyházmegyei papság irodalmi működése. M. Sion. 146—151. 233—235. 458—474. 632—636. l.
890. *Szóllósy Károly*. A kassa-egyházmegyei papság irodalmi működése. U. o. 704—708. l.
891. *Sztankó Béla*. Daloskönyv. I—III. rész. Ism. Hackl Lajos. Nemz. Nénevelés. 202. l. — Négyessy László. Főv. Lap. 48. sz.
892. *Tábori R.* Az élet folytatásokban. Ism. i. Élet. I. köt. 238. l. — Bud. Hirl. 71. sz.
893. *Takáts Sándor*. A Mondolat és a Felelet hatása. Kath. Szemle. 280—296. 364—388. l.
894. Ujabb tárczaírók. Magy. Hirl. 188. és 195. sz. (A Sipulusz-csoport.)
895. *Tarczali Dezső*. Hirlapirodalmunk. Corvina. 12. 14. sz.
896. A Tárkányi-féle Szentírás második kiadása. Irod. Szemle (Eger) 7. sz.
897. *P. Thewreuk István*. Modern élet. Ism. b. Főv. Lap. 227. sz.
898. *Thúry József*. Ósköltészetünk. Ism. Erdélyi Pál. Phil. Közl. 569—570. l. — V. J. Századok 241. l.
899. *Timár Szaniszló*. Magyar parlamenti ékesszólók. Egyetértés. 291. sz.
900. *Tokody Ö.* Összeférczelt lapok az öreg plébános irataiból. Ism. fr. Bud. Szemle 66. köt. 494—496. l.
901. *Ujfalusy Sándor*. Pædagogiai irodalmunk 1890-ben. Nevelés. 30—33., 59—65. l.
902. *Ujlaki Antal*. Gyógyíthatlanok. Regény. Ism. Élet. I. köt. 342. l.
903. *Váczy János*. A «mondolat» keletkezéséről. Irod. tört. közl. 264—274. l.
904. *Vajay István*. A holtak birtokán s egyéb elbeszélések. Pécs. 1891. Ism. B. J. Irod. Szemle (Eger) 5. sz.
905. *Várady Antal*. Költemények. (Szépirodalmi könyvtár.) Ism. L. H. Élet. I. köt. 67—69. l.
906. *Varga Mihály*. Borús napok. 1891. Rövid ism. Magy. Szemle. 35. sz. — Lévay Mih. M. Állam. 208. sz. — Irod. Szemle. (Eger) 11. sz.
907. *Várnay Sándor*. Régi magyar orvosok. Magy. Szemle. 22. sz.
908. *Városi T.* Vörös Dániel. Regény. Ism. Irod. Szemle (Eger) 2. szám.
909. *Varsányi Gyula*. Úria. Tragédia 5 felv. Ism. Kelemen Béla. Főv. Lap. 20. sz. — s. P. Napló. 56. sz.

910. *Versényi György*. A hazafias hírlapok. Egyvetértés. 192. sz. (A magyar Musa. Mindenest Gyűjtemény- és Magyar Kurirról).
911. *I. Virág Béla*. Egy év története versekben. 1890. Rövid ism. Magy. Szemle. 13. sz.
912. *Víz Zoltán*. Költemények. 1890. Rövid ism. Magy. Szemle. 5. sz. — Irod. Szemle (Eger) 4. sz.
913. *Weber Samu*. A vallásos szépirodalom kérdéséhez. Prot. egyh. és isk. lap. 7. sz.
914. *Dr. Wekerle László*. A magyar irodalmi termékek forgalmi pangásáról. Corvina 14—16. 18. 22—25. sz.
915. *Zempléni Árpád* költeményei. Rövid ism. Nemzet. 93. sz. — Vasár. Ujs. 17. sz. — Hét. 15. sz. — *ik.* Bud. Hirl. 135. sz.

3. Egyes írók.

916. **Abonyi L. Gáspár Imre**. Abonyi Lajos új népszinműve. P. Napló. 314. sz.
917. *Vadnay Károly*. Abonyi Lajosról. Hét. 47. sz.
918. **Ambrus Z. Bródy Sándor**. Ambrus Zoltán. Magyar Hirlap. 187. szám.
919. **Ányos. V. Hullám József**. Ányos Pál emléke. Föv. Lapok. 339. sz.
920. **Arany J. Arany Johann**. O, schau mich nicht so trübe an... Übers. v. Des. Langfelder. Pressb. Zeit. 291. reg. sz.
921. *Bororszky Samu*. Szondi két apródja. Föv. Lap. 99. sz.
922. *Esztegar László*. Gyöngyök gyöngye. (Arany J. «Szondi két apródja»). Föv. Lap. 98. sz.
923. *Fülöp Adorján*. Arany János «Toldy»-ja a gymnasium 4. osztályában. Zenta városi gymn. 1890/1 értes. 1—16. l.
924. *Hegedüs Istr*. Egy adoma vándorútja. Pár szó Arany fülemiléről. Bud. Szemle 68. köt. 461—470. l.
925. *Hoffmann Frigyes dr.* Toldi szerelme forrásai. Brassói áll. réalisk. 1890/1 értes. 3—13. l. Rövid ism. Irod. tört. közl. 488. l.
926. *Kardos Albert*. Toldi XII. éneke. Irod. tört. közl. 101—108. l. — Erre észrevételek. U. o. 108. l.
927. *Kulesár Endre*. Arany János elbeszélő stylusa. Debreczen. prot. lap. 43—45. sz.
928. *Dr. Lázár Béla*. Arany Juliska. Föv. Lap. 269. sz.
929. *Nagy Fer.* Ilosvay-Arany Toldyja. Ism. Kelemen B. Phil. Közl. 807. l.
930. *Rudnyánszky Gyula*. Arany János szülőháza. Bud. Hirl. 164. sz.
931. *Simonji Zs.* Arany J. Fülemüléjéhez. Phil. Közl. 813. l.
932. *Váczy János*. Arany János lyrai költeményeiről. Erdélyi muz. kiadv. 203—221. 295—318. 379—394. l.
933. *Zlinszky Aladár*. Szondi két apródja az iskolában. Ism. Kardos Alb. Phil. Közl. 788—792. l. — Lásd. 124. 1156. és 1248. sz. alatt is.
934. **Bajza. Baló József**. Bajza József dramaturgiai munkáldása. Phil. Közl. 841—860. 951—969. l.
935. **Baksay. Törs Kálmán**. Baksay Sándor. Vasárn. Ujs. 26. sz.

936. Baksai Sándor. Hét. 27. sz. — Föv. Lap. 107. sz.
 937. Balassa B. *Kardos Albert*. Balassa Bálint. P. Napló. 140. sz.
 938. Balássy F. *Koncz Akos*. Balássy Ferencz. Magy. Állam.
 214. sz.
 939. Ballagi M. *György Aladár*. Ballagi Mór a pædagogus. Néptan. lapja. 89. sz.
 940. *Kenessey Béla*. Ballagi Mór életrajza. Prot. egyh. és isk. lap.
 36. sz.
 941. *Kiss Aron*. Ballagi Mór. Néptan. lap. 71. sz.
 942. *Péterfi Dénes*. Dr. Ballagi Mór. Kereszt. Magvető. 311—315. l.
 943. *Silberstein Adolf*. Moritz Ballagi. P. Lloyd. 232. sz.
 944. *Szana Tamás*. Ballagi Mór. Magy. Hirl. 162. sz.
 945. Ballagi Mór. (1815—1891.) Nekrológ. Akad. Ért. 711—
 722. l. — Föv. Lap. 240. sz. — Vasárn. Ujs. 36. sz. (képpel). — Vasárnap. 39. sz. — Budap. Hirl. 240. sz.
 946. Bartók. Bartók Lajos, mint drámaíró. Magy. Szemle 44. sz.
 947. Bél. Bál Mátyás és a bécsi pápai nunciús. Századok. 851. l.
 948. Berczik. Berczik Árpád. Andronicustól. Nemzet. 11. sz. —
 Hét 2. sz.
 949. Berzsenyi. *Noszlopy Tivadar*. Berzsenyi Dániel életéből. Magy. Salon. XVI. köt. 326—38. l.
 950. Bessenyei. *Binder Jenő*. Végző az «Agis»-kérdéshez. Phil. Közl. 45. l.
 951. *Szeremlei Barna*. Bessenyeinek egy politikai munkájáról. Phil. Közl. 527—536. l.
 952. Beythe. *Thúry Etele*. Beythe István és hittani álláspontja. Prot. egyh. és isk. lap. 50. 51 b. 52. sz.
 953. Bisterfeld. *Kvacsala János*. Bisterfeld János Henrik élete. Századok. 447—478. 545—577. l.
 954. Bod. *Dézi Lajos*. Bod Péter egyháztörténelme az angoloknál. Prot. egyh. és isk. Lap. 8. sz.
 955. Bogáthy Fazékas M. *Jakab Elek*. Még egyszer Bogáthy Fazékas Miklósról. Kereszt Magvető. 136—156. l.
 956. Bornemissza Péter. *Kiss Aron*. Bornemissza Péter élete. Protest. Szemle. 1—19. l.
 957. Bródy S. Bródy Sándor. A Hét. 10. sz.
 958. Cserey M. *Ferenczy Zoltán*. Cserei Mihály néhány ismeretlen verse. 1690—98-ból. Irod. tört. Közl. 437—455. l.
 959. Csiky G. *Baróti Lajos*. Ifjúkori emlékezések Csiky Gergelyre. Vasárn. Ujs. 48. sz.
 960. *Kozma Andor*. Csiky Gergely. Hét. 47. sz.
 961. *Kürthy Emil*. Csiky a ravatalon. Magy. Hirl. 242.
 962. *Relle Iván*. Csiky Gergely. Nemzet. 319. sz.
 963. *Rényi R.* Csiky G. A nagyraemelt. Nyugatmagy. Híradó. 49 sz.
 964. *Silberstein A.* Csiky szelleme. Ország Világ. 51. sz.
 965. *Silberstein Adolf*. Erinnerungen an Gregor Csiky. P. Lloyd. 300—301. sz.
 966. *Timár Szaniszló*. Csiky Gergelyről. Egyetértés. 320. sz. sz.
 967. *Törös Tivadar*. Csiky Gergely. Ország Világ. 48. sz.
 968. *Zölly Márton*. Csiky Gergely színműírói pályája kezdetén. Vasárn. Ujs. 48. sz.

969. Csiky Gergely. (1842—1891.) képpel. Vasár. Ujs. 48. sz. — Főv. Lap. 320. sz. — Andronicustól. Nemzet. 321. sz. — Alföld. 267. sz. — Élet. II. köt. 313. l. — P. Napló. 319. sz. — ő. Bud. Hirl. 320. sz. — Sz. J. Magy. Hirl. 241. sz. — Magy. Salon. XVI. köt. 230—232. l. — 970. Aposztafok Csiky Gergelyről. Aradi közl. 277. sz. — Lásd 320. sz. a. is.
971. Csokonai. Csokonai kiadatlan versei a m. n. muzeum könyvtárában. Közli Sebestyén Gyula. Könyvszemle. 16. évf. 10—18. l.
972. Kardos Albert. Csokonai Vitéz Mihály. Főv. Lap. 127. sz.
973. Wolff Bela. Kölesey itélete Csokonairól. Székesfehérv. áll. főreal. 1890/1 értes. 1—15. l. Rövid ism. Irod. tört. közl. 486. l.
974. Csukássy J. Csukássy József. (1841—1891.) Vasárn. Ujs. 23. sz. — B. E. Orsz.-Vil. 23. sz.
975. Czuczor. *Költai Virgil*. Emlékezés a «Riadó» költőjére. Egyetértés. 246. sz.
976. Dalmady Viktor. König Mathias' Geburtshaus. Übers v. Ad. Handmann Ungar. Revue. 750. l.
977. Danielik J. *Szvorényi József*. Emlékezés Danielik János tiszteleti tagról. (Emlékezések VI. köt. 11. sz.) Budapest, Akadémia. 1891. (8-r. 35. l.) 30. kr.
978. Déryné. *Egerváry Potemkin Ödön*. Hogyan jött létre Déryné naplója. Borsodmegyei Lapok. 30—32. 37. sz. — Nemzet. 87. sz.
979. Dessewffy. Gróf Dessewffy József önéletrajza. Közli Ballagi Al. Irod. tört. közl. 472—480. l.
980. Dobsa L. *Rényi Rezső*. Dobsa L. Ötödik László tragédia. Nyugatmagyar Híradó 28. sz.
981. Egressy G. *Harmat Géza*. Egressy Gáborról, mint fróról. Főv. Lap. 207. sz.
982. Emődy D. *Csernátoni Gyula*. Emődy Dániel. 1819—1891. Petőfi Muz. 49—52. l.
983. Endrődi S. *Endrődi Alexander*. Mädchenrache. Uebers. v. Stefan Rónay. Ungar. Revue. 96. l.
984. b. s. Egy poéta. Magy. Hirl. 140. sz.
985. Endrődi Sándor. Hét. 33. sz.
986. Enyedi István levele Teleki Mihályhoz 1671. Közli Koncz József. Irod. tört. közl. 136. l.
987. Eötvös J. *Beöthy László*. Bárá Eötvös mint regényíró. Győri Közl. 27. sz.
988. *Berghoffer Gius*. Giuseppe Eötvös. Fiumei áll. főgymn. értes. 3—19. l.
989. *Bokor József*. Visszaemlékezés bárá Eötvös Józsefre. Néptan. lapja. 11. 12. sz. Iskol. Szemle. 4. 5. sz.
990. Erdélyi J. *Mácska I.* Erdélyi János mint kritikus és philosphus. Ism. Ember P. Phil. Közl. 810. l. — Háhn Ad. u. o. 815. l.
991. Evva Lajosról. A népszínház tagjai. Hét. 34. sz.
992. Faludi F. *Török Konstant*. Faludi Ferencz. (1704—1779). Egri kath. főgymn. 1890/1 értes. 3—64. l.
993. Fáy A. *Badics Ferencz*. Fáy András életrajza. Ism. Váczy János. Phil. Közl. 80—88. l. — Szabó Dávid. Századok. 144—147. l. — Kenessey Béla. Prot. Szemle 235—245. l.
994. *Erdélyi Pál*. Fáy András élete és művei. Ism. Váczy János.

- Phil. Közl. 80—88. l. — Kenessey B. Prot. Szemle. 235—245. l. — Szabó Dáv. Századok. 144—147. l.
995. Fáy András követi beszámolója. Közli Hentaller Lajos. P. Napló. 87. sz. — Lásd. 655. sz. a. is.
996. Fazekas M. *Fazekas Mihály* Ludas Matyija. A bécsi 1817-ki második kiadás után sajtó alá rendezte, szerzője rövid életrajzával ellátta Mátray Lajos. Szatmár, Litteczky E. 1891. (8-r. 32. l.) 20. kr. — Ism. Sebestyén Gyula. Phil. Közl. 422—426. l.
997. *Kozma Andor*. Ludas Matyi. Nemzet. 90. sz.
998. *Weszely Ödön*. Fazekas «Ludas Matyi»-járól. Tanulmány. Magy. Szemle. 46. sz.
999. *Ferenczy Ödön*. Das Gespenst. Ueber v. J. Binder. Karpat-hen Post. 1. sz.
1000. *Fraknoi Vilmos*. A Hét. 7. sz.
1001. Grünwald B. *Gáspár Imre*. Grünwald Béláról. P. Napló. 132. sz.
1002. *G. A. Grünwald Béla* mint szónok. P. Napló 130. sz.
1003. *Keményffy Dániel*. Grünwald Béla az író. Magyar Szemle. 20. sz.
1004. *Myskovszky Viktor*. Grünwald Béla és a felvidék. P. Napló. 179. sz.
1005. *Sebesztha Károly*. Grünwald Béla tevékenységéről. P. Napló. 133. sz.
1006. Grünwald Béla. (1838—1891). Vasárn. Ujs. 20. sz. — Orsz. Vil. 20. sz. — Föv. Lap. 129. sz. — B. P. Hét. 20. sz.
1007. Grünwald Béla halálhíre. P. Napló. 128. sz.
1008. Gyöngyössy I. *Rupp Kornél*. Ovidius és Gyöngyössi. Irodalomtörténeti tanulmány. Budapest, Révai L. 1891. (8-r. 50 l.) 50 kr. Előbb a Phil. Közl. 361—410. l. jelent meg. — Ism. V. Irod. tört. Közl. 305—308. l.
1009. Györi Vilmos egy verses levele. (Haan Lajos, Orosháza, 1874. márcz. 17.) Közli Zsilinszky Lajos. Föv. Lap. 88. sz.
1010. Hegedűs István. Orsz.-Világ. 4. sz.
1011. *Csernátóni Gyula*. Hegedűs István. Vasárnap. Kecskemét mellett. 41. sz.
1012. Horváth Á. *Garda Samu*. Horváth Ádám életrajza. Nagyenyed. 1891. (8-r.) Ism. dr. Lázár Béla. Irod. tört. Közl. 319—323. l. — Erdélyi Pál. Phil. Közl. 331—334. l.
1013. *B. P. Horváth Boldizsár*. Hét. 28. sz.
1014. Sz. Hőke Lajosról. Föv. Lap. 323. sz.
1015. *Hugo Károly*. Báró és bankár. x. y. z. P. Napló. 244. sz.
1016. Hunfalvy P. *Fraknoi Vilmos*. Hunfalvy Pál életéből. Hunfalvy-Album. I—XV. l.
1017. *Gyulai Pál* beszéde Hunfalvy Pál ravatala fölött. Hunfalvy Album. 269. l.
1018. *Hellebrant Árpád*. Hunfalvy Pál munkássága időrendben. Hunfalvy Album. 252—268. l.
1019. *Herrmann Antal*. Hunfalvy mint ethnographus. Hunfalvy-Album. XXI—XXIV. l.
1020. *Réthy László*. Hunfalvy Pál helye az irodalomban. Ethnographia. 385—388. l.

1021. *Simonyi Zsigmond*. Hunfalvy Pál mint nyelvész. Hunfalvy Album. XVII—XX. 1.

1022. *Váczy János*. Hunfalvy Pál. 1810—1891. Vasárnapi Ujság. 49. szám.

1023. Hunfalvy Pál. Főv. Lap. 330. sz. — Sz. S. Főv. Lap. 850. l. — *S. F. Magy. Hirl.* 252. sz.

1024. Ilosvai P. — Lásd 929. sz. a.

1025. *Ipolyi A. Pajor Istrán*. Pro Memoria. Ipolyi Arnold leveleinek bemutatása alkalmából). Századok. 590—598. l.

1026. *Jékei Aladár*. A Hét. 7. sz.

1027. *Jókai M. Balogh Gyula*. A Jókai család Vasvármegyében. Bud. Hirl. 252. sz.

1028. *Krücken, Oskar*. Maurus Jókai. Pressb. Zeit. 58. reggeli szám.

1029. Jókai és követői. Magy. Szemle. 27. sz.

1030. *Jósika M. Szádk Lujza*. Bárá Jósika Miklós élete és munkái. Budapest, 1891. (8-r. VII. 372. l.) 3. frt. — Ism. Erdélyi Pál. Phil. Közl. 544—548. l. — *V. J. Századok*. 674—676. l. — *Sz. Főv. Lap.* 75. sz. — *K. Magy. Állam.* 60. sz. — *P. Napló.* 83. sz. — *Jancsó B. Élet.* I. köt. 500—502. l. — *Magy. Szemle.* 19. sz. — *l. Bud. Hirl.* 84. sz. — *Egyetértés.* 121. sz.

1031. Bárá Jósika Miklós egy levele (Ráth Mórhoz). Közli sz. Főv. Lap. 89. sz.

1032. *Káldi. Káldi* válogatott egyházi beszédei. Bevezetéssel és szótárral szerkesztette Bellaagh Aladár. (Jeles írók iskolai tára. 38. köt.) Budapest. Franklin t. 1891. (8-r. 302 l.) 1 frt. — Ism. Takács György. Tanáregyl. Közl. XXIV. 475. l. — *Egyház. Közl.* 8. sz. — Rövid ism. *Magy. Szemle.* 16. sz. — *Irod. Szemle.* (Eger) 6 sz.

1033. Káldy élete és művei. *Magy. Állam.* 68. 69. sz.

1034. *Kármán. Rózsa Bódog*. Kármán Józsefről. Főv. Lap. 112. sz.

1035. *Károlyi G. H. Kiss Kálmán*. Egy adalék Károlyi Gáspár életéhez. *Protest. Szemle.* 103—106. l.

1036. *Novák Lajos*. Károlyi Radics Gáspár életrajza. *Protest. Szemle.* 20—45. l.

1037. *S. Szabó József*. Károlyi Gáspár élet és jellemrajza. 1890. Rövid ism. *E. P. Phil. Közl.* 101. l.

1038. Károlyi-Emlékkönyv. szerk. Radácsi György. *Ism. Sz. F. Prot. egyh. és isk. lap.* 14. sz.

1039. *Gróf Károlyi Klára*, néhai gr. Haller Gábor özvegyének két érdekes levele. Ismerteti Brázay János. N. Károly. 1890. (8-r. 34. l.) — *Ism. Ballagi Aladár*. *Irod. tört.* Közl. 120—123. l.

1040. *Katona J. Breán Kázmér*. Katona József drámai működése «Bánk bán» tragédiája előtt. Nagybányai áll. főgymn. 1890. 1 értes. 6—42. l.

1041. *Csernátóni Gyula*. Bánkbán és a magyar történelmi drámák. Erd. Híradó. 27. sz.

1042. *Kovács Antal*. Katona József Bánk-bánja és a történelem. Kecskemét. 46. sz.

1043. *Kazinczy. Kazinczy Ferencz* levelezése. A m. t. Akadémia irodalomtörténeti bizottsága megbízásából közzé teszi dr. Váczy János. II. kötet. 1790—1802. Budapest, Akadémia 1891. (8r. XXXII. 626 l.) 6 frt. — I. köt. ism. Erdélyi Pál. Századok. 58—65. l. — *m. Bud. Szemle.* 65. köt. 465—467. l. — II. köt. u. o. 67. köt. 463—467. l. — Erdélyi P.

Századok. 836—840. l. és Főv. Lap. 268. sz. — Nemzet. 174. sz. — Magy. Hirl. 62. sz. — Birálja Kiss Antal Phil. Közl. 879—895. l. — Széchy K. Erdélyi muz. egyll. kiadv. 507—544. l. Ez különnyomatban is megjelent.

1044. Kazinczy levele gr. Ráday Gedeonhoz. Közli Ballagi Aladár. Irod. tört. Közl. 325—327. l.

1045. Kazinczy Ferencz levele anyjához. Közli Váczy János. Vasárn. Ujs. 3. sz.

1046. *Váczy János*. Kazinczy Ferencz levelezésének I. II. kötetéhez. Phil. Közl. 975—982. l.

1047. *Ballagi Aladár*. Kazinczy Ferencz és a «nemzeti hála» 1832—1836. Irod. tört. Közl. 455—468. l.

1048. *Rakodczay Pál*. Kazinczy szerelme. Divat salon naptár 43—46. l.

1049. *Sámuel Aladár*. Kazinczy Ferencz a vallásról és a vallástánításról. Prot. Közl. 39. sz.

1050. *Váczy János*. Kazinczy Pannonhalmán. Vasárn. Ujs. 45. sz.

1051. *Weszely Ödön*. Kazinczy Gessner-fordítása. Phil. Közl. 817—840. l.

1052. *Váczy János*. Kazinczy László. Főv. Lap. 54. 55. sz.

1053. *Kemény Zs. Garda Samu*. Hol született báró Kemény Zsigmond? Irod. tört. Közl. 290—293. l.

1054. *Kerekes Á. Kuun Géza gr.* Kerekes Ábel. Erdélyi muz. kiadv. 337—351. l.

1055. *Kis János. Ujfalusy Sándor*. Kis János. Nevelés. 311—320. l.

1056. *Kiss J. Jancsó Benedek*. Kiss József. Élet. I. köt. 101—110. l.

1057. *Sándor János*. Kiss Mihály egyházi író és két hasonnevű előde. Kereszt. Magvető. 82—99. l.

1058. *Kisfaludy K. Rhédey Miklós*. Kisfaludy Károly szobra. Győri Közl. 21. sz.

1059. *Kassai Gusztáv*. Válasz Vári úr megjegyzéseire. Phil. Közl. 307—319. l. (Kisfaludy K. Mohács-ának görög fordítása ügyében.)

1060. Kisfaludy Károly. Győri Közl. 34. sz.

1061. Kisfaludy Károly szobra. Győri Közl. 35. sz.

1062. Kisfaludy. Győri Közl. 11. sz.

1063. *Kisfaludy S. Kisfaludy Sándor* két levele Döbrentei Gáborhoz. (Sümeg 1835. aug. 5. és Sümeg 1844. febr. 13.) Közli gr. Kuun Géza. Irod. tört. Közl. 137—141. l.

1064. *Angyal Dávid*. Kisfaludy és Petrarca. Irod. tört. Közl. 93—101. 181—195. l.

1065. *Heinrich Gusztáv*. Kisfaludy Sándor regéi. Irod. tört. Közl. 76—92. l.

1066. Kihez írta Kisfaludy a Himfy-dalokat? Nyugatmagyar. Híradó. 50—54. sz.

1067. *Récsey Viktor*. Kisfaludy Károly és Rousseau. Phil. Közl. Közl. 102. l.

1068. *Sámuel Aladár*. Egy irodalmi harag története. (Régi iratokból.) Főv. Lap. 16. sz.

1069. *Werner Adolf*. Kisfaludy Sándor levélregénye. 1890. (8-r.) Ism. Greksa Kázmér. Irod. tört. Közl. 215. l.

1070. **Kocsi Cs. B.** *Révész Bálint*. Kocsi Csergő Bálint életéhez. Irod. tört. Közl. 42—46. l.
1071. **Koháry I.** *Komárik István*. Gróf Koháry István. Magyar Állam. 290. sz.
1072. **Komáromy Cs. Gy.** *Földváry László*. Komáromi Csipkés György és bibliája. Prot. Szemle. 315—335., 515—531. l.
1073. *Szell Farkas*. Komáromi Csipkés György bibliája. Nagyvárad Hirl. 107. sz.
1074. **Kovács L.** *Décsényi Gyula*. Kovács Lajos. (1812—1890.) Vasárn. Ujs. 5. sz. — *D. Gy.* Kovács Lajos irodalmi működése. U. o. 5. szám.
1075. **Kovácsnai P.** Kovácsnai Péter ref. püspök levelei. Közli Konecz József. Prot. Közl. 3—6. sz.
1076. **Köleséri S.** *Seraphin F. V.* Samuel v. Köleschéri's Bildniss Korrespondenz. d. Ver. f. Siebenb. Landeskunde. 5. sz.
1077. **Kölcsey.** *Kelemen Béla*. Kölcsey barátsága Szemere Pállal. P. Napló. 99. sz.
1078. *Kelemen Béla*. Kölcsey kritikái föllépte. P. Napló. 180. sz.
1079. **Kuthen.** *Szeredi Ambrus László*. Kuthen Júdása. Magyar Szemle. 31—34. sz.
1080. **Lipcsey Ádám**. Im Lazareth. Uebers. v. Simon Zucker. Temesvar. Zeit. Nr. 1.
1081. **Listi.** *Listi László* munkái. Életrajzzal bevezette Komáromy András. 3. kiadás. (Olcso Könyvtár. 289. sz.) Budapest, Franklin-társ. (16-r. 591 l.) 1 frt 40 kr. Ism. Irod. tört. Közl. 308—315. l.
1082. **Lukács P.** *Lukács Pál*. P. J. Egy elfeledett pädagogus. Komáromi lapok. 20. sz.
1083. *Lukácsy Sándor*. Nemzet. 58. sz. — Bud. Hirl. 58. sz.
1084. **Madách I.** Madách Imre két levele Pajor Istvánhoz. (A. Sztrogeva, 1864. febr. 11.) Közli Szilágyi Sándor. Irod. tört. Közl. 481. l.
1085. **Madách E.** Tragödie des Menschen. Uebers. v. L. Dóczi. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 120. sz.
1086. *Heinrich G.* Elise Madách. P. Lloyd. 31. sz.
1087. *Palágyi M.* Elise Madách. P. Lloyd. 52. sz.
1088. *Körösy György*. Az «Ember tragödiájának» szerkezete. Brassói kath. gymn. 1890/1. értes. 1—26. l.
1089. **Makáry Gy.** *Czapáry L.* Makáry György emlékezete. Ism. Négyesy L. Phil. Közl. 584—587. l.
1090. **Mélius.** *Zoványi Jenő*. Mikor ment Mélius Debreczenbe. Debreczen. prot. lap. 44. sz.
1091. **Mikes K.** *Kohn Ármin*. Mikes Kelemen két munkája. Magyar.-Zsidó Szemle. 543. l.
1092. *Scarzenberg József*. Mikes Kelemen két munkája. Magyar.-Zsidó Szemle. 500. l. — Egyetértés. 128. sz.
1093. *Scarzenberg József*. Mikes Kelemen mint költő. Ism. dr. Spinóza. Bud. Hirl. 141. sz.
1094. *Kovács Gyárfás*. Zágoni Mikes Kelemen és a «Salve Regina». Közművelődés. 23. sz.
1095. **Mikszáth.** Mikszáth Kálmán és kiadói. A Hét. 4. sz.
1096. **Mindszenty G.** *Violet Gyula*. Mindszenty és anyja. Magyar Állam. 250. sz.

1097. Nagyfalvi G. *Hegedűs István*. Nagyfalvi Gergely ismeretlen carmen-e. Irod. tört. Közl. 402. l.
1098. Nagyváthy J. *Höke Lajos*. Nagyváthy (Magyar könyvszáz éves jubileuma). Főv. Lap. 125. sz.
1099. *Nagyváthy Kálmán*. Nagyváthy János élete. 1890. (8-r.) Ism. Ballagi Aladár. Irod. tört. Közl. 209—215. l.
1100. Ney F. *Gellért J.* Ney F. emlékezete. Ism. Kelemen B. Phil. Közl. 808. l.
1101. Nogáll J. *Iványi Ödön*. Nogáll János. Bud. Hirl. 321. sz.
1102. *Szalárdi Gyula*. Dr. Nogáll János. 1841—1891. M. Állam. 268. sz.
1103. Oláh M. *Hunfalvy Pál*. Oláh Miklós családi viszonyai és Hungariája. Irod. tört. Közl. 35—40. l.
1104. Orbán B. *Jakab Elek*. Emlébeszéd báró Orbán Balázs felett. Századok. 1—22., 89—111. 200—207. l.
1105. Péczeli J. *Ballagi Aladár*. Elfelejtett írók. (Péczeli és Péteri Takáts.) Irod. tört. Közl. 382—400. l.
1106. Pelbárt. *Horváth Cyrill*. Pelbárt és codexeink. Bud. Szemle. 65. köt. 382—400., 66. köt. 21—43. l. Külön is megjelent. Ism. Irod. Szemle. (Eger.) 7. sz.
1107. Petelei J. *Hargitai*. Petelei István. Hét. 22. sz.
1108. Petőfi S. *Petőfi Alexander*. Gedichte. Aus dem Magyarischen übertragen v. Heinrich Melas. I. II. Theil. 1891. Ism. Erdélyi Pál. Főv. Lap. 171. sz. — Siebenbürg. deutsch. Tageblatt. 5314. sz.
1109. *Csernátoni Gy.* Thalés Bernard Petőfiről. Petőfi Muz. 19—24. lap.
1110. *Csernátoni Gy.* Travestált parodiák Petőfi költeményei után. U. o. 27—30. l.
1111. *Csernátoni Gyula*. Petőfi «Rózsavölgyi halálára» című költeményéhez. U. o. 63—68. l.
1112. *Cs. Gy.* Petőfi születési helyének kérdéséhez. U. o. 75. l.
1113. *Csernátoni Gy.* Petőfi és a népiesség. U. o. 83—86. l.
1114. *Csernátoni Gy.* Cézelsások és vonatkozások Petőfire az 50-es évek lapjaiban. U. o. 85—88. 127—132. 189—194. 253—256. 283—286. l.
1115. *Cs. Gy.* Petőfi-adomák. U. o. 91. l.
1116. *Cs. Gy.* A Petőfi-irodalomhoz. U. o. 93. l.
1117. *Csernátoni Gy.* Petőfi «Egressy Gáborhoz» című költeményéhez. U. o. 105—110. l.
1118. *Csernátoni Gyula*. Vonatkozások Petőfire a «Charivari»-ban. U. o. 141—144. l.
1119. *Csernátoni Gyula*. A Petőfi-irodalomhoz. U. o. 151. l.
1120. *Csernátoni Gy.* Gyulai Pál kiegészítő adata a «Helység»-kialapása» megjelenéséhez. U. o. 147. l.
1121. *Csernátoni Gy.* Petőfi «Egy telem Debreczenben» című költeményéhez. U. o. 169—178. 239—244. l.
1122. *Csernátoni Gy.* Petőfi az iskolában az 1890/1-iki tanév folyamán. U. o. 295—298. l.
1123. *Ferenczy Zoltán*. Lapok Petőfi Sándor naplójából. I. ív. Kolozsvári polgári fiú-isk. 1890/1. értes.
1124. *Ferenczy Zoltán*. Petőfi a márcziusi napokban. Erdélyi Hiradó. 132—137. sz.

1125. *Ferenczy Zoltán*. Petőfi «Hallod-e sziv, szivem!» cz. költeménye. U. o. 282. sz.
1126. *Ferenczi Zoltán*. A 12 pont az országgyűlés előtt. Petőfi Muz. 9—20. l.
1127. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi a márcziusi napokban. U. o. 23—28. lap.
1128. *Ferenczi Zoltán*. Adatok Petőfi követjelöltségéhez. U. o. 31—38. 67—75. 133—142. 181—190. 233—239. l.
1129. *Ferenczi Zoltán*. Egykorú megjegyzések Petőfi műveiről 1848-ban. U. o. 37—40. 77—80. 197—202. 247—252. 279—282. l.
1130. *Ferenczi Z.* A Petőfi által felolvasott proclamatio. U. o. 39—44. l.
1131. *Ferenczi Z.* Vonatkozások Petőfire. U. o. 43—46. 95—96. 157—160. 213—216. 309—312. l.
1132. *Ferenczi Z.* Adatok Petőfi műveinek megjelenéséhez. U. o. 43—44. 297—302. l.
1133. *Ferenczi Z.* Petőfi a márcziusi napokban. U. o. 87—92. l.
1134. *Ferenczi Zoltán*. Petőfi fellépte Vörösmarty ellen 1848-ban. U. o. 97—106. 161—70. 217—232. l.
1135. *Ferenczi Z.* «Szerelem és pipadal» Császár Ferencz símitásában. U. o. 111. l.
1136. *Ferenczi Z.* Petőfi az egyenlőségi társulatban. U. o. 117—128. l.
1137. *Ferenczi Z.* Petőfi művei a folyóiratokban. 1842—1849. U. o. 143—148. 193—198. 243—248. 285—290. l.
1138. *Ferenczi Z.* Bibliographica. II. U. o. 147—150. — Elejét lásd a mult évi könyvészetben.
1139. *Ferenczi Z.* A kortársak bírálatai Petőfi műveiről. U. o. 151—156. 207—214. 255—258. 301—306. l.
1140. *Ferenczi Z.* Petőfinek «Vörösmartyhoz» intézett költeménye. U. o. 177—180. l.
1141. *Ferenczi Z.* Petőfi műveinek újabb kiadásai. U. o. 201—208. l.
1142. *Ferenczi Z.* Repertorium a Petőfi-literatúrához. U. o. 259—264. 307—310. l.
1143. *Ferenczi Z.* Adatok Petőfi «Hallod-e sziv, szivem!» czimű költeményéhez. U. o. 265—276. l.
1144. *Ferenczi Z.* Petőfi mint tanuló Kecskeméten. 1828—30. U. o. 289—292. l.
1145. *Ferenczi Z.* Hivatalos adatok Petőfi katonáskodásáról. U. o. 291—298. l.
1146. *Ferenczi Z.* Petőfi «Czakó temetésén» czimű költeményéhez. U. o. 305—308. l.
1147. *Havas Adolf*. «Egy beszédes könyv». Megjegyzések Szana T. felolvasására. Főv. Lap. 313. sz.
1148. *Jókai Mór*. Petőfi eszmecsirái. Nemzet. 7. sz. — Vasárn. Ujs. 2. sz.
1149. *Juhai Antal*. Petőfi párbaja. Orsz.-Világ. 51. sz.
1150. *Négyessy László*. Petőfi «Őrütl»-jének versalakja. Irod. tört. Közl. 195—203. l.
1151. Petőfi kireveztetése századosnak. Petőfi Muz. 189. l.

1152. Az új Petőfi-kiadás. *Magy. Hirl.* 209. sz.
1153. Költemények Petőfihez. Közli Csernátoni Gy. 20. *Thaly Kálmán*. Petőfi emlékezete. *Petőfi Muz.* 10. l. — 22. Béranger és Petőfi *Zulár*. — 23. Emlékezés Petőfire. Kornélia. u. o. 231—234. l.
1154. Költemények Petőfiről. Közli Ferenczi Zoltán. 20. Visszaemlékezés Petőfire. Losonczy László. 21. *Petőfi és Csokonai, Pájer Antal*. *Petőfi Muz.* 59—62. l.
1155. Petőfi költeménye egykorú német fordításokban. 1. *Vom Vaterlande*. Uebers. v. G. L. Feldmann. 2. *Wolken v. Petőfi*, übers. v. M. Kornfeld. Közli Ferenczi Z. U. o. 275—280. l.
1156. Párhuzamok Petőfi és Arany között. *Pet. Muz.* 111—116. l.
1157. A betyár Petőfi költeményeiben. *Ráspoly. Szarvasi Lapok*. 25. szám.
1158. *Ribizke*. Petőfi eredetisége. *M. Állam.* 9. sz.
1159. *Rudnyánszky Gy.* Petőfi és kiadói. *Kécske és vid.* 9. sz. — Békés 9. sz.
1160. *Szana Tamás*. Petőfi olasz köntösben. *Magy. Hirl.* 140. sz. Cassone Gius. «Felhők» fordítása.
1161. *Szana Tamás*. Petőfi szülőháza. *Magy. Hirl.* 188. sz.
1162. *Szana Tamás*. Egy beszédes könyv. *Magy. Hirl.* 231. sz. Petőfi versei. 1844-ki kiadásáról szól.
1163. *Sz.* Két szépirodalmi ügyben. (Petőfi plagiátor. — A «Csokonai kör» örül.) *Főv. Lap.* 14. sz.
1164. *Turi M. István*. Apróságok Petőfiről. *Nagyvárad. Hirl.* 85. sz. — Lásd 73. 1221. 1223. sz. a. is.
1165. Petőfiné. *Szana Tamás*. Petőfiné, Szendrey Júlia. Budapest, Grill. 1891. (8-r. 238 l.) 4 frt 50 kr.
1166. *Schweiger Béla*. Petőfiné Szendrei Julia. *Gömör-Kishont*. 13. sz.
1167. Petőfiné levele fiához és Petőfi két utolsó levele. Közli Ferenczi Zoltán. *Petőfi Muz.* 79—82. l.
1168. *Hentaller Lajos*. Petőfi Sándorné szózata. *Ország-Világ*. 13. szám.
1169. *Lauka Gusztáv*. Petőfiné leánykorából. *Orsz.-Vil.* 51. sz.
1170. Az öreg *Podhorszky*ről. *Főv. Lap.* 246. és 253. sz.
1171. *B. Podmaniczky Frigyes*. Somebody. *A Hét.* 1. sz.
1172. Pósa L. *Pósa Lajos*. Ball der Käfer. Uebers. v. Camilla Solny. *Nyitrai Lapok*. 21. sz.
1173. *Pósa Lajos*. *A Hét.* 15. sz.
1174. Ráday G. *Váczy János*. Ráday Gedeon. *Irod. tört. Közl.* 57—69. 164—178. l.
1175. Rákosi J. *Rákosi Jenő*. «Aesopus jubileuma. Okt. 14-én.
1176. Rákosi Jenő. *Magy. Salon.* XVI. köt. 119—121. l. — *Magy. Szemle.* 41. sz. — *Erdélyi Hiradó.* 239. sz.
1177. *Alexander Bernát*. Rákosi Jenő. *Hét.* 41. sz.
1178. Révai M. *Csaplár B. Révai Miklós élete*. I—IV. köt. *Ism. Kiss Antal. Phil. Közl.* 72—79. l.
1179. *Reviczky Gy. Ambrus Zoltán*. *Sírkő*. *Hét* 25. sz. *Reviczky Gyuláról*.
1180. *Feleki Sándor*. *Reviczky Gyula* német versei. *Magy. Salon.* XV. köt. 349—351. l.

1181. *Justh Zsigmond*. Egy elhunyt költőnkéről irván . . . (Reviczky Gyula.) Magy. Salon. XV. köt. 491—494. l.
1182. *Koroda Pál*. Reviczky Gyula életrajzához. Magy. Szemle. 23—29. sz.
1183. *Rómer Fl. Fraknói Vilmos*. Rómer Flóris életrajza. (1815—1889.) Századok. 177—199. l.
1184. *Simai K. Csaplár Benedek*. Simai Kristóf, pályája kezdetén. Irod. tört. Közl. 69—76. l.
1185. *Kapás A.* Néhány szó Simai «Mesterséges ravaszág»-áról. Ism. Erdélyi P. Phil. Közl. 571. l.
1186. *Szinnyei Józs. id.* Simai Kristóf. Phil. Közl. 411—413. l.
1187. *Versényi György*. Még egy pár szó Simai Kristófról. Irod. tört. Közl. 178—181. l.
1188. *Szabó D. Kovács Lajos*. Baróti Szabó Dávid és nyelvjavító törekvései. Irodalmi tanulmány. Miskolczi polg. fiú és leányisk. 1890/1. értes. 1—28. lap.
1189. *Szabó K. Gyalui Farkas*. Szabó Károly mint tengerész. Orsz.-Vil. 42. sz.
1190. *Szász Gerő*. Szabó Károly emlékezete. Főv. Lap. 141. sz. — Protest. Közl. 23. 24. sz.
1191. Szabó Károly nekrológja. Akad. Értes. 493—501. l.
1192. *Szabolcska M. Beöthy Zsolt*. Az «új költők»-ről. Főv. Lap. 8. szám.
1193. *Sebestyén Gyula*. Szabolcska Mihály. Vasárn. Ujs. 49. sz. — Egyetértés 13. sz.
1194. Szabolcska Mihály. Főv. Lap. 6. sz.
1195. *Szalóczy B. Gr. Csákyné Bolza Anna*. Egy igaz íróról. Főv. Lap. 282. sz. — Magy. Bazar. 21. sz.
1196. *Szász Gerő*. Az én legszebb költeményem. Főv. Lap. 9. sz.
1197. *Szathmáry K. Berzevitz Albert*. P. Szathmáry Károly emlékezete. Nemzet. 123. sz. — Néptan. Lap. 37. sz.
1198. *Lauka Gusztáv*. P. Szathmáry Károly. Torontál. 4. sz.
1199. P. Szathmáry Károly. 1831—1881. *Gy. A.* Vasárn. Ujs. 4. sz. — Főv. Lap. 17. sz. — Ország-Világ. 2. sz.
1200. *Széchenyi I. gr.* Gróf Széchenyi István levelei. Kiadta Majláth Béla. III. köt. Ism. Szemle. 67. köt. 309—313. l. — Acsády Ign. P. Napló. 162. sz. — Magy. Hirl. 62. sz. — II. köt. Silberstein Adolf. Ung. Rev. 119—145. l.
1201. Gróf Széchenyi István külföldi úti rajzai. Összeállította Zichy Antal. Ism. Váczy János Századok. 828—836. l. Bud. Szemle. 66. köt. 158. l. — Nemzet. 9. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 14. sz.
1202. Gróf Széchenyi István emlékezete. *Br. Wenckheim Béla*. A legnagyobb magyar. — *Mailáth György*: Egyenlőség és hazafiság. — *Gr. Apponyi Albert*: A magyar faj fentartása. — *Gr. Péchy Manó*: Spárta-i jellem. — *Zichy Antal*: Széchenyi a történelemben. — *Jókai Mór*: Semmi és valami. — *Gr. Széchenyi Pál*: Magyar gentry. — *Br. Radvánszky Béla*: A nagy materialista. — Magy. Salon. XVI. köt. 27—48. l. — *Gr. Keglevich Ist.* Munka és haladás. — *Gr. Széchenyi Béla*: Apám emlékezete. — *Gr. Tisza Lajos*: Mult és jövő. — *Gr. Károlyi István*: Gr. Széchenyi István emléke. — *Fenyvessy Fer.* A legnagyobb mártyr. U. o. 140—154. l.

1203. *Silberstein Adolf*. Graf Stefan Széchenyi's letzte Lebensjahre. P. Lloyd. 141. 147. sz.
1204. *Andor Endre*. Széchenyi, Kossuth, Deák. Nyirvidék 13. sz.
1205. *Demkó Kálmán*. Gróf Széchenyi István és a casinók. Szepesi lapok. 49. sz.
1206. *Fritz István*. Széchenyi István gróf emlékezete. Szolnok-Doboka. 41. 42. sz.
1207. *Gonda Béla*. Gróf Széchenyi István. Nemzet. 258. sz.
1208. *Kardos Albert*. Széchenyi Debreczenben. Főv. Lap. 265. sz.
1209. *Keményffy Dániel*. Széchenyi István gróf szerelme. Magyar Szemle. 2. sz.
1210. *Keményffy Dániel*. Széchenyi István. 1791—1891. Magyar Szemle. 38. sz.
1211. *Kozma Andor*. Az utazó Széchenyi István. Nemzet. 14. sz.
1212. *Pintér Kálmán*. Két nagy ember emlékezete. (Széchenyi Istv. és Vörösmarty Mih.-ről szól.) Magyar Szemle. 52. sz.
1213. *Silberstein Adolf*. Stefan Széchenyi's Reistagebuch. P. Lloyd. 17. szám.
1214. *Silberstein Adolf*. Stefan Széchenyi's Liebesleiden. U. o. 25. szám.
1215. *Silberstein Adolf*. Stefan Széchenyi im Orient. U. o. 44. sz.
1216. *Tarczali Dezső*. Gróf Széchenyi István emlékezete. Nyirvidék. 16. sz.
1217. *Váczy János*. Gróf Széchenyi István. Vasárn. Ujs. 39. sz.
1218. *Zichy Antal*. Gróf Széchenyi István összes művei. (Kivonat). Akad. Értes. 708. l.
1219. *Zichy Antal*. A gróf Széchenyi Istvánhoz intézett megtisztelő levelekről. Bud. Szemle. 67. köt. 1—11. l.
1220. Széchenyi István gróf. *ik*. Bud. Hir. 150. sz. — Lásd. 451. 1265. sz. a. is.
1221. *Szemere M.* Szemere Miklós levele Pajor Istvánhoz. 1866. nov. 30. Közl. Pajor István. Irod. tört. közl. 327—330. l. (Petőfiről.)
1222. *Szemere P.* *Emődi Sándor*. Szemere Pál sírdombjáról. Főv. Lap. 193. sz.
1223. *Ferenczy Zoltán*. Szemere Pál és Petőfi. Petőfi Muz. 1—10. 51—60. l.
1224. *Kelemen Béla*. Szemere Pál. (1785—1861). Phil. Közl. 707—730. l.
1225. *Váczy János*. Szemere Pál. (1785—1861.) Vasárn. Ujs. 1. sz. — Lásd 1077. sz. a. is.
1226. *Szigligeti Váli Béla*. Szigligeti tragikái nőalakjai. Élet. II. köt. 244—254. l.
1227. *Szónyi Nagy I.* Szónyi Nagy István kérelme Rákóczy Fer. erdélyi fejedelemhez. 1708. Közl. Koncz József. Prot. Közl. 2. sz.
1228. *Bökényi Dániel*. Szónyi Nagy István «Magyar Oskolá»-ja. Máramarosi tanügy. VI. évf. 10. sz.
1229. *Szulik Kürcz Antal*. Szulik József a pap és költő. Sz. Istv. társ. napt. 89—94. l.
1230. *Péteri Takáts J.* *Takáts Sándor*. Péteri Takáts József. 1890. Ism. Por Antal. Századok. 54—57. l. — Marusák Pál. Phil. Közl. 561—567. l. — Lásd. 1105. sz. a.

1231. **Teleki D. gr. Koncz József.** Hogy lett ifj. gróf Teleki Domokos a jénai ásványtani társulat elnökevé? Irod. tört. közl. 219—221. l.
1232. **Teleki L. gr.** Gróf Teleki László iratairól. Főv. Lap. 106. sz.
1233. **K. J. A. Kezencz. P.** Napló. 49. sz.
1234. **Tinódi. Ifj. Kemény Lajos.** Hegedűs Sebestyén. Irod. tört. Közl. 40—41. l.
1235. **Tompa M.** Tompa Mihály két levele Tóth Endréhez. 1857. nov. 7. és 1858. okt. 3. Közl. Gerő Lajos. Magy. Szemle. 1. sz.
1236. **Gaal Mózes.** Tompa Mihály «A gazdag» című költeményének tárgyalása az iskolában. Pozsonyi kath. főgymn. 1890/1. értes. 1—26. l.
1237. **Vozári Gyula.** Tompa Mihály költeményeinek nyelvi sajátosságai. Nyelvőr, 268—274. l. — Lásd 1248. sz. a. is.
1238. **Tóth K. Ozoray Árpád.** Tóth Kálmán és az öreg Bucsánszky. Orosházi Közl. 21. sz.
1239. **Tóth L. Kozma Andor.** Tóth Lőrincz. Nemzet. 337. sz.
1240. **Tóth Lőrincz** (jubileuma). Főv. Lap. 338. sz.
1241. **Tóthfalusi Kis M. Gyalui Farkas.** M. Tóthfalusi Kis Miklós Siralmas Panasz-a 1697. Erdélyi Híradó. 296. sz.
1242. **Gyalui Farkas.** Tóthfalusi K. Miklós életrajzához. Erdélyi muz. kiadv. 545—549. l. — Lásd 1289. sz. a. is.
1243. **Trefort. Téglás Gábor.** Emlékbeszéd Trefort Ágoston felett. Hunyadm. tört. rég. társ. VI. évkönyve. 11—26. l.
1244. **Vajay I. Vajay István.** M. Állam. 59. sz.
1245. **Váradi A. Váradi Antal.** Der fahrende Holländer. Uebers. v. Ad. Handmann. Ungar. Revue. 853. l.
1246. **Versegi. Versegi Ferencz.** Ο τῆ ἀληθείας σοφός. Ford. Kassai G. Phil. Közl. 154. l.
1247. **Négyessy László.** Verseghy Ferencz mint versújító. Ism. Lehr Vilmos. Phil. Közl. 334—336. l.
1248. **Vörösmarty M. Csósz János.** Vörösmarty, Tompa, Arany a szabadságharc után. Sepsiszentgyörgyi ref. Székely-Mikó-kollegium. 1890/1. értes. 3—20. l.
1249. **Malonyay Dezső.** Vörösmarty drámái. Kolozsvár, Stein J. 1891. (8-r. 66 l.) 40 kr.
1250. **Pintér K.** A bölcselő elem Vörösmarty lyrai költeményeiben. Ism. Szigetvári Iván. Phil. Közl. 95—97. l.
1251. **Pintér Kálmán.** Vörösmarty realizmusa. Magy. Szemle. 10—18. sz.
1252. **U. Mért bujdosott Vörösmarty 1849-ben?** Irod. tört. Közl. 119. l. — Lásd 1134. 1212. sz. a. is.
1253. **Wesselényi M.** Wesselényi kiadatlan levele. (Kolozsvár. 1819. nov. 30.) Közl. P. Thewrewk Emil. Irod. tört. Közl. 233. l.
1254. **Éble Gábor.** Bárá Wesselényi Miklós végpercei. (Bártfay László naplójegyzetei.) Irod. tört. Közl. 142—146. l.
1255. **Eötvös Károly.** Bárá Wesselényi Miklós országgyűlési pár-baja. Egyvetértés. 227. 229. 230. 232. sz. — Lásd 660. sz. a. is.
1256. **Zichy G. Zichy Géza gróf.** Hogyan vesztettem el jobb karomat? Nemzet. 90. sz. esti.
1257. **Zichy Géza gr.** Es starb ein Weib. Uebers. v. Stef. Rónay. Ungar. Revue. 750. l.

1258. *Törs Kálmán*. Gróf Zichy Géza. Vasárn. Ujs. 10. sz.
 1259. *Vérszi József*. Zichy Géza gróf jubileuma. Magy. Salon. XV. köt. 149—152. l.
 1260. Gróf Zichy Géza. Nemzet. 91. sz. — Ország-Világ. 6. sz. — A Hét. 3. sz. — *K-i*. Magy. Szemle. 14. sz.
 1261. V. Zichy Géza anyjáról. Föv. Lap. 340. sz.
 1262. Gr. Zichy Géza. Az új intendáns. Föv. Lap. 32. sz.
 1263. Zrinyi M. Zrinyi Miklós hadtudományi munkái. Ism. N. Föv. Lap. 92. 93. sz.
 1264. *Junius*. A katona Zrinyi. Bud. Hirl. 23. sz.
 1265. *Kanyaró Ferencz*. Zrinyi és Széchenyi. Kereszt. Magvető. 320—326. l.
 1266. *Lehr Vilmos*. Adalék Zrinyi «Szigeti veszedelmé»-nek forrásaihoz. Phil. Közl. 972—975. l.
 1267. S. J. Ismeretlen adatok Zrinyi Miklós, a költő életéből és irodalmi működéséről. Vasárn. Ujs. 11. 12. sz.
 1268. *Vékony Antal*. Egy epizod «Sziget ostromából». M.-szigeti helv. lyc. 1890/1. értes. 1—14. l.
 1269. Zrinyi ismeretlen költeménye. Egyetértés. 95. sz. — Lásd 461, 464, 470, 629. sz. a. is.

4. Magyar nyelvészet.

1270. *Albert János*. A kombináló szóalkotás. Nyelvőr. 14—22. l.
 1271. *Ásboth Oszkár*. Az «érsek» szó. Hunfalvy-Album. 1—4. l.
 1272. *Babik József*. Ünnepeink magyar elnevezéseihöz. Hittud. folyóirat. 263—278, 524—539. l.
 1273. *Babik József*. Beszéljünk és írjunk magyarul. U. o. 821—827. l. (Az idegen szavak használatáról szól.)
 1274. *Balassa József*. A magyar nyelvjárások osztályozása és jellemzése. Melléklet: a magyar nyelvjárások térképe. Budapest, Akadémia, 1891. (8-r. 150 l.) 1 frt 80 kr.
 1275. *Balassa József*. Visontai népdalok és gyermekjátékok. Ethnographia. 291—295. l.
 1276. *Balassa József*. A ki vagy aki? Nyelvőr. 305—308. l.
 1277. *Balassa József*. Kalotaszeg. U. o. 464—469. l.
 1278. *Balassa József*. Codexeink és a nyelvjárások. Hunfalvy-Album. 5—11. l.
 1279. *Balogh Péter*. Névszói és mondatbéli kapcsolatok. Nyelvőr. 345—349, 394—399, 445—449, 492—497.
 1280. *Balogh Péter*. Válasz Brassainak. U. o. 358—360. l. (A mondatról.)
 1281. *Barbarics Róbert*. A műveltető ige egy sajátos árnyékzata. U. o. 349—354. l.
 1282. *Barbarics L. R.* Néhány műveltető ige személyragozása. Phil. Közl. 764—768. l.
 1283. *Bélték Kálmán*. A katonai műnyelv. Nyelvőr. 534—542. l.
 1284. *Bökényi Dániel*. A magyar ABC- és olvasókönyvek történeti fejlődése. Ism. Sz. J. Néptan. lap. 82. sz. — B. Gy. Isk. Szemle. 16. sz.

1285. *Brassai Sámuel*. Nyelv és társadalom. Erdélyi muz. kiadv. 1—12. l.
1286. *Brassai Sámuel*. Mi a mondat? Nyelvőr. 250—255. l.
1287. *Budenz J.* A magyar szókincs eredetéhez. Nyelvtud. Közl. 22. köt. 319. l.
1288. *Csapodi István*. A helyesírás vitatásához. Budapest. Szemle. 68. köt. 493—495. l. Volf Gy. válasza. U. o. 495. l.
1289. *Csernátóni Gyula*. Tótfalusi Kis Miklós helyesírási utasításai. Erdélyi muz. kiadv. 35—48. l.
1290. *Deák Antal*. A szögedi kiejtésről. Független Ujság. 1891. ápril 4.
1291. *Fazekas József*. Néptársadalmi nyelvtan, melyben minden betű sajátos értelemmel bír, ennél fogva 24 óra elég a közforgalmi nyelv megtanulására 20 leczkében. I. leczke. Budapest. Szerző kiadása, 1891. (16-r. 18 l.) 12 kr.
1292. *Finály Henrik*. Hogy is mondják ezt magyarul? Ism. Albert János. Nyelvőr. 458—464, 502—509, 556—563. l.
1293. *Gaál István*. Néhány szó a «t» betűről. Isk. Szemle. 17. sz.
1294. *Gergulecz G.* Egy főrésze van-e a mondatnak? U. o. 5. sz.
1295. *Goldstein Henrik* és *Simonyi Zs.* Kombináló szóalkotás. Nyelvőr. 404—409. l.
1296. *Gresits Miksa*. Hirlapjaink magyarsága és egy szarvashiba. U. o. 177—179. l.
1297. A magyar helyesírás. Magy. Hirl. 18. sz. — *Simonyi Zs.* Válasz a válaszokra. U. o. 19. sz.
1298. *Horváth József*. A debreczeni magyar grammatica. Vác, 1891. (8-r. 69. l.)
1299. *Imre Sándor*. A magyar nyelv története. Ism. Budapest. Szemle. 68. köt. 156—159. l.
1300. *Imre Sándor*. Lugossy József nyelvbölcselete. Erdélyi muz. kiadv. 167—184, 265—281, 352—368. l.
1301. *Imre Sándor*. Erdősi (Sylvester) János nyelvészete. Hunfalvy-Album. 12—22. l.
1302. *Irmei Ferencz*. Hibás szólásmódok. Magy. Hirl. 86. sz.
1303. *Irmei Ferencz*. Hibás betű, hibás szó. U. o. 99. sz.
1304. *Jankó János*. A kalotaszegi határelnevezésekből. Hunfalvy-Album. 82—88. l.
1305. *Joannovics György*. A végtelen kérdés. Nyelvőr. 49—56, 97—106, 145—154, 193—203. l.
1306. *Kicska Emil*. Hangsúly és szórend. Nyelvőr. 292—298, 337—345, 385—394, 433—445, 481—492. l.
1307. *Kis János*. Lényntani műszók. Bölcs. folyóirat. 212—218, 445—450, 713—717. l.
1308. *Kováts S. János*. A répczevidéki nyelvjárás. Nyelvőr. 361—371, 409—417. l.
1309. *Kulcsár Endre*. A magyar nyelv képes beszéde. U. o. 4—9, 60—67, 106—112, 155—160, 245—250. l.
1310. *Ladányi Béla*. Az éneklő hangsúly. U. o. 419. l.
1311. *Lehr Vilmos*. A mondat meghatározása. U. o. 355—358. l.
1312. *Majoros József*. Az írásjelek használata. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 448—450. l.

1313. *Maszák Hugó*. A magyar helyesírásról. Magy. Hirl. 29. sz.
1314. *Mócs Sz. Gyula*. A magyar gerundium-alakok történeti fejlődése. Nyelvőr. 67—72, 112—119, 160—167, 203—209. l.
1315. *Muhy*. Magyar szavak a mongol nyelvben. Nyugatmagy. Híradó. 289. sz.
1316. *Nagy Géza*. Magyar nőnevek. Bud. Hirl. 135. sz.
1317. A nagybecskereki gymnasiumban elfogadott nyelvtani és mennyiségtani megnevezések. Ism. Pruzsinszky János. Phil. Közl. 800—803. l.
1318. *Révész Ernő*. Nyelvészkedés a malom alól. (Idegnszerűség.) Főv. Lap. 103. sz. — Bácska. 31. sz.
1319. *Silberstein Adolf*. Die ungarische Sprachverwandtschaft. P. Lloyd. 193. sz.
1320. *Simonyi Zsigmond*. A nyelvújítás és az idegenszerűségek. (Értekezések a nyelv- és széptudományok köréből. XV. köt. 9. sz.) Bpest, Akadémia. 1891. (8-r. 68. l.) 60 kr.
1321. *Simonyi Zsigm.* A magyar nyelv. 1889. Ism. Négyessy László. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 142—147. l. — Szarvas Gáborné. Nemz. Nőnevelés. 313—320. l. — Élet. II. köt. 313—315. l.
1322. *Simonyi Zsigmond*. A magyar nyelvjárások. Budap. Hirl. 248. sz.
1323. *Simonyi Zsigmond*. A helyesírási vitához. U. o. 355. sz.
1324. *Simonyi Zsigmond*. A magyar helyesírásról. Bud. Szemle. 68. köt. 310—315. l.
1325. *Simonyi Zsigmond*. A helyesírás kérdéséről. Akad. Értes. 285—291. l.
1326. *Simonyi Zsigmond*. A nyelvújítási vitához. Nyelvőr. 56—60. lap.
1327. *Simonyi Zsigmond*. A kombináló szóalkotáshoz. U. o. 543—545. l.
1328. *Simonyi Zsigmond*. Az igeidők használatához. — Az *irand* alak. Hunfalvy-Album. 23—31. l.
1329. *Sirisaka András*. Magyar közmondások könyve. Birálja Névy László. Nyelvőr. 223—230, 255—261. l.
1330. *Steuer János*. Két székely hangról (*a*, *á*). Hunfalvy-Album. 32—35. l.
1331. *Steuer János*. Az oláh hatás. Nyelvőr. 330. l.
1332. *Steuer János*. Az «ira» alak a székelységben. U. o. 331. l.
1333. *Szabó József*. Az idegen szók használás módja. A III. osztály kiadása. Budapest, Akadémia. 1891. (8-r. 32 l.) 30 kr.
1334. *Szabó Mihály*. A magyar nyelvészeti irány. Bölcs. folyóirat. 717—722. l.
1335. *Szalay Zsigmond*. A magyar nyelv érdekében. Népt. lapja. 1, 2. sz.
1336. *Szarvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond*. Magyar nyelvtörténeti szótár a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. A magyar tudom. Akadémia megbízásából szerkesztették. — II. kötet. J—S. Budapest, Hornyánszky V. 1891. (4-r. 1630 l.) 12 frt. — Ism. Békesi, Kalauz a nevelő-okt. terén. 152—158. l.
1337. *Szarvas Gábor*. Összehasonlítás és nyelvtörténet. Nyelvőr. 289—292. l.

1338. *Szarvas G.* A hogy összehalmozódása. U. o. 276. l.
 1339. *Szarvas Gábor.* A nyelvtörténeti szótár és a kritika. U. o. 308—320. l. — Kivonat Akad. Ér esítő. 486—488. l.
 1340. *Szarvas Gábor.* Kombináló szóalkotás. U. o. 450—458. l.
 1341. *Szarvas Gábor.* A *c* és *cz* mérközése. U. o. 545—553. l.
 1342. *Székely István.* A magyar nyelvű szentírásban tervejához. Hittud. folyóirat. 816—820. l.
 1343. *Szeremlei Samu.* A nyelvtörténeti szótárból kimaradt régi szavak. Irod. tört. Közl. 162—164. l.
 1344. *Szigetvári Irán.* A névmagyarosítás. Nyelvőr. 497—501. l.
 1345. *Szilasi Mór.* A görög tulajdonnevek magyaros írásáról. Phil. Közl. 1004. l.
 1346. *Szily Kálmán.* Tudományos műnyelvünk első zsengei. Hunfalvy-Album. 36—38. l.
 1347. *Szinnyei József.* A «-képpen» rag magyarázata. Nyelvőr. 241—242. l.
 1348. *Szinnyei József.* Alakvegyülés. U. o. 242—245. l.
 1349. *Szinnyei József.* Alakmagyarázatok. U. o. 236—238. l. és Hunfalvy-Album. 39—44. l.
 1350. Szókincs. *E.* Bud. Hirl. 107. sz.
 1351. *Szvorényi József.* Magyartalansági parányok. Hunfalvy-Album. 45—48. l.
 1352. *Takács István.* A magyar helyesírás. Magy. Hirl. 20. sz.
 1353. *Volf György.* A magyar helyesírásról. Bud. Szemle. 66. köt. 468—477. l.
 1354. *Volf György.* Még egyszer a magyar helyesírásról. U. o. 68. köt. 315—324. l.
 1355. *Vutkovich S. ifj.* Nyelvészeti tarkaságok. Nyugatmagy. Hiradó. 88, 127. sz. (Az új és idegen szavakról.)
 1356. *Zolnai Gyula.* Elemisméltődés a szóalakulásban. Hunfalvy-Album. 53—81. l.
 1357. *Zolnai Gyula.* Mátyusföld nyelvjárása. Nyelvőr. 22—30, 72—86, 118—126, 168—177, 209—223, 261—268, 320—330. l.
 1358. *Zolnai Gyula.* A székelyek nyelve s a dunántúli nyugati nyelvjárások. U. o. 553—555. l.
 1359. *Zolnai Gyula.* Defectivumok a magyar nyelvben. Phil. Közl. 1049—1067. l.

Egyes szók.

1360. *Agykér.* Nagyszigethi K. M. Nyelvőr. 333. l.
 1361. *Ajánl*; — lásd *kindl* alatt.
 1362. *Aldani.* Simonyi Zs. Nyelvőr. 131. l.
 1363. *As (áskál).* *Túr (dur, durkál, turkál).* *Váj (áj, vájkál).* Bélteky Kálmán. U. o. 299—301. l.
 1364. *Bandzsár, bondzsár.* Zolnai Gyula. U. o. 335. l.
 1365. *Bojtani.* Simonyi Zs. U. o. 30. l.
 1366. *Bolt, bojt.* Szarvas G. U. o. 31. l.
 1367. *Boncol.* Csapodi J. U. o. 135. l. Szarvas G. 136. l. Nagyszigethi K. 180. l.
 1368. *Bont (bontogat).* *Old (oldoz).* Bélteky Kálmán. U. o. 400—401. l.

1369. *Borbélymester*. Csapodi J. U. o. 235. l.
 1370. *Bot*. Nagyszigethi K. U. o. 31. l.
 1371. *Bördöny*. Hanvai Albert. U. o. 186—189. l.
 1372. *Búz*. Szarvas G. U. o. 32—34. l.
 1373. *Csalhatatlan vagy csalatkozhatatlan?* Szarvas G. U. o. 279—
 281. l.
 1374. *Csinosság. Csintalanság*. Csapodi István. U. o. 93. l.
 1375. *Csip, csipdes* stb., — lásd *mar* alatt.
 1376. *Dombéroz*. Steuer J. és Szarvas G. Nyelvőr. 524. l.
 1377. *Falka*. Szarvas G. U. o. 529—532. l.
 1378. *Fed*; — lásd *takar* alatt.
 1379. *Fémer*. Ifj. Szamosi G. Nyelvőr. 524. l.
 1380. *Föl lett fújca*. Muzsnai János. U. o. 472, 520. l. Szarvas G.
 473, 522—524. l. Steuer J. 521. l.
 1381. *Gajda*. Vasverő R. U. o. 527. l.
 1382. *Gajdul*. Németh Sándor. U. o. 527. l.
 1383. *Galacsin*. Korponay J. U. o. 567. l.
 1384. *Gamat*. Baló József. U. o. 527. l.
 1385. *Gamolya, gomolya, máglya*. Alexics Gy. U. o. 179. l.
 1386. *Gémb*. Gyalui Farkas. U. o. 528. l.
 1387. *Golyva*; — lásd *Gusa* alatt.
 1388. *Gór-tyúk*. Paal Gy. és Versényi Gy. U. o. 528. l. Korponay J.
 567. l.
 1389. *Göbe*. Paal Gy. U. o. 528. l.
 1390. *Göböd*. Baló József. U. o. 528. l. — Németh Sándor. U. o.
 567. l.
 1391. *Gölye*. Németh S. U. o. 567. l.
 1392. *Gulya*. Baló József. U. o. 567. l.
 1393. *Gusa = golyva*. Baló József. U. o. 567. l.
 1394. *Gyaksa*. Baló József. U. o. 568. l.
 1395. *Gyalut*. Zolnai Gy. U. o. 568. l.
 1396. *Gyámol = segítő*. Paal Gy. U. o. 568. l.
 1397. *Gyermékte*. Paal Gy. U. o. 569. l.
 1398. *Gyentel*. Czékus László. U. o. 568. l.
 1399. *Gyökcent*. Németh Sándor. U. o. 569. l.
 1400. *Harap (harapdál, harapgat). Rág (rágcsál, rágódik)*. Bélteky Kálmán. U. o. 302. l.
 1401. *Havasság*. Csapodi István és Szarvas G. U. o. 332—333. l.
 1402. *Hurc*. Nagyszigethi K. U. o. 181. l.
 1403. *Játza vagy játszsa?* Szarvas G. U. o. 278. l.
 1404. *Jod*. Ladányi Béla. U. o. 332. l.
 1405. *Kem*. Simonyi Zs. U. o. 131. l.
 1406. *Keskeny*; — lásd *Szük* alatt.
 1407. *Kínál (kínálgat). Ajánl (ajáll, ajánlgat)*. Bélteky Kálmán.
 Nyelvőr. 9. l.
 1408. *Kivész*. Albert János. U. o. 94. l.
 1409. *Kocsonya*. Kőrösi Sándor. U. o. 134. l.
 1410. *Konty*. Alexics György. U. o. 92. l. — Simonyi Zs. 131. l. —
 Szarvas G. 132. l.
 1411. *Közvetetlen, közetlen, közletlen*. Csapodi István. U. o. 34. l. —
 Steuer János. 94. l.

1412. *Lasponya vagy naspolya?* Szarvas G. U. o. 281—283. l.
 1413. *Máglya*; — lásd *gamolya* alatt.
 1414. *Magyarizál*. Vasverő R. Nyelvőr. 472. l.
 1415. *Malac*. Alexics Gy. U. o. 180. l. — Ásboth O. U. o. 233. l.
 1416. *Málé*. Steuer János. U. o. 94. l. — Négyesy L. U. o. 235. l.
 1417. *Mar* (*marcangol, mardos, mardoz*). *Csip* (*csipág, csipdel, csipdés, csipdez, csipeget, csipel, csipked*). Bélteky Kálmán. U. o. 303—305. l.
 1418. *Marcona*. Kőrösi Sándor. U. o. 2—4. l.
 1419. *Megokolni. Indokolni*. Simonyi Zs. U. o. 91. l.
 1420. *Mirígy*. Csapodi J. U. o. 234. l.
 1421. *Mordály, mordány*. Kőrösi Sándor. U. o. 1. l.
 1422. *-nalak, -nelek*. Steuer János. U. o. 518, 519. l. Kardos A. U. o. 563—565. l.
 1423. *Old* (*oldoz*); — lásd *bont* alatt.
 1424. *Pacház, pacika*. Kőrösi Sándor. Nyelvőr. 417—419. l. — Szarvas G. 473—475. l.
 1425. *Pazarol*. Szarvas G. U. o. 532—534. l.
 1426. *Pereputty*. Alexics Gy. U. o. 133. l. — Ásboth O. 183. l.
 1427. *Rág*; — lásd *harap* alatt.
 1428. *Súly*; — lásd *teher* alatt.
 1429. *Század* szó. Szarvas G. Nyelvőr. 277. l.
 1430. *Szihátú*. Szinnyei J. U. o. 524. l.
 1431. *Szóljék*. Kovács Kálmán. U. o. 92. l.
 1432. *Szűk* (*szűkös*). *Keskeny. Szoros*. Bélteky Kálmán. U. o. 12—14. l.
 1433. *Születik*. Szigetvári Iván. U. o. 236. l.
 1434. *Takar* (*takargat*). *Fed* (*fedezet, fedez, fedezget*): Bélteky Kálmán. U. o. 402—404. l.
 1435. *-tatik, -tetik*. Kardos A. U. o. 565—566. l.
 1436. *Teher* (*terek, terű*). *Súly*. Bélteky Kálmán. U. o. 11. l.
 1437. *Tessék*. Szigetvári Iván. U. o. 236. l.
 1438. *Téttetés, tétetés*. Szarvas G. U. o. 230—233. l.
 1439. *Túl a dunai*. Steuer János. U. o. 94. l. — Szinnyei József, Simonyi Zs. U. o. 181. Szarvas G. 130, 181—183, 378. l. Négyesy L. 126—130, 566. l. — Csapodi I. 378. l.
 1440. *Túr*; — lásd *ás* alatt.
 1441. *Uzsován*. Simonyi Zs. Nyelvőr. 376, 563. l. — Freckay Ján. U. o. 419. l.
 1442. *Üldöznelek, büntetnelek*. Kardos Alb. U. o. 377, 469—472. l. Zolnai Gy. U. o. 420—421. l.
 1443. *Váj*; — lásd *ás* alatt.
 1444. *Váltigen, választigen*. Nagyszigethi K. Nyelvőr. 132. l.
 1445. *Véderni*. Zolnai Gyula. U. o. 335. l.
 1446. *Zajlik*. B. F. és Szarvas G. U. o. 334. l.

5. Iskolakönyvek.

1447. *Badics Ferencz*. Magyar irodalmi olvasóköny. II. kötet. A gymnasium VI. osztálya számára. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r.)

IV, 206 l.) 1 frt 20 kr. — Az I. köt. ism. Szabó Dávid. Phil. Közl. 61—72. l.

1448. *Balassa József*. Magyar olvasókönyv alsófokú kereskedelmi iskolák számára. I. kötet. A 7. osztály használatára. Pozsony, Stampfel K. 1891. (8-r. 123 l.) 72 kr. Ism. Kőrösy Henrik. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 188. l.

— Ugyanaz. II. kötet. A második osztály használatára. Pozsony, u. o. 1891. (8-r. 140 l.) 90 kr.

1449. *Barla Kálmán és Paulay Ödön*. A magyar nemzeti irodalomtörténelem rendszeres áttekintése középiskolai segédkönyvül és magánhasználatra. Budapest. 1891. Grill K. (8-r. 40 l.) 40 kr. — Ism. Kelemen Béla. Phil. Közl. 451. l.

1450. *Ihász Gábor*. Magyar nyelvtana a középiskolák használatára. Átdolgozta Barbarics Róbert. 23. kiadás. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 252 l.) 1 frt.

1451. *Dengi János*. Rhetorika, a prózai írásművek elmélete. 1890. Ism. dr. Kárpáti Károly. Magy. Szemle. 3. sz. — Tóth Sándor. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 324—327. l.

1452. *Endrődi Sándor*. Magyar olvasmányok. 1891. Ism. Szabó Dávid. Phil. Közl. 61—72. l.

1453. *Gyertyánffy J. Kiss Á. Radó V.* Olvasókönyv. 4. kiad. Ism. Dobó Sándor. Debrecz. prot. lap. 36, 40. sz.

1454. *Hoffmann Mór*. Magyar olvasókönyv polgári fiú-iskolák számára. III. kötet. A III. osztály részére. Budapest, Franklin-t. 1891. (8-r. 184 l.) 80 kr.

1455. *Jancsó Benedek*. Magyar irodalmi olvasmányok. 1890. Ism. Szabó Dávid. Phil. Közl. 61—72. l.

1456. *Jancsó Benedek és Boros Gábor*. Tanulók olvasó tára. Ism. Szigetvári Ján. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 255—257. l.

1457. *Kiss Aron, dr. Komáromy Lajos, Péterffy Sándor*. Olvasókönyv a tanító- és tanítónőképző intézetek I. oszt. számára. 2. javított kiadás. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1891. (8-r. 276 l.) 1 frt 20 kr.

1458. *Koleszár Mihály*. Válogatott költői olvasmányok a költők rövid életrajzával. A középtanodák, polgári iskolák, valamint egyéb hasonló tanintézetek növendékei használatára. Magyarászó jegyzetekkel ellátva. 2. javított és bővített kiadás. Sopron, 1891. Schwarz K. (8-r. 476 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Néptan. lapja. 91. sz. — Nemz. Nőnevelés. 339. l.

1459. *Komáromy Lajos*. Magyar nyelvtan. Gyakorlati oktatás a helyes beszéd, helyes írás és fogalmazás elsajátítására. Az elemi népiskolák V. és VI. osztályai és az ismétlőiskola számára. Budapest. Singer és Wolfner. 1891. (8-r. 134 l.) 44 kr. — Ism. X. Y. Nemz. Nőnev. 244—246. l. — Révy Fer. Néptan. lap. 53. sz.

1460. *Kőrösi S.* Grammatica teorico-practica della lingua unghere. Parte I. la proposizione semplice. Budapest, egyet. nyomda. 1891. (8-r. 147 l.) Ism. Balassa József. Phil. Közl. 1092. l.

1461. *Nagy László*. Vezérkönyv a magyar nyelvtan tanításában. Átdolgozta Komáromy Lajos. Ism. K. P. Néptan. lap. 16. sz.

1462. *Névy László*. A magyar nemzeti irodalom történetének vázolata. Iskolai használatra. 5. kiadás. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 129 l.) 1 frt.

1463. *Névy László*. Kereskedelmi levelező. Kereskedelmi iskolák és a kereskedő ifjúság számára. 2. kiad. Budapest, Kókai L. 1891. (8-r. 244 l.) 1 frt 50 kr.

1464. *Névy László*. Stilisztika. Az irány és írásműszerkezet általános szabályai. Középsiskolák számára. II. rész. Szerkezettan. A prózai olvasmányokkal és számos vázlattal írásbeli feladatokhoz. 5. átdolgozott kiadás. Budapest, Kókai L. 1891. (8-r. 234. l.) 1 frt 20 kr.

1465. *Novák Sándor*. Költészetten és magyar nemzeti irodalomtörténet rövid vázlata. A polgári és felsőbb leányiskolák IV. osztálya számára. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 242, III l.) 1 frt 20 kr.

1466. *Oldal János*. Nyelvkönyv polgári leányiskolák I. és II. osztálya számára. Budapest, Singer és Wolfner. 1891. (8-r. 220 l.) 1 frt.

1467. *Póra Ferencz*. A magyar nyelv kincses ládájából. Budapesti I. ker. polg. leányisk. 1890. 1. értés. 17—23. l. (Mutatvány «Magyar szinonimika» czimű művéből.)

1468. *Riedl Fr.* Poetika és poetikai olvasókönyv. 1889. Ism. Négyesy László. Phil. Közl. 50—59. l.

1469. *Sebestyénne Stetina Ilona*. Magyar olvasókönyv. A polgári leányiskolák I. osztálya számára. Budapest, Méhner V. 1891. (8-r. IV, 163 l.) 70 kr.

1470. *Simonyi Zsigmond*. Magyar nyelvtan felsőbb osztályoknak. 4. javított kiadás. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 165 l.) 1 frt. — Ism. Badics Fer. Tanáregyl. Közl. XXIV. köt. 472—474. l. — Balassa Józ. Phil. Közl. 552—554. l.

1471. *Simonyi Zsigmond*. Kis magyar nyelvtan. A középiskolák első és második osztálya számára. 6. javított kiadás. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r. 121 l.) 80 kr. — Ism. Balassa Józ. Phil. Közl. 552—554. l.

1472. *Torkos László*. Magyar nyelv- és irodalom kézi könyv polgári- és felsőbb leányiskolák III. osztálya számára. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából. Irálytan prózai és költői olvasmányokkal. 4. átdolgozott kiadás. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 241 l.) 80 kr.

— Ugyanaz a IV. osztály számára. A költői műfajok átnézete s a kiválóbb magyar költők rövid ismertetése olvasmányokkal. 4. átdolgozott kiadás. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 211 l.) 80 kr.

1473. *Torkos László*. Magyar olvasókönyv polgári és felsőbb leányiskolák I. osztálya számára. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 199 l.) 50 kr.

— Ugyanaz a II. osztály számára. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 240 l.) 60 kr.

1474. *Torkos László*. Magyar nyelvtan polgári- és felsőbb leányiskolák I. és II. osztálya számára. A m. kir. vallás- és közoktatásügyi miniszterium megbízásából. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 102 l.) 40 kr.

1475. *Tóth Pál*. Magyar irálytan felsőbb leányiskolák, polgári leányiskolák számára. Miskolcz, Lövy J. 1891. (8-r. 396 l.) 1 frt 50 kr. — Ism. Kovács Lajos. Borsodmegyei lap. 23. sz.

1476. *Záray Ödön*. Magyar nyelvtan. Népiszkolai használatra. 25. kiadás. Budapest, Dobrowsky és Franke, 1891. (8-r. 62 l.) 30. kr.

VIII. Klasszikus nyelvek és irodalmak.

1. Általános irányú dolgozatok.

1477. *Balogh Elemér*. Az ókor illatszerrei. Term. tud. Közl. 589 — 593. l.
1478. *Embery Árpád*. A görög-római ruházatról. Közművelődés. 33—40. sz.
1479. *Posch Árpád*. Az ókor történelme és a középiskola. Tanár-egyl. Közl. XXIV. évf. 455—456. l.
1480. *Reményi Ede*. Korunk és a hellén szellem. Élet. I. köt. 496—499. l.
1481. *Sárffy Aladár*. A classicusok retorikája. Ism. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 88—95. l.
1482. *Szabó Szilveszter*. Rabszolgaság az ókorban. Ism. Pruzsin-szky János. Phil. Közl. 796—800. l.
1483. *Varjú J.* Az ó-classicai irodalmak művelődéstörténeti hatása. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 1002. l.
1484. Wiener Vorlegeblätter für Archæologische Übungen. Ism. Hampel J. Arch. Ért. 70—72. l.

2. Görög történet és régiségek.

1485. *Eckstein Ernő*. A kenyér a klasszikus ókorban. Szepesi Lap. 3. sz.
1486. Elektra és Orestes (Képpel). *R. f.* Vasárn. Ujs. 19. sz.
1487. *Gereb József*. A görög vallás és művészet. Segédkönyv az irodalom és művelődés-történeti tanításhoz. Budapest, Eggenberger 1891. — (8-r. VI, 131 l.) 1 frt. — Ism. Fináczy Ernő. Phil. Közl. 1081—1085. l.
1488. *Gow James*. Görög és római állami régiségek. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 322—330. l.
1489. *Schill Salamon*. Görög régiségek. Ism. Vári Rezső. Közokt. Szemle. 479. l. — Pozder Kár. Phil. Közl. 913—917. l.
1490. *Schvarcz Gyula*. Az athenei alkotmány történelem korszakai. Azon csak imént fölfedezett görög munkában, melyet némelyek Aristotelesnek tulajdonítanak. (Értekezések a társadalmi tudományok köréből. XI. köt. 3. sz.). Budapest, Akadémia 1891. (8-r. 67. l.) 60 kr.
1491. *Szerelemhegyi Tivadar*. Görög állami régiségek a gymnasium V. osztálya számára. Budapest, Grill 1891. (8-r. 77 l.) 68 kr. — Ism. Danielovics Kálmán. Phil. Közl. 188—194. l. — Erre Kalmár Elek czáfolata u. o. 479—486. — D. válasza Phil. Közl. 682—686. l. — Ism. Bódiss Jusztin. u. o. 322—330. l. — Szerelemhegyi felelete és B. válasza u. o. 486—488. l.

3. Görög irodalom.

1492. *Csengeri János*. A főbb költői fajok kifejlődése a görög irodalomban. Phil. Közl. 163—176. l.
1493. *Krumbacher K.* Geschichte der byzantinischen Literatur. Ism. S. A. Föv. Lap. 45. sz.

1494. *Telmányi Emil*. Vonások a görög eposok külső kulturájának megértéséhez. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 803—806. l.

1495. *Aeschylus. Aeschylus* «Perzsák» című tragédiájának bevezető karéneke. Ford. Borsos Istv. Pápai ref. főisk. 1890/1 értes. 55—59. lap.

1496. *Anakreon. Anakreoni dal.* (Atreidákrul támadt kedvem.) Ford. Reményi Ede. Élet. II. köt. 402. l.

1497. *Anthologia. Görög anthologiabeli epigrammák.* Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Ponori Thewrewk Emil. Budapest, Franklin t. 1891. (8-r. XLVIII, 184. l.) 1 frt.

1498. — Ugvanz. Görögül és magyarul. Budapest, 1891. U. o. (8-r. XLVIII, 268 l.) 2 frt. — Ism. Vári Rezső. Élet. I. köt. 238—241. l. Ifj. Reményi E. Phil. Közl. 775—782. l. — Bódiss Jusztin. Tanár-egyl. Közl. XXVI. évf. 544. l.

1499. *P. Thewrewk Emil*. A görög anthologia. Akad. Értes. 219—224. l.

1500. *Görög Anthologia*. 1. A szép rózsá hamar virít; 2. Rossz tettet könnyen titkolható. Mezőtúr 11. sz.

1501. *Aristoteles. Aristotle on the constitution of Athens.* Edited by F. G. Kenyon. Ism. Philos. Szemle. 63—67. l.

1502. *Aristoteles* poétikája. Görögből fordította, bevezetéssel és magyarázó jegyzetekkel ellátta Geréb József. dr. (Olcso könyvtár 287. sz.) Budapest, Franklin t. 1891. (16-r. 108. l.) 30 kr. — Ism. Némethy G. Phil. Közl. 773—775. l.

1503. *Schwarz Gyula*. Aristoteles és a British Museum papyrusa. (Kivonat.) Akad. Értes. 227—237. l. — Ungar. Revue. 341—363. l.

1504. *Schwarz Jul.* Kritik der Staat-formen des Aristoteles. 1890. Ism. Döring. Wochenschrift f. klass. Philol. 1890. 1334. l. — Lásd. Phil. Közl. 99. l. — Philos. Szemle. 67. l.

1505. *Schwarz Julius*. Aristoteles und die *Ἀθηναίων πολιτεία* auf dem Papyrus des British Museums. Separatdruck aus «Die Demokratie.» Bd. II. Abth I. Leipzig. W. Friedrich, 1891. (26. l.) Ism. G. J. Schneider. Wochenschrift f. klass. Philol. 20. sz.

1506. *Waldstein K.* Aristoteles sírja. Philos. Szemle. 303—306. l.

1507. *Aristoteles* most fölfedezett kézírata. (képpel). Vasárn. Ujs. 6. sz. — Nemzet. 68. sz.

1508. *Aristophanes. Boros Gábor*. A stasimon Aristophanes vígjátékaiban. Phil. Közl. 489—503. l.

1509. *Bion*. Adonis siratása Bióntól. Ford. Reményi Ede. Élet. II. köt. 201—205. l.

1510. *Demosthenes. Mészáros F.* Demosthenes. Ism. Vári Rezső. Phil. Közl. 439. l.

1511. *Euhemeros. Euhemeri reliquiae* ed. G. Némethy. Ism. Brey-sig A. Berliner philol. Wochenschr. 421—426. l.

1512. *Euripides. Euripides*. A Kyklops. Ford. Csiky Gergely. 1890. Pecz Vilmos. Phil. Közl. 330—331. l.

1513. *Gazaesus. Liska János*. Joannes Gazaesus és leíró munkája. Phil. Közl. 689—706. l.

1514. *Herodot. Kovács Dániel*. Herodotos szerepe a valláserkölcsei nevelésben. Ism. Böszörményi János. Phil. Közl. 445. l.

1515. *Homeros. Homeros* Iliása. Az eredeti versmértékben for-

dította Kempf József. Budapest, Grill, 1891. (8-r. VIII. 251 l.) 1 frt 60 kr.

1516. *Homéros Iliásának negyedik éneke.* Ford. Kempf József. — Budapesti VII. ker. főgym. 1890/1 értes.

1517. *Homér Iliásának VI. éneke.* Ford. Jánosi Bollizsár. Ujvidéki magy. főgym. 1890/1. értes. 8—20. l.

1518. *Homer.* Hector búcsúja. (II. VI. é. 407—466.) Ford. R. V. Egyház. Közl. 13. sz.

1519. *Csengeri János.* Homeros Iliása. A nagyméltóságú vallás- és közokt. m. kir. miniszter úr megbízásából bő szemelvényekben fordítva, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátva. Preller jun. eredeti képeivel. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. XVI. 213 l.) 1 frt 40 kr. — Reményi E. Élet. II. köt. 316. l.

1520. *Homeros Odüsszeája.* Ford. Kutrucz Rezső. Pozsonyi kath. főgym. 1890 1. értes. 27—37. l. — Ism. Bódiss J. Phil. Közl. 806. l.

1521. *Gyomlay Gyula.* Homeros Odüsszeája. A nagyméltóságú vallás- és közokt. m. kir. miniszter úr megbízásából bő szemelvényekben fordítva, és jegyzetekkel kísérve. Preller eredeti képeivel. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r. 211 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. Reményi E. Éle. Közokt. Szemle. 796—802. és Élet. II. köt. 316. l.

1522. *Fourrière E.* Homers Entlehnungen aus dem Buche Judith. Ism. Dr. K. V. Magy. Szon. 447. l.

1523. *Greksa Kázmér.* Homerosz némely hasonlatának vándorlása. Irod. tört. Közl. 20—23. l.

1524. *Vári Rezső.* A homerosi hymnuszok Aurispa-codexének olvasásai. Phil. Közl. 155—163. l.

1525. *Nicander. Abel Eugenius et Vári Rudolffus.* Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca. Adiecta sunt Scholia recentia. Budapest, Akadémia. 1891. (8-r. 120 l.) 1 frt 50. kr.

1526. *Vári Rezső.* Scholia in Nicandri Alexipharmaca. Akad. Ért. 394—396. l.

1527. *Pausanias. Kapossy Endre.* Pausanias és útleírása különösen mint műtörténeti forrás. Bajai kath. főgym. értes. 1890 1.

1528. *Pindaros. Hornyánszky Gyula.* Pindaros. Tanulmány. Budapest, 1891. (8-r. 52. l.)

1529. *Ábel E.* Scholia recentia in Pindari Epinicia. 1890. Ism. Vári Rezső. Phil. Közl. 1075—1081. l.

1530. *Ábel E.* Pindari Scholia I. 1891. Ism. Haeblerlin C. Wochenschrift. f. klass. Phil. 43. sz.

1531. *Plato.* Theaitetosa. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta Simon József Sándor. Budapest, Franklin t. 1891. (8-r. XX, 116 l.) 60 kr.

1532. — Ugyanaz. Görögül és magyarul. Budapest. U. o. 1891. (8-r. XX, 224 l.) 1 frt. — Ism. Fináczy E. Phil. Közl. 924—926. l.

1533. *Plátó* psychológiája. Közművelődés. 37. 39. 41. 42. 46. 48. 51. sz.

1534. *Pythagoras. Zlamál Ág.* Pythagoras és szövetkezete. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 1001. l.

1535. *Sappho.* Reményi Ede. Sappho dalai. Mutatványokkal. Élet. II. köt. 370—376. l.

1536. *Sophokles.* *Sophokles* Antigonéja. Kiadta Csengeri János. 1890. Ism. Dóczi Imre. Tanúregyl. Közl. XXIV. évf. 55—60. l.

1537. *Sophoclis* Antigone. Edidit Gustavus Kassai. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 78 l.) 30 kr.

1538. *Sophokles*. Elektra. Fordította Csiky Gergely. 2. kiadás. (Olcso könyvtár, 288. sz.) Budapest, Franklin t. 1891. (16-r. 93. l.) 20 kr.

1539. *Sophokles* Oedipus király. Fordította Csiky Gergely. 2. kiadás. (Olcso könyvtár. 292. sz.) Budapest, Franklin t. 1891. (16 r. 94. l.) 20 kr.

1540. *Sophokles*. Oedipus Kolonosban. Fordította Csiky Gergely. 2. kiadás. (Olcso könyvtár. 293. sz.) Budapest. Franklin t. 1891. (16-r. 112 l.) 20 kr.

1541. *Ambrus Zoltán*. Oedipus király. Magy. Hirl. 60. sz.

1542. *Csiky Gergely*. Sophokles thebai trilogiája. Fővárosi Lapok. 135. sz.

1543. *Embery Árpád*. Haemon. Közművelődés. 43. sz.

1544. *Hoffmann Sándor*. Az Oedipusz-trilogia. Magy. Szemle. 23—25. sz.

1545. *Rényi R.* Sophokles Elektra. Nyugatmagyar. Híradó. 56. 57. sz.

1546. *Synesios*. *Hittrich Ödön*. Kyrenei Synesius hymnusai. Phil. Közl. 1—16. l.

1547. **Thukydides**. *Hegedüs István*. Összefüggő részek Thukydides műveiből. (A görög nyelvet helyettesítő tárgyakra nézve kiadott miniszteri tanterv szellemében Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. VI. 242 l.) 1 frt 50 kr.

1548. *Szilasi Móricz*. Szemelvények Thukydidesből. 2 térképpel. Budapest, Grill K. 1891. (8-r. 260. l.) 1 frt 60 kr.

1549. *Hegedüs István*. Thukydides, Erdélyi muz. kiadv. 85—104. l.

1550. *Szilasi Móricz*. Thukydides. IV. 37. 1. Phil. Közl. 411. l.

1551. *Xenophon*. *Xenophon* emlékiratai Sokratesről. IV. füzet. III. könyv. 8. fejt. — IV. könyv. 7. fejt. Ford. és magy. Némethy Géza. (Tanulók könyvtára. 59. füz.) Pozsony, Stampfel K. 1891. (16-r. 193—256 l.) 30 kr.

1552. *Christopulos*. 1. Boldogság. 2. Vágy. 3. Kibékülés. Ford. Pecz Vilmos. Hunfalvy-Album 247. l.

1553. *Rangavis*. 1. A tavasz. 2. Mióta láttalak. Ford. Pecz Vilmos. Hunfalvy-Album 246. l.

4. Görög nyelvtanok s olvasókönyvek.

1554. *Maywald József*. Görög nyelvtan rövid áttekinthető előadásban. Függelékül az ión szójárás alaktana. Gynnasiumi használatra. Budapest, Kókai L. 1891. (8-r. 196 l.) 1 frt 40 kr.

1555. *Szamosi János*. Görög nyelvtan. 3. kiad. 1890. Ism. Burány Gergely. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 186—188. l. — Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 537—544. l.

Görög nyelvtani értekezések.

1556. *Embery Árpád*. Görög nyelvi apróságok. Közművelődés. 30. sz.

1557. *Engelsz (Annyal) János*. Az új szövetség görög nyelve.

Hittud. folyóirat. 142—173. 755—781. l. Elejét lásd a mult évi könyvészetben.

1558. **Görög kiejtés.** Az I. osztály jelentése a görög-kiejtés tanítása kérdésében. Akad. Értes. 445—448. l.

1559. *Télfy Iván.* Különvélemény a görög kiejtés tárgyában. Akad. Értes. 570—576. l.

1560. *Télfy Iván.* A görög kiejtésről. Nemzet. 182. sz.

1561. *Télfy I.* Betonung des Hellenischen «Hellas» 1881. 1. livr.

1562. *Pecz Vilmos.* Az analogia a görög szavak képződésében. Hunfalvy Album. 228—233. l.

1563. *Télfy Iván.* Újabb hellén munkák és a hellén nyelvtanítás. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 184—188. l.

1564. *Télfy Iván.* Hellén irodalom és hellén nyelvtanítás. Phil. Közl. 454—470. l.

5. Római történet s régiségek.

1565. *Balogh Szilárd.* A rómaiak kegyes házi istenei. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 582. l.

1566. *Burány Gergely.* A tükrök s a római nép piperéje. Egyetértés. 145. sz.

1567. *Incze B.* A római curiák szervezete. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 438. l.

1568. *Jurkovich E.* A rómaiak mezőgazdasága. Ism. Tóth Kálmán. Phil. Közl. 582—584. l.

1569. *Seraphin Carl.* Römisches Badeleben. Segesvári ev. gymn. 1890/1. értes. 3—39. l.

1570. *Scossa Dezső.* A rómaiak iskolaügyéről. Néptan. lap. 72—75. sz.

6. Latin irodalom.

1571. *Ribbeck Ottó.* A római költészet története. Fordította Csiky Gergely. I. kötet: A köztársaság költészete. II. kötet: Augustus kora. Budapest. Akadémia. 1891. (8-r. VI, 420; VIII, 447. l.) 5 frt 50 kr.

1572. *Andronicus. Schröer Arn.* Ueber Titus Andronicus. Ism. Phil. Közl. 1097. l.

1573. *Cato.* Némethy Géza. Cato distichonjainak Planudes-fele fordításáról. Phil. Közl. 1067—1074. l.

1574. *Cicero.* Cicero de officiis. ed. Csengeri. Ism. Némethy G. Phil. Közl. 550. l.

1575. *M. T. Ciceronis in M. Antonium Orationum Philippicarum I. II. et XIV.* Bevezetéssel ellátva és magyarázva. Iványi (Panyák) Ede. Budapest, Eggenberger. 1891. (8-r. 192 l.) 1 frt. — Ism. Pozder K. Phil. Közl. 1085—1091. l. — Rácz Soma. Tanáregyl. Közl. XXIV. 475—480. l.

1576. *Cicero de finibus* ed. G. Némethy. 1890. Ism. Gustafsson. Neue Philol. Rundschau. 1891. 35. l. Lásd. Phil. Közl. 340. l.

1577. *Köpesdy Sándor.* Praeparatio Cicero beszédjeihez Catilina ellen. I. füzet. Cat. I. II. 1—6. fej. (Latin praeparatiók. XI. füz.) Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 48 l.) 30 kr.

1578. *Cserépf József.* Cicero egy vitás helyéhez. Sátoralja-ujhelyi kath. gym. 1890/1 ért. 20—23. l.

1579. *Némethy Géza*. Cicero de finibus című munkája az iskolában. Budapesti V. ker. főgym. 1890/1 értes. 10—13. l.

1580. *Festus*. *Festi* de verborum significatu. ed. P. Thewrewk. Ism. Chr. Hülsen Woehenschrift f. Klass. Philologie. 25. sz.

1581. *Horatius*. *Qu. Horatii Flacci* Carmina. Edidit Carolus Pozder. Budapestini R. Lampel 1891. (8-r. IV, 255 l.) 60 kr.

1582. *Szilasi Móricz*. Praeparatio Horatius válogatott ódáihoz. Budapest, Singer és Wolfner. 1891. (8-r. 150 l.) 80 kr. — Ism. Roseth Arn. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 322—324. l. — Ism. Csongor Péter. Közokt. Szemle. 35—38. l.

1583. *Livius*. Livius ed. David. 1890. Ism. Schmidt Ad. Wochenschr. f. class. Phil. 1891. 124—126. l. Lásd Phil. Közl. 341. l.

1584. *Bartal Antal* és *Malmosi Károly*. Titi Livii ab urbe condita liber XXI—XXII. Bevezetésekkel és magyarázatokkal ellátva. 2. térképpel. 3. kiad. Budapest, Eggenterger, 1891. (8-r. XXXII, 155 l.) 90 kr.

1585. *Szerellemhegyi Tivadar*. Praeparatio Livius XXI—XXII. könyvéhez. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 264 l.) 1 frt. Ism. Csongor Péter. Közokt. Szemle. 35—38. l.

1586. *Burján János*. Livius phraseológiája XXI. és XXII. könyvében. Ism. Tóth K. Phil. Közl. 440—444. l.

1587. *Orendi Julius*. Marcus Terentius Varro, die Quelle zu Livius VII, 2. Besztercei ev. főgymn. 1890. l. értes.

1588. *Lucanus*. *Richter László*. Lucanus élete és művei. Nyitrai kath. főgym. 1890/1. értes. 3—35. l. Ism. Némethy Géza. Phil. Közl. 59. lap.

1589. *Martialis*. *Martialis*. Költő és ló. Ford. Inczedy László. Hét. 20. sz.

1590. *Martialis*. A hirnév. Ford. Kerekes Lajos. Veszprém. 27. sz.

1591. *Martialis* epigrammáiból. Ford. Sebestyén Károly. 1. Légy szerény. 2. A vén leány. 3. Rövidebb. 4. Nincs adósságod. 5. Anyai szeretet. 6. A bánat oka. 7. Egy gonosznak. 8. Miért nem kell? 9. Picentinus, a jó férjhez. 10. Mit dicsér, mit akar? 11. Kedvesemnek. 12. Miért szeretné! 13. Szép és nagy. 14. Jóakarómuak. 15. Az emberek között. 16. Akaratlan őszinteség. 17. Most már bátran. 19. Új állás, régi mesterség. 19. Az első könyv utolsó epigrammája. Magyar Salon. XIV. köt. 558. l.

1592. *Martialis*. *Spect.* I. I. könyv. 3. 9. 11. 13. 21. 38. 47. 74. 78. 107. II. 13. 17. 21. III. 14. 57. 61. IV. 20. 72. V. 24. 47. 52. 57. 59. 74. VI. 11. 53. VII. 3. 65. 81. 92. VIII. 10. 12. 27. 74. IX. 94. 97. XI. 14—17. 34. 56. 91. XII. 26. 70. 73. XIV. 49. 194. 208. 212. Ford. P. Thewrewk Emil. Hunfalvy Album. 234—245. l.

1593. *Fodor Gyula*. *Martialis* Epp. Lib. I. 117. Phil. Közl. 318—322. l.

1594. *Pollio*. *Cserép József*. Asinius Pollio. Phil. Közl. 861—878. l.

1595. *Sallustius*. *Telmányi Emil*. Praeparatio Sallustius Jugurthájához. I. füzet. 1—27. fejezet. (Latiu praeparatiók. XII. füz.) Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 64 l.) 30 kr.

1596. *Cserép József*. Egy momentum C. Sallustius Crispus életéből. Erdélyi muz. kiadv. 72. l.

1597. Tacitus. *Tacitus* évkönyvei. Fordította Mihály István. 1. füz. 2. kiadás. (Római remekírók magyar fordításban. 23. köt.) Budapest, Lampel R. 1891. (16-r. 96 l.) 30 kr.

1598. Vergilius. *Dávid István és Fodor Gyula*. Vergilius Aeneisének teljes szótára a gymnasiumok felső osztályai számára és magánhasználatra. Budapest, Lauffer V. 1891. (8-r. 231 l.) 1 frt 40 kr.

1599. Vergilius Aeneise. IV. füzet. IV. könyv 52—664. vers. Fordította és magy. Dávid István. (Tanulók könyvtára 60. füz. Pozsony, Stampfel K. 1891. (16-r. 129—192 l.) 30 kr.

1600. Tóth György. Praeparatio Vergilius Aeneisének VI. énekéhez. Budapest, Singer és Wolfner. 1891. (8-r. 128 l.) 70 kr. Ism. Csongor Péter Közokt. Szemle. 35—38. l.

1601. *Danielovics Kálmán*. Dr. Némethy G. úr kritikájának kiegészítése. Phil. Közl. 47—50. l.

1602. *Kempis Tamás* négy könyve Krisztus követéséről Nogáll Jánostól. 4. kiad. Nagyvárad. 1891. (16-r. X, 350 l.) Ism. Irod. Szemle. (Eger.) 10. sz. — Pethő Magy. Sion. 695. l.

1603. *Kálmán Kár*. Kempis Tamás Krisztus követéséről négy könyv magyar versekben. Székesfehérvár. 1890. Ism. Dr. P. Kath. Szemle. 328—330. l. — Miller Magy. Allam. 9. sz.

7. Latin nyelvtanok s olvasókönyvek.

1604. *Bartal A.* és *Malmosi K.* Latin mondattan. Ism. Bódiss Jusztin. Phil. Közl. 983—989. l.

1605. *Cserny K.* és *Dávid I.* Latin stilusgyakorlatok. 1891. Ism. Bódiss Jusztin Phil. Közl. 181—184. l.

1606. *Dávid István*. Latin olvasó- és gyakorlókönyv az I—IV. gymnasiumi osztály számára. Schultz-Dávid latin nyelvtanához. 6. lényegében változatlan kiadás. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 318 l.) 1 frt 20 kr.

1607. *Dávid István*. Latin-magyar szótár. 1889. Ism. Bódiss Jusztin Phil. Közl. 426—432. l.

1608. *Dávid I.* és *Némethy G.* Magyar-latin zsebszótár. 1888. Ism. Bódiss Jusztin Phil. Közl. 426—432. l.

1609. *Holzweiszig Frigyes* latin gyakorlókönyve. Ford. Pecz Vilmos. 1890. Ism. Pruzsinszky János. Phil. Közl. 432. l.

1610. *Meissner Károly*. Latin phraseologia. Iskolai használatra. A 6. német kiadás után átdolgozta Burián János. Budapest. Franlin t. 1891. (8-r. VIII, 270 l.) 1 frt 60 kr.

1611. *Tóth György*. Olvasókönyv Szepesi-Tóth latin mondattanához. 1891. Ism. Bartal Antal Phil. Közl. 434—438. l.

1612. *Waldeck*. Latein. Schulgrammatik. Ism. Telmányi Emil Közokt. Szemle. 755—761. l.

Értekezések.

1613. *Danielovics Kálmán*. Tempora. Modi. Phil. Közl. 929—950. l.

1614. Phœnix, seu nuntius latinus internationalis. Phil. Közl. 99. lap.

8. Magyarország ókori régészete.

1615. Archæologisch epigraphische Mittheilungen aus Oesterr.-Ungarn. Ism. Fröhlich Róbert. Arch. Ért. 268—272. l.
1616. *Bartalus Gyula*. Egervidéki «kaptár-kövek» és barlangok. U. o. 136—141. l.
1617. *Bella Lajos* néhány soproni leletről. U. o. 57—61. l.
1618. *Bella Lajos* a varishegyi urnáról. U. o. 167—170. l.
1619. *Bella Lajos*. Római sírok a soproni Deák-téren. U. o. 287. l.
1620. *Bella Lajos*. A Sopron melletti Purgstall földvára és urna-temetője. U. o. 313—320. l.
1621. Budapest régiségei. A főváros területén talált műemlékek és történelmi nevezetességű helyek leírása. Szakférfiak közreműködésével szerkesztette Gömöri Havas Sándor. III. kötet. Budapest, Nagel O. 1891. (4-r. 164 l.) — Tartalom: *Gömöri Havas S.*: Budapest multja és a királyi várak Ó-Budán. — *Hampel J.*: Aquincumi temetők 1881—1892. évi följegyzések alapján. — *Kuzsinszky Bálint*: Az aquincumi amphitheatrum. Függelékül: két lakóház. Az 1890. és részben 1891-iki papföldi ásatások. — *Fröhlich Róbert*: Aquincumnak római feliratai.
1622. *Csergheő Géza*. Osmeretlen czímerek hazai ötvösművekben. Arch. Ért. 201—205. l.
1623. *Csoma József*. Őstörténelmi nyomok Abaúj megyében. Ism. U. o. 183. l.
1624. *Darnay Kálmán* Sümegh vidéki leletekről. U. o. 63. l.
1625. *Darnay Kálmán* Csabrendek újabb urna-temetőjéről. U. o. 172. l.
1626. *Dömötör László* aradvidéki bronzleletről. U. o. 255—257. l.
1627. *Fenichel Samu*. Gyertyánosi és bedelői halomsírokról. U. o. 65—69. l.
1628. *Fenichel Samu*. A bedelői «la furcs»-i határbeli tumulusok. U. o. 160—163. l.
1629. *Fröhlich R.* Römische Inschriften aus Pannonien. Arch. Epigr. Mittheil. aus Oesterreich-Ungarn. 50—83. l.
1630. *Fröhlich Rób.* A németországi limes-értekezlet. Arch. Ért. 94. lap.
1631. *Fröhlich Róbert*. Római feliratok Alsó- és Felső Pannoniából. U. o. 224—238. l.
1632. *Fröhlich Róbert*. Dacia nyugoti határa és a római sánczok. U. o. 419—427. l.
1633. *Grempler Viln.* Néhány rejtélyes emlék magyarázata. U. o. 330—333. l.
1634. *Gross Julius*. Ein Fund römischer Consulardenare bei Tartlau im Burzenland. Korrespondbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. 2. szám.
1635. *Hampel J.* Pusztá-teremi éremlelet. Arch. Ért. 287. l.
1636. *Hampel*. Egy bregetioi éremkincs. U. o. 350—352. l.
1637. *Hauser*. Ausgrabungen in Carnuntum. — Arch.-epigr. Mittheil. a. Oesterr.-Ungarn. 162—167. l.
1638. *Jung J.* Siebenbürgische Inschriften. U. o. 97—100. l.

- 1639a. *Király Pál*. Apulum. Kolozsvár, 1889. Ism. Téglás Gábor. Bud. Szemle. 66. köt. 309—313. l. — Szóke Pál. Nemzet. 313. sz.
- 1639b. — Gyulafehérvár története. Ism. Acsády J. P. Napló. 305. sz. — Lásd 1677. sz. a. is.
1640. *Király Pál*. Ulpia Trajana Augusta colonia dacica Sarmizegetusa metropolis Dacia fővárosa. Várhely Hunyad megyében. Budapest, Athenæum, 1891. (8-r. 178 l.) 1 frt 20 kr. — Ism. T. G. Századok. 147—154. l.
1641. *Király Pál*. Adalékok Mithra cultusához. Hunyadm. tört. rég. társ. VI. évkönyve. 36—70. l.
1642. *Király Pál*. Dacia nyugoti határa s a határvédelem. U. o. 84—103. l.
1643. *Ifj. Kubinyi Miklós*. Fibula vagy szíjtartó lemez. Arch. Ért. 164—166. l.
1644. *Kubitschek J. W.* Aus Caruntum. Arch.-epigr. Mittheil. a. Oesterr. Ungarn. 115. és 141. l.
1645. *Kun Géza gr.* Hunyadmegyei fölirotokból. Hunfalvy-Album. 189. l.
1646. *Kuzsinszky Bálint*. Aquincum romjai közt. Vasárn. Ujs. 15. sz.
1647. *Ladek*. Alterthümer bei Brigetio. Arch.-epigr. Mittheil. a. Oesterr.-Ungarn.
1648. *Lehóczky Tivadar*. Ung- és bereg megyei leletek. Arch. Ért. 141—145. l.
1649. *Lehóczky Tivadar* őskori telepről Beregszászon. U. o. 250—253. l.
1650. *Lissauer A.* A szláv halántékgyűrűk idomairól. U. o. 333—338. l.
1651. *Mayer József*. A német-újhelyi Mátyás billikom. U. o. 26—31. lap.
1652. *Mihalik József* a sonkádi bronz kardról. U. o. 56. l.
1653. *Mihalik József*. Őskori telepek Liptó megyében. U. o. 145—152. l.
1654. *Mihalik József*. Őskori emlékek Ugocsa vármegyében. U. o. 410—418. l.
1655. *Münnich Sándor*. Őskori cserepek Szepesben. U. o. 18—22. l.
1656. *Neudek Gyula*. Az Orsova közelében, Ogradinával szemben lévő Trajanus-emlékről. U. o. 358—360. l.
1657. *Ornstein J.* Die römische Niederlassung bei Szamos-Újvár. Arch.-epigr. Mittheil. a. Oesterr.-Ungarn. 168—180. l.
1658. *Pick V.* Két thyatira-beli fémer. U. o. 346—349. l.
1659. *Pintér Sándor* egy dolyányi bronzleletről. Arch. Ért. 253—255. l.
1660. *Pulszky Ferencz*. A magyar pogánykori sírok. Arch. Ért. 153—155. l.
1661. *Pulszky Ferencz*. Régészeti emlékek az alföldön. Ism. gy. U. o. 445. l.
1662. *Radisics Jenő*. Erekytartó a nápolyi nemzeti muzeumban. U. o. 432—434. l.
1663. *Récsey Viktor* bronzkori leletekről Hont- és Nógrádmegyében. U. o. 353—355. l.

1664. *Reizner János* a rábéli leletekről. U. o. 46—47. l.
1665. *Reizner János*. Magyar pogánykori sírleletek. U. o. 97—114. l.
1666. *Reizner János*. Rábéi ásatások. U. o. 206—210. l.
1667. *Reizner János*. Szegedvidéki leletekről. U. o. 355—358. l.
1668. *Robert C.* Die antiken Sarkophag-Reliefs. Ism. Kuzsinszky Bálint. 439—442. l.
1669. *Sötér Agost* római leletekről Oroszváron. U. o. 253. l.
1670. *Strzygowski József*. Domborműves elefántcsont-táblácska a salernoi székesegyház oltáráról. U. o. 338—340. l.
1671. *Szárász Antal*. Ágnes királyné antependiuma. U. o. 22—24. lap.
1672. *Szelle Zsigmond*. Régészeti ásatások a bölskei népvándorláskori temetőben. U. o. 239—249. l.
1673. *Sziklay János*. A Balatonvidék a rómaiak korában. Egyetértés. 182. sz.
1674. *Téglás Gábor*. Tanulmányok a rómaiak daciai aránybányászatáról. Az aránybányászat etnographiai és administrationalis szervezete Daciában. (Értekezések a történelmi tudományok köréből. XV. köt. 1. sz.) Budapest, Akadémia, 1891. (8-r. 99 l.) 80 kr.
1675. *Téglás Gábor*. Dácia római bányászatának néprajzi viszonyairól. Főv. Lap. 115. sz.
1676. *Téglás Gábor*. A vidéki muzeumokról. (Főleg a dévairól.) U. o. 204. sz.
1677. *Téglás Gábor*. Apulum, Gyulafehérvár az ó-korban. U. o. 324. sz. — Lásd 1639a és b alatt is.
1678. *Téglás Gábor*. A hunyadmegyei történelmi s régészeti társulat muzeuma. Hunyadm. tört. s rég. társ. VI. évkönyve. 109—118. l.
1679. *Téglás Gábor*. Római bányász- emlékekről a maros-dunaközi hegységből. Arch. Ért. 61—63. l.
1680. *Téglás István* a csutai és maguliczai őstelepekről. U. o. 64. lap.
1681. *Téglás István*. Diszjtmények és köeszközök a homoródi őstelepről. U. o. 170. l.
1682. *Tomka Gyula*. Zólyomvármegye őstelepei. U. o. 296—301. l.
1683. *Vancsó Gyula* a forrai-nagy-iratosi urnatemetőről. U. o. 47—50. l.
1684. *Wosinszky Mór*. Leletek a lengyeli óskori telepről. Akad. Értes. 9—18. l. Kivonat ismertetése a hasonló című munkának.
1685. *Wosinszky Mór*. Das prähistorische Schanzwerk von Lengyel. Ungar. Revue. 463—484. l. — Elejét lásd a múlt évi könyvészetben.
1686. *Wosinszky Mór* ráczegresi leletekről. Arch. Ért. 50—56. l.
1687. *Wosinszky Mór*. Ékszerek a lengyeli neolith-kori sírmezőkből. U. o. 158—160. l.
1688. *Wosinszky Mór*. Præhistorikus talpcsöves edények. U. o. 211—224. l.
1689. *Wosinszky Mór*. Ásatások Gerjenben (Tolna m.) U. o. 301—312. l.
1690. *Wosinszky Mór*. A kaposvölgyi népvándorláskori üst. U. o. 427—431. l.

Numismatica.

1691. *Réthy László*. Kiadatlan Árpád- és vegyeskori magyar érmek. Arch. Értes. 41—45. l.
 1692. *Réthy László*. Redwitz Miklós szörényi bán érmei. U. o. 193—198. l.
 1693. *Réthy László*. Kiadatlan magyar érmek. U. o. 435—438. l.

IX. Germán nyelvek s irodalmak.

1. Német.

1694. Zur Erforschung des siebenbürgisch-sächsischen Dialektes. Korrespondbl. des Ver. f. siebenb. Landeskunde Nr. 1.
 1695. *Flaischlen Cäsar*. Otto Heinrich von Gemmingen. Mit einer Vorstudie über Diderot als Dramatiker. 1890. Ism. Gärtner Henrik. Phil. Közl. 206—209. l.
 1696. *Gärtner Henrik*. A német polgári dráma eredete. Ism. Heinrich G. Phil. Közl. 448. l.
 1697. *H. A grál-monda*. Phil. Közl. 102. l.
 1698. *Gretcs József*. A Tell-monda. Fehértemplomi áll. főgymn. értes. 1890/1.
 1699. *Heinrich Gusztáv*. A német végzet-tragédia eredete. Hunfalvy-Album. 190—205. l.
 1700. *Paul II.* Grundriss der German. Philologie I. Ism. Korrespondbl. d. Ver. f. siebenb. Landeskunde. Nr. 1.
 1701. *Teutsch Fr.* Die deutschen Kalender Siebenbürgens. Korrespondbl. d. Ver. f. sieb. Landeskunde. 3. sz.
 1702. *Wagner L.* Grundzüge der deutschen Poetik. Ergänzungsbuch zur deutschen Sprachlehre. Für Mittelschulen, Bürgerschulen und höhere Mädchenschulen. Pozsony-Budapest 1891. (8-r. 68 l.) Ism. Petz Gedeon Phil. Közl. 907—913. l.
 1703. *Szamota Istrán*. Szláv kölcsönszók a germán és román nyelveken. Phil. Közl. 16—25. l.
 1704. Arminius és Siegfried. Phil. Közl. 594—596. l.
 1705. *Baumbach*. Az eskü. Ford. Endrődi Sándor. Országvilág. 41. sz.
 1706. *Baumbach*. A tücsök. Ford. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 172. sz.
 1707. *Baumbach*. Por. Ford. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 265. sz.
 1708. *Baumbach*. A barát. Ford. Endrődi Sándor. Hét. 38. sz.
 1709. *Baumbach*. Dal a krétáról. Ford. Inczédi László. Hét. 27. sz.
 1710. *Baumbach*. Tavaszi dal. Ford. Pataj. Bácska. 48. sz.
 1711. *Baumbach Rudolf*. Magyar. Hírl. 209. sz.
 1712. *Bölsche Wilh.* Die Mittagsgöttin. Roman. 1891. Ism. Silberstein A. P.-Lloyd. 222. sz. — Rövid ism. Élet. II. köt. 229. l.
 1713. *Braun F.* Die letzten Schicksale der Krimgoten. Ism. Petz G. Phil. Közl. 212—215. l.
 1714. Brunhild és Sigrdrifa. Phil. Közl. 1096. l.
 1715. *Buchwald Ottó*. Botor az, a ki zugolódva. Ford. W. J. Borsodmegy. Lap. 48. sz.

1716. *Bürger G. A.* A vad vadász. Ford. Griesbach Ágost. Phil. Közl. 475—477. l.
1717. *Casanova* fogsága. Bud. Hirl. 256. sz.
1718. *Dell Adami.* Szivem. Ford. Méry Károly. Zala. 4. sz.
1719. *Eberl.* Behivatott. Ford. Szalay Fruzina. Hét. 42. sz.
1720. *Ebers G.* Per Aspera. Roman. Ism. Silberstein A. P. Lloyd.
305. sz.
1721. *Eichendorff.* Búc-ú. Ford. Radó Antal. Magy. Salon. XVI. köt. 263. l.
1722. Faust-monda. Phil. Közl. 1095. l.
1723. *Fischer.* A ti bölcsességek. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 552. l.
1724. *Fischer J. G.* Enyém s tiéd. Ford. Tolnai Vilmos. Hét. 47. sz.
1725. *Geibel.* Régi nóta. Ford. W. J. Borsodmegy. Lap. 48. sz.
1726. *Gerok.* Az elhagyott kert. Ford. Fidelis. Székesfehérv. és vid. 21. sz.
1727. *Glabrenner.* A nemes. Ford. Feleki Sándor. Orsz. Világ. 1. sz. és Székesfehérv. és vid. 21. sz.
1728. *Goethe.* *Goethe* Iphigeniája. Szöveg jegyzetekkel és irodalomtörténeti fejtegetéssel ellátta Haraszi Gyula. (Német írók iskolai tára. III.) Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 102 l.) 30 kr.
1729. *Goethe* Iphigenia Taurisban. ford. Csengeri J. Rövid ism. Élet. II. köt. 317 l.
1730. *Goethe* epigrammáiból 1) Különböző fenyegetés; 2) Katona vigasz. 3) Az eredetieskedőknek. Ford. Petrovics László. Nyitrai Lapok. 1. sz.
1731. *Goethe.* Az eredetiek. Ford. Révész Ernő. Bácska. 38. sz.
1732. *Goethe.* Mignon dala. Ford. Székely Sándor. Nagyvárad Hirl. 13. sz.
1733. *Goethe.* Vigasztalás. Borsodmegy. Lapok. 100. sz.
1734. *Czirbusz G.* *Goethe* Hermann u. Dorothea-jának tartalmi fejtegetése. Ism. Petz G. Phil. Közl. 997—1001. l.
1735. *Schwicker J. H.* In Weimar und im Goethe-Haus. Siebenb. deutsch. Tageblatt. 5292—5295. sz.
1736. *Szomory Károly.* A Faust-monda és a Faust-probléma. Magy. Szemle. 2—7. sz.
1737. *H. Hermann* és Dorothea színhelye. Phil. Közl. 215. l.
1738. *Harnack O.* Zur Nachgeschichte d. italienischen Reise. *Goethe's* Briefwechsel. Ism. p. g. Phil. Közl. 813. l.
1739. I. Napoleon és *Goethe.* (Talleyrand emlékirataiból.) Pesti Napló. 61. sz.
1740. *P. G.* *Goethe* mint színházi intendans. Phil. Közlöny. 598. l.
1741. *W. Grillparzer* in Weimar bei *Goethe.* Siebenb. deutsch. Tageblatt. 5261. sz.
1742. *Greif* 1) Emlékvers. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 220. l. és Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 59. sz. 2) Utolsó pihenés. u. o. 551. l.
1743. *Greif.* Orth János anyjához. Ford. Feleki Sándor. Orsz. Világ. 5. sz. és Székesfehérv. és vid. 15. sz.

1744. *Hamerling R.* Próza. Ism. Silberstein A. Pester Lloyd. 263. sz.
- 1744a. *Silberstein Adolf.* Hamerling als Philosoph. P. Lloyd. 55. 56. sz. Tanulmány «Die Atomistik des Willens» című munkáról.
1745. *Hammer-Purgstall.* Minden elmulik. Ford. Luby Sándor. Győri Közl. 26. sz.
1746. *Hauptmann Gerhart.* Einsame Menschen. Drama 5 Akten. Ism. Pætow W. P.-Lloyd. 16. sz. — Rövid ism. Élet. I. köt. 352. l.
1747. *Heine. Heine* 1) Az árboczhoz támaszkodva; 2) Le-lenézek vár és orom. Ford. Bérczi Fülöp. Orosházi Közl. 10. sz.
1748. *Heine.* Elálmodozva néztem. Ford. Ivánfi Jenő. Erdélyi Hiradó. 36. sz. — Marosvidék. 8. sz.
1749. *Heine.* Dalok. 1) Esténként ha az-erdőben . . . 2) Gyorsan s félve, mint őzike. Ford. Jacobi Béla. Nagyváradai Hirl. 198. sz.
1750. *Heine.* Azra. Ford. Pataj. Bácska. 100. sz.
1751. *Heine.* A tenger partján állott. Ford. S. Imre Józ. Bácska. 88. sz.
1752. *Lázár Bela.* Brandes Heiné-ről. (Die Litteratur des XIX. Jahrhundert.) Főv. Lap. 114. sz.
1753. *Netoliczka Oskar.* Zu Heines Balladen und Romanzen. Brassói ev. gymn. 1890/1. ért. 3—33. l.
1754. *Wechsler Adolf.* Am Grabe Heinrich Heines. Skizze. Neue Arader Zeit. 120. sz.
1755. *Zöllner Béla.* Heine vallomásaiból. Egyetértés. 258. sz.
1756. *Zöllner Béla.* Heine gyermekkora. Nemzet. 160. sz.
1757. *Helgi és Szigrum.* Részlet az *Edda* Helgi-dalaiból. Ford. Lederer Ignác. Magy. Hirl. 279. sz.
1758. *Herder.* Cid. Magyarázta Hoffmann Frigyes. (Német iskolai írók tára. II. köt.) Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 176 l.) 50 kr.
1759. *Herloszsohn.* Ha a fecske útra kél. Ford. Antonius. Nagyváradai Hirl. 48. sz.
1760. *Jean P. Nerrlich P. Jean Paul.* Rövid ism. p. g. Phil. Közl. 588. l.
1761. *Jordan W.* Episteln u. Vorträge. Ism. E. Siebenb. deutsch. Tageblatt. 5241. sz.
1762. *Knüssert.* A-szél. Ford. Révész Tivadar. Ország-Világ. 16. sz.
1763. *Kolisch.* A pillangó. Ford. Méry Károly. Hét. 20. sz.
1764. A Konrad pap Roland-dala. *H.* Phil. Közl. 104. l.
1765. Körner Tivadar. (képpel.) Vasárn. Ujs. 40. sz.
1766. *Silberstein A.* Theodor Körner's Gedenktag. Pester Lloyd. 250. sz.
1767. *Kretzer M.* Die Bergpredigt. Regény. Ism. D. Élet. I. Köt. 438. l.
1768. *Kuun Geza gróf.* Néhány szó a germán népek mythológiájáról. Kereszt. Magvető. 1—9. l.
1769. *Lenau. Lenau.* A száraz levél. Ford. Komjáthy Jenő. Magy. Szemle. 42. sz.
1770. *Kőszeghy Géza.* A zeneszerető Lenau. Főv. Lap. 116. sz.
1771. *Lenau und Sophie Löwenthal.* Tagebuch. Herausg. v. L. A. Frankl. 1891. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 202. sz.

1772. *Lenau*. Intés és vágy. Ford. dr. Nagy Mór. Erdélyi Híradó. 137. sz.
1773. *Lenau*. Őszi panasz. Ford. Pázmány Zoltán. Győri Közl. 80. sz.
1774. *Schneider József*. Lessing mint meseíró. Bölcsészettudori értekezés. Lócse Reiss József. 1891. (8 r. 45. l.) — Ism. V. Irod. tört. Közl. 303—305. l.
1775. *Albrecht P.* Lessings Plagiáté. Rövid ism. Phil. Közl. 471. l.
1776. *Logau*. 1) Orpheus Eurydikéről; 2) Orvos- és Jogtudomány. Ford. Révész E. Bácska 38. sz.
1777. *Lorn*. Az ember és a sors. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 220. l. — Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 59. sz.
1778. *Martin*. Az aranymadár. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 552. l.
1779. *Meyer Konrád Ferdinánd*. A Szent. Tört. elbeszélés. Ford. Péterfy Jenő. Ism. Bud. Hirl. 82. sz.
1780. *Meyer Konr. Ferd.* Janatsch György. Regény. Rövid ism. Magy. Hirl. 273. sz.
1781. *Meyer Konrád*. A szeszélyes muzsák. Ford. Rónay Ist. Hét. 46. sz.
1782. *H.* Német népdalok Faustról. Phil. Közl. 104. l.
1783. *Niggeler*. Az idő rózsát terem. Ford. Fidelis. Székesfehérv. és vid. 21. sz.
1784. *Otfrid* evangeliumának forrásai Phil. Közl. 474. l.
1785. *Platen*. A sz.-justi zarándok. Ford. Borsodmegy. Lapok. 35. sz.
1786. *Pröll Karl*. Das Kärtner Volkslied. Siebenbürg. deutsch. Tageblatt. 5298. sz.
1787. Reinke de Vos. Phil. Közl. 1098. l.
1788. *Rosegger*. A szív. Ford. Borsodmegy. Lap. 35. sz.
1789. *P. K. Rosegger*. Siebenbürg. deutsch. Tageblatt. 5416—17. sz.
1790. *Saul*. A csillagok. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 552. l.
1791. *Schiller*. *Schiller* Die Jungfrau von Orleans. Magyarázta. Bauer Simon. (Német írók iskolai tára. IV.). Budapest. Lampel R. 1891. (8-r. 184 l.) 50 kr.
1792. *Schiller*. Vágy. Ford. Dombi Lajos. Nagyvárad Hirlap. 20. sz.
1793. *Schiller*. Az alpi vadász. Ford. Székely Sándor. Nagyvárad Hirl. 13. sz.
1794. *Fischer K.* Schillers Jugend- u. Wundjahre. Ism. p. g. Phil. Közl. 812. l.
1795. *Hahn Adolf*. Schiller Telljéről. Ism. Heinrich G. Phil. Közl. 446. l.
1796. *Köster A.* Schiller als Dramaturg. Röv. ism. H. Phil. Közl. 215. l.
1797. *Schlaf Joh.* In Dingsda. Ism. Élet. II. köt. 317. l.
1798. *Schmidt Wilh.* Die Kinga-Sage. Ungar. Revue. 82—92. l.
1799. *Siebel*. A második feleség. Ford. r. n. Borsodmegy. Lap. 36. sz.

1800. *Silberstein Adolf*. Zwei Wiener Dichter. P. Lloyd. 133. sz.
 (Fritz Zs. és Lothar R.)
 1801. *Storm*. A nő keze. Ford. Borsodmegy. Lap. 35. sz.
 1802. *Sturm*. A pór és gyermeke. Ford. Feleki Sándor. Magy.
 Salon. XV. köt. 220. l. és Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 59. sz.
 1803. *Sudermann*. A becsület. Magy. Hirl. 140. sz.
 1804. *Suttner, Bertha v. Waffen Nieder!* Röv. ism. Élet. I. köt.
 439. l.
 1805. *Uhrlaub Lili*. Szeretnék angyal lenni. Ford. Latkóczy Mih.
 Györi Közl. 40. sz.
 1806. *Vischer Fr. Th.* Allotria. Ism. L. H—i. Pester Lloyd.
 282. sz.
 1807. *Wackernagel*. 1) Isten segítségé, 2) Tűzpróba. Ford. Feleki
 Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 220. l. és Fidelis névvel Székesfehérv.
 és vid. 59. sz.
 1808. *Walker Mathild*. A legédesebb szócska. Ford. Latkóczy
 Mih. Györi Közl. 40. sz.
 1809. *Wlislöcki II.* Elolvad a hó majd (Bácsmezei német nép-
 dal). Bácska. 8. sz.
 1810. *Wothe Anna*. Az utolsó alamizsna. Ford. Latkóczy Mih.
 Györi Közl. 40. sz.
 1811. *Zedlitz*. A táborig pap. Ford. Geró Lajos. Magy. Szemle.
 49. sz.

2. Svéd-norvég.

1812. *Domokos Illés*. Ola Hansson. Élet. II. köt. 271—282. l.
 1813. *Garborg Arne*. Mamájánál. Regény. Ism. s. f. Élet. I. köt.
 350. l.
 1814. *Ibsen, Paetow W.* Ibsen. Hedda Gabler. P. Lloyd. 11. sz. —
 Ganz Hugó. Élet. I. köt. 161—163. l.
 1815. *Ibsen*. Die Kronpräsidenten. Schauspiel in 5 Aufzügen.
 Ism. L. H—i. P. Lloyd. 102. sz.
 1816. *Ibsen*. A népgyűlölő. Dráma 5 felv. Ford. Vikár Béla. Első
 előadása a nemz. színházban szept. 25.
 1817. *Ibsen*. Költői levél. Ford. Beöthy László. Ország-Világ.
 18. sz.
 1818. *Ibsen*. A költő dala. Ford. Csukássy József. Bud. Hirlap.
 148. sz.
 1819. *Ibsen*. 1) Ágnes. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV.
 köt. 307. l. 2) Emlékkönyvbe. Magyar Salon. XV. köt. 551. l.
 1820. *Ibsen Henrik*. Fényiszony. Ford. Gergely Imre. Vasárn.
 Ujs. 17. sz.
 1821. *Ibsen*. A képcsarnokban. Ford. Henrik. Orsz.-Világ. 23. sz.
 1822. *Ibsen*. Felégetett hajók. Ford. Inczedy László. Hét. 17. sz.
 1823. *Ibsen*. A vihar-fecske. Ford. Inczédi László. Magy. Hirl.
 31. sz.
 1824. *Alexander Bernát*. Ibsen. Hét. 17. sz.
 1825. *Hidasz*. Zu Ibsens »Nóra». Karpathen-Post. 50. sz.
 1826. *Hoffmann Sándor*. Ibsen. Magy. Szemle. 17. sz.
 1827. *Lázár Béla*. Ibsen Henrik. Vasárn. Ujs. 17. sz.

1828. *Lázár Béla*. Nóra eredetije. Magy. Hirl. 181. sz.
 1829. *Lázár Béla*. Ibsen-paródiák. Magyar Salon. XV. kötet.
 174—176. l.
 1830. *Lázár Béla*. Ibsen «Gabler Hedda» színműve. Föv. Lap.
 26. sz. — S. A. (München). U. o. 36. sz.
 1831. *Lázár Margit*. Nóra. Nyugatmagy. Híradó. 32. sz.
 1832. *Palágyi Menyhért*. Ibsen Heddája. P. Napló. 104. sz.
 1833. *Palágyi Menyhért*. Ibsen. P. Napló. 109. sz.
 1834. *Rényi R.* Nóra. Nyugatmagy. Híradó. 37. sz. (Czáfolat
 Lázárára.)
 1835. Ibsen. Bud. Hirl. 109. sz. vezércikk.
 1836. A boldog Ibsen. P. Napló. 110. sz.
 1837. Ibsen Henrik Magyarországon. Élet. I. köt. 398—416. l.
 1838. A divatos drámaíró. Magy. Hirl. 86. sz.
 1839. *K. E.* Egy drámai reformátor. Magy. Hirl. 203. sz. (Strind-
 berg Ágost.)
 1840. *Tegnér Ezsaiás*. A Frithiof-monda. Ford. Győry Vilmos.
 Ism. k. Föv. Lap. 343. sz. — K. P. Napló. 342. sz.
 1841. *Tegnér E.* Frithiof megérkezte. Ford. Pázmány Zoltán.
 Győri Közl. 36. sz.

3. Holland.

1842. Brandes György önéletrajza. P. Napló. 87. sz.
 1843. *Huysmans J. K.* Lá-Bas. Rövid ism. Élet. II. köt. 419. l.

4. Angol.

1844. *Arnold Máté*. Szent Brandanus. Angolból ford. Radó Ant.
 Magy. Szemle. 39. sz.
 1845. *Burns*. Kevéssel is megelelgeszem. Ford. Révész E. Ország-
 Világ. 30. sz.
 1846. *Lévay József*. Burns Róbert. (Kivonat) Akad. Értesítő.
 479—485. l.
 1847. *Byron. Byron*. Manfred. Drámai költemény. Fordította
 Ábrányi Emil. Budapest, Singer és Wolfner, 1891. (8-r. 98 l.) 1 frt. —
 Ism. Élet. I. köt. 342—345. l.
 1848. *P. M.* Manfred. P. Napló. 92. sz.
 1849. *Byron*. Hiuságok hiusága. Ford. Pázmány Zoltán. Győri
 Közl. 79. sz.
 1850. *Byron*. Ég és föld című miszteriumából. III. szín. Ford.
 Rónay Jenő. Magy. Szemle. 24. sz.
 1851. *Byron*. Az új görög dalnok. (Don Juan-ja III. énekéből.)
 Ford. Spóner Andor. Bud. Szemle. 67. köt. 438—442. l.
 1852. *Byron*. Amundevillehouse. (Don Juan XII. ének) Ford.
 Spóner Andor. P. Napló. 87. sz.
 1853. *Byron*. A muzulmánok. Torontál. 10. sz.
 1854. *Palágyi Menghért*. Byron Kain-ja. P. Napló. 148. sz.
 1855. *Darvai Mór*. Thackeray. Föv. Lap. 349. sz.
 1856. *Doddridge Fülöp*. Vándorlás az örökletbe. Ford. Hegedűs
 Istv. Föv. Lap. 338. sz.

1857. *Douglas J.* Sötét titok. Angol dráma. Első előadása a népszínházban máj. 22.
1858. *Hemans Felicia.* Változás. Ford. Latkóczy Mihály. Zala. 4. szám.
1859. *Longfellow.* Sicíliai Róbert Károly. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle. 66. köt. 433—439. l.
1860. *Longfellow.* Santa Filomena. Ford. Jánosi Gusztáv. Nyugatmagyar Híradó. 214. sz.
1861. *Longfellow.* Lement a nap. Ford. Kőrösi Albin. Veszprémi Közl. 15. sz.
1862. *Longfellow.* Kisértetes házak. Ford. Jánosi Gusztáv. Magy. Szemle. 17. sz.
1863. *Longfellow.* Esős nap. Ford. Radó Antal. Divatsalon nap-tár. 154. l.
1864. *Longfellow.* Hálaadás. Ford. Szász Béla. Föv. Lap. 135. sz.
1865. *Longfellow.* Az énekesek. Ford. Szász Béla. Bud. Szemle. 68. köt. 275. l.
1866. *Mackay Ch.* Hulló levél. Ford. Reményi Ede. Magy. Salon. XVI. köt. 139. l.
1867. *Moore Tamás.* Nos, hozzatok egy kupa bort. Ford. Prém József. Magy. Szemle. 2. sz.
1868. *Ouida* elbeszélései. Magy. Hirl. 279. sz.
1869. *Poe Edgar.* Lee Anikó. Ford. Tolnai Vilmos. Föv. Lap. 333. sz.
1870. *Poe Edgár.* Az alvó. Ford. E. Kovács Gyula. Erdélyi Híradó. 71. sz.
1871. *Shakespere.* *Shakespere* színművei. Fordítják többen. Bevezetésekkel és jegyzetekkel ellátta Csiky Gergely. Budapest. Ism. Bud. Szemle. 68. köt. 329-331. l.
1872. *Campbell Tamás.* Shakespere életéről és drámáiról. Angol eredetiből közli Sebesy Alajos. Csorna, szerző kiadása, 1891. (8-r. 202 l.) 1 frt 50 kr.
1873. *Esterházy Sándor.* Hamlet. Föv. Lap. 325. sz.
1874. *Ferenczy Zoltán.* A Bacon-Shakespeare kérdésről. Erdélyi muz. kiadv. 395—421. 482—506. l.
1875. *Kazaliczky A.* Macbeth. Délmagyar. Közl. 2. sz.
1876. *Silberstein A.* Shakespeare. Der Sturm. P. Lloyd. 139. sz.
1877. Shakespeare megőrült. Független Hirl. 84. sz.
1878. *Shelley.* 1) Jó éjt! 2) Holnap. Forl. Erdélyi. Székesfehérv. és vid. 144. sz.
1879. *Shelley.* Téli tájkép. Ford. Radó Antal. Magy. Salon. XVI. köt. 265. l.
1880. *Tennyson.* Zúgj! zúgj! . . . Ford. Sikarai. Marosvidék. 4. szám.
1881. *White (Henry Kirke.).* Egy gyertyaszálhoz. Ford. Radó A. Hét. 49. sz.

5. Nyelvtanok.

1882. *Balassa József.* A német nyelv kiejtése és helyes írása. A helyes írást és kiejtést feltüntető szójegyzékkel. Segédkönyv a német

nyelv tanításához. Az osztrák helyesírás alapján. Székesfehérvár, Singer E. 1891. (8-r. 58 l.) 40 kr.

1883. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polg. iskolák I. és II. osztályai számára. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 155 l.) 80 kr.

1884. *Deutsch J. és Garai E.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák I. és II. osztálya számára. 2. átdolgozott és bővített kiadás. Budapest. Lampel R. 1891. (8-r. 189 l.) 1 frt.

1885. *Deutsch J. és Garai E.* Rendszeres német nyelvtan és olvasókönyv a közép-kereskedelmi iskolák I. osztálya számára. Budapest. Lampel R. 1801. (8-r. 197 l.) 1 frt 20 kr.

1886. *Endrei Ákos.* Német stílusgyakorlatok a középiskolák felső osztályai számára. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 181, IV. l.) 1 frt 20 kr. Ism. Szakál Kár. Dunántuli prot. lap. 34. sz.

1887. *Franke C.* Reinheit u. Reichthum d. deutschen Schriftsprache. 1890. Ism. Korrespondbl. d. ver. d. Siebenb. Landeskunde. 1. szám.

1888. *Füredi Ignác.* Magyar-német beszélgetések. Módszeres gyakorlati útmutatás a magyar és német beszéd gyors megtanulására. Budapest, Méhner V. 1891. (16-r. 352 l.) 80 kr.

1889. *Graf Jakob.* Olvasókönyv és nyelvtan a német nyelv gyakorlati elműjítésére. Polgári és felső leányiskolák számára. II. rész. A III. osztály számára. Budapest, Franklin-t. 1891. (8-r. 116 l.) 60 kr. Az I. részt ism. Hunyadi Felső polg. isk. közl. 209—211. l. — Ugyanaz. III. rész: a IV. osztály számára. Budapest, u. o. 1891. (8-r. 176 l.) 80 kr.

1890. *Heinrich Károly.* Német olvasókönyv kereskedelmi akadémiák és középkereskedelmi iskolák alsó osztályai számára. 2. átdolgozott kiadás. Budapest, Kókai L. 1891. (8-r. 116 l.) 80 kr.

1891. *Herrmann Antal.* Német olvasókönyv és nyelvtan, II—III. rész. 1890—91. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 768—773. l.

1892. *Hoffmann Mór.* Német nyelvtan és olvasókönyv mindkét nembeli polgári iskolák számára. 2. javított kiadás, I. rész. Budapest, Franklin-t. 1891. (8-r. 135 l.) 80 kr. — Ugyanaz II. rész. Budapest, u. o. 1891. (8-r. 224 l.) 1 frt.

1893. *Katona-Lajos.* Német olvasókönyv a gymnasium III. osztálya számára. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 181 l.) 1 frt. — Ism. Lechner László. Közokt. Szemle. 437—439. l.

1894. *Kleibel Antal.* A német kereskedelmi levelezés kézikönyve. Magyar isk. számára átdolg. Balassa Józ. 1889. Ism. Kőrösi Henrik. Tanáregyl. Közl. XXIV. évf. 257. l.

1895. *Könnye Nándor.* Magyar-német és német-magyar zsebszótár. Bécs és Budapest, 1890. Birálja Ballagi Aladár. Irod. tört. Közl. 128—131. l.

1896. *Lád Károly és Oldal János.* Német nyelv és olvasókönyv szókönyvvel és magyarázó jegyzetekkel. A polgári fiúiskolák számára. II. rész. A III. és IV. osztály számára. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r. VIII, 307. l.) 1 frt 60 kr.

1897. *Nagy Lajos.* Utmutatás a német beszéd könnyű megtanulására. Magyar betűs kiadás. Budapest, Eggenberger 1891. (16-r. 200 l.) 50 kr.

1898. *Schack Béla*. Magyar szöveg német fordításra. A középiskolák s ezekkel egy fokon álló intézetek felső osztályai számára. Összeállítva, szógyűjteménnyel és phraseológiával. Budapest, Franklin-t. 1891. (8-r. VIII, 208 l.) 1 frt 60 kr.

1899. *Schack Béla*. Német olvasókönyv. Ism. Balassa József. Phil. Közl. 903—907. l.

1900. *Schwicker J. H.* Deutsche Sprachlehre. Ism. dr. Spinóza. Bud. Hirl. 207. sz.

1901. *Szemák István*. Német nyelvtan. IV. rész. A középiskolák VII. és VIII. osztályai számára. 3. javított kiadás. Budapest, Lauffer V. 1891. (8-r. VII, 359. l.) 2 frt.

1902. *Zimmermann Gyula*. Német olvasó és gyakorlókönyv. II—III. rész. Debreczen 1891. Ism. Sinka Sándor. Debreczen. prot. lap. 11. sz.

1903. *Pausinger. S.* A német főnevek ejtegetéséhez. Ism. Petz Gedeon. Phil. Közl. 575—580. l.

X. Román irodalmak.

1. Francia.

1904. *Ackermanné*. Sülyedő hajón. Ford. Hegedűs István. Főv. Lap. 251. sz.

1905. *Arnault*. A levél. Ford. Tolnai Vilmos. Hét. 47. sz.

1906. *Bánfi Zsigmond*. Alceste és a misanthropia. 1890. Ism. Haraszti Gy. Bud. Szemle. 65. köt. 304—313. l.

1907. *Baudlaire*. Ábel és Kain. Ford. Endrődi Sándor. Hét. 24. sz.

1908. *Baudlaire Charles*. A lidércz. Ford. L. H. Élet. I. köt. 136. l.

1909. *Beranger*. A börze-galambok. Ford. Prém József. A Hét. 1. szám.

1910. *Béri Gyula*. La Fayette grófnő. Főv. Lap. 158. sz.

1911. *Bisson A.* A megboldogult. Vigj. 3. felv. Ford. Paulay E. Első előadása a nemz. színházban. ápr. 24. én.

1912. *Borelly (Viconte de)* 1. Éji dal. Ford. Béri Gyula. Hét. 50. sz. 2. A könyv. U. o. 51. sz.

1913. *Bourget P.* Physiologie de l'amour moderne. Ism. F. A Hét. 1. szám.

1914. *Bourget*. Luther. Ford. Endrődi Sándor. Főv. Lap. 293. sz.

1915. *Bourget*. Lázadás. Ford. Endrődi Sándor. Hét. 43. sz.

1916. *Bourget*. Halál. Ford. Radó Antal. Hét. 44. sz.

1917. *Brunetière*. 1. Études crit. sur la littérature française. III. sèr. 2. L'évolution des genres dans l'histoire de la littérature. 3. L'évolution de la critique etc. Ism. r. Bud. Szemle. 66. köt. 297—301. l.

1918. *Bryant V.* Álomvilág. Ford. Popini Albert. Vasárn. Ujs. 19. sz.

1919. *Bucheron Max*. Miss Heliett. Operette 3 felv. Zenéje E. Audrautól. Első előadása a népszínházban. ápr. 25.

1920. *Carré Michel*. A tékozló. Némajáték. Első előadása a népszínházban márcz. 21.

1921. *Case Jules*. Jeune Ménage. Rövísm. j. f. Élet. I. köt. 78. l.

1922. *Chambrier, Alice de*. Tavasz dal. Ford. Szaboleska Mihály. Főv. Lap. 131. sz.
1923. *Conscience Henrik*. A matróz családja. A jó szív. Rövid ism. Magy. Szemle. 10. sz.
1924. *Coppée Fr.* Madarak halála. Ford. Br. Bálintt József. Hét. 45. sz.
1925. *Coppée Fr.* Az anya. Ford. E. Bud. Hirl. 10. sz.
1926. *Coppée Fr.* Első szerelem. Ford. Révész E. Főv. Lap. 78. sz.
1927. *Coppée Fr.* Az apa. Ford. Sas Ede. Orsz. Világ. 36. sz. Dél-magyar. Közl. 295. sz.
1928. *Coppée Fr.* Dal. Ford. Szalay Fruzina. Hét. 20. sz.
1929. *Coppée Fr.* Über ungarische Litteratur. Ungar. Revue. 262—266. l.
1930. *Csillag Gyula*. Fénelon, cambrai-i érsek, mint szónok és író. Magyar Szemle. 47. 48. sz.
1931. *Dénes I.* Feuillet Octave. Élet. I. köt. 75—77. l.
1932. *Dénes I.* Meissonier I. L. E. Élet. I. köt. 172—174. l.
1933. *Dénes I.* Théodor de Banville. Élet. I. köt. 350. l.
1934. Feuillet Oktáv. (1812—1890). Vasárn. Ujs. 2. sz.
1935. *Fournel*. Tudom a léleknek mi kell. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 551. l.
1936. *France Anatole*. Thaïs. Ism. Cs. B. Élet. I. köt. 504—506. l. Diner I. P. Lloyd. 204. sz.
1937. *Gaidoz H. & Sébillot P.* Blason populaire de la France. Ism. D. F. S. Krausz. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 84—86. l.
1938. *Goncourt*. Mémoires de la vie littéraire. Tom. V. Ism. Élet. II. köt. 145. l.
1939. *H.* Eine Erinnerung au Alfred Musset. Neue Arader Zeit. 108. sz.
1940. *Haraszti Gyula*. Újabb nézetek a francia irodalomról. Bud. Szemle. 66. köt. 245—257. l.
- 1941 *Haraszti Gyula*. A renaissancekori francia színpad. Phil. Közl. 287—307. l.
1942. *Haraszti Gyula*. Faguet Emil. Bud. Szemle. 65. köt. 436—444. l.
1943. *Hugo Victor*. A mit a bérczetőn hallhatni. Ford. Kereszty István. Orsz. Világ 39. sz.
1944. *Hugó Victor*. Mózes a Niluson. Ford. Kőrösi Albin. Veszprém. Közl. 41. sz.
1945. *Hugó Victor*. Vita. Ford. Szalay Fruzina. Hét 31. sz.
1946. *Hugó Viet*. Polgárháború. (Századok legendájából). Ford. Ifj. Szász Béla. A Hét. 11. sz.
1947. *Jespersen Ottó*. Fransk Laesebog. Ism. Balassa J. Tanár-egyl. Közl. XXIV. évf. 407—410. l.
1948. *Katona Lajos*. Megjegyzések Barabás Ferencz úr bírálatára. Phil. Közl. 107—110. — Barabás válasza. U. o. 110—112. l. Molièrere vonatkozólag.
1949. *La Faguette Raoul*. A zuhatag. Ford. Br. Bálintt József. Magy. Bazar. 11. sz.
1950. *Lafontaine*. — Lásd. 104. sz. a.
1951. *Lázár Béla*. A tárcza fejedelme. (Emlékezés Jules Janinra). Magyar Hirlap. 216. sz.

1952. *Leconte de Lisle*. A hideg éji szél. Ford. Radó Antal. Hét. 39. sz.
1953. *Lemoyne André*. Ősszel. Ford. R. V. Egyház. Közl. 18. sz.
1954. *Loth I.* Les Mabinogion. Rövid ism. Phil. Közl. 590—592. l.
1955. *Maeterli*. Serres chaudes. Ism. *i. f.* Magy. Hirl. 181. sz.
1956. *Marmier*. A koldusasszony. Ford. W. J. Szepesi Közl. 17. sz.
1957. *Guy de Maupassant* és *Normand I.* Musotte. Ford. Paulay E. Szinmű 3 felv. Első előadása a nemz. színházban okt. 9.
1958. *Meilhac II.* A rendjel. Vigj. 3 felv. Ford. Paulay Ede. Első előadása a nemzeti színházban máj. 29.
1959. *Musset*. Juliához. Ford. Ignotus. Hét. 47. sz.
1960. *Musset Alfr.* A Juana. Ford. Pekry Károly. Főv. Lap. 298. sz.
1961. *Musset*. Isten veled. Ford. Radó Antal. Vasárn. Ujs. 52. sz.
1962. *Passy P.* Les sons du français. Ism. Balassa Józ. Tanár-egyl. Közl. XXIV. évf. 407—410. l.
1963. *Pauer Károly*. Feuillet Octáv. (1820—1890). Egyház. Közl. 2. szám.
1964. *Pekár Gyula*. A század végén. (Francia forradalom az irodalomban). P. Napló. 307. 310—312. sz.
1965. *Quiéhl, Karl*. Die Einführung in die französ. Aussprache. Ism. Balassa Józ. Tanár-egyl. Közl. XXIV. évf. 407—410. l.
1966. *Radó Antal*. A legújabb francia líráról. Magy. Szemle 49.
1967. *Ratisbonne Louis*. Az ibolya. Ford. Br. Bálintitt Józ. Hét. 24. sz.
1968. *Richepin*. September. Ford. Endrődi Sándor. Hét. 27. sz.
1969. *Richter László*. Chateaubriand. Ism. Haraszti Gyula. Phil. Közl. 452—454. l.
1970. *Redd G.* Huon de Bordeaux. Rövid ism. Phil. Közl. 589. l.
1971. *Rigal E.* Alexandre Hardy et le théâtre français. Ism. r. Bud. Szemle. 67. köt. 467—471. l.
1972. *Rousseau*. — Lásd. 1067. sz. a.
1973. *Sardou*. Thermidor. Szinmű. Nemzet. 17. esti sz.
1974. *Sardou F.* Agglegények. Vigj. 5. felv. Ford. Ambrus Z. Újra adatott a nemzeti színházban szept. 18.
1975. *Sully Prudhomme*. Az eltört kehely. Ford. Br. Bálintitt Józ. Közművelődés, 4. sz.
1976. *Sully Prudhomme*. Zarándoklás. Ford. Br. Bálintitt Józ. Hét. 26. sz.
1977. *Sully Prudhomme*. 1. Gyöngédség. Ford. Béri Gyula. Orsz. Világ. 4. sz. 2. Patak partján. U. o. 12. sz.
1978. *Sully Prudhomme*. 1. Galamb és lilium. Ford. Béri Gyula. Magy. Bazár 5. sz. 2. A menyasszony. U. o. 17. sz.
1979. *Sully Prudhomme*. 1. A keringő. Ford. Béri Gyula. Főv. Lap. 9. sz. — 2. Bálkirálynő. U. o. 25. sz. — 3. Álmodom. U. o. 220. sz.
1980. *Sully Prudhomme*. 1. Ha tudnád ... Ford. Radó A. Hét. 49. sz. 2. Éther. Főv. Lap. 180. sz.
1981. *Sully Prudhomme*. A fecskék. Ford. Szalay Fruzina. Hét. 46. sz.

1982. *Szabó Endre*. Egy új író. Magy. Salon. XVI. köt. 250—256.
 1. Maeterlinck Móríciz belga íróról szól.
 1983. *Szamota István*. Oláh, bolgár, vagy magyar eredetű volt-e
 Ronsard Péter. Phil. Közl. 177—180. l.
 1984. *Szemere Attila*. Gyp. Magy. Hirl. 86. sz.
 1985. *Szomaházy István*. Feuillet. Bud. Hirl. 3. sz.
 1986. *Szomorú Dezső*. Dumas filsről. Magy. Hirl. 160. sz.
 1987. *Theuriét*. A cigány zene. Ford. Kabosné Kinizsi Zsuzsika
 Kolozsvár. 28. sz.
 1988. *Theuriét*. Az utolsó csók. Ford. Radó Antal. Hét. 49. sz.
 1989. *Ujvári Béla*. Causeries françaises. 1892. Ism. Nemeckay
 Irma. Nemz. Nőnevelés. 451. l.
 1990. *Verlaine P.* Mes hopitaux. Rövid ism. Élet. II. köt. 419. l.
 1991. *Zola. Zola E.* Le Débauché. Rövid ism. Főv. Lap. 322. sz.
 1992. *Zola Emil*. L'argent. Ism. Silberstein A. P. Lloyd. 85. sz.
 1993. *Diner József*. Zola legujabb naturalismusa (L'argent.) Élet.
 I. köt. 326—332. l.
 1994. Ist Zola Antisemit? (L'Argent). Neue Arader Zeitg. 65. sz.

2. Tankönyvek.

1995. *Hofer Károly*. Gyakorlókönyv a rendszeres francia nyelv-
 tanhoz. Szótárral ellátta Háhn Adolf. Budapest, Eggenberger, 1891. (8-r.
 135 l.) 90 kr.
 1996. *Hofer Károly*. Francia olvasókönyv középiskolák számára.
 S. ótárral és jegyzetekkel ellátta Háhn Adolf. 4. kiadás. Budapest, Eg-
 genberger, 1891. (8-r. VI. 178 l.) 1 frt.
 1997. *Könyve Nándor*. Francia-magyar és magyar-francia zseb-
 szótár. Nagyvárad, ifj. Berger S. 1891. (16-r. 423, 334 l.) 1 frt 80 kr. —
 Ism. Bud. Hirl. 287. sz. «egy becses munka» és 204. sz. «a reform-szótár»
 czímmel.
 1998. *Noél Károly*. Francia-nyelvtan. Módszeres tanmenet isko-
 lai és magánhasználatra. 6. kiadás. A reáliskolai tanterv és utasítások
 szerint teljesen átdolgozták és olvasmányokkal bővítették Bartos Fülöp
 és Chovancsák István. I. rész. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. 199, XVI.
 l.) 1 frt.

3. Olasz-spanyol.

1999. *Alarcon y Mendoza*. A hazug vagy az igazság is gyanus.
 Ford. Gyóry V. Vígj. 3. felv. Első előadása a nemzeti színházban szept-
 ember 9-én.
 2000. *Ambrus Zoltán*. Don Pedro de Alarcon. Magy. Hirl. 133. sz.
 2001. *Alfieri*. Szeretlek-e? Ford. Radó Antal. Magy. Bazár. 23. sz.
 2002. *Ariosto*. Olympia. Örjögő Loránt-ból. Ford. Radó Antal.
 Magy. Salon. XV. köt. 36—48. l.
 2003. *Ariosto*. Bradamant panasza. Ford. Radó Antal. Bud. Szemle.
 68. köt. 415. l.
 2004. *Bruno Giordano*. Az ideál. Ford. Péterfi Jenő. A Hét. 1. sz.
 2005. *Campsamor*. Félelem. Ford. Radó A. Hét. 49. sz.

2006. *Conte di Lara*. Temető. Ford. Kőrösi Albin. Veszpr. Közl. 4. szám.
2007. *Dante. Dante Alighieri*. A purgatorium. Fordította, bevezette s jegyzetekkel kísérte Szász Károly. Budapest, Akadémia 1891. (8-r. 528 l.)
2008. *Dante. Il canzone*. Ford. R. V. Egyház. Közl. 2. sz.
2009. *Dante. Oh jaj! Ezerszer jutna is eszembe*. Ford. R. V. Egyház. Közl. 19. sz.
2010. *Csicsáky Imre*. Dante theológiája. Hittud. folyóirat. 197—211, 478—512. l. Elejét lásd a múlt évi könyvészetben. Külön is megjelent 1891-ben. Ism. Magy. Szemle. 28. sz.
2011. *Csicsáky Imre*. Dante és Olaszország városai Magy. Állam. 233. sz.
2012. *F. y Kálmán*. A «Divina Commedia» célja és alapeszméje. Magy. Állam. 225. sz.
2013. *Kipper István*. Az ember Dantenál. P. Napló. 324. sz.
2014. *Kunn Géza gr.* Élet és irodalom. Erdélyi Híradó. 118. sz.
2015. *Pelech János*. Alighieri Dante. A pokol. (Inferno). Irodalmi tanulmány. Eperjes 1890. (Szerző kiadása Soóvárott.) (8-r. 135 l.) 1 frt.
2016. *Scartazzini Gio*. Introduzione allo studio di Dante. Rövid ism. Phil. Közl. 593. l.
2017. *Echegaray Budán*. Hét. 31. sz.
2018. *Fogazzaro Antonio*. Il mistero del poeta. Ism. S. Mz. P. Lloyd. 104. sz.
2019. *Haraszty Gyula*. Echegaray. Bud. Szemle. 66. köt. 321—348. l.
2020. *Harmat Géza*. A «paraszt becsület»-ről. (Varga népdrámája.) Főv. Lap. 310. sz.
2021. *Manzoni A.* A Karácsony. Ford. Kőrösi Albin. Veszpr. Közl. 52. sz.
2022. *Rényi R.* Echegaray. A nagy Galeotto. Nyugatm. Híradó. 41. sz.
2023. Spanyol néprománczok. 1. Kinyitott a myrtusbokor virága; 2. Vígán suhan sík tengeren. Ford. V. Szöcs Géza. Erdélyi Híradó. 261. sz.
2024. Két spanyol Atilla-dráma. Irod. tört. Közl. 400. l.
2025. *Stechetti*. Kaszált mezőknek. Ford. Radó A. Hét. 49. sz.
2026. *Tasso T.* Tankréd és Klorinda. (Megszabad. Jeruzs. XII. ének. 46—69 v.) Ford. Jánosi Gusztáv. Bud. Szemle. 66. köt. 127—132. l.

4. Oláh.

2027. *Alexi György*. Új irány az oláh nyelv és irodalom terén. Élet. II. köt. 239—243. l.
2028. *Alexi György*. A holló az oláh népköltésben. Hunfalvy-Alb. 215—217. l.
2029. *Branisce Valér*. Egy lap a középkor történelméből. Phil. Közl. 338—340. l. Ismerteti Sainean Lázár, «O pagina din istoria medievala.» című cikkkét.
2030. *Branisce Valér*. Muresianu András. Tanulmány az erdélyi román irodalom köréből. Budapest, 1891. (8-r. 29 l.)

2031. *Carmen Sylva*, Erzsébet román királyné. Vasárnapi Ujság. 22. sz.
2032. *Ember György*. Román népdalok. III—V. Nagyvárad. 14. sz.
2033. *Groze C. B.* Din Istori'a literaturai romáue. Balázsfalvi román gymn. 1890/1. értes.
2034. *Harmath Lujza*. *Carmen Sylva* és kiválóbb nőalakjai. Magy. Bazár. 18. 22. 23. sz.
2035. *Junius*. Major és Sinkai. Bud. Hirl. 239. sz.
2036. *Mangiuea Simon*. Daco-romanische Sprach- und Geschichtsforschung. I. Theil. Oravicza. 1891. (8-r. 236 l.) 1 frt 50 kr.
2037. *Morariu C.* Die romänische Litteratur in der Bucovina (1774—1890). Romän. Revue. 34. 174. 301. 409. 514. 633. l.
2038. *Müller Johann*. Praktischer Lehrgang der romänischen Sprache zum Schul- und Selbstgebrauch. Hermanstadt, W. Krafft. 1891. (8-r. 176. l.) 80 kr.
2039. *Somogyi Ignác*. *Carmen Sylva*, Manole mester. Főv. Lap. 124. sz.
2040. *Vacarescu Helén*. A pasa. (Mohamedán dal). Ford. Br. Bálintt Józs. Magy. Bazár. 24. sz.

XI. Szláv nyelvek s irodalmak.

2041. *Asbóth Oszkár*. A hangsúly a szláv nyelvekben. (Értekezések a nyelv és széptudományok köréből. XV. köt. 8. sz.) Budapest, Akadémia 1891. (8-r. 82 l.) 80 kr.
2042. *Brandes György*. Lengyelország romantikus irodalmából. Ford. Lenkei Henr. Élet. I. köt. 5—16. l.
2043. *Czambel Sámuel*. Zur Kritik der Editionen slovakischer Volksdichtungen. Ethnol. Mittheil. a. Ungarn. 18—21. l.
2044. *Czambel S.* K reči slovenskom pravopise. Budapest, 1890. (8-r. 42 l.) 40 kr.
2045. *Czambel S.* Prispievky k dejinám jazyka slovenskeho, 1887. Ism. Kvacala János. Századok. 65—68. l. és Ung. Rev. 840—843. l.
2046. *Meyer Guszt.* Az albán nyelv etymologiai szótára. Röv. ism. Phil. Közl. 215. l.
2047. *Vlček Jarosl.* Dejiny literatury slovenskej. T. S. Martine, 1890. Ism. K. J. Bud. Szemle. 65. köt. 474—480. l.
2048. *Vojtás M.* A lengyel nép ősmondái. Ism. Szamota I. Phil. Közl. 573—575. l.
2049. *Volf György*. A cseh ř hang kora. Hunfalvy Album. 49—52. lap.
2050. *Baratinszky*. Elvászthatlanok. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 552. l.
2051. *Baratinszky*. Mit akartok napok? Ford. Sáfrány Károly. Veszpr. Közl. 6. sz.
2052. Bolgár népdalok. 1. Szól a madár . . . 2. Petka szól . . . 3. Idegen legény jött . . . Ford. Strausz Adolf. Hunfalvy Album. 249—251. l.
2053. Bolgár mithologia ereklyéi. Nemzet. 354. sz.
2054. Goncsarov Alekszandrovics Iván. Magy. Hirl. 195. sz.

2055. *Cselingarian Jakab*. Goncsarov Iván. 1812—1891. Magy. Salon. XVI. köt. 209—211. l.
2056. *Jovanovics Jordán*. 1. A költő és a dalok. 2. Ház nélkül. Ford. Dömötör Pál. Főv. Lap. 36. sz.
2057. Egy mátyás martyr. V. P. Napló. 242. sz. (Kollár János).
2058. *Lermontov*. Ima. Ford. Feleki Sándor. P. Napló. 135. sz. — Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 62. sz.
2059. *Lermontov M.* Álom. Ford. Szabó Endre. Orsz. Világ. 9 sz.
2060. *Maikow*. Sötét völgyből. Ford. Feleki Sándor. Magy. Salon. XV. köt. 552. l.
2061. Miczkievicz szerelme. P. Napló. 194. sz.
2062. *Nekrassov*. Az anyai szív. Ford. Fidelis. Székesfehérv. és vid. 119. sz.
2063. *Nekrassov*. Az esküvő. Ford. Feleki Sándor. P. Napló. 354. sz.
2064. *Nekrassov Miklós*. Lábon maradt vetés. Ford. Szabó Endre. A Hét. 6. sz.
2065. *Nikitin*. Nagyapó. Ford. Radó Antal. Magy. Salon. XVI. köt. 264. l.
2066. *Pleschtschejew*. Az otthon. Ford. Feleki Sándor. P. Napló. 135. sz. — Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 62. sz.
2067. *Puskin*. Az élet szekere. Ford. Szabó Endre. Ország Világ. 9. szám.
2068. *Radicevics Brankó*. Nyári lira. 1. A szerencsés bojár. 2. Csak menj le, nap! Ford. Dömötör Pál. Főv. Lap. 226. sz. 3. Az idegen. U. o. 284. sz. és Bácska 81. sz.
2069. *Románecz Mih.* A Szibinyáni-románckör a szerb népköltészetben. Ism. Szamota Istv. Phil. Közl. 572—573. l.
2070. *Sármai J.* Danilevsky Petrovics Gergely. Élet. I. köt. 79—80. lap.
2071. *Sármai József*. Goncsarov. (1812—1891). Élet. II. köt. 307—312. l.
2072. *Scossa Dezső*. A szerb sajtóról. Főv. Lap. 174. sz.
2073. *Scossa Dezső*. A szerbek népköltészetéről. Orsz. Világ. 38. sz.
2074. *Sienkiewicz*. Hitvallás nélkül. Regény. 1891. Ism. M. Főv. Lap. 247. sz.
2075. *Sládkovics András*. Detván. Ford. Goldberger Miklós. Budapest, Nagel O. 1891. (8-r. 117 l.) 1 frt.
2076. *Strausz Adolf*. Bolgár népköltészet. Ford. 1. Markó és a szerencsés leány. 2. Szerelmes dal; 3. Bosnyák fiúcska; 4. Szamovilek tánca; 5. A czipra leány. 6. Koledarszki ének; 7. Régi bolgár toborzó; 8. Pródán és a két testvér. Magy. Salon. XIV. köt. 598—607. l.
2077. *Szabó Endre*. Orosz költők. Ism. Magy. Hirl. 266. sz.
2078. *Szabó Endre*. Byronizmus Puskinnál. Élet. II. köt. 341—353. lap.
2079. *Szlávik Mátyás*. Tranoscius énekszerző emlékünnepele. Prot. egyh. és isk. lap. 37. sz.
2080. *Tolstoi L. gr.* Meine Beichte. Übers. v. Alex. Markow. Ism. Vészi J. P. Lloyd. 49. sz.
2081. *Tolstoi L.* Die Bedeutung der Wissenschaft und der Kunst. Ism. Vészi J. P. Lloyd. 237. sz.

2082. *Dunkmeyer Friedr.* Tolstoi — Prophet oder Popanz? Berlin, 1891. Ism. Vészi József. P. Lloyd 86. sz.
 2083. *Turgenyeff.* Győri Közl. 12. sz.
 2084. *Vukisevics.* Izidor Sztójkovic 1842—1891. Zombori szerb. isk. 1890. I. értes. 24—30. l.
 2085. *Wäszezszi.* Könnyek. Ford. Feleki Sándor. P. Napló. 135. sz. és Fidelis névvel Székesfehérv. és vid. 62. sz.
 2086. *Zaklinszky J.* Ném emlékezete. Ruthénból ford. Máthé Miklós. Magy. Szemle. 12. sz.
 2087. *Zs. M.* Kermann Dániel élete. Prot. Szemle. 130—157. 269—292; 485—514. l.

XII. Vegyesek.

2088. *Acsádi J.* Az Athenæum kézi lexicona. Ism. K. Főv. Lap. 285. sz. — B. A. Irod. tört. Közl. 407—409. l. — Nemzet. 283. sz. — Gáspár I. P. Napló. 283. sz. — Nyugatmagy. Híradó. 237. sz. — Silberstein A. P. Lloyd. 291. sz. Egyetértés. 291. sz.
 2089. *Hoernes.* Die Urgeschichte des Menschen. Ism. Hpl. Arch. Ért. 273. l.
 2090. *Gopcsa László.* Magyar gyorsírási ereklyék. Orsz.-Világ. 1. szám.
 2091. *Marholm L.* A paraszt az irodalomban. Élet. I. köt. 310—318. lap.
 2092. *Müller M.* Physical religion. 1891. Ism. Pozder K. Phil. Közl. 990—997. l.
 2093. *Radó Antal.* Idegen költők albuma. Műfordítások a XIX. század lyrájából. Budapest, Lampel R. 1891. (8-r. XI. 367. l.) 5 frt. — Rövid ism. Nemzet. 349. sz.
 2094. *Schell Antal.* Hitszónoklati gyorsíró. Szeged. 1891. (8-r. VII. 214 l.) 1 frt 50 kr. Ism. Kisfaludy Á. B. Kath. Szemle. 332—334. l. — Irod. Szemle. (Eger). 5. sz.
 2095. *Székrenyi I.* A bibliai régiségtudomány kézi könyve. Szeged, 1890. Ism. Irod. Szemle. (Eger). 3. sz.
 2096. *Várdai A.* Észrevételek a rajzoktatás kérdéséhez. Művészi Ipar. 97—114. l.

Összeállította : HELLEBRANT ÁRPÁD.

OVIDIUS SZERELMEI.

(Felolvasatott a M. T. Akadémia 1892. május 23-án tartott ülésében.)

Ovidius, a római költőművészet legnagyobb virtuóza, kétség-telenül az erotikus költészet terén alkotta meg legeredetibb és legbevégzettebb munkáit, a *Hősnők leveleit* (Epistulae Heroidum) és a *Szerelem művészetét* (Ars amatoria). Ezt nemcsak mi állítjuk, hanem érezte maga a költő is: midőn távol hazájától, megválva szeretteitől, elhagyatva, betegen feküdt a kietlen Pontus partján s lelkét elfogták a közelgő halál sejtelmei, midőn száz oka lett volna elátkozni éppen szerelmi költeményeit, melyeket vesztére írt, felülkerekedett megalázott lelkében még egyszer és utoljára a költő büszkesége s előre megfogalmazott sirversében, mely a *Keservek* harmadik könyvében¹⁾ olvasható, nem hivatkozik nagy epikus munkáira, melyekkel Augustust akarta egykor megnyerni, hogy az udvarnál Varius, Vergilius és Horatius utóda lehessen, nem említi az *Átváltozásokat* (Metamorphoses) és a *Naptárt* (Fasti), hanem egyszerűen a *gyöngéd szerelmek játszi énekesének* (tenerorum lusor amorum) nevezi magát s attól kér sírja fölött egy röpke fohászt, a ki érezte valaha szívében a szerelem üdvét és kínját: *quisquis amasti*, a mint röviden és praegnansan mondja.²⁾

¹⁾ V. ö. Trist. III. 3, 73—76 :

Hic ego qui iaceo, tenerorum lusor amorum,
Ingenio perii Naso poeta meo.
At tibi, qui transis, ne sit grave, quisquis amasti,
Dicere: Nasonis molliter ossa cubent.

²⁾ Világért sem akarjuk ezzel kisebbiteni a *Metamorphoses* művészi becsét, de az egész munka végre még sem egyéb az antik költészetben régen elcsépelte mondák sorozatánál, melyeknek csak a virtuoz elbeszélés kölcsönözhetett új érdeket. A mi pedig a *Fasti*-t illeti, a költő nem is választhatott volna szellemétől idegenebb feladatot: ő, a ki a régi római egyszerűségben, mint az Augustus korabeli *aurea Roma* igaz fia, sohasem

De, mint minden író, a ki kora ifjúságában lép a nyilvánosság elé, úgy ő is utánzáson kezdte. Első munkája, a *Szerelmek* (Amores) című három könyves elegia-gyűjtemény még egészen a Tibullus- és Propertius-féle csapáson halad; jóval több benne a reminiscencia, mint az eredetiség. Ez azonban még korántsem igazolhatja azt a lenéző bánásmódot, sőt csaknem teljes elhanyagolást, melyben a római irodalom kutatói az egész gyűjteményt kezdettől fogva részesítik. Nem akarnak benne egyebet látni részint Tibullus és Propertius költészetének ügyetlen utánzásánál, részint buja képzelet szülte erotikus leírások összefüggéstelen sorozatánál, melynek semmi egyéni színezete nincs, melynek alapjául valódi élmény és igaz érzés egyáltalán nem szolgált. Sajátságos mégis, hogy e szigorú ítélettel készen voltak a kritikusok, mielőtt rászánták volna magukat a legelső és legszükségesebb feladat megoldására, arra t. i., hogy jóra való nyelvi és tárgyi kommentárt írjanak ez elegiákhoz; mert szégyen ugyan, de tagadni nem lehet, hogy ilyenekkel se a *Szerelmekhez*, se a *Szerlem művészetéhez* nem rendelkezünk. Valóban *habent sua fata libelli*: mintha Augustusnak kegyetlen és a viszonyokhoz képest igazságtalan ítélete,*) melylyel e költeményeket erkölcstelen munkáknak bélyegezte, volna mind a mai napig oka annak a nevetséges álszeméremnek, mely éppen a leg-

tudott egyebet látni *rusticitas*-nál (l. Ars. am. III. 113—128), ő vállalkozott a római ünnepnaptárral kapcsolatos naiv és esetlen mondák elmesélésére! Legjobb akarata mellett is a *Fasti* soraiból számtalanszor kiérzik némi ironia, sőt itt-ott emlékeztet arra a frivolságra, a melylyel e regék némelyikét az *Ars amatoria*-ban érintette.

*) Legalább is nehéz volna kimutatni, hogy Ovidius erkölcstelenebb, mint elődei és mintaképei, Gallus, Tibullus, de különösen Propertius. Hiszen a hetaera-élet volt az antik erotika alapja s a *nequitia*-t ismerték el a régiek a szerelmi elegia uralkodó jellemvonásának. Azt meg éppen lehetetlen Ovidiusra ráfogni, hogy az említetteknel kevesebb ízléssel tárgyalta volna a sikamlós dolgokat, sőt van költészetének egy oly sajátosága, mely legalább a mi szemünkben nagyon előnyös oldalról tünteti föl úgy ízlését mint erkölciségét: a *paderastikus elem teljes hiánya*, a mivel egyedül áll az ókor erotikusai közt s a mit a magyarázók elfelejtettek kellőleg méltányolni. Ő csak azt a nagy hibát követte el, hogy az *Ars amatoria*-ban tükröt tartott az *aurea Roma* elé, a mi éppen ebben az időben, midőn Augustus az erkölcisreformátor szerepében tetszett magának, nem lehetett egyéb, mint a többi költő által is támogatott hivatalos képmutatás arculcsapása, a minél szabadságát vesztett államban nincs veszedelmesebb dolog

tehetségesebb bűvárokat tartotta vissza attól, hogy e nagyérdékű művekbe kissé jobban elmélyedjenek.

E szégyenletes mulasztást legalább részben magamnak kellett pótolnom, midőn nem rég egy nagyobb, *Ovidius életéről és műveiről* szóló monographia megírásába fogtam. Mivel a költő egész működéséről akartam számot adni, okvetetlenül meg kellett határoznom, hogy a *Szerelmek* minő helyet foglalnak el Ovidius írói fejlődésében; e czélből pedig némi rendet kellett hoznom ez elegiáknak a régiak szokása szerint három könyvben minden elv nélkül szétszórt csoportjába, a mit eddig senki sem tartott érdemesnek megkísérteni. Szerény kísérletünkől, úgy hiszem, ki fog tűnni, hogy a *Szerelmek*-ben fokozatos haladás, sőt egy részök közt tervszerű összefüggés mutatkozik.

Mivel a rendezésnél a tartalmi rokonság szempontja a döntő, külön kell választanunk először is a *nem erotikus tartalmú elegiákat*. Ezek egy részében Ovidius saját költői működésére nézve ad felvilágosításokat, más részök pedig csak azért került a gyűjteménybe, mert a szerző számukra egyéb alkalmas helyet nem talált. Ide tartoznak:

A második könyv bevezetése (II. 1.), melyben a költő őszintén megvallja az okot, a miért erotikus lett. Próbált ő hősöket zengetni, de a nagy époszra ereje elégtelennek mutatkozott; most azonban minden dicsőségnél nagyobb siker neki, ha a büszke leányt verseivel meghódítja (33—36. vs.):

At facie tenerae laudata saepe puellæ
Ad vatem, pretium carminis, ipsa venit.
Magna datur merces. Heroum clara valete
Nomina: non apta est gratia vestra mihi.

A harmadik könyv előszavában (III. 1.) az Elegia és a Tragœdia vetélkednek a költőért, amaz szerelemre termett leány, ez fenséges istennő alakjában jelenvén meg. A költő kibékíti őket: rövid időt még az elegiának szentel, hogy szerelmes verseit befejezze, azután egészen a tragédiára adja magát (67—68. vs.):

Exiguum vati concede, Tragoedia, tempus,
Tu labor æternus, quod petit illa, breve est.

Az első könyv utószavából (I. 15.) megtudjuk, hogy irigyei henyeséggel vádolják, mert se katonai, se politikai pályára nem

lépett; e földhöz ragadt lelkek nem értik, hogy az ő czélja sokkal magasabb, a költői halhatatlanság:

Quid mihi, Livor edax, ignavos obicis annos,
 Ingeniique vocas carmen inertis opus?
 Non me more patrum, dum strenua sustinet ætas,
 Præmia militiæ pulverulenta sequi,
 Nec me verbosas leges ediscere, nec me
 Ingrato vocem prostituisse foro.
 Mortale est, quod quæris, opus. Mihi fama perennis
 Quæritur, in toto semper ut orbe canar.

Kimutatja azután a legnagyobb költők példáin a poesis halhatatlanságát s büszke reménnyel zárja sorait:

Pascitur in vivis Livor, post fata quiescit,
 Cum suus ex merito quemque tuetur honos.
 Ergo etiam cum me supremus adederit ignis,
 Vivam parsque mei multa superstes erit.

A harmadik könyv végén, az egész gyűjtemény epilógusában (III. 15.) már úgy vesz búcsút az elegiától, mint a ki valóban kivívta magának az örök hírt (19—20. vs.):

Imbelles elegi, genialis Musa, valete,
 Post mea mansurum fata superstes opus.

II. 18: levelet ír költő barátjának, az epikus Macernek, melyből látjuk, hogy már a heroidákkal is javában foglalkozik. III. 9: megható gyászdal Tibullus, a mester halálára, kit az Elegia és verseiben megörökített kedvesei, Delia és Nemesis siratnak. III. 13: a Falerii-ban tartott Juno-ünnep leírása.

A többi elegia már mind erotikus jellegű. Ezek közül az antik költészet ismerője megint könnyen kiválaszthat egy csapatot, melyet én *erotikus közhelyek* cím alá foglalok össze. Így nevezem azokat a szerelmes tárgyú költeményeket, melyek minden egyéni vonatkozás és egyéb elegiákkal való minden összefüggés nélkül olyféle themákkal foglalkoznak, a minők a görög és a római erotikában közkincsesé, úgyszólván közhelyekké (*loci communes*) váltak s jórészt nem egyebek a költő széleskörű olvasottságából merített reminiscenciáknál, vagy csak alkalmúl szolgálnak, egészen alexandrin modorban, erotikus mythosok elbeszélésére. Ezek a gyűjtemény leggyengébb darabjai, melyeken a szemmel látható utánzáson kívül még az iskolás rhetorika nyűgei is feltűnnek. Ilyenek:

I. 6.: a keményszívű kapushoz intézett hiába való kérelem, hogy bocsássa be a szerelme kedveséhez, a ki lakomáról jövet, borosan, koszorúval fején egy hűvös éjjel az ajtó előtt fázik, tehát egészen szabályszerű *παρακλασιθρον*, melynek számos példáját ismerjük úgy a görög, mint a latin költészetben s a melyben legföllebb az elegiában szokatlan refrain¹⁾ érdemel figyelmet. I. 7.: bánat a kedvesen elkövetett erőszakosság miatt; féltékenységében kezét emelt a gyöngye leányra s most megátkozza bűnös ökleit s engesztelésül arczát, szemeit és haját átengedi a kedves körmök bosszújának (63—66. vs.):

At tu ne dubita — minuet vindicta dolorem —
 Protinus in voltus unguibus ire meos.
 Nec nostris oculis, nec nostris parce capillis:
 Quamlibet infirmas adiuvet ira manus.

A tárgyának tyikus voltát a Horatius, Tibullus és Propertius rokon helyeivel való összehasonlítás eléggé mutatja. I. 9.: rhetori gyakorlat módjára fölvesz egy themát: *Minden szerető katona* (Militat omnis amans) s azt különböző oldalról megvilágítja, hosszasan hasonlítva össze a szerelmesnek és a harczosnak sorsát, melyet csaknem mindenben megegyezőnek talál. I. 13.: az erotikusoknál szokásos kifakadás Aurora ellen,²⁾ mely véget vet a kéjt adó éjnek s a szeretőt letépi kedvese kebléről; ez is valószínűs rhetori invectiva gondos dispositióval s az Aurorára vonatkozó mythosok ügyes felhasználásával. II. 9.: ima Cupidóhoz a szerelemben való szerencséért, hasonló az egyéb erotikusoknál rendszeren Venushoz intézett *ἕμνος κλητικός*-okhoz. II. 15.: ajándékkísérő vers; a költő gyűrűt ad kedvesének azzal az óhajtással, bár válnék ő maga gyűrűvé, hogy folyton kedvese mellett lehessen. III. 3.: a szép leány a szerelemben büntetlenül lehet esküszegő, mert az istenek a szépséget magát is istenségnek ismerik el. (1—12. vs.):

Esse deos, i, crede! Fidem iurata fefellit,
 Et facies illi, quæ fuit ante, manet.

¹⁾ Ezzel akarja jelezni a költő a bebocsátást hiába kérő szerelmes türelmetlenségét:

Tempora noctis eunt, excute poste seram.

Nevezetes, hogy e refrain a dalt egyenlő strophákra (8—8 sor) osztja.

²⁾ V. ö. Anth. Pal. V. 3. 172.

Quam longos habuit nondum periura capillos,
 Tam longos, postquam numina læsit, habet.
 Candida candorem roseo suffusa rubore
 Ante fuit: niveo lucet in ore rubor.
 Pes erat exiguus: pedis est artissima forma,
 Longa decensque fuit: longa decensque manet.
 Argutos habuit, radiant ut sidus ocelli,
 Per quos mentita est perfida sæpe mihi.
 Scilicet æterno falsum iurare puellis
 Di quoque concedunt formaque numen habet.

Futólagos átolvasás is meggyőz arról, hogy itt azzal a sokszor ismétlődő erotikus témával van dolgunk, melyet Horatius is megénekelt a csapodár Barinéhez (Carm. II. 8.) intézett híres ódájában. III. 6.: hiába való kérelem a megáradt patakhoz, mely a kedveséhez siető szerelmes útját állja; a helyzet csak arra szolgál, hogy alkalmat adjon erotikus vonatkozású folyam-mythosok hosszú sorának alexandrin modorú elbeszélésére. III. 10.: Ceres ünnepe a nőt elkülöníti a férfiaktól s a leggyöngédebb szerelmi viszonyt is kegyetlenül megszakítja; igazságtalan kívánság ez az istennőtől, hiszen Ceres maga is édes mézesheteket élt Krétában a szép Iasioossal. Ez is oly helyzet, melyet az elegia — rendszeren Isis kultuszával kapcsolatban — régen kizsákmányolt.

Külön csoportot képez továbbá néhány *őszinte vallomás*, melyekben a költő dévajtsága leplezetlenül nyilatkozik. Ezek már egyénibb színezetű költemények, mint a főnebb ismertetett erotikus közhelyek, egyéb elegiákkal azonban sem tartalmi rokonságban sem bárminő összefüggésben nem állanak. Így a második könyv negyedik dalából (II. 4.) megtanuljuk, hogy a költő szíve rendkívül tág: szeret ő minden rangú, rendű és fajtájú szépséget, vágyait a legellentétebb tulajdonságok egyaránt felkeltik (9—10. vs.):

Non est certa meos quæ forma invitet amores,
 Centum sunt causæ, cur ego semper amem;

szóval szereti Róma minden szemre való leányát és asszonyát (47—48. vs.):

Denique quas tota quisquam probet urbe puellas,
 Noster in has omnis ambitiosus amor.

II. 10.: barátjával, Graecinusszal szemben saját példáján mutatja ki, hogy lehet egyszerre kettőt is szeretni (1—4. vs.):

Tu mihi, tu certe, meminī, Græcine, negabas
 Uno posse aliquem tempore amare duas.
 Per te ego decipior, per te deprensus inermis
 Ecce, duas uno tempore turpis amo.

Ez állapot kínos, de mégis jobb, mint szerelem nélkül élni, sőt a költő, hogy halála méltó legyen életéhez, meghalni is Venus szol-gálatában szeretne (29—30. vs.):

Felix, quem Veneris certamina mutua perdunt.
 Di faciant, leti causa sit ista mei.

III. 7.: de a sok szerelem, a mint dévaj módon elbeszéli, végre mégis megártott neki.

(Vége köv.)

Dr. NÉMETHY GÉZA.

CONIECTURÁK SOPHOCLES ANTIGONEJÁHOZ.

Antigone szövege megállapításánál minden törekvésem arra irányult, hogy a tanuló ifjuság kezébe teljesen megbízható és könnyen érthető szöveget adjak.*) E célból a vitás és kétes helyeket tüzetesen átvizsgáltam és ott, a hol a hagyomány a világosság és érthetőség szabta követelményeknek meg nem felelt, minden habozás nélkül coniecturákhoz folyamodtam, hogy e szinműnek az iskolában való tárgyalása a szöveg miatt fennakadást ne szenvedjen. Mennyire sikerült a megrongált szöveget ily módon helyre igazítanom és az iskola céljainak megfelelően összeállítanom, annak az elbirálását a szakértőkre bízom. Most csupán csak a tőlem ajánlott és a szövegbe felvett három coniectura ismertetésére és megokolására szoritkozom.

Az első coniectura a 269. versben található. E vers a hagyomány szerint így hangzik: λέγει τις εἷς, ὅς πάντας εἰς πέδον κάρη | νεῦσαι φόβῳ προύτρειεν. Nauck volt az első, a ki, 1852-ben ὅς helyett ὅ-t ajánlott és azt később a szövegbe fel is vette (v. ö. 9. kiadását, Berlin 1886). Hozzá Schmidt Mór is csatlakozott. A többi kiadó mind a hagyományt követte. Én részemről sem a kéziratbeli

*) V. ö. Sophoclis Antigona, ed. Gustavus Kassai, Budapestini, 1891.

ὄς-t, sem pedig a Nauck ajánlotta ὄ-t nem tartván helyesnek és a költő intentiójának megfelelőnek, οἷς (= ταῦθ' οἷς) írtam és e coniecturámat következőleg okolom meg. Ha ὄς-t írunk, τις εἷς van különösen kiemelve, ha pedig ὄ-t fogadunk el, λέγει-nek a tartalma nyomatékosabb, minek következtében τις εἷς háttérbe szorúl, holott, mint πάντας-nak ellentétét, ki kell emelni. A gondolatok összefüggése azt bizonyítja, hogy mind kettőt, τις εἷς-t is, λέγει-nek a tartalmát is, határozottabban kell kiemelni; ez pedig csak úgy lehetséges, ha ὄς-t οἷς-ra változtatjuk. Ha οἷς-t írunk, τις εἷς a vonatkozó mondatban is megmarad alanynak, tehát határozottabban emelkedik ki; azonkívül λέγει-nek a tartalma is jobban kidomborodik és kifejezőbbé válik. E szerint a kérdéses vers értelme, hozzá véve még a megelőző verset is, ez lenne: Végre pedig, midőn nyomozásunkban semmivel sem haladtunk előbbre, egyikünk olyasmit mondott, a mivel bennünket mindnyájunkat arra kényszerített, hogy félelemből földnek szegezük fejünket. A mit az ὄr itt egész általánosságban mond, azt a következőben, a 272. versben ἦν δ' ὁ μῦθος stb. szavakkal határozottan fejezi ki. A gondolatok összefüggése tehát οἷς mellett szól. De syntaktikai szempontból is teljesen kifogástalan a οἷς. Minthogy ugyanis προτρέψειν a kérdéses versben annyit jelent mint ἠνάγκασεν, ennélfogva ἀναγκάζω igének a constructioját is követi; ez az úgynevezett constructio κατὰ τὸ σημαίνόμενον. Már pedig ἀναγκάζω ige eszközhatározó dativussal gyakran construálódik, pl. Plat. Phaed. 169, b. τοῦτοφ ἀντὶ ἀναγκάζομεν μὴ εἶναι ψευδῆ δόξαν; Soph. El. 214. δεινοῖς ἀναγκάζεσθαι. Előfordul ugyan προτρέπω ige is dativussal, pl. Soph. El. 1193. τις γὰρ σε ἀνάγκη τῆδε προτρέπει; csakhogy az idéztük helyen a dativus nem eszközhatározó, hanem az irány dativusa. A mi pedig a mutató névmásnak a vonatkozó névmás előtt való kihagyását illeti, az oly ismeretes syntaktikai tűnemény, hogy e nyelvszokás illusztrálására elég lesz egy példát idéznem, v. ö. Soph. Ai. 686. εὐχοῦ τελεῖσθαι τοῦμὸν ὧν ἐρᾷ κέαρ.

Hogy pedig az ajánlottam javítás metrum tekintetében is megállja helyét, annak bizonyosságára az az elvitázhatatlan tény szolgálhat, hogy a trimeter iambicus páratlan helyein a thesis mindig meghoszabbulhat. Ez oly állandó törvény, hogy még a vígjáték-írók is szigoruan megtartják, ámbár a trimeter iambicus használatában a lehető legnagyobb szabadsággal élnek. Mind ezt tekintetbe véve, világos, hogy az ajánlottam coniectura sokkal

valószínűbb és a hagyományhoz közelebb jár, mint Naucké, vagy mint a Nauck helyeselte Blaydes-féle, fölötte merész emendatio: λέγει τις ἔπος ὁ πάντας.

Sokkal complicáltabb és nehezebb az 1035. vers javítása. A hagyomány így adja e verset: ἀπρακτος ὅμιν εἶμι τῶν δ' ὅπαι γένους. Mindjárt első pillanatra két dolog feltűnő, először a οἱ γένους összeköttetés szokatlan volta, másodszer a ὅπαι præpositionnak a névszó és a névelőhöz tartozó nomen közti helyzete. A mi a οἱ γένους összeköttetést illeti, ismeretes ugyan, hogy a hímnemű névelőhöz is járulhat genitivus, még pedig a hozzátartozóság genitivusa, pl. οἱ ἐκείνου, τοὺς αὐτοῦ, τοὺς σεαυτοῦ és más hasonló példák Xenophonnál, v. ö. Krüger Gr. Gr. 2. 47. 5. 2., de abból még korántsem szabad következtetni, hogy a οἱ γένους összeköttetés kifogástalan, főleg ha meggondoljuk, hogy ez az összeköttetés páratlan a maga nemében és Sophokles nyelv szokásától teljesen elüt. Sophokles ugyanis a hozzátartozóság viszonyát a névelő kapcsolatában mindig præpositióval fejezi ki, soha pusztá genitivussal, pl. O. R. 1043. τοῖς ἐν γένει. ellentéte Ant. 656 τοῖς ἔξω γένους; Ant. 1056. τὸ δ' ἐκ τυράνων; egyszer névelő nélkül O. R. 1016 ὀθοῦνεκ' ἦν σοι: Πολύβος οὐδὲν ἐν γένει. Valóban bajos volna elhinni, hogy Sophokles a jelen esetben eltért megszokott dictiójától és oly szerkezetű fordulatot használt, melyre hiába keresünk megfelelő példát a görög classicusokban. Annyi azonban kétségtelen, hogy a οἱ γένους összeköttetés grammatikai szempontból megállhat, de ilyen fajta példák híján és tekintettel Sophokles nyelv szokására elvetendő.

A ὅπαι præpositio helyzetének megokolására pedig, bármennyire is méltányolni való a költői szórend szabadsága és metricus okokból származó merész volta, sem a tragikusokból, sem más költőkből bizonyító erejű példákat felhozni nem lehet, mert az e fajta példákban, mint E. 659. τοὺς ἐκ Διός, 1070. τὰ μὲν ἐκ δόμων, 1071. τὰ δὲ πρὸς τέκνων, 1147. οἱ κατ' οἶκον, 1342. εἷς τῶν ἐν Ἄιδου; A. 1228. τὸν ἐκ τῆς αἰχμαλωτίδος; Ph. 385. τοὺς ἐν τέλει; O. R. 1051. τὸν ἐξ ἀγγῶν, 1447. τῆς μὲν κατ' οἴκου; Ant. 65. τοὺς ὅπαι χθονός, 466. τὸν ἐξ ἐμῆς μητρός, a névelő nem a nomenhez, hanem a præpositiohoz tartozik és vele együtt főnevet helyettesít. Látni való tehát, hogy a hagyomány szövege romlott, úgy hogy e bajon csak coniecturával lehet segíteni. Mellőzve a tudósok coniecturáit, melyeket sok tekintetben meg nem felelőknek találtam, a kérdéses

verset ekként javítottam ki: ἄπρακτος ὑμῖν εἰμι, πρὸς δ' αὖ τοῦ γένους. Hogy e javításomat kellően megokolhassam, mind a gondolatok összefüggésére, mind a tragikusok, különösen pedig Sophokles nyelvszokására kell ügyet vetnem. Kreon az agg jóssal folytatott beszélgetésében ezt mondja: Mindnyájan engem vesztek czélba, ó öreg! mint valami czéllövők és ellenem fondorkodva még a jósmesterséghez is folyamodtatok, másrészt pedig rokonaimtól már régen el vagyok adva és áruba bocsátva. Kreon itt három dolgot említ panaszképen. Először, hogy a közvélemény (πάντες), melyet a kar tolmácsol, ellene fordult, másodsor, hogy még a jósök is ellene fondorkodnak, harmadszor, hogy saját rokonai üldözik, a mennyiben eladták és áruba bocsátották. A gondolatok ezen összefüggésében αὖ kiválóan van helyén, mert ott használatos, a hol valami új járul a megelőző gondolathoz és ez értelemben gyakran δέ szócska kapcsolatában szokott előfordulni, pl. T. 545. τὸ δ' αὖ ξυνοικεῖν τῆδ' ὁμοῦ τίς ἄν γυνή | δύναιτο, κοινωνοῦσα τῶν αὐτῶν γάμων; O. C. 97. εἰ δ' αὖ φανείς δόστηνος, ὡς ἐγὼ φάνην.

A gondolatok összefüggése továbbá arról tanúskodik, hogy γένος-on nem a jósök, a jósök fajzata értendő, mint ezt egy magyarázó hibásan értelmezi, hanem a rokonság, a rokonok, jelesül Antigone, Ismene és Haemon, kik Kreon szerint az agg Teiresiaszt pénzzel vesztegették meg. Azért mondja Kreon magáról ἐξημπόλημαι κακπεφόρισται πάλαι, ezzel rokonaira hatalmas csapást mérve. Hogy pedig γένος «rokonság, rokonok» értelmében előfordul Sophoklesnél, e helyek bizonyítják O. R. 1430. τοῖς ἐν γένει; Ant. 660. τοὺς ἔξω γένους. A πρὸς praepositionioról pedig ismeretes, hogy szenvedő igék után a cselekvés szerzőjének jelölésére használatos, pl. E. 70 πρὸς θεῶν ὠρμημένος, 790. πρὸς τῆσδ' ὄβριζεις. Végre εἰμι után, Naucktól eltérőleg, vesszöt tettem, hogy a mondatok egymáshoz szorosabban fűződjenek. Ebből látható, hogy e javítás, bár nem jár mindenütt a hagyomány nyomán, mindazonáltal világos és könnyen érthető volta miatt, különösen iskolai kiadásban, föltötte ajánlatos.

Végre az 1097. verset vettem bonczolókésem éle alá, mert kétségbe vonhatatlanul a romlás bélyegét hordja homlokán. Nem szándékom e helyen a tudósoktól ajánlott coniecturák bírálatába bocsátkozni, csak annyit akarok ἐν παρέργῳ megjegyezni, hogy az ajánlott coniecturák egytől-egyig merészek és complicált szerkezetük miatt oly nehezen érthetők, hogy iskolai kiadásba nem

valók. Másrészt megint vannak oly tudósok is, a kik a hagyomány védelmére kelnek, de még a legszörszálhasogatóbb és legmesterkétebb magyarázattal sem bírnak valami értelmet belőle kisütni. Áttérve most a kérdéses versre, mely a hagyomány szerint így hangzik: τὸ τ' εἰκαθεῖν γὰρ δεινόν, ἀντιστάντα δὲ | ἄτη πατάξει θυμὸν ἐν δεινῷ πάρα —, röviden akarom a javítást ismertetni és megokolni.

Először is feltűnő πατάξει, még pedig azért, mert a tragicusoknál sohasem fordul elő átvittén, hanem mindig csak tulajdon értelemben, pl. Soph. Phil. 748. πατάξει εἰς ἄκρον πόδα; Eur. Phœn. 1472. πατάξει Πολυνεΐκη δορί. A bajon a legegyszerűbb emendatioval lehet segíteni, ha t. i. πατάξει helyett ταράξει-t írunk, azt tudván, hogy πατάξει és ταράξει alakok könnyen felcserélhetők a kéziratokban. Továbbá θυμὸν helyett καρδίαν-t írtam, még pedig három okból. Az egyik az, hogy θυμὸν metrikus tekintetéből nem használható, a második meg az, hogy ταράξει θυμὸν fordulat egy tragicusnál sem található, végre a harmadik abban a tapasztalatban leli alapját, hogy a synonymák felcserélése a kéziratokban igen gyakori. A ταράσσειν καρδίαν szólás pedig előfordul Eur. Bacch. 1320: τίς σὴν ταράσσει καρδίαν. A kérdéses vers második részét ekként javítottam: δεινότερά γε, mely javítás igen közel jár a hagyományhoz, főleg ha meggondoljuk, hogy a L. A.-ban, Sophokles e legrégebb és legjobb codexében ο̄ és ω̄ (v. ö. 162., 271., 342., 343., 351., 404., 413., 569., 585., 625., 643., 955., 1163., 1197., 1200. v.), τ̄ és π̄ (v. ö. 249., 367., 795. v.), ᾱ és ε̄ (v. ö. 284., 452., 571., 760., 831. v.) betűk felcserélésével a lehető leggyakrabban találkozunk. A mi pedig a többesszámú δεινότερα-t illeti, tudni való, hogy a személytelen ἐστίν és γίνεται kapcsolatában előforduló főnévített semlegesek, mind az egyes, mind a többes számban állhatnak, szakasztott ilyen példák a következők: Her. 1. 91, τὴν πεπρωμένην μοῖραν ἀδύνατά ἐστι ἀποφυγέειν καὶ θεῶ; Thuc. 1. 8. καταστάντες τοῦ Μίνω ναντικῶ πλοῦμώτερα ἐγένετο, Thuc. 4. 1. ἀδύνατα ἦν ἐν τῷ παρόντι τοὺς Λοκροὺς ἀμόνεσθαι. A δεινότερα mellett álló γέ particula pedig nem pusztá, metricus szükségből eredő toldó-foldó szerepre van kárhoztatva, hanem a megelőző δεινόνnal szemben kiemelő és nyomosító erejű és ezt a magyarban legheylesebben «bizonyára» szóval fejezzük ki.

Végre az ἐν-t glossemának tartom és azért a szövegből kieszöböltém. Ilyen fajta glossema a L. A.-ban többször található,

mint pl. az 1146. v.-ben *καί*, melyet Brunck eltávolított, és az 1289. v.-ben *λόγον*, melyet Böeckh kiküszöbölt. Ezek után a kérdéses vers javított alakjában így hangzanék: τό τ' εἰκαθεῖν γὰρ δεινόν, ἀντιστάντα δὲ | ἄτη ταράξει καρδίαν δεινότερά γε.

Értelme pedig ez: mert egyrészt nehéz engedni, másrészt pedig bizonyára még súlyosabb ellenállani és ennek következtében szerencsétlenséggel nyugtalanítani a szívet. Ebből látható, hogy az ajánlott javítás a gondolatok összefüggésének is kitűnően megfelel. Mielőtt ezt az ismertetést berekeszttem, még csak annyit akarok megjegyezni, hogy *ἀντιστάντα*-t participium appositumnak kell vennünk és parataktikusan, azaz «és» szócskával felbontanunk, és [hogy továbbá *εἰκαθεῖν* és *ταράξει* infinitivusokhoz nem *με*-t, mint egy magyarázó hibásan mondja, hanem *τινά*-t kell gondolatban kiegészítenünk, mert a kiegészített gondolat általános érvényű.

Dr. KASSAI GUSZTÁV.

AZ ALANYTALAN MONDATOK A MAGYARBAN.¹⁾

A nyelvtan fel nem fedezhet új sajátságokat, de alkothat a meglevőkről s még meg nem figyeltekről új szabályokat. Új sajátságokat «alkotni» annyi volna, mint ujakat ráfogni a nyelvre. Így jártak az ikés ige alakjainak mesterei, a kik Révai óta az ikés igeragozást kaptaszerűen követelték s az iktelen igékre alkalmazását helytelenítették, a minők olvasol, hozol, veszel, és irtóztak a nép száján szerte hallható ilyen iktelenségektől, mint: esz (a méreg), és (az eső). Egy *Riedl* kellett, hogy hangtanilag bebizonyítsa az olvasol-féle alakok jogosultságát és hogy a régi ikések elméletét a meghasonulás (dissimilatio) törvényével halomra döntse. A «van» ige kihagyása állítmányképes nevű mondatainkban²⁾ csak addig fog nyelvtanainkban mint szabály helyet foglalni, míg meggyőződünk, hogy a magyar névállítmány van-t és vanna-k-ot maga mellett nem is tűr.

Az *alanytalan* mondat sem új sajátsága nyelvünknek, sőt még nem is a magyaré egyedül. Megtaláljuk azt a németben,

¹⁾ Felolvastatott a Budapesti Philol. Társaság 1892. ápr. 6-iki gyűlésén.

²⁾ *Egyet. Phil. Közl.* Pótköt. II. 1890, 123. l.

latinban, görögben és számos más európai és nem-európai nyelvekben, csak más meg más mennyiségben és minőségben. *Heyse* (Ausführl. Lehrb. d. deutsch. Spr. 1838, II. 4. és 16.) volt tudtommal az első, a ki a személytelen igékkel képzett mondatokat alanytalanoknak nevezte (impersonale v. subjektlosse Sätze). Ezeket külön értekezésben tárgyalta *Miklosich* 1865-ben (Denkschr. d. Kais. Akad. d. Wiss. XIV.): Die impersonalia im Slavischen, mely jegyzetekkel bővítve 1883-ban e cím alatt jelent meg: *Die subjektlosen Sätze*. Ehhez egy egész irodalom fűződött, melyben részt vettek *Benfey*, *Steinthal*, *Bonitz*, s az utolsó évtizedben *Marty* (Vierteljahrsschr. f. wiss. Philos. 1884.), *Schuppe* (Zeitschr. f. Völkerps. u. Spr. 1886.), *Sigwart* Die Impersonalia (Freiburg 1888.), *Schroeder* Die subjectlosen Sätze (Progr. Gebweiler 1889.), *Puls* Das Wesen d. subjectlosen Sätze (Progr. Flensburg 1888 és 1889.).

Hogy mi az alanytalan mondat, tán magyarázni sem kell; megmondja a neve. A sokféle alanytalan mondat közt a legjellegesebb a személytelen igéjű, mint pl. a latinban *pluit, tonat, pudet me*. Szólt ezekről «Alany nélküli mondatok» címe alatt valaki (*p. v.*, Egyet. Phil. Közl. 1890. 134. l.), röviden ismertette a latin alanytalan mondatokat. Megemlíti ott *Miklosich* 2. kiadású művét és jelzi, hogy *logikai* szempontból mondatot alany nélkül nem gondolhatunk és hogy grammatikailag hiányzó alanyt könnyen hozzá képzelhetünk, s végül hogy vannak határozatlan alanyú mondatok, de «nincsenek alany nélküliek». Erre az alig 40 sornyi ismertetésre csak az a megjegyzésem, hogy az alany hozzáképzelése bármily könnyű, azt még is csak hozzá kell képzelnünk, s ez annak a jele, hogy az a bizonyos mondat alanytalan. *)

Mi a mondat alánya? Ily elemi kérdés fejtegetésétől felment a tisztelt Társaság; ámbár mondhatom, hogy a magyar nyelvtanár a ki s a mi kérdésekkel be nem éri, ha hozzá nem teszi, hogy ez

*) Van különben amaz ismertetés bevezető szavaiban egy kézzel fogható botlás, midőn azt mondja, hogy «alany nélküli» mondatok azok, melyek «állítmánynyal nem bírnak». Hisz ezek nem alanytalan, hanem állítmánytalan — mert ilyenekről is lehet szó — mondatok. Kétségtelenül tollhibával van dolgunk, de figyelmeztetni rá szükségesnek tartottam az olvasót, minthogy az alanytalan mondatok ügyét idegen nyelvekben itt találjuk először említve. A magyar nyelv terén azonban még ilyenekről tudtommal senki sem szólt.

nyelvtanilag szólva egy ragtalan, legfeljebb személyragos (egy es v. többes ragú) *név* lehet.

Az alanytalanságra átvezető kérdést inkább így teszem fel, hogy mikor van a mondatnak alánya? S ekkor eléáll az említett tétel, hogy «a mikor a mondatban az elébb minősített nevet találom». De itt megint óvnom kell a tanulót oly ragtalan nevektől, melyek a birtokost jelzik (az ember lelke halhatatlan) vagy a melyek időt határoznak, mint *menet*, *jövet*, *mai nap*, *Vasárnap*, *mostanság*. E ragtalan nevek könnyen félre vezetnek és az alany feltalálását kétségessé tehetik, ha erről szabály nem gondoskodik.

Ez a mondat *nyílt* alánya.

Rejtett az alany, midőn *azt* az 1. és 2. személyű igerag tünneti fel: *megy-e k*, *jár-s z*, *tudt-u k*, *hallotá-t o k*. Ez esetekben a névmásbeli külön alany kitétele is feleslé válik.

A többes 3. személyű igealakok: *mondják*, *tudják*, *jönnek* sem ejtenek kétségbe, mert azonnal eszünkbe ötlik az általánosító «emberek» szó.

Legfeljebb a jelen egyes 3-dik személye és ez is csak az alanyi igeragozásban ejtethetne gondolóba, mely talán épen a személyrag teljes hiányával szoktatott hozzá az egyes számú alanyhoz: *jő*, *megy*, *hoz* (t. i. ő). A tárgyi igeragozású 3. személy raggal rendelkezik, a mely egy bizonyos 3. személyű alanyra vall. Pl. *üti* már a négyet (t. i. a z óra). Iskolai megszokottság.

Rejtett az alany továbbá, mikor *azt* valamely szomszéd mondatból kell átértenünk, pl. ilyenben: Miként ha ujját megmetsté, a *gyermek* panaszkodik (Petőfi.).

Ragos névből is átérthető az alany, pl. ebben: Könnyebb volt lelkének, Ha csak a *nevet* is hallotta, hogy *német*. (Pet.)

De bármily könnyen essék e hozzáértés, e 3. személyű alanyi ragozású igealakkal a mondat már *alanytalan* számba megy és ezzel együtt a névállítmányos mondatok:*) *Lát-e a vak verebet?* Csak *látott* (t. i. a vak), *most nem lát*. — Egy szóba kerülne, *világos* azonnal. Pet. — Ez komor tanya, A hová az ifjú még; *Félig ép*, *Félig rom*. — Nem pezseg, nem habzik a magyar nép; *Csendes*, *de tüzes* mint bora. (Pet.)

*) A név állítmányképes voltáról, I. Egyet. Philol. Közl. pótkötet. II. 1890, 122—200.

Akár név akár ige volt az állítmány, az idézett példákban egyik sem rendelkezik személyraggal, mely az alanya emlékeztetne, mint a német vagy latin ige. Mert ebben: «er geh-t, veni-t» a személyrag biztosítja az olvasót a névmás (er) nélkül is, hogy az alany nem lehet más mint egyes számú és harmadik személyű.

Bámulatos, mily féltékenyen őrökdi a nyelv tündére a mondatrészek értelme felett. Az indogermán nyelvekben hozzájárul az ige-
raghoz a nevek nembeli megegyezése, mely a félreérthetős kizárásával megjelöli a nevet, melyhez való a melléknév mint állítmányi vagy értelmezői jelző; ugyanez a nemi sajáttság megjelöli az alanyt mint névmás (is, ea, id), hogy minő személyt vagy melyik főnevet értsük rajta. A nemi viszonyítás t. i. a mai indogermán nyelvekben rég elvesztette eredeti jelentőségét; ma a nemnek csak nyelvtani feladata van, és pedig az, hogy az említett viszonyítást teljesítse s ennek révén a mondat értelmét közvetítse. A magyar név és említett 3. személyű ige pusztán a *hozzáértés* segítségével teljesíti e feladatot. S ha szabad ebből a külsőségből a szellemi munkásságra következtetni, melybe a mondat megértése kerül, mondhatjuk, hogy a német és egyéb indogermán nyelvek tündére tömérdek eszközt pazarol a mondat értelmének biztosítása végett, — mintha nem bíznék a német ember tehetségébe. Ellenben a magyart az ő mondat szerkesztő nyelve kényszeríti e segédeszközök nélkül az értelem puhatólására. Szóval *a magyarról az ő nyelv-tündére nagyobb értelmi képességet tétel fel* mint a németről az övé. Mert pl. ha én oda írom ezt a szót: *m e s e*, a német ezt csak így mondja, hogy: *e i n e F a b e l*. De ha én azt mondom a magyarnak, hogy ez a szó egy *mondat*, akkor őt e fordításra fogom utasítani: *E s i s t d a s e i n e F a b e l*. A *hozzáértés* e művelete adja meg nekünk azt a szellemi kapcsolatot, a melyet a németnek személyragok és nemi megegyezés közvetítenek.

Hogy azonban a feltett kérdéstől el ne térjek, hogy mikor van a magyar mondatnak alanya, felsorolom még a következő minőségű alanypótlásokat:

1. az alanyi *igenév*, mint: *t a n u l n i* lehet, *k e l l*, *t a n i t n i* szép, *h a l l g a t n i* szokás.

2. Az alanyi *hogy-os* mondatok s az ezekkel egyenértékű fel-tételek (ha): lehet, *h o g y* ma sokan jönnek; jó, *h a* mind meghallgatják; kár *h o g y* többen nem jöttek; kell *h o g y* mindenki ezt elolvassa.

3. Az alanyi *visszahozós* mondatok mint: van ki engem megértsen, volt kit (mit, hová) vinni, lesz honnan hozni.

Ezekhez az alanytalanságokhoz is még könnyű a hozzáértés, mert követi oly kérdés vagy állítás, melylyel szoros értelmi viszonyban áll a megelőző van s a mely alanyul kölcsönzi a benne rejlő gondolatot.

Nagyobb nehézséggel jár e hozzáértés a *mutatós* v. *visszahozós* (kérdős) ilyen mondatokban (így, úgy, hogy) mint: úgy van, így nem lehet, hogy tetszik, ha úgy tetszik, így történt. Csak úgy virág, ha tarka, csak úgy asszony, ha barna (Pet.). — Mindezekben a teljesen hiányzó alanyokat segítik velünk feltalálni éppen ezek a mutatók v. visszahozók, melyek bizonyos tapasztalásra, követelésre vagy eseményre csaknem ujjal mutatnak.

E sajátságos alanytalanságokat még csak e példákkal toldom meg: Elég már a komédiából (P.). — Elég volt már a furulyából (P.). — Kevés volt a jóból, sok lesz a rosszból. — E számbeli melléknevekhez az alanyt a-ból rag részletező jelentése nyújtja, pl. így: Kevés volt a jóból ez a jó, elég volt a komédiából ez a komédia (jelenet), a furulyából ez a furulya (szó).

Utána nézve hasonmása után a szomszéd nyelvekben, aligha nem lesznek ezek a német «Es ist schon genug von dem, es war schon zu viel des Guten» utánzata. De így is az e fajta alanytalanság úgy átment vérünkbe, hogy idegenszerűségét nem is érezzük. Hasonlóan jártunk ezzel az alanytalansággal: A parttól még messze van odáig, Pesttől Budáig nincs messze, Innen a hídig nagyon közel van. Hanem aztán belopózik, kivált a hírlapok útján, ilyennek a fordítása is, mint:*) «Es war in Venedig an einem schönen Sommertage», «Velenczében volt egy derült nyári napon». A fordítás e fajta mondatain, azt hiszem, csak német izlésű magyar tud gyönyörködni.

A mit eddig elmondtam alanytalanságot, abban többé-kevésbé a hozzáértés révén megtalálhattuk az alanyt. De a *személytelen igék* már e hozzá értés, útján sem igen juttatnak alanyhoz. A latinban, görögben kiségitenek valahogy az istenek, hogy mondhassuk: Juppiter tona t vagy hogy Zsò; űei. A német egy semmitmondó es-szel tölti be a hiányzó alany helyét. A magyart

*) Budapesti Hirlap 1890.

pogány istenei cserben hagyták, meg ilyen üres szóval sem rendelkezik mint a német es. A magyar személytelen ige — —, vagy van-e a magyarnak személytelen igéje? s általában mit neveznek személytelen¹⁾ igének? Olyan igéje, mely csak az egyes 3. személyben használatos, talán csak havaz, virrad, villámlik, dörög, hajnalodik, estelledik. Olyan igt nevezni személytelennek, a melynek első vagy második személye is van, pl. kell, lehet, esik, ez a személytelenség fogalmával nem egyezik meg. Megköveteli a személytelenség fogalma, hogy névbeli alanya se legyen képes; már pedig még dörög-nél is mondhatjuk, hogy «menny» dörög. Volna ugyan még három oly igém, melylyel a nyelv tündére személy, szám és mód tekintetében meglehetősen mostohául bánt: nincs, fáj és szabadd.²⁾ De ezek épen nem lehetnek elalany nélkül. S így nem maradhat egyéb hátra mint visszatérnünk az időjárás igéihez, melyek más nyelvekben s a magyarban is alanytalanul használatnak: esik, dörög, villámlik. Sorakoznak ezekhez melléknévi alanytalanságok mint: hideg van, meleg van, sötét van s talán még késő van (Petőfinél egyszer).

E személytelen igékről még megemlítem, hogy van eset, midőn e személytelenekhez: dörög, zeng, csattog, villámlik hozzá járul («az ég».)³⁾ De a melléknévi kifejezésekre egyenesen rámondhatjuk, hogy a német es ist kalt, es ist dunkel, es ist spät utánzatai.

Összefoglalva a magyar alanytalanságokat: *nem alanytalan* a mondat, a melyben, ha névleg és önállóan az alany nincs is benne, az igeállítmány személyruga azt feltünteti.

Rejtett alanyu, de nem alanytalan, a 3-dik személyű jelentő jelen igéjű vagy névállítmányos mondat, melyhez az alanyt szomszéd mondatokból *kell* hozzáérteni. Rejtett alanynak nevezhetjük még a szám- és térbeli állítmányneveket (640. l.), melyekhez alanyul a ragos szóból egy részt vagy a távolságot *kell* hozzáérteni.

Alanytalannak fogadjuk ellenben az időjárási ige- és mellék-

¹⁾ A kérdés nehézségét l. Huemer, Zeitschr. f. d. österr. Gymnasien. 1883, 894.

²⁾ L. E. Philol. Közl. 1882.

³⁾ L. Lehr: Arany *Toldi*-kiad. 231.

névi állítmányú mondatot, ha alany nélkül áll, a mint hogy áll is legtöbbnyire.

Jóllehet a rejtett alanynak már alanytalan számba jöhetnek, mert az alanynak teljes hiányában vannak, még is megkülönböztetjük ezeket a valódi (személytelen) alanytalanságoktól. Mert a *rejtett* alanyu mondatokhoz egy második (szomszéd) mondat előteremti a hiányt, s *e hiány pótlására* a rejtett alanyu rá szorul. De az időjárási igékkel vagy mellénevekkal képzett *alanytalan mondatok* egymagukra állanak, teljes értelmet is nyújtanak és *hozzá értésre nem szorulnak*.

Alanytalan időjárási mondata van minden nyelvnek a föld kerekiségén,*) s van azoknak is, melyek középiskolai oktatásunk tárgyait képezik. Ez a körülmény követeli tőlünk, hogy tisztába jöjjünk először saját alanytalanságunkkal s azután az idegen nyelvekével.

De van e nyelvtani elmélkedésen kívül az alanytalanságoknak még egy *bölcselkedő* része. Képes-e az ember csakugyan gondolkodni alany nélkül? — Ezt erősítik az időjárási mondatok minden nyelvben. S ha képes az ember alany nélkül gondolkodni, akkor meg van adva a felelet arra, a mit sokszor kérdeztek a szószármaztatók, hogy *az ige elébbi eredetű mint a név*.

Legalább úgy gondolkozik a *német* bölcselkedve, hogy ha ő pl. egy erdőben jár s füstöt lát, azt kiáltja, hogy «es raucht». Csak ha közelebb ért hozzá, látja a füst és tűz helyét, okát s csak akkor mondja, hogy «der Stamm raucht».

A *magyar* gondolkodás ettől eltérő. Ha a magyar hasonló körülmények közt füstöt lát, mindenesetre azt kiáltja, hogy füst! S csak azután mondja, ha közelebb ért hozzá, hogy füstölög a tuskó. Van *abban* az okoskodásban is helyesség, hogy a szembeötölő és fülre ható tünemények távolabbról és korábban hatnak reánk mintsem azoknak forrását, a tárgyat, a kutató ész megállapította volna. De hol van az megmondva, hogy a tünemények pillantására mi cselekvési szavakra és nem nevekre fakadunk, az igeképzőktől kivetkőztetett és sokkal rövidebb főnévi törzsekre? Ha a német gondolkodásnak a jelzett körülmények közt inkább felel meg «es raucht, es donnert, es poltert», sem mint «Ein Rauch, Ein Donner, Ein Gepolter», ám lássa. De a magyar, azt hiszem, a

*) L. Puls Progr. Flensburg 1888. 13—26.

tüneményeket is első pillanatra főnév alakjában mondja: füst! tűz! villám! Ez a szokás, ha természetünkben gyökerezik, nem is új. S ha azt kérdezzük, miótai? kutatnunk kellene, hogy vajjon mi volt elebb: füst vagy füstölög, villám v. villámlík, hó v. havaz, rom v. romlík, virág v. virágzik stb.

Ebből az következnek, hogy a több-tagú ige, ha a képzőktől kivetköztetjük, maradékul egy- vagy két-tagu *nevet* hagy hátra. Név kellene, hogy eléálljon oly igékből is, melyeknek képzett volta kétségtelen, bár főnévi törzse ma ismeretlen, mint dör-ög, csör-ög, zör-ög, per-eg, ümm-ög, dünn-y-ög, mor-og, aztán zen-g, pen-g, csen-g, kon-g. S ha a képző lehántásával a maradék ma nincs is használatban mint név, valószínűnek tartom, hogy e maradékrész, a tiszta törzs, ha élt, elébb mint név élt sem mint ige.

S mit kezdjünk az *egy*-tagu igékkal, a minők pl. lő, ró, hí, rí? — Sír, nyom, fagy, les, fog, zúg, dob igék még ma sem vesztették el névtermészetüket.

Én látva, hogy bizonyos mondat alkotására ma is ellehetünk ige nélkül, *elsőbbséget adok a név eredetének, sem mint az igéjének.*

VERESS IGNÁCZ.

SZABÓ ISTVÁN.

1801—1892.

(Vége.)

Pápán a «szekstát» olykép végezte, hogy az első tanulókkal sikeresen versenyzett. Erre az évre magas korának visszaemlékezései is szívesen s meleg hálával szállongtak vissza.

Ennek eltelte után a gyámnál vakációzott, a ki ezalatt komolyan fontolóra vette jövőjét, jóakarólag óhajtván őt azon célhoz juttatni, a melyre vágyódní látta és hivatottnak vélte. Gondosan egybevettvén mindennemű viszonyait, nem alap nélkül tartott attól, hogy a két mostoha meg holmi rokonfélék előbb vagy utóbb magánérdekeik végett valahogy félreterelik a gyermek jó indulatát.

Különösen a jól ismert két mostohától hogy is várhatta

volna, hogy azok majd a felsőbb iskolázásig feljuttassák a tanulni óhajtó gyermekeket?

Nem csekély fontolgatás után, mely közben a gyermek vallásos hajlamát is eléggé biztató jelül tekintette, abban állapodott meg, hogy a földes-uraság kegyét kikérve az árva számára, őt a rozsnyai püspök convictusába szerzi be.

S úgy tőn. Jó alkalom kínálkozván, az uradalmi kasznár által felszállította a fiút Rózsnóra, a kit ennek már útközben esetleg igen jó módja jutott a püspöknek bemutatni a galsai plébánián, a hol a püspök megyéje látogatásában fáradozván, betért ebédelni. «A fogadtatás — jegyzi meg Szabó I. — nagyon atyai, bátorító és biztató volt.» Növekvő kedvvel folytatta messze vivő útját.

Rózsnón a püspöki convictusba behelyezve, eleinte búsult a szokatlan gyermek, «de egy nagyobb diák mellett lassanként földerült. — Aztán a szünnapok eltelvén, besereglett a számos convictor s a kisebb-nagyobb társak minden lehető megorvosoltak.»

Csakhamar egészen otthonossá lőn s nem hogy vissza vágyódott volna, hanem kevés idő múlva azt kívánta, hogy a társakkal azonos hitben neveltessék. — Egy napon reggeli hat órakor a katolikus egyház tagjává lőn. Riedl János káplán avatta be és vette át «fidei professióját». Ennél kezdte utóbb káplánsági működését Karancs-Kesziben.

Benső halálával vallja, erről szólván jegyzeteiben, hogy mily boldogul élte át nála, «a kedves embernél és igazi papnál» káplánsági éveit nyolcz esztendeig, s «hogy mind világosabban belátta, hogy egy nagyon jó Hatalom akkor fogta meg jobb kezét s vezette ha tán nem is egészen, de félig csodálatos úton» rendeltetésének ösvényére.

A rozsnyói convictusi élet eléggé pótolta neki a pápai kedves évet.

Boldoggá tette őt annak érzete, hogy jó Mentorok s oktatók vezetése alatt jó tanulótársakkal versenyezhetett és szüneti órákban kellemesen üdítő kevtöltésekkel is szórakozhatott.

Leginkább kedvelte társai közt Pethő Ferenczet, a kivel a gymnasium négy alsó osztályán át sub clausula első eminens volt, folyton *Benyès Mihály* derék tanár oktatása alatt. Pethő Ferenczet ritka jeles tulajdonaiért kedvelte különösen. — Ez a torna-

megyei Perkupáról való fiu szintén convertita és convictor társa volt, még odább a seminariumban is, tehát 12 éven át változatlan barátság fűzte őket együvé.

Mint a gymnasiumi alsóbb osztályok tanulójának alkalmat nyújtottak, — még pedig különös kedvezménynyel is, előzőleg tétetvén vele vizsgálatot — arra, hogy a szünidőt gyámjánál Szent-Lászlón tölthesse, a honnét ez némi megbízásokkal Pápára is elküldötte. Ekkor a jó pallér családot ismét meglátogathatta, de ott szomorúan értesült arról, hogy az ő megtérése miatt, e jámbor család többé református tanulót szállásra nem kaphatott a collegium urainak s köztök különösen a seniornak tilalma miatt.

Más oldalról is volt mit hallania az előbbi hitfelekezetbeliek s különösen a rokonok részéről, a kik főleg gyámját gyanúsítván, holmi mozgolódást is indítottak áttérése miatt, de nem mehetek semmire. — Egyébként is minő kárpótlást nyujthattak volna néki a convictusi jótétemény helyett, különösen a további iskolázásra nézve?

Gyámja intézkedését valóban gondviselészerűnek ismerte el s örömmel tért vissza Rozsnyóra, hogy tanulását sikerrel folytathassa.

Az V. osztályban *Popadics Vincze* volt tanára, mint mondja: «szép elméjű ember és a latinban úgynevezett s közelismerést nyert Ciceró. — Voltak különösségei, a melyek a tanítványok előtt sanyarúaknak tetszettek.» — Alatta már Pethőé maradt az első eminentia, «mert a pajtás beleveszett Báróczi Cassandrájába», miután már előbb az Argyrus, meg Stillfried és Brunszvik ponyva-irodalmi műveket együtt mohón olvasták volt.

Alkalma jutván, a püspök által is melegen ajánlott rajztanulásra, szívesen foglalkozott ezzel is, s egy rajzolati munkálatát Zsenovics, a rajztanító, a püspöknek is bemutatta, a melyet ez örömmel fogadott.

Gymnasiumi pályájának kiváló s mint mondja, életének is zenith-jét képezi a VI. osztály, a melyben *Szidor Antal* premontrei rendű tanár volt legjelesebb s legbefolyásosabb mentora. — «Tele volt, mint mondja, szellemmel a szépiből és javából ez a magas termetű, szöke, karcsú, kékszemű tanár, a ki első kezdé az akkori latin tanításba behozni a magyar költészet ismertetését. A jelesebb költőkből vagy maga olvasott fel, vagy a tanulók valamelyike által olvastatott, vagy szavaltatott el kiválóbb darabokat.»

Szabó Istvánt, a magyar verselésben jól forgolódót, megajándékozta Szabó Dávid verseinek negyedréttű kiadásával. Ennek olvasása gyulasztotta fel őt leghathatósabbban a magyar költészet művelésére.

Részletesen leírja, miképen iparkodott *Szidor* tanítványait a magyar verselésre is lelkesíteni a latin mellett, a melynek szintén szorgalmas művelője vala.

Szabó örömmel látta, hogy magyar dolgozatai szíves figyelemben részesülnek.

Mint ilyen törekvésűt, *Szidor* még azontúl is folyton figyelemmel kísérte és időnkint buzdító jeladásaival is mind tovább lelkesítette. — Sajátképen tehát e jeles tanárához fűződik Szabó I. magyar irodalmi működésének első kiinduláspontja, sőt mint odább látjuk, a görög irodalom tüzetesebb tanulásának kezdeménye is.

A VI. osztályból bevették őt kispapnak. — A hat év leforgása alatt azonban, a melyet a seminariumban töltött, mint őszintén vallja, sem a philosophiában, sem a theologiában nem nyert valami fényes calculusokat, minthogy a magyar irodalmi buzdulat már többnyire egyéb olvasmányokra ragadta el figyelmét. — Azonban a görög és zsidó nyelv tanulására jelentősebb hajlamot érzett. Annnyival inkább fokozódott ez benne, minthogy *Szidor* Antal is melegen javalta neki különösen a görög nyelv tanulását.

Ugyanis papnövendék korában történt meg, hogy *Szidor* Kassáról Rozsnyóra jövéen, látni kívánta a kedvelt tanítványt. — Ez tudtul vevén akarátát, nyomban sietett tiszteletére. «*S ez óra lön — úgymond — elhatározó befolyással jövendőjére*».

Beszélgetés közben *Szidor* e két ajánlatát hangsúlyozta különösen, «hogy a kispap tanuljon görögül és olvassa a *«Tudományos gyűjteményt»*, a melyet itt Koblissek tanár úrtól olvashat».

«Nem kellett több. — Tavalý a görögöt futtában tanulta. — Most tüzetesen hozzáfogott és vitte a theologiai folyamon végig, kiírván e közben Montfaucon 13 kötetű foliant pompás kiadásából Aranyuszájú Sz.-János legremekebb művét is «*Περὶ ἱερωσύνης*» (De Sacerdotio)».

A theológiát 1825-ben végezte; de áldozópappá csak 1826, ápril 6-án szentelte fel candidátus társaival Lajcsák, kit addig Pozsonyban tartóztattak az országgyűlési dolgok.

A fölszentelés után szülőföldjére ment. — Gyámja, a ki ekkor

már Bánkon lakott, Szent-Lászlón sok környékbeli pap jelenlétében tartotta ki első miséje ünnepélyét, s ellátta költséggel, hogy egy kis utazást tehessen. Így Győrön, Pozsonyon keresztül megnezte Bécsset s vissza Sopront, Eszterházát. Azután volt Zirczen, Veszprémben, Füreden, Tihanyban és még egyszer Szentkirályon. Meglátogatta férjezett mostoha anyját és apja sírját, meg a még életben volt Szabó Sándort, a református lelkészt. — Palotán a grófnál kamatozó pénzét felvevén, megindult Rozsnyóra, Fehérvárnak, Budának, Pestnek. Itt összeszedett egyik könyvárúsnál egy sereg görög és római classicust, azután Gyöngyösön, Egeren, Miskolczon keresztül haza».

«Már kész volt a hely részére a püspöki hivatalnál actuáriusi rangban». — Kilencz hónapot töltött ott, mindig egy «zöld faluba» kívánczozván. A püspök Karancs-Keszibe küldte káplánynak Riedl János plébánoshoz, ki előtt mint convictor a fidei professiót letette volt. Ott 1827 márcz. 3-ától 1834 decz. 22-ig lelkési kötelmei mellett, a klasszikusoknak élt. Ott fordította Scitovszky püspök felszólítására a «*szentek életét*» németből, a melyet a püspök kiigazítva s fametszetű képekkel illusztrálva kétszer adott ki. Ott írt egy-két értekezést és közölte Kassán *Szidor* közvetítésével a «*Görög virágok*»-at. — Hogy nyolcz éven át meglegegedéssel töltötte ki káplánkodása idejét azon egy helyben, ez is arra mutat, hogy kölcsönös jó viszonyban élt főnökével, kiről szívesen vallja, hogy «*kedves ember és igazi pap*». «Karancs-Kesziben — úgymond — éltének, ha szabad igénytelen embernek nagy szót mondani, fénypontja volt. — A káplányi élet valami «sine cura» a plebánosi élethez képest. Hiszen a papi teendők legszebb élvezeteket nyujtanak, míg káplányok vagyunk. Tanítani az egyházban, az iskolában, az oltárnál szolgálatot tenni, a betegeket látogatni, keresztényenyé avatni a kisdedeket, temetni a halottakat, imádkozni: mi van ezekben nehéz vagy alkalmatlan és nem inkább fönséges élmény, ha az ember nem frivol?» — Jellemző tanuság ez ifju életéről.

«Kesziből decz. 21-én 1834-ben *Osqyánba* rendeltetett adminisztratornak, egy megvilágtalanodott plebános mellé. Ott 2 $\frac{1}{2}$ évet töltött, azután a szomszéd *Guszonára* ment plebánosnak jun. 18-án 1837-ben. Itt lett szerencséje, Toldy Ferencz ajánlatára az Akadémia lev. tagjává választatnia. — Itt készült el a magyar Odysseával. 1842-ben *pilisi* plebános lett s készíté Ilias fordítását s még

néhány művet. Itt szolgált öröme a Kisfaludy-Társaság tagjává való választatása. — *Pilisből*, a nyugalom hazájából, *Kazárra* költözött szükségből, haladott kora és fenyegető szemgyengesége miatt káplányos helyet kényszerülvén keresni.» Szembaját az ötvenes években Pesten gyógyíttatván, Garaynál lakott 3 hétig.

Kedves lakásának vallja különben ezt a Kazárt, de a három templom fentartása és a háztartási gondok aggályossá teszik napjait, meg egészségi tekintetben is ártalmasnak érzi az erős viharoknak kitett hegyoldalon fekvő lakást, a hol azonban mégis 36 éven át változatos viszontagságok között folytatva működését, valódi tudományos anachorétaként élt, munkált és 91. éve derekán mult ki, csendes életének megfelelő szelid halállal alig egy pár napi fekvő betegségben szenderülvén át, szerető szomszéd kartársai részéről szíves látogatásokkal megtisztelve.

Habár a múltjáról bizalmasan kérdezősködőknek kíváncsiságát többnyire mindig azzal ütötte el, hogy nincs az ő életében semmi különös érdekű; im mégis emlékezéseinek följegyzése közben nem egy valóban érdekes tanúság fordul elő, nemcsak az ő szerény életfolyásának némely különös fordulatairól, hanem azok közben történt jelentősebb érintkezéseiről is. Így említi azok folytán, hogy «Kesziből egy úr meghívta magával útra s akkor Pesten keresztül meglátta Esztergomot, fölment Visegrádon a várba, játszott Salamon tornyának echojával. — Kesziben levelet kapott *Kazinczytól*, a ki őt meghívta *Lapujtőre*, a hol *Kazinczy Mocsáry Antalnak*, a Nógrád vármegye leírójának vendége volt. *Lapujtó* Keszinek filiája és szomszédja. — Ott látta a keszii káplány a nagy emberen kívül *Szemere Pált* nőstül. Ez jun. 18-án 1831-ben volt. *Mocsáry* a káplányt mindjárt püspökké akarta tenni s tőle hallá vendége, hogy az a káplány valamiben törí a fejét, hogy görögcsél. Csakugyan kívánta is a meghívó levél, hogy a káplány vigye magával dolgozatát. *Kazinczy* végignézte e keves epigramm magyarját a görög Anthologiából s végig a fordítót. Azután leíratta *Simonides* sírversét a thermophylæi hősökre eredetiben. Végre tanácsolta, ha valamit ki szándékozik adni, közölje előbb *Szentmiklósy* Alojzzal. Kesziből gyakran fölment egyedül a *Karancs* hegyre az Anthologia egyik kötetével hóna alatt; s ott a tetőn *Szt. Margit* kiseded templomának pusztuló falainál egyedül töltötte el majdnem az egész tavaszi, nyári vagy őszi napot, tüzet is rakva és valamit sütkérezvé. A hegy alatt feküdt *Lapujtó* mélyen, benne

a Mocsáry curia fényben; mellette szerényebb lakok tisztán. — Kesziben ment szerencsésen, minden legkisebb baj nélkül, keresztül az 1831-ki kolerán.»

Keszi hegyének völgyének virágaival rakvák a görög Anthológia kötetei. Ott a Dobroda partján majd mindennap sétálni, fel egész a lapujtői határhídig, s elmélázni lélekben a falusi csendélet jelenetein, s a vidék természeti kellemein, s aztán meg tova szállongni képzeletben az idő és tér nagy messzeségein át a hajdani hellenség derült világába... ezek voltak jeles magyar hellenistánk falusi káplánkodásának feledhetetlen élvezetei vagy is a tüzetes teendők utáni tágulás óráiban szórakozásul, meg testedzésül is használt gyalog kirándulásai.

A következmények egybevetéséből elgondolható, mily élénken foglalkozott azok közben is elméje a tanulmányozottak megemésztésével s mennyire érlelte már akkor azokat az eszméket, melyeknek érvényesítésével aztán annyi javára vált zsendülni kezdő irodalmunknak s nemzeti művelődésünknek.

III. De ím ezennel már kissé tovább is jutottunk az előre föltett szándéknál. Hisz ez sajátképen csakis az ő eddigelé még ismeretlen fejlődési szakának genetikus előadására irányult, vagyis annak kissé körülményesebb megvilágítására, hogy miféle belső és külső impulzusok birták Szabó Istvánunkat a görög nyelv- és irodalomnak oly kiválóan szorgalmas tanulmányozására. S ezt leginkább saját nyilatkozatai szerint, sőt legtöbbször saját szavaival kívántam itt röviden elmondani különösen az iránta melegebben érdeklődők számára.

Minő munkásságot fejtett ki aztán az ily belküzdelmekkel elfoglalt téren, miféle irányzatok, körülmények és viszonyok befolyásolták őt még odább: ezekre nézve is első sorban szintén az ő saját vallomásaira kell ugyan támaszkodnunk, de mellettök még számos egyéb tanúságot is szükséges figyelembe vennünk, hogy minél tárgyiasabb felfogást érvényesíthessünk az ő, a mily hosszúra nyúlt, úgy váltig kirtartó szellemi törekvéseiről.

Nagyjából véve kevésbé ismeretlen már életének utóbbi félszázados folyamlása; de még sem olykép ismeretes, a hogy azt ismernünk és méltatnunk illik a nemzeti irodalom története érdekében. Mert az ő majdnem szakadatlan irodalmi igyekvéseinek némely eredményei csakis kéziratban maradtak fenn utána és rendén valónak látjuk, hogy azoknak lehetőleg hasznosításával is

igyekezzék hazai tudományosságunk e derék érdemesültje iránti adósságát leróni. S hogy erre jelentősebben fölbuzduljon, leginkább a philológiát cultiválók tartozása minél illetékesebben kimutatni, vajjon mennyiben értékesíthetők az oly szerényen visszavonult tisztos munkásnak még árván hátra maradt elmeszüleményei is.

Némely kegyeletes érzelmek már egy kis síremlék állítását is célba vették részint már aláírt szíves adakozásaikkal, részint pedig biztos ígéreteikkel, hogy szintén készségesen járulnak ahhoz részvétökkel.

Kétségkívül e nemes buzdulatnak is gyarapodását fogja az eszközölni, a mit ezennel egyelőre csak nagyjában jelzünk, odább pedig még kissé nyomósabban is folytatni szándékozunk a végett, hogy főképen az irodalom terén jusson neki olyatén emlék, a mely az ő szellem- és jellemképét legalább is oly hű ábrázolásban tükrözze a jövő nemzedék elé, mint a minőben a hazai képes lapok legtekintélyesbire, a «*Vasárnapi Ujság*», őt elhunytá után egy rövid nekrológ mellett bemutatta. — Oly híven szemléltető mása ez boldogultunk alakjának, hogy azt valóban érdemes volna szilárd anyagban is maradandósítani. Méltán adta ki azt e jeles hetilap már másodízben. Mintegy ennek megfelelő módon óhajtjuk az ő szellemképét is tömöríteni oly irodalmi emléekben, melynek összeállítása azonban épen a jelzett oknál fogva még huzamosabb időt s többrendbeli felkutatást, megfigyelést s bírálóbbr egybevetést is igényel. Remélhetőnek vélem, hogy nem egy melegebb rokonszen v ehhez is szíves lesz még némely kiegészítő adalékokkal járulni, a mint hogy az e nemű készségnek már eddig is egy pár valóban becses tanuságát nyertem imént az ő kedves és méltán nagyra-becsült két kartársa részéről, kiket annak idején és helyén a többi szíves tisztelőivel együtt illetékes tartozás szerint kívánok bemutatni.

Legyen ez az egyszerű, mesterkéetlen s jobbára csakis az ő visszaemlékezéseiből összeillesztett nefelejts-füzér addig is némi szerény emlínykoszorú az új tavasszal immár bezöldülő sírjára azok részéről, kik legbensőbbben érzik, hogy minő szívet rejt ez az imént felhantolt új sír ott a kazári temető közepén emelkedő ákácfa és keresztjel tövében, melyet ő maga szemelt ki végső nyugvása helyéül. — Béke és áldás honoljon porai fölött!

CSAPLÁR BENEDEK.

KIS JÁNOS VERSEI ÉS BACSÁNYI.

A nemzeti muzeum könyvtárában Kis János munkái között, 1815-ben megjelent versei is kezembe kerültek. Figyelmemet a könyvben érdekes jegyzetek vonták magukra, melyek a bennök nyilatkozó érzelmekkel s határozott izléssel azt a benyomást tették rám, hogy azok valamely, a költő korában élő, komoly bírálótól származnak.

A könyvtábla belső oldalán «Batsányi» nevét s a cím lap alján e megjegyzést találtam: *«cum notis et correcturis Batsányi»*; a muzeumi könyvtár tisztviselőitől pedig azt a felvilágosítást nyertem, hogy a könyv a Bacsányi-féle könyvtárból jutott a muzeum birtokába s hogy a jegyzetek Bacsányi jegyzetei. Ez állításban kételkednünk nincs is semmi okunk, mert a jegyzetek Bacsányi jellemével s minden egyéb körülménnyel — erőszakos bizonyítás nélkül is — szépen összeegyeztethetők.

A betűk, melyek a könyvtábla melletti lap kivételével, czeruzával vannak írva, ugyanazok az apró, jól olvasható betűk, minőket Bacsányinak az Akadémia levéltárában őrzött iratain láthatunk.

Orthographia tekintetében sincs különbség a jegyzetek írója s Bacsányi között. A jegyzetek írója a «*ts*» híve, «fordítás, fordító» szókat a dunántúli nyelvjárásnak megfelelően kettős *t*-vel írja; *tökéletes*-ben kettős *l*-et, *teljes*-ben a *j* helyett *ly*-et kíván; ezen szókban: *eránt*, *erántam*, *eránnya* aláhuzza az «*e*» betűt, *könny*-ben a kettős *ny*-et, *bölcsesség*-ben a kettős *s*-et, *kalauz*-ban a rövid *u*-t; «*is*» előtt kötőjelet használ (*igen-is*), a *rossz* szóban *szsz*-et. Bacsányi is ellensége a *cs* betűnek, *ts*-et ír helyette s az említett szókat ép úgy írja, mint a jegyzetekben láttuk. A «*Magyar tudósokhoz*» címzett iratában előfordul: *fordított* (31. l.), *tökéletesen* (4. l.), *tellyesíthesse* (4. l.), *iránt* (15. l.); verseinek második kiadásában *bölcsesség*-ben egyszerű *s*-re (110. l.), *kalauz*-ban hosszú *u*-ra (114. l.) «*is*» előtt kötőjelre (*ő-is* 114. l.) akadunk; *könny*-ben sehol sincs kettős *ny*, e helyett *könyv* (87. l.), *köny* (89 l.), *könyű* (31. l.) áll; a *rossz* szóban — különösen a *Magyar Muzeum*-ban — Bacsányinál is *szsz*-et találunk (I. 322). A jegyzetek írója tehát orthographia tekintetében egész az apróságokig megegyez Bacsányival s e megegyezés nem csekély bizonyítéka annak, hogy a szóban forgó jegyzetek szerzője Bacsányi, ha meggondoljuk, hogy Kazinczy koráról van szó, mikor majdnem minden írónak más-más orthographiája volt.

Bacsányi szerzőségét nem ingatja meg azon körülmény sem, hogy a jegyzetek nagyobb részt magyar, franczia, némely helyt latin és német nyelvűek. E körülmény szép összhangban van a nagy műveltségű író munkáival, melyekben többször akadunk idegen nyelvű idézetekre s köz-

mondásokra. Azonban az idegen nyelvű jegyzetek nemcsak nem döntenek meg Bacsfányi szerzőségét, hanem még inkább megerősítik; mert, ha széttekintünk a kor amaz alakjai között, a kik — mint a jegyzetek írója — nem Kazinczy hívei, hanem ezzel szemben Kisfaludy Sándor nagyságát hirdetik s a kiknek finom ízlése oly műveltséggel párosul, minő e néhány jegyzetből is kitűnik, Bacsfányin kívül nem sokat találunk.

Talán szükségtelen több bizonyítékot felhoznom Bacsfányi szerzősége mellett; e néhány körülményből is kitűnik, hogy a sárgult levelek szélén talált jegyzések Bacsfányi jegyzetei.

Bármily igényteleneknek látszanak is első tekintetre ez adatok, van jelentőségük, mert vázlatos, de jellemzetes vonásokban elének állítják Bacsfányinak, mint kritikusnak képét, alkalmat adnak, hogy bele pillanthassunk a sokat hányatott író lelkébe s a kor bonyolult viszonyait is itt-ott élesebben megvilágítják.

Az őszinte, bizalmas kritikus áll előttünk, ama néhány megjegyzésben, melyekben Bacsfányi — nem számítva a nyilvánosságra — minden tartózkodás nélkül, csipkedve jellemzi Kis költészetét.

Az előszóban Kazinczy így szól Kisről: «Helyt adván a pályán másoknak, azt fájjalja leginkább, hogy éppen akkor kelle megszűnnie, a midőn *remélni kezdé, hogy végre közelít a ponthoz, melynek elérésére, a mint ugyan önmagának tetszik, eléggé soká hasztalanul törekedett.*» Bacsfányi nem tudja megállani, hogy Kazinczy dicséreteit le ne szállítsa; gúnyosan írja a lap szélére: «igaz és betsületes vallástétel a jó Kistől». Midőn meg a «*Költés mestersége*» című költeményben e sorokat olvassa:

«Dicső dolog, elhidd
Szépről szépen verselni» [I. 51. l.],

gúnyja itt is kitér s e rövid megjegyzésben nyilatkozik: «igen-is; de...»; a «Thaliához» című versnek e sora mellé pedig: «A Múzsáktól szeretetemet» (I. 66. l.) a gúnyolódó kritikus ezt a két szót jegyzi: «sans doute».

Ezen gúnyos megjegyzések mellett, melyekben a nem-tetszés érzete csak általánosságban nyilatkozik, figyelemre méltók azok a helyek is, melyekben a kritikus a hibás helyek aláhúzásával fejezte ki rosszaságát. E helyeken Bacsfányi majd a nehézkes mondatalkotást, majd a meg nem válogatott kifejezéseket rója meg.

Finom ízlését sérti a «részeg» szó, az összeforgatott szórend, a zavaros szövezés a «*Dicsőség*» és «*Herkules választása*» című költeményekben.

«A félvilág csinosai,
A rég Róma lánczát hordozók fiai
E szent ereklyéket buzgó figyelemmel

Keresik s *csudától néznek részeg szemmel*
 Azoknak szép képeikre» . . . [I. 105. l.]
 «Midőn im távolról két szép asszonyi képet
 Lát jöni feléje dicső tekintettel,
 Mindkettőt felségest, mint Angyal oly szépet,
 Messze felülmulót halandót termettel». [III. 8. l.]

Nem találja elég nemesnek az «eldőltem», «fereszszék» s «parola» szót e helyeken :

«Itt lábainál imádott kedvesemnek
 Eldőltem a part bársony hantjain» [Kötés napja K. F. I. 169. l.]
 «Fereszszék örömben soká szüléiket» [Egy Fő Méltóságához I. 186. l.]
 «Azt fogadom s ime adom *parolámat*,
 Hogy nem tartok örök dicsőségre számot» [Kazinczyhoz II. 17 l.]

Legkevésbé van megelégedve Bacsányi a rímekkel; alig van lap, melyen ne jegyezze meg rossz rímeket. Fülét, mely élesen megkülömbözteti a nyilt *e*-t a zárt *e*-től, sértik az ily rímek: *lelēm . . . velem* (I. 4. l.), *felejténélek . . . lélek* (I. 3. l.) *fülének . . . ének* (I. 8. l.) stb.

Fínom ízléséből következik az is, hogy a hiátust nem tudja megszenvedni s hogy a jóhangzás ellen elkövetett legkisebb hibát is megjegyzi. Hibát lát a következő esetekben: *legfelségesebb bálványa* (I. 23. l.), *könnyen nyert* (I. 71. l.), az egyikhez *az ért ész tart just* (I. 87. l.), *ma a nagy* (II. 25.), *ily lágy ágyra* (II. 26. l.), *rágja-e ezt* (II. 29. l.), *földi inséget* (II. 31. l.), *Voltaire bár* (II. 61. l.), *elméne esze* (II. 150. l.) stb.

Ezek a kis jegyzetek, melyek kiegészítik a felsorolt gúnyos megjegyzéseket, mívelt ízlésű kritikusra vallanak. Inkább az alakra vonatkoznak ugyan e kifogások, de azért koránt sem szabad hinnünk, hogy Bacsányi is meghódolt a divatnak s ha kidolgozza bírálatát, ő is oly sablonszerű munkát ad, mely pusztán helyesírással, nyelvtani alakokkal. kifejezésekkel, rímekkel bajlódik. Bacsányi nem elégszik meg elszórt megjegyzéseivel, melyek Kis János verseit lényegükben nem jellemzik, összefoglalja véleményét s rövid, de velős bírálataiban, melyeket a könyvtábla melletti lapon találunk, kiterjeszkedik Kis költészetének úgy tartalmi, mint alaki oldalára. A két jegyzet a következő:

«Species carminum, non impetu et instinctu, nec uno ore fluens. *Tacitus.*»

«Presque partout le style est faible, froid et rompant, sans poésie et sans couleur; on n'y sent aucun élan, aucune verve; tout y est gêné, sec et dur; partout on reconnaît le poète qui rime malgré Minerve, et martelle les hémistiches. Ce n'est point l'enthousiasme qui a présidé à cette composition, c'est le *labor improbus*; c'est un travail opiniâtre, c'est

un entêtement invincible, et une cruelle démangeaison de paraître ce qu'on n'est pas.»

Bacsányi bírálata mindenestre szigorú, nem oly enyhe, mint Kölcsényé, de természetes következménye a körülményeknek.

Bacsányi is, Kis János is a Dunántúlnak, majdnem egy vidéknek szülötte, mindkettő pórcsaládból származik, iskolai tanulmányaikat egy ideig egy városban folytatják s még is nagy különbség van a két jellem között. Az egyik szenvedélyes, heves, a kit nem egyszer indulatai vezetnek s a ki ép ezért a szenvedések egész sorát járja végig; a másik szintén érző, de egyúttal bölcselkedő lélek, ki nemcsak a célra gondol, hanem számot vet az eszközökkel is s azért életét zavartalanul éli le. A jellemeknek ellenkező volta, a tanulmányok eltérése idézi elő a két író poetikai nézeteinek különbözését.

Bacsányi, szenvedélyesebb jellemének megfelelően a költészetben lelkesedést, «tüzet» kíván, üldözi az érzéketlen, fagyos poetát, a szószaporitást, mi a hathatosságot lehetetlenné teszi. Mint Arankának írja, ha lehetne, saját verseinek is oly tömötséget adna, hogy minden periódusa lángba hozná az olvasó képzelődését s megolvasztaná vele érző szívét. Az érzés mélységéből, a képzelet elevenségéből itéli meg a költészet becsét s e szempontoktól későbbi munkáiban, — a «*Magyar Tudósokhoz*» címzett iratában sem tér el.

Kis János erkölcsanító volt életében, az volt műveiben is. Már a «*Sebbe való könyv*» előszavaiban emlegeti a gyönyörködtetés mellett az értelem és szív hasznos foglalatosságát. Lassanként az olvasó erkölcsi épülése lesz nála a költészet célja, minek csak eszközül szolgál a gyönyörködtetés. Innét van, hogy a költői alkotásban a lelkesedést nem emeli úgy ki, mint Bacsányi, e helyett az értelemnek tulajdonít mind nagyobb s nagyobb fontosságot; innét, hogy a *Muzarion*ban oly lelkesen kél a tanító költemények védelmére. Már a *Muzarion*ban is úgy szól a poezisról, hogy tanítania nemcsak szabad, hanem kötelessége is; *Emlékezéseiben* pedig mentegetődzik szerelmes versei miatt s határozottan kijelenti, hogy poezisunknak tudományosabbá s egyszersmind hasznosabbá alakítását nagyon óhajtja.

Kis poetikai nézeteinek megfelelt költészete is. Lyrai költeményeiben ritkán tűnik föl az, a mit Bacsányi a költőtől követelt, az «impetus» s az «élan»; e helyett sokszor unalmas terjengősséget, hosszas bölcselkedést találunk, mi érzelmeinkre s képzelődésünkre nem igen hat. Jellemzően mondja Kölcsény: «Kis a magyar nemzet philosophus költője». Valóban Kisnek költői ereje oktató költészetében van; itt teljesen előttünk áll azon nemes férfiú, ki nemzete iránti kötelességét az erkölcs javításával akarja leróni, a lelkész-költő, kinek célja a tanítás s ki e célnak nem egyszer az alakot is feláldozza.

Ily költészet határozott ellentétben volt Bacsányi finom ízlésével s felfogásával, mely a költészet lényegére nézve ma uralkodó nézeteinknek is jobban megfelel. Ez az éles ellentét magyarázza meg Bacsányi bírálatának szigorúságát s azon erős kifejezéseket, melyekkel a francia jegyzet végső részén találkozunk.

Bacsányi figyelmét Kis fordításai sem kerülték ki. A kiadó nem nevezte meg Kis fordításainak eredetijét,¹⁾ Bacsányi a legtöbb helyen megnevezi a fordított költemény szerzőjét s némely helyt nem tetszésének is kifejezést ad. «*A jelenvalókkal élés*» alá ezt írja: «Imitatio Horat. infelix» (I. 161. l.); a «*Vashámorba menés*» alá pedig ezt jegyzi: «Fordítottás roszzs» (I. 491. l.). Az «*Ideálok*» alatt is hosszabb jegyzet állott, melyből most már csak ez olvasható: «Schiller malheureux.»

Ha összehasonlítjuk Kist a lefordított költőkkel, látni fogjuk, mért találta fordításait Bacsányi rossznak. Kis nem fordítja híven az eredetit, nem törekszik arra, hogy az eredetinek sajátságos szépségeit is átültesse, a részletek itt is mellékesek előtte, megelégszik, ha az egész költemény eszméjét ki tudta fejezni. Hogy mily szabadon fordít s mennyire nem törekszik költői s jellemzetes előadásra, egynéhány példa megvilágítja.

Huc vina et unguenta et nimium breves
Flores amoenæ ferre jube rosæ.²⁾

Ott vidítsd jó borral szívedet
S hív barátidnak csókjával.

Die Liebe mit dem süßen Lohne
Das Glück mit seinem goldnen Kranz,
Der Ruhm mit seiner Sternenkronen,
Die Wahrheit in der Sonne Glanz!³⁾

Amor ezer nyájasságával,
Fortuna gyémánt székében,
A Hír ezüsthagú lantjával,
Az igazság szent fényében.

«Was?» fällt ihm jener ein und bebet,
«Redst du von einem, der da lebet?»⁴⁾

«Micsoda?» mond a gróf reszketve,
«Hol van oly veszett konkoly vetve?»

Az a kritikus, ki elméleti munkáiban azt kívánta, hogy a fordítás az eredeti írás mása legyen, hogy a fordító is inkább szóról-szóra for-

¹⁾ *Kis J. emlékezései.* 496 l. [Olesó K.]

²⁾ *Ad Q. Dellium* [Hor. II. 3].

³⁾ *Die Ideale.*

⁴⁾ *Der Gang nach dem Eisenhammer.*

dítson, az eredeti mű minden gondolatát kifejezze s kifejezze ezen gondolatok «színét, árnyékatát, érdemét», — Kis fordításairól, melyek inkább csak halvány utánzatok, nem is szólhat másképp, mint Bacsányi nyilatkozott s bírálatában egész természetesen használ ily jelzőket: infelix, melheureux, rossz.

Ha most már a jegyzetekben talált vonásokból megalkotnók Bacsányinak, mint kritikusknak képét, el kellene ismernünk, hogy bírálatában személyes indítékoknak nem enged helyet, határozott ízlésére hallgat s a mi ezzel ellenkezik, azt kérelhetetlenül üldözi, nagy figyelemben részesíti ugyan az alakot, de azért nem ad püsztán «kéregkritikát»; be kellene látnunk e töredékes bírálat alapján is, hogy Bacsányi elhallgatásával sokat vesztett a magyar irodalom s hogy korábban Bacsányi mint kritikus, nevezetes helyet foglalt volna el Kölcsy mellett.

Bacsányi jegyzeteiben azonban nem csupán a kritikus nem-tetszése nyilatkozik; nyilatkoznak Bacsányi egyéb érzelmei is, melyeket benne a könyv olvasásakor Kazinczyval s Kissel való viszonya keltett.

Hogy minő véleménynyel volt Bacsányi Kis iránt, kitűnik a már felsorolt jegyzetektől is. Elítéli a Kazinczy-dicsérte verseket. Nem mondhatná senki sem, hogy ez elítélésben a gyűlölet is szerepel, a lenézésnek azonban nem egy nyomára akadunk.

E lenézés nyilvánul a «jó Kis»-féle kifejezésekben, a gúnyos jegyzetekben s különösen egy, az előszóhoz fűzött megjegyzésben. E helyen Kazinczy így szól: «Verselésünk e nemében Kis *Himfi*vel és Berzsenyi barátjával azt a tetőt érte el, mely Íróink által eddig még elérve nem vala». Bacsányi szinte megbotránkozik azon, hogy Kazinczy Himfi és Kis nevét együtt merte említeni s midőn a lap szélére ezt írja: «?! quelle comparaison?» e jegyzetben egyrészt magasztalja Kisfaludyt, kit az élő poeták között elsőnek tart, másrészt Kissel szemben úgy viseli magát, mint füredi találkozásukkor, hol az egyszerű falusi paphoz «kevés szók mondattak úriás hangon s többnyire csak ampullæ et sesquipedalia verba».*)

A Kisre vonatkozó jegyzetek mellett figyelmet érdemelnek még azon megjegyzések, melyekben Bacsányinak Kazinczyval való viszonya jut kifejezésre.

Kazinczy előszavában majdnem minden sorban talál Bacsányi valami aláhúzni valót; különösen bántják ízlését azon részek, melyekben Kazinczy szereti az első személyt használni és saját személyét jobban előtérbe helyezi. Nem egyszer akadunk rossz akaratú aláhúzásokra is, mint például e helyen: «Mert mi tehát mindazok között, a miket *irigyleni*, óhajtani, keresni *illik*, *sőt kell*, ha a jók szeretete s becsülése sem az?»

*) *Kis J. emlékezései.* 406. l. [Olcsó K.]

— de a hármias tömjén egyetemben sem vala *kedvesebb szívemnek*, mint *barátságának s becsülésének* az a biznysága, melylyel minden reményemen kívül megszólított, hogy verseinek kiadója *én* legyek.*) Ugyanaz az ellenszenv, mely Kazinczynak czélatosság nélkül mondott szavait félre magyarázta, javíttatta ki Bacsányival a «Széphalom» «ph» betűit is «lm»-re.

Már ezekből is lehetne következtetni, hogy nemcsak Kazinczy volt rosszindulattal Bacsányi iránt, hanem ellentétben az itt-ott jelentkező felfogással, mely Kazinczy hiúságának emlegetését Bacsányi szépítgetésére nagyon is felhasználja, Bacsányi is erős ellenszenvet érzett szerencsésebb vetélytársa iránt. Mikor Kis Kazinczyhoz szerényen írja :

«A nap felé *veled* azok repüljenek,
A kik az egetől *sasszemét* nyertenek» [Kazinczyhoz II. 19],

Bacsányi aláhuzza a «veled» szót; de még inkább kifejezést ad ellenszenvének s már egész szenvedélyes alakban, ott, a hol Kis egy fiatal írónak adott tanácsaiban lefesti a gonosz író képét. Kis így szól:

«Amott az Irigység setét barlangjában
Maga-fözte mérgét emésztvén gyomrában,
Arra szánja élte kárhozott napjait,
Mikép mocskolhassa érdemesb társait.
Szörnyű kigyók függnek haj helyett vállára,
Ragadozó keze ólomthronusára
Köröskörül ezer koszorút aggatott,
Melyeket az érdem fejről szagatott.
Ha mely Amphion kezd bájolni lantjával,
Az ellen ő tüstént kikél ostorával.
Kevélység tömjénnek ezt hívévé teszi,
Rosszlelkűség szavát édes kedvvel veszi.
Sértni szokott nyelve nem tud tanítani.
Nem tudván építui, kíván lerontani.
Sőt megölni kíván álnok epéjével
Minden jeles munkát annak szerzőjével. [II. 19 l.]

Bacsányinak az erős kifejezésű sorok Kazinczyt juttatják eszébe s a lap szélére ezt írja : «Kazinczy képe! a ki *ignotos fallit*». E megjegyzés, melyben oly sokféle érzés vegyül össze, egy pillanatra feltárja előttünk Bacsányi háborgó lelkét. E szavakat csak a mellőztetés keserű érzete s a már magasabb fokra hágott ellenszenv irathatta le Bacsányival. Később, midőn megbocsátott vetélytársának, ki hazájáért szintén sokat küzdött s szenvedett, tán maga Bacsányi is erősnek találta e megjegyzést s talán

*) E sorok mellett a lap szélén rövid jegyzet állott, melyből csak a kezdő «ig...» betűk olvashatók; az egész jegyzet talán ez volt: igaz vallástétel.

ő volt az, ki a papirba erősen belenyomott betűket — bár hasztalanul — ki akarta törölni.¹⁾

Ezek azok az érdekesebb jegyzetek, melyekkel a könyvben találkozunk. Tanuskodnak ezek Bacسانی gondosságáról, figyelmes olvasásáról, mit még inkább bizonyít a legkisebb sajtóhibák kijavítása s a kimaradt vesszők, kötőjelek pontos felrakása is. Ez a gondosság, egyéb körülmények tekintetbe vételével, arra enged következtetni, hogy Bacسانی Kis verseit Linzben olvasta, hol már anyagi helyzete is megjavult s nyugodtan szentelhetette életét az irodalmi tevékenységnek. Ekkép a jegyzetek Bacسانی életének azon korából valók, melyben, mint maga mondja, ritkán szólt s hiú beszédekkel nem alkalmatlankodott. — Azt hiszem, ez adatok is segíteni fogják az életrajzírókat abban, hogy Bacسانی érdemét s nagyságát minél világosabban feltüntethesse s hogy az érdem mellett Bacسانی hibáit is észre vegye.

PAP FERENCZ.

EGY ÚJ ANGOL QUINTILIANUS-KIADÁS.²⁾

Ránk magyarokra nézve, a kik úgyszólván egész classica-philologiai irodalmunkat a németektől szerezzük, érdekes lehet néha napján valamely más nemzet philologiai irodalmába is egy tekintetet vetnünk. A címül írt könyv megérdemli, hogy ilyen tekintetre méltassuk. Szerzőnk ugyan megmondja előszavában, hogy nagyon sokat köszönhet német tudósoknak: *Moriz Kiderlin, Becher, Krüger, Halm, Meister* értekezéseit és kiadásait dicsérettel emlegeti; azonban sok az ő művében az önálló felfogásra valló sajátság is. Egy angol kéziratnak, a *Harleianus 2664*-nak a British Museumban nagy hasznát vette: 149. verso lapját a mű elején collytyp másolatban közli is. Ez a műmelléklet adja Quint. X, I, 99—110. terjedő szövegét, e szavaktól: «*Latine loqui vellet*» egészen addig, hogy «*eum credas, et cum*». Mindjárt az elején van egy érdekes dittographia: *licet Terenti scripta ad Scipionem Africanum referantur, quae tamen sunt* kétszer van írva. E XI. századbeli codexet szerzőnk egy külön kéziratcsoport fejévé teszi. Előszavában megemlíti legnevezetesebb conjecturáját: X, 7, 29. *Scribendum ergo quotiens licebit; si id non dabitur cogitandum; ab utroque exclusi debent tamen sic dicere ut neque deprehensus orator neque litigator destitutus esse videatur; a sic*

¹⁾ Ez megegyeznék Thaly K. felfogásával is. (*Figyelő* III. k.)

²⁾ M. Fabi Quintiliani institutionis oratoriae liber decimus . . . by *W. Peterson*, Oxford, 1891. — 8-r. VI, 227. l.

dicere helyén a legtöbb kéziratban *inicere* van, Bursian, Halm és Meister így írja: *id efficere*. Ez az idézet egyúttal megmutatja szerzőnk írásjelezési eljárását, a melyre, mint előszavában megírja, nagy gondot fordít és a melyben a németektől eltért. Ezt a rendszert nem tartom helyesnek; épen nem tudományos azonban a latin szók elválasztása, a mely ilyeneket tüntet fel: *Aug-ustum*, *immort-ales*, *irasc-entium*, *Socrat-icorum*, *las-civus*, a 106 lapon *incent-ionis*, a 129. l. *inven-tionis*. Ennek alapján azt gyaníthatni, hogy a szók elválasztása a szedőre volt bízva. Szerzőnk még megemlíti, hogy hazájában nem jelent meg e században Quintilianus-kiadás.

A könyv *bevezetése* öt szakaszból áll. Az első Quintilianus életét tárgyalja. Születését Kr. u. 35 és 38 közé teszi; műve szerkesztésének megkezdését 92—93-ra, befejezését 94—95-re. Nem 118-ban, hanem 96-ban vagy csakhamar azután halt meg. A második szakasz az *Institutio oratoria*-ról értekezik, a melynek nagy jelentőségét pl. Cassiodorus a következőben fejezi ki: *Quintilianus tamen doctor egregius, qui post flavios Tullianos singulariter valuit implere quae docuit, virum bonum dicendi peritum a prima aetate suscipiens, per cunctas artes ac disciplinas nobilium litterarum erudiendum esse monstravit, quem merito ad defendendum totius civitatis vota requirerent*. Az *editio princeps* G. A. Campanitól ered 1470-ben; ebben az előszó vége így szól: *Proinde de Quintiliano sic habe, post unam beatissimam et unicam felicitatem M. Tullii, quae fastigii loco suscipienda est omnibus et tamquam adoranda, hunc unum esse quem praecipuum habere possis in eloquentia ducem: quem si assequeris, quidquid tibi deerit ad cumulum consummationis id a natura desiderabis non ab arte deposcas*. Érdekes a Krüger nyomán közölt *loci memoriales* gyűjteménye, pl. X, 1, 112. *Ille se profecisse sciat cui Cicero valde placebit*; ez olyan gondolat, mint Boileau-é, *Art. poet. III, 308: Homerusról, C'est avoir profité que de savoir s'y plaire*. Érdekes a következő, X, 2, 18: *Noveram quosdam qui se pulchre expressisse genus illud caelestis huius in dicendo viri (t. i. Ciceronis) sibi viderentur, si in clausula posuissent «esse videatur»*. Másutt is szól erről, IX, 4, 73: *«Esse videatur» iam nimis frequens, octonarium inchoat*. Tacitus is nyilatkozik e stilistikai sajátságáról, *Dial. 23: Illud tertio quoque sensu in omnibus orationibus pro sententia positum: «esse videatur.»* Kitünő a következő, X, 7, 21: *Qui stultis videri eruditi volunt, stulti eruditibus videntur*. A bevezetés harmadik szakasza Quintilianus irodalmi bírálásáról mond ítéletet. Nem úgy bírál, mint az irodalmi szakember vele egyenlő színvonalon álló közönségnek, hanem mint a retorika tanára tanítványainak számára. Ítéletei sokban közösek halicarnassusi Dionysiuséival, némelykor Dio Chrysostomuséival; nyilván ugyanazon közös forrásból merítettek. A bölcsélet kérdéseinek megfejtésében Cicerot követi. A negyedik

szakaszban találjuk Quintilianus stílusának és nyelvének fejtegetését. Cicero volt stílus tekintetében mintája és Senecát igyekezett mindenképen kerülni; azonban a százéves időköz, a mely az előbbtől elválasztotta, csak addig engedte jutni, hogy Cicerót megközelíthette, ellenben saját korának stílus és irodalmi sajtóságaitól nem bírt teljesen megmenekülni, a melyeknek pedig éppen Seneca volt legjelentősebb mintaképe. Célja ebben van kifejezve, X, 1, 125: *Corruptum et omnibus vitiis fractum dicendi genus revocare ad severiora iudicia contendo*; kora ízlésének romlottságáról így ír, VIII, 2, 21: *Percasit iam multos ista persuasio, ut id demum eleganter atque exquisite dictum putent, quod interpretandum sit*. Azonban nemcsak Cicerót tartja utánzásra méltónak, X, 2, 24: *Non qui maxime imitandus et solus imitandus est*. Van egy kis nemzetiségi színezet is Quintilianus irataiban, mikor *Romanos auctores* (XI 1, 85.), *sermo Romanus* (100.), *litterae Romanae* (123.) kifejezését használja, holott Cicero és a legjobb korszak egyéb írói ilyenkor a *Latinus* jelzővel éltek volna. Peterson betűsorban közli itt Quintilianus szótári sajtóságait; ezek közt *offensator ἀπαξ λεγόμενον* X, 3, 20. Azután következnek a X. könyv szótári és nyelvtani sajtóságai grammatikai szakaszok szerint. Leggyakoribb a melléknevek és melléknévi igenevek használata főnevek gyanánt; a hímn- és nőnemben csak olyanokat használ így, a melyek személyes sajtóságokat fejeznek ki, a semleges nem dolgoknak tulajdonságait, nagyobbára abstractiókat jelent. A bevezetés ötödik szakasza a *kéziratokról* szól. Három csoportra oszthatók: teljes, nem teljes és egyes kéziratokra. Az első csoport legkiválóbb codexe a X—XI. századbéli *Ambrosianus*, a másodiké a legrégebb Quintilianus-codex, a X. századbéli, hézagos *Bernensis*; erről írták le a *Bambergensis A-t*, a mely a *Bernensis*ből eredt lacunák kitöltése után (*Bambergensis G*) Peterson gondos bizonyítása szerint a *Harleianus 2664*-nek és ez által a *Florentinus*, *Turicensis* és számos más codexnek forrása lett. Peterson *Ch. Fierville*-nek az összes continentalis kéziratokra vonatkozó tanulmányait azzal egészíti ki, hogy az említett Harley-féle codexen kívül az angol *Joannensis* (Cambridge), *Bodleianus* és *Balliolensis* (Oxford), továbbá nyolcz XV. sz. kéziratot tanulmányozott át. Az előbb említett *codex Harleianus 2664*-ről azt deríti ki Peterson, hogy e kézirat az elveszett *Düsseldorffianus*, a melyről *Gesner* Quintilianus-kiadásában (1738) így ír: *Poggianis temporibus certe priorem, necdum, quod sciatur, recentiori aetate a quoquam collatum . . . tandem compertum est mala fraude nescio quorum hominum et hunc et alios rarissimos codices esse subductos*. Mint *Humplerey Wanley*-nek, Harley könyvtárosának naplója bizonyítja, e codexet a düsseldorfi udvari könyvtár öre, *Büchels* eladta *Zamboni*-nak, Angolország ügyvivőjének a hessen-darmstadtí választófőjedelem udvarában; ettől, a ki rendes üzletet csinált efféle úton hozzákerült könyv-

vekkel, 1724 évi aug. 6. megvette Harley könyvtára. Azelőtt vagy a strassburgi vagy inkább a kölni székesegyház (*maior ecclesia*) könyvtáré volt; onnan kikölcsönözte Grævius (talán 1688-ban), a kinek halála után összes könyveivel és irataival együtt vétel útján Johann Wilhelm választófejedelem birtokába került. Eredetére nézve valószínű, hogy *Attemburgi* vagy *Hapsburgi Werner* strassburgi püspök (1001—1029.), a székesegyház alapítója (1015.), mint tudománykedvelő főpap a *Bambergensis G*-ről lemásoltatta a *Harleianust* és erről írták le a *Florentinust*. Valószínűleg e Harleianus az a codex, a melyet Poggio 1416-ban St. Gallen kolostori könyvtárában látott. E könyvről is beválik: *habent sua fata libelli*. A bevezetés záradékát képezi a felhasznált kiadások, értekezések és egyéb segédművek jegyzéke, továbbá azon helyek felsorolása, a melyeken szerzőnk *Halm* (1869.) és *Meister* (1887) kiadásától eltért. A szöveget megelőzi tíz lapon a X. könyv tartalmának gondos elemzése angol nyelven, pontonkint; a 11—184. l. terjed a latin szövegnek igen bőséges jegyzetekkel való kiadása. A jegyzetek nyelvi és tárgyi tekintetben adnak terjedelmes felvilágosítást párhuzamos helyek idézésével. A 186—221. l. vannak a kritikai megjegyzések, a melyek harmincnél több kéziraton alapulnak. A nagy tudományos készüllettel írt művet (a 223—227. l.) név és tárgymutató fejezi be. E könyv a Quintilianus-irodalomra nézve valódi nyereség.

Dr. POZDER KÁROLY.

«ATTILA-E VAGY ATILLA?»

Ily czímen az «Irodalomtörténeti Közlemények» legújabb füzeté (1892, II.) Ballagi Aladár tollából nagyképű dolgozatot közöl, mely a módszer és judicium nélkül handabandázó, naiv philologiai és történetírói dillettantismusnak rendkívül mulatságos, de egyúttal, egyetemi tanár munkájáról lévén szó, mélyen elszomorító terméke. Valóban, ha a budapesti egyetemen ily tudományos alapon és szellemben taníttják az egyetemes történetet, akkor nem csodálhatjuk többé e minden tekintetben fontos tudományszaknak úgy az irodalomban mint a középiskolai oktatásban országosan ismert siralmas állapotát.

Szerző, török-szakad, ki akarja mutatni, hogy a nagy hún király nevének helyes alakja *Atilla*. Argumentumai oly komikusak, egész eszjárása oly gyerekes, hogy bajos dolgozatát komolyan tárgyalni. Előbb felsorolja e névnek a külföldi és hazai írók műveiben található mindenféle alakját, — minden módszer és kritika nélkül komoly forrásokat és bárgyú fecsegőket, történészeket és költőket, korokat és nemzeteket

összevissza dobva, — hogy azután ezen az alapon(?) meglepő eredményéhez jussom, melyet fontos tudományos vívmánynak tekint és diadalmasan hirdet. A legfurcsább az egész dologban az a logikai nonsens, hogy ő maga észreveszi, hogy még az ő eljárása sem kedvez a dupla *l*-lel írt alaknak, és hogy mégsem vonja le a saját maga megalkotta prämis-sákból az egyedül lehetséges következtetést. Nemcsak módszere és judiciuma nincsen, de még a logika elemeiben is teljesen járatlan.

Összeállításának eredményekép kénytelen maga is bevallani, hogy a kettős *l*-lel írt alakra nem talált sehol kellő alapot; hisz még a hazai középkori latin írókról is egészen helyesen ezeket mondja (169. l.): «Egyik rész Etelének írja (a hún király nevét), a másik, abban a korban ritka következetességgel, Athilának vagy Atilának», — *tehát nem Atilának*. Józan ítélettel és szenvedélyes elfogultság nélkül dolgozó komoly szakférfiút ez adatok és következtetések gondolkodóba ejthetnének; de a mi szerzőnkkel másképp áll a dolog: ő minden áron, saját tudományos reputációja árán is, ki akarja hozni az Atilla alakot, tehát folytatja mulatságos és mégis szánalmas vergődését. Átmegy a magyar krónikákra, és ott mi az eredmény? «Látni való,» mondja megint egészen helyesen a 170. l., «hogy a hún király nevének ősi, hagyományos írásmódja mi nálunk Atila és Etele», — *tehát megint nem a szenvedélyesen ritatott Atilla!*

De csakhamar beáll, minden józan eszű ember ámulatára, a váratlan fordulat. A 170. l. ugyanis így folytatja szerzőnk: «*Ámbár Atila és Etele régi magyar forrásokra visszavezethetők, századok századjain át hűségesen megőrzött nevek*: mégsem (ez a ,mégsem‘ megfizethetetlen!) ezek, hanem Atilla ezen névnek az a formája, melyet kimutathatólag kétszáz esztendeje (o!) legmagyarosabbnak (hát erről volna szó?!) tart a nyelvtudomány (?!) vagy mondjuk a tiszta magyar nyelvérzék». És ezt a csodabogarat követi egy rakás dilettáns és poéta, egészen le Bucsánszky ponyvájáig, kik a hún király nevét kettős *l*-lel írják. A kinek ez nem elég tudományos alap, arra a szerző persze a legnagyobb szánalommal tekint alá imponáló magaslataról, mert cikke végén diadalmasan kijelenti, hogy a világbiró fejedelmet ezentúl *Atillának* nevezi. Reszkess, Európa!

Az egész cikk igen sikerült szatira volna a hivatatlan tudákos nyelvészkedés és történetírás kigúnyolására, — de a szerző rendkívül komoly tudós, ki természetesen ezt a cikket is rendkívül komoly és fontos terméknek tekinti. Nem avatkozunk magán örömeibe, de kénytelenek vagyunk kinyilatkoztatni, hogy minket e cikk rendkívül mulattatott és bizonyára rendkívül mulattatni fog mindenkit, a kiben csak egy csöpp tudományos érzék vagy józan észjárás van. A dolgozatnak ezt az érdemét a legsárgább irigység sem képes elvitatni.

Komoly tárgyalásra e cikk egyáltalában nem alkalmas, — egy pár megjegyzést azonban mégis csatolok hozzá, bocsánatot kérve tisztelt olvasóimtól, hogy, legjobb akaratom ellenére is, nagyon elemi dolgokkal kell türelmüket próbára tennem.

A döntő pont Ballagi egész dolgozatában a ,tisztá magyar nyelv-érzék', mely ,kétszáz esztendeje' legmagyarosabbnak tartja az Atilla alakot, — no meg a szerző saját érzékeny füle, melyet az Attila alak legjobban sért. Ez utóbbi magán szerencsétlenséget kiméletből mellőzve, — mellőzve még azt is, hogy itt nem arról van szó, hogy mely alakot tart valaki legmagyarosabbnak, hanem hogy a hún királyt hogyan hívták, — csak a fenti tétel első részére jegyzem meg, hogy történetfró, mióta a világ áll, még nem élt soha ilyen logikával. Attila az V. század közepén halt meg, utána *tizenkét század*, egészen a XVII. század végéig, nem nyújt alapot az Atilla alakra, és szerző összekeres *az utolsó két századból* csupa tudákos dilletaus- és költőből egy tuczat Atilla-alakot és — eldönti a kérdést. Ez a logika minden esetre páratlan és páratlan az a kritikai módszer is, mely vele karöltve jár. Hisz a ,tisztá magyar nyelvérzék' már ezer esztendeje, hogy eldöntötte a maga részéről a kérdést, mert megalkotta az *Ftele* alakot, mely egymaga is kétségtelenné teszi, hogy a hún király nevében dupla *l* soha sem lehetett és hogy az Atilla alak nem a magyar geniusznak, hanem egyszerűen a tudatlanságnak terméke. És ugyanezt bizonyítja a német *Etsel* alak is, hogy t. i. *az eredeti névben semmi esetre sem lehetett dupla l*, de bizonyítja egyúttal azt is, hogy *egyszerű l sem lehetett benne*, mert ebből a hangmozdítás törvénye szerint rendszerint *s* lesz, míg *a magánhangzók közt álló z vagy tz mindig dupla t-ből származik*.

Tehát még a germán és magyar *hagyomány* szerint is *Attila* a névnek egyedül helyes alakja, mely mellett, tisztán és kizárólag e hagyomány alapján, szóba kerülhetne eshetőleg az *Atila*, de semmi körülmények közt az *Atilla* alak. De a történeti kutatás nemcsak a hagyománnyal, sőt egyáltalában nem a hagyománnyal dolgozik. Az *Attila* alakot szolgáltatja a gót király történetének legrégebb és legfontosabb forrása is. Csakhogy Ballagi itt, a saját területén, a legborzasztóbban compromittálja magát, az egyetemet és az Akadémiát. «Jornandes gót származású ravennai püspök» stb. «Még nevével sem vagyunk tisztában» stb. Így kezdődik e pontra vonatkozó fejtegetése a 173. lapon. Tehát a t. szerző nem tanult ötven esztendeje semmit, hogy még azt sem tudja, hogy ennek a rendkívül fontos írónak a neve Jordanes és hogy az nem volt ravennai püspök? Persze, hiszen, — hihetetlen, de tény! — ma, 1892-ben, Waiznak egy 1839-ben (!!) megjelent cikkére hivatkozik! Hogy az utolsó ötven év alatt a népvándorlás korát és tüzetesen Jordanes egyéniségét és munkásságát a legnagyobb buzgalommal és sikerrel kutatták,

hogy Mommsen remekül adta ki Jordanes fönmaradt munkáit és bámulatos elmeélel tisztázta az íróra és műveire vonatkozó kérdéseket, mind erről az egyetemes történelem egyetemi tanárának és tanár-vizsgálójának halvány sejtelve sincsen! De ez még nem elég. Szerinte ez a Jordanes, kinek nevét sem tudja, «nagybecsű irataiban (hát ez micsoda? mióta lett a gótok történetéből ,nagybecsű iratok'?!) a húnokra nézve csak oly hitelességű, hogy, mint tudjuk (?), pusztai boszorkányoktól származtatja őket». Ez az állítás kettőt bizonyít. Először, hogy Ballagi soha életében nem látta a Jordanes gót történetét, melyben az a húnok történetét is tárgyalja, mert különben nem beszélhetne az ő ,iratairól'; — és másodsor, hogy fogalma sincsen történeti kritikáról, mert a húnok eredetéről kifejezett nézet, ha Jordanes csakugyan komolyan állította volna is, még nem rontaná le egyéb adatainak hitelességét; hiszen ilyen babonás mendemondából származó híreket majd minden ó- és középkori íróban találunk, kik azért még távolról sem szünek meg fontos történeti forrásokul szolgálni, — persze csak olyanok számára, kiknek kellő philologiai s kritikai iskolázottságuk van. De Jordanes nem is állítja mint a maga véleményét, hogy a húnok haliurunáktól származnak, hanem világosan kimondja, hogy ez egy régi hagyomány, melyről értesült. (*Getica* C. XXIV, ed. Mommsen, p. 89: *nam hos, ut refert antiquitas, ita exstitisse conperimus*). Jordanes csak egy századdal Attila halála után írta gót történelmét, melyet, mint Mommsen is kimutatta, a legjobb forrásokból meritett. Kétségbe vonni, még pedig minden tudományos alap nélkül, hogy e férfiú a népvándorlás korára vonatkozóan a legértékesebb források egyike, ne tudta volna a leghatalmasabb hún király nevét: ez egyenesen gyerekes föltevés, melyre sem korabeli, sem későbbi adatok egyáltalában nem jogosítanak föl.

Végre rendkívül valószínű, hogy az *Attila* név kicsinyítővel képzett szó (mint Vulfila, Totila, Hunila, Anila és számos más), melynek alapszava *atta*, mely szó úgy a gót mint a hún nyelvben a. m. atya, tehát Attila a. m. atyácska, a mint a régi népek (s még ma is pl. az oroszok) sokszor nevezték fejedelmöket. Persze, szerző mind erről nem tud, hanem beszél az Attalus és Attila név azonosságáról, az Attila alaknak a francia kiejtéssel (o!) leginkább megegyező voltáról, a húnok és gótok azonosságáról s több efféle özönvízelőtti képtelenségekről, melyek mind ijesztő tanúságot tesznek szerzőnek az egyetemes történet e rendkívül fontos korszakában való teljes, meglepő tájékozatlanságáról. Persze, mintha sejténé a veszélyt, mely környékezi, már cikke elején kijelenti: «A hún király történetét behatóbban nem tanulmányoztam» (165. l.), a mi történésztől és nevezetesen magyar történésztől minden esetre jellemző egy vallomás. Hogyan ismerheti valaki a népvándorlás korát és saját nemzetünk őstörténelmét a nélkül, hogy Attila történetét

alaposan tanulmányozta, sőt, hogyan értheti meg valaki az újkori államok és első sorban a magyar állam alakulását és fejlődését, a ki a népvándorlás történetét alaposan nem tanulmányozta!

És ennyi tudatlanság mellett ennyi pöffeszkedés! Ennyi tehetetlenség mellett ennyi pökhendiség! Valóban, ama czikk írója groteszk jelenség, a ki nem egyetemi tanszékbe, hanem angol bohózatba való.

Eddig a történész Ballagi Aladár, kivel, a mondottak után, nem érdemes komolyan szóba állni.

De nem érdemes komolyan szóba állni az ember Ballagi Aladárral sem. Irt ő az 'Irodalomtörténeti Közlemények' ugyane füzetében még egy másik czikket is, melynek címe: «A philologiai társaság és védnöke», a mely kizárólag az én személyemmel foglalkozik. Nagyon kérem tisztelt olvasóinkat, hogy e czikket elolvasni és ismerőseik körében lehetőleg terjeszteni szíveskedjenek. Hadd lássák minél többen, hogy egy egyetemi tanár és akadémiai tag mily kvalifikálhatatlan eszközökkel és argumentumokkal szolgálja a magyar irodalomtörténet tudományát, még pedig a M. T. Akadémia költségén és firmája alatt. Felelni e részben sületlen, részben aljas fecsegésre természetesen én nem szándékozom, a mint nem feleltem hasonló, személyes gyűlölségből eredt régibb pamphletekre sem. De a mint az ország és a nemzet közvéleménye, valamint legjobbaink ítélete megadták azokra a régebbi rágalmakra a döntő választ, úgy, meg vagyok róla győződve, nem fog most sem elmaradni a kellő felelet.

HEINRICH GUSZTÁV.

HAZAI IRODALOM.

Homéros Iliása, az eredeti versmértékben fordította *Kempf József*. Középiskolai könyvek tára. Szerkeszti *Köpesály Sándor*. VI. Budapest, Grill, 1891. Ára 1 frt 60 kr.

Kempf Homeros-fordításának főczélja, hogy azon tanulók olvasásák, kik a gymnasium VI-ik osztályában a görög nyelv helyett a görög-pótló tárgyakat tanulják: tehát első sorban azoknak igényeit tartja szem előtt. A tantervhez alkalmazkodva tartalmazza mindazon részleteket, a melyeket a tanterv olvasásra kijelöl; de ad azonfelül is több részletet. A fordítás felőleli a cselekvény egységével szorosan összefüggő vagy más tekintetben kimagasló részeket, nevezetesen az epos expositióját és főbb hőseinek jellemzését és harczait. Egészen csak az I. és III. ének van lefordítva, a többiekből csak kisebb-nagyobb részletek vannak fölveve,

vagy, mint a X., XII—XV., XX—XXI. énekek, csak prózai kivonatban vannak ismertetve. A kihagyott részek a tartalmi elbeszélésben mindenütt össze vannak fűzve a fordítással, úgy hogy a könyv teljesen tájékoztat az Iliás tartalma felől. Helyesen tette Kempf, hogy a régiségtani vagy egyéb szempontból érdekes helyeket bővebb kivonatolásban részeltette. Az egyes énekekhez járuló jegyzetek kielégítőek, de a bevezetés nagyon is vázlatosan tárgyalja Homeros életét, születési idejét, költeményeit és az Iliás tartalmát. Kempf ugyan azt az ígéretet teszi előszavában, hogy a Homerosra és homerosi költeményekre vonatkozó egyéb tudnivalók az Odysseiához írt bevezetésben lesznek, de a mit az Odysseiához ígér, azt már az Iliáshoz kellett volna alnia.

Nagyon örvendetes, hogy Kempf a hexameterekben való fordításra szánta el magát, mert a magyar nyelv az időmértékes verselésre kiváló mértékben alkalmas. Fordításában a fősúlyt a világosságra és érthetőségre fektette, és mondhatom, hogy ebbeli célját el is érte: hexameterei könnyen érthetők, és könnyű rhythmusban gördülnek; nem annyira a szavakban, mint inkább a gondolatban és hangban való hűséget tükröztetik vissza. Az ellen sincs semmi kifogásom, hogy néha a népies kiejtésre támaszkodva, megkettőzteti a mássalhangzókat, tehát azt írja, hogy «szivessen, okossabb, eggy» stb., de már «házban» «Thebæbenn» (95. lap) helytelen, mert a nép azt mondja, hogy «házba» «Thebæbe». Helyesen jegyzi meg Kempf, hogy a kettőztetett mássalhangzók használata már csak azért is indokolt, mert Homeros nyelvének némi színezetét is adja, a mennyiben Homeros gyakran kettőzteti a betűket. A licentiákat meglehetősen mértékben veszi igénybe, különösen a syneziszt, két magánhangzónak egy szótagba összevonását, melylyel a következő lapokon találkoztam: 1. (Menelaost), 4. (Chryseis, Chryseist), 5. (Chryseist, Menelaosnak), 6. (Chryseist), 10. (Chryseist, áldozataikat), 11. (Briseist), 13. (Chryseis, Chryseis), 96. (ökreik), 117. (társaik), 142. (csucsain), 230. (társainktól, hamvainkat, miért, s miért), 231. (öszvéreikre, lovaikat, szekereikre). De épen nem jogosult a synezisis használata oly módon, hogy az összevont két magánhangzó rövid szótagnak vétessék, m. pl. az I. ének 393-ik sorában: «Rajta tehát, ha birod, fiadat védjed meg a bajban». A merészebb licentiák közül főlemlíttem a következőket: fejedelm (5. l.), hisze' (11. l.), hama' (116. l.), gyámolítsátok (116. l.), Mykéné (140. l.). A harmadik láb főmetszete figyelembe van véve, de sokszor mellőzve is láttam, nevezetesen 3. (Phœbusra), 4. (zsákmányból), 5. (Idomeneus), 6. (zsákmányod), 7. (jelesebbjeivel), 8. (harmadikon), 12. (óhajtottam, Poseidáon), 13. (megfosztották), 15. (tizenkét, boszuljad), 16. (fejbőlintással, ámitást), 17. (fehérkaru), 94. (gazdasszony), 95. (utczákon, Étion, sirhalmot), 96. (valamennyiöket, táborba, árvává), 113. (világnak), 117. (állványra), 142. (halandók), 230. (emberölés),

231. (darabokra) lapokon; megjegyzendő azonban, hogy három hely kivételével (Poseidáon-nál a 12-ik, fejbólintással-nál a 16-ik és fehérkaru-nál a 17-ik lapon), mindenütt helyettesítve van az idézett helyeken a harmadik láb főmetszete a második és negyedik lábakon való mellékmetsetekkel. Előfordul többször a spondiacus is, pl. a 12. (engesztelni), 96. (özvegygyé nődet), 117. (egy hangot sem, ugy gyüöltök, egy hangot sem) lapokon, a mi ellen az a kifogásom, hogy inkább kényszerűségből, mint az értelemnek megfelelőleg van alkalmazva, és hogy nincs mindig egy szóból képezve. A 96-ik lap következő sorában: «S Argosban idegen nőnek vásznat szövögetnél», és a 234-ik lapon: «Teljesen, hol a lány a hasábfákat fölemészté», talán tévedésből maradt el a más-salhangzó megkettőzése ebben a két szóban: «Argosbann, teljessen», mert különben nem jön ki a két sor mértéke. Egészen rossz a 230-ik lap következő sora: «Hanem együtt, a miként minket nevelének».

A fordítás, mint említettem, elég hű, érthető és folyékony, de nem hiba nélkül való, mint a következő helyek bizonyítják: Az I. ének 46-ik sorában a *χωμένοιο*-t igen szabadon fordítja így: «kebelén a harag tüze lángolt». I, 139-nél (*ὃ δὲ κεν χειρολόσεται, ὅν κεν ἰωμαι*, s a kihez jövők, annak a szíve haragszik) meg kellett volna tartani a föltételeességet, mert így a fordítás más értelmű. I, 235-ben nem «tovahagyta», hanem «oda-hagyta». I, 274-ben: «Szófogadók legyetek ma ti is» a «ma» nem oda való szótöltelék. I, 288—289-ben: «Mindenkit leteper (*κρατείν*), valamennyi fölött uralogna, Integet a kezivel» (*σημαίνειν*) a *κρατείν* és *σημαίνειν* fordítása bizony nem sikerült. I, 321-ben a *κῆρυκε καὶ ὀτρυνὸν θεράποντε*-t csak úgy fordítja, hogy: «Mindkettőn a vitéz Agamemnon *hίει* voltak». I, 328-ban a sátornak «kifeszült» jelzője szükségtelen, míg a *νῆας* nincs fordítva. I, 355-ben «a nagy birodalomnak fejedelme» nem elég hatásos fordítása az *εὐρὺν κραίων*-nak, Agamemnon meg nincs fordítva. I, 477-ben is a «rózsás újakkal» nem felel meg kellőképen a *ῥοδοδάκτυλος*-nak. Úgy tudom, hogy a lakmároztak és lakmáztak nem fordul elő «lakmáztok» alakban, mint I, 468-ban olvassuk. I, 594-ben: «Összeszedett a pelasz népség, a hová lezuhantam» (*ἔνθα με Σίντιες ἀνδρες ἄφαρ κομίσαντο πύσσοντα*) nagyon szabad fordítás. A 96-ik lapon: «könyörülj meg» magyarul kifejezés; azt mondhatjuk ugyan, hogy «feljülmul», de aligha, hogy «fellülmul», mint a 114-ik lapon áll; továbbá határozottan rossz a VIII, 411-ben a *πρώτησι δὲ πύλῃσι*-nek fordítása: «legkapujában». VIII, 470-ben a «hogyha kívánságod néked szent» nem sikerült fordítása az *αἰ' ἂν ἐθέλησθα*-nak. Érthetetlen XI, 166: «Ők meg a sík közepén gomolyogtak a vad fügefának» (*μέσσον κατὰ πεδίον παρ' ἐρινεὸν ἐσσειόντο*); de azt se tudom, mi ennek az értelme: «gomolyult (*κακκεῖοντες*) mindnyájuk aludni». XXIII, 93-ban: «Erre viszont így szólt a sebeslábú *negy* Achilles» a *negy* talán a nagy-nak hibás alakja, de csakhogy a

«nagy» jelző nem fordul elő az eredetiben. XXIII, 110-ben a *νέκυν ἐλεεινόν*-t Patroklos-szal fordítja.

Az apróbb hibák közül főlemlítem ezeket: myniasok e h. minyasok (136. l.), Dólón e h. Dolon (137. l.), kónon e h. *Κοόν* (*Κόων*, 143. l.). Sajtóhibákat a VI, 19, 35, 80, 81, 85, 114, 135, 137, 181, 182, 220, 228, 234, 237, 148, 253 lapokon vettem észre.

Összefoglalva ítéletemet, oda nyilatkozhatom, hogy Kempf József Iliása nem kifogástalan munka ugyan, mert bevezetése nagyon is vázlatos, fordítása néha igen szabad, kifejezései néha helytelenek és metrikája többször kelleténél nagyobb szabadságokat mutat; de ezekkel a hiányokkal szemben kiemelendő jó tulajdonságai, hogy a fordított részek helyesen vannak megválasztva, hogy az egész Iliás tartalmáról összefüggő képet ad, hogy eléggé hűen, hangulatosan, magyarosan, érthetően, és könnyen folyó rhythmussal van fordítva, miért is iskolai használatra ajánlatosnak tartom.

PECZ VILMOS.

T. Livii ab urbe condita libri edidit *Stephanus Dávid*. Vol. II. Libros XXVI—XXX. continens. Budapestini, 1892. Lampel-Wodianer.

E munkának, mely a Thewrewk-féle «Bibliotheca scriptorum Græcorum et Romanorum» legújabb kötete, első részéről (XXI—XXV) volt már szó e folyóirat 1890. évi folyamának 332. és köv. lapjain. Az ott ismertetett kritikai eljáráshoz hű maradt Dávid a második részben is, mint a praefatióban maga mondja: «Ut in priore huius decadis volumine, ita etiam in hoc duas imprimis editiones secutus sum, Luchsii et Zingerlii, simul alias emendationes, quæ ad libros illos pertinent, inspexi, præterea quod in prioribus quoque libris feci, omnia, quæ minus veracunda et iuvenibus parum apta videbantur, removi aut immutavi.» Ugyancsak a praefatio jegyzeteiből látjuk, hogy a kiadó igyekezett minél olvashatóbb szöveget adni s hogy figyelmét nem kerülték ki a Liviusra vonatkozó legújabb coniecturalis adalékok sem. Különös figyelmünkre érdemes a munka nem csupán azért, mert mint iskolai szövegkiadás minden tekintetben megállja helyét, hanem főleg azért is, mert nálunk érezhető hézagot pótol, a mennyiben egészen adja Livius legérdekesebb decasát s lehetőségessé teszi, hogy valahára mást is olvassunk Liviusból, mint a XXI. és XXII. könyvet. Miért ne lehetne változatosság kedvéért elővenni az iskolában a XXX. könyvet, melyben Hannibal nagy tragédiájának utolsó felvonását látjuk magunk előtt; hiszen azok az igazán megkapó részletek, melyekben Livius a kitünő pún vezérnek Italiából Afrikába való végzetes visszatérését, az eldöntő csata előtt Scipióval való tanácskozását, végre teljes bukását beszélik el, nemcsak historiai szempontból, hanem pædagogiai érték tekintetéből is nagy fontosságúak s bizonyára folyton ébren tartanak az ifju olvasók érdeklődését. Meg kell

ragadnunk a kedvező alkalmat arra, hogy új anyaggal frissítsük fel Livius iskolai tárgyalását, a mi bizonyára jó hatással lenne reánk, tanárokra is, a kik előtt nincs unalmasabb dolog, mint évről-évre ugyanabban az osztályban ugyanazt az olvasmányt csépelni el.

NÉMETHY GÉZA.

Scholia vetera in Nicandri Alexipharmaca. Recensionem ab *Eugenio Ábel* incohata ad finem perduxit *Rudolfus Vári*. Budapestini, sumptibus Academiae Litterarum Hungaricae, MDCCCXCI.

E munka, mely a M. T. Akadémia classica-philologiai bizottságának *Editiones criticae* című gyűjteményében jelent meg, mint valódi hézagpótló kritikai szövegkiadás kiváló figyelmet érdemel. A ki ismeri azokat a lexikális nehézségeket, melyeket *Nikandros* tudákosságot fitogtató didaktikus költeményei lépten-nyomon gördítenek a magyarázó elé, csak örömmel üdvözölheti az Alexipharmakához való scholionok ezen első, a tudomány mai igényének megfelelő kiadását.

A módszeres recensio munkáját még boldogult Ábel kezdte meg. A főkéziratot, a göttingait (Gottingensis Ms. phil. 29), mely a *scholia vetera*-t tartalmazza, ő nézte át; a *scholia vulgata* kéziratái közül egy leydeni codexet (Perizonianus 7. A. saec. XV.) ugyancsak ő használt fel, míg a florenczi Riccardianust (gr. 56.) már Vári hasonlította össze a Keil-féle kiadással. A szöveget e három kézirat alapján Ábel halála után Vári állapította meg véglegesen.

A kiadásnak két nagy érdeme van. Az egyik az, hogy a göttingiai kézirat alapján pontosan megkülönbözteti a régibb scholionokat az újabbaktól, amazokat nagyobb, emezeket kisebb betűvel nyomatva, a mivel valahára rendet hozott az eddigi vulgata *rudis indigestaque moles*-ébe; a másik, a mit kiemelendők tartunk, a részint Ábeltől, részint Váritól származó emendatiók és coniecturák szokatlan nagy száma, a minék az annyira elhanyagolt szöveg radikális, de mindig előnyös átváltozása köszönhető. Ime néhány mutatvány. A 18. l. a 8—10. sorban a következőket olvassuk: *Κλάρος δὲ εἴρηται παρὰ τὸ κεκληρῶσθαι τὸν τόπον Ἀπόλωνι . . . ἢ ὅτι ἐκεῖ ἔβλαπεν ἢ Μαντῶ σὺν τῷ ἀνδρὶ Βακχιάδῃ διὰ τὴν τοῦ τόπου ἐρημίαν*; Vári itt az érthetetlen *Βακχιάδῃ*-t *Βραγγιάδῃ*-ra változtatja, a mit valóságos *palmaris emendationának* kell elismernünk, ha a Branchidák papi családjának az Apollo-kultuszban való szerepére gondolunk; 19. l. 7. sor: *εἰς δένδρον* Ábel, *ἐκ δένδρων* vulgata; 20 l. 9: *κοιλίας* Ábel, *κοίλης* helyett; 24 l. 13: *αὐτὸ φθείρει*, Ábel *αὐτοῦ φθορᾶς* h.; 30. l. 11: *ἐμπλάσσεται* Ábel *ἐμπελάζεται* h.; 32. l. 9. egy Kallimachos-fragmentumban: *δαῖον* Ábel *πῶν* helyett; 37 l. 17 *αἰτῶν* Vári *αἰτῆ* h.; 49. l. 12: *ἀλύξει* Vári *ἀλέξει* h.; *διὸ καὶ κάτω ἐπιβάλλον* Vári *τὸ γὰρ*

ἐκάστω ἐπιβάλλον h.; 51. l. 15: ἀπαμύνοις Vári ἐπαμύνοις h.; 53. l. 16: κερνοφόρον Ábel κρατηροφόρον h.; 61. l. 12: νεύωσαν Vári νεύωσαν h.; 75. l. 19: διαλέσας Ábel ἀναλύσας h.; 78. l. 12: στρόμβων Vári στρόμβων h.; 81. l. 15: ὀμηλῆσει Vári ἔ μὴ λῆσει h.; 88. l. 2: ὄμψας Vári ὄμψαι h.; 92. l. 11. 12: καταστάλαδον Vári κατὰ στολάδην (vagy κατὰ σταλαγμὸν) h.; 114. l. 6: πετραίῳ Ábel πατρῶϊ h.; 114. l. 17: φύσει, Vári φυτὸν h. Hasznos függelék a könyv végén az *index verborum et rerum*, valamint az *index auctorum in scholiis laudatorum* is.

Bizton várhatjuk, hogy e kritikai kiadás, mint szigorúan tudományos módszerrel s kiváló szorgalommal készült munka, a hazai philológiának a külföldi kritika előtt is becsületet fog szerezni.

NÉMETHY GÉZA.

Euripidész, Ifigeneja Auliszban. Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta *Radó Antal*. Budapest, 1892. Lampel Róbertnél.

E mű a gymnasiumi görög-pótló tanfolyam, valamint — alattomban értetődik — a nagy közönség használatára készült. Mindkét czélt szem előtt tartva, sikerült, érdemes munkának mondható.

Mindenekelőtt a tárgy megválasztása szerencsés gondolat. Euripidész ugyan távol esik Sophocles classicitásától, nem is igyekszik amannak fenséges gondolatmenetével versenyt szárnyalni, de ő az első hellén költő, a ki anyagát nem annyira az ihletből mint a megfigyelésből merítvén, az emberiség közös érzelmeit, az örök pszichologiai törvényeken alapuló lelki életet festi.

Tehát a költő maga jó czégér, a szindarab meg *paedagogia*ilag nagybecsű gondolatkörben mozog. Az ifjúság lelke örökké rokonszenvez bármely nép és kor hőseivel, kik hazájukért vértanú-halált szenvednek.

A bevezetés három fejezetre oszlik:

Az *elsőben* szól a görög dráma fejlődéséről, annak szülőanyjáról, a Bacchusmagsztaoló dithyrambosokról. A színházról, valamint általában a hellén színészet ügyéről, továbbá Euripides előzőiről eleget s mind ezt egyszerű, keresetlen iránylyal, de mindvégig vonzó előadásban talál az olvasó.

A *másodikban* szól magáról Euripidesről, s főképen amaz óriási haladásról, mely a dráma technikáját, ethikai alapját stb. illetőleg nevéhez fűződik.

A *harmadik* fejezet magának az *Ἰφιγένεια ἢ ἐν Αἰλίδι* című drámának a fejtegetését tartalmazza.

A hellen tulajdonnevek helyesírását illetőleg a phonetismus oly *túlhajtságát* konstatáljuk, a mely botrányszámba megyen! Ha Ifigeneját, Akhilleuszt, Odüsszeuszt nem átallott írni a szerző, akkor vajjon mért nem írt Quintilianus helyett: Kvintiliánuszt (XII. l.), Racine és Schil-

ler helyett (XXI. l.) Raszint és Sillert?! Avagy csupán a szerencsétlen hellének szellemi hagyatékával bánhatunk el kényünk-kedvünk szerint? Különbén már jóformán meg is szoktuk, hogy a hellenre nézve mindenki önállóan «vélekedik»: ma tanítandó, holnap szellemi «ballaszt»; ma ideál, holnap erkölcsstelenség és üres formszerűség! Denique egy oly tér, a hol a világ mindennemű dilettantismusa hatalmaskodhatik s a maga szája íze szerint szab törvényeket.

A mi a fordítást illeti, tagadhatatlanul *lelkiismeretes* munkával van dolgunk. Híven adja vissza Euripides dikzióját, mely nem a tragikus pathosz, hanem az általános emberi érzelmeknek keresetlen, egyszerű szólama. Nagyon helyeseljük azt is, hogy a 6-os jambust *híven* átültette, *nem* pótolván azt a modern dráma 5-ös jambusával. Az való, hogy így jobban érzi a fordító a versemérték nyügét, de másrésről *több hely* áll rendelkezésére.

Az első kardalt mutatvány gyanánt bemutatom: ΧΟΡΟΣ (σφρ.) —:

Ἔμολον ἀμφὶ παρακτίαν
ψάμαθον Ἀβλίδος ἐναλίης
Ἐδρίπον διὰ χερμάτων
κέλσασα, στενόπορθμον
Χαλκίδα πόλιν ἐμὴν προλεποῦσ'
ἀγγιῶλων ὕδατων τροφὸν
τᾶς κλεινᾶς Ἀρεθοῦσας,
Ἄχαιῶν στρατιᾶν ὡς κατιδοίμαν
Ἄχαιῶν τε πλάτας ναυσιπόρους
ὡς ἐπὶ Τροίαν χιλιόνασιν
τὸν ξανθὸν Μενέλαον
ἀμέτεροι πόσεις
ἐνέπονσ' Ἀγαμέμνονά τ' εὐπατρίδαν
στέλλειν ἐπὶ τὴν Ἑλέναν.

Khalkiszt, szép honom' elhagyám,
Mely Ærethúza híres vizeit
Küldi a tengeröbölbe;
S által a szűk euriposzi áron
Anliszi partfövényére jövék,
Látni akarva Akhája hadát,
És ama büszke vitézek
Gálya-toló evezőit,
Kik, a mi férjeink szavaként,
Mennek nagynevű, hős Agamemnon
S szókehajú Meneláosz alatt,
Mennek Trója felé a fenyűkőn,
Mikbül ezernyi hajó alakult,
Visszaszerezni Helenát: . . .

stb. stb.

Látni való, hogy Radó nyelvezete *eléggé plasztikus*, legalább nem tesz úgy, mint a legtöbb fordítónk, kik a görögnek sajátos, szemléltető jelzőit — kellő érzék híján — egyszerűen ignorálják.

Radó művét tehát általában a gymnasiumok VII. osztálybeli görög póttaanfolyamára, valamint a nagy közönség figyelmébe ajánlhatjuk.

Minden igazságérzetes irodalombarátnak pedig nagy öröme szolgálhat, hogy az életében oly méltánytalanul üldözött, elrágalmazott Euripides eme *posthum* műve legalább a késő utókor nagyrabecsülését (Schiller is lefordította) vívta ki. A jelen fordítás remélhetőleg felkölti iránta a magyar közönség érdeklődését is.

Ifj. REMÉNYI EDE.

A magyar szépirodalom története. Írta *Kardos Albert*. A legrégebbi időktől Kisfaludy Károlyig. I. köt. Budapest. Athenaeum. 1892. 203 l. 1 frt 20 kr.

E munka eredetileg a *Gazette de Hongrie*-ban jelent meg s célja irodalmunknak csupán vázlatos ismertetése volt. Átdolgozva, kibővítve most eredeti alakjában jelent meg és czélt változtatott. A magyar nagyközönség szívéhez és eszéhez akar férkőzni, ahhoz a közönséghez, mely «irodalmi alakok és termékek felől gondolkodni is szeret», s így nemcsak anyagot nyújt, de eszméket is tárgyal, hogy eszmékre ébresszen. Anatole France írja egy helyt (*Vie Littéraire* II. k.), hogy azok a legszébb könyvek, melyek a legkülönbözőbb dolgokról a legtöbb gondolatot ébresztik. Kardos könyve is ily célra tör. Ezt a czélt becsülettel szolgálja is. Valóban eszméket tárgyal és eszméket ébreszt, — kérdés, hogy eszméi jók és eredetiek-é? Kérdés, hogy igazak-é állításai és ha nem igazak, miért nem igazak?

Mindenekelőtt azzal kell hát tisztába jönnünk, hogy mit akart szerzőnk nyújtani. Egy rövid, élvezhető formában írt irodalomtörténetet, melyből a laikus is megismerhesse szépirodalmunk fejlődésének útját. A mit Petit de Julleville a francia irodalom bemutatásával tett, azt akarja szerzőnk is. A cél helyes. Az aprólékos részletkérdések mostanság annyira előre nyomultak, hogy a sok fától kezdtek nem látni az erdőt. Egész korszakok képe helyett aprólékos szórészalhasogatásokba merültünk. Ezeknek fontosságát ki sem tagadja, s bizonyos, hogy ezen kell előbb átesnünk, hogy eszmeirányok fejlődését vázolhassuk, s ha azt akarjuk, hogy képzelődés helyett tudományos igazság legyen az, a mit tudunk, a mit tanítunk. De jó és szükséges az eredményeket időközönként feldolgozni azért is, hogy a hézagok szembeötlőkké váljanak s megtudjuk, mit kell még kikutatnunk s mit nem. A népszerűsítés munkája azonban hálás volta mellett nehéz is. Lelkiismeretes gond és gondos, tudományos szakismeret szükséges hozzá. Ha valahol, úgy éppen a népszerűsítőnek kell mindennemű geniáliskodó ötletektől tartózkodnia. Ezzel menthetetlen kárt okoz, mert olyan tanokat visz be a köztudatba, melyeknek kiirtása sokkalta nehezebb, mint azoknak elhintése. Ez okból fogjuk legjobban kifogásolni Kardosnak is oly látszólag «geniális» ötleteit, melyek ilyeneknek megjárják, de tudományos igazságoknak nem.

S még egyet! Cicero azt mondotta egyik levelében, hogy nem volt ideje röviden írni. Valóban ez a legnehezebb feladatok közé tartozik. Röviden írni! Szerkesztők és közönség ez után epekednek. Mindent meg akar az «ujságokban gyönyörködő» közönség ösmerni, mindent, ha felületesen is! A népszerűsítés munkája abban áll, hogy röviden mindent elmondjunk, de azért alaposan. Már pedig rövidesen, érdekesen, alaposan

megírt képeket kidomborítani — nehéz mesterség, jobban mondva, igazi művészet. Ez Kardosnak sokhelyt sikerül, örömmel győződünk meg róla. De sokhelyt üres és szintelen is: ezt sajnálattal constatáltuk.

Lássuk első sorban Kardosnak azon genialis ötleteit, melyeket — nem mond el. Az egyik, hogy ő a *szépirodalom* történetében meg sem említi Tinódit. Tinódi szerinte nem költő, Tinódi művei száraz krónikák! Ez ellen polemizálni nem is akarunk. Oly nézet, melyet constatálunk, mint «sajnálatos eseményt», de Szilády kiadása s jegyzetei után fölöslegesnek tartunk megczáfolni. Megczáfolja ezt Tinódi verseinek egyszerű elolvasása. Másik ötlete, hogy Pázmány Pétert egy pár sorban, mint hatalmas szónokot megemlíti, de a szépirodalom történetében az ő prózai művei nyelvének nem tulajdonít fontosságot. Pedig volt-e akkora hatása a magyar stíltre Mikesnek, mint Pázmánynak, ennek az igazi költőnek, a ki szónoklataiban első sorban költő, s nem is annyira dialektikus? Harmadik ilyen fajta ötlete, hogy a magyar drámairodalomról Bessenyei-ig nem vesz tudomást, sem a *mysteriumokról*, sem azokról a drámai kísérletekről, melyek a múlt század kilenczvenes éveiben termettek. Sztárai drámái, Balassi árultatása, Faludi, Illei, Simai drámai művei Kardos szerint mind nem valók a szépirodalom történetébe, legfeljebb — mint tőle tudom — Kisfaludy Károly előtt rövid megemlézésre. A 117. lapon is ezt írja: «Drámával éppen úgy nem találkozunk a renaissance korában sem, mint az előző századokban.» Ő elfogadja Bánóczyi jelszavát s az 1772—90 közti időt a magyar renaissance korának nevezi el. Vajjon azt hiszi-e, hogy 1772 előtt nem volt magyar dráma? . . .

Ez el nem mondott genialis ötletek után lássuk az *elmondottakat*. (Kardos szereti a saját felfogását dőlt betűkkel szedetni). Egyik ilyen felfedezése, hogy a reformatió megegyezett a magyar nép józan, komoly természetével. Alapjában igaza van, csak hogy az a baja, hogy dőlt betűkkel szedeti, s így olyan színt ad neki, mintha ez valami rendkívül új dolog lenne, pedig tényéren fekvő igazság és számtalan, a magyar reformatiót tárgyaló műben megtalálható. A második ötlete, hogy a reformatió is renaissance: a szentírásé! Az ilyen szójáték csak zavart szül egy népszerűnek szánt könyvben, a fogalmak zavarát, pedig mi a népszerű könyv célja: ép a fogalmak tisztázása.

Adathiba, hogy Gyergyai Árgirusa elvegyült volna a rokon magyar népmesék között. Erről mit sem tudunk. Adathiba, hogy csak Balassi Bálint emelkedett volna fölül kortársainak elfogultságán és gyűlöletén, melylyel a szerelmi költemények iránt viselkedtek. Mi bizonyítja ezt? Az, hogy csak Balassi szerelmi versei maradtak reánk? Hányan írhattak azért szerelmi verseket előtte és utána! Méltatlan az a lenézés is, melylyel Koháry «Fűzverseit» elítéli, s merő Balassi-utánzatnak

mondja. Az sem helyes, hogy Faludit szerzete a nemzetből kiszakítá. Látszik, hogy nem tanulmányozta eléggé a jezsuitákat, különben csak Illeire hivatkozunk, ki drámáinak előszavában olyan melegen buzdit a magyar nyelv mellett. A jezsuiták írta előszó a Telemakus előtt hasonlókép az ellenkezőt bizonyítja. Erős kitétel, hogy Mikes «öntudatlanul» festi lelke hangulatait.

De térjünk át műve jelesebb részeinek megemlítésére. A könyvecske legjobb fejezete a Kisfaludy Sándorról szóló. Ebben plasztikusan és szépen rajzolja alakját, s látszik, hogy otthonos téren mozog. Hasonlókép tanúságosan, szépen megírt fejezet a XVI. század vallásos lyrájáról szóló is. Annál gyengébb a Köleseyt fejtegető, — főkép mint kritikust épenséggel nem tudja jellemezni. Általánosságokban mozog, azt mondja, hogy a német-görög æsthetika híve, de hogy mi volt az az irány, arról hallgat stb. Úgyesen megírt fejezet a hún mondákat ösmertető rész is.

Mindent összevéve, Kardos könyvének csak örvendhetünk, mert ő ambitiosus és tehetséges író, a ki még hibái mellett is érdekes; művének folytatását érdeklődéssel várjuk.

Dr. LÁZÁR BÉLA.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1890/1891.

14. Mórocz Emilián: A magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása a gymn. I. osztályában. (Pápai kath. gymn. 14—47. ll.) — Manap, mikor ország-világ a tanítás kérdésével vesződik, s mikor boldog-boldogtalan fölemeli szavát tanításunk módszere ellen, érdekes megfigyelni azon dolgozatokat, a melyek a tanítás terén működő egyéneket munkájok közepett szemléltetik. Megszoktuk már az oly értekezéseket, melyek a tanártestületek tudományos színvonaláról adtak kedvező vagy kedvezőtlen képet; ideje, hogy tanításbeli eljárásunk képét is bemutassuk s nyílt naplót vezessünk: hadd lássa az itélni szerető közönség, vajjon megértettük-e a kor jelszavát, felfogtuk-e a miniszteri Utasításokat, vagyis igyekeztünk-e azon az úton járni, a melynek követésétől tették függővé az illetékes körök fáradozásunk sikerességét. Minthogy azonban olyan szakfolyóiratunk még nincs, mely tisztán ily módszeresen kidolgozott leczkék közzétételét tekintené feladatának, a dolgozó kéz jól teszi, ha ott keres magának teret, a hol talál. Ily módon nyert helyet a programm-értekezések között a jelen didacticus cikkely is, mely a Tomor-Váradiek olvasókönyvének (I.) egyes darabjai (38.,

37., 13. szám) nyomán (ha nem csalódom: a Szinyei és Király Pál nyelvtani leczkéinek szellemében és szemmel tartásával) a magyar nyelvnek azon elemeit tárgyalja, a melyeket az I. osztály növendékei már az elemi iskolában hallottak, úgy hogy néhány kitérést nem számítva, jóformán csak ismétlő tanulást kívánnak; folytatólag pedig a magyarban előadottak alapján s velök egyöntetűleg a latin hang- és írástannal számol be inductiv módszerben. A magyar nyelvi rész a következő dolgokat teszi az I. osztályú növendékekhez mért előadásban megbeszélés tárgyává: nyelv (anya, idegen, holt), dialectus, — mondat (fogalma, fő felosztása), írásjelek, — a mondat főrésze, határozók (kérdések alakjában), jelző, — a mondat többi részei, — az összetett és összevont mondat (elég unalmasan), — szók (az ú. n. beszédrészek), — szótag, hang, ön- és mássalhangzó, önhangzó-illeszkedés, — a mássalhangzók sajátosságai, — kiejtés, hangsúly, hanghordozás, — helyesírás, elválasztás, nagy betűk, írásjelek. Mindez megelőzné a latin tanítást, úgy hogy a latin nyelvi órák csak a föntebbi fejezetek átisméltése után következhetnének.

A szerzőnek módszeres eljárása ellen a magam tapasztalatából több kifogásom volna. Minthogy azonban saját eljárásomnak nem követelhetek kizárólagos helyességet, — hisz' egyedül üdvözítő módszer nem létezik! — azért nem is bolygatom meg dolgozatának egyes részleteit; csupán előadásának bőbeszédűségét hibáztatom, mivel annyi szó, oly sok fogalom egy-egy óra alatt alig mondható el az I. osztályban eredménynyel, a mennyit szerzőnk dolgozata feltár. Szerintem ugyanis az alsóbb osztályokban egyetlen órának valódi hű képét nem adhatni folytonos előadásban, hanem csak kérdező alakban. Kérdéseink teszik az iskolakönyvnek vázlatát, s ezeknek célirányos alkalmazása és jegyzékbevétele egyike a grammatikai módszerek leghatásosbikának. (L. Goerthnek ide vágó művét, ford. Havas Gy.) A feleletek nagyrészt megvannak az iskolakönyvben is; a megértéshez szükséges bővítések, közbeszövések pedig úgyis alkalmoszerűek s írásba ritkán foglalhatók. Szerintem tehát abban mutatja meg főleg a tanító a maga erejét, ha a tanítás anyagát alkalmas és tapintatos kérdésekbe foglalja. (Ilyen dolgozatok: a tavalyi pozsonyi értesítőben a Gaal Mózesé Tompának «A gazdag» cz. költeményéről, vagy a Weber Istváné az I. oszt. latin tanítás köréből az Egyet. Közokt. Szemlének ez idei folyamában.) Minden más, ú. n. próbaleczke szép is, jó is lehet, de korántsem oly hasznos, mint a kérdező alakú tanítás. S ebben a hibában leledzenek, szerény véleményem szerint, a Frick-Richter (később Frick-Meyer) folyóiratában (Lehrproben und Lehrgänge, pl. épen idevágólag Heilmann czikke: «Die ersten Lectionen im Lateinischen in Sexta», 1885. évf. 5. füzet; de már kérdező formában: J. Lattmann ugyanazon dologról ugyanott, 1886. 7. f.)

megjelenő dolgozatok is, minthogy annyi mindenről beszélnek, hogy a tanítás fölvelt anyaga olyan földolgozásban nem egy, hanem öt óra alatt sem végezhető el. Annyit azonban el kell ismernem a főt czímzett dolgozat írójáról, hogy az Utasításokat igyekezett nem csak megérteni, hanem meg is valósítani. Nagyon gyermekhez valólag, mind a mellett értelmesen gondolkozik és beszél, úgy hogy dolgozata elég élvezetesnek is mondható. Nyelvezetében, leszámítva a mutató és visszaható névmásnak sokszor németes, máskor latinus, valamint a főnévi igenévnek gyakori németes használatát, nem találtam nagyobb hibákat. Előadása egyes helyeken rövidebb, szabatosabb és a tudománynak megfelelőbb, másutt meg valamivel bővebb is lehetne, de az ilyenek már csak kívánság-számba jöhetnek. Ha — a mint ígéri — a szerző folytatja dolgozatát, fiatalabb társai hasznos könyvként forgathatják majdan az iskolai tanításra való, eleinte aggodalmas előkészülésekben. A folytatásra nézve azonban legyen szabad az elmondottakon kívül a következő dolgokat hangsúlyoznom: 1. A feldolgozandó anyag-mennyiségre vonatkozólag tartsa szem előtt a rövidsége törekvő nyelvtanokat, pl. a latinban a Perthesét (mondattanát magyarra fordította Kosztka V.), Kialtossyét, Holzweissigét (ford. Székely J.); 2. hatoljon be az olvasó a gyakorlókönyvek titkaiba s azokból igyekezzék magának képet alkotni a tanítandó anyagok feldolgozása módjáról; 3. olvassa el a külföldi (Zeitschrift für die österr. Gymn., Neue Jahrbücher für Phil. u. Pæd. stb.) s hazai gyakorlati folyóiratok czikkeit, valamint az ide vágó külön munkákat (pl. H. Schütte: Der lat. Unterricht in den unteren Klassen. Ein praktisch-pædag. Wegweiser durch das ges. Jahrespensum. Danzig. 1889; vagy Waldecknak ismeretes munkálata a flexio tanításáról stb.) az alsó osztályokban való nyelvtanításról. — Több szem többet lát, s a magunk eljárásának jó vagy rossz voltát csak akkor vesszük észre, ha mások módszerét is megfigyeljük.

15. Kaposy Endre dr.: Pausanias és útleírása különösen mint műtörténeti forrás. (Bajai kath. főgymn. 66 l.) — Manap, midőn a görög műveltség-történelemnek gymnasiumainkban helye jutott, a philologusok nagyon jól teszik, ha a műemlékek irodalmát felkutatják s ekként megközelíthetővé teszik a magyar irodalom tanítói számára, a kikre — lucus a non lucendo — a görög-pótló tanítás bízva van. Már a VI. osztályban jó hasznát vehetik a mondott tanítók ilyenmő dolgozatnak, föltéve, hogy nem akarnak megelégedni 15—20 lapos kivonatokkal vagy összefoglalásokkal, a melyek többnyire csak jelszavakból s nomenclaturából állanak. — K. úr annál elismerésre méltóbb munkát végzett, minél jobban megfelelt az említett czélnak s minél töretlenebb úton volt kénytelen haladni. Az utóbbi tekintetben már eleve lerakom

eléje az elismerés adóját, az előbbi tekintetben azonban szűkebbre vonom helyeslő ítéletemet. Tudtommal ő az első, a ki Pausanias útleíróról kritikai világitásban beszámol; de ha egyben-másban a maga elé tűzött czélt nem valósíthatta is meg: ez a körülmény a felőle való szigorúbb ítéletet nem olyképen provocálja, mintha a kezdet érdemét is el lehetne tőle vitatni; csupán a folytatólagos buvárkodásnak s pontosabb körültekintésnek óhajt mérővesszeje lenni. Ámde, hogy az olvasó láthassa egyrészt Pausanias művének fontosságát, másrészt megismerkedjék K. úr dolgozatának tárgyával s előadásával, először is elmondom az értekezés tartalmát.

Szerzőnk a *bevezetésben* a görög földrajzírók Strabon szerint való három csoportjának (melyek közül Pausanias szorosán egyikbe sem illik) felsorolása után áttér az útleírás irodalmára a görögöknél, a melybe tartoznak a Polemonnak elveszett s Pausaniasnak fenmaradt művei, továbbá a Dionysios periegeta- és khiosi Skymnosnak tanító költeményei. Elmondja, hogy fölvelt íróját egy hercegi vagyonnal rendelkező tudós német elme (kicsoda? nem mondja) 1551-ben és Romulus Amasæus latinra fordították, nem sokkal később pedig Xylander és Fr. Sylburg kritikailag is méltatták; míg a többi Pausaniasra vonatkozó munkákat (megolvasásom szerint különböző nyelveken — horribile dictu — 30-at, még pedig igazán nagy műveket) értekezése folyamán sorolja föl. Kijelenti továbbá, hogy a Pausanias hitelességét védő vagy éppen ellenkezőleg tagadó írók közt igazságot akar tenni a legújabb áások eredményei alapján, annyival is inkább, minthogy nálunk még alig hallottak Pausaniásról (ámbar adatait tudtommal már régibb professoraink is felhasználták, bold. Szabó István hellenistánk pedig külön is foglalkodott vele; v. ö. a Philol. Közl. egy régibb évfolyamában Thewrewknek, később pedig Latkóczynak tudósítását). Munkáját a magyar művelt közönség számára írta s rajzolni kívánta benne Paus. életét és írói jellemét, nemkülönben kimutatni művének helyét a görögök művészi irodalmában s megbírálni authenticus voltát. Végül hálás elismeréssel adózik Pasteiner és Thewrewk volt professorai iránt, a kik egyetemi tanulmányai alatt művecskéje létrehozatalában nagy segítségére voltak.

Az értekezés *első részében* a Pausaniásról tudnivalók vannak elmondva. Paus. született Lydiában, Sipylosban, Hadrianus uralkodása idejében. Családi viszonyairól szerzőnk bár semmit nem bir mondani, mégis azt beszéli, hogy keveset tudunk rólok. Hegesias-nak volt tanítványa. Stilusa nem valami jeles; művének szerkezete (melynek bírálataért szerzőnk Lenormanthoz folyamodott) éppen nem művészi. Hogy Herodotos hatással lett volna Paus. stilusára, K. úr csupán a phraseologiára nézve és tartalom dolgában engedi meg, míg a numerust illetőleg egyszerűen (minden bizonyítás nélkül) tagadja; de alább bevallja,

hogy Her. hatása a Paus.-nál is előforduló számtalan epizódon és munkájának bizonyos tekintetben művészies szerkezetén (itt már így!) kétségkívül meglátszik. (A hatás kérdését különben Schillnek gör. irodalomtörténelme röviden így fejezi ki: «Herodotost nem sikerült utánoznia.») Paus. nem mondható közönséges plagiatornak, hanem korához képest elég őszinte jegyzetkészítőnek, mint a ki hűségesen beszámol akár olvasott, akár látott vagy hallott forrásairól, adatairól. Polemon útleírónak művét pedig azért sem utánozhatta, mert ő jóval előbb utazott, mint Pol. írni kezdett. Paus. nem volt Thukydidesnek sem utánczója, hanem ha már valakinek, akkor legelőbb Hegesiasnak, mint volt tanítójának. Mint afféle utazónak legjobb segítői s egyúttal forrásai voltak a cicero-nék, továbbá magoknak a műemlékeknek feliratai s bizonyára az olympiai művészetírók elveszett iratai, szintúgy Polybios s egyéb tárgyára vonatkozó, főképp régi (pl. Homeros stb.) írók. Műve Romában látott napvilágot *Τῆς Ἑλλάδος περιήγησις* (K. úr szerint = Hellas leírása; talán inkább = kalauzolás Hellasban?) címen, s ebből látható, hogy írója Italiában is megfordult s hogy mint sokat utazott ember, gazdag szülőktől származhatott. Utazásai, miként munkájából kitetszik, a Sardinia-tól Syriáig és Arabiáig terjedő földrészt foglalják magokban, de bejárta Palæstinát, Syriát és Egyiptomot is. Élete végét az Antoninusok idejében Rómában tölté. Műve 10 könyvre osztva elég pongyola alakban szállott ránk, úgy hogy egész előadása elárulja a kezdő író. Az egyes könyvek kelte magából az íróból határozható meg (t. i. 143-tól kezdett dolgozni), tartalmok pedig a következő címekből tűnik ki. Attika (ebben van még Megaris), Korinthiaka (= Korinthos, Sikyon, Phlius, Argolis), Lakonika, Messeniaka, Eliaka (két könyv), Achaika és Arkadika (= Peleponnesos), Boiotika, Phokika. Mindegyik könyv két részből áll: történelmi előszóból és a részletek leírásából. Leíró módszere olyforma, hogy az ország határáról egyenest a fővárosba megy s csak azután ismerteti az országnak többi nevezetes helyét. Leírásai nem igen élvezetesek és sokszor naivok, távolság meghatározásai pedig kezdetlegesek és mai szempontból (természetesen) meg nem felelők. Főgondja volt a műemlékek leírására és felsorolására; szóval kalauzt akart írni azok számára, a kik Görögország építkezése, képfaragása és képirása, helyrajza, történelme és mondavilága iránt még érdeklődtek. Valóban, az ő munkája maig is kincsésbánya a görög művészet kedvelői számára. Hogy Paus. előtt a görögöknek kifejelett művészi szakirodalmuk volt, azt Pliniusból és Vitruviusból tudjuk; de ha semmi bizonyítékunk sem volna, még sem bihetnők, hogy sokat ne írtak volna azon tárgyról, melyet nemzeti dicsőségök egyik kimagasló részének tartottak. Ily író vagy 15-öt ismerünk. De másrészt az ú. n. kritikai irodalom is virágzott, a mint erről az epigrammákban (a melyeket Paus. is ismert) nyi-

latkozó finom ítéletek (v. ö. Thewrewk anthol. fordítását) tanuskodnak, a melyek nagyobb kritikai iratoknak lételetét úgyszólván föltételezik. A rómaiaknál az ide vágó irodalmat Ciceronak egyes beszédei (főképe a Verres elleni IV. beszéd: de signis) és levelei, Quintilianusnak szónoklattana és Plinius Naturalis Historiája teszik, míg a görögöknél a fennmaradtak közül Aristophanes (mely műve?), Platon (Philebos, Phaidros, Timaios), Aristoteles (Politika), Lukianos (Az álomról), Plutarkhos (Kimon és Perikles életrajzában Polygnotos és Mykon festőkről) és főleg Alexandriai Kelemen (Contra gentes) szolgáltatnak adatokat a görög műemlékek tanulmányozásához, s hozzájuk járul becses adataival Pausaniasunk.

A *II. részben* az olympiai műemlékek vannak tárgyalva. Paus. munkájának hatása alatt a mult században Pater Bernard de Montfaucon és Winckelmann figyelmeztették először a világot az Olympiát takaró százados rétegek eltávolítására s ekként az alattok rejlő műkincesek földertésére. A század vége felé az angolok és francziák (Chandler, Fauvel) csakugyan hozzá is fogtak az ásáshoz, még pedig eredménynyel. A jelen században is ugyanők (Cockerell, lord Spencer Stanhop) folytatták a kutatásokat a legszebb sikerrel, míg végre magok a görögök vették kezökbe az ügyet. A legújabb időben Curtius Ernő, Schliemann és az amerikaiak ásatai, valamint a görög archæologiai társaság kutatásai hoztak napfényre számos műemléket s tették őket a műértő közönség számára hozzáférhetőkké. — Ezeknek előrebocsátása után szerzőnk vázolja a görög művészet keletkezését, mely tudvalevőleg vallásos és nemzeti alapon indult meg és lett nagygyá, a mint hogy Paus. maga is alig tud más emléket felsorolni, mint a mely a vallással és vallásos intézményekkel szoros összefüggésben volt. Tudjuk, hogy az egykori görögség középpontja Delphoi és főleg Olympia vala, s az utóbbit Paus. művének V. és VI. könyvében (Eliaka) írja le tüzetesen, és — a mi csodálatos — adataival a kutatások teljesen megegyeznek. K. úr bemutatja Olympia leírását, bár kissé zavartan. De míg Zeus templomának és környezetének leírásában Paus. nagy pontosságot árul el, addig a többi építmények helyzetének meghatározásában szerzőnk szerint már ingadozó és sokszor megbízhatatlan (?). Bőven ecseteli Paus. nyomán a Libon (elisi ember) építette Zeus-templomot és csoportozatával együtt a Pheidias készítette híres Zeus-szobrot, melyről Lukianos is azt vallá, hogy látása az emberrel minden gondját elfeledteti. Majd áttér Olympiának második nevezetes építményére, a Heraionra, mely szintén ropant gazdag volt szobrokban; többi közt ebben vala Kypselosnak híres cedrus ládája is, valamint Praxitelesnek (egyedül biztos) műve: Hermes szobra, melynek leírása alkalmat ad a szerzőnek, hogy Praxiteles művészetét bővebben is részletezze. A harmadik nevezetes épület Olym-

piában a Metroon, vagyis az istenek anyjának temploma, melyben Paus. korában már nem az istenek anyjának szobra állt, hanem a római császároké, s ez az épület is (felásása után) teljesen egyező Paus. leírásával. A többi műveket (kincstárak, szobrok, pl. Nike szárnyas szobra, fogadalmi ajándékok stb.) is felsorolja szerzőnk, a melyeknek maradványai bámulatosan egybehangzanak Paus. följegyzéseivel. Olympia felásását 1881-ben fejezték be a németek, s az eredmény teljes igazat ad Paus.-nak.

A *III. részben* Paus. topographiai eljárás módja van bemutatva. Mindenekelőtt Athenai városának tájképét olvassuk Paus. módja szerint, majd Polygnotos történeti képirásáról hallunk egyet-mást. Azután szerzőnk az Akropolis leírásához fog s mellesleg röviden elbeszéli Athenainak sorsát 1822-ig; fölemlíti továbbá a bajor, francia, angol, porosz és görög ásások lefolytát. Erre következnek: Apollon barlangja, Artemis Brauronia szent helye (benne voltak: a taurisi Artemis szobra, az egykori trójai fa-ló érczből, Epicharinos szobra stb.), a Parthenon, s ez utóbbi bár bőven le van írva és méltatva, e helyt nekünk — úgy hiszem — nem szükséges bővebben előadnunk. Hasonlóképen be vannak mutatva vagy legalább érintve: a Propylaia, Nike Apteros temploma, az Erechtheion (Kallimachos aranylámpájával), Dionysos színháza és szent helye, az Odeion, Asklepios szent helye, Attalos fogadalmi ajándékai (a Gigasok harca, v. ő. ezen tárgyról Keletinek e folyóiratbeli cikkelyét, stb.); — mindezt egyébiránt olvashatni szellemesebb és élvezhetőbb leírásban Ménard René-nél («Az ókori művészet története»). — Tisztazza ezután a szerző Paus. útja irányait Attikában és Athenában, s megvédi Paus.-t azok ellen, a kik athenaibeli látogatásáról szóló előadását fictionának mondják. Minthogy továbbá az ásások eredményét legjobban föltünteteti Curtiusnak «Atlas von Athen» című műve, azért K. úr annak segélyével vizsgálja Paus. adatait, s itt is kiviláglík, hogy Paus. leírása egészen correct; különösen kitűnik ez az Olympieionnak és Theseionnak (az utóbbi maig fennáll) és környékének leírásában. Szerzőnk Athenai leírását a Paus. nyomán szerkesztett kis statisztikával végzi, a melyből megtudjuk, hogy különböző időkben vagy 40 művész buzgólkodott Athenai szépítésén, számtalan műemlékkel gazdagítva az ókori Firenzét. — Delphoi jóshelyét Paus. szintén igen jól megfigyelte, s mint általában mindenütt, itt is szemfüles utazónak bizonyul, a mint hogy az ásások újra fennen hirdetik topographiájá hitelességét. Innen egyszerre Peloponnesosba jutunk és Phigaleia romjaival ismerkedünk meg. Nevezetes még ugyanott a tegeabeli Athene (Alea) temploma, melynél háromszoros oszlopsor van alkalmazva. Az ion stílű templomok közül híresek: a didymei Apolloné Miletosban s a N. Sándor alatt épült prienei Athene temploma. Itt van még fölemlítve

a halikarnassosi mausoleion, mely maradványaiban is nagyszerű és Skopas, meg más művésznek nevét dicséri. — Ugyancsak Athenai nevezetességei közt foglal helyet a Niobe-csoportozat, melynek mondai alapját Paus. a Sipylos hegyi (különös alakú) sziklára vezeti vissza, mert épen olyan, mint egy síró nő. Végül a szerző Schliemannak peloponnesosi ásátásairól emlékezik meg (Mykenai, Tiryns, Orkhomenos), a melyek ép úgy, mint a Marathon síkján tett ásások (Nemesis szent helye) Paus. topographiájának hitelét rendkívül emelik. Szóval Paus., mint topographus, mindenkép hasznavehető író.

A *IV. részben* P. művészeti adatai vannak méltatva, a melyek főkép a mai műarchæologia és æsthetica világánál (természetesen) a műizlésnek alacsony fokán állanak, szárazak és rövidesek; bár egyéb tekintetben, mint láttuk, adatai rendkívül fontosak. Beszámol továbbá szerzőnk a görögök használta anyagokról, melyekből műveiket készítették (eleinte faszobrok = daidalidák, később bronz, arany, ezüst, vas, arany és elefántesont, arany és márvány, gipsz, agyag); nem különben a Kelet befolyásáról a művészetek fejlődésére, a görög művészetek feltalálását tárgyazó mondákról (röviden), a művészek nemzetségéről és iskoláiról (pl. az athenaibeli, aiginai, sikyoni, argosi; szintén röviden) és a szobrok mezítelen ábrázolásáról, bár ez a divat Paus. szerint a győzők és athleták szobrait kivéve, a görögöknél nem volt általános, sőt a szobrokat, főkép a nőkét, sokszor annyira felruházták (v. ö. a Sokratesfele hármás Kharist az Akropolis bejáratánál), hogy még azt sem lehetett meglátni: márványból vagy fából készültek-e. Végül a szobrok és falak festéséről olvasunk pár szót. — A befejezésben néhány sor van szentelve P. védelmének; mert beszéljenek ellenségei bármit, kellő kritikával használva, az ő adatai megbecsülhetetlen értékűek, s munkája Pliniuséval egyetemben Curtius Ernő szerint is méltán tekinthető a görög művészet commentárjának.

Ez a munkálatnak tüzetes foglalata. Úgy látszik, eredetileg doctori értekezésnek készült, s csak utóbb vette föl programmjába azt a célt, hogy a magyar művelt közönségnek is szolgáljon. Nekünk tehát első sorban az utóbbi szempontból kell vizsgálgatnunk: vajjon megfelel-e a kitűzött célnek. — A munka íróján meglátszik, hogy az említett céllal nem számolt le. Ugyanis művelt közönségen érteni szoktuk a magyar népnek azt a részét, mely irodalmunkat élvezni tudja s az általános érdekű elmefuttatásokat, leírásokat, a nem tulságosan elvont okoskodásokat stb. föl bírja fogni s el is tudja sajátítani. És ha így fogjuk föl szerzőnknek ú. n. művelt közönségét, kötve hiszem, hogy elérné nála a kívánt hatást (hacsak tisztán a szakbeli embereket nem értette). Állításomat avval bizonyítom, hogy magam sem tudtam előadását mindég kísérni, noha azonos tárgyú foglalkodásom elég ismeretet szolgáltat

arra, hogy ily tanulmányokat folyamatosan olvashassak. Értem ama lézágokat, a melyek ismeretlen dolgoknak pusztá fölemlítések az elmében támadnak. Teszem: melyik művelt olvasója nem akad fenn a ritkább műszókon, elnevezéseken és fogalmakon, ismeretlen népek, írók és művészek nevén? így csak a következőkön is: Ephoros, Poseidonios, Hipparchos (nem Peisistratos fia!), Dionysios, Skymnos, Theon, ázsiai stíl, glossemák, Myron (prózaista) stb., ha nem idézi az írók munkásságát s meg nem mondja a földrajzi helyneveknek hovatarozását stb., szóval, ha föl nem világosít minden kétes adatról. Az ilyen dolgokat bizonyára jó megmagyarázni, vagyis egyszerűen közbeszólni vagy jegyzetbe tenni a kisegítő adalékokat, ha azt akarja, hogy az olvasó reallexiconnal felszerelve ne legyen kénytelen átvergődni az értekezésen. E tekintetben, azt hiszem, méltán ajánlhatom K. úrnak, hogy mesterének, Thewrewknek, dolgozatait tartsa szem előtt, a ki az olvasót ily dolgokról soha bizonytalanságban nem hagyja. Ez a legfőbb kifogásom szerzőnknek egyébként buzgalomról tanuskodó munkája ellen; s ha nem minden hibájáról számolok be, tulajdonítsa annak, hogy egyrészt terem sem engedi a hosszabb megokolást, másrészt nem akarom iránta való elismerésem élet apróbb kifogásaimmel elvenni. Ezen hibák ime a következők: — 24. l. évszám-botlás van; mert ha a németek 1878-ban vették föl a Winckelmann eszméjét, akkor Curtiusnak később kelle megbízást kapnia az ásások megkezdésére, nem 1874-ben. — Igen nagy hiba, ha valaki kariai (= ázsiai) nők csarnokáról tud beszélni (57. l.), holott a lakoniai Karyai-ból való leányokról van itt szó, ha már az eredetét vesszük. Nem ismétlem különben azt, mit Pozder e tárgyról nem rég elmondott. — 52. l. Meleagros névvel kapcsolatosan a világ kalydoni vadászatot emleget, nem kolophonit. — Nem találok mindenütt írásbeli pontosságot, pl. ezekben: *lybai*, *Tyrins*, *pentelei* márvány, *Ptolomaios*, *styl*, *Mynias*, *Museios* (költő), *æginai* tenger; amúgy is sok a helyesírásban való ingadozás és sajtóhiba. — Szemet szúr az is, ha valaki (41. l.) az 5. és 13. században a keresztény és katolikus szókat mintegy ellentétbe állítja. — Curtius görög történelmének fordítása az egyik jegyzetben Thewrewknek van tulajdonítva; néhol (65. l.) az idézés mód úgy történik, hogy csak a munka címét olvassuk. — Különös az (28. l.), hogy Paus.-nak egyetlen, ma nap már nem igazolható helymeghatározását imígy commentálja: hogy ez megint csak tapogatózó topographiáját árulja el; holott már a 31. l.-on, sőt egy egész fejezeten át józan topographiai érzékét mutogatja. Ugyanitt említem föl azt is, hogy szerzőnk egyes helyeken kissé kiméletlen hangon ír hőséről, mint a tudós hyperkritikusok szokták tenni. — Többször *poros-kő* szóval van jelölve mészke szavunk, s ez félreértésre adhat alkalmat olvasás közben. — Fordításai — úgy tetszik — nem mindenütt talpraesettek. — Magyar-

ság dolgában sok dologra akadtam, a melyeket méltán meg lehet róni. P. ilyeneket ír: *általa* leírt (sokszor); miért is, mi (pl. azt okozta... latinismus!); eltekintve vmitől (german.); eszközöl (gyakran okoz, tesz stb. helyett egészen úgy, mint az Utasítások); *ő, az* főkép tárgyi raggal igen sokszor latinosan és németesen (v. ö. Arany Visszatekintését); *miszerint* hogy h.; csalkép, tömb, oncz-encz képzős szavak, jogar stb. bántó szavak; művészi kivitel (Ausführung); gyakorol ige magyartalanul használva (v. ö. Antibarb.); szenvedő alak széltiben; függő kérdés előtt folytonos *hoggy*; nemzetségnév nagy betűvel írva (Rostobókok); viszont ilyen írás: *meduza*; tiltott csonkítás ebben: *tauri* (Artemis); kirívó germanismus: «a kritikai álláspontot nem szabad *feladnunk* (65. l.); póriás ez: süsse ki (42. l.). — Furcsa idézőmód: Plinius 33.—38. fejezet (65. l., egy 37 könyves műből). — Határozatlan beszéd, mikor az *éni*-nek Paus.-nál való kései használatáról jelentés- és mondat-tani tekintetben így szól (10. l.): «Benne élő példáját látjuk, mint kezdenek az ő korában a gör. ny. törvényei degenerálódni és kihalni» (de hogyan? példát!). — Aristotelesnek *aestheticai* álláspontjáról nagyon sovány adalék az ilyen: «főelve, hogy a művészetben szép az, a mi jó s ép azért esik jól, mert jó» (21. l.). — Stílusára nézve csak annyit jegyzek meg, hogy bizony több helyt az övéről is el lehet mondani, a mit ő a Paus.-éről mond, hogy t. i. száraz és nagyokat zökkenő. Munkájában sok az apróbb kikezdés, kevés az előzményekkel való összefüggés; nincs meg egyes fejezeteiben az a biztos fonál, mely az olvasót bármily sok tárgyon elejétől végig egész könnyűséggel kalauzolja.

A szokottnál tovább foglalkodtam K. úr dolgozatával, mert Kardossal én is azt tartom, hogy oly értekezést, mely a szigorubb kritikát is elbirja, nagyobb figyelemben kell részesítenünk. Újat igen keveset mondott művecskéjében, de az eddigi kutatásokat elég lelkiismeretesen összegyűjtötte. Remélem különben, hogy további buvárkodásában nagyobb akribiával fog a megkezdett úton haladni.

BÓDISS JUSZTIN.

16. Mazuch Ede: A közviszonyok és irodalmunk állapota 1711-től Ányos fellépteig. (Ungvári kir. kath. főgymn. 3—8. l.) — E rövidke értekezés, mint szerzője mondja, bevezető rész «Ányos Pál élete és költészete» cz. tanulmányhoz. Alapul az előbbi kornak rajzát adja, hozzávéve még a testőrök felléptét. Főtárgya annak kimutatása, hogy mennyire háttérbe szorult a magyar nyelv a latin és német mellett a szatmári béke után, vagyis a nemzetietlen kornak épen e szempontból föltüntetése. Nem nehéz feladat, több önálló munka és értekezés áll rendelkezésre. Szerző fel is használt belőlük többet: Grünwald Béla, Arany László, Szinnyei, Márki Sándor stb. munkáit, egyet azon-

ban épen a legkiválóbbak közül nem találunk fölemlítve. *Beöthy Zsolt*-nak «*A szépprózai elbeszélés*» című munkája szintén gazdag korrajzot tartalmaz és minthogy a szóban levő értekezés csak bevezetés, a további munkához ajánljuk szerző figyelmébe, ha eddig talán kikerülte volna.

A dolgozatra tárgyilag egy helyreigazító megjegyzést kell tennünk. Azt, hogy az iskolai drámáknak is idegen a tárgyuk és nyelvük egyaránt, így egész teljességében sem egyik, sem másik irányban nem fogadhatjuk el. Magyar nyelvűek voltak, hogy csak néhány példát említsünk, *a Faludi, Kunics Ferencz, Illei János* és több mások részint eredeti, részint fordított darabjai. Magyar tárgyúak is voltak elég nagy számmal; szintén csak példa kedvéért emlíjtük föl a következőket: Gyula, Transsilvaniae princeps, Stephanus Dobó, Wolfgangus Batthányi, Zrinius ad Szigetum, Salamon király Lászlónak foglya, Buda megvétele, Szavojai Eugén stb. Azon korbéli iskolai jegyzőkönyvekből is (van több az egyetemi könyvtárban) határozottan kitűnik, hogy a latin előadások mellett voltak magyarok is.

Egyéb tárgyi megjegyzésünk nincs; a szerző a fölhasznált források alapján eléggé megvilágítja a célba vett kort. Van azonban általánosságban egy megjegyzésünk. Megmondjuk őszintén, hogy mi nem vagyunk nagy barátai annak az iránynak, mely irodalomtörténetünket leginkább csak életrajzokkal gyarapítja. Hiszen van ezekre is szükség, — hogy ne volna: jól tudjuk, hogy részekből alakul meg az egész; ámde vannak másféle részek is. Életrajzokban már annyira jutottunk, hogy pl. Rummy György (alig ismeretes még nevérol is) egész könyvet kapott. Ányos Pál sem tartozik kiválóbb íróink közé, maga a szerző is elismeri; az iskolában alig van időnk csak nevét is fölemlíteni, írtak már róla: Toldy, Bacsányi, Greguss, Endrődi, Károly Húgó, Koltai stb. És ezek után a szerző még mindig szükségesnek tartja egy új, talán az eddigieknél nagyobb munkát írni róla? Valóban ennek szükségét aligha érzi valaki rajta kívül. Ellenben bizonyára sokan érezzük szükségét olyan monographiáknak, a melyek korok vagy műfajok szerint tárgyalják irodalmunk egyes részeit. Hogy csak néhány példát említsünk, nem nyujtanának-e még elég munkát a magyar mondák, a reformatió kora, a nyelvújítás, bár ennek jó részét feldolgozta ujabban Simonyi *A magyar nyelv* cz. művében, a kurucz költészet, vagy akár a mai népköltészet is, az éposz története stb.? Ne mondja senki, hogy ilyen tárgyokról vidéken nem lehet dolgozni; lehet, csak akarni kell. Talán nehezebb, mint egyetlen egy író elövenni, pláne olyan Ányos-félet, de azért nem lehetetlen. Hasznosnak pedig, szerintünk legalább, sokkal hasznosabb.

Dr. SZIGETVÁRI IVÁN.

17. Gaál Mózes: Tompa Mihály «A gazdag» cz. költeményének tárgyalása az iskolában. (Pozsonyi kir. kath. főgymn. 1—26. l.). — E programértekezés már csak azért is öröndetes jelenség, mert hiteles bizonyítéka annak a gyökeres változásnak, melyet az újabb pädagogia, kivált az Utasítások szelleme hajtott végre a magyar középiskolában, főkép a magyar nyelv tanításában. — Még nem nagy ideje mult, midőn magyar nyelv tanáraink jó része csodálkozva kérdezte, hogy ugyan mit is fog ő csinálni az I. és II. gymn. osztályban a magyar nyelvre szánt heti 6 és 5 órával? Különösen azzal a kérdéssel voltak megakadva, hogy mi a teendőjük az ú. n. olvasmányi órán; mikor ők hozzá voltak szokva a legszebb népmesében, a legtökéletesebb költeményben is csak *mondományokat és kiegészítőket, állapotjegyzőket és részesülő félmúltakat* látni. — Ettől a felfogástól a modern felfogásig, mely az olvasmányt egyrészt történeti, földrajzi, természetrajzi s egyéb tárgyi ismeretek közlésére, másrészt lélektani jelenségek és ethikai alapfogalmak megértetésére legalkalmasabb eszköznek tekinti, meglehetősen nagy ut van, de mi reméljük, hogy az utat még legöregebb és loglassabban járó tanáraink is rég megtették, a fiatal nemzedéktől pedig feltétlenül meg lehet követelni, hogy teljesen tisztában legyen a magyar olvasmány céljával és a célhoz vezető eszközökkel.

Gaál Mózes az ifjabb tanári nemzedék tagja s így vele szemben is a követelményeket teljes szigorral felállíthatjuk. — Jelen dolgozata, ha egyéb irodalmi működését nem is vesszük ezuttal tekintetbe, öröndetesen bizonyítja, hogy szerzőjének a szigorúbb mértéktől nem kell félnie. Az a bevezetésül szolgáló általános elmélkedés, mely a magyar nyelvi olvasmány nagy fontosságáról és feldolgozása módjáról szól, maga is meggyőzhet bennünket, hogy a szerzőnek van pädagogiai képzettsége és mi több, hogy szeret gondolkodni is a pädagogiai kérdésekről. — Ez elfuttatás ellen csak két kifogást emelhetnénk. Úgy látszik, hogy a szerző nagyon is hajlik a moralizálásra és minden olvasmányból, ha lehet, ha nem, ugyancsak erős és sok erkölcsi tanulságot szeret levonni. Holott az ilyen tulságos, sőt erőszakos moralizálás először is célját téveszti, azonfelül veszélyezteti az olvasmánynak irodalmi, mondjuk, költői élvezetét. Pedig a legmagasztosabb erkölcsi tanulságért sem szabad visszariasztani a tanulót az olvasmányban kínálkozó tisztán szellemi gyönyörűségtől.

Másik kifogásunk a szerzőt hasonló hibáért éri. Szerinte ugyanis az olvasmányok tartalmi reproductiója helyett, a melyet az utasítások követelnek, czélszerűbb általános, jobban mondva erkölcsi tételeket tűzni ki az iskolai dolgozatok tárgyául. Ez az alsóbb osztályokban valóságos pszichologiai botlás lenne, mert a könnyebb tárgyat igen nehézcel cserélné föl. Az olvasmányok tartalmi reproductiója írásbeli dolgozatúl

annyival alkalmasabb, mivel azt már élőszóval úgy is elvégezheti a tanár s a mit öt-tíz perc alatt elmondhatnak a tanulók, miért ne írhatnák azt le is fél vagy háromnegyed óra alatt? . . .

A programmértekezés második fele négy, olvasmányra fordított magyar nyelvi órának akarja hű képét adni. A kép a közvetlenség benyomását teszi ránk, csak hogy egyik másik vonásnál az utólag simító kezlet lehetetlen észre nem vennünk. A részletes tárgyalást nyomom nem kísérhetjük megjegyzéseinkkel, mert akkor másik programmértekezést kellene írunk; általában el kell ismernünk, hogy ha a dolgozat elméleti része a szerzőnek pædagógiai képzettségét bizonyította, e gyakorlati rész pædagógiai érteke, methodikus ügyessége, tárgyszeretete és nyelvbeli nagy jártassága mellett tanuskodik. De néhány hibázató megjegyzéstől itt sem tartózkodhatunk. «A gazdag» című költemény a magyar nyelvi tanítás drága idejéből nem foglalhat el négy teljes órát; felényi idő alatt is el kell végezni. Meg vagyok győződve, hogy a szerző is végzett volna vele már két óra alatt is, ha a tárgyalás útján egyenesen halad végig, a nélkül, hogy jobbra balra kitéregetne, a mikor is nemcsak az időt vesztegeti, hanem a költemény megértését és élvezetét is megnehezíti az osztálynak. Különösen hibázik, midőn a tárgytól teljesen eltérő, rendkívül subjectiv kérdéseket intéz egyes tanulókhöz. Így például, midőn «A gazdag»-nak czivakodó rokonáról van szó, egyszerre csak ilyen kérdéssel fordul a szerző egyik fiuhoz: «Hát édes apád tiszteli édes anyádat»? A fiú természetesen kényszerhelyzetbe jut és ha igaz, ha nem, azt feleli, a mit a szerzőnek felelt, t. i. «Nagyon tiszteli és szereti.» A szerző tapintatlansága még itt sem ér véget, hanem így tudakolódzik a fiunak családi viszonyai felől: «Láttad ezt gyakran?» «Láttam. Mindennap látom» — lett a válasz; szerencsére, mert lehetett volna olyan is, a mi az egész órára elterelte volna az egész osztálynak figyelmét a tárgyalt költeménytől. — Ilyen szükségtelen, sőt tapintatlan kérdést többet is megjelölhetnénk, a miből csak az a tanulság, hogy sok a buzgóságból sem jó.

Nem csekélyebb methodikai hibát követ el a szerző akkor, midőn minden kínálkozó alkalommal moralizál. E költemény — igaz — tanító irányú, de tendenciáját ráér a szerző a tárgyalás végén megállapítani és fölösleges erkölcsi prédikációkkal kár az osztályt függőben tartani és minden strófa után emelkedő érdeklődését mesterségesen megátolni. Így például a negyedik versszakban «A gazdag»-nak egy pazarló rokonáról van szó, a szerző tehát nem állja meg, hogy per longum et latum ne beszélgesen tanítványaival dinom-dánomról, takarékoságról és takarékpénztárról.

A költemény nyelvi feldolgozásában másnemű hibába esik a szerző; ebből talán már nem ad sokat, de semmiesetre sem a maga

helyén adja. — A tüzetesebb nyelvi fejtegetésnek ugyanis csak a költemény teljes tartalmi megbeszélése után szabad következnie; ha minden egyes strófa alkalmával előfordul, csak a figyelmet tereli és az élvezetet zavarja.

Apróbb kifogásaimmal nem állok elő, mert hogy volnának, az abból a régi igazságból is folyik: «grammatici certant;» hátha még a «grammatici» egyuttal «professores». Mindamellett ismételnem kell, hogy Gaál Mózes programmértekezését igen örvendetes jelenségnek és rendkívül tanulságos dolgozatnak tartom, melynek még hibáiból is szerfölött sokat tanulhatnak az alsóbb osztályok magyar nyelvi tanárai. Ilyen programmértekezés olvasásakor csak ismételnem kell több ízben kifejezett óhajtásomat, vajha az igazgatók minél gyakrabban közlénének a gyakorlati tanítás köréből vett hasonló dolgozatokat, ú. n. próbaleczkéket, s bárcsak engedélyezne a közoktatásügyi kormány az iskolai átalányból évenként 40—50 forintot a magasabb irodalmi és tanügyi mértéket is megütő programmértekezéseknek a honorálására.

Dr. KARDOS ALBERT.

18. Dr. Fülöp Adorján: Arany János «Toldi»-ja a gymnasium negyedik osztályában. (Zentai községi algymnasium 3—16. l.). — Nem titkolom, hogy az iskolák értesítőiben legszívesebben látom programmértekezésekkül a tanügyi dolgozatokat, ezek közül is azokat, melyek a tanítás anyagát módszeresen feldolgozva mutatják be, az úgynevezett próbaleczkéket. A jóindulat ilyen elfoglultságával vettem kezembe a zentai algymnasium értesítőjét, hogy «Toldi»-nak a negyedik osztályban való szerepéről olvassak, oly tárgyról, melylyel rövid tanári pályámon magam is több ízben foglalkoztam és a mely e szerint a lehető legközelebről érdekelt.

El is olvastam e programmértekezést nem egyszer, de többször, azonban — fájdalom — minden alkalommal csak csalódásom növekedett. — Valami különös keverék ugyanis e programmértekezés minden tekintetben. Félig-meddig tanulmány a tanároknak szánva, hogy Toldi tárgyalásához módszeres utasításokat találjanak benne, másrészt a tanulók részére van írva, hogy tanárjuknak iskolás bölcsességű, sőt gyakran gyermekes stilisztikai, poétikai és ethikai megjegyzéseit így a nyomtatásból jobban megjegyezzék maguknak. — Az értekezés-lépten nyomon elárulja, hogy szerzője foglalkozott valaha pädagógiával, tanulmányozta a gymnasiumi tantervhez csatolt utasításokat, de még sűrűbben elárulja, hogy a modern tanítás elveit nem emésztette meg és hogy az utasításokat inkább félreértette, mintsem megértette. A dolgozathól az is kitetszik, hogy szerzője némi philologiai készúltséggel is rendelkezik, hogy több, talán számos műmagyarázatot is elolvasott, de még inkább

kitűnik az, hogy philologiai készsége szerfölött hiányos, hogy sem a szempontokkal nincs tisztában, melyekből egy oly klasszikus irodalmi termék, mind Toldi, tárgyalható, sem az előadás és szerkesztés formájával, melybe az ilyen fejtegetést önteni kell, végül stilusa is azt bizonyítja, hogy Fülöp úr hallott és olvasott valamit a markans stílusról, a «style coupé»-ról, de midőn alkalmazni kívánja, mesterkélttségbe, erőltettségbe, homályosságba, sőt komikus értelmetlenségbe esik bele.

E folyóirat körébe nem tartozhatik, hogy Fülöp programmértekezését minden tekintetben megbíráljam, annál kevésbé, mert methodikai szempontból már elbánt vele a «Magyar Pædagogia» (I. 102. l.); itt a szerzőnek csak philologiai képzettsége és legfeljebb stilusa jöhet szóba.

A szerző magával a műfajjal sincs tisztában, midőn Toldit valóságos epopejának nézi, melynek elébe a múzsákhoz, vagy Szűz Máriához vagy a szentekhez fordul invocatio illetet volna. Arany bizony nem a szerzőtől felsorolt okokból mellőzte a klasszikus eposzok invocatióját, hanem mert tárgyának csekély terjedelmével, népies természetével a legtávolabbról sem egyezett a nagyon is művészi epopejai invocatió, hogy a költőben rejlő subjectiv okokat meg sem említsem. A magyar irodalom ismerője szerzőnek azon állítását sem fogadja el, mintha az eposz-kezdő *előhangot* az invocatio helyett Arany kezdte volna meg és tette volna divattá; hiszen a «Zalán futása» teljesen hasonló lyrai részlettel kezdődik, melyet Vörösmarty bátran nevezhetetett volna «*Előhang*»-nak.

Nagyobb baj az, hogy Fülöp magát a költeményt sem érti. Így például a lehető legönkényesebben beleolvassa, hogy a Toldi Miklós előtt elvonuló délezeget, büszke hadsorokban ott lovagolt György is, a ki éppen azzal kelti föl Miklósnak a sértett vadkanéhoz hasonló haragját, hogy egy szóval sem világosítja föl akár Laczfít, akár bajtársait, hogy az a rettenetes erős suhancz tulajdonkép nem paraszt, hanem az ő testvéröccse.

Erre a saját fölfedezésére nagyon büszke lehet a szerző, mert háromszor-négyszer is előáll vele és ugyancsak nagy súlyt helyez reá. Engem azonban «Toldi»-nak bármely olvasója is fel fog menteni attól, hogy a szerzőnek e balfogását czáfoljam.

A szerzőnek e tévedése legalább az eredeti, az önálló gondolkodás színét hordja magán, de számos más balfelfogását a legjobb akarat sem menti meg a nevetségtől. Avagy nem komikus dolog-e, ha a szerző úgy magyarázza György egyik szolgájának a halálát, hogy Miklós csak *meg akarta rezzenteni a legényeket*, azért dobta közzéjük a malomkövet, holott könnyű fölélnie, nemcsak észszel, hanem ököllel is, hogy midőn Miklós a malomkövet felkapja, akkor már magánkívül van dühében. (Ez a «megrezzentés» talán arról a debreczen-vidéki közmondásról juthatott eszébe a szerzőnek: «Megintette, mint Simonyi a fiát»,

Simonyit ugyanis az adoma szerint addig kérte a felesége, hogy atyailag intse meg a fiát, a míg egyszer valami csintalanságáért csakugyan pon-fon vágta a fiút, de úgy, hogy az menten szörnyet halt).

Azt sem lehet mosoly nélkül hagyni, hogy a szerző szó szerinti értelmében veszi e költői nagyítást: «*Ez hát a jutalma száz meg száz életnek?*» s «Toldi» meséjének elődásába beleszővi e kifejezést: «*s meg-menti száz meg száz embernek életét.*» Ha száraz prózát olvas az ember, kivált a szerzőnek száraz prózáját, mégis csak meggondolja, hogy egy elszabadult bika talán még sem pusztíthat el száz meg száz életet?

Különös észjárás nyilvánul abban is, a mint a szerző Miklósnak a gyilkosság után való menekülését igyekszik megmagyarázni. «Hogy mint némes embernek menekülnie kellett, csak onnan magyarázható meg, mert ösmerte bátyja iránta való rossz indulatát s félt az igazságtalan itélettől.» Azt hiszem, a szerző jobban teszi, ha a nagyon is magától érthető menekülésnek egyáltalában nem keresi okát; de ha már mindent és mindenkép okadatolni akar, ugyan mi köze a meneküléshez a Miklós nemes vagy nem nemes voltának? — Hasonlókép furcsaságba csap a szerző esze, midőn annak is okát adja, hogy Miklós a nádásban rátámadó farkasok ellen miért védi magát, nagy bölesen kisütvén, hogy ez «*az életfentartás ösztöneből magyarázható meg.*» (6. l.)

Még sok ily apróságot hordhatnék össze, melyek mind a mellett bizonyítanak, hogy kétséges, szánakozzunk vagy nevéssünk-e a rendkívül buzgó és a legjobb akarattól vezérelt szerzőn. Így megemlíthetném azt a hibáját, hogy folytonosan ismétlésbe esik, a «Toldi» meséjét háromszor is közli velünk, holott saját megjegyzése szerint «Arany «Toldi»-ja tartalmát e helyütt fölösleges adnia». Ez az untató ismétlés különben a szerző azon sajátos — bátran mondhatnám — helytelen felfogásából ered, hogy szerinte egy nagyobb költői mű fejtegetése alkal-mával «mindenekelőtt az alapeszme állapítandó meg, melyért a költemény iratott». Hogy az így előre abstrahált, nem pedig a költemény cselekvényéből és a személyek jelleméből levont alapeszmeben nem lesz köszönet, azt talán nem is kell bővebben bizonyítgatnom; elég, ha idézem a szerző azon sorait, melyekben a «Toldi» alapeszmejét foglalja össze és a melyek a szerzőnek «style coupé»-jára is kitűnő például szolgálhatnak. «*Miklósban — úgy mond — a jó megjutalmaztatik. Az az ellentét ez, melyből áll az élet. A kettőnek egymás elleni küzdelme.*» (5. l.)

A ki a költészetnek egy oly végtelenül egyszerű, kristálytisza termékét sem fogja föl helyesen, annak természetesen általános poétikai és æsthetikai eszméi sem lehetnek mások, mint zavarosak. Az alig 14 lapra terjedő értekezésből ez utóbbi állításunk megerősítésére is nem kevesebb bizonyítékot gyűjthetnénk; de talán elég lesz ez az egy idézet. «*Ha pedig ez elbeszélés menetét retjük össze (kivel? mivel?), azt fogjuk*

tapasztalni, hogy oly remekművel van dolgunk, a melynek legnagyobb művésziessége abban rejlik, hogy magyaros.»

Az elbeszélés menetének művésziességéhez talán egyéb is szükséges a magyarosságnál? Vagy talán a szerző nem igen gondolta meg, hogy mit jelent a poétikában e műkifejezés: *az elbeszélés menete?*

Már így is hosszasabban foglalkoztam e programmértekezéssel, mint a mennyire belső tartalmánál fogva méltó volna; hátha még előadását, azt a zagyva, nyakatekert stílust, azokat a merész fordulatban, *point*-írózó rövidségben tetszelgő kifejezéseket is bonczolni kezdeném! Egy-két idézetet még sem tagadhatok meg magamtól.

«A népmesék tulnyomó részében azt tapasztaljuk, hogy az ifjabb elnyomatik az erősebb s idősebbtől. A mostoha az édestől. Jó tulajdonságainál fogva azonban győz. (Ki kicsodán?) Ez a magyar népmesék főbb jellemvonása. A pogánykori világnézetnek az említett alakok megtestesült letéteményesei. A keresztényen vallásokban az az angyal és ördög. A népmeséknek az ősi vallás egyik kiváló jellemvonása, hogy a jó még a világi életben győzedelmeskedik.» (7. l.)

A rövidségnek és világosságnak a következő mondat sem utolsó példája. *«De a jó Isten az anya gondviselő személyében segítséget küldött Bencze alakjában, ki pénzt is hozott s megvásárolván mindennemű fegyvert, ismeretlenül vív meg a csehvel és le is győzi.» (6. l.)*

Eddigél mi úgy tudtuk, hogy Toldi vívott a csehvel és nem Bencze; de ha a szerző annyi évek múltán helyreállítja az igazságot, hát mi belenyugszunk.

Ha tovább folytatnám az idézést, méltán vádolhatnának embertelenséggel, mint a ki egy beteg testben kéjelegve keresgetem a sebeket és a kór mindennemű tünetét. Ennyire se mélyedtem volna bele a bonczolgatásba, ha maga a szerző nem hív ki a szigorú kritikára, midőn bevezető soraiban értekezését úgy állítja oda, *mint a mely nemcsak a tárgy bővebb megbeszélésére adhat alkalmat, hanem irányadóul is szolgálhat.* (14. l.)

Irányt adni — ahhoz több tanulmány és komolyabb munka szükséges.

Dr. KARDOS ALBERT.

19. Dr. Breán Kázmér: Katona József drámai működése «Bánk-bán» tragoediája előtt. (Nagybányai m. kir. állami főgymnasium, 6—42. lap). — Ez értekezés célja, a mint az címéből látszik, végig kísérni Katonát drámaírói pályáján egészen azon időpontig, midőn Bánk-bánját megalkotta. Szép föladat, akár úgy fogjuk föl, hogy dolgozatunk nem akar egyéb lenni, mint Gyulai Pál ismert művének *az ifjúság okulására* szolgáló összefoglalása, akár úgy, hogy a Gyulai művében meglévő anyagot kiegészítjük azon tanulmányok eredményeivel, me-

lyekkel e mű megjelenése (1883) óta az irodalomtörténeti kutatás nem egy tekintetben új világitásban mutatta be Katona drámaírói pályáját. Az első esetben — az eredetiség minden igénye nélkül — jó szolgálatot teszünk az ifjúságnak; a másik esetben valamivel többet: szolgálatot az irodalomnak is.

Az értekező a következő ékes szavakba foglalja a saját tanulmánya végső eredményét: «*hogyan az a hatalmas drámai épület, melynek tervezője, anyaggyűjtője, építője Katona lángszelleme vala, csak mint küzdelmes évek kitartó és nemes szenvedélytől áthatott munkája fogant meg és nőtt halhatatlan remekművé úgy mint Michael Angelo legnagyobb műremeke és dicsősége Olaszország szívében*» és miként az olasz lángész remekműve «*ércszarával*» hirdeti ama «*halhatatlan olasz*» diadalát, «*úgy fog ragyogni a magyar nemzeti múzsa templomának érzőfödelén Bánk óriás alakja a magyar lángész dicsőségének sugaraiban.*» (!) Tehát Katona és Michel Angelo! Ez egészen új dolognak ígérkezik. Erről a rokonságról a magyar irodalomtörténet még álmodni sem mert. Az, hogy Katona nem írhatta meg színpadi drámaírói gyakorlat meg előleges tanulmány nélkül Bánkbánját, az nagyon természetesnek fog látszani. Fejlődését Bánk bánjáig is könnyű kijelölni, miután ezt a munkát az eddigi irodalmi kutatás már jó részben elvégezte. Valamivel nehezebb mindenesetre a Katona és Michael Angelo közt való rokonságot kimutatni.

A végeredmény áttekintése után magát az értekezést olvasván el, azt láttuk, hogy a fentebbi idézet csak egy nagy phrasis, mely semmit sem mond; de azonfölül veszedelmes is, mert az ifjúságot tévútra vezeti és Katonát oly polczra emeli, mely — a nélkül, hogy nagyságát kétségbe vonnók — őt meg nem illeti. E túlzott hasonlaton kívül a dolgot két veszedelmes hibában szenved: az egyik a rendetlenség az anyag kezelésében, a másik, az értekező irodalmi tájékoztatlansága. Ami még nagyobb baj mint az idéztük phrasis.

Ha egy író fokozatos fejlődését akarjuk kimutatni, lehetetlen, a dolog természetéből folyólag, az időrendi egymásutának mellőzése. E 38 lapra terjedő értekezésben nincs egy évszám, mely a tárgyalt drámák keletkezése idejét jeleznél, sőt maga az értekező is össze-vissza hányja a különböző (fordított és eredeti) drámákat. Gyulai 1883. évi műve után írja Breán, hogy eddig Katona öt fordított művét ismerjük: 1. *Jolánthát*; 2. *Szolensk ostromát*; 3. az *Üstökös csillagot*; 3. *Medve Albertet*; 5. a *Mombelli grófokat*. De Breán ismer egy hatodikat is, melyet sem Gyulai, sem Katona drámáinak kiadója, Abafi, nem említ. Ő *Könyves* «Játékcím Koszorúja» után megnevezi ez ismeretlen hatodikat és ez nem volna más mint: *Slenszheim*. Megnéztük az idézett Koszorút és úgy találtuk, hogy a 171 lapon «*Szlenszhajm*»-nál nemcsak hogy nincs Katona megemlítve, de ki van felejtve onnan e darab írójának és első

magyar fordítójának is a neve, pedig Spiess e drámáját 1794 ápril 9-én adták elő nálunk először, *Ihász Imre* fordításában. Honnan merítette ezt az adatot Breán, nem tudjuk, de a forrás, a melyre hivatkozik, cserben hagyja.

Az újabb kutatások eredményei szerint Katona fordításai közül ezeket ismerjük: 1. *Az örökséget* (Vogel Erbvertrag-ja 1811-ből). 2. *A szegény lantost* (Kotzebue 1811). 3. *A Mombelli grófok* (Hassaurecktól 1811): 4. *Szokolenszki ostroma* (Weissenthurmtal 1811). 5. *Az üstökös* (Der Komet, Ifflandtól 1812). 6. *Medve Albert* (1812, elveszett.) Ami *Jolánthát* illeti, ismert dolog, hogy fordítójának *Murányi Zsigmond* színész és nem Katona van megnevezve. Ezen adat hitelességének támogatására Breán a Könyves-féle, 1834-ben megjelent Koszorút idézi. Kétségtelen hitellel ebben a kérdésben az *1811-re kiadott Játékszíni Almanak* bír, mely szintén Murányit nevezi meg mint Jolántha fordítóját, — oly időben, midőn az *esetleges tévedés* ellen módjában állhatott volna az élő, és ugyanazon színtársulatnál működő Katonának tiltakoznia. Gyulai, mint tudjuk, időrendi egymásutánban tárgyalja Katona eredeti drámáit, mert éppen írói fejlődését akarja kimutatni. Nála ez a sorrend: 1. *Farsangi utazás* (1811); 2. *Monostori Veronika* (1811); 3. *Lucza széke* (1812); 4. *István király* (1813); 5. *Zsiska* (1813); 6. *Aubigny Clementina* (1813); 7. *Borzasztó torony* (1814); 8. *Jeruzsalem pusztulása* (1814). Breánnál a sor- és időrend ez: *Farsangi utazás* (1811); *Monostori Veronika* (1811); *Lucza széke* (1811); *Aubigny Clementina* (1813); *Borzasztó torony* (1814); *Jeruzsalem pusztulása* (1814); *Zsiska* (1813) és *István* (1813). Mire való ez a rendetlenség és hogyan fog ebből *fejlődést, emelkedést* kimutathatni? Vagy ebben a *külsőségben* akart eltérni Gyulaitól — eredetiség kedvéért? Vagy azt hiszi, hogy a fejlődést akkor is látjuk, ha az időrendet összekuszáljuk?

Ez a rendszertelenség még akkor is megrontaná értekezése becsét, ha egyéb hibákban nem bővelkednék. Nézzük az irodalmi tájékozatlanság vádját is.

Breán megállapodik annál az időpontnál, midőn Gyulai Bánkban tanulmányát kiadta. Azóta csaknem egy évtized múlt el! Breán nem vesz tudomást Katonának, Miletz J. által 1886-ban kiadott irodalmi hagyatékáról, mely az apokryph Tündérialmán kívül Rózsa cz. vígjátékát is közli. Nem ismeri a Nemzeti játékszín történetét, mely Katona drámairói pályájáról nem egy új adatot közöl. Nem ismeri Kardos Albert értekezését, mely Zrinyi és Szokolenszki ostroma közti hasonlatosságot mutatja ki. De irodalmi tájékozatlanságát mégis a legjobban jellemzi a következő adata. Ő összetéveszti ezt a két darabot: *István, a magyarok első jóltevője* és *István, a magyarok első királya*. Kétségbe vonja Könyves hitelességét, ki az első helyen idézett darab fordítójának

Komlóssy Ferenczet nevezi meg. Pedig ezt a darabot kétségbevonhatatlannúl Komlóssy fordította. (I. Nemz. játéksz. tört. I. 559 l.) s az nem más mint Kotzebue: Ungarns erster Wohlthäter-je (Leipzig 1812). De lássuk csak tovább. Breán azt mondja (34 lap): «Teljesen magyar tárgyú István, a magyarok első királya. Vitézi nézőjáték 4 felv.-ban. Azon irodalmi nézet, hogy Katona e drámája, Kotzebue hasontárgyú drámájának átdolgozása, tarthatatlan.» Ezt persze Gyulai nyomán írja, és elfeledi, hogy 1883 óta haladt valamit a magyar irodalomtörténeti kutatás is, sőt Gyulai tanulmánya megjelenése évében dr. Heinrich Gusztáv az *Egyetemes Phil. Közlöny* VII. füzetében (938—940. l.) kétségbevonhatatlannúl kimutatta, hogy Katona a második helyen idézett drámát Girzik X.-nek «Stephan, der erste König der Hungarn» (Pest 1792) cz. drámája nyomán készítette, vagy helyesebben: az után fordította. Ugyanezen darabról beszélvén Breán, a 35-ik lapon azt mondja: «Különben az egész tartalmából kiviláglik az eredeti alkotás közvetlensége», míg a 36-ik lapon ezt a kétkedő megjegyzést veti oda: «A nyelvezet néhol oly erőtlen, hogy vélni lehetne, nem eredeti gondolkodás szüleménye, hanem hirtelen valami könyvből írt ki egy pár gondolatot.» Két ilyen, egymást keresztező vélemény legjobban elárúlja a dilettanst, a ki szeretne ujat mondani, de nincs hozzá elég bátorsága. Az alapos szakember egy ilyen gyanús helyből erőt merít a kétkedésre, s legalább is hallgat addig, míg gyanuját alaposnak sejtí, vagy alaptalannak találta.

Látható a mondottakból, hogy az értekező tulajdonképi forrását, Gyulai Bánkbán-tanulmányát összekuszálta. Ehhez hozzáadhatjuk, hogy ott, a hol maga kockáztat egy-egy állítást, föltűnő irodalmi tájékozatlanságot árúl el. Így pl. azt állítja, hogy Dugonics drámái könyvdrámák maradtak (6. l.). Ha utána lapoz a magyar színészet történetében. látni fogja, mennyire tévedt. Alább (7. l.) azt mondja: Katona az «egyetlen az egész korszakban *Bárány mellett*, ki a dramaturg nevet megérdemli, Kölcseyt megelőzvé.» Az értekezőt csupán Teleki József grófnak a Tudományos Gyűjteményben megjelent drámabírálataira figyelmeztetem. Téves az az állítása is, hogy Shakespeare «fordításával vagy akár a német jelesebb drámai művek átültetésével keveset törődnek, vagy nem ismerik» (9. l.). Nézze át csak az 1790—1795-iki és az 1806—1814-iki műsort és az ellenkezőről fog meggyőződni. Az az állítása is tarthatatlan, hogy Dugonics, dramatizált regényei mellett, «eredetiekkel is próbálkozott» (11. l.). Ez ellenében dr. Heinrich Gusztáv és Háhn Adolf értekezéseit Dugonics drámáiról, a Nemz. játékszín történetét és a Kisfaludy-Társaság Évlapjai XXIII. kötetének ily című értekezését: «Shakespearei nyomok a régi magyar színpadon» kellene idézgetnem, amit helyszűke miatt sem tehetek.

Ezek szerint ez értekezés, kuszáltsága és pontatlansága miatt az

ifjúságra nézve nem tájékoztató, az újabb kutatások eredményeinek mellőzése miatt pedig irodalmilag nem számít. Ami jó van benne, az megvan Gyulainál, a mi a sajátja, az nem jó, s amit mellőz, az menthetetlen közönyt árul el az újabb irodalomtörténeti kutatásokkal szemben.

BAYER JÓZSEF.

21. Török Konstantin: Faludi Ferencz. (Egri cist.-r. kath. főgymnasium 3—64. l.) — E dolgozat tárgyánál fogva teljesen megfelel az iskolai program-értekezések céljának. Mert hisz Faludi Ferencznek, megújult nemzeti nyelvünk e leghivatottabb úttörője, és a XVIII. század e legkellemesebb magyar moralistája művének alapos méltatása és ismertetése minden esetre elég érdekes és hasznos lehet az értesítők olvasó közönségére nézve.

A szerző Faludi Ferencz pædagogiai, költői és drámai műveit méltatja és ismerteti közbeszótt idézetekkel. A költő műveit és irányát korának viszonyaiból igyekszik magyarázni, s azért mindenekelőtt a XVIII. század korrajzát adja, különös tekintettel Magyarországra, egyúttal a külföldi ethikai irodalom irányait is tárgyalva. Ez ethikai eszméket, nemzeti nyelven, először Faludi viszi be irodalmunkba fordításaival. A szerző kifejti, hogy F. moralista munkássága tudatos volt és dorgálása, minden e nembeli mentegetőzése daczára, mindig a magyar olvasónak szólt. Kiemeli az «Udvari Ember», «Bölcs Ember» és «Szent Ember» kortörténeti fontosságát.

Faludi költői műveit szövegkritikai magyarázatokkal kíséri. A költőnek három eddig ismeretlen költeményét fedezte föl, melyek az összes kiadásokból hiányoznak és melyeket a nyelvezet, gondolatmenet és versforma alapján ítélve Faludiéinak tart. A pásztor-énekek vizsgálatánál szerkezetbeli hasonlóságot talál Gesznernek «Daphnis és Chloe»-ja és F. «Ismét pásztori versengés»-e között.

Faludi drámaírói működését tárgyalva egy eddig még csak címe után ismert drámával foglalkozik szerző bővebben, a melyet F. olaszból fordított, t. i.: *Caesar Aegyptus földén Alexandriában. Szomorujáték.* — Ez is, mint F.-nak *Constantinus Porphyrogenitus*-a, iskolai dráma, melyben az ethikai irány lép előtérbe. Őt «végezés»-re (actus), ezek mindegyike több kimenetelre (scenákra) oszlik. Az actusok végén énekek vannak, melyekben a tanulság foglaltatik. A dráma tárgya Ptolemæus és Cleopatra háboruja Egyiptom birtokáért. Cæsar közbenjárása által kibékíti őket; Ptolemæus látszólag enged, de titkon Cæsar ellen támad, ez azonban legyőzi és az országot Cleopatrának adja.

Az egész értekezés alapos tanulmánynyal és gonddal készült. A szerző egymás mellé állítja az összes kiadások eltérő helyeit, a drá-

mából mutatványt közöl és az abban előforduló sajátos kifejezéseket fejtegeti.

Hogy mennyit von le azonban a munka értékéből annak stílusa, azt csak az ítéheti meg, a kinek volt annyi türelme, hogy a sok érthetlenségen keresztülküzdje magát. A nyelvbéli jó ízlés és hangzatosság ellen elkövetett összes merényletek felsorolását e szűk tér nem engedi meg, — szolgálgjon néhány mutatvány izleltetőül. Használatból rég kiment, elavult szavaknak egész özönével találkozunk, mint: *minnen* nemzetünk, *nöl* (e h. nő), *ellenzet* (e h. ellentét), *hárukozik* (?), *kiverdöttek* (e h. eltávoztak, kihaltak), *horgadozva* (?), a *többsin* (e h. a többin) stb. — Érthetetlen mondatokat majdnem minden lapon találhatunk: «Csak *fejtenők fel*, mint emlékeznek meg saját nemzetünk egykoruiról műveltségtörténet íróink» stb. (14. l.). «Nézegetek kéziratokat, melyek *nyilvánossá* le nem írható módon szólnak» (15. l.). «*Oda szegődötti ellenzetül* a józan mérsékletet, és világi és egyházi bölcsek tanubizonyosságaira helyezkedve *döntet* a jobb rész felé» (16. l.). «Mint lávafolyam megfélemitő, ömölnek magadba térítő áradatban érzések és gondolatok e költeményben» (52. l.). — Idegenszerűségekkel, hibás mondatszerkezettel is gyakran találkozunk. Így: «Az emlékek nagyon híveknek az időhöz *bizonyítják meg őket*» (18. l.). Vagy pár sorral lejjebb: «Az embert *egyszermind mint* olyat is fogja fel, kit nevelni kell az őszinte *vallásosságra felé is*» (vallásosságra). — «Világi és vallásos *lirikumai* ezek» (47. l., tragikum, komikum, — de lírikum?). — Alább, ugyan e lapon, Dorindó «*eperje*»-t szed és «*védő istenét, Dianát udvarolja . . .*» (48. l.) «Expositio természetű a szerelmes nimfa epedő várakozása, Dorindó hozzásietése *s a szó mély hallgatása találkozásukkor*» (! 48. l.)

Valóban ez értekezés elolvasása után önkénytelenül felmerül bennünk az a kérdés, vajjon Faludinak *nemzeti nyelvünk csinósítása érdekében* tett fáradozásai nem teljesen kárba veszték-e — némelyekre nézve? . . .

VENDE ERNŐ.

V E G Y E S E K.

— Thewrewk Festus-kiadásának első kötetéről újabb elismerő birálatot olvasunk a Literarisches Centralblatt 1892. évfolyamának 530. lapján. «Dass der zweite Band — így végzi a G jegyű ismertető — unverweilt folge, ist eine dringende Nothwendigkeit. Möge auch recht bald die Absicht betreffs der Appendix zur That werden; durch die Facsimile-Ausgabe der Festushandschrift, die mit der eingehendsten palæographischen Kenntniss und Erfahrung vorbereitet und mit der vollkommensten Technik

hergestellt, so wohlfeil in den Handel kommt, dass sie jedermann zugänglich ist, wird Th. sich den rückhaltlosen Beifall und Dank aller Fachgenossen erwerben und die gelehrte Körperschaft, die solche Studien freigebig unterstützt, sich ein bleibendes Denkmal setzen.» E sorok mindnyájunk régi óhajását fejezik ki, melynek megvalósítása, minthogy a második kötetre szánt kritikai apparatus régen készen áll és a codex photographiai másolata is Thewrewk kezei közt van, immár csak Akadémiánk bőkezűségétől függ.

— Némethy Euhemerus-kiadásával még mindig foglalkoznak a külföldi kritikai lapok. Legújabbán a Deutsche Literaturzeitung 18:2. évi 12. számában (400. l.) Diels, a híres berlini tanár írt róla ismertetést, ítéletét a következőkben foglalva össze: «Vorliegendes Büchlein hilft einem Bedürfnisse unserer Wissenschaft in erwünschter Weise ab. Wir besitzen jetzt eine von geschulter Hand geordnete und gereinigte Fragmentsammlung des Euhemerus, die mit Untersuchungen über das Leben des Euhemerus und die Tradition seines Werkes eingeleitet wird.»

— A nagyváradi parancsnok leányáról szóló német népdal, melynek az eddig ismertektől részben eltérő, érdekes szövegét a Nemzeti Múzeum könyvtárának egy röpívéből az *Ungarische Revue*-ben (VI, 1886, 818. l.) kiadtam, sokat foglalkoztatja a német tudósokat is. Így Holthausen F. rendkívüli szorgalommal összeállította a Haupt-féle *Zeitschrift* XXXIV. kötetében e dalnak összes ismeretes kiadásait és fordításait, legújabbán pedig (U. o. XXXVI, 95. l.) pótlólag figyelmeztet a dalnak egy hely és év nélkül megjelent röpíven található kiadására, mely annyiban kiválóan érdekes, mivel a címlapon a megénekelt eseménynek idejét pontosan meghatározza: *Eine gewisse und wahrhaftige Wundergeschichte, welche sich zugetragen in Ungarn zu Grosswarden, Anno 1729, den 5-ten Februar von eines Kommandanten Tochter, welche sehr keusch und gottesfürchtig gelebt. Im Ton: Nun lasst uns den Leib begraben.* E szövegben a dal 33 versszakra terjed, mint a Nemzeti Múzeum példányában. h.

— Everyman, a világirodalom leghíresebb moralitása, nem tekinthető többé eredeti munkának. Mig Goedeke Károly 'Everyman, Homulus und Hekastus' (Hannover, 1865) cz. kitünő könyvében az európa-szerte ismeretes tárgynak latin, németalföldi, német stb. földolgozásait az angol szövegből származtatta, Kalf Gusztáv nemrég kimutatta, hogy e moralitások eredetije egy 'Elckerlijek' cz. németalföldi dráma, melyet Henri Logeman genti tanár most teljesen közzétett: *Elckerlijek, a Fifteenth Century Dutch Morality* (Gand, 1892, XXXIV és 100 l., az angol fordítással együtt). E darabnak három kiadása maradt reánk, melyek 1495 és 1525 közt (Delft és Antwerpen) nyomtatásban megjelentek; de csak az 1525-iki kiadásból maradt fenn teljes példány, miért is Logeman ezt vette kiadása alapjául. (Az 'Everyman' legrégebbi öt kiadása 1493 és 1537 közt jelentek meg). A németalföldi darab szerzőjéről csak annyit tudtunk, a mennyit e darabnak 1536-ban Kölnben megjelent latin fordítása, ill. ennek címlapja.

elárult: *Homulus, Petri Diesthemii comoedia . . . Antverpiae quondam in publica civitatum Brabanticarum conventu vulgariter acta palmanque adeptae*. Ez a diesti Péter Logeman véleménye szerint a zeeleni (Diest mellett) karthauzi kolostor perjele, Petrus Dorlandus (szül. 1454, meghalt 1507 auguszt. 25.), a ki tevékeny író volt. Ez az „Elckerlijck” (1495 előtt) tehát a moralitások egy nagy csoportjának forrása, melyből egy oldalról az angol „Everyman”, más oldalról az Ischyrius-féle lat. „Homulus” (1536), a Macropepius-féle szintén lat. „Hecástus” (1538), a Gennep alnémet átdolgozása („Homulus”, 1539), a németalföldi „Homulus” (1556) és a Stricker-féle alnémet „Düdescher Schlömer” (1584) származnak. Ez utóbbi darabnak legújabb kiadásában (1889) Bolte János érdekesen, bár leginkább csak föltevések alapján, fejtegeti a XV. és XVI. század ez egyik legelterjedtebb színművének tárgyát, ill. e tárgy alkotó elemeit, melyek szerinte az üdvözülésről szóló keresztyén tannak főleg Franciaországban igen divatos allegorikai megszemléltetésére és egy régóta ismeretes buddhiztikus parabolára („A barátok a bajban”) vezethetők vissza. h.

— A bécsi sajtót 1848-ig tárgyalja E. V. Zenker *Geschichte der Wiener Journalistik von den Anfängen bis zum Jahre 1848* (Wien und Leipzig, 1892, 159 l.) cz. könyvében, mely tanulságos és érdekes adalék a német hírlapírás történetéhez. Ez utóbbi még nincsen megírva; Prutz Róbert jeles munkája (I, 1845) melyről szerző tévesen mondja, hogy „közel husz év előtt” jelent meg, töredék maradt, és más kutató sem mert e rendkívül nehéz földadat megoldására vállalkozni. Szerzőnknek igaza van, ha a földadat megoldását nem is tartja lehetségesnek kellő számú, alapos előmunkálatok nélkül. Ily értelemben írta könyvét, még pedig kellő tanulmányok alapján és igen vonzó, a nagy közönség érdeklődésére is számító előadásban. E folyóirat olvasóit e könyvnél főleg két momentum érdekli. Először a bécsi hírlapírás kezdetei. Minthogy a legrégebb „relatiok” és „új hírek” sokszor a nyomda vagy kiadó megjelölése nélkül jelentek meg és kezdetben nem igen különböztek a röpiratoktól vagy verses krónikáktól nagy vita van a szakférfiak közt, hogy az első ilyen „újság” hol jelent meg, más szóval: Németországnak mely városa tekinthető a hírlapírás bölcsőjének? Szerzőnk Bécs mellett szavaz, még pedig figyelemre méltó indokokból. A legrégebb „relatio” szerinte az a verses értesítés, mely 1488-ban, állítólag Bécsben jelent meg és I. Miksa brüsszeli fogságát tárgyalja. A második relatio, mely III. Frigyes császár temetéséről szól, kétségtelenül bécsi termék. A legrégebb újságprivilegiumot is Bécsben kapta Singriener János könyvnyomtató 1540-ben. Ez időben első sorban a török háborúk szolgáltattak a bécsi sajtónak gazdag anyagot és adtak neki hatalmas lendületet, melyet utóbb az esztelenül és nevetséges szigorral alkalmazott censura aunyira leszorított, hogy a bécsi sajtó további fejlődése, egészen II. József koráig, egyáltalában nem felel meg virágzó kezdeteinek.

Kön yvünk második, még fontosabb momentuma a könyvészeti függelék melyben szerzőnk a sajtónak a legrégebb időktől egészen 1848-ig megjelent összes termékeit (természetesen a mennyiben hozzájuk férhetett vagy tudó.

mást szerezhetett róluk) pontosan felsorolja, az 1800 előttiéknél azon könyvtárnak is fölemlítésével, melyben az illető nyomtatvány található. E függelék 403 számot tartalmaz: 110 relatiot és „Neue Zeitungot” a XVII. század végéig (1493—1697), 6 hirlapot a XVII., 176-ot a XVIII. és 111-et a XVIII. századból. Ez összeállítás, mint szerzőnk maga is hangsúlyozza, bizonyára nem teljes; hisz sok relatio és hirlap elveszett vagy lappang, s bizton várható, hogy újabb leletek folyton gazdagítani fogják ismereteinket; de első kísérletnek is nagyon becses. Szerzőnk felsorolja a Bécsben nagy számmal megjelent idegen nyelvű lapokat, köztök a „Hadi Történeteket” és „Magyar Kurirt” is; azonban e magyar hirlapokról még azt sem tudja biztosan megállapítani, hogy mikor keletkeztek és meddig tartották magukat.

h.

— A Hamlet-mondáról igen érdekes tanulmányt közöl Detter Ferdinánd a Haupt-féle *Zeitschrift*ben XXXVI, 1—25. l. Már e mondának legrégebb feljegyzői, mint Saxo Grammaticus és Belleforest, összehasonlítják Hamletet Brutussal, s újabb kutatóknak (ilyenek Gericke, Müller P. E., Simrock, Uhland) is föltűnt, hogy Hamlet története igen lényeges vonásokban azonos Brutus történetével. De míg Simrock még azt hitte, hogy e két elbeszélés egy közös indogermán forrásból származhatik, Detter alaposan kimutatja, hogy e vélemény tarthatatlan, mert e mondáknak semmiféle mythikus elemük nincsen, és hogy a Hamlet-monda nem egyéb, mint a rómaiaktól átvett Brutus-monda, melyet a legrégebb följegyző, Saxo (XII. század), még régebb skandináv följegyzésekből merített. A hősnek neve Saxónál *Amletus*, eredeti skand. alakjában *Amlódi* és ez a. m. „bolond, buta”, tehát a *Brutus* név pontos fordítása. A hősnek ellenfele a római mondában *Tarqu. Superbus*, az északiban *Fengo*, a mi a. m. „rabló”, tehát a „Superbus”-nak egy kissé szabadabb fordítása. A Hamlet-monda lényeges részei és némely feltűnőbb mellékes vonása megvan már az ó-skandináv Hrolfs-sagában is, de hiányzik az a jellemző adat, hogy az üldözött (itt két testvér) örültséget színél. Ez megvan Saxonál Frotho történetében, mely egyébként azonos a Hrolfs-saga elbeszélésével, melylyel részben más nevek alatt és némely módosításokkal a „Helgakvida Hundingsbana II” cz. eddai dalban is találkozunk. A monda egyes vonásai találhatók Snæbjörn szkáldnál is. Jóval későbbi alakban maradtak reánk a dán „Amloda” vagy „Ambales-saga” és a Brjám-ról (ered. Brjáni-ról, azaz a butáról) szóló izlandi népmese, melyek mai alakjukban Saxo elbeszélését fölteszik. Saxo áll legközelebb a Brutus-mondához, de kétségtelen (főleg ügyetlen szójátékaiból), hogy már ő is dán és ó-skandináv forrásokból merített, azaz hogy a Brutus-monda már ő előtte átalakult Hamlet-mondává. — Hogyan került Hamlet története Angliába? Shakespeare forrása nem Saxo volt, hanem egy régebb Hamlet-dráma, melyet már 1589-ben előadtak és melynek szerzője talán Kyd Tamás volt. Minden valószínűség szerint angol komédiások hozták a Hamlet történetét Dániából, hol már 1585-ben vendégszerepeltek, sőt a helsingöri városházán is játszottak. A nagyszerű várpalota Helsingörben, mely a Shakespeare drámájában a cselekvény legfontosabb színhelye, 1585-ben épült. Az angol komédiások alkalmasint szóbeli

elbeszélésből ismerkedtek meg a mondával, mire leginkább abból következtethetni, hogy a tulajdonnevek jó részét vagy meg nem értették vagy elfelejtették s így Shakespeare (ill. a régibb Hamlet-dráma szerzője) kénytelen volt új neveket alkotni, melyeknek latinus alakja (Ophelia, Polonius, sőt Claudius) nem a legjobban illik az egész cselekvény légkörébe. *h.*

— Gellert költeményeit új kritikai és magyarázatos kiadásban bocsátotta közre *Schullerus A. hazánkfia* (*Gellerts Dichtungen*. Leipzig und Wien, Bibliographisches Institut). A kiadást Gellertnek a kiadó tollából való életrajza és műveinek behatóbb (28 lapra terjedő) fejtegetése előzi meg. Erre a mesék és elbeszélések következnek (az 1769-iki kiadás szövege szerint) teljes számmal, majd a vallásos énekek és ódák, ezek csak válogatva. Az olvasó ekkép Gellert költészetének legértékesebb és legnépszerűbb termékeit kapja. Majd Gellert prózai irataiból következnek egyes szemelvények: a *Moralische Charaktere*-, a *Moralische Vorlesungen*-ből, az író levelezéséből, s a *Lehren eines Vaters für seinen Sohn* cz. darab; csak helyeselnünk lehet, hogy Gellertnek, a kit egykor szintén a *Præceptor Germaniæ* nevével tiszteltek meg, a nevelésre vonatkozó eme fejtegetései újra napvilágot látnak. A kötet utolsó darabjai Gellertnek Nagy Friggyessel való beszélgetéséről szóló levelei. — A szakember szívesebben látná ugyan Gellert műveinek teljes, vagy legalább teljesebb kiadását, de így is figyelmébe ajánljuk olvasóinknak a szélesebb köröknek szánt, gonddal és izléssel készült kiadást.

P.

— Schiller-irodalom. Az utolsó években a Schiller-philológiának ismét számos terméke látott napvilágot; a következőkben ezeknek legalább egyikére-másikára szeretnők olvasóink figyelmét felhívni. — A költő egész életét és működését tárgyaló művek közül *Palleske* népszerű könyvének immár 13. kiadása fekszik előttünk (*Schillers Leben u. Werke*, Stuttgart 1891): a szerző halála óta Fischer Hermann rendezti sajtó alá az újabb kiadásokat, gondosan eltávolítva mindent, a mi a munkának látszólag tudós színezetet akart adni, jegyzeteket, függelékeket stb. Emez a szó szoros értelmében népszerű munka mellett néhány újabb Schiller-életrajz is van megjelenőben. Ugyancsak szélesebb köröknek van közülök szánya *Brahm Ottó*-nak majdnem regényszerű előadású *Schiller*-je; I. kötete (1888) az 1785-ig terjedő időszakot foglalja magában, egyebek közt új világitásban tünteti fel Sch. szüleit, főleg apját, majd a három ifjúkori drámát fejtegeti behatóbban; a II. kötetnek nem rég (1892) megjelent első fele a költőnek Svábhonból való visszatértével (1794) végződik. — Ennél tudományosabb jellegű a *Weltrich* Richárd műve *F. Schiller, Geschichte des Lebens u. Charakteristik seiner Werke* (Stuttgart, Cotta), mely specialisabb kérdéseket is behatóan tárgyal. Kétségtelenül legalaposabb lesz azonban az e nemű művek között *Minor* Jakab bécsi egyet. tanárnak nagyszabású (4 kötetre tervezett) Schiller-biographiája: *Schiller. Sein Leben u. seine Werke*. Eddig megjelent az I. köt.: *Schwäbische Heimatjahre*, s a II. kötet: *Pfälzische und sächsische Wanderjahre*. (Berlin, Weidmann 1890). *Minor* nem chronologiai rendben tárgyalja Sch. életét, hanem általánosabb szempontok szerint igyekezett az anyagot elrendezni; nagy gondot

fordít a háttérnek, a korviszonyoknak rajzára, a költőt környező személyek jellemzésére, a mellett azonban a détail-kérdésekkel is szigorú alaposággal foglalkozik. A második kötet a költőnek mannheimi és drezdai idejét rajzolja, a *Fiescot, Ármány és szerelmet* s a *Don Carlost* fejtegeti. Az utóbbiról szóló részben szépen kimutatja, hogyan lett Don Carlos a költő érzelmeinek s nézeteinek képmásává, mikép hatja át Posát magának a költőnek lelkesült idealismusa s hogy jutnak kifejezésre a Posa és a király közötti jelenetben a költő korának a fölvilágosodásról, a népboldogításról, a világpolgárságról való nézetei és egész politikai felfogása. — Itt említjük meg Minornak egy másik publicatióját is, mely amaz életrajznak több tekintetben kiegészítésül szolgál: *Aus dem Schiller-Archiv. Ungedrucktes und Unbekanntes zu Schillers Leben u. Schriften.* (Weimar 1890). — Egyéb iratok is szolgáltatnak adatokat Schiller életrajzához. Így Körner Tivadar születése napjának százados évfordulója (1891. szept. 23) alkalmából Nestler M. J. egy füzetben (*Körnerberg und Schillerhaus in Loschwitz bei Dresden.* 1891.) Schillernek Körneréknél való tartózkodásával foglalkozott; míg egy másik évforduló, Sch. esküvőjének (1790. febr. 22.) százados évfordulója, *Ackermann W. lelkész*t indította Schiller és Lotte viszonyának tárgyalására. (*Schiller und Lotte. Eine Geschichte ihrer Liebe.* Jena 1890.) — Schillernek mint embernek és költőnek jellemzését kísérlette meg Hamann K. (*F. Schiller als Mensch u. Dichter.* Hamburg 1892). — A költőnek a német viszonyokra, főleg pedig a német nemzeti érzület ébresztésére való hatását *Ruhe* Alfréd tüntette fel három program-értekezésben (*Schillers Einfluss auf die Entwicklung des deutschen Nationalgefühls*; Progr. des Gymn. zu Meppen): Sch. tudvalevőleg főkép drámáival hatott ily irányban, ezek tendenciájuknak általános és ideális volta mellett is tele vannak nemzeti szellemmel és tartalommal.

Schiller *egy-egy műveinek* ujabban megjelent iskolai s egyéb kiadásait valamint a rájuk vonatkozó magyarázó iratokat mind felsorolni merő lehetetlenség. — A *lyrai költemények* keletkezésére érdekes világot vet *Neude* progr.-értekezése: *Wilhelm v. Humboldt als Richter und Rathgeber bei Schillers lyrischen Gedichten* (landsbergi reálgymn.); a két nagy férfiú levelezése alapján kimutatja, mit köszönnek Schillernek főleg bölcselkedő költeményei (*Das Ideal u. das Leben, Spaziergang* stb.) Humboldt útmutatásainak, az ő ízlésének, metrikai ismereteinek stb. — Sokan foglalkoztak Schiller *drámai műveivel*. Ezek közül *Köster* munkájáról (*Schiller als Dramaturg*) volt már szó e Közlönyben (XV, 215). — Elismeréssel említendő *Bellermann* L. két kötetes munkája: *Schillers Dramen, Beiträge zu ihrem Verständnis* (Berlin, Weidmann. I. 1888., II. 1891), a mely alaposan, helyes érzéssel és élvezhető előadásban elemezi az egyes drámákat. — A kartársaknak figyelmébe ajánlom a nem rég elhunyt *Dr. Frick* O. idevágó munkáját is: *Wegweiser durch die klassischen Schuldramen.* II.: *F. Schillers Dramen*, Gera u. Leipzig 1892 (megjelent mint az *Aus deutschen Lesebüchern* cz. nagyszabású magyarázatos mű V. kötetének 2. része). E kötet a *Haramiákat, Fiescot, Ármány és szerelmet, Don Carlost* s a *Wallenstein-trilógiát* tárgyalja az iskola szempontjából, — talán egy kissé túlságos alaposággal. — A mi az egyes drá-

mákkal foglalkozó iratokat illeti, megemlítjük Müller Ernő: *Sch.'s Kabale und Liebe* cz. tanulmányát (Tübingen 1892), mely kifejti, mennyiben lehet e drámában a stuttgarti udvari viszonyok rajzát látnunk s hogyan használta a költő mintáit és forrásait. — Az *Orleansi szűzzel*, főleg azzal a kérdéssel, miben áll Johanna bűne, foglalkozott Beckhaus: *Zu Sch.'s Jungfrau von Orleans* (Ostrowo 1890); ide tartozik Ullsberger értekezése is, l. Közl. XVI, 75. — A *Wallenstein-trilógiáról* szól Kühnemann értekezése: *Die Kantischen Studien Schillers und die Composition des Wallenstein* (Marburg 1889), melyben a Schiller philosophiai irataiból levont tételek alkalmaztatnak a dráma compositiójára. A hősen a realizmus megszemélyesítőjét látja, míg Max és Thekla világa az idealismus, — ezen az ellentétben alapúl aztán a mű compositiója. A két irány képviselői szükségkép tönkremennek: mindannyian áldozatául esnek a két világnézet végső consequentiáinak. (V. ö. Minor kedvezőtlen bírálatát: *Zeitschr. f. d. österr. Gymn.* 1891. 431. l.). — Ugyane drámáról írt a fentebb említett Beckhaus is: *Zu Sch.'s Wallenstein* (Ostrowo 1892); főleg Wallenstein és Octavio Piccolomini jellemével foglalkozik, továbbá Wallenstein bukásának kérdésével, a vezérek s a hadsereg elpártolásának motívumaival és a császár szerepével. — Schiller *Telljével* iskolai szempontból foglalkozott Florin: *Die unterrichtliche Behandlung von Sch.'s Wilhelm Tell* (Davos 1891.), a Tell-drámára alkalmazva fejti ki ama methodikus elveit, hogy az alsó fokon a tartalom átértése a főfeladat, egy későbbi fokon szabad csak a tanulókat a cselekvény, motívatió stb. feletti gondolkodásra vezetni, míg a műben rejlő erkölcsi ideálok feltüntetése a legfelső fokra marad. — Ugyane szerzőtől (a ki maga is svájci ember) megjelent egy *Tell-Lesebuch für höhere Lehranstalten* (Davos 1891), mely krónikai szemelvényeket, a színhelyre vonatkozó adatokat s az alpesek világot feltüntető képeket tartalmaz.

P.

KÖNYVÉSZET.

Albrecht János. Német olvasókönyv az olvasmányok alapján készült fordítási gyakorlatokkal. Gymnasiumok V-ik osztálya számára. (8-r. 169 l.) Budapest, 1892. Eggenberger. 1 frt.

Ballaqi Géza: A prof. pátens és a sajtó. Budapest, Hornyánszky, 1892. (8-r. 106 l.) 80 kr.

Bartos Fülöp és Chovancsák István dr. Francia nyelv tanmenet (módszeres tanmenet) és olvasókönyv iskolai és magánhasználatra. I. rész. (Noel K. Francia nyelv tan. I. rész.) Hetedik (az új átdolgozás 2-ik) kiadása. Egyedül jogosított magyar kiadás. (8-r. 206, XIII l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert. 1 frt. Vásznonkötésben 1 frt 20 kr.

Bauer Simon, dr. Parömiológiai tanulmányok. I. A szólásmód. (Künlönyomat a lőcei főreálisk. 1892. értesítőjéből). Lőce 1892. XXVI l.

Békési Gyula. Latin nyelv tan. II. rész. Gymnasiumok II. osztálya számára. Átdolgozta Békési Gyula és Máthé György. Harmadik átdolgozott kiadás. (8-r. 171 l.) Budapest, 1892. Franklin-társulat. 1 frt.

Békési Gyula. III. rész. (Mondattan.) Gymnasiumok III. osztálya számára. (8-r. 124 l.) Budapest, 1892. U. o. 80 kr.

Bozókly Alajos dr. A művészetek a római császárság fénykorában. Friedländer, Jung és mások művei nyomán. (8-r. 188 l.) Nagyvárad, 1892. Szerző sajátja. (Bozókly Alajos, dr. jogakad. igazgató.) 1 frt 20 kr.

Bozókly Alajos, dr. Római világ. Művelődéstörténeti rajzok a császárság fénykorából. Friedländer, Jung és mások művei nyomán. Számos képpel. II. kiad. 2 kötet. (XI, 449, XII, 527 lap.) Budapest, 1892. Ráth M. 4 frt 50 kr.

Burján János. Latin synonymika. Iskolai használatra. (8-r. VIII, 128 l.) Budapest, 1892. Franklin-Társulat. 80 kr.

Erdélyi Múzeum. Szerkeszti Szinnyei József. Kolozsvár, 1892. IX. köt. I. II. füz. *Schilling Lajos:* Szabó Károly emlékezete. — *Pecz Vilmos:* Szerelmi és bordalok Christopulostól. — *Gyalui Farkas:* Apáczai Cseri János életrajzához (I.). — III. füz. *Felméri Lajos:* Olvasás és olvasmányok. — *Gyalui Farkas:* Apáczai Cseri János (II.). — *Váczy János:* Észrevételek a «Kazinczy F. levelezése» cz. cikkre. — *Széchy Károly:* Válasz a feleletre. — Irodalmi szemle. — IV. füz. *Brassai Sámuel:* Vitás kérdések (I.). — *Gyalui Farkas:* Apáczai Cseri János életéhez (III.). — *Pecz Vilmos:* Ujgörög költőkből. — *Erdélyi Pál:* Klasszicizmus (I.). — Irodalmi szemle. — Különfélék. — Repertorium. — V. füzet: *Brassai Sámuel:* Vitás kérdések. — *Erdélyi Pál:* Klasszicizmus (II.). — *Hegedűs István:* Aiskhylos Ielánczolt Promethesusából. — *Bayer József:* Debreczen színészete 1811-ben. — *Ferencai Zoltán:* Adalékok a magy. regényirodalom történetéhez. — VI. füzet: *Enyedi Máttyás:* A talmud (I.). — *Erdélyi Pál:* Klasszicizmus (III.). — Irodalmi szemle. — Repertorium.

Euripidész. Ifigeneja Auliszban. Fordította, bevezetéssel és magyarázatokkal ellátta Radó Antal. (8-r. XXIV, 86 lap.) Budapest, 1892. Lampel R. 60 kr.

Gulyás István. A pisói levél magyar fordításairól. (K. 8-r. 71 l.) Budapest, 1892. Kilián Fr. bizománya. 50 kr.

Haraszti Gyula. Kis német nyelvtan. Iskolának és magánhasználatra. (16-r. 114 l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert. 60 kr.

— Kis francia nyelvtan. Iskolának és magánhasználatra. (16-r. 132 l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert. 60 kr.

Hartmann von Aue. A beteg Henrik. Költői elbeszélés a XIII. századból. Középfelnémetből fordította Vende N. Ernő. (N. 8-r. 64 l.) Pozsony és Budapest, 1892. Stampfel Károly. 50 kr.

Horváth Cyrill. Nemzeti irodalmunk a reformációig. (8-r. 143 lap.) Baja, 1892. Kollár A. 1 frt.

Irodalomtörténeti Közlemények. Szerk. Ballagi Aladár. II. évf. 1. füz. Tartalom: *Rényi Rezső:* A humanizmus jelleme. — *Békési Emül:* Szék Imre. — *Horváth Cyrill:* Pelbárt és a verses Katalin-legenda. — *László Béla:* Siegwart. — Tárca. — Kritikai rovat. — Adattár. — 2. füzet. Tartalom: *Merényi Lajos:* Eszterházy Pál nádor versei. — *Ballagi Aladár:* Calanus és Aretinus Athilája. — *Szeremlei Samu:* A nyelvtörténeti szótárból kimaradt szavak. — *Kara Győző:* Arany János összes műveiből kimaradt egyik verséről. — *Chalupka Rezső:* Jókai Mór a finn irodalomban. — *Ballagi Aladár:* Attila-e vagy Atilla? — Tárca. — Kritikai rovat. — Adattár.

Katona Lajos dr. Német olvasókönyv a gimnazium IV. osztálya számára. (8-r. 221 l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert. 1 frt 20 kr.

Kovács Gyula. Latin elemek a magyar nyelvben. (8-r. 69 l.) Budapest, 1892. Kókai. 50 kr.

Körösi Sándor. A magyar nyelvbeli olasz elemek. Gli elementi italiani nella lingua ungherese. Fiume 1892. 38 l.

Lehr Vilmos. A leoninus. Tanulmány az irodalom és verstan történetéből. (8-r. 82 l.) Budapest, 1891. Kilián Frigyes bizománya. 50 kr.

Munkácsi Bernát. Istenek hősi énekei, regéi és idéző igéi. Első füzet. Vogul szövegek és fordításai. Saját gyűjtése és Reguly Antal hagyományai alapján. (N. 8-r. IV, 431 l.) Budapest, 1892. Akadémia. 4 frt.

Négyesy László. A mértékes magyar verselés története. A klasszikai és nyugoteurópai versformák irodalmunkban. A Kisfaludy-társaság Lukács Krisztina-díjával jutalmazott pályamű. Kiadja a Kisfaludy-társaság. (8-r. 337 l.) Budapest, 1892. Hornyánszky V. 2 frt.

Némethy Géza. Dicta Catonis quæ vulgo inscribuntur Catonis Disticha de moribus. Editio critica ex Annalibus gymnasii regii catholici V. Budapestinensis seorsim expressa. (N. 8-r. 51 l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert. 30 kr.

Ney Ferencz. Gyakorlati német nyelvtan Ollendorff H. G. módszere alapján. Iskolai és magánhasználatra. I. r. 17. kiadás (8-r. 249 l.); II. r. 4. kiad. (8-r. 192 l.) Budapest, Lampel R. 1 frt 80 kr.

Olesó könyvtár. Szerkeszti Gyulai Pál. (16-r.) Budapest, 1892. Franklin-Társulat.

309. sz. *Várkonyi báró Amade* László versei. Összegyűjtötte, bevezette és jegyzetekkel kísérte Négyesy László. (575 l.) 1 frt 40 kr.

312. „ *Carlyle.* Burns. Fordította Lévay József. (93 l.) 20 kr.

314. „ *Ráday* Gedeon gróf összes művei. Összegyűjtötte s bevezette Váczy János. (86 l.) 40 kr.

Patterson J. Arthur és *Balassa József dr.* Angol nyelvtan és olvasókönyv. Iskolai és magánhasználatra. (8-r. IV, 190 l.) Budapest, 1892. Eggenberger. 1 frt 20 kr.

Pirchala Imre. Latin nyelvtan gymnasiumok számára (8-r. 160 l.) Pozsony és Budapest. 1892. Stampfel Károly. 80 kr.

— Latin olvasó- és gyakorlókönyv a gymnasiumok alsóbb osztályai számára. (8-r. 166 l.) Pozsony és Budapest, 1892. Stampfel Károly. 1 frt.

Schack Béla dr. Német olvasókönyv kereskedelmi középiskolák és akadémiák használatára. II. rész. A középső (II.) osztály számára. (8-r. 213 l.) Pozsony és Budapest, 1892. Stampfel Károly. 1 frt 40 kr.

Schuchhardt Károly. Schliemann ásatásai Trója, Tiryns, Mykéne, Orchomenos és Ithakában. A mai tudomány világitásában előadva. Fordította Öreg János dr. A fordítást az eredetivel összehasonlította Hampel József dr. Két arczképpel, 7 abroszszal, tervrajzzal és 321 ábrával. (8-r. VIII, 464 l.) Budapest, 1892. Hornyánszky V. 4 frt.

Schrauf Károly, dr. Magyarországi tanulók külföldön. II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Kiadja a magyar tud. Akadémia irodalomtört. bizottsága. (N. 8-r. CV, 365 l.) Budapest, 1892. Akadémia. 4 frt 50 kr.

Széchy Károly. Vajda Péter élete és művei. (8-r. IV, 343 l.) Budapest, 1892. Eggenberger. 2 frt.

Tóth György, dr. Latin olvasókönyv a középisk. III. és IV. oszt. számára. (N. 8-r. VI, 153 l.) Budapest, 1892. Pallas. 70 kr.

Zimmermann Gyula. Német nyelvtan középtanodák és hasonszervezetű iskolák számára, 2. kiadás. (8-r. XIV, 256 l.) Debreczen, Harmathy P. 1892. 1 frt 60 kr.

Zolnai Gyula. Mátysföld nyelvjárása. (N. 8-r. 116 l.) Budapest, 1892. Lampel Róbert bizománya. 90 kr.

Figyelmeztetés.

Tisztelettel kérem a tagtársakat, hogy tagdíj-hátralékaikat, melyeknek összegéről szeptember végén értesítettem őket, az ugyanakkor részükre megküldött befizetési lap felhasználására október hó folyamán megküldeni sziveskedjenek.

A befizetési lapra nem kell utalványbélyeg.

A pénztárnok.

Hivatalos nyugtázás

a márcziushó 16-tól szeptember 15-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1889-re: Dr. Vietórisz József (a pótkötetért is). — Fölkel Béla. — Dr. Negovetich Arthur. — **1890-re:** Dr. Vietórisz József (a pótkötetért is). — **1891-re:** Incze József. — Mészáros Sándor az I. félévre. — Molnár József. — Rorák Imre. — Dr. Vietórisz József. — **1892-re:** Csokonay Zsigmond. — Györgyi Anyos. — Illyefalvi Vitéz Aladár. — Loósz István — Róna Lajos. — Szányi Béla pótlásul 2 frtot.

Rendes tagdíj 1887-re: Dr. Angyal Dávid pótlásul 3 frtot. — **1888-ra:** Dr. Angyal Dávid 2 frtot. — **1889-re:** Dr. Bászél Aurél (a pótkötetért 1889-re és 1890-re is). — Dr. Versényi György (a pótkötetért is). — **1890-re:** Himpfner Béla pótlásul 3 frt. — Dr. Versényi György (a pótkötetért is). — **1891-re:** Blanár Ödön. — Czvach Gyula. — Fekt Ferencz. — Gaal Mózes. — Dr. Heinrich Alajos. — Himpfner Béla 2 frtot. — Dr. Katona Lajos. — Dr. Kuzsinszky Bálint pótlásul 3 frtot. — Tell Anasztáz. — Dr. Versényi György. — **Wieder Gyula.** — **1892-re:** Dr. Badics Ferencz. — Dr. Ballassa József pótlásul 1 frtot. — Bayer József. — Bresztyák József. — Becker Nándor. — Cserny Ernő pótlásul 4 frtot (1893-ra előre 1 frtot). — Farkas József pótlásul 4 frtot. — Dr. Fröhlich Róbert. — Dr. Giesswein Sándor. — Dr. Hegedüs István. — Hajnal Imre. — Heuning Rezső. — Hellebrant Arpád. — Janda Bernardin. — Jurkovich Emil. — Dr. Katona Lajos 1 frtot. — Dr. Kuzsinszky Bálint. — Kroller Miksa. — Kemény Ferencz. — Dr. Lázár Béla. — Mérei Kálmán. — Máthé György. — Medgyesi Lajos. — Moravszky Ferencz. — Németh Regináld. — Nagy Zsigmond. — Petrovich Ferencz. — Dr. Pácz Sándor. — Paulik József. — Pruzsinszky János 3 frtot. — Paulik A. Miklós. — Rózsa Vitál. — Révai István. — ifj. Reményi Ede. — Szölgémy Ferencz. — Schambach Gyula. — Travnik Zsigmond. — Veress Ignác. — Dr. Versényi György.

Előfizetés 1892-re: Bpesti VI. ker. főreáltanoda. — Csaplár Benedek. — Debreczeni állami főreáliskola. — Dressnandt N. könyvtár. — Erzsébetvárosi állami gymn. — Kisujtszállási ref. gymn. — Kolozsvári tanítóképző intézet pótlásul 5 frtot. — Kolozsvári ref. gymn. — Kőszegi szentbenedekrendi székház. — Miskolczi ref. főgymn. a II. félévre. — N.-Szalontai gymn. igazgatóság. — Stein János. — Szolnoki állami főgymn. — Ujvidéki kir. kath. főgym. — Váczi kegyesrendi főgymnasium.

Oklevélért: Dr. Badics Ferencz. — Bresztyák József. — Czvach Gyula. — Dr. Giesswein Sándor. — Kiss Albert. — Kemény Ferencz. — Dr. Lázár Béla. — Medgyesi Lajos. — Moravszky Ferencz. — Travnik Zsigmond. — Tell Anasztáz. — Zsigmond József.

**Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai
leszállított árakon kaphatók a pénztárnoknál.**

**A IV. évfolyamot vagy ezen évfolyam egyes füzetait
pedig megvételre keresi a pénztárnok.**

Budapest, 1892. évi szeptember hó 15-én.

Cserhalmi Samu
I., Vár, Verbőczy u. 16. sz.

OVIDIUS SZERELMEI.

(Felolvastatott a M. T. Akadémia 1892. május 23-án tartott ülésében.)

(Vége.)

A még hátralevő elegiák kivétel nélkül beoszthatók *három összefüggő cyclusba*, melyek mindenike egy-egy szerelmi történetet beszél el elejétől végig. Az első a *Corinna-cyclus*, a másodikban a költő *egy meg nem nevezett férjes nővel*, a harmadikban *egy szintén nértelen hetaerával* folytat viszonyt.

Hogy az itt szóban forgó, a három könyvben minden rend nélkül össze-visszahányt költemények útvesztőjében el ne tévedjünk, első feladatunk helyesen állítani össze a *Corinna-dalokat* vagyis azt a kis szerelmi regényt, melynek körvonalai legkönnyebben feltűnnek a figyelmes olvasó előtt. Jobbára csak azokat az elegiákat számítjuk ide, a melyekben Corinna vagy meg van nevezve vagy világos czélzás van reá. Ily módon fűzünk össze, egy tizenhat költeményből álló dalkoszorút, a legnagyobbat a három közül, a min nincs mit csodálkoznunk, mert ez *elegiák* ünnepezt hősnoje Corinna, éppen úgy, mint Gallusnál Lycoris, Tibullusnál Delia, Propertiusnál Cynthia, a mi azonban, valamint az említett költők egyikénél, úgy Ovidiusnál sem zár ki egyéb szerelmeket. Az egész gyűjtemény prologusa (I. 1.) egyszersmind a Corinna-cyclus bevezetése is: a költő fegyvert és hősöket akart zengeni, de Cupido ellopott egy verslábat s így a hexameterből pentameter, az eposzból elegia lett; a pajkos isten még hozzá meg is sebezte nyilával, úgy hogy nem tud egyebet énekelni szerelemnél. I. 2: Szerelmi vágy kínozza, mert, noha az érzésnek még tárgya nincs, Amor nyila mélyen behatolt szívébe s ott folyton éleszti a tüzet:

Nam, puto, sentirem, si quo temptarer amore.

An subit et tecta callidus arte nocet?

Sic erit: haeserunt tenues in corde sagittae,
Et possessa ferus pectora versat Amor.*)

Minden ellenállás hiábavaló: a költő látja már lelkében Cupido diadalmenetét, a mint az isten galamboktól vont díszkocsiban elhalad, a fogoly ifjak és leányok csapatában ott van ő maga is, a Józan Ész és a Szemérem pedig hátrakötött kézzel követik. I. 3: meglátta a leányt, a kit látnia és szeretnie egy volt; Venus-hoz fohászodik, hogy viszonszerelmet nyerhessen. Nem dicsekedhetik ő nagy ösökkal, mert csak lovagi családból származik, kincsekben sem bővelkedik, sőt takarékos szülei ugyancsak rövid pórázon tartják, de kedveli őt Phoebus, a költészet védője, s igaz hűség, mocsoktalan erkölcs, tiszta őszinteség s bíborszín szemérem ajánlják. Nem csapodár ő, híven akarja szeretni a leányt mindhalálig: csak a kedvest fogja megénekelni, a kedves nevét teszi halhatatlanná. A Corinna nevet meg nem említi, de csak rá vonatkozhatnak a következő sorok (10. 20. vs.):

Tu mihi materiem felicem in carmina praebes,
Provenient causa carmina digna sua;

mert a költő maga mondja önéletrajzában (Trist. IV. 10.), hogy Corinna volt az, a ki első dalait inspirálta (58—60. vs.):

Carmina cum primum populo iuvenalia legi,
Barba resecta mihi bisve semelve fuit.
Moverat ingenium totam cantata per urbem
Nomine non vero dicta Corinna mihi.

Még határozottabb czélzás van ez elegia befejező versében (I. 3, 25—26):

Nos quoque per totum pariter cantabimur orbem,
Iunctaque semper erunt nomina nostra tuis;

mert csak Corinna volt az, a kit költeményében megnevezett s így halhatatlanná tett.

*) Czélzás az előbbi (I. 1.) elegia 21—26. versére:

. . . . pharetra cum protinus ille soluta
Legit in exitium spicula facta meum,
Lunavitque genu sinuosum fortiter arcum,
Quodque canas, vates, accipe, dixit, opus!
Me miserum! certas habuit puer ille sagittas:
Uror et in vacuo pectore regnat Amor.

A viszonynak további fejlődését egészen addig, midőn a költő elérte vágyainak netovábbját, nem kísérelhetjük figyelemmel, mert az erre vonatkozó elegiákat a szerző valószínűleg kihagyta a *Szerelmek* reánk maradt második kiadásából, melyben az eredetileg öt könyves gyűjteményt három könyvre szorította. Legalább úgy látszik, hogy erre utalnak az Elegia Istennőjének a költőhöz intézett szavai (III. 1, 49—52):

Per me decepto didicit custode Corinna
 Liminis adstricti sollicitare fidem,
 Delabique toro tunica velata soluta,
 Atque impercussos nocte movere pedes.

E czélzások nyomait hiába keressük a meglevő dalokban; azt kell tehát feltennünk, hogy a második kiadásból kihagyott elegiákban beszélte el a költő, mikép fért hozzá a gondosan őrzött leányhoz. II. 12. már csak a kivívott diadalt hirdeti: Corinna, a kit a férj, örök, erős ajtó és irigy ellenfelek tartottak távol a költőtől, végre mégis szeretője ölében van (1—4. vs.):

Ite triumphales circum mea tempora laurus,
 Vicinus: in nostro est ecce Corinna sinu,
 Quam vir, quam custos, quam ianua firma, tot hostes
 Servabant, nequa posset ab arte capi.

I. 5: édes pásztoróra; Corinna meglátogatja a költőt, a ki fenéig üríti a szerelmi üdv habzó serlegét. I. 11: szeretné meglátogatni Corinnát, levelét elküldi a leánynak *Nape* nevű szolgálójával és sürgős választ kér ugyanazon a viasztáblán ezzel az egy szóval: Jöhetsz! (*Veni!*); ha kívánsága teljesül, a táblát fogadalmi ajándék gyanánt Venusnak szenteli. I. 12: a levél szomorú válaszszal jő vissza: Ma nem lehet! (*Hodie . . . posse negat!*). Elkeseredésében megátkozza a gyászos hír hozóját, még a fát is, a melyből a tábla, a virágot, melyből a viasz készült. II. 6: gyászdal Corinna kedves madarának, egy beszédes papagájnak halálára. II. 7: Corinna feltékeny saját szobalányára, a barna Cypassisra, mert gyanítja, hogy a költő már ezzel is viszonyt kezdett; a vádlott nagy felháborodással utasítja vissza a gyanút: hogy alázhatná le magát egy szolgálóhoz? II. 8: Corinnának mégis igaza volt: a csapodár szerető új találkát kér Cypassistól, kit szintén meghódított; a leány kitérőleg válaszol, de a költő fenyegeti, hogy, ha nem hallgat a jó szóra, ő maga lesz Corinnánál a bűn árulója. II. 11: Corinna

messze útra készül, hajóra akar szállani: a költő elátkozza a hajózás veszedelmes mesterségét, eseteli a tenger borzalmait s a leányt gyors visszatérésre birni igyekszik. II, 16: a költő szülőföldén, a kies Sulmoban van, melynek vidékét szerető gonddal, élénk színekkel festi le; de a gyermekkori emlékek se adhatják vissza szíve vidámságát, mert távol van kedvesétől; kéri végre a leányt, hogy ígérétehez képest keresse fel ifjút falusi magányában (47—52. vs.):

Si qua mei tamen est in te pia cura relictis,
 Incipe pollicitis addere facta tuis,
 Parvaque quamprimum rapientibus esseda mannis,
 Ipsa per admissas concute lora iubas;
 At vos, qua veniet, tumidi subsidite montes,
 Et faciles curvis vallibus este viæ.

A kedves nevét semmi külső jel nem árulja el, de a hangbelsősege, a minden sorban nyilatkozó igaz érzés arra mutat, hogy a költő Corinnára gondolt; azért ezt a költeményt is a Corinna-cyclushoz számítjuk. Eljárásunk helyességét különben még jobban fogja igazolni a második és a harmadik cyclus alább következő ismertetése, melyből kitűnik, hogy csakis Corinna volt az, a kiről Ovidius frivolság és lascivia nélkül is tudott nyilatkozni, a kit, legalább kezdetben, komolyan vett. II. 13.: a viszonynak következményei lettek s Corinna, szépségét féltve,*) a hiú római nők ez időben közönséges bűnére vetemedett, de vesztére, mert most élet és halál közt lebeg; a költő megbotránkozik a szörnyű tetten, de haragját elnyomja a félelem: kéri Isist és Ilithyiát, a kiket a leány vétkével megsértett, hogy ez egyszer kegyelmezzenek neki. II. 14.: kikel a Corinnához hasonló embertelen anyák ellen s szemök elé állítja bűnüket a maga egész borzasztóságában; végül mégis bocsánatot kér az istenektől kedvese számára: tartsák fenn a büntetést arra az esetre, ha másodszor is hasonló vétket követne el (43—44. vs.):

Di faciles, peccasse semel concedite tuto:
 Et satis est, poenam culpa secunda ferat.

II. 17.: a költő rabszolgája Corinnának, a ki kegyetlenül bá-

*) Hogy ez volt a bűn oka, mutatja a következő (II. 14.) elegia egyik helye (5—8. vs.):

Quæ prima instituit teneros convellere fetus,
 Militia fuerat digna perire sua.
 Scilicet ut careat rugarum crimine venter,
 Sternetur pugnæ tristis arena tuæ?

nik vele; pedig a leánynak nincs mit szégyenkeznie ő miatta, mert költeményei már is halhatatlanná tették a Corinna nevet (27—34. vs.):

Sunt mihi pro magno felicia carmina censu,
 Et multæ per me nomen habere volunt.
 Novi aliquam, quæ se circumferat esse Corinnam,
 Ut fiat, quid non illa dedisse velit?
 Sed neque diversi ripa labuntur eadem
 Frigidus Eurotas populiferque Padus,
 Nec, nisi tu, nostris cantabitur ulla libellis:
 Ingenio causas tu dabis una meo.

III. 12.: az elegiák révén Corinna híressé lett; most már sokan járnak utána s félő, hogy nem lesz többé egyedül a költőé (5—8. vs.):

Quæ modo dicta mea est, quam cæpi solus amare,
 Cum multis vereor ne sit habenda mihi.
 Fallimur, an nostris innotuit illa libellis?
 Sic erit: ingenio prostitit illa meo.

Keservesen bánkódik, hogy boldogságát elárulta s nem énekelte meg inkább a hősök tetteit.

Ezzel végződik a Corinna-cyclus.*)

Ovidiusnak második, *egy meg nem nevezett férjes nővel folytatott viszonya* öt elegiában van megörökítve. II. 2.: a költő csinos menyecskét látott meg Róma egyik elegáns sétaterén; nem az a félénk újoncz ő többé a szerelemben, a minő Corinna idejében volt: módot talál azonnal arra, hogy szerelmes leveleket juttasson az imádott kezébe. Feleletet is kap: a menyecske egy lépést sem mer tenni, mert férje egy durva eunuchhal őrizteti. Most tehát az órhöz fordul, a kit megvesztegetni igyekszik. Jobb lesz, úgymond, ha kedvebe jár asszonyának és szemet húny bő jutalom fejében egy-egy kis kalandra, mert gyakran megesik, hogy az árulkodónak a férj

*) Ha az egész cycluson végig tekintünk, lehetetlen tagadnunk, hogy Corinna korántsem oly élettél teljes női egyéniség, mint pl. Propertius Cynthiája. Ovidius kedvesének alakja folyton csak halvány, színtelen körvonalokban lebeg az olvasó szeme előtt. Az elegiákból az sem tűnik ki, hogy férjes nő volt-e vagy csak maitresse; mindössze annyit látunk, hogy a költő sok akadálylyal küzdve fért hozzá, mert a II. 12-ben említett *vir* az elegikusoknál nem csupán a férjet, hanem a szeretőt is jelenti, a ki a leánynyal él. L. Ars. am. III. 579—658.

nemcsak hitelt nem ad, hanem túlbuzgóságáért még meg is bünteti (47—48. vs.):

Vidi ego compedibus liventia crura gerentem,
Unde vir *incestum* scire coactus erat.

Idéztük e helyet, mert az erős *incestum* kifejezés mutatja, hogy a *vir* ez elegiában törvényes férjet jelent s így ezuttal kétségtelenül tisztességes nőről van szó. II. 3.: az ör sehogys sem hajlik a jó szóra; a költő e rideg magatartás okát az eunuch testi fogyatkozásában találja, a ki nem érzi s így másban sem értheti a szerelmet; végül ismétli ígérését (17—18. vs.):

Aptius ut fuerit precibus temptasse, rogamus,
Dum bene ponendi munera tempus habes.¹⁾

III. 4.: a férjhez fordul: hiába őrizteti a felesége testét,²⁾ ha az már lelkében házasságtörő, sőt nincs is joga ily megalázó őrizet alá vetni tisztességes családból származó nőt; egyébiránt Rómában már a jó neveléshez tartozik, hogy feleségünknek tisztelői legyenek (37—40. vs.):

Rusticus est nimium, quem lædit adultera, coniunx,
Et notos mores non satis urbis habet:
In qua Martigenæ non sunt sine crimine nati
Romulus Iliades Iliadesque Remus.

De nincs is kellemesebb nép a házi barátoknál, kik közt a férj maga is víg életet folytathat s bármikor részt vehet az ifjak lakomáiban:

Si sapis, indulge dominæ, vultusque severos
Exue, nec rigidi *iura*³⁾ tuere viri:

¹⁾ Az előbbi költeményből (II. 2.) még nem tűnik ki, hogy az ör eunuch, de hogy a két elegia szorosán egybetartozik, a tartalom kívül mutatja II. 3, 15:

Fallere te potuit, quamvis habere *molestus*,
mely határozott czélzás II. 2, 8-ra:

Quod nimium dominæ cura *molesta* tua est.

²⁾ Czélzással II. 2-re mondja III. 4, 1—2:

Dure vir, imposito teneræ custode puellæ
Nil agis.

³⁾ Ez is mutatja, hogy csak törvényes házasságról lehet itt szó, valamint az alább következő (I. 4.) elegia egyik helye (63—64. vs.):

Oscula iam sumet, iam non tantum oscula sumet:
Quod mihi das furtim, *iure* coacta dabis.

Et cole, quos dederit — multos dabit — uxor amicos,
 Gratia sic minimo magna labore venit.
 Sic poteris iuvenum convivia semper inire,
 Et quæ non dederis, multa videre domi.

I. 4.: a férj, úgy látszik, megfogadta a tanácsot, mert feleségével együtt vidám társaságban találjuk őt, a hol a költő is jelen van. A viszony már meglehetősen előre haladt,*) de éppen ez a baj, mert a költő most a férjre féltékeny s oktatja a nőt, hogyan lehet az asztalnál a férj jelenlétében is szerelmi jeleket váltani. II. 19.: kezdi unni a viszonyt; most már meg az bántja, hogy a férj nagyon elnéző, neki pedig csak a tiltott gyümölcs esik jól (3—4 vs.):

Quod licet, ingratum est, quod non licet, acrius urit,
 Ferreus est, si quis, quod sinit alter, amat.

Inti hát kegyetlen ironiával a férjet, hogy jobban vigyázzon a feleségére, a nőt pedig, hogy legalább színlelt akadályokat gördítsen szerelme elé, így tett egykor Corinna (9—18. vs.):

Viderat hoc in me vitium versuta Corinna:
 Quaque capi possem, callida norat opem.
 A! quotiens sani capitis mentita dolores
 Cunctantem tardo iussit abire pede!
 A! quotiens finxit culpam, quantumque licebat
 Insonti, speciem præbuit esse nocens!
 Sic ubi vexarat tepidosque refoverat ignis,
 Rursus erat votis comis et apta meis.
 Quas mihi blanditias, quam dulcia verba parabat!
 Oscula, di magni, qualia quotque dabat!

Ezek, az első cyclushoz képest bizonyos kiábrándulást mutató sorok azt is elárulják, hogy a Corinnával való viszony immár a múlté.

A költőnek *egy hetaerával folytatott viszonyát* kilencz elegia beszéli el. II. 2.: első találkozás a circusban, a hol a leány egyedül ül, a mi eléggé jellemzi társadalmi állását. Az ifjunak ez a legjobb alkalom, hogy közelébe férhessen és háborítlanul beszélhessen a leánynyal, ki már előbb lángra lobbantotta szívét, mert mindjárt szerelmi vallomással kezdi (1—6. vs.):

*) Erre vall a 21—22. vers:

Cum tibi succurret Veneris lascivia nostræ,
 Purpureas tenero pollice tange genas.

Non ego nobilium sedeo studiosus equorum:
 Cui tamen ipsa faves, vincat ut ille, precor.
 Ut loquerer tecum, veni, tecumque sederem,
 Ne tibi non notus, quem facis, esset amor.
 Tu cursus spectas, ego te: spectemus uterque
 Quod iuvat atque oculos pascat uterque suos.

Majd apró lovagias szolgálatokkal igyekszik megnyerni kegyeit: inti a mellette és háta mögött ülőket, hogy kényelmes ülésében ne zavarják, felveszi a földről lecsúszott palliumát, futó pillantást vetve a formás lábakra, legyezővel enyhíti a forróságot, leveri a port ruhájáról. Czélját végre el is éri, mert a leány, úgy látszik, megigéri az óhajtott találkát (83—84. vs.):

Risit et argutis quiddam promisit ocellis.
 Hoc satis hic, alio cetera redde loco.

I. 8.: a költő akaratlanul tanuja lesz annak a tanulságos beszélgetésnek, melyet valami vén keritőné a leánynyal folytat. Gazdag ifjú küldi, a ki a minap szemet vetett reá s a banya nem késik párhuzamot vonni a szegény költő és a pénzes szerető közt (57—62. vs.):

Ecce, quid iste tuus præter nova carmina vates
 Donat? Amatoris milia multa leges.
 Ipse deus vatium palla spectabilis aurea
 Tractat inauratæ consona fila lyrae.
 Qui dabit, ille tibi magno sit maior Homero.
 Crede mihi, res est ingeniosa dare.

Végül hasznos szabályokkal szolgál arra nézve, mikép lehet egyszerre több férfit az orruknál fogva vezetni. I. 10.: a lányon hamar fogtak a keritőné intelmei, már is ajándékot kér; a költő keservesen fakad ki a kor uralkodó bűne, a kapzsiság ellen s igyekszik megvédelmezni a poesis jogát (59—64. vs.):

Est quoque carminibus meritas celebrare puellas
 Dos mea: quam volui, nota fit arte mea.
 Scindentur vestes, gemmæ frangentur et aurum:
 Carmina quam tribuent, fama perennis erit.
 Nec dare, sed pretium posci dedignor et odi.
 Quod nego poscenti, desine velle, dabo.

I. 14.: a leány addig festette a költő intelmei ellenére amúgy is szép haját, míg végre kihullott. Most már arra szorul, hogy valamely fogoly germán nőtől kölcsönözzön dús fürtöket. Kikel az

uralkodó divat, a tulságos piperehajhászat ellen, de végre mégis megvigasztalja a kedvest (55—56. vs.):

Collige cum vultu mentem! Reparabile damnum est.
Postmodo nativa conspiciere coma.¹⁾

III. 5.: a költőt rossz álom nyugtalanítja: egy tiszta fehér tehenet és egy bikát látott buja fűben egymás mellett heverni; míg a bika aludt, varjú szállott a tehenre s megcsípte szügyét, melyen fekete folt támadt; erre a tehen ott hagyta társát s a távolabb legelő bikák közé vegyült. Az álomjós a látványnak szomorú megfejtését adja (37—44. vs.):

Vacca puella tua est, aptus color ille puellæ,
Tu vir et in vacca compare taurus eras.
Pectora quod rostro cornix fodiebat acuto,
Ingenium dominæ lena movebat anus,²⁾
Quod cunctata diu taurum sua vacca reliquit,
Frigidus in viduo destituere toro.
Livor et adverso maculæ sub pectore nigræ
Pectus adulterii labe carere negant.

III. 8.: az álom teljesül; gazdag vetélytárs, egy durva katona, a ki véres mesterségével szerezte pénzét, kiűti a költőt a nyeregből, a ki keservesen panaszkodik a mindenható arany ellen (1—4. vs.):

Et quisquam ingenuas etiam nunc suscipit artes,
Aut tenerum dotes carmen habere putat?
Ingenium quondam fuerat pretiosius auro,
At nunc barbaria est grandis habere nihil.

De a leány gondosan titkolja hűtlenségét s az ifjat azon ürügy alatt zárja ki, hogy fél régi szeretője gyanújától, a ki őt eltartja, mire a költő keserűen jegyzi meg:

Me prohibet custos, in me timet illa maritum,³⁾
Si dederim, tota cedit uterque domo.

¹⁾ Világosan heterára vall az elegiában a 17—18. vers:

Ante meos sæpe est oculos ornata, nec unquam
Bracchia derepta saucia fecit acu.

A heteráknál ugyanis az a kaczér szokás divatozott, hogy öltözködés közben fogadták imádóikat.

²⁾ Világos czélzás I. 8. tartalmára.

³⁾ Hogy itt *maritus* alatt nem valóságos férjet, hanem a leányt eltartó szeretőt kell érteni, úgy az egész helyzet, mint különösen az idézett

II. 5.: a leány még tovább megy hűtlenségében, s egy lakoma alkalmával a költő jelenlétében, kiról azt hitte, hogy alszik, más ifjakkal vált szerelmi jeleket (13—20. vs.):

Ipse miser vidi, cum me dormire putares,
Sobrius apposito crimina vestra mero.
Multa supercilio vidi vibrante loquentes:
Nutibus in vestris pars bona vocis erat.
Non oculi tacuere tui conscriptaque vino
Mensa nec in digitis littera nulla fuit.
Sermonem agnovi, quod non videatur, agentem
Verbaque pro certis iussa valere notis.

Végre még a csókok sem maradnak el. Dühében bosszút akar állani a leányon, de az egy tekintettel lefegyverzi s utóljára még a költő kezd könyörögni a hűtlennek, hogy neki se adjon hitványabb csókokat. III. 11.: a költő szemére hányja a leánynak csalfaságát s azt a méltatlan bánásmódot, melyben őt, leghívebb szeretőjét, részesíti; hosszú bűnlajstromot tart eléje s a többi közt a főnnebbi elegia idézett helyére való határozott célzással mondja (23—24. vs.):

Quid iuvenum tacitos inter convivia nutus,
Verbaque compositis dissimulata notis.

Belátja, hogy kedvese nem érdemli meg a szerelmet, de szerencsétlen szenvedélye mégis fogva tartja (37—38. vs.):

Nequitiam fugio, fugientem forma reducit.
Aversor morum crimina. Corpus amo.

III. 14.: lemondott már arról, hogy kedvesét megjavítsa, arról is, hogy magán erőt vehessen s vele szakíthasson; csak szégyenre inti, hogy legalább ne nyiltan vétkezzék, s ne kelljen neki mindenütt a leány ledérségének jeleit látnia (1—4. vs.):

Non ego, ne pecces, cum sis formosa, recuso,
Sed ne sit misero scire necesse mihi.
Nec te nostra iubet fieri censura pudicam,
Sed tamen, ut temptes dissimulare, rogat.

Ez a jellemző nyilatkozat zárja be a *Szerelmek* három könyvét.*)

hely mutatja, melynek értelme: «Ha többet tudnék adni, majd kiverné a házból mind a kettőt, a katonát is meg a régi szeretőt is».

*) Könnyebb áttekintés kedvéért e helyen állítjuk össze az elegiák-

Ha már most visszatekintünk az egész gyűjteménynek ily módon rendezett csoportjaira, nem lesz nehéz némi valószínű következtetést vonni az elegiák keletkezésének időrendjére. Legkorábbiaknak látszanak, mert legkezdetlegesebbek és legiskolásabbak, azok, a melyeket *erotikus közhelyek* cím alá foglaltunk össze; az összefüggő cyclusok közt legrégebbek a *Corinna-dalok*, melyekben a költő első szerelmét éneкли meg; követi ezeket *a férjes nővel* (I. II. 19.), végre az egész gyűjteményt bezárja *a hetaerával folytatott viszonya*, melynek epilógusát (III. 14.) a szerző bizonyára czélzatosan helyezte a *Szerelmek* három könyvének végére. Különben is a hetaera-dalok közé tartozik az az elegia, melyben a *Szerelmek* utolsó datuma fordul elő, I. 14., a hol a költő elbeszéli, hogy kedvesének haja a túlságos festés következtében kihullott s most germán fogolynóktól kénytelen dús fürtöket kölcsönözni (45—50. vs.):

Nunc tibi captivos mittet Germania crines,
Tuta triumphatae munere gentis eris.
O quam saepe comas aliquo mirante rubebis,
Et dices: «Empta nunc ego merce probor.
Nescioquam laudat pro me nunc iste Sigambra:
Fama tamen meminisse cum fuit ista mea».

Ilyen nyilatkozatot pedig csak a sigamberek legyőzése (739/5) után tehetett a szerző.

De van fejtegetéseinknek egyéb tanulsága is. Láttuk, hogy a *Szerelmeket*, mint Ovidius ifjúkori munkáját, semmi esetre sem mérhetjük oly mértékkel, mint Tibullusnak és Propertiusnak érettebb korban írt műveit. Kétségtelen, hogy sok benne a régibb erotikusokból merített akár tudatos, akár önkéntelen reminiscencia s aránylag kevés az eredetiség; bizonyos, hogy, midőn ez elegiák írásába fogott, még nem vetkőzte le teljesen az iskolás rhetorika nyügeit, a mint különben ifjú éveiben oly nagy kedvvel üzött szónoki tanulmányai mindvégig hatottak, és pedig nem kedvező irány-

nak e lapokon ismertetett hat csoportját: 1. *Nem szerelni elegiák*: II. 1., III. 1., I. 15., III. 15., II. 18., III. 9., III. 13. — 2. *Erotikus közhelyek*: I. 6., I. 7., I. 9., I. 13., II. 9., II. 15., III. 3., III. 6., III. 10. — 3. *Őszinte vallomások*: II. 4., II. 10., III. 7. — 4. *Corinna-dalok*: I. 1., I. 2., I. 3., II. 12., I. 5., I. 11., I. 12., II. 6., II. 7., II. 8., II. 11., II. 16., II. 13., II. 14., II. 17., III. 12. — 5. *A költő viszonya egy férjes nővel*: II. 2., II. 3., III. 4., I. 4., II. 19. — 6. *A költő egy hetaerát szeret*: II. 2., I. 8., I. 10., I. 14., III. 5., III. 8., II. 5., III. 11., III. 14.

ban, költői működésére; szerelmi dalainak nem tudott még ez időben mindig egyéni színezetet adni s Corinnája sem oly élettelt teljes alak, mint mesterének, Propertiusnak Cynthiája. De azért a *Szerelmekben* nem szabad egyrészt pusztán iskolaszerű gyakorlatokat, másrészt buja képzelet szülte erotikus képek összefüggéstelen sorozatát látnunk, mert az előbbi jellemzés legfőleg az *erotikus közhelyek*, az utóbbi csak az *őszinte vallomások* a többitől élesen elválasztható csoportjára illik. Hiszen, ha figyelmesen olvassuk a fönnebbiekben megállapított sorrendben *ama három szerelmi történetet*, lehetetlen tagadnunk, hogy a *Szerelmekben* találhatunk költőileg idealizált¹⁾ egyéni élményeket is, sőt, hogy *az egész gyűjtemény feltűnteti a költő egyéniségének fejlődését a szerelem iskolájában.*

Mint szerény, tapasztalatlan, idealista ifjú, a ki örök hűségéről, sírig tartó szerelemről ábrándozik, lép az iskolába, midőn megpillantja első szerelme tárgyát, kihez így esdekel (I. 3, 5—16):

Accipe per longos tibi qui deserviat annos:
 Accipe, qui pura norit amare fide.
 Si me non veterum commendant magna parentum
 Nomina, si nostri sanguinis auctor eques,
 Nec meus innumeris renovatur campus aratris,
 Temperat et sumptus parvus uterque parens:
 At Phoebus comitesque novem vitisque repertor
 Hinc faciunt, at me qui tibi donat, Amor,
 Et nulli cessura fides, sine crimine mores,
 Nudaque simplicitas purpureusque pudor.
 Non mihi mille placent, non sum desultor amoris:
 Tu mihi, siqua fides, cura perennis eris.

És csakugyan, csakis a Corinna-cycelus elegiáiban nyilvánul mélyebb és igazabb érzés, itt még sokszor a valódi szerelem hangján szól. Kiábrándul azonban, midőn Corinnát költeményeivel híressé tette s látnia kell, hogy a leány többé nem egyedül az övé.²⁾

¹⁾ Ezt a szempontot nem lehet eléggé hangsúlyozni az antik erotikusoknál, de főleg az elegiában, tehát nemcsak Ovidiusnál, hanem Tibullusnál és Propertiusnál is. Mindig meg kell elégednünk azzal, ha megtaláljuk az egy leányra vonatkozó szerelmi dalok közt az *ideális összefüggést*, a mi nélkül helyes magyarázat nem képzelhető, de óvakodnunk kell attól, hogy az így nyert adatokat mindjárt az életrajz hézagainak kitöltésére használjuk.

²⁾ Míg a viszony tart, mindig bízik a költő kedvese hűségében. Csak

Másik viszonyában, melyet egy férjes nővel folytat, már a *frivoltság* az uralkodó: nem annyira a nő szerelme, mint inkább az ostoba férj kijátszása gyönyörködteti a kitanult csábítót. Végre harmadik viszonyában a pusztá érzékiség, a *lascivia* jut érvényre, ekkor már a szerelmet nem tekinti egyébnek mulékony élvezetnél. A hetaera-hoz intézett utolsó elegiájában (III. 14.) már benne van az az alapelv, melyből kiindulva a *Szerelem művészetében* férfit és nőt egyaránt oktat: nem a hűség a fő a szerelemben, hanem a hűtlenség ügyes takarása (Ars am. II. 389.):

Ludite, sed furto celetur culpa modesto,

ez a legfontosabb tanulság, melyet saját élményeiből levon.

Különben a harmadik cyculusban már a félvilág körében, tehát azon a talajon mozog, mely a *Szerelem művészetének* alapja és a hetaera-dalok némelyikében meg is találjuk a *Szerelem művésze*té egész fejezeteinek csiráit, sőt egyes helyeket csaknem szóról szóra átvitt híres remekébe. Ha tehát azt a költeményét, melyben tapasztalatait e sikamlós téren rendszerbe foglalta mindkét nembeli ifjúság okulására, a *Szerelem művészetének* nevezte, úgy a *Szerelmek* című gyűjteményt, melyben azt írja le, hogy ő maga, saját tapasztalatain okulva, mikép lett a szerelem tanító mesterévé, bátran nevezhette volna a *Szerelem iskolájának*.

Dr. NÉMETHY GÉZA.

ARIANNA SIRÁSA.

A klasszikus költőknek Zrinyire való hatása már majdnem a legapróbb részletekig ismeretes. A jelen cikk is egy ily apró adalékkal kíván szolgálni ama viszony megvilágítására, a mely Zrinyinek *Arinna sírása* cz. elegiai költeménye és Ovidiusnak *Ariadne The-seushoz* című heroikus levele közt van.

A figyelmes vizsgálat ez esetben még Ovidiusnak is egy

midőn már kihűlt szívvél visszatekint első szerelmére, alkalmazza Corinnára a *versuta* jelzöt s ismeri fel azokat a fortélyokat, melyekkel a leány hosszú ideig magához tudta lánczolni őt. L. II. 19., 9—18.

határozott mintájához vezet,¹⁾ és ez Catullus *Peleus és Thetis lakodalmáról* szóló költeményének az a része, a melyben a költő a menyasszonyi ágy takarójának hímzési díszét, Ariadne történetét, írja le. A kettő közötti hasonlóság szembezőkő, csakogy Ovidiusnál részletesebben ki van színezve Ariadne borzasztó ébredése és kétségbeesett viselkedése, — Theseusra mondott átka és annak beteljesedése ellenben nincsen elmondva; ez utóbbiaknak részint az előadás formájánál, részint azon körülménynél fogva kellett elmaradniok, mert e heroida inkább csak az első pillanatok benyomásait rajzolja, a mikor Ariadne még nem mondott le teljesen Theseus visszatérének reményéről. És a többi között ép ezek a vonások is azok közé valók, a melyek kétségtelessé teszik, hogy Zrinyi *Arianna sírásának* kidolgozásában *Ovidiust követte*.

Zrinyi ezen költeményének motivuma az ő mély szerelmi érzése volt, az az érzelem, a mely költészetének szintén egyik forrása volt: «Írtam szerelemről is, de csendesen; nem tagadhatom, hogy olykor az is bántott. Aztán nem egyenetlen a szerelem vitézséggel: abból a versből tanultam:

In galea Martis nidum fecere columbae
Apparet Marti quam sit amica Venus.» —

a mint ő maga megvallja a költeményeit bevezető, *Az olvasónak* címzett előszavában.²⁾

Költőnk, Ovidius nyomán haladva, szintén nem használja fel az egész mondát. Saját szerelmi kínjának festése után elmondja, hogy Amor, a «kis isten», a ki már két nagy harcban győzedelmeskedett rajta, csak úgy kegyelmez meg neki, ha leírja Theseus hűtlenségét. Ariannának Theseus hűtlensége felett való kesergő panasza a kegyetlen szívű Viola megindítására és figyelmeztetésére szolgál, mint a ki szintén úgy járhat, ha őt, a hív szeretőt másért feláldozza. A hasonlat egy kissé erőltetett, a mennyiben önmagát Ariannához, Violát pedig Theseushoz hasonlítja. Másfelől a tárgy olyan, hogy pathost követelne, de Arianna panasza nem emelkedik annyira, hanem inkább az elegiai hangot juttatja érvényre.

¹⁾ Ribbeck Ottó (*A róm. költ. tört.* I. 294. sk. 11.) Ovidius heroikus leveleinek mintáit részint nyomról-nyomra kimutatja, részint csak utal a forrásra, a mint azt épen ezen költeménynél is teszi.

²⁾ Gróf Zrinyi Miklós *Szigeti veszedelme és kisebb költeményei*. Magyarórázó jegyzetekkel. kiadja Abafi Lajos. 4. l.

Zrinyi tehát, mint az imént említettük, Amor büntetéséből írja «Theseus nagy hitetlenségét». Ez a sajátság, hogy a költő megokolja, miért ír, az alexandriai költői iskolának jellemző vonása, a melyhez költőnk ép Ovidius révén jutott. Phaëdra Hippolytoshoz intézett levelében *) írja, hogy háromszor is megkísérlette iránta érzett szerelmét bevallani, de nyelve megakadt: azonban a mit kimondani szegyelet, Amor megparancsolta megírnia:

«Dicere quae puduit, scribere iussit Amor.
Quidquid Amor iussit, non est contemnere tutum.»

Zrinyi ugyane gondolatot így fejezi ki:

«És midőn sokáig hurczolna engemet,
Ilyen nehéz okkal nekem kegyelmezett,
Hogy irjam Theseus nagy hitetlenségét.»

Ugyancsak Phaëdra levelének e két sorát:

«Venit Amor gravior, quo ferius, urimur intus,
Urimur; et cæcum pectora vulnus habent,»

megtalálhatjuk *Arianna sírásában* ilyen alakban:

«De nagy nyavalyámból gyógyulni nem tudok,
Sőt sebben, sőt kínban újulton újulok.
Nagy sebet mert csinált Cupido szivemben.»

Azután elbeszéli, hogy Arianna a Tebrus vize partján sátrában aluszik és azt álmodja, hogy Theseus is mellette van. Mikor felébred és meg akarja ölelni, látja, hogy az nincs jelen. Ezen érzékiséggel összekötött, hatásra való törekvés megint a római költőre vall, a ki Ariadnéval híven az élet után mondatja el, hogy harmatos reggelen fölébredve, mint nyújtotta ki tapogatva kezeit Theseus felé, kit oldalánál gondolt, mint túrta hasztalanul át meg át a párnákat, míg a rémület egészen fölébresztette és ágyáról fölriasztotta. Különben beszéljenek maguk a költők:

«Tempus erat, vitrea quo primum terra pruina
Spargitur, et tectæ fronde queruntur aves.
Incertum vigilans, a somno languida, movi
Thesea pressuras semisupina manus.
Nullus erat: referoque manus, iterumque retento,
Perque torum moves brachia: nullus erat.»

Ovidius azonban nem elégszik meg ezzel a rajzzal; sok-

*) Heroidum epist. IV. Phædra Hippolyto.

kal hatásosabbnak találja, semhogy még egyszer vissza ne térne hozzá. Megemlíti, hogy Ariadne gyakran felkeresi a közös fekhelyt, a mely még az imént meleg volt kedvese testétől, ráborul és könnyel áztatja az elárvult párnákat, és szemrehányóan visszaköveteli tőlük elvesztett boldogságát (51—58. s.).

Zrinyi pedig így ír :

«De fülemilének ékes szólásával
Felzendült elméje igen gyorsasággal;
Felnyitja szép szemét, látja, hogy szép hajnal
Repdezve eléjön harmatos szárnyával.

Ölelni kívánván Theseus életét,
Gyöngén tapogatva viszi ágyba kezét,
De semmit nem talál csak az üres helyét,
Meghidegült ágyát, és hitetlen jelét.»

Mind a két leírás oly szép, hogy alig lehet egyiknek a másik felett elsőbbséget adni. Míg Zrinyi a harmatos reggel leírásának adja idyllikusabb képét, addig Ovidiusnál Ariadne sóvárgó szerelmének és hirtelen zavarának rajza mesteribb és természetesebb. A rémület első pillanatának megbénító ereje meg, a mint a következőkből látszik, Zrinyinél lélektanibb, mert az az esztelen futkosás, a mit Ovidius Ariadnéja végez, csak az első kábulat elmulása után léphet föl.

«Excussere metus somnum; conterrita surgo:
Membraque sunt viduo præcipitata toro. . . .
Nunc huc, nunc illuc, et utroque, sine ordine curro.»

«Akkor mintha mennykő szörnyű szelletivel
Esztelenítette volna keménységgel,
Sokáig nem szólal, mert szava elmével
Maga jövődjére repült vala el.

Mindazáltal azonnal elméje megtér,
Mihelyt a szivéről eloszlék fojtó vér;
Ő meztelenen is sátorból futni mér,
Körül körül keresi és ismét betér.»

Majd keservében elkezdi haját tépni. Kifut a tengerpartra és ott kiáltja Theseus nevét, de csak a kösziklák bánatos echoja felel vissza, Ovidiusnál, hogy részt vegyen fájdalmában, míg Zrinyinél csak nevet bánatjának:

Protinus adductis sonuerunt pectora palmis:
 Utque erat a somno turbida, rapta coma est.
 Luna fuit: specto, si quid, nisi litora, cernam.
 Quod videant oculi, nil, nisi litus, habent
 Interea toto clamanti litore, Theseu,
 Reddebant nomen concava saxa tuum:
 Et quoties ego te, toties locus ipse vocabat;
 Ipse locus miseræ ferre volebat opem.»

«Üti fehér mellét, szaggatja szép haját,
 Theseus! Theseus! nagy erővel kiált;
 Kifut Tebruspartra, hol maga folyását
 Tengerbe adóul önti hamarságát.

Ott széles tengeren szemét megforgatja,
 A partot üresen emberektől látja. . .

Echo is bánattal szól Ariannának,
 Csinál öregbülést válaszszal bújának;
 Mert ha ő panaszol, szól a kőszikláknak,
 Echo bús válaszszal nevet bánatjának.»

Messze a tengeren megpillantja Theseus hajóját, mely boldogságát is magával viszi örökre. Int neki, visszahivogatja, ez azonban tovább halad s eltűnik szemei elől:

«Inde ego (nam ventis quoque sum crudelibus usa)
 Vidi præcipiti carbasa tenta noto.
 Aut vidi: aut etiam, cum me vidisse putarem,
 Frigidior glacie, semanimisque fui.
 Nec languere diu patitur dolor, excitor illo,
 Excitor; et summa Thesea voce voco.»

«De ő a sötétben hajót messzi látja,
 Dagadt vitorláit, hogy könnyű szél hajtja,
 Theseus! Theseus! ismétlen kiáltja;
 Amaz őtet nem hallja s nem is hallhatja.

Int és visszahíja gyöngé kezeivel,
 De a hajót viszi szél nagy sebességgel.
 Arianna kíséri végig szemével,
 Mig hajó szeme előtt tengeren tűnt el.»

Ha e két idézetet szemügyre vesszük, hasonlóságuk mellett is megtaláljuk mind a kettőnek a maga sajátos vonását. Ovidiusnál meglátszik, hogy Ariadne már túl van a leírt kedélyállapot izgalmán, — hisz ő már levelet ír. Leikének önkíndzó harcát már befejezettképen rajzolja, hogy Theseusra hasson vele, nem termé-

szetes lefolyásban látjuk azt, mint Zrinyinél. Azért rá is ér megjegyezni, hogy talán nem is látta Theseus hajóját, hanem csak a felcsigázott képzelet visiója volt az egész:

«Aut vidi: aut etiam, cum me vidisse putarem.»

Miután a hajó már eltűnt szemei elől, a fájdalom újabb kitörése után egy magas kősziklára lép és onnét a tengerhez intézi siralmas panaszát. Szerelmi esküjére hivatkozik, majd szemrehányólag elpanaszolja, hogy a diadalt, melylyel hazájába tér, az ő okosságának köszönheti Theseus, ő adta neki a fonalat, a melynek segítségével kijutott a labirinthusból, ő szabadította meg a haláltól és Theseus mindezekért hűtlenséggel fizet neki.

Itt megint számos olyan közös vonással találkozunk, a melyeket Zrinyi kétségtelenül Ovidiustól vett át, de a melyek már az utóbbinál is kölcsönzések voltak. Ovidius költészetében van bizonyos szónoki vonás, mely sokszor, ha egyébben nem is, de a hatásvadászatban mindig kifejezésre jut. Így nagy számmal ismétlődnek nála a görög és római retor-iskola hatásos közhelyei,*) melyeket Zrinyi az ő nyomán szintén felhasznált. Ilyenek pl. hogy az elhagyott elmondja, mint tekintett a magas szikláról a messze tengeren végig a távozó után, míg utolsó nyoma is elenyészett; vagy az, hogy egykori kölcsönös szerelmükről, a tanusított jótéteményekről emlékezik meg, és szemrehányásokat tesz a kedvesnek hűtlensége hálátlansága, szószegése miatt.

Az e nemű befolyást a két költemény következő helyei is bizonyítják:

I. «Mons fuit, adparent frutices in vertice rari,
Hinc scopulus raucis pendet adesus aquis.
Adscendo, (vires animus dabat) atque ita late
Aequora prospectu metior alta meo.»

«Nem messzi megszemlélt egy magas kősziklát,
Rá hág, és tengernek így kezdi panaszát.»

II. «Nec tibi quæ reditus monstrarent, fila dedissem,
Fila per adductas sæpe recepta manus!
Non equidem miror, si stat victoria tecum.
Strataque Creteam bellua tinxit humum, . . .
Cum tibi, ne victor tecto morerere recurvo,
Quæ regerent passus, pro duce fila dedi.»

*) Ribbeck: *A rom. költ. tört.* I, 292. l.

«Bizol, országdoba hogy mégysz triumphussal,
 Avval a kegyetlen holt Minotaurussal;
 De ha ki fog kérdeni, győzted mi móddal?
 Tagadsz-e: Arianna okosságával . . .
 Ah! mert Arianna adá ezt teneked,
 Az ő czérnájával magadat vezetted.»

III. Ossa superstabunt volucres inhumata marinæ.

Hæc sunt officii digna sepulcra meis?
 Ibis Cæcropios portus, patriaque receptus
 Cum steteris urbis celsus in arce tuæ,
 Et bene narraris letum taurique virique,
 Sectaque per dubias saxea tecta vias;
 Me quoque narrato sola tellure relictam;
 cur sis tu mihi caussa necis.»

«Ihol mint fizet most nagy hitetlenséged;
 Prédául vadhelynek hagyál és tengernek, . . .

És engem bús örökös gyászba kevertél;
 Söt örök halálba engem eltemettél . . .

Aztán ott hirdetnéd szélylyel országodban:
 Egy leányzót megcsalál hamisságodban.»

Ezek nagyjában azok a helyek, a melyek szembeszökőbb ténybeli és gondolati megegyezést mutatnak fel, és ezekkel e költeményre nézve (leszámítva jelentéktelenebb hasonlóságokat) ki van merítve Ovidiusnak Zrinyire való befolyása.

A befejezés egészen elüt az Ovidiusétól: míg itt Ariadne az ő rettentő sorsát írja le, mely elhagyatottságában reá vár, hogy ezáltal is megindítsa Theseust, addig Zrinyi Ariannája, miután látja, hogy nincsen semmi reménye a szabadulásra, az istenhez fordul, hogy torolja meg a rajta elkövetett jogtalanságot. Catullusnál találjuk ezt így *Peleus és Thetis lakodalmában*, a hol Ariadne az Eumenidákhoz könyörög, hogy álljanak érte bosszút Theseuson. És Zrinyi finom költői érzéke hamar felismerte, hogy ez utóbbi befejezés nemcsak céljának megfelelőbb, hanem egyuttal arra is alkalmas, hogy egyéni jellemének egyik vonását: a vallásos érzést is kifejezésre juttassa költeményében.

Ha végig tekintünk az eddig bemutatott kölcsönzéseken, a rokon vonások mellett feltalálhatjuk bennök Zrinyi lyrájának egyéni jellemvonásait is. Alanyi érzésének mélysége és emésztő tüze, párosulva avval a férfias erélylyel, a mely lyráját igen sokszor

jelesen megkülönbözteti mintáitól, megnyilatkozik *Arianna sírású-*ban is. Hogy e költemény nem tisztán utánzat, hanem felfogásában is eredeti, azt legjobban bizonyítja az, hogy Zrinyi Arianna panaszát csak eszközül használja fel saját érzéseinek kifejezésére. Az a szenvedélyes hév pedig, a mely Arianna csalódott szerelmében kifejezésre jut, voltaképp a Zrinyi heve, a melyet a nyilvános életben elfoglalt helyzeténél fogva jobbnak talált álarcz alá rejtteni.

Loósz ISTVÁN.

ADALÉKOK A MAGYARORSZÁGI LATINSÁG SZÓ- TÁRÁHOZ.

A latin nyelvű okmányok nyelvének nyomozása általában is, de különösen nálunk többfajta érdeket szolgál. Különösen nálunk, mert hiszen ismeretes az, hogy nemzetünk hivatalos és magán életében, írásban és beszédben, mekkora és mily hosszú ideig tartó szerepe volt a latin nyelvnek.

Ha a latinúl írt okmányok ép állapotban jutottak volna hozzánk, melyeknél az írás anyagának és a szövegnek romlatlansága dolgában kifogás nem volna emelhető; ha ezen iratok szömenyisége azon határok között férne meg, melyeket a latin nyelvnek általában használt szó-készlete képez: ezen emlékekkel a nyelvészek tenni valója nem volna sok. De a dolog nem úgy van. Az idő pusztít; az élet a nyelv íránt is követelő. Az írott okmányok megromlottak; a rómaiak életében ismeretlen, de nálunk megszokott dolgok, fogalmak jegyet követeltek, melyek nem mindig lettek mindenuap használatosakká. A mondotakból ered ezen a téren a philologiai munkásságnak szükséges volta, melynek legközelebbi célja a magyarországi latinság szótárához, a «*Latinitatis Hungarorum Dictionarium*»-hoz az anyag egybehordása. Nagy szükségök van erre azoknak, kik a régibb korbéli magyarországi jogot, történelmet, közigazgatást, törvénykezést, művelődési viszonyokat a latinúl készített okmányok alapján is akarják tanulmányozni.

Az anjoukori okmánytár eddig megjelent 6 kötete közül az első kettő bizonyára azon emlékeihez tartozik a régi kornak, melyeknek némely szavait, hibás felfogások elkerülése végett, a nyelvész értelmezésének, magyarázatainak, itt-ott javításainak kell megvilágosítani. Ezt tettem a *Codex Diplomaticus Andegavensis Hungaricus* *) első és második kötetével.

*) A magyar czíme: Anjoukori okmánytár. — A m. tud. Akadémia.

Azon korban is, melyre ezen kötetek vonatkoznak, túlnyomó részben csak papok értettek az íráshoz; káptalanokban, konventekben és a királyi udvarban papok írták a magános és közéletre vonatkozó diplomákat, leveleket; ezeken a helyeken jelentek meg leginkább adás, vevés, jószág-cserélés, egyezkedés, öröklés stb. elintézése végett vagy a felek, vagy megbízottjaik; papok írták a király, a püspökök rendeleteit, a palatinus, a fő- és alispánok ítéleteit. S mindezt latin nyelven. Beláthatni ebből, hogy a pontos megfigyeléseken és kutatásokon alapuló megjegyzéseknek tág tere van.

Mielőtt ezekre térnék, röviden kívánok szólni arról, hogy hasonló kutatásoknál, véleményem szerint, mire kell figyelmet fordítani. (Ezen módszerről szóló néhány megjegyzéshez lásd az Egy. Phil. Közl. XVI. évf. II. füzetének 172., 173 lapjait, hol Ponori Thewrewk Emil az idevágó segédeszközöket sorolja fel).

Igaz ugyan, hogy azon anyagnak, melyet valaki olvas, vagy épen az átkutatásra kiszemel, feldolgozásából nyert productum maga szabja meg az osztályozás minőségét: véleményem mégis az, hogy vannak egyes dolgok, melyekre itt mindenkor tanácsos figyelmet fordítani. Szükségessé tartom kiterjeszkedni az új képzésű szók értelmének meghatározásán kívül a már eddig is használt szók eddig nem tapasztalt jelentésének kimutatására; a ritka nyelvtani alakok és képzések felemlítésére: a hibás íráson, nyomáson és olvashatatlanságon alapuló hibák felsorolására; a közönségestől elütő, de a tárgyalt munkát *általában* jellemző írásmódnak rövid összegezésére.

Ilyen módon jártam én el a nevezett két kötet nyelvezetének feldolgozásában.

Mint hogy végtére az ilyen munkásság nem pusztán a magyarországi latinságnak tesz szolgálatot, hanem vonatkozik az általános középkori latinságra is, igen kívánatosnak tartom, hogy az ilyen szók magyarázata latin nyelvű legyen. Utolsó észrevételemet a következő kis statisztika is igazolja: a két kötet okmányaiból Du Cange 1733-ban megjelent kiadása nyomán új szónak kijegyeztem 146-ot; ezek közül ugyanazon szótárnak 1883-diki (tehát 150 évvel utóbb megjelent) kiadásában csakis 10 szót találtam külföldi, középkori latin művekből felvéve.

Áttérek a köteteket jellemző vonások felsorolására.

Az írásnak módja a közönségestől gyakran, vagy mindig a következőkben tér el: *ci* van *ti* helyett (profacio tescium, I, 37, 39.); *) *e* van *æ* helyett (marie, I, 151, 166; predictus, I, 157, 173); *mpn* van mindig

történ. bizottsága megbízásából szerk. Nagy Imre. Budapest, I. k. (1301—1321), 678 l. — II. k. (1322—1332), 664 l.

*) Első kötet; 37. okmány; 39. lapon.

mn helyett (sumpnum=somnum, I, 47, 52); *y* van *i* helyett (vya, I, 8, 12; perlegy. I, 350, 286.); *ij* van *ii* helyett (alijs, filijs); *k* van *qu* helyett (Akilo, I, 19, 24.); *w* van *vu* helyett (wlneratio, wlgariter); a *h* betű helyén kívül olvasható sok szóban (exhistentes, honera, heedem=eaedem); a mássalhangzók kettőzve olvashatók (attavus, ventillata, ymmo=imo); a magyar *sz* hangot igen gyakran, különösen tulajdonnevekben, *sc* betűvel jelölték (Scylag=Szilágy, Scentmiclos—Szentmiklós).

Az író vagy másoló nagy tömegű magyar szót kevert a latin szövegbe, vagy könnyebbségből, vagy azért, mert a megfelelő latin szókat nem ismerte. Ilyenek: fyzbukwr=fűzbokor, I, 370, 425; Medvenadasa=medve nádasa, I, 359, 398; byk=bükk, I, 477, 563; scyl=szil, gyrthan=gyertyán, jegned=jegénye, ugyanott; zyluasberuk=szilvás berek, I, 264, 288; in una meesde (mesgye), I, 505, 561; Tiuisseparlagh=tövises parlag, I, 381, 422; Agyagasow=agyagásós t. i. hely, I, 381, 421, paprethe=pap rétje, I, 359, 398; scenahordout=szénahordóút, II, 229; 248; Nadaliustó=nadályostó, II, 281, 422; Reyf=róf, II, 480, 570. stb. stb.

Igen ritkán használt latin szóalakok és viszonyítások ezek:

exiando, II, 230, 250. és egyebütt.

fendus, II, 404, 462.

iuger, ris, I, 366, 405.

de inibi, I, 361, 400.

proportionavimus, II, 244, 267.

penes viam, I, 8, 12.

littera=epistola, II, 440, 512.

A classicus latinság korát követő időkben egyik legelterjedtebb és jellemző, szókat formáló eljárás volt a szóknak egymással, vagy praepositívóval való összetétele s a praepositívóknak egy szóban való halmozása. Ilyen úton keletkezett szók ezen két kötetben a következők:

Con-: *commetaneitas, comparamen, compatienter, comprovincia, concenseo, convicinor; coinfideles, correspondeo.*

Prae-: *praearmatus, praegravatio, praememoratus, praemereor, praenumeratus; praeallegatus, praeinceptus.*

Re-: *recalcitrator, recaptivatio, resciscitor, revoluto; recomparo, reimpedio, reimpeditio, reimpeto, reobtineo.*

Más praepositívók halmozásával: *extrado, incongressus, inascendo, perimpendeo.*

A motor, zelator szókból vannak képezve *motrix* (I, 88. 95.), *zelatrix* (II, 347, 391.).

Sexingenti (II, 492, 579.) hibás képzésű szó a quingenti és septingenti analogiájára keletkezett. *Jurgio* talán a *iurgium*ból való ablatívusi alak elnézésével.

Végül ezen sorozatban nem lesz érdektelen külön is kiemelnem a szók csúrés-csavarásának egy érdekes példáját. Du Cange V. k. 754. l. olvashatók *parafernalia* és *parefernalia*. Ezen kötetekben a res parafernales-en és res parefernales-en kívül előfordulnak: *parefarnales*, I, 10, 15; *parafernales*, I, 393, 414; *parfornales*, I, 435, 484; *parorphanales*, II, 472, 550, mely utolsó az *δορφανός*-ra való reminiscentia által keletkezhetett ugyan, de jelentésre nézve a falkájabeli egyéb szóval teljesen egyezik.

Hátra van, hogy azokat a sajtóhibákat felsoroljam, melyek az olvasót könnyen tévedésbe ejthetnék. Csakis azokat, mert az idézett kiadás a kéziratokat hűen, változtatás nélkül közölvén, szövege hemzseg a hibáktól, botlásoktól.

apparementum, I, 388, 431. helyett olvasandó: apparamentum.

propter obreverentiam, I, 489, 541. h. « ob reverentiam.

ventila I, 58, 65. « ventilata.

dotam I, 72, 78. « dotem.

per I, 6, 9. « prae.

imarginem, I, 444, 491 és II, 151, 168. h. « marginem.

v. ö. in margine prati, II, 230, 250).

veteras, I, 447, 497. helyett olvasandó: veteres

immutabiliter, I, 296, 328. « immutabiliter,

fidelitatum, II, 87, 93. « fidelitatum.

imeridionali, I, 71, 77. « meridionali.

lintramine, I, 47, 53. « linteamine.

ulneribus, I, 51, 58. « vulneribus (ulneribus)

aratras, II, 69, 76. « aratas.

connacio, I, 39, 41. értsd: cognatio.

A) Új képzésű szók.

«Et volumus, quod ipsi cives de Tyerna ipsum *aconem* singulis annis . . .» II, 170, 191.

Aco: ab hung. *akó*, quod erat usque ad tempus novissimum mensura liquidorum, præcipue vini.

«quod intellexisset obligationem possessionis sue *acquisiticie* . . .» I, 196, 215; I, 561, 615; II, 31, 40, et alibi. Forcell.: acquisitivus.

Acquisiticus, 3: acquisitus, comparatus.

«simul cum terra inculta et *agresta* . . .» II, 102, 112. Apud Du Cange: aggressatus = inceptus.

Agrestus, 3: agrestis. Vocabulum hoc vocis præcedentis vi formatum prorsus reiiciendum puto.

«et fratres sui dederunt mercipotum et *aldamasium*» II, 194, 213.

Aldamasium: mercipotus. Derivat ab hung. vocab. *áldomás*.

«et in *angularitate* . . . facit metam terream» I, 505, 561. Du Cange: angularis.

Angularitas: figura anguli; szögellés.

«et in *angulacione* ipsius (sc. Boldvæ) saltet ad partes occidentales» I, 390, 434.

Angulatio: est idem, quod angularitas.

«unde nos iudices auditis asserciones parcium (!) *arbitranter* ad iudicantes decrevimus» I, 582, 635.

Arbitranter: arbitrando, iudicium proferendo; biróilag, itéletileg.

«item magister Benedictus *arcuparius* et Michael servientes magistri Pauli» II, 65, 73.

Arcuparius: idem fuisse videtur, quod est arcuarius. Hivat. Mész.: arcularius = asztalos.

«quod . . . ostendisset quendam terminum per terram *arvatam* seu non cultam» I, 202, 221.

Arvatus, 3: agrestis, non cultus.

«vulnus pertulit sagitta *balistari*» II, 406, 465. Du Cange: balistarius et balistarius arcus.

Balistaris, 2: ballistarius. Sagitta balistaris = sagitta per ballistam eiecta. Balistarius pro substantivo tantum in chronica Marci, l. II. p. 56.

«quod domina Elisabeth relicta Georgii condam *balniatoris*, nunc vero consors Michaelis» II, 50, 58. Du Cange: balneator et balnitor.

Balniator: balneator. Si codicis editorem audimus, balniator hic est nomen proprium (Füredös György); at huiusmodi explicationi repugnat vocabulum *condam* interpositum. Balniator mea quidem sententia hoc loco viri non nomen, sed munus significat.

Boemicalis, 2: Bohemus. II, 347, 393. Præter hanc formam II, 361, 416, et I, 575, 629. legitur *Bohemicalis*. cf. in. append. Hungaricalis.

«cum terris arabilibus, cultis et incultis, molendino *braseatorio*» II, 407, 468. Præterea I, 588, 644. legitur *brasiatorius*. Du Cange: *braciatorium*. Auct. Ant. Bartal in monum. historiae iuris Hung. 247. *braxatorius*.

Braseatorius, 3 et *brasiatorius*, 3: cerevisiæ conficiendæ inseruiens. Molendinum braseatorium = serfőzõ.

Chybrio: ab Hung. csöbör. Legitur II, 365, 439. In editione Du Cangeii novissima vol. 8. p. 434. est *Zuber* vas ligneum.

«usque ad quoddam fossatum *circuens*» I, 3, 3.

Circuens: participium a verbo inusitato *circumesse*.

«vel materiam litis palam, aut *clandim* suscitaret» I, 226, 245.

Clandim: clam, secreto.

«contra Ioannem et Nicolaum ceterosque filios Omodei ac *coinfideles* seu complices eorundem» I, 243, 262.

Coinfideles: substantivum, cuius notio: infidelitatis consortes.

«et pervenit in *collicula* quamplures arbores silicum». II, 477, 561. In vocabulariis: colliculus et collicellus.

Collicula: colliculus.

«ratione propinquioris vicinitatis et *commetaneitatis*.» I, 96, 102.

De *cometaneis* vide Du Cangium vol. II. p. 823*)

Commetaneitas: condicio conterminorum, proxima vicinitas. Legitur adhuc: I, 214, 232; I, 248, 268; II, 169, 190 et alibi.

«prima meta est locata aque *compa*» I, 58, 65.

Compa: ab Hung. vocabulo *komp*, quod est ratis genus.

«tanto . . . quanto alta principum sublimitas indurabilis potestatis *comparagine* subditorum pure fidei constancia solidatur» II, 298, 336.

Comparago: comparagium, i. e. societas plurium unius praedii dominorum. De quo plura invenies apud Du Cangium in vol. II. p. 880.

«tali *comparamine* inter partes adhibito» I, 577, 631. Du Cange: comparamentum = proprium.

Comparamen: compositiva divisio, szerződéses felosztás.

Compatienter: cum aliis simul patienter. II, 155, 172.

Complete: plene, totaliter. I, 72, 79. In vocabulariis: completus, 3.

«per formam *composicionariam*» II, 184, 204. Forcell. compositivus, compositivus et compositarius.

Compositionarius, 3: pacticius.

«Cosmas parvus nobilis *comprovincie* de Byhor» I, 391, 435. Du Cange: comprovincialis.

Comprovincia: comitatus cum alio comitatu contermino, vel etiam cum pluribus vicinis comitatibus ab eodem comite (főispán) administratus. Cf. *provincia* sub B).

«quasdam possessiones suas . . . *concambialiter* habitas» I, 64, 71. Du Cange: concambium.

Concambialiter: permutando; szerződéses (con) csere útján (cambialiter).

Concenseo: una cum aliis censeo. I, 74, 82.

«in litteris privilegialibus domini Ladislai . . . *confirmatoriis*, quarum utrasque» I, 41, 44. Du Cange: confirmarius.

Confirmatorius, 3: confirmativus. Confirmatoriæ litteræ = meg-

*) Quum Du Cange annotato voluminis paginæque numero citatur, intellige editionem annis 1733—1736 publici iuris factam.

erősítõ adománylevél. Prædium ab aliquo rege donatum post mortem collatoris sæpe iterum a rege novo iam ante possidenti donabatur, id est, possessor in re sua ante accepta et possessa *confirmabatur*, præcipue tunc, si eiusmodi confirmationem tempore turbulento ipse possessor oravit.

«nobilibus viris . . . *consultivis* conaminibus inducere nequeuntibus» II, 338, 382. Du Cange: consultarius.

Consultivus, 3: persuasorius.

Contradictrix: mulier contradicens, I, 16, 20. apud Du Cange: contradictor.

«et *convicinatur* metis possessionis Zenthmiclos» I, 496, 552. Du Cange: convicinus, convicinalis et convicinium.

Convicinor: conterminus sum, *παροικέω*. Compositum est: *con* + *vicinor*. Forcellini vol. II. p. 471. col. 1.: *convicinans*, comm. gen. adiect. a *con* pro cum et *vicinus*» — satis perverse, cum in aperto sit verbum simplex *vicinari* usitatum fuisse.

«volentes fidelitatum obsequiis ipsius magistri Thomæ remuneratione regia *correspondere*» I, 265, 290. Du Cange: correspondenter = eadem tempestate.

Correspondeo: retribuo: vizonozok.

«in sue *culpabilitatis* iudicium se penitus absentavit» II, 431, 503. Du Cange: culpabilis.

Culpabilitas: culpa, quæ notio haud admodum consentit formationi.

«exiundo autem de rivulo versus partem quasi *deponentalem* ascendit ad montem» II, 265, 291; II, 268, 302.

Deponentalis, 2: e contextu elucet verbo inesse *declivis* notionem; hung. lejtõs.

«tu tue persone arma et armorum quælibet insignia *detectiva* atque cristam et vexillum habeas» II, 298, 337.

Detectivus, 3: detectus. *Insignia armorum detectiva* = familiaria insignia fuisse et esse videntur in armis propalam exposita. Habebant eiusmodi insignia familiaria magnates et nobiles. Noli autem hæc insignia (czámer) cum insignibus militaribus (érdemjel) confundere.

«per filios HERRICI, status regni nostri *disturbatores*» I, 385, 427. Du Cange et Forcell.: disturbare, disturbatio.

Disturbator: turbator, vir rixas movens.

«quæcumque materia iurgionis . . . fuisset exorta et *diuturnata*» II, 382, 435. Du Cange: diutinare.

Diuturnatus, 3: diuturnus.

Diversimodus, 3: diversus. II, 114, 128. Du Cange: diversimode.

Divisionabiliter: divisione. II, 449, 523. Georges: divisibiliter.

Divisive: divisim, II, 39, 50. Forcell.: divisivus.

«quod qualiscumque causa . . . fuerit orta inter partes sive in spolys villarum, . . . sive in alys *enormilitatibus*» I, 51, 58. Du Cange: enormis.

Enormilitas: enormitas; omne id, quod fit extra *normam* iustitiæ; jogtalanság.

Equatia, æ: equorum, armentum; II, 212, 231; II, 303, 343; II, 378, 432; II, 437, 509. Du Cange: equitium, equaria et equaritia. Hiv. Műsz.: equatium regni = országos ménés.

«litteras citatorias, *evocationales* et proclamatorias» II, 431, 501.

Evocationalis, 2: evocativus. Litterae evocationales = felhívó levél.

Extradere: edere et tradere. I, 199, 219; II, 252.

Fatigativus, 3: fatigatorius. II, 414, 480. Du Cange: fatigosus.

«una cum locis sessionalibus, terris arabilibus, cultis et incultis, *fenetis*, pascuis» I, 139, 150; I, 89, 96; I, 135, 146 et alibi.

Fenetum: longe discrepat a voce *fenile*. Est enim fenile locus, ubi fenem asservatur; fenetum autem prati pars illa, in qua herba crescit et post resectionem arida iam in cumulos (boglya, petrencze) congestatur, ut fenem. Fenile est Hung. *szénapadlás, félszer*; fenetum est *kaszáló*.

«terminos et distinciones *graminales* ac signa ostendere» II, 389, 444.

Graminales 2: ad gramen pertinens. *Distinctio graminalis* videtur mihi esse distinctio, vel terminus e gramine, quod Hung. *mesgye* dicitur.

«*hermellinis* pellibus subductæ» I, 388, 430. Du Cange in vol. III. p. 1129. *hermellina* est substantivum; ibidem in vol. III, p. 129. *ermelinus* et *ermena* substantiva leguntur. In dissert. «Anonymus latinsága» *ermelinus*, 3. In Marci chronica, II, 58. *hermellina* albisima.»

Hermelinus 3: ad mustellam ermineam pertinens, ex eius pellibus factus; hermelin—.

Honoranter: honorabiliter, I, 145, 158.

«cum propter temporis presentis *impactionem* ad eos accedere nequivisset» I, 123, 131.

Impactio: tumultus, turbatio; constat ex privativo *im* + *pacatio*. Cave hanc cum *impactione* confundas, quod ex impingere derivatur.

«et sui heredes de possessionibus suis . . . tantundem dare, assignare et *imperpetuare* tenerentur» I, 276, 306.

Imperpetuo: pro hereditate trado, relinquo; előrökítek. Præpositio *in* est intensivum, vim habens prorsus aliam ac in adiectivo *imper-*

petuus. Eadem est notio verbi simplicis in his diplomatibus usitatissimi *perpetuo*.

Impetitor : aggressor. I, 75, 83; I, 117, 125; I, 124, 133; I, 136, 147 et passim.

«particulam terre *impignoraticiam*» I, 287, 319.

Impignoraticius, 3 : oppigneratus, pro pignore traditus; elzálogosított.

«*Inascendo* : ascendo. II, 59, 67.

«Petrus super eo, ut . . . Stephanus . . . culpabilis existat, pugilem *congressum*, prefatus autem Stephanus super eo, ut . . . innocens sit, pugilem *incongressum* . . . contra sese pugnatueros statuere teneantur in presentia regie maiestatis.» II, 241, 263; II, 270, 304; II, 347, 391; II, 338, 381.

Incongressus 3 : non congressus, qui duello nunquam dimicavit et de quo ignoratur, utrum artis pugnandi peritus sit, an non? Pesty Frigyes : *) «pugil non progressus=ujoncuz viador.»

Indemniter : sine damno, integre. I, 44, 48; 123, 131. I, 132. 182; I, 227, 246; I, 179, 196. Du Cange : indemniss.

Indivisim : indivise, sine divisione. I, 361, 400. Georges et Forcell. : indivise, divisim.

Indurabilis : valde durabilis. I, 298, 336. Du Cange : indurativus.

«Matheo, filio Petri, capitali nostro *infideli*, venditum» II, 58, 65.

Infidelis, is : substantivum; vir rebellis. I, 372, 412, et saepissime. Idem significat auctore du Cangio, qui tamen vocabulum tantum plurali numero fuisse usitatum putat. En habemus saepissime num. singulari.

Inibidem : ibidem. I, 358, 395; II, 365, 420; II, 382, 436; II, 278, 314. In vocabulariis : inibi, ibidem.

Intratum : ingressus, introitus. I, 74, 80. Du Cange : intrata, ae et intrata, orum.

Invariabiliter : constanter, immutabiliter. II, 31, 40.

Invigilator : vigil, custos. I, 255, 277. Compositum ex intensivo in + vigilator.

«Kompoldus racione *iunioritatis* sue secundum regni consuetudinem primo eligendi habens facultatem» II, 212, 231. Du Cange : «iunioratus=ecclesia, seu beneficium ecclesiasticum.» Non eodem sensu apud nostrum :

Junioritas : status, ius, aetas iunioris hominis. Ad formationem quod attinet, cf. Hiv. Műsz. : deterioratio; maioritas; melioratio; potioritas.

*) «A perdöntő bajvívások története Magyarországon». Akad. tört. értek. I. köt. 73. lap.

«quecunque materia *iurgionis* . . . fuisset exorta» II, 382, 435.
Du Cange: *iurgium*. Forcell.: *iurgatio*.

Jurgio: *iurgium*, *rixa*.

«item tempore *katezizacionis* et *baptizacionis puerorum*» II, 11, 13.

Katezizatio: *catechizatio*. Hoc et *cathezizare* legitur apud Du Cangium.

Lancealis, 2: *lancearius*. II, 338, 382.

Literarius, 2: *litterarius*, *litteralis*. I, 294, 326.

«pro quadraginta marcis argenti *mercimonialis* . . . in perpetuum vendidisse» I, 64, 71; I, 71, 78. Du Cange: *mercimoniatus*.

Mercimoniales, 2: ad merces pertinens; *argentum mercimoniale* est, ut opinor, ezüst váltópénz.

Metatim: metaliter, secundum metas; a méták, határkövek mentében. Invenitur: II, 108, 121; II, 268, 361; II, 265, 204; II, 266, 295. Du Cange: *metaliter*.

Methaneus, 3: *commetaneus*. I, 205, 224.

Misericordialis, 2: *misericors*. II, 431, 502. Du Cange: *miseri-cordiosus*.

Notorie: *notoria ratiōe*; *hirhedten*. II, 22, 28. Georges: *notorius*, 3. Du Cange: *notoria*, *notorietas*.

Obligamen: *obligatio*, II, 11, 13; II, 244, 266; II, 347, 393. Du Cange: *obligamentum*.

Odvornicalis, 2: vide *udvornicus*, 3. II, 397, 456.

Opitulamen: *opitulatio*, *auxilium*. II, 352, 404. Du Cange: *opitularium*.

«ut cirka Molendinum suum extra Ciuitatem iuxta aquam Kapruncha uocatum preter *ortulario* et Custode Molendini liberam habeat septem iobagiones . . . congregandi . . . facultatem» I, 350, 386. Du Cange tantum «*hortularia olera*» memorat.

Ortularius: (*hortularius*) *hortulanus*.

«Datum . . . honore *palatinatus vacante*» II, 317, 355; II, 406, 464.

Palatinatus: *ius*, *condicio*, *honor*, *officium palatini*, de cuius munere v. Du Cange, sub *palatinus* vol. V. p. 50.

«in qua (sc. valle) est quoddam *paludinetum*» II, 124, 139.

Paludinetum: *locus palude obductus*.

Parafarnales (*res*): *παράφερνα* (*παρὰ φερνήν*), *donum sponsae* extra dotem datum. Distorta haec forma legitur: I, 27, 30; I, 311, 343; I, 564, 617; I, 522, 579; I, 421, 470; I, 512, 567; II, 361, 416. Praeterea formae distortae occurrunt haec: *parefarnales*, I, 10, 15; *pareffarnales*, I, 35, 37; *parepharnales*, I, 482, 534; *paraforales*, I, 393, 414; *parforales*, I, 435, 484; *parorphanales*, II, 472, 550; II, 506, 592.

Du Cange in vol. V. pag. 154. *parefernalìa* et *parafernalìa* habet,

quae in nostris quoque voluminibus saepe leguntur. — Hiv. Műsz. paraphernum=menyasszonyi ajándék.

Parochionalis, 2: idem, quod apud Du Cange parochialis. I, 505, 560.

«Ladizlaus Toot dictus et Joannes *pellipar*, cives Quinqueecclesienses» II, 515, 605. Du Cange: pelliparii et pelliparia. Forcell.: pelliparionarius, pellifex.

Pellipar: qui pelles praeparat. Nostro loco utrum *pellio* (szűcs) sit, an *cerdo* (timár), ex contextu intelligere non possumus.

Perennalis, 2: perennis. I, 41, 45; I, 173, 189; I, 176, 192; I, 189, 208.

Perimpendeo: valde impendo. I, 471, 522.

«sanissimo instructi consilio ex nostra iudiciaria *permissiva* licentia» II, 338, 382.

Permissivus, 3: concessivus.

«vulnus pertulit sagitta balistari *perterribile*» II, 406, 465. Du Cange: perterritus.

Perterribilis, 2: valde terribilis.

«reddidit et restituit *plenariter* et ex toto» I, 138, 149. Du Cange: plenarie, plenaris, plenaliter.

«quidquid per eosdem, aut aliquem ipsorum praesencium (sc. litterarum praesentium) *porrectorem* actum fuerit» II, 498, 584. Du Cange: porrectura=altitudo et porrecta.

Porrector: traditor; qui porrigit.

«quicumque . . . ratione predictarum *possessionariarum* porcionum vellet forsitan molestare» I, 139, 151. Du Cange: possessionatus.

Possessionarius, 3: ad possessionem pertinens. *Portio possessionaria* = birtokrész. *Negotia possessionaria* = birtokügy. Legitur passim.

«prefatus vero magister Nicolaus, tam ex parte sua, tum etiam ex parte *preallegatorum* magistrorum . . . *preallegatum* predium Basal . . . Ladizlao habendam reliquissent» I, 42, 46. Eodem sensu: II. 335, 376; II, 365, 420 et alibi. — Georges: allegare. Ant. Bartal in diplom. relat. reipubl. Ragusanae: perallegare=felhozni.

Praeallegatus, 3: ante iam allegatus, praedictus. Synonyma in nostris diplomatibus occurrentia sunt haec: antedictus, saepedictus, praenominatus, praetaxatus, annotatus, supradictus, praedictus, praefatus, saepofatus, praenotatus, praelibatus, praetactus, praescriptus, praememoratus, memoratus, antenominatus, infrascriptus, infradeclaratus.

«Et expiato fidelitatis animo *praearmatus* ut fidelitatem fidelitati aggregaret» II, 30, 38.

Praearmatus, 3: loricated; vértézve.

«itaque nos attendentes inviolabilem fidei et devocionis *prae-*

luit atem, quam» II, 325, 363. Rönsch «Itala und Vulgata» p. 76. praebitio.

Praebuitas: ostensio; tanusítás.

«et per hoc ductus, *praegravacionis* formidine . . . prorsus renunciavit coram nobis» II, 454, 530. In vocabulariis: praegravare, praegravamen.

Praegravatio: praegravis condicio.

Praeinceptus: ante inceptus; I, 384, 425.

Praememoratus, 3: praedictus, ante memoratus. I, 57, 64. Georges et Forcellini: praememor.

«*quae de iure praemeruissent*» I, 305, 337.

Praemereor: ante et simul valde mereor.

Praenumeratus, 3: praedictus, ante numeratus. I, 179, 197. En vocabulum auditu, hoc saltem tempore, vulgare, quod in nullo legitur vocabulario!

«*cum procuratorialibus litteris nostris*» I, 573, 626;

Procuratorialis, 2: procuratorius. *Litterae procuratoriales*=megbízólevél, meghatalmazás.

«*prohibitionales litteras dicti capituli*» I, 119, 126.

Prohibitionalis, 2: prohibitorius, ad prohibendum inserviens. *Litterae prohibitionales*=tiltakozó levél, felebbezés.

Prorogatorius, 3: prorogativus, II, 97, 106. Du Cange: prorogare.

«*et litterae protestacionales super possessionibus*» I, 207, 226.

Protestationalis, 2: protestationem continens. *Litterae pr.*=felebbezés.

«*propter ignoranciam qualitatis, quantitatis et quantivalentie*» II, 15, 17; II, 28, 33.

Quantivalentia: mennytérőség. Ad formationem quod attinet, cf. *aequivalentia* ap. Forcell. et *aequipollentia* in monum. historiae iuris Hung. 483.

Recalcitrator: vir, qui recalcitrat; II, 141, 158.

«*ad reambulaciones, recaptivaciones, ac reimpediciones possessionum fuerimus requisiti*» II, 253, 274. Du Cange: *recaptivare*.

Recaptivatio: recuperatio. Legitur adhuc. II, 75, 82;

«*pro 100 marcis recomparavit et requisivit*» II, 113, 126.

Recomparo: requiro.

Recompensativus, 3: qui retribuit et recompensat. II, 137, 153
Du Cange: recompensivus.

Reimpedio: aliquid, alios prohibendo, recupero. II, 94, 103.

Reimpeditio: iterata impeditio. II, 94, 103; II, 253, 274.

«*si possessiones prenotate per quempiam ab eodem reimpeterentur*», II, 35, 45,

Reimpeto: reposco.

Reobtineo: iterum obtineo. I, 382, 423; II, 244, 266.

«et ne . . . veritatis obex *resciscitandi* litem, vel materiam questionis pateat, aut succrescat» II, 260, 281.

Resciscitor: resciscitando renovo.

«*revolutans* advertensque prosecutionum et petitionum instantias» I, 585, 641. Du Cange: *revolutio* = *volutatio*. Forcellini: «*revolutatio*, verbale ab inusit. *revolutio*, quod est frequentat. a *revolvere*.»

Revolutans: iterum volutans.

Saliceus, 3: salicinus, saligneus. I, 130, 140; I, 337, 372; I, 430, 450.

«res mobiles et immobiles et specialiter *scrinales* potentialiter abstulisset» II, 470, 548. Du Cange: *scrinialis*; pro substantivo scribitur.

Scrinalis, 2: ad scrinium pertinens.

Sessionalis, 2: ad sessionem (telek) pertinens. I, 211, 230.

«pro *sexingentis* marcis vendidisset» II, 492, 579.

Sexingenti, 3: sescenti. Forma hæc est ignota, exemplum tamen analogiæ dignum, quod memoretur.

«prout signum *sortilegiale* sortitum fuisset» II, 414, 481. Du Cange (noviss. edit.): *sortilegium*.

Sortilegialis, 2: ad sortilegium pertinens.

«pro *sublevamine* status sui regni» II, 28, 30. apud Du Cange: *sublevare*.

Sublevamen: levamen.

☞ *Sudorosus*, 3: sudore madens II, 397, 456.

Tabarda: tabardum, tabardus, quæ formæ leguntur apud Du Cangium, in vol. VI. p. 938. seq. — I, 376, 417.

Terranus, 3: terrenus. I, 552, 607. Du Cange: *terraneus*.

«in ultima et *testatoria* voluntate sua» I, 57, 64. Du Cange tantum: «*testatoria littera*».

Testatorius, 3: ad testatorem pertinens.

«discretum vicum . . . pro *testis* vice (!) nostri destinavimus» I, 578, 632.

Testivus, 3: ad testem pertinens; cf. vocem præced.

«in littera privilegiali . . . tenorem cuiusdam litteræ . . . *transcriptive* et confirmative in se habenti . . . adinveniebatur, quod» II, 440, 512. Du Cange: *transcriptum* = exemplum.

Transcriptive: adverbium ab inusit. adiectivo *transcriptivus*, 3. Notio: cum transcriptione. Másolatilag, átiratilag.

«quorum *transumptum* sub sigillo . . . nobis exhibuit» I, 377, 417.

Transumptum: *transumptio*.

Tunella: apud Du Cangium in vol. VI, p. 1342. *tonella*, *tonellus* et in editione novissima *tunnella*. In his dipl. consequenter *tunella*: I, 104, 111; I, 4, 7; II, 464, 541; et alibi.

«ad requirendas et recipiendas *udvornicas terras*» II, 323, 361.

Udvornicus, *3*: pertinens ad *udvornicos*, de quibus vide Du Cangium in vol. VI, p. 1447. — *Udvarnici* pro substantivo legitur in II, 323, 361. Cf. *odvornicalis*.

«illacionibus vulnerum, *vastatibus*, controversiis» II, 46, 55. Du Cange: *vastum*.

Vastatus, *us*: *vastatio*, destructio.

«cum infideles Budam venissent, *vastus*, spolia, incendia . . . committere non formidantes» I, 40, 42.

Vastus, *us*: vide *vastatus*.

«propter efficaciam *vigrositatis* instrumentorum in obtencione et emcione ipsius possessionis . . . rite et legitime confectorum» II, 244, 266. Du Cange: *vigrosus*.

Vigrositas: *vigor*.

«ut iudiciarii rigoris *vindicativo* gladio edomentur» II, 431, 503.

Vindicativus, *3*: qui vindicat, ultorius.

«resumendo super se . . . condicionem *vinitoriae* et solucionis vini» I, 37, 39. Georges et Forcellini: *vinitorius*, 3.

Vinitoria: vinea. Forsitan dictum habemus ellipticum: *vinitoria*, sc. terra.

«in verticulo montis *virgultosi* currit» II, 433, 506. Du Cange: *virgunculosus*.

Virgultosus, *3*: *virgultis* obductus.

B) Megváltozott értelmű szók.

«tenentur metas reambulare, facta *ambulacione*, octavo die nobis recitabunt». II, 17, 19.

Ambulatio: *reambulatio*. Cf. verbum *reambulare* infra.

«possessiones nostre *collacioni* pertinentes» I, 136, 442. — «possessiones . . . ad nostram manum regiam et *collacionem* devolutas» I, 372, 412; II, 87, 91; et passim.

Contextus hic sensu a Georges et Du Cango allato non explicatur. Aliquid habet Forcellini in vol. II, p. 268. seq., ubi praeter complur es vocis notiones sub nota I. leguntur haec: «*collatio*, quae significat *actum* conferendi aliquid alicui, puta honorem, dignitatem, aliaque id genus tribuitur a quibusdam Arnobio: locum tamen non ego vidi».

Collatio: locis citatis et plurimis aliis non solum *actum* confe-

rendi, sed *ius* etiam condonandi inesse certissimum puto, quod *ius* ex legibus habebat rex, si possessiones infidelitatis causa nonnullis ereptae sunt, aut possessores sine herede decesserunt.

«et *dispensative* sub eadem Capella permissimus fieri sepulturam.» I, 447, 531. Du Cange: *dispensare* = largiri. Georges: *dispensative* = wirtschaftlich.

Dispensative: cum dispensatione, permissione.

«per *intermedium* et reformationem proborum virorum taliter concordassent, quod» II, 368, 422; II, 369, 423. Georges: *intermedius*, 3. — Forcellini: «intermedius, 3; absolute, substantivorum more *intermedia*.»

Intermedium: interventus, közbelépés.

«debite dileccionis ex affectu, qua dominam Clara filiam suam . . . *maternaliter* amplectitur» I, 133, 142. Du Cange in vol. V. p. 596.: *maternaliter* = vernacule, vulgari sermone. Charta a. 1189. apud Murat. delle Antic. Estensi p. 356.: «Et cum praedictus Patriarcha litteraliter, sapienter praedicasset, et per eum praedictus Gherardus Paduanus Episcopus, *Maternaliter* eius praedicationem explanasset» . . . Sensus hic valet in I, 587, 643: in medio flui (!) Kanisa exsistentis *maternaliter* Chakan Zygethe vocata». — At in contextu nostro priori loco notato alius et proprius sensus est assumendus, qui in vocabulariis non legitur:

Maternaliter: ut decet matrem; cum affectu matris. Derivatur a *mater* et formatum ab inusit. adiect. *maternalis*, quod est idem, ac *maternus*.

«equalem unus et alter habebit porcionem, *meridimidietate* omnium utilitatum uterque perfruendo» I, 296, 328. Du Cange: «merum = territorium, districtus». Hoc loco:

Merum, i: totum. Quod significat quidem auctore Georges adiectivum *merus*, 3, sed, ut substantivum, sensu hoc ignotum erat.

«comes Joannes presentibus . . . Stephano et Arnolde . . . et comite Gula taliter *ordinavit*:» I, 362, 401.

Ordino: a lexicographis explicatur sensu transitivo. Loco citato est intransitivum; rendelkezzet, intézkedett.

Perpetuatio: előrökítés. I, 41, 44; I, 426, 475; II, 244, 266. Du Cange in edit. noviss.: *perpetuatio* = perpetuitas et affiliatio. Cf. *imperpetuo*.

Provincia: comitatus, megye. II, 17, 19; II, 556, 610. Hoc sensu tantum locis citatis. Cf. sub A. vocem *comprovincia*.

«pro *reambulanda* terra Moruchzygete» I, 112, 120; «tenentur metas *reambulare*, facta ambulacione, octavo die nobis recitabunt» II, 17, 19. Cf. I, 202, 221; I, 225, 241; I, 253, 274; I, 259, 283 et passim.

Forcell. in vol. V. pag. 91. «*reambulo et redambulo* verb. intr. a re et ambulo; rursus ambulo, redeo, revertor. Locis citatis:

Reambulo: prædium, vel agrum una cum testibus circumeo eiusque fines designo: a határt (hivatalos kiküldetésben) megállapítom. Cf. in append. *reambulatio*, et supra *ambulatio*.

Recommendatio: commendatio. I, 385, 326; I, 514, 570. Du Cange: «*recommendis*a=tutela» et in editione novissima: *recommendatio* = monitum, invitatio, exhortatio, officium, vel orationes pro defunctis.»

«quodsi ipse . . . dictam summam 25 marcarum eidem dominae complere non posset, defectum ipsius *summitatis* pecuniæ . . . complere teneretur» I, 72, 79. — Forcellini: «*Summitas* (a *summus*) =vertex». Du Cange: «*Summitas*=culmen, immoderatio. — *Sumitas* pro *summitas* in Statutio criminal Saonae cap. 42. fol. 93.»

Sumitas: summa.

«cuius quidem *totalitas* possessionis a Bokod . . . pignori primitus obligata est» I, 41, 44. Du Cange (in edit. noviss.): *totalitas*=abundantia.

Totalitas: totum.

«in *verticulo* montis» II, 433, 506. Apud Du Cange in vol. VI, p. 1503. seg. et. apud Forcellini in vol. VI. p. 300. *verticulus* et *verticulum* =articulus (csukló, ízület); *verticula*=vertibella, forfex medicinalis. Loco citato:

Verticulus: vertex, fastigium.

JAKOBLOVICS LAJOS.

MÁTYÁS KIRÁLYRÓL SZÓLÓ ADOMÁK OLASZ VÁLTOZATAI.

Ismeretes dolog, hogy a mondák, mesék, adomák nemcsak szájról-szájra szállnak, hanem országról-országra is vándorolnak, s midőn egy-egy népnél megakadnak, rendszeren nemzeti színezetet öltenek magukra úgy, hogy a nép sajátjának tartja, mint édes, eredeti termékeit kedveli, bőviti és terjeszti őket. A Mátyás királyról szóló adomák egy része is idegen eredetűnek bizonyult, a mennyiben jó részüknél kimutatták már azok német és angol forrásait. Nem szabad azonban mellőznünk az idevágó régi *olasz novellákat* sem, minthogy ezek néhány legrégebbi adomának első írásba foglalásai és eredetük épen Nagy Lajos korába esik, a mikor hazánkban oly erősen volt érezhető az olasz befolyás.

A *Mátyás király és a czinkotai kántorról, a budai vargáról, a bu-*

dai kutyavásárról, a nagy tökről és a nagy ökörről szóló adomák változatai mind megtalálhatók Sacchetti novella-gyűjteményében.¹⁾

Fr. Sacchetti (1335—1400) fiórenczi születésű kereskedő, később Faenza podestája, és kormányzó Romagnaban, igen jó kedvű férfiú s már fiatal korában költő volt. Sok canzone és szonett maradt fenn neve alatt, de leghíresebb munkája a «Trecento novelle», mely a szó szoros értelmében «novella»-gyűjtemény. A munka bevezetésében mondja, hogy összegyűjtötte azon novellákat, melyeket maga látott vagy hallott és maga gondolt ki.²⁾

Lássuk tehát e gyűjteményből a tárgyunkhoz tartozó adomákat.

Általános ismeretes a *Mátyás királyról és a budai vargáról* szóló mulatságos adoma. Egy budai varga egy patak mellett rókát fogott, a melynek szájába a csuka úgy beleharapott, hogy a róka nem tudott a haltól megszabadulni. A varga föltevé magában, hogy mint különös természeti furcsaságot elviszi őket Mátyás királynak. A legigazságosabb királynak is voltak rossz hivatalnokai. Ilyen volt két ajtónálló is, kik a szegény embereket csak úgy bocsatották a fejedelem elé, ha a tőle kapott ajándéknak egy részét nekik ígérték. Az egyik ajtónálló mindjárt a felét kérte a vargától a nyereendő ajándéknak. A másik ajtónál azonban a másik ör állította meg s az is felét kérte az ajándéknak, ha bebocsátja. Ilyenformán a vargának semmi sem maradt volna. Megígért azonban mindent s így a király elé juthatott. A királynak igen megtetszett az ajándék s meghagyta udvarmesterének, hogy a vargát jutalmazza meg. A varga azon különös kegyelmet kérte, hogy adasson neki száz pálcza-ütést a deresen. A király csodálkozott s meghagyta két testőrének, hogy számlálják le a vargának a különös ajándékot. A varga megköszönte szépen s ment a két testőrrel. Az első ajtónál megállítá az ajtónálló, követelve az ajándék felét. A másik ajtónál elfogta a másik, annak is az ajándék fele kellett. «Jertek a fizető hivatalba — mond a varga — ott majd megkapjátok.» A testőrök most érték át a varga ravaszságát s levitették magukkal a két ajtónállót a fizetőhivatalba, s ott lekapták őket a tíz körmükről, s az ajándék felét ötven botokban pontosan oda-számlálták nekik. — A király jót nevetett a tréfán, a vargát megajándékozá, a két ajtónállót pedig rögtön elbocsátá, hogy a szegényeknek ne nehezítsék a hozzá bejuthatást.³⁾

¹⁾ *Le novelle di Franco Sacchetti*. Edit. Gigli. Firenze 1888. I. II.

²⁾ Io Franco Sacchetti mi proposi di scrivere e raccogliere tutte quelle novelle antiche e moderne, e alcune ancora che io vidi, e certe di quelle che a me medesimo sone intervenute. Proemio del Trecento novelle. Firenze, 1888. Edit. Gigli.

³⁾ Jókai M. A magyar nép éleze. 7. l. Budapest, 1884.

Ez a történet Sacchetti CXCV. novellájának a tárgya.

Valois Fülöp francia király nagyon szeretett sólymokkal vadászni. Volt egy igen kedves sólyma, a mely egy vadászat alkalmával elrepült. Több napi keresés után sem tudták kézrekeríteni. A király nagyon elbúsulta magát s közhírré tette, hogy a sólyom megtalálója gazdag jutalomban részesül, a ki pedig azt jogtalanul magánál tartja, arra akasztófa vár. Egy paraszt megtalálván a sólymot, azt Párisba viszi, de az ajtónálló a jutalom felét követeli. A paraszt 50 botütést kér jutalmul, mire a csodálkozó királynak elbeszéli a történetet, s a király a gonosz ajtónállót megcsapatja, a parasztot megajándékozza azon igérettel, hogy bármikor forduljon is hozzá, minden szükségben megsegíti.

Sacchetti novellájának bevezetése szerint, ő attól a parasztember-től hallotta e történetet, a kivel ez megesett. Valois (VI.) Fülöp 1328—1350-ig uralkodott, kortársa volt Sacchettinek, a ki sokat utazott Franciaországban, s így majdnem valószínű, hogy e történetke Franciaországból indult ki. De ezen adoma előfordul más irodalmakban is; így a kahlenbergi pap ismeretes történetében; a középkori latin elbeszélésekben (T. Wright, *Latin Stories*. No 127. *De janitore imperatoris Frederici*); Giovanni Francesco Straparola *Tredecì piacevoli notte* cz. gyűjteményében 3, 7; megtalálható egy angol balladában is, melynek címe: *Sir Cleges* (Weber, *Metrical Romances*) s itt az esemény Uter királyhoz van fűzve. Sir Cleges ajándékot visz Uter királynak s a kapuőr és udvarmester az ajándék egy harmadát követelik. Sir Cleges 12 botütést kér ajándékul, s mikor a király megtudja ennek az okát, abban a gyönyörűségben részesíti a lovagot, hogy saját kezével szolgáltathatja ki az udvari embereknek a jutalmat. Ilyféle tárgyakat szerettek a fabliau-írók is feldolgozni. Dunlop keleti eredetű mesének tartja.

Így vagyunk a *czinkotai kántorról* szóló adomával is, melynek eddig számos alakját találták meg. Ez adoma Sacchetti IV. novellájának képezi tárgyát.

Messer Bernabo, Milano ura, igen szigorú, de igazságos fejedelem volt. A sok történet közül, mely személyéhez fűződik, megesett vele a következő is. Egy gazdag apátra bízta egyszer két angol vadászkutyájának gondviselését, de az apát úr nem sokat törődött az ebekkel, melyek a rossz bánásmód következtében megsoványodtak és elerőtlenedtek. Meglátván ezt az úr, igen megharagudott és kárpótlásul négy forintot (4000 skudót) követelt az apáttól. Az apát könyörgött, hogy engedje el a fizetést, a mit Bernabo meg is ígért, ha megfelel a következő kérdésekre: Mennyire van a földtől az ég? Mennyi víz van a tengerben? Mit csinálnak a pokolban? Mennyit ér az én személyem? E kérdések hallatára az apát igen elszomorodott, és határidőt kért a megfejtésre, a mit megkapván, nagy búsan ment az apátság felé. Útközben találkozott

molnárjával, a ki észrevén ura szomorúságát, megkérdezte, hogy miért búsul? Az apát elmondta szomorúságának okát, mire a molnár ajánlkozott a kérdések megfejtésére. A kitűzött időre a molnár megborotválkozott, felvette az apát ruháját és elment Milanoba. Bernabo maga elé bocsátván a molnárt, ez a következőleg oldja meg a kérdéseket.

«Kérded uram, hogy mennyire van az ég a földtől? 36 millió, 854 ezer, 72¹/₂ mérföld és 22 lépés. Méresd meg s ha nem igaz, akasztass fel. A második kérdés, hogy mennyi víz van a tengerben? A tengerben 25 millió 982 ezer cogna,¹⁾ 70 akó, 12 serleg és 2 pohár víz van. Ha nem hiszed, méresd meg, s ha nincs igazam, vágass darabokra. A harmadik kérdés, hogy mit csinálnak a pokolban? A pokolban ütnek, váganak, darabolnak, akasztanak, kínoznak, nem kevésbé mint itt a földön, a mint azt Dante leírta, a ki ott járt; ha nem hiszed nekem, hívd életre Dantet, az majd mint szemtanu elmondja. A negyedik kérdés, hogy mennyit ér személyed? 29 denárt, mert ha Krisztusért 30 denárt adtak, te bizonyára egygyel kevesebbet érsz.»

Az úr meg volt elégedve a felelettel, hanem észrevette, hogy nem az apát áll előtte. A molnár megijedvén bevallja, hogy kicsoda, mire az úr a molnárt apátnak, az apátot meg molnárrá teszi.

Ugyancsak Sacchetti-nál van ez adomának egy másik változata, a melyben az előbbi három kérdéshez egy negyedik is van csatolva: melyik a legnagyobb szerencse, a melyben eddig részesült? A kérdező itt a pápa, s a szorongatott szintén egy apát, a ki valami bünt követett el. Itt az apát kertészét küldi az ő ruhájában. Ez az első kérdésre azt feleli, hogy az ég és föld távolsága 30 szónyi. A másodikra azt mondja, hogy el kell zárni a tengerbe ömlő folyók torkolatát, s így meg lehet mérni a víz mennyiségét. A harmadik kérdésre azt feleli, hogy a pápa 28 denárt ér. A negyedik kérdésre, hogy mikor érte a legnagyobb szerencse, azt feleli, hogy akkor, a mikor kertészből apáttá lett. S ez meg is történt.²⁾

Ez adomának irodalma megtalálható Child *English and Scottish Popular Ballads* című művének II. részében (403. l.). Ebből kitetszik, hogy ez adoma nagyon régi és már a XIII. században följegyezték.

Az a kérdés már most, hogy mi lehet ennek az adomának a forrása. Azt hiszem, hogy nem csalódom, ha e tekintetben a bibliára utalok. Esdras IV. könyvének (mely az apokryphák közé tartozik) 4. fejezetében t. i. Esdras és Uriel között a következő párbeszéd folyik: «Tres vias missus sum ostendere tibi, et tres similitudines pro-

¹⁾ Cogna: régi florenzi bormérő.

²⁾ Ezek a kérdések megvannak azon adomákban, melyeket dr. Imre Lajos a hódmezővásárhelyi értesítőben közzétett.

ponere coram te. Et dixi: Loquere, domine meus. Et dixit ad me: Vade pondera ignis pondus, aut mensura mihi flatum venti, aut revoca mihi diem, quæ præteriiit. Et respondi, et dixi: Quis natorum poterit facere, ut me interrogas de his? Et dixit ad me: Si essem interrogans te dicens: quantæ habitationes sunt in corde maris, aut quantæ venæ sunt in principio abyssi, aut quantæ venæ sunt super firmamentum, aut qui sunt exitus paradisi?, diceres mihi fortasse: In abyssum non descendi neque in infernum adhuc, neque in cælum unquam ascendi.» (3—8. v.)

Az előbbi három kérdés megfejtése a fejezet végén található:

«Demonstrabo tibi interpretationem similitudinis. . . Ecce fornax ardens transiit coram me; et factum est, cum transiret flamma vidi; et ecce superavit fumus. Post hæc transiit coram me nubes plena aquæ et immisit pluviam impetu multam; et cum transisset impetus pluviae, superaverunt in ea guttæ. Et dixit ad me: Cogita tibi, sicut crescit pluvia amplius quam guttæ, et ignis quam fumus; sic superabundavit, quæ transivit mensura. Superaverunt autem guttæ et fumus.» (47—50. v.)

Ime az angyal fogós kérdéseiben megtalálhatjuk már ez adoma lényegét. Ha még hozzá vesszük azt az általánosan ismeretes tényt, hogy a biblia akárhány helye alapul szolgált a népmeséknek és adomáknak, feltevésem aligha fog nagyon merésznek látszani. Előfordulnak e kérdések egy olasz vallásos elbeszélésben is, a hol az ördög és sz. András között foly a beszélgetés. (*Storiella d'un codice strozziano della Magliab. no 883.*)

A fabliau-írók kedvelt tárgya volt az a történet, hogy a *szegény ajándékot visz a hatalmasnak*, kitől nagy ajándékot kap s így boldogságát megalapíthatja. Midőn ezt megtudja az irigy, vagy a fősvény, a nagy jutalom reményében ő is ajándékot visz a fejedelemnek, de reményében csalódik.

Mátyás királyról is beszélnek két ilyen adomát. Az egyik a szegény juhász története, a ki hat fehér komondorral megy Budára, hogy azokat a királynak eladja, s a király parancsára az urak azt drága pénzen megveszik. Meghallotta azt az örmény, kinek előbb ez ember juhásza volt, mindenét pénzzé tette s azon kutyákat vásárolván, Budára hajtotta őket. A azonban szégyenfejjel tért onnan vissza, mert kutyáit nem vették meg s azzal a megjegyzéssel utasították haza, hogy *«egyszer volt kutyavásár Budán»*. — A másik adoma szintén egy szegény emberről szól, ki egyszer elment Budára Mátyás királyhoz s vitt neki egy szép nagy tököt ajándékkul, mely kertjében termett. A király szívesen fogadta a szegény ember ajándékát s 200 darab aranyat ajándékozott neki. Megirigyelte ezt a gazdag szomszéd s gondolta magában, hogy ha a király egy tökért 200 aranyat adott, mit fog adni neki, ha legszebb négy ökrét hajtja fel hozzá? . . . Felhajtá tehát legszebb négy ökrét Bu-

dára és átadá a királynak, de megjárta, mert a tököket adta neki viszontajándékkul azon megjegyzéssel, hogy becsesebb ajándékot nem adhat négy ökréért s meghagyta még hozzá, hogy az ökröket adja szomszédjának.

E két adoma egy gyökérnek hajtása. Sacchetti novellagyűjteményében a 152. novella hasonló ezekhez.

Egy Giletto nevű spanyol lovagnak volt egy betanított szamara, a mely két lábra állva tánczolt s más furcsaságokat tett. Giletto Milánóba utazván, bemutatja szamarát Messer Bernabónak, kinek a szamar ügyessége igen megtetszett. Midőn ezt a lovag észrevette, felajánlotta ajándékkul Milánó urának, a ki ezt szívesen fogadta s viszontajándékkul egy gazdagon felszerszámozott paripát adott a lovagnak. Meghallotta ezt egy Michelozzo nevű flórenczi nemes, aki már régóta szeretett volna Bernabó kegyeibe jutni. Két szép szamarat vásárol, leterített azokat gyönyörűen kihímzett skarlát takarókkal s elindítja őket szolgálóival Milánóba. Az úton általános bámulatot kelt a furcsa ajándék s az emberek nem épen hizelgő, tréfás megjegyzéseket tesznek reá. Megérkezvén Milánóba, az udvarba vezetik a szamarakat, s az úr nagyon felbőszülvén az ajándék láttára, a szolgálókat azzal a megjegyzéssel küldi vissza gazdájukhoz: mondják meg neki, hogy ő nagyon sajnálja Michelozzot, hogy barátjait neki küldi ajándékkul s így ő szegény egyedül marad. A szamarakat pedig teherhordó állatai közé sorozza, a finom skarlátból megöszvér- és szamarhajtóinak készített ruhát.

Sacchetti novella-gyűjteményében számos adoma van még, melyeknek változatai nálunk közszájon forognak; így egy furcsa foghuzás története, midőn akovács fonalat köt a fájós fogra s a páciens orra alá dugja a tüzes vasat, mire az megijedvén, hátrakapja a fejét s fájós fogától megszabadul. Ez az adoma is előfordul a fabliau-gyűjteményekben.

A kik az adomák eredetével vagy vándorlásával foglalkoznak, haszonnal forgathatják úgy Sacchetti, valamint Ser Giovanni és Giovan Francesco Starapola novelláit: nagyon sok ismeretes s eredetinek gondolt adomára és élczes mondókára fognak bennök találni.

BOGNÁR TEOFIL.

HAZAI IRODALOM.

A római költészet története. Irta *Ribbeck Ottó*. Fordította *Csiky Gergely*. Első kötet. A köztársaság költészete. Budapest. Kiadja a magyar tud. Akadémia. 1891. — 8. r. VII, 420. l. — Második kötet. Augustus kora. — 8. r. VIII. 448. l.

Az Akadémia könyvkiadó-vállalata új folyamának ez V. és VI. kötete nagy szolgálatot tesz philologusainknak. A nagy közönség kevésbé fogja élvezhetni, annyi benne a klasszikus-kori viszonyokra való vonatkozás. A tudós szerző a római költészet eredetén kezdi; kimutatja azt a hatást, a melyet az istenország, a religió a szellemi élet első megnyilatkozására gyakorolt; az *indigitamenta*-n, a *fratres aruales* és *sabii* dalain át a *carmina*-ra és a *versus Saturnius* fejtegetésére tér, majd a *naenia*, az asztali dalok és a *grassatores* énekei után a nyár és őszi áldást ontó évszakának ünnepeiről szól. Itáliában is ősrégi szokás szerint kicsapongó vidámsággal ünnepelték meg a földművesek és szőlőmunkások az aratást és szüretet. Egész házuk népével malacot áldoztak Tellusnak, tejet Silvanusnak, virágokat és bort a Geniusnak. Liber ünnepén fahéjból készült álarczczal fedve arcukat a városba vonultak, utcahosszant szekeret húzva, melyen groteszk alakban volt látható a *fascinum*. Erről nevezték el a pajkosan ingerkedő, művészietlen verseket, melyeket ily alkalommal az ünneplő társak gyors feltalálással váltottak egymással, *versus fescennini*-nek. A kecskebőrbe burkolt pásthorok neve *saturi* volt, mint a görög *σάτυροι* azaz bakok; kicsapongó tréfájok *satura*, baktréfa. Ebből igen korán fejlődött e szónak *jóllakott* fogalma, mert azok a pajkos ünneplők nagyon is beteltek főképen itallal. A görög műveltség teljes özönével árasztotta el a római életet az etruskok letelepedése, különösen a Tarquiniusok bevándorlása. E rejtélyes nemzetet az Adria és a Középtenger partvidékein messze elterjedő uralma, sok gyarmata, vállalkozásra és rablóhadjáratokra való kedve korán érintkezésbe hozta a hellén világgal, különösen Kisázsia tengerészeivel, a lydiaiakkal. Innen származik a keleti stilus sok nyoma művészetökben, mesteri ügyességök a bronz-munkában, babonás hitök egész rendszere, az áldozati állatok beleiből és a madarak repüléséből való jóslás tudománya, a halottsiratás komor szenvedélyessége, a buja érzékiségre és sivár szenteskedésre való hajlam, a koczkajáték, a phrygiai kettős fuvola és a lydiai érc-tuba, a himzett bíborköntösök és a cothurnus királyi viselete, sőt a mimikai előadók neve is, kiknek etrusk neve *istri* volt, de hazájuk után *ludii* vagy *ludiones* nevet kaptak, valamint játékuk neve is *ludus* (*loedus*) volt. Lydiaiak lehettek az etruskok isko-

lamesterei, valamint később a rómaiak viszont az etruskokhoz jártak iskolába, és így a *ludus* szó az oktató intézet megjelölésére is szolgált; még Plautusnál is *Ludus (Lydus)* a gyermekek felügyelőjének a neve. A nagy döghalál, mely Kr. e. 364. dühöngött, a drámai előadás első kísérletére adott alkalmat; eleinte minden művészi czél nélkül, kizárólag babonából játszották el. *Livius Andronicus Odysia*-ja és tragœdiái meg comœdiái után, a melyekben ő vitt először *miles gloriosus*-t a római színpadra, az első valódi költő lépett fel Rómában: *Cn. Naevius*, a kinek nagy érdemét a római irodalom és nyelv körül méltán ünnepli a Varrotól vagy talán Lampadio kiadásából származó sírirat:

Mortales immortales si foret fas flere,
 Flerent divæ Camenæ Nævium poetam.
 Itaque postquam est Orcino traditus thesauro,
 Obliti sunt Romai loquier Latina lingua.

Q. Ennius a műköltés egész birodalmát rendkívüli sokoldalúsággal művelte. A valódi daktylikus hexameter, feloldhatatlan kétidejű emelkedésével és a ruganyos szerkezettel, melyet a metszetek hoznak létre, alkalmas volt arra, hogy a nyelvet valódi fegyelembé szorítsa. Ennius a görög formatisztaság ismerője; neki köszönhető, hogy a kifejező római nyelv nemcsak visszanyerte teljes hangzását, hanem költői szókincset és tovább fejlesztésre való képességet is nyert. A történetíró Liviusnak finomabb-érzékű olvasója nem ritkán véli felismerhetni Ennius költészetének lehat, oly színeket és vonásokat, melyek reá emlékeztetnek, és e benyomásokból körülbelül képet alkothat magának a munka meleg plastikájáról. A nagyszerű munka, még találóbban jellemezve a bizonyára későbbi *Romais*, mint az egyszerű *Annales* címze által, századokon át a rómaiak költői nemzeti könyve volt és sokan még az előhaladott és tökéletes művészet korszakában is tiszteletreméltónak tartották.

A második fejezet a drámát fejtegeti, kitűnően magyarázó nevet adva egyes fajainak: a *fabula palliata* az attikai-római vígjáték, a *fabula praetextata* történeti dráma, a *togata* nemzeti vígjáték és az *Atellaniana* campaniai bohózat. A sarsinai lúdtalpnak, *T. Maccius Plautus*-nak életét és műveit kimerítően adja elénk a szerző. Attól tartok azonban, hogy a vígjátékok tartalmát ilyféle előadásból nem fogja az avatlan olvasó egykönnyen megérthetni. A vígjáték összes alakjait, címzeit, szerkezetét és előadási alakját nagy gondnal fejtegeti Ribbeck. A komikus stílus eszközeit könnyebben lehet a szöveghez csatolt magyarázatban, mintsem összefüggő előadásban teljesen feltüntetni. Némely jellemző és többször ismétlődő vonás: az érdeklődést előmozdító meglepés és meglesés, a hirmondások, a félreértések és tévedések, a színjátéki csalódásnak pajkos megzavarása és a beszéd eszközei, u. m.

tulzás, szidalmazás, ingerkedés, hízelgés, szójáték, szóképi fordulatok, görög morzsák. *Statius Caecilius* után *P. Terentius Afer* részeseül behatározható tárgyalásban. A drámai művészet nagyobb mélységével, melyre *Terentius* törekedett, összefüggő a lyrai vagy operette-szerű elemnek jelentékeny gyengülése, *Plautus*hoz és *Cæcilius*hoz hasonlítva; azon terjedelmes *canticum*-okat többféleképp váltakozó rhythmusokban, melyek a cselekvényt vagy egészen feltartóztatják vagy legalább a zenei hatások mögött háttérbe szorítják, csaknem egészen elhagyta, és talán erre is akart *Cæsar* a *sedati motus* kifejezésével czélozni. Egészen száműzte a szilaj anapestusokat. Általában csak két darabjában fordulnak elő egyéb versek jambusoknál és trochæusoknál: az elsőkben, az *Andriá*-ban, és egyetlen egy rövid helyre szorítkozva az *Adelphoe*-ben. Az epigonok és a *plautusi* vígjáték másodvirágzásának leírása után *Sextus Turpilius*, azután pedig a tragœdia fejlődésének elmondása következik. *M. Pacuvius* műveiben előszeretettel találunk a bonyolult cselekvények iránt nagyszámú személyzettel, szorosra vont csomók, érdekesítő cselszövény, összetévesztések és nem sejtett felismerések, erős megindulások és a részvét fölgerjesztése iránt, túlnyomólag az euripidesi szellem irányában és azon túl is. A legtermékenyebb római tragikus *L. Accius* volt. Az erősen kiemelkedő politikai elem, a polgári zavaroknak, királyok és kényurak emelkedésének, bukásának, visszahelyezésének, meggyilkolásának, a bitorlók büntetésének ábrázolása beillik a *Gracchusok*, *Marius*, *Saturninus*, *Livius Drusus* és *Sulla* idejébe. A cicerói korszakban *Accius* drámáit klasszikusoknak tartották és lelkesedéssel nézték. Különösen a főrangúknak voltak rokonszenvesek. *Eurysaces* előterjesztései az elüzött *Telamo* javára, érdemeinek dicsőítése, a hálátlan argosziak ellen hangoztatott szemrehányás, kik az önfeláldozó jótevőt a számkivetésben hagyták epedni: mindezt egy Kr. e. 57. (a. u. c. 697.) évi előadáson *Clodius Aesopus*, a színész, nagy hatással használta fel politikai tüntetésre a számkivetésben levő és vele baráti viszonyban álló *Cicero* javára. *L. Afranius* egy fabula togátájának, a *Simulans* című épületes családi drámának ugyanazon évi előadásakor pedig egy ebben előforduló gyalázó *canticumot* használtak politikai tüntetésre. *P. Cornelius Lentulus Spinther* consul, ki az elnökséget vitte, akkoriban mint az egész főrangú párt azon dolgozott, hogy *Cicero*t visszahívják számkivetéséből, és ez alkalommal is részére igyekezett nyerni a közvéleményt. Nyilván az ő intézkedésére amaz énekesek egyszerre mind a nézők közt ülő *Clodiusra* irányozták tekinteteket, taglejtésöket és szavokat és így a hirhedt demagogust közgúny tárgyává tették. A *Varro* említette fabula *prætextatában*, mely a *Juno Caprotina* tiszteletére évenként július 7. (*Nonae Caprotinæ*) tartott női áldozatünnep eredetének legendáját ábrázolta, *Tutula* vagy *Philotis* önfeláldo-

zása ugyanaz mint a bibliai Judithé. A *fabula togata* vagy *tabernaria* a társadalmi osztályoknak egymással való összekeverését mint az illemtől alkotott fogalommal ellenkezőt nem engedte meg; ezen előítélet mellett a vígjáték sohasem fejlődhetett ki teljesen és szabadon. Sőt ez illemszabályok merevsége annyira ment, hogy a költő nem jellemezte az itáliai rabszolgát úgy, mint az athenæivel tehettkék, gazdájánál okosabbnak, nehogy a köteles tisztelet kárt valljon. Általában a hang komolyabb, sőt szárazabb volt mint a palliatában és bőven voltak közbeszóve erkölcsi mondások a hallgatók épülésére. A *fabula Atellana* csekély terjedelmű bohózat volt, talán egyfelvonásos, kevesebb személylyel, mint a palliata; a csomó megoldása gyorsan és önkényesen következett. Az apró bonyodalmak és cselszövények, melyeket nem nélkülözhettek, a görög szomszédoktól kölcsönözött *tricae*, fonadék, nevet viselték, melyből a közönséges nyelvhasználatban *intricare* képződött. Mint az ó-attikai vígjáték, az Atellana pajkos gúnyolódást engedett meg magának élő kortársakra, magas állásuakra is, legalább beburkolt módon; ismert személyek nevét is kimondják. A mimus női szerepeit valóban nők játszották, kiktől a nézők a Flora-ünnepén régi kicsapongó szokás szerint a darab végén azt kívánhatták, hogy vesék le lepleiket és valószínűleg valami feslett tánczot járjanak. Egyedül a mimus vetette meg mindig az álarcz használatát. További jelül, hogy a személyek a legrealisabb valóság talaján mozognak, cothurnus és soccus nélkül léptek föl; innen e műfaj *fabula planipedaria* neve. Legkedveltebb és legazokottabb tárgyát a megcsalt férjek bajai nyújtották. Nem ifjú emberek és hetérák szerelmi kalandjairól volt itt szó, hanem a matrónák szerelmi bűneiről. A férj rendesen kopasz, tehát túl van virágkorán, valószínűleg süket is és mindenesetre tetőtől talpig tökfilkó, *stupidus*, ki mindenki gúnyjának czéltáblául szolgál és a palliata öregeinek sorsában osztozik, hogy rászedik. Körülötte csoportosúlnak a hűtlen feleség és előkelő gavallérja, a hű rabszolga (patriarchális szokás szerint *familiaris* néven) mint az úr meghittje, a ravasz szobaleány (*cata carissa* v. ö. *carezzare, caresser*), a ki a palliata cselszöve rabszolgájának rokona, úrnője szerelmi titkait támogatja és imádója előtt az utat egyengeti. A rövid, négyszögű felöltöt viseli, melyet hátrafelé visszahajtottak (*ricinium*), és oly állandó e szerep, hogy az ókorban e ruhaféléttől vették a mimusnak *fabula riciniata* nevét.

A *satira* régi fesztelen műfajának új jelleget adott *C. Lucilius*. Széles folyamban, mely sok iszapot is vitt magával, ömöltek fesztelen csevegései, gyorsan odavetve, a hogy levelet irnak, nem igen érintve a vésőtől. A gazdag, túláradó szókinszből megfontolt választás nélkül meritette a legdrasztikusabb kifejezéseket. A mint az életben beszéltek, úgy írt, kényelmes társalgásban, görög morzsákat, homerosi visszaemlé-

kezéseket és parodizálva görög költők egész verseit belekeverve. Dialogszerűen, csaknem drámailag, a mint a satira természete kívánja, fesztelesenül járt ide-oda a beszéd; alkalmilag a levélformát is használta. Hang és szín igaz volt; semmi pathos, semmi fagyos retorika, semmi mesterkélt élcz, hanem természetes vídámság, meg nem vesztegetett ítélet és olyan nyelv, mely minden dolgot becsületesen a maga nevéen nevezett: ezek voltak e népszerű író maradandó bájai. *M. Terentius Varro Reatinus* egyike a legfigyelemreméltóbb és legimpozánsabb jelenségeknek a római irodalomban. A mezei gazda és államférfi gyakorlatát a legnagyobb-terjedelmű tudományos tanulmányokkal és páratlan irodalmi termékenységgel kötötte össze. Mint a római ó-kor legnagyobb polyhistorja és encyclopædistája a legapróbbat sem mellőző gyűjtői szorgalom mellett megtartotta az egész fölötti tág, rendező áttekintést. Ő vezette be a menipposi satirát a római irodalomba. Sok-oldalú irodalmi működésének czélja az volt, hogy honfitársait otthonosakká tegye világukban, a mennyei és földalatti istenek világában, az államban és családban, megismertesse az országgal és néppel, nyelvvél és irodalommal, erkölccsel és joggal, és múltjoknak szeretetteljes megértéséből helyes tekintettel és érzékkel lássa el őket a sokfélekép aggasztó jelenre nézve.

Az alexandriai költő-tudósok szerették a tudományos kutatás eredményeit mértékes formában előadni, a tudományos munka komolyságát a múzsa becses köntösebe öltöztetni, és ha egyes esetekben nem is lehet a mintákat kimutatni, a római írók semmi más forrásból nem merítették az ösztönzést rokonnemű kísérleteikre. Így támadt a *didaktikus* műköltés. Legkiválóbb művelője *T. Lucretius Carus*. Nagyon messze volt a «kéj» azon érzéki felfogásától, a melybe nemtelen kortársai, mint Piso, Ciceronak ellensége, beleestek. Ő azt mélyen és nagy-szerűen fogta föl. Sziklaerősségű hit bensőségével adta át magát egy oly tanításnak, a mely az emberi sors minden nyomorúságával szemben vigasztalást adott, igaz, csak azon egyetlen vigasztalást, hogy semmi sötét, ellenséges hatalom nem gyakorol reá befolyást és hogy a halál mindennek véget vet. A természet tudományos kutatása iránt való lelkesedés, a mindenség felfogásának vágya Lucretius óta be van oltva a magasabb-hangulatú költőkbe: eszményök az, hogy feljussanak o megismerés magaslataira.

Az első kötet utolsó fejezetében, melynek czíme: Régi és új iskola, *Q. Lutatius Catulus*, *A. Iurius*, *Hostius*, *Sueius* és mások irodalmi működése között megemlékezik szerzőnk *Cicero* költői kísérleteiről is. A nagy szónok e műveiről igen kemény ítéletet mond. Cicero sem szerzett irigylendő hirt magának mint régi stílusú történeti költő; fájdalom, ő maga gondoskodott öntetsző és bőséges idézés által legjobban arról,

hogy «nevetséges» költeményei nem súlyedtek egészen jótékony feledésbe. Miért bírta rá a viszketeg az irodalom minden ágát megkísérteni, a veleszületett forma-adó könnyűség (mert a versek is, ha egyszer éji szabad idejében neki indult, sok százával folytak tollából), minden előtt azonban hiúsága és ellenállhatatlan ösztöne saját Homerusává lenni (kivált mivel mást vagy jobbat nem talált): miért csábították el mind az ellenséges hatalmak, hogy «Apollo és a múzsák akarata ellen» mesterségökbe belekontárkodják? Miután már prózában egy görög és egy latin emlékiratban megörökítette büszkeségének esztendejét és gondoskodott, hogy több barátja ugyanezen tárgynak szentelje tollát, Kr. e. 60. tavaszán vagy nyarán vette elő a költői kidolgozást és deczemberben megelegedésére befejezte. De az mégis túlment a megengedett határokon, hogy e munkában a görög költemények elhasznált fictióit önmagára alkalmazta és fiatalkori történetével kezdve ihletten elbeszélte, mint vette őt, a gyermeket, nem kisebb lény, mint Minerva, iskolájába; s később, midőn Róma, következőleg a föld kerekége veszélyben volt és nyilván maga Juppiter sem tudott segíteni, mint hívták őt, a haza jövődjé «atyját», az istenek tanácsába, hogy beadja szavazatát vagy utasítást kapjon mennyei küldetésére nézve; végre a harmadik könyvben befejezésül mint intette Calliopa néni a derék consult, hogy csak szépen haladjon tovább az ifjúsága óta megkezdett ösvényen és legyen öröme hazafias polgártársainak, a főuraknak; és ráadásul mint bocsátotta el még Juppiter is dícsérő beszéddel. E «burschikos» hangból kihallatszik Scheffel jóízű parodiája: die neun antiken Tanten. E felfuvalkodott rococo-költészet peczkes bőbeszédűségéről és unalmasságáról, így folytatja szerzőnk, izlelőt adhat az elnyújtott beszéd, melyben Urania maga, miután minden jó véget ért, fárasztó teljességgel felsorolja, mily csodálatos jeleket adtak az istenek az átélt idő előtt és alatt. *Sueius* szellemi irányához tökéletesen illik, hogy a római irodalomnak, a menyire áttekinthetjük, az első *idyllt* ajándékozta. Kimerítően és rokonszenvenvvel ír szerzőnk *C. Valerius Catullus*-ról, a caesari korszak legszeretreméltóbb és leglángeszűbb költői természetéről. Igen gyengéden szól Lesbia híres madaráról. Catullusban valódi költői természetet szeretünk: közepette áll az életnek és a múzsá megadta neki kimondani, a mit szeret s szenved. Gondolatvilágának és szellemi törekvéseinek terjedelme nem volt tágas; bölcsélet és tudomány nem betegítették meg. A tettnek sem volt embere: magának és barátainak élt, a szépségnek hódolt, és ha nem is szeplőtlen tiszta, de őszinte és hű lélek vallomásait hagyta hátra. Mint ifjú alak él a hallhatatlanok között, az ifjúság előnyeivel és hiányaival. Az utóbbiakat korának mértéke szerint kell megítélni és nem verseinek filiszteres magyarázatával, a mit maga is határozottan elutasít.

A második kötet eleje az irodalom pártfogóival foglalkozik: *Augustus*, *Maecenas* és *M. Valerius Messalla Corvinus* körének ismertetése után *Asinius Pollio* érdemére tér, a melyet azzal szerzett, hogy az első nyilvános könyvtárt alapította Rómában a parthinusoktól elvett hadi zsákmányból. A *Libertas* atriumában az *Aventinuson*, hol régtől fogva tanyáztak a költők, mindenkinek használatára elrendezték *Hellas* és *Róma* irodalmi kincseit és az aggkorú *Varro*, kit *Caesar* egykor ennek őréül szánt, volt az egyetlen élő ember, kinek képe e szentélyt ékesítette. *Vergilius* a *Ciceróval* is barátságban élt epikureus *Siron* oktatásából merítette a bölcséleti tanulmányok iránt való lelkesedését, mely egész életén át kísérte. Legfőbb eszményként lebegett előtte a természet titkait kikutatni és csodáit elbeszélni. Aránylag későn lép fel a költő tekintélyesebb alkotásokkal, melyek nevére méltók. Hogy az úrt betöltsék, kritikátlan irodalombarátok egy századdal később mindenféle gazdátlan jóságot, részben nyilván későbbi eredetű értéktelen holmit állítottak össze ifjúkori művei gyanánt. A dús-legelőjű *Minciosíkság* parasztfiához egy dal sem illett jobban, mint a pásztoroké: itáliai legelőkön is megszólaltak a nádsíp hangjai; a fehér hattyúkkal népes széles folyó, mely lassan kígyózott végig a nádas partok között, kövér nyájakat látott a zamatos sikon legelni. *Asinius Pollio*, a ki Kr. e. 43. (a. u. c. 711.) óta mint *legatus* állt az innenső *Galliában*, serkentette a természet tiszta-hangúlatú fiát a falusi idyll, a *bukolikus* műköltés ápolására. Az új kormányzat egyik legfontosabb feladata volt a lázadások és háborúk által elvadult nemzetet a béke termékeny munkáihoz visszavezetni, az elpúsztított földnek új tenyészetet biztosítani, a kimerítő uradalmi gazdálkodás helyett a kisbirtoknak való kedvezés által a talajt megifjítani és lassankint ismét békés otthonában elégedett, szorgalmas falusi népet nevelni. A császár e politikai szándékát *Vergilius* az ő *Georgica*-ival segítette elő. A szeretetreméltó, kedélylyel és szellemmel teljes munka a római költés legnevezetesebb drágaköveinek egyike és legjobb oldaláról tünteti fel a szerzőnek, valamint nemzetének *geniusát*. Az *Aeneis*-ben a könyvek könyvével akarta *Vergilius* nemzetét megajándékozni, oly munkával, mely egy öntetben azt nyujtaná a rómaiaknak, a mit *Homerus* a görögöknek, sőt még többet, mint ezt: tükröt, melyből mindaz, a mi a rómaiaknak szent, tisztelgetreméltó és kedves volt az ősidőkben, együttes képben sugározzék szemökbe. Már műve tervezetében kitünik e vetélkedés, mert az első rész az *Odysseára*, a második az *Iliasra* emlékeztet. Mindamellett mégsem béna utánzás terméke az *Aeneis*, a költő minden függése mellett saját szellemét lehel: melle magasabbra emelkedik, tekintete tágabb, látóköre nagyobbserű. A vidám bizalom feltörekvő szelleme leng át költeményén; a nagy, boldog jelen magas ormáról tekint vissza az útra,

melyen Dardanus sarjadékai áthatnak, hogy kitűzött céljokat elérjék. A befejezetlenség minden nyoma mellett Vergilius Aeneise legnépszerűbb lett a rómaiak minden költeménye közt, minden későbbi epikusnak mintája, nélkülözhetetlen és sohasem feledett, folyton lemásolt, magyarázott, grammatikusoktól és retoroktól kizsákmányolt tankönyv, a szellemi emelkedettség és kinyilatkoztatás kincsés bányája, sőt örvény a babonás, esztelen töprengés számára, világító fény a nagy költők előtt, kik Italiában újra feltámasztották a nemzeti költés szellemét.

Ha *Horatius* költeményeit azon csoportok szerint szemléljük, a melyekben ő maga egyesítette és kiadta, könnyen bebizonyítható, hogy e könyvek nem zárt sorozatban keletkeztek egymás után, hanem hogy a szerző egyidejűleg ápolt különböző műfajokat és majd ebben, majd abban az alakban alkotta műveit. *Epodus*-ai közül jobbak a politikaiak. Kevésbé élvezhető egy sorozat személyes támadás ismeretlen egyének ellen; archilochusi epével és catullusi nyerseséggel, igaz, hogy nem takarékoskodnak, de a szerző haragja közömbösen hagy bennünket. Ártatlan tréfával és kedélyességgel ritkán találkozunk e könyvben. Vergilius dicsérő szavai a falusi életről barátjainak körében sok vidám mulatságra adtak alkalmat, mikor az eszményt és valóságot egymással szembe állították. Mint efféle elmélkedés gyümölcse tűnik fel a 2. epodus, e kecsesen ironikus hangulat-dal, mely olyan csinosan megvilágítja a kívánság és teljesítés között levő különbséget. Élénkségekben és a kifejezés erőyes élességében a duzzadó ifjúságnak e termékei nem csekélyebb-értékűek a catullusi jambusoknál. Az *ódákban*, a melyeket Ribbeck szerint az aeliái lyra módjára mind négy soros versszakokra kell felosztani, igen nagy a görög költés hatása. Minden időben a szerelem volt a lantos költés fő-tárgya. Horatius dalaiban is meglehetősen széles tért foglal el, de a költő szívét nem tölti be. Sok nőt szeretett, de ügylátszik, ez «ezer bolondság» közül alig egynek adta oda magát komolyan; dicsekszik állhatatlanságával. Egy viszony sem tett mélyebb hatást sorsára, szellemi fejlődésére. Horatius szerelmi költésének egyetlen gyöngye a Lydiával való kettős marad (III, 9.), a jó hangzás mesetermíve nyelven és rhythmusban, tökéletes harmonikus remekmű a finom tagok szoros összeillesztésében is. Holott szerelmi költeményei nem ritkán úgy hangzanak, mint idegen minták után irt gyakorlatok, és részben valóban azok is; társasági dalaiban egészen más hangja van az őszinte hangulatnak, akármennyi származik köztük görög forrásból, névszerint Alcæus Symptotikájából. A visszatérő tavasznak mindig új gyönyörűségét új meg új élvezettel rajzolja a természet érzelmes barátja. Horatius nemcsak vidám társalkodó volt, hanem kedélyes és ragaszkodó jó barát is. Örömben és szenvedésben részvétellel és biz-

tatással kíséri övéit, mindenkit a maga módja szerint vesz, tréfásan vagy komolyan, ingerkedve vagy intve, szerencsét kívánva vagy vigasztalva. Pártfogóira és előkelő barátjaira írt dics- és dicskölteményei oly hódolatok voltak, melyekkel a költő súlyosabb igényektől váltotta meg magát. Ily művektől, melyek nem szabad ösztönből származtak, nem lehet benső hatást várni; a művészi értelem, nem a közvetlen érzés alkotásai. Szép és a lelkes hazafához méltó feladat volt a császári kormányzás alapelveit és céljait a nemzettel a magasabb dal formájában is megértetni, az isten-ihlette dalnok papi méltóságával hirdetni az örök tanokat, melyeken az állam és a társadalom nyugszik. Mint Vergiliust és más társait, Horatiust is határozottan serkentette és biztatta Mæcenas és Augustus, hogy a római szellem benső ujjászületését költői szavának hatalmával támogassa. Bensőleg vallásos természet Horatius nem volt, bármily ingadozók voltak is bölcséleti meggyőződései. De a lantos költőnek nyelvére és gondolatainak képletes kifejezéseire nézve nélkülözhetetlen volt az istenek világa, és a politikus a tömegre nézve a hitben ismerte föl az erkölcsiség multhatatlan alapját, az isteni tiszteletben a közszellem emelésére való pótolhatatlan intézményt. Dalainak szerkezetében az építészeti tagolás bizonyos egyenértéke uralkodik, a mint általában az antik művészet törvényein alapúl, merevség és sablon nélkül. Minden műszorgalom, érzék és izlés mellett, mely Horatius dalaiban érvényesül, igazi szellemének kincses ere mégis sokkal hatalmasabban tör ki azon tartalmas, jókedvű csevegésekben, melyektől maga a szerző szerényen megtagadja az igazi költői alkotások rangját. Ez a *satura*, melyet Ennius a római irodalomba bevezetett és Lucilius határozottabban kidomborított. Tőle vette a daktylusi hexameter metrikus alakját. Közvetlenül a háborúból való visszatérte után fogott e csevegésekhez (*sermones*), melyek közül azokat, a melyeket határozott személyekhez intézett, *epistula*-knak nevezik, ámbár nem épen mind viselnek erős személyi bélyeget. A satirák fölötté művelt, gazdag-olvasottságú szellemes világfi csevegései, ki zavartalan kedvvel és kimagasló ítélettel szemléli maga körül az életet. E csendes megfigyelés eredményét mintegy bizalmas naplóban helyezte el, mindenek előtt barátjai és egy kicsiny válogatott kör számára. Midőn maga már semmi újat sem akart alkotni, mégis annyira szíven feküdt a költés művészete és virágzása, hogy mintegy hagyományúl a fiatal nemzedék számára összefoglalta elveit és utasításait, nem ugyan a tankönyv kimerítő teljességével, hanem szabad választékban szemléltetőleg és jókedvűen kidolgozva néhány fejezetet. Ebből áll az *Ars poetica*.

E korszakban a *fabula togata* új műfaját találta fel Mæcenas egy szabadosa, C. *Melissus* Spoletumból, Augustus tudós könyvtárnoka.

Ennek a fajnak a nevéből, *trabeata*, azt lehet következtetni, hogy túrgyai a római lovagrend életéből voltak véve, tehát a kispolgárság talaról a társadalom magasabb hangjához, az előkelőbb művelt közép-réndhez emelkedtek fel.

A szerelmi elegia hosszabb leirása után szerzünk *C. Cornelius Gallus*, majd *Albius Tibullus* méltatására tér. Minden római elegia-író közt leginkább Tibullus közeledik a klasszikus kor nagy görög mestereihez a nélkül, hogy tőlök függne. Mesterkelt utánzás, olvasottsággal való pompázás távol van tőle; mint egyszerű és bensőséges természet önálló marad; egészen uralkodik a gondolatok és nézetek nem épen tág körén, a melyben mozog. Vidámság egy kis melancholiával mérsékelve, benső, érzékileg meleg érzelem, de a pajkos kedv lehelle-tével fűszerezve: ezek a tibullusi dalok alap-accordjai. *Sulpicia* elegia-füzére nem Tibullustól való; a Tibullus főcíme alatt összefoglalt elegiák harmadik könyve pedig *Lygdamus* nevű középszerű költőtől származik. *Sextus Propertius* a város fia volt és költői szive könnyen lángra lobbant; teljes hullámain vitte őt az élet. Az utcán őgyelegve vagy gyaloghintóban, a csarnokokban, a színházban volt található a tarka tömegben; ott leskelődtek zsákmányra vágyó szemei. Hódolt az előkelő hölgynek valamint a megvásárolható hetærának. A pikáns ingerelte, heves szerető volt, nem szelid pásztorórákra való, élvezni sem akart kemény harc nélkül. Édeleg a szenvedélyes fájdalmak kéjében.

Ovidius művészetének igen nagy és beható fejtegetés jut. A *Corinna-dalok* egyikében sem csendül meg igazi szívhang; ügyesen és kecsesen készültek, de sablon szerint és iskolai ízök van. Ha a szerelmi elegiák többi készletét vizsgáljuk, melyek amazokkal az *Amores* cím alatt vannak egyesítve, azt a benyomást nyerjük, mintha erotikus köz-helyeknek csaknem teljes gyűjteménye, Amor encyclopædiája vagy palæstrája volna, melyben a művészi tanulmányoknak, élcznek és képzelemnek több része van, mint a kedélynek. Leleményt és átélt dolgot legkevésbbé lehet az ifju versművész erotikus tanulmányaiban keresni. Míg elődei élő képeket és mélyen érzett hangulatokat juttatnak kifejezésre, Ovidius abban tetszik magának, hogy adott helyzeteket és motívumokat zsákmányol ki pezsgő retorikájának kabinet-képei számára. A pajkos kellem, mely a költőnek olyan jól illik s melynek a bensőség hiányáért is kárpohtást kell nyújtania, néha buja játékká fajul el. Soha sem érti komolyan erkölcsi felháborodását. Egy *παρακλασίδιον*, I, 6, fő részében öt nagyobb, négy-négy distichonos fejezetet egy refrainnel, *tempora noctis eunt: excute poste seram*, végez; e stropha-véget, melyet a bukolikus költés mint népies elemet kedvel és Catullus Sapphonak meg a hellenisztikus költőknek példájára menyegzői dalaiban és a Parcaldalban alkalmazott, itt találjuk először a elegiában. A szerelmi elegia

mellett a *heroikus szerelmi levél* rokon faja is foglalkoztatta Ovidiust. Közvetlenebb a hang Sulpicia és Cerinthus levél-váltásában Tibullusnál. Új alkotás volt Ovidius részéről a római irodalomban, a mint dicsekszik is, a mythikus multból való tárgyak és személyek választása leveleiben. Medea és Jason viszonyának fölbomlása a tizenkettedik hősi levél anyagát szolgáltatta. Valószínű, hogy nemcsak e hősnő jellemzése, hanem tényleges föltevések, motívumok, gondolatok is, mint akkor épen lelkében éltek, közösek voltak a levéllel és később irt *tragoediájával*. Ovidius sohasem átallotta önmagát ismételni. Ehhez járul Seneca tragoediájának megegyezése Ovidius elegiájának lényeges vonásaival, és valószínű, hogy amaz kiválóan elődjének drámájára támaszkodott. Ovidiusnak ez egyetlen színműve a legnagyobb elismerésre talált. Ez mutatja, úgymond Quintilianus, mennyit tehetett volna e költő, ha elhatározza magát, hogy geniusának parancsoljon, a helyett, hogy engedjen neki. Még Tacitus kortársai is elragadtatva olvasták e darabot, éppen úgy mint Varius Thyestesét. Mindig Ovidius gyöngeségeinek egyike volt, hogy szellemes ötleteinek nem tudott ellenállni, enyelgő műzsájának gazdag játékát nem tudta korlátok közt tartani. A *kettős levelekre* nézve csak az a lehetőség marad fenn, hogy egy, Ovidiusnak kivált későbbi modorában jártas utánzó még jókor készítette és hogy Ovidius halála után a heroissokkal a közös epistolæ név alatt nagyobb tömeggé egyesültek. Az *Ars amatoria*-nak, a romlottság (*nequitia*) tankönyvének, mely megkapó, kíméletlen realismussal, bővítő bájjal, fölötte mulattatóan és szellemesen volt írva, édes, mélyreható mérég hatását kellett az ifjakra és leányokra gyakorolnia. Ha a higgadt műszemlélet álláspontjára helyezkedünk, persze csodálnunk kell a lélektani pillantás finomságát és élességét, mely ilyen tömeg találó és igaz vonást gyűjtött össze, és az ecset mesteri voltát, mely a megszólamló élenkséget adta nekik. A *Remedia amoris* megírására a kényelmetlenség és bizonytalan lelkiismeret némi érzése serkenthette előbb említett művével szemben. Azért csakis kisebbik részében sikerült. Ugyanaz a modor ez, csak hogy már kitaposva, néha fecsegő, a bárgyúság árnyalatával. A *Fasti*-ban költői commentárt irt a római naptárhoz, még pedig Callimachus és Propertius mintájára elegiai distichonokban. Természetesen nem a tudományos problémák ingerelték, az áhitatosság előmozdítása sem feküdt nagyon a szíven; de a jelenkori népeletből való képeknek és a nemzeti őskor legendáinak bősége csábító tárgyat nyújtott az ábrázolónak és elbeszélőnek. Hogy a régiek mily benső érzéssel birtak a természet iránt, annak egyik legcsattanósabb bizonyítéka az ősrégi és mélyen a népszellemben gyökerező felfogás, hogy emberi lélek és érzés él az egész természetben és annak minden teremtményében, hogy közös lehelet vonul át a mindenségben és

a teremtés ura rokon lényektől van körülvéve. Mindennemű állatok és növények, források és folyók, hegyek és kövek, még a völgyek testetlen visszhangja is: mind csupa emberek, kiknek velök született alakja a végzet vagy bűn következtében, engesztelésül vagy megváltásul ilyen alakba ment át, mely jelképileg, sarkastikus vagy fájdalmas kifejezéssel multjokat, lényöket, utolsó érzelmöket idézi vissza. Mert abban áll ez átalakult teremtmények megható varázsa, hogy bensejök változatlan marad, de érzelmeiknek csak tökéletlen kifejezése sikerülhet nekik. Ilyen alapon írta Ovidius *Metamorphosis*-ait. Pythagoras, ki a lélekvándorlásról szóló tana szerint maga is egy beszélő példa a metamorphosisra, a földi dolgok átalakuló képességének bizonyítékát adja elő. Ovidius magát a philosophust beszélteti: ez, még nem teljesen befejezett elrendezésben, az új pythagoreus iskola tanítása. Ovidius bukásának oka Ribbeck szerint valószínűleg az, hogy tanuja volt egy bűnös találkozásnak Julia, Augustus unokája, és Silanus közt; ez utóbbival bizonyára baráti viszonyban állt s a nélkül, hogy sejtene, miről van szó, alkalmat szerezhetett találkozásra. Midőn a bűnösöket tetten érték, közelökben, talán a költő lakásán, a Szerelmi művészet egy példányát találták. E körülmények elegendők voltak arra, hogy a császár legnagyobb haragját fölgerjeszszék, közvetlen cabinet-parancs kiutasításra (*relegatio*) ítélte és megkímélte a számkivetéstől (*exsilium*). Tomi, ma Küstendse, egykor a kalmárkodó miletusiak gyarmata, akkoriban római erősség Moesia keleti szélén, a Pontus Euxinus nyugati partján, a mai Dobrudsában, félig görög, félig geta népeiséggel, melyben a barbár elem uralkodott a görögön: ez volt tartózkodása helye. A *Tristia* és *Epistulae ex Ponto* című könyveiben több büszkeséget és méltóságot lehetne kivánni. Bűnbánó töredelme férfiatlan, alázatos hódolatai és esengő kérései a koldus cliensek hangjáig süllyednek, túlzásai gyanút keltenek érzületének őszintesége iránt. Szabadulás után való vágya néha elkészeríti.

A kicsinyek és a névtelenek csapatát feledés borítja, Némelyiköknek még nevét sem ismernők, ha a nagyok valamelyike mellesleges fölemlítéssel meg nem mentette volna a teljes feledéstől. Egy sincs köztük, kinek elvesztét sajnálni kellene; alig egyikben-másikban égett saját szellemének egy kis szikrája, bármily nagylelkűen ruházták fel őket megtisztelő czímekkel genialisabb barátjaik, kik közt Ovidius volt a legbőkezűbb.

Ribbeck művét, a melynek szavait az előbbi lapokon majdnem változtatlanul idéztem, az *epyllion*-ok műfaja fejezi be. A *Ciris*, *Moretum* és *Culex* szimű kis epost Vergiliusnak tulajdonították, de egyik sem származik tőle; az utolsót Kr. u. 30 körül csempészték művei közé. A *Copa* című Propertiusnak valamely szellemi rokonától eredhet.

A fordító Ribbecknek meglehetősen nehéz és sajátszerűen színezett stílusát híven és mégis magyarosan fordította; alig tűnik fel itt-ott egy-egy idegenszerű kifejezés. E munka átültetése tudományos irodalmunkra nézve határozott nyereség. Szakszerű revisióját Némethy Géza végezte.

Dr. POZDER KÁROLY.

Latin elemek a magyar nyelvben. Írta *Kovács Lajos*. Budapest, Palas-részvénytársaság nyomdája. 1892. Ára 50 kr.

A magyar nyelvbeli idegen elemeknek minél pontosabb és minél teljesebb kimutatása nyelvtudományunknak egyik legfontosabb feladata. Egyrészt külön kell választanunk nyelvünk eredeti szókincsét az idegen elemektől, hogy saját nyelvünk története és hangjainak fejlődése világosan álljon előttünk; másrészt ismernünk kell azt a hatást, melyet az egyes szomszéd népek különböző időkben nyelvünkre gyakoroltak. S ebből a szempontból nemcsak az egyes szavakat kell lehetőleg teljesen összeállítanunk, a melyek az illető idegen nyelvből a magyarba jutottak, hanem ki kell mutatnunk az idegen nyelv esetleges hatását egyes kifejezéseink alakulására, a szavak használatára, sőt egyes esetekben a szórendre s néha egy-egy új képző keletkezésére és használatára is. Ily szempontból még egy idegen nyelv hatását sem méltatta senki. Legteljesebb az az összeállítás, melyben Kőrösi Sándor a magyar nyelvbeli olasz elemeket mutatja be (előbb a *Nyelvőr XIII—XVI.* köteteiben, s utjabban bővítve s tanulságos bevezetéssel ellátva a fiúmei főgymnasium 1891/92-iki értesítője mellett). Miklosich munkáját (*Die slavischen Elemente im Magyarischen*) az újabb kutatások alapján teljesen át kellene dolgozni, a mennyiben sok egyeztetése tévedésen alapul, s viszont sok magyar szóról derült ki újabb, hogy szláv eredetű. A többi nyelvek hatása még ily méltatásban sem részesült; a török elemekkel Budenz és Munkácsi, a német elemekkel Simonyi és Szarvas, a latin eredetű szavakkal szintén főleg Szarvas foglalkoztak egyes cikkekben, de összefoglaló tárgyalásban egyik nyelv hatása sem részesült. Annál nagyobb örömmel kell Kovács törekvését üdvözlőnk, hogy ő össze akarta állítani *a magyar nyelv latin elemeit*. Csakhogy már előre is sajnálattal kell kimondanunk, hogy törekvése éppen nem sikerült, mert e munka nem gyűjti össze mind azokat a szavakat, melyeket már eddigi ismereteink alapján latin eredetűnek mondhatunk, másrészt pedig, — a mi még nagyobb hibája — a szerző nagyon könnyelműen járt el az egyes szavak hasonlításában és sok olyat is felsorol, a melyek vagy egyáltalában nem a latin nyelvből jutottak a magyarba, vagy legalább nem egyenesen onnan vétettek át.

Egész dolgozata azt a hitet kelti a figyelmes olvasóban, hogy a szerző csak dolgozni akart; célja csak az volt, hogy minél több szót összegyűjtson, de sem teljességre, sem az eléje akadt szavak komoly

megfontolására és megrostálására nem törekedett. Ez az oka annak, hogy az egyes szavakról szólva gyakran maga sem tudja, mit véljen rólok s ingadozik két, néha három lehetőség között. Például: *fáklya*. «A szláv nyelvekben is megvan . . ., de nyelvünkbe valószínűleg közvetlen a latinból került.» — *lándzsa*. «Nyelvünkbe közvetlenül az olaszból kerülhetett, de lehet, hogy a latinból vettük.» — *muska*. A szerző elsorolja a szláv egybevetéseket s azután mondja: «Vehettük egyenesen a latinból.» — *Páva*. «Miklosich a szláv kölcsönszók közé sorozza; de vehettük egyenesen a latinból.» Még sok ily pontot idézhetnék, melyekből kitűnik, hogy a szerző nem volt tisztában feladatával, s igen gyakran nem akart, vagy nem tudott színt vallani. Még sajtáságosabb az, hogy két olyan szót is találunk ez összeállításban, melyekről a szerző maga mondja, hogy semmi közük a latin nyelvhez. *Lurkó*. Miután elmondja Kovács, hogy mit tud a latin *lurco*-ról, így folytatja: «Ezzel szemben Budenz a *lurkó* szót eredeti magyar szónak tartja, mely *lur* (e. h. *nur*) szó diminutivuma. Véleményem szerint Budenz állítása a helyes.» — «*Paripa* . . . Nyelvünkbe valószínűleg a perzsa *peripaj* jutott.» — A könnyelmű dolgozásról tesz tanúságot az is, hogy midőn a szerző a 45. lapon végez a latin eredetű szók elsorolásával, még egy hat oldalra terjedő pótléket csap hozzá; ezeket a szavakat, úgy látszik, az alatt szedte hamarjában össze, a míg az előbbi rész a szedőnél volt. Az oly terjedelmű munkánál, mint pl. a *Nyelvtörténeti Szótár*, melynek megjelenése évekig tart, van értelme a pótléknak, mely összeszedi az időközben gyűlt anyagot, de egy alig 60 oldalra terjedő munkát szerzője ne adjon addig sajtó alá, a míg egészen el nem készült vele; kezdőnek pedig még jobban kell arra ügyelnie, hogy munkáját csak akkor adja ki kezéből, ha igazán elkészült vele.

Kőrösi Sándor már bírálat tárgyává tette e munkát a *Magyar Nyelvőr*-ben (XXI. k. 408—416. ll.), elsorol ott néhány latin eredetű szót, melyeket a szerző nem említ, s megrostálja az összevetések közül főleg azokat, melyek az olasz s nem a latin nyelv útján kerültek a magyarba. Ezekon kívül még sok más egybevetéshez is szó fér.

Előbb azokat a szavakat sorolom el, melyek, noha latin eredetűek, kimaradtak Kovács dolgozatából, nem említve azokat, melyeket Kőrösi már elsorolt (i. h.): *addál* l. NyT. Sz.; — *adjutans*; *ágál* l. NyT. Sz.; — *agenda*; — *akadémia*; — *alabárd* l. alabarda, *hastæ* genus Helvetiorum atque Germanorum, Du Cange; — *algebra*; — *alléluja*; — *Alpesek*; — *amputálni*; — *apprehendál*; — *banda* lat. banda. Nomen militiæ ab Alfonso Castellæ Rege instituta apud Victoriam urbem Castellæ; sic dicta a *Banda* seu *toemia rubra*, lata quatuor digitis, quam ipsi a dextro humero sub sinistro brachio circumdabant. Du Cange. — *bandérium*, lat. *banderium*, cohors quadringentorum militum. Cohors militaris. Du Cange. —

báró kl. baro; — *biblia*; — *cédrus*; — *derogál*; — *dirigál*; — *dukál*; — *egzotikus*; — *evangelikus*; — *faktum*; — *fanatikus*; — *firkál*; — *fizika*; — *flaska*; — *formula*; — *fráter*; — *granárium*; — *jubilál*; — *kalandos*; — *kámzsa*; — *kántor*; — *kapuczinus*; — *karbunkulus*; — *katholikus*; — *kritika*; — *láikus*; — *lénia*; — *litánia*; — *letenye*; — *libéria*; — *lira*; — *maczerál*; — *medikus*; — *noviczius*; — *óda*; — *optika*; *optikus*; — *pátriárka*; — *pauza*; — *pedellus*; — *politika*; — *pulzus*; — *regruta*; — *rektor*; — *rigmus*; — *róta*; — *stáció*; — *statisztika*; — *stilus*; — *szercusz*; — *tigris*; — *voks*.

Valószínű, hogy ez a lajstrom sem teljes. Pedig elég nagy hiba, ha egy «Latin elemek a magyarban» címet viselő füzetből ennyi, s köztük oly sok mindennapi szó hiányzik, mint például, hogy csak a három utolsót említsem: *szercusz*, *tigris*, *voks*. Nem lehetne azonban elvitázni még így sem némi érdemet e műtől, ha legalább a felsorolt egybevetések ellen nem lehetne nyomósabb kifogásokat tenni. Már Kőrösi alapos kifogást tesz sok egybevetése ellen, kimutatva, hogy az illető szavak nagy része nem a latinból, hanem az olaszból jutott a magyarba.

Az ott elsoroltakon kívül még a következő, eléggé számos egybevetést kell helytelennek és elhamarkodottnak tartanunk:

csuklya nem a latinból, hanem szlávból való; Kovács csak annyit mond, hogy a szlávban is megvan.

ében, nem a latin *ebenus*, hanem a német *ebenbaum*, *ebenholz*.

gallér, nem latin *galera*, *galerus*, hanem ném. *koller*.

gyűrű. Egyike a füzet legszörnyűbb cikkeinek. Kovács azon kezdi, hogy «valószínűleg a latin *gyrus*», s hivatkozik a Wenzel-codex *gyrus-berék* szavára. Ez a Wenzel-codex új jelenség a mi nyelvészeti irodalmunkban, s örülnénk nyelvemlékeink e szaporodásának, ha nem volna oly világos, honnan ered a szerzőnek e felfedezése. Adatát a NyTSz.-ből vette, s ott így jelölik a forrást: Wenzel X. 53; ha Kovács nem lett volna lusta a források jegyzékét is megnézni, látta volna, hogy ez a hivatkozás Weuzel Gusztávnak Árpádkori új okmánytárára vonatkozik, s az illető adat egy 1291-ből való okiratban található. A kezdethez méltó a cikk folytatása is: «úgy látszik, hogy a magyar nyelvérzék e szót melléknévnek tartotta s az s nélkül használta főnévül.» Ez ugyan abból az adatból még nem látszik; annál kevésbbé fogadhatjuk el e feltevést, mert a gyűrű szó eredete világos. Erről is szól Kovács: «Némelyek [értsd: Budenz] szerint a török ill. csuvas [talán: csuvas!] nyelvből ment át a magyarba.» Majd visszatér szerzőnk ismét a latinra: «A lat. *gyrare* annyit tesz, mint kört alakítani, keríteni, ebből a latin gyrofalco». S a logikai következtetéseknek e remek láncolatát így fejezi be: «Én lehetségesnek, sőt valószínűnek tartom, hogy inkább a lat. *gyrus* ment át nyelvünkbe, mint a csuvasz: *jüziük*».

Kovácsnak el kellett volna olvasnia Budenz cikkét, melyre hivatkozik, s akkor látná, hogy a *gyűrű* csuvas megfelelője nem *jüziük*, hanem *mašürö*, s az ó-csuvasban, a honnan a magyar nyelv e szót vette, alakja *jürű* volt. Ime, hogy vet sutba szerzőnk rég megállapított igazságokat egy-egy alaptalan ötletért!

iszák: bisaccus. Ez egybevetésnél Kovács a Nyelvőr VI. kötetére hivatkozik. Ott azonban ezt olvassuk (102. l.): «az *iszák* idegen szó, de sem a német *sack*, sem ennek latin eredetijével nincs semmi köze».

jázmin, nem a latin, hanem a német nyelvből való.

kémény nem a latin *caminus*, hanem török vagy szláv eredetű.

lencse, szláv eredetű (Mikl. 429).

mereglye, nem a latin *mergula*, hanem szláv eredetű (Mikl. 190); maga a szerző is mondja: «lehet, hogy a mereglye a szlávból meghonosodott *gereblye* szónak módosulata, mely alakjával együtt némileg jelentésében is változott». Mi helye tehát a latin elemek sorában?

mise, szláv eredetű.

ostoba, aligha van valami köze a latin *obtusus*-hoz; a szerző hivatkozik ugyan a Nyelvőr XIV. kötetére, de lapszám nélkül. Én e kötetben semmit sem találtam erre vonatkozólag. Az ilyen odavetett hivatkozás a hely pontos megjelölése nélkül, szokása a szerzőnek.

palánk, német eredetű (*planke*).

paripa szláv és nem perzsa eredetű (l. fentebb).

pár ném. *paar*.

páva, szláv eredetű (Mikl. 567).

próba, ném. *probe*.

serte. Kőrösi is kifogásolja ez egybevetést. Azonban őt is félrevezette a szerzőnek helytelen hivatkozása Budenzre. «Budenz is amának nézetének ad kifejezést, hogy e szó valószínűleg valamely indogermán nyelvből került nyelvünkbe. (Nyelvt. Közl. X. k.)» Ez egyszerűen nem igaz. Budenz a Nyelvt. Közl. X. kötetének 87. lapján szól a *serte* szóról, s szembe állítva a csuv. *sirt* szóval, török kölcsönszónak tartja. Kérdőjelet is tesz mellé, a mivel azt akarja mondani, hogy ősrökonság is lehet a hasonló török és ugor szók között, vagy akár az ugor szó kerülhetett a csuvasba; de hol van itt szó latin eredetről?!

sindely, zszindely n. *schindel*; Kovács is mondja, hogy ez honosodott meg nyelvünkben, s mégis a latin elemek közé sorolja.

smaragd, német eredetű.

szent, szláv eredetű (Mikl. 805).

tanya, szláv eredetű (Mikl. 780); az olasz *tana* egész mást jelent: «Höhle wilder Thiere» (v. ö. Diez, 405. l.).

tarisznya, aligha van valami köze a latin *canistra*-hoz; a hangalak feltűnő különbsége áll az egyeztetésnek útjában.

tömjén, nem latin, hanem német eredetű.

zeke, aligha lett a lat. *saga*-ból.

zsálya, szláv eredetű (Mikl. 753).

A pótlék egyeztetései ellen még több kifogást kell tennünk; a szerző belejött már a szavak hasonlításába, s most már bármily alaptalan ötletet is kész igazságnak tart, s nem gondolja meg, hogy minden egybevetést a hangalak és a jelentés tekintetében legalább is valószínűvé kellene tennie.

alamizsna, ilyen alakban a szlávból való, *elemózsia* pedig a latinból. Ezt sejtetik a szerző zavaros szavai is, s mégis *alamizsnát* sorolja a latin eredetű szók közé.

amaránt, német eredetű.

atilla, olasz eredetű (l. Kőrösi, Olasz elemek).

állkapcza, nagyon is kétes, hogy *áll* és *capsia* összetétele.

bárgyú, semmi köze a latin *bardus*, *bargus*-hoz.

bervény szláv eredetű (Mikl. 17).

bufa és pofa ugor eredetű szavak (Bud. 488), s nem magyarázhatók lat. *bucca*-ból.

czimbora, szláv eredetű (Mikl. 732).

csízio, semmi köze a *scisio*-hoz, hanem a latin *circumcisio* rövidítése (l. Nyelvőr XXI: 187).

gábor, gáborka, aligha latin *galbula*.

gémberedik, ugor eredetű szó (Bud. 854.); semmi esetre sem a latin *gibber* származéka.

gödölye, semmi köze a latin *hoedulea*-hoz.

hörpönt, nem vethető össze a latin *sorbeo*-val.

huszár, eredete rég ismeretes, s Kovács most áll elő vele, hogy latin *cursus*-ból lett, s az a sajtóságos, hogy elsorolja e szónak szláv megfelelőit is.

teketória; legalább meg kellene magyarázni, hogy lett a *categoria*-ból *teketória*?

A milyen könnyelmű volt szerzőnk a latin elemek összegyűjtésében, ép oly felszínes munka a hangtan is, melyben azokat a hangváltozásokat akarja elősorolni, melyek a latinból átvett szókön észlelhetők. Nem sorolhatom el a szerző minden egyes tévedését, mert evvel nagyon is hosszúra nyujtanám ismertetésemet. Elég rámutatnom eljárásának legfőbb hibájára, arra ugyanis, hogy ő az egyes hangtani változások bemutatására felhasználja az olyan szavakat is, melyek sajtó bevallása szerint sem a latinból, hanem egy más nyelvből jutottak a magyarba. Természetes, hogy ilyen módon néha megállapít olyan hang-

változást is, melynek egyetlen példája sem latin eredetű szó. S a megállapított szabályok is zavarosok, határozatlanok.

Hosszabban foglalkoztam e füzettel, mint a mennyire a szerző munkája megérdemli; ép azért tettem ezt, mivel a tárgy fontossága megkívánta volna, hogy alaposabb készültséggel, s — a mit még fontosabbnak tartok — nagyobb gonddal és komolyabb munkaszeretettel fogjon a szerző kitűzött feladatának megoldásához, ha az volt szándéka, hogy művével használjon a magyar nyelvtudománynak.

BALASSA JÓZSEF.

Latin praeparatiók. Praeparatio Sallustius Jugurthájához. Irta *Telmányi Emil* aradi gymn. tanár. Budapest, 1891, Singer és Wolfner. — S. r. 205 lap. Ára 80 kr.

A középiskolai latin és görög remekírókhoz kiadott fordítások és másféle praeparatiók czélszerűségéről vitatkozhatni. Valószínűleg mindig többet érnek, mint valami diák—correpetitor szóbeli fordítása és magyarázatai. Az olyan praeparatio pedig, a milyen a Szilasi Móricz szerkesztésében megjelenő gyűjteménynek címűl írt kötetében van, a tanulónak határozottan hasznára válik. Nincs benne a classikus szövegnek kész fordítása, tehát nem csábítja a tanulót más ember munkájának léha felhasználására; ellenben gondosan van e magyarázatokban minden valódi nehézség megvilágítva, hogy a tanuló a szöveget nyelvilag és tárgyilag helyesen megérthesse és jól magyarra fordíthassa. E czélt a szerző magyarázatainak következő beosztásával igyekszik elérni. Rövid szakaszokban mondja el a *Bellum Jugurthinum* tartalmát; azután fejezetenkint haladva és minden egyes fejezet tartalmi kivonatát előre bocsájtvá e címek alatt közli magyarázatát: szók, kifejezések, mondatrészek, mondatok, reáliák. E rovatok közt a leghasznosabbak a szók, kifejezések és reáliák osztályai: a szók gyűjteményében még jobb volna a főnevek nominativusa mellé genitivusukat és nemöket, a mellénevek mellé valamely, végződésüket mutató jelzést és főképen az igék mellé a teljes *a verbo*-t odairni, mert a praeparatiók ezen részei elvégre is a gyengébb tanulók számára készültek. A kifejezések rovata kétségen kívül a legnagyobb gondot okozhatta szerzőjének, mert ebben kellett tősgyökeres latinismusokat a megfelelő magyaros kifejezésekre váltani; ez a könyv műfordítási része. A «Mondatok» című osztályt legkönnyebben lehetne nélkülözni, legalább a szerzőtől használt betűs és számozott, rövid jelzéssel. A «Reáliák» szakasza természetesen régiségi és történelmi magyarázatokat ad, a melyek a II. számú függelék feldolgozásában csinos kis összefüggő régiségtanná alakúlnak. A többi függelék is emeli a könyv értékét: I. a Sallustius művébe szőtt beszédek és levelek; III. Phraseologia, a melyben egyes

fogalmi körök (pl. idő, életkor; értelem, érzelem s erkölcs; lakás, kereskedés, vagyon, földművelés stb.) szerint vannak Sallustius szavai és kifejezései csoportosítva, mindenütt pontos utalással a latin szöveg fejezeteire; IV. Synonymák, rokonértelmű igék, főnevek és melléknevek egybeállítása, a szövegből vett felvilágosító példákkal; végre V. tulajdonnevek mutatója. Az egész művet Sallustius Bellum Jugurthinum-ának megértését kiválóan előmozdító könyvnek tartom.

Dr. POZDER KÁROLY.

PHILOLOGIAI PROGRAMM-ÉRTEKEZÉSEK.

1890/1891.

22. Dr. Nemes Imre: *A nyelv. Lényege és eredete. A nyelv mint szellemi szükséglet.* (Nagyvárad m. k. állami főreáliskola. 3—23. l.). — Ez értekezés szerzője a nyelvtudomány és nyelvphilosophia legérdekesebb, de egyúttal legnehezebb kérdéseinek tárgyalására vállalkozott. Nem először tárgyalja őket ily alakban: a dolgozat bevezető szavai szerint a nagyvárad állami főreáliskola 1874/5-iki értesítőjében «A nyelvről» írt értekezését bocsátja itt újból közre, «de átdolgozva és kibővítve». Tehát program-értekezés második kiadásban. . . E második kiadáson azonban, sajnos, nem látszanak meg tizenhat évnek tanulságai. Bizonyos ősi benyomást tesznek már némely külsőségek is. A szerző most is leggyakrabban Riedl Szende *A magyar nyelvenszer alapvonalai (1859)* cz. munkájának bevezetésére hivatkozik; idézi Müller Miksa felolvasásainak I. kötetét, idézi egyszer Steinthal is, de nagyon gyanút keltő módon (14. l.: «Steinthal, *Die deutsche Sprache*», — valószínűleg a *Steinthal, Ursprung der Sprache* és *Schleicher, Die deutsche Sprache* könyvcímeknek contaminatiója); egyszer idézi ugyan Simonyi *Magyar nyelvét* is, de, úgy látszik, csak annyit merített belőle, hogy «a gondolkodástan szoros kapcsolatban van a nyelvtannal». A nyelv eredetéről szólva csak Herder, Steinthal és Horváth Cyrill nézeteit ismergeti; az «összehasonlító nyelvtant» pedig szerinte «legújabban Grimm Jakab fejtette ki» (20. l.). Hogy a nyelv fejlődésére vonatkozó igazán «legújabb», azaz modern nézeteket is ismerné, arra nem mutat értekezésének egy betűje sem, — az új-grammatikusok felfogásának, Paul *Prinzipien der Sprachgeschichte*-je ismeretének sehol semmi nyoma. Az újabb kutatások ignorálása következtében *egy* dologra nézve minden esetre előnyben van a szerző: értem azt az irigylésre méltó lelki nyugalmat és biztosságot, melylyel a legfogósabb kérdésekről is — a mikre nézve a mai kutatók csak habozva és bizonytalanul mondanak véleményt,

újabb meg újabb adatok ismeretére bízva a döntést — mint véglegesen eldöntöttekről, apodiktikus módon ítél.

Ott van mindjárt a nyelv lényegéről szóló I. fejezet első axiómája: «*A nyelv hangos gondolkodás, — a gondolkodás hangtalan (néma) beszélés*». Évszázadok óta hangoztatott tétel, — talán azért látszik oly kétségtelennek. Pedig újabban is tekintélyes philosophusok, nyelvtudósok és physiologusok nyilatkoztak ellene, főleg második fele ellen, s legfeljebb annyit mondhatunk, hogy a dolog még a megfigyelés stádiumában van. A gondolkodást nem lehet egyszerűen «hangtalan beszélés»-nek definiálni, e néma beszéd legfeljebb kísérője a gondolkodásnak, de, a mint megfigyelések bizonyítják, nem is mindenkinél egyformán: nem mindenkinél és nem mindig szó az a jel, mely gondolatainkat, képzeleteinket kíséri. A francia kutatók e tekintetben különféle típusokat különböztetnek meg. Némely embernél mintegy belső mormogás kíséri a gondolkodást, ezek úgyszólván hallják, a mint gondolkodnak (*type auditif*); másoknál látott jelek, képek kísérik a képzeteknek, s talán a legtöbben, midőn egy-egy *concret tárgyra* gondolnak, inkább *látják* ennek a képét, mintsem hallják a nevét (*type visuel*), sőt van e második típusnak — a mint Ribot kimutatta — egy oly faja is, mely a gondolt tárgynak *írott nevét* látja. Vannak aztán, a kikkél a szó kiejtésének, articulálásának érzése kíséri a gondolatot (*type moteur*; Höfding ezt, úgy látszik, általánosnak tartja: «es scheint bei jeder Vorstellung eine *Innervation der Articulationsmuskeln* stattzufinden», *Psychologie* 213. l.). Lehetséges végül mind e functiók egyensúlya: a közömbös typus (*t. indifférent*). — Ezt összefüggésbe hozták Charcotnak az emlékezet négyféléségéről való elméletével (*mémoire auditive, m. visuelle, m. motrice d'articulation és m. motrice graphique*): mind a négy alapjául szolgál a nyelvnek, ama «típusok»-nál pedig az egyikfajta emlékezet kizárólag érvényesül, míg a többi el van hanyagolva. (L. Alfred Binet cikkét, *Revue des deux mondes* 1892. 109. köt. 116. s köv. l.).

Nem kevésbé régi, de annál inkább kétséges 'igazság' a másik tétel, melyet szerzőnk maga is «egy írónk»-ból idéz: «Az állatnak nincs nyelve, mert nincs gondolkodó szelleme». A szerzőnek, philosophus létére, jobban kell tudnia mint én nekem, hogy ma már valóságos állat-psychologiai irodalom van, mely nagyon megingatta ama tételnek mindkét felét. Az állatok nyelvére vonatkozólag csak Darwin, G. Jäger és Caspari kutatásaira utalok, az utóbbi kettő az emberi nyelv eredetére is fontos következtetéseket vont ezekből.

Majd a *logikai és grammatikai kategóriák* viszonyáról beszél a szerző (6. s köv. l.). «A szellem gondolkodó és beszélő tehetségét szabadon tudja működtetni, midőn gondolkodik és beszél. Gondolkodva a gondolatokat logikai kategóriák szerint grammatikai kategóriákba teszi

a kétféle categoria közt való *lényeges összefüggés és megegyezés* következtében» (7. l.). Csakhogy ezt a «lényeges összefüggést és megegyezést» sem lehet oly egyszerűen decretálni: a mint újabban főleg Paul (*Principien der Sprachgeschichte*² 33. és 218. l.) kifejtette, a kétféle categoria éppen nem «fedi egymást».

Lépten-nyomon botlik azután a szerző, mikor szorosabban nyelvtudományi talajra lép. Már a «nyelvszervezet alkatrészeinek» leírása is helytelen: külön-külön «alkatrészek»-ül különbözteti meg a «gög»-öt [azaz *gégét*], a hangszálakat s a *hangrést*. Majd így írja le a hang keletkezését: «Minél erősebben feszítették a húr, annál *magasabb* hang keletkezik. Ha *tehát* a gögben a hangszálak erősebben vagy gyengébben feszítettnek meg, a hang is *erősebb vagy gyengébb* lesz» (8. l.). De hiszen, a hang *magassága és ereje* talán csak nem egyazon dolog?! Merőben érthetetlen ez is: «*Izülés* alatt értjük a *nyelvszervezet egymáshoz való nyomását*» (8. l.). — Az egyes hangok képzését egész rosszul írja le. «Az *á* hangzó létrehozásában a száj állása ugyanaz, mint a *h* mássalhangzóban», — de hisz a *h* hang akármelyik magánhangzó szájállásával ejthető, az *á*-nál pedig éppen nem oly közömbös a szájállás! — «Az *a, e, i, o, u* magánhangzó kiejtésében a száj széles, az *iny* és *gög* *magas állást mutat*» (?! 9. l.). — A *k* és *g* ejtésénél «ugyanazon mozgásokat teszszük» mint a «*t* és *d* betűk (!)» ejtésénél. — A *v* «betű» és *f* «betű» ejtése közt pedig az a különbség, hogy az utóbbinál «az ajkakat még közelebb hozzuk egymáshoz», — a zöngé szerepéről sem itt, sem az egész szakasz más helyén nincs szó. Hogy a német *e : i* és *i : e* hangváltozásokat szintén igen egyszerű módon, «a kiejtésükben nyilvánuló nyelvszervezeti állásból» magyarázza, azt már nem is vesszük rossz néven. — A szakaszban, a mint már láttuk is, minduntalan fel vannak cserélve a *hang* és *betű* fogalmai s így már azt a mondást sem fogjuk különösnek találni, hogy: «Mind a magán-, mind a mássalhangzók *hangjegyeknek* (*Lautzeichen*) neveztetnek».

A II. fejezet a *nyelv eredetéről* szól. Mindenekelőtt elmondja az egyiptomi királyról s a két csecsemőről szóló adomát, mely Müller Miksa fölolvasásaiból ismeretes. Itt, igaz, tekintettel van az «újabb nézetekre» is. Nem nyugszik meg abban, hogy ama gyermek első szavát («*βexός*») a phryg nyelvben találták meg «kenyér» jelentéssel, hanem egész komolysággal hozzát teszi: «De ha elemezzük a «*bekós*» szót, abból azt is ki lehet okoskodni, mondja dr. Horváth Cyrill, hazánk legjelesebb bölcsésze, hogy a *magyar nyelv* volt az emberi nem ősnyelve, tekintve, hogy a «*bekós*» szó felbontható részeire: *,be(h)'* — *,kós'*, mely részek valóságos magyar szók». El felfedezésnek azonban, úgy látszik, szerzőnk maga sem adott túlságos hitelt, mert végül kijelenti, hogy «bizonyost az emberi nem ősnyelvéről állítani nem lehet».

A nyelv eredetéről való felfogását azután Steinthal, Herder és Riedl Szende nyomán adja elő, — egyéb újabb elméletekről (Lazarus, Geiger, Noiré, Wundt, Jäger, Caspari stb.; v. ö. *Közl.* VIII. 82.), úgy látszik, nincsen tudomása. Riedl munkájából merítette a fejezetnek a nyelvek osztályozásáról szóló végső szakaszát is, csakhogy kevésbé szabatos mint forrása; szerzőnk szerint pl. «Pottnak osztályozásával megegyez Schleicher is», — holott Riedlnél is láthatta volna, hogy Pott *négy* osztályt különböztetett meg, Schleicher meg csak *hárm*at; — nem is szólva arról, hogy azóta ilyen kérdésekre vonatkozólag lehetett volna újabb és részletesebb munkákban (pl. csak Delbrück *Einleitung in das Sprachstudium*-jában, 3. fej.: *August Schleicher*) is felvilágosítást meríteni. — Müller Miksának is csak 1854-ből való, kevésbé szerencsés (Hunfalvy Pál által is megtámadott) felosztását (*háznépi, törzsi és állami nyelvek*) említi, szintén Riedl nyomán, a ki 1859-ben még csak ezt ismerte és ismertethette. Hogy Müller Miksa újabban, pl. fölolvassáiban (I. 270.) hogy osztályozza a nyelveket, arra a szerző — bár forgatta e felolvasásokat is — már nem vetett ügyet.

Az értekezés III. fejezete arról szól, hogy «a nyelv szellemi szűkséglet az emberre nézve». Ezt a tételt elfogadjuk, el azt is, hogy «az ember egyedül az emberekkel való való viszonyban fejtheti ki nyelvét» (21. l.). — De már azt nem írják alá, a mit ugyane fejezetben Sokratesről mond, hogy ez «sétálni *Athenea* városon kívül soha sem ment», — nem azért, mivel ezt a várost nem úgy hívták. Méltó párja ennek az értekezés egy másik passusa: «Ázsiában és Európában az indogermán és *semitai* nyelv között van bizonyos rokonság . . .» (18. l.)

«*Athenea* városa» és «*semitai*» — valóban jól festenek egy *nyelv-philosophiai* kérdéseket fejtegető értekezésben! PETZ GEDEON.

23. Latkóczy Mihály: A humanismus egy elfeledett nőalakja. Elisabetha Johanna Westonia. (Az eperjesi kir. kath. főgymnasium értesítője.) — Latkóczy ez értekezésben az utolsó humanista tudós költőnők egyikének, Weston Erzsébetnek életével és műveivel ismerteti meg az olvasót. Weston Erzsébet előkelő angol családból származott, 1582-ben született, de már kora gyermekségében a katolikus hithez való ragaszkodás miatt honából számkivetett szüleivel együtt Csehországba került. Miután atyja meghalt, özvegy anyjával igen szűk viszonyok közt élt, ámbar tudós műveltségével II. Rudolf udvarában csakhamar feltűnt s a császárnak számos dicsőítő költeményt szentelt. Sorsa jobbra fordult, midőn 1603-ban férjhez ment Leo János udvari ágenshez; ez időtől fogva egészen 1612-ben, alig harmincz éves korában bekövetkezett haláláig zavartalanul élhetett klasszikus tanulmányainak és az irodalomnak. Költeményeinek első kiadása 1602-ben jelent meg a következő cím alatt:

Poemata Elisabethæ Joannæ Westoniæ, Anglæ, Virginis Nobilissimæ, Poetriæ celeberrimæ Francofurti ad Oderam Typis Sciurinis.» Ezzel, valamint munkái későbbi bővített kiadásaival oly nagy hírre tett szert, hogy a kor tudósai mind siettek őt üdvözölni s vele levélbeli érintkezésbe lépni. Ez a levelezés igen érdekes világot vet az akkori tudományos és irodalmi viszonyokra; maguk a költemények, mint általában a humanisták művei, kevés eredetiséget mutatnak ugyan a tartalomban és az eszmékben, de annál jobban kitűnnek klasszikus latinságukkal és művészi formájukkal. Az értekező egy részüket igen sikerült, részint metrikus, részint rímes magyar fordításban is bemutatja.

Az egész munkáról csak a legnagyobb elismerés hangján szólhatunk. Oly értekezés ez, mely programjainkban párját ritkítja s mint kiváló szorgalommal, óriási apparatussal és mindenütt az eredeti források alapján készült, tárgyát kimerítő, a humanismus történetében hézagot pótló monographia absolut tudományos értékre tarthat számot. Maga az életrajz, melyben Latkóczy nemcsak az író életét és műveit tárgyalja, hanem a kor tudományos és irodalmi viszonyairól és II. Rudolf császár udvaráról is érdekes képet ad, a nagy közönségnek is élvezetes olvasmány; a jegyzetek pedig, melyben forrásairól számol be, nagyon megérdemlik a szakfértnak figyelmét. A munka külső kiállítása valósággal fényes; mellékelve van az író egykorú arcképe, valamint temetkező helyének, a prágai Szent-Tamás kolostornak igen sikerült rajza is.

NÉMETHY GÉZA.

24. Cserép József. Cicero egy vitás helyéhez. (Sátoralja-Újhelyi kath. gymnasium értesítője.) — Cicerónak Atticushoz írt egyik levelében (XI. 20.), melyben Caesar kegyelemosztogatásáról szól, azt olvassuk, hogy a dictator a pharsalusi csata után a többi közt Sallustiusnak is megbocsátott: *etiam Sallustio ignovit*. Cserép azt igyekszik kimutatni, hogy ez a hely csakis a történetíró Sallustiusra vonatkozhatik s egészen új hypothesis állít fel annak a magyarázatára, hogy mi lehetett az az eddig ismeretlen ok, melylyel Sallustius egy időre magára vonta Cæsar haragját.

C. Sallustius Crispus élete folyását követhetjük egészen addig, midőn 49-ben Kr. e. Basilusszal egy hadtestet vezetett Illyricumba a Curicta szigetére szorított C. Antonius megmentésére; ettől fogva csak akkor találkozunk ismét vele, midőn 47-ben a Keletről visszatérőben levő Cæsar elküldi őt a déli Italiában várakozó, rakoncátlanok legiók megfékezésére. Cicero említett levele 47. augusztus 17-én kelt, Cæsar még távollevőnek van benne jelezve, az amnestia tehát Cæsarnek keletről való visszajövetelét megelőzte. E szerint 49 és 47 közt kellett oly dolognak történnie, a mivel Sallustius Cæsart magára haragította. Ilyen le-

hetett a 48. év vége felé a Cælius Rufus- és Milo-féle összeskűvés, a mely az eladósodott emberek forradalma volt s a melyhez az akkor nagyon szorult anyagi helyzetben levő Sallustius is könnyen csatlakozhatott. Erre mutat Asconius egyik helye is (Argum. in Cic. orat. pro Mil.), a hol említi, hogy Sallustius felől az a gyanú forgott fenn, hogy egyik legnagyobb ellenségével, Milóval, utóbb kibékült, valamint a Cicerónak tulajdonított *invektiva* (c. 6.), mely a Cælius Rufus-féle eladósodott emberek közé sorolja őt.

A hypothesis mindenesetre új és tetszetős. Eppen azért jól tenné Cserép úr, ha kissé bővebben s a források pontosabb tárgyalásával igyekeznék megokolni; talán Asconius és az *invektiva* említett helyeinek gondos vizsgálata — mert az értekező csak futólag említi mind a kettőt s nem is idézi eredetiben — vethetne világot erre a kérdésre. Annyi azonban így is bizonyos, hogy Cicero szóban forgó helyének Cserép úr adta magyarázata az eddigi kísérletek közt még a legtöbb valószínűségre számíthat.

NÉMETHY GÉZA.

25. Grets József. A Tell-monda. (Fehértemplomi főgymnasium 3—37. 1.) — E terjedelmes, kétségtelenül nagy szorgalommal, de rosszul írt és mindenféle kisebb-nagyobb sajtó- és más természetű hibában túlságosan bővelkedő dolgozat voltaképp nem egyéb, mint Rochholz és Keller Ottó elméleteinek és bizonyítékainak szorgalmas kivonatolása és egyszerű, egészen külsőleges összekapcsolása. Szerző szerint Tell története mythos (közbe van szöve a mythos fogalmának és eredetének igen homályos tárgyalása): Tell «képviseli» a nap istenét, Gessler pedig a tél dæmonát. E történettel azonos Toko története Saxo Grammaticus krónikájából. Tehát Tell = Toko, de = Eindridi és Robin Hood is. A mythos meg van a görögöknél is. De Tell, a szabadság hőse, támadhatott Domitianus zsarnok római császárból is. E Domitianusból lett Eigil, a Wieland testvére, és ebből Orentel (?) és ez Orentel utolsó szótagjából keletkezett a svájci monda hősenek a neve stb. stb. Rengeteg egyéb adat, etymologia (ezek közt olyanok is, melyeket ma már nem volna szabad semmiféle szakembernek komolyan venni), fejtegetés stb. fűződik még e magyarázathoz, mely mindenféle elbeszélést, hagyományt, nyelvet, kort stb. összevissza kever, úgy hogy olvasása valószínűségi mythologiai migrainet eredményez. A szerző, a ki szorgalmáért és komoly törekvéseért elismerést érdemel, dolgozatának e pathologikus hatásában csak annyiban hibás, a mennyiben egészen elavult módszerrel dolgozó túlhaladott álláspontot foglal el, mely a legfélreesőbb és legszerényebb hasonlatosságok merész azonosításában találja gyönyörűségét. A ki meg akarja érteni, hogy az összehasonlító mythologia miért örvend jelenleg sokféle oly csekély hitelnek és hogy főleg a legújabb

német szakférfiak mért viselkednek oly ellenszenvvel ez iskola iránt, az olvassa el ezt az értekezést, melyben a legkalandosabb összefüggések és a leghihetlenebb név- és szómagyarázatok minden lapon ámulatba ejtik vagy mosolyra készítetik az olvasót. A szerző, mint említettem, nem hibás ebben; hisz ő voltaképp nem fedez föl semmit és nem állít semmi újat, hanem csak összeszed mindent, a mit mások, főleg Rochholz és Keller O., e tárgyra vonatkozólag kieszeltek. Őt legfeljebb annyiban terheli a felelősség, a mennyiben előzőinek állításait kellő kritika nélkül átvette és a legvalószínűtlenebb kapcsolatokat vagy legképtelenebb etymológiákat is pozitív tudománynak árulja.

Tell-kiadásom bevezetésében (3. fej.) lehetőleg egyszerűen és csupán a lényeges momentumokra szorítkozva, a mint tankönyvbe illik, tárgyaltam a Tell-monda eredetét és tartózkodtam minden polémiától, ill. egyéb fölfogások kritikájától. Itt sem akarok a probléma behatóbb tárgyalásába bocsátkozni, még kevésbbé a holtakat még egyszer agyonütni; csak röviden a következőkben foglalom össze nézetemet. Wieland testvérének, Egilnek történetét a Thidhreks-saga meséli, 75. fejezetében. E történetet átalakítja Saxo Grammaticus (p. 486) Toko történetévé, és e Tokóból lett tudós közvetítéssel Tell. Orendelnek (ez a névnek egyedül helyes alakja) Tellhez semmi köze. E történet alapját kétségtelenül eredeti, ősrja mythos teszi, melynek magva a nyár és tél, ill. a nap és éjjel harca; de már a Thidbreks-saga beleszó e mythosból alakult mondába egyes vonásokat az ókori Dædalus-mondából és Vulcanus-mythosból. De azért a germán Wielandnak semmi köze Vulcanus- vagy Dædalushoz; nevének gyökere agsz. *vél, vil* a. m. ékszer; skand. *vél* a. m. műremek, művészet. Ennyi, nézetem szerint, tudományos eredmény; a többi kalandos kombináció, mely kellő alappal nem bír.

HEINRICH GUSZTÁV.

26. Dr. Koltai A. Virgil: Nemzeti irodalomtörténetünk korszakos felosztásáról. (Dr. László Mihály nyilv. főgymnasia 13—18. l.) — Irodalmunk történetét korszakokra osztani helytelen dolog. Helytelen kézikönyvekben, helytelen a nagy közönség számára készült munkákban. Helytelen akkor is, ha a korszakok határköveit irodalmi eseményekből faragjuk ki, még helytelenebb, ha politikaiakból. Mi hát a helyes? Az a helyes, ha az irodalom történetét, ügyet se vetvén a korszakokra, *fejezetekre* osztjuk, a mint azt már Taine, Nisard, Shaw és mások megcselekedték. Fejezetekre osztva kell tárgyalnunk az irodalmat, felhagynunk a korszakos felosztással, ha a tanterv és utasítások szellemének meg akarunk felelni.

Ime velege a rövid, de «kődös, homályos éneknek», akarám mondani értekezésnek, mely a legvégén «irodalmunk történetét fejezetekben

állítja össze.» Hagyján, hogy fejtegetései mélyebbre, a kérdés gyökeréig, nem szállnak, csak földszint szökdécselnek; legalább a kérdést tenné fel tisztán, tárgyalását ne zagyválná oda nem tartozókkal s ha nem megdönthetetlen, legalább világos eredményre jutna!

Vessük csak alá egy kis «ellenőrzési szemlének».

1. Azzal kezdi, hogy «Toldy Ferencz óta írónk megtartották az ő korszakos felosztását, mely a fejlődés csomópontjait politikai eseményekből kötötte.» Nem egészen így áll a dolog. Toldy — úgy látszik, Vilmar német irodalomtörténetének példájára — ő., közép-, új- és legújabb kort, mindegyik korban korszakokat különböztetett meg, mind-egyiket elkeresztelte valamely, hol találó, hol mesterkéltnévre. Így keletkezett az *első virágzás*, meg a *második virágzás* kora. Beöthy Zsolt egyszerűsített a felosztáson, elhagyta a korokat, megtartotta a korszakokat, egyikét s másikat másképen kerekítette ki, tekintettel a politikai eseményekre is, nem *csak* ezekre, s más névre bérálta. A kik ő utána következnek, legfeljebb egy-két lépéssel mentek tovább az egyszerűsítésben. Bizonyosan az a meggyőződés vezette egyikét s másikat, hogy bizonyos conservatismus iskolai könyvek készítésében kötelesség; a mi jónak bizonyult, meg kell tartani, ha az eredetiség hírének kárával jár is.

2. De menjünk tovább. Mind a politikai eseményekhez kötött, mind a természetesebb (bizonyosan az irodalmi eseményekhez kötött) korszakos felosztás helytelen, úgy mond az értekező, mert évekre akarja szorítani az egyes nagyobb mozzanatokat és hibás, nem jellemző elnevezésekkel illeti. És mit tesz maga az értekező? Ő maga áll elő egy korszakos felosztás tervével (14. és 15. l.), mely sokkal rosszabb, mint a Toldy-féle. Igaz, hogy a politikai eseményekre nem ügyel, de teljes is történelmi valótlanossággal. Mintha az volna az elve: mondjunk kerek számot, ha nem mondunk is igazat. Ide írom az egész felosztási tervet: 1. a mondák és kodexirodalom kora (- 1500-ig); 2. a vallási és politikai küzdelmek irodalma (1500—1700); 3. az idegen hatások és nyelvújítás kora (1700—1820); 4. az egyetemes nemzeti költészet kora (1820—1848); 5. a tudományos irodalom kora (1848—). És most azt kérdezem: micsoda adatok alapján terjeszthetni ki a mondák irodalmi életét 1500-ig? micsoda politikai és vallási küzdelmek kezdődnek 1500-ban és végződnek 1700-ban? vagy tán újabb buvárlatok kiderítették, hogy a reformatió keletkezése előtt két jó évtizeddel már lángba borította az irodalmat, s hogy II. Rákóczi Ferencz felkelésének csak éppen a legeleje tartozik a politikai küzdelmek korába? miféle idegen hatás és nyelvújítás pusztított nálunk 1700-tól fogva? hogy s hogy eshetett meg, hogy a nemzeti költészet korát 1848 bezárta? s mért voltak éppen 1848 nem éppen s nem mind végig nyugalmas napjai arra való, hogy a tudomány szelnek feszítse vitorláit?

Különben az értekező rossznak tartván minden korszakos felosztást, bizonyos, hogy a magáét is rossznak tartja. No, nem is jó az.

3. Hogy a tárgyalás még zavarosabb legyen, az irodalomtörténeti kézikönyvek felosztásának kérdését komplikálja a nagy közönség számára készült irodalomtörténetekével. Hivatkozik Taine-re, Nisard-ra, Shaw-ra, mint a fejezetes felosztás mestereire, s olyanformát állít, hogy felosztás dolgában egyre megy, iskola számára készül-e az irodalom története, vagy a nagy közönség számára? Fejezetnek kell lennie itt is, amott is. — Először is az utolsó, veszedelmes tétel ellen tiltakozom. A felosztás magában foglalja, legalább igen-igen közelről érdeklí az anyag csoportosítását; az író, a ki nem tanulók számára ír, kifejtheti minden csoportosító művészetét (nemcsak logikáját), hogy könyve hatását fokozza; a tárgyalás menetében szabadon követheti ízlése, tudása inspirációt, az egész munkára rányomhatja egyénisége bélyegét. A tanácsadó ilyen szabadságról ne is álmodjék. Köti a tárgy természetén kívül, melyre különben minden írónak figyelemmel kell lennie, az iskolai oktatás gyakorlati érdeke. Hiábavaló tehát a Taine és Nisard könyvére hivatkoznunk, mert nem iskolai könyvek; sőt éppen Taine-re hivatkozni veszedelmes is, lévén neki sajátos kritikai módszere, melyet az iskolába bevinni, vele tanulóinkat megnyomorítani kegyetlenség volna. Shaw könyvét nem ismerem, de abból, a mit az értekező idéz belőle, eléggé kiviláglik, hogy nem olyan halálos ellensége a korszakos felosztásnak, mint a hogy az értekező elhitetni szeretné. Valóban az ilyen szakaszokat: «az Erzsébet korabeli költők», «prózai irodalom Erzsébet és I. Jakab alatt» éppen annyi joggal nevezhetjük korszaknak mint fejezetnek.

4. «Mind a tanterv, mind az utasítások szellemének megfelelőnek tartjuk, hogy az irodalomtörténeti kézikönyvek az irodalmat fejezetekre osztva tárgyalják, felhagyva az eddigi korszakos felosztással.» Ime a kis értekezés főgondolata és Achilles-sarka. A korszakos és fejezetes felosztást oly mereven állítja szembe egymással, mintha egyik a másiknak tagadása volna, mintha a kettő nem férne meg szépen egy kalap alatt. Nem kelek védelmére sem Toldy, sem más valaki könyve felosztásának, csak azt a meggyőződésemet fejezem ki, hogy míg az irodalomtörténet *történet* lesz, mindig számot kell vetnie az írónak s műveknek korukkal való összefüggésével, s akár milyen fejezetekre tagolódik is a feldolgozó keze alatt az irodalomtörténeti anyag, a korok jellemének szemmel tartása mindig egyik tényezője lesz az anyag csoportosításának. — De még az Utasításokba is szerencsétlenül kapaszkodik bele az értekezés. Idézi belőle, hogy «az irodalmi oktatás feladata határozott írói egyéniségek ismertetése». Jó, de hát mióta, mennyiben, miért akadályos ennek a korszakos felosztás? Az pedig, hogy az írókat úgy kell tárgyalni,

«mint korok szellemi életének és törekvéseinek képviselőit», épen a korszakos felosztás mellett szól, mely abban sem aggat semmit, hogy «a tárgyalás formája *kiválóan* biográfiai legyen».

5. Végén csattan az ostor. Az értekezés azzal végződik, hogy az «irodalomnak történetét fejezetekben állítja össze». Nézegettem elejét végét, jobbról is, balról is, de fejezetnek se híre, se hamva; 43 egymás mellé írt paragrafusnak a címe az egész sorozat. Hagyjuk el akármelyik irod. történeti kézikönyvünkben a korszakok és (ha vannak) fejezetek címeit, írjuk egymás mellé a paragrafuscímeiket: sokkal különb sorozatot kapunk ennél. Tehát az egész fejezetes hűhó (parturiunt montes) oda lyukad ki, hogy az egyedül üdvözítő fejezetes felosztás czégére alatt jól-rosszúl összetákolt paragrafuscímeiket kapunk. Valóban az értekező vagy nem tudja, mi az a fejezet (caput), vagy játszik a szavak értelmével.

Ezzel be is fejezhetnök a szemlét. Azonban egy-két frázisos, nagyzó mondást nem hagyhatok megjegyzés nélkül.

A viszony «a magyar nemzet *külső története* és *irodalma* között bensőbb, mint bármely más nemzetnél». Képtelen, hamis állítás.

«Nemzeti irodalmunk, *tisztán mint irodalom* (!), az Auróra-körrel kezdődik, a midőn a mellett, hogy benső összeköttetése a közviszonyokkal megmaradt, *egyszermind* mint a szellemi élet leghatalmasabb tényezője, *csak* az örök igaz és szép szolgálatában állott.» Hogy csapja egymást arczúl az *egyszermind*, meg a *csak*!

«Közönséges használatra szolgáló (!) kézi könyv»; ebből, gondolom, az következik, hogy van ünnepi használatra való kézikönyv is.

... «hogy egy irodalmi jelenség, egy író ismerete magában foglalja egy-egy korszak irodalmának ismeretét.» Először is, hogy beszélhet korszakról, a ki korszakot nem ismer, meg nem tőr; másodsor olyan *egy* író, a kinek *ismerete* egy-egy korszak irodalmának ismeretét (jól jegyezzük meg: *ismeretét*) foglalja magában, nem létezik, nem létezett, nem fog létezni. Nem is kell messzire mennünk a bizonyosságért, maga az értekezés szolgáltatja. «Ki nem látja be, így folytatja, hogy a ki Tinódit, Balassát, Zrínyit, Gyöngyösit, Pázmányt, Apáczait alaposan ismeri, tisztában van a XVI—XVII. század számbavehető irodalmával?» Hát, kérem, ez nem *egy* író, hanem *hat* (s jó lesz még Szenczi Molnárt hetediknek hozzá venni, ha már Magyar Istvánnak s a bibliafordító Károli Gáspárnak semmi szín alatt nem akarunk kegyelmezni.) Ha tehát az értekező a XVI—XVII. századot egy korszaknak veszi, ennek az egy korszaknak irodalmát már nem *egy*, hanem *hat* író műveiből ismerte meg. Az *egy* korszakos író theoriája tehát sehogy sem akar beválni.

Végzem. Az értekezés alján jegyzetben azt olvashatni, hogy épen sajtó alatt volt, mikor Bodnár Zsigmond irodalomtörténeti művének

első füzeté megjelent; hogy Bodnár nem egészen helyesen járt el a korszakok megállapításában; «azonban örömmel ismerjük el, hogy Bodnár irodalomtörténete tárgyalásának menete majdnem teljesen egybevág azon fejezetek elseivel, a melyeket rövid czikkeinkben (!) megjelöltünk.» Sajnos, ez az öröm épen úgy el volt hamarkodva, mint az egész programmértekezés. Bodnár könyvének Koltai fejezeteihez semmi köze.

GÓBI IMRE.

27. Schmidt Attila dr.: Antik és modern szinpad. (Kassai állami főreálisk. 12—23. ll.) — Mikor valamely reáliskola értesítőjében a humaniorák megkedveltetésére szánt czikkelyt olvasok, mindig bizonyos hálával adózom szerzője iránt. Mivel azonban ismerem a reáliskolai tanulóknak fogyatékos tudását az említett tanulmányokban, megkívánom, hogy az értekezés írója leereszkedőbb legyen előadásában a tanulókhöz, mint hasonló körülmények közt a gymnásiumi tanítónak kell tennie; vagyis az irálynak népszerűnek és könnyen folyónak, a gondolatok menetének egyszerűnek, jóval részletesebbnek kell lennie, mint emitt. Ugyanis sok előismeretnek, melyeket a gymnásiumi tanuló már az első osztálytól kezdve összeszedetett, alkalmasint még csiráit sem találjuk a reálistánál, s a mit amott legtöbbször hüvelyében föl-lelünk, itt, még magjában sem kereshetjük; úgy hogy ha a reáliskolai értesítő czikkirója deákjainál utána kutat, vajjon megvolt-e a kellő gyümölcse magán olvasásra ajált értekezésének, legtöbbször elmondhatja magáról, hogy oleum et operam perdidit, föltéve, hogy tövéről hegyére be nem számolt minden ismeretlen, sőt kétséges dologról is, melyeket értekezése fölölelt. Azonkívül deákok számára irt, ismeretterjesztő dolgozattól elvárom, hogy lehetőleg meleg hangon legyen írva s ne legyen a tudós hidegség leplébe burkolva, mintha felnőttek számára való volna a kik saját reflexióikkal úgys ki tudják színezni a legridegebb előadást is. Tanítani úgy szólva csak népszerű és behizelgő módon lehet, s a ki cothurnusban jár, rendesen eltéveszti czélját. — Mindezt azért mondtam el, mert szerzőnk a deákoknak szánta értekezését, a kire nézve az én hitem szerint is csak hasznos lehet, ha ilyen themákkal megismerkednek. Csakhogy épen ezen az alapon kell értekezéséről kinyilatkoztatnom, hogy czélját aligha éri el; minthogy a fönt említett könnyedséget, a stilus- és szerkezetbeli egyszerűséget és átlátszóságot, a deákokhoz méltó felfogást és a szélesebb mederben való, vonzó leírás-módot nem találtam meg munkálatában. Ne higye azonban Schmidt úr, hogy themája adatainak összehordásában tanúsított szorgalmát és tudását kicsinyben; sőt általában tisztességes anyagkészletnek hirdetem egybeállítását, a nélkül azonban, hogy szemet hunynék gyöngéi előtt. Olvassa csak el a Jebb-féle kis görög irodalomtörténetnek ide vágó

szakaszát, vagy a Spitzkónk hasonló szellemű cikkelyét, (a Riedl-Lehrék magyar olvasókönyvének 3. részében) vagy Collins Vilmosnak (ford. Kont J.) az olcsó könyvtárban megjelent kis füzetét Sophoklesről s Radónak görög anthológiájából a megfelelő részt: mindjárt megérti, mennyiben tartom én kívánatosnak, hogy egyszerűbb, világosabb és színezőbb, mindazáltal nemes előadásra törekedjék, a melyet aztán bárki is teljes érdeklődéssel olvashat. S hogy azt is okadatoljam, miért kívánok tőle részletezőbb leírást, legyen elég az olvasót, csupán a thymeléről szóló részre utalnom (14. lap.), a melynek (a thymelének) mivoltát (pl. csak az etymonjából is) és használatát szerzőnk avval magyarázza, hogy az orchestra közepén emelkedett, mások szerint pedig a kar állóhelye volt. Vagy hiszi-e Sch. úr, hogy deákjai a sok latin és görög nevet, legtöbbször odavetőleg alkalmazva, magyar megfelelője nélkül megértik; pl. csak ezt is (15. l.): «Menander (a deák nem tudja, ki volt ez) után látták el a szinpadot függönyvel, de az aulaeum felhuzása csak a darab végén vált szükségessé.» Kérem: melyik tanuló veszi ebből biztosra, hogy az aulaeum és függöny egyértékesekek és hogy a régiek a függönynek föl- és legördítésében a maitól eltérő eljárást követtek? — Mindazáltal összeállításának első részét hasznavehető gyűjteménynek tekintem, a mennyiben a görög és mai szinpad egyezéseit és különbözőseiteit (köv. rendben: eredet, színház, közönség, gépezet, szindarabok, kar, előadás, költő, ruházat) szorgalommal kereste ki; de már nem mondhatom ugyanezt a második részről, mert benne Róma színi ügyeinek csak épen hogy száraz vázlatát adta.

28. Jancsó Géza: A római szónoklat története a császárság koráig. (Győri állami főreáliskola. 81 l.) — Jancsó úr oly tárgyat választott kidolgozásra, mely igen közel esik a reáliskolai tanulók értelmi felfogásához. Ugyanis az ókori történelem tanulása közben megismer-tetjük a politikai vezéregyéniségeket, a kik rendszeren szónoklatuk hatalmával is tündököltek; később pedig a retorika rendszerében juttatunk kiváló szerepet a görög-római szónoklatnak, a mint hogy valósággal mai retorikai könyveink nem is egyebek, mint a classicus szónoklat-tanoknak modern alakban való reproductumai. Előadjuk mind a gym-nasiumban, mind a reálban a szónoklat történelmét s elég szépen méltatjuk a két class. népnek híres szónokait, úgyhogy épen nem viszzük deákjainkat ismeretlen tájékokra, ha kissé bővebben fejtegetjük és tár-juk eléjük azokat a dolgokat, a melyeknek vázlatilag immár úgysis bir-tokában vannak. És ha valaki azt a czélt szolgálja, hogy világítsa meg tudományos készlettel a görög-római művelődésnek egy-egy kiemelke-dőbb pontját: dicséretre méltó munkát végez. Igy tőn Jancsó úr is, midőn szorgalmának és olvasottságának teljességével látott fölvelt tár-

gyához, a melyet hosszas kivonatban e helyütt csak azért nem ismer-
tetünk, minthogy bőséges előadásban sem nyújthatnánk belőle többet,
mint a mennyi pl. a Névy rhetorikájában v. egy-egy római irodalom-
történelemben olvasható. Különben is oly ismeretesek olvasóink előtt
az értekezés főbb vonalai, hogy akár csak jelszavakban mutassuk is be
a dolgozat menetét: úgy hiszszük, eleget teszünk ismertető tisztünknek.

Az *első* részben a következő dolgok vannak megbeszélve: A római
szónoklat, a római nemzeti életnek emez édes szülötte, kezdetben fej-
letlen, bárdolatlan; minthogy Róma ősalkotmánya nem igen kedvez a
szónoklat fejlődésének. Csak a demokrácia kivívása után (300. Kr. e.)
lehet szó igazi szólásszabadságról; csak most kezd virágzásnak indulni
a három (politikai, törvénykezési, dicsőítő) szónoklati faj, főkép miután
Flavius elárulta a patriciusi törvénytudás titkait s Coruncanus, ple-
beius pontifex, iskolát nyitott mindenek számára a törvényeknek meg-
tanulhatása végett. Az oratio funebris-ek is mindjárt a köztársaság
kezdetén divatba jönnek. A beszédek App. Claudius Caecus avatja
irodalomba Pyrrhus ellen mondott beszédével. Találkoznak már egyes
tehetséges szónokok is. — A *II. részben* először a görög befolyás van
részletezve. A görög bölcselők főleg a forma-érzékelteték föl a
rómaiakban; de maga a római nevelés-rendszer is hathatósan közre-
munkált (nb. a híres férfiak hallgatása a tirocinium után!) a szónok-
lat tökéletesítése ügyében. Rhetoriskolák keletkeznek, így a Plotiusé és
Antoniusé, a kik közül az utóbbihoz Cic. is járt iskolába. A külföldi
rhetoriskolákat is kezdik felkarolni, főleg miután Görögország meg-
hódolt a rómaiaknak. A görög hatás különösen a nyelven látszik meg,
a melynek kezdetleges állapotáról a szerző hosszabb kitérést enged
meg magának, valamint a pún háboruk után következett politikai
állapotokról is. Az ügyvédésködés ebben a korban kap lábra; másrészt
egy Scaevola, Crassus, Galba és a Gracchusok szónoklataikkal nagy
diadalokat aratnak. Egyesek beszédirásra is (t. i. mások számára)
vállalkoznak; így Stilo, Cic. tanítója, sőt — mint (Ep. ad Quint. fr.
III, 8. 50.) tudjuk — egyszer-mászor Cic. maga sem idegenkedett
ilynemű foglalkodástól. Ebben a korban már rendkívül sok szónok
ragyogtatja tehetségét a politikai élet forrongásainak közepette. — A
III. résznek tartalma legismeretesebb előttiünk; mert Cicero kora van
benne tárgyálva. A görögös műveltség, declamatiók s egyes szónoklati
dolgok (*quaestiones* = általános kérdések, *causae* = jogi kérdések, *con-
troversiae* = vitás kérdések) vannak először megvitatva, majd a szónoki
iskolák és tanítók, továbbá a szónoklati könyvek (Hermagoras művei, a
Cornificius-féle 4 könyvben irt «Rhetorica ad G. Herennium» és Cice-
ronak 2 könyvben irt «De inventione» cz művei), rendszerök és tanít-
ásuk vannak bemutatva, nemkülönböztetve bőven jellemezve (Cic. nyomán)

(a római szónoklatnak irányai, t. i. az ázsiai (Hortensius), eclecticus Cic.) és attikai (Licinius Calvus). Végül a latin classicismus megalapítása, illetőleg Cic. korabeli szónokok s magy. Cic. nyerneket tüzetes ismertetést és méltatást. — Mindezt szerzőnk Cic.-nak ismeretes rhetorikai művei (1. De inventione ll. II, 2. De oratore ll. III, 3. Brutus s. de claris oratoribus, 4. Orator ad M. Brutum, 5. Partitiones oratoriae v. de partitione oratoria, 6. Topica ad G. Trebatium, 7. De optimo genere oratorum) nyomán végzi el; dolgozatát tehát úgy tekinthetjük, mint a római rhetorikának egy művelt római irodalmi férfiú (Cic.) álláspontjából való megítélését, illetőleg Cic. főntebbi műveinek reprodukálását. Mondhatni, jól kiaknázza Cic. rhetorikai munkáit, de semmi kritikát nem alkalmazott rájuk; pedig szinte magától értetődik az igazság, melyet a francia Rigalnak latin műve (M. Tull. Cicero quatenus artium optimarum amator exstiterit) fejteget (l. Phil. K. ez idei folyam, 218. lap, Kont ismertetését), hogy t. i. Cic. hazaszeretetből gyakran nagyon is dicsérte a római irodalmat s politikai barátjainak irodalmi érdemeit is túlozta.

Ha már most érdemleges ítéletet kell nyilvánítanom szerzőnk munkásságának eredményéről, sajnos, nem nyilatkozhatom fölöle elég kedvezően. Ugyanis jellemzetes terjengősséggel, homályossággal, nehézkességgel és nagyon szárazon ír, úgy hogy többszöri figyelmes elolvasás után sem hirtam könnyűséget szerezni értekezése áttekintésében s összefoglalásában. Bár a szerző roppant jegyzetező természetűnek mutatkozik, mégsem oszlatja el mindig a felöltő nehézségeket; mert egyrészt több helyütt egészen ismeretlen dolgoknak tudását is föltételezi, másrészt szapora jegyzetei is gyakran homályban hagyják a kérdéses dolgokat. Ezt a körülményt azért is hangsúlyozom, mert a reálisk. deákok számára class. dolgokról első sorban érdekeltően, egyszerűen és világosan kell szólni. — Nem elégít ki továbbá szerzőnknek irálya sem, a mely hemzseg az idegenszerűségektől, a melyeknek egész özönét tudnám ide iktatni s csupán a hely szűke miatt nem teszem. Másrészt írásbeli következtelenségeket, rendellenességeket is bőven találunk dolgozatában. De legjobban kihívnák kritikámat a Cic. jellemzéséről szóló (72. l.) passusok, a melyek mint a hagyományos dobálódzásoknak ismétlései és visszhangjai s mint csak látszólag tárgyilagos, voltaképp pedig kiméretlen ítéletek épen nem valók ilyen helyre, kivált iskolai értesítő keretébe. *Magna puero debetur reverentia!* Más-hova tartozik állításom bővebb okadatolása; különben is oly hírt pengettek (v. ö. a Boissier művét, v. Burány cikkét ebben a folyóiratban Cic. életrajzának tanításáról s Friedrich Aly könyvét: «Cic. sein Leben u. seine Schriften», Berlin, 1891.), mely minden Ciceroval foglalkodó philologus előtt ismeretes. Ugyanitt említem föl szerzőnknek (72. l.)

azt az állítását, hogy Cic. hasztalanul várta a győztes Caesartól Rómában való visszatérhetésének engedélyét; holott tudnivaló, hogy Caes. Cic. iránt igen elnéző volt s megengedte neki a hazatérést. Azonfölül nem különös eljárás-e egy philologustól Cic. irói érdemeiről ily értéktelen phrasis-fecsérléssel szólni (43. l.): «Az egész aranykorszak bármelyik jobb íróját nézve egyet sem találunk, kire Cic. általa meghatározott görög kulturájával, nemzeti (?) formájával, izlésével és erejével döntő befolyást nem *gyakorolt* volna. A görög irodalom *előnyeit* római téren érvényesítette, a nyelvet utólérhetetlenné gazdagította, a szerkesztést művészivé s az irodalmat művészetté emelte,» — s ennek elmondhatásáért (a 19. század végén!) Szerlemhegyinek Róm. nemz. irod. tört.-éhez (34. l.) kellett folyamodnia. — Sokat, igen sokat kellene berzenkednem Cic. beszédeinek tartalmi ismertetése ellen is; mert inkább semmit se szólunk rólok, mint oly hézagosan, a hogy szerzőnk tette. Cic.-ból való fordításai sem ütik meg mindig a mértéket, bár nem győződhettem meg róla, vajjon nem Fábíán G. fordításait tartotta-e kizárólag szem előtt Cic. tolmácsolásában. — Végül nem értem, miért oly áradozó és dagályos szerzőnk egyes korok festésében (12, 24—25, 66. ll.), mint akár a történelmi könyvek ú. n. visszapillantásai? ! Anynira tetszenek J. úrnak azok a magasban lebegő bölcselkedések? Tapasztalásból mondhatom: deákjainak számára nem nagyobb értékűek, mint a csengő ércz és pengő czimbalom. És ha még valami újat tudott volna J. úr bennök mondani! Nem tett egyebet, hanem hűségesen elmondta, sokszor ugyanazokkal a szavakkal, a mit kézikönyveink nyújtanak. Általában pedig az az észrevételem Jancsó úr dolgozatára nézve, hogy jobb lett volna (deákok számára!), ha a folytonos részletezés helyett inkább áttekintőleg s rövidebben szól a szónoklatról és csak Cicerónakszentel tüzetesebb s vonzóbb tárgyalást, azonfölül pedig vázolja a későbbi szónoklat történetét is, miként már Pálfi Ferencz tette volt, a ki az 1872/73-iki soproni kath. gymn. értesítőjében 15 lapon szólott ugyanerről a themáról.

BÓDISS JUSZTIN.

29. Dr. Takács Sándor: Benyák Bernát és a magyar oktatásügy. (Budapesti kegyestanítórendi kath. főgymn. 1—242. l.) — Dr. Takács, a ki néhány éve Péczeli József és Péteri Takács József életrajzaival vonta magára a figyelmet, ezúttal ismét életrajzfélét írt, mely terjedelménél fogva szintén könyvszámba megy, mint amazok. E legutóbbi dolgozatát is a régi gond jellemzi: az eredeti források, a kiadatlan kézirati munkák és levelek szorgalmas föl kutatása, alapos tanulmánya, a régi, de hibás adatok tisztázása, újakkal, pontosakkal helyettesítése, a kor történetének rajza, a mennyiben ez elősegíti a tanulmány főalakjának ismeretét, működésének megértését. De meg kell vallanunk, hogy egyik-

ben sem oly föltűnő az előbbi dolgozatait is jellemző hibája: a terjengősség, mint ebben. Még az irodalom ismerője előtt is föltűnő, hogyan lehet egy Benyák Bernátról 242 nagy 8-rét lapra terjedő tanulmányt írni! Vagy tán nem volt eddig irányában méltányos az irodalomtörténet és születésétől számított másfél századnak kellett elmúlni, míg akadt valaki, hogy e nagy mulasztást helyrehozza s művével egy eddig nem ismert, vagy félreismert nagyságnak nyújtsa az elismerés késői babérait? Nincs egészen így. Úgy látszik, Takács is érezte ezt, és munkájának kettős czímet adott, mintegy igazolva a terjedelmét, legalább félig-meddig. Ez a kettős czél azonban nincs előnyére a munkálatnak, mert két nagy dolgot akar egyszerre elvégezni: egy író egész életének rajzát és e kor tanügyi történetét. Ha az író egyénisége elég hatalmas, úgy hogy kora eseményeinek középpontjában áll s azoknak mozgatója, akkor a kortörténet vele jár s magyarázza ez élet szellemi munkáját, — de egy kisebb körben mozgó írónál, a ki csak *egyik* főmunkása korának, a terjengős kortörténet elnyomja az egyént s elmondhatjuk, hogy az egyéniségét kidomborító vonások elmosódnak a környezetben. Úgy vagyunk az ilyen életrajzokkal, mint az a festő, a ki arcképet fest, de nem az egyéni vonásokra fekteti a fősúlyt, hanem a környezetre, a staffagera, s így az úgynevezett «csendéleti» rész vagy a háttérbe festett tájkép elvonja figyelmünket a tulajdonképi főalaktól, az arcképtől.

Az egyes fejezetek vizsgálata legjobban föltűntetheti e dolgozat fogyatékos compositióját. *Az ifjú kor* cz. fejezet (9—33) mindjárt nagyon széles alapon tárgyalja azt a kört, melyben B. ifjú évei lefolytak, de ez nem nagy hiba, bár a fejezet összevonása előnyére válnék az egésznek. A következő fejezet (35—72. l.) már egy magában véve is külön megállható értekezés a múlt századi «szelíd oskolákról». Nagyon érdekes a rend és kor története szempontjából, de nagyon terjedelmes egy életrajz keretén belül. A III. fej. (73—93) B. ifjúkori munkáiról lád számot azzal a gonddal, mely Takács buzgalmát dicséri, de a melynek csak egy igazán nagy író életrajzában volna helye, kinek minden aprósága: ereklye. A IV. fej. (91—127) már nagyon is megrajzolt háttére B. drámaírói pályájának. Egy egész külön kép — mint staffage! Az V. fej. (131—149) B. írói és hazafias pályáját ismerteti érdeket keltő módon, de már a VI-ik fejezet (151—168) inkább a piarista rend nevelői tevékenységének, tanügyi, közéleti hatásának a rajza, mint par excellence a Benyáké. A VII. fej. (169—179) a nyelvújító B.-ról mond el egy pár becses adatot, de a VIII. ismét inkább a Ratio educationis méltatása és egy 18-ik századbéli iskola fölszerelésének leírása, mint B. életének szerves része. A IX—XI. fejezetek az életrajzhoz szorosabban tartozó dolgokat mondanak el, de ezekből viszont hiányzik az, a mi B. írói működésé-

nek áttekintését megkönnyítené: a lényegtelen dolgok mellőzése, a jellegzők érdekében.

Szűkre szabott terünk nem engedi, hogy részletekbe bocsátkozzunk. Csupán a IV. fejezetre van egy pár észrevételünk. Takács vallomása szerint e 36 lapra terjedő fejezet csak vázlat. Teljességet akkorra ígér, «ha a kutatás be lesz fejezve.» Rendelkezésére állottak a rend összes levéltári adatai és mégis a magyar színészet története íróinak azt veti szemükre, hogy ugyan fölkutattak mindent «a mennyire erejük engedte», de azért az iskolai drámáról «mégis bővebben írhattak volna.» Minő követelés ez? A magyar iskolai színjáték történetét csak akkor lehet jól megírni, ha az egyes szerzetes rendek szerepét e téren külön monographiák fogják tisztába hozni. És hogy ez még akkor sem sikerül valakinek, ha egy rend összes iratai állanak rendelkezésére, ezt tán T. dolgozatának éppen e fejezete mutatja. Elismerjük, hogy sok új, sok érdekes adatot említ meg e fejezetben, — szorgalmát csak annál jobban tudjuk méltányolni, mert látjuk, hogy sokat olvasott végig e színjátékok közül, pedig egykettő is emberfölötti türelmet kíván — és mégis a kegyesrendi iskolai színjáték történetét még vázlatosan sem mondhatjuk sikerültnek. Éppen ebből a fejezetből hiányzik a végső eredményeket összefoglaló csoportosítás. Nem az a fődolog, hogy egyes iskolák szerint mikor, mit adtak elő, hanem: mi ezen előadott darabok közösen jellemző vagy megkülönböztető vonása; mennyiben rokonok egymás közt s mennyiben térnek el főleg célzatban a jezsuiták- és pálosokéitól; mennyiben, hol és mikor kezd a magyar nyelv a latin helyett uralomra jutni; mennyiben kerülük a külső pompát (eltérőleg a jezsuitákéitól) és mennyiben helyeznek nyomtatékot tartalomra, formára; a hazafias célzat tárgyban, kifejezésekben meglátszik-e és végül hogyan és miért fordul az iskolai színpad végre a világi színpadhoz előadandó darabokért? Mind oly dolgok, melyekre vagy semmi, vagy ki nem elégtő választ kapunk.

Figyelmeztetjük T.-t, hogy e fontos kérdésben ne hamarkodjék véleményével, s mielőtt ítéletet mond, az egykorú irodalmat is kísérje figyelemmel, így legalább nem fog rajta megesni, hogy egy *Névtelennek* pásztori játékából egy «meglepően szép és könnyű verselésű» részletet dicséretképen közöljön a kéziratból (102. l.), mikor ez a vers régen megjelent, s nem más, mint Fazekas Mihály kedves Nyár-esti dala, melyet ma is élvezettel olvashatunk. Ez elhamarkodása következése az is, hogy nem veszi észre, hogy *Filargus* tárgya (123. l.) nem más, mint a Plautus-Simay-féle *Váratlan vendég*.

Az inkább anyagában megbízható s egyes részeiben jól megírt, a piarista-rend és a 18-ik század műveltség történetére sok helyt egészen új fényt derítő és részleteiben nagybecsű, mint compositiójával kiváló dolgozat értékét az is csak emelte volna, ha T. nem mulasztja el pl. B.

több mint 200-ra menő dolgozatának bibliographiáját is adni, hogy egy áttekinthető képben lássuk magunk előtt e nemes szívű gondolkodó és sokoldalú író szellemi életét.

Fogyatkozásai daczára — ismételjük, nehogy félreértessünk — e dolgozatot irodalmilag hecesnek tartjuk és éppen a szerző írói buzgal-mában bízva s rendtársai iránti őszinte lelkesedésére számítva óhajtjuk, hogy az ő tollából kapjuk a sok derék piarista-író közül Endrődy János, Simai Kristóf, Egerváry Ignác életrajzát is.

BALASSA JÓZSEF.

30. Kovács Lajos: Baróti Szabó Dávid és nyelvjavító törekvései. (Miskolci m. kir. áll. polgári és középkereskedelmi iskola, 1889/90. és 1890/91. 24 és 28 l.) — Mint a dolgozat címe is mutatja, szerzője Baróti Szabó Dávid munkáit főleg nyelvészeti szempontból tárgyalja. Szabó Dávid életével csak röviden foglalkozik, arra szorítkozva, hogy áttekinthetően összeállítja életrajzának ismert adatait. Ezután egyenkint tárgyalja Szabó fontosabb munkáit, kezdve a verstaniakon, folytatva a nyelvészetieken s befejezve költői munkáin. Dicsérettel kell említenünk a szerzőnek azt a törekvését, hogy Szabó munkásságának minden egyes irányát tárgyalva, fejtegetéseinek szélesebb alapot igyekszik adni s kiterjeszkedik az illető tudományágnak rövid történetére. Midőn nyelvészeti munkásságáról akar szólni, rövid vázlatát adja a magyar nyelvtudomány megelőző történetének; kár hogy néhány téves adat rontja e vázlatot. Leghelytelenebb az, a mit Sajnovicsról mond, a ki nem Finnországban járt, s nem is a finn, hanem a lapp nyelv rokonságáról írt. Azt sem helyeselhetjük, hogy ma még ó- és középmagyar nyelvről beszél. E nyelvészeti bevezetés után Szabó prosodiai munkáit tárgyalja a szerző, melyeket nem szabadna *hangtani* műveknek tekintenie, hisz a szerző célja csakis az volt, hogy megállapítsa a klasszikus verselés szabályait, természetes tehát, hogy a hangok osztályozásáról, a hangbővülésről, a hangcseréről, mint a prosodiában nem is illő dolgokról, mit sem tud; s ezt nem volna szabad hibául rónunk fel, a mint Kovács teszi. Viszont azt sem állíthatjuk, hogy Szabó Dávid «a magyar hangtannak alapvetője».

Legbővebben s legalaposabban Szabó D. *Kiseded szótárával* s a *Magyarság virágaival* foglalkozik a szerző; bevezetésül itt is a magyar szótárirodalom történetének vázlatát adja, de nem adja Calepinus szótárának magyar részét (1. kiadás 1585; l. Szily K. Ki volt Calepinus magyar tolmácsa?) és Wagner Ferencz Phraseológiáját (1750; v. ö. Nyelvőr XVII, 307).

Végül Szabó D. eredeti és fordított költeményeiről szól a szerző, ismét főleg nyelvi szempontból, s röviden méltatva Szabó egész munkásságát, befejezi dolgozatát.

BALASSA JÓZSEF.

31. Gamauf György: A komikum (Eperjesi ág. hitv. év. kerületi collegium, 1—61. l.) — Kőlcseynek a komikumról szóló értekezése óta (1827) nem sokan bolygatták irodalmunkban a komikum elméletét. Greguss és Bihari széptanának megfelelő fejezetei, Névy László *A komédia elmélete* cz. munkájának idevágó részei, Dux Adolfnak egy értekezése: ez jóformán minden. Ezek közt is csupán Greguss fejtegetései bírnak önálló becsesél, a többi idegen elméleteknek visszhangja. Így hát érthető, hogy öröm fogja el az embert, mikor egy iskolai értesítőben 61 lapra terjedő s az első bepillantásra rendszeresnek ígérkező tanulmányt talál, mely az æsthetikának ezt a nálunk kevésbé szellőztetett kérdését választja tárgyul.

Az értekezés azt a benyomást teszi, hogy szerzője, Gamauf György, képzett és lelkiismeretes ember, ki lehetőleg komoly munkát akart végezni. Tanulmánya végén pontosan számot ad forrásairól, de ha ezt nem tenné is, dolgozatán meglátszik, hogy eleget olvasott és eleget gondolkodott tárgyáról. Mégis munkáját teljesen elhibázottnak tartom. Gamauf ugyanis a német æsthetikának, még pedig a Hegeliskola æsthetikájának tanítványa. Gondolkodása, stílusa, módszere, mind ez iskola bélyegét viselik magukon. Ezzel, úgy hiszem, meg van mondva minden. A szerző kitünően eltanulta mestereitől azt a művészetet, hogy mint lehet sok czifra szóval semmit, vagy legalább nagyon keveset mondani. Bizonyítás céljából megkísérlem a dolgozat eszmenetét lehetőleg a szerző szavaival vázolni.

A fenségesből indul ki. «Ha futólagos pillantást vetünk a fenségesre, azt találjuk, hogy a fenséges a tragikum legmagasabb fokán, t. i. a tragikus összeütközésben vagyis a világitéletben (!) többé felül nem múlható, hogy nálánál fenségesebb képzeletet nem találunk, hogy nincsen tárgy, mely annál fenségesebb lehetne; szóval nincs képzelet, mely az ismét szabaddá vált szemlélet fölé, mint fenségesebb képzelet emelkedhetnék». Az æsthetikus képzelet tehát más irányt vesz, még pedig, mivel a fenséges legmagasabb fokán felül nem emelkedhetik s miután a fenségesnél szemléletünk mindig csak *fölfelé* volt irányozva, ezentúl csak *lefelé* fordulhat és a tárgyakat felülről lefelé tekinti képzeletünk. Most tehát a szemlélet részén van a túlsúly, az *alany* kerül felül és gyakorolja hatalmát minden felett, és nincsen semmi sem, a mi kivonhatná magát ezen hatalom köréből. Szóval képzeletünk, szemléletünk szabadú lett. A szabadság ezen zavartalan érzete és ezen tökéletes élvezete a tökéletes *vidámságot* vagy *derültséget* eredményezi. Azon tudat, hogy nincsen tárgy, mely imponálhatna, szüli a teljes önérzetet s ez jellemvonása a vidámságnak; az ellentét pedig, melyben a szemlélet általában határozottan vidám: a komikus szemlélet s csak ebben jut a maga jogához az æsthetikus szemlélet, mely a tárgy részéről tel-

jesen szabad és tökéletes nyilatkozatot, az alany részéről teljes szabadságot, függetlenséget követel. A mi az egyik oldalon a vidámság, az a másik oldalon a megvilágítás. A komikus képzetben a dolgok teljes megvilágításukban állanak előttünk. A vidámság és világosság feltételezik egymást». Ezt a vidámságot másképen *komédiának* is nevezhetjük; komédiázni e szerint annyit jelent, mint szemléltetni, megvilágítani. *Ez a komikum nagy titka.*»

Mily tudákos, nagyképű szópuffogatás! S így megy tovább mind a 61 lapon. Azt az egyszerű igazságot, hogy mi nevetünk másokon, mások meg rajtunk nevetnek, a szerző ily lében találja fel: «Tudjuk, hogy a fenségesebb tárgy a kevésbbé fenséges fölé emelkedik. Hasonlót találunk a komikus tárgynál is. A fenségesben a képzelet alatt szenvedünk, a komikusban a képzelet fölé emelkedünk; a vidám alany és a világos tárgy úgy viszonylanak egymáshoz, mint a nevető alany a nevelés tárgyhoz. A nevető alany sem tökéletesen szabad, sem ment minden fogyatkozástól; s így lehetséges, hogy a nevető alany fölé egy másik, fogyatkozásoktól inkább ment alany emelkedik.» Az ily fejtegetésre igazán el lehet mondani, hogy «sok hűhó semmiért». A humort, melyet «komikus világtudat»-nak nevez, ilyeténképen magyarázza: A nevető alanyok hosszú sora végén a nevető alany magát neveti, mert nevelés tárgygyá lett, alany és tárgy egy személyben egyesült. Így előáll az *együttnevelés*, melyben az egész világ æsthetikai ellenmondásai elismertetnek, a mennyiben mindegyik félnek része van benne. Ekkép keletkezik az æsthetikai világtestvéredés s ez a humor. A gyermek vidámságát is különösen magyarázza a szerző. «Mikor a gyermek születik, zord világba jön és sír s csak később lesz vidámmá, mert csak később ismeri meg világosan a maga környezetét. Első ízben az anya világosítja fel őt, és azért legelőször az anyjára mosolyog. Ekkép ébred fel a gyermekben a komikus képzet.»

Azt hiszem, elég a mutatóból. Gamauf dolgozatát, mely nagyon komoly akart lenni s nagyon komikus lett, csak egy esetben lehetne sikerültnek mondani: abban az esetben, ha a szerző a Hegel-Vischer-féle æsthetikai műnyelv parodiáját akarta volna megírni. Annak jó, iskolai programmértekezésnek azonban nem.

KELEMEN BÉLA.

32. Dr. Netoliczka Oszkár: *Zu Heines Balladen und Romanzen.* (Brassói ág. h. evang. gymnasium 3—33. l.). — E dolgozattal, mely Heinrich Gusztáv egyetemi szemináriumában keletkezett, szerzője egyrészt Heine költői egyéniségének megvilágításához, másrészt a német ballada- és románczköltészet történetéhez kívánt némi adalékot nyújtani. Kétségkívül nem könnyű feladat volt már a tárgyalás körébe eső anyagnak megállapítása. A balladának is nehéz általános ér-

vényű meghatározását adni, — majdnem határozatlanabb még a románcz fogalma, főleg ha tekintettel vagyunk arra (pedig erre igenis tekintettel kell lennünk), hogy maga a költő mily költeményeit tartotta s nevezte el románczoknak. Ismeretes, hogy úgy a *Buch der Lieder*, mint a *Neue Gedichte* gyűjteményei tartalmaznak egy-egy *Romanzen* című csoportot; még nagyobb terjedelmű a *Romanzero* cz. sorozat. De a költőtől e névvel ellátott verseket mégsem mondhatjuk mind valódi románczoknak, — még ha oly szabadelvűek vagyunk is e műfaj meghatározásában, hogy, miként szerzónk, csak az epikus elem megvoltára fektetünk súlyt. (Mellesleg megemlítem, hogy Heine egy prózai iratában a «tulajdonképeni költemény» sajátosságának tartotta a lyrai és epikus elemek vegyülését: «Das eigentliche Gedicht — was wir gewöhnlich so nennen, *halb episch, halb lyrisch* — partizipiert mehr oder minder vom Liede»; ed. Elster VII, 424.) Ezt véve kriteriumnak, helyeselni fogjuk több költeménynek a tárgyalás köréből való kiküszöbölését, másrészt helyeselhetjük másoknak a bevonását is (9. l.); sőt úgy találjuk, hogy e tekintetben a szerző még tán tovább is mehetett volna. Azt hiszem pl., hogy jogosan helyet foglalhattak volna a tárgyalt költemények között a *Traumbilder* 2., 6., 7., 8. és 9. sz. darabjai is (a Jozéfára vonatkozó versek, ed. Elster I, 13. s k. l.), — az hogy az *álm* szolgál bennök keretül, ép oly kevésbé lehet akadály, mint a hogy ez nem volt akadály az *An eine Sängerin* cz. románcznál (I, 51) vagy a «Mir träumte von einem Königskind . . .» kezdetű versnél (I, 81). Avagy ha a *Heimkehr*-ből felvesszük az 5. sz. darabot: «Die Nacht ist feucht und stürmisch . . .» (I, 97.), nem látjuk be, mért maradjon kívül a 3. sz. («Mein Herz, mein Herz ist traurig» I, 96), melyben ép annyi az «epikus elem». Vagy a *Zur Ollea* cz. csoport 3. sz. darabjának (*Hoffart* I, 293) is körülbelül ugyanannyi s olyan a cselekvénye, mint a *Romanzero* «*Pomare*» cz. darabjának (I, 345). Vagy nincsen-e bizonyos epikus elem — habár nem-élő lények cselekvénye alakjában — a lótoszvirágról és holdról (I, 69. l.), a fenyőről és pálmáról (I, 78.), a vízi liliomról és holdról (Neuer Frühling I, 209) szóló gyönyörű költeményekben, a melyek, úgy hiszem, a Heine-féle románczoknak egy egész sajátos csoportját teszik? Nem sokkal inkább románczok-e ezek, mint pl. a Visvamitráról (*Heimkehr* 45. sz., I, 117), vagy Helenáról szóló darabok (*Zur Ollea* 8. sz., I, 296)? — De ne folytassuk tovább, — a határok itt annyira elmosódtak, hogy tág tere nyílik az egyéni felfogásnak. Elvégre is a vizsgálódás *eredményei* nem is igen fognak módosulni, ha egy-két költeménnyel többet vagy kevesebbet teszünk is e vizsgálat tárgyává.

Ez eredményeket értekezése második részében mutatja be a szerző: itt állítja össze *Heine ballada- és románcz-költészetének jellemző vonásait*. A költemények anyaga tekintetében hét csoportot különböztet

meg. Egy részük a középkor udvari életébe vezet, királyok, lovagok, minnesängerek és apródok társaságába, a hol szerelmi bánat, balsors és halálra vágyódás otthonosak. Egy másik csoport a népeletből veszi tárgyait, elég a *Grenadiere* és *Der arme Peter* címűekre emlékeztetni. A harmadik fajta költeményekbe a mythologia és néphit alakjai és motívumai játszanak bele, a szellemek különféle fajai: nixek, elfek, boszorkányok lépnek fel bennök. A negyedik csoportot történeti tárgyú költemények alkotják, nagy részüknek a különféle keleti népek története szolgált forrásául. Az ötödik csoport a jelenkor eseményeivel, személyeivel, állapotaival foglalkozó költeményeket foglalja magában, a hatodikban a költő énje lép előtérbe, végül a hetedikbe az értekező néhány rémes meg burleszk tárgyú költeményt sorol. Helyeselhetjük e csoportosítást s elismerjük Heine balladatárgyainak sokféleségét is, a Goethevel való összehasonlítás eredményét (19. l.) azonban mégsem találjuk egész helyesnek: tagadjuk, hogy a 6. csoportnak («Persönliches, das im Ich-tone ohne Maske erzählt ist») Goethenél nem volna megfelelője. Avagy Heine *Wasserfahrt* cz. költeményének (I, 49.), melyet a szerző első helyen említ az e csoportba tartozó darabok között, nem lehetne-e joggal mellé állítani Goethenél az «Es schlug mein Herz, geschwind zu Pferde» kezdetű költeményt: a «cselekvény» egész hasonló, mindkét költő útban van s az e közben szívében támadó érzelmeit fejezi ki. Vagy Heine *In der Frühe* (I, 273.) cz. darabjában előadott hajnali kaland nem emlékeztet-e Goethe *Morgenklagen* cz. versére?

A szerző ezután a cselekvénynek és színezésnek bizonyos motívumait fejt ki, melyek Heine szóban levő költeményeiben ismételve felfeltűnnek. Ilyenek: a táncz, egyes személyeknek és tárgyaknak felcserélése vagy váratlan felismerése, az éneknek csábító és halálhozó hatása; mint mellékkörülmény gyakran előfordul a vízen való utazás, ilyen a lovaglás motívuma is. Ily külső motívumokon kívül öszszefoglalólag meg kellett volna itt — vagy már elébb — említeni ama témákat, gondolatokat stb. is, melyeket a költő különös kedvteléssel s ismételve tárgyal balladáiban: első sorban áll közöttük a szerencsétlen szerelem, mely e költemények egész sorának szolgál tárgyául, leg-tökéletesebben azonban a *Der arme Peter* és *Die Wallfahrt nach Kecklar*ban jutott kifejezésre.

Az értekezés egy következő fejezete a «belső formát» fejtegeti, a költő felfogása és tárgyalása módját. Megállapítja, hogy Heine nem naiv, hanem (Schiller értelmében) sentimentalis költő, mindenütt keresztülcsillog az ő subjectiv felfogása, az eseményeknek ő reá való hatását nem tudja tárgyalni a nélkül, hogy ne fejeznék ki a maga ethikai részvétét. E subjectiv elem kifejeződik balladáiban és románczaiban is, ez nyilatkozik abban a majd elegikus, majd idylli, majd meg humoros és

szatirikus hangulatban is, mely jó részükön előmlik. Vannak azonban szigorú objectivitással írt balladái is (*Grenadiere, Belsazer, Ritter Olaf* stb.). Heine szereti a szemléletességet, nem kerül a durvább esetvonásokat, rikító színeket s a csillogást sem. Leginkább híjával vannak e költemények a drámaiságnak, jó részük csak egy-egy situatio vázlata, mely arra szolgál, hogy mintegy képleg fejezze ki a költő ki nem mondott érzelmeit.

Az utolsó fejezet a *külső formával* foglalkozik, e költemények nyelvezetével (melynek gyakori sértő vonása a prózai kifejezések alkalmazása szerkezetükkel) e költemények látszólag hanyagul vannak odavetve, de rendszerint ki lehet mutatni a gondos tagolást és versmértékükkel. A tiszta jambusok elenyészőleg ritkák, gyakoribbak a négyes trochäusok, legszámosabbak a 4, illetőleg 3 hebung-os szabad versek, a melyekben a senkung-ok egy- és többtagúak lehetnek. Ki lehetett volna még emelni, hogy nagy részükben a hebungok sem egyenlőértékűek, a mennyiben kettő nagyobb súlyú mint a másik kettő s a verssor mintegy két félre oszlik.

Az értekező ekkép gondosan és helyesen állapítja meg Heine ballada- és románcköltészetének sajátos vonásait. A constatálásnál azonban még egy lépéssel tovább is kellene menni a megértetés, a megmagyarázás felé. A mint össze lehetne állítani ama forrásokat, a melyekből a költő e műveinek tárgyait vette, úgy jó részben ki lehetne mutatni a motívumoknak s a tárgyalásmód sajátos vonásainak eredetét is. Nagy részük a költő egyéniségében gyökerezhetik, másokra nézve élményei adhatnak magyarázatot, ismét más vonások a *romantikus iskola befolyása* alatt s bizonyos *minták tanulmányozása* következtében fejlődhetek. (V. ö. Strodtmann, Heine² I. 54., 57., 195., 234. stb.) Azt a feladatot, melyet a szerző maga említ előszavában: a költő sajátosságainak az élet és irodalom befolyásaiból való megértetését, a szóban levő körre nézve még nem oldotta meg teljesen, bár így is becses vonásokat szolgáltatott Heine költészetének jellemzéséhez.

PETZ GEDEON.

VEGYESEK.

— A Budapesti Philologiai Társaság október 5-én *felolvasó ülést* tartott, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Fináczy Ernő első titkár volt a jegyző. Az ülés tárgyai voltak:

1. *Brassai Sámuel*: Platon Theaitetosának Simon-féle fordítása; bemutatja Hegedüs István vál. tag.

2. *Sebestyén Károly*: Bentley véleménye Aesopus meséiről.

A felolvasó ülést *választmányi ülés* követte, melyen P. Thewrewk Emil elnökölt és Petz Gedeon másodtitkár volt a jegyző. Jelen voltak még: Badics Ferencz, Bayer József, Csengeri János, Gyomlay Gyula, Hegedüs István, Heinrich Gusztáv, Maywald József, Némethy Géza, Pozder Károly és Vári Rezső választm. tagok.

A választmány a Társaság tagjaivá választotta a következőket: a) *rendes* tagokúl *Kulcsár* Endre debreczeni főgymn. tanárt (ajánlja Dóczy Imre), *Jakoblovics* Lajos selmeczbányai kath. gymn. tanárt, eddig rk. tagot (aj. Némethy Géza) és *Bárdos* Remig esztergomi benzés-tanárt (aj. Némethy Géza); b) *rendkívüli* tagúl *Findly* Gábor kolozsvári egyet. hallgatót aj. Hegedüs István). — A tagok száma: tiszteleti 8, alapító 6, rendes 353, rendkívüli 62.

— A ‚germán‘ név eredetét, melynek megfejtésével már annyi germanista és class. philologus foglalkozott, tárgyalja Laistner Lajos egy érdekes tanulmányban (*Germanische Völkernamen*), mely eredetileg a württembergi ‚Vierteljahrsschrift für Landesgeschichte‘ cz. vállalatban, utóbb különnyomatban (Stuttgart, 1892, 57 l.) is megjelent. Laistner római eredetűnek tekinti a ‚germani‘ nevet, mely latin értelmében értendő, tehát a. m. az igaziak, valódiak, egész testvérek (Vollbürtige). E név szerinte az ‚Istuaones‘ névnek latin fordítása, mert e név (valamint Sciri, Franci, Frisii is) körülbelül ugyanoly értelmű, mint a latin ‚germani‘. E néptörzsnek kelta neve lehetett Tungri. Tehát a kelták (gallusok) ‚Tungri‘-nak nevezték az Istuaonokat és e nevet fordították a rómaiak Germani-val. E magyarázat mellett szól az is, hogy a rómaiak első sorban az istuaon németeket, a belgák észmzédjait nevezték germánoknak. (A népnevek fordítása nem ritkaság; így nevezi pl. Ammianus Marcellinus a Balthæ-kat Liberi-nek.) Ez alapon Laistner a Tacitus híres magyarázatát (Germ. c. II.) is másképp fogja föl és másképp értelmezi. Szerinte e magyarázat germán emberektől származik, és Tacitus, mire a mondatszerkezet is látszik utalni, valószínűen Liviusnak elveszett 104. könyvéből vette. Tacitus magyarázatát Laistner így fordítja: ‚Különben azt mondják, hogy a ‚Germania‘ elnevezés új és csak újabban használatos, a mennyiben tudvalevőleg az első, a kik a Rajnán áthatoltak és a gallusokat elűzték, a kiket most tungroknak hívnak, akkor germánoknak nevezettek. Nem mintha ez a név, mely eredetileg egy törzsnek, nem pedig egy népnek neve volt, idővel eredeti jelentésén túl terjeszkedett volna; nem, de utóbb mindnyájan — csakhogy első sorban a győztes, kitől közvetlenül tartottak, később azután ők is germánoknak nevezettek. — Ugyane füzetben megmagyarázza (már t. i. kísérletet tesz megmagyarázni) a többi nagyszámú neveket is, melyekkel az egyes germán törzsöket jelölték. E nevek, szerinte, vagy a lakók sokaságát (pl. Semnonnes, Gepidæ, Burgundii, Hermunduri, Teutones) vagy a nép fegyverzetét (pl. Cherusci, Langobardi, Heruli, Chatti) vagy nemzeti

szövetséget (pl. Quadi, Saxones, Marsi, Cimbri, Batavi) vagy rokonságot (pl. Teneteri, Usipetes, Vandali, Suebi, Alamanni) vagy Tuisto igazi, valódi utódjait (l. fönt) jelölik. Laistner etymológiái nem mindig meggyőzők, de a gazdag anyagnak ily tudományos szempontok alá foglalása már magában véve is mindenkép érdekes és tanulságos. h.

— A Nibelung-ének történetéhez érdekes adalékot szolgáltat Neufert Hermann a charlottenburgi felső polgári iskola 1892-iki értesítőjében. Dolgozatának czíme (*Der Weg der Nibelungen*) nem árulja el a tanulmány igazi tartalmát, mert szerző a Nibelungok útjából indul ugyan ki (mint magam is tettem 1891-ben *Etselburg és a magyar hünmonda* cz. akadémiai székfoglalóban), de voltaképeni célja más. A költeményben található föld- és néprajzi adatokból meg akarja határozni az eposz keletkezésének korát, ill. a rajzolt és föltételezett politikai viszonyok idejét. Józan kritikával véghez vitt fejtegetéseinek eredménye a következő. A „Klage“ ismeretes és sokat tárgyalt állítása, hogy Piligrim passauai püspök megíratta íródeákjával, Konráddal, a Nibelungok történetét, egyébként is kétségbevonhatatlan; még megerősíti ez adat hitelességét az a körülmény, hogy az eposz földirati, néprajzi és történeti adatai mind a Piligrim (971—991) korának megfelelő állapotait tüntetik föl. A Konrád műve szolgált tehát, természetesen német nemzeti dalok mellett, nemcsak a „Klage“ cz. gyöngye verselménynek, hanem a nagy és remek eposznak is alapjául. E latin művet szerzőnk a „Waltharius“ modorában és mintájára készült hőskölteménynek képzeli („Nibelungias“), míg én még ma is, tekintve Piligrim céljait, melyeknek szolgálatában bizonyára ez a munka is állt, latin nyelven írt hún krónikának gondolom. De ez a dolog lényegén természetesen mitsem változtat, hogy t. i. ez a X. századi latin munka tényleg megvolt (a mit főleg Lachmann hívei sehogysem akartak elismerni) és hogy a Nibelung-ének az osztrák tartományokra és a hún birodalomra vonatkozólag e század utolsó évtizedének állapotait tünteti föl. A húnok és a korabeli vallási állapotok rajzában is a X. századi magyarokra s magyar viszonyokra ismer szerzőnk; hogy pedig az eposz Etselje sokkal jobban emlékeztet Géza magyar herczegre, mint akár a történeti, akár a hagyománybeli Attilára, erre már mások is figyelmeztettek. Eddig szerzőnk kutatásai és következtetései; én tudvalevőleg még egy jó lépéssel tovább megyek. Piligrim rendkívül érdeklődött Magyarországra iránt, melyet mindenkép régtől fogva egyházmegyéjéhez (a koholt lorchi érsekséghez) tartozónak kívánt föltüntetni; nemcsak folytonos összeköttetésben állt a magyarokkal, kikhez sűrűn küldte papjait, hanem maga is járt az országban. Senki az ő korában nem ismerte oly jól hazánkat, melynek múltját is, ép érintett igényeinek megerősítése érdekében, alaposan tanulmányozta. E törekvései kapcsán ismerkedett meg ő maga is, de küldöttjei is a húnokra vonatkozó hagyományokkal, melyek hazánkban, főleg ennek népes és virágzó dunántúli részében, a nép ajkán éltek, és fölhasználtatta azokat a latin Nibelungmunka kidolgozásánál. Mert hogy hazánkban hún hagyományok még a X. században is éltek a népek emlékezetében és hogy a magyar hünmonda

nem egyszerű kölcsönzés a németektől, ezt a két tételt, azt hiszem, eléggé kimutattam, azokkal szemben, kik valóban bajosan fölfogható elfogultsággal ép Magyarország területéről állították, hogy itt Attila emléke végkép kiveszett, és hogy elődeink onnan vették a húnokra vonatkozó ismereteiket, a honnan azokat egyáltalában nem vehették, mert ki lehet mutatni és ki van már mutatva, hogy a németek hűnmondáinknak igen lényeges és kiválóan jellemző részleteit nem ismerték. Hogy aztán később a német monda befolyással volt a hazai hagyományok megalakítására, a mint ez krónikáinkban reánk maradt, ezt még nem tagadta senki; de ebből egészen lehetetlen visszakövetkeztetni, hogy az összes magyar hagyományok német eredetűek. Ezt még Detre szereplése sem bizonyíthatja, mert magától értetődik, hogy Detrét is ott kellett a mondának Attilához kapcsolnia, a hol e hősök éltek és működtek, t. i. hazánk területén. *h.*

— ‚Artúr halála‘ (‚Le Morte Darthur‘) az angol irodalomnak egyik leghíresebb és legolvasottabb műve, mely 1485-bent jelent meg először nyomtatásban, s azóta számos kiadásban mulattatta Anglia népét, oly szellemeket is, milyen Scott Valter, ki e művet ‚a legjobb angol regénynek‘ nevezte, vagy még a mi századunkban Tennyson, Morrist, Arnoldot, Swinburnet stb. A regény szerzője Sir Thomas Malory, ki 1470-ben írta e munkáját, melyet most Sommer Oszkár a tudomány minden igényének megfelelő jeles kiadásban (London 1889—91, 3 köt.) kimerítő szótárral és értékes irodalomtörténeti tanulmányokkal közzé tett. A regény maga igen gyöngye munka, úgy hogy szárazföldi olvasó bajosan fog lelkesedhetni érte, hisz még Angliában is ismételve hangsúlyozták, hogy ‚Artúr halála‘ voltaképp költőietlen, összefüggéstelen kompiláció. Hogy e munka mégis oly rendkívüli tetszésnek örvendett és örvend részben még ma is, annak főoka a főlhalmozott mondai anyag vonzó regényessége, de különösen az a körülmény is, hogy e mű könnyen olvasható kényelmes prózában van írva, míg e tárgyak többi, részben jóval értékesebb földolgozásai verses, még pedig elavult nyelven írt, nehezen érthető művek. A ‚szerzőnek‘ érdeme, Sommer alapos kimutatása szerint, jóformán semmi; Malory egyszerűen fordító vagy másoló, legfeljebb kompilátor, ki minden terv nélkül írta össze könyvét; hisz még címe sem találó, mert Artúr halála az egész anyag-tömegnek csupán mellékes kis része. Sommer igen pontosan mutatja ki Malory forrásait, melyeket itt az angol munka könyvei szerint sorolok föl, mert e források elárulják az illető könyveknek s így az egész műnek tartalmát is. Az I. könyv forrásai: Robert de Boron ‚Merlin‘-jének prózai fordítása s a ‚Livre d’Artus‘; II—IV: a ‚Suite de Merlin‘, mely csak egyetlen, nem teljes francia kéziratban maradt ránk; V: Huchown skót költőnek ‚La Morte Arthure‘ cz. költeménye; VI: a francia prózai ‚Lancelot‘ és ennek egy elveszett, de föltételezendő folytatása, a ‚Suite de Lancelot‘; VII: ennek forrását nem tudta Sommer eddigelé fölkutatni, de nem kétséges, hogy Malory e könyvében is, mely Garethnek, Gawain testvérének történetét tartalmazza, kész forrásból merített; VIII. és IX: az ófrancia prózai ‚Tristan‘; X: a ‚Prophecies de Merlin‘; XI és XII: a föltételezett

„Suite de Lancelot“, melyre Sommer egy ófrancia Tristan-kéziratban utólag csakugyan rá is akadt; XIII—XVII: a „Queste du Saint Graal“; XVIII—XXI: a „Suite de Lancelot“ és a „Le Mort Arthur“ cz. középfangol románcz. — Malory tehát sehol sem önálló, de műve azért irodalom- és mondatörténeti szempontból igen fontos, egy oldalról azért, mivel sokszor oly forrásokat használt föl, melyeket ma már nem ismerünk, és más oldalról azért, mivel az Artus-monda számos részlete oly alakban lett Angliában népszerűvé s más írók forrásává, a milyenben Malory e történeteket elmesélte s egymással kapcsolatba hozta. h.

— A német irodalom Svájcban. Bæchtold Jakob zürichi egyetemi tanárnak nagy munkája: *Geschichte der deutschen Literatur in der Schweiz* (Frauenfeld, 1892, 687 l. szöveg és 244 l. jegyzetek), melynek ép most jelent meg utolsó füzete, a modern irodalomtörténetek közt a legelső helyek egyikét foglalja el. E munka mindenekelőtt rendkívül gazdag új, eddig ismeretlen anyagban, melyet a tudós szerző svájci könyv- és levéltárakból merített. És ez anyag helyes fölfogással, józan s művelt ítéllettel, széles látókörrrel és igen vonzó előadásban van földolgozva. A német irodalomnak több kisebb-nagyobb fejezete egészen új világitásban jelenik meg e kiváló műben. Főleg kettő: a reformatio százada, melyben Svájc tudvalevőleg fontos szerepet játszott Németország szellemi életében, és a XVIII. század, midőn a helyesebb ízlés Zürichből indult ki, hogy Gottsched tarthatatlan æsthetikáját megdöntse és Klopstock költészetét valamint Lessing kritikáját előkészítse. Amott főfontosságú a dráma fejlődése, mely Svájcban állt legerélyesebben a reformatio szolgálatába. E gazdag és nem annyira költői, mint inkább művelődéstörténeti szempontból érdekes irodalmat Bæchtold tárgyalja először behatóbban, számos új alakkal és termékekkel ismertetve meg bennünket, de a rég ismerteket is sokszor egészen új világitásban mutatva be. A XVIII. században a legérdekesebb alak Bodmer, a Gottsched híres ellenfele, kinek sokoldalú munkássága, hervadhatatlan érdemei és nagyszámú komikus gyarlóságai még sehol sem találtak oly alapos és beható, új anyagban gazdag és új szempontokban még gazdagabb tárgyalást, mint e szép könyvben. A szerző maga is annyira belemélyedt tárgyának e részletébe, hogy művének majd egy ötöde valóságos Bodmer-monographiává vált, melynek egyik legérdekesebb részlete Bodmer műveinek pontos, még Goedekét is minden tekintetben túlszárnyaló összeállítása. E körülménynek tulajdonítandó első sorban, hogy Bæchtold nem adja elő az irodalom fejlődését, a mint tervezte volt, a jelen század elejéig, hanem csak Bodmer haláláig (1783). A legnagyobb érdeklődéssel várjuk a munka folytatását, melyben szerző a svájci irodalmat egészen a jelenkorig akarja tárgyalni. h.

Olvasóink figyelmébe ajánljuk a Franklin-Társulatnak e füzethez mellékelt könyvjegyzékét leszállított áru teljesen új könyvekről.

NÉV- ÉS TÁRGYMUTATÓ.

I. Classica philologia.

- Adonis siratása, Biontól 600.
 Aeneis 605.
 Aeschylus Perzsák cz. tragédiájának bevezető karéneke 352. 600.
 Alexipharmaca l. Nicander.
 Amphitheatrum 88.
 Anacreon 600.
 Annales Taciti 600.
 Anthologia, görög 600.
 Antigone l. Sophocles.
 Apulum 318.
 Aquincum 607.
 Archæologia, ókori, Magyarországon 606.
 Aristophanes, az exodos A. vigjáték-kaiban 1. — Akharnaiiak 1. — Lovagok 1. — Felhők 2. — Darazsak 2. — Béke 2. — Madarak 2. — Thesmophoriát ünneplő nők 3. — Békák 4. — Lysistrate 4. — Az exodos elmélete 4. — A kardalok története 6. — Stasimon 600.
 Aristoteles 600.
 Ballagi Mór, classica-philologiai működése 167.
 Bion 600.
 Brandolini Aurél 244.
 Budapest régiségei 606.
 Carbo Lajos 244.
 Catilina l. Sallustius.
 Cato, bölés mondásai 510.
 Cicero, De finibus az iskolában. 269. — C. egy vitás helyéhez 767.
 Cortesius Sándor 245.
 Csiky Gergely, mint a classicusok műfordítója 167.
 Demosthenes 600.
 Deponens igék 418.
 Elektra 602.
 Euripides, Ifigeneja Auliszban. Ford. Radó, 670.
 Euhemerus ed. Némethy 696.
 Exodos l. Aristophanes.
 Festus ed. Thewrewk 695.
 Francia philologiai irodalom, classica-philologiai rész 31. 133. 214.
 Galeotti Martius 244.
 Görög irodalomtörténet, a francziáknál 34. — magyaroknál 599.
 Görög nyelvtan, írta Maywald József 54. — a francziáknál 141. — magyaroknál 602.
 Görög régiségek, a francziáknál 43. 133. — hitéleti és magánrégiségek Szerelimbegytől 527.
 Görög történet és régiségek magyarországi irodalma 599.
 Gyulafehérvár története l. Apulum.
 Herodotos, keleti útja 84.
 Homeros, Ilias ford. Csengeri 60. — Odyssea, ford. Gyomlay 60. — Odyssea II. ének, ford. Kutrucz 431. — Ilias VI. ének, ford. János 432. — Ilias IV. ének, ford. Kempf 434. — Ilias, ford. Kempf 665.
 Horatius, carmina ed. Pozder 153.
 Humanisták, olasz h. a XV. századból 244. — Humanismus egy nőalakja (Elis. Joh. Westonia) 766.
 Hunfalvy Pál, mint classicus philologus 168.
 Hymni Homerici 601.
 Ilias l. Homeros.
 Ifigeneja Auliszban l. Euripides.
 Johannes Gazæus 600.
 Jugurtha l. Sallustius.
 Kardalok, a görög komédiában l. Aristophanes.
 Kiejtés, görög 603.
 Kritika, a francziáknál 141. 235.

Magyarországi latinság 171. 724.
 Magyar philologiai irodalom, class. phil. rész 599.
 Marlianus 245.
 Martialis 604.
 Miczia (Veczel) 89.
 Latin irodalomtörténet, magyarországi irodalom 603.
 Latin nyelvtan, a francziáknál 235. — magyaroknál 605.
 Livius ab urbe condita libri XXVI—XXX., ed. Dávid 668.
 Lucanus 604.
 Művészettrétet, görög 527.
 Naldi Naldus 245.
 Nicander, scholia vetera in N. Alexipharmaca, edd. Vári et Ábel, 669.
 Nyelvtanítás, latin 273. 435. 674.
 Odyssea l. Homeros.
 Oedipus király 602.
 Oedipus Kolonosban 602.
 Olvasó- és gyakorlókönyv, latin, szerk. Dávid 255.
 Oppianus, szövegjavítások 455.
 Ovidius, Szerelmei 625. 705. — Ariadne Thesenshoz 717.
 Pædagogia, philologiai p., klasszikus nyelvek 560.
 Paleographia, görög, a francziáknál 191. — latin, a francziáknál 235.
 Pannonia római jogú városai 361.
 Pausanias, mint műtörténeti forrás 676.
 Persius 281. 376. 465.
 Perzsák l. Aeschylus.
 Phraseologia, latin, írta Meissner, ford. Burián 66.
 Pindaros 341.
 Plato 601.
 Pollio 604.
 Pythagoras 601.
 Quintilianus, új angol kiadása 658.
 Riemann Ottó 93.
 Római irodalomtörténet, a francziáknál 214.
 Római régiségek, a francziáknál 224.
 Római szónoklat a császárság koráig 774.
 Római történet s régiségek, magyarországi irodalom 603.
 Római történetírás, Sallustius előtt 97.
 Sallustius és a római történetírás 97. 185. — élete és művei 107. — jelleme és hitelessége 195. — műveinek compositiója és stílusa 202. — Catilinájának és Jugurthájának bevezetési 203.

Sappho 601.
 Sarmizegetusa l. Ulpia Trajana.
 Scholia vetera l. Nicander.
 Sophocles, Antigone ed. Kassai 537. — coniecturák az Antigonehoz 631.
 Stasimon l. Aristophanes.
 Synesios 602.
 Szabó István 449. 643.
 Szinpad, antik, 773.
 Tacitus 605.
 Theaitetos l. Plato.
 Thukydidés, szemelvények, ford. Szilassi 248. — összefüggő részek, ford. Hegedűs István 406. — Hegedűs válasza Bartal bírálatára 542.
 Ulpia Trajana 318.
 Varro 604.
 Veczel l. Miczia.
 Verinus (de Vieri) 245.
 Vergilius 605.
 Xenophon 602.

II. Magyar philologia.

Ányos Pál 683.
 Arany János, Toldi szerelme 272. — Toldi 266. 687.
 Attila 276. 444. 661.
 Bacsányi 651.
 Benyák Bernát 777.
 Berzsenyi 265. 404.
 Budenz József 441.
 Csiky Gergely 167.
 Csokonai Vitéz Mihály 148. 345. — Lillája 150.
 Dráma: Hamlet-előadások 396. — Jezsuita-drámák 481.
 Faludi Ferenc 694.
 Gaal József 415.
 Gyergyai Albert, Árgirus 297. 384.
 Gyöngyössi János 204.
 Hunfalvy Pál 91. 168. 177.
 Hún-monda 276. 787.
 Illei János élete 482. — Drámái 485—493.
 Katona József 265. — Bánk bán 404. — Bánk bán előtti drámái 690.
 Kazinczy 211. — Levelezése 90. 274. — Hamlet-fordítása 396. — K. és Bacsányi 656.
 Kemény Zsigmond b. 345.
 Kis János, Iphigenia-fordítása 251. — K. versei és Bacsányi 651.
 Listi László 49.

- Magyar irodalomtörténet 259. 342. 402. 567. 672. — Korszakai 769.
- Magyar nyelv: ikes igék 161. — *Dundántúli* 165. — Szórend 238. — Csongor és Tünde nyelve 394. — Alanytalan mondatok 636. — Magyar és latin nyelv párhuzamos tanítása 674. — Latin elemek a magyar nyelvben 757.
- Magyar philológiai irodalom 1891-ben, 544. 559. 565. 591.
- Markalf 166.
- Mátyás királyról szóló adomák olasz változatai 739.
- Mikes Kelemen hűmora 536.
- Néphumor a magyar irodalomban. 532.
- Népmese 344. 346.
- Petőfi 154. 344. — P. és a természet 413. — Petőfiné Szendrey Júlia 154.
- Rát Mátyás 213.
- Reformatio Kassán 275.
- Sajnovics 780.
- Szabó Dávid, Baróti 211. 780.
- Szabó István 449. 643.
- Szász Károly Macbeth-fordítása 515.
- Szilágyi és Hajmási 445.
- Színészet 396. 553.
- Tompa Mihály «A gazdag» cz. költeménye 685.
- Ugor nyelvek 561.
- Vörösmarty, Csongor és Tünde 298. 384. — Eposzai 266. 405.
- Zrínyi 51. 266. 404. — Arianna sirása 717.
- Gellert 17. — Drámái 19. 115. — Költeményei 699.
- Germán név eredete 786.
- Germán philologia Magyarországon 600.
- Goethe életrajza 316. — G. Iphigeniája 251. — Faust 278. 312. — G. és Molière 312. — Francia G.-kiadások 317. — G. és Heine 784.
- Gottsched 17. — A svájcezzel való vitája 314. 799. — Gottschedné 17. Grál 430.
- Heine ifjúsága 316. — Balladái és románczai 792. — Romant. Schule 472.
- Haugwitz A., Wallenstein 95.
- Jean Paul 311.
- Jordanes 663.
- Kleist, Ewald, 311.
- Klopstock 314. 780.
- Leibniz 310.
- Lenau 166.
- Lessing 40. 137. 312. 314. 317. 500. 789.
- Liebholtz Zakariás 276.
- Lovagregények 429.
- Malory 788.
- Marlowe 312.
- Milton és Vondel 309.
- Monda: nibelung-monda 315. 787. — Hamlet-monda 698. — Faust-monda 312. — Tell-monda 768. — Artus-monda 788.
- Moore, Thomas, 308.
- Német népdal a nagyváradi parancsnok leányáról 697.
- Német népköltészet 314.
- Német nyelv: közmondások formulák 311. — Latin kölcsönszók 313. — Præteritumképzés 315. — Szórend 438.
- Német nyelv és irodalom Franciaországban 308. — Svájcban 799.
- Nibelungének 315. 787.
- Osztrák lyrikusok 316.
- Romantikus iskola 70. 391. 472.
- Sachs, Hans, 277. 313. 490.
- Scherer Vilmos 316.
- Schiller, Orleansi szűz 70. — Tell 70. 701. — Wallenstein 94. 701. — Francia Schiller-kiadások 317. — Sch. és Bürger 542. — Újabb Schiller-irodalom 699.
- Shakespeare 165. 277. 446. — Sh. és Bacon 359. — Coriolanus 360. — Szentivánéji álom 391. — Hamlet. 317. 396. 698. — Macbeth 514.

III. Germán philologia.

- Angol irodalom Franciaországban 308.
- Artus 788. 429.
- Ballada, német, 314. 541.
- Baumgarten 40.
- Bécsi sajtó története 697.
- Bodmer 789.
- Brant Seb. 315.
- Breitinger 314.
- Bürger G. A. 314. 542.
- Dráma: Polgári dráma 17. 115. — Iskoladráma Salzburgban 164. — Wallenstein-drámák 94. — Fastnachtsspiel 490. — Everyman moralitás 696.
- Ertzel 663.
- Fischart János 315.

Svájcz német irodalom 789.
Vondel 309.
Waltharius 313. 787.

IV. Román philologia.

Bayle 499.
Beaumarchais 501.
Boileau 471.
Bossuet 499. 503. 504.
Bouhours, le Père, 500.
Cervantes 431.
Chapelain 503.
Corneille 497. 499. 505.
D'Allembert 496.
D'Aubignac 500.
Des Periers 508.
Diderot 498. — Encyclopædia 505.
Dráma, francia 499. 501. 504.
Francia irodalomtörténet 496.
Francia nyelv: szótáriródlom 498.
— Francia-magyar szótár 421.
Francia nyelvtanítás 76. 162.
Francia philologia 493.
Gautier, Théophile 496.
Guyet, François, 508.
Hardy, Alexandre, 504.
Hugo, Victor 495.
Jansenisták 502.
La Bruyère 497. 499.
Lafayette, Madame de 496.
La Fontaine 497.
La Fresnaye 503.
Lamartine 495.
La Rochefoucauld 496. 497.
Lemercier Népomucène, 500.
Lesage 502.
Lyra, francia, 506.
Mabillon 509.
Malherbe 497.
Manzoni 309.
Mirabeau 496.
Molière 497. 499. — M. Német-
országban 312.
Montaigne 32. 507.
Montesquieu 497.
Nicaise, abbé, 509.
Nisard 266. 771.
Nivelle de la Chaussée 501.
Olasz nyelv és irodalom Francia-
országban 309.

Olasz változatai Mátyás királyról
szóló adomáknak 739.
Pascal 497. 501. 504.
Poétikák, francia, 507.
Rabelais 315. 495.
Racine 219. 495. 497. 499. 504.
Regény: picaresk regény 309. —
Lovagregények 429. — Roman de
la Rose 506.
Renaissance 507.
Román philologia Magyarországon
617.
Rutebeuf 496.
Sacchetti, Fr., 740.
Scarron 502.
Scherer, Edmond 495.
Sévigné, Madame de, 497.
Spanyol nyelv és irodalom Fran-
cziországban 309.
Staël, Madame de, 495.
St. Pierre, Bernardin, 496.
Taine 266. 771.
Thiers 496.
Vauvenargues 496.
Vinet, Alfred, 504.
Voltaire 32. 508.

V. Egyéb szakok.

Aesthetika 547. 781.
Árja nyelvek 562.
Basedow 316.
Bolgár népköltészet 331.
Ethnographia 545.
Ind nyelv és irodalom 43.
Keleti nyelvek 563.
Komikum 781.
Nyelv és gondolkodás 761.
Nyelv lényege és eredete 763.
Nyelvphilosophia 142. 544.
Nyelvtanítás 162. 273. 355.
Összehasonlító nyelvészet 43. 141.
142. 544.
Pædagogia, philologiai 162. 273. 355.
559. 596. 615. 620.
Pestalozzi 317.
Phonetika 356. 765.
Rhetorika 42.
Szláv philologia 331. 622.

A Budapesti Philologiai Társaság 1892-ben.

I. A Társaság tisztségviselői.

Elnök: *Ponori Theurewk Emil* Első titkár: *Findáczy Ernő*
Alelnök: *Heinrich Gusztáv* Másodtitkár: *Petz Gedeon*
Pénztárnok: *Cserhalmi Samu.*

Választmányi tagok.

BUDAPESTIEK :

Badics Ferencz
Bayer József
Bermüller Ferencz
Csengeri János
Dávid István
Fröhlich Róbert
Gyomlay Gyula
Hegedüs István
Maywald József
Némethy Géza
Pozder Károly
Vári Rezső.

VIDÉKIEK :

Bászél Aurél
Dóczy Imre
Geréb József
Nátafalussy Kornél
Pecz Vilmos
Petrovich Ferencz
Pirchala Imre
Schambach Gyula
Spitko Lajos
Szamosi János
Szinnyei József
Veress Ignác.

II. Tiszteletbeli tagok :

- József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth.*
Bartal Antal, kir. tanácsos, Haraszi.
† *Dr. Budenz József*, egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Georges Károly Ernő, tanár, Gótha.
5 *Müller Miksa*, egyetemi tanár, Oxford.
Dr. Schucharlt Hugó, egyetemi tanár, Grác.
† *Szabó István*, plébános, Kazár.
Dr. Télyfy Iván, ny. egyetemi tanár, Budapest.
Dr. Torma Károly, egyetemi tanár, Budapest.
10 *Dr. Vámbéry Ármin*, egyetemi tanár, Budapest.

III. Alapító tagok :

<i>József Csász. és Kir. Főherczeg ő fensége, Alesúth</i> ...	100	frt.
† <i>Dr. Ábel Jenő</i> , volt egyetemi tanár, Budapesten	150	«
† <i>Horváth Cyrill</i> , volt egyetemi tanár, Budapesten	100	«
<i>Gr. Kuun Géza</i> , Maros-Németi	100	«
5 <i>B. és K. Latinovics Géza</i> , nagybirt., Bikity, írásbeli kötelezv. 100 frtról	—	«
<i>Nogáll János</i> , pergamoni püspök, Nagyvárad	100	«
Összesen : 100 frtról szóló írásbeli kötelezvény és készpénzben	550	frt.

IV. Rendes tagok:

A *-gal jelöltek 1892 végén kiléptek; a †-tel jelöltek meghaltak.

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Abday József	Nagy-Écs	plébános.	1886
	Dr. Acsay Antal	Nyitra	k. r. theologiai tanár	1885
	Áldori Bertalan	Fegyvernek	tanár	1890
	Alexits György	Budapest	keresk. akadémiái tanár	1889
5	Ambrus Mór	Losonc	állami főgymn. tanár	1874
	Dr. Angyal Dávid	Budapest	egyetemi könyvtártiszt	1881
	Gr. Apponyi Sándor	Lengyel	főrendiházi tag	1888
	Dr. Badics Ferencz	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1891
	Dr. Balassa József	Debreczen	főreáliskolái tanár	1885
10	Dr. Baligó János	Nagy-Károly	kegy. r. főgymn. tanár	1888
	Balogh Péter	Zombor	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Baló József	Budapest	minta-polgárisk. tanár	1886
	Bancsó Antal	Sopron	ág. h. ev. lyceumi tanár	1890
	Dr. Bánóczy József	Budapest	izr. semin., egy. m. tanár	1881
15	Baráth Ferencz	Budapest	ref. főgymn. tanár	1881
	Barbarics L. Róbert	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Bárdos Remig	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1893
	Dr. Barna Ignác	Budapest	fogorvos	1881
	Dr. Bászai Aurél	Fehértemplom	állami főgymn. tanár	1874
20	Dr. Bauer Simon	Lőcse	állami főreálisk. tanár	1886
	Dr. Bayer József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1889
	Becker Nándor	Léva	kegyesr. főgymn. tanár	1892
	Beksits Ignác	Kaposvár	áll. főgym. tanár	1881
	Dr. Beöthy Zsolt	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
25	Dr. Berger E. János	Budapest	egyetemi r. tanár	1884
	Bermüller Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
	Binder Jenő	Brassó	állami főreálisk. tanár	1883
	Blanár Ödön	Beszterczébánya	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Bódiss Jusztn	Pannonhalma	benzés főgymn. tanár	1888
30	Bolla Lajos	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Boros Gábor	Nagyszeben	állami főgymn. tanár	1881
	Bossányi József	Nyitra-Novák	plébános	1883
	Bozsenik Béla	Lugos	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Brájjer Lajos	Nagy-Becskerek	szerkesztő	1891
35	Dr. Brassai Sámuel	Kolozsvár	nyug. egyet. tanár	1881
	Bresztyák József	Nagyszombat	főgymn. tanár	1892
	Breznyik János	Selmeczbánya	ág. h. ev. főgymn. igazg.	1874
	Dr. Burány Gergely	Keszthely	gymn. igazgató	1881
	Burián János	Losonc	állami főgymn. tanár	1885
40	Buzássy Ábel	Pécs	r. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Császár Árpád	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Csathó Imre	Budapest	áll. közép ipariszk. tanár	1892
	Dr. Csengeri János	Budapest	gyak. főgym. r., egy. m. tan.	1881
	Cserei József	Temesvár	kir. kath. főgymn. tanár	1886

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
45	Dr. Cserép József ...	Sátoralja-Ujhely	r. kath. főgymn. tanár	1882
	Cserhalmi Samu ...	Budapest ...	p. ü. min. számtiszt	1881
	Csermi Ernő ...	Gyöngyös ...	gymn. tanár	1887
	Csomár István ...	Munkács ...	állami gymn. tanár	1881
	Csorba Mária, Nagyné	Kaposvár ...	polg. leányisk. igazgatónő	1887
50	Dr. Csösz Imre ...	Rózsahegy ...	r. kath. főgymn. tanár	1883
	Czvach Gyula ...	Versecz ...	főreálisk. h. tanár	1891
	Dr. Danielovics Kálmán	Munkács ...	állami főgymn. tanár	1884
	Dávid István ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Demek Győző ...	Nagyvárad ...	főreálisk. tanár	1892
55	Dergács Sándor ...	Nagybánya ...	áll. főgymn. tanár	1888
	Dévay József ...	Szegszárd ...	p. ü. igazg. irodavezető	1888
	Dóczy Imre ...	Debreczen ...	ref. főiskolai tanár	1881
	Drajkó Béla ...	Budapest ...	kegy.-rendi főgymn. tan.	1881
	Elischer József ...	Nagyszében ...	kir. tanker. főigazgató	1874
60	Endrei Ákos ...	Csurgó ...	ref. főgymn. tanár	1886
	Dr. Erdélyi Károly ...	Temesvár ...	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Erdélyi Pál ...	Budapest ...	muzeumi tisztviselő	1883
	Dr. Erődi Béla ...	Budapest ...	kir. tanker. főigazgató	1881
	Fábián Imre ...	Jászó ...	r. kath. főgymn. tanár	1881
65	Faludi Miksa ...	Székesfehérvár ...	keresk. akad. igazgató	1881
	Faragó János ...	Karczag ...	ref. gym. h. igazgató	1889
	Farkas József ...	Vác ...	róm. kath. főgymn. tanár	1881
	Fejér Adorján Géza ...	Baja ...	cziszt. r. főgymn. tanár	1889
	Fekete Fidél ...	Léva ...	kegy. r. főgymn. tanár	1888
70	Fekete József ...	Budapest ...	nevelő- és tanint. tulajd.	1890
	Fekt Ferencz ...	Eperjes ...	kir. kath. főgymn. tanár	1877
	Ferencz Valdemár ...	Eperjes ...	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	*Dr. Ferenczy József	Budapest ...	közokt. tanácsjegyző	1886
	Ferszigán János ...	Belényes ...	főgymn. tanár	1890
75	Dr. Fialowsky Lajos ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Dr. Fináczy Ernő ...	Budapest ...	állami főgymn. igazgató	1881
	Fludorovics Zsigmond J.	Podolin ...	kegy.-rendi gym. tanár	1885
	Fiók Károly ...	Budapest ...	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Fodor Gyula ...	Zombor ...	állami főgymn. tanár	1885
80	Forberger László ...	Bonyhád ...	ág. h. ev. algymn. tanár	1886
	Dr. Friml Aladár ...	Zsolna ...	kir. gymn. tanár	1883
	Dr. Fraknói Vilmos ...	Budapest ...	püspök, akadémiai aleln.	1881
	Dr. Fröhlich Róbert ...	Budapest ...	ev. főgymn. r., egy. m. tan.	1881
	Füredi János ...	Temesvár ...	kegy.-rendi főgymn. tan.	1886
85	Gaal Mózes ...	Pozsony ...	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Gärtner Henrik ...	Losoncz ...	tanár	1885
	Dr. Geréb József ...	Losoncz ...	áll. főgymn. tanár	1882
	Geréb Márton ...	Kolozsvár ...	ref. főgymn. tanár	1875
	Géresi Kálmán ...	Debreczen ...	ref. főiskolai tanár	1881
90	Gerevics Gusztáv ...	Zombor ...	állami főgymn. igazgató	1881
	Gergeye Lénárd ...	Esztergom ...	r. kath. főgymn. tanár	1885

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Giesswein Sándor	Győr...	püspöki szentsz. jegyző	1892
	Glósz Miksa	Csiksomlyó	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Griesbach Ágost	Budapest	Per. J.-nevelőint. tanár	1883
95	Grosz Jakab	Munkács	állami gym. tanár	1892
	Gurnesevits Lajos	Munkács	állami gym. tanár	1888
	Guttenberg Pál	Budapest	polg. és ker. isk. tanár	1892
	Dr. Gyárfás I. Tihamér	Údvard	plébános	1888
	Dr. Gyomlay Gyula	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1882
100	György Lajos	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
	Györi Gyula	Sátor-A.-Ujhely	kegy.-r. főgymn. tanár	1888
	Dr. Gyulai Pál	Budapest	egy. r. tan., főrendih. tag	1881
	Gyürky Ödön	Budapest	tan., a kath. kör titkára	1890
	Hager József	Privigye	kegy.-r. gym. tanár	1892
105	Háhn Adolf	Székesfehérvár	állami főrealisk. tanár	1881
	Hajnal Imre	Budapest	kegy.-rendi főgymn. tan.	1882
	Dr. Halász Ignác	Budapest	áll. főrealisk. tanár	1881
	Dr. Hám Sándor	Kolozsvár	r. kath. főgymn. tanár	1889
	Dr. Harrach József	Budapest	közs. főrealisk. tanár	1888
110	Haslinger Ferencz	Arad	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Hatala Péter	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Hegedüs Béla	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Hegedüs István	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Hehelein Károly	Ungvár	plébános	1881
115	Dr. Heinrich Alajos	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Dr. Heinrich Gusztáv	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Dr. Heinrich Károly	Budapest	keresk. akad. tanár	1881
	Héjjas Elek	Kis-Ujszállás	főgymn. tanár	1890
	Hellebrant Árpád	Budapest	m. t. akad. könyvtartisz	1881
120	Henning Rudolf	Déva	állami főrealisk. tanár	1889
	Dr. Herald Ferencz	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Dr. Herrmann Antal	Budapest	polg. tanítókép. tanár	1887
	Dr. Herzl Mór	Budapest	magánzó	1881
	Himpfner Béla	Jászberény	kath. főgymn. igazgató	1882
125	Dr. Hittlich Ödön	Selmeczbánya	ev. lyceumi tanár	1885
	Dr. Hofer Károly	Budapest	állami főrealisk. igazg.	1874
	Dr. Hoffmann Frigyes	Brassó	állami főrealisk. tanár	1882
	Hoffmann Mátyás	Sátor-A.-Ujhely	gymn. tanár	1892
	Dr. Hóman Ottó	Budapest	kir. tanker. főigazg.	1881
130	Dr. Horváth Cyrill	Baja	czisz. rendi tanár	1888
	*Horváth György	Kecskemét	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Horváth József	Marosvásárhely	ref. colleg. tanár	1888
	Dr. Horváth József	Csurgó	ref főgymn. tanár	1888
	Incze István	Mármarosziget	kegy.-r. gym. tanár	1888
135	Istvánffy Pál	Kassa	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Dr. Iványi Ede	Losoncz	áll. főgymn. tanár	1884
	Jakoblovits Lajos	Selmeczbánya	helyettes tanár	1892
	Dr. Jancsó Benedek	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Janda Gy. Bernardin...	Pannonhalma	benzés tanár ...	1888
140	Janny László ...	Kecskemét ...	kegy. r. főgymn. tanár	1882
	Jánosi Boldizsár... ..	Ujvidék ...	kir. kath. főgymn. tanár	1886
	Jurkovich Emil ...	Besztercebánya	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Kalmár Elek ...	Lőcse ...	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Kanyurszky György	Budapest	egyetemi tanár ...	1883
145	Kapás Lajos Aurél ...	Sátoralja-Ujhely	kath. főgymn. tanár ...	1886
	Dr. Káplány Antal ...	Szentes ...	főgymn. tanár ...	1885
	Dr. Kapossy Endre ...	Baja ...	czist.-r. főgymn. tanár...	1892
	Káposztássy Jusztnián	Eger ...	főgymn. tanár ...	1881
	Kapsztorfer Gyula ...	Kisselmecz ...	rozsnyói egyh. m. áld.	1888
150	Dr. Kardos Albert ...	Debreczen ...	áll. főrealisk. tanár ...	1892
	Dr. Kassai Gusztáv ...	Budapest ...	kir. kath. főgymn. tanár	1881
	Dr. Katona Lajos ...	Budapest...	kir. kath. főgymn. tanár	1890
	Dr. Keil Alajos ...	Kassa ...	premontr. főgymn. tanár	1892
	Kemény Ferenc ...	Eger ...	áll. realisk. igazgató...	1892
155	Kempf József ...	Budapest ...	áll. főgymn. tanár ...	1882
	Kenessey Dezső... ..	Budapest...	ref. főgymn. h. tanár...	1892
	Király Pál ...	Budapest ...	tanítóképezdei tan. ...	1874
	Dr. Kircz Jakab ...	Szeged ...	áll. főrealisk. tanár ...	1886
	Kiss Albert ...	Eperjes ...	ev. collegiumi tanár ...	1891
160	S. Kispál Mihály...	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár ...	1882
	Dr. Kis Sándor ...	Nagybecskerek..	kegyes. főgymn. tanár..	1886
	†Kocsner József ...	Besztercebánya	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Kolonics Lipót ...	Székesfehérvár ...	r. kath. főgymn. tanár ...	1881
	Könnye Nándor ...	Nagyvárad ...	áll. főrealiskolai tanár	1889
165	Kont Ignác ...	Paris ...	prof. au Lycée Montaigne	1881
	Korber Imre ...	Csiksomlyó ...	r. kath. főgymn. zenetan.	1891
	Kotunovics Sándor...	Nagyvárad ...	r. kath. főgymn. tanár ...	1881
	Kovács Endre ...	Nagykároly ...	kegyes r. főgymn. tanár	1892
	Kovács József ...	Privigye ...	kegy.-r. gymn. tanár	1888
170	Dr. Kovalik János ...	Trsztena ...	kir. kath. algymn. tanár	1883
	Köpesdy Sándor ...	Budapest...	állami főgymn. igazg. ...	1874
	Kőrösi Henrik ...	Pécs ...	áll. főrealiskolai tanár	1888
	Kőrösi Sándor...	Fiume ...	főgymn. tanár ...	1892
	Krasznopolszky József	Sátoralja-Ujhely	gymn. tanár ...	1892
175	Krasznayánszky Károly	Trencsén ...	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Krausz Jakab ...	Budapest ...	polg. iskolai tanár ...	1881
	Dr. Kresméry Károly	Nagykikinda ...	gymn. igazg. ...	1886
	Kroller Miksa ...	Győr... ..	benedek r. főgymn. ig.	1884
	Kroll Rudolf ...	Léva ...	kegyes-r. főgymn. tanár	1892
180	Kulcsár Endre ...	Debreczen ...	ev. ref. főgymn. tanár	1892
	Dr. Kunos Ignác ...	Budapest ...	egyetemi magántanár...	1884
	Kutrucz Rezső ...	Zavar ...	kir. kath. főgymn. tanár	1891
	Dr. Kuzsinszky Bálint	Budapest ...	muzeumi segédőr ...	1885
	Dr. Kvaesala János ...	Pozsony ...	ág. h. ev. lyceumi tanár	1891
185	Labancz Mihály ...	Temesvár ...	kegy.-r. főgymn. tanár ...	1892

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Lászlófy Kamill	Győr	r. kath. főgymn. tanár	1886
	Latkóczy Mihály	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Dr. Lázár Béla	Budapest	tanár	1887
	*Lázár István	Nagyenyed	ref. főiskolai tanár	1886
190	Lehr Albert	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1882
	Lenkei Henrik	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1885
	Dr. Létmányi Nándor	Temesvár	áll. felső leányiskolai tan.	1888
	Lichtenegger József	Szatmár	kir. kath. főgymn. tanár	1888
	Lintner Lajos	Budapest	községi főreálisk. tanár	1874
195	Liska János	Szarvas	ág. h. ev. főgymn. tanár	1891
	Liszokay Etele	Herczegfalva	segédlelkész	1889
	Losonezi Lajos	Késmárk	ág. h. ev. lyceumi tanár	1885
	Macher Ede	Lőcse	áll. főreálisk. tanár	1892
	Mácska Lajos	Nagy-Károly	kegyesr. gym. tanár	1888
200	Madarász Pál	Szeged	kegyesr. főgymn. tanár	1885
	Madzsar Gusztáv	Makó	polg. iskolai tanár	1885
	Malatinszky János	Zsolna	kir. kath. algymn. tanár	1881
	Dr. Margalits Ede	Zombor	állami főgymn. igazg.	1874
	Markovics Sándor	Győr	állami főreálisk. tanár	1884
205	Markusovszky Sámuel	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1881
	Martinkovics Iván	Budapest	magánhivatalnok	1888
	Márton Jenő	Pozsony	ág. h. ev. lyceumi tanár	1883
	Marusák Pál	Sopron	áll. felső leányisk. igazg.	1888
	Máthé György	Nyiregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
210	Matskássy József	Budapest	felső leányisk. tanár	1881
	Matter János	Csurgó	ev. ref. főgymn. tanár	1885
	Dr. Maywald József	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1877
	Mazuch Ede	Ungvár	kir. főgymn. tanár	1889
	Medgyesi Lajos	Kaposvár	áll. főgymn. tanár	1892
215	Mérei Kálmán	Esztergom	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Mészáros Lajos	Zenta	közs. főgymn. tanár	1885
	Mócs Szaniszló	Pécs	főgymn. tanár	1891
	Dr. Molnár Samu Pál	Kolozsvár	cziszt. r. tanár	1888
	Mondik Pál	Temesvár	kegy. r. főgymn. tanár	1888
220	Moravcsik Géza	Szarvas	ág. h. ev. főgymn. tanár	1881
	Moravszky Ferencz	Nyiregyháza	ág. h. ev. főgymn. tanár	1892
	Mórocz Emilián	Pápa	kath. algymn. tanár	1886
	Dr. Morvay Győző	Nagykikinda	főgymn. tanár	1886
	Moser József	Újvidék	kir. kath. főgymn. tanár	1881
225	Dr. Munkácsi Bernát	Budapest	izr. hitközs. tanf.	1892
	Munkácsy Elek	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Nagy Károly	Kolozsvár	keresk. akad. tanár	1881
	Nagy Zsigmond	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Náményi T. Lajos	Arad	hivatalnok	1887
230	Nátafalussy Kornél	Kassa	r. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Négyesy László	Budapest	gyakorló főgymn. tanár	1888
	Németh Reginald	Sopron	kath. főgymn. tanár	1888

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Némethy Géza	Budapest	kir.k.főgym.r., egy.m.tan.	1884
	Nikolics Ignác	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
235	Novák Béla	Nagy-Károly	kegy.-r. főgymn. tanár	1892
	Pacher I. Donát	Kőszeg	gymn. igazgató	1884
	Dr. Pácz Sándor	Nagyvárad	r. kath. főgymn. tanár	1888
	Palmer Kálmán	Budapest	országlázi tisztviselő	1888
	Pap Ev. János	Temesvár	kegy.-r. főgymn. tanár	1885
240	Papp Mihály	Halas	ref. főgymn. tanár	1885
	Párkányi Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Patrubány Lukács	Budapest	keresk. akad. tanár	1884
	Dr. Pauler Gyula	Budapest	országos levéltári igazg.	1887
	Paulik A. Miklós	Kassa	szepesmegyei áldozár	1883
245	Paulik József	Trencsén	kir. kath. főgymn. tanár	1882
	Dr. Peez Vilmos	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1881
	Perényi Adolf	Temesvár	áll. főreálisk. tanár	1888
	Perényi Otmár	Győr	kath. főgymn. tanár	1890
	Petrovich Ferenc	Nagyvárad	kir. tan., lat. sz. kanonok	1874
250	Dr. Petz Gedeon	Budapest	ev.főgym. r., egy. m. tan.	1883
	Pfeiffer Antal	Temesvár	r. kath. főgymn. igazg.	1874
	Pintér Ede	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1886
	Pircbala Imre	Pozsony	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Polgár György	Miskolc	kir. kath. algymn. igazg.	1886
255	Popini Albert	Magyar-Óvár	r. kath. főgymn. tanár	1887
	Posch Árpád	Nagybánya	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Pozder Károly	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1876
	Dr. Pruzsinszky János	Budapest	áll. főgymn. tanár	1883
	Dr. Radinovicz Iván	Budapest	belügymin. s.-fogalmazó	1888
260	Radlinszky József	Szatmár	kir. főgymn. tanár	1881
	Dr. Radnai Rezső	Budapest	min. segédfogalmazó	1885
	Dr. Radó Antal	Budapest	hirlapíró	1883
	Ranschburg Viktor	Budapest	«Athenaeum» kiadh. fön.	1888
	Ráth György	Budapest	kuriai tanácselnök	1886
265	Récei A. Viktor	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1884
	Dr. Reményi Ede	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1883
	Reitmann Ferenc	Zenta	lapszerkesztő	1874
	Réti Ferenc	Budapest	kegy.-r. főgymn. tanár	1886
	Révész Ferencz Cyrill	Szilágy-Somlyó	minoritarendi tanár	1888
270	Richter László	Nyitra	főgymn. tanár	1888
	Dr. Riedl Frigyes	Budapest	községi főreálisk. tanár	1881
	Dr. Román Sándor	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	Rónai István	Léva	kegy. r. főgymn. tanár	1892
	Rózsa Vitál	Esztergom	kath. főgymn. tanár	1888
275	Dr. Rupp Kornél	Szombathely	prem. kanon., gymn. tan.	1888
	Salamín Leó	Sopron	állami főreálisk. igazg.	1881
	Samu Ferencz	Győr	kath. főgymn. tanár	1883
	Sarudy György	Debreczen	ev. ref. főgymn. tanár	1890
	Dr. Schaack Béla	Pozsony	keresk. akad. tanár	1885

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Allása	Mely évtől tag?
280	Schambach Gyula	Kaposvár	állami főgymn. tanár	1887
	Schill Salamon	Budapest	seminariumi tanár	1882
	Schlott Gyula	Eperjes	kir. kath. főgymn. igazg.	1881
	Dr. Schnabl Róbert	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Schöffner Leó István	Szilágy-Somlyó	gymn. tanár	1888
285	Dr. Schreiner Márton	Budapest	izr. tanító kép. tanár	1892
	Schuber Mátvás	Rozsnyó	ág. h. ev. főgymn. tanár	1883
	Dr. Schullerus Adolf	Nagy-Szeben	ág. h. ev. tanítókép. tanár	1888
	Serédi Dénes	Kőszeg	benzészés tanár	1890
	Serkei Szabó József	Naprágy	ev. ref. lelkész	1888
290	Dr. Simon J. Sándor	Zombor	áll. főgymn. tanár	1881
	Dr. Simonyi Zsigmond	Budapest	egyetemi r. tanár	1881
	+Somogyi István	Léva	gymnasiumi tanár	1888
	Spitkó Lajos	Székesfehérvár	kir. tanker. főigazgató	1883
	Steuer János	Uj-Szent-Anna	tanár	1883
295	Straub József	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1887
	Stromp József	Kis-Ujszállás	ev. ref. gym. tanár	1885
	Szabó I. Elek	Lékér	kath. segédlelkész	1885
	Szabó Szilveszter	Esztergom	főgymn. tanár	1881
	Szalay Gábor	Eger	cziszt.-r. főgymn. tanár	1889
300	Szalay Gyula	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Szalay Gyula	Léva	kath. főgymn. tanár	1888
	Szalay Károly	Budapest	ref. főgymn. tanár	1887
	Dr. Szamosi János	Kolozsvár	egyetemi tanár	1875
	Dr. Szász Károly	Budapest	ref. püspök. főrendih. tag	1883
305	Szántó Kamill	Baja	czist. főgymn. tanár	1891
	Dr. Székely György	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1885
	Székely Salamon	Arad	állami főreálisk. tanár	1881
	Dr. Szemák István	Budapest	állami főgymn. tanár	1886
	Szerlemhegyi Tivadár	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1884
310	Dr. Szigetvári Iván	Budapest	állami főgymn. tanár	1888
	Dr. Szilágyi Albert	Nagy-Kálló	állami főreálisk. tanár	1886
	Szilágyi István	Mármaros-Sziget	ref. lyceumi igazgató	1881
	Szilasi Mór	Budapest	állami főgymn. tanár	1881
	Szinger Kornél	Szeged	főgymn. tanár	1888
315	Dr. Szinnyi József	Kolozsvár	egyetemi r. tanár	1883
	Szinnyi Endre	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1874
	Szkuzevics Kornél	Pancsova	állami főgymn. tanár	1883
	Szlávniks György	Szatmár	gymn. tanár	1892
	Szöke Adolf	Losoncz	állami főgymn. tanár	1881
320	Szölgyémy Ferencz	Miskolcz	kir. kath. gym. tanár	1890
	Dr. Takáts Sándor	Budapest	kegyesr. főgymn. tanár	1887
	Tamási István	Nagyvárad	főreálisk. tanár	1888
	Tell Anasztáz	Győr	főgymn. benzészés tanár	1891
	Dr. Theisz Gyula	Budapest	áll. főreálisk. tanár	1888
325	Dr. P. Thewrewk Emil	Budapest	egyetemi r. tanár	1874
	Tiber Ágost	Budapest	állami főreálisk. tanár	1881

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Timár Pál	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Dr. Tóth György	Léva	főgymn. igazgató	1886
	Dr. Tóth Kálmán	Budapest	ág. h. ev. főgymn. tanár	1885
330	Travnik Zsigmond	Trencsén	leányiskolai r. tanár	1892
	Turi Mészáros István	Mezőtúr	tanár	1885
	Dr. Uhlárik János	Nagyszombat	főgymn. tanár	1888
	Dr. Váczy János	Budapest	muz. könyvtári segédőr	1886
	Vajdafy Géza	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1874
335	Dr. Váli Béla	Budapest	közokt.-min. fogalmazó	1882
	Varga József	Mármharosziget	róm. kath. gymn. tanár	1889
	Dr. Vári Rezső	Budapest	kir. kath. gymn. tanár	1886
	Várkonyi Endre	Sepsi-Sz-György	ev. ref. főgymn. tanár	1881
	Várkonyi Odillo	Esztergom	főgymn. tanár	1888
340	Vass Sámuel	Nagy-Kőrös	ref. főgymn. tanár	1881
	Veress Ignác	Nagyszében	állami főgymn. igazg.	1881
	Dr. Versényi György	Körmöczbánya	állami főrealisk. tanár	1885
	Dr. Vietorisz József	Nyiregyháza	főgymn. tanár	1892
	*Virkler Endre	Budapest	kir. kath. főgymn. tanár	1874
345	Volf György	Budapest	gyakorló főgymn. igazg.	1874
	Rövid Vozári Gyula	Munkács	áll. gymn. tanár	1881
	Dr. Wagner Lajos	Pozsony	állami főrealisk. tanár	1875
	Dr. Wargha Samu	Győr-Szt-Márton	alperjel	1882
	Dr. Weninger László	Budapest	közs. főrealisk. tanár	1888
350	Dr. Werner Adolf	Székesfehérvár	czist.-r. főgymn. tanár	1892
	†Wieder Gyula	Gyulafehérvár	főgymn. tanár	1889
	Wigand János	Pancsova	állami főgymn. tanár	1881
	Wirth Gyula	Beszterczebánya	kir. kath. főgymn. tanár	1885
	Wolff Béla	Székesfehérvár	állami főrealisk. tanár	1885
355	Zichy Antal	Budapest	főrendiházi tag	1881
	*Dr. Ziehen Gyula	Frankfurt a/M.	gyakorló tanár	1888
	Dr. Zimányi József	Szeged	főrealisk. tanár	1885
	Dr. Zindl Béla	Szolnok	áll. főgymn. tanár	1888
	Dr. Zlinszky Aladár	Zombor	áll. főgymn. tanár	1888
360	Dr. Zolnai Gyula	Székesfehérvár	áll. főrealisk. tanár	1889
	Dr. Zoltvány L. Irén	Pannonbalma	benezés tanár	1887
	Zsigmond József	Trencsén	főgymn. r. tanár	1892
	Zsoldos Benő	Sárospatak	ref. főiskolai tanár	1883

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Bartha József	Budapest	tanárjelölt	1890
	Bitter Illés	Pécs	cziszt.-rendi tanár	1889
	Bölcs házy István	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Borcsa Mihály	Kolozsvár	tanárjelölt	1888
5	Borsodi Miklós	Budapest	cziszt. t. jelölt	1892
	Csiki Lajos	Marosvásárhely	ref. főgymn. tanár	1885
	Csokonay Zsigmond	Budapest	cziszt. r. tanárjelölt	1892
	Curitia János	Orsova	m. kir. honvéd hadnagy	1890
	Czeglédy István	Kun-Félegyháza	gymn. tanár	1892
10	Damaszlovszky Tibor	Budapest	cziszt. r. tanár jelölt	1892
	Esztegar László	Bécs	bölcsészethallgató	1890
	Exner Győző	Pozsony	tanár	1885
	Eyszrich György	Budapest	tábori lelkész	1891
	Finály Gábor	Kolozsvár	egy. hallgató	1892
15	Fölkel Béla	Ungvár	kath. segédlelkész	1889
	Györgyi Ányos	Budapest	cziszt. r. papnövé.	1892
	*Dr. Halász Frigyes	Budapest	köz- és váltóügyvéd	1884
	Hatala József	Budapest	kegyesrendi tanár	1891
	Ilyefalvi Vitéz Aladár	Budapest	bölcsészethallgató	1892
20	Incze Béla	Kiskun-Félegyh.	gymn. tanár	1886
	Incze József	Horpács	tanárjelölt	1890
	Károly J. Vilmos	Pécs	cziszt.-r. tanár	1891
	Kerekes Ferencz	Tibold-Darócz	nevelő	1890
	†Kis Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1890
25	†Kiss Lajos	Budapest	bölcsészethallgató	1891
	Kováts S. János	Deés	tanár	1888
	Kóvér Sándor	Bácsfalu	polg. iskolai tanár	1890
	Lähne Vilmos	Sopron	tanár	1883
	Dr. Lehr Vilmos	Arad	tanár	1891
30	Loósz István	Szabadka	főgymn. tanár	1892
	Máthé Lajos	Budapest	bölcsészethallgató	1891
	Mészáros Jenő	Körös-Ladány	polg. iskolai tanár	1890
	Mészáros Sándor	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1891
	Metzinger Lajos	Budapest	tanárjelölt	1892
35	Mihalik Sándor	Budapest	polg. iskolai tanárjelölt	1890
	Molnár József	Nagyenyed	főgymn. tanár	1888
	Mráz Elek	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Nagy Pál	H. K. Szt-Imre	polg. iskolai tanár	1890
	Dr. Negovetich Arthur	Fiume	áll. főgymn. tanár	1888
40	Piláthy Béla	Budapest	polg. isk. tanár	1890
	Rafain Jakab	Kolozsvár	bölcsészethallgató	1888
	Reihner Márton	Budapest	bölcsészethallgató	1890
	Róna Lajos	Budapest	tanárjelölt	1891
	Rorák Imre	Budapest	bölcsészethallgató	1891
45	Rózsa Géza	Budapest	bölcsészethallgató	1891
	Dr. Schmidt Attila	Kassa	áll. főreálisk. tanár	1888
	Schmidt Frigyes	Besztercebánya	ág. h. ev. gym. h. tanár	1889

Folyó szám	A tag neve	Lakhelye	Állása	Mely évtől tag?
	Dr. Schmidt Márton	Ungvár	kir. kath. főgymn. tanár	1885
50	Sebestyén Gyula	Budapest	muzeumi tisztviselő	1888
	Sebestyén Károly	Budapest	bölcs. hallg.	1891
	Senger János	Budapest	gyakorló tanár	1885
	Simon Géza	Aszód	gymn. tanár	1888
	Dr. Simsay Lajos	Munkács	állami gymn. tanár	1888
55	Solyomssy Sándor	Fő-Rév	nevelő	1887
	Soós József	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Sróth Péter	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1891
	Strauch Béla	Körmöczbánya	áll. főreálisk. tanár	1885
	Szabó István	Jászberény	nevelő	1887
60	Dr. Szadilek János	Trsztena	tanár	1888
	Szányi Béla	Budapest	bölcsészethallgató	1888
	Teleky László	Budapest	polg. isk. tanárjelölt	1892
	Vizaknai Szöcs Géza	Kolozsvár	tanár	1888
	Tittel Lajos	Kaposvár	főgymnasiumi tanár	1888
65	Weszely Ödön	Budapest	főv. polg. isk. tanár	1889
	Zakkay Aladár	Deés	polg. iskolai tanár	1890

VI. Az Egyet. Phil. Közlöny előfizetői.

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet?
	Győr	Holdházy János püspök	1888
	Arad	Ifj. Klein Mór, könyvtáros	1883
	Aszód	Ág. h. ev. algymnasium	1888
5	Balázsfalva	Gör. kath. főgymn. tanári kar	1890
	Bártfa	Kath. gymn. igazgatóság	1889
	Bécs	Gerold et Comp., Buchhandlung	1890
	Békés	Ev. ref. algymnasium	1883
10	Belényes	Gör. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Besztercebánya	Ág. h. ev. algymnasium	1883
	"	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Brassó	Ciurciu J. Nicolae, könyvtáros	1891
15	"	Dressnandt N. könyvtáros	1892
	Budapest	Csaplár Benedek, kegy. rendi tanár	1883
	"	Hornyánszky Viktor, könyvtáros	1887
	"	Lampel Róbert, udvari könyvtáros	1888
20	"	Pfeifer Ferdinand, könyvtáros	1883
	"	" " "	1883
	"	" " "	1883
	"	I. ker. áll. polgári tanító-képezde	1886
20	"	II. ker. kir. kath. főgymnasium	1886
	"	II. ker. állami főreáliskola	1890
	"	IV. ker. kegyesrendi főgymnasium	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető ?
	Budapest	IV. ker. ág. h. ev. főgymnasium	1883
25	"	IV. ker. közs. főreáltanoda	1890
	"	V. ker. állami főreáliskola	1890
	"	VI. ker. áll. polg. tanítónő-képezde	1886
	"	VI. ker. áll. főreáliskola	1892
	"	VIII. ker. gyakorló főgymnasium	1886
30	"	VIII. ker. orsz. izrael. tanító-képezde	1890
	"	IX. ker. helv. hitv. főgymnasium	1885
	Csiksomlyó	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1883
	Debreczen	Ev. ref. főgymn. tanári könyvtár	1888
	"	Városi főreáliskola tanári kara	1884
35	Déva	Állami főreáliskola	1883
	Eger	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Eperjes	Evangelikus collegium	1883
	"	Evang. collég. Magyar Társaság	1890
	"	Kir. kath. főgymn.	1883
40	Érsekujvár	Gymnasiumi könyvtár	1883
	Erzsébetváros	Állami gymnasium	1892
	Esztergom	Közs. reáliskolai igazgatóság	1887
	Fehértemplom	Hepke Tibald könyvkereskedő	1892
	Feldkirch (Vorarlberg)	Dr. Paul Lergetporer	1891
45	Fiume	Állami főgymnasium	1886
	Gyöngyös	Közs. kath. gymn. igazgatóság	1890
	Gyöngyös	Ev. ref. gymnasium	1886
	Győr	Máxa Ferencz, könyvtáros	1890
	"	" " "	1890
50	"	Szentbenedekrendi székház	1885
	Győr-Szent-Márton	Pannónhalmi könyvtár	1886
	Gyulafehérvár	Róm. kath. főgymn. igazgatóság	1886
	Hajdu-Böszörmény	Ev. ref. gym. könyvtár	1886
	Hajdu-Nánás	Ev. ref. algymnasium	1886
55	Jászberény	Kath. főgymnasium	1885
	Jászóvár	Jászóvári könyvtár	1886
	Kalocsa	Érseki főgymn. könyvtár	1890
	Kaposvár	Állami főgymnasium	1883
	Kassa	Főgymnasiumi önképző-kör	1890
60	"	Állami főreáliskola	1883
	Kecskemét	Ref. lyceumi igazgatóság	1883
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Keszthely	Premontrei társház	1888
	Késmárk	Ág. h. ev. lyceumi igazgatóság	1883
65	Kis-Kun-Halas	Főgymnasiumi könyvtár	1888
	Kis-Szeben	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Kis-Ujzallás	Ev. ref. gymnasium	1886
	Kolozsvár	Ev. ref. főgymnasium	1883
	"	Tanárképző-intézeti igazgatóság	1883
"	Kath. főgymn. önképző-kör	1890	

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizet? ?
70	Kolozsvár	Stein János könyvtár	1892
	Komárom	Szentbenedekrendi székház	1883
	Körmöczbánya	Áll. főreálisk. igazgatóság	1883
	Köszeg	Szentbenedekrendi székház	1886
	Kun-Félegyháza	Kath. algymn. igazgatóság	1886
75	Kun-Szent-Miklós	Ref. gym. tanári kar	1886
	Léva	Kath. gym. igazgatóság	1883
	Liptó-Rózsahegy	Gymnasiumi könyvtár	1886
	Lőcse	Kir. főgymnasiumi igazgatóság	1883
	"	Allami főreáliskola	1888
80	Losonc	Allami főgymnasium	1883
	Lugos	Róm. kath. főgymn.	1886
	Mármaros-Sziget	Reform. lyceum	1886
	"	Róm. kath. algymn.	1886
	Maros-Vásárhely	Temesvári M., könyvtár	1884
85	Mezőtúr	Ev. ref. gymnasium	1883
	Miskolcz	Reform. lyceum	1883
	Munkács	Állami gymnasium	1883
	Nagybánya	Marossy Sándor, áll. főgymn. tanár	1887
	"	Állami főgymnasium	1883
90	Nagy-Enyed	Bethlen-főtanoda	1883
	Nagy-Kálló	Áll. reáliskolai igazgatóság	1886
	Nagy-Kanizsa	Polgári iskola	1883
	"	Kath. főgymnasium	1883
	Nagy-Károly	Kegy.-r. főgymnasium	1883
95	Nagy-Kikinda	Gymnasiumi tanári kar	1885
	Nagy-Szalonta	Közs. gym. igazgatóság	1887
	Nagy-Szombat	Érseki főgymnasium	1883
	Nagyvárad	Pauker Dániel, könyvtár	1889
	Nyitra	Huszár István, könyvtár	1887
100	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Pancsova	Állami főgymnasium	1887
	Pápa	Tóth Dániel, ref. főisk. tanár	1886
	"	Szentbenedekrendi székház	1890
	Pécs	Zircz-cziszt. főgymnasium	1883
105	"	Valentin Károly fia könyvtár	1892
	Podolin	Gymnas. tanári könyvtár	1886
	Pozsony-Szt-György	Algymn. igazgatóság	1886
	Privigye	Kath. algymn. igazgatóság	1890
	Rákos-Palota	Wagner Manó, tanintézeti igazgató	1892
110	Réce-Keresztúr	Popp Benjamin, lelkész	1887
	Rimaszombat	Egyesült prot. főgymnasium	1883
	Rozsnyó	Ág. h. ev. főgymnasium	1886
	"	Róm. kath. főgymnasium	1883
	Sajó-Kara	Báró Radvánszky Béla	1892
115	Sárospatak	Trócsányi Bertalan, könyvtár	1888
	Sátoralja-Ujhely	Kath. gym. tanári könyvtár	1883

Folyó szám	Az előfizető lakhelye	Czíme	Mely évtől előfizető?
	Selmeczbánya	Kir. kath. gymn. igazgatóság... ..	1883
	Sepsi-Szent-György	Székely-Mikó-kollegium	1883
	Sopron	Schwarz Károly, könyvtáros	1891
120	"	Thiering Gyula, könyvtáros	1883
	"	Szentbenedekrendi székház	1883
	Szabadka	Főgymnasiumi igazgatóság... ..	1883
	Szokolca	Gymnasiumi igazgatóság	1886
	Szamos-Ujvár	Örmény kath. gymnasium	1883
125	Szarvas	Főgymn. tanári kar	1883
	Szászváros	Ev. ref. Kuun-tanoda	1883
	Szatmár	Kir. kath. főgymnasium... ..	1883
	"	Ev. ref. gymn. tanári kar	1890
	Szeged	Somogyi-könyvtár	1885
130	"	Főgymnasiumi önképző-kör	1884
	Székely-Udvarhely	Gyertyánffy Gábor, könyvtáros	1890
	"	Állami főreáliskola	1886
	"	Róm. kath. főgymnasium	1887
	Székesfehérvár	Főgymnasiumi igazgatóság... ..	1886
135	"	Főreáltanoda	1889
	Szentes	Városi gymnasium	1883
	Szilágy-Somlyó... ..	Róm. kath. gymnasium	1891
	Szolnok	Állami főgymnasium	1883
	Szombathely	Főgymnasiumi igazgatóság	1883
140	Tata	Kegyesrendi gymnasium	1886
	Temesvár... ..	Állami főreáliskola... ..	1883
	Trsztena	Kir. kath. algymnasium	1886
	Uj-Verbász	Községi algymnasium	1886
	Ujvidék... ..	Kir. kath. magyar főgymnasium	1883
145	Ungvár	Kir. kath. főgymnasium	1886
	Vác	Főgymnasiumi igazgatóság	1886
	Versecz	Községi főreáliskolai igazgatóság	1891
	Veszprém	Kath. főgymn. igazgatóság	1884
	Zenta	Közs. gymn. igazgatóság	1883
150	Zilah	Reform. tanodai igazgatóság	1884
	Zircz	Zircz-czisztzercei apátság	1883

Jegyzet. 1891 végén volt tiszteletbeli: 9, alapító: 6, rendes: 329, rendkívüli: 62, előfizető: 150, összesen: 556. Ezen kimutatás szerint van 1892 végén tiszteletbeli: 8, alapító: 6, rendes: 353, rendkívüli: 62, előfizető: 151, összesen: 580.

Kimutatta 1892. évi októberhó 23-án

Cserhalmi Samu,
pénztárnok.

Hivatalos nyugtázás

a szeptember hó 16-tól október hó 20-ig terjedő időre.

Rendkívüli tagdíj 1891-re: Csiki Lajos. — Dr. Halász Frigyes pótlásul 1 frtot. — **1892-re:** Bitter Illés. — Csiki Lajos. — Exner Győző. — Károly Ignác. — Kerekes Ferencz pótlásul 2 frtot. — Máthé Lajos pótlásul 2 frt 40 krt. — Reichner Márton. — Solymossy Sándor — Dr. Szadilek János.

Rendes tagdíj 1888-ra: Kalmár Elek. — **1889-re:** Kalmár Elek (a pótkötetért is). — **1890-re:** Kalmár Elek (a pótkötetért is). — **1891-re:** Dr. Heinrich Károly (pótkötetért 1890-re). — Liskay Etele. — Masser János. — Perényi Adolf pótlásul 2 frtot (pótkötetért 1890-re). — Steiner János pótlásul 4 frtot. — **1892-re:** Abday József. — Dr. Brájjer Lajos. — Baráth Ferencz. — Dr. Berger E. János. — Dr. Baló József. — Buzássy Ábel. — Bolla Lajos. — Bermüller Ferencz. — Dr. Bánóczy József. — Dr. Csósz Imre. — Dr. Erődi Béla. — Dergács Sándor. — Dr. Erődi Béla. — Elischer József. — Fekete Fidé. — Fűredi János. — Faragó János. — Fiók Károly. — Fábrián Imre. — Fludorovics Zsigmond. — Fejér Adorján Géza. — Fersigán János. — Győri Gyula pótlásul 1 frtot és 1893-ra 3 frtot. — Gerevics Gusztáv. — Dr. Gyulai Pál. — Geréb Márton. — György Lajos. — Gergy Lénárd. — Dr. Gyárfás Tihamér. — Dr. Geréb József. — Dr. Herald Ferencz. — Hoffman Mátyás. — Dr. Horváth Cyrill. — Hager József. — Hehelein Károly. — Dr. Hittrich Ödön. — Dr. Heinrich Alajos. — Dr. Heinrich Károly. — Hegedűs Béla. — Istvánffy Pál. — Incze István. — Janny László. — Jánosi Boldizsár. — Körösi Sándor 4 frtot. — Dr. Kapossy Endre pótlásul 3 frtot. — Kolonics Lipót. — Kutrucz Rezső. — Dr. Krausz Jakab. — Kroll Rudolf. — Dr. Kiss Sándor. — Dr. Keil Alajos. — Dr. Kassai Gusztáv. — Dr. Kardos Albert. — Kotunovics Sándor. — Lászlóffy Kamill. — Liskay Etele. — Losonczy Lajos. — Lichtenegger József. — Moser József. — Madarász Pál. — Mórocz Emilián. — Munkácsy Elek. — Mészáros Lajos. — Novák Béla. — Nagy Károly. — Popini Albert. — Dr. Pauler Gyula. — Polgár György. — Papp Mihály. — Perényi Adolf 1 frtot. — Posch Árpád. — Dr. Pecz Vilmos 2 frtot. — Dr. Rupp Kornél. — Dr. Radinovics Iván. — Szász Károly. — Serédi Dénes. — Szabó Szilveszter. — Szóke Adolf. — Samu Ferencz. — Szinyei Endre. — Dr. Szamosi János pótlásul 4 frtot. — Spitzkó Lajos. — Szalay Gyula (Nagykörös). — Székely Salamon. — Szlavnits György. — Szilágyi István. — Dr. Schullerus Adolf. — Schubert Mátyás. — Szalay Gábor. — Dr. Szigetvári Iván 1 frtot. — Dr. Theisz Gyula. — Tell Anasztáz. — Dr. Tóth Kálmán pótlásul 1 frtot. — Dr. Uhlarik János. — Várkonyi Odilo. — Vass Sámuel. — Várkonyi Endre. — Vozári Gyula. — Varga József. — Dr. Wágner Lajos. — Dr. Werner Adolf. — Wirth Gyula. — Zsigmond József. — Zsoldos Benő.

Előfizetés 1892-re: Bpesti gyakorló főgymn. — Belényesi gör. kath. főgymn. — Huszár István. — Hajdu-Böszörményi gymn. — Hornyánszky Viktor. — Jászóvári könyvtár. — Dr. Koltai Virgil pótlásul 1 frtot. — Késmárki ev. lyceum. — Késmárki polg. iskola. — Lugosi rom. kath. főgymn. — Lévai kegyes r. főgymn. pótlásul 1 frtot. — Marossy Sándor. — Mármaroszigeti r. kath. algymn. — Mármaroszigeti ref. lyceum. — Nagybányai állami főgymn. pótlásul 1 frtot. — Nyitrai kath. főgymn. — Rozsnyói kath. főgymn. — Székelyudvarhelyi áll. főreáliskola. — Tatai kegyesrendi gymn. — Thiering Gyula. — Uj-Verbászi közs. algymn. — Versezi közs. főreáliskola.

Oklevelekért: Hoffman Mátyás. — Hager József. — Kardos Albert 1 frtot. — Dr. Kapossy Endre. — Novák Béla. — Szlavnits György. — Dr. Werner Adolf.

**Az Egyetemes Philologiai Közlöny régi évfolyamai
leszállított áron kaphatók a pénztárnoknál.**

**A IV. évfolyamot vagy ezen évfolyam egyes füzeteit
pedig megvételre keresi a pénztárnok.**

Budapest, 1892. október 20-án.

Cserhalmi Samu
I., Vár, Verböczy u. 16. sz.

